

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Դ

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

ՀՏԴ 821.19(091)

ԳՄԴ 83.3(5Հ)

Ա 134

*Վերադասարկության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը*

Մանուկ Աբեղյան

Ա 134 Երկեր Դ/ Մ. Աբեղյան: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015, 640 էջ:

Երկերի այս հատորում զետեղված է Մանուկ Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկհատոր աշխատության Բ գրքի՝ հեղինակի կողմից մշակված մասը, որը ընդգրկում է 10-15-րդ դդ. գրականության պատմությունը՝ «Էջեր դասախոսությունից», ինչպես նաև 15-18-րդ դդ. տաղերգուների, պատմագրության և երգիչների վերաբերյալ՝ «Ուրվագծեր 19-րդ դարու հայոց գրականության պատմությունից (առաջին երեսնամյակ)» ուսումնասիրությունները:

ՀՏԴ 821.19(091)

ԳՄԴ 83.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2025-0

© ԵՊՀ հրատ., 2015

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ը.ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Դ

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՏ ԳԱՆՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1970

8 Ap

Ս. 13

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն կ ո լ ե գ ի ա

ԱՂԱՅԱՆ Է. Բ., ՀԱԿՈԲՅԱՆ Պ. Հ., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ս. Բ.,

ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ Ա. Տ., ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ Կ. Ա. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս...

, ՊԻՎԱԶՅԱՆ Է. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Խ. Ս.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց և խմբագրեց,
ԷՄ. ՊԻՎԱԶՅԱՆԸ

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երկերի Դ հատորում տեղավորված են «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ գրքի՝ հեղինակի կողմից մշակված մասը, որը ընդգրկում է 10—15-րդ դդ. գրականության պատմությունը, «Էջեր դասախոսություններից» — Գևորգյան ճեմարանում կարդացած դասախոսությունները՝ 15—18-րդ դդ. տաղերգուների, պատմագրության և երգիչների վերաբերյալ, «Ուրվագծեր 19-րդ դարու հայոց գրականության պատմությունից (առաջին երեսնամյակ)» ուսումնասիրությունները:

Վերջին երկուսը «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ գրքի 1946 թ. հրատարակության մեջ՝ հեղինակի մահվան պատճառով անավարտ մնացած հատորը ամբողջացնելու նպատակով, դրված են իբրև շարունակություն մշակված մասի՝ «Լրացում» բաժնում, նյութերի համապատասխան խմբագրությամբ և տեղադրումով¹:

Այս հատորը կազմելիս նպատակահարմար համարվեց հիշյալ «Լրացում» բաժնում դրված նյութերը ներկայացնել առանձին-առանձին, քանի որ դրանք հեղինակի ձեռքով մշակված չեն իբրև «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատության մասեր, բայց և տեղավորել սույն հատորում, որպես հին գրականությանը վերաբերող նյութեր:

«Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ գրքի համար իբրև բնագիր ծառայել է 1946 թ. հրատարակությունը, որը համեմատված է գրականության և արվեստի քանգարանում պահվող ձեռագիր օրինակի հետ. կատարված են խմբագրական մասնակի ճշգրտումներ, վերականգնված են ժամանակին կատարված որոշ կրճատումներ:

«Էջեր դասախոսություններից» ընդհանուր խորագրով ներկայացվող բաժնի համար ևս որպես հիմք վերցվել է նույն հրատարակությունը և համեմատվել քանգարանում պահվող ձեռագրերի հետ: Այստեղից հանված է հայերեններին վերաբերող ենթագլուխը, նկատի ունենալով, որ երկերի Բ հատորում տպագրված է այդ թեմային վերաբերող «Հին գու-

¹ Տե՛ս «Առաջին հրատարակության առաջաբանից», 7, 8 կետերը:

սանական ժողովրդական երգեր» ծավալուն հետազոտությունը (էջ 9—280):

«Ուրվագծեր 19-րդ դարու հայոց գրականության պատմությունից» ուսումնասիրությունը արտատպվում է «Արարատ» ամսագրից (1908 թ., էջ 890—904, 1103—1115, 1909 թ., էջ 257—270, 321—334, 417—438, 721—733) ամբողջությամբ, ներառյալ և Հարություն Ալամդարյանի մասին հատվածը, որ բացակայում է 1946 թ. հրատարակության մեջ:

ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ի Ց՝

1940 թվականի աշնանը Մանուկ Աբեղյանը իր համաձայնությունը տվեց ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի գրականության և լեզվի ինստիտուտին գրելու հայ հին գրականության պատմությունը:

Այս աշխատության առաջին հատորը, որտեղ հայ գրականության պատմությունը հասնում է մինչև Գրիգոր Նարեկացին, այսինքն 10-րդ դարը, հանգուցյալ գիտնականը ավարտել է—ինչպես այդ երևում է հատորի առաջաբանի թվագրումից —1942 թ. ապրիլին:

Նույն թվականի կեսերից Աբեղյանը սկսեց աշխատել երկրորդ հատորի վրա, որ պիտի ընդգրկեր հայ գրականության պատմությունը 11-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների գրաբար գրականությունը: Երկրորդ հատորի վրա Աբեղյանը աշխատեց՝ կարճատև ընդմիջումներով՝ մինչև իր մահը, բայց ցավոք չավարտեց այն, կարողացավ մշակել միայն մինչև 14-րդ դարի վերջը, այն է՝ Առաքել Սյունեցին:

Սկզբնական շրջանում ինստիտուտը ենթադրում էր՝ օգտագործելով «Արարատ» ամսագրում Աբեղյանի հրատարակված հոդվածները 19-րդ դարի գրաբար գրականության մասին, եղած բացը (15—18-րդ դարեր) լրացնել այլ հեղինակի շարադրանքով:

Սակայն, ժամանակի ընթացքում պարզվեց, որ Աբեղյանի արխիվում պահպանվել են Գևորգյան ճեմարանում նրա կարդացած՝ հայ հին գրականության պատմության հենց այդ պակասող շրջանին վերաբերող դասախոսությունների սեագրությունները: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այդ սեագրությունները իրենց շարադրանքով ու արժարժած տեսակետներով կարող են մշակված մասի թեկուզ համառոտ շարունակությունը հանդիսանալ, որով և ապահովվում էր հատորի հեղինակային միասնությունը:

¹ Առաջին հրատարակության բանասիրական բոլոր աշխատանքները, հրատարակության պատրաստումը և խմբագրությունը կատարել են Խորեն Սարգսյանը և Արամ Ղանալանյանը—է. Պ.:

Այսպիսով, Մանուկ Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմություն» տվյալ հատորը բաղկացած է հետևյալ երեք հիմնական մասերից. ա) մշակված մաս, որ ամենից ընդարձակն է, ինչպես ասվեց, 11—14-րդ դարերը, բ) սևագիր մաս, որ ընդգրկում է 15—18-րդ դարերը, և գ) տպագրված մաս («Արարատում»), որ ընդգրկում է 19-րդ դարի առաջին տասնամյակները: Վերջին երկու մասերը հատորում անվանված են «Լրացում» — տարբերելու համար առաջին մասից:

Մի քանի խոսք այս բաղադրիչ մասերից յուրաքանչյուրի վերաբերյալ:

ԱՌԱՋԻՆ՝ ՄՇԱԿՎԱԾ ՄԱՍ

1. Մ. Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկրորդ հատորի մշակված մասի ձեռագիրը պարփակված է 19 տետրակի մեջ, որոնք համարակալված են — բացառությամբ 18-րդ տետրակի — իր իսկ Աբեղյանի ձեռքով: Մ. Աբեղյանը համարակալել է նաև էջերը, ըստ որում իր ձեռքով համարակալումը նա հասցնում է մինչև 16-րդ տետրակի վերջը, այն է՝ 1051-րդ էջը. 17 և 19-րդ տետրակների էջերը համարակալված են արդեն Մ. Աբեղյանի որդու, նկարիչ Մհեր Աբեղյանի ձեռքով, ինչպես և վերջինիս ձեռքով է համարակալված վերը հիշված 18-րդ տետրակը: Այս երկու տետրակները պարփակում են ձեռագրի 1052—1183 էջերը: Ինչ վերաբերում է 19-րդ տետրակին, ապա նրա համարակալումը նորից արված է Մ. Աբեղյանի ձեռքով, բայց ոչ իբրև 18-րդ, այլ 16-րդ տետրակի շարունակություն և ընդգրկում է 1052—1060 էջերը. այս երևույթի բացատրությունը կտրվի սույն առաջաբանի երրորդ կետում:

Այս հատորը նախորդի պես ունի «Հավելվածներ» բաժին: Առաջին շորս հավելվածը նշված են իբրև հավելվածներ Մ. Աբեղյանի կողմից և մտնում են սույն մշակված մասի մեջ:

2. Իր ձեռագրի 19-րդ տետրակում — որը, ինչպես հայտնի կդառնա քիչ հետո, գրված է 16-րդ տետրակից անմիջապես հետո — Մ. Աբեղյանը 1059-րդ թերթի երկրորդ էջի վրա ունի հետևյալ նշումը իր անելիքի մասին.

Գրելիք (14—17-րդ դարեր)

I. Եկեղեցական գրականության վերջալույսն և արևմուտը: Հովհան Որոտնեցի, Առաքել Բաղիշեցի, Առաքել Սյունեցի և այլն:

II. Վիպական գրականություն:

III. Քնարերգուներ. Մկրտիչ Նաղաշ, Թլկուրանցի, Աղթամարցի և ուրիշներ:

IV. Գուսանական երգեր — հայրեններ:

Չորրորդ շրջան — գրականության նորոգումը 17—19-րդ դարերում: Հետազայում, երբ Աբեղյանը ավարտում է սույն «գրելիքի» առաջին

կետը՝ բացառությամբ Բաղիշեցու, 18-րդ տետրակի վերջին, 1183-րդ թերթի երկրորդ էջի վրա նա նորից նշում է իր անելիքը.

Շարունակություն— Առաքել Բաղիշեցի.

Ֆարման Մանուկի սիրավեպը.

Տաղասացություն

1. Մկրտիչ Նաղաշ

2. Թլկուրանցի

3. Գր. Աղթամարցի

4. Անանուններ

Գուսանակուն տաղեր:

Այդ երկու նշումներից կարելի է եզրակացնել, որ Մ. Աբեղյանը հրատակ պատկերացում ուներ իր անելիքի մասին. նշումների լառանձին կետերը տեղ-տեղ տարբերվում են իրարից միմիայն ձևակերպումով, բայց ոչ բովանդակությամբ:

Սակայն, այդ «գրելիքը», ինչպես հայտնի է, հիմնականում գրելիք էլ մնաց. 1183-րդ էջով ավարտվող Առաքել Սյունեցին Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ հատորի վերջին, հեղինակի կողմից մշակված թեման էր:

«Գրելիք»-ից կարելի է եզրակացնել, որ Առաքել Սյունեցուն պիտի հետևեր Առաքել Բաղիշեցին, որը մեզ հայտնի 19-րդ տետրակում բացավայում է:

Բարեբախտաբար, Մ. Աբեղյանի Թղթերի մեջ գտնվեց մի ձեռագիր տետրակ, որի առաջին 8 էջը ունի «Անանուն տաղեր» վերնագիրը, իսկ դրանց հետևող 6 էջը՝ «Առաքել Բաղիշեցի»: Տետրակի ընդհանուր վերնագիրն է՝ «Նյութեր հայոց հին գրականության», որ և դրոշմված է շապիկի վրա: Թե՛ տետրակից և թե՛ գրության բովանդակությունից ու ձևից կարելի է հաստատապես ասել, որ դա Մ. Աբեղյանի վերջին շրջանի գրածներից է և որ այն բաղադրիչ մի մասը պիտի դառնար «Առաքել Բաղիշեցի» գլխի:

Նկատի ունենալով այն, որ Առաքել Բաղիշեցին Հայոց հին գրականության պատմության կարևոր օղակներից մեկն է, առանց որի պակասավոր կլինեին այդ պատմության շարադրանքը, նպատակահարմար համարվեց հիշյալ հատվածը — թեև այն չի ընդգրկում Բաղիշեցու ամբողջական դիմանկարը — տեղավորել ընդհանուր հյուսվածքի մեջ:

3. Կոստանդին Երզնկացու բաժինը, բաղկացած 15 պարագրաֆից ու մի հավելվածից («Շահնամայի ձևական ազդեցությունը»), ավարտվում է 16-րդ տետրակում, նրա վերջին, 1051-րդ էջի վրա, ըստ որում հավելվածը մտցված է հետագայում. հակառակ Աբեղյանի սովորության՝ տետրակների շապիկները դեն նետել կամ էլ կենտրոնացնել նրանց վերջում՝ հավելվածը մնացել է պարփակված իր շապկում:

«Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ հատորի 19-րդ տետրակը բովանդակում է միայն մի պարագրաֆ, որի վերնագիրն է՝

«Վերածնության գրականության առաջին էտապը», թիվ 16, որ հետագայում մատիտով ջնջված է ու դարձված 1:

Թե՛ այս՝ 16 թվից և թե՛ պարագրաֆի ամփոփող բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ այն, ըստ սկզբնական հղացման, պետք է լիներ Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործությունը քննարկող գլխի (որը, ինչպես մեզ արդեն հայտնի է՝ համաձայն վերջնական ձևավորման՝ 15 պարագրաֆից էր բաղկացած) վերջին, հավելվածին նախորդող 16-րդ պարագրաֆը:

Փոխելով իր միտքը, Մ. Աբեղյանը հանել է այս 16 պարագրաֆը 16-րդ տետրակից, նրա փոխարեն գրել հավելվածը, էջերը համարակալել, ապա շարունակել համարակալումը 16-րդ պարագրաֆի էջերի վրա՝ հասցնելով այն 1052-ից՝ 1060-ի:

Այդպիսով, դուրս է գալիս, որ 16-րդ տետրակի անմիջական շարունակությունն է 19-րդ տետրակը: Ապա ո՛ր մնացին այդ դեպքում 17 և 18-րդ տետրակները:

16-րդ պարագրաֆը, այսինքն՝ «Վերածնության գրականության առաջին էտապը» ավարտվում է հետևյալ պարբերությամբ. «Բարեբախտաբար գրի առնված մնացել են գուսանական «հայրենները», որոնք մեր քնարերգության գոհար վարդերն են: Սրանց մասին էլ կտեսնենք այս գործի շարունակության մեջ»:

Հետագայում Մ. Աբեղյանը մատիտով երկու խաչ է դրել այս պարբերության վերջին, ու նախորդ թերթի (1059) երկրորդ էջում կրկնելով երկու խաչը, նույնպես մատիտով ավելացրել. «բայց նախքան այդ մի հայացք ձգենք մեր եկեղեցական գրականության վրա»:

17 և 18-րդ տետրակները պարփակում են հենց եկեղեցական գրականության այդ տեսությունը: Ինչպես մեզ հայտնի է, 18-րդ տետրակի համարը Աբեղյանի ձեռքով չի գրված, բայց դրա փոխարեն նախորդ տետրակի հոմմեական XVII-ը դրոշմված է Աբեղյանի իսկ ձեռքով: Պարզ է, ուրեմն, որ Մ. Աբեղյանը երկրորդ անգամ փոխել է իր մտադրությունը «Վերածնության գրականության առաջին էտապը» հատվածի տեղի նկատմամբ ու որոշել չդնել այն ոչ միայն «Կոստանդին Երզնկացի» դրվածքով, այլև նրանից անմիջապես հետո, այսինքն՝ նրա և եկեղեցական գրականության տեսության արանքում:

Արդ՝ ո՛ր դնել այդ պարագրաֆը: Աբեղյանը 16 թիվը փոխելով մատիտով 1-ի, ապա նույնպես մատիտով ընդհանուր վերնագիր «Տաղասացություն» (շապիկի վրա՝ «Տաղասացներ») և ենթավերնագիր՝ «Ընդհանուր տեսություն» տալով, պարզ է, որ մտադրություն ուներ լրացնելու այդ նորաստեղծ գլուխը նոր պարագրաֆներով, բայց թե ուր պիտի դետեղեր այս ամենը՝ չէր որոշել ու իր տարակուսանքները նա նշել է՝ դարձյալ մատիտով՝ «հենց վերնագրին կից հետևյալ բառերով. «դնել վիպական քերթվածներինց առաջ?՞ հետո?»:

Այդ տարակուսանքները Մ. Աբեղյանը, որքան մեզ հայտնի է, չլուծեց: Վիպական բերթվածների մասին, որ ըստ նրա հղացման պիտի հետևեր եկեղեցական գրականությանը, նա չգրեց: «Տաղասացություն» գլուխն էլ մնաց նույնությամբ՝ լոկ մեզ հայտնի «Վերածնության գրականության առաջին էտապը» պարագրաֆով:

Ելնելով այս ամենից, այլև նկատի ունենալով, որ նշված պարագրաֆը տեղի տեսակետից միանգամայն համապատասխանում է Մ. Աբեղյանի սկզբնական մտադրությանը՝ Ինստիտուտը որոշեց թողնել այն «Կոստանդին Նրզնկացի» գլխում իբրև այդ գլուխը և նրան նախորդող գլուխները եզրափակող հատված:

Հիշված 16-րդ պարագրաֆը ներկա հատորի մեջ նշված է 17-րդ համարով, որովհետև Մ. Աբեղյանը հեռագայում՝ այդ պարագրաֆը գրելուց հետո, 15-րդ պարագրաֆի վերջին հատվածը առանձնացրել ու դարձրել է 16-րդ պարագրաֆ հետևյալ վերնագրով՝ «Պարսկական բանաստեղծության ձևական ազդեցությունը և շափածո բանաստեղծության կատարումը»: Այս նոր վերնագրի տակ մատիտով Աբեղյանը նշել է՝ «միացնել տաղասացության», դնելով կողքին երկու հարցական, որով և արտահայտել է իր տարակուսանքը այս հատվածի տեղադրության առթիվ:

4. Ներկա հատորի Ա գլուխը, որ կրում է «Վերածնության գրականություն» ընդհանուր վերնագիրը ու «Կյանքի ու աշխարհայեցության փոփոխություն» ենթավերնագիրը, իբրև դասախոսություն, 1943 թ. հունվարի 18-ին, «Կյանքի և աշխարհայեցության փոփոխությունը 10-րդ դարի վերջերում և 11-րդ դարի սկզբներում իբրև հիմք հայոց գրականության վերածնության շրջանի» խորագրի տակ, կարդացված է ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալում:

Նույնը, առանց դասախոսության ժամանակ արված սակավաթիվ բացատրությունների և հավելումների, տպագրված է ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագրի» մեջ (1943, № 1, էջ 39—52):

5. Ներկա հատորի «Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ» գլուխը, որ բաղկացուցիչ մասն է «Նոր մտավոր հոսանքի առաջին փուլերը գրականության մեջ» բաժնի, իբրև առանձին հատված տպված է ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագրի» մեջ (1944, № 1—2, էջ 31—60):

Հիշյալ գլուխը Մ. Աբեղյանը, «Տեղեկագրին» տպագրության հանձնելուց առաջ, ենթարկել է զգալի փոփոխության թե՛ ըստ բովանդակության և թե՛ ըստ կառուցվածքի: Նա հարստացրել է իր գործը մի շարք նոր և կարևոր նյութերով, խմբագրել ու ընդլայնել է եզրակացություն-ընդհանրացումները, փոխել մի երկու հատվածի վերնագրերն ու կառուցվածքը, վերջից ավելացրել մի նոր հատված՝ «Զգտում դեպի բնություն և ռացիոնալիզմ և դրա ազդեցությունը գրականության մեջ» և այլն: Այս ամենի հետևանքով աշխատանքն ընդհանրապես դարձել է ավելի մշակուն ու կատարյալ:

Նկատի ունենալով հիշյալ հանգամանքը, Ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ ներկա հատորում տալ ոչ թե այս հատորի համար Աբեղյանի կողմից նախապես գրված «Հովհաննես Սարկավագ վարդապետ» գլուխը՝ «Սարկավագ վարդապետի կենսագրության շուրջը» վերտառությամբ հավելվածով, այլ վերջինիս հիմնովին վերամշակված վարիանտը իր նույնանուն հավելվածով՝ տպված «Տեղեկագրի» մեջ²։

Կարևոր ենք համարում հիշելու նաև, որ այստեղ իբրև բնագիր օգտագործվում է՝ մեզ զբաղեցնող աշխատության «Տեղեկագրից» կատարված այդ արտատպության՝ հեղինակի գրադարանում պահպանված այն օրինակը, որի վրա նրա ձեռքով կատարված են մի շարք նոր, ուշագրավ լրացումներ և ուղղումներ։

6. «Գրեւիքի» երկրորդ կեսը «Վիպական գրականություն» բաժինն է, որը նույն «գրեւիքի» երկրորդ վարիանտում կոչված է «Ֆարման Մանուկի սիրավեպը» (տե՛ս երկրորդ կեսը)։ Մահը խանգարեց հեղինակին ի թիվս մի շարք այլ բաժինների գրելու նաև Ֆարման Մանուկի սիրավեպի մասին։

Ֆարմանի վեպի արձակ և չափածո տարբերակները կարելի է գրտնել միջնադարյան մի շարք հայ գրչագրերում։ Այդ վեպի ընտիր վարիանտներից մեկը (չափածո) «Պատմություն Ֆարմանի Ասմանի» վերնագրի տակ, հանդերձ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, հրատարակված է Փարիզի «Անահիտ» ամսագրում (1904, № № 3—11 և 1905, № № 2, 4—9) եվրոպացի հայագետ Ֆր. Մաքլերի կողմից³։

Մ. Աբեղյանի կարծիքով, որ նա արտահայտել է Ինստիտուտի և Մատենադարանի մի քանի աշխատակիցների, Ֆարմանի վեպը ծագումով հայկական շլիներով հանդերձ (դա հավանորեն ընդհանուր արևելյան մի սյուժետ է), ստեղծագործական արմատական մշակման է ենթարկվել հայ իրականության մեջ։ Նա գտնում էր, որ հիշյալ վեպը իր գեղարվեստական արժանիքների շնորհիվ հանդիսանում է միջնադարյան հայ գրականության ուշագրավ հուշարձաններից մեկը, որը հատկապես աչքի է ընկնում իր կենդանի պատմվածքով, ժողովրդական պարզ լեզվով ու ոճով, սահուն-երաժշտական ոտանավորով։

Այս նկատառումով էլ, ահա, Աբեղյանը անհրաժեշտ էր համարում Ֆարմանի վեպը մտցնել հայոց գրականության պատմության մեջ։

² Այդ մասին ցուցում ունի նաև հեղինակը. տետրակների 166-րդ թերթի երկրորդ կեսի վրա, այդ գլխից առաջ Աբեղյանը գրել է. «Յովհաննես Սարկավագ վարդապետ» գլուխըն ամբողջ (էջ 167—222, հետը նաև հավելվածը) վերամշակված է «Տեղեկագրի» մեջ տպագրելու համար, գրքի մեջ դնել վերամշակվածը։ Իսկ գլխի վերնագրից անմիջապես առաջ նշել է «Տպել վերամշակվածը, որ գրված է ետևում»։—Է. Պ.։

³ Վեպի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է։ Ասորեստանի Ջարմանագան թագավորը ծերության հասակում ունենում է մի արու զավակ, որին կնքում է Ֆարմանի Ասման անունով։ Մեծանալով՝ Ֆարմանն աչքի է ընկնում իր գեղեցկությամբ, իմաստությամբ և քաջությամբ։ Պարսից թագավորի դուստր Շահիշապետրինը լսելով Ֆարմանի

7. Մ. Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ հատորի այս մասը կազմված է հեղինակի՝ Գևորգյան ճեմարանում 1899—1900 թվականներին և հետագայում կարդացած դասախոսությունների շարադրանքից (տե՛ս «Արարատ», 1908, էջ 890 և ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1941, № 5—6, էջ 85)։

Օգտագործված ձեռագիրը ամփոփված է երկու տարբեր շապիկների մեջ, ըստ որում առաջին շապիկի մեջ գտնվում են հատորիս «Տաղասացություն» բաժնի նյութերը, երկրորդի մեջ՝ «Պատմագրություն» և «Երգիչներ» (Սայաթ-Նովա) բաժինների նյութերը։

Առաջին⁴ շապիկն ունի 68 համարակալված և մեկ չհամարակալված սովորական տետրակի չափի թերթեր, երկրորդը⁵ 48 + 23 թերթեր, ըստ որում վերջինը սկսվում է 8-րդ թերթից (որի առաջին էջը ջնջված է ու ներկայացնում է շարունակություն այլ շարադրանքի) և վերջանում 31-ով։

Առաջին շապիկը ունի «Բանաստեղծներ. աշխարհիկ հոսանք. 15—18-րդ դար» վերնագիրը և մի շարք նշումներ կատարվելիք անհրաժեշտ լրացումների վերաբերյալ (հեղինակների անուններ, գրքերի վերնագրեր և էջեր)։ Երկրորդը վերնագրված է՝ «Առաքել պատմագիր. Զաքարիա սարկավագ. Աբրահամ կրետացի»։

Հրատարակության պատրաստելով նշված նյութերը, Ինստիտուտը կատարել է հետևյալը.

ա. Հանված կամ կրճատված են անմշակ մասերը և բնագիրը ծանրաբեռնող մեջբերումները, առանձնապես Հովհաննես Թլկուրանցու, Զաքարիա Սարկավագի և Սայաթ-Նովայի բաժիններում։

բ. Համապատասխան սկզբնաղբյուրների հիման վրա՝ ստուգված և ճշտված են հեղինակի կողմից արված բոլոր մեջբերումները։

գ. Տեքստը լրացված է մի շարք մեջբերումներով (գլխավորապես «Առաքել Դավրիժեցի» գլխում), որոնց էջերը ցույց են տրված Աբեղյանի կողմից։

համբավը և տեսնելով նրան, սիրահարվում է և հորից գաղտնի, երկու անգամ ծպտյալ այցելում նրան։ Պարսիկ նշանավոր փահլևան Հնդի Փուլադը փորձում է դավել Ֆարմանին, սակայն վերջինս սպանում է նրան։ Այդ բանի համար Ֆարմանը բանտարկվում է պարսից թագավորի կողմից, բայց շուտով իր հավատարիմ ընկեր Փայփառի ջանքերով նա ազատվում է բանտից և նիրաժ Շահիշապուրիին հետ հայրենիք վերադառնալով, ամուսնանում։ Ժամանակ անց, մեռնում է Ֆարմանի հայրը, և նա դառնում է Ասորեստանի թագավոր։ Ֆարմանը կատաղի կռիվներ է մղում Շահիշապուրիին վերադարձնելու եկած պարսից թագավորի հետ և պարտության մատնում նրան։ Շուտով Ֆարմանն ունենում է մի արուզավակ (Շահիշիրինին), որը մեծանալով դառնում է հոր նման գեղեցիկ, իմաստուն և քաջ մարդ։ Հաղթողի երջանիկ ուրախ կյանքով 60 տարի ապրելուց հետո մեռնում է Ֆարմանը։ Նրա տեղը Ասորեստանի թագավոր է դառնում որդին՝ Շահիշիրինը։

⁴ Այժմ գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Աբեղյանի ֆոնդի № 56-և է.—է. Պ.։

⁵ Նույն ֆոնդի № 63.—է. Պ.։

դ. Ձեռագրի լուսանցքներում եղած կարևոր նշումները՝ վերնագրեր, գիտողություններ, բառեր, անուններ և այլն տրված են տողատակի ծանոթությունների մեջ:

Ե. Մոռացությամբ կամ գրչի վրիպմամբ բաց թողնված բառերը վերականգնված են քառակուսի փակագծերի մեջ. նույնպիսի փակագծերի մեջ են տրված աղճատ տեքստը հասկանալի դարձնելու համար արված սակավաթիվ խմբագրական լրացումները:

Ց. Հայոց հին գրականության 4-րդ շրջանի բովանդակությունն ու վերջինիս համապատասխան վերնագրումը եղել է Մ. Աբեղյանի մտորումների առարկան երկար ժամանակահատվածում, շարունակ ենթակալինելով վերափոխման և խմբագրման:

Իր ճեմարանական դասախոսությունների ձեռագիր տետրակներում այն անվանված է «Վերածնություն և նոր գրաբար մատենագրություն», որ հետագայում մատիտով խմբագրվել է՝ «Հին լեզվի, ոգու վերածնություն և նոր գրաբար մատենագրություն»՝ լուսանցքում տրված հետևյալ ծանոթությամբ. «Վերածնություն ոչ եվրոպական գրականության իմաստով, այլ վերակենդանացում» (սևագրի մասի առաջին տետրակ, էջ 1)⁶:

Տարիներ անց իր «Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և հին գրականության պատմության» ապակետիպ աշխատության մեջ (Երևան, 1923), որ նույնությամբ արտատպվել է ՍՍՀՄ գիտ. ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագրի» 1941 թ. № 5—6 «Վերածնությունը հայոց հին գրականության մեջ» վերնագրի տակ, Աբեղյանը նույն շրջանը անվանել է «Հնի, կրոնա-եկեղեցականի վերածնություն և նոր գրաբար գրականություն» («Տեղեկագիր», էջ 106):

Նշված հոդվածի ներածական մասում, որ գրված է նոր, արտատպության կապակցությամբ, Աբեղյանը տալիս է հետևյալ ձևակերպումը. «Եկեղեցական գրականության վերածնություն, նոր գրաբար և աշխարհիկ գրականություններ» (ն. տ., էջ 86):

Վերջապես, իր «գրելիք»-ում (1943—44 թթ.) Աբեղյանը սովյալ շրջանը կոչում է «Գրականության նորոգումը 17—19-րդ դարերում» («17—19-րդ դարեր» ասելով Աբեղյանը հասկացել է 1600—1830 ժամանակահատվածը, ինչպես այդ նշված է մի քանի տեղ սևագրում):

Ինստիտուտը գերադասեց պահել վերջին ձևակերպումը:

Այս շրջանի սկզբնական մասի «Ներածություն» վերնագիրը տրված է մեր կողմից:

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, № 68:—Է. Պ.:

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԳԻՐԳ

(10—15-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՑՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վերածնություն:—Հայոց հին գրականության երրորդ շրջանը (11—17-րդ դար) արտահայտություն է գլխավորապես հայկական վերածնության: Արդարև դեռ շարունակվում են հին գրական տեսակները՝ մեկնություն, ճառ, հոգևոր երգ և այլն, բայց աշխարհիկ տարրը հետզհետե ավելի է մտնում եկեղեցականի ստեղծած գրականության մեջ՝ առաջ են գալիս գրական նոր թեմաներ և նոր տեսակներ, նոր լեզվով հորինված, մինչև որ լինում է մեր գրականության աշխարհականացումը: Առանձնապես բանաստեղծությունը բոլորովին փոխվում է իր բովանդակությամբ ու ձևով, և մեր հին քնարերգությունը ձեռք է բերում գրեթե բոլոր կարևոր թեմաները:

Այս փոփոխությունը հետևանք էր կյանքի և աշխարհայեցողության փոփոխության: Մինչդեռ քրիստոնյա աշխարհի ուրիշ կողմերում դեռ ընդհանրապես չի շխույթ էր թանձր միջնադարը, 11-րդ դարի առաջին կեսին արդեն մեր կյանքի ու մտածողության մեջ մտել էր մի հեղաշրջում, որով կրոնա-ճգնավորական ոգին տակավ առ տակավ տեղի էր տալիս մի ուրիշ ոգու դիմաց, և առաջ էր գալիս ինքնուրույն վերածնություն¹, որից չէր կարող չազդվել և հոգևորականը:

Թե երբ է եղել այդ փոփոխության և մեր հայկական վերածնության սկիզբը, այդ դժվար է որոշել: Ոչ մի գրական նոր հոսանք,— ինչպես և

¹ Տե՛ս այս շրջանի գրականության մասին՝ Մ. Արեղյան, Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և հին գրականության պատմության, դասընթաց Երևանի ժողովրդական համալսարանի 1921—22 ճեմ. տարվա, Երևան, 1923: Ապակետիպ՝ ձեռագրի իրավունքով: Այլև Մ. Արեղյան, Վերածնությունը հայոց հին գրականության մեջ, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», № 5—6 (10—11), Երևան, 1941, այլև: առանձին արտատիպ:

ուրիշ մտավոր, կուլտուրական երևույթներ,— մի քանի տարում չի ըսկըսվում և երևան գալիս որոշ գծագրված կերպով: Ինչպես Անանիա Շիրակացին գրում է, ամեն բնական երևույթի «լինելութիւնն է սկիզբն ապականութեան, և ապականութիւնն դարձեալ անդրէն է սկիզբն լինելութեան»: Այս դիալեկտիկական, ըստ Շիրակացու, «անվնաս հակառակութեամբ» ծագում ու մահանում է նաև գրական երևույթը՝ տեղի տալով նորին, հարկավ, իր ֆունկցիան կատարելուց հետո կամ, ինչպես սովորաբար ասում ենք, բարգավաճելուց հետո: Նորի սկիզբը հենց այդ հնի մեջ է, նույնիսկ նրա բարգավաճության մեջ: Հին կրոնա-եկեղեցական ուղղության և վանական կյանքի ամենափայլուն ժամանակը մեզնում եղել է 10-րդ դարի երկրորդ կեսին և 11-րդ դարի սկզբներին, երբ դա ցայտուն կերպով արտահայտվել է եկեղեցական ճարտարապետությամբ և Գրիգոր Նարեկացու գրական երկերով: Բայց հենց այդ ժամանակներում, 10-րդ դարի վերջերին և 11-րդի առաջին տասնամյակներին, է սկիզբը հնի «ապականության», այսինքն՝ քայքայման, որ և սկիզբն է նորի բացահայտ «լինելության», նոր մտավոր հոսանքի, որ դանդաղ պրոցեսով զարգանում էր տակավին շատ ղորեղ կրոնա-եկեղեցականի կողքին, և որի արդյունքն է մեր վերածնության գրականությանը: Ուստի թեև Գրիգոր Նարեկացին իր էությունամբ պատկանում է նախորդ գրական շրջանին, բայց նրա երկերի մեջ արդեն, ինչպես տեսել ենք, երևում են վերածնության սաղմերը: Նույնը նաև Անանուն Զրուցագրի մի քանի զրույցների մեջ, որ նույնպես տեսել ենք:

Այս «վերածնություն» տերմինն առնված է արևմտյան եվրոպական գրականությունից. ուստի նախ մի քանի խոսք այն մասին, թե ի՞նչ են հասկանում «վերածնություն» ասելով՝ եվրոպական գրականության մեջ: Այդպես, այդ անունով կոչվում են Արևմտյան եվրոպայի և առանձնապես Իտալիայի վաղ-բուրժուական (քաղաքացական) կուլտուրան 14—16-րդ դարերում: Այդ ժամանակ արդեն գլխավոր հասարակական դեր էր կատարում բարձրացած նոր դասակարգը — բուրժուազիան (քաղաքացույցությունը), որի դասակարգային շահերի և իդեալների արտահայտությունն էին դառնում գիտությունը, արվեստն ու գրականությունը: Կուլտուրայի կենտրոն էին քաղաքները: Առևտրական կապիտալով փարթամացած քաղաքացիները, հակադրվելով ֆեոդալին և եկեղեցականին, ճոխ կյանք էին վարում պարսպապատ քաղաքներում շինված շքեղ բնակարաններում, ազնիվ հագուստներով, թանկագին կարասիքով, ընտիր անոթներով, աշխատելով ձեռք բերել ամեն վայելք խնջույքներով, երաժշտությամբ և այլն:

Այս նոր դասակարգի կուլտուրայի առաջին հատկանիշն է դպրոցի և գրականության աշխարհականացումը՝ հակառակ հոգևորական սքոլաստիկայի ձգտում է լինում ուսումնասիրելու բնությունը, բնագիտություն, մաթեմատիկա, իրավաբանություն: Լատիններեն լեզուն դեռ հրկար մնում է իբրև ընդհանուր միջազգային լեզու գիտության, փիլիսոփայու-

թյան և այլի համար. բայց առաջանում է պահանջ գրելու մի այնպիսի լեզվով, որ հասկանալին ոչ միայն գիտնականները, այլև ուրիշները: Ուստի ծագում են հասկանալի լեզվով ազգային գլխավորությունները, ազգային գրական լեզուները:

Նախորդ դարերում անհատականությունը ոչնչացած էր, անհատն իրավունք չուներ եկեղեցուց անկախ մտածելու: Վերածնության ժամանակ սկսում են տեսնել մարդու մեջ անձի ազատության գաղափարը: Առաջ են գալիս մարդիկ, որոնք համարձակվում են եկեղեցու պես շմտածել:

Այդ ժամանակներում ավելի մոտից ծանոթանում և ուսումնասիրում են անտիկ, այսինքն՝ հին հունական և լատինական արվեստը, գրականությունն ու փիլիսոփայությունը: Մնվում է սիր անտիկ գրականության ընտիր ձևերի և ձգտում կյանքի և ստեղծագործության մեջ հարություն տալու անտիկ աշխարհի կուլտուրային: Այդ են համարել այս նոր կուլտուրայի հիմնական հատկանիշը, ուստի և ծագել է «վերածնություն» տերմինը, իբրև անտիկ կուլտուրայի վերածնություն ընդդեմ միջնադարյան ճգնաժամական և սքոլաստիկական կուլտուրայի: Իբր միջնադարը եղել է միակերպ անկման շրջան, չի բովանդակել ոչմի ներքին զարգացում, և անտիկ կուլտուրայի աղդեցությամբ վերածնվել են գիտություն, փիլիսոփայություն, արվեստներ ու գրականություն: Չմերժելով անտիկ կուլտուրայի զորեղ ազդեցությունը՝ պետք է ընդունել, սակայն, որ վերածնությունն իրոք արգասիք է ներքին ուժերի վրա հիմնված անընդհատ զարգացման, և դրա արմատները գտնվում են ավելի ևս հին ժամանակներում: Վերածնության վաղ շրջանի սկիզբն եղել է միջնադարյան բարեպաշտության ժամանակ: Այսպես՝ վերածնություն են տեսնում Դանտեի (1265—1321) և մի քանի ուրիշների մեջ՝ չնայելով նրանց բարեպաշտությանը և միստիցիզմին: Նույնը երևան է գալիս նաև Պրովանսի տրուբադուրների և գերմանական մինեզենգերների երգերի մեջ, որոնք նախակարապետներն են վերածնության: Ապա բանաստեղծության ու սյրոգայի մեջ ստեղծվում են նոր գրական ձևեր և տեսակներ, որոնց մի մասը փոխառությունն են անտիկ գրականությունից: Դրանցից են, օրինակ, Դանտեի «Աստվածային կոմեդիան», հռչակավոր սոնետները Պետրարքայի (1304—1374), նովելլաները Բոկաչիոյի (1313—1375), էպիգրամմա, սատիրա և այլն:

Հայոց գրականությունը, ինչպես և արվեստն ընդհանրապես, հարկավ, կտրված չի եղել այլազգիների, առանձնապես արևելյան գրական հոսանքներից: Բայց 10-րդ դարում դժվար է տեսնել մեզնում անտիկ գիտության, արվեստի ու գրականության այնպիսի մեծ ծանոթություն և ազդեցություն, որի հետևանքով կերպարանափոխվեր մեր եկեղեցա-ֆեոդալական գրականությունը: Անշուշտ «արտաքին» գիտությունների հին թարգմանությունները բոլորովին մոռացության տրված չեն եղել, բայց նրանց ուսումն արդեն 10-րդ դարից առաջ խամրած է եղել: Նույնիսկ

Անանիա Շիրակացու երկերն այլևս ուսումնասիրության առարկա չեն եղել: Գրիգոր Մազիստրոսը մի նամակով Արշարունի Պետրոս կաթողիկոսին (1019—1059 թթ.) խնդրում է իրեն ուղարկել Շիրակացու մի գիրքը, «զոր մեծ Քննիկոնն անուանեն», «որ են այժմ ի տան տէրունեան, զոր նախ քան զբեզ խրթնացեալ և թագնի ընդ գրուանաւ ծածկէին»²: Ապա նա այդ առիթով հիշում է Շիրակացու գանգատը, թե մեր ազգն անհոգ է գիտության վերաբերմամբ: Հետո նա ինքն էլ իր կողմից տրտնջում է, թե «ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այսպիսի գործառնութիւնք և հանդէսք», թե «ի մոռացումն այսպիսոյ մատենի ոչ միայն եղև անկանել, այլև բազմաց», «քանզի Արամեան սեռի հպարտութիւն և անամոք բնութիւն և խստապարանոց բարս ոչ ստորակայի յայսոսիկ կրթութիւնս յարատեական հաւանել, կամ եթէ ոչ փոյթ, որք պետականին հասին բախտի, մեծարու լինել և խուզել զխոհեմական արհեստս ի զարդ քարգոնոսական [= արքայական] ապարանին, որպէս մեծ Փտլոմէոսն այն և որք այլք այսպիսիք»: Իսկը՝ Մ. Խորենացու գանգատի նման: Մի անգամ որ այսպիսի վերաբերմունք է եղել դեպի արտաքին գիտությունները, բնականաբար չի կարելի մեր վաղ վերածնության ծագման համար անտիկ փիլիսոփայության և այլի ազդեցությունը տեսնել: Վերածնությունն ինքը, 11-րդ դարի առաջին տասնամյակներից սկսած, թերևս մասամբ նաև բիզանդական ազդեցությամբ, նորոգում է հին թարգմանությունների ուսումնասիրությունը և զարթեցնում է, ինչպես հետո կտեսնենք, առանձին սեր ու հակում դեպի հին հունական փիլիսոփայությունն ու գիտությունը: Իսկ մեր հայկական վերածնությունն ինքնուրույն է: Դա ազգային կուլտուրայի ու գրականության շարունակական զարգացման մի իրականություն է, արդյունք հայկական քաղաքային կյանքի բարգավաճման, դրա հետևանքով և ներքին ուժերի այն ռեալիստական շարժման, որ առաջ էր եկել հարյուրամյա խաղաղության միջոցին: Եթե «վերածնություն» բառով է անվանվում այստեղ մեր գրականության այս վերափոխված շրջանը՝ որովհետև այդ ժամանակ «վերածնվել է» հեթանոսական դարերի բուն աշխարհիկ ոգին և աշխարհայեցությունը՝ հակառակ կրոնա-եկեղեցականի, և որովհետև այդ շրջանի գրականության հատկություններն ընդհանրապես նույնն են, ինչ որ եվրոպական վերածնության գրականությանը: Դա զխափորապես հայ քաղաքացության, հայ բուրժուազիայի գրականությունն է:

2. Քաղաքներ և քաղաքացական կյանք ու կուլտուրա:—Հին դարերից ի վեր հայտնի են եղել Հայաստանում մի շարք քաղաքներ—Արտաշատ, Վաղարշապատ, Վան, Դվին, Խլաթ և ուրիշներ: Երկարատև խաղաղ շինարարության դարաշրջանում (10—11-րդ դարերում) արագ բարձրանում է ժողովրդական տնտեսությունը. երկրի բնակչությունն աճում է. շինվում են բազմաթիվ գյուղեր, քաղաքագյուղեր ու գյուղաքա-

² «Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը», ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, Բ թողթ, էջ 8:

դարձներ, որոնք հետզհետե դառնում են ավելի ու ավելի մարդաշատ: «Ազարակաց աւանացեալ և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ», գրում է Ստեփանոս Տարոնեցին³: Նոր բարգավաճած քաղաքներից՝ մեր պատմագիրների հիշատակությամբ՝ աչքի են ընկնում՝ Անի, Կարս, Արծն, Դվին, սրանց մեջ՝ առանձնապես Անին, որի մասին ավելի պատմագրական տեղեկություններ ունենք և ավելի ծանոթություններ շնորհիվ պեղումների⁴: Անին մի շատ նշանավոր տիպարն է այդ շրջանի մեծ քաղաքների: Նա եղել է ոչ միայն բերդ և մայրաքաղաք, այլև շահաստան, առևտրական, արդյունագործական ու կուլտուրական մեծ կենտրոն թե՛ հայկական և թե՛ նաև օտար իշխանությունների օրով 11—15-րդ դարերում: Այլազգիների ձեռքն անցնելուց հետո այդ քաղաքի ներքին կյանքը քիչ է փոխվել. 11—14-րդ դարերում Անին չի դադարել զարգանալ իբրև հայկական քաղաք: Բայց միաժամանակ և նա, «կապ ունենալով Առաջավոր Արևելքի մահմեդական երկրների քաղաքային կյանքի ընդհանուր զարգացման հետ, առատությամբ ընդունել է հարևան ժողովուրդների ստեղծագործության հարուստ արդյունքները»⁵ և դարձել միջազգային մեծ քաղաք իր բազմազգ բնակչությամբ:

Գտնվելով մեծ առևտրական ճանապարհի վրա՝ Անին Բագրատունիների օրով արդեն բարձրացել է իր շահաստանով: Այդ ժամանակ են շինվել և նրա նշանավոր հզոր պարիսպները, ամրացված բազմաթիվ աշտարակներով: Ոչ միայն Անիի, այլև Կարսի, Արծնի և ուրիշ քաղաքների վրայով էին անցնում տարանցիկ առևտրական մեծ ճանապարհի ճյուղերը, ուստի և նրանք ևս դարձել են վաճառաշահ կենտրոններ և՛ ներքին, և՛ արտաքին առևտրի, և՛ ապրանքների փոխանակության համար: Արտաքին առևտուրը լինում էր և՛ Արևելքի, և՛ Արևմուտքի հետ: «Ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել ի սմա զգօրութիւն իւր»,—ասում է Ա. Լաստիվերտցին իր հայրենի Արծն քաղաքի համար, «որ հոյակապ և ականաւոր էր ամենայն աշխարհաց»⁶: Ծովային առևտուրն անում էին Տրապիզոնի վրայով: Նույն հեղինակը (էջ 91) Կարսի համար գրում է, թե «Յանկասկածի կէին, հարստացեալք ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ»: Բարգավաճում էին և երկրի արտադրող ուժերը, ծաղկում էր արդյունագործությունը: Արտահանում էին նաև երկրի արդյունագործա-

³ «Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161:

⁴ И. Орбели, Развалины Ани. История. Современное состояние. Раскопки. СПб., 1911. Նույնի հայերեն թարգմանությունը. «Անվոյ ավերակները. Պատմություն. Այժմյան վիճակ. Պեղումներ»: Հավելվածներով և ծանոթություններով, Վաղարշապատ, 1911: Н. Я. Марр, Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, М., 1934.

⁵ И. Орбели, Развалины Ани, էջ 4 և հտն., 19, 25 և այլն:

⁶ «Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ», Թիֆլիս, 1912, էջ 78:

կան, ինչպես և երկրագործական ապրանքներն ու բնական բերքերը: Դրանք ևս կազմում էին մեծ եկամուտների կարևոր աղբյուրներ: Գյուղատնտեսությունը պարապում էին քաղաքների արվարձաններում, պարիսպներից դուրս,— ուր և ապրում էին սովորաբար նաև արհեստավորները,— այլ և գյուղերում, մեծամեծների կալվածներում:

Բնականաբար առաջ էր գալիս դրամական տնտեսություն. դրամը մի նոր աստված էր դարձել. մարդիկ ամեն տեսակ շահի ետևից էին ընկնում: «Յարգի եղև արծաթսիրութին քան զաստուածսիրութիւն, և մամոնայն՝ քան զՔրիստոս», գրում է Լաստիվերտցին (էջ 79): 10-րդ դարից արդեն նյութական կարողությունը — ոսկին, երկրի հարստությունները, կալվածներ և ուրիշ անշարժ կայքեր կենտրոնանում էին առանձին վաճառական անհատների ձեռին. առաջ էին գալիս կապիտալիստներ, որոնք կազմում էին մի նոր դասակարգ: Իր դարի համար մի տիպիկ կապիտալիստ է եղել, մի փայլուն ներկայացուցիչ իր դասի, Տիգրան Հոնենց, 12-րդ դարի վերջում և 13-րդի սկզբներում, տեր չափազանց մեծ հարստության թե՛ դրամով և թե՛ անշարժ գույքերով⁷:

Այսպիսով ֆեոդալական շրջանի երկու իշխող դասերի՝ ազնվականության և եկեղեցականության կողքին տնտեսապես, ապա և մտավորապես բարձրանում և դիրք էր ձեռք բերում նոր դասակարգը — հարուստ քաղաքացիությունը, որ նույնիսկ մրցում էր ֆեոդալների հետ: Սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքի, հասարակակարգի փոխվելով փոխվում է և հասարակական պսիխիկան, իրավունքի հասկացությունը, ապա և գաղափարախոսությունը կրոնի, մորալի-բարոյականության, արվեստի ու գրականության վերաբերյալ՝ նախորդ շրջանի գաղափարախոսությանը հակադիր: Հետզհետե իշխանության և «իրավունքի աղբյուրը» ռազմիկ ֆեոդալներից անցնում է «խաղաղ առևտրի վրա»: Ստեղծվում է դեմոկրատիկ հոսանք ընդդեմ ֆեոդալական հասարակակարգի: Անիում, հավանորեն և այլ քաղաքներում, «առաջ է գալիս քաղաքային ինքնավար կյանք, քաղաքային ինքնավարություն, քաղաքային ավագների գլխավորությամբ և օրենսդրական իշխանությամբ քաղաքի սահմաններում»⁸: «Ավագների խորհուրդը վարում էր քաղաքի բոլոր գործերը»: Դրա «ծագման մասին տակավին չկան տեղեկություններ, համենայն դեպս՝ դա գոյություն է ունեցել Անիում Շեդդադիդների, վրացի կուսակալների և Զաքարյանների օրով»⁹: Եվ որ գլխավորն է՝ Անու կյանքը կանանց սոցիալապես հավասարեցրել էր տղամարդկանց հետ. «Անեցի կանայք անալոգիկ ունեին տղամարդկանց քաղաքացիական իրավունքները»¹⁰: Նրանք էլ

7 Նրա շատ մեծ հարստության մասին գաղափար կարելի է կազմել նրա խիստ բազմաթիվ ընծաներից, որ տվել է իր շինած վանքին 1212 թ., և որ փորագրել է տվել արձանագրության մեջ: Այս մասին տե՛ս Н. Марр, Ани, էջ 33 և հտն.:

8 Н. Марр, Ани, էջ 35:

9 И. Орбели, Развалины, էջ 26:

10 Н. Марр, Ани, էջ 41:

հերոսաբար պաշտպանել են իրենց քաղաքն ընդդեմ թշնամիների, ինչպես 1124 թ. Այծյամն (Այծեմնիկ) անունով քաղաքացուհին, որ «առնացի ստացեալ սիրտ», քաղաքի պարսպի վրա դիմադրել է պաշարողներին, «առ ոչինչ համարեալ զխոցուածս նետիցն զոր վիրաւորէին արտաքուստ»¹¹: Այծեմնիկն իհարկե մենակ չի եղել կանանցից:

Կուտակված հարստութիւնը գործադրվում էր ամենից առաջ քաղաքային շինարարութեան վրա. քաղաքները ոչ միայն պարիսպներով ամրացվում էին արտաքին թշնամիներից պաշտպանվելու համար, այլև զարդարվում էին բազմաթիվ հոյակապ եկեղեցիներով ու պալատներով: Ա. Լաստիվերտցին¹² անպարիսպ Արծն քաղաքի համար գրում է. «վաճառականք սորա փառաւորք», «վաճառականք՝ եկեղեցւոյ շինողք և զարդարիչք»: Ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք մասնակից էին լինում շինարարութեան գործին, նույնիսկ քաղաքի աշտարակների: Ազնւականու է մարդկանց ճաշակն ու պահանջը. ձգտում էին ամեն ինչ, և՛ եկեղեցիները, և՛ աշխարհիկ շէնքերը, նույնիսկ պարիսպներն ու աշտարակները, գեղեցկացնել որևէ կերպ: Եկեղեցիները զարդարում էին քանդակներով, ֆրեսկոներով ու նկարներով: Զարդարանքներով պէսվում էին և իշխանական պալատները և այլ շինութիւնների ֆասադները¹³:

Մյուս կողմից քաղաքներում ստեղծվում են բարեկեցիկ կյանքի պայմաններ: Անհում, անշուշտ նաև մյուս վաճառաշահ քաղաքներում, շինվում են քարվանսարաններ, որոնք անհրաժեշտ էին դրսից եկած առևտրականներին օթեանելու համար, կառուցվում են քարե տասնյակ գեղեցիկ կամուրջներ Ախուրյանի վրա: Անց են կացվում, նույնիսկ 10-րդ դարից սկսած, ջրմուղներ հեռավոր աղբյուրներից քաղաքին ջուր մատակարարելու համար: Անիի պեղումներով երևան են եկել նաև քարարկված փողոցներ և նույնիսկ մայթերի հետքեր, աղբատ տնակների հետ և մեծ տուն, որ ունեցել է հոյակապ պորտալ՝ զանազան քանդակներով: Միջնաբերդի ապարանքը հոծ է եղել հարուստ զարդարանքներով, մի դահլիճում «կենդանիների նկարներ՝ բուսական շրջանակների մեջ: Մի ուրիշ դահլիճում որմերին նկարված են եղել պատերազմական կամ որսորդական տեսարաններ. որմերը, բացի նկարներից, թանձր ոսկեզօծված են եղել. առաստաղն ունեցել է երկրաշփոկան ձևերի քանդակներ»: Զի սլակասել և բաղանիքը, իր նախասենյակով, ավազանով, տաք և սառը ջրի խողովակներով և այլն¹⁴: Ինչպես երևում է, Անին ունեցել է բարեկեցիկ կյանքի համար անհրաժեշտ շատ բաղանիքներ. ըստ Տիգրան Հոնենցի արձանագրութեան՝ ի թիվս բազմաթիվ ընծաների՝ նա իր շինած վանքին նվիրել է նաև երկու բաղանիք: Այսպես բարեշեն են եղել նաև

¹¹ «Սամուէլ Անեցւոյ, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 126 և հտն.:

¹² Ար. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 78 և հտն.:

¹³ И. Орбели, Развалины, էջ 29—31:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 41 և հտն.:

մյուս վաճառաշահ մեծ քաղաքները: «Եւ իբրեւ ակն մի պատուական լուսազեղ պայծառութեամբ փայլէր քաղաքս մեր ի մէջ ամենայն քաղաքաց, ամենեւին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն», այսպես է գրում Ա. Լաստիվերտցին Արծնի համար¹⁵:

Փարթամ քաղաքացիներն իրենց առտնին կյանքը, նիստն ու կացը և հանդերձները ևս հարմարեցնում էին իրենց հարստութեանը: Հագնում էին դիպակ, մետաքսե պատմուճաններ և, ինչպես պեղումներից հայտաբերվել է, մետաքսի ամբողջ հագուստներ՝ ոսկեթել ասեղնագործութեամբ: Երեւի կանայք էին բանեցնում պեղումների ժամանակ գտնված երեսի քողը՝ մետաքսով և ոսկեթելով նուրբ կարած (գուլաբաթնով կարած), մետաքսե ժապավեն գոտին, ապարանջաններն ու մատանիները: Ամեն ինչ ճոխ ու պերճ էր: Ա. Լաստիվերտցին¹⁶ գովելով իր հայրենի Արծրն քաղաքը, նրա վաճառականներին՝ գրում է. «Բարեացն առատութեամբ լի էր, ամենայն ինչ ըստ մտի էր սորա. և նման իմն էր նորահարսըն կնոջ, որ գեղոյն վայելչութեամբ և զարդուցն պայծառութեամբ՝ ցանկալի գոլ ամենեցուն»: Քիչ հետո նա, մարգարեի խոսքերով, ամբաստանում է կանանց «անբարտապանությունը», նրանց «զստորինսն ընդ երկիր զբարշէն [երկայն քղանցքները գետնաքարշ տանելը], զգինդսն, և զմատանիսն, զապարանջանսն, զքօղէսն [= թևի ապարանջան արմունկից վերև], և զմեհիւանդսն, [= մանյակ, ոսկե վզնոց, օղ], և զայլն ամենայն», նրանց «ոսկի զարդերը», «ոսկի կամարները» [քամարները], «պատվական հանդերձները»: Նույնպես շքեղութեամբ են եղել և տնային կահ-կարասիքը, գորգերը, բազմոցները, վարագույրները: Բանեցնում էին արծաթե ընտիր անոթներ, հախճապակյա և ճենապակյա ամաններ՝ հարուստ բազմազան նկարներով, ճաշակավոր զարդարուն զանազան գույներով և ցայտուն ֆիգուրներով: Դրանք շինված են եղել Անիում, «թեև հիմք չկա այդ առարկաների ծագումը բացառապես Անիից համարել»¹⁷: «Մուսուլմանական ճաշակը հետզհետե ավելի մեծ չափով թափանցել է Անիի քաղաքացիների բնակարանները և երևան է գալիս անոթների ձևերի ու զարդանկարների վրա»¹⁸: Այս անոթների մի մասն, անշուշտ, դրսից են բերված եղել:

Մահմեդականների ազդեցությամբ, և ավելի՝ իբրեւ բնական հետեւանք կյանքի զարգացման, փարթամ քաղաքացության մեջ սկսում է ընկնել 10-րդ դարի կրոնական խստակեցությունը: Այդ մարդիկը թեպետ և դեռ կրոնասեր ու բարեպաշտ էին, բայց իրական կյանքն ու աշխարհը նրանց համար ստանում էին արժեք: Մի կողմից՝ նրանք ժամ էին գնում, բարեպաշտական գործեր կատարում, մյուս կողմից՝ ճոխ ու հանգիստ

¹⁵ Ար. Լաստիվերտցի, *Պատմութիւն*, էջ 79:

¹⁶ Անդ, էջ 79—81:

¹⁷ И. Орбели, Развалины, էջ 49 և հտն.:

¹⁸ Н. Март, Ани, էջ 36, 43:

ապրելով պարիսպներից ներս, զարդարուն պալատներում, շրջապատված ճարտարվեստի և գեղարվեստի պաճուճանքներով, սիրում էին ուրախ-զվարթ կյանք, ամեն վայելչություն: «Միայն հեշտութեան և փափկութեան սպասեն»,—գրում է Ա. Լաստիվերտցին (էջ 167) և՛ Անիի, և՛ ուրիշ քաղաքների համար: Ուրիշ տեղ (էջ 56) նույն պատմագիրը Հայոց աշխարհի համար գրում է. «Ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէսք»:

Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Զկնի մահուանն Աշոտոյ [= Գագիկ թագավորի որդի և Հովհաննես թագավորի եղբայր Աշոտի, Գագիկ Բ-ի հոր] թուլամորթեցան զօրքն Հայոց և ատեցին զարուեստ պատերազմի, մտին ընդ լծով ծառայութեան ազգին Հոռոմոց, նստան ի գինարբուսն, սիրեցին զբարբուտ [= լայնափոր նվագարան մի] և զերգս գուսանաց»¹⁹: Ներսես Շնորհալին 12-րդ դարի կեսերին «Եղեսիոյ ողբի» մեջ գրում է, թե խնջույքներով էին զբաղվում, երգ ու երաժշտությամբ ուրախություն անում: Մի դար հետո Սմբատ Սպարապետը 11-րդ դարի համար ասում է, թե «թուլացան և աղարտեցին զպատերազմ, և սիրեցին զգինի և զգուսանս»²⁰:

Այսպիսի զվարթ կյանքի, կերուխումի, ուրախ ժամանցի համար բնականաբար զարգանում էին գուսանների ուրախության և սիրո երգերը, որ ամենահին դարերից ի վեր սիրված են եղել մեր ազնվականներից և այժմ էլ զվարճացնում էին հարուստ քաղաքացիներին: Այդ երգերի մասին, որոնք մեր վերածնության նախակարապետներն են, մանրամասն կխոսվի առանձին իր տեղում:

Աշխարհիկ շքեղությունն ու պերճությունը մտնում էր նաև եպիսկոպոսների բնակարաններն ու կաթողիկոսարանը, որ ոչնչով ետ չէր մնում պալատներից: Այնտեղ էլ արծաթը հարգի էր դարձել և անարատ բարեպաշտությունը պակասում էր: Եթե վաճառականներն առուտուրի հետ նաև վաշխառությամբ էին պարապում, հոգևորականության մեջ էլ զարգանում էր կաշառակերությունը. «բարձաւ և ի քահանայից երկիւղ և ընտրութիւն սրբութեան. նեղին և մղին մերձենալ ի սեղանն... և զայն ի ձեռն արծաթոյ», գրում է Ա. Լաստիվերտցին (էջ 80):

Մեծ հարստություն էին դիզում եպիսկոպոսները: Պետրոս Արշարունի, մականվանված Գետադարձ, կաթողիկոսը (1019—1059 թթ.), որ խառնըվել է և քաղաքական գործերի և բարի համբավ չի թողել, ունեցել է մեծ հարստություն. «Ունէր կազմութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն

¹⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 79:

²⁰ «Սմբատայ Սպարապետի Պատմութիւն», Մոսկվա, 1856, էջ 37: Կիլիկիայի հայ ազնվականների մասին ևս Մարկո Պոլոյի ուղեգրության (1271—1295 թ.) մեջ կարդում ենք. «Հին օրերում այնտեղի ազնվականները քաջարի մարտիկ էին և կատարում էին զենքի հերոսական գործեր. բայց ներկայումս ողորմելի արարածներ են և ոչ մի բանի շնորհ չունին, բացի հարբենալուց, որով նշանավոր են»: Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հատոր Ա (1253—1582), Երևան, 1932, էջ 44:

Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղ անուանի և մեծանիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր, նոյնպէս և եպիսկոպոս հինգ հարիւր փառաւոր և զաւառատեսուչս ի վերայ եօթն հարիւր թիմի. հանապազ երկոտասան եպիսկոպոս և շորս վարդապետ և տանն հայրապետին և վաթսուն երէց ի կրօնաւորաց, և յաշխարհականաց՝ հինգ հարիւր: Եւ շէր նուաստ աթոռ հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց: Նաև զարդարանք եկեղեցեացն և տանն հայրապետութեանն բազում և անհամար և հրաշալի մեծութեամբ [=հարստութեամբ] լցեալ»²¹: Չնայելով որ նա մեծ կալվածատեր է եղել, անձամբ ունեցել է այնքան բազմաթիւ հայրենական գյուղեր, որոնց հետ նաև «Սուրմառի բերդավանի նման նշանավոր կալվածքը»²², չի քաշվել ըստ ժամանակի ոգու նաև արծաթասեր լինելու և մեծ գանձեր ձեռք բերելու. «Քանզի յոյժ սիրող էր գանձուց Պետրոս, որ և բազումք վասն այնրը եպեթէին զնա»²³: Կաթողիկոսի իշխանութեան ներքո գտնվող 500 «զաւառատեսուչ» եպիսկոպոսների մի մասն արծաթասիրութեան և հարստութեան կուտակելու վերաբերմամբ՝ հետեւելիս են եղել իրենց վեհին: Երբ սելջուկյան թուրքերն առնում են անպարսպ Արծնը, «հռչակավոր և բազմամբոխ քաղաքն Հայոց», կոտորում ու կողոպտում են: «Այլ զոսկւոյ և զարծաթոյ և զղիպակաց աւելորդ է ասել», — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին՝ խոսելով մեծ կողոպտուտի մասին²⁴, և շարունակում. «Բայց զայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց յաղագս քորեպիսկոպոսին՝ [=զաւառատեսուչ]՝ որ ասէին Դաւթուկ, եթէ զգանձատունս նորա Աբրիհիմն էառ և քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանն նորա. ութ հարիւր վեցկի [=երեք լուծ, վեց եզ լծած արօր] եզանց ելանէին ի տանէ նորա»: Ահա իր կաթողիկոսին արժանի գավառատեսուչ եպիսկոպոսը: Անշուշտ չափազանցութեամբ կա, բայց այս էլ ծագել է նրա հարստութեան մեծութեանից:

Ժամանակի բարոյական անկման մասին, ըստ եկեղեցու հայացքի, պարզ գաղափար է տալիս հետեւյալ ավանդութեանը: 1022 թ. խավարում է արեգակը, միաժամանակ և երկրաշարժ է լինում: Նույնը կրկնվում է և 1036 թ.: Հովհաննէս Սմբատ թագաւորը և Պետրոս կաթողիկոսը մի քանի իշխանների, որոնց թվում և Գրիգոր Մագիստրոսին, ուղարկում են Սեանի՝ իր սրբութեամբ հռչակված Հովհաննէս Կոզեռն վարդապետի մոտ՝ նրանից իմանալու, թե ինչի՝ նշան է այդ երևույթը: Վարդապետը հայտնում է, թե դա նշան է, որ սատանան արձակվել է կապանքից, ապա նա հին մարգարեական եղանակով նկարագրում է իրական դրութեանը՝ ասելով. «Եւ ահա յայսմհետէ ոչ ոք կարասցէ կալ հաստատուն ի հաւատս Քրիստոսի և ի պատուիրանսն Աստուծոյ՝ ո՛չ հայրապետ և ո՛չ վարդա-

21 Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 153 և հտն.:

22 Կ. Կոստանյանց, Տեր-Պետրոս Ա Դիտաղարձ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 18:

23 Ար. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 89:

24 Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 103:

այետ, ո՛չ եպիսկոպոս և ո՛չ քահանայ, ո՛չ աբեղայ և ո՛չ կրօնաւոր, ո՛չ իշխան և ո՛չ ժողովուրդ, իշխանք յարեան ի գողս և յաւազակս և յափըշտակողս, դատաւորք ի կաշառս և յանիրաւ դատաստանս. կրօնաւորք թողուն զանապատս. և զմենաստանս և յաշխարհի զբաղմունս դեգերին և շրջին ընդ փողոցս և ի մէջ կանանց, ատեն զաղօթս և թողուն զկարգս կրօնաւորութեան իւրեանց, սիրեն զվարս աշխարհի և զհետ երթան գովեստից մարդկան, որոճալով որոճին զդիպակն երգս [=սիրո երգերը]... Այլ և իշխանք պիղծ և մեծախտիւ յանդգնեալ և մոլորեալ... միշտ և հանապազ ի գինարբուան դեգերին վասն սիրոյ և ցանկութեան շար և պիղծ ախտին: Հայրապետք և եպիսկոպոսունք և քահանայք և կրօնաւորք արծաթասէրք առաւել քան աստուածասէրք»: Նույնը կրկնում է նա երկրորդ անգամին. «Եւ ահա յայսմհետէ բազում հերձուածք մտանին յեկեղեցի... Յաղագս արծաթոյն թողուն ի բաց զհաւատն... վասն զի մեղսասէրք և ցանկացողք լինելոց են շար ճանապարհին... Առաջնորդք և իշխանք լինելոց են կաշառասէրք և ստախօսք և սուտերդմունք և ի ձեռս կաշառացն թիրեն զդատաստանս իրաւանցն աղքատին... իշխանք և դատաւորք պոռնկասէրք... և ատեցողք լինին սուրբ ամուսնութեան և փակին ընդ պոռնկութեամբ ախտին... մեծարեն զմատնիչսն և զգողսն, յափշտակեն անիրաւաբար զաշխատողաց զինչսն Յաղագս արծաթսիրութեան [առաջնորդաց] առան ձեռնադրութիւն բազում անարժանից և զամենայն պղծեալսն ածեն ի կարգ քահանայութեան... և զանարատն դարձուցանեն և քահանայութենէ առ ի շունելոյ արծաթ... բազումք ի քահանայից և ի կրօնաւորաց լինելոց են ցանկասէրք, ախտից փափագողք, որոճալով որոճեն զերգս դիւական... յղփանան առաջնորդք աշխարհի արծաթսիրութեամբ...»²⁵: Հովհաննես Կողեռն վարդապետի խոսքերով պատկերացված է ոչ միայն 11-րդ, այլև 12-րդ դարի դրութիւնը:

Յ. Թոնդրակեցոց աղանդը:— Աշխարհիկ կյանքի ու ձգտումների այնպիսի վիճակի միջոցին բնականաբար ամենից առաջ սկսում է զարգանալ վերածնության էական կողմը— եկեղեցուց անկախ, ազատ մտածողութիւնը: Զորանում է պայքարը նոր գաղափարախոսության համար՝ ընդդէմ նախորդ շրջանի գաղափարախոսության, որի պաշտպան էին իշխողները— եկեղեցին և ազնվականութիւնը: Այդ հանդես է գալիս, ինչպես սովորաբար՝ աղանդավորութեամբ, որի միջոցով Հայաստանում ավելի վաղ քան Եվրոպայում ձեւավորվել է ընդդիմադիր, հետադիմ ոգին: Հայաստանը լեղել է մի ակութ աղանդավորական անընդհատ շարժման համար՝ մերթ գաղտնի, մերթ հայտնի, նույնիսկ ապստամբության վերածվելով: Հայոց գրականութեան սկզբում հենց հանդիպում ենք «բարբարիանոս» (իսկապես «բորբորիանոս») աղանդին՝ Հայաստանի արեւմտյան կողմերում: Ապա մեր աշխարհում գործել են նաև Մարկիոնի աղանդին, մանիքեութեան, մծղնեութեան (մեսալյան աղանդ), «հայոց աղան-

²⁵ ԼՊ. Ուֆայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 52—55, 66—74:

դին» և ուրիշների հետևողները²⁶։ Այստեղ չպիտի, հարկավ, դանազան անուններով երևացող աղանդների մասին մանրամասն խոսել։ Դրանցից առանձնապես,— բայց համառոտակի, որքան որ մեր խնդրին հարկավոր է,— հիշելու է երկուսը—պավլիկյան և թոնդրակեցոց աղանդները, որոնք երկուսն էլ հայկական հողի վրա են ծագել։

Պավլիկյանները տարածված են եղել Հայաստանում 8-րդ դարի ըսկզբներից։ Նրանց դեմ կռվել են Հովհան Օձնեցու ժամանակ և՛ ճառերով, և՛ եկեղեցական կանոններով։ Այդ աղանդը 9-րդ դարում բացարձակ ծավալվում է գլխավորապես Փոքր Հայաստանում։ Չնայելով կրած հալածանքներին՝ աղանդավորներն այնքան զորանում են, որ նույն դարի կեսերին մի մեծ ռեպրեսիոն շարժում են առաջ բերում։ Նրանք զեն ի ձեռին աստատմբում են բիզանդական կառավարության դեմ, պահանջելով կրոնական և քաղաքական ազատություն։ Նրանց ուժն այնքան մեծ էր, որ կայսրությանը դիմադրում են 25 տարի շարունակ, մինչև որ 873 թ. հաղթվում են կայսերական զորքերից և կոտորվում։ Նրանց կենտրոնը, Տեփրիկե քաղաքն ավերվում է, և նրանց մնացորդները ցրվում են։ Հետագայում նրանք փոխադրվում են Թրակիա։ Ինչպես սովորաբար ընդունում են, այս աղանդի աղդեցությունը մեծ է եղել ոչ միայն սլավոնական, այլև ընդհանրապես եվրոպական աղանդների կազմության վրա։ Այս աղանդն իր քարոզած սկզբունքներով մերթ նույնացրել են մծղենության հետ, մերթ մոտեցրել են մանիքեության, կամ Մարկիոնի աղանդին²⁷։ Այդ նրանից է առաջացել, որ երբեմն դանազան աղանդավորներ, ինչպես գրում է Հովհան Օձնեցին, հարում են իրար՝ եկեղեցու դեմ մի ընդհանուր կռիվ մղելու համար։

Պավլիկյանների պարտվելուց հետո աղանդավորությունը չի մեռնում Հայաստանում։ Շատ չանցած՝ դարձյալ հայկական հողի վրա, հայ կյանքից ծնունդ է առնում մի նորը, թոնդրակեցոց աղանդը, որ համարում են պավլիկյանների հաջորդը։ Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի (897—928 թթ.) օրով, այն խառն ժամանակներում, հանդես է եկել, իբրև այդ աղանդի հիմնադիր, Սմբատ անունով մեկը՝ «հակառակ ամենայն քրիստոնեական կարգաց»։ Այս նոր աղանդը շատ նմանություններ ունի պավլիկյան աղանդի հետ։ Նրա շուրջը խմբված պիտի լինեն պավլիկյանների մնացորդները Հայաստանում, և երևի նույն հին աղանդն է նոր անունով երևան եկած։ Աղանդի կենտրոնն եղել է Ապահոնիք գավառում Թոնդրակ գյուղը, ուր նստում էր աղանդապետը, որից և աղանդի անունը։ Բայց նրա ճյուղերը՝ նայելով տեղերին՝ կոչվել են նաև կաշեցի, թուլալեցի։

²⁶ Տե՛ս սույն աշխատության Ա հատոր, Յոթներորդ հավելված («Երկեր», Գ, Հինգերորդ հավելված)։

²⁷ Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, von Karapet Ter-Mkrttschian, Leipzig, 1893. Այստեղ էջ 82—91, Die Thondrakier.

Թոնդրակեցի կամ Թոնդրակյան աղանդավորները տարածվում են ավելի Մեծ Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան կողմերում և 11-րդ դարի առաջին տասնամյակում արդեն բացարձակ կերպով բռնի գործողությունների են դիմում: Այդ ժամանակներում նրանց կողմն է անցնում մինչև անգամ Հարթի եպիսկոպոսը և եկեղեցուն հակառակ կարգադրություններ անում: Սարգիս կաթողիկոսը (992—1019 թթ.) ստիպված է լինում միջոցներ ձեռք առնել այդ եպիսկոպոսի դեմ և պատժել նրան: Աղանդավորների թիվը, սակայն, շարունակում է աճել, Մանանաղի գավառում նրանց հարում են աբեղաներ, ինչպես և գյուղատեր ազնվական կանայք և տղամարդիկ: Նրանք քանդում են իրենց գյուղերի եկեղեցիները, խորտակում են անդաստաններում կանգնած խաչքարերը: Բայց երբ այդ աղանդավորները 1011 թ. փշրում են Պարխար լեռների ճյուղերից մեկի վրա կանգնած մի հայտնի խաչքար, ապա աղմուկ է բարձրանում, գավառի եպիսկոպոսն այրում, ավերում է նրանց գյուղերը: Բանը հասնում է դատավորին, որ, հասկանալի է, պահում է ոչ թե աղանդավորների, այլ եկեղեցու կողմը²⁸: Թոնդրակեցիները, սակայն, շարունակ աճում ու ծավալվում են և սպառնալից են դառնում: Հիշված դեպքից մի 40 տարի հետո, 1051 կամ 1052 թ., նրանց դեմ ելնում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի իշխանը, որ բիզանդական կայսրության կուսակալն էր Միջագետքի վրա, և որի իշխանության տակ էին նաև Հայաստանի այն կողմերը, ուր գտնվում էին այդ աղանդավորները: Նա զենքի ուժով ճնշումների է դիմում, ավերում է Թոնդրակ գյուղը և աղանդավորներին վտարում է իր իշխանության սահմաններից: Բայց աղանդը չի ոչնչանում, այլ գաղտնի շարունակում է հարատևել և հասնում է մինչև 19-րդ դարը²⁹: Այս աղանդավորները ևս, ինչպես ընդունում են, անցել են Թրակիա և ազդել եվրոպական աղանդների կազմության վրա:

Նրանց ազդեցությունը երևում է ի միջի այլոց նաև ալբիզյան կամ ալբիզացոց աղանդի վրա, որ 11—13-րդ դարերում տարածվում էր Հարավային Ֆրանսիայում: Ուստի և այդ Թոնդրակեցոց աղանդը, ինչպես և պավլիկենությունը, կարևորություն ունի ընդհանուր միջազգային տեսակետով ևս:

Ի՞նչ է եղել Թոնդրակեցոց ուսմունքը: Շատ բան, հարկավ, դեռ կենդանի զարգացման մեջ է եղել բերանացի քարոզով և ավանդությամբ: Նրանցից ոչ մի գրվածք չի մնացել: Մեր ձեռքը հասել են միայն հակառակորդների գրածները³⁰, որոնց մեջ ամեն լուստանք թափում են նրանց

²⁸ Տե՛ս Ա. Լաստիվեցոցի, Պատմություն, գլուխներ ԻԲ և ԻԳ, էջ 142—162:

²⁹ «Փորձ», Դ տարի՝ 1880, հոկտեմբերի համար, էջ 91—130՝ «Թոնդրակեցիները մեր օրերում», Ա. Երիցյանի:

³⁰ Դրանք են՝ ա) Գր. Նարեկացի, Թուղթ, որ ստված է Բարսեղ Սարգսյանի «Ուսումնասիրություն Մանիքեա-Պավղիկյան Թոնրակեցիներու աղանդին և Գր. Նարեկացու Թուղթը», Վենետիկ, 1893, աշխատության վերջում, էջ 106—117: Սույնը սպառված է նաև Վենետիկի «Բազմավեպի» մեջ 1893 թ., էջ 59—64, 113—119: բ) Գր. Մագիստրոսի 4 է և

«գլխին: Բայց և այնպես բավական ծանոթություն ենք ստանում այդ աղանդավորների ընդդիմադիր գաղափարախոսության վարդապետության մասին: Նրանք կատարելապես չէին մերժում քրիստոնեությունը, այլ ժխտում էին եկեղեցու բոլոր կարգերը: Չէին ընդունում Քրիստոսին իբրև աստված. աղանդապետն ինքն իրեն քրիստոս էր անվանում: Մերժում էին Ս. Գիրքը, Երրորդության գոյությունը, հանդերձյալ կյանքը, մեռելների հարությունը, հոգու անմահությունը և այլն: Մերժում էին եկեղեցունվիրապետությունը (հիերարխիա), քահանայական կարգը, ձեռնադրությունը, ըստ նրանց աղանդապետ Սմբատի,— գրում է Գրիգոր Մագիստրոսը (էջ 154),— «ոչ այլ ինչ է այդ, բայց վասն խաբելոյ ժողովրդեանն»:

Մերժում էին նաև եկեղեցու խորհուրդները՝ մկրտություն, հաղորդություն, խոստովանություն, ապաշխարություն և այլն: Խափանում էին ամեն պաշտամունք, եկեղեցական արարողությունները և սովորույթները— կիրակի օրը, ծնրագրությունը ծաղրում էին և ոչինչ էին համարում քահանայի զգեստը, պատարագը, զոհաբերությունները և այլն: Չէին հարգում և նույնիսկ ոչնչացնում էին եկեղեցիները, խաչերը, խաչքարերը, որոնցով զարդարված էին հանդերը, լեռները. արհամարհում էին սրբերին, տիրամորը և այլն: Անգոսնում էին, արհամարհում, պախարակում էին ամուսնության կարգը: Գրիգոր Նարեկացին նրանց ուրիշ ժրխտումների հետ հիշում է և «զպսակին ամուսնութեան անգոսնութիւն... զպսակն անգոսնեն, և զոր սիրով մերձենան առ յիրեարս, կատարեալ սէր համարին և յԱստուծոյ և հաճոյ Քրիստոսի թէ Աստուած սեր է, և զսիրով միաւորին կամի և ոչ զպսակ» (էջ 110 և հտն.): Առն և կնոջ այսպիսի մերձավորությունը ժամանակակիցները բնականաբար համարել են, ինչպես գրում է Գր. Նարեկացին, «մծղնէական անխտիր պղծութիւն»: «Եւ այս ինչ են անօրէնութիւնք շարագործացն այնոցիկ,—գրում է Գր. Մագիստրոսը,— ոչ պահօք նոցա... և ոչ խտրութիւնք արանց և կանանց և ոչ ընտանեաց, թէպէտ և ոչ յայտնապէս համարձակին և ոչ պատուեն և ոչ զմի ինչ ոչ յաստուծայնոց ոչ յեղելոց. այլ զամենայնն ծաղր առնեն՝ զհին և զնոր օրէնս»: Այս հեղինակը նրանց կենտրոնն անվանում է «Շնավանք»: «Եւ բնակեալք էին ի Շնավանսն այն արք հանդերձիք կրօնաւորաց և կանանց բազմութիւն բողից» (էջ 152): Արիստակես Լաստիվերտցին ևս այս աղանդավորությունն անվանում է «մծղնեայ կրօնք», ասելով թե «պոռնկական մոլեգին խխտը», «օրէն է նոցին փարախին», և թե պոռնկություն են անում «անխրատապէս, ոչ ածեալ զմտաւ զարեան մերձաւորութիւնն»: Եվ վերջն այս պատմագիրն ավելացնում է. «Բայց զնոցա մծղնէ զգործն անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել, քանզի կարի աղտեղի է»:

ԿԸ թղթերը. տե՛ս «Գր. Մագիստրոսի Թղթերը», Կ. Կոստանյանցի հրատ., Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 148—168: գ) Ար. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, վերևում հիշված գլուխները:

Այդ աղանդավորների համար մեղքը նույնպես գոյություն չունի. ուստի՝ մեղքի պատիժ և ապաշխարություն էլ չկար:

Ճգնավորական կյանքին և եկեղեցուն հակառակ մի վարդապետություն էր թոնդրակեցոց ուսումը, ծայրահեղության հասած մի բողոք վանական ու ճգնավորական կյանքի, եկեղեցական իշխանության, եկեղեցու կարգերի ու գաղափարների դեմ, որոնք, ինչպես տեսել ենք, չափազանցություն էին հասած 10-րդ դարում և 11-րդի առաջին տասնամյակներում: Դա հակաեկեղեցական մի մեծ շարժում էր: Թե ինչի՞ց էր ծագում և զարգանում դա, մեզ այդ չեն բացատրում ժամանակակից գրողները: Բայց պարզ է այդ: Դա եղել է նախ՝ քաղաքացության փարթամ զարգացման և աշխարհիկ կյանքին հակվելու հետևանքը: Ապա՝ եկեղեցականության վատ բարքերը, հոգևորականներից շատերի գեղձումները, կեղծավորությունը, եկեղեցական իշխանության ճնշումները, բուռն վերաբերմունքը դեպի ազատ մտածողությունը, այս ամենը դրդել էին դրանցից դժգոհներին հակառակ դիրք բռնելու: Եվ վերջապես՝ շատ տարրեր, որոնք չէին կարող հրաժարվել իրենց բնական խելքից և հաշտվել եկեղեցու քարոզների հետ, սկսում էին կոխվել եկեղեցու դեմ, ձգտելով եկեղեցին հիմնովին վերանորոգության—ռեֆորմացիայի ենթարկելու, շատ ավելի վաղ քան Լութերի և ուրիշների դործողությունը: Պատահական չէ, որ Արիստակես Լաստիվերտցին շատ գովում է թոնդրակեցոց աղանդին հարած եպիսկոպոսի ու քահանաների և իշխանի նախկին մեծ բարեպաշտությունը³¹: Ինչքան էլ Պատմագիրը բացատրի, թե նրանք ուրիշներին խաբելու համար կեղծավորությամբ են բարեպաշտ եղել, այդ ընդունելի չէ: Իրողությունն այն է, որ նրանք սկզբում, իրոք, ջերմեռանդ հավատացող են եղել և հետո միայն անցել են թոնդրակեցոց կողմը: Ի՞նչն էր ստիպում, օրինակ, որ այն նշանավոր Վրվեռ իշխանը հրաժարվեր եկեղեցուց, նա, որ իր կալվածում նույնիսկ կրոնաստան էր շինել, «ճգնաւոր եղբարս ժողովեալ ի նմա, և ընդարձակ սահմանօք՝ անկարօտ պահէր զկեանս նոցա»։ որ ամեն տարի մեծ պասին այդ կրոնավորների մոտ էր գնում «և հանդիսակից լինէր նոցա՝ մինչև յաւուրս մեծի պասեքին. և բազում այլ գործս բարեաց ցուցանէր ի սոցա սպասաւորութիւնս. նաև յազբատասնութիւնս և ի քահանայից հնազանդութիւնս՝ քան զբաղումս յառաջադէմ ցուցանիւր»—ի՞նչն էր ստիպում այդ հայտնի իշխանին,— որից ակնածում էր դատավորը,— ինչպես և Հարթի ազդեցիկ եպիսկոպոսին, ոչ միայն հրաժարվել եկեղեցուց, այլև բոլորովին հակառակ գնալ: Նրանք անպայման փորձով տեսել էին գոյություն ունեցող կեղծիքները, զգվել էին դրանցից, և այդ թելադրել էր նրանց մտնելու հակառակ բանակի մեջ և ձգտելու եկեղեցու վերանորոգության: Բայց նրանց գաղափարը չէր կարող հայերի մեջ իրականանալ այն դարում, քանի որ եկեղեցին ու նրա պաշտպան իշխանությունը ու բիզանդական կայսրությունը դեռ շատ զո-

31 Ար. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 142—146, 152—153:

րեղ էին, իսկ այդ հեստող ու ժխտող աղանդը մի ռեուլյուցիոն ընդդիմադրություն էր իշխող դասակարգի դեմ, մի դասակարգային պայքար, որ անխնա պիտի բնաջինջ անել աշխատեին իշխողները:

4. Գաղափարախոսության զարգացման դանդաղ ընթացքը:— Թոնդ-րակեցիների ընդդիմադիր վարդապետության դրական կողմը, ինչպես ասվեց վերևում, մեզ չեն հաղորդել նրանց հակառակորդ հեղինակները, բայց հասկանալի է այդ: «Հիմնական հերետիկոսական գաղափարն այն է, որ երկրին է առավելություն տրվում, քան երկնքին»: Այդ նշանակում է, որ բնությանը, իրական կյանքին առավելություն պիտի տրվեր. հայտնության կրոնի փոխանակ պիտի իշխեր ռացիոնալիզմը: Հոգին ետ պիտի մղվեր մարմնի առաջ, իրավադուրկ մարմինն ու բնությունը ստանալին իրենց իրավունքը, և գրականությունն աշխարհականանալով՝ կապվեր գլխավորապես իրական կյանքի, երկրի և մարմնի հետ: Վերածնության այս գաղափարը, սակայն, չէր կարող իր ամբողջությամբ արագ անդրադառնալ գրականության մեջ 11-րդ դարի առաջին կեսին, երբ դեռ շատ զորեղ էր կրոնական ոգին, և ծանրաձեռն ճնշող էր եկեղեցու իշխանությունը, և գրականությունը դեռ գտնվում էր գլխավորապես հոգևորականների ձեռին: Գրավոր դպրության մեջ զարգացումը, սկսվելով եկեղեցու տեսակետով անվնաս գաղափարներից, կատարվում էր շատ դանդաղ տեմպերով, և ոչ միակերպ հավասար ընթացքով, և ոչ էլ անընդհատ, քանի որ Հայոց երկիրը հենց այդ դարերում ենթարկվում էր պարբերական ցնցումների: Բայց այնուամենայնիվ, սկսված առաջադիմությունն այսպես կամ այնպես շարունակվում է, մինչև որ վերջիվերջո գրականության մեջ էլ երկրավորին տրվում է առավելություն: Եվ մեր գրականության այս շրջանը հետաքրքիր է նոր գաղափարախոսության աստիճանաբար զարգացման ընթացքով: Խնդիրն այստեղ գրավոր դպրության մասին է և ո՛չ գուսանական երգերի և ժողովրդական բանահյուսության, որոնք սկզբից ի վեր աշխարհիկ բնավորություն են ունեցել:

ՆՈՐ ՄՏԱՎՈՐ ՀՈՍԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԻԼԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ

1. Լուսավորութեան և ուսման ծավալումը:— Գրականության աշխարհականացումը պիտի լիներ ամենից առաջ քաղաքներում ապրող աշխարհականների ձեռով: Եվ իսկապես, վաղ վերածնության շրջանում ազնվականների մտավոր վիճակը բարձրանում էր, նրանք ևս սկսում էին ուսում առնել և գիտությամբ ու գրականությամբ պարապել, միաժամանակ և հովանավորել ուսումնականներին: 10-րդ դարից ի վեր հանդես եկող Պահլավունի տոհմի մարդիկը հայտնի են դարձել ոչ միայն շինարարությամբ ու ռազմական գործերով, այլև իրենց ուսումնասիրությամբ. նրանք ջանացել են «ուսուցանել զմանկունս»¹: Լավ ուսում են տվել և մանուկ Գրիգոր Պահլավունուն: Ուսումնասեր են եղել և Բագրատունիները. իմաստուն կամ իմաստասեր է հիշվում Հովհաննես Սմբատ թագավորը: Նրա ժամանակ իր գիտությամբ հայտնի է եղել Անիի Սարգիս վարդապետը, Գրիգոր Մագիստրոսի բարեկամներից մեկը, որին այդ Պահլավունի իշխանը իր մի նամակի մեջ² դիմում է գրելով՝ «հօր հոգևոր և աստուածային տեղետիս... Միշտ կարօտեալ կամ բանի քում և գրի, քանզի հօր ես ի պուետիկոսականն մատենագրութեան: Եւ սիրելի է ինձ, — ավելացնում է նա, — ոչ այլ ինչ, եթէ այնպիսի լսել ինչ կամ ասել»³:

¹ Գր. Մագիստրոս, Թղթեր, ԺԱ, էջ 42 և հտն.:

² Անդ, ԺԹ, էջ 57:

³ «Տեղետիս» նշանակում է «կատարելություն». այդ բառը Բիզանդիայում գործածվում էր իբրև տիտղոս «գլուխ իմաստասիրաց կամ հոգևորաց» նշանակությամբ: Հետաքրքիր է այս գիտնական վարդապետի հիշատակարանը, որ նա մուծել է մի գրքի մեջ. «Յամի, յորում էր հայ թուականն ՆՂ [=490+551=1041], վճարեցաւ ի մարդկանէ արքայն Հայոց մեծիմաստն Յովհաննէս: Գտի ես Սարգիս վարդապետ զգիրքս զայս յարքունական տան գանձուն անկեալ ի յանկեան միում, անայցելու թափառեալ թաւալէր յաճիւն յատակին և գրեթէ լայր լռեալսն: Իսկ իմ հայեցեալ խնամով ի գրանոցին, և ըստ սովորական մեր աստուածական գլոխոսն բացեալ՝ ի բանսն բերկրէր. [=բերկրէի?] և սա զատուցեալ լընկե-

Անիի արքունիքում եղել է գրադարան. նույնը կար և կաթողիկոսա-
րանում: Իբրև ուսումնասիր և գիտուն հիշվում է նաև Գագիկ Բ-ն, որի
համար Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Այր հզօր էր յիմաստասիրական
շոկսն և անյաղթ ի պատասխանիսն»⁴: Այսպես նաև և Վանանդի Աբաս-
յան Գագիկ թագավորը: Այս վերջինիս մի նամակ է գրել Գրիգոր Մագիս-
տրոսը՝ հանձնարարելով նրան տելետիս Գրիգոր Հնձացի (Հինձք վանք
և գյուղ Կարինի մոտ) կրոնավորին: «Գրիգոր անուանեալ տելետիս,—
գրում է նա,— իմասցի ստուգել արքայութիւն քո, զի այր հմուտ է աս-
տուածեղէն դաւանութեան մերոյ բախտի, նաև հնում և արտաքին գրոց
յոյժ տեղեակ: Եւ ըղձայ տենչացեալ զփափագանս իւր ընու պատարուն
ընթերցմամբ, զի այնու ոչ երբէք շատանայ: Եւ կամիմ զի և դա արքունիս
քոյոյ քարզոնոսական [=արքայական] ապարանի առկայացեալ արասցէ
քեզ ճեմարան, զի մի՛ բնաւին Ասքանազեան և Արամեան դպրութիւնս՝
ի բազմաց սատարեալ՝ ի մոռացումն անկցի... Զի տեսանեմք զքեզ ի հո-
մերական տաղսն վերտառեալ չափաբերական և ոտանաւորս հագներ-
գական կարկատեալ. զի և դա [= Գրիգոր Հնձացի] յայնոսիկ յարդարեալ»
(Թուղթ Խ, էջ 97): Կնշանակե՛ այս Գագիկ թագավորը եղել է իմաստա-
սեր, միաժամանակ և ոտանավորներ է հորինելիս եղել: Նա հովանավո-
րել է գիտնականներին և ունեցել է ճեմարան, այսինքն փիլիսոփայական
դպրոց, ուր սովորեցնում էին կրոնականի հետ և արտաքին գիտություն-
ներ: Այդպիսի ուսումն արդեն վերածնության ոգու առաջին պահանջն էր,
որ պայծառ արտահայտություն է գտել հանձին Գրիգոր Մագիստրոսի:

1. Կենսագրությունը: — Գրիգոր Նարեկացին իր հանճարով ուներ
բնության զգացումը, բայց իր երկով նա ռահվիրա չի դարձել անմիջա-
կան հաջորդների համար: Գուցե և եղել են նրան հետևորդներ, ժամանա-
կակից կամ քիչ ուշ հանդես եկող բանաստեղծներ, բայց այդպիսիների
գրվածքներն երևան չեն եկել: Վերածնության առաջին «պուռետիկոսը»,
միայն ոչ մեր հին մեծ բանաստեղծի բնագավառում, դա Պահլավունի
Գրիգոր Մագիստրոսն է, Գրիգոր Նարեկացու շատ կրտսեր ժամանակա-
կիցը, որից մնում են բազմաթիվ թղթեր և մի քանի չափածո երկեր⁵: Նա
մի հետաքրքիր դեմք է, մի հայտնի իշխան, որ շատ հմուտ է եկեղեցա-
կան գրականությանը, սիրող և պաշտպան է հանդիսացել Հայոց եկեղե-
ցու, կրոնասեր է, բայց իր ժամանակի համեմատ՝ ազատամիտ ու լուսա-
միտ մի բազմազետ անձ: Նրա մեջ մարմնացել է իր ժամանակի վերա-
ծնության մտքի մի կողմը— չբավականանալ միայն կրոնականով և եկե-
ղեցական դպրոցով, հայերի մեջ վերանորոգել և զարգացնել հին հունա-

րացն կայր կարաւոտ ձեռին առ ինքն կարկառելոյ: Զոր ապա առեալ իմ ընդ իս տարայ՝
հանեալ ի բանդէն» (Գար. Զարբնաւիւն, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց
նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 455):

4 Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 161:

5 Գր. Մագիստրոս, Թղթեր, բնագիրն առաջարանով և ծանոթություններով առաջին
անգամ ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910:

կան գիտությունը, ուսումնասիրել մաթեմատիկա, երկրաչափություն, բժշկություն, ծանոթանալ հին հունական գրականությանը և ընդհանրապես բազմակողմանի գիտանքներ ձեռք բերել:

Այս նշանավոր անձը որդին էր Վասակ Պահլավունու, ծնված մոտ 990 թ.: Նա մեծացել է Անի քաղաքում, Պահլավունիների պալատում, վայելելով նաև խնամքն իր հորեղբայր Վահրամ Պահլավունու, որ Անիի թագավորության վերջին շրջանում մեծ դեր է կատարել իբրև սպարապետ և ութսունամյա հասակում՝ 1047 թ. մարտի մեջ ընկել է քաջաբար: Նրա մահը ողբում է Գրիգոր Մագիստրոսը իր մի թղթի մեջ (ԺԱ, էջ 36 և հտն.), հիշելով, թե ինչպես նա իրեն սիրել է: Մեր այս հեղինակն ուսումըն առել է Անիում, հմտացել է Ս. Գրքին և եկեղեցական հայերի գրվածքներին: Բայց որ կարևորն է ժամանակի ոգու տեսակետով՝ նա պատանեկան հասակից արդեն պարապել է նաև արտաքին գիտություններով, ուսումնասիրելով փիլիսոփայություն և այլն: Միաժամանակ նա վարժվել է զինվորական արհեստին, որ շատ անհրաժեշտ էր այն դարում:

Թուրքական հրոսակներն արդեն մտել էին Հայաստան: 1021 թ. Դելումք կոչված մի ցեղ Ատրպատականի կողմից հարձակվում է կենտրոնական Հայաստանի վրա, հասնում Դվին և ասպատակ սփռելով մոտենում Բջնի ամրոցին, որ Գրիգորի հայրական կալվածն էր: Վասակը Բջնու պահպանությունը թողնելով իր որդուն՝ ինքն իր մարտիկներով ելնում է ասպատակավորների դեմ, ջարդում, հալածում է նրանց: Հաղթությունից հետո նա Սերկեկե (Արայի) լեռան ստորոտում հողմած քնում է քարերի ստվերում. քնած տեղը մեկն սպանում է նրան⁶: Հոր մահից հետո հայրական ընդարձակ կալվածները, որ Նիգ գավառից հասնում էին մինչև Գեղամա լճի և Ազատ գետի հովիտները և այլուր, անցնում են Գրիգորին: Նա էլ, ինչպես վարվել էր իր հայրը, առանձին ուշադրություն է դարձնում վանքերի շինարարությանը Բջնիում, Կեշառիսում (Մաղկաձորում) և ուրիշ տեղերում:

Գրիգոր Մագիստրոսը մյուս Պահլավունիների հետ պաշտպան է կանգնում Անիի թագավորության և Գագիկ Բ-ի գահակալության: Նա իր զորքերով օգնում է Գագիկին ճակատ մղելու թուրքերի դեմ և ջարդելու նրանց 1042—1043 թթ., բայց շուտով գծառություն է ընկնում այդ երկուսի միջև, և նա հալածվում է թագավորից, ինչպես ինքը գրում է, կրելով բանտ, կապանք ու զրկանքներ և մինչև անգամ մահվան սպառնալիքներ (Թուղթ ԿԱ, էջ 139 և հտն.): Հետո թագավորը զղջալով կամենում է հաշտվել նրա հետ, բայց հավանորեն գլուխ չի գալիս հաշտությունը և Գրիգորը հեռանում է Տարոն:

Հայտնի է, որ Հովհաննես Սմբատ թագավորը Անին իր կալվածներով կտակում է բիզանդացոց կայսրին: Երբ Գագիկ Բ-ը գնում է Կոստանդնուպոլիս այդ կտակի խնդիրը կարգավորելու, Գրիգորն ևս 1045 թ.

6 Մ. Ուռնայեցի. Ժամանակագրություն, էջ 11 և հտն.:

գնում է այնտեղ, հուսալով, թե գուցե իր այցելությամբ օղնի Գազիկին, բայց նա ոչինչ անել չի կարողանում: «Իբրև հտես, եթէ ոչ են թողլոց զԳազիկ ի տեղի իւր,— գրում է ժամանակակից Արիստակես Լաստիվերտցին,— յառաջ կացեալ տայ զբանալին Բջնոյ ցթագաւորն, և զամենայն զիւր հայրենի ժառանգութիւնն, և մեծարեալ ի նմանէ՝ առնու զպատիւ մագիստրոսութեան, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց գեօղս և քաղաքս, գրով և ոսկի մատանեաւ յաղդէ յաղդ մինչև յաւիտեան»⁷:

Ինքը Գրիգոր Մագիստրոսը Պետրոս կաթողիկոսին ուղղած մի թղթի մեջ (Գ, էջ 13) իր այդ արարքն անվանում է «անտեղի մտածութիւն», այսպես գրելով. «Արդ ե՛կ դու, ո՛վ գերակատարդ իմաստից, տե՛ս զիմոյ անտեղի մտածութեանս, յորս անկայ փորձութիւն առաւել քան զպոռմիականն, յորս ոչ բարերջանիկ գոլ նմա եհաս հանդէս. ըստ որում որ ի գոհհիկս պատմի առականա՛լ արտուտի զգուշութիւն. երկնի յստորս կործանիլ, և նա անկեալ պորտ յորսայս, զոտն ի վերայ յերկին ջանայ կարկառել, զի մի՛ երկին յերկիր անկցի խափուցեալ: Ի պարսաւ առեալ ոմանց թէ՛ Որո՞վ ծղէ ծնգօք ծառանաս, ծտիկ, քո ծովդ խելօք: Պատասխանեալ հաւն ասաց. Որքան կարեմ, զայն առնեմ: Արդ իմ ծղէ ծնգօքս է... Սակայն յուսալով ի Տէր և հաւատալով իբրու անտուտ խոստմանց, յարեայ աճապարեալ քաջագօտի գտեալ՝ ի սեպհականն հասուցի հայրենի, զոր ի բազմաց վաճառեալ և ծախեալ, և այժմ հալածական լեալ փախչիմք: Տէր արասցէ դատաստան»: Գրիգոր Մագիստրոսն, ուրեմն, չի կարողանում դեմն առնել Հայոց թագավորութեան անկման: Թեպետև նա մի րոպե հավատում է խոստումներին, հավանորեն, բիզանդական կողմից, և այս մասին նույնիսկ իմաց տալու համար շտապով մարդ է ուղարկում հայրենիք, բայց վերջինս արդեն վաճառված էր շատերից: Եվ ոչ միայն այդ. նա ընկնում է «փորձութեան» մեջ: Նա ևս ենթակա է լինում նույն վիճակին, ինչ որ հայ իշխաններից շատերը: Նա ևս ստիպված է լինում իր ծախված հայրենի երկրից դուրս մնալու: Այդ մասին նա խորին տրտմությամբ հիշում է իր թղթի մեջ:

Նա 1048 թ. ուրիշների հետ արևելք է ուղարկվում թուրքերի դեմ երկրի սահմանները պաշտպանելու, և կարգվում է Միջագետքի—հետք նաև Վասպուրականի, Բերկրիի, Արճեշի, Մանազկերտի ու Տարոնի—կառավարիչ դուքս («կիտօն և դուկ») կամ բղեշխ կոչումով: Նրա «մագիստրոս» պատվանունը ոչ թե մի գիտական աստիճան էր այն ժամանակ, ինչպես այժմ, այլ Բիզանդական կայսրութեան մի պալատական տիտղոս էր ռազմական գծով: Գրիգոր Մագիստրոսն, ինչպես իր թղթերից երևում է, շատ բարեկարգություններ է արել իրեն հանձնած մարզերում, բայց միշտ ցանկացել է թողնել իր վարչական գործը և միայն գրականությամբ զբաղվել: Կայսրը, սակայն, չի արձակել նրան իր պաշտոնից: Իր բղեշ-

⁷ Ար. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 61:

խության ժամանակ նա հաճախ եղել է Տարոնի ս. Կարապետի վանքում, ուր նրա համար կանգնած են եղել ապարանք և դպրոց: Նա վախճանվել է 1058 կամ 1059 թ.:

3. Ուսման ծրագիրն ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի և նրա թարգմանությունները:—Բոլոր ուսյալ աշխարհականների մեջ առանձնապես փայլում է այս Պահլավունի իշխանը, մեր վաղ վերածնության շրջանի լավագույն ներկայացուցիչը, իսկական լուսավորական գործիչ: Նա ոչ միայն ուրիշներին հորդորել է գիտությամբ պարուպելու և դպրոց ունենալու, այլև ինքը շարունակ սիրով և անխոնջ հետևել է դրան՝ նշանաբան ունենալով «պատարուն ընթերցմամբ», «գիտութեամբ լուսաւորել զանձըն»: Նա ունեցել է իր դպրոցը: Նամակների մեջ դիմում է աշակերտներին՝ խրատներ տալով նրանց, ծուլերին հանդիմանելով («Առ հեղգս ոմանց յաշակերտացն, որք ուսանին զիմաստասիրութիւն»), կամ անկեղծ ուրախանալով նրանց առաջադիմության համար:

Հետաքրքիր է նրա ծրագիրն ուսանելի առարկաների վերաբերյալ: Այդ պարզ իմացվում է նրա Խն Թղթից (էջ 105 և հտն.) «Առ աշակերտս իւր Բարսեղ և Եղիսէ յաղագս գրոցն Արիստոտելի»: Նրանք այդ միջոցին գտնվում էին Պեսարոս կաթողիկոսի մոտ: Լսելով, որ սա նրանց տվել է Արիստոտել՝ Մագիստրոսն այդ առթիվ գրում է՝ (1). «Եթէ Արիստոտէլի հաւաքմունքդ այն է, որ ասացեալն է յաղագս երկնային մարմնոյն և գնդատեսութեան երկրի, կամ յաղագս օրինադրութեան կենցաղոյս, յորս յիշատակէ և զորականութեանցն քակտումն և զախտիցն բաժանմունս, զոր անւանեն խորհրդական, առաքեա՛լ այսօր զդա:

(2). Ապ՝ եթէ միայն Պորպիւռի առասութիւնքն իցէ բացորոշեալ ի խնդրոյ Քոիսաւորին հնգից ստորոգութեանցն, որք են այսոքիկ՝ սեռ, տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ և պատահումն, կամ եթէ ութիցն, որք են՝ դիտաւորութիւնն, պիտանացուն, պատճառն, մակագրութեան կարգըն, վարդապետական յեղանակն, թէ առ ի՞նչ մասն, տարբերումն, կամ զիւրն Ստագիրացոյն՝ գոյացութիւն, որակ, քանակ, և առինչ ուր, երբ. կալ, ունել, առնել, կրել, այսոքիկ ոչ են մեզ ըզձալի ի հեռաստանէ զայսպէս խնդրել: Քանզի տրամադրութիւնքս այս վաղ ուրեմն պատահեաց մեզ մինչ տակաւին պատանեակ եղելոյ»:

Բերված հատվածից ուշադրություն է գրավում այն, որ երկրորդ պարբերության վերջում Մագիստրոսը հայտնում է, թե ինքն ի՛նչպիսի փիլիսոփայական ուսում է առել դեռ իր պատանեկության ժամանակ: Շարունակության մեջ գրում է, թե ինքն առանց հոգնելու ամեն ջանք զործ է դրել իր այդ ուսումը կատարելագործելու պարսկականից ու արաբականից, և թե այդ թուղթը գրելիս էլ աշխատում է «Յունաց անդանդաղ քառիցն արհեստից հետևաբար մասին ինչ տեղեակ լինել: Քանզի,— ավելացնում է նա,— յայսոսիկ կրթեալ զմեզ վեհագոյն վարկանէի անկողոպտելի և անծայրագոյն ստանձնել, քան զամենայն ինչ որ ի կենցաղումս ազնուագոյն»: Ահա իմաստասեր մարդու կարծիքը գիտության մասին:

Գալով իր ծրագրին ուսանելի առարկաների վերաբերմամբ, նա առում է, թե Արիստոտելից առաջ (վերևի առաջին պարբերությամբ), «նախ՝ պարտ է զհեռականութիւն հանդերձ թարգմանութեամբն [= մեկնությամբ, բացատրությամբ] ուսանել տիրապէս մակատացականութեամբ, և զկնի այսր՝ զհոնտորականն երիւֆ հանդիսիւֆ անսխալ տրոհութեամբ, և ապա՝ զսահմանացն պարունակել, և զպղատունական և արիստոտելական, և դարձեալ՝ պիթագորական կարակնակերտութեանն բացորոշմանց և դատողութեանց»։ Ուրեմն չորս կարգի ուսում, որոնցից երրորդն են Պղատոնինն ու Արիստոտելինը։ Բայց այդ, այսպէս ասած, բարձրագոյն շրջանի դասընթացն է։ Դրանից առաջ հարկավոր է ուրիշ բաներ սովորել։

«Նախուստ քան զայսոսիկ կրթեցելովք ներկուռ վերժանութեամբ զհին և զնոր կտակարանս, և առասպելավարժութիւնս ի բազում և զանազան տեղիս եղեալ զորքանութեամբ արտայայտել հաւանիմք, և ի խոյզ ելանել ջերմագոյն և քաջողջական խոհականութեամբ և տրամաբանական հատուածոց հոմերական և պղատունական նախասականին և այլոցն բոլոր արհեստից և մատենից։ Զի յամենայն իմաստասէրն խոստովան լիցի զգիտութիւն և ուրացեալ զանգիտութիւն մանաւանդ ըստ կարողութեան բառիցն արհեստից՝ թուական, երաժշտական, երկրաչափական, աստեղաբաշխական»։ Այս էլ, ուրեմն, առաջին շրջանի դասընթացն է։ Ուսումը պետք է սկսել Ս. Գրքի ընթերցանությամբ և առասպելավարժությամբ, ապա հոմերական ու պղատունական և այլ գրքերի հատվածներից հետո «չորս արհեստները»՝ թվաբանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն և աստղաբաշխություն, և նոր անցնել երկրորդ աստիճանի ուսման, որ է՝ քերականություն և մյուսները։

Այս միևնույն խնդրի մասին նա խոսում է և ուրիշ անգամներ. այսպէս, օրինակ, Բ. Թղթի մեջ, էջ 8 և հտն. ասում է, թե ովքեր առաջուց այդ ուսումը չեն առել, նրանք չեն կարող սովորել «աստուածաբանութիւնը», այսինքն փիլիսոփայության բարձրագոյն ուսումը. «Քանզի պարտ է նախ ի բնաբանականէն [= ֆիզիկայից] յուսումնականն [= մաթեմատիկայի] ամբառնալ և անտուստ աստուածականն [= փիլիսոփայություն աստուծու մասին]... Եւ Պղատոն իսկ զգուշացուցանէ այսպէս յիւրումն աստուածաբանութեանն՝ Անեկրաչափական ոք մի ներամտեսցէ զայսոսիկ ասելով, զի մի՞ ոք անկատար ի քառիցն ենթակայէ [= քառիցն արհեստից] մտցէ ի լսարանն, քանզի բնաւորեալ էր հրաշալին այն միայն աստուածաբանութեանն պարապել»։

Գրիգոր Մագիստրոսն ուսման ծրագրի մեջ դնում է, ինչպէս տեսանք, և «առասպելավարժութիւն»։ Հայերեն «առասպել» բառը նշանակում է և՛ գրույց աստվածների ու դիցազնների մասին, և՛ առակ արդի սովորական իմաստով։ Գրիգոր Մագիստրոսն այդ երկու նշանակությամբ էլ հասկանում է այդ բառը։ «Առասպելների» համար նա իբրև աղբյուր գրում է՝ «ի բազում և զանազան տեղիս եղելոյ»։ Ուրեմն դրանք պետք էր վարժության համար քաղել ամեն տեղից, ուր կային այդպիսիները, ոչ միայն

գրքերից, այլև ժողովրդական ավանդությունից: Եվ ինքը Մագիստրոսն ուշագիւր է եղել թե՛ «ի գոեհիկս» պատմված առակներին, ինչպես վերելում բերված ծախ առակն է, և թե այլ բանահյուսական երկերին, ինչպես և Արտաշես Պարթևի (Արշակունու) «ի գոեհիկս աւանդեալ» հանրածանոթ խոսքը, որ ծագում է հին Վիպասանքից (Թուղթ ԼԳ, էջ 87. «Ո՛ տայր ինձ ղծուխ ծխանի...»):

Ուսումը լինում էր հայերեն. հարկավոր էր ունենալ հայերեն լեզվով գրքեր: Դրա համար կային հին թարգմանությունները, ինչպես՝ Ուոմպիանոսի առակները, որ հիշում է Մագիստրոսը (ՄԸ, էջ 132): Կար և Անանիա Շիրակացու «Մեծ Քննիկոնը», «յորում մթերեալ են,—ասում է նա,—տողորք աստուածային և ենթակայացեալ ամենայն արհեստի մակացութեան և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեանն... երկրաչափութեանն և աստեղաբաշխութեանն... և զկնի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք և մակացութիւնք, մատենագրութիւնք, և գրէ եթէ ամենայն բոլոր վարժումն հոետորական» (էջ 8):

Գրիգոր Մագիստրոսն ինքն էլ աշխատել է ուսումնասերներին հարմարություն ընձեռել սովորելու. նա արել է հին Քերականի մեկնությունը, որով հետադա դարերում ուսուցիչները սովորեցրել են աշակերտներին: Նա իր ծերության հասակում, Միջագետքում վարած մեծ պաշտոնի օրերում էլ շարունակել է թարգմանության գործը: «Ոչ եմք երբեք դադարեալ ի թարգմանութենէ ևս. բազում մատեանս, զորս ոչ եմք գտեալ ի մեր լեզուս՝ ղերկուս մատեանս Պղատոնի, զՏիմէոսի տրամաբանութեանն և զՓեդոլնի... և զայլս բազումս յիմաստասիրացն... և ղերկրաչափականն զԵվկլիդոսին սկսայ թարգմանել և եթէ տակաւին կամեսցի Տէր երկարանալ մեզ ի կենցաղումս, բազում հոգս յանձին կալեալ զմնացեալսն բոլոր՝ Յունաց և Ասորոց թարգմանել ոչ դանդաղեցայց: Եւ կարօտիմք քեզ մերձ ելոյ մեզ օգնականութեան այսպիսում իրողութեանց» (Թուղթ ԻԱ, էջ 66), գրում է նա իր բարեկամ Սարգիս վարդապետին, որի մասին հիշատակություն եղավ վերևում:

4. «Թղթերը»:—Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերն ունեն վերնագիրներ, որոնք ծագում են հավանորեն կամ հեղինակից, կամ նրան մոտիկ մարդկանցից, քանի որ վերնագիրներ դնողներն իմացել են, թե ինչ առթիվ են գրված և ո՛ւմ է ուղղված այս կամ այն Թուղթը: Գրության բովանդակությունից միայն երբեմն չի իմացվում այդ: Հեղինակը գիտության մարդ է. նրա այդ գործերն ամենից առաջ ունեն իր ժամանակի համար գիտական, մասնավորապես պատմա-հասարակական արժեք: Այստեղ կարևոր է դրանց բովանդակությունը մի առ մի թվել, այլ այսքանը միայն պիտի ասել, որ այդ գրությունները հաճախ վերաբերում են գիտության և ուսման, ավելի են ընդարձակ ծանոթություններով, որոնք արգասիք են զրոգի երկարամյա բազմակողմանի ընթերցանության: Կան նաև կենցաղական բովանդակությամբ Թղթեր: Սրանց մեջ նույնպես հեղինակը հանդես է

բերում իր հարուստ գիտանքները զանազան նյութերի մասին, երբեմն այնպիսի մանրամասնություններով, որ հիացնում է ընթերցողին:

Նրա Թղթերով մեր գրականության մեջ մտել է մի նոր գրական տեսակ—նամակաւնի ասածը: Արդարև հայտնի են մեզանում «Գիրք թղթոց» ժողովածուի մեջ եղածները, բայց դրանք պաշտոնական գրություններ են ուրեք խնդրի առթիվ. մինչդեռ Մագիստրոսի Թղթերը մասնավոր նամակներ են, որոնց նմանները չեն պահված կամ երևան չեն եկած մեր գրականության նախորդ շրջանից:

Նա ունի գրելու իր հատուկ եղանակը: Պետրոս կաթողիկոսին ուղղած մի նամակի սկզբում (Ա, էջ 3) գրում է. «Թէպէտ և ըստ գեղեցիկ խնդրոյ քում լուսափայլութեան, պետականդ բոլոր սրբազանից և զլուսն առաքելական, պարտ վարկանիս երկարագոյն նորագոյն բանս իմաստասիրել ծառայի քում, որով զուարճանաս իբր զհայր ի վերայ որդւոյ, սակայն սիրելի է ինձ միշտ կարճառօտ հատանել: Վասն զի զբոլորն մասն միակի—ուղղակի զբովանդակն պարառէ զուղղանկիւնեացն թէպէտ և մասն գոյ: Եւ իմաստնոյն մի բան բաւական է զբիւրս բերել զկնի հետեաբար»: Կաթողիկոսն, ուրեմն, պատշաճ է համարել, որ Մագիստրոսն ավելի երկար «իմաստասիրի» նորագոյն բաները, բայց նրա համար սիրելի է եղել կարճառօտ գրելը. «Վասն զի,—ասում է նա,—ինչպես մի հատ ուղիղ գիծը ցույց է տալիս ուղղանկյան [քառակուսու] բոլոր ամբողջությունը, նույնպես և հասկացողի համար մի խոսքը կարող է ետևից իբրև հետևություն շատ խոսքեր բերել»: Ահա նրա հորինելու հիմնական ձևը — կարճառօտ գրել, մի որևէ գիտական կամ այլ օրինակով բացատրել ասածը, մնացածը թողնել ընթերցողին լրացնելու: Բայց նա երբեմն բավական երկար և ընդարձակ էլ է գրում:

Հետաքրքիր է վերևում ընդգծված «իմաստասիրել» բառը, որ այս գիտուն հեղինակը սովորաբար գործածում է իր գրածների բովանդակության համար: Դա համապատասխան է հունարենի ֆիլոսոֆի՝ ո բային, որ նշանակում է՝ սեր ունենալ դեպի իմաստությունը կամ գիտելիքները. գիտություն գործադրել, գիտությամբ պարապել, իր գիտանքները կիրառել, ուսումնասիրություն անել: Եվ Մագիստրոսը միշտ «իմաստասիրում է». կարճառօտ գրելիս թե ընդարձակ՝ նա միշտ երևան է բերում իր բազմազան ծանոթությունները: Այդ բառի փոխանակ նա գործածում է նաև «պուեռիկոսել» (ԺԵ, էջ 50). «Երեկ զկաղնեացն իմաստասիրել քեզ ...շատացեալ... Այժմ զխնձորոցս կամիմք քեզ պուեռիկոսել»: Եվ բերում է զանազան մատենագիրներից տեղեկություններ խնձորի մասին:

Ամենից շատ սիրում է նա հին հունական առասպելները, դիցաբանությունը: Դրանց կիրառությամբ նա նույնիսկ գերազանցում է կեղծդասական կոչված գրական դպրոցի հեղինակներից: Հիշում է դրանք սովորաբար կարճառօտ, երբեմն ականարկներով: Այսպիսի դեպքերում մեզ համար այժմ երբեմն անհասկանալի են մնում նրա գործերը, երբ շգիտենք այդ առասպելների բովանդակությունը, կամ հին աստվածների

բնորոշ գծերը: Նույնպէս անշուշտ եղել են դրանք նաև Մագիստրոսի ժամանակակից հեղինակներից շատերի համար, բայց ոչ այն անձերի, որոնց ուղղել է նա իր նամակները: Նրանք պետք է մի բան հասկանային իրենց թղթակցի գրածներից, թե չէ նրա կողմից դրված կլինեին ծիծաղելի դրուժյան մեջ:

Բերենք դրա համար իբրև օրինակ սկզբի մասը ԻԲ Թղթի, որի վերնագիրն է. «Առ վարդապետն Սարգիս առաջնորդ ուխտին Սևանայ, քանզի գրեալ էր Գագիկ առ վարդապետս այս, եթէ եկեսցես առ իս և ի մասին գրոց պարապեսցուք»: Գագիկը, դա Գագիկ Բ-ն է շատ երիտասարդ և գահազուրկ ժամանակ, քանի որ Մագիստրոսն իր նամակի մեջ նրան «մանուկ» է անվանում և նամակի սկզբում գրում է. «եկավ հասավ մեզ մոտ մեր առաջվա եղած [= երբեմնի] աբքայից ուղարկված մարդը, որին նա ուղարկել էր քեզ մոտ»: Բերենք սակայն բնագիրը. «Եկն եհաս առ մեզ յղեալն ի մերոյ նախուստն ելոյ արքայէ, զոր առաքեալ առ քեզ, սրբազանդ և գերակատա՛ր բոլոր ձեմարանի Արամեան ազգին և քրիստոսական կրօնիւք և կուսական բրաբիոնիւ սաղարթացեա՛լ, որ և ինձ յոյժ ըղձալի և յոյս բարեաց: Այլ մեր յոյժ երկիւղի եղեալ՝ տապ տագնապի տարակուսանաց հասանէր, յորժամ զառնէս համբաւոյ հրոսակք նախընթացից աղղեցին մեզ, ոչ ուղղախօսելով զԳոբռոնս Գղոհիհոն մեզ ծանուցին. զոր մեր երկիւղի կասկածանաց եղեալ նախնւոյն այն կապտողի և յեղուզակի, ասեմ՝ զիա՛րդ կրկին մատնեաց Տէր զտունս Մամիկոնեան ի ձեռս նորա: Եւ ահա կարծիս կասկածանաց մեզ եղեալ յԱշտիշատայ դից դիցազնական դիւական յարձակման, գուցէ սանդարամետականին խզեալ կապանաց, կամ եթէ իղձք կիւսոյ հմայից դիւթութեան՝ իբրու առ ի շաւղովն յարուցանեն զՍամուէլ, կամ շուայտական շիղարացն շարս շամանդաղեալ շոհանան ի վերայ մեր: Մինչ յայսմ էաք զարհուրման, վառեալ վահանօք և սպառազինեալ անարի նիզակօք, պատախտի յուզական շիկորական որակեալ, ուշ եղեալ առ նախընթացն Ամլածին և ի մերն Պարթև՝ օգնականութեան կարօտեալ: Իսկ յայսմ եղեալ հանդիսի, տեսի զԳղոհիհոն եղեալ սա Գոբռոն, և ի Դիոնիսեայ զմայլեալ, ատորոակ կայծակացեալ հրադիմական կարմրութեամբ, և գթեալ Գոբռոն գայթակղեալ, գաղափարեալ զԳղոհիհոն: Սակայն ծանոյց մեզ զքոյդ ողջութիւն, և զաւետեացն ձիր դմա շնորհելով, վերջնանահանջ առ քոյդ առաքեցաք սրբութիւն: Եւ այս այսքան գոհօրէն և անկոփ կարկատուն բան կատակական» (էջ 66 և հտն.): Այստեղ կան ակնարկներ և՛ հայոց պատմությունից, և՛ Ս. Գրքից, և՛ հունական դիցաբանությունից: Որպեսզի ընթերցողը հասկանա այդ «կատակական» խոսքը և հաճույք ստանա դրանից, նա պետք է գիտենա, թե ո՛վ է եղել Գղոհիհոնը (իսկապէս Գղիհոն, Սյունիքի իշխանը, Վահան Մամիկոնյանի հակառակորդը, որ անցել էր պարսիկների կողմը և մարտերից մեկի մեջ սպանվել): Նա պետք է տեղեկություն ունենա Աշտիշատի աստվածների, Սանդարամետականի, վհուկի միջոցով Սամուէլի հարուցման առասպելի մասին ըստ Ս. Գրքի, այլև շիղարների

(առանձին ոգիներ են) մասին: Նա պետք է իմանա, թե ո՛վ են «նախընթաց Ամլածիներ» (Ս. Կարապետ Հովհաննես Մկրտիչն Ամլորդի), «մեր Պարթևը» (Գրիգոր Լուսավորիչ), և Դիոնիսոսը (գինու աստվածը, «Ի Դիոնիսեայ զմայլեալ» = հարբած): Սարգիս վարդապետը հայոց պատմության և Ս. Գրքի վերաբերյալ ականարկներն անշուշտ շատ լավ գիտեր: Բայց նա անպայման ծանոթություն ուներ և Դիոնիսոս (= Բաքոս) աստուծու մասին: Նա մի հայտնի գիտնական է եղել, Մագիստրոսը նրան անվանում է «գերակատար բոլոր ճեմարանի Արամեան ազգին», «մականցու բոլոր մականցութեան» (= տեղյակ ամեն գիտության), և Գագիկը հրավիրել էր նրան միասին գրականության մեջ պարապելու:

Թղթի զվարճաբանական առաջաբանից հետո Մագիստրոսը ծաղրում է Գագիկին ըստ երևույթին նրա համար, որ նա կնոջից բաժանվել է ուզեցել «ըստ մերոյն Պարթևի» (այդ մասը մոլթն է). ապա մի ամբողջ բժշկական տեսություն է անում նա կնատության մասին՝ հիշելով հույն բժիշկներ Հիպոկրատեսին ու Սիսալիոսին, և դարձյալ հունական դիցաբանությունից Պառնաս սարն և մի առասպել Դիոնիսոսի և Ապոլոնի վերաբերյալ:

Վերջում նա ցանկություն է հայտնում, որ Սարգիս վարդապետն իր ուղևորության ժամանակ նախ հանդիպի իրեն՝ Մագիստրոսին, որպեսզի,— ասում է նա,— «առ միմեանս զգեղեցիկ հակառակութիւնսն ճեպեմք իմաստասիրել»: Այդ արդեն կնշանակե, ըստ հին հունական փիլիսոփայության, դիալեկտիկայով— տրամաբանությամբ զբաղվել, որ է «դիալոգոս» — տրամախոսություն վարելով վիճաբանել երկու միմյանց հակառակ պնդումների շուրջը: Մեր «տրամաբանություն» բառը, որ այժմ ստացել է «լոգիկա» բառի իմաստը («լոգիկա» հնումն թարգմանել են «բանական» բառով), հին ժամանակ ունեցել է «դիալեկտիկայի» վերելում դրված նշանակությունը: Ինչպես երևում է, Մագիստրոսի և նրա ժամանակի գիտնականների համար սիրելի է եղել «տրամաբանությունը», որ նա հիշում է իր նամակների մեջ: Օրինակ՝ ՄԳ (էջ 124) Թուղթը («Առ երաժիշտն Դանիէլ») սկսում է այսպես. «Զմտաւ ածի զՊորփիրուհիփոնոս, զորմէ յիշատակեալ մեր յեռանդեանն տրամաբանութեանն, և գիտեմք, զի տարակուսանս իմ սակաւ առաջի ձեր սփոեցաւ»: Եվ հետո պատմում Պորփյուրիփոնոսի առասպելը:

Մագիստրոսը չի մտածել գրական գործ կատարել, այնպես գրել, որ իր Թղթերը գրական-գեղարվեստական արժեք ունենան: Նա գրում է մեծ մասամբ անսեթեւեթ և անպաճույճ: Գեղեցիկ հորինելու միակ ռճաւկան էղանակը, որով ազդել է ձգտում նա, է՝ համանիշների կուտակումը և բաղաձայնությունը— բաղաձայնների հանգիստությունը: Բայց և այնպես նա կարողանում է իր նյութը սովորաբար հետաքրքիր դարձնել՝ ճարտարության մեջ համեմելով այն՝ նմանություններով, զրույցներով, առասպելներով և առակներով: Առանց դրան էլ՝ Թղթերի մեծ մասը գրավիչ ու գեղեցիկ են: Այդ առավելապես նրանից է բխում, որ այդ փոքր երկերը մաս-

նաւոր նամակներ են. գրողն իր անձը չի թաքցնում երբեք: Նա ինքն անմիջականորեն շատ կարկառուն, կենդանի ու եռանդուն հանդես է գալիս իր հայացքներով ու գաղափարներով, իր կարծիքներով ու զգացումներով առ այն անձերը, որոնց ուղղում է փր խոսքը, կամ վերաբերմամբ այն անձերի և նյութերի, որոնց մասին գրում է: Նա երբեմն շեղումներ է անում կամ արագ թռչում է ուրիշ խնդիրների, բայց չի մոռանում ընդհանուր կապը: Առհասարակ նա հուսադրում է իրեն կամ իր բարեկամներին. հաճախ գովում է կամ պարսավում, ծաղրում ու հեգնում, երբեմն էլ «գոհակօրէն անկոփ կարկատուն կատակական» խոսք է հորինում միայն զվարճանալու համար առանց որևէ ուրիշ նպատակի:

Ուրիշ դեպքում (Ը, 29) նա լուտանք է թափում կաթողիկոսի դեմ լմբոստացած մի եպիսկոպոսի գլխին. «Զիհ^արդ սկունդն այն առ առիծ համարձակիր, և խռին առ հուր զմերձենալն և զհակառակելն խնդրէր, և գիշերայածու բուն առ արծին ի տունջեան մրցի, և շուայտացեալ շունն այն առ տէր իւր մատչի»: Եւ ապա բացատրում է, թե ինչո՞ւ «շնական» իմաստասերներն այդպես են կոչվել: Առանց քաշվելու նա քննադատում, դիպչում է նաև իր բարեկամ մեծերին, ինչպես, օրինակ, այն ժամանակ հայտնի Եփրեմ եպիսկոպոսին, որ իր գործակիցն էր թոնդրակեցոց աղանդի վերացման ժամանակ: Նրան ուղղած մի նամակի մեջ, որի վերնագիրն է՝ «Յաղագս նռանց կատակական առ Եփրեմ եպիսկոպոս Բջնւոյ» (ԾԸ, էջ 131), Մագիստրոսն ի միջի ալլոց գրում է. «Այլ ինձ ոչ սակաւ եհաս հիացումն համարողութեանդ քո՝ երկրաչափական համարձակելոյ մտանելդ և զմեզ շարժելդ: Ահա զօրէն ճային Ոլոմպիանեայ կամ ասացեալն թէ՛ ճանճն ճոխացեալ ճողոպրեալ կամեցաւ զճաշակս ի ծամելեաց առիծուն, ի քուն զնա գտեալ. զոր, այսր անդր դագին գալարեալ, հողմահարիր ի բաց մղեալ. և ոչ ոստուցեալ թռչունն արտակայիլ: Ապա կռճեաց կեռեօքն կոփել կոկորդակոփ կասեաց ընդ ժանեօքն, և ժպտեալ. զոմանս եթող կիսամահ՝ ընդ ոնգունսն զերծեալք. զոր ի դատաստան մտեալ Ակկարովնեան ճանճիցն, ճենճերելով ճեմեալք՝ ճողոմաբանեն զճաշկաց առիծուն. զոր ոչ ընկալեալ իրաւունսն ի Կրիտիսէն Կրետացի ասէ. «Ճանճի՛կ, ի ճոխ առիծուց ծամելիս մի՛ մտաներ, յորժամ ի քուն մտանէ, եթէ ոչ՝ ճմլիս, ճոպճոպիս, շատ ճենճերաս. ծա՛կն, ի փեթա՛կն, ճանճի՛կ, անդ տղչա, բզլա և յարքունիսն մի՛ երթար»: Արդ՝ ի խո՛ւղն, ի խո՛ւցն, ի խրճի՛թն. անդ սաղմոսէ՛. նուագել ի ճեմարանսն մի՛ ճեպիք, եթէ ոչ՝ ճանճին պէս ճմլիք»: Ուրեմն եպիսկոպոսին առակով հասկացնում է և անգամ պարզապես գրում է, թե՛ Քո բանը չէ համարձակվել թվաբանության ու երկրաչափության մեջ մտնելու և գիտության ճեմարանում նվազելու, այլ դու մտիր խուց, խուղ, խրճիթ և սաղմոս ասա, եթե չես ուղում ճանճի պես ճմլվել:

Մագիստրոսը կարծես շատ անգամ առիթ էր փնտրում՝ իր հմտությունը, իր ունեցած գիտանքները ցուցադրելով զգալի դարձնել իր գիտական առավելությունները: Այսպես, օրինակ, Սասունի նշանավոր իշխան.

Թոռնիկ Մամիկոնյանին (որ իր փեսան էր) գրած նամակների մեջ (ՀԴ—ՀԷ, էջ 212—225): Այս իշխանը խոստացած է հղել կարմրախայտներ ուղարկել նրան, բայց ուշացրել է: Մագիստրոսն առաջին նամակով շատ ուժեղ ծաղրում է նրան՝ հիշելով մի քանի առասպելական ձկներ կամ ձկնակերպ գազաններ և ասելով, թե ինքը քաղցած մնալով սպասում է մեծ խնջույքի և ձկնից պատրաստած կերակուրների. «Սապէս կամելով մեր զօշուածս՝ կիտին, զոմանս ի շամբուրս հարեալ ի վերայ Հնփեստեայ, զոմանս ի սանի Պոսիդոնիւ ամոքեալ, և զոմանս ի տապակի տրամադրական մակեղուտ ելով ելլադացի իւղովք, և զոմանս ծպտեալ ի մէջ Դիայ, պարապտեալ արմանօք, քառանկիւնի և ուղղանկիւնի յարամանեալ ըմբոն, և զոմանս գծօրէն կտապլս, և դարձեալ խորտակեալս մանրագոյն պարսկական խորտիկս, և զայլս որակացեալս ոսկէտեսակ քրքմով, ռետին մակաւասար արկեալ և ոքսեմելի: Եւ այսոքիկ յանհատսն վարին զյատուկսն յանուանէ թուել»: Թոռնիկ Մամիկոնյանն անցած է հղել հունադավանության, որ չէր արգելում պաս օրերը ձուկ ուտել: Այդ ծաղրելով՝ Պահլավունի իշխանն իր նամակի վերջում գրում է. «Բայց դու Մամիկոնեան, որ համոզեան հաւանեացար Ղեւոնեան ընդարձակագոյն տօմարի, ո՞ր ոք ի քէն այժմ կարասցէ կորզել ղուղակս, զոր Պոնտոս և Ովկիանոս ոչ հանդուրժէ կերակրել. որ և զայլոց ոմանց պատրաստեալ կերակուր յափշտակել փութայք՝ զթռչնոց և զզեռնոց, որպէս դիւնչս և զքառածէտս և զօձասանդրս և զկրայակիրոս և զայլ զբիրս ի բզզոց անզարդ զեռունս: Բայց դու փութա՛ զխոստացեալն առաքել, թէ ոչ՝ զկնի այսմ նամակի ճահեցուցից քեզ ճարտասան բանիւք ճայթմունս առասուեթան, զի ոչ քաղցրասցի ի կոկորդս քո պարարտութիւն կարմրախայտիդ. զի ոչ միայն զայդ, այլ և զամենայն զեռունս և զբզիզսն և զճճիս, զոր յուրբաթու ճաշակեալ է քո, տաղտկացեալ ախոնդեացդ զօրէն Կոռնեայ ժայթքեալ արտաքս բերցես»: Վերջապես Մամիկոնյանն ուղարկում է կարմրախայտները և խնդրում է նրան «իմաստասիրել յաղագս ձկանց»: Եվ նա գրում է առասպելական ձկների կամ ձկնակերպների մասին զրույցներ՝ թվով տասներկուսից ավելի, և դեռ վերջն էլ կցում է. «Յայսցանէ յոլովագոյն քնձ մակագրել քեզ՝ ոչ դժուարին է»:

Դարի արդեն փոխված ոգու տեսակետից աչքի է ընկնում և՛ Թուղթը (էջ 89), «Առ Հնձացին Գրիգոր Տելեսիս սակս որոյ ել ի վանաց և շոգաս լի լեռն Վարագայ»: Սա այն կրոնավորն է, որի մասին խոսվեց վերևում:

Ինչպես երևում է, նա, նախքան Կարս ուղարկվելը, թողել է վանքը և գնացել Վարագա լեռը՝ միանձնական կյանք վարելու: Մագիստրոսն այդ առթիվ «իմաստասիրում է» մի շարք լեռների մասին և հետո դժգոհում է, որ «սակս Աստուծոյ» փախչում են լեռները, մինչդեռ ինքը Հիսուս լինում էր ժողովրդի մեջ, և «ոչ միայն ի լերին կարող եմք զաստուած բանն ի մեզ ընդունել, այլ և յամենայն տեղուք»,—ասում է նա, և գրությունը վերջացնում է այսպիսի մի ծաղրով առանձնական ճգնալորների. «Այլ եկն առ մեզ նամակ յանտառէ կեղերջական [=գանգատական]

«որտունջ տոշորեալ սրտի՝ յեղանց, յեղջևրուաց և ի բոլոր գաղանաց, եթէ ելեալք ի դրախտէն՝ զմեզ ի մերոյն սեփականէ արտաքս հանին. իսկ Դաւթայ մեզ ի լերինս հրամայեալ կալ. այժմ և անտուտ հալածեն»։ Երևի արտագրողներից մեկը դրել է այս բացատրությունը. «Հանաք և տնազ առնէ զգնացողս ի լեառն, ասելով անբանից, թէ ի դրախտէն հանած վարածքն եկին լցուան ի լերինս և զմեզ պէհուզուր անեն ի բնակությունս մեր»։ Գրիգոր Նարեկացու օրով մի բարեպաշտ մարդ չէր կարող «լեռնականներին», այսինքն լեռը քաշված ճգնավորներին, այսպն ու ծանակ անելով՝ հավասարեցնել վայրենի անասուններին ու գաղաններին։ Դա նոր աշխարհայեցողության արտահայտությունն էր, — որ երևում է մինչև անգամ թոնդրակեցիների դեմ գործող Գրիգոր Պահլավունու Թղթի մեջ։ Բայց այդ աղանդի բարձման ժամանակ էլ նա ցույց է տալիս մեղմություն։ «Ոչ զոք վնասեցաք մարմնական պատուհասիւք,—գրում է նա պարծանքով,— թէպէտ և յօրէնսն հրամայէ զվերջին պատուհասն կրել նոցա. որպէս և նախ քան զմեզ բազում զօրավարք և պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա և անողորմաբար ոչ խնայեցին ի ծերս և ի մանկունս, որպէս արժանն էր. նաև մեր քահանայապետք ի կիզումն դիմաց և ի դրոշմ աղուեսակերպ» (Կէ, էջ 162)։ Այսպես վարվել էր հենց Մագիստրոսի օրով Սարգիս կաթողիկոսը։

5. Գրիգոր Մագիստրոսի լեզուն, առանձնապես Թղթերի և մի քանի շափածոների, իրավամբ համարվել է ընդհանրապես խրթին և շատերին անմատչելի։ Այդ առաջանում է առավելապես այն հատկությունից, որ նա գործածել է բազմաթիվ հունաբան կազմությամբ բառեր, որոնք չեն ընդհանրացել մեր նոր լեզվի մեջ, ուստի այժմ մեզ համար անհասկանալի են մնում։ Այդպիսի բառերը ծագում են կամ հին հունաբան գրողներից, կամ Մագիստրոսի իրեն կազմածներն են ըստ հունարենի։ Մեր նոր լեզուն չի յուրացրել այդ բառերը, զի դրանք գտնվում են փրիխոսփայական և այլ մասնագիտական գրքերի մեջ, որոնց ընթերցումն և ուսումը կարևոր չի համարվել մեր նոր դպրոցներում։ Իսկ Մագիստրոսը սիրում է հենց այդպիսի բառեր հաճախությամբ հորինել։ Դրանց փոխանակ մեր նոր լեզուն այժմ ունի ավելի հարմարավոր բառեր, կամ եթե չունի էլ՝ դրանց կիրառության կարիքը չի զգում։ Կան, հարկավ, և այնպիսիները, որոնք բոլորովին ավելորդ են, օրինակ՝ մակացութիւն = գիտություն, մակացու = գիտակ, գիտցող, տեղյակ⁸։

⁸ Այս բառը լավ օրինակ է, թե ինչպես երբեմն հունարենին հետեւելով բառեր են կազմել. դա պիտի լինի՝ մակ—կացութիւն, մակ—կացու (ինչպես վերա—կացու), բայց Կ տառերից մեկը դուրս է ընկել։ Իսկ մակ—կացութիւն կազմված է ըստ հունարենի եպիստէ՛մէ բառի (եպի = մակ, վրա. ստէ՛մէ = կացութիւն), որ նշանակում է՝ գիտեանալը, տեղեկություն, ծանոթություն, մի բանի վերաբերյալ գիտություն։ Նույն կազմությամբ «եպիստամայ» բայը նշանակում է՝ մի բանի վրա կալ (կանգնել), ապա փոխաբերաբար՝ ճանաչել, գիտենալ, տեղյակ լինել։ Ինչպես հին հայերենում «կամ ի վերայ» նշանակում է՝ վրան կենալ, կանգնել, ապա՝ հասկանալ, հասու լինել։

Այս հեղինակի լեզվի մթնոլթյան մի պատճառն էլ այն է, որ նա գործածում է երբեմն բառերն այնպիսի նշանակություններով, որոնք չափազանց հնացած են և գրաբարում անգամ անսովոր են, օրինակ՝ «տախտակ» բառը «գիրք» բառի իմաստով: Նրա գրածների մեջ կան նաև բազմաթիվ հնացած կամ գավառական բառեր, որոնք ուրիշ հեղինակներին մեջ չեն պատահում, և որոնց նշանակությունը դժվար է իմանալ, օրինակ՝ «ատինել», «շոհանալ»: Շարահյուսության վերաբերմամբ էլ կան շատ անսովորություններ—բազմաթիվ շրջումներ, նախդիրների ու հոլովների այնպիսի գործածություններ, որոնք հեռու են մեր կլասիկ հայերենից, որին վարժված ենք: Իբրև մասնավոր նամակներ՝ երբեմն անփույթ են հորինված, ուստի կան պակաս բառեր, կիսատ մնացած խոսքեր, որոնց թերությունը, սակայն, կարող է բնագրի աղճատումից ևս առաջացած լինել: Մի կողմ թողած յուրահատուկ մտածության ձևերը, որոնք իսկույն հասկանալի չեն լինում, պետք է ասել, որ Մագիստրոսի գրածների մթնոլթյունը ծագում է նաև նյութի նորությունից և անհասկանալիությունից: Եվ վերջապես՝ նա հաճախ պատասխանում է ուրիշների գրություններին, որոնց բովանդակությունը մեզ անծանոթ է. ուստի Մագիստրոսի ակնարկներն այդ մասին մեզ անհասկանալի են⁹: Դիտավորյալ կերպով խրթին է գրված նրա մի Թուղթը (Ձէ, էջ 238) «Առ հեղգս յուսումն իմաստից», որ հայտնի է իր սկզբի «Գամագտական» բառի անունով: Այդ արդեն առանց իր բանալին ունենալու հնարավոր չէ հասկանալ:

6. Չափածո գրվածքներ¹⁰:—Գրիգոր Մագիստրոսի մեծ գրվածքը ոտանավորով՝ սովորաբար կոչվում է «Հազարտողեան», կազմված է 1016 տողից: Ինքը հեղինակն առաջաբանի մեջ («Պատճառ ոտանավոր բանիցս») պատմում է դրա ծագման մասին: Նա 1045 թ. Կոստանդնուպոլսում շատ օրեր զանազան խնդիրների մասին զրույց է ունենում մի արաբ հմուտ բանաստեղծի հետ: Սա գտնում է իրենց Կուրանը՝ ասելով, թե դա ոտանավոր է «միայոգ չափաւորութեամբ գծի», մինչդեռ Ավետարանն այդպես չէ: Գրիգոր Մագիստրոսը դրան առարկում է ասելով. «Տաղասացութիւնք Արաբացւոցն սովորաբար վարժաբանութեամբ մրցեալք միայոգ աւարտեալ գծի. զոր դուք կափայ անուանէք: Սակայն թէ համարիս զայս մարգարէական տեսութիւնս՝ զոր Մահմէտ քոյ զբառասուն ամ

9 Կ. Կոստանյանցն իր ժամանակին շատ կարեւոր և նշանակալից գործ է կատարել հրատարակելով Գր. Մագիստրոսի «Թղթերը» բազմաթիվ ծանոթություններով հանքերձ. բայց հրատարակությունը դեռ բավարար չէ: Պետք է ամեն մի նամակի բնագրի համար ալիլի մեկնություններ անել, մովթ ու խրթին կտորները լուսաբանել, ինչպես և Գր. Մագիստրոսի գործածած դժվար հասկանալի բառերի ու դարձվածների համար մանրամասն բառարան դնել գրքի վերջում: Ապա ձեռագրական ալլ ընթերցվածները պետք էր դնել ամեն մի էջի ներքևում, որպեսզի կարելի լինի կարդալիս անմիջապես նկատի ունենալ:

10 «Տաղասացութիւնք Գրիգոր Մագիստրոսի Պահլաւունայ», Վենետիկ, 1868: Գր. Մագիստրոս, Թղթեր, էջ 31 և հտն., 294 և հտն.:

գրեաց, քառորեայ գծագրեցից քեզ. յԱդամայ սկսեալ մինչև ցգալուստն կրկին այնմ որ ստեղծ զնա. և մատենագրեցից առաւել ևս հրաշալի միով գծիւ՝ յօդաւորեալ նուին զոր գովէիր զնա»։ Իսկ նա բազում գրաւս ի մեջ եղեալ. «Թէ կարասցես առնել դու զայդ, յայն ժամ լինիմ և ես քրիստոնեայ»։ Մագիստրոսը շորս օրվա մեջ կատարում է իր խոսքը, գրելով «Հազարտողեանը», որի վերնագիրն է՝ «Առ Մանուշէ»։

Այդ երկը մի շատ համառոտ բովանդակություն է Ս. Գրքի. վերջին մասի մեջ (էջ 70—73) խոսում է նաև հայոց եկեղեցական պատմության մասին՝ Սուրբ Գրիգորից մինչև հայերեն գրերի գյուտն ու թարգմանիչները.

Կամի՛մ աստ քեզ ասել յառաջ քան զայս ըզՊարթևին,
Զսրբո՛յն մեր Գրիգորի և ըզՀայոց Լուսաւորչին,
Քաղաքաւրն Պահլաւին և ըստ ազգին Արշակունին...
Արդ զիս յա՛յս տոհմէ գիտեմ ազգաւ Պարթև իմ հայրենին...

Ամբողջը ոչ թե բանաստեղծական հղացման, այլ լոկ սառն արվեստի արդյունք է, այն էլ շուտափույթ հորինված։ Սակավ են գեղեցիկ կտորները. սրանց մեջ լավագույնն է վերջին դատաստանի զգածված նկարագիրը սովորական մոտիվով.

Ի չորից հողմոց երկնից ձայն արձակէ զԳաբրիէլին,
Եւ զայլոցն հրեշտակաց քառակողմեան հրաւիրողին։
Ես անկեալ կամ դողալով, սարսափելով վասն ատենին,
Յայնմ աւուր ահեղ մեծին և ի վերջին հրապարակին,
Մինչ երկինքըն գալարին և լուսաւորքըն խափանին,
Աստեղքըն շիջանին և արեգակըն խաւարին,
Լերինքըն հուրք ծախին, երկիր դողայ, վէմք երևին,
Հրեղէն կամարն որ կայ՝ երկնից վերև այն գալարին.
Ելանէ թնդին հրաշից և ցոլանայ ջոկ սրօքէին...

Դատաստանի աթոռի առաջ գալիս կանգնում են բոլոր մարդիկը՝ հարություն առնելով.

Անդ ոչ բարեխօսել, ոչ մեծութիւն թէ պատկառին...
Ոչ տո՛ւր կայ, ոչ առնուլ, բանըն կապած է հոնտորին,
Ոչ արքայ, ոչ թագաւոր, իշխան չկայ յայն համարին,
Ոչ հզօր, ոչ զօրաւոր, ոչ մարտական պատերազմին...

Ինչպես Գրիգոր նարեկացին՝ Գրիգոր Մագիստրոսն ևս դողում է, երևակայությամբ լսելով դատավորի խոսքը.

Արդ զայս լուեալ դողամ և սարսափեմ հոգեւարին,
Պատէ զիս արհաւիրս և տատանիմ փ տապանին,
Եւ արդ կամ ահաբեկեալ յորժամ յիշեմ զօր վախճանին,

Եւ սո՛ւտ եմ զմբաղած ի կենցաղումս ցաւագին՝

Սուտ խաբած չար պատրանօք և մեծութեամբ որք սովորին...

Գրիգոր Մագիստրոսը չի օժտված քերթողական տաղանդով, այլ միայն վարժ ու հմուտ տաղաչափ է. ուստի և նրա «Հազարատողեանն» եւ մի քանի ուրիշ ոտանավոր գրվածքներն արժեք ունեն միայն տաղաչափական տեսակետով: Գրիգոր Նարեկացին արդեն դարի սկզբում իր Ողբերգության մեջ, հետեւելով ողբասաց կանանց, գործածել էր հանգր. բայց առաջին անգամ Գրիգոր Մագիստրոսն է ընդարձակ չափով կիրառում այդ, հետեւելով արաբական կափային (ոտանավորի հանգ, այլ և հանգավոր ոտանավոր): Նույնահանգ են հորինվում քերթվածի բոլոր տողերը: Դարձյալ՝ մեր հին մեծ բանաստեղծի երգերի մեջ կան երկուսը, որոնք ոգված են մեծ տողերով, բայց Գրիգոր Մագիստրոսն է առաջին անգամ այդ բանեցնում վիպական գրվածքի համար և զարգացնում հանգով: Այդ ոտանավորը մի սովորական, ամենից երկար չափն է. տողը նորմալ ձևով կազմված է 16 վանկից, բաժանված չորս անդամի. չորս-չորս վանկերով (4+4+4+4), յամբական բարձրացող ռիթմով: Տողերի առաջին անդամները, սակայն, մեր հին բանաստեղծները մեծ մասամբ կազմում են 1—3 վանկերից, որոնք առանձնապես շեշտվելով երկարում և հավասարեցվում են չորս վանկի, այսպես, օրինակ, «Հազարատողեանի» սկիզբը.

Մե՛ծ եմ գործօ / աստուածային, || ըսքանչելի / նորա բանին,
Հրաշալի՛ / անպատմելին, || յամենայնի / զարմանալին,
Այն որ նստին / յերկինս երկնից || ի բարձրութեան / սերոբէին,
Լուսն՝ / ինքնամատոյց, || պարածածկեալ / անքննելին:
Լո՛յս / ինքն առաջին, || լուսոյ բերող / երկրորդ մասին:

Տողամիջի հատածն անհրաժեշտ է, բայց ոչ՝ տողամիջի ավելի հանգը, որ մեկ-մեկ, երբեմն և հաճախ, գործածում է Մագիստրոսը¹¹:

7. Մագիստրոս և Պետրոս Գետադարձ:—Մեր այս գրողը մի քերթված ունի՝ ուղղած առ Արշարունի Պետրոս կաթողիկոսը՝ «Յաղագս խաչանշան գաւազանին զոր ընծայեաց տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի» ասացեալ խորհուրդ խաչին»: Սրա վերջում նա իրեն հատուկ մուծ լեզվով մանրամասն բացատրում է այս ոտանավորի կազմութիւնը և՛ ոտքերի, և՛ հանգերի վերաբերմամբ. «Հագնեղգութիւնս այս... տաղ է հոմերական քաջ ոլորեալ, և սա տաղ դիւցազնակաճ չափաբերեալ ըստ Ելլեանացոցն»: Վերջը նա ավելացնում է, թե դա «մեծի տեսութեան ունի պէտս, և որք ոչն են հետեւեալ տրամախոհութեանս՝ այս մեծի լսողութեանս, զոր հազիւ հազ ոք կարասցէ ներուշեղագոյնս առնել, մի՛ ալսեմ

11 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Երևան, 1933, էջ 209 և հտն.:

հետևեցի ճեմարանի»։ Եվ ապա դիմելով կաթողիկոսին՝ կցում է. «Այլ քեզ որ ծայրագոյնդ ես լոյս, և զամպարափայլ ջահավառութեամբ պայծառանաս և լուսաւորես, որ քեզն հետեին լուսափայլ շաւղաց. այլ ինչ յսլտնի է։ Վասն զի ըստ սրովբէականն գերունակութեան՝ մակպետական հեղումն ի ստորակայեալսն առ ի ծայրագոյն արփույն փեռեկի, սապէս և քե ի քո հաւատացեալ հօտ։ Ողջ լեր, փոխան Քրիստոսի»։ Թվում է, թե Պահլավունի իշխանը բիզանդական հաճոյախոսություն է անում։ Նա այդ կաթողիկոսին ուղղած թվով ինը թղթերի մեջ ևս չափազանց բարձրացնում է նրան։ Ինչպես երևում է, այդ հոգևոր պետը ոսկեսիրության հետ նաև գիտուն և ուսումնասեր է եղել, դրա համար և Մագիստրոսը միշտ առանձին սիրով ու հարգանքով է վերաբերվել նրան. «Որ ամենայնի ես բաւական,—գրում է նա մի թղթի մեջ (Ա, 3),—և զանսպառն հեղուս գիտութիւն և շնորհ»։ Այս կաթողիկոսը եղել է նաև հոգևոր երգիչ. շարականոցների ձեռագիրները նրան վերագրում են մի շարք շարականների. «Պետրոս Գետադարձն՝ զՀանգստեան շարականսն, զՄարտիրոսացն, և զբազումս ի Մանկտեացն» (ասաց)¹²։ Այս ավանդությունն անշուշտ միայն այն ունի պատմական, որ այդ բաղմամբիվ երգերի մեջ կան նաև նրա հորինածները, թե որոնք՝ այդ մենք այժմ չենք կարող իմանալ։ Այդ կաթողիկոսը, որ բռնելով հույների կողմը՝ բարի համբավ չի թողել Անին բիզանդացիներին հանձնելու պատմության մեջ, այս քաղաքի անկումից հետո ստիպված էր մինչև կյանքի վերջը տարագիր մնալու իր հայրենիքից, նախ բիզանդական կուսակալների հրամանով այս ու այն կողմ տարվելու, և ապա Կ. Պոլսում ու Սեբաստիայում ապրելու իբրև պատվավոր կալանավոր։ Կյանքի վերջում նա դառն փորձով զգացել է իր աշխարհային մեծության ու փարթամության ոչնչությունը։

Հանգստյան շարականները մասամբ համապատասխանում են նրա այդ անձնական վիճակին, բայց շատ ընդհանուր ձևով¹³։

Ոսկի եղեալս անպիտանացայ,
Գեղեցկայարմար շինուածոյս քակտումն.
Իմաստունս յիմարեցայ
Ի յալեաց մեղաց յոր ընկղմեցայ...
Կոշողն եհաս վերին կոշողին,
Կոշնատէրն ահեղ, կոշողն ահաւոր.
Դատաւորն անաչառ, դատաստանն արդար,
Հրեշտակք անողորմ դատեն զմեղաւորս¹⁴։

Ուրիշ երգի մեջ քերթողը ննջեցյալի բերանով ասում է¹⁵.

¹² «Շարական հոգևոր երգոց», էջմիածին, 1861, էջ Բ։

¹³ Կ. Կաստանյանց, Տեր Պետրոս Գետադարձ, էջ 47 և հտն.։

¹⁴ «Շարական հոգևոր երգոց», էջ 684։

¹⁵ Անդ, էջ 690։

Պակասեցայ յազգատոհմէ,
Լքեալ թողի զկեանս աշխարհի.
Եւ մարմին ունայնութեան
Դարձաւ ի հող ուստի ստեղծաւ:

Գրիգոր Մագիստրոսն էլ հորինել է մի հոգեւոր երգ՝ «Զորս ըստ պատկերի քում ստեղծեր»¹⁶:

8. Մագիստրոս և Վահրամ—Գրիգոր Վկայասեր:—Ավելի կարեւոր է իր որդի Վահրամին ուղղած նրա մի ոտանավոր գրվածքը (ՁԳ, էջ 234. «Լուսաք թէ եկն»...), որի մեջ առաջին անգամ կիրառված է մեր 14-վանկանի (4+3||4+3) շափր, որ բավական սիրված է 19-րդ դարում և հետո¹⁷:

Այս քեզ Բէլայն հաս հանդէս և Թորգոմեանըն Հայկայ,
Աճապարեա և փութա՛, զի ես Կաղմեանն Արամեան:

Ոտանավորների վերջում հայրը դիմելով իր որդուն՝ գրում է. «Աղէ՛ առ ընթերցի՛ր զարհեստ ոտանաւորացդ. դիւցազնական է տաղդ, քաջ ոլորեալ, և տաղ պղպջուն, օղուն և զեղուն, եռակի վանկօք շարակայեալ... իբր առ մանկականսն քեզ կամեցայ յըստակ վճիտ շարադրել զայսսոսիկ, զի մի՛ անկարելի ոմանց թուեցեալ, արտավազիկ արշաւանօք փախիցեն. այլ դիւրաւուր եղեալ թերևս լսիցեն. զի սովորեալ կաթին, կարացեն զկնի այսր զմերս փութացուցանել բանաստեղծութիւնս, զի զկատարեալն կերակուր տացուք իբր զքաջ խոհակեր»:

Գրիգոր Մագիստրոսի դիտավորութիւնն է եղել, ուրեմն, իր որդուն և ուրիշներին մի օրինակ տալ, որպեսզի նրանք իրեն հետևելով զարգացնեն մեր չափածո բանաստեղծութիւնը: Նրա որդի Վահրամից, սակայն, չեն մնացել չափածո երկեր: Մագիստրոսի մի գրութիւնից՝ «Առ վեստն Վահրամ որդին իւր»՝ իմանում ենք, որ նա իր որդուն նույնպիսի ուսում է տվել, ինչպիսին ինքն առել է պատանեկան հասակում. «Յատտիկեցի կրթմունսն, մինչ տակաւին յանտիական տիս հասեալ, ի տէրունեան ճեմարանին զարգանաս: ...Առասանութիւնս Պիթագորեան և Պլատոնական և Ստագիրացւոյն [=Արիստոտելի] իբրու զստինս դիեցեալ, մինչ ի տարերս տակաւին տարբերէիր, տենչացեալ ըղձայի քեզ արբուցանել անդանդաղ... և փոխարէնս հայցեմ ի քէն զաւանդութիւնն մեր ոչ մոռանալ երբէք և զփոյթ սիրոյն առ Քրիստոս աստուած մեր և զլոյս ճրագի նախնւոյն մերոյ ոչ շիջուցանել, զՊարթևին ասեմ քոյոյ հաւուն» (ՁԳ, էջ 235 և հտն.):

Հոր մահից հետո Վահրամը նշանակվում է հոր հաջորդ՝ Միջագետքի, Տարոնի և մյուս մարզերի կուսակալ: Բայց նրա մեջ կրոնական ոգին

¹⁶ Անդ, էջ 495:

¹⁷ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափութիւն, էջ 224 և հտն.:

ավելի գորեղ էր. ուստի նա պաշտոնը թողնելով բաժանվում է կնոջից և դառնում կրոնավոր՝ Գրիգոր անունով: Ապա նրան, հակառակ իր կամքի՝ 1065 թ. ընտրում են կաթողիկոս. բայց նա երկար չի զբաղվում կաթողիկոսական գործերով, այլ ուրիշներին թողնելով իր պաշտոնը վարել, ինքը պարապում է գրական գործունեությամբ: Նա գնալով Կ. Պոլիս, Եգիպտոս և Պաղեստին՝ հավաքում և հունարենից ու ասորերենից հայերեն թարգմանում է կամ թարգմանել է տալիս հատկապես վկայաբանություններ, դրա համար կոչվում Գրիգոր Վկայասեր: Մինչև կյանքի վերջը (վախճ. 1105 թ.) նա շարունակում է իր սիրած գործը՝ թարգմանելով կամ թարգմանել տալով նաև ճառեր ու մեկնություն:

«Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երևեալ,
Զգիրըս բազումըս թարգմանեալ,
Առ ի Յունաց և յԱսորոց
Ճառըս սրբոց վերաբերեալ»,—

այսպես է գրում՝ Ներսես Շնորհալին նրա մասին իր «Վիպասանութեան» մեջ 1121 թվին:

Այսպես՝ նա, Վահրամը թեպետև բանաստեղծ չի դառնում, ինչպես կցանկար իր հայրը, բայց ջանացել է լրացնել մեր վկայաբանական թարգմանական գրականության թերին: Նրանից առաջ և հետո ուրիշներն էլ աշխատել են նույն գործի վրա. թե հատկապես ո՞ր վկայաբանություններն է նա թարգմանել՝ այդ հայտնի չէ:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ

1. Ընդհանուր դրությունը:— Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության հրատարակությունից մի քսան տարի անգամ չ'անցած՝ սելջուկյան թուրքերը սկսում են հրոսել Հայաստան: Նրանք քանդում, հրդեհում են ամեն ինչ: Շուտով հայոց բազմաթիվ իշխանությունները միմյանց հետևից կործանվում են: Նրանք փոխանակ միահամուռ ուժերով դեմ դնելու արտաքին թշնամիներին, պառակտված են մնում: Մյուս կողմից բիզանդական կայսրները հետզհետե ընդարձակում են իրենց իշխանությունը Հայաստանում, տիրելով Վասպուրականին, Անու թագավորությանը և ուրիշ կողմերի: Նրանք, փոխանակ հին կայսրներին հետևելով՝ երկրի պաշտպանությունը թողնելու տեղական իշխանություններին՝ իրենց նշանակած սպարապետի գլխավորությամբ, անմիտ քաղաքականությամբ դեպի արևմուտք, Փոքր Ասիա և Միջագետք են հեռացնում հայ ազնվականությունը, որ կովող տարրն էր, երկիրը թողնում են առանց պաշտպանության սելջուկյան վայրենի հրոսակների դիմաց: Սրանք առնում, սրի մատնում, ավերում են Արծն, Անի, Կարս, Մելիտինե և այլ հարուստ ու շահաստան քաղաքները. իրենց արշավանքները և ասպատակությունները կրկնում են պարբերաբար: Հայաստանի բնակչությունը կոտորվելով և

գերվելով ու տեղափոխվելով պակասում է: Ոչնչանում է քաղաքացությունը կամ ազնվականության հետ երկրից դուրս է հալածվում, ցրվում: Հենց այդ շրջանում սկիզբն է առնում հայ ազգի երկար դարեր տևող եղբորական վիճակը՝ տառապել ու ցրվել բնիկ երկրից դուրս՝ «զորս ո՛չ սուր սատակեաց» ցրուեցան զօրէն մոլորական աստեղաց»¹⁸, — գրում է Արիստակես լաստիվերտցին: Բիզանդական տիրապետությունը և սելջուկյանների արշավանքները տակնուվրա են անում Հայաստանը, և նոր քաղաքակրթվող երկիրը ետ է ընկնում: Երկիրը հանգստություն չի ունենում: Ավերվում են առանձնապես երկրի հարավային կողմերը և կենտրոնական մասը, ուր ծաղկում էր ուսումնական գիտությունը: Այստեղ կազմվում են մահմեդական իշխանություններ: Ավերմունքները շարունակվում են, մինչև որ թուրքերը Ալփասլան թագավորի օրով տիրում են Հայաստանին և դիմում դեպի Փոքր Ասիա:

Անշուշտ ոչ բոլոր վայրերը Հայաստանում միաժամանակ ենթակա են եղել լիովին ավերման: Ուսումնական գրականությունն ապաստան են գտնում պակաս կուլտուրական վայրերի վանքերում, հյուսիսային և արևելյան Հայաստանի անտառապատ, ավելի պաշտպանված լեռների վրա, ուր մնում են հայ իշխանություններ, ինչպես և հեռավոր Սև լեռների անապատներում, հետագայում նաև Կիլիկիայում, ուր կազմվում է մի նոր հայ իշխանություն: Այդ վայրերում էլ ազնվականներն անընդհատ կռիվների մեջ լինելով՝ միջոց չունեին ուսման վրա մտածելու. ուստի գրականությունը մնում է դարձյալ մենաշնորհ վանականների: Իսկ սըրանք պարապում են դավանական վեճերով, մեկնություններով, ներբողներով կամ ժողովում ու թարգմանում են, ինչպես տեսանք, վկայաբանություններ ու ճառեր: Հայ կյանքը չի շարունակում իր բնական շավղով արագ առաջ ընթանալ: Քաղաքական հանգամանքներն այնպես շուտ են տալիս ամեն շինարարական գործ, որ աջող սկսված մտավոր շարժումն ու փութված ոգին շուտով չեն դարգացնում մի նոր տեսակի փայլուն գրականություն: Առանձնապես բանաստեղծությունը դադարում է արվեստավոր զարգացումից, և մինչ սպասելի էր, որ հոգևոր գործը քնարերգությունից հետո ծաղկեր փիլակական բանաստեղծություն, բարգավաճեր մի նոր կենսուրախ բանաստեղծություն, մենք երկար տասնամյակներում ոչինչ չենք գտնում: Ժողովրդական ու գուսանական սիրո ու պարի երգը չի բարձրանում իր բնական դրությունից. գոնե մինչև այժմ հայտնի չեն եղել Գրիգոր աշխարհականի կամ հոգևորականի հորինած այդպիսի երկեր:

2. Պատմագրությունը:—Այս աղետալի շրջանի կարևոր երկը Արիստակես լաստիվերտցու գրած Պատմությունն է¹⁹: Կենսագրական տեղե-

¹⁸ Ար. Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, էջ 1—2:

¹⁹ «Պատմութիւն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերտցույ վասն անցիցն անցելոց քի յայլասեռն ազգաց որք շուրջ զմեօք են», Թիֆլիս, 1912:

կություններ շունենք այս հեղինակի մասին: Պետք է կարծել, թե Լաստիվերտը, որտեղացի է նա, գտնվել է Կարին գավառի Արծն քաղաքի մոտերը, քանի որ նա դրա համար գրում է «քաղաքս մեր»²⁰: Իր գրքից իմանում ենք, որ նա ապրել է 11-րդ դարում, զի նա իրեն ակնատես է դնում շատ դեպքերի, այսպես, օրինակ, 1026 թ. Վասիլ կայսրի դեմ ծագած ապստամբության մասին գրում է. «զայս հաւաստեաւ գիտեմ, և աջօք իմովք տեսի»²¹: Սմբատա լեւան վրա 1048 թ. տեղի ունեցած մեծ կոտորածի, ապա և Արծնի ավերման մասին գրում է. «Զոր աջօք մերովք տեսաք և ընդ փորձ չարեացն անցաք, դայն միայն գրեցաք»²²: Պատմությունը սկսում է Տայքի Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո, երբ Վասիլ կայսրը (Բարսեղ Բ, 976—1025 թ.) իր թագավորության քսան և հինգերորդ տարում (976+25=1001 թ.) գալիս է տիրելու նրա կալվածքներին, և ապա կայսրների հաջորդությունը պահելով վերջացնում է Ռոմանոս Դիոգենես կայսրի մահով 1071 թ., հիշում է և Ալփասլանի մահը 1072 թ.:

Նրա գրքից շատ կարևոր պատմական տեղեկություններ ենք ստանում Հայաստանի մասին այդ շրջանում, որի ընդհանուր դրությունը գծագրվեց վերևում: Ուրիշ առիթներով էլ բերված են կարևոր նյութեր այս պատմագրից: Այստեղ այսքանը միայն պետք է շեշտել, որ նա առանձնապես մանրամասն պատմում է հույների և սելջուկյան թուրքերի գազանությունների մասին, նրանց կատարած սրածություններն ու ավերածությունները, երկրի ամայացումը: «Նոքա իբրև զգայլս գիշախանձս՝ որք հանդիպին հօտի՝ որոյ ոչ գուցէ հովիւ, զի ոչ թէ իւրեանց կերովն միայն շատանան կոտորել, այլ զամենայն ջանան,—նոյնպէս և ի Պարսից եկեալ զօրքն ոչ թէ աւարաւ յագենային, այլ անյագ քաղց մերոյ սատակմանն ունէին. զի զոր աջօք տեսանէին, անհնար էր նմա ի ձեռաց նոցա պրծանիլ, մեծ բարեգործութիւն հաշուելով զայն»²³: Այսպես խիստ է բնորոշում Պատմիչը նրանց գազանությունները. նրանք չեն բավականանում, «ըստ իւրեանց արիւնարբու բարուցն», մարդկանց կոտորելով, այլ սիրում են չարաչար տանջել բոլորովին անմեղ մարդկանց: Թերենք այստեղ երկու օրինակ: «Իսկ զթանձրամարմինսն և զհարստակողսն յերկիր ի գուձս արարեալ, և պարզեալ զձեռսն ի ցիցս վարեալս՝ ի գետինն պնդէին, և կորզեալ զմորթն եղնգամբքն հանդերձ յայսկոյս և յայնկոյս ընդ բազուկ և ընդ թիկունս մինչև ի ծայրս ձեռինն երկրորդի բռնաբար քարշեալ և հանեալ, լար աղեղանցն առնէին»: Այս գրելուց հետո բացագանչում է Պատմագիրը. «Ո՛հ, քանի՜ դառն է պատմութիւնս», և շարունակում է գրել ուրիշ նման եղեռնագործությունների մասին. «Իսկ զերի-

20 Անդ, Ժ, էջ 63:

21 Անդ, Գ, էջ 13:

22 Անդ, ԺԲ, էջ 85:

23 Անդ, ԺԸ, էջ 123:

ցանցն և զկրօնաւորացն ո՞ր լսելիք տանին զնորանշան շարիսն՝ զոր նոքա կրեցին զորոց ի կրծիցն ի վեր քերթեալ զմորթս՝ տարեալ երեսօքն հանդերձ զգլխովն շրջէին, և այնպիսի դառն տանջանօք տանջեալ, յետո ապա սպանանէին. որ քան զայս զի՞նչ այլ ոք դառն և անհնարին տանջանս իմանայցէ. որ ի սրբոց վկայութիւնս չերևի ուրեք եղեալ»²⁴:

Բարի մարդը չի կարողանում երեւակայել անդամ, թե այդպիսի անասելի շարշարանքներ կարելի է տալ մարդկանց: Նա չի կարողանում և այն հասկանալ, որ ժողովուրդները երկար տարիներով ապրեն միմյանց մոտ և չբարեկամանան իրար հետ: Եվ եթե այդպես չի եղել, դրա պատճառը ոչ թե արդեն մեղմաբարո հայերն են եղել, այլ արյունոտըտ խուժադուժները, որոնք մինչև վերջը շարունակել են մնալ նույնը: «Ձի ոչ մի օր, կամ միոյ ժամանակի հանդիպեցաք անդորրութեան կամ դիւրութեան,— գրում է նա,— այլ ամենայն ժամանակ աւուրց մերոց լի եղև խռովութեամբ և նեղութեամբ. և օր ըստ օրէ յաւելոյր ևս ի շարշարանսն և ի տառապանսն: Եւ ոչ ոք ի նոցանէ բարեմիտ եղև առ մեզ, թէպէտ և բազում ամօք բնակեցան առ մեզ. ոչ արգելաւ սրտմտութիւն նոցա որպէս իժի, և ոչ եղև յագումն ազահութեան նոցա իբրև հրոյ. զի ամենայն խորհորդք նոցա որ վասն մեր՝ ի շարութեան են, և բանք նոցա՝ լի նենգութեամբ: Վասն զի ամենայն առաւօտու նորագոյն սկիզբն շարեաց առնէին. զի այն էր խորհորդ նոցա ամենեցուն՝ մաշել և սպառել զմեզ իբրև զհնացեալ ձորձս, և բառնալ զյիշատակս մեր ի միջոյ իւրեանց, զի բնաւ մի՛ հայեսցին և տեսցին զմեզ կենդանիս. այլ եղիցին գերեզմանք մեր անհետ ի ներքոյ ոտից նոցա»: Ահա՛ այն եզրակացությունը, որին հանգում է Պատմագիրն այդ բարբարոսների բնավորության վերաբերմամբ:

Իսկ հայերի վիճա՞կը. «Մերս ծանրագոյն և առաւելագոյն է քան զամենեսեան, անթագաւոր և անիշխան, անտէրունչ և անվերակացու՝ ըստ հոգոյ և ըստ մարմնոյ, և ոչ գոյ մի տեղի ապաստանի գտանել մեզ. այլ նուաղեալ հնազանդեալ եմք ի ներքոյ թագաւորութեան հեթանոսաց կալ, և զսաստիկ հարուած գաւազանի նոցա օր ըստ օրէ ընդունել»: Եվ այսպես մինչև Պատմության վերջին տարին, 1072 թվականը:

Պակաս բարբարոսաբար չէին վարվում և հույները: Ահա թե ի՞նչ է գրում նա Վասիլ կայսրի հրամանով 1025 թ. կատարվածների մասին. «Թագաւորն ընդ կողմանս աշխարհին զօրս առաքէ, ասպատակ արձակէ, պատուէր տայ մեծասաստ հրամանաւ՝ մի՛ ողորմիլ ծերոյն և մի՛ երիտասարդին, մի՛ տղային և մի՛ հասակաւ կատարելոյն, մի՛ առն, և մի՛ կնոջ, և մի՛ ամենեկին ամենայն հասակի: Եւ այսու ձեռնարկութեամբ, քանդեալ ապականէ զաւառս երկոտասան: Յորս էր տեսանել տեսութիւն ողորմելի և բազում արտասուաց արժանի. քանզի բարձրաձեղուն ապարանք արքունական տաճարաց՝ որք մեծամեծ ծախիւք և հնարագիտութեամբ ճարտարաց՝ ի սքանչանս տեսողաց և ի վայելս ուրախութեան բնակողացն

²⁴ Անդ, ԺԸ, էջ 128 և հտն.:

շինեալ էին հրայրեացք անկեալ կործանեցան, և որք նոցին տեարքն՝ առ նմին սրակոտորք: Աւա՛ղ պատմութեանս, աւա՛ղ շար արարուածին. զիա՛րդ կարացից ես աղքատս գիտութեամբ և տխմարս քան զամենեւեան ընդ գրով արկանել զայն ժամու զլեալան, և կամ ողբալ ըստ արժանւոյն զմեր թշուառութիւնս»²⁵: Եվ այսպես հունական բանակը, որ իր գազանութեամբ բնավ ետ չէր մնում թուրքերից:

Յ. Աշխարհայեցությունը:— Լաստիվերտցին չափազանցության է հասցրել նախորդ պատմագիրների մի ոճական հատկությունը. չունի հաճախ ինքնուրույնություն: Բնականաբար նա ևս ազդված է մեր հին մատենագիրներից, բայց այդ այնքան էլ զգալի չէ: Չափազանց է Աստվածաշնչի ազդեցությունը: Կարելի է ասել, որ ներշնչված է մարգարեական գրքերից և երբեմն դրանցից է առնում իր գրության ուժը: Երբեմն էլ նա որևէ անցք նկարագրելիս բերում է Ս. Գրքից ամբողջ հատվածներ՝ հարմարեցնելով այն իր պատմած եղելությանը և մինչև իսկ՝ ինչ որ մարգարեներն ասել են եբրայեցիների համար՝ համարում է հայ ազգի համար, և մեր ժողովրդի գլխին եկած թշվառությունները հասկանում է իբրև կատարումն հրեական մարգարենների կանխատեսությունների: Բայց պետք չէ նրան այնքան միամիտ կարծել, թե հին հրեական ժողովուրդը և հայ ազգը շփոթեր միմյանց հետ: Այդ իսկապես միայն մի արտաքին ձև է, որի մեջ նա միշտ նկատի ունի ներքինը, որ է հայ ժողովրդի իրական վիճակը և աստուծու կամքը: Իբրև իր դարի զավակ ու վարդապետ, ամեն պատմական դեպք նա համարում է աստվածային կամքի արտահայտություն:

Մինչ սպասում ենք, որ 11-րդ դարում երևան գար համեմատաբար ընդարձակ աշխարհայացք, հակառակն ենք գտնում: Եղելությունների իրական պատճառների քննություն չկա: Մարդկանց միտքը ճնշված էր ետևե ետև արագ վրա հասնող աղետների ծանրությամբ: Ժամանակի ազգային շարաբաստիկ վիճակն ստիպում էր նրանց նորից ետ դառնալ, կրորոնի մեջ գտնել մխիթարություն, և իրենց դժբախտ կյանքի բացատրությունն ու ելքը որոնել: Առաջին հարցը, որ տալիս էին մտածողները, այս էր. ինչո՞ւ են գալիս մեր գլխին այս աղետները: Հայերը, որ այնքան բարեպաշտ էին, այնքան եկեղեցիներ ու վանքեր էին շինել աստուծու փառքի համար, ինչո՞ւ են տառապում թուրքերի ձեռքին:—Պատասխան գրտնելը դժվար չէր՝ հին մատենագիրներն արդեն պատրաստել էին այն գաղափարը, — որ եղել է հին հրեաների և բոլոր քրիստոնյաների մեջ, — թե մարդիկ մեղք են գործում, և աստված նրանց պատժում է իրենց մեղքի համար: Նա, լաստիվերտցին էլ, ամեն թշվառություն համարում է աստվածային պատիժ մեղքի համար: Բացի մեղքից՝ նրա համար էլ ուրիշ պատճառ չկա սելջուկների և հույների գազանությունների համար: «Ջայս ամենայն յաղագս այնորիկ եղաք, զի ընթերշիք և գիտասջիք, եթէ մեղքն

²⁵ Անդ, Բ, էջ 13 և հտն.:

եղև այս ամենայնի պատճառ որ անց ընդ մեզ զի հայեցեալ ընդ մեզ՝ զարհուրեալիք երկնչել յերեսաց տեառն և դողալ յահէ զօրութեան նորա. կանխել յառաջագոյն խոստովանութեամբ և ապաշխարութեամբ», — ահա՛ դժբախտ եղելութիւնների միակ պատճառն ու ելքը և իր երկի նպատակը, որ նա շնշտում է իր գրքի վերջում և որ հաճախ կրկնում է նա գրքի մեջ իբրև պատգամ, խորին համոզմունքով, վճռաբար, իբրև մի մարգարե:

Այդպես խոսում է նա իբրև մեկնաբան և բարոյախոս վարդապետ, մեղք և ապաշխարել, մեղքը լալ փրկութեան համար: Կարծես դա հին բանաստեղծութեան, ապաշխարութեան շարականների և Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգութեան իշխող գաղափարն է: Բայց այդ ըստ երևութիւն միայն նույնն է: Մեղք և ապաշխարել, նմանութիւնը միայն այսքանն է. սրանից դենն արդեն գալիս է նոր ռզիւն: Մինչև հիմա մեղավորն էր անհատ մարդը, նա լալիս էր իր սեփական անձնական մեղքը. մինչև հիմա միստիկ ճգնավորներն ու նրանց արտահայտիչ բանաստեղծը ողբում էին անհատական մեղքը: Հիմա մեղավոր է ազգը, նա՛ պետք է ապաշխարի: Անհատն ապաշխարում էր մարմինը տանջելով. դրանով նա ձգտում էր գրտնելու իր հոգու փրկութիւնը, որ մահից հետո հանդերձյալ կյանքում էր լինելու աստուծու հետ միացումով: Իսկ Արիստակէս Լաստիվերտցու համար այդպիսի բան չկա. նա հեռու է միստիցիզմից: Այստեղ ապաշխարութիւնը քարոզվում է տանջանքից ազատվելու և ազգի փրկութեան համար, որ այս աշխարհում պիտի լինի, այն էլ ոչ թե մարմինը մեռցնելով, այլ բարքերի մաքրութեամբ, կյանքի բարոյական կարգավորութեամբ:

Եթե միստիկ ճգնավորի համար աշխարհի վրա մտածելն անգամ մեղք էր, Լաստիվերտցին չի մերժում աշխարհը և նույնիսկ հարստութիւնը հարկավոր է համարում: Բայց ամենայն հարստութիւն պիտի ծառայի բարի նպատակների և ձեռք բերվի արդարութեամբ և իրավունքով, առանց վաշխի ու տոկոսի: Առաջ այսպես էր, — գրում է նա իր հայրենի Արծն քաղաքի համար, — ուստի «ամենայն ինչ ըստ մտի էր սորա»: Բայց կյանքը փոխվում է. սկսում են հարստութիւն դիզել միայն իրենց վայելքի համար, փարթամ ապրելու, ճոխ հագնվելու և զարդարվելու համար, իշխաններն ու վաճառականները դառնում են գողերի գողակից, կաշառառու, վաշխառու, խաբեբա, զրկող, շահախնդիր: Նրանք հղիանում և ամբարտաւանանում են: Այսպես և «ամուրն Անի և որ շուրջ զնովա դստերք իւր՝ առաւել յամբարտաւանութիւն կրթեալ՝ ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէին», «քաղաք՝ որ զմեղս իւր ի կատարումն լրիւ իւրով՝ ունէր»:

Այդ քաղաքի բնակիչները թշնամիների դեմ հույս են դնում իրենց ամուր պարիսպների և անմատչելի աշտարակների վրա, մոռանալով, «զի սրբութիւնն է ամրութիւն, և պարիսպ՝ ընտիր գործք աստուածապաշտութեան»: Եվ ահա 1064 թ. Պարսից թագավորը բազմաթիւ սպառազեններով գալիս, պաշարում, առնում է այդ քաղաքը, կոտորում է բնակիչներին. «Այլ և ի ճարպոյ անիրաւութեան ի նմա գործելոցն տոշորեցա»:

քարձրաշէն և գեղեցկայարմար ապարանքն, և եղև ամենայն բնակութիւնն իբրև հողաբուր. և վաշխն և նենգութիւնն որ ի նմա՝ խափանեցաւ», — գրում է Լաստիվերտցին և ավելացնում. «Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց, և ի քրտանց տնանկաց փարթամանան, և ի վաշխից և յանիրաւութեանց զտունս իւրեանց ամրացուցանեն. և ինքեանք զմիտս իւրեանց անողորմ ունելով առ աղքատս և տնանկըս՝ միայն հեշտութեան և փափկութեան սպասեն, և ի գործոց աղտեղութեան ո՛չ խորշին, այլ մեայն արբեալ լինին ի ցանկութեանցն, որ զնոսա ըմբռնեալ ունի»²⁶: Այսպես՝ թեպետ կրօնական ձևի տակ, բայց արդեն ընդարձակվում է Արիստակես Լաստիվերտցու պատմահայացքը: Ազգի ուժը իր ներքին բարոյականութեան մեջ է: Եթե չկա այդ ներքին ուժը, ինչքան էլ նա փարթամացած լինի, պարիսպներով և աշտարակներով ամրացած շեն քաղաքներով հարուստ, նա անխուսափելի պիտի ընկնի, ինչպես Անին, որի համար գրում է, թե «Արկ տէր ի մէջ պահապանաց և իշխանացն երկպառակութիւն և անմիաբանութիւն ամբոխումն և բաժանումն. և անդէն թողեալ զգործ պատերազմին՝ ի փախուստ դարձան»: Եվ այլապես չէին կարող վարվել բարքերի ապականութեան ժամանակ հեշտասեր, ցոփ ու թուլամորթ մարդիկ: Ապաշխարել, ուրեմն, ըստ Լաստիվերտցու՝ չի նշանակում ուրանալ աշխարհը, ուրախ ու երջանիկ կյանք չվարել, ապրել ինչպես մի ճգնաժամ, այլ մեծացնել ներքին բարոյական ուժը և դրանով միայն հնարավորութիւն ունենալ պատերազմելու արտաքին թշնամիների դեմ և փրկվելու:

4. Աշխարհասիրություն և հայրենասիրություն:— Աշխարհն արդեն ստացել էր արժեք այն աստիճանի, որ նույնիսկ այդ կրօնասեր մարդը, սգավոր պատմիչ Լաստիվերտցին, խորին սիրով սիրում է այն, սիրում է իր հայրենիքի անդաստանները, մշակած դաշտերը, շինանիստ ավաններն իրենց բարձրաձեղուն ու մեծամեծ ցանկալի տներով, ժողովրդի բարեկից կյանքը, ուրախ-ղվարթ աշխատանքը, կատարած ուրախութիւնները, երգերն ու պարերը, թագավորն իր փառավորութեամբ, զորքերն ու կռիւները, որոնք կային մի ժամանակ և չկան այլևս: Ուստի այժմ, ասում է նա, «յողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն»: Այս աշխարհասիրութիւնից է, որ նա հաճախ կրօնական ձևի տակ, բայց իսկապես մեր աշխարհիկ կյանքի դժբախտութեան ողբերգուն է դառնում:

«Աշխարհ՝ որ երբեմն ժամանակաւ իբրև զդրախտ տնկախիտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ անցաւորացն ցուցանիր. քանզի իշխանք նստէին յիշխանական գահու գուարթահայեաց դիմօք, և զգարնանաբեր ծաղկանոցաց բերեալ զնմանութիւն՝ վառ ի վառ գունովք առաջի կացեալք, ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէսք. ուր՝ և ձայնք փողոցն և ծնծղայիցն և այլ երգեցողական արուեստիցն զլսողացն անձինս լի առնէին ուրախական

²⁶ Անդ, ԻԳ, էջ 162 և հտն.:

բերկրանօք: Անդանօր և ծերք նստէին ի հրապարակս հարկեոր և պատուական ալեօք բարգաւաճեալ. այլ և մարք զմանկունս ի գիրկս ընկալեալ, և մայրենի գթովքն աղէխարշեալ, վասն առատ ուրախութեանցն մոռանային զտխրական ժամանակս երկանց, զօրէն աղաւնեաց զնորափետուր ձագօքն միշտ թռթռելով: Զի՞նչ ասացից և զհարսանցն ի սենեկի, և զփեսայիցն յառագաստի զսիրահարուստ ըղծիցն զբորբոքումն և զանժոյժ բնութեանն զհակամիտութիւն...:

Արդ այժմ թագաւորն անկեալ ի պատուոյ, իբրեւ զգերի կալանաւոր նստի ի հեռաբնակ տեղիս. այսպէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք իբրեւ զկին նորահարսն՝ մնացեալ յայրիութեան: Հեծելազօրն անտէրունչ շրջեալ ոմն ի Պարս և ոմն ի Յոյնս, և ոմն ի Վիրս: Սեպուհ գունդն աղատաց ելեալ ի հայրենեաց, անկեալ ի ճոխութենէ, մոնչեն ուր և են իբրեւ զկորիւն առիւծուցն ի խըշտիս իւրեանց: Արքունական ապարանքն աւերակ և անմարդի: Մարդաբնակ աշխարհն թափուր ի բնակչացն: Ոչ լսի ձայն ուրախութեան ի կութս այգեաց և ոչ բարեբայնութիւն առ կոխօղս հնձանի: Ոչ խաղան մանկունք առաջի ծնողացն, և ոչ նստին աթոռով ծերք ի հրապարակս: Ոչ լսի ձայն հարսանեաց, և ոչ զարդարին առագաստք հարսնարանին»:

Ինչպես որ գորովագութ մայրն իր մահացած որդու բարեմասնությունների գովքն անելով՝ աղիողորմ ողբում է նրա մահը և նորինորո սրտատուջոր հեծկլտում է, որովհետեւ սիրում է որդուն, նույնպես և այս բանաստեղծ պատմիչը: Եթե նա շարունակ դառնակսկիծ սրտով գովքն է անում ավերված Հայաստանի անցած կյանքի, այդ նրանից է, որ նա սիրում է այն ամենը, ինչ որ վերհիշում է:

«Եհաս կատարած կենաց տանս Հայոց... աւերեցան գաւառք և գրնացին յաւար տանն Յունաց. եղեն շինանիստ աւանք բնակութիւն գաղանաց»²⁷,— ահա նրա ողբերգության նյութը: Նա Հայաստանի շեն և ուրախ կյանքի, շինանիստ ավանների ու բարգաւաճ քաղաքների երգիչն է, միայն ոչ ցնծությամբ ու բերկրանքով, այլ դառն վշտով ու հառաչանքով. ոչ թե ուրախության երգ հորինելով, այլ ողբերգություն: Բայց նա ոչ թե աշխարհի ու կյանքի ունայնությունն ու ոչնչությունն է երգում, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին իր Ողբերգության մեջ, այլ աշխարհի, Հայոց գեղեցիկ ու շեն աշխարհի ոչնչացումը: Ունայնության գաղափարի նշույլ անգամ չի երևում նրա մեջ: Ուրիշներն այն ավերածություններից հետո կարող էին հանգել այդ գաղափարին, բայց կաստիվերոսցին հեռու է դուրանից: Նա սիրում է իրական կյանքը. միայն նա ցավում ու լալիս է, չի ուզում, որ այդպես ավեր լիներ, և ցանկանում է, որ աշխարհը մնար իր նախկին դրության մեջ: Ահա նրա վշտի ու հեծածանքի աղբյուրը—աշխարհասիրությունն ու հայրենասիրություն:

5. Իրականությանն սրտահույզ պատկերը:— Կաստիվերոսցին ռեալիստ գրող է այն մտքով, որ նկատի ունի իրական կյանքը: Նա իրական

²⁷ Անդ, էջ 51:

դրութեան, եղելութեան ճշգրիտ վերարտադրութիւնն է անում, լինին թըշ-վառութեան օրերը, թե փառավոր անցյալի ցանկալի շինարարութիւնը, աշխարհի մարդաշատութիւնը, հարուստ քաղաքներն ու ավանները, նը-րանց բնակիչների ուրախ, բարեւից ու բարեպաշտ կենցաղը: Այդ ամենը նա անդրադարձրել է ոչ թե իբրեւ մի ձև, մի նմանութիւն պատկերավոր արտահայտութեան համար, և ոչ թե այլաբանորեն, այլ նպատակ ունե-նալով հենց իրականութիւնը ցուցադրել, պատկերացնել ընթերցողի ա-ռաջ: Եվ նա կարողացել է իբրեւ բանաստեղծ տալ մեզ այն, և տալ գե-ղեցիկ, պարզ ոճով, Աստվածաշնչի կարճ ու պատշաճ օրինակներով, բայց նյութին վայելուչ եղանակով, առանց մթնութեան, առանց պերճութեան և ուռուցիկ կուտակութեան, երբեմն ազդեցիկ Ս. Գրքի և հին հեղինակների արտահայտութեան ձևերից: Այս է նրա սեփական գրութեան ձևը: Եթե դուրս թողնենք Ս. Գրքից բերած մեծ ու երկար ցիտատները և դատողու-թիւնները, նրա գրվածքը միանգամայն և՛ հաճելի է, և՛ խիստ ազդու. որովհետև նա չի հորինում սառն և անտարբեր, այլ միշտ զգացված, որով և համակում է ընթերցողին իր զգացմունքով: Եթե նա երբեմն մեր առաջ չի էլ բաց անում իր հեղձամղձուկ սիրտը, բայց միշտ էլ զգալի է նրա խո-րին վիշտն իրականութեան համար: Եվ այս նա հաղորդում է մեզ մեծ կենդանութեամբ, հորինելով սովորաբար նկարեն և նմանութիւններով, որոնք հաճախ շատ դիպուկ ու գեղեցիկ են: Շատ բանաստեղծական և ուժեղ է, օրինակ, նրա արտահայտութիւնը, երբ նա Հայոց աշխարհի ամայացումը տալիս է աշխարհարարման վիճակի նմանութեամբ և մեռե-լութեան ու կենդանութեան հակապատկերներով:

«Վա՛յ տարույն, վա՛յ աշխարհաւեր խորհրդոյն, յորում կործանեալ ապականեցան բնակիչք երկրի. քանզի դարձաւ յառաջին անգարդութիւնն ըստ աշխարհապատում բանին. «Երկիր, ասէ, էր ամայի և անպատրաստ. վասն զի մարդ էր որ գործէր զերկիր»: Զի զոր օրինակ գեղեցիկ դէմք առն՝ ի ծաղկի հասակի սիրուն և ցանկալի տեսողացն ցուցանի, իսկ յոր-ժամ զարդարիչ հոգին մահուամբ բաժանի ի նմանէ, յառաջին պայծառ և գեղեցիկ զարդուցն ահարկելի և անշուք ցուցանի տեսողացն, նաև գութն ընդ նմա հատանի. ըստ այնմ, թէ «Մոռացեալ եղէ ես որպէս մեռեալ ի սրտէ». ըստ նմին օրինակի զերկիր է տեսանել. զի յորժամ մարդաբնակ շինութեամբ հարստանայ, յայնժամ երկրագործք առատութեամբ սեր-մամբ զանդաստանս ընուն. որք յորժամ բուսանին, կանաչագեղ տեսլեամբ զվայրսն վայելչացուցանեն, և բարձրաբերձ աճմամբ ի վեր ընձիւղին. և յորժամ զհասկիցն զկերպարանս ի գագաթունսն երևեցուցանեն, յայնժամ թանձրախիտ բարձրութեամբն ամսլաձև տեսողացն ցուցանի, և ի քաղց-րաշունչ օդոյն՝ ճոճի, ճեմի զօրէն ծովային ալեաց. այսպէս և հօտք ան-դէից արօտականաց ի հովիտս դալարաբեր բուսոց առ ցուրտ աղբերա-կամբք խայտան խաղան, և երկիր իբրեւ զդայնակ՝ գեղեցիկ դիմօք զար-դարի նոքօք, ըստ այնմ, եթէ «Յնծասցեն դաշտք, և ամենայն որ է ի նոսա»:

Իսկ այժմ զնորին հակառակն տեսանեմք. երկիր անրակ, թափուր ի բնակչաց. քաղաքք կործանեալք, և անդաստանք խոպանացեալք և փշաբերք, ահագին և զարհուրելի անցաւորացն ցուցանի: Նաև քաղցրաձայն հաւուց տարմք, որք մարդասէր բարոյիւք ընտանի գոլով մերային ազինս, որ քաղցրանուագ եղանակօք զվայրսն հնչեցուցանեն, և յառաւօտինսն ճռուական երգովք և բարձրաձայն կարկաչիւք զերկրագործան ի քնոյն դանդաղանաց իբրև խթանաւ զարթուցեալ, իւրաքանչիւր արուեստից պատրաստաբար յարդարէին. բայց այժմ շէնք աներակք և ամայիք և անմարդիք, և նոցա ոչ գոյր տեղի բնակութեան. զի ո՛ւր տառեղունքն բոյն կառուցանեն, և ո՛ւր տկարք ի թռչնոց ի նոսա ապաւինին ըստ սաղմոսին ձայնի. և կամ ուր ծիծառն զիւր վարանից բունիկն յարդարէ՝ աներկիւղ սնուցանել զառ ի յինքենէ ծնեալսն»²⁸:

Ինչպես կարելի է նկատել, բանաստեղծական նմանություններն այստեղ այնքան ընդարձակ են, որ կարող են նույնիսկ անկախ նկարագիրներ դառնալ: Դրանք, անցյալն ու ներկան, գրողի իրեն ապրած իրականության անդրադարձումն են շատ պայծառ վերհիշումով: Նրա մտքից շարունակ անբաժան է մնում այն, թե ո՛րքան լավ և ուրախ էր առաջ, և ո՛րքան վատ ու տխուր՝ հետո:

Եվ նրա գրվածքի կենդանության գլխավոր գաղտնիքն այն է հենց, որ նա ապրած է իր գրածների նյութը, և՛ երբեմնի ուրախ, և՛ հետագայի տխուր իրականությունը: Հենց դրանից էլ բխում է նրա լիրիզմը—քնարականությունը, որ անպակաս է: Բերենք իբրև օրինակ մի հատված նրա ԺԱ գլխից, տեսնելու համար, թե ինչպես է նա հորինում պատմվածքը:

«Ի սոյն ամս բացաւ դուռն բարկութեան յերկնից ի վերայ աշխարհիս մերոյ. և շարժեալ զօրք բազումք ի Թուրքաստանէ, որոց երիվարք արագունք իբրև զարծուիս, և սմբակք նոցա իբրև զվէմս հաստատունք. աղեղունք լարեալք, և սլաքեալ նետք նոցա, գօտեորեալք քաջապէս, և անլուծանելի ունելով զխրացս կօշկաց: Եւ ելեալ ի գաւառն Վասպուրականի, յարձակեցան ի վերայ քրիստոնէից իբրև գայլս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ. և եկեալ մինչև ի գաւառն Բասեան, և մինչև ի դաստակերտն մեծ, որ կոչի Վաղարշաւան, քանդեալ ապականեցին գաւառս քսան և չորս սրով և հրով և գերութեամբ: Ողորմագին և բազում ողբոց և արտասուաց արժանի է պատմութիւնս: Որք իբրև զառիւծս ընթացան, և իբրև կորին առիւծուց անողորմաբար արկին զգիակունս բազմաց գէշ գազանաց և թռչնոց երկնից. և կամէին այնու ձեռնարկութեամբ զալ ի քաղաքն Կարնոյ: Բայց որ ծովու եդ սահման՝ ասելով՝ «Յայդ վայր եկեսցես, մի այլ մի՛ ևս յաւելուցուս, այլ անդրէն ի քեզ խորտակեսցին ալիք քո», նա արկ զխաւար թանձրամած առաջի նոցա, և արգել զնոսա յընթացից իւրեանց»:

6. Հայրենասիրական ողբերգությունը:— Այս սգավոր պատմիչը մի ուրույն տեղ է բռնում մեր պատմագիրների շարքի մեջ: Նա իսկապես

²⁸ Անդ, ԺԸ, էջ 120 և հտն.:

քնարերգու բանաստեղծ է՝ բայց գրել է պատմություն և գրել է ոչ թե որևէ ուրիշ խնդրով կամ պատվերով, ինչպես նախորդ պատմագիրներն առհասարակ, այլ ինքնաբերաբար, իր տանջված սրտի զգացումները զեղելու պահանջից դրդված։ Դրա համար և նա շատ բան անտես է արել իր պատմության մեջ առնելու²⁹։ Ապրելով դառն ու դժնդակ ժամանակներում և լինելով շատ բաների ականատես և անձամբ «ընդ փորձ շարեացն» անցած, նրա փափուկ ու զգայուն սիրտը չի դիմանում իր տեսածներին ու լսածներին։ Նա չի կարողանում պաղարյունությամբ վերհիշել այն ավերներն ու կոտորածները, որ արել են հույներն ու թուրքերը. սգում ու ողբում է, իր սրտի խորքից հեծեծալով ու թառանչելով իր դժբախտ հայրենիքի ու ժողովրդի համար, երբեմն նույնիսկ, ինչպես տեսանք, աղոթում է նրանց համար։ Եվ նա այդ ողբն անում է ոչ իբրև մի միաստիկ ճգնաժամի աշխարհից կտրվել կարողանալու համար, այլ իբրև մի հայրենասեր, որ սիրում է աշխարհը, Հայոց աշխարհը։ Ցաված սրտով նա շարունակ ընդհատում է պատմությունը և արտասվալից ողբեր է հորինում։ էականը նրա համար ողբն է։ Եղելությունների պատմությունը հաճախ նրա համար է անում, որ ընթերցողին հասկանալի դարձնի իր ողբի նյութը։ Եվ այսպես վարվում է նա գիտակցաբար, առանց խորշելու, նպատակ դրած իրեն։ Նրա «Նախերգանքն» անգամ ոչ թե «առաջաբան» է, այլ մի ողբագին երգ է։

Ժամանեցին մեզ ատուրք շարշարանաց,
 Եւ գտին զմեզ նեղութիւնք անհնարինք.
 Քանզի լցեալ չափ մեղաց մերոց,
 Եւ ել աղաղակ մեր առաջի աստուծոյ...
 Որոյ աղագաւ ազգք օտարածնաց
 Օտարացուցին զմեզ ի բնակութենէս մերմէ,
 Եւ դարձան փառք մեր յապականութիւն:
 Շունչ ի մեզ ոչ մնաց:
 Եւ կորեաք ի հատման յուսոյ մերոյ:
 Զօրացաւ մահ և եկուլ,
 Եւ դժոխք շատ ասել ոչ կամեցան:
 Ամենեցուն յարձակեցան ի մեզ ձեռք,
 Եւ յանգման յաւուրս մեր ժամանակ ոչ ծանեալ
 Զմնացորդս պատուհասին վճարմամբ անցելոց:
 Յաջորդք ի հաջորդաց փոխանակեցին,
 Եւ նուազեաց արդիւն արծարծիչ շնչոյ կենդանութեան:
 Հաստատունք յաշխարհի ի պանդխտութեան իրեանց
 Պանդխտեցան երկրորդ անգամ և եղեն վտարանդիք...
 ... Զարթեան պատերազմունք ի չորից կողմանց.

²⁹ Անդ, ԻԵ, էջ 168.

Յարեւելից սուր, յարեմտից սպանումն,
Ի հիւսիսոյ հուր, և ի հարաւոյ մահ:
Բարձան ուրախութիւնք յերկրէ,
Լոեցին ձայնք քնարաց.
Լոեցին բոմբիւնք թըմբկաց,
Բարձրացան աղաղակք լալեաց:

Այսպես ողբերգելուց հետո կցում է. «Եւ այսոքիկ այսքան: Բայց ժամ է մեզ ի գլուխս պատմութեանս ընթանալ, և աստի սկիզբն առնել, որպէս զի դիւրածան լիցի մեզ բանս», այսինքն՝ հասկանալի լինի, թե ինչու ինքը հենց սկզբում ողբում է: Ուրիշ անգամ³⁰ կոտորածների մասին գրելուց հետո բացականշում է. «Ո՛վ, քանի՜ դառն է պատմութիւնս և ողբոց արժանի», և իսկույն, ողբալ սկսելուց առաջ, ավելացնում է. «Այլ թերևս ոք մեղադիր լինիցի մեզ, թէ մինչև ցերեզ զվշտաց և զնեղութեանց արկանես առաջի մեր զրոյցս»: Ապա իրեն արդարացնում է, թե եղած ու կատարված բաներ է պատմում, «որպէս զի ամենեցուն՝ որք լսիցեն՝ շարժեցից արտասուս, թէ ո՛րքան դառն ժամանակի հանդիպեցաք. կարծական եղև մեզ այս կեանքս... Լեշարհ ամենայն ի խաղաղութեան բնակէ, և մեք գերիք և կալանաւորք, սրակոտորք և տնաւերք և յընչից կողոպտածք»: Եվ անմիջապես սկսում է իր ողբը Հայաստանի քաղաքական և կուլտուրական անկման համար:

Ողբեր հորինել են և մեր նախորդ պատմագիրները, բայց փոքր ծավալով, ավելի ճարտասանական զուսպ քնարականութեամբ. մինչև Լաստիվերտցու երկի մեջ իսկական բուռն լիրիզմ կա, հորդաբուխ բռնկում և անմիջական արտահայտութիւն սրտակեզ մորմոքի:

Այսպիսի ողբերն, ինչքան էլ ազդու են, հաճախ կրկնվելով դանդաղեցնում են պատմութեան ընթացքը և հոգնեցնող ու նույնիսկ ձանձրալի կարող են լինել իրենց բիակերպութեամբ, բայց միայն այն ժամանակ, երբ այս բանաստեղծի երկը կարդում են պատմական եղելութիւններ քաղելու համար: Թեպետև պատմութեան համար էլ դրանք ունեն իրենց նշանակութիւնը, — նա այդպիսի ողբերի մեջ ևս տալիս է կյանքի դժեր, կարևոր մանրամասնութիւններ, որոնցով կարողանում ենք կենդանի պատկերացնել կատարված բարբարոսութիւնները և երկրի ընդհանուր դրութիւնը, — բայց և այնպես դրանց արժեքն ավելի բանաստեղծական է: Մենք դրանց մեջ տեսնում ենք սրտի կսկիծն այն դժբախտ օրերի հայրենասեր մարդու, որ երբ պատմում է թուրքերի ու հուլյների գործած խժոժութիւնների մասին, ինքնաբուխ արտասուքով լցված, հաճախ բանաստեղծութիւն է հորինում արձակ լեզվով և դառն ու աղիողորմ հառաչելով լալիս է իր հայրենիքի կործանված փառքը, կուլտուրական և քաղաքական կյանքի անկումը, քաղաքների ու ավանների ավերումը, և երգում է այն-

³⁰ Անդ, Ժէ, էջ 111 և հտն.:

պէս խորն ու անկեղծ ու հուզիչ, որ խորին վշտով համակում է ընթերցողին: Եվ նրա այդ տրտմալի երգը երկու պատկերով, փառավոր և ուրախ՝ անցյալի և իր ժամանակի անփառունակ ու տխուր վիճակի, դարեր շարունակ նմանողութեան աղբյուր է դարձել: Եվ այսպէս Հայոց թագավորութիւնների անկումից հետո, Հայաստանում սելջուկյան թուրքերի տիրապետութեանը դեռ չհաստատված, սկսվում է հայրենասիրական ողբերգութեանը Արիստակէս Լաստիվերտցու երկով:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

1. Կենսագրություն:—Մեր վերածնութեան նոր մտավոր հոսանքի առաջին արտահայտիչներից մեկն է և Հովհաննէս (Յովհաննէս) Սարկավագ Վարդապետը: Այս համբավավոր գրողի կենսագրութեան համար, ցավոք, սակավ տեղեկութիւններ ունինք, և եղածներն էլ մասամբ դեռ չեն ստուգված³¹: Նա վախճանվել է 1129 թվականին. ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ: Որովհետև նա մեռնելիս եղել է շատ ծեր, առնվազն 80—85 տարեկան, հետևաբար ծնված պիտի լինի մոտավորապէս 1045—1050 թվականներին, հավանորեն ավելի ևս վաղ: Ըստ Վարդան Արեւելցու³² նա Փառիսոս գավառից էր, «ի քահանայական ազգէ»: Արցախի այս գավառը մի ժամանակ եղել էր մի հայկական փոքրիկ քաղաքական կենտրոն, որ ունեցել էր իր առանձին թագավորները: Կսրսի Աբաս թագավորի (984—990 թթ.) մայրն, ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու³³, Փառիսոսի թագավորների քույրն էր, «բարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց»: 1003 թ. «Իշխանքն Փառիսոսոյ, որ ի Հայկազեան ազանց բաւեալ մինչև ցՍենեքերիմ և ցԳրիգոր՝ սպառեցան մահուամբ: Զորոց աշխարհն բաժանեալ հակառակութեամբ ի միջի իւրեանց արքայն Հայոց Գագիկ և Փատուռն ամիրայն Գանձակայ»: Գանձակի ամիրան նվաճել է բնականաբար արեւելեայն դաշտային մասը, իսկ Հայոց թագավորին անցել են Վայոց Ձորից դեպի հյուսիս-արեւելք ընկած լեռնային գավառները. «եւ տիրեաց նա [Գագիկ] յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, իսաչենոյ և Փառիսոսոյ»³⁴:

Թե՛ ո՛րքան է տեւել այս բաժանումը, այդ հայտնի չէ. բայց դրանով ոչ միայն չի մարել ազգային անկախութեան գաղափարն ու ոգին այն կողմերում, ուր կային միշտ տեղական հայ իշխաններ, այլ, ընդհակառակն, ավելի ևս լիառ ու բորբոք է մնացել հանդեպ այլազգիների ոտընձգութիւնների: Բացի այդ՝ շարունակ զարգացել է այնտեղ եկեղեցական

³¹ Այս մասին տե՛ս սույն գրքի Առաջին հավելված՝ «Սարկավագ Վարդապետի կենսագրութեան շուրջը»:

³² «Մեծին Վարդանայ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 159:

³³ «Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ: 198, 256, 283:

³⁴ Անդ, էջ 256:

մշակույթը, ինչ որ ծնողների միջոցով անպայման զորեղ ազդեցություն է գործել մանուկ Հովհաննեսի կրթության և բնավորության վրա, եթե միայն ստույգ լինի Վարդանի հաղորդումը, թե նա Փառիսոս գավառից էր։ Ալիշանը³⁵ գրում է, թե ինքն իսկ Սարկավազն «իր խոսքովը... գրվածքի մը մեջ» ասում է իր մասին․ «Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք սնուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց՝ առնել քան ըստ բնութեան տածիւք խնամս յառ մանկունս․ որովք յառաջնումն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեան»³⁶։ Հովհաննեսի ծնողներն, ուրեմն, առանձին խնամքով սնուցել և դաստիարակել են իրենց որդուն, ներշնչելով նրան բարեպաշտություն և գիտություն, անպայման և հայրենիքի ու հայ ժողովրդի սեր։ Նա մանուկ հասակից արդեն իր բընատուր շնորհքով հույսեր է տվել իր ապագայի համար։ Ուսումը կատարելագործելու նպատակով, անշուշտ ծնողների որոշումով, նա մտել է Հաղբատի վանքը։

Հովհաննեսի մանկության և պատանեկության տարիներին Հայաստանի ամենադժբախտ ժամանակն էր։ Հայկական իշխանություններն իրար ետևից ընկնում էին, և երկիրը մատնվում էր ավերմունքի։ Բայց Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերը, ուր տիրում էին հայ թագավորներ և իշխաններ, ապա և Վրաց թագավորները, ընդհանրապես դեռ խաղաղ էին մնում։ Կենտրոնական Հայաստանում վանքերը հետզհետե խափանվում էին․ ուսումնառում գիտությունն ևս ավերվող քաղաքներից փախչելով՝ ապաստանում էին երկրի համեմատաբար ապահով վայրերում, լեռնային ամուր և խուլ անկյուններում։ Այստեղ դարձյալ վանքերն էին դառնում գրականություն մշակող։ Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը, որոնք հիմնված էին 10-րդ դարում, վայելելով Հայոց Բագրատունի թագավորների, հետագայում նաև Վրաց թագավորների առանձին խնամքը, նվերներով հարստացել ու դարձել էին ոչ միայն բազմաթիվ կրոնավորների եղբայրանոցներ, այլ միաժամանակ նաև լուսավորության կենտրոններ իրենց անվանի գրագետ վարդապետներով։ Սկզբում Սանահնի վանքն է հռչակվում իր դպրոցով և գիտուն վարդապետներով, որոնցից Անանիա Սանահնեցին նշանավոր է հանդիսացել իր գրական երկերով³⁷։ Սանահնից հետո սկսում է բարձրանալ Հաղբատի վանքը։

Տուրքի և Ալիսալան սուլթանների վայրագություններն արգելք չեն լինում, որ մեր պատանի Հովհաննեսը Հաղբատի (գուցե և Սանահնի) վանքի խաղաղ անկյունում ուսմամբ պարապեր և զարգացներ իր ընդունակությունները։ Նա այնտեղ խորը հմտանում է իր ժամանակի ոչ միայն

35 Ղ. Մ. Ալիշան, Ցուշիկք հայրենեաց Հայոց, Բ հատոր, Վենետիկ, 1870, էջ 284։

36 Այս ցիտատը բերում է և Զարբհանալյանը «Հայկ. հին դպր. պատմ.» մեջ, աղբյուրը ցույց տալով «ուրիշ տեղ մը» անորոշ բառերով ըստ հին վենետիկյան սովորության։ Հետաքրքիր է իմանալ, թե Սարկավազ Վարդապետն իր ո՞ր գրվածքի մեջ է գրել այն։

37 «Հաղբատ և Սանահնի վանքերը (967—1300)»․ Եր. ս. [Երվանդ ս. Տեր-Մինասյան], «Արարատ» ամսագիր, Էջմիածին, 1901, էջ 271—277, 338—344։

ճկեղեցական, այլև արտաքին գիտություններին, ինչպես և ճարտասանության ու քերթողության, և դառնում է մի շատ գովելի անձ իր ձեռք բերած ուսումով: Նա մնում է նույն վանքում իբրև կրոնավոր և իր անխոնջ գործունեությամբ ու հուշակով բարձրացնում է իր վանքի անունը:

Երևի, ինչպես կարծում են, Հովհաննեսը վաղ տարիքում ստացել է սարկավագության եկեղեցական աստիճանը, և երևի երկար իբրև սարկավագ է մնացել. ուստի և «Սարկավագ» հորջորջը մնացել է նրա վրա իբրև սովորական անուն: Նա բնականաբար ունեւր նաև ժամանակի գիտական աստիճանը՝ վարդապետություն, որով և սովորաբար կոչվում է «Սարկավագ Վարդապետ»: Նրան անվանում են նաև՝ «Իմաստասեր», «Մեծ Սոփիեստեսն Հաղբատայ»: Նրա գերեզմանը, որ ցայժմ մնում է Հաղբատի վանքում, ուր սնվել և ուտել էր, ունի այս տապանագիրը. «Արձանս այս՝ քեմական է³⁸ Սոփիեստոսի Սարկաւագի»: Այս «սոփիեստոս» բառն առնչվում է, հարկավ, իր հին հունական լավագույն իմաստով՝ իբրև իմաստուն, գիտուն, գիտնական, այլև ճարտասան, ճարտասանության ու փիլիսոփայության ուսուցիչ: Նա իր բանաստեղծության մեջ, որի մասին ներքևում կխոսվի, ինքն իրեն անվանում է «կիսակատար իմաստակ», այսինքն կիսակատար սոփիեստես: Շատ պարզ է, որ այս «Իմաստասերն» ուսումնասիրել է նաև իմաստասիրություն: Թե այսպիսի բովանդակությանմբ երկեր էլ հորինել է նա, թե չէ, այդ չգիտենք: Նրա մահից մոտ հարյուր տարի հետո ծնված, շատ տեղեկությունների գիտակ պատմագիրը³⁹ նրա մասին գրում է. «Յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ. սորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանի, և ոչ գեղջուկ»: «Մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյոյովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յոհաննէս, Սարկաւագ կոչեցեալ», մեր այն վարդապետներից է, որ երբեք չի գոհացել իր իմացածով, այլ հարաջան աշխատելով ձգտել է նորանոր գիտանքներ ձեռք բերելու: Եվ իզուր չէ, որ նրա աշակերտ Սամուել Անեցին, առանց նրա անունը տալու, պարզապես կոչում է նրան «Վարդապետն մեծ», «Իմաստասէրն», «Իմաստասէրն աստուածային», իսկ ավելի ուշ՝ Կիրակոս Գանձակեցին մի տեղ նրան հիշում է լոկ «Աշխատասէրն» մականունով: Նա ինքն էլ ներքևում վերլուծված իր բանաստեղծության մեջ իր մասին գրում է, թե ուսման ու գիտության համար շատ տարիներ գիշեր-ցերեկ դեգերել ու տքնել է: Վերջերս հայտաբերված մի հին հիշատակարան⁴⁰ նրա մասին գրում է. «Սա ի մանկական անտի տիրոց մինչև

38 Այսինքն՝ հավիտենական կյանքի մուտքի «սեամն», շեմական է, որի վրայով պիտի անցնել հանդերձալի մեջ մտնելու համար:

39 «Պատմութիւն Հայոց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», Թիֆլիս, 1909, էջ 104 և հտն.:

40 Տե՛ս Երևանի պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատոր XIII, Երևան, 1940, էջ 410—414. Ար. Մովսիսյանի «Հայագիր դպրոցի ծագումը և նրա հետագա վիճակը» հոդվածի մեջ:

ցվերջին որոշումն հոգւոյն յերկրորդեն [յերկրէն?] ոչ երբեք շեղեալ սայթաքեցոյց երբեք զուշ ոգւոյն ի նպատակէ ընթերցման. ուսանելոյ և ուսուցանելոյ, գրելոյ և ընթեռնելոյ, հսկելոյ և աղօթելոյ, զտիւ և զգիշեր արտաքոյ ամենայն զբաղանաց և վայրաքարշ իրաց»:

Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 107 և հտն.) պատմում է նրա ընթերցասիրութեան մասին հետևյալ զրույցը. «Այնպէս փոյթ էր այրն յուսումն, զի պատահեաց յաւուր միում գնալ նմա յայրն, ուր գրեանն էին, և այլք ընդ յմա: Իբրև ելին՝ որ ընդ նմայն էին, և փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ի ներքս, այսպէս գիտելով նոցա՝ եթէ նախ ել նա: Իբրև անցին աւուրք բազումք ի վերայ, դարձեալ գնացին յայրն ի պէտս ինչ, տեսին զնա և սքանչացան: Հարցանէին զնա, թէ՝ «Ո՞րպէս ապրեցար առանց կերակրոյ և ըմպելոյ»: Եւ նա եցոյց նոցա զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր, և «Այս է, ասէ, իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայսոսիկ»:

Այսպիսի անդուլ աշխատանքով նա դառնում է բազմակողմանի հրմտությունների տեր, մեծ գիտնական, փիլիսոփա մատենագիր, տոմարագետ, պատմագիր, ճարտասան հեղինակ կրօնական ներբողների, միաժամանակ և բնական գիտություններով պարապող ու բանաստեղծ: Նրա գիտնականութեան հետ բնականաբար մեծանում է և նրա իմաստութեան համբավը և նյութ դառնում զրույցների: Նա մենակ չէր. միաժամանակ կային և ուրիշ գիտնական վարդապետներ—նրա ընկերները: Նրանցից հիշվում են՝ Ալավկա որդի Դավիթ, Թոքակերի որդի Գրիգոր. բաց Սարկավագ Վարդապետն ամենից բարձր էր: Այս երեքն էլ, ասում է Կիրակոս Գանձակեցի, «էին յաշխարհէն Գանձակայ»: Եվ ասալ (էջ 107) բերում է, երևի Գանձակում լսած, հետևյալ զրույցը. «Դէպ եղև զի յաւուր միում նստէին երեքեան արքս սքանչելի, եկն անդ ոմն շինական այր մի և ասէ ցնոսա. «Երանի՜ որ գիտէ ո՞ իմաստնագոյն իցէ»: Զայս իբրև ծաղրական ասաց: Պատասխանի ետ Թոքակերի որդին և ասէ. «Ես ասեմ. քեզ. մինչդեռ էաք ի մերում աշխարհին, ես կտրող էի և կարող. իսկ Սարկավագս՝ կտրել միայն գիտէր: Իսկ այժմ սա կտրէ և կարէ, և բազում նկարս յաւելու ի վերայ»: Զայս առակաբար վասն իմաստութեան նորա ասաց»:

Նա իր շնորհքն ու մեծ պատրաստությունն ամուլ չի թողնում. բացի այն, որ աշխատասիրում է շատ գրվածքներ, այլև անտարբեր և անհոգացող չի մնում ժամանակի հրատապ խնդիրների վերաբերմամբ: «Սա զբազմաց փափաքելին, և ո՛չ ձեռնհաս, զհաստատ և զանշարժ տօմարն կարգեաց Հայոց՝ փոխանակ շարժականին և անհաստատոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տօմարի ընդ Հայոց»¹: Հայկական տօմարի այս կարգավորութիւնը Սարկավագ Վարդապետի նշանավոր գործերից մեկն է: Հայոց թվականը, որ սահմանված էր Մովսէս կաթողի-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 104:

Ֆոսի օրով, սկսվում է 552 տարեթվից և շարժական էր: Տարին հաշվում էին միշտ միայն 365 օր: Նահանջ տարի չկար, որ շորս տարին մի օր ավելի հաշվեին, և տարին ունենար 366 օր: Տոմարի այս թերությունը շփոթությունների տեղիք էր տալիս: Արդ՝ Սարկավագ Վարդապետի ձեռով 1084 թվականից ընդունվում է անշարժ տոմարը նահանջ տարով: Բացի այդ՝ տարեգլուխը կամ նավասարդի մեկը, որ տարիների ընթացքում հուլիսի 11-ից դեպի ետ շարժվելով՝ 1084 թ. ընկնում էր փետրվարի 29-ին, ըստ «սարկավագագիր» անշարժ տոմարի՝ նշանակվում է օգոստոսի 11-ին⁴²:

Սարկավագ Վարդապետի հոգացողության առարկա են դառնում ժամանակի համար կարևոր ուրիշ խնդիրներ ևս: Այսպես, օրինակ, նա բանասիրական աշխատանքներ է անում, պարզելով և դյուրիմաց դարձնելով հին իմաստասիրական գրվածքները, աշխատելով ձեռք բերել ստույգ օրինականներ ոչ միայն արտաքին կոչված երկերի, այլև կրոնականների համար⁴³: Սաղմոսների թարգմանությունը փոփոխության է ենթարկված եղել կամ աղճատումով, կամ ալլեալլ թարգմանություններով: Այդ դրությունը շփոթության առիթ է տալիս եղել: Սարկավագ Վարդապետը դրա առաջն առնելու համար Հաղբատի վանքի գրանոցում որոնելով գտնում է հին թարգմանիչների գրած մի Սաղմոսարան և արտագրել տալով սարածում Հայաստանի բոլոր կողմերը, որպեսզի ամեն տեղ միատեսակություն լինի այդ երգերի նկատմամբ: Եվ ուրիշ այսպիսի հոգացողություններ:

Նրա գործերից ամենակարևորը, սակայն, եղել է այն, որ նա իբրև վարդապետ միշտ հոժար է եղել ուսուցանելու. սիրով գրավոր պատասխանել է ուրիշների տված հարցերին և, որ գլխավորն է, ուսուցչություն է արել և պատրաստել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնց մի քանիսի գրական աշխատությունները դեռ մնում են: Նա իր այս ժրաջան աշխատանքով մեծացրել է Հաղբատի դպրոցի անունը և կարելի է ասել, որ ինքը պատճառ է դարձել այդ վանքի գիտական և ուսումնական փառավոր համբավի: Նա ուսուցել է և Անի քաղաքում. վերևում հիշված հետաքրքիր ձեռագրի մեջ⁴⁴ Սարկավագ Վարդապետի համար պատկերավոր ձևով գրված է նաև հետևյալը. «Որ իբրև զիմաստուն մեղու՝ բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանգոց գունոց հոտոց և համոց՝ բերէր ի ֆաղաֆ իւր և տեղի սննդեան ի ֆաղաֆամայրս Անի, և լի առնէր զտունն ի փարթամութենէ անտի... Շուրջ բալ բոլորեալ զմանկունս զիւրեալ խոնարհաբար և ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին և զխորին իրս»: Այս դպրոցում նա ուսուցել է նաև քերականություն, թվաբանություն և այլ առարկաներ:

42 Օրմանյան Մաղաֆիա արքեպիսկոպոս, Աղգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 569—574, 1306—1309:

43 Ղ. Ալիշան, Յուզիկը հայրենեաց հայոց, հատոր Բ, էջ 286 և հտն.:

44 Տե՛ս էջ 65-ի 40-րդ ծանոթությունը:

Այսպիսի բազմակողմանի ու բեղմնավոր գործունեության համար ինքն, այս մեծ վարդապետը, վաշելել է մեծ հարգանք ամենքից: Այս «Վարդապետն սուրբ»,—ինչպես կոչում է նրան Սամուել Անեցիին,—իբրև կրոնավոր ևս հայտնի է եղել իր «բարուք քաղաքավարութեամբ»—կենցաղավարութեամբ: Նույնիսկ գրույցներ են պատմել նրա սրբության մասին⁴⁵: «Կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ... այնքան զի մինչ լսէր զգալունստ նորա, յոտն յառնէր ընդ առաջ նորա, և խոնս: Ի հեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն»⁴⁶:

2. Երկերը:— Բազմաթիվ և ըստ բովանդակության բազմազան են եղել Սարկավագ Վարդապետի գրական գործերը, որոնք մեծ մասամբ չեն տպագրված, մասամբ երևան չեն եկել, կան այնպիսիներն էլ, որոնցից հատվածներ են միայն հայտնի: Նա հորինել է ներբողյաններ, մեկնություն, ճառեր, տաղեր, շարականներ, աղոթքներ, տոմարական աշխատություններ, խրատներ («Բան խրատու առ ուսումնասէրս»), տիեզերագրական և ուրիշ բնագիտական գրվածքներ, փիլիսոփայական, բարոյագիտական երկեր և այլն⁴⁷: Շատ ցավալի է կորուստը նրա հորինած Պատմության (ըստ երևութիւն՝ երկու գիրք), որ հիշատակում են հետագա գրողները, և որից հատվածներ է մեջ բերում Սամուել Անեցիին⁴⁸: Նա գրած է եղել սելջուկների պատմությունը սկզբից սկսած: Տուղրիլի վերջին տարիներում, ինչպես և Ալփասլանի ու Մելիքշահի օրով կատարված դեպքերին նա ժամանակակից է եղել: Մեզ հասած հատվածների մեջ ցույց է նրա վերաբերմունքն իր պատմած եղելություններին և նրա ճարտար ու բովանդակալից շարադրությունը՝ պարզ, մշակված և արվեստավոր, միանգամայն և ազնիվ ոճով: Ավելորդ չի լինի այստեղ բերել այն կտորը, որով նա բնութագրում է Մելիքշահին: «Իբրև առնույր զփառս իշխանութեան բարեբաղդն Մելիքշահ զկնի հօրն մահուան՝ Ալփասլան կոչեցելոյն, մեծապէս կարգօք յօրինէր զթագաւորութիւնն ըստ անուանն արդարև եղեալ արքայ արքայից: Ոչ հետեւեալ հօրն բարուղ և կամաց, այլ յաւէտ մանաւանդ զընդդէմսն ախորժեալ. մինչ զի և մտահաճ եղեալ զնորայն բասրէր զիմացմունս, իբրև եղեալ հակառակ խաղաղութեան և կենաց մարդկան՝ արեամբ և զրկմամբ խանդացեալ: Իսկ ինքն իմաստաբար քաղաքավարութեան կարգօք պատրաստէր զամենայն: Արդ՝ խոհեմն այն և արի քան զյոյովս ի թագաւորաց և քան զամենեսեան որ առ մեօք՝ ոչ այնքան տանէր հոգ՝ որքան արդարութեամբ առ ամենեսին վարիլ. զի մի՞

45 Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 105 և հտն.:

46 Անդ, էջ 105:

47 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատոր Բ, էջ 278—307, «Սարկավագ Սոփեստէս», էջ 299—300: Դ. Զարբանալյան, Հայկ. հին. դպր. պատմ., Վենետիկ, 1897, էջ 609—616: Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Սարկավագի գրությունները, «Հանդէս Ամսօրյա», Վիեննա, 1925, էջ 118—126, 233—247: Անդ, էջ 27—39՝ «Հովհաննես Սարկավագի կյանքը», նույն հեղինակի:

48 Ս. Անեցի, Հաւաքմունք, էջ 97 և հտն., 119 և հտն.:

ոք լիցի տրտում ի զրկելոց, և հպարտ՝ ի գոռոզաց: Էր և ազատաբարոյ և մեծախորհուրդ. այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան. ընդ որում հեզութիւն ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ՝ առնէր սիրելի ամենեցուն. դոր միայն կոչեցից թագաւոր և փարթամ: Սա ի դոյզն ժամանակի փոքր ինչ նուազ զբոլորս հնազանդէր տիեզերս, զորս այլք ի թագաւորաց ի բազում ժամանակս և կամ ո՛չ բնաւ: Բայց ո՛չ սոյնքան պատերազմաւ և բռնութեամբ, որքան սիրով և քաղցրութեամբ: Զի թէ սակաւ ժամանակաւ այնքան զօրեաց, կարծեմ թէ և ոչ Եւրոպէ կարէր ոչ տալ մուտս արքայութեան նորա, եթէ յոլովեալ էին կենաց նորս ժամանակք»: Նրա մահից հետո, — ասում է, — «անպատմելի եղև խռովութիւն ամենայն ազգաց... Եւ այսպէս բարիքն ի բաց վճարեցան ընդ խզման կենաց թագաւորին. որոյ երկք և աշխատութիւնք թագաւորական ուրոյն, և շահն և օգուտն՝ հասարակաց ամենեցուն, մեծամեծքն և ընտրելիքն, մանաւանդ զխաղաղականն ասեմ զկեանս, և զանկարօտս և զանհակառակս»:

Այս մեծ հեղինակի գրական դեմքը լիովին կպարզվի, երբ նրա բոլոր երկերը, ինչ որ մնացել է, կհամալրվեն և իսկական գիտական եղանակով կհրատարակվեն ու բազմակողմանի կուսումնասիրվեն: Այն ժամանակ մենք կտեսնենք նրա հայացքները, թե ինչպես նա իր լուսավոր մտքով հաճախ բարձր է կանգնած եղել միջնադարյան թանձրամած խավարից, մի խուզախնդիր ու որոնող ոգի, ձգտող իրերը բնական ձևով բացատրելու, մաքառող ընդդեմ սնահավատքի կամ, ինչպես ինքը գրում է, «առասպելական, ստության», «հիմարների կարծիքների»: Ալիշանը⁴⁹ նրա գործածքներից, — ցավոք դարձյալ առանց հայտնելու, թե նրա ո՛ր երկերից, — բերում է երկու ցիտատ՝ ասելով, թե ինքը Սարկավագ Վարդապետն ուսումնական բաներ սովորելու և գրելու համար հայտնապես պահանջում է, թե «Ամենևին բազմահմուտ պարտ է գոլ ձեռնարկողին այսմ, ոչ միայն սրբոց և սուտուածաշունչ գրոց, այլ և արտաքնոց»: Ուրեմն պետք է տիրապետել ժամանակի ամբողջ գիտությանը: Բայց այդքանն էլ դեռ բավական չէ. նա պահանջում է նաև փորձով ստուգել գիտցածը. «Դարձեալ թէև սոքօք [կրոնական և արտաքին գիտություններով] կիրթ և վարժ, առանց փորձի՝ կարծիքն հաւատարմանալ ոչ կարանցեն. և փորձն՝ հաստատուն և աներկբայ... վասն զի ոչ է պարտ միայն հնադիտակ [= հին բաներն իմացող] լինել, այլ և ինքնաբաւ [= ինքն իրեն բավական, ուրիշի անկարոտ] ըստ շնորհացն աստուծոյ»: Ահա թե Սարկավագ Վարդապետը որպիսի արժեք է տալիս փորձին: «Առանց այսպիսի հնարից գրող կամ խոսող գիտնոց խելքը՝ մեղադրելով կանուանէ. «Խօլ հանճար՝ անհանճարիցն», — ավելացնում է մեր բազմահմուտ բանաստեղծ-բանասերը և շարունակում. «Արդ անտարակուսաբար կրնանք ըսել՝ որ Սարկավագ Վարդապետ շատ մեծ արդյունք ունեցավ այսպիսի ջանքով և գործերով, որոց բովանդակությունն է՝ ըլլալն իր ժամանակին և երկրին

49 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց, Բ, էջ 295:

մեջ նորոգող ուսմանց և ընտիր ախորժակ մտցնող ինչ որ ժն դարուն մեջ սկսան եվրոպացիք՝ ինքը մետասաներորդին սկսեր էր, կամ թե իրենն ժամանակակից դպրոցական ըսվածներուն հետ»։ Այս բնորոշումը շատ ճիշտ է։ Արդարև Բագրատունի թագավորների օրով արդեն Անիում, ինչպես տեսել ենք, մեծ ձգտում և ջանք կար գիտությունը նորոգելու հայերի մեջ և այդ ձգտման ու ջանքի ներկայացուցիչն էր Գրիգոր Մագիստրոսը, բայց իսկական կատարողը, գլուխ բերողը եղել է Սարկավազ Վարդապետը։ Նա շարունակել է Անի քաղաքի գործը, անպայման նաև այս քաղաքի աղղեցությունը, քանի որ նա ամենայն հավանականությամբ վաղ մանկության ժամանակ, ծնողների հետ տեղափոխվել է Անի, այնտեղ մեծացել ու սնվել և այնտեղ ուսումնառելու գիտություն ամբարել իր գլխում։ Ուստի և անհիմն չէ այն, որ Վրաց թագավոր «Դավիթ Շինողի պատմիչը (12-րդ դ.), խոսելով 1123—1125 թվերի միջոցին Թբիլիսիում գումարված հայ-վրացական եկեղեցական ժողովի մասին, նշում է, որ ժողովին հայերի կողմից ներկա էին «բազմաթիվ եպիսկոպոսներ և վանքերի առաջնորդներ, որոնք պարծենում էին նրանով, թե ինչպես հասել են ամենայն ուսմանց և գիտության գագաթնակետին»⁵⁰։ Դա հայկական վերածնության առաջին փուլերի արգասիքն էր, բայց միայն այդ չէր։ Ապագան անշուշտ կհայտարարեր Սարկավազ Վարդապետի գրական վաստակի ուրիշ կողմերն ևս և նրա լուսապսակ դեմքն ավելի ևս կալածառանա։ Մինչ այդ՝ կանգ առնենք նրա երկու գործի վրա և որոշենք սրանց արժեքը մեր տեսակետով։

3. Հայրենասիրական գաղափարախոսությունը։— Ինչպես վերևում ասվեց, Սարկավազ Վարդապետը ժամանակակից էր սելջուկյան թուրքերի, «արինախանձ Ալփասլանի» և ուրիշների խժոժություններին և զրել էր նրանց պատմությունը։ Թե ինչպես են դրանք անդրադարձած եղել նրա Պատմության մեջ, և ինչպիսի զգացումով է վերաբերվել նա իր պատմած աղետալից իրակություններին և արդյոք նա էլ ողբեր հորինե՞լ է իր պատմածների առթիվ, մենք այդ չգիտենք։ Բայց որ իր ժամանակի թշվառությունը նրա մեջ ևս զորացրել է հայ հայրենասիրական ոգին, այդ հավաստի է։ Արիստակես Լաստիվերտցին, հարկավ, մենակ չի եղել իր հայրենասիրական ցավով. նա ներկայացուցիչն էր իր ժամանակի մարդկանց, որոնք լցված էին նման զգացումով։ Եվ այդ բնական է. ընդհանուր թշվառությունը մարդկանց միացնում է մի ընդհանուր կայուն։ Զարթնում և աճում է ազգային ինքնագիտակցությունը. համազգային հայրենասիրության գաղափարն ու զգացումը, ծնվելով ժողովրդի դառնաղետ վիճակից՝ հետզհետե ընդհանրանում է, ազգային միության օղակներից մեկը դառնում, անբաժան մնալով թշվառ ու տանջվող ժո-

50 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հովհաննես Սարկավազ Վարդապետ Հաղբատացու «Վասն շարժման և սասանութեան երկրի», ՍՄՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», սերիա I, № 1, Երևան, 1943, էջ 76։

ղովրդի վիճակի արգահատությունից,— ահա թե ի՛նչն է կազմում վերածնության շրջանի նոր ողբերգության էությունը սկզբում: Քաղաքական կյանքի, հին անկախության և ազատության, ժողովրդի բարեկեցության կորուստը, ժողովրդի հայրենաթափ լինելն ու ցրվելը, նախ այս են ողբում լաստիվերտցու հետ մեծ աղետից ցնցված ու խելաթափ:

Բայց երկրորդ սերունդն արդեն ուշաբերում է. լոկ ողբը բավական չէր: Եվ ահա ծնվում է ցրված հայ ժողովրդին ի մի հավաքելու և փրկելու ձգտումը որոշ գաղափարախոսությամբ, որի առաջին արտահայտիչը գրականության մեջ՝ է մեծիմաստ Սարկավազ Վարդապետը: Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 105) հաղորդում է նրա մասին. «Սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծազօր արքայն Տրդատ, ի սուրբ հայրապետն Ներսէս, և ի սբանչելին Սահակ և Մեսրոպ. արար շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս՝ Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղ. գրեաց և նոցա ճառս ներբողականս»: Նրա անունով մնում է և մի ներբողական լուսավորչի, «հաճոյական ոճով և կիրթ հանճարով յօրինուած»⁵¹: Որ Սարկավազ Վարդապետը ճառ, ներբողյան ու շարական հորինել է հայկական պատմական անձերի վրա, կարելի է ասել, որ դրանցով հիշեցնելով հայ անցյալը՝ նա ցանկացել է խրախուսել սրտաբեկ մարդկանց: Ի պատիվ Ղևոնդյանց ոգած հոգևոր երգի⁵² մեջ նա գրում է. «Հեղմամբ արեան սրբոց քոց հօտապետաց ղեկեղեցւոյ քոյ ցրուեալ մանկունրս ժողովեա՛ յուրախութիւն, ըզվարատեալս տրտմութեամբ և արտասուաց յորդահոս բըղիմամբ փրկութեան մերոյ պարգևաց բաշխօ՛ղ»: Նա խնդրում է, ուրեմն, որ աստված հայ եկեղեցու ցրված մանուկներին, տրտմությամբ և հորդահոս արտասուքով վարատվածներին (իրենց տեղից, երկրից քշված, ցիրուցան եղածներին) ժողովի ուրախությամբ և փրկի: Ցրված հայ ժողովրդին հավաքելու այս տենչն ու ձգտումն ահա դառնում է մի նվիրական իղձ ու աղոթք և շատ վաղ, լաստիվերտցու կրտսեր ժամանակակցի, Սարկավազ Վարդապետի ձեռով մտնում մեր ժամերգության մեջ: Այդտեղ դեռ չկա քաղաքական անկախության խընդիր, այլ միայն տառապանքից ազատվելու և Հայաստանում մնալու մի իղձ է այդ:

Սարկավազ Վարդապետի այս աղոթքը շատ փոքր, իր ձևով շատ հասարակ ու հետեակ բան է. բայց իր բովանդակությամբ մեծ ու վսեմ է և անկեղծորեն բխած լինելով իրականությունից, խորն ազդու է մանավանդ երբ իր «քաղցր եղանակով» երգվում էր եկեղեցւոյ տառապալալ հավատացյալներից, առանձնապես նրանցից, որ դեռ երկար դարեր

⁵¹ «Քահանայութեան ճառը, ինչպէս նաև ներբողական գովեստը ի ս. Լուսաուորին և ի Թարգմանիս և Աղօթամատոյցն հրատարակեալ են ի Վենետիկ ի շարս Հայկական Սոփերաց 1853 թ.»։ Գառ. Զարբանալեան, Հայկ. դպր. պատմ., Բ, էջ 613, ծանոթ. այլև էջ 612:

⁵² «Շարական հոգևոր երգոց», էջմիածին, 1861, էջ Բ. «Յովհաննէս Վարդապետն Սարկաւազն զՂևոնդեանց ԴՁ մանկունք՝ զՊայծառացար այսօրն»։ Տե՛ս էջ 581:

զգում էին իրենց վարատված լինելը և աչքերը կարոտով դարձնում էին դեպի իրենց բնիկ երկիրը՝ Հայաստան:

Այսպես՝ մեր բանաստեղծությունը, կրոնական զգացումից և հայրենասիրական ողբից հետո, գտնում է արդեն իր կարևոր և մեծ թեմաներից մեկը, որ այլևս կրոնական չէ: Ծիշտ է, դրա տոնը դեռ շատ տխուր է, բայց դա այլևս ողբ էլ չէ, այլ մի նոր բովանդակությամբ ու նոր ոգով մի երգ է, դարձյալ հայրենասիրական: Եվ այսպիսի զարգացումը բնական էր. խիստ կրոնականից մի անգամով թռիչք չէր կարելի անել դեպի մաքուր աշխարհականը, աշխարհիկ կենցաղն ու սերը, քանի որ բանաստեղծները դեռ հոգևորական էին, իսկ հայրենասիրությունը նաև սրանցն էր: Այսպիսի հայրենասիրական թեման միաժամանակ և այն դարի պահանջն էր: Եվ քանի որ հայ ժողովրդի վիճակը նույնն է մնացել 11-րդ դարից մինչև առ ի 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները, քանի որ կրկնվել են կոտորածները և ժողովրդի վտարանդումը, ուստի և այդպիսի թեմայով երգը, անգամ աղտթքը, հարատևել և կրկնվել է մինչև 19-րդ դարում և դեսը: «Իմ սիրելի զաւակունքս կը թափառուի օտար աշխարհ...». «Եկայք, որդեակք իմ սիրելիք...». «Մեր հայրենիք զիս կուկանչէ...». «Մինչ իմ որդիք, ո՞վ գիտե՞... օտար աշխարհ հաժում են», ահա 19-րդ դարի երկրորդ կեսին սիրված երգերի ընդհանուր կողմը: Դա իր բովանդակությամբ մի ամբողջ գրական տեսակ է, որ իր սկիզբըն առնում է Սարկավազ Վարդապետի այն ըստ երևույթին աննշան հոգևոր երգից:

4. «Բան իմաստութեան»: Արվեստի ծագման մասին տեսությունը:— Սարկավազ Վարդապետի բանաստեղծություններից մնում է միայն մեկը՝ «Բան իմաստութեան ի պատճառս զքօսանաց առ ձագն որ զաղօթանոցաւ նորա ճոռեղէր քաղցրաձայն որ կոչի սարիկ»⁵³: Այս մեծ (188 երկայն տողերով) քերթվածն իր ձևով ու բովանդակությամբ մի նշանակալից նորություն է մեր հին գրականության մեջ: Եթե դա պատահմամբ փրկված չլիներ կորստից, մեր նոր մտավոր հոսանքի զարգացման տեսությունը թերի կմնար: Եվ ո՞վ գիտե՞. քանի՜ այդպիսի արժեքավոր բանաստեղծություններ ոչնչացել են:

Այս երկն իր նյութով՝ բանաստեղծի և սարեկ թռչունի միջև փոխանակված մի տրամախոսություն է, որի մեջ թռչունը ներկայացուցիչն է արտաքին բնություն:

Թեման՝ արվեստի ծագման խնդիրն է, հատկապես երաժշտության ու բանաստեղծության, որոնք երկուսը հնումն սերտ կապված են եղել

⁵³ Տպագրված է «Բազմավէպ» հանդեսում, Վենետիկ, 1847, էջ 221 և հտն. «Յովհաննու Սարկաւագի իմաստասիրի և վարդապետի ասացեալ Բան իմաստութեան ի պատճառս զքօսանաց առ ձագն» և այլն, մի նախորդող հմտալից հոգվածով՝ «Յովհաննէս Սարկաւագ», որ ունի «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությունը, որ է՝ «Հայր Ղևոնդ Մարգար», Ալիշանի հին ստորագրությունը:

միմյանց հետ. բանաստեղծը երգի և՛ խոսքերը, և՛ եղանակը հորինողն էր, և՛ երգողը, այսինքն՝ կատարողը: Այսպիսի ստեղծող է եղել և Հովհաննես (Յովհաննէս) Սարկավազը, որ ինքն այս քերթվածի մեջ իրեն անվանում է սարեկի արվեստակից, այսինքն՝ երգիչ: Նա արվեստի ծագման մասին մի նոր տեսություն է առաջ բերել: Մինչդեռ ըստ հին կրոնական հայացքի՝ արվեստի աղբյուրը «հայտնությունն» է, նա բանաստեղծությունը համարում է բնության նմանողություն և ներբողում է բնությունը:

Այսուհանդերձ, նրա այս քերթվածի ամբողջության գեղեցկություններից մեկն այն է, որ բովանդակության առաջխաղացությունը լինում է կրոնական առեւթի վրա, որը, սակայն, երկրորդական տեղն է բռնում: Մի կողմից՝ իր դարից տարբեր և անկախ մտածողն է հանդիսանում, մյուս կողմից՝ ամեն ինչ պարուրված է կրոնական պարուտակով, որ բնական է այն ժամանակի համար: Փիլիսոփա մտածողը գտնվում է իր ժամանակաշրջանի մեջ և ոչ նրանից դուրս, և այս տալիս է նրա երկին իրականության դրոշմ, որով և ավելի դրավիչ է դառնում այն: Էական կրոնականը ոչ թե Ս. Գրքից առնված սակավաթիվ խոսքերն և ակնարկներն են, այլ քրիստոնյաների աչքին կարևորություն ունեցող մի քանի խնդիրներ,—որ են, այսպես ասած, «հայտնությունը», «սկզբնական» կամ «Ադամա մեղքը», որ իբր ժառանգաբար անցնում է բոլոր մարդկանց, Բաբելոնի աշտարակաշինության հանցանքը,—որոնց մասին բանաստեղծի տեսակետը ծավալվում է գլխավոր մտքի, թեմայի հետ ղուգրնթաց: Առհասարակ քերթվածը հարուստ է բազմազան բովանդակությամբ, առլի է ուրիշ դրույթներով ևս, որոնք առաջին հայացքից թվում է, թե կողմնակի խնդիրներ են, բայց դրանցով իսկապես պարզաբանվում է քերթվածի թեման:

Ըստ հին տեսության, ինչպես ասվեց վերևում, արվեստի աղբյուրը «հայտնությունն»⁵⁴ է: Արդ՝ դա, ըստ կրոնական հայացքի՝ այն գիտանքն է, որ աստված տալիս է կամ հայտնում է մարդուն այլևայլ գերբնական միջոցներով, կամ իր երևալովը նրանց, կամ հրեշտակի միջոցով: Հայտնություն է և սոսկ աստվածային ներշնչումը. այսպես, օրինակ, կարծում էին, թե այդ ունեցել են Ս. Գիրքը գրողները, ուստի մեզնում այն կոչվել է «Աստվածաշունչ»: Դա մի շատ հին կրոնական հասկացություն է. հոմերյան քերթվածների մեջ էլ աստվածուհին—մուսան է խոսում: Մեր գրականության մեջ էլ նույնը երևում է. Դավթակ Քերթողն իր Ողբի սկզբում դիմում է «աստվածային բանի արվեստավոր հոգուն», ասելով՝ «յօրինեա՛ իմաստիւ զտխրական երգմունս»: Գրիգոր Նարեկացին էլ դեռ նույն կրոնական հայացքն ունի. նա, ինչպես տեսել ենք, իր Ողբերգության մեջ դիմում է աստծուն, ասելով.

⁵⁴ «Յայտնութիւն»—Révélation, Offenbarung, откровение. •

Եղիցի՝ հոգի [=շունչ] քո խառնեալ ի սա,
Շունչ զօրութեան Մեծիդ միասցի՝
Ի քո՝ ինձ շնորհեալ ստեղծաբանութիւնս:

Իսկ մի ուրիշ տեղ նույն գրքի մեջ նա գրում է՝ դարձյալ խոսքն ուղղելով ասածուն.

Ի քէն ազդեցաւ գրել ինձ զսոսին:

Այսպես, հին կրոնական հավատալիքով, աստված ինքն է խոսել մարգարեների բերանով կամ «ի ձեռն մարգարէից»:

Չպիտի կարծել, սակայն, թե Սարկավագ Վարդապետը մերժում է ընդհանրապես հայտնությունը: Այդ դեռ շատ վաղ էր նրա դարի համար, երբ իշխում էր մեծ բարեպաշտությունը: Նա ընդունում է կրոնական հայտնություններն իբրև ճշմարիտ եղելություններ և իր քերթվածի մեջ հիշատակում էլ է առաքյալներին եղած հայտնությունը վերնատանը հոգեզալստին. «որպէս և այլ տնտեսականքն». այսինքն՝ Քրիստոսի մարդեղության վերաբերյալ հայտնությունները, որոնք ասվում են նաև «տնօրինականք»: Նա այդ հին տեսությունը չի ընդունում մարդկային արվեստի—երաժշտության ու բանաստեղծության նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է Սարեկի «բազմանվագ եղանակների պատճառին», այդ էլ, ըստ մեր իմաստասեր Սարկավագ Վարդապետի, հայտնություն է, բայց այսպիսի մի հասկացությամբ: Երբ Սարեկն իր արվեստի ծագումը բացատրելու համար ասում է Բանաստեղծին. «Արդկացի ի բնականին որոյ պարզեն է յայտնութիւն», այդ կնշանակի բնականի մեջ մնալու հետևանքով է տրվել նրան երգելու շնորհքը, կամ նրա արվեստի ներշնչումն «բնականի պարզե» է, արդի բառով ասած, բնատուր է: Ուրիշ տեղ էլ քերթվածի մեջ Բանաստեղծն ասում է, թե սարեկ, սոխակ և այլն «Բնականան են պաճուճեալք»: Այս կարգի «հայտնությունն», ուրեմն, ուրիշ բան չէ, բայց եթե մի բնական հատկություն: Այստեղ էլ, ուրեմն, Բանաստեղծը շեշտում է բնականը, բնությունը, լինի արտաքին աշխարհն իր ամբողջությամբ, թե որևէ էակի հատկությունների միահամուռը, իբրև նրան իրեն հատուկ բնությունը, ընդաբույս բնությունը: Սարեկը երգում է «ըզհայրենին բարբառելով», այսինքն՝ նա երգում է ինչպես իր հայրերը, ինչպես իր սեռի թռչնիկներն իրենց ընդաբույս բնությամբ:

Մինչդեռ թռչնիկների երգեցողությունը բնածին է և ոչ-սովորովի, այդպես չէ մարդկայինը: Մարդս զարգանալով բարձրացել է մտավորապես, հեռացել է բնական վիճակից, ընկել է «ոչ բնատուր»—ոչ-բնական, անբնական վիճակի մեջ: Հենց այդ պատճառով նրա արվեստն, ըստ Սարկավագ Վարդապետի, բնածին չէ, այլ նա այն սովորում է նմանելով բնությանը, բայց միշտ էլ ցած է մնում բնությունից:

5. Հորինվածքը: — Դժբախտաբար մեզ չեն հասել Սարկավազ Վարդապետի ուրիշ բանաստեղծությունները, որ տեսնեինք, թե ինչպես է գործադրել նա իր տեսությունը⁵⁵: Բայց հենց այս միակ քերթվածի մեջ էլ երևում է, որ նա իբրև քերթող գեղեցիկ հորինել գիտե: Նախ տեսնենք, թե նա ինչպես է անդրադարձրել բնությունն ու իրականությունն իր այս երկի մեջ: Գրիգոր Նարեկացին էլ, որ դեռ կանգնած է կրոնական հայացքի վրա, ունի բնության զգացում: Նա բնությունն զգում է ներհայեցական—ինտուիտիվ կերպով. նա բնությունից վայրկենական տուալորություն ստանալով՝ անմիջական ծանոթություն է ունենում նրա մասին և այդ,—ինչպես և իր գիտակցության մեջ ծնված մի միտք կամ մի հուշիկ, — արտահայտում է բանաստեղծորեն ինքնաբերական և արագ ծագած պատկերներով: Այսպես չէ Սարկավազ Վարդապետի համար: Սա էլ, հարկավ, տալավորվում է բնությունից, բայց նրան մատչում է երկար դիտելով այն, խորհելով ու դատելով, ուսումնասիրելով և եզրակացություն հանելով նրա մասին: Այսպես վարվում է նա իբրև իմաստասեր. և որովհետև նա միաժամանակ և բանաստեղծ է, իր այսպիսի հոգեկան գործունեությունը ձևավորում է բանաստեղծորեն: Նա նախ մտածել է իր քերթվածի հիմնական գաղափարը—թեման և ապա ստեղծել է դրա համար պատշաճավոր սյուժետը — Բանաստեղծի իրեն և Սարեկի տրամախոսությունը: Բայց այդ ստեղծումը կատարվել է ոչ սառն, անկենդան եղանակով, այլ ջերմ լիրիզմով հորինել է նա մի իմաստասիրական քնարերգություն: Մեծ ճարտարությամբ նա ընթերցողի առաջ սփռում է իր մտածմունքներն ու զգացմունքները, և ինչպես լավ դիտել գիտե, նույնպես և դիտածը տալիս է մեզ. մանրամասնությամբ նկարում է Սարեկ թռչունը, միշտ ցույց տալով իր վերաբերմունքն առ նա: Զկա քերթվածի սկզբում այլաբանություն, այլ մեր առաջ երևում է իրական երգեցիկ թռչունը, թեպետ Բանաստեղծը խոսքն ուղղում է նրան: Մենք տեսնում ենք և՛ իրեն Բանաստեղծին իր որոնող մտքով, միաժամանակ և՛ կրոնավորին իր աղոթանոցում: Նրա երկի գեղեցկություններից մեկն էլ հենց այս է, որ նա և՛ իրական թռչունի մասին է երգում, և՛ իր տեսության, այլ և բանաստեղծության նյութ է դարձնում իր անձնականը: Նրա քերթվածի մեջ ամեն բան ասված է սլարզ ու հասարակ ձևով.

⁵⁵ Սարկավազ Վարդապետի տեսության մասին այս եզրակացությունը ես եմ պարզել առաջին անգամ 1899—1900 թթ.: Այնուհետև նույնը կրկնել եմ հայոց հին գրականության դասախոսությունների ժամանակ էջմիածնում, Թբիլիսիում, Բաքվում և Երևանում: Նույնը կա նաև 1923 թ. ուսանողների համար դասախոսությունների ապակետրված շաբաթագրության մեջ, որ հրատարակված է «ձեռագրի իրավունքով», որ և 1941 թ. տպվեց ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագրի» մեջ: Արդ՝ 1940 թ. նրանում տպված մի գրքի մեջ աղբատիմացի մեկը բառացի սեփականել է իմ եզրակացությունը: Նա յուրացրել է նույնիսկ իմ ցավը՝ «դժբախտաբար մեզ չեն հասել...», և ուրիշ բաներ: Ուստի խնդրում եմ ընթերցողներին, որ չկարծեն, թե ես օգտվում եմ 1940 թ. տպված գրքից: Ես քաղում եմ սեփական աշխատությունիցս, մի փոքր փոխելով նյութի դասավորությունը: Աղքատիմացն ա՛յս անգամ չի արել:

սակավաթիվ պատկերավոր արտահայտություններով, սակայն այդ՝ իր պարզությունը հանդերձ՝ ազդեցություն է թողնում իր հարուստ բովանդակությամբ, որ շարունակության մեջ հետզհետե ավելի ճոխանում և առլցվում է զանազան մտքերով, որոնց արտահայտության համար նա գտնում է բառեր ու խոսքեր մեծ փարթամությամբ, բայց ոչ ճոռոմությամբ: Քերթվածն ազդում է նաև իր մեծավայելուչ ոտանավորով, որ մարդու լսելիքը շոյում է իր յամբական ութմով, որ և իր երկայն տողերով ու տողամիջի հատածներով ունի լուրջ բնավորություն և շատ պատշաճում է բովանդակությանը: Այս չափը, հարկավ, Սարկավագ Վարդապետի ստեղծածը չէ. նույնով հորինել է Գրիգոր Մագիստրոսը, այն էլ միակերպ հանգերով. դա գալիս է ավելի հին ժամանակներից և գործածական է եղել նաև հետագայում⁵⁶: Սարկավագ Վարդապետն այդ կիրառել է մեծ աջողությամբ, առանց հանգերի, ինչպես են մեր ոտանավորներն իրենց հին ձևով:

Հետևենք քերթվածի բովանդակությանը, որով կպարզվի գլխավոր խնդրի դրամն ու լուծումն ըստ հեղինակի, ինչպես և Քերթողի մտածության ընթացքը և նրա երկի հորինվածքի ընդհանուր բնույթն ու գեղեցկությունը: Իսկապես պետք է կարդալ և ուսումնասիրել քերթվածի բնագիրը՝ սրա գեղեցիկ ամբողջության մասին ճիշտ և լրիվ գաղափար կազմելու համար: Ցավոք այստեղ չենք կարող մեծ հատվածներ մեջ բերել:

Քերթվածն սկսվում է դիմումով Սարեկին: Եվ որովհետև հեղինակն իր աղոթանոցում է, հրավիրում է թուշեկին գովերգելու արարչին: Այնուհետև նա ամենայն մանրամասնությամբ, մի ամբողջ մեծ հատվածով (34 տող) վերլուծում է Սարեկի երգի թողած ալլազան տպավորությունները. մեկ ա՛յս է լսում նա այդ երգի մեջ, մեկ ա՛յն: Ինչպես մի բնագետ՝ նա հաճախ ուշադրությամբ լսել ու դիտել և ուսումնասիրել է այդ թուշունին, ուստի և մեծ ճշտությամբ բնորոշում է և՛ թուշունի, և՛ նրա երգի այլ և այլ, իրար հակառակ հատկությունները:

Արթն՝ և զուարթուն թըռչուն հըսկող և բարբառող,
Կահչազ և կարկաչող, ճրոճուող ձայնող պաշտոնասէր...

Անմերձ և մօտաւոր, ուրախարար լսասիրաց:

Քաղցրաձայն դաշնակաւոր, որպէս կարծեմ, ըստ արուեստին.

Սաստկախօս և հարթավանկ, խանդաղատող և ողբերգակ.

Հրամայող և ողորդող, ըզխրատականըս ներադրող,

Սպառնացող և հեզախօս, զրգուող կոչող և հրաժարող.

Կականող և ձայնարկու, յոյժ խընդացող և զուարճացեալ.

Արդ գիշերըն քեզ ի տիւ, և խաւարն որպէս ըզլոյս...

Պիտոյիւք սըղագունիւք իբր անճաշակ մարմին լըցեալ,

Նուագօքըն կերակրեալ որպէս ունող զայն զօրութիւն...

⁵⁶ Այս չափի մանրամասնություններ կարելի է տեսնել Մ. Աբելյանի «Հայոց լեզվի տաղաչափության» մեջ, Երևան, 1933, էջ 341—351:

Թուշունի երգի գովքով հանդարտությամբ սահուն կերպով զարգացնում է նա իր նյութը և դիմում իր բուն խնդրին: Բանաստեղծը լսելով Սարեկի երգը՝ հափշտակվում է դրանով և հարցնում, թե այն «արուեստի ամենահար երաժիշտը» որտեղից է ստացել իր «քաղցրաձայն դաշնակավոր» երգերը: շնորհքը, քանի որ նա «անվարդապետ» և ինքնուսումն է, ոչ մի ուսուցչի մոտ չի սովորել:

Ո՛վ սլարող դու անձանձիր և կաքաւիչ յոքնանւադ...

Արդ ուստի՞ իցէ քեզ խօսել յայլալեզուս և յընտանիս.

Ե՛կ ուսո՞ ինձ, զի ծանեայց, կիսակատար իմաստակիս.

Մի՞ պատճառեր դանքանութիւն, դո՛ւ յօդաձայնդ վերծանօղ,

Անյօդ ձայնիւ վարդապետեա՛, և ըստացի՛ր զիս աշակերտ:

Զի հատուցից քեզ փոխարէն ընդ ուսելոյ իմաստութեանն,

Արձակեալ քեզ ներբողեան թողից ըզկնի անապական,

Առ հանդերձաւըն ժամանակ անջնջելի քաջայարմար,

Յորդորականս և վայելուչս, յորմէ օգտին իմաստնացեալք:

Այստեղ առաջին մասի մեջ հենց, — Քերթողն ինքն իր երկը մասերի է բաժանել, — գծվում են այս «իմաստության բանի» կարևոր կողմերը. 1) գովաբանում է բնությունն ի դեմս Սարեկի. 2) դրվում է նրա երաժշտական շնորհքի ծագման խնդիրը. 3) Քերթողը ցանկանում է, որ ինքը ի դեմս Սարեկի՝ դառնա բնության աշակերտ և սովորի նրանից, և 4) որ բնության աշակերտ դառնալով՝ նա անմահ, «անջնջելի, քաջայարմար» ներբողյան կթողնի ապագայի համար:

Երկրորդ մասի մեջ թռչնիկը պատասխանելով Քերթողի հարցին՝ ասում է, թե մարդիկ մեղանշել են և դրա հետևանքով ընկել են «ոչ բնաւոր» — անբնական վիճակի մեջ. մինչդեռ ինքը Սարեկը չի մեղանշել, չի կորցրել իր սկզբնական ունեցածը, մնացել է բնականի մեջ. ուստի իրեն տրվել է «յայտնութիւն»:

Վերևում արդեն բացատրվեց, որ այդ նշանակում է, թե Սարեկի երաժշտական արվեստը բնատուր է, բնածին է, ոչ-սովորովի ի տարբերություն մարդկայինից, որ «հայտնությամբ» չի ծագում: Որպեսզի հնաբալոր լինեք մարդկային արվեստի ծագումը համարել բնության նմանողությամբ սովորովի, և ոչ հայտնությամբ, պետք էր հիմնավորել այդ՝ բացատրելով, թե մարդս զրկված է հայտնությունից: Եվ ահա անհրաժեշտորեն մեջ է բերվել միջնադարյան մտածողության համար անխուսափելի մեղքը: Մարդս իր գործած մեղքի պատճառով կորցրել է իր բնականը, բնական վիճակը. բնականը կորցնելով, զրկվել է հայտնության շնորհից. ուստի և մարդուս արվեստը չի կարող հայտնությամբ լինել: Այսպիսով ժխտվում է հայտնությունն իբրև մարդուս արվեստի աղբյուր, և հնարավոր է լինում արվեստը համարել բնության նմանողությամբ սովորովի: Ահա թե որպիսի դրույթներով է մտածել մեր Քերթողը, դրույթներ, որոնց հավատացել է այդ կրոնավոր իմաստասե-

րը, որոնք և անհրաժեշտ են եղել քերթվածի թեման բազմակողմանի լուսաբանելու և հիմնավորելու համար:

Սարեկի այս պատասխանը մեծ մասամբ վերացական բնավորությու-
ն ունի, համապատասխան արտահայտություններով: Բայց տրամախո-
սությունը կենդանացնում է նյութի բացատրությունը, տալով նրան
շարժում: Ձևի և բովանդակության նկատմամբ շատ գեղեցիկ և ուժեղ է
առանձնապես երրորդ մասը, որի վերնագիրն է՝ «Իրաացուցանէ Վար-
դապետն զդիմադրութիւն [=պատասխան] Ձագուն և առն:» ոճ ամբաս-
տանություն: Քերթողն ընդունում է Սարեկի պատասխանը, թե «բնա-
կանին ի բաց դրութիւնը» եղել է հանցանքի համար, բայց ավելացնում
է, թե ինքն այդ գիտե «ի բնութենէ», այսինքն՝ այդ տեսակետին հասել
է նա բնությունը դիտելով և գիշեր-ցերեկ ուսման ու գիտության հետե-
վելով: Ուրեմն հայտնություն շունենալը մեղքի հետեւանք համարելով
հանդերձ՝ բացատրվում է նաև իրերի բնությամբ: Բերենք այս կտորը.

Ձա՛յս ասաց պատճառ բազմանուագ եղանակացն
Թրուշունն քաղցրախօս ի հարցանելոն մեր բղնա...
Բնականին ի բաց դրութիւն վասն սղալման առ վեհագոյնսն
Նմանապէս են պատուհաս, որպէս գիտեմք ի բնութենէ,
Ուսայ ես դեգերմամբ ևս ի բազմաց ամաց հետէ.
Ձի տքնեցայ զօր ամենայն և զգիշերոն բովանդակ
Առ իմաստըս ցանգութեամբ, նաև սիրովն որ առ հանճար,
Ձա՛յս ասաց և հաստատեաց որպէս կընիք իւրոցն իրաց.
Յանդիմանեաց զմեզ ուղիղ, և ինքն օգովն սըլացաւ,
Ի բարձրութիւն ոստոյն նըստաւ ըզհայրենին բարբառելով:

Սարեկը շարունակում է երգել, իսկ Բանաստեղծն ընկնում է մտած-
մունքների մեջ: Մեր աչքի առաջ պայծառ պատկերանում է գիտությամբ
ու գրականությամբ պարապող իմաստասերն իր հոգեկան վիճակը վեր-
լուծելիս: Մենք տեսնում ենք խոհուն, գործունյա, հետազոտող ու հավա-
տացող կրոնավորին, որ ոչ միայն շատ կարդացել է, այլև դիտել է բնու-
թյունը, զգացել է նրա վսեմությունը և աշխատել է ըմբռնել նրա վեհու-
թյունը, և նույնիսկ փանաքի, աննշան, գեղով անվայելուչ և անարգ-
էակաների մեջ ներդաշնակություն տեսնել: Նա նստած է իր խուցի «անա-
պատի» մեջ, «որ հանդարտությամբ օգտվի», որպեսզի իր իմաստու-
թյունն իզուր տրված չլինի իրեն, և ապարդյուն շանցնի իր մեծ ջանքը:
Բայց նրան տանջում է այն միտքը, թե ինքն իբրև մարդ մեղքի տակ է
ծնված և բնականից զրկված: Այս միտքը սեւեռված է նրա գլխի մեջ.
քանի որ թույլնը նստած է ծառի ճղին ու երգում է, ու երգում ճովողե-
լով և իր «բնականի պարգևով» հանգիստ չի տալիս նրան, խանգարում է
նրան մտածելու և նույնիսկ աղոթելու: Մերթ նա աչքը պտտեցնում է.
այս ու այն կողմ թռչկոտող Սարեկի ետևից, մերթ ուրախանում է՝ հա-
ռած ունկնդիր լինելով իր սիրած թեմավորին, մերթ տխրում է, հուզվում,

մտածելով, թե Սարեկը «յանդիմանեաց ըզմեզ ուղիղ»։ Ապա ուրեմն անշա՛հ է իր բոլոր դեգերանքը, որ ինքը մի թռչնիկից անգամ ցած է գտնվում։ Բայց վերջը նա այն եզրակացությունն է գալիս, թե իր վերաբերմամբ անարդար է Սարեկի «հանդիմանությունը», քանի որ նրա ասած մեղքն՝ ինքը չի գործել։ «Մարդկանց մեջ պատահած բազմատեսակ հանցանքներն ինձ վրա ձգելով,—ասում է նա Սարեկին,—Դու ինձ նեղում ես առանց հոգնելու, իբր թե ինձնից մի վնաս գտած լինեիր։ Աղաղակելով ամբաստանում ես ինձ, ինչպես զրկվածների սովորությունն է։ Սաստիկ մեղադրում ես ինձ հրապարակով դատավորի առաջ։ Կամ գուցե կարծում ես, թե ես թշնամի եմ և իբրև օտար կռվել եմ քո դեմ։ Ես՝ որ քեզ սիրում եմ՝ քեզնից տրտնջում եմ...»։ Այսպես նա չի հասկանում, թե ինչո՞ւ ուրիշների մեղքերի համար ինքը պիտի պատժվի։ Այնքան խորասուզված է նա իր խոհերի մեջ, որ թանաքամանը թափում է իր զգեստի վրա, ապա սթափվելով ինքն է ամբաստանում Սարեկին և հարցնում, թե ինչու նա անապատ չի քաշվում և այնտեղ երգում միայնություն մեջ, ինչպես սոխակները, որոնց լսողները քիչ են. էլ ինչո՞ւ է նա մարդկանց մեջ ապրում։ Բերենք այս մասի վերջից մի կտոր, որ շատ կարևոր է թեմայի տեսակետով.

Թէ ազգակից ես սոխակի, ասա՛ դու ինձ դիմադրությամբ,
Ընդէ՛ր շունիս դու քեզ կայան յանապատի որպես նոքայն.
Երաժիշտք են և նոքա, բայց ցանկացան անապատի,
Դաշնականացնն նուագօք ըզբացավայրսըն դարդարեն.
Սակաւուց եղև լըսել ըզբարեձայն երգատրութիւնսն.
Գովեցան և զրգուեցան յորոց լուան ըզբաղցրավանգսն:
Ամփիոն այր Թեբացի և Արիոն Միթեմնացի,
Որփեւ Թրակացի, այս երաժիշտք են մեծագովք⁵⁷.
Այլ նուագեալ առ նոֆօֆ ուրբ քնականաւն են պանունեալ,
Զի գործի այս առուեստի նոֆա շունին ի բնութենէ:

Այստեղ դարձյալ հայտնվում է, որ արվեստի համար կարևորն է քնականը, բնությունը։ Բայց շարունակենք նրա դիմումը Սարեկին.

Մի և դո՛ւ ես յայնցանէ զորոց լուար ըզպատմութիւնն,
Համարուեստ և անուանի, որպէս արդիւնքն վրկայեն.

57 Հրատարակիչն այս հունական առասպելական երաժիշտների մասին գրել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ամփիոն երաժիշտ յոյն՝ արքայ Թեբացուց, որ պարսպեաց զԹեբէ, կամ որպէս քերթողն առասպելեն, քնար յԱպոլոնէ ընկալեալ, և նորին նուագացն քաղցրութեամբ զքարինս շարժեալ ի շարս և ի զետեղումն պարսպացն ընթացուցանէր։ —Արիոն քերթող և երաժիշտ ի Միթեմնա քաղաքէ Լեսբոսի՝ թովեալ ասի քնարաւն զղլփին մի, որ ապա ընդ ասոնեղատունս դասեցաւ—Իսկ Որփեւ երգիչ կամ քերթող էր անուանի, յորոյ ի լուր ձայնին գազանք ամեհիք ընթանային, և կողերք [=ճղեր] ծառոց ծափ զծափի հարկանէին»։

Բայց միով ես պակասեալ, զի շտիբեցեր զընդ նոսա կեալ
Եւ շարարեր անդ քեզ դադարս, ուր և նոքա են տաւաղեալ:
Աստ զաս նստիս մերձ առ ինե իբր արուեստիւ ինձ յանգակից,
Բազմադեաւ երգարանաւ եղանակես և կաքաւես.
Հոմերական տաղիքըն շափ քն ծանուցեալ լինի բազմաց՝
Յոտանաւոր և ցուցական (?) ըստ քերթողացն տեսակի,
Կամ թէ ևս աւելագոյն, որպէս թըրի ինձ գիտողիս.
Չի վարժումն և կրթութիւն ոչ ժամանէ առ բնութիւն:

Երրորդ մասի այս վերջին տողերի մեջ քերթողական արվեստն իր ծագումով պարզապէս բնության նմանութիւնն ու արդյունք է համարվում և զորեղ կերպով շեշտվում է, որ բանաստեղծության աղբյուրը բնութիւնն է: Առաջին մասի մեջ արդեն, ինչպէս տեսանք, Բանաստեղծը ցանկանում է, որ ինքը դառնա ի դեմս Սարեկի՝ բնության աշակերտ: Այս երրորդ մասի մեջ նա ասում է, թե քերթողները նմանելով բնությանը՝ սովորում են իրենց արվեստը, բայց չեն հասնում իրենց արվեստի նախագաղափար բնությանը: Այստեղ Քերթողը «բնութիւն» բառը գործածելով Սարեկի փոխանակ՝ պարզ հայտնում է, որ այդ թռչունը քերթվածի մեջ հանդիսանում է բնության ներկայացուցիչ:

Զորրորդ մասի մեջ բանաստեղծն ավելի ևս պարզաբանում է նախորդ մասի մեջ արծարծված խնդիրները: Սարեկը պատասխանելով Քերթողի հարցին, հայտնում է, թե մարդու հետ ապրելու խորհուրդն այն է, որ մարդը ստիպված լինի այդ կենակցութեամբ տեսնելու, որ ինքը՝ մարդն անհավասար է նույնիսկ իր «ծառաներին», այսինքն բնությանը, որ, ըստ հին կրոնական հայացքի, ստեղծված է մարդուն ծառայելու:

Ընդ մեզ կենակցութիւն ձեզ չընտրողացըդ [զկենակցութիւն] առ
աստուածն,

Առ ծառայս անզուգութիւն՝ զանզուգութիւն մեծարողացդ:

Դարձյալ, ուրեմն, անհավասարութիւնն («անզուգութիւն») բնությանը. անհավասարութիւնն, հարկավ, արվեստի նկատմամբ, ինչ որ արդեն երկու անգամ ասված էր երրորդ մասի մեջ:

Մենք տեսանք արդեն, որ Բանաստեղծը երրորդ մասի մեջ չի ըմբռնում այն, որ ուրիշների մեղքերի (Ադամա մեղքի և աշտարակաշինութեան) համար ինքը պիտի պատժվի, և մի վայրկյան նա ըմբոստանում է Ադամա մեղքի դեմ և թվում է, թե նա պիտի մերժեր այն: Բայց այդ հնարավոր չէր 11-րդ դարում՝ առանց ընկնելու թոնդրակեցոց աղանդի մեջ: Թերևս սրանից իրեն զերծ պահելու համար նա այս չորրորդ մասի սկզբում Թռչունի բերանով կանգ է առել նույն խնդրի վրա՝ մեկնաբանելով հիշված մեղքերը և ավելի պարզելով՝ ինչ որ ինքն երրորդ մասի սկզբում ասել էր, թե մարդուս «բնականին ի բաց դրութիւնը» գիտե «ի բնութենէ» և իր ուսած գիտութեամբ: Այստեղ նա իր այս տե-

սությունը հիմնավորում է բանականորեն: Մարդիկ, իբրև մտավոր ու բանական էակներ, իրենց ազատ կամքով աշխատել են բարձրանալ նախնական բնական վիճակից՝ «աստուածութեանըն ցանկալ», «առ գերակայն ամբառնալ», «ճոխանալ» «յերկինս ելանելով»: Այս են եղել նախամարդու և աշտարակաշինության մեղքերը⁵⁸: Դրանով է, որ նրանք կորցրել են իրենց անմեղությունը: Բանաստեղծն այսպիսի ուսուցիչական մեկնության ճանապարհ բռնելով հանդերձ, իբրև իր դարի զավակ, իր լռությամբ համակերպվում է աստվածաշնչյան գաղափարին ժառանգական մեղքի մասին: Բայց նա չի կարողանում լռությամբ հաշտվել մի ուրիշ կրոնական մտքի հետ, թե իրենց «իշխանի» — առաջին մարդու մեղքի համար դրախտից հանվելով պատուհասվել են և ավելի ևս դառն ճակատագիր ունեն մարդկանց «ծառայելու» համար ստեղծված անմեղ կենդանիները: Բնության սիրահարը, որ Քերթվածի սկզբում հրճվանքով ներբողում էր իր սիրելի թռչնիկին, վերջում էլ նրա բերանով, իբրև բողոք այդ կրոնական հայացքի դեմ, — դրանով լռելյալն և Ադամա մեղքի դեմ, — անկեղծ կարեկցությամբ նկարագրում է թռչունների ծանր դրությունը.

Բայց և անմեղքս վնասեցաք վասըն ձերոյդ ժըպրհութեան,
Ի փառքս ձե՛ր մեք գոյացեալք և վասն ձե՛ր ապականեալք...

Եւ աղէտք վըշտագինք պարապատեն ըզմեզ յերկրի,
Խորշակք և ձըմերունք և պիտոյից պակասութիւնք,
Յաւք և խօթութիւնք և տարածամ մահու արկուածք...
Յորս աւելի՞ մեք աշխատիմք՝ ոչ ունելով յարկս և քաղաքս,
Ոչ համբարըս մըթերեալս ի լիութիւն հարկաւորացն,
Ոչ դեղս և ոչ բըժիշկս որով ցաւոց ախտ դադարէ,
Ոչ կակուղ ինչ կերակրիկ մեզ ի սփոփանքս դիւրութեան...
Զըրկումըն մեր ի ձէնջ, և դուք ըզմէնջ ամբաստանէք...

Հինգերորդ վերջին փոքրիկ մասը եզրակացությունն է.

Ճշմարտիւ զայս խօսեցաւ ըստ պատահմանցն հանդիպման,
Ըզբացատրեալ հոյլըս բանից իմաստաբար բարբառելով.
Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծացս...

Հաղթող է հանդիսանում, ուրեմն, բնության ներկայացուցիչը, «արուեստիւ երաժիշտն ամենահնար անվարդապետ», որ բուն արվեստավորն է, իսկական երգիչը, իսկ նրա «աշակերտ» և «արվեստակից»

⁵⁸ Այս բացատրության համար նա նկատի է ունեցել Օձի հետևյալ խոսքը, որ ասում է Եվային խաբելիս. «Ձի գիտէր աստուած թէ յորում ատուր ոտիցէք ի նմանէ, բանայցեն աչք ձեր, և լինիցիք ի բր և զաստուածս՝ ճանաչել զբարի և զչար» (Մեռնոք, Գ, 5): Իսկ Բաբելոնի աշտարակաշինության համար նկատի է ունեցել հետևյալը. «Եկայք շինեացուք մեզ քաղաք և աշտարակ, որոյ լինիցի գլուխն մի և չն յերկինս» (Մեռնոք, ԺԱ, 4):

իմաստասերը՝ «կարծեցեալ բանաստեղծ», որ չի հասնում իր վարպետին — բնությանը:

6. Զգտում դեպի բնությունն ու ռացիոնալիզմ և դրա ազդեցությունը գրականության մեջ:—Սարկավազ Վարդապետի «Բան իմաստութեան» քերթվածի բովանդակությունից, որի մանրամասնությունների վրա դիտմամբ կանգ առանք, պարզ երևում է, որ եղել է ձգտում դեպի բնություն և ռացիոնալիզմ կրոնի մեջ, որով գլխավոր նշանակությունը տրվում էր ոչ թե հայտնությանը, այլ բնության դիտողությունից բանականությամբ ձեռք բերած ճշմարտություններին: Դրա արգասիքն է եղել արվեստի ծագման նոր տեսությունը և առհասարակ մի նոր արվեստի պահանջը: Մեր իմաստասեր Բանաստեղծը շատ աջող լուծել է կարևոր գրական խնդիրը, պնդելով, թե բանաստեղծը նմանում, հետևում է բնությանը, իրականությանը: Այս հայացքը, որով արժեքը տրվում է բնությանը, այս արդեն մի մեծ նորություն էր մեր գրականության մեջ և կարող էր ծագել միայն վերածնության դարում իբրև հետևանք այն նոր ոգու և ազատախոհության, որ առաջ էր եկել կյանքի մեջ: Սարկավազ Վարդապետն այդ անդրադարձրել է բանաստեղծության մեջ: Բայց նա մենակ չի եղել այդպես մտածող:

Այսպես ուրեմն՝ ինչքան էլ սելջուկյան թուրքերի ավերածություններով քայքայվել է Հայոց աշխարհը, դարձյալ քաղաքային կյանքի պերճ զարգացումն անհետևանք չի անցել: Նոր մտավոր հոսանքի առաջին արտահայտությունները, որ տեսանք կորստից փրկված երկերի մեջ, այդ ևս 11-րդ դարի համար խոշոր գրական երևույթ է իր նոր տեսակներով և նոր թեմաներով: Հովհաննես (Յովհաննէս) Սարկավազ Վարդապետից հետո՝ 12-րդ և հետագա դարերում մեր բանաստեղծները, թեկուզ հոգևորական, այլևս չէին կարող գիտակցաբար շանդրադարձնել բնություն և իրական կյանք, և չերգել հայրենասիրությունն իր գաղափարախոսությամբ:

Բանաստեղծության մասին նոր հայացքն ազդում է և ձևի վրա: Դրա անմիջական հետևանքը լինում է և այն, որ մեր բանաստեղծներն և առհասարակ մատենագիրները թողնում են սեթևեթ շինծու ձևերը, անհասկանալի հնաբանություններն ու ճոռոմ ոճը, որ մտել էր բանաստեղծության մեջ անգամ: Պարզությունն ու բնական մտածողությունն սկսում են իշխել ընդհանրապես: Գրականության մեջ երևան է գալիս 12-րդ դարում կենդանի խոսակցական լեզուն՝ միջին հայերենը, որ արդեն բավական հեռացած էր հին գրական լեզվից՝ գրաբարից: Ստեղծվում են, ինչպես գրում է Սարկավազ Վարդապետը, ըստ բովանդակության և ըստ ձևի ավելի գեղեցիկ, «անապական», «առ հանդերձեալն ժամանակ անջնջելի քաջայարմար» քերթվածներ: Այս է եղել ազդեցության արդյունքը բնության աշակերտի, մեր տնքող իմաստասերի աշխատանքի, ինչպես և նրա պես մտածող նրա ընկերների, որոնց մեջ ինքը Սարկավազ Վարդապետը փայլել է իր մեծ սիրով առ բնությունը և այժմ փայլում է իր «իմաստության բանով», որ մի ներքող է բնության:

Կիրակոս Գանձակեցի⁵⁹, հիշելով Սարկավագ Վարդապետի մահը՝ 1129 թ., շարունակում է. «և զկնի ամի միոյ վախճանեցաւ սուրբ լուսաւորիչն Դավիթ վարդապետն, Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական օրինադրութիւնս գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն, ի քաղաքէն Գանձակայ»։ Դավիթն ինքն էլ Գանձակ քաղաքից էր։ Նրա մասին հիշում է և Վարդան Արևելցի⁶⁰, ասելով, թե Սարկավագի մահից մի տարի հետո վախճանվել է և «լծակիցն իւր Ալաւկայ որդին Դավիթ, որ կանոնքն էր դիւրահաս»։ [Այլ ընթերցված՝ «որ կանոնքն գրեաց դիւրահաս»]։ Թե Դավիթ վարդապետն ինչի՞ մեջ է եղել Սարկավագ Վարդապետի «լծակիցը», այսինքն՝ գործակից, աշխատակից ընկերը, այդ հայտնի չէ։ Երևում է, որ նա ևս իր ժամանակին հայտնի հեղինակավոր մի անձ է եղել, որ նրա մահվան մասին հիշում են և՛ Վարդանը, և՛ Կիրակոսը և վերջինս նրան «լուսաւորիչ» է անվանում։ Նրա «Կանոնական օրինադրութիւնները» կամ «Կանոնները», բարեբախտաբար, մնում են, թեպետ և դեռ ձեռագիր, բայց այդ մասին ունենք քաղվածաբար տպված բավական տեղեկութիւններ⁶¹։

Դավիթ գործը, որ բաղկացած է 98 կանոններից, ունի ոչ թե գրական արժեք, այլ կուլտուր-պատմական։ Դա ունեցել է իր ժամանակի համար գործնական կարևորութիւն, թե ինչպես պետք է վարվի մի քահանա կամ այլ ոք իրեն վերաբերյալ որոշ դեպքերում։ Դրա համար նա, հաճախ օգտվելով եկեղեցու հայրերի կամ Հայոց եկեղեցական կանոններից, ինչպես և ավանդութիւններից, տալիս է խրատներ ու հրահանգներ, բայց ոչ սառն, հակիրճ օրինադրական եղանակով, այլ սովորաբար ընդարձակ բացատրութիւններով։ Այդ եղանակով նա ձգտել է մտքերը «լուսավորելու» և «դլուրահաս» դարձնելու իր ասածները, ինչպես բնորոշել են նրան և նրա գործը Կիրակոսն ու Վարդանը։ Նրա ասացվածը պարզ ու կենդանի է և անգամ ժողովրդական. նրա քննարկած բազմազան նյութն ևս մեծ մասամբ ժողովրդական է։ «Ալավկա որդու այս գործը Հայոց գրականութեան մեջ իր տեսակով առանձին մի բան է, գուցե առաջինն ու միակը։ Նա ներկայացնում է կյանքն, ինչպես կա, ինչպես ինքը տեսնում է այդ, և իր Կանոնները դնում է իր աշակերտին [այսինքն՝ Արքայութիւն քահանային] ըմբռնելի երևույթների դեմ։ Այդ դիտողական նկարագիրն է, որ բարձրացնում է Կանոնական օրինադրութիւնների արժեքը։ Նրա պատմական նշանակութիւնը հենց այնտեղ է, որ նա սերտ կապված է իր ժաման, միջավայրի ներքին վիճակի և զարգաց-

⁵⁹ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 107։

⁶⁰ ՁՄԵԹԻՆ Վարդանայ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 159։

⁶¹ «Ազգագրական հանդես», ԺԴ գիրք, 1906, էջ 105—132. նույն, ԺԵ գիրք, 1907, էջ 62—67. Կ. Կոստանյանց, Դավիթ Ալավկա որդի։ Այս հոդվածը մեր միակ աղբյուրն է։

ման պայմանների հետ և ճշգրիտ հայտարարն է նրանց»։ Այս բնորոշումը, որ գալիս է մեր հին գրականությունը հմուտ մի անձից⁶², բավական է արդեն Դավիթ վարդապետին համարելու Սարկավագ վարդապետի արժանավոր «լծակիցը»։

Անշուշտ, կարելի չէ պահանջել, որ նա մեր ժամանակի տեսակետներն ունենա. այլ բավական է, որ նա իր կանոններով մաքառել է իր դարի վատ սովորությունների և ապականված բարքերի դեմ, ինչպես և զանազան առողջապահական միջոցներ է առաջարկել «պղծումների» և մի քանի այլ բաների վերաբերմամբ ըստ իր ժամանակի հասկացության։ Նրա գրքից հնարավոր է լինում ծանոթանալ մեր հին կենցաղին, բարքերին, մտավոր բարոյական դրությունը, և, կարելի է ասել, Ալավկա որդին հաճախ հին սովորությունները կամ սովորութեան գիրքերն է վերածել «կանոնների» կամ «կանոնական օրինադրությունների»։ Այսպես են, օրինակ, այն բազմաթիվ կանոնները, թե ինչպես պետք է վարվել կամ ինչպիսի մաքրության միջոցներ գործադրել, երբ որոշ կենդանիներ՝ շուն, գայլ և ուրիշներ դիպչում են ուտեստի, և ավելի ևս առանձնապես «մկնանկի» դեպքերում, այսինքն, երբ գարշելի մկնով պղծվում է որևէ ուտելիղեն։ «Զի նորա [մկան] չարն շատ է, քան զամենայն», գրում է նա։ Այժմ ևս «մկնանկը» կամ «մկնառը» զգվելի է։ Այդ, իհարկե, առողջապահական զգուշությունից է ծագում։ Արքայություն քահանան ամենից առաջ դրանով է հետաքրքրվել. նա մկնանկի մասին է սկսել իր հարցումը, ուստի դրան վերաբերյալ կանոնները դրված են Դավիթ վարդապետի գործի սկզբում։

Սակավաթիվ չեն այն կանոնները, որոնց մեջ խոսվում է պատժի ենթակա զանազան մեղքերի ու հանցանքների մասին, ինչպես են՝ ամուսնական սրբապղծություն, տուփական ախտեր, «սպանություն, գողություն, վաշխառություն, հրդեհումն, երդմնազանցություն, հիշոց, կախարդություն և այլն»։ Առանձնապես մանրակրկիտ ձևով գրում է նա կանոններ ընդդեմ զանազան հմայությունների և սնահավատության. հրահանգներ է տալիս զանազան բարեպաշտական ծեսերի, տոների, ժամերգության. պահքի, մկրտության, մեռելի կոծի և այլի վերաբերմամբ։ Կան կանոններ նաև սեռական հարաբերության, ծննդաբերության, քահանաների երկրորդ ամուսնության, ձրի ուսման մասին, և ընդդեմ այն անկարգության, որով քահանայական տների պատկանող աշխարհականներից ոմանք իրենց սեփականությունն էին դարձնում ժողովուրդը և, նույնիսկ քահանա շեղած դեպքերում էլ, բռնությամբ հափշտակում էին «զահաւորութիւն քահանայից»։ Հատկապես հետաքրքիր է վերջին (98-րդ) կանոնը, որի մեջ խոսվում է այն ժամանակի «շնորհավաճառության և կաշառակերության մասին» Աղվանից աշխարհում։ Առաջնորդները պսակված ամուսիններին բաժանում էին միմյանցից և գրով թույլ տալիս ուրիշ-

⁶² «Ազգագրական հանդես», ԺԵ, էջ 67. հոդված Կ. Կոստանյանցի։

ների հետ կենակցել։ Այսպիսիներին նրանք որոշ հարկի տակ էին դնում և ամսե ամիս պահանջում հարկը։ Նրանք «ունեին իրենց գործին հավատարիմ գործակալներ, որոնց ձեռքն էին հանձնված օրհնության թղթերը և անվանական ցուցակները։ Այդ մարդիկ, ինչպես միջին դարերում ինդուգենցիա բաժանողները, յուրաքանչյուր ամիս գավառից գավառ էին շրջում... և խստութամբ պահանջում էին նշանակած տուրքերը» և այլն։ Հետևանքը լինում էր «կնոջ և առն բաժանումն, զաւակաց ցրումն, ընչից առումն, տանց աւերումն, ի հայրենեաց ելումն, ի դատաւորս և յատեանս բազում քարշումն... և այլ և յոլով բճախեղդութիւն»։

Այս է ահա «Կանոնների» կամ «Օրինադրությունների» բովանդակությունն ըստ հիշված աղբյուրի։ Այդ աշխատությունից օգտվել է Մխիթար Գոշը, բայց դա «պիտանացու» է համարվել նույնիսկ 13-րդ դարում, և, ինչպես երևում է, դրանով առաջնորդվել են ընդհանրապես, մինչև անգամ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հրատարակվելուց հետո։ Դրա պատճառն այն է, որ Դավթի Կանոնների բովանդակությունը, թեպետ և մասամբ եկեղեցական կանոններից ծագած, ինչպես ասվեց, սերտ կապված է այն ժամանակաշրջանի իրականության հետ, և ամեն ինչ արտահայտված է դյուրըմբռնելի ձևով։ Նկատի ունենալով այդ գործի գործնական կիրառական նշանակությունը, կարծում ենք սխալ չէ, որ այդ «Կանոնական օրինադրությունները» դնում են հայկական դատաստանագրքերի շարքի մեջ⁶³։ Իսկապես որ այդ երկն իր տեսակով մի նոր բան է եղել մեր հին գրականության մեջ, և այդ նորն էլ ծնունդ է նոր մտավոր հոսանքի։

63 Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1939, էջ 75։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅՆՅԻ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

1. Ժամանակագրություն:—Հայոց գրականության 12-րդ դարը,— հայտնի չէ, թե առաջին անգամ ումից, — կոչված է «Արծաթի» դար՝ համեմատությամբ 5-րդ դարի կամ «Ոսկեդարի»: Այդ կնշանակի՝ մեր գրականությունն առաջընթաց զարգացում չի ունեցել: Բայց այդ ճիշտ է միայն պատմագրության համար, այն էլ, երբ նկատի ենք առնում այս գրական տեսակը հորինվածքի կողմից: Արդարև 5-րդ դարում գրված պատմություններն ավելի կամ պակաս չափով գեղեցիկ են. ունենք Նդիշեի «Հայոց պատերազմի» նման գեղարվեստական երկը՝ իր ընդհանուր գույնով և գլխավոր գաղափարով ու խնդրով, որ սկզբից մինչև վերջն իշխում է ամբողջի վրա՝ տալով նրան մի գեղեցիկ միություն: Սակայն հետզհետե արվեստը պակասում է մեր պատմագրության մեջ, մինչև որ առաջ է գալիս ժամանակագրությունը կամ տարեգրությունն առանց որևէ արվեստավորության, անգամ առանց անձնական ոճի նույնության: Եթե Նդիշեի երկի հորինվածքի գեղեցկությունը ծագում է հունական կլասիկ գրականության ազդեցությունից, ժամանակագրությունն արգասիք է միջնադարյան ընդհանուր քրիստոնեական կուլտուրայի: Նույն գրական տեսակը նույն ձևերով և նման աշխարհայացքով սիրված է եղել նաև եվրոպական ժողովուրդների մեջ: Տարեգրությունն այն ժամանակներում պարզամիտ գրագետների համար համեմատաբար հեշտ կատարելի մի գործ է եղել — գրի առնել եղելությունների պատմությունն առանց որևէ ուսումնասիրության ու ներքին կապի, առանց որևէ հավակնության գեղեցիկ հորինվածք առաջ բերելու մի ղեկավար գաղափարով, որ ի մի միություն, ի մի ամբողջություն ձուլվեր պատմված դեպքերը:

2. Մատթեոս Ուռհայեցու Ժամանակագրությունը: — Այսպիսի պարզ ու հասարակ տեսակի առաջնակարգ ներկայացուցիչն է մեզնում Մատթեոս Ուռհայեցիի իր «Ժամանակագրութեամբ»¹: Նա Սարկավազ Վար-

¹ Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն: Գրքի սկզբի վերնագիրն է. «Պատմութիւն արարեալ Մաթէոսի մեծի քահանայի Ուռհայեցոյ վասն Բաղրատունեաց թագաւորաց և

դասակարգի օրոք է ապրել, բայց ոչ Հայաստանում: Նրա կենսագրությունը հայտնի չէ. ինքն իրեն անվանում է՝ «Մատթեոս Ուռհայեցի և վանական», «Մատթեոս Ուռհայեցի և վանաց երէց»²: Հավանորեն Ուռհայի մի վանքի երեց: Նա ժամանակագրությունը գրել է այդ քաղաքում. «Ծնա Մատթեոս... զամս բազումս քաջաջան քննութեամբ կացի և արիաբալ, մտօք ի քաղաքս Միջագետաց յՈւռհա ժողովեալ գրեցաք մինչև ցայս վայր»³, որ է 1000 թվականը ներառյալ: Միջագետքում հին դարերից ի վեր ապրել են շատ հայեր. 11-րդ դարի երկրորդ կեսին, բիզանդական քաղաքականության հետևանքով, նրանց թիվն ստվարանում է այնտեղ: Բավական թվով քաղաքներ իրենց շրջակա գյուղերով անցնում են հայ ազնվականների ձեռքը, որոնք իշխում են այն տեղերում իբրև բիզանդական կուսակալներ: Այդպիսիներից մեկն եղել է մի ժամանակ նաև հին նշանավոր Եղեսիա կամ Ուռհա քաղաքը, որի բնակիչների մի խոշոր մասը 11-րդ դարի վերջերին և 12-րդ դարում հայեր էին: Մեր ժամանակագիր Մատթեոսն ահա այդ կողմերի հայության արտահայտությունն է 11—12-րդ դարում և հետաքրքիր է իբրև այնպիսին: Ինչպես իր աշխատությունից երևում է, նա իր ժամանակի «վարդապետներից և կորովի գիտնականներից» չէ. ոչ ճարտասանական արվեստն է սովորել, ոչ էլ քերականական ուսում ստացել: Կրոնական գիտությունն էլ հմուտ չէ. բայց, հարկավ, նա ևս, ինչպես ուրիշներն այն դարում, տոգորված է կրոնական ոգով ու հայացքով: Նա համեստ մարդ է և շատ համեստ էլ կարծիք ունի իր մասին: Բայց մի մեծ առավելություն է ունեցել այդ երեցը: Սիրել է իր գործը, հոգով-սրտով նվիրված է եղել դրան, և սկսած 12-րդ դարի սկզբից կամ 11-րդի վերջերից, երկար տարիների մեղվաջան աշխատությամբ կարողացել է բազմազան աղբյուրներից նյութեր ժողովել, դեպքերի տարեթվերը որոնել, գտնել և ըստ կարի ճշտել, և եղելությունները, տարիների կարգով դասավորված, միմյանց հետևից գրի առնել և հորինել մի մեծ և ընդարձակ գիրք, վերջացնելով այդ գործը 1140-ական թվականներին, ժերության օրերում:

Ծիշտ է, նրա աշխատության բազմազան նյութերի մեջ չկա որևէ ներքին կապակցություն, բայց նա այդ արել է ոչ սառն, ոչ անտարբեր կերպով: Նրա երկի մեջ հաճախ գտնում ենք նույն ոգին և զգացմունքը, ինչ որ Արիստակես Լաստիվերտցու, միայն ոչ բուռն սաստկությամբ, ավելի զտված ու նստած, և քաղաքական դրության և հայության վիճակի պայծառ հասկացությամբ: Այս տարբերությունն առաջացել է այնու, որ Ուռհայեցին ժամանակով և տեղով բավական հեռու է եղել Լաստիվերտ-

այլոց բազմաց ի Դժ Թուականէն սկսեալ մինչ ի ՌԺԱ թիւն աւարտեալ»: Այս վերնագիրն ըստ Էրևույթին ուրիշի գրած է. ՌԺԱ (=611+551=1162) թվականը վերաբերում է շատունակող Գրիգոր Նրեցի Տարեգրությանը: Գրքի սկզբում էլ պակասում է մի փոքր կտոր:

² Անդ, էջ 113, 114:

³ Անդ, էջ 278:

ցու ապրած աղետալից ժամանակից ու տեղից, թեպետ և իր օրով և իր ապրած երկրում էլ պակաս չեն եղել ավերածն ու կոտորածը:

Նրա աշխատությունը կազմված է երեք մասից. առաջինը բովանդակում է Հայոց ՆԱ (=ք. 952) թվականից մինչև հայոց Շ (=ք. 1051) թվականը: Երկրորդ մասի առաջաբանի մեջ (էջ 114) գրում է. «Նա և այլ ևս ունիմք ասել ձեզ ամաց ութսնից զաշխատութենէ Մատթէոսի Ուռհայեցոյ և վանաց երիցոյ»: Ուրեմն մտադիր է գրելու մինչև 1131 թվականը ($1051 + 80 = 1131$): Պետք է ընդունել, որ նա հիշված առաջաբանը գրել է այս թվականից ոչ առաջ, քանի որ կարելի չէ կարծել, թե նա մտադրված լիներ գրելու իր դեռ չասլրած տարիների ժամանակագրությունը: Երկրորդ մասը հասցրել է մինչև Հայոց ՇԾ (=ք. 1101) թ.: Դրանից հետո, ասում է երրորդ մասի առաջաբանի մեջ (էջ 277), «զամս տասն [ուրեմն ոչ վաղ քան 1141 թ., քանի որ $1131 + 10 = 1141$] ոչինչ արարաք հոգս վասն այս ժամանակագրութեանցս և թողեալ էաք ի բացեայ զարուեստ գրչութեանցս»: Ծերության ժամանակ վերսկսելով իր գործը՝ հայտնում է, թե «զամաց երեսնից դեռ ևս առաջի կայ ի գրի հաւաքել»: Ուրեմն դարձյալ մինչև 1131 թվականը ($1101 + 30 = 1131$): Նույն առաջաբանի վերջում ևս հայտնում է, թե ՇԾ (=1101) թվականից հետո պիտի գրի «զայլ ևս զամաց քսան և հնգից և երեսուն՝ լիցի վճարումն գրոցս»: Ուրեմն մինչև 1126 կամ 1131 թվականը: Այսպես ուրեմն, նա մտադիր է եղել իր ժամանակագրությունը հասցնել մինչև Հայոց ՇԶ (=580 + 551 = 1131) թվականը, բայց բերել հասցրել է մինչև 1136 թվականը: Ըստ այսմ նա իր աշխատության երկրորդ և երրորդ մասերը գրել է 1131 թվականից հետո և երկար ժամանակում: Գործի համար նյութեր հավաքելը, հարկավ, նա վաղ է սկսել. «Եւ այս եղև ի հայրապետութեանն տանն Հայոց տեառն Գրիգորիսի և տեառն Բարսղի, յորժամ եղև սկիզբն առաջին՝ երկրապատմութեանս»: Գրիգորիսը Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսն է (1066—1105 թթ.), իսկ Բարսեղը՝ նրա աթոռակից Բարսեղ կաթողիկոսը (1181—1213 թթ.): Ուրեմն ոչ ուշ քան 1105 թվականը, որպեսզի միաժամանակ այն երկուսի օրով եղած լինի «առաջին սկիզբը»:

Ուռհայեցին իր գործի համար մեծ ջանք թափելով՝ հարցուփորձ է արել հին ժամանակների ականատեսներին և ականջալուրններին, շատ բան իմացել է ծերունիների ավանդությունից և կամ քաղել ուրիշների թողած հիշատակարաններից:

Առաջին մասի հարյուր տարվա պատմությունը գրել է նա «ըստ այնքանեաց տեսողացն և լսողացն, որք էին ի հին ամաց ծնեալք, և ընդ ընթերցողսն յառաջին պատմագրացս, որք ականատեսք էին լեալք ամենայն եղելոցս»⁴: Երկրորդ մասի դեպքերի համար նա գրում է, թե կատարվել են «յաւուրս հարցն մերոց, որք էին բազում անգամ տեսեալ առօք իւրեանց»: Այդ մասի վերջին տասնամյակների, ինչպես և երրորդ

⁴ Անդ, էջ 112:

մասի մեջ պատմված դեպքերին նա ժամանակակից է. որոշ բաներ նա անձամբ է տեսած կամ ականատեսներից լսած. «Ձայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց». «Զոր և մեք իսկ լուաք զայս ի քաղաքացեացն», և նմանները:

Որքան նրա ժամանակագրութիւնն իր հարուստ բովանդակութեամբ շատ կարևոր մի աղբյուր է պատմութեան համար, նույնքան այնտեղ գտնում ենք միամիտ դյուրահալանութեամբ, տառիների կարգով, իրար ետևից մեջ բերված ամեն տեսակի բաներ ևս. բնութեան երևոյթներ՝ երկրաշարժ, գիսավոր աստղեր, զանազան օդերևոյթներ, կարմիր ձյուն, սև ձյուն, անասունների կոտորած, թռչունների պատերազմ, մարախ, սովեր, մահտարածած, նախապաշարումներ: Ինչպես ընդհանրապես տարեգիրներն այլ ազգերի մեջ, նա պարզամտութեամբ հավատ է ընծայում ամեն տեսակի պատմվածքների, երկնային նշանները — երևոյթները համարում է դժբախտութիւնների շարագուշակ ազդարարներ, և նմանները: Դրանց հետ միասին խառն պատմում է նա, երբեմն կարճառոտ նշումներով, երբեմն էլ բավական ընդարձակ ու հանգամանորեն, ամեն տեսակ եղբւրցութիւններ եկեղեցական և քաղաքական կյանքից: Խոսում է հայոց թագավորների և կաթողիկոսների, հունական կայսրների և ուրիշ իշխողների մասին: Փոխեփոխ բեմ է հանում բազմաթիվ վայրերի ու բերդերի տերեր, մեծ ու փոքր բռնակալներ—հույն ու հայ, արաբ ու թուրք, եգիպտական թե վրացական, ժամանակագրութեան վերջին մասի մեջ՝ նաև խաչակիր (ֆրանկ): Նրանք շարունակ արշավանքներ են գործում, իրար հետ պատերազմների մեջ են, միմյանցից հափշտակութիւններ են անում, կազմում են իրենց համար նոր իշխանութիւններ կամ կորցնում են իրենց իշխանութիւնը: Ամենքն ամենքի դեմ են: Երկիրը գտնվում է շարունակ խռովահույզ ու մրրկածուփ վիճակի մեջ: Եվ հետևանքը լինում է երկրի ավերում, ժողովուրդների կոտորած, տնտեսական քայքայում, սով, — «դառնաշունչ կոտորած», «կոտորուստ հաւատացելոց», «զոր կրեաց ազգս Հայոց ի գիսաւոր և ի պիղծ ազգէն Եղիմնացոց, Թուրքաց յեղբարոյ իւրեանց Հոռոմոց», հետո նաև՝ «ի մոլի ազգէն ֆրանկաց»: Բացի Միջագետքից նա ուշագրութիւն է դարձրած նաև Ասորիքին և Հայաստանի հարավային կողմերին անշուշտ այն պատճառով, որ դրանք Ուռհային մոտիկ են, և դրանց մասին ավելի նշութեք է ժողովել: Մեզ հասած գրքի սկզբում հենց պատմված է, թե «Եղև սով սաստիկ ի բազում տեղիս. բայց յաշխարհն հարաւոյ, յերկրին Տաճկաց [= արաբաց] եղև նեղութիւն մեծ, և առաւել քան զամենայն ի Միջագետս. և ի խստութենէ սովոյն տազնապ և տատանումն լինէր ի բազում տեղիս, և ևս ի հուշակաւոր մայրաքաղաքն յՈւռհա, զոր կանգնեաց Տիգրան արքայ Հայոց» և այլն:

Նա պատմում է շատ պարզ ու հասարակ լեզվով, սովորաբար աղքատ ու մերկ, անպաճույճ ոճով, նույն բառերի ու դարձվածների կրկնութեամբ, մեծ մասամբ, անշուշտ, իր աղբյուրներին հետեւելով: Գրվածքը

մեկ-մեկ կենդանի և աշխույժ, նույնիսկ ազդու է դառնում. այդպիսի հատվածների մեջ ժողովրդական զրույցների արձագանքն է լսվում: Բայց հանդես է գալիս և ինքը ժամանակագիրը՝ բարեհոգությամբ դատելով ու կարծիքներ հայտնելով զանազան անձների և իրավությունների մասին. իր սիրով դեպի ամեն ինչ, որ ժողովրդի օգտին է, լինի դա հայ թե օտարազգի, իր ատելությամբ դեպի ավերիչներն ու հարստահարիչները, և իր հայրենասիրությամբ: Մերթ ընդ մերթ Արիստակես Լաստիվերտցու ձևով, բայց ոչ նրա չափ հաճախ, նա էլ ողբեր է հորինում: Հայրենասիրությունն է դրդում մեր այս տարեգրին ատելու և՛ հույներին, և՛ թուրքերին: Նրա այդ զգացմունքը, սակայն, կույր չէ. նա ուրիշների վատ կողմերը եթե պախարակում է, լավերն էլ տեսնում է. երբեմն պակաս չի գտնում նաև հունական կայսրներին ու զորավարներին: Բայց երբ նրանք դիպչում են հայերին և անիրավություններ են անում, այն ժամանակ նա բառ չի գտնում իր զայրույթն և ատելութունը ցույց տալու: «Գաղանաբար սպանմամբ ընթանալը իբրև զօձ թունաւոր, որ ելից գտեղի անհաւատ ազգաց», — ասում է նա հույն զորավարներից մեկի համար, որ եզրիպտացիներից հաղթվելուց հետո՝ վրեժը հայ ժողովրդից էր առնում: Մինչ հայոց «սրբասնեալ» մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին չի թողնում, որ հաղթական հայ զորքերն անողորմաբար կոտորեն փախչող հույն զորքերին, սրանք, ընդհակառակն, չեն խնայում նույնիսկ խաղաղ հայ ժողովրդին: «Սովոր են ազգն Հոռոմոց երդմամբ կորուսանել զամենայն մեծամեծս աշխարհի», — ասում է նա: Եվ այսպես վարվում են նրանք ոչ միայն հայերի, այլև ուրիշների և իրենք իրենց վերաբերմամբ: Այդ պատճառով հույները նրա համար «աստուածուրաց և նենգաւոր ազգ են», «անողորմ և չար ազգ»:

Մտաթեոս Ուռհայեցին, սակայն, հանգիստ չի կարողանում խոսել հունական իշխանության մասին գլխավորապես այն պատճառով, որ հայոց երկիրը՝ հայ իշխողների ձեռից խաբեությամբ հափշտակելուց հետո՝ անպաշտպան են թողնում արևելքից խուժող թուրքերի առաջ:

Նույնպես նա զայրույթով լցված է այս վերջինների դեմ: Նրանց գործած դաժանությունները պատմելիս բռնկում է մեր այս տարեգրի հայրենասիրութունը, և նրա գրիչը թափ է առնում՝ ստեղծելով գեղեցիկ գրական հատվածներ: Բերենք այդպիսիներից մի փոքր կտոր: Սեբաստիայի ավերումը մանրամասն պատմելուց հետո նա գրում է.

«Ո՛վ կարասցէ մի ըստ միոջէ պատմել զկորուստ բարկութեանն և զլաց ապաշաւանաց տանս Հայոց, զոր յանօրէն և յարեանարբու գազանացն զօրացն Թուրքաց կրեաց յանտիրութենէ, ի սուտ պահապանացն, ի տկար և ի թուլամորթ վատ աղգին Յունաց: Վասն զի մի առ մի քակեալ հանին զքաջ զօրականսն ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց և բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրավարաց. և ազգն Հոռոմոց իւրեանց անուն քաջութեան զանդարձ փախչելն արարին պարծանք. նմա-

նեցան վատ հովուացն, որ յորժամ զգայլն տեսանէ՝ փախչի: Սակայն Հոռոմբ յայն ջանս ջանացան, որ զուր զպարիսպ ամրութեան տանս Հայոց քակեալ կործանեցին և զՊարսիկք ի վերայ արծակեցին սրով, և զամենայն յաղթութիւնն իւրեանց համարեցան, և ինքեանք անպատկառելի երեսօք կուրտ զօրավարօք և ներքինի զօրօք զՀայք պահել ջանային, մինչ և Պարսիկք անտէր տեսին զամենայն արեւելք: Եւ յայնժամ մեծաւ զօրութեամբ զօրացան այլազգիքն, որ ի մէկ տարույ հասան մինչև ի դուռն Կոստանդնուպօլսի և առին զամենայն աշխարհն Հոռոմոց, զքաղաքս ծովեզերաց և զկղզիս նոցա, և արարին զազգն Յունաց որպէս ըզբանտարկեալս ի ներս ի Կոստանդնուպօլիս»⁵:

Այսպիսի հատվածների մեջ Ուռհայեցին բարձրանում է պատմագրի աստիճանի. նա ճիշտ ըմբռնել է պատմական իրականությունը և գեղեցիկ արտահայտել է այդ: Նրա պատճառաբանությունը սելջուկյան թուրքերի արագ ծավալվող աջողությունների նկատմամբ մինչև այժմ էլ պահում է իր արժեքը:

Գալիս են խաչակիրները իբր «յօգնութիւն քրիստոնէից»: Ուռհայեցին ուրախանում է: Սև լեռան հայ կրօնավորները և այն հայ իշխանները, որոնք հաստատված էին Տավրոսի բարձունքների վրա, ինչպես Ասորիքում ու Միջագետքում, սրտաբաց ու գրկատարած ընդունում են նրանց, ամեն կերպ օգնում: Բայց երբ նրանք մի փոքր ամրանում են Արևելքում, սկսում են այժմ նրա՛նք նեղել հայերին. հայ իշխանների ձեռից խլում են նրանց կալվածները և ոչնչացնում նրանց իշխանությունները: Եվ Ուռհայեցու ատելությունը շուտ է գալիս այն նորեկ քրիստոնյաների վրա, որոնք «ամենայն անիրաւութեամբ և անառակ գնացիւք մոռացան ըզպատուիրանս տեառն»: Ուստի աստված էլ նրանց այլևս չի օգնում, ասում է Ուռհայեցին: Նրանց կրած առաջին կոտորածը պատմելիս մեր Տարեգիրը նույնիսկ ուրախանում է: Այս դեռ առաջինն է, — ասում է նա. «յառաջ միտ դիք և մի՛ ձանձրանայք»: Նրա այս շարախնդության պատճառն այն է, որ խաչակիրները բարբարոսաբար մեծ չարիքներ են հասցնում և անմեղ ժողովրդին: Ֆրանկներն, — ասում է նա, — «յօժարութեամբ հեղումն արեան առնէին անմեղ և արդար արանց»⁶:

Դառն արհավիրքների ու կոտորածների հետ Ուռհայեցին արձանագրել է նաև սխրալի գործեր, երբեմն իսկական փոքրիկ վիպակներ մանրանկարչական ձևով, անգամ ժողովրդական վիպական մանրամասնությամբ պատմվածքներ:

Այսպես, օրինակ, մենք տեսնում ենք, թե ինչպես Թոռնիկ Մամիկոնյանը այն խառնաշփոթ ժամանակներում քաջությամբ պաշտպանում և պահպանում է Սասունի անկախ իշխանությունն ընդդեմ հարձակվող թուրքերի և բռնակալ Փիլարտոսի ու ֆրանկների և ուրիշների և սպան-

⁵ Անդ, էջ 135 և հտն.:

⁶ Անդ, էջ 302 և հտն., 308 և հտն., 337 և հտն.:

վում է դարանամուտ նետահարութեամբ⁷։ Մի իսկական վիպական հերոս է նա, որի ժամանակն ու կյանքի գծերն անպայման աղդել են մեր ազգային հերոս Սասունցի Դավթի վեպի ու բնավորութեան վրա⁸։ Այսպիսի վիպական կտորներից է, օրինակ, նաև ծերունի մեծ իշխան Խաչիկի և իր որդիների մասին պատմածը։ Խաչիկը սակավաթիվ մարդկանցով քաջազնաբար մարտնչում է հարձակվող այլազգիների բազմութեան դեմ։ Նրա կտրիճ որդին, տասնութինգամյա իշխանը, փախչելով իր արգելանոցից, ուր փակել էին նրան, որ կռիվ չգնա, ինչպես մի առյուծ մարտի մեջ է մտնում և սպանվում։ «Եւ տեսեալ Խաչիկ՝ բեկաւ ողն նորա, անկաւ սուսերն ի ձեռաց նորա»։ Նա էլ սպանվում է։ Նրա մյուս որդիները, Հասան և Ծնճղուկ, որոնք իրենց երկրից բացակա էին, վերադառնալով՝ մարտով լուծում են իրենց հոր և եղբոր մահվան վրեժը⁹։ Այս արիութեան գործը, որ ժամանակագրութեան մեջ պատմված է ինչպես մի ժողովրդական վեպ, կատարվել է 1041 թվին Վասպուրականի Թոռնյան գավառում։ Բայց մյուս կողմից տեսնում ենք նաև շատ ցավալի արարքներ ևս։

Ահա նույն Վասպուրականի թուլամորթ թագավորը՝ Սենեքերիմ, այդ նախապաշարված նեղ խելապատակը, որ թագավոր լինելով հանդերձ՝ չի հասկանում իրերի դրությունը։ Խուժադուժ թուրք զորքերը 1018 (ըստ այլ ընթերցվածի 1016) թվականին մտնում են Վասպուրական¹⁰։ Արքայորդին՝ Դավթի և Շապուհ զորավարը զորքով ելնում են նրանց դեմ։ Մինչև այն ժամանակ, — ասում է Տարեգիրը, — հայերը «չէին բնաւ տեսեալ թուրք զօրք հեծելոց. և ի հանդիպելն նոցա՝ տեսին ալլակերպ զնոսա, աղեղնաւորս և հերարձակս իբրեւ զկանայս։ Եւ յայնժամ զօրքն Հայոց չէին սովոր պատրաստ լինիլ ընդդէմ նետիցն»։ Բայց և այնպես մերկացնում են իրենց սուսերները, քաջաբար հարձակվում թշնամու վրա և շատերին կոտորում։ Այլազգիներն էլ հեռվից նետաձգութեամբ վիրավորում են հայ զորականներից շատերին։ «Քաջ և հզօր պատերազմող» Շապուհ զորավարը, հակառակ արքայորդու կամքին, նահանջել է տալիս, որպեսզի գնան «այլ զգեստ» պատրաստեն նետերի դեմ։ Գնում են Ոստան քաղաքը և թագավորին պատմում եղելությունը։ Սենեքերիմը, փոխանակ իր զորավարի խրատին հետեւելով նոր պատրաստություն տեսնելու թշնամիների դեմ, և կամ մյուս հայ թագավորներից օգնություն խնդրելու, ահա թե ի՞նչ է անում. «Ո՛ղ եկեր և ոչ էարբ, — ասում է Ուռհայեցին, — այլ կայր մտախորհ, լի տրտմութեամբ, և զգիշերն ամենայն անքուն անցուցանէր, և նստեալ քննէր զժամանակագրութիւնս և զասացուածս աստուածախօս տեսանողացն, զսրբոց վարդապետացն, և գտանէր գրեալ ի

⁷ Անդ. էջ 130 և հտն., 206—210։

⁸ «Մուրճ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1889, էջ 1739—1741, 1743—1746, Մ. Աբեղյան, Ազգային վեպ, հոդված, շարունակությունը նույն ամսագրի 1890 թ. հունվար ու փետրվար ամիսների համարներում։

⁹ Մ. Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 90 և հտն.։

¹⁰ Անդ, էջ 46 և հտն.։

գիրսն զժամանակն ելանելոյ Թուրքաց զօրաց և զօրականաց. և ծանեալ զկորուստ և զկատարած ամենայն երկրի. և գտանէր ի գիրսն գրեալ այսպէս, եթէ «ի ժամանակին յայնմիկ փախիցեն յարեւելից յարեւմուտս...»: Եւ այդքանը բաւական էր. մարգարեններն իբր գուշակած են եղել թուրքերի այս հարձակումը Հայաստանի վրա և հայոց ամբողջ երկրի կորուստըն ու վերջը: Էլ կարելի չէր դիմագրել: Բայց նույն մարգարեններն իբր խորհուրդ են տվել փախչել արեւելքից արեւմուտք: Ահա թե ո՛րչափով կորստաբեր է եղել նախորդ դարում ծայրահեղութեան հասած նեղ կրօնական ոգին և սրա հետ կապված սքոլաստիկական անմիտ մեկնաբանությունը: Այդ մորթապաշտ Սենեքերիմին հենց այդ էլ հարկավոր էր՝ «փախչել արեւելքից արեւմուտք», և նա՛ իր հայրենի աշխարհը տալիս է բիզանդական կայսրին, որ մեծ ուրախութեամբ ընդունում է այդ նվերը, և փոխանակ տալիս է նրան Սեբաստիա քաղաքն իր դավառներով...: Ժամանակագիրն այս տխուր պատմությունը մանրամասն անելուց հետո հիշում է միայն այս հետեւանքը. «Եւ անտէրացաւ աշխարհն Հայոց ի թագաւորաց և յիշխանաց»: Շատ ճիշտ խոսք է: Սենեքերիմի բացած կործանող դուռն այլեւ չի փակվում, շուտով նրան հետեւում են և ուրիշները: Կամա թե ակամա ելնում են ու ելնում երկրից դուրս, և ոչ միայն իշխանները: Փոխանակ միահամուռ ուժերով ևս մղելու ներխուժող թշնամիներին՝ թուլամորթութեամբ փախչում են ոչ միայն արեւմուտք, այլև ուրիշ կողմեր, և այդ է եղել հայութեան չար բախտն ամբողջ ինը հարյուր տարի շարունակ:

Այդպիսի հայրենախույս մեծամեծների դիակները միայն երբեմն երբեմն վերադարձրել են իրենց երկիրն՝ այստեղ թաղելու համար, ինչպես վարվում են վերաբերմամբ նույն Սենեքերիմի, որ մեռնում է 1022 թ., և դին բերում թաղում են Վարագում իր հայրերի մոտ: Այս է դրանց հայրենասիրությունը:

Այդպիսի հայրենաթափությունը՝ հասկացող մտքերի ու զգայուն սրտերի, ինչպես և իրեն՝ Մատթեոսի համար եղել է աղբյուր դառն վշտի, որով շարունակ համակվել են մեր հեղինակները 12-րդ դարում: Կարելի չէ առանց զգածվելու կարդալ Գրիգոր Վկայասերի թաղումը (էջ 300): Նա 1105 թ. մեռնում է Հայոց մեծ իշխան Գող Վասիլի մոտ, որ Եփրատից արեւմուտք կազմել էր մի բաւական մեծ հայկական իշխանություն: «Եւ թաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ ի Կարմիր վանքն մերձ ի Քեսուն [Գող Վասիլի իշխանութեան կենտրոնն է]... Եւ իշխանն Հայոց Վասիլն և այլ ազատագունդքն Հայոց արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա, և դառնակոծ արտասուօք լային առ հասարակ ի վերայ նորա... և նովաւ յիշեալ լային տունն Հայոց, և լային զանտիրանալն իւրեանց ի յօտար աշխարհ և զելանելն ի հայրենի տանէն իւրեանց»:

Մատթեոս Ուռհայեցին ինքն ամենից լավ տալիս է իր գործի գնահատությունն իր գրքի երրորդ մասի առաջաբանի մեջ¹¹, իրեն նմանեց-

¹¹ Անդ, էջ 279 և հտն.:

նելով բույն շինող ծիծեռնակին. «Որպէս և այն թեթև թռչունն, թէպէտ և ձայնովն ընդդիմանայ բազմաց, այլ մարմնովն տկարանայ, այն որ կոչի ծիծառն. սակայն նա զմերս ունի նմանութիւն առ զարմանալի գործ բնականութեանն իւրոյ, թէ զիարդ յոչնչոյ բնականութիւնս կազմէ և ի բարձունս առանց հիման կառուցանէ, շաղախաբեր և շիղաբեր վաստակս հնարով հնարէ, և ամրութիւնս պնդագոյնս հաստատէ, և որդւոց իւրոց զնա տացէ ժառանգութիւնս, զոր և այլ յաղթանդամ թռչնոց անհնար է զայն գործել, արծուոյ ասեմ և նմանեաց նորա... Արդ այսպիսի օրինակաւս հանճարեղք և գիտնականք զամենայն քննութիւնս Հին և Նոր Կտակարանացն աստուծոյ կարող են առնել... Բայց զայս հաւաստապէս ասացից և առանց երկբայութեան, վասն այս՝ որ ի մէնջ քննեալ գծագրեցաւ, անհնար է եթէ այլ կարող լինի զայս գտանել և կամ հաւաքումն առնել միահամուռն ազգաց և թագաւորաց, հայրապետաց և իշխանաց, զամենայն ժամանակս թուականութեամբ ի գիր հաւաքել, վասն զի վճարեալ հատան առաջինքն, որք ականատեսք էին ամենայն ժամանակացն: Արդ զայս ոչ ոք է կարող առնել, զոր ինչ մեք արարաք, զի զոր ինչ գրեցաք՝ գրեցաւ»: Եվ նա մեծ հիշատակ է թողել իրեն՝ իր երկով դառնալով իր ժամանակի հարազատ հայելին և տալով մեզ մի մեծ ժամանակաշրջանի ընդարձակ պատկերը:

3. Գրիգոր երեց անունով մեկը շարունակել է Ուռհայեցու ժամանակագրությունը 1137 թվականից մինչև 1162 թ. ներառյալ¹²:

4. Սամուէլ Անեցի: — Նախորդից ավելի կարևոր է այս ժամանակագրի աշխատությունը¹³: Նրա մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք. իր գրքի մեջ (էջ 137) գրում է. «Ի ՈԺ (=1161) թվին թագաւորն Վրաց Գօրգի էառ զԱնի ի յունիս ԺԳ. և ապա յօգոստոս ամսամտին՝ կոտորեաց զՇահարմէնն էՒ. աւ զութսուն Ռ. սն. և այսորիկ ականատեսս եղաք մեք»: Բերել է բազմաթիվ ազգերի պատմություններից տարեգրություններ չափազանց համառոտ: Հայոց պատմության նկատմամբ՝ սակավաթիվ դեպքերում համեմատաբար ընդարձակ քաղվածքներ է արել: Այսպես են նաև Սարկավազ Վարդապետի գրած Պատմությունից հատվածները: Ժամանակագրությունը հասցրած է մինչև 1180 թվականը: Ոչ մի գեղարվեստական գրական արժեք չունի:

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրությունը շարունակել են սկսած 1181 թվականից մինչև 1336 թ.: Ուրիշ ձեռագիրների մեջ եղել են հավելումներ նույնիսկ մինչև 1657 և 1665 թվականները¹⁴:

¹² Անդ, էջ 369—429. Գրիգոր երեց անունը՝ էջ 370:

¹³ «Սամուէլ քահանայի Անեցույ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս Գիտի ժամանակաց մինչև ի ներկայս ծայրաբաղ արարեալ», հառաջաբանով, համեմատությամբ, հավելվածներով և ծանոթություններով Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893:

¹⁴ Տե՛ս Ս. Անեցի, Յառաջաբան, էջ ԻԸ, և էջ 140, 161, 175: Սամուէլ Անեցու աշխատության հետ տպագրված են և շարունակողների գործերը: Բացի այդ՝ նաև Իբրև հավելվածներ—էջ 185—199. Հովհաննիսիկ Վաղդապետ, Համառօտ պատմութիւն անցիցն անցելոց ի վերին կողմանս Հայաստանի ըստ կարգի ժամանակագրութեան (սկսեալ ի

5. Մխիթար Անեցի¹⁵: — Եղեւ է Անի քաղաքի Կաթողիկէ՝ եկեղեցու աւագերեցը. ապրել է 12-րդ դարի վերջերում: «Պատմութիւնը» գրել է Հառիճայի վանահայր Գրիգոր վարդապետի խնդրով: Պատմութիւնն ունեցել է երեք «պրակ»: Մեզ հասել է միայն առաջին պրակը — «սկիզբն և գլուխք ի է»:

ՌԻԱ թուականէն Հայոց ցոխթ, այն է՝ յամէ տեառն 1572 յ1600): էջ 200—203. «Թարեխ տաճկաց»: էջ 204—212. «Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց...»: էջ 212—223. «Համառօտ պատմութիւն Ռուբինեանց իշխանաց»: էջ 224—243. «Պատմութիւն Վարուց Ներսիսի եպիսկոպոսի երգոցս Սաղմոսի քննօղի»:

Կա նաև «Վահրամայ Րաբունոյ ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց», Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1859. Ժամանակակից Շնորհալու:

¹⁵ Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879:

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՈԳՈՒ ՎԵՐԱՃՈՒՄ

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայ գաղութն ասորական Մեջերկրալստում իբրև հայկական մշակույթի վայր: — Մինչ Հայաստանի հյուսիսում Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետը խոնարհվել էր արդեն դեպ իր արևմուտք, և Մատթեոս Ուռհայեցին Միջագետքում աշխատում էր իր ժամանակագրության վրա, նույն միջոցին Հայաստանից դուրս, Ծովք բերդում, 1121 թ. իր առաջին բանաստեղծական փորձն էր անում քսանամյա Ներսես Պաճլավունին՝ հորինելով իր «Վիպասանութիւն» աշխատությունը: Հույների և սելջուկյան թուրքերի ձեռից 11-րդ դարում հայերը դիմում էին դեպի արևմուտք: Բազմաթիվ հայ իշխաններ իրենց մարդկանցով, հաճախ իրենց ժողովրդի բազմությամբ, մայր երկրից դուրս քաշվելով կամ քշվելով՝ տեղավորվում էին Փոքր Ասիայում, Կիլիկիայում՝ Տավրոսյան լեռների վրա, Միջագետքում, այլև Ասորիքում՝ Նիքարա գետից արևմուտք: Նրանք կազմել էին այդ կողմերում անկախ կամ կիսանկախ փոքր իշխանություններ, երբեմն էլ անունով միայն ենթարկվելով Բիզանդիային՝ իրենց անկախությունը պահում էին կռվելով մի կողմից թուրքերի դեմ, մյուս կողմից՝ հույն իշխողների: Այսպիսի տարադիմիկ վայրատականներից մեկն էր եղել և Ներսեսի պապը, մի Պաճլավունի իշխան, Գրիգոր Մագիստրոս Պաճլավունու շորրորդ դստեր ամուսինը. նրա որդիներից մեկն էր Ապիրատ Պաճլավունին, Ներսեսի հայրը: Նա տերն էր Ծովք կամ Ծով կոչված փոքրիկ բերդի կամ դղեկի, որ գտնվում էր Տլուք գավառում, Անտիոքի երկրի մեջ, Մարաշից (= Գերմանիկից) դեպի արևելք և Այնթապից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Սև լեռան շղթայի ճյուղերից մեկի մեջ, մի բրզաձև քարաժայռ ու քարակարկառ գագաթի վրա, ամեն կողմից սեպացած¹:

¹ Բաբգեն Ժ. Վ. Կյուլեսերյան, Ծովք, Ծովք-Տլուք և Հոռմ-Կյայ, Վիեննա, 1904: Ղե-վոնդ Մ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 96 և հտն., 151, 189, 310: Բ. Կյուլեսերյանը մանրամասն ուսումնասիրել և որոշել է Ծովք բերդի և Տլուք գա-

Աշխարհականների հետ գաղթում էին նաև կրոնավորներն ու վարդապետները, որոնք տեղավորվում էին նորաշեն վանքերում, գլխավորապես Սև լեռան վրա: Այսպես կոչվում էին Կիլիկիայի և Ասորիքի միջև հարավից դեպի հյուսիս ձգվող Ամանոս լեռնաշղթան, ավելի ևս սրա դեպի հյուսիս-արևելք և արևելք թեքվող այն ճյուղերը, որոնք խառնվում էին Կիլիկիայի հյուսիսային կողմերով դեպի արևելք պարզված Տավրոս մեծ լեռնաշղթայի ճյուղերի հետ:

Այս լեռան ընդարձակ թևերի վրա՝ բնական ամրություն համար ժողոված էին հույն և ասորի կրոնավորներն ու ճգնավորներ: Գրիգոր Վկայասերի ջանքերով հիմնվում են այնտեղ և հայկական վանքեր: Ասորիքի այս մասում, — Կիլիկիայից արևելք, Տավրոսից հարավ և Եփրատից արևմուտք և հյուսիս-արևմուտք, — «Եփրատացիք» կոչված աշխարհում (հին Պոմագեն թագավորության երկրում, որի մայրաքաղաքն էր Սամոսատ), «Մէջերկրայքում», ինչպես անվանում է ներսես Շնորհալին այդ կողմերը, 11-րդ դարի վերջերին և 12-րդի առաջին երկու տասնամյակներում Կար, ինչպես տեսանք, Գող Վասիլի հայկական մեծ իշխանությունը, որի Կենտրոնն էր Քեսուն² քաղաքը Եփրատին մոտիկ: Կային այնտեղ նաև մի քանի ուրիշ հայկական մանր իշխանություններ: Այս «Մէջերկրայքն» հա՛ս լիք վանքերով ու հայկական իշխանությունն'երով՝ դառնում է հայկական կուլտուրայի համար մի նոր վայր, որի փայլուն ներկայացուցիչներն են հանդիսացել Գրիգոր ու ներսես եղբայրները 12-րդ դարում, իսկ 13-րդ դարում՝ Վարդան Այգեկցին:

Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վահրամ-Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսն իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել այդ կողմերի վանքերում, որոնք վայելում էին Գող Վասիլ ազդեցիկ իշխանի հովանավորությամբ: Ներսես Շնորհալին իր «Վիպասանության» մեջ այդ կաթողիկոսի համար գրում է, թե Եփրատից վերադառնալիս՝ նա

Զօթեանօք զանց արարեալ,
Մինչ ի Տաւրոս լեառքն հասեալ,
Անդ ուր սըրբոցն բնակք եղեալ...

վառի տեղը: Նա Երուսաղեմի տպագրությունից բերել է նաև Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրությունը շարունակող Գրիգոր Երեցի հետևյալ վկայությունը. «Յայսմ ամի (1161—1162) Տէրն Անտիոքու... իջանէր յԱլեքսայ երկիրն, և ի բերդն Կաթողիկոսի, որ Կոշի Սով»: «Ալեքսայ» անվան տակ նա հասկացել է «Ալեքս Ա. կայսր Բիւզանդիոյ (1081—1118)»: Բայց պարզապես աղճատում է դա: Ուրիշ ձեռագիրների մեջ, ըստ էջմիածնի տպագրության, է «յերկիրն Տլթոյ»:—Մի ժամանակ սխալմամբ կարծել են, թե Սովքը Տավրոսյան լեռների մեջ, Սոփաց աշխարհում, հարբերդից հարավ գտնված լճակն է:

2 Բարգեն Կյուլեսերյանը «Սովք» աշխատության մեջ, էջ 28, 71 և այլն, նույնպես և Մ. Օրմանյանը՝ «Ազգապատում», էջ 1325. պար. 910, Քեսուն քաղաքը նույնացրել են Պեհանիի հետ, որ գտնվում է Եփրատի վրա աջ ափին: Գրիգոր Երեցը, սակայն, հաճախ հիշում է այդ երկուսն իբրև առանձին քաղաքներ. Քեսուն, Պեհանի, Ռապան, Հոռմկա ու Քեսուն, Պեհանի, Ռապան.—Քեսուն Պեհանի, Ռապան (Ուռհայեցի, էջ 370, 375, 395):

Ի վայելուչ յայն վայր եկեալ
Հովուապետին զգօնացեալ,
Ի Սեաւ մըթին լեառն անուանեալ,
Ուր են հոգիք լուսաւորեալ...

Այնտեղ նա ոչ միայն կրօնավորական կյանք էր վարում, այլև գրականությամբ պարապում.

Զբանի սիրողսն հաւաքեալ
Եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ.
Զգիրըս Հոգւոյն միշտ ընթերցեալ
Եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ:

Հետո նա տեղափոխվում է Քեսուն և Կարմիր Վանքը, որ Քեսունի մոտ էր:

Ի Մէջերկրեայս անդուստ փոխեալ,
Որ Եփրատայ մերձ առակացեալ
Քաղաք Քեսուն իմն անուանեալ,
Յոր հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ³:

Գող Վասիլ իշխանն ու իր ամուսինը պատվասիրում ու հանձանձում են նրան՝ «ըսփոփմամբ ծերատածեալ»:

2. Ներսէսի ուսումն ու կրթությունը: — Գրիգոր Վկայասերն իր ձեռք տակ մեծացնում ու կրթում էր իր քեռորդի Ապիրատ Պաշլավունու Գրիգոր որդուն, վաղ մանկությունից, կամ ինչպես Ներսէս Շնորհալին գրում է,

Որ իր ստենէ գոլով հատեալ,
Առ համանուն հօրըն վարժեալ:

Հետո նա Գրիգորի հետ պահում ու խնամում էր նույնպես և նրա եղբայր Ներսեսին, որ ծնված էր շուրջ 1101 թ. և Գրիգորից մոտ վեց կամ յոթը տարով փոքր էր⁴: Ներսէս կամբողջացին⁵ գրում է, թե Գրիգոր Վկայասերը Ներսեսին էլ շատ վաղ տարիքից առնում է կրօնավորության համար.

Այդ շորս քաղաքները կամ բերդերն էլ Եփրատի վրա կամ մոտ են եղել՝ ցույց տրված կարգով հյուսիսից հարավ:

3 «Ներսիսի Շնորհալույ, Բանք չափաւ», Վենետիկ, 1830, էջ 548 և հտն.:

4 Մ. Օրմաճյան, Ազգապատում, էջ 1399, պարագրաֆ 961 գրում է. «Իր կաթողիկոս եղբորմեն 5 կամ 6 տարեկան լզտիկ, որով շուրջ 1100-ին ծնված կըլլա Մովսէս զղյակին մեջ»: Ուրիշները նրան 1102 թ. են ծնված դնում:

5 «Գովեստ ներբողական... Ներսիսի կամբողջացույ». տե՛ս «Թուղթ ընդհանրական» Ներսիսի Շնորհալույ, էջմիածին, 1865, էջ 461—497, բերված կտորը՝ էջ 473:

Տէր Գրիգորիս որ երկրորդ է,
 Ի պատուական սուրբ իւր զարմէ
 Զայս հարազատ եղբայրս ընտրէ
 Ի յըստընդեայ փոքր հասակէ,
 Ի միանձանց սըրբոց կոչէ,
 Դաստիարակ ուսման կարգէ,
 Ներսէս զանուն նախնւոյն կոչէ:

Բայց այդ Երեխաները երկար չեն վայելում նրա խնամքը. նա վախճանվում է 1105 թ.: Մահից առաջ նա Անի քաղաքից իր մոտ է կանչում իր քեռորդի Բարսեղ կաթողիկոսին, — որ իբր հայրական կողմից էլ Պահլավունի էր և կաթողիկոսի աթոռակիցն էր արևելքում, — և նրան է հանձնում այն երեխաներին, որ լավ կրթի ու դաստիարակի նրանց, որպեսզի մեծ եղբայրը՝ Գրիգորը հետո կաթողիկոս դառնա: Վկայասերի մահից հետո Բարսեղ կաթողիկոսը սիրով կատարում է նրա կտակը: Նա մնում է Գող Վասիլի իշխանության մեջ և նստում է Շուղր անապատում:

Ի յանապատ իմըն բնակեալ՝
 Ի մէջ լերանց՝ Շուղր անուանեալ:

Այն ժամանակ իր ուսումնական վարդապետներով նշանավոր է եղել Քեսունի մոտ Կարմիր վանքը, որի առաջնորդն էր իր գիտությամբ հռչակված Ստեփանոս Մանուկ կոչված եպիսկոպոսը: Պատմում են, որ սա, Մեծ Հայաստանում արդեն քահանա ձեռնադրված, քարոզելիս է եղել: Այնտեղից գնացել է Քեսունի Կարմիր վանքը և այստեղ էլ տասնութ տարեկան հասակում սկսել է եկեղեցու բեմից քարոզել և վարդապետել ծերունի վարդապետների թույլտվությամբ: Ուրիշները Բարսեղ կաթողիկոսին քանգատվել են այդ առթիվ: Կաթողիկոսը կարգադրություն անելուց առաջ լսել է նրա քարոզը, շատ հավանել է, ոչ միայն թույլ է տվել, որ այդ նորահասակ երիտասարդը շարունակի վարդապետել, այլև իր մատանին ու գավազանը նվիրել է նրան և եպիսկոպոս ձեռնադրելով նրան՝ կարգել է առաջնորդ Կարմիր վանքի և Գող Վասիլի իշխանության: Իր գիտությամբ և սրբակյաց վարքով հայտնի այս վարդապետ-եպիսկոպոսին է ահա հանձնում Բարսեղ կաթողիկոսը Գրիգոր և Ներսես Պահլավունի եղբայրների կրթությունն ու դաստիարակությունը:

Քեսունի Կարմիր վանքը դառնում է մի նոր վարդապետարան. երկու եղբայրների հետ ուսանում են և ուրիշները, որոնցից են Սարգիս Շնորհալի, Իգնատիոս Շնորհալի, Բարսեղ Շնորհալի⁶: «Շնորհալի մականունին փրկնումը նշանավորագույն աշակերտներուն վրա՝ մտածել կու տա, թե

6 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 49 և հտե.:

այդ կողմը որոշիչ պատվանուն մը եղած է Շուղրի կամ Քեսունի Կարմիր վանքի աշակերտության մեջ. ինչպես Բերթոլդ պատվանունը Սյունյաց դպրոցին և իմաստասեր պատվանունը Արագածոտնի դպրոցին հատկացյալ մակդիր անունի պես գործածվեցան»⁷: Այդ «Շնորհալիներից», ինչպես և Ներսես Շնորհալուց մնացել են մեկնություններ, իրենց վարդապետ Ստեփանոս Մանուկից, սակայն, չի մնացել ոչ մի գրական երկ:

Կարմիր վանքում Ներսեսն առել է եկեղեցական ուսումը, որ հետո էլ նա կատարելագործել և ընդարձակել է անդուլ ջանքով: Նրա ուսած առարկաներն եղել են՝ Ս. Գիրք, սուրբ հայրերի գրվածքներ, եկեղեցու և սրբերի պատմություններ, դավանաբանություն, հայկական մատենագրություն ու թարգմանություններ թե՛ եկեղեցական և թե՛ արտաքին գիտությունների. հմտացել է եկեղեցական կանոններին ու կարգերին, սովորել է եկեղեցական երաժշտություն ու տոմարագիտություն, վայելուչ շարադրություն գրաբար լեզվով, այլև վայելչագրություն «ի զանազան կերպս»:

Նա ունեցել է գեղեցիկ ձեռք և նույնիսկ ծերության օրերին, ազատ ժամանակին, արտագրել է գրքեր, որոնց մի քանիսը հասել են մեզ: Ներսես լամբրոնացին⁸ գրում է.

Ներսէս պատուով գեր ճոխացաւ,
Այլ ի գործոյ ոչ կասեցաւ,
Ձեռացն երկօք վաստակեցաւ,
Գիրքս գրել միշտ ճըգնեցաւ.
Որպէս հօրանս ուլուց ցուցաւ
Գեղեցկագիր գիրըն կարգաւ:

7 Գ. Զարբհանյան, Հայկական հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, 1887, էջ 616 և հտն., էջ 642—648; Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 1336 և հտն., պար 917: Օրմանյանն ու Զարբհանյանը Շուղրի վանքն և Կարմիր վանքը սխալմամբ նույնացնում են իրար հետ, գրելով՝ «Շուղր անապատին Կարմիր վանք» (Զարբ.), «Քեսունի կամ Շուղրի Կարմիր վանք», «Շուղրի կամ Քեսունի Կարմիր վանք» (Օրման.): Այդ երկուսը տարբեր վանքեր են: Ներսես Շնորհալին «Վիպասանության» վերևում բերված տողերի մեջ գրում է, թե Գրիգոր Վկայասերը «բնակվեց Շուղր անվանված մի անապատում [=վանքում] լեռների մեջ»: Հետո նա գրում է Բարսեղ կաթողիկոսի թաղման համար. «Զոր և յուխտին [=վանքում] նախասացեալ ի Շուղր անունըն հանգուցեալ»—որին և թաղեցին վերևում հիշված Շուղր անունով վանքում: Իսկ Կարմիր վանքը, ինչպես վերևում բերված տողերից կարելի է տեսնել, է Քեսունի մոտ: Ուսհայեցին (էջ 329 և հտն.) գրում է, թե վիրավորված Բարսեղ կաթողիկոսն «ետ տանել զինքն ի վանքն իր որ կոչի Շուղր», «մեռաւ և թաղեցաւ ի Շուղրն»: Ապա անմիջապես պատմում է նա, թե ժողով են անում «ի Կարմիր վանքն մերձ ի Քեսուն գաւառ» և կաթողիկոս են ձեռնադրում Գրիգոր Պահլավունուն: Ուրիշ տեղ (էջ 300) նա Գրիգոր Վկայասերի համար գրում է, թե «Թաղեցաւ... ի Կարմիր Վանքն մերձ ի Քեսուն». նույնպես և Գող Վասիլի համար ասում է, թե «Թաղեցաւ ի Կարմիր վանքն» (էջ 324):

8 Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 470:

Ուսումնասիր լինելով, նա շատ ցանկացել է բարձրանալ իբրև գիտնական, բայց ժամանակի շփոթ դրությունը թույլ չի տվել նրան հասնել իր նպատակին: «Արտաքին» գիտությունների ուսման պակասը նա ըզգացել է դեռ իր գրական գործունեության սկզբում: «Վիպասանության» վերջում նա ինքն իրեն անվանում է «համբակ նուաստացեալ», իսկ նախերգանքի մեջ հայտնելով իր «անկարությունն» և «տգիտությունը», գրում է.

Զի հրահանգից վարժարանի
 Չեմ տակաւին ներկուռ բանի:
 Յաթենականըն քաղաքի
 Զանձն իմաստիւք ոչ կըրթեցի.
 Ուր լըսարանըն Պղատոնի,
 Եւ չափ ոտիւք Հոմերովնի.
 Ուր ստորոգողն Արիստոտէլ,
 Տասըն բանիւ գըրողն էի.
 Ուր հոյլք ամէն հըռետորի,
 Ժողովարան ճարտասանի,
 Ներհըմտութիւն քերականի,
 Բայի քերումըն քերթողի.
 Զորըս գիտել նախ պատշաճի,
 Եւ աստ ապա ձեռնարկելի:
 Եւ զի յինէն այս է հեռի,
 Տարաբերիմ յամենայնի՝
 Եթէ զիա՛րդ սկըսանիցի
 Եւ կամ ո՛րպէս վճարեսցի:

Ոչ միայն Սև լեռան վանքերում, այլև Հայաստանի քաղաքներում չկար այլևս հին հունական գիտության ու փիլիսոփայության ուսումը, որ այնպես աջող կերպով վերսկսվել էր ավելի քան հարյուր տարի առաջ, և որի ուսումն այնպես լայն ծրագրում էր Գրիգոր Մագիստրոսը: «Ո՛ր մեր վարժարանք՝ ի թագաւորական պատրաստեալ հրամանացն», բացազանչում էր ներսեսը իր ծերության տարիներին՝

Ազգային քաղաքական իշխանության հետ՝ այդ ևս վերացել էին, մնում էին վանքերը:

3. Գրիգոր և Ներսէս եղբայրները Ծովք և Հոռմկլա բերդերում: — Ներսեսը դեռ Կարմիր վանքում աշակերտ էր, որ նրա հայրը՝ Ապիրատը նետահար սպանվում է իր բերդի պաշտպանության ժամանակ: Շուտով նա զրկվում է նաև իր «հոգևոր հորից»՝ Բարսեղ կաթողիկոսից: Կարմիր վանքում ժողով է լինում, և կաթողիկոս է ընտրվում 1113 թ. իր եղբայր

9 Ն. Շնորհալի. Թուղթ ընդհանրական. էջմիածին, 1865, էջ 150, «Պատասխան առաջին թղթոյն... Մանուէլի»:

Գրիգորը տասնութ կամ տասնինը տարեկան հասակում: Նա է հոգում իր ընտանիքի մասին, ինչպես գրում է Ներսեսն իր Վիպասանության մեջ.

Զիւրաքանշիւրըս տնօրինեալ,
Եւ ըստ բախտի կարգաւորեալ.
Զեղբարս ինքեան հարազատեալ՝
Յիշխանական զահ յառաջեալ.
Վասիլ անուն լեհ հրեալ,
Եւ Զօրավար համապատուեալ.
Եւ Մարիամ քոյր անուանեալ,
Որ յաշխարհի կարգըս մըտեալ:

Կրտսեր Ներսեսը մնում է իր կաթողիկոս եղբոր մոտ և շարունակում է իր ուսումը. երբ արբունքին է հասնում, քահանա է ձեռնադրվում, հետո՝ նաև եպիսկոպոս: Կաթողիկոսը նստում էր կամ Կարմիր վանքում կամ Շուղրի վանքում, բայց Գող Վասիլի մահից հետո Ուռհայի կոմսին աջողում է տիրել Քեսունի իշխանությունը, և Գրիգոր Պահլավունին 1116 թ. իր աթոռը փոխադրում է իր հայրենական Մովսէս բերդը: Ժամանակի քաղաքական դրությունը շատ անկայուն էր: Խաչակիրները հետզհետեւ բռնանալով՝ հայերի ձեռից հանում են նրանց բերդերը Ասորիքում ու Միջագետքում: Սելջուկյան թուրքերն էլ արևելքից արշավում էին դեպի այդ կողմերը: Կար նաև Փոքր Ասիայում հաստատված սելջուկների մի ճյուղը, Իկոնիայի սուլթանությունը (1074—1294 թթ.), որ կոչվում էր Հռոմ, Հռոմք (Թում) և կենտրոն ուներ Իկոնիոն քաղաքը Կիլիկիայից արևմուտք. դա էլ ձգտում էր տիրանալու այդ երկրամասին: Մի շորորոգ կողմից Եգիպտոսի իշխողներն էին խուժում դեպի Ասորիք: Այստեղ շարունակ տեղի էին ունենում ընդհարումներ, բերդերի և երկրամասերի հափշտակություններ ու խառնակություններ: Մովսէս փոքրիկ բերդն ևս անապահով էր: Ուստի կաթողիկոսը մի լատին իշխողից գնում է Հռոմկլա կոչված բերդը, որ ավելի ամուր էր (Նփրատի աջ ափին Թլպաղարի հարավ-արևելյան կողմում, Այնթապից դեպի հյուսիս-արևելք, Եգեսիայից արևմուտք): Կաթողիկոսարանը 1150 թ. փոխադրվում է այդ բերդը: Ներսեսը 1151 թ. գրված իր «Բան հաւատոյ» երկի «Յիշատակարանի» մեջ¹⁰ պատմում է Իկոնիայի սուլթանի արշավանքի և աթոռը Հռոմկլա փոխադրելու մասին և գեղեցիկ նկարագրում է այդ բերդը.

Արդ յայսպիսում ժամանակի
Դառն և դըժնեայ և անբարի,
Յորում բնակեմք յայսմ ամրոցի
Ի գետապատ քարանձաւի,
Ի յնփրատայ պարագրելի,

10 Ն. Շնորհալի, Բանք շափաւ, էջ 223 և հտեւ.

Որ յԱդենայ քառորդ հոսի,
 Յելից կուսէ հեզիկ շարժի,
 Ի միւս փոքուէ մըտիւք պատի.
 Ինքս ամբարձեալ իբր ըզկըզզի,
 Յալեաց ծովուց ոչ երկընչի.
 Ի մարդկանէ ոչ զարհուրի,
 Զի է հնարից անյաղթելի:
 Զոր տնօրինիչն ամենայնի
 Տեղ պատրաստեաց ապաւինի
 Սուրբ աթոռոյս ըսքանչելի.
 Ի բարկութեան ժամանակի
 Յորում նեղիմք յանօրինաց
 Ի յարտաքին շար գաղանաց,
 Եւ ոչ նուազ ի դըրժանաց
 Ի սուտանուն քրիստոնէաց:

Ներսէսը, որ միշտ անբաժան էր իր եղբորից և նրան օգնում էր իր պաշտոնական գործերի մեջ, մինչև կյանքի վերջը կենում է այդ բերդում, ուստի կոչվում է նաև Ներսէս Կլայեցի: Գրիգոր Պաճլավունին ծերության պատճառով 1166 թ. հրաժարվում է աթոռակալությունից, և Ներսէսն ընտրվում է կաթողիկոս: Երեք ամսից հետո վախճանվում է Գրիգորը, իսկ Ներսէսն ապրում է մինչև 1173 թ.:

4. Երկու եղբայրների գրական վաստակը: — Այս եղբայրները մեր եկեղեցական պատմության գլխավոր դեմքերից են. նրանք ցույց են տվել մեծ գործունեություն: Երկուսն էլ պարապել են նաև գրականությամբ, ավելի Ներսէսը:

Ներսէս Լամբրոնացին¹¹ գրում է, թե Գրիգորը գրադարան է կաղմել, իսկ Ներսէսը ընթերցանությամբ է պարապել.

Զգիրըս ցըրուեալս ի մի ածէր,
 Սոքօք զաթոռն արմատացնէր,
 Կցորդ բարեաց զեղբայրն ունէր,
 Որ յիմաստից վարժ մըտեալ էր,
 Միշտ ընթերցմանըն պարապէր
 Եւ հայր խորին բանից լինէր:

Ուրիշ տեղ էլ¹² Լամբրոնացին գրում է Ներսէսի համար, թե նա «ի ընթերցումըն պարապէր»:

Գրիգորն իբրև կաթողիկոս քաջալերող է հանդիսացել վարդապետներին զանազան երկեր հորինելու. այսպես, օրինակ, Սամուել Անեցին նրա հանձնարարությամբ գրել է իր Ժամանակագրությունը, Ներսէս Շնոր-

¹¹ Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 476:

¹² Անդ, էջ 470:

հալին հորինել է իր մի քանի երկերը: Նա, հետևելով Գրիգոր Վկայասերին՝ ինքը թարգմանել է և ուրիշներին թարգմանել է տվել վկայաբանություններ և կարգադրել է, որ սրբերի նախատոնականներին եկեղեցում կարդացվեն նրանց վարքերը, Կիրակոս Գանձակեցին¹³ գրում է. «Իսկ սքանչելի հայրապետ Գրիգորիս ձեռն ի գործ արկեալ շինեաց եկեղեցի հրաշազան զմբեթայարկ ի նոյն բերդի. և սկսաւ թարգմանութիւն առնել յաստուածային գրոց, և բազում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զո՛րն ինքեամբք և զո՛րն ի ձեռս այլոց»: Այդպիսի աշխատությունների համար նրան կոչել են Գրիգոր Փոքր Վկայասեր: Նա հեղինակ է նաև մի քանի ինքնագիր հոգևոր երգերի¹⁴, որոնք հորինված են սովորական մոտիվներով: Նրանք են և Լուսավորչի մեղեդին՝ «Ի յելս արևու արև» և ջրօրհներթի տաղը Հիսուսի մկրտության մասին: Վերջինս մեր կրոնական գեղեցիկ երգերից մեկն է¹⁵.

Ո՛վ զարմանալի խորհուրդ այս մեծ յայտնեալ,
Արարիչն Աստուած ի Յորդանան եկեալ...
Յորդանան լուեալ՝ փախստական դառնայր,
Վտակ առ վտակ պատգամաւոր լինէր:
Գե՛տ, մի՛ զարհուրիր, քո արարիչն եմ ես,
Եկեալ մկրտիմ և լուսնամ զմեղս...

Գրիգորից ավելի է սեր ու հարգանք և ժողովրդականություն վայելել Ներսեսը թե՛ մահից առաջ և թե՛ հետո: Նա հայոց եկեղեցու մեծ հայրերիցն է, իսկապես բազմակողմանի բնատուր ձիրքով օժտված բանաստեղծ-երաժիշտ, շնորհալի մի անձ ոչ միայն իր բազմազան գրական ընդունակությամբ, այլև իր կյանքով: Ուստի և նրա անվան հետ անբաժան մնացել է Շնորհալի մականունը: Նա շատ բեղմնավոր է եղել իր գրական վաստակներով և առանձնապես իր չափածո քերթվածներով ու երգերով. դրանց համար և նա կոչվել է նաև երգող, ինչպես ինքն էլ իրեն անվանում է իր մեծ քերթվածների հիշատակարանների վերնագիրներում¹⁶: Ծերության օրերին անգամ նա չի դադարել բանաստեղծելուց:

ՆԵՐՍԵՍԻ ԶԱՓԱԾՈՒՆԵՐԸ

1. Հայացքը բանագործության վրա: — Ներսես Շնորհալին արվեստի ու գրականության վրա նայում է ամենից առաջ ձևական և դիդակտիկական — ուսուցական տեսակետներով: Այդ հայտնում է նա իր մի քանի

¹³ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 102:

¹⁴ «Շարական հոգևոր երգոց», էջմիածին, 1861, էջ Բ, էջ 12, 364, «Գրիգոր Վկայասէր՝ եղբայրն Շնորհալոյն» [երգհաց] զնորհուրդն անճառն և զՄեծահրաշն»:

¹⁵ Կարելի է գտնել Աղևք. Մխիթարյանցի խմբագրած «Տաղեր ու խաղեր» ժողովածուի մեջ, Ալեքսանդրապոլ, 1900, էջ 3:

¹⁶ Ն. Շնորհալի, Բանք չափաւ, էջ 160, 222:

երկերի մեջ: Խոսքի շնորհքն, — ասում է նա, — միատեսակ չի տրված մարդկանց¹⁷.

...Շնորհն ոչ միակի,
Այլ ի բազումըս բաժանի.
Ոմանց տայ [աստված] շնորհ մեկին բանի.
Զի հանրական լուր օգտեսցի.
Այլոց իմաստ ծածուկ ճառի,
Զի զարթուցէ զնիրհնալ հոգի:
Ոմանց տայ բան՝ որ ոչ չափի,
Բայց զօրաւոր և ըստ կարգի.
Այլոց շնորհ է բանըս տաղի,
Զի և այնու միտքըն բանի:
Քանզի բնութիւն մեր է յայտնի,
Արագայագ և ձանձրալի,
Վասն այսորիկ տայ նա լեզուի
Զյոքնասեռեան ազգըս բանի:
Ըստ այսմ և ես նըկարեցի
Ձներտաղական բանս ի քարտի,
Ի զուարճութիւն բանասիրի
Եւ բարեմիտ ընթերցողի:

«Յիշատակարան երգողի բանիս»¹⁸:

Ոճի նկատմամբ, ուրեմն, խոսքը լինում է պարզ («մեկին բան»), որ ամենքը հեշտ հասկանում են, և խրթին («ծածուկ ճառ»), որ դժվար հասկանալի է: Այս տեսակն էլ, ըստ Ն. Շնորհալու, հարկավոր է. թմրած հոգիները դրանով սթափվում են, քանի որ մութ գրվածները հասկանալու համար մտքի լարում է պահանջվում: Բայց ինքը մեր բանաստեղծը մի երկու տաղ միայն ունի մութ ոճով, ինչպես է, օրինակ, «Ի սուրբ քառասունսն»¹⁹: Նա սիրում և կիրառում է ընդհանրապես շատ հեշտ ու թեթև և դյուրըմբռնելի խոսքը: Այսպես հորինելն այնուհետև նրա մեծ ազդեցութեամբ հաստատվում է մեր բանաստեղծութեան մեջ, և այնպես էլ չէր կարող լինել, քանի որ արվեստի գեղեցկությունն արդեն տեսնում էին բնականին հետեւելու մեջ: Ապա նա շարունակելով իր միտքը պարզել՝ ասում է, թե մարդիկ կան, որ ունեն ոչ-չափածո, ազդու և կարգավորյալ արձակ խոսքի շնորհ. ուրիշներին էլ ոտանավորի ձիրք է տրված: Ոտանավորով խոսքն ավելի «գեղեցկանում» ու «վայելչանում է» ու «զվարճալի» է դառնում, բայց այդ երկու տեսակն էլ հարկավոր են. որովհետև ձանձրալի չլինելու համար բազմազանություն է պետք: Այդ երկու տե-

¹⁷ Անդ, էջ 164 և հտն.:

¹⁸ Անդ, էջ 164:

¹⁹ Անդ, էջ 464 և հտն.:

սակի էլ նպատակը մեկ է և գործնական, այն է՝ օգտակարութիւնը, մարդկանց «մտքի բացումը», զարգացումը: Ինքը՝ Ներսէս Շնորհալին ունի ոտանավորի շնորհ: Նա չափածո է հորինել իր բազմաթիւ երկերը, բացի պաշտոնական թղթերից և մի քանի աղոթքներից:

2. Տաղաչափական արվեստի զարգացումը:—Հետեւելով իր շնորհքին ու հայացքին ոտանավորի վրա, մեր այս բանաստեղծը մշակել է հայոց լեզվի տաղաչափութիւնը. ուստի նախ տեսնենք նրա վաստակի այս կողմը, որով նա ազդել է իր ժամանակակիցների վրա:

Ներսէս Լամբրոնացին նրա գովեստի մեջ²⁰ գրում է.

Հոմերական տաղից չափող,
Ոտանաւոր տառից գըտող.
Ի հոգևորսն ըզնոյն տուող,
Որով ըզսիրտս կարծր ճըմլող:

Ներսէս Շնորհալու ութմական զգացումը, ինչպէս իր գրածներից երևում է, շատ մեծ է. նրա ոտանավորները խիստ երաժշտական են: Այդ պատճառով նա քիչ է բանեցրել մեր հին կրոնական բանաստեղծութեան ոտանավորներն ազատ ոտքերով և ազատ անդամներով²¹, այլ գերադասութիւն է տվել պարզ ոտքերին, այսինքն՝ անթերի տակտերին: Նրա ամենից ավելի սիրած ոտանավորն է յամբական երկանդամ 8-վանկանին, կազմված երկու յամբական բարդ ոտքերից, որոնց մեջ առաջին ոտքերը կարող են և անշեշտ լինել: Տաղերի, ինչպէս և ուրիշ հոգևոր երգերի մեջ, սակայն, առաջին անդամը նա մեկ-մեկ կազմում է երեք վանկերից, որոնք առանձնապէս շեշտվելով՝ երկարում են և հավասարվում չորս վանկի: Այսպէս է վարվում նա յամբական եռանդամ 12-վանկանի և յամբական քառանդամ 16-վանկանի ոտանավորների մեջ ևս²²: Մեծ քերթվածների մեջ, սակայն, նա սովորաբար պակաս վանկեր չի թողնում և պահանջում է, որ ընթերցողն էլ այնպէս կարդա, որ ոտանավորի չափն անթերի երևան գա, ոչ ավելի և ոչ պակաս:

Արդ առնկա՛լ բանս դուզնաքեայ,
Եւ վերծանեա ըստ իմաստնոց,
Ոչ առաւել և ոչ նուազ,
Այլ ի յոտին բերեալ չափոց:

Շնորհալու գործածած չափերը խիստ բազմազան են: Մի քանի չափական ձևեր նա այնպէս զարգացրել է և ութմիկ դարձրել, որ օրինակելի են մնացել և մեր հին գրականութիւնից նույնիսկ նորին են անցել: Կարելի է ասել, որ հաջորդներն իսկապէս նրա փորձերն են միայն գոր-

²⁰ Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 464:

²¹ Տե՛ս Մ. Արեշյան, Հայոց լեզվի տաղաչափութիւն, էջ 320 և հտն., 341 և հտն.:

²² Անդ., էջ 198—209:

ծաղրել, շատ քիչ բան փոխելով: Կան նրա չափածո ձևերից, հարկավ, և այնպիսիները, որոնք չեն ընդհանրացել: Ուտանավորների բաղմաթիվ տեսակները, սակայն, ոչ բոլորը նրա ստեղծածներն են. դրանցից մի քանիսը գտնում ենք Գրիգոր Նարեկացու և Գրիգոր Մագիստրոսի տաղերի մեջ: Կա նաև Վարդան Հայկազն անունով մեկի հորինած «Տաղ գերեզմանական վասն փոխման երանեալ և սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասիրի»: Հեղինակը, ինչպես իր պրածից ենթադրում են, ժամանակակից եղած պիտի լինի Վկայասերին²³: Այդ «տաղը» գրաբարախառն աշխարհիկ լեզվով է, ութվանկանի ոտանավորով, միակերպ «ի» հանգով, շատ նման Ներսես Շնորհալու գրածներին:

12-րդ դարի սկզբից արդեն ժամանակի խոսակցական լեզուն և բերանացի աշխարհիկ բանաստեղծության ոտանավորը մոտեք են դործել գրականության մեջ, այդ ժամանակի սիրո երգերից, սակայն, բան չի հասել մեզ, որ կարողանայինք որոշել, թե ի՞նչն է կաղմում Շնորհալու իրեն տաղաչափական գյուտը: Բայց այն հանգամանքը, որ մատաղ հասակից ի վեր վանքերում ապրած այդ մեծ կրոնավորը չի խորշել նմանելու սիրո երգերի ձևին և նրանց ոտանավորով հորինել է ոչ միայն տաղեր, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին, այլև կրոնական բովանդակությամբ մեծ բանաստեղծություններ, ա՛յդ միայն ցույց է տալիս, որ վերածնության թարմ ոգին թափանցել էր նաև վանքերի խուցերը, բայց ոչ ամեն վանականի: Շատերը Ներսես Շնորհալու պես ազատախոհ չեն եղել և «անփակ բերանով» պարսավել են նրա արարքը, և Շնորհալին ստիպված է եղել ուրիշների հեղինակավորությամբ պաշտպանելու իր նորամուծությունը: Այսպես՝ «Բան հաւատոյ» մեծ քերթվածի «Յիշատակարանի» մեջ²⁴ 1151 թ. նա գրում է.

Եւ զի ոտիւք է պարզական,
Եւ ոչ բանիւ անչափական,
Մի՛ յայս լեզուաւ պարսաւական
Բարբառեսցի անփակ բերան:
Քանզի բազումք նախ վարեցան
Այսպէս յիմաստս աստուածական,
Զի արարչին բանի բնութեան
Տացեն այսու բան գովութեան:
Որպէս Դավթեան սաղմոսարան,
Եւ Սողոմոն առակաբան.
Մեծըն Գրիգոր աստուածաբան,
Եւ սուրբ Եփրեմ ասորական:

²³ «Բաղմավենյ», 1873, 264, Գ. Զարբհանալյան. Հին դպրության պատմություն, 1887, էջ 700 և հտն.:

²⁴ «Բանք շափաւ», էջ 223:

Հետադեմ վանականներն այդ երկի ձևի համար ավելի ևս պախարակել են մեր բանաստեղծին, որ նա ստիպված է եղել հետևյալ տարին, 1152 թ., «Ողբերգություն» մեծ քերթվածի վերջում («Յիշատակարան երգողի բանիս»)²⁵ դարձյալ պաշտպանելու իրեն.

Եւ մի՛ ի յայս ոք ախտանայ,
Թէ չափաւոր բանիւ է սայ,
Եւ արտաքին կարծի նրմայ.
Որպէս և զերգն Ափրոդիտեայ:
Զի եթէ սուտն որ ձևանայ,
Սովաւ այնքան գեղեցկանայ,
Քանի՞ արդեւք վայելչանայ
Ճշմարտութեան բանս որ ի սմայ:
Երգոյն հանգոյն Սողոմոնի,
Սա, որ Երգոց երգ անուանի...
Եւ կամ Դաւթեանն Սաղմոսի...
Եւ այլ բազմաց՝ որ են յայտնի,
Որք վարեցան չափով բանի...

Այս երկու մեծ գուտ կրոնական երկերը, որոնք հորինված են սիրո երգերի չափով 8-վանկանի տողերով, նաև հանգավոր տներով են, ինչպես հեղինակն ինքն անվանում է, «տամբ յանգական», այսինքն՝ ամեն երկու նույնահանգ տողերը միասին ըստ բովանդակության կազմել են մի միություն, մի «տուն» («բեյթ»): Այսպես հորինվել են, ուրեմն, հնումն սիրո երգերը: Մի անգամ որ այսպիսի ոտանավորով և հանգերով խոսքն ավելի գեղեցիկ ու վայելուչ է դառնում, ներսես Շնորհալին, իր ռիթմական զգացումով ու ճաշակով, չէր կարող չկիրառել այդ արվեստը միայն նրա համար, որ Ափրոդիտյան երգերն էլ այդպես են հորինելիս եղել: Այսպիսով աշխարհիկ երգերի չափերի գործածությունը նրա մեծ հեղինակությամբ ընդհանրացել է ամեն տեսակի կրոնական բանաստեղծությունների համար ևս: Նույնը պետք է ասել և ոտանավորների հանգի նկատմամբ:

Արդարև Գրիգոր Նարեկացին և Գրիգոր Մագիստրոսը գործածել են աշխարհիկ չափերից մի քանիսը, բայց Նարեկացին դեռ գրել է անհանգ ոտանավորներ: «Ողբերգության» մեջ միայն մի երկու տեղ նա, ինչպես ինքն ասում է, նմանելով ողբասացների բանաստեղծությանը՝ հանգեր է կազմել: Մեր այդ կրոնական մեծ բանաստեղծի հռչակը հավանորեն դեռ այնքան ծավալված չի եղել 12-րդ դարի առաջին կեսին, որքան հետագայում. ուստի նրա տաղերի ոտանավորը չի ունեցել հետևողներ ամեն տեսակի կրոնական քերթվածների նկատմամբ, մանավանդ որ նրա բա-

25 Անդ, էջ 163 և հտն.:

նաստեղծական հմայքը հիմնված է եղել ոչ թե տաղերի վրա, այլ «Ողբերգության», որ անհանգ է և կարող էր նաև «անշահական» համարվել: Գրիգոր Մազիստրոսն արդեն հանգը բանեցրել է կրոնական բովանդակությամբ «Հազարտողեան» գրվածքի մեջ, բայց նրա գործը պատահական բան լինելով՝ ընդունելություն չի գտել: Հայ կրոնական բանաստեղծությունն անհանգ է մնացել մինչև Ներսես Շնորհալին, որի երկերից շատերը, առանձնապես տաղերը, նույնպես անհանգ են: Բայց և այնպես նա քսան տարեկան հասակից արդեն սիրում է բանեցնել հանգերը, հատկապես մեծ քերթվածներին մեջ:

Հանգի գործածությունն այն դարում թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում շատ միակերպ էր. նույն հանգը սովորաբար անցնում է ամբողջ քերթվածի մեջ սկզբից մինչև վերջը: Երբեմն հազարավոր տողերի վերջում կրկնվում են նույն հնչյունները, և փոխանակ փաղաքշելու մարդու լսելիքը՝ շուտով հոգնեցնում են այն և տաղտկալի դարձնում երկի ընթերցումը: Շնորհալին իր ընտիր ճաշակով չէր կարող չզգալ այդ, և նա մի քանի տեղ հանգերի փոփոխություն է անում կամ տողեր անհանգ թողնում՝ այսպես բացատրելով այն²⁶.

Ո՛չ մի տառիս վերջ յանգական,
Զի մի՛ ծուլից լուր ծանրանան.
Այլ խտրաբար փոփոխական,
Զի ընթերցողք ոչ ձանձրանան:

Այս փոփոխությունը, ցավոք, երբեմն այնքան շատ թվով տողերից հետո է լինում, որ գրեթե անզգալի է մնում: Ժամանակի պահանջն այդպես էր, և այդ համարվում էր արվեստի կատարելություն հանուր ազգերի բանաստեղծության մեջ: Շնորհալին, սակայն, ունի նաև բավական թվով երգեր, որոնց մեջ ամեն տուն իր առանձին հանգն ունի, և երբեմն նա նույնիսկ տող ընդ մեջ անհանգ ոտանավորներ է հորինում: Եվ նա հանգերի այսպիսի կիրառության նկատմամբ ևս անպայման ազդել է իր հաջորդների տաղաչափական արվեստի վրա:

Նրա բանաստեղծության մեջ շատ սիրված է նաև ծայրակապը կամ գլխակապը (ակրոստիխ), կա՛մ այբբենական կարգով Ա—Ք և կա՛մ շուռ տված՝ Ք—Ա: Նա հաճախ կազմում է այսպիսի գլխակապեր «Ներսեսի բանս է», «Բան Ներսեսի», «Ներսեսի է այս երգս», «Տէր Ներսեսի է սա» և այլն: Այսպիսի գլխակապերը կարծես դիտավորյալ կերպով են գործածված՝ հեղինակի անունը պահելու համար: Երբեմն երկատող տների տողերից առաջինն սկսվում է Ա—Ք կամ Ք—Ա տառերից մեկով, և երկու տողն էլ վերջանում են տների սկզբի տառով՝ կազմելով հանգեր կամ թե լրիկ բաղաձայնույթ, կամ առձայնույթ, օրինակ.

²⁶ Անդ, էջ 223:

Աստուածեղէն հոգեովն ի սմա
 Խաղաղութեան անուն արքա...
 Երբեակ տառիւ վերաբերեմ,
 Զմարդիկ յերկինքս մակագրեմ...²⁷
 Թըմբերեալ զհոգիս առնէ զըւարթ,
 Յայս շանկանել դառն որոգայթ.
 Ժամանակեայ զկենցաղըս յոյժ
 Ասէ, զանկեալսն ի սմա անբոյժ.
 Իբրեւ երազ խոր դիշերի,
 Կամ պըղպըջակ ինչ կաթուածի²⁸:

Այսպիսի սկսվածքները տողավերջերի հետ հանգիստություն կազմե-
 լով՝ տներին տալիս են ըստ ձևի ևս ամբողջություն: Երբ առանձին տների
 բոլոր տողերն սկսվում են նույն տառերով և տողերը կարճ են, նույն
 հնչյունների կրկնությունը տողերի սկզբում՝ թողնում է ռիթմական հան-
 գիսություն — բաղաձայնությի կամ առձայնությի տպավորություն²⁹:
 Դրանով ևս զգալի է լինում տողերի, ինչպես և տների ամբողջությունը,
 երբ վերջիններս փոքրաթիվ տողերից են կազմված: Այսպես հորինված
 են Ն. Շնորհալու նշանավոր «Առաւօտ լուսոյ» և «Աշխարհ ամենայն»
 երգերը, ինչպես և մի քանի ուրիշները: Բերենք իբրև օրինակ հետև-
 յալները.

Առաւօտ լուսոյ,
 Արեգակն արդար,
 Առ իս լոյս ծագեա՛
 Աշխարհ ամենայն,
 Առ իս նայեցեալ՝
 Ախտակից լերուք:
 Բանամ ըզըրթունս,
 Բարբառիմ լեզուաւս,
 Բողոքեմ զանձնէս:
 Գող եղէ մեղաց,
 Գըտող կորըստեան,
 Գուբ ինձ փորեցի:

8. Հոգեվոր երգեր ու տաղեր և թղթեր: — Որչափ բազմազան են
 ներսես Շնորհալու բանեցրած տաղաչափական ձևերը, նույնչափ աչքի է

²⁷ Երևում է, որ Շնորհալու ժամանակ արդեն է և է տառերը միապես են արտասան-
 վել, և նա չի խորշում բառերի վերջում է տառի փոխանակ է գրելուց:

²⁸ Անդ, էջ 356: Տե՛ս և էջ 359 և հտե., «Անդրադարձութիւն տառից յիշատակի»,
 թրոնց տները սկսված են Ք—Ա տառերով:

²⁹ «Հանգիստության, հանգի և տան» մասին ընդհանրապես՝ տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հա-
 յոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 398—452:

ընկնում նրա ստեղծագործությունը նաև իր այլևայլ գրական տեսականներով: Այս նկատմամբ ևս նա շատ բան, հարկավ, ժառանգել է նախորդներից, ինչպես են՝ տաղեր ու գանձեր, հոգևոր երգեր-շարականներ, հոգեբուխ աղոթքներ («Հաւատով խոստովանիմ»), թղթեր և այլն. բայց նա մեր գրականության մեջ մտցրել է նաև նոր գրական տեսականներ և հին տեսականները զարգացրել է: Այսպես, օրինակ, նրա չափածո թղթերի մեջ³⁰ ներքին մտերմական զգացումով աչքի է ընկնում իր եղբորորդի Ապիրատին ի Կոստանդնուպոլիս ուղղած նամակը, որի մեջ նկարագրում է իր այդ տոհմիկի զինավարժական աջողությունները, ցանկանում է նրա գալուստն ի Հռոմկլա ամրոցը և տալիս է նրան խրատներ:

Ավելի կարևոր են Շնորհալու բազմաթիվ հոգևոր երգերը, որոնցով նա խիստ ճոխացրել է հայոց եկեղեցու ժամերգությունը³¹: Դրանց մեջ կան և շատ գեղեցիկները և այնպիսիները, որ մի ժամանակ սիրված և ժողովրդականացած են եղել: Բերենք միայն երկու տուն Վարդանանց շարականից³², որի զլխակապն է՝ «Ներսեսի երգ»: Ամեն մի տունը նվիրված է Ավարայրի ճակատամարտի մեջ ընկած այն հերոսներից մեկի հիշատակին, որոնց անունները հայտնի են պատմությունից. բանաստեղծը մոռացության չի տվել նաև 1036 անանուն ռամիկ քաջերին:

Նորահրաշ պսակաւոր և զօրագլուխ առաքինեաց,
Վառեցար զինու հոգւոյն արիաբար ընդդէմ մահու,
Վարդա՛ն, քաջ նահատակ, որ վանեցեր ըզթըշնամին,
Վարդագուլն արեամբըդ քով պսակեցեր ղեկեղեցի:
Երկնաւոր թագաւորին զինու յաղթեալ պատերազմին,
Խոհական իմաստութեամբ խոհեմացեալ անճառապէս,
Խորէ՛ն խորհրդական և ծանուցեալ անուն բարի,
Խաչելոյն վրկայ եղեալ հեղմամբ արեան պսակեցաւ:

Բազմաթիվ են Ներսես Շնորհալու «յորդորակաները», այն ոտանավորները, որ նա կցել է հաճախ իր ուրիշ աշխատությունների վերջից: Ավելի ևս մեծ թվով են նրա տաղերը³³, որոնք գրված են տերունական, ինչպես և սրբերի տոներին երգելու համար: Դրանք հորինված են խիստ

³⁰ «Բանք չափաւ», էջ 303—312:

³¹ «Շարական», էջմ., 1861, էջ Բ և հտն. «Սուրբն Ներսէս [երգեաց] զվառ ձայնն Աւագ օրհնութեան, զԾօթանասնիցն, զնինուէացուցն, զԱղուհացից ամենայն կիրակէիցն, զՄաղկազարդի հարցն, զՀոգւոյ գալստեան շորս պատկերսն, զՎարդավառի գերկու պատկերսն և զՓոխման գերկու պատկերսն, զՅօհաննու ԴՁ հարցն, զՄարգարէից ԴՁ հարցն. զՀրեշտակապետացն, զՍորահրաշն Վարդանանց, զՂեոնդեանցն, և զԱյսօր անճառն, զՆորողոզն, զԱստուած անեղն, զԱրարչականն, զԱրեազալի շարականն, զՕրհնեմք զքեզն. զՆայնաց սիրովն, և զԻբէն հայցեմքն, և ըստ ոմանց՝ զսուրբ Յակոբայն ևս սորա է ասացեալ»: Այլ և «Աստուած անեղ», «Բանք չափաւ», էջ 323 և հտն.:

³² «Շարական», էջ 571 և հտն.:

³³ «Բանք չափաւ», էջ 365—476:

Նաստեղծական հմայքը հիմնված է եղել ոչ թե տաղերի վրա, այլ «Ողբերգության», որ անհանգ է և կարող էր նաև «անշահական» համարվել: Գրիգոր Մազիստրոսն արդեն հանգը բանեցրել է կրոնական բովանդակությամբ «Հազարտողեան» գրվածքի մեջ, բայց նրա գործը պատահական բան լինելով՝ ընդունելություն չի գտել: Հայ կրոնական բանաստեղծությունն անհանգ է մնացել մինչև Ներսես Շնորհալին, որի երկերից շատերը, առանձնապես տաղերը, նույնպես անհանգ են: Բայց և այնպես նա քսան տարեկան հասակից արդեն սիրում է բանեցնել հանգերը, հատկապես մեծ քերթվածների մեջ:

Հանգի գործածությունն այն դարում թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում շատ միակերպ էր. նույն հանգը սովորաբար անցնում է ամբողջ քերթվածի մեջ սկզբից մինչև վերջը: Երբեմն հազարավոր տողերի վերջում կրկնվում են նույն հնչյունները, և փոխանակ փաղաքշելու մարդու լսելիքը՝ շուտով հոգնեցնում են այն և տաղտկալի դարձնում երկի ընթերցումը: Շնորհալին իր ընտիր ճաշակով չէր կարող չզգալ այդ, և նա մի քանի տեղ հանգերի փոփոխություն է անում կամ տողեր անհանգ թողնում՝ այսպես բացատրելով այն²⁶.

Ո՛չ մի տառիս վերջ յանգական,
Զի մի՛ ծուլից լուր ծանրանան.
Այլ խտրաբար փոփոխական,
Զի ընթերցողը ոչ ձանձրանան:

Այս փոփոխությունը, ցավոք, երբեմն այնքան շատ թվով տողերից հետո է լինում, որ գրեթե անզգալի է մնում: Ժամանակի պահանջն այդպես էր, և այդ համարվում էր արվեստի կատարելություն հանուր ազգերի բանաստեղծության մեջ: Շնորհալին, սակայն, ունի նաև բավական թվով երգեր, որոնց մեջ ամեն տուն իր առանձին հանգն ունի, և երբեմն նա նույնիսկ տող ընդ մեջ անհանգ ոտանավորներ է հորինում: Եվ նա հանգերի այսպիսի կիրառության նկատմամբ ևս անպայման ազդել է իր հաջորդների տաղաչափական արվեստի վրա:

Նրա բանաստեղծության մեջ շատ սիրված է նաև ծայրակապը կամ գլխակապը (ակրոստիխ), կա՛մ այբբենական կարգով Ա—Ք և կա՛մ շուռ տված՝ Ք—Ա: Նա հաճախ կազմում է այսպիսի գլխակապեր «Ներսեսի քանս է», «Բան Ներսեսի», «Ներսեսի է այս երգս», «Տէր Ներսեսի է սա» և այլն: Այսպիսի գլխակապերը կարծես դիտավորյալ կերպով են գործածված՝ հեղինակի անունը պահելու համար: Երբեմն երկատող տների տողերից առաջինն սկսվում է Ա—Ք կամ Ք—Ա տառերից մեկով, և երկու տողն էլ վերջանում են տների սկզբի տառով՝ կազմելով հանգեր կամ թե լոկ բաղաձայնույթ, կամ առձայնույթ, օրինակ.

²⁶ Անդ. էջ 223:

նաստեղծական հմայքը հիմնված է եղել ոչ թե տաղերի վրա, այլ «Ողբերգության», որ անհանգ է և կարող էր նաև «անշահական» համարվել: Գրիգոր Մագիստրոսն արդեն հանգը բանեցրել է կրոնական բովանդակությամբ «Հազարտողեան» գրվածքի մեջ, բայց նրա գործը պատահական բան լինելով՝ ընդունելություն չի գտել: Հայ կրոնական բանաստեղծությունն անհանգ է մնացել մինչև ներսես Շնորհալին, որի երկերից շատերը, առանձնապես տաղերը, նույնպես անհանգ են: Բայց և այնպես նա քսան տարեկան հասակից արդեն սիրում է բանեցնել հանգերը, հատկապես մեծ քերթվածների մեջ:

Հանգի գործածությունն այն դարում թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում շատ միակերպ էր. նույն հանգը սովորաբար անցնում է ամբողջ քերթվածի մեջ սկզբից մինչև վերջը: Երբեմն հազարավոր տողերի վերջում կրկնվում են նույն հնչյունները, և փոխանակ փաղաքշելու մարդու լսելիքը՝ շուտով հոգնեցնում են այն և տաղտկալի դարձնում երկի ընթերցումը: Շնորհալին իր ընտիր ճաշակով չէր կարող չզգալ այդ, և նա մի քանի տեղ հանգերի փոփոխություն է անում կամ տողեր անհանգ թողնում՝ այսպես բացատրելով այն²⁶.

Ո՛չ մի տառիս վերջ յանգական,
Զի մի՛ ծուլից լուր ծանրանան.
Այլ խտրաբար փոփոխական,
Զի ընթերցողք ոչ ձանձրանան:

Այս փոփոխությունը, ցավոք, երբեմն այնքան շատ թվով տողերից հետո է լինում, որ գրեթե անզգալի է մնում: Ժամանակի պահանջն այդպես էր, և այդ համարվում էր արվեստի կատարելություն հանուր ազգերի բանաստեղծության մեջ: Շնորհալին, սակայն, ունի նաև բավական թվով երգեր, որոնց մեջ ամեն տուն իր առանձին հանգն ունի, և երբեմն նա նույնիսկ տող ընդ մեջ անհանգ ոտանավորներ է հորինում: Եվ նա հանգերի այսպիսի կիրառության նկատմամբ ևս անպայման ազդել է իր հաջորդների տաղաչափական արվեստի վրա:

Նրա բանաստեղծության մեջ շատ սիրված է նաև ծայրակապը կամ գլխակապը (ակրոստիխ), կա՛մ այբբենական կարգով Ա—Ք և կա՛մ շուռ տված՝ Ք—Ա: Նա հաճախ կազմում է այսպիսի գլխակապեր «Ներսեսի բանս է», «Բան ներսեսի», «Ներսեսի է այս երգս», «Տէր ներսեսի է սա» և այլն: Այսպիսի գլխակապերը կարծես դիտավորյալ կերպով են գործածված՝ հեղինակի անունը պահելու համար: Երբեմն երկատող տների տողերից առաջինն սկսվում է Ա—Ք կամ Ք—Ա տառերից մեկով, և երկու տողն էլ վերջանում են տների սկզբի տառով՝ կազմելով հանգեր կամ թե չոկ բաղաձայնույթ, կամ առձայնույթ, օրինակ.

²⁶ Անդ, էջ 223:

Որք այժմ ըզմեղ գոն աղարտեալ,
Զանթագաւորքըս պարսաւեալ:

Առանձին սրտմտությամբ խոսում է մահմեդական տաճիկների (արաբ-ներ) և ավելի ևս նրանց կրոնին հետևող իր ժամանակակից այլ ազգերի մասին.

Արեանարբուք գաղանացեալ,
Զազիր գործովք անասնացեալ...
Զոսկերըս մեր ըզշորացեալ,
Զոր էր նախնի ազգաց ծրծեալ,
Վիշապօրէն սոցա կըլեալ,
Եւ առիւծուց նըման մանրեալ:
Զի ի համար թիւ ոչ անկեալ
Անպարտ արեանցըն զոր հեղեալ.
Կամ ծառայիցն անգին գերեալ,
Եւ կամ յայտնին որ վաճառեալ.
Կամ ըզգոյիցն յափըշտակեալ,
Որք ընդ ձեռամբ նոցին անկեալ:
Որոց այնքան աղքատացեալ,
Որպէս յերկաթ գոլով՝ պընդեալ:
Թողից ըզշարըն մեծ ասել
Զհոգւոց կորուստըն զործեցեալ,
Ի հաւատոցն ուրացուցեալ,
Եւ շար գործովք ապականեալ...
Ի յաշխարհէ ծնընդեան ելեալ,
Ի հայրենեաց տարամերժեալ:
Յերկիր օտար պանդըխտացեալ,
Մինչ զի ըզմերըն մոռացեալ.
Զաշխարհըս մեր օտարք կերեալ,
Մեր առաջի աշաց տեսեալ³⁷:

Այս «Վիպասանությունը» իր կոկ ոճի և լեզվի պարզությամբ շատ սիրելի է եղել և հետագայում, նույնիսկ նմանողության օրինակ է դարձել: Կիլիկիայի հայոց Լևոն Գ թագավորը 150 տարի հետո Վահրամ Բաբուն կոչված վարդապետին շարունակել է տվել այն, սկսած թուրքերի հարձակումից և վերջին Գագիկ Բագրատունի թագավորից մինչև մոտ 1275 թիվը: Գրված է Ռուբինյան տիրապետության մասին միևնույն ձևով և նույնիսկ նույն «եալ» հանգով, ինչպես Շնորհալու գործը³⁸:

³⁷ Անդ, էջ 539 և հտն.:

³⁸ Dulaurier, Historiens Arméniens. էջ 493: Տե՛ս և Զարեհանալյան, Հայկ. դպր. պատմ., էջ 701:

Մի ուրիշ նոր գրական տեսակ է չափածո ներբողյանը: Հին ներբողյանների ու ճառերի մեջ որոշ կտորներ ոչ միայն պերճախոսական բնավորություն ունեն, այլև երբեմն իրենց ռիթմով և լիրիզմով մոտենում են չափածո խոսքին և անգամ չափածո բանաստեղծություն կարող են համարվել: Այդ բավարարություն չի տվել Ներսես Շնորհալուին. նա ուսանավորով բանաստեղծաբար հորինել է ս. Խաչի ամբողջ ներբողյանը, նյութն առնելով Դավիթ Անհաղթի անունով հայտնի ներբողյանից³⁹, որի և հարասությունն է արել: Դրա վերջին մասը ջերմ հավատով ասված մի մեծ օրհներգություն է, բանաստեղծի սիրած ութվանկանի տողերով ու փոփոխ հանգերով:

Ուսանավորով է հորինված և «Մաղթանք առ սուրբ հրեշտակսն»⁴⁰, որ կա հրեշտակների մասին «Գովեստ ներբողական» գրվածքից հետո: Իսկ այս երկը Ներսեսը 1162 թ. գրել է իր եղբայր Գրիգորիս կաթողիկոսի խնդրով, հետևելով Դիոնեսիոս Արիոսպագացու «Յաղագս երկնայնոյն քահանայապետութեան» (=հիերարխիայի), որ հայերեն թարգմանել է Ստեփանոս Սյունեցի Քերթովը հունաբան լեզվով: Ուստի Շնորհալու ոճը, նրա ազդեցությամբ, այս գրվածքի մեջ մութն է, «աւելի բարձր և արուեստակեալ է»⁴¹: Նա խոսում է հրեշտակների կամ զվարթունների ամեն մի դասի կատարած դերի ու պաշտոնի մասին:

Ներսեսն առհասարակ միշտ պատրաստ է եղել ոչ միայն իր եղբոր, այլև որևէ խնդրով իրեն դիմող ուրիշներին սիրով պատասխանելու և հաճախ իրեն տրված հարցերին իր մեծ հմտությամբ լուծում տալու: Նա ունի նաև մի քերթված՝ «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա բարառնաբար ի դիմաց նորին ի չափ երկոտասանիցն պարզեալ ոտից ի խնդրոյ առն բժշկապետի և աստեղագիտի Մխիթարայ»⁴²: Քերթվածը «բարառնաբար», այսինքն դիմառնաբար է հորինված. խոսում է ինքը երկինքը իր կողմից առաջին դեմքով իբրև անձնավորված էակ.

Իմ եղական գոլով բնութիւն և սկըզբնական,
Յանեղէ՛ն ձգեալ կամաբ անդուգական,
Անջըրպետեմ զջուրսըն վերին և ներքնական...
Բոլորա՛կ եմ կիսագունդ որպէս խորան,
Բնութեամբ կայուն, անձամբ շարժուն անկայական:
Հիմն և աւարտ եմ գոյացութեանցս այս նիւթական.
Անդունդք ի խոր, բարձունք ի վեր, մինչ վերանամ:

39 «Բանք չափաւ», էջ 229—263. «Ներբողեան կենսատու սուրբ Խաչին առ ի սրբոյ հօրէն մերմէ Դավթէ Անյաղթ փիլիսոփայէ ասացաւ, Ուսանաւոր չափով աստանօր եղաւ». «Տեսառն Ներսիսի ներբողեան կենսատու սուրբ Խաչին»:

40 Անդ, էջ 267 և հտն.:

41 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 272 և հտն.: Գ. Զարբհանալյան, Պատմ. հին դպրության, էջ 622: Զարբհանալյան, Մատենադարան հայկ. թարգմանությունց, էջ 382 և հտն.:

42 Անդ, էջ 279 և հտն.:

Ամբողջը 12-վանկանի մի մեծ գրվածք է, որի մեջ նկարագրված է երկինքն ըստ ժամանակի հասկացության՝ արեգակ, լուսին, յոթն մոլորակներ, տասներկու կենդանակերպներ և այլն, առանձին խորհրդանշություններով, ինչպես նույն նյութի մասին գրել են նույն դարում նաև բիզանդացիների մեջ: Հայոց գրականության մեջ այդ մի նոր գրական տեսակ է մի նոր թեմայով, ոչ լիովին կրոնական բովանդակության, և հետագայում առաջ է բերել նմանողներ: Շնորհալու այդ քերթվածի մեջ պակասում է բանաստեղծական թռիչքը, բայց այն հաճելի է իր ընտիր ու ճշակավոր ոճով և սահուն ու ռիթմիկ ոտանավորով: Գրվածքի վերջում կա մի «յորդորակ» այս վերնագրով՝ «Նորին ալաշափ տաղք ի խնդրոյ անուան նախագիծ տառից տանց»: Ամեն տան (երկտողի) սկզբի տառերը կազմում են այս գլխակապը՝ «Մխիթար բժիշկ, ընկալ ի Ներսէսէ զայս բան»:

Այս բժիշկ Մխիթարը⁴³, Շնորհալու բարեկամը, եղել է նաև «աստեղագէտ» և, երևի, իբրև այնպիսին՝ նա մեր քերթողից խնդրել է տաղաչափության մասին գրել երկնքի մասին: Նրանից չի մնում աստղաբաշխական գրվածք, բայց կա մի կարևոր բժշկական գործ, որ նա անվանել է «Զերմանց մխիթարութիւն, զի սա մխիթարէ զբժիշկն ուսմամբ, իսկ զհիւանդն առողջութեամբ»⁴⁴: Իր ժամանակի այս նշանավոր անձը, ինչպես իր գրքի առաջաբանի մեջ ինքը հայտնում է, եղել է Հեր (այժմյան Խոյ) քաղաքից: «Ի մանկութենէ սիրող եղէ, ասում է, իմաստութեան և բժշկական արուեստից, և վարժեցայ ի դպրութիւն արաբացւոց, պարսից և հելլենացւոց»: Իր գիրքը գրել է 1184 թ. հորդորանքով Շնորհալու հաջորդ Գրիգոր Պահլավունի Տղա մականվանված կաթողիկոսի, որին գովում է նա ասելով՝ «ամենևին սիրող իմաստութեան և հմուտ»: Գիրքը նա հորինել է քաղվածորեն և թարգմանաբար արաբ, պարսիկ և հույն բժիշկների գրվածքներից: Առաջաբանը գրաբար է, իսկ բուն նյութը ժամանակի խոսակցական լեզվով. «Եւ արարի զսա գեղջուկ և արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց, առ ի յիշատակել զմեզ»: Մխիթար Հերացին գրած է նաև «Վասն քարանց և յատկութեանց նոցա և բժշկութիւն նոցա», և ուրիշ բժշկական աշխատություններ ևս, որոնցից քաղվածքներ կան հետագա բժիշկների գրվածքների մեջ, բայց բուն երկերը երևան չեն եկել: Առհասարակ բժշկական ուսումն և արվեստը հնուց սիրված է եղել հայերի մեջ. Մխիթարից և՛ առաջ, և՛ հետո եղել են շատ բժիշկներ: Նրանցից առանձնապես հիշելի են Ստեփանոս (բժիշկ Ահարոնի տոհմից) 13-րդ դարում, հայտնի գիտնական մի բժիշկ 15-րդ դարում՝ Ամիր Դովլաթ Ամասիացին, ինչպես և Ասուր Սեբաստացին 17-րդ դարում:

Առաջնորդվելով վերևում բացատրված իր տեսակետով, թե բանա-

⁴³ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 257 և հտն.: «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1888, հոկտեմբեր:

⁴⁴ «Մխիթարայ բժշկապետի Հերացոյ, Զերմանց մխիթարութիւն», Վենետիկ, 1832:

գործության նպատակն է ուսուցանել և ոտանավորը զվարճալի է դարձնում գրվածքը, Ներսես Շնորհալին գրել է և երկու շարք չափածո խրատներ, և որպեսզի ավելի զվարճալի լինի, այդ փոքր երկերը հորինել է «ի դիմաց այբբենից տառից», այսինքն՝ այբուբենի կողմից⁴⁵։ Դրանք ունեն վերացական բնույթ, բայց շատ հաճելի են հեղինակին հատուկ սահուն, երբեմն և պատկերավոր ոճով։ Շարքերից մեկը՝ «Խրատ ուսումնականաց մանկանց»՝ կազմված է մեր տառերի թվով քառյակներից։ Դա իսկապես մի մանկավարժական գրվածք է, որով թե՛ այբբենն է կարգով սովորեցնում, թե՛ միաժամանակ բարոյակրթական խրատներ է տալիս մանուկներին։ Առանձնապես աչքի է ընկնում և այն, որ նա հորդորում է սիրել ուսումնն ու գիտությունը։

Այսպես, վերջաբանի մեջ ասում է.

Եկ բեր, մանո՛ւկ, զունկըն քո յիս,
 Լուր և անսա իմում բանիս...
 Սիրեա՛ զուսումն, որով պատուիս
 Ի յերկնայնոցն և ի յերկրիս։

Բուն քառյակների մեջ էլ հաճախ նա կրկնում է նույնը. օրինակ՝

Գիմըն գանձէ քեզ բիւր բարի,
 Գրելով զիմաստս ի տախտակի,
 Զնա արկ ի քոյդ պարանոցի,
 Որ պատուական է քան զոսկի։

Դեռ 19-րդ դարի առաջին հիսնամյակին էլ, ինչպես Շնորհալու ժամանակ, վարժապետները տախտակի վրա գրում էին աշակերտների դասերը և կախում նրանց վզերից։

Դայն դուռն բանայ քեզ գիտութեան
 Ըզտաճարին իմաստութեան.
 Բախեա և մուտ արիութեամբ,
 Մի արտաքոյ մնար հեղգութեամբ։
 Զայն զարթուցանէ ըզքեզ, մանո՛ւկ,
 Զայնիւ հընչմամբ որպէս թըմբուկ.
 Մի՛ յուսմանէ լինիր տաղտուկ,
 Զի մի՛ տաս վայ անձինդ յատուկ։
 Ժէն ժուժկալ լինել, ասէ, յուսումն,
 Թէև ապտակ առնուս յարբումն.
 Հայեա՛ց յոսկին, որ ի քրայումն,
 Զի ծեծելով առնու զմաքրումն։

⁴⁵ «Բանք շափաւ», էջ 326—350։

Այսպես և ուրիշ քառյակների մեջ: Բարոյակրթական խրատները սո-
վորական բովանդակությու՜ն ունեն, երբեմն և կրոնական — հեռանալ չա-
րությունից, վատ մարդկանցից, սուտ խաղերով չզբաղվել, նմանել իմաս-
տուններին, լսել ծնողներին և վարդապետին (ուսուցչին), հետևող լինել
իմաստուններին, չլինել ծուլ, հպարտ, լինել ջանասեր, խոնարհ, հնա-
զանդ լինել ծերերին և նմաններին:

Պէ՛ն պատուիրէ պարկեշտ լինել,
Մի՛ գորովայնըդ խըճողել,
Մի՛ ըզգինի բընաւ սիրել,
Մի՛ տարածամ գբերանդ յածել:

Խրատների մյուս շարքը գրված է ությակներով՝ «Բան ներտաղական
ի խրատ ոգոց համայնից ի դիմաց մերոյին տառից տանց յիւրաքան-
չիւրսն քառից», այսինքն՝ ամեն խրատ կազմված է չորս տնից (երկու
տողը մի տուն): Խրատներն ուղղված են ամեն մարդու՝ և՛ մանուկներին,
և՛ երիտասարդներին, և՛ ծերերին, բայց ոչ գիտուն մարդկանց, «Սա ոչ
գիտնոց՝ այլ տղայապէս մանկանց տըւաւ նուսխայապէս», գրում է հեղի-
նակը: Ունին ընդհանուր բարոյակրթական բովանդակությու՜ն — օրինակ-

Բենըն բանից, ասէ, շարաց
Սանձեա զլեզուդ վասն ընկերաց.
Ի բերանոյ քո հան ի բաց
Զխօսս աղտեղիս նախատանաց:
Նաև ի բան բամբասանաց՝
Դիր պահապան քոյոց շըրթանց...
Ծայն ծանուցանէ յոյժ ծանրագոյն.
Զբան երդման ուրանալոյն...
Զայն չար ասէ զագահութիւն,
Զի շատ մեղաց է ծնելութիւն:
Զի ի նմանէ է սպանութիւն,
Նա է աւար և գեւութիւն.
Անտի սկսեալ է գողութիւն,
Եւ անիրաւ դատողութիւն.
Ի յայնմանէ վաշխառութիւն,
Եւ ըզմիմեանս ատելութիւն:

Խրատնե՛ր: է տալիս և աշխարհի մեծամեծներին՝ չլինել անբարտա-
վան, այլ քաղցր ու հեզ, խոնարհ և շատ նմանները: Կան նաև կրոնական
բովանդակությամբ խրատներ, այլև կյանքի անցավոր լինելու մասին.

Կենըն կենաց զանցաւորէ
Կըրկին դըրամբք քաղաք ասէ.

Ընդ մին մըտեր մերկ յարգանդէ,
Ընդ միւսն ելցես մերկ յաշխարհէ:
Արդ զի՞նչ օգտիս դու ի շահէ
Ի քաղաքիս այս վաճառէ,
Յորժամ ի դրունսն կողոպտէ
Մահն, որ կենաց թըշնամին է:

Բոլորովին նույն ձևով, ինչ խրատական քառյակները, հորինված է և «Բան հաւատոյ վասն անեղին և եղելոց բարառնաբար ի դիմաց հայկական տառից չափաբերմամբ ոգեալ»⁴⁶: Դա մի փոքր գրվածք է, սկզբի քառյակների նյութը դավանաբանական է, հետո շատ էական կետերով համառոտ դրված է Ս. Գրքի բովանդակությունը, սկսած աշխարհի ստեղծումից մինչև Քրիստոսի երկրորդ գալուստը: Բանաստեղծական արժեք չունի. հորինված է լոկ գործնական նպատակի համար:

Վերջապես՝ վերևում հիշված Ապիրատի խնդրով, Հռոմկլայում 1151 թ. Շնորհալիի գրել է իր մի ուրիշ աշխատությունը, դարձյալ «Բան հաւատոյ», որ նվիրել է ի հիշատակ իր ծնողներին և ազգականներին⁴⁷: Դա Ավետարանի անզարդ և արագ ոճով համառոտ պատմությունն է մոտ 1500 ութվանկանի տողերով, հանգերի փոփոխմամբ.

Փոքր բանիւ կարճ ի կարճոյ
Միայն ըզմիտսըն ցուցելոյ,
Ընթերցողաց վերծանելոյ
Արագ մըտացն հասելոյ:

Սկզբում դրված է եկեղեցու դավանությունն աստվածության և «երկու բնության» մասին: Այս գործը, որ առանձին բանաստեղծական արժեք չունի, իր ժամանակին անպայման շատ հաճելի միջոց է եղել Ավետարանի պատմությունը սովորելու համար: Դա առաջին փորձն է «մեսիական» հորինելու, բայց իրեն՝ հեղինակին, երևի, չի բավարարել:

5. «Առակք» — հանելուկներ: — Մեր Շնորհալի բանաստեղծը ոչ միայն մեկին գրելու հակումն է ունեցել, այլև հակառակ չի եղել իր խոսած լեզվով, անգամ ընտանեկան ոճով շարադրելուն: Նա գրականության մեջ մտցրել է մի նոր տեսակ ևս՝ «Առակք վասն ուրախութեան մարդկան»⁴⁸: «Առակք» բառն այստեղ չպիտի հասկանալ արդի իմաստով, այլ իբրև «հանելուկներ»: Տպագրված են 120 «առակներ», որոնց մեջ կան և ժամանակի խոսակցական լեզվով գրված: Ինչպես ժողովրդական հանելուկների, նույնպես և «առակների» նպատակն է ոչ այնքան մարդկանց

⁴⁶ «Բանք չափաւ», էջ 313 և հտն.:

⁴⁷ Անդ, էջ 167—227. «Բան հաւատոյ ոտանաւոր տաղի չափոյ»:

⁴⁸ Անդ, էջ 560 և հտն.:

ուրախացնել, որքան զվարճալի եղանակով սովորեցնել և սրամտություն զարգացնել, դիտել տալ բնությունը, զանազան իրեր և այլն:

Դրանց նյութը կիսով վերաբերում է կրոնական բաների և անձերի, ինչպես են՝ աբեղա, միակեց, դրախտ, ապաշխարանք, առաքյալք, կանթեղ, Աբել և Կայեն, Աբրահամ, Ադամ, Դավիթ, Ղովտ և այլն. նաև Հայոց պատմությունից՝ Վարազդատ, Տորք, Տրդատ: Հետաքրքիր են ավնի այն բազմաթիվ «առակները», որոնք, ինչպես ժողովրդական հանելուկները, հորինված են կենդանիների, պտուղների, տարվա շորս եղանակների և այլ ոչ կրոնական բաների մասին, օրինակ՝ ձյուն, երկինք, արեգակ, լուսին, անձրև, աշխարհ, ծառ, կշեռք, ճրագ, նուռն, դդում, խիար, խաղող, խնձոր, տանձ, ընկույզ, ցորեն, ջրաղաց, ագռավ, այծ, աղվես, արջ, էջ, կատու, կրիա, շուն, խոզ, մաքի, ուղտ, ջորի, սագ, սիրամարգ, կաքավ, արտուտ, բզեզ, մեղու, մրջիմ, գինի, գիրք, դանակ, դուռն, աշտարակ, աղեղ, սուր, սանդր և այլն:

Շնորհալիս այս նոր գրական տեսակը յուրացրել է անշուշտ ժողովրդական բանահյուսությունից. նրա հանելուկների մի մասի նյութն էլ առնելված է ժողովրդականից: Այսպես, օրինակ, մահմեդական շեյխի (= վանահոր) և կաթոլիկ ֆրերի (= եղբոր՝ կրոնավոր իմաստով) նմանեցրած արջի հանելուկի վերջին տողն առնված է ժողովրդական առածից, թե՛ «Արջի աչքը մերու տանձին է»:

Շրխուկ մի կայր զետ ըզֆրերեր.
Ու ինք խաւ ի վեր մուշտակ ունէր,
Խաղայր, քոլօլ⁴⁹ կենայր ու յառնէր,
Ու հետ տանձին զաչերն ածէր:

Ամպրոպ ու կայծակի հրեղեն և անձրևաբեր աստուծուն — Վահագնին ըստ մեր ժողովրդական հավատալիքների՝ փոխանակել է Եղիա մարգարեն, և վերջինս՝ Եղիան հանելուկի մեջ նկարագրված է հիշված աստվածության գծերով:

Տղայն շուտէր բայց միայն հուր,
Մեծին ագռաւըն տայր ապուր.
Հեծեալ հրեղէն ձի ու գնայ սուր,
'ի ինքն ի յամպոյն հոսէ մեզ ջուր:

49 Տպված է՝ «Քաջօլ կենայր», ուղղում եմ «քոլօլ կենայր»: Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» մեջ «Քաջօլ» բառի համար գրված է «անստույգ բառ»: Դա աղճատումն է «քոլոլ» բառի: Տե՛ս Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 676 և 674. «Քրմաստորել, քոլոլել—շների, կատունների և այլն, իրար վայր ձգելով, թավալելով խաղալը»: Գործ է ածվում և մարդոց համար: «Թագավորի հերն ու մերը խաղացին ու իրար քոլոլեցին» (Պոռչյան): Տե՛ս և Հ. Աճառյան, Գավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 1120. «Քոլոլ կենալ, քոլոլել, քոլոլվել—շան զգզզվիլը, իրարու հետ զգզզվիլ. շները քոլոլվում են, գետին տապալել» և այլն:

Ինչքան էլ ժողովրդական տարրը երևում է մի քանի «առակաների» մեջ, բայց սրանք էլ, ինչպես և մյուսները, իբրև գրական երկեր Շնորհալու իրեն ստեղծածն են։ Նա ժողովրդական հանելուկների տեսակն ընդարձակելով, վերածել է նույնահանգ քառյակների (մեկն ությակ է), և անպաճույճ ու հակիրճ ոճով, բայց դիպուկ այլիմաց նմանություններով նկարագրել առակաների մի քանի բնորոշ կողմերը և առաջ բերել իսկական փոքրիկ բանաստեղծություններ՝ լի ճշգրիտ իրականությամբ։ Այսպիսով ժողովրդական բանահյուսության այդ հասարակ տեսակն ստացել է որոշ գեղեցկություն և ունի մի առանձին համեղություն ու գրավչություն, մանավանդ երբ հորինված է խոսված լեզվով։ Բերենք մի քանի օրինակ։ Հենց սկզբում դրված հանելուկի մեջ կենդանի տեսնում ենք սեավոր արեղային՝ առանձնացած աղոթելիս.

Մէկիկ հաւուկ մի կայր փոքրիկ,
'ի ի գլուխն ունէր սևուկ թեպրիկ.
Երթայր նըստէր ինքըն լըռիկ,
Աղօթք առնէր խիստ սըպըրկիկ:

Ահա և քարաշրջիկ խեղճուկ այծը, որ իր մարմնով ծառայում է և՛ քրճաղգեստներին, և՛ գինարբուններին, և՛ ամենքին.

Յամէն շըրջի ինքն ի քարեր,
Ունի ծախու մազէ քըրճեր,
Գինոյ ունի աղուոր տըկեր,
'ի օժտէր ձըրի դանկի կոթեր:

Ձանասեր մըշյունենքի երկայնածիգ քարավանները նմանեցրած են հորասան գնացող բեռնակիր էշերի քարավաններին.

Կարի տեսայ ես շատ կարուան,
Որ կու իջնայր ի հորասան.
Իշուին բոկիկ էր ու անփական,
Մէկիկ հատիկ բառնան ու գան:

Գեղեցիկ է կանաչաղգեստ մանուկ զաւունն իր արոտական խաշների հոտերով և բազմաթիվ գեր ձիերով. և ընդհակառակն՝ «տօթագին քարանձաւ» Հոռմկլայի և շրջակա երկրի այրող աշունը, որ ցամաքեցրել է գետի ջուրը, խանձել ու հնձել է դաշտի խոտը՝ զրկելով ձիուն և էշին:

Թագուոր տըղայ աղուոր տեսակ,
Ջամէն հագնի կանաչ դիպակ.
Խաշինք ունի անթիւ բանակ,
Շատ գէր ձիան որձ ու մատակ:
Մանուկ մի կայր զօրեղ հրեղէն,

Խրմեց հատույց զշուրն ի գետէն.
Ձիուն 'ւ իշուն արար նա քէն,
Հընձեց վերոյց զխոտն ի դաշտէն:

Ո՛րքան իրական է նկարագրված աշխարհ կերակրող ջրադացն իր ցրտոնում (ջրտուն) տառապող անվով (փառ), շաղ տված ալյուրով ու չախչախով:

Մինն ի յանդունդըս տառապէր,
Մինն ի յերեսըն թըքանէր,
Գըլխովըն ծափըս հարկանէր,
Ըզկենարարըն մեզ բերէր:

Ո՞վ կհամարձակվի բռնակալի երեսին բան ասել. բայց մի զարմանալի բան կա թռչունի մագիլներով, և նա ցատկում է բռնակալի երեսի վրա:

Եկ դու մի՛տ դիր, սիրելի՛,
Իրք մի ասեմ զարմանալի.
Մէկ մի ունի մագիլք հաւի,
Վաղէ յերես բըռնակալի:
(Սանդր)

Ինչքան էլ հանելուկների նվաստ տեսակն է մշակել մեր բանաստեղծը, նա չի մոռացել անցավոր մարդ էակի հեղհեղուկ բախտը և որ «աշխարհը հյուրանոց է, մարդիկը հյուր են. կուգան ու կերթան», այն էլ ինչպե՞ս կերթան...

Պանդոկ մի կայր վերայ երկրի
Ի յանցաւոր ճանապարհի.
Որ անծանօթքն ի նմա գային,
Եւ ծանօթքըն գընային:
Մինչ հիւրըն գայր՝ մեծարէին,
Եւ մինչ գընայր՝ կողոպտէին,
Ոչ թէ մասն ինչ իրս առնուին,
Այլ զբովանդակն խըլէին:

«ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ»

1. Դարերի լեգենդաները և ողբերգությունը:—Հիշված բոլոր նոր տեսակի երկերը թեպետ ունեն գեղեցիկ հատվածներ, բայց իրենց նյութով բանաստեղծին արդեն հնարավորություն չեն տվել ոչ երևակայության թռիչքներ գործելու և ոչ էլ ներսուզվելու իր հոգու խորքերը և քրքրելու իր զգացումները: Կարծես Շնորհալին երկար որոնումներ է արել՝

դրա համար մի հարմար նյութ գտնելու և գտել է ամբողջ Ս. Գրքը: Ուստի վերևում հիշված «Բան հալատոյ» երկից հետո, որի նյութն Ավետարանի պատմությունն է, 1152 թ. հորինել է մի իսկական բանաստեղծական գործ՝ «Ողբերգություն վիպասանական ի տառից սրբոց», որ սովորաբար անվանվում է ըստ սկզբի բառերի «Յիսուս ուղի»: Ամբողջ վերնագիրն է՝ «Տեսուն ներսեսի նուէր մաղթանաց ներշնչական տաղիւ տուողի բանից, ըղձումն աղօթից ներանձնական հոգւոց զարթուցելոց մտօք ի թմբրութենէ կրից յիշատակաւ անցելումն իրի ներկայի և ապագայի, ողբումն հեծութեան սրտի, խօսք ընդ աստուծոյ»⁵⁰: Այս ցիտատից հենց կարելի է տեսնել, որ Շնորհալին այս երկի համար ազդվել է Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության Մատյանից: Մյուս կողմից նա հետևել է նաև Գրիգոր Մազիստրոսի «Հազարտողյանին»: Ինչպես վերջինիս մեջ ուտանավորով տրված է Աստվածաշնչի բովանդակությունը, նույնպես և Շնորհալու երկի վիպական կողմն առնված է Ս. Գրքից և նույնիսկ ամբողջ երկը, չորս հազար տող («Երկհազարեան տամբ յանգուկան»), հորինված է նույն «ին» հանգով, ինչպես «Հազարտողյանը»: Բացի Հին և Նոր Կտակարանների պատմությունից՝ վերջը նա հիշում է նաև քրիստոնեության համար աշխատող հայրապետներին ու նահատակներին, ճգնավորներին ու շարշարվածներին և վիպերգը հասցնում է մինչև Քրիստոսի երկրորդ գալուստը—աշխարհիս վախճանը, վերջին դատաստանն ու հավիտենական կյանքն ըստ քրիստոնեական հավատալիքի: Դա բովանդակում է, ուրեմն, այսպես ասած, դարերի լեգենդաները, մարդկային պատմության անցյալը, ներկան և ապագան: Բայց դա լոկ վիպական աշխատություն չէ, այլ միաժամանակ և քնարական քերթված է կամ, ինչպես հեղինակը բնորոշել է, «ողբերգություն վիպասանական». մի կողմով պատմվածք է, մյուս կողմով՝ մի սրտաբուխ երգ: Եվ այս կողմից արդեն նա նմանել է Գրիգոր Նարեկացուն: Այս նմանություններով հանդերձ՝ նա հորինել է մի օրիգինալ — իսկատիպ, յուրաստեղծ ընտիր երկ, որի մեջ անձնականը — լիրիզմը բռնում է կարևոր տեղ: Բանաստեղծը կամ «Երգողը», ինչպես ինքն իրեն անվանում է հեղինակն այդ երկի հիշատակարանի մեջ⁵¹, — իր վրա է դարձնում ըստ Ս. Գրքի և՛ մեղավորների, և՛ արդարների արարքները, հարկավ, իրեն չհամարելով արդար.

Սկիզբն ի հօրէն մեր նախնական
Մինչ ի վերջին դարուս վախճան,
Ըզբան և զգործ համանգամայն
Առ իս փոխեալ դիմառական...

Ամբողջ գրվածքի մեջ շարունակ իշխում է բանաստեղծի իր դեմքը, որ հեծությամբ դիմում է աստծուն.

⁵⁰ «Բանք չափաւ», էջ 7—166:

⁵¹ «Յիշատակարան երգողի բանիս», էջ 160:

*Ընդ աստուծոյ դէմ յանդիման
հօսակցելով անձն անարժան:*

Այդ «հօսքն ընդ աստուծոյ» իսկապես մի «աղօթական բան» է, բազմազան աղոթքների մի շարք, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ երևան է գալիս «Երգողի զգացումների մի գիծ, հոգեկան վիճակի մի կողմ: Նայելով պատմած իրողություններին՝ երբեմն նա զղջում է և խոստովանում իր արարքը, երբեմն որևէ խնդրվածք է անում՝ «իղձա աղօթից», և այդ ամենի ժամանակ, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին, շարունակ իրեն անարժան ու մեղավոր է գտնում: Մարդկային զանազան վիճակների մասին պատմրվածքների մեջ՝ «աստծու հետ խոսքը», այս է կազմում երկի նպատակը և էական տարրը, ամբողջի ընդհանուր գույնը, որով և երկի միությունը:

Գրեթե անընդհատ կապակցությամբ ամփոփ պատմվածքի մեջ իրար հաջորդում են անձերն և իրողությունները և ապա համապատասխան քնարերգությունն ու խորհրդածությունները: Երբեմն այդ երկուսն իրար կից են մեջ բերվում, ինչպես, օրինակ, զրույցը կարճահասակ մաքսավոր Զաքեոսի մասին, որ Հիսուսին տեսնելու համար բարձրանում է ժանտաթղենին (էջ 113):

2. Արտահայտության ձևը Գրիգոր Նարեկացու ձևի հետ համեմատությամբ: Հասարակության ազդեցությունը ոճի վրա: — Ներսես Շնորհալու այս երկի համար, ինչպես Գրիգոր Նարեկացու «Ողբերգության», իշխող է աստված, որից բխում է և երկուսի բանաստեղծությունը: Երկուսն ևս իրենց «բանի», այսինքն՝ բանաստեղծության համար նույն նպատակն են դնում թե՛ իրենք իրենց համար և թե՛ ընթերցողների (էջ 158):

*Եւ որք ինե և կամ յետ իմ
Այսու բանիւ քեզ պաղատին,
Համարեսցիս միշտ ընդ նոսին
Զիս ըզնեւսէս մաղթել սովին:
Եւ առ հոգիս իմ յաւանդին
Եւ ի մարմինս իմ տապանին
Բարեաց ազդումն ի քէն լիցին,
Եւ ցընծացեալըք կայտեսցին:*

Այսպես ուրիշ նման կողմեր երկուսի մեջ ևս:

Ինչպես բերված հատվածներից կարելի է նկատել, Ներսես Շնորհալու այս բանաստեղծության մեջ ողբերգը մեղմ է, տխուր ու քնքուշ, ամենայն ինչ հանդարտ է ու փափուկ: Ոչ վերամբարձ սլացք ու թոխչք, ոչ սրտի այրուք ու ճենճերում և ոչ տոչորող ու կրակոտ զղջում: Այստեղ չենք գտնում հուսահատական ճիչ ու աղաղակ, որով ինքն իրեն կտրատում և ոչնչացնում է Գրիգոր Նարեկացին ողբալիս: Ներսես Շնորհալու մոտ ևս զգացումների զեղումն անկեղծ է, մեծ է կրոնական զղջման եռանդը, բայց, ինչպես սովորաբար, նա չափավորության սահմանից չի

անցնում: Երկուսի մեջ ևս կատարելապես նույն զգացումներն են, միայն արտահայտության թափով ու ձևով տարբեր: Բայց Շնորհալին նման է մի բարեկիրթ մարդու, որ իրեն պահել գիտե, մինչդեռ Նարեկացին հիշեցնում է մի բնական մարդ, որի ներքինն անզուսպ է և որ անմիջականորեն, առանց քաշվելու արտահայտում է իր բռնկումները և հեկեկալով արտասվում: Նա համեմատվում է մի պղտոր հեղեղի, որ գրգանք տալով՝ ալիք-ալիք հտեկից քշում է առաջ, և որի մեջն ընկնողը տանջալից տարվում է երկար-երկար, առանց հասնելու եզրին. մինչդեռ Շնորհալին նման է մի ականակիտ, վճիտ աղբերակի, որ հանդարտ սահում է կարկաջելով, և որի խաղաղ ափին նստած՝ մարդ սուզվում է խորհրդածության մեջ աշխարհիս մասին: Բայց այսպիսի զանազանությամբ հանդերձ՝ Շնորհալու այս երկը պակաս ազդու չէ, քան Նարեկացունը. դա մի հեծություն, մի հառաչ է, մեղմ ու հեզիկ, և ոչ հեծկլտանք ու թառանչ, բուռն ու սաստիկ:

Ինչի՞ց է առաջացել երկուսի այս ոճական զանազանությունը: — Անշուշտ, երկու բանաստեղծների խառնվածքի, բնավորության տարբերությունից. մեկինը տաք ու բռնկող, մյուսինը՝ անուշ ու հանգիստ: Բայց կա և հասարակությունը, որի արտահայտիչն են դառնում իսկական բանաստեղծները, ոչ միայն իրենց գործի բովանդակությամբ, այլև ձևով, ոճով: Երկուսի էլ այս կրոնական գրականություններն արտացոլել են յուրաքանչյուրն իր ժամանակի հոգևորական դասի պատկերը, առանձնապես կրոնավորությանն ու ճգնավորությանը: Արդ՝ Նարեկացու Ողբերգության գրվելուց ուղիղ հարյուր հիսուն տարի հետո է ստեղծել Շնորհալին իր երկը, իսկ այդքան երկար ժամանակի ընթացքում շատ բան էր փոխվել: Վերածնության հեղաշրջող հոսանքը բավական զորացել էր արդեն. ազդել էին դրա համար և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի քայքայիչ վայրիվերումները, մահմեդական այլազգիների հեղերական տիրապետությունները, անընդհատ երերուն վիճակը և նմանները: Այդ ամենի հետևանքով արդեն շատ փոխվել էր նաև կրոնավորության ոգին: Գրիգոր Նարեկացու օրով, ինչպես նկարագրված է աշխատությանս առաջին հատորի մեջ, կրոնավորությունն ու ճգնավորությունը չափազանցության էր հասած թե՛ ներքուստ մարդկանց բորբոքված երևակայությամբ և թե՛ արտաքուստ իր արտահայտության սուր ու բիրտ, ճշուն ձևերով—մերկ ու բոկոտն մնալ, կամ գրգլյակներ հագնել, բազմօրյա անսվաղ պահքերով և այլևայլ միջոցներով տանջել մարմինները, ամեն տեսակ արտաքին ուժեղ ու բուռն ցուցադրություն մրրկող հոգիների և միաստիկական ցավազար ձգտումների—մեղադրել ինքն իրեն, սաստիկ ապաշխարել, լալ, արտասվել և նույնիսկ ինքն իրեն ծեծել և այլն: Այսպիսիները հոգով ու մարմնով անհանգիստ գերի էին ապաշխարության բռնակալ ուժին և համոզված էին, թե մեղքերի ծովն ընկած՝ ալեկոծվում են կուտակված ալիքների մեջ և շարունակ ավելի ու ավելի խիստ միջոցների դիմելով՝ աշխատում էին միմյանցից գերազանցել ինքնատանջությամբ: Նրանց հարկավոր էր իրենց հոգեկան պղտոր վիճակի համապատասխան զգա-

յացունց ապաշխարական արտահայտություն, զորեղ ու բուռն խոսք, ձևի չափազանցում, «սպեղանիք զօրաւորք վիրաց անբժշկականաց, դեղք ալ-դողականք ցաւոց անտեսականաց», որպեսզի այդպիսի ողբերգը կարդալով, դրա վրա աղոթելով, ավելի ևս լային ու կոթեին իրենց: Թեթևը, մեղմը, հանդարտը, միակերպը նրանց հաճելի չէին լինիլ և չէին էլ ազդիլ ու բավարարիլ, քանի որ կյանքի մեջ կրում էին նույնը ծանրաթախիծ փոթորկահույզ կերպով: Արդ՝ ինչպես կրոնավորությունն էր, նույնպես և նրա պահանջած և նրա արտահայտիչ բանաստեղծությունը, ոչ միայն բովանդակութեամբ, այլև ուժեղ գույներով և բաղմադիմի խուռն ճնշող ձևերով, մեկը մյուսից ուժեղ պատկերներով, հորդահեղ ոճով:

Այսպես չէր կարող լինել Շնորհալու ժամանակ, երբ կրոնավորությունը, այսպես ասած, աշխարհիկ էր դարձած, և լուկ ձև էր մեծ մասամբ, ինչպես կտեսներ ներքևում, երբ խոսք կլինի Շնորհալու «Ընդհանրական» աշխատության մասին: Ֆային, հարկավ, նաև դեռ մեծ ջերմեռանդներ, բայց ապաշխարության հորդ եռանդը պակասած էր, կրոնավորության բարձրացած, հորձանահոս հեղեղը նստած էր, պղտորությունը պարզված, թափը թուլացած: Չկար այլևս բորբոքված ուղեղների երկնաթուղ միատիցիւմը, արտաքին ցուցադրությունը: Իսկական բարեպաշտ կրոնավորը, ապաշխարողը դարձած էր ներանձնավոր, իր մեջ, իր հոգու մեջ քաշված համեստ ու գուսպ վանական, սրբասեր, պարզ ու մաքուր կյանքով, բայց բնավ ոչ ինքնատանջ ճգնավոր, ոչ կամավոր նեղություն կրող, շարշարվող: Չկար կրոնական հարբածությունն իր արտաքին ծանր ու կեղեքիչ ձևերով: Բավական էր միայն, որ բարեպաշտը, իր մեջ ամփոփված, ջերմ հավատով դիմեր աստծուն: Այս տիպի կրոնավորների լավագույն ներկայացուցիչն է եղել ինքը Շնորհալին. ոչ միայն իր ապրած համեստ միակերպ կյանքով, այլև իր Ողբերգության թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ ոճով, որ համապատասխան է իր և իր նմանների ներքինին: Ամեն ինչ չափավոր, մեղմ, փափուկ, հանդարտ. և ոտանավորն էլ միակերպ, բայց սահուն ու սիրուն:

3. Վերջին դատաստանը:—Շնորհալին այս երկի մեջ ունի մեծավայելուչ հատվածներ ևս: Վերջին դատաստանի նկարագրի մեջ, որ մեր հին բանաստեղծների սիրած նյութերից մեկն է, ինչպես և մեղավորների պատիժների թվարկության ժամանակ, մեր այս հեղաբարո քերթողի երևակայությունը մեծ թափ ու թռիչք է առնում: Նա սաստիկ զգածված է: Բերենք մի քանի կտոր՝ կրճատումներով.

Յորժամ տարերքըս դըղըրդին,
Հաստատութիւնքն սասանին,
Իբր ըզծովու կոհակք կուտին
Ի յեռանդանըն կաթսային.
Հայնատարած դողայ գետին,
Ի թանձրութեանց հիմանց շարժին.
Մի ըզմիոյ հետ խափանին,

Կասեալ յերկուցըն տատանին,
լերինք հիմամբըք զարհուրին,
եւ ուժգնակի բախմամբ թընդին,
Կարծր բնութիւնք վիմաց հալին,
եւ ամենայն նիւթք հըրդեհին:

Լռություն է լինում. կես-գիշերին հանկարծակի գոչում է Գաբրիելի՝ փողը, հոգիները սլանում են իրենց տեղերից, ուր պահված էին: Գերեզմանները բացվում են, փտած մարմինները նորոգվում են, նույնիսկ ծովի ձկների ու ցամաքի գազանների կերածները: Հոգիները միանում են մարմիններին, և մարդիկ բոլորը դառնում են երեսնամյա. ոչ ծեր կա, ոչ մանուկ, ոչ արու, ոչ էգ և այլն: Բացվում է աստյանը, նստում է դատավորը: Թագավորում են աղքատները, քաղցածները, զրկվածները: Պատըժվում են զրկողները, գողերը, սպանողները, պոռնիկները:

Պատժվում են և խաբեբա վաճառականները, Նենգավոր արհեստավորները, աղքատներին ուղիղ չդատող դատավորներ և շատ ուրիշներ:

Պարզենք են ստանում արժանավորները—առաքյալներ, մարգարեներ և այլն:

Ներսէս Շնորհալին իր այս Ողբերգությամբ հանդիսանում է երկրորդ և վերջին նշանավոր եկեղեցական բանաստեղծն իբրև արտահայտիչ, ինչպես ասվեց, արդեն մեղմացած, բայց իսկական բարեպաշտ կրոնավորության—ներանձնավոր վանականության: Նրա այդ երկն իր խորաթափանց անկեղծության համար, որ քնարերգության էական պայմանն է, շատ սիրելի է եղել հետագա սերունդներին: Սաղմոսի հետ միասին հայկական տպագրության հենց սկիզբներում, 1565 թ., արժանացել է տպվելու, և այնուհետև հաջորդ երկու դարում նորից տպագրվել է ավելի քան ինն անգամ: Մեծ է եղել այդ գրքի ազդեցությունը, հմայքն ու պահանջը: Դարեր շարունակ դրա վրա ոչ միայն աղոթել են և արտասվել. դա եղել է ոչ միայն «կարծր սրտերը ճըմլող», ինչպես գրում է Ներսէս Լամբրոնացին, այլև դրանով ուսել են Աստվածաշնչի պատմությունն ու եկեղեցու դավանությունը և բարոյական խրատներ են առել. որովհետև բանաստեղծը չի մոռանում, որ ինքն իր կոչումով հոգևոր դաստիարակ է: «Ընտիր և արդարև գերընտիր, միանգամայն և իսկաշնորհ և բազմաշնորհ գրված մը», այսպես է բնորոշում այդ երկը բազմազմուտ բանասեր ու բանաստեղծ վարդապետը⁵²:

«ՈՂԲ ԵԴԵՍԻՈՅ»

1. Քերթվածի իրական պատմական նյութը և ծագումը:—Իսկական բանաստեղծական հղացմամբ և արվեստով գլուխ բերված մի մեծ քնարական քերթված է Շնորհալու այս երկը⁵³, նրա գլուխգործոցը: Դրա

⁵² Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 277:

⁵³ «Ողբ Եդեսիոյ յօրինեալ տեառն Ներսիսի Կլայեցոյ», Տփլիս, 1829, ի տպարանի Ներսիսեան դպրոցի Հայոց:

նյութը ոչ կրոնական է և ոչ կրոնավորներին է վերաբերում, այլ աշխարհիկ է: Բայց դա մի արեւելյան արաբական հեքիաթ էլ չէ, առանց ժամանակյան, տեղական և ազգային գույնի, որի մեջ գեղեցիկ չափածո բանաստեղծությամբ լալագին եղանակով պատմված լինել կորցրած սիրուհու մասին, ու սիրահար հերոսը, մենակ կամ հավատարիմ ընկերի հետ, ելնել իր սիրածին որոնելու և բազմաթիվ բնական կամ անբնական արկածներից հետո գտնել նրան: Մեր այս կրոնավոր բանաստեղծը հեռու է աշխարհիկ սիրուց: Նրա այս քերթվածի նյութը պատմական է. դրա մեջ վիպերգված է հեղինակի իրեն օրով կատարված մի պատմական եղելություն: Նա երգել է, ինչպես ինքը գրում է, «զիրա եղելոց, մեր ժամանակս դիպելոց»: Այն դարում ամենամեծ նորությունն էր այդ—բանաստեղծություն հորինել ժամանակակից քաղաքական դեպքերի վրա: Բայց միանգամայն այդ երկն իր մեջ լայնորեն անդրադարձած ունի հեղինակին ժամանակակից իրականությունը, հասարակական և ազգային իրական կյանքի պատկերը, լի է հայրենասիրական ոգևորությամբ, հարուստ և փայլուն նկարագիրներով, լինի խաղաղ և բարօր կյանքի, բնության ու շեն քաղաքների, թե քաջամարտիկ կռիվների, որ քրիստոնյաներն ինքնապաշտպանության համար մղում են ալլազգիների դեմ, և թե վերջիններիս գործած վայրագությունների: Եվ այս ամենի վրա ընդարձակ ծավալով սփռված են հեղինակի հույզերն ու խոհերը, նրա զգայուն սրտի մորմոքն ու կսկիծը, նրա հույսերն ու տենչերը, որ միայն իրենը չեն, այլ նաև իր ժամանակի քրիստոնեությանն ընդհանրապես և հայությունը մասնավորապես:

Ի՞նչ է այս քերթվածի գործողության հիմք կազմող պատմական դեպքը: Հին նշանավոր Եդեսիա քաղաքն իր շրջակա գյուղերով ազատ էր մնացել թուրքական տիրապետությունից. 11-րդ դարի վերջերին այնտեղ կառավարիչ էր Թորոս անունով մի հայ, որ այդ դարի վերջում սիրով ընդունում է խաչակիրներին: Նրանք, սակայն, շուտով սպանում են նրան և Եդեսիան իր գավառով մնում է նրանց ձեռին իբրև առանձին կոմսություն: Հետզհետե անարի են դառնում իշխող ֆրանկները և զեխ կյանք վարում: Եդեսիայի վերջին կոմսը՝ Ճոսլին անունով, առևանգելով մի հայ իշխանի դուստրը, գնում է Եփրատ գետի մյուս կողմն՝ իր զվարճությունն անելու: Քաղաքը մնում է առանց հզոր պաշտպանության: Այդ իմանալով Հալեպի կամ Բերիայի ամիրան՝ Ջանգի, որ տիրել էր գրեթե ամբողջ Միջագետքին և Ասորիքին, շատ զորքով արագ արշավում, պաշարում է Եդեսիան: Քաղաքացիները մի ամիս քաջությամբ պաշտպանվում են, բայց դրսից չստանալով սպասած օգնությունը, վերջը թուլանում են բազմաթիվ թշնամիների առաջ, որոնք գրոհելով առնում, ավերում են քաղաքը և բնակիչներին սոսկալի կոտորածի, կողոպուտի և գերության մատնում: Քրիստոնյաներին մեծ սուգ է պատճառում այդ: Լուրը հասնում է Արևմտյան Եվրոպա, և պատրաստվում են նոր խաչակրաց արշավանքի: Այս է կատարված դեպքը:

Ներսեսի Շահան կամ Զորավար եղբոր որդին, պատանի Ապիրատը, պաշարման ժամանակ եղել է Եղեսիայում և այնտեղից ազատվելով գնացել է Մովսէս և պատմել այն քաղաքի ավերումը: Ուրիշ փախստականներ էլ անշուշտ հասած կլինեն նույն դեպքը և պատմած նույն աղետալի եղելության մասին: Շնորհալին ահա այդ դեպքի տպավորության տակ և Ապիրատի խնդրով հյուսել է իր «Ողբը»:

Շնորհալին այդ երկը հորինել է ըստ երևույթին 1145 կամ 1146 թ., խաչակրաց երկրորդ արշավանքից առաջ, երբ Ապիրատը, թեև արդեն զինավարժ ձիավոր, բայց դեռ «մանուկ տղայ» է եղել: Այս Ապիրատին (որ հետագայում, 1195 թ. դարձել է կաթողիկոս՝ Գրիգոր Ապիրատ անունով) նա ուղղել է, ինչպես տեսանք, վերևում հիշված ոտանավոր նամակը և ընդարձակ «Բան հաւատոյ» աշխատությունը: Արդ՝ իր պատանի տոհմիկի խնդրով և նրա ու նրա նման «տխմարների» և ոչ թե «գիտունների» համար հորինել է մեր քերթողն այդ «Ողբը», որ այսպիսի ծագում ու նպատակ ունենալով հանդերձ՝ նրա գրական վաստակների պսակն է, եռանդով ոգված մի գեղեցիկ քերթված:

2. Դիմաւորությունը:—Բանաստեղծն իր այս գրվածքն անվանում է «Բարառնական»: Եղեսիան առնված է դիմառնաբար իբրև որդեկորույս որբեայրի կին կամ «տիկին», որ ողբում է իր գլխին եկած մեծ աղետը: Նա սկզբում ողբակից է հրավիրում համայն քրիստոնյա աշխարհը.

Ողբացէ՛ք, եկեղեցի՛ք,
Հարսո՛ւնք վերին առագաստի,
Քո՛րք և եղբա՛րք իմ սիրելիք,
Որք լընդհանուր կողմ աշխարհի.
Քաղա՛քք և գիւղք առհասարակ,
Ա՛զգք և աղինք որ էք յերկրի,
Հաւատացեա՛լք Քրիստոսի,
'ի երկըրպագուք նորին խաչի...

Դիմում է քրիստոնեական նշանավոր կենտրոններին՝ Երուսաղեմ, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, բանաստեղծորեն բնորոշելով նրանց կատարած դերերը: Ապա խոսքն ուղղում է Մեծ Հայքին, Հայոց եկեղեցուն, խառնձնապես Վաղարշապատ և Անի քաղաքներին, և սաստիկ ջղբալուց հետո պատմում է իր, Եղեսիայի, անցյալ փառավոր վիճակը և արաբացիներից կրած թշվառությունը:

Այս նյութը մեր բանաստեղծը վիպերգել է մեծ հմտությամբ իբրև մի գիտակ անձ, որ արդեն իշխում է իր կատարելության հասած արվեստին՝ երևան բերելով բացադրության թեթև ճոխություն և փայլուն գյուտեր: Որ նա խոսում է ոչ իր կողմից, այլ անձնավորված Եղեսիայի, այդ հենց մի այնպիսի գյուտ է, որ ամբողջ երկին տալիս է մեծ կենդանություն: Նա հազվագեղ մոռանում է դիմառնությունը և գրում է իր կողմից, այսպես, օրինակ, էջ 54 և հտն. 14 տողերի մեջ. «Բայց զի հնար ոչ

լինիցի... Մի ըստ միոջէ գրել բանիւ... Զի այս անկար շարագրողին», և այլն: Կան հատվածներ և տողեր ևս, որ չեն հարմարվում մի ողբերգու կնոջ: Բայց դիմառնությունը, այդ ճարտասանական ձևն, ընդհանրապես գեղեցկացրել է Շնորհալու երկը: Կարդալիս, մեծագույն մասամբ, մոռացվում է բարառնությունը, և մեզ թվում է, թե իրոք մի մանկակորույս, գորովագութ որբեայրի թշվառ կին է խոսողն ու կոծողը, Եղեսիայի տիրուհին, որ լալով պատմում է իր գլխին եկածները: Եվ այդ կենդանի մարդկային էակի դառն ցավն և աղեկտուր արտասուքը համակում է մեզ ի գութ և ի խանդաղատանք:

Լացէ՛ք, լացէ՛ք բարձրը ձայնիւ,
 Զիս ողբացէ՛ք կողկողակի:
 Եղեսիա՝ Ուրհայ քաղաք,
 Որդեկորոյս որբ և այրի,
 Կանչեմ առ ձեզ ձայն կանացի,
 Կականալիր 'ւ ողորմելի,
 Քօղս ի գըլխոյ մերկանալով՝
 Զիմ պատառեմ ծածկոյթ զարդի.
 Փետտեմ ըզվարս իմ ցանկալի,
 Խըզեմ ըզհերս անխնայելի.
 Քարամբ ծեծեմ կուրծըս սըրտի,
 Բաղխեմ զերեսս իմ յապտակի:
 Նըստիմ ի սուգ ի տան մըթին,
 Որպէս օրէն է սըգաւորի.
 Եւ փոխանակ որդան զգեստի՝
 Սև ըզգենում գոյն տըխրալի.
 Հեղում արտօսը անշափելի,
 Յորդ և առատ՝ նըման գետի.
 Քանզի առակ եղէ յերկրի,
 Տիեզերաց նախատելի.
 Եւ անցաւորք ճանապարհի
 Վա՛յ ի վերայ ասեն վայի:

(էջ 21 և հտն.)

Յ. Էական կողմը:—Պաշարման, կոտորածի և կողոպուտի ենթարկվել են ոչ միայն Եղեսիան, այլև հայկական քաղաքները—Անին, Կարսը և մյուսները, այն էլ մի քանի անգամ: Եղեսիան Անի քաղաքի ավերն ու կոտորածը պատմելուց հետո ասում է. նրան (էջ 19).

Վասն այսորիկ, ո՛վ եղկելի,
 Որ ես ներհուն այս ամենի,
 Ի քոյն յայնժամ խիստ աղետի
 Ծանի՛ր և զիմս ողորմելի...

Քանդի նըման յոյժ տեսանի
իմըս քոյին հասեալ շարի:

Դեպքերը և աղետալից վիճակը շատ կողմերով նույն և նման են եղել ասվելի քան մի դարից ի վեր 12-րդ դարի կեսից առաջ: Ուստի Շնորհալին ի դեմս Եղեսիայի երգել է իսկապէս նաև Հայաստանի այդ իրակա-
նությունը: Նա իր եռանդն ստացել է թե՛ Եղեսիայի ավերման ցավից և թե՛, և ավելի ևս, Հայաստանի:

Դժբախտաբար այդ ողբերգական զգացումները հարատեւել են և հետագա մի մեծ շարք դարերում, որովհետև հաճախակի ավերմունքն է եղել Հայաստանի ճակատագիրը: Ուստի Շնորհալու ստեղծագործութեան արժեքն ավելի ընդարձակվել է: Եվ նրա «բարառնական բանը», հեղինակի ժամանակակից կյանքի երգը, միաժամանակ և մեր ժողովրդի դարավոր վերքերի առաջին բանաստեղծական ողբն է, «հայրենասերի ողբը», առաջին «Վերք Հայաստանին»: Մյուս կողմից՝ այս գեղեցիկ քերթվածի մեջ հանդես է բերված մի ուրիշ մեծ խնդիր ևս—քրիստոնյա և մահմեդական ժողովուրդների, քրիստոնեւթյան ու մահմեդականութեան հակադրութիւնը: Դա միմյանց հետ նրանց վարած կռիւի առաջին բանաստեղծական արտահայտութիւնն է: Այս է կազմում քերթվածի էութիւնը—քրիստոնեւթյան ու մահմեդականութեան հակամարտութիւն և հայրենասիրական ողբերգութիւն այլազգերից կրած ավերմունքի հիման վրա:

Արիստակէս Լաստիվերտցին, Հայաստանի լավ օրերի այդ ականատեսը, արդեն մորմոքվում էր Հայաստանի անկման, շեն երկրի ավերման համար և, ինչպէս տեսել ենք, երբեմն իսկական քնարական արձակ բանաստեղծութիւն էր հորինում: Մեր հին պատմագրութիւնների մեջ էլ պակաս չի եղել հայրենասիրական ողբազին զգացման զեղումը: Բայց այդ ամենն արձակ են և, բացի Լաստիվերտցու գրածից, ավելի հռետորական, քան մաքուր քնարական—բանաստեղծական: Նախորդ շրջանում մեր բանաստեղծութեան մեջ, ոչ էլ անգամ Գրիգոր Նարեկացու մոտ, չենք գտնում հայրենասիրական նվազը: Ներսէս Շնորհալու այս մեծ «Ողբի» 1070 երկատող տների մեջ առաջին անգամ լսում ենք մի չափածո և հանգավոր սրտահույզ քնարերգութիւն: Բանաստեղծը մերթ սրտի կսկիծից բուռն ճիշեր է արձակում թշնամիների դեմ, մերթ մեղմ և անուշ, բայց խորին տրտմութեամբ լցված, հառաչում է Հայաստանի համար. որոնում է նրա անցած հին փառքը, որ այլևս չկա: Ամբողջի մեջ տեսնում ենք մի անկեղծ կարոտալի վիշտ ու թախիծ վաղուց հեռացած ու կորած քաղաքական ազատութեան համար. տենչանք՝ ունենալու այն հին երկիրը, որ էո «նման փթթեալ ծաղկի», «պայծառացած ի գոյն վարդի», հրանելի ու ցանկալի ամենքի համար: Մի երկիր, որ վայելում էր ուրախ կյանք, երգ ու երաժշտութիւն, ամենալից սեղաններ, բարեկամական զվարճութիւններ: Ո՛ւր է այս ամենը,—հարցնում է բանաստեղծը, դիմելով իրեն Հայոց աշխարհին.

Բայց հարցանեմ, ո՞վ բաղձալի,
Բանիս խընդրեմ պատասխանի.
Այժմ արդ ո՞ւր է թագ քո զարդի,
Եւ կամ պըսակըն հրաշալի:
Ո՞ւր զարդարանքըն դըշխոյի,
Հարսին որդւոյ թագաւորի.
Ո՞ւր պաճուճանք հարսնարանի,
Կամ ոսկեհոռ լիւրջաւորի:
Է՞ր չէ փեսայն ի խորանի,
Կամ փեսաւէրքն ի տաճարի.
Ո՞ւր են մանկունքն առագաստի,
Զի ոչ հընչեն զերգըս Դաւթի.
Զիա՛րդ լրոեալ ոչ հարկանեն
Զփողըն հընչող տարսոնացի.
Ո՞ւր պարարակ եղնամոլին.
Զիա՛րդ ի քեզ ոչ զենանին.
Կամ մատըռուակքըն բաժակին,
Զի ոչ բաշխեն զանոյշ զինին.
Ո՞ւր բարեկամք զուարճակից...
Ո՞ւր քաղցրաձայն երաժըշտի,
Կամ զեղգեղումն եղանակի...

Արդ ո՞ւր գահոյք թագաւորի.
Վաղարշապատ քոյ քաղաքի,
Կամ նախարարքըն արքայի,
Արարատեանըդ գաւառի.
Ո՞ւր են իշխանք որք առաջին,
Կամ զինակիրք որք են վերջին.
Ո՞ւր զօրականքն յասպարիզի,
Կամ լեզէոնքն ի ճակատի.
Ո՞ւր մեծամեծքն ի բազմոցի,
Կամ ո՞ւր սեղանն ամենալի:
Ո՞ւր են ազատքն ի տաճարի,
Կամ տեառնորդիքն ի ծաղկոցի:

Ահա բարձաւ այս վաղագոյն,
Յոյժ հեռացաւ որ չերևի.
Անուրջք ՚ւ երազք էին յայտնի,
Արդ ծածկեցաւ ի զարթըմնի:
Այլ փոխանակ այսր ամենի՝
Յոյժ հակառակըն տեսանի.
Քանզի նըստիս որք և այրի,
Տըխուր դիմօք զերթ ի սըզի:

Ահա՛ Հայաստանի փառավոր անցյալն ու թշվառ ներկան Շնորհալու
օրով: Նա էլ ճիշտ նույն վիճակին է եղել և է՛ր, ինչպես Եդեսիան: Պա-
կաս դժբախտ չի եղել և Անի մայրաքաղաքը, որ ձեռք ձեռք էր անցնում:
Գրիգոր Պահլավունին, Շնորհալու եղբայրը, մտադիր է եղել և նույնիսկ
բանակցութուն է սկսել Անիի իշխողների հետ՝ կաթողիկոսարանը Ծովք
դղյակից փոխադրելու Հայաստան—Անի, բայց այս քաղաքի անկայուն
դրությունը հենց պատճառ էր դարձել թողնելու այդ միտքը: Կարելի չէր
երգել Եդեսիայի վիճակը և անտես անել հայոց քաղաքներից այդ մեծի
բախտը, որ հետզհետե դեպի անկումն էր գնում զոհն աղգային հայաց-
քով: Եվ Շնորհալին Եդեսիային ողբակից է հրավիրում առանձնապե-
սաւ Անի քաղաքը:

Բայց և ըզքեզ յայս հրաւիրեմ,
Արեւելեան քաղաքդ Անի.
Կցո՛րդ լեր դու իմոյս ձայնի.
Եւ ըսփոփիչ տարակուսի:
Քանզի երբեմն և դու էիր
Վայելչական հարսն ի քօղի.
Մերձաւորաց յոյժ ցանկալի,
Հեռաւորաց փափագելի:

Ապա սրտալի սիրուն նկարագրից հետո բանաստեղծը վերհանում է
եկեղեցու անցյալ վիճակն Անիում և շարունակում.

Սուրն անողորմ անօրինի,
Որ մեր արեանս է ի սովի,
Որ չէ յագեալ և ոչ յագի
Մինչև ի գալ կատարածի,
Նոյն նա եհաս ուրեմն ի քեզ,
Որպէս յիս յայս ժամանակի:
Հընձեաց զորայն լանդաստանի,
Կանաչաւոր ի հասակի.
Զայգին խըլեաց արմատաքի,
Մերկեաց յոստոցն ըզձիթենի.
Եհեղ զարին սըրբոց յերկրի,
Հոսեաց նըման ջըրոց գետի.
Արար դիակն անթուելի,
Անթաղ մեռեալ գէշ դազանի.
Քահանայիցըն Քրիստոսի
Արեամբ ներկեաց զեկեղեցի.
Սարկաւագաց քրիստոնէի
Մարմինքն անկեալ մէջ փողոցի:
Եւ այլ բազումք որ ոչ թուի,

Եւ է՛ ասելն անկարելի:
Որ քեզ հասին յայնժմ վայրի,
Բոլոր ամեն մասունք շարի⁵⁴:
Եւ արարին ըզքեզ գերի,
Քան ըզՍաղիմ այլ աւելի:

Այդ ամեն շարիքները կրած լինելու համար Անին հրավիրվում է տրտմակից լինելու:

Արդ ժողովեա զդրստերնս քո,
Վասն իմ ի լա՛ց ւ ի սըգի:
Կոչեա՛ ձայնիւ կականելի,
Շարժեա ի յողբ զամէն հոգի.
Զի զովացումն այրման սըրտի
Ոչ է այլ ինչ, քան այս լինի...

Ներսէս Շնորհալու այս տխուր ողբերգով Վաղարշապատն ու Անի քաղաքը դառնում են Հայաստանի անցյալ մեծութեան սիմվոլներ, որ այնուհետեւ երգվում են և ուրիշներից: Նույնիսկ սգավոր «Մայր Հայաստանի» կոչված հայտնի նկարի գաղափարը 19-րդ դարում առնված է «Ողբի» այս տողերից, որոնցով Շնորհալին պատկերացրել է ավեր Հայաստանը, «Նըստիս որբ և այրի, տըխուր դիմօք՝ զերթ ի սըգի»:

4. Իրականության հրապուրիչ անբողբ:—Շարունակենք տեսնել այս քանաստեղծության ուրիշ կողմերը: Նախ՝ թե ինչպես է նկարագրված Եդեսիա քաղաքը՝ նրա բնական գեղեցկությունները, պարարտ հողը, ջրերն ու բուսականությունը, հարստությունները, շենքերն ու մաքրությունը և շեն ու բերկրալից կյանքը և շրջակա ավանները:

Ես մայր էի բազմորդութեան,
Անթիւ ծընայ դուստր և որդի,
Զորս մայրաբար դիեցուցի,
Յըստեանց իմոց զկաթն արբուցի.
Գեղեցկատիպ յօրինեցի,
Վայելչապէս զարդարեցի:
Քանզի երկիր պարարտ էի,
Աղբիւր կաթին յորդ բըղխէի.
Աւետաբեր նրման վայրի,
'Ի ալ գերագոյն որպէս թուէի.
Զուր կենդանի յինէն բըղխէի,
Զուարթ ծաղիկ բոյս յօրինէի.
Գետոց նրման վըտակ հոսէի,

⁵⁴ Տպված է «բարի». ուղղում եմ ըստ իմաստին՝ «շարի»:

Ըզբուրաստանս արբուցանէր.
Ծովն ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օդովն ծիծաղէր.
Զաղտեղութիւն տըղմին մաքրէր,
Ըզհրապարակսն զարդարէր.
Քաղմագունի տունկ յօրինէր,
Որպէս ըզդրախտն որ յծղեմ էր.
Սաղարթաբեր ծառով ծաղկէր,
Առատագոյն պըտղաւէտ էր.
Տերեւախիտ հեղիկ շարժէր,
Հոտ անմահից յիւրմէ բուրէր.
Նարդոս, քըրքում ինձ ընծիւղէր,
Վարդ, մանուշակ վերաբերէր:

Նախորդ շրջանում չենք գտնում ալսպիսի բանաստեղծական նկարագիր, որի մեջ արտաքին բնությունը երգված լիներ ոչ թե պատկերներով կամ նմանությունների համար, կամ ալլաբանորեն իբրև սիմբոլիկ պատկեր, այլ անկախ կերպով, բնությունն ինքն իբրև երգի նյութ: Կա Գրիգոր Նարեկացու «Վարդավառի տաղը», որի մեջ արդեն զգացվում է վերածնության շունչը, թեպետ այդ էլ դարձյալ կրոնական նպատակ ու դիտում ունի: Արդարև մեր կլասիկ պատմագիրները, ավելի Մովսես Խորենացին, պատմվածքի ընթացքում ունեն գործողության վայրերի մի քանի գեղեցիկ տեղագրական կարճ նկարագիրներ, բայց ոչ ոտանավոր և այնպես մաքուր բանաստեղծական, բազմակողմանի և հեղինակի զգացմունքով տոգորված, ինչպես է Շնորհալուց վերևում գրվածը: Սրանով մի նոր և ավելի գեղեցիկ ձևով վերածնվում է մեր կլասիկների երկերի այդ երկրորդական կողմը: Այստեղ, «Ողբի» մեջ Շնորհալին մեղմ և անուշ, բայց և գունեղ ու նկարեն ոճով, երփնագրել է տեսարանը: Ընթերցողն զգում է բնության և քաղաքի նուրբ և ակնհաճ գեղեցկությունը, կարողանում է երևակայել քաղաքն իր գիրքով ու բարեմասնություններով, իր շրջակայքով, և նրա փայլուն փարթամությունը: Եվ այդ կատարված է մերթ շրջ նմանություններով, մերթ մի երկու նկարչական բառով միայն, երբեմն անմոռանալի հստակ ու հոսուն տողերով.

Ծովն ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օդովն ծիծաղէր...
Տերեւախիտ հեղիկ շարժէր,
Հոտ անմահից յիւրմէ բուրէր...
Առաւօտուն ցօղն իջանէր,
Ոսկենըման ճաճանչ փայլէր...

Շնորհալու արվեստի հրապույրը մեծ է և այնու, որ նրա նկարագիրը տոգորված է հեղինակի հույզով. նա բնությունը չի պատկերահանում

սառն և անտարբեր ձևով: Իսկույն զգացվում է, որ նա սիրում է ամեն ինչ, որ ինքը ներբողում է: Բայց միաժամանակ այդ բոլոր պայծառ պերճության վրա քաշված է մի սև տխրություն, մի անհուն թախիժ, որ և համակում է մեզ: Այդ ամենն անցյալ է, և պատմվում է անցյալ ժամանակով: Այս է բանաստեղծի շնորհալիությունը, որ բայերի անցյալ ժամանակով միայն՝ զգալ է տալիս այն, որ հետո ավելի մանրամասն պիտի պատմի, այն, որ այդ

Բարիքն ամեն ըսպառեցան,
Եւ քաղցրութիւնքըն դառնացան:

5. Բարբարոսական ռազմական գործողությունների ռեալիստական պատկերը:—Պակաս ճարտարությունը չի վերհանել մեր բանաստեղծն իրականության այս դառն երեսն ևս—Եղեսիայի կործանումը: Քաղաքի պաշարում, մարտերով պաշտպանություն և առում ու կոտորած, այդ շատ սովորական կրկնված երևույթ էր այն դարերի քաղաքական կյանքի մեջ: Գրեթե բոլորովին նման ձևով, ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, եղել է և Անի քաղաքի անկումը Եղեսիայի դեպքից ութսուն տարի առաջ, 1064 թ.: Ներսես Շնորհալին եթե անձամբ ներկա չի եղել այդպիսի ռազմական վայրագ գործողության, անշուշտ հաճախ լսել է ոչ միայն Եղեսիայի, այլև ուրիշ բերդերի մասին: Նա իր «Վիպասանություն» մեջ պատմում է, որ իսմայելացիները (=արաբները) արևելքից սփռվելով հասնում, պաշարում են իր հոր Մովսես բերդը: Նրա հայրը և ամրականները քաջությամբ պաշտպանվում են. թշնամիները չեն կարողանում առնել բերդը, բայց հայրը աշտարակի վրա նետահար է լինում: Նա իր մահից առաջ վրեժն առնում է նետն արձակողից և մեռնում է «բարիոք մահուամբ»⁵⁵: Այս դեպքը երիտասարդ բանաստեղծն իր առաջին երկի մեջ արդեն բավական մանրամասն պատմել է: Նույնն ավելի ևս ընդարձակ և արդեն հասուն արվեստով եղերերգում է նա Եղեսիայի համար: Նա մեծ տաղանդով և բանաստեղծական կենդանի հյուսվածքով ու կարգավորյալ շարադրությամբ արձանագրել է միջնադարյան բարբարոսական ռազմական գործողությունների ընդարձակ ռեալիստական պատկերը: Սկզբում դեռ համեմատաբար հանգիստ պատմում է Եղեսիայի իշխանության հետզհետե թուլացումը շրջակա մահմեդականներից—հագարացիներից (=արաբներից): Երբ հասնում է բուն դեպքին, նա դառնանում է ատելությամբ առ մարդադեմ զազանները և թանձր գույներով նկարում է թշնամիների արարքները: Գործողությունն ամբողջ դառնում է մի ուժեղ դինամիկա, շարունակ փոփոխվող մի նկար: Մեր աչքի առաջ շարժվում են մերթ դրսից հարձակվողները, մերթ ներսի պաշտպանվողները կամ թե միաժամանակ երկու կողմերն ևս, և մերթ հնչում է նրանց քաջալերական խոսքն ու ճառը, կամ մենք տեսնում ենք միաժամանակ

⁵⁵ «Բանք չափաւ», էջ 553 և հտն.:

թշվառների ծանր դրությունը և այլազգիների եղեռնագործությունները: Եւ այս ամենը վիպերգւլած է մեծ վարպետությամբ, շատ եռանդուն ու ցայտուն, լի դառնակակիծ կամ բարկացայտ զգացումով, բայց միշտ Շնորհալուն հատուկ վճիռ ոճով: Քանի առաջ է գնում վիպւածքը, ավելի խիստ լեզու է բանեցնում նա. զի ավելի և ավելի է զրգովում թշնամիների ոճիրներով, մինչև հասնում է վերջը սոսկալի անեծքների:

Պաշտպանվող քաջերը և արիւնները ժողովվում են միասին, երգվում են շլեւել թշնամիներին և մինչև վերջը մարտնչել: Նրանք քաջալերում են միմյանց նախնի քաջերին հիշեցնելով: Հոգեորականներն էլ խրախուսում են մարտիկներին: Սպասում են դրսից՝ Անտիոքից օգնության. ուստի հակառակորդը շտապում է: Վերջապես թշնամիները պարիսպը մի տեղ կործանում և մուտք են բաց անում: «Աստանօր սիրտ իմ ճըմլի», — ասում է պատմող այրին.

Երիկամունքըս գալարին,
Ցաւ հարկանի որովայնիս.
Միտք և հոգիս իմ այլայլին,
Մինչդեռ յիշեմ զօրն ահագին,
Եւ զառաւօտըն մըթագին:

Բայց քաջարիւնները չեն վհատում ու փախչում, այլ հարձակվելով մարտնչում են, պարսպի ընկած տեղը վերականգնում: Քահանաներն անգամ սրերով կովում են, իսկ եպիսկոպոսները խրախուսում.

Հա՛պա եղբա՛րըք սիրելիք,
Մի՛ զարհուրիք, առձայնէին.
Զմահն ընտրեցէ՛ք դուք քաջութեան,
Որ քան ըզկեանս է գովելին...

Մյուս կողմից թշնամու զորագլուխն է աշխատում քաջալերել իր զորականներին պարգևներ խոստանալով և սպառնալիքներ տալով: Զանգին ձանաչում էր իր զորքի հոգին. նա լաւ գիտեր քաջալերության վերջին միջոցը: Նա երբ տեսնում է, որ չեն կարողանում հաղթել, ավարի է մատնում քաղաքը: Թշնամին քաջություն է ցուցաբերում ավսրի համար:

Մի ամիս դիմադրելուց հետո հոգնում են. պարիսպը մի այլ տեղ առանց պահապանի է մնում: Թշնամիներից ոմանք բարձրանում են այնտեղ: Քաղաքի ժողովուրդն այն տեսնելով զարհուրում է և սկսում է գուժելով փախչել: Թշնամի խուժանը մտնում է քաղաքը:

Սուսերամերկըք լինէին
Մեջ քաղաքին յարձակէին,
Եւ ժողովոցըն բազմութիւն
Մի ըզմիոյ հետ կասէին.
Անդ առաջի ընթանալին,

Մինչև ի դրունըս դըղեկին:
Իսկ մարդագէմ շար գազանին
Ըզսայրասուրըն քամէին,
Եւ որպէս գայլք ի հօտ գառանց՝
Ի մէջ նոցունց անկանէին...

Կատարվում է սոսկալի արյունահեղ կոտորած: Ժողովուրդը գլխակորույս դիմում է դեպի դղյակը (Ներքի բերդը, ինչպես կոչել են Անիում). դռները փակ են. իրար վրա են կուտակվում դռների մոտ: Սրտաճմլիկ տեսարան է բացվում, որ և շատ աղեխարշ նկարագրում է բանաստեղծը: Մարդկային թշվառությունը շատ մեծ է: Կարելի չէ առանց հուզվելու կարդալ նրա մեծ արվեստով հյուսված այդ հատվածի տողերը (էջ 48 և հտն.), որ իրականության ռեալիստորեն գծված ճշգրիտ պատկերն է, մի իրականություն, որ հաճախ է տեղի ունեցել: Դրանք նկարագիր լինելով հանդերձ՝ և՛ ողբ են, և՛ ցավի ճիչեր: Մի կողմում՝ անմեղ մարդիկ—կին, ծեր, երեխա. հայր ու որդի, մայր ու դուստր. զարհուրագին տագնապի ու խուճապի են մատնված, հեղձամղձուկ են լինում իրար վրա դիզված, այնպես որ՝

Որպէս ի գէտ կամ ի ծովի,
Վերայ գըլխոցն լողային:

Մյուս կողմում՝ մի վայրագ պատկեր. այլազգիների բազմությունները հանգիստ սրտով և՛ կոտորում են, և՛ գեղեցիկներին ի գերություն ընտրում, իսկ սպանվածներին ու գերիներին կողոպտում, մերկացնում: Կապուտ-կողոպուտ և՛ տներում, և՛ եկեղեցիներում: Սեղանները կործանում են, խաչերն ու պատկերները ոտնատակ տալիս:

Իսկ ի՞նչպես է տոնում իր հաղթանակը ինքը Զանգի ամիրան: Նա երգվում է չվնասել դղեկի մարդկանց. սրանք անձնատուր են լինում. բայց նա երդմնազանցությամբ կոտորում է նրանց: Ապա ինքն իր մեծամեծներով և Մահմեդի պաշտոնյաներով, այսինքն հոգևորականներով նստում է եկեղեցիներից մեկի սեղանում, հարձեր է նստեցնում նույն տեղում և երգով գինարբուք է անում: Նույն անառակ շվախությունները կատարում են և ուրիշ եկեղեցիներում.

Գործ գարշութեան անդ գործէին,
Զոր ուսուցեալ էր Մէհմէտին.
Զոր և խոսիլն է աղտեղի,
Լըսելըն գարշ՝ սըրբասիրին:

Եկեղեցիներից մի քանիսն էլ, ասում է, դարձնում են ուղտերի և էշերի տուն. մի քանիսի մեջ էլ բնակվում իրենք, «որ են վատթարք, քան զանբանին», եզրակացնում է բանաստեղծը: Գերիներ են միմյանց բաշխում և գեղեցիկներին ընտրելով ուղարկում Խորասան՝ մեծ սուլթանին, ինչպես և խալիֆային:

6. Մահմեդականության և քրիստոնեության կռիվի հիմնական պատճառը, մեղքը: Նոր հայացք: Երկբայություն:—Արիստակես լաստիվերտցին զարմանում էր, որ սելջուկյան թուրքերը, տարիներ շարունակ հայերի հետ իբրև դրացի ապրելով, դարձյալ շարունակ շարունակ խորհում հայերի համար: Շատ տարիներ հետո նորահասակ երիտասարդ ներսեսն իր առաջին աշխատության մեջ այսպես է բնութագրում այդ այլազգիներին.

Արեանարբուք գազանացեալ,
Զազիր գործովք անասնացեալ...
Սուրն անողորմ անօրինի,
Որ մեր արեանս է ի սովի,
Որ չէ յագեալ, և ո՛չ յագի
Մինչև ի գալ կատարածի:

Մահմեդականների և քրիստոնյաների կռիվն, ուրեմն, անվերջ պիտի լինի: Դրա հիմնական պատճառը նրանց տարբեր կրոնական հասկացության մեջ է գտնում Շնորհալին: Այս բացատրությունը շատ բնական էր այն դարերում: Բայց ինչո՞ւ տուժողը պիտի քրիստոնյաները, հայերը լինեն: Այս հարցի նկատմամբ մեկնաբան Շնորհալին, ցավոք, հին մեկնաբաններից դենը չի անցնում: Երբ նա Զանգի ամիրայի համար գրում է, թե «Նորհէր ջընջել գայլս [=գայլ քրիստոնեայս] որ կային», ապա անմիջապես ավելացնում է հետևյալը (էջ 69).

Ոչ գիտելով դայս չիմարին.
'ի ոչ ըզմըտաւ ածել կուրին,
Թէ ո՛չ ուժով իւրոյ բազկին,
Կամ զօրութեամբ իւր պիղծ գընդին
Մատենալ ի սուր 'ւ ի գերութին
Եղև Ուռհայ յառնուլ նորին.
Այլ իմ մեղացրն բազմութիւն,
Եւ յաճախել գործոց շարին.
Մատենաց ի ձեռս անօրինին...

Եթե այսքանը միայն լիներ և սրա ետևից անմիջապես շարունակվեր 78-րդ էջի ութերորդ տողից՝ «Արդ մի՛ պարծիր, ո՛վ անըզգամ», ապա այդ և՛ բնական, և՛ գեղեցիկ կլիներ: Բնական կլիներ, որովհետև թեպետ այն դարերում կար վերածնության ոգու, նոր մտավոր հոսանքի ազդեցությունը, բայց հինը դեռ բոլորովին չէր բացասվել և չէր դադարել գոյություն ունենալուց, մանավանդ կրոնական աշխարհայացքի այնպիսի կարևոր մասը, որպիսին էր՝ աղետները համարել աստվածային պատիժ մեղքերի համար: Ուստի կարելի չէր, որ Շնորհալու նման մի խիստ բարեպաշտ և մեկնաբան եպիսկոպոս բովանդակությամբ հարուստ մի քերթված գրեր և այն գաղափարը մեջ չբերեր: Բայց որ նա հետո եր-

կար ու բարակ, ամբողջ 182 տողերի մեջ, Ս. Գրքից բազմաթիվ օրինակներ բերելով պաշտպանում է մեկնաբանների կարծիքը, այդ արդեն իր սառնությունը և երկայնությունը վնասում է երկի վայելչահյուս գեղեցկությանը. անբնական է թվում այդ լսել մի ողբացող կնոջից. այդպես հորինում է ոչ թե բանաստեղծը, այլ մեկնաբանը:

Այդ կտորը, սակայն, մի ուրիշ տեսակետով կարևորություն ունի. դրանով մենք տեսնում ենք հասարակության որոշ խավերի մեջ երևան եկած նոր հայացքը: Շարագրության ընթացքից պարզ նկատվում է, որ այդ մեծ հատվածը հետո է ավելացրած: Դրան առիթ տվողն եղել է մի շատ հետաքրքիր նոր մտածմունք, այն, որ երկբայության ոգին արդեն գործելիս է եղել. խոհուն մարդիկ սկսած են եղել կասկածել մեկնաբանների այդպիսի հին բացատրության ճշմարիտ լինելու և աստուծու դատաստանի իրավացի լինելու մասին:

Այլ զի ոմանք ընդդէմ բերին.

Եւ աստանօր հակառակին.

Ասին՝ զիա՞րդ իրաւացին.

Այս է վճիռ դատաստանին:

Մի՞թե բոլոր քրիստոնյաների մեջ նրանք են միայն մեղանշել, որ աստված նրանց է պատժել,—հարցնում էին մարդիկ.

Կամ թէ արդա՞ր արդեօք էին,

Որոց ի ձեռքս մատնէին,

Զանգի և իւրքն ամենեքին,

Որ ըզնոսա չարչարեցին:

Մեկնաբան բանաստեղծը, հարկավ, պիտի հանգստացներ այդպիսի հարցերով զբաղվողներին, ասելով նրանց, թե աստված սաստիկ պատժում է այնպիսիներին, որոնց ամենից ավելի է սիրում, և պատժում է, ինչպես և աշխարհում վարվում են ոչ թե լավ մարդու, այլ «անարժան վերջին մարդոյ և դահճի» ձեռով: Զանգին և իրայիններն, ուրեմն, մի պատժող գործիք են միայն, ինչպիսին են նաև կարկուտը, խիստ եղյամը, անշափ անձրևը, կամ անխոնավ երաշտը, մարախն և դաշտերն ապականող զգվելի մուկը,—մի հայացք և օրինակներ, որ գտնում ենք նաև մեր կլասիկ հեղինակների գրվածքների մեջ, ինչպես, օրինակ, նաև Մովսես Խորենացու մեծ Ողբի մեջ: Այդպիսի «դահիճները» վերջն ավելի խիստ պիտի պատժվեն,—ասում է Շնորհալին:

7. Անեծքների շարանը:—Արվեստի նկատմամբ որքան անհարմար է հիշված երկար մեկնությունը մեղքով, նույնքան պատշաճ և տեղին է շարունակության մեջ լսել որդեկորույս մոր բերանից թափվող սոսկալի սպառնալիքն և անեծքն, ուղղված Զանգիին: Այդ մեծ հատվածի սկզբի մասի մեջ, որ հյուսված է մեկնաբանների վերևում բերված օրինակներով, դեռ համեմատաբար հանգիստ է խոսում վշտահար տիկինը:

Հասարակութեան ներկայացուցիչ թշվառ կնոջ հոգին հետզհետեւ ավելի է լցվում ատելութեամբ առ այն «արյունարբունները», և առանձնապէս դեպի «Զանգին արիւնակներ», այնպէս որ նա նույնիսկ եռում է կատաղի վրեժխնդրութեամբ: Եւ այդ ժամանակ խոսքի գլուտներն ու մեկը մյուսից ավելի չարաղետ պատկերները մեծ հորդութեամբ ու թափով հաջորդում են իրար, ասես թե նրա բռնկած սրտի լրութիւնը դուրս թափելու համար: Նրա սիրտը չի հովանում, մինչև որ Զանգիին ձգում է «ի հուրն անշէջ կիզողական», որ հավիտյան «այրէ իսպառ, բայց ոչ ծախէ»: Այդ ժամանակ, ասում է նա,

Ուրախ լիցին արդարք ի տէր,
Մինչ հատուցման լինին դատեր.
Զի ի յարեան մեղաւորին
Լուսացեն ըզձեռս որպէս յաղբեր.
Եւ ասասցէ մարդ՝ արդարեւ
Գուցէ աստուած իրաւաբեր:

Այս վերջին տողերով խոսում է դարձյալ հեղինակը. նա ականարկում է վերևում հիշված երկբայողներին, որոնք իրավացի չեն համարել աստուծու դատաստանի վճիռը:

Դժվար է այստեղ անեծքի մեծ հատվածից (էջ 78—91) ընտրութեամբ տողեր մեջ բերել. բուն և ուժեղ են դրանք գրեթե բոլորը, շատ ազդու են և նույնիսկ ճնշող են չարաբաղձ արտահայտութիւնների կուտակութեամբ.

. . . Աստուած իսպառ
Կործանեսցէ՝ զքեզ յաւիտեան.
Եւ խըլեսցէ՝ զարմատըս քո,
Յերկրէ հանցէ՝ կենդանական.
Չարք ամենայն որք անիծան
Ի սկըզբանէ մինչ ի վախճան...
Վերագայցեն՝ քոյդ գազաթան...
Արդ՝ եղիցի՛ս դու հալածեալ,
Որպէս փոշի հողմով հոսեալ...
Եւ ճանապարհ քո խաւարեալ,
Յաջ և յահեակ զքեւ պաշարեալ...
Ի գուր խորին ապականեալ
Իջցե՛ս դու անդըր կորուսեալ...
Սըրով արեւրդ պակասեալ,
Լիցի՛ տանեաց խոտ ցամաքեալ...
Ընդ քեզ և ազգըդ կորուսեալ
Հագարացոց լիցի՛ ջընջեալ.
Որդիք ձեր որք, կանայք գերեալ,

Լիցի՛ն մուրողք և տատանեալ...
 Զինչս և ըզգոյս ձեր վաստակեալ
 Առցե՛ն օտարք յափշտակեալ...
 Զեր յիշատակ յերկրէ՛ բարձեալ...
 Ի դառնութիւն դարձցի՛ն տարերք,
 Զըրհեղեղին ելցե՛ն գետերք.
 Սեաւ ամպ մըթին կարկըտաբեր
 Զքեզ արասցէ՛ անպտղաբեր:

Եւ այսպէս բազմաթիւ անեծքներու մեծ շարք: Այդ բոլորն ասվում է այն խոր համոզմունքով, թե խոսքի ուժը մեծ է, և անեծքն անպայման կազդի: Նախնական հավատքը, ըստ որի թո՛վում էին թոթովելով և անիծում շարաքանելով, շատ մեծ է եղել մեր ժողովրդի մեջ, և հաճախ դրա արտահայտիչն է եղել մեր գրականութիւնը: Ըստ մեր հին «Վիպասանքի» Արտաշեսն անիծել է իր որդի Արտավազդին, նոր վեպով՝ Դավիթը՝ Մհերին, և այդ անեծքները, վեպերի ասելով, կատարվել են: Այդպիսի մի անեծք է անում և Դավթակ Քերթովն իր գրած դամբանականի մեջ: Դժբախտաբար այդ սնահավատքը բավական դեր է կատարել նաև մեր ազգային պատմութեան նկատմամբ. իբր Մեծն Ներսեսի և ուրիշներին անեծքները ծանրացել են մեր ժողովրդի գլխին: Շնորհալին ևս հավատում է, թե նրանց անեծքների հետեանքով աստված բարկացել է՝ «Բառնալով զթագաւորութիւն և զիշխանութիւն [Հայոց] և մատնելով ի սուր և ի գերութիւն [զհայս], և ցրուելով ըստ հրէական տոհմին ի ստրկութիւն և ի ծառայութիւն ամենայն ազգաց»⁵⁶: Թեպետ մեր բանաստեղծը հավատում է անեծքի զորութեանը, բայց չպիտի մոռանալ, որ այդ մեծ շարք անեծքները նրա իրեն կողմից չեն ասված: Անշուշտ, նա համոզված էր, որ Զանգին և մյուս շարագործներն առանց անեծքի էլ կպատժվեն. նա կցանկար, որ բոլոր մահմեդականները քրիստոնյա դառնան, կամ քրիստոնյաները հաղթեն, և նրանց «վարեն [=քշեն] մինչ յայն կոյս անբնակ»: Բայց որ նա «արիւնակերներին» պատճառով ասեր Զանգիին իր կողմից նաև «Ընդ քեզ և ազգըդ կորուսեալ, Հազարացուց լիցի ջընջեալ», և ուրիշ մի երկու նման տողերը, այդ ընդունելի չէ: «Յիսուս որդի» քերթվածի երգողը չէր կարող չլինել «հուման» — մարդկային և չքարոզել «հումանութուն» — մարդայնություն, չլինել մարդասեր ու բարեգութ դեպի ամեն ոք, և անիծել անմեղներին: Բայց եթե այդպիսի մի երկու տողը չեն հարմարվում մեր հեղինակի մեղմ ու բարի հոգուն, դրանք շատ բնական են վշտահար, որդեկորույս Որբեայրու համար, որի բերանով խոսում է և տառապած հասարակությունը: Նա ոչ միայն Զանգիին պիտի անիծեր, այլև նրա ազգ ու տակը և ասեր նրան՝ քո արմատը (քոքը)

⁵⁶ «Թուղթ ընդհանրական», էջմիածին, 1865, էջ 425 և հտն. «Ատենաբանութիւն» ասված ճառի մեջ:

կտրվի: Շնորհալին այդ տողերն էլ ասել տալով Որբեայրուն՝ ճշգրիտ հետևող է եղել իրականությանը. այլապես թերի կլիներ իր «տիկնոջ» կերպարը:—Բայց մենք շարունակենք:

Բարկացայտ և ցասումնալից անեծքներից հետո բանաստեղծը հորինում է մի զորեղ հակադրություն, որ իր կողմից բաց անելով անիծողի սրտի քնքուշ խորշերը՝ պարզաբանում է նրա անեծքների հիմքը: Որդեկորույս մայրն առանձին զորովով ու գուրգուրանքով է վերաբերվում գեպի սպանված սիրասուն զավակները. և Քերթողը դրա համար ևս գտնում է պատշաճավոր ոճ, ծաղկալից, կոկ ու շնորհալի տողեր:

Բայց դու՛ք որդիք իմ սիրելիք
Ձէք ինձ մեռեալ, այլ կենդանիք.
Քանզի յերկրի հաւատացեալք,
Եւ ի յերկինքս պըսակիք:

Եվ նա, մայրը, խանդակաթ սիրով նկարագրում է իր զավակների համար մի բերկրալի տեւարան. նրանց հարությունն ու երանավետ կյանքն «անմահական դրախտում».

Յորժամ կենաց ցօղոյն արբջիք,
Վաղվաղակի բուսանիջիք,
Որոտ ընդոստ վերաբեբիք...
Որպէս ծաղիկ բողբոջիցիք,
Սաղարթազեղ պաճուճիցիք.
Ծառն կենաց մերձեալ հըպիք...
Աշխատեցեալք իբրև մըշակք,
Ի տապ տօթոյ աստ քըրտնեցիք,
Յորժամ հընձէք զոր ցանեցիք՝
Յանմահական դրախտին հանգչիք.
Ընդ զովարար տընկոյն նըստջիք,
Յաղբերէն կենաց արբջիք...
Անճառ լուսով լուսաւորիք,
Եւ թագ ի գլուխ պըսակեսջիք...

Նահատակվածների այդ «անճառ լուսով լուսավորվելը» պիտի լինի մնացողներին մխիթարություն: Այդ էլ իրականության անդրադարձումն է— ամեն մահացածի համար մաղթել հոգու լուսավորում,—մի շատ հին կրոնական հավատալիք և բարբի գիծ, որի գերապրուկը հասել է մինչև մեր օրերը:

8. Քաղաքական լավատեսություն և լավ օրերի գեղեցիկ երազը:
Աշխարհիկ կյանքի ծարավն ու հաղթանակը բանաստեղծության մեջ:—Քրիստոնյաների համար մի լավագույն բախտ է պահված երկրում. շուտով ամեն ինչ կփոխվի, ասում է մեր Քերթողը որդեկորույս կնոջ բերանով.

Ահա սակաւ ինչ ժամանակ,
 Փոխէ զսլըղտոր ջուրն ի յըստակ.
 Եւ տայ ըմպել դառնաճաշակ
 Այնմ որ արբոյց ինձ դըժընդակ.
 Զվերջին մըրուրն կապուտակ
 Արբուցանէ նըմին բաժակ.
 Իսկ ինձ պայծառ և քաղցրունակ,
 Զանմահարարն ըմպել վըտակ,
 Ոչ թէ իմոյն միայն դիմակ,
 Զոր ինչ հատոյց ինձ ձախողակ,
 Այլ և եօթնիցըս շափ կըրկնակ
 Բարձցի ի ծոց իւր հակառակ:
 Իսկ ըզկապեալսդ որ էք ի փակ,
 Արձակեսցէ տէր ընդարձակ.
 Եւ զգերութիւնս իմ վտարակ
 Դարձուցանէ այսրէն ի յարկ.
 Մատնէ զգերիչս իմ ի յապտակ,
 Սուր 'ւ ի զընդան ձեր փոխանակ:

Շնորհալին չափազանց լավատես է ապագայի համար. նա անշուշտ
 լսած է եղել երկրորդ խաչակրոթյան համար նոր պատրաստությունը
 Եվրոպայում: Նա մեծ հույս ունեւոր, որ պիտի գան շուտով, հաղթեն մահ-
 մեղականներին: Այս հույսը նրան ոգևորություն է պատճառում. նա
 խնդությամբ ջնծում է և գեղեցիկ տողերով ու մեծ աշխուժով նույնը հա-
 ղորդում է իր ժամանակակից ընթերցողներին.

Շարժէ կըրկին զազգըն ֆրանկ,
 Անհուն հեծեալ և հետեակ:
 Իբր ըզծովու ալեաց կուտակ՝
 Բորբոքելով գան խիստ և բարկ.
 Ափան ծովու աւզի գունակ,
 Կամ զերթ աստեղք երկնից ի կարգ,
 Լընուն զամէն երկրի յատակ,
 Որպէս ըզծին ասրաքատակ:
 Հընչեն զերթ հողմըն հիւսիսակ,
 Զամպըն վարեն ըզհակառակ,
 Մաքրեն զաշխարհըս բովանդակ,
 Յանհաւատից առնեն դատարկ.
 Զմահմետական ազգ հասարակ
 Առնուն յաւար և յասպատակ.
 Գերեն զխորինըն խորասան,

ԶԲաբէլ⁵⁷ առնեն խիստ աւերակ...
 ԶՄէքէ քակեն հիմն ի յատակ:
 Զքարըն գլորեն ըզսևորակ,
 Զըզեն Կարմիր ծովուն յատակ:
 Որպէս առիւծ ընդ նապաստակ՝
 Զհետ մըտանեն նոցա երագ,
 Կամ զերթ առիւծ գոչէ առակ,
 Փախչին երէքն անհաւառակ:
 Այսպէս ջընջին նոքա իսպառ
 Ի սուր սուսեր՝ ի տէգ նիզակ:
 Եւ զայլն առնեն փախըստական,
 Վարեն մինչ յա՛յն կոյս անբընակ:
 Առնուն զծառայս և զաղախնեայս,
 Զկանայս նոցա և ըզղաւակ:
 Տիրեն ամէն երկրի ծագաց,
 Եւ յընդհանուր կողմն աշխարհաց:
 Քրիստոնէից հանուր ազգաց
 Փըրկիչ լինին յանօրինաց:

Ահա թե ինչպես է մեր բանաստեղծն անդրադարձրել խաչակրաց արշավանքների իրականությունը, կարծելով թե նրանք գալիս են իրոք արևելյան քրիստոնյաներին օգնելու և նրանց փրկելու մահմեդականների ձեռից: Բայց նրա լավատեսությունն այդքանով չի սահմանափակվում: Հովհաննես Սարկավազն իր գրած աղոթքով, ինչպես վերևում տեսանք, խնդրում է աստծուն, որ արտասվահոս տրամությամբ վտարված ու ցրված ժողովուրդը ժողովվի ուրախությամբ և փրկվի. նույնը Շնորհալին երեկայում է արդեն շատ շուտով կատարելի, նույնիսկ ավելի շուտ քան մի տարի («Զի չէ ամով այս լինելոց»), և այդ մասին բանաստեղծությամբ ավետում է.

Գան ժողովին յամէն կողմանց,
 Ուր հալածեալ են և ցրուած...
 Յայնժամ որդիքդ իմ հեռացած,
 Որ այժմ յինէն էք բաժանած,
 Գայք ի վերայ բարձեալ կառաց,
 Պալարակապ երիվարաց:
 Որք ցրուեցայք յամէն կողմանց
 Զորեքծագեան տիեզերաց:
 Ի գաւառաց հեթանոսաց,
 Եւ յաշխարհաց Պարսից, Խուրբաց:

57 Բաբէլ, Բաբելոն ևն կոչում հաճախ Բաղդադ քաղաքը:

Պիտի գան ժողովվեն աշխարհի բոլոր կողմերից, և ի՞նչ ուրախություն է որդեկորույս մոր համար. բայց այդքանը միայն չէ.

Լինի աշխարհ քրիստոնէից
Անշափ 'ւ անբաւ բալեօք լըցած:
Լինի առատ պըտուղ բազմաց,
Սերմանց 'ւ ամէն պըտղաբերաց.
Մարդիկ ցընծան զուարճացած,
Յուտել յըմպելըն պարարած.
Որք վա՛յ ասեն, վա՛յ մեռելոց,
Նղուկ կարդան գերեզմանաց,
Թէ է՞ր չհասիք յօրըս կենաց,
Յանգիւտ բարիս հասարակաց:

Ահա թե ի՞նչ է տենչով երազում մեր բանաստեղծը: Հարկավ, նա չի մոռանում եկեղեցու վերստին պայծառացումը, բայց էականն այդ չէ: Նա մեծ կրոնասեր լինելով հանդերձ՝ չի քարոզում «Մի՛ կալ հակառակ շարին» սկզբունքը. այլ, ընդհակառակն, սիրում է քաջությունը, քաջամարտիկ կռիվն այլազգի թշնամիների դեմ՝ նրանցից պաշտպանվելու համար: Նա համոզված է, թե մահմեդականության և քրիստոնեության կռիվի մեջ պարտությունը մահմեդականներինը պիտի լինի: Եվ ինչ որ կարևոր է՝ քրիստոնյաները պիտի հաղթեն ոչ թե հին կրոնա-ճգնավորական ոգին զարգացնելու, աշխարհն ունայն համարելու և մերժելու համար, այլ ուրախ-զվարթ կյանք վարելու, լավ հագնվելու, ուտել-խմելու և նույնիսկ պարարվելու: Շնորհալու ստեղծագործությունն, ուրեմն, լի է կյանքի ծարավով, իբրև արտահայտություն և՛ իրեն հեղինակի, և՛ իր ժամանակի հասարակության բաղձանքի: Այսպիսով վերջ է տրվում նարեկյան խիստ կրոնա-ճգնավորական հայացքին մեր բանաստեղծության մեջ, միաժամանակ և սկիզբն է դրվում մի քաղաքական գեղեցիկ երազի—արևելյան քրիստոնյաների լավ օրեր և վերածաղկում եվրոպացիների օգնությամբ: Բայց Շնորհալին դեռ չունի բուն հայրենիքի, մայր Հայաստանի անկախության, Հայոց թագավորությունը սեփական երկրում վերականգնելու երազը: Նա դարձել է երգիչ իր շրջանի արևմտյան հայության սպասելիքների և ընդհանրապես այն ժամանակվա դրության, որի մեջ ապրել է ինքը: Միաժամանակ և նա դեռ 12-րդ դարում բանաստեղծել է խաչակրության մասին, այն՝ որ մեր «Եդեսիոյ ողբի» հորինումից չորս հարյուր տարի հետո ծնված իտալացի բանաստեղծ Տորկվատո Տասսոն պիտի երգեր իր «Ազատված Երուսաղեմ» հուշակավոր վիպական քերթվածի մեջ: Արդարև մեր բանաստեղծի երկի նյութը խաչակրության շրջանի մի միջադեպ է միայն, քրիստոնյաների համար մի դժբախտ եղելություն, բայց նա ոչ պակաս ուժով նկարագրել է ռազմական իրականության այդ փառավոր կտորն ևս:

Եվ այսպես՝ Ներսես Շնորհալու ձեռով հմտորեն կիրառվել է նրա

ավագ ժամանակակից Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետի տեսութ-
 թյունը, թե բանաստեղծությունը հետևում է բնությանը, որ է՝ իրակա-
 նությունը: Դժվար է կարծել, թե նա ծանոթ չլիներ Սարկավագի աշխա-
 տություններին, զի այն շրջանում արևելյան և արևմտյան վարդապետ-
 ները, թեև քաղաքականապես բաժանված, բայց միմյանցից կտրված
 չէին: Արևելքից միշտ երթևեկել են Հայոց կաթողիկոսարանը, որի նշա-
 նավոր եպիսկոպոսն էր Ներսեսը: Բայց եթե սա տեղյակ էլ չլիներ Սար-
 կավագի տեսությանը, կարող էր նրանից անկախ ևս արտահայտիչ
 լինել նույն հայացքին. ժամանակի ոգու պահանջն էր այն: Նա անդրա-
 դարձրել է աշխարհիկ իրականությունը, հարկավ, ոչ բոլոր կողմերով,
 այլ այն միայն, ինչ որ չէր կարող պարսավել «անդուռն բերաններից»,
 քանի որ այն դարում շատ բան դեռ անպատշաճ էր համարվում մի
 հոգևորականի համար: Բայց ինչ որ նա երգել է վեհ ներշնչումով ու ոգե-
 վորությամբ, դա մաքուր իրականություն է առանց գերբնական ուժերի
 և էակաների մասնակցության, որին հավատում էին այն դարի մարդիկը,
 որով և լի է խաչակրության քերթող իտալացի բանաստեղծի նշանավոր
 երկը: Որ մեր բանաստեղծը հեռու է այդպիսի վիպական հրաշալիքնե-
 րից, դրա մեջ հենց պետք է տեսնել նոր մտավոր հոսանքի հաղթանակը:
 Մեր բանաստեղծությունը 12-րդ դարի կեսին արդեն երկնքից իջել էր
 երկիր և դարձել կյանքի և բնության գեղեցիկ արտացոլումը ոչ միայն
 իր ընդհանուր էությունը, այլև բովանդակության մանրամասներով,
 ինչպես և բնական ու պարզ ձևով, շնորհալի Քերթողի փափուկ, տրտմա-
 կան կամ լուրջ հույզով և անուշ, սրտաշարժ շեշտերով, որոնց ստեղծողը
 բնավ չէր դիմում արվեստակյալ պերճության ու փայլի, ավելորդ զար-
 դարանքների: Ամեն ինչ թեթև ու ճաշակավոր, անբռնադբոս ու կենդանի:

ԱՐՁԱԿ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԸ

1. Ատենաբանություն: — Շնորհալին իր գրական երկերը հորինել է
 ոտանավորով. արձակ լեզվով գրել է միայն պաշտոնի վերաբերյալ
 գործերը: Բայց վերջիններս էլ իրենց տեսակի մեջ որոշ չափով գրական,
 ավելի ևս պատմական արժեք ունեն: Դրանցից ժամանակով առաջինն է
 «Ատենաբանությունը», որ նա ասել է իր կաթողիկոս ձեռնադրվելու առ-
 թիվ բազմության առաջ⁵⁸: Անում է իր նախորդի, իր կաթողիկոս եղբոր,
 Գրիգոր Պահլավունու գովքը՝ թվելով նրա արժանիքները, նվաստացնե-
 լով և ամբաստանելով իրեն: Գիտակցելով իր նոր վեհ պաշտոնի ծանր
 պարտականությունները՝ շարունակ համեստությամբ շեշտում է իր
 անարժանությունը: Նկատի ունի նաև ժամանակի ծանր դրությունը:
 «Ջարհուրիմ երկիւղիւ նայեցեալ յիմս տկարութիւն և ի մեծի այսր աս-
 տիճանի բարձրութիւն և ծանրութիւն, մանաւանդ ի շար և յանմասն բա-

58 Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջմիածին, 1865, էջ 411—426:

րեաց ժամանակիս, որք ոչ միայն յարտաքնոցն որք հակառակ են հաւատոյս՝ նեղեալ տագնապիմք ըստ մարմնոյ, և աղաւաղին կարգ եկեղեցւոյ, այլ և անուամբ քրիստոնէից. նաև յորոց կցորդ են կարգի մերոյ և ձևոյ, որք յաղադս փառամոլ ախտի հակառակ գտեալք աստուծոյ և աստուածայնոյ աթոռոյս ի սկզբանէ հայրապետութեանս տեառն մերոյ մինչև ցայժմ՝ որպէս ծանօթ է ամենեցուն, և զազատեալս ի Քրիստոսէ զեկեղեցի սուրբ ընդ հարկաւ արարին անօրինաց՝ կամաւ և ո՛չ ի հարկէ» (էջ 421): Դժվարություններից մեծն այն է, որ հայ ժողովուրդը, ասում է նա, «ոչ ի միում աշխարհի բնական՝ որպէս այլոց ազգաց, զի դիւրին էր շրջել առ նոսա առաջնորդացն և սերմանել զբանն, այլ ըստ մեղաց մերոց ցրուեալ են ազգ մեր և ժողովուրդը ընդ ոլորտս տիեզերաց ի մէջ օտարասեռ ազանց: Նաև աթոռս սուրբ դրդուեալ է ի հաստատութենէ ի զանազան և յանպատշաճ վայրս տարբերի ընդ հարկաւ և երկիւղիւ այլասեռից և անօգնական և աննուէր ի մերասերաց, որում ոչ է կար համարձակ շրջել և ուսուցանել, այլ թագնաբար լինել որպէս զվնասապարտս» (էջ 422): Վերջաբանի մեջ նա մի ցանկություն ունի, որ աստված հաճի «փրկել զմեզ... և դարձուցանել զամենեւեմն յաշխարհն հայրենի... յարուցանել քաղաւոր արդար»: Ահա նրա աղոթքն ու փափագը:

Ով սիրում է ճոճոտան ֆրաղներ, այնպիսուն հաճելի չի լինիլ այս ատենաբանությունը, որ վսեմ է իր պարզությամբ, ազդու է ոչ թե արտաքին ձևով, այլ ջերմ ներքինով, որ բխում է ջերմ սրտից: Մեկ-մեկ բանեցնում է երկար ասացվածքներ, բայց ընդհանրապես շատ հասարակ, իսկապես մեկին ոճով մի հորինվածք է դա, առանց որևէ ճարտասանական ճոռոմ զարդարանքների, կիրառում է հարցումներ և շրջումներ միայն և սակավաթիվ պատկերավոր ձևեր: Բայց դրանց փոխանակ՝ նրա ճառն ուժեղ է տրամաբանությամբ, մտածության կապակցված ու կարգավորյալ ընթացքով, որ այսպիսի խոսքերի համար անհրաժեշտ պայման է:

2. «Թուղթ ընդհանրական»:—Գրա-պատմական և բանաստեղծի կենսագրության կողմից ավելի արժեք ունի Շնորհալու այս թուղթը, որ ուղղված է բոլոր հայերին⁵⁹: Սկզբում հայտնում է իր կաթողիկոս ընտրվելն և կաթողիկոս եղբոր մահը. «Ինքն... եհաս անվնաս յանքոյթ և յառանց ալեաց նաւահանգիստն, և զմեզ եթող ի տաժանելի և յաղցաւոր կեանս ի մէջ օձից և կարճաց և զանազան խաժանող գազանաց, երևելեաց և աներևութից, և ոչ այս միայն, այլ ծանրութեան բեռանց ի ներքոյ՝ հոգևորաց և մարմնաւորաց»:

⁵⁹ Անդ, էջ 1—112. «Թուղթ ընդհանրական ներսէսի կաթողիկոսի Հայոց առ համօրէն հայասեռ ազինս»: «Ընդհանուր հաւատացելոց հայկականացդ սեռից, որք յարեալս ի սեփական աշխարհոյ Հայաստանեայց բնակեալք, և որք յարեմտեան կողմանսդ սահեալք նժդեհութեամբ, և որք ի միջերկրեայս՝ ի մէջ այլալեզու ազանց տարաբերեալք, և որք յիրաքանչիւր յեզերս աշխարհաց ըստ մեղաց մերոց ցրուեալք ի քաղաքս և ի դղեակս, ի գիւղս և յագարակս»:

«Օձ, կարիճ ու գազան» կոչում է նա Հռոմկլան շրջապատող այլազգի բռնակալներին: Ուրիշ տեղ էլ⁶⁰ նույնպես գրում է, թե կաթողիկոսը մեռնելով իրեն թողել է «ի ծովու աշխարհի և շուրջ եղևոց օձից և կարճաց» և վերջում հիշում է իր նեղությունը, ասելով, թե եկողները կպատմեն ձեզ «զմարմնաւոր կրից մեր տաժանումն՝ զոր ունիմք ի շուրջ եղևոցս զմեօք»: Հայտնելով, թե ի՞նչ է իր պարտականությունը՝ խորապես ցավում է, որ «շրջել առ ամենեանս՝ ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի, և քարոզել... անկարելի է յաղագս ժամանակիս շարութեան և բազմիշխանութեան: Եւ քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ո՛չ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յԱթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերոյ»: Շատ դժվար է եղել կաթողիկոսարանի, ինչպէս մեր բանաստեղծի նյութական կացութիւնը ծերութեան օրերում: «Այլ եմք իբրեւ զայժեամս յորսորդաց և ի շանջ փախուցեալք ի քարանձաւիս յայս բնակելով,—գրում է նա,—յորում ո՛չ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիք շատացեալք ի գիւղից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք և ո՛չ մի: Նաև ո՛չ անդաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ զպէտս մեր ընուաք, և ո՛չ օգնութիւն ուստեք, որպէս արժան էր, ի թագաւորաց և յիշխանաց»: Զկարողանալով անձամբ «խրատել և ուսուցանել», ասում է նա, «մեք իբրեւ ի կամաւոր բանտէ և կապանաց՝ յայսմ տօթագին քարանձաւի արգելեալք՝ գրով ձեռին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամենեանս»:

Նրա այս գրությունը շատ հարուստ ու բազմաբովանդակ է: Խրատների մի մասն, իհարկեւ, սովորական ընդհանուր տեղիք են, բայց շատը շոշափելով ժամանակակից իրական կյանքի այլ և այլ կողմերը՝ տալիս են մեզ բարբերի ընդարձակ պատկեր: Սկզբում գրում է դավանաբանական խնդիրների և կրոնական գիտելիքների մասին, որոնք, որովհետեւ Շնորհալու գրչից են ելել՝ ասլազա դարերի համար ևս արժեքավոր են եղել: Ասկա խոսքն ուղղում է ժողովրդի զանազան դասերին՝ կրոնավոր, վանահայր, առաջնորդ, քահանա, իշխան, զինվոր, քաղաքացի, երկրագործ և ամենից վերջը՝ կանայք: Այս ամեն ինը կարգի մարդկանց տալիս է իրենց վիճակին համապատասխան խրատներ: Կանանց, օրինակ, պատվիրում է «պարկեշտութեամբ և բարեձեւութեամբ լինել յամենայնի... և առաւել քան ոսկով և արծաթով՝ ամօթխածութեամբ և պատկառանք զարդարել զանձինս»: Անմիտ երիտասարդներին գայթակղեցնելու համար ներկերով չայլագունել իրենց երեսի գույնը. կավատութեամբ չպարպել, հետևող չլինել կախարդության և դեղատվութեան աղանդներին: Այս մասին հիշում է նա իր նամակներից մեկի⁶¹ մեջ ևս. «Կանանցն պատուէր տուր,—գրում է նա Թորոս քորեպիսկոպոսին,—ի կախարդու-

⁶⁰ Անդ, էջ 148—162. «Պատասխանի առաջին թղթոյն թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի»:

⁶¹ Անդ, էջ 315. «Թողթ ի Սամոստիա քաղաք յաղագս արևորդեաց դարձի», էջ 309 և հտն.:

թենէ և ի դեղատուութենէ և յամենայն դիւական աղանդաւորութենէ ի բաց կալ»։ Արժանի չհամարել քրիստոնեական թաղման «նոյնպէս և որ զպիղծ և զաղտեղի իրս ի կերակուրս և յըմպելիս խառնեալ՝ տայ ուտեւ քրիստոնէի վասն դիւական սիրոյն [=սիրահարեցնելու համար] ... զգուշացուցէ՛ք զնոսա յամենայն ի յայսպիսի բժժագործութենէ»։

Երկրագործներին ու բոլոր ժողովրդականներին խրատում է՝ չապականվել «պղծալից պոռնկութեամբ և շնութեամբ», չհարբել գինով, «յորում զեղխութիւն և յիմարութիւն է, որ է մայր պոռնկութեան և անիրաւութեան և վիճման և աղտեղի բանից անարգանաց, յորմէ և սպանութիւնք լինին»։ «Դարձեալ,—ասում է,—մի՛ զլեզուս ձեր առնէք գործի սատանայի ի ձեռն չար և դառն յիշոցաց, մանաւանդ որ զհաւատ և զհոգիս անարգեն, և զմկրտութիւն աւազանին և զմկրտիչ քահանայն և զերես և զբերան»։ Ապա դարձյալ՝ պատվիրում է կրթել մանուկներին և ուսում տալ նրանց. «Սաստեցէ՛ք շտովորել ի խօսս աղտեղիս և ի յիշոցատուութիւնս»։ Այսպես խրատում է ըստ պատշաճին նաև քաղաքացիներին, գինվորներին, իշխաններին։

Հոգեորականների բարոյական և ուսումնական վիճակն անպայման ավելի ծանոթ է եղել Շնորհալուն, և նա երկար ուսուցանում ու խրատում է նրանց. իսկ մենք նրա «Ընդհանրականով» բավական ծանոթանում ենք նրանց, ըստ եկեղեցական հայացքի, ընկած բարբերին։ Տեսնենք այդ մի փոքր մանրամասն, քանի որ նրանց այդ դրութիւնը կարևոր է գրականութեան պատմութեան համար։ Կրօնավորների կյանքի մեջ արդեն մեծ փոփոխութիւն էր կատարվել. այլևս չկար Ստեփանոս Տարոնեցու նկարագրած անընչասեր և անստացված աշխարհուրացութիւնը։ Ընդհակառակն, նրանք առհասարակ արդեն բռնել էին, այսպես ասած, աշխարհականացման և աշխարհասիրութեան ուղին։ Վա՛նք, անապատ քաշվելով հանդերձ՝ կրօնավորները չէին կտրվում երկրավոր ցանկութիւններից և միշտ ետ էին նայում դեպի աշխարհը։ Հետաքրքիր է այն, որ կրօնավորութիւնն արդեն դարձած է եղել հարստացման միջոց։ «Բազումք են ի ժամանակիս կրօնաւորաց, որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին, և հարկատուք իշխանաց, և աղքատք ի գոյից, և կարօտք հարկաւորացն. և յորժամ զձե կրօնաւորութեան ընկալան՝ տեսարք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան, և փարթամացան ստացուածովք. և ոչ միայն հարկաւոր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլ և աւելորդօքն լցան, և յաշխարհի հոգովք և երկօք տաժանեալք, և աստ անհոգողութեամբ և հեշտութեամբ ստուարացեալ»։

Այսպես հարստանում էին նրանք, որովհետև վանքերում ապրելով փոխանակ հասարակաց աշխատանքին մասնակցելով՝ իրենց առանձին սեփական տնտեսութիւններն ունեին և դրանցով էին պարապում՝ «ի չիւրեանց առանձնական գործս արի և արթուն լինելով, և ի հասարակացն՝ հեղզ և պղերգ»։ «Զգուշացուցանեմք,—գրում է Շնորհալին,—զճշմարտագունիցդ երամս՝ յաղագս նոր եղելոյ սովորութեանդ ի վանո-

րայս ի մերում ժամանակի, այգեգործ իւրաքանչիւր ոք լինելով ի կրօնաւորաց, որպէս ի գեօղս, որ անվայելու է կրօնաւորական կարգի»: Մեր կրօնավորներն,—ասում է նա,—իրար նախանձում են, «թէ ո՞վ քան զընկերս ընդարձակագոյն տեղւոջ և ի պարարտ երկրի տնկիցէ այգի, և թէ՛ զիա՞րդ սնուցանիցէ իմաստութեամբ զնորագոյն տունկսն: Եւ փոխանակ զարուեստս առաքինութեան ուսանելոյ ի միմեանց՝ յայգեգործութեան հնարս վարժին անհմուտք ի հմտագունիցն: Արժա՛ն է, ասեն, այսպիսի օրինակաւ վաստակել եզամբք, և բրել ձեռամբ՝ փայտատօք և բահիւք, և հակառակ տնկոցն զարմատս և զբոյսս արմատաքի խել... Այլ և հատանելոյն օրինակ զանազանեալ է՝ իւրաքանչիւր տնկոյն սեռից առ իմաստունսն յայնոսիկ, զի զոմանս հուպ յարմատսն, և զայլսն ի բացեայ հատանեն. յոմանս սակաւ զուռսն, և ի կէսս յոլովագոյնս թողուն, և այս ամենայն՝ որպէս զի յաճախագոյնս պտղաբերեսցեն, և յոլովս զգինւոյն չափոյ աճեցուցեն զթիւս: Թողից ասել զպատուաստելոյն հնարս, մի քան զմի առաւելեալ ի հանճար, և զգործելոյն եռանդն ջերմութեան, զի ոչ զտին ոմանք բաւական համարին ժամանակ գործելոյ, այլ և զգիշերն ևս խառնեն ընդ տունջեանն»: Այսպես մի ամբողջ արվեստ և ուսում այգեգործութեան, որով պարապել են կրօնավորները: Շատ բնական է, որ այդպիսիների ուշ ու միտքն իրենց սեփական գործին է եղել: Երբ այլ և այլ տեղերից իրար հանդիպում են այգետեր կրօնավորները,—ասում է նա,—նրանք իրար ողջունելուց հետո՝ ոչ թե կրօնավորական գործի մասին են հարցնում միմյանց, «այլ թէ յայսմ ամի, ո՞վ եղբայր, զիա՞րդ է պտղաբերութիւն քոյին տնկոցն. առաւել՞ է՝ թէ նուազ: Եւ նա թախծեալ սրտիւ պատասխանէ՝ զինչ ասացից, ասէ, զաղէտսն որ պատահեցան. զի ոմանք ի ճճեաց վնասեցան, և յոմանց ծաղիկքն թոթափեցան, և այլքն արեակէզ եղեալ ողկուզաց չորացան, և կէսք՝ նեխութեամբ ապականեցան, և թէ զի՞նչ արարից՝ անգիտանամ զեւս վտանգիս եղելոյ:—Եւ ընկերն թելադիր եղեալ նմին՝ խրատ տայ, զոմանս պատուաստել ի տնկոցն՝ որք պտղակորոյսք լինին, և զայլսն՝ զանազան փորձեալ հնարիւք բժշկել ի պատահելոց կրիցն» (էջ 28 և հտն.):

Այս բոլոր աշխատանքն անում էին կրօնավորները, որպեսզի շատ գինի ստանան և «ազահութեամբ և որկորստութեամբ» ապրեն, և ոչ թե, ըստ կանոնի, բավականանան «միաբանական կերակրով և հանդերձով». նրանք նույնիսկ արբեցություն էին անում: Գինին վաճառելով էլ էին պարապում և արծաթ ամբարում, կամ թե կրօնավորին անվայել «Լույծ և մեղկ կյանք» էին վարում: Այդպիսիները թողնելով ընկերակից կրօնավորների կենակցութիւնը՝ առանձին էին բնակվում, «ոչ յաղագս ճգնողական վարուց՝ որպէս միայնակեացք, այլ վասն ազահութեան ախտի, զի զանձին իւրոյ աշխատութիւն ոչ հասարակաց եկեղեցւոյն, այլ իւր միայնոյ ամբարիցէ... Զի առ բազումս,—ավելացնում է Շնորհալին,—քան զերկիւղն աստուծոյ առաւել զօրէ ընկերակցացն ամօթոյ երկիւղ, յետս դարձուցանելով զյօժարութիւն մտացն ի շար ցանկութեանց մեղացն

կատարմանէ»։ Դրանք, այդ թաքուն մեղք գործողները, դեռ համեմատաբար լավերն են եղել։ «Յն ոմանք դարձեալ յաշխարհասէր և ի մեղկ կրօնաւորաց,—շարունակում է Շնորհալին,—զի ... անձամբ իսկ ընդ աշխարհականս բնական ի գիւղս և ի քաղաքս և ի բանից բերանոյ գարշութիւնս և ի գործս վատթարութեան, և յորովայնամոլութիւնս անպատկառս և յարբեցութիւնս անառակս, և յամենայն անկարգութեանց բերմունս՝ առաւելուն քան զնոսա» (էջ 26)։ «Դիւական երգերն» էլ պակաս չեն եղել այդպիսի կրօնավորների բերանից։

«Եւ քանզի ի նիւթականացս ցանկութիւն զբազումս, ի կրօնաւորաց ժամանակիս տեսանեմք ըմբռնեալս, որք զթեթեանալն յայսպիսի ծանրութեան հոգոց՝ դժուարինս վարկանին», ուստի, ասում է Շնորհալին, «և մեք ոչ զնեմք օրէնս՝ այսպիսի կրօնաւորաց ամենեկին ի բաց կալ ի տնկագործութենէ և յամենայն գոյից ստանալոյ»։ Նա լավ գիտե, որ այնպիսիներն իրեն չեն լսելու. ուստի պատվիրում է, որ նրանք գոնե իրենց եկամտոսներից մաս հանեն աղքատների ու կարոտների համար, այն էլ իրենց ձեռով և ոչ թե մահից հետո ուրիշների միջոցով։

Կրօնավորների ուրիշ պակասութիւններ էլ թվում է կաթողիկոսը։ Ինչպես, օրինակ, չնչին պատճառով նրանք թողնում են իրենց եղբայրակիցներին ու շրջում են վանքից վանք։ Հենց որ նրանց մի նկատողութիւն են անում իրենց անպատշաճ դործերի կամ խոսքերի համար՝ գիշերը թողնում, փախչում են։ Գողութիւն են անում, «այլ և ստութիւն վասն գողութեանն. ոչ լոկ բանիւ, այլ և մեծամեծ երգմամբ ուրացութիւն», և նմանները։ Եվ սակավ չեն եղել ստահակները. «Յազգի մերոյ կրօնաւորաց զբազումս տեսանեմք անհրահանգս և անխրատս և անհնազանդս աւագագունից, և գրեթէ զբովանդակն բաց ի սակաւուց» (էջ 39)։

Թողնում ենք վանահայրերի և աշխարհի եպիսկոպոս առաջնորդների համար գրվածները։ Բերենք մի քանի բան քահանաների վերաբերյալ։ Կան քահանաներ,—ասում է,— որոնք, ինչպես լսում ենք, «յառաօտէ մինչև ցժամ պատարագին ի վաճառափողոցս քաղաքին շրջին ի տուրեւլառութիւն վաճառաց»։ Կամ հասարակաց զոհատներով և աղտեղի տրեխներով ելնում են բեմ և պատարագ անում. եկեղեցիների պայծառութեան և ընդհանրապես մաքրութեան հոգ չեն տանում, վարում են զանազան աշխարհիկ պաշտոններ, և այլն։ «Լսեմք զոմանց քահանայից ձիավարժս լինել և զէնս առնուլ ըստ զինուորաց, և ի խրախճանութիւնս խաղոց ձիւնթացից ընդ նոսին արշաւել երիվարօք և ի յորս երէոց և ի նետաձգութիւնս և յամենայն ինչ յայսպիսիս» (էջ 89)։ Վիճակավոր առաջնորդ եպիսկոպոսներին էլ պատվիրում է՝ «Ո՛չ սրընթաց ձիովք շահատակել, և շամբք և բազէիւք որսականօք բերիլ առ երէվայրիս և թռչունս, որպէս լսեմք զոմանց թէ իցեն»։ Դրանք եպիսկոպոս լինելով հանդերձ՝ չեն տարբերվել աշխարհական տերերից, և նրանց «բանք բերանոյն» եղել են «անմտաբար խեղկատակութեամբ կամ աշխարհօրէն զառականս կամ զանկաթութիւնս ի լեզուն յեղյեղլով անարգել զոք» (էջ 57)։

Այսպես՝ ներսես Շնորհալու «Ընդհանրական թղթից» իմանում ենք, որ հոգևորական դասի հասկացությունների ու կենցաղի մեջ արդեն մեծ փոփոխություն էր մտել. 12-րդ դարի կեսերին կրոնավորությունն անգամ ձև էր դարձած: Այս փոփոխությունը կաթողիկոսը բացատրում է ժամանակի թշվառությամբ, աղքատությամբ, «յաղագս ձմեռն գոլով ի բարեաց՝ ժամանակիս», որ նա շեշտում է հաճախ (էջ 48, 50, 52, 65): Նաև ուրիշ թղթերի մեջ (օրինակ՝ էջ 309. «Ի նուաղեալ բարեաց ժամանակս մեր»): Այդպես չէր առաջ, ասում է նա. Հայաստանյայց եկեղեցիները պայծառ էին սկզբից «մինչև յաւերումն աշխարհի ի հիմանց»: Որ հին բարի ավանդություններին հակառակում են, դրա պատճառն ուրիշ բան չէ, «քան թէ տգիտութիւն և ինքնօրէն անձնահաճ կամապաշտութիւն՝ որք ո՛չ տեսին զառաջին պայծառութիւնս, մինչ ողորմութեամբ տեսան լի էր երկիր, այլ ի հալածանացս ծնեալ ժամանակի ընդ խրթնատեսակս նայեցան տգեղութիւն, որովք կապեալ են յամենայն ուրեք աղգ մեր յաղքատութեան, որպէս ընդ երկաթոյ ի ներքոյ լծոյ ծառայութեան իւրաքանչիւր ազգաց՝ ուր և իցեն. ոչք և հարկաւոր պիտոյիցն կարօտ են ըստ մարմնոյ, թող թէ պայծառութեան եկեղեցւոյ ի խնդիր» (էջ 71): Շնորհալու հիմնավորումը ճիշտ է մասամբ, ինչ որ եկեղեցիների բարեզարդությանն է վերաբերում: Թե չէ՝ կրոնական ոգու թուլացումը, որ սկըսված էր արդեն 11-րդ դարից, բնական զարգացման հետևանքով առաջատվությամբ շարունակվել է մինչև 12-րդ դարի կեսերը և հետո մինչև 17-րդ դարը, աղղերով նաև մեր գրականության զարգացման ընթացքի վրա:

Ներսես կաթողիկոսի այս մեծ գրությունը որքան իր բովանդակությամբ շատ կարևոր պատմական փաստաթուղթ է, նույնքան և արժեքավոր մի գրական երկ է: Իբրև բանաստեղծի գործ՝ դա բնականաբար հորինված է գեղեցիկ ձևով, հեղինակին հատուկ հաճելի ոճով: Մարդ այդ կարդալով՝ երբեմն հրապուրվում է նրա կարգավորչալ ու թեթև, միաժամանակ և հաճախ պատկերավոր մտածությամբ: Նա միտքն արտահայտում է սովորաբար կարճ ասացվածներով, հստակ ու սրտալի խոսքերով, խուսափելով բառերի և քերականական ձևերի կրկնությունից: Ձի մոռանում իր աստիճանին պատշաճ խրատական եղանակը. գրուցում է մեղմ, հանդարտ ու ծանր. ոչ հրամայողաբար, ոչ ինքնագով մեծամըտությամբ, այլ համեստաբար, իրեն էլ ոչ արդար համարելով: Ոչ մի շինծու խոսք չկա. հաճախ խոսում է մեկնաբան Շնորհալին: Գործածած նմանությունները մեծ մասամբ ոչ թե բանաստեղծական պաճուճանքի համար են, այլ միտքն օրինակներով հեշտ հասկանալի և համոզիչ դարձնելու: Բայց դրանք միաժամանակ և առանձին համ ու հոտ են ընծայում նրա խոսքին: Այսպիսի դեպքերում երբեմն, ինչպես ներքևում բերված հատվածների մեջ, ասացվածները բավական ընդարձակվում են միջանկյալ խոսքերով, բայց մեծ մասամբ չեն կորցնում իրենց հեշտ հասկանալիությունը, որովհետև հեղինակը չի մոռանում խոսքերի կապակ-

ցությունն ու մտածութիւն թելը: Շատ բան, անշուշտ, Ս. Գրքի և ուրիշ կրօնական գրվածքների խոսքերով և օրինակներով է համեմատ, ինչ որ անհրաժեշտ էր ըստ ժամանակի պահանջի: Բայց պակաս չեն և իր սեփական գյուտերը, բնությունից և կենդանի իրական կյանքից առած, միշտ չմոռանալով, որ ինքը գրում է ոչ միայն խրատելու, այլև ուսուցանելու համար: Խոսելով, օրինակ, գրավոր աղոթքների ծագման մասին՝ գրում է. «Յառաջագոյն ի ժամանակս... մինչդեռ նոր ծաղկեաց գարունն հաւատոյ», ամենքը «յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից՝ ըստ ժամուն պիտոյից... Իսկ ի ժամանակս յետինս՝ քանզի հանդերձեալ էր ձմեռն մեղացն սառնամանեօք խստութեան ցրտացուցանել զբոբբութեան առ աստուած սիրոյն», դրա համար և հոգեկիր վարդապետներն իրենց աղոթքները գրելով թողել են հետնորդներին: Բայց ի՞նչպէս են ասում քահանաներն այդ հոգեբուին աղոթքները: Դիմելով նրանց՝ պատվիրում է. «Մի՛ իբր ջուր ընդ խողովակ անցանիցէք անմտաբար ընդ խորհրդական բանս աղօթիցն...» (էջ 68):

Շնորհալին ճանաչելով իր ժամանակի հոգևորականներին, գիտե, որ շատերին ախորժելի չեն լինիլ իր ասածները «կամ յաղագս ծուլութեան և մեղսասիրութեան, կամ վասն արհամարհելոյ զմեօք»: Այդպիսիներին էլ, ասում է նա, «Մեք զոր հրամայեալն է մեզ՝ արասցուք, աղաղակելով որպէս դէտ ի բարձր դիտանոցէ զպատուիրանս աստուծոյ ի լսելիս ձեր»։ Եվ իսկույն ավելացնում է համեստաբար. «Բայց մի՛ որ կարծիցէ զմէնչ, թէ իբրև առողջս զմեզ համարելով յախտից մեղաց՝ ձեզ միայն զբշկականս զալս մատուցանեմք դեզ՝ որպէս հիւանդացելոց: Այլ ծանիցէ ամենայն որ, զի մեք առաւել քան զամենեանս ունիմք պէտս հոգւոց բշկութեան: Բայց որպէս յիմար հիւանդի է զիւրն առողջութեան դեզ, զոր մատուցանէ նմա ախտացեալ ոմն բժիշկ՝ ի բաց մերժել, տեսանելով զցաւս մարմնոյ նորա,—նոյնպէս իմաստնո՛յ է ոչ զբնութեան բշկին ունել փոյթ, թէ առողջ է և կամ հիւանդ, այլ զդեղին քննել զօգտակարութիւն, եթէ առողջարա՞ր իցէ, եթէ վնասակար: Արդ՝ և դուք մի՛ վասն մեր անարժանութեան և ի հոգևորսն պակասութեան՝ զօգտակար դեզս հոգւոց՝ զորս մատուցանեմք ձեզ՝ արհամարհիցէք և ոչ ընդունիցիք» (էջ 21):

Նկատի ունենալով, որ իսկական բարեպաշտ կրօնավորները,—և կային դեռ բավական թվով այդպիսիներն ևս,—գուցե իրենից նեղանան մտածելով, թե իրենք խրատների կարոտ չեն, առասում է նրանց. «Թէ՛ պէտ և... չունիք ինչ պէտս կարեաց՝ մերոյ դուզնաքեայ բանից, այլ որպէս ծառայք՝ որք զհասարակական կերակուր հրաման առնուն ի տէրանց բաշխել՝ ո՛չ միայն քաղցելոց, այլ և յագեցելոցն շնորհին,—նոյնպէս և մեք: Զի ընդհանուր ծառայակցաց մերոց՝ հրամայեցաք ի տեսնէ՝ տալ զբանին կերակուր, հասարակաբար պարտիմք մատակարարել՝ փարթամաց գիտութեամբ և աղքատաց ի գիտութենէ, զօրաւորաց առաքինութեամբ և տկարագունիցն յառաքինութենէ» (էջ 23):

Բերենք նրա՝ երկար պարբերությաներով և բարդ ասացվածքներով գրված պրոզայից իբրև օրինակ և հետևյալ գեղեցիկ հատվածը. «Առ առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց», այսինքն՝ վանահայրերին ուղղած գլխի սկիզբը: Նա մարդուս երկու աչքերի նմանությունամբ խրատում է նրանց, թե լավ առաջնորդ լինելու համար նրանք պետք է և՛ գիտություն ունենան, և՛ առաքինասեր գործեր:

«Փոքր ինչ և առաջնորդացդ ի յերկինս ճանապարհորդելոցն [=կրոնավորների առաջնորդների] տացուք ծառայակցաբար զհոգևորական և զաստուածային բանին կերակուր, որք աչաց ունիք գործ և սպասաւորութիւն մարմնոյ եկեղեցւոյ:

Զի զո՛ր օրինակ աչք առաջնորդին անձին յամենայն շարժումն՝ ի լաւագոյնսն կամ ի վատթարագոյնս, ըստ այսմ նմանութեան և ոչ առաջնորդք՝ առաջնորդելոցն: Եւ որպէս բիբք աչացն, եթէ մաքուրք լինիցին ի յախտից ինչ ի ներքս անկելոց, սրատեսութեամբն անմոլար առաջնորդէ անձին յուղիղ ճանապարհն. իսկ եթէ շամանդաղք մթինք դերական շուսոյ՝ որ ի գլխոյ անտի յաչսն իջանեն՝ խնուն անտեսութեամբն, սխալէ՛ և ընդ ինքեան ի խորխորատ մահու զբոլոր անձն իւր արկանէ,—ըստ այսմ օրինակի և առաջնորդք եկեղեցւոյ:

Որ ոք երկոքումբք աչօք լուսաւորեալ իցէ, այսինքն՝ գիտութեամբ աստուածաշունչ գրոց, և առաքինասէր գործովք՝ ամբօնութեամբ և սրբութեամբ և ամենայն արդարութեամբ, զոր պատուիրանք աստուծոյ ուսուցանեն, այնպիսին որպէս անձին իւրոյ, սոյնպէս և համօրէն եղբայրութեանն բարութք առաջնորդէ յաստուածայինսն:

Իսկ որ զմի յաչացն բա՛ց ունիցի, և միւսովն կափուցեալ իցէ, այսինքն՝ որ կամ գիտութիւն առանց գործոց առաքինութեան, և կամ առաքինութիւն առանց գիտութեան ունիցի, թերի՛ է ի բարեաց և ոչ կատարեալ. քանզի միականեաց նմանի այնպիսին: Զի թէպէտ և որ զիմաստութիւնն ունիցի՝ գիտէ զչափոյս արդարութեան ճանապարհին ուսուցանել բանիւ, այլ ինքեան ո՛չ գնալովն ընդ նոյն՝ գործով, ո՛չ կարէ հաւանեցուցանել զայլս գնալ: Նոյնպէս և այն՝ որ սրբութեամբ վարուք իցէ միայն՝ առանց գիտութեան գրոց, թէպէտ և անձամբ իւրով գնայ ընդ ճանապարհ օրինացն աստուծոյ, բայց զի այլոց՝ որպէս արժան է՝ ո՛չ գիտէ իմաստութեամբ առաջնորդել, վասն այնորիկ բազում անկարգութիւնս մտանէ յեկեղեցի:

Իսկ այնոքիկ՝ որ զերկոսեան տեսարանս աչաց խաւարեալս ունիցին ի լուսոյ, այսինքն՝ զի են տգէտք աստուածային գիտութեանց, և են պղերգ յամենայն գործս արդարութեան, մա՛նաւանդ թէ՛ և հակառակօքն լցեալք, և յանդգնին տալ զանձինս յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյ (որ և զբազումս տեսանեմք յայնպիսեաց ի մերումս թշուառացեալ ժամանակի՝ ձեռնամուխ եղեալ յայսոսիկ),—լինին այնպիսիքն ըստ տէրունական առակին, կոյր կուրի՛ յորժամ առաջնորդէ՛, ասէ, երկոքին ի խորխորատ անկանին. որք ո՛չ յաստուծոյ, այլ ի սատանայէ շարժեալք՝ դիմեն յա-

առջնորդութիւնն յայն՝ ի կորուստ ինքեանց և առաջնորդելոցն» (էջ 46 և հտն.):

3. Ուրիշ գրութեաններ:—Ներսէս Շնորհալուց մնում են և բազմաթիւ ուրիշ թղթեր, գրութիւններ, որ նա ուղղել է այլ և այլ անձերի, երբեմն իբրև պատասխան նրանց տված հարցերի: Նամակների մեջ կան նաև մասնավոր, անձնական բովանդակություն ունեցողներ, բայց այդ գրութիւնները մեծ մասամբ վերաբերում են դավանական և այլ կրոնական խնդիրների, որոնցով հետաքրքրվել են ժամանակակիցները: Ուստի նա երբեմն դրանց մեջ դիմում է նաև մեկնության, մանավանդ որ նա լավ ծանոթ և վարժ էր մեկնության, քանի որ գրած ուներ նաև Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը: Այդ գրութիւնները իբրև պատմական փաստաթղթեր կարևոր են գլխավորապես հայոց եկեղեցու պատմության համար, բայց երբեմն էլ ձևով բարձրանում են և ստանում գրական արժեք իբրև պերճախոսություն: Այդպիսիներն աչքի են ընկնում իրենց զորեղ տրամաբանությամբ, բերված գեղեցիկ օրինակներով և զանազան ճարտասանական ձևերի գործածությամբ, ուժեղ հակաճառությամբ և առարկությամբ, մի քանի դեպքում նաև ծաղրով ու հեգնությամբ:

Պատմության համար առանձին նշանակություն ունեն այն թղթերը, որոնք վերաբերում են այսպես կոչված «Միության խնդրին», այսինքն՝ հայկական և հունական եկեղեցիների միացման խնդրին, որ հարուցվել էր մի կողմից՝ հայոց կաթողիկոսի և մյուս կողմից՝ Բիզանդիայի Կիո Մանուէլ կայսրի միջև: Միությունը գլուխ չի եկել Ներսէսի մահվան պատճառով: Այդ թերթերից տեղեկանում ենք Ներսէսի խոհմ, քաղաքագետ և զգույշ բնավորությանը. տեսնում ենք, թե ինչպես նա պաշտպան է հայոց եկեղեցու պատվին, թագավորի հետ խոսում է և պահանջում է եկեղեցիների վերաբերմամբ խոսել ինչպես հավասարը հավասարի հետ (էջ 159): Նա չի կամենում միությունը գլուխ բերել մենակ ինքն անձամբ, առանց հայոց եկեղեցական ժողովի, որ պատրաստվում էր անելու: Ինքը պաշտպան է հայկական եկեղեցական մի քանի ծեսերի, սովորությունների միայն նրա համար, որ չգրգռի դրանց վարժված ժողովրդին, թե չէ պատրաստ է նույնիսկ զիջող լինելու, «և այն,—ավելացնում է նա,—յաղազս աստուածային սիրոյն հաղորդութեան և ո՛չ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւնն» (էջ 221): Այստեղ արդեն լսում ենք Ներսէսի այսպես ասած՝ ազատամտության ձայնը: Այդ ևս ծագած էր անշուշտ նոր մտավոր հոսանքի ազդեցությամբ. բայց այդ մասին գործոն էր նաև հույների մեջ ցրված հայ ժողովրդին հունական կրոնական հալածանքներից ազատելու ներքին դիտումը⁶²:

4. Գրիգոր Տղա:—Ներսէս Շնորհալուց հետո կաթողիկոս է դարձել (1173—1193 թթ.) նրա Վասիլ եղբոր որդին՝ Գրիգոր Պահլավունին,

⁶² «Ընդհանրական», էջ 1865. Միության խնդրի համար փոխանակված բոլոր թղթերը և Ներսէսի, և ուրիշների՝ էջ 113—280, 426—457, Ներսէսի մյուս թղթերն ու գրութիւնները՝ էջ 285—411:

«Տղայ» մականունով: Նա սնվել, կրթվել և ուսում է առել կաթողիկոսարանում և հավանորեն այնտեղ էլ մանուկ հասակում կոչվել է այդ մականունով: Նա էլ փափագում է եկեղեցիների միությունն առաջ բերել, նկատի ունենալով, որ այդու կթեթեանա հունական տերության մեջ ապրող հայերի վիճակը, բայց հաստատ պահելով «ճշմարիտ հայութունը»⁶³, Այս մտքով շարունակում է նա բանակցությունները միության մասին հույների և հայ հոգևորականների հետ. 1179 թ. ժողով է գումարում Հռոմկլայում, բայց Մանուել կայսրը մեռնում է, և միությունը գլուխ չի գալիս: Գրիգոր Տղայից մնում են մի քանի թղթեր⁶⁴, որոնք գրված են համությունմբ, երբեմն և սուր ոճով, բայց չունեն առանձին գրական նշանակություն և կարևոր են եկեղեցական պատմության համար:

Նրանից մնում է և մի ոտանավորով գրվածք: 1187 թ. մահմեդականները Սալահադինի ձեռով նորից տիրում են Երուսաղեմին. կործանվում է խաչակիրների հիմնած թագավորությունը: Այս դեպքն ազդում է ի միջի այլոց և հայոց կաթողիկոսի վրա, և նա հորինում է «Բան ողբերդական վասն առման Երուսաղեմի»⁶⁵: Այն գրված է Ներսես Շնորհալու «Եղեսիոյ Ողբի» նմանողությամբ բարաոնաբար, ութավանկ տողերով և «իս» հանգով (1395 տող): Խոսում է անձնավորված Երուսաղեմ քաղաքը, սկզբում դիմելով նշանավոր քրիստոնեական քաղաքներին, թվելով իր սրբավայրերը և ողբալով իր աղետները: Լի է բացադարձություններով, կրկնություններով և, ինչպես հաճախ վարվել են մեր գրողները, բռնազբոսիկ ակնարկներով Հին Կտակարանի մեջ պատմված դեպքերին: Զունի այն կենդանությունը, պատկերների փայլն և մտածության ու զգացմունքի խորությունը, ինչ որ Շնորհալու քերթվածք: Արժեքավոր է միայն պատմության համար իր հաղորդած «հարուստ պատմական իրողություններով և Պաղեստինում ապրող ֆրանկների բարբերի, սովորությունների ու հաստատությունների նկարագրով»:

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ

1. Կենսագրությունը:— Ինչպես «Մեջերկրայքը» Եփրատի և Ամանոսի միջև, նույնպես և Կիլիկիան Ամանոսից արևմուտք՝ շատ հին ժամանակներից ծանոթ էր հայերին, որոնք առևտրական հարաբերություն

⁶³ Անդ, էջ 449, 457:

⁶⁴ Անդ, էջ 229 և հտն., 250 և հտն., 266 և հտն., 432 և հտն.: Վերջինս՝ «Պատասխանի վարդապետացն Հայոց հիւսիսային կողմանցն» կա նաև՝ «Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի», Վենետիկ, 1865, էջ 53—90: Այստեղ նաև «Պատասխանի թղթոյն վարդապետին Գրիգորի Տուտեորդոյն», էջ 5—52. Գրիգոր Տուտեորդոն երկու թղթերն առ Գրիգոր Տղա՝ տե՛ս «Արարատ» ամսագիր 1893, էջ 321 և հտն., իսկ «Թուղթ վարդապետացն Հայոց հիւսիսային կողմանցն ... առ ... տէր Գրիգորիոս» տե՛ս «Ընդհանր.», էջմիածին, էջ 426 և հտն.:

⁶⁵ Բնագիրը ֆրանսերեն թարգմանության հետ տպված է Պարիզում. Dulaurier. Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Arméniens.

ունեին այն կողմերի հետ: 11-րդ դարում Հայաստանի քաղաքական աղետների հետևանքով՝ շատ հայ իշխաններ իրենց ժողովրդով տեղավորվում են նաև Կիլիկիայում, որ բիզանդական իշխանության ներքո էր, որ և իր ծովափնյա դիրքով մի հարմարավոր վայր էր Արևմտյան Եվրոպայի հետ հաղորդակցություն պահելու համար: Հայությունը հետզհետե թվով աճում է այնտեղ և տնտեսապես զորանալով դառնում է ազդեցիկ: Հայ իշխանները սկզբում բիզանդական կուսակալների պաշտոն են վարում, հետո տիրանում են որոշ բերդերի բիզանդական գերիշխանության տակ. ապա ձգտում են նաև քաղաքական անկախ իշխանություն կազմելու: Բագրատունի Գագիկ Բ. թագավորի մոտիկ ազգական Ռուբենը 1080 թ. Կիլիկիայում հիմնում է անկախ հայկական իշխանություն, որ 12-րդ դարի վերջում դառնում է թագավորություն ընդարձակ սահմաններով և հարատևում է մինչև 1375 թ.: Այս նոր Հայաստանը ծովային մեծ առևտրական հարաբերություն ուներ Եվրոպայի հետ և բարեկամական կապեր՝ մոտիկ խաչակիր իշխանությունների հետ, միաժամանակ և չէր կտրված Մեծ և Փոքր Հայաստանների հետ հաղորդակցությունից. նա շուտով ծաղկում ու բարձրանում է և՛ քաղաքականապես, և՛ տնտեսապես, հանդիսանում է մի նոր կուլտուրական վայր իր բազմաթիվ նորաշեն վանքերով: Գրականության մեջ աչքի ընկնող ներկայացուցիչը 12-րդ դարում է Ներսես Լամբրոնացին:

Լամբրոնացու մեծ պապը, Օշին անունով մի ազնվական, Գանձակի կողմերից 1073 թ. տեղափոխվում է Կիլիկիա, ուր կուսակալ էր նրա ծանոթ ու բարեկամ Ապլղարիպ Արծրունի իշխանը: Սա տալիս է Օշինին Լամբրոն ամուր բերդը Տորոսյան լեռների մեջ: Օշինը և նրա որդին՝ Հեթումը, մնում են կայսերական ծառայության մեջ և դառնում են այն կողմերի հայտնի իշխանները: Այդ Հեթումի դուստրերից մեկի հետ ամուսնանում է Ներսես Շնորհալու մեծ եղբայրը՝ Վասիլը: Հետագայում Հեթումի որդին՝ Օշին անունով՝ Շնորհալուց թաքուն կին է առնում Շնորհալու կրտսեր եղբոր՝ Շահանի, նույն և Զորավարի Շահանդուխտ դուստրը: Այս Օշինի և Շահանդուխտի զավակն է Սմբատը, ապագայի Ներսեսը, որ ծնվել է 1153 թ., վախճանվել 1198 թ.: Ստեղծա ժամանակ ծանր հիվանդացել է նա, և ծնողներն ուխտել են իրենց որդուն, եթե առողջանա, նվիրել եկեղեցու ծառայությանը: Ուստի մանուկ հասակից նա կրոնական կրթություն և ուսում է առել Սկևռա վանքում, որ շինել էր իր հայրը, և հետո՝ Ներսես Շնորհալու մոտ կաթողիկոսաբանում: Այստեղ նա սովորել է նաև հույն, ասորի, լատիններեն լեզուները: Շնորհալին նրան տվել է կուսակրոն քահանայի կարգ՝ մկրտության՝ Սմբատ անունը փոխելով ի Ներսես, և հետո, երբ նա դեռ քսաներկու տարեկան երիտասարդ էր, Գրիգոր Տղայից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս և նշանակվել Տարսուսի, Լամբրոնի և Սկևռա վանքի առաջնորդ:

Մեծանալով Շնորհալու ձեռի տակ՝ Ներսես Լամբրոնացին սիրում է ուսումն և գիտությունը, և վաղ երիտասարդական տարիքից արդեն ան-

խոնջ պարապում է գրականության մեջ անելով թարգմանություններ և հորինելով մեկնություններ և այլ կրոնական երկեր: Բացի այդ՝ ազդվելով ներսես Շնորհալուց՝ նա սերտ փարում է եկեղեցիների միության խրնդրին. այդ նկատմամբ հետևում է իր մեծ ուսուցչի, հետո և Գրիգոր Տղայի ուղղությանն ու հայացքին: Չափազանց ցավում է, որ միության գործն անկատար է մնացել: Սիրել է և միանձնական կյանք՝ իդեալ ունենալով Գրիգոր Նարեկացուն:

«Ուսումնասիրելով օտարների մեջ տիրող եկեղեցական կարգ ու սարքը, և բաղդատելով հայերի մեջ տիրացած անկարգությունների հետ, որոնք հետևանք էին քաղաքական աննախանձելի ու վարատական կացության, կամբրոնացին սկսում է սիրահարվել ուրիշների մոտ տեսածին»⁶⁶ և ինքնագլուխ ինչ-ինչ փոփոխություններ և նորություններ է մտցնում եկեղեցու կարգերի մեջ: Արևելյան վարդապետները դժգոհում են նրա ընթացքից և այդ մասին հայտնում են Կիլիկիա Լևոն Բ-ին, որ արևելցիներին հաճելի լինելու համար հոժարում է կամբրոնացուն հեռացնել իր մոտից: Այս հանգամանքներն ահա՛ առիթ են ընծայել կամբրոնացուն հորինելու իր նշանավոր Ատենաբանությունը և գրելու Լևոնին ուղղած թուղթը⁶⁷: Ատենաբանությունը, ըստ վերնագրին, խոսված է «Յաստուածախումբ և ի տիեզերական ժողովն Տարսոնի», որ տեղի է ունեցել 1197-ին: Դա «միության խնդրին ի նպաստ եռանդուն և պերճաբան հորդորական է», «ազգային գործերի քննադատությամբ»: Լևոնին ուղղած թուղթը գրված է լի զայրույթով իր հակառակորդների դեմ. արևելցիներին համարում է «տխմարք և անկարք և յիմար բանից շաղակրատողք»: Ակնարկելով Գրիգոր Տուտեորդուն և Քոբայրեցուն՝ գրում է. «Ի Զորույզետ զերկուց արանց, որք իբրև զշունս լիրբս հաջեն՝ զկամս հաճեմ, որք վասն զԱնեցի արբեալն ի գուսանաց և յորովայնամուլթենէ, յարբեցութենէ ի կաթողիկոսութիւն քարշելոյ՝ զմեզ նախատեն» (էջ 232): Անեցին Անի քաղաքի Բարսեղ եպիսկոպոսն է: Եվ այսպիսի նախատական խիստ խոսքերով նա անարգում է իր արևելյան հակառակորդներին: Եկեղեցական պատմության համար կարևոր այդ երկու գրությունները եթե մի կողմից՝ վավերագրեր են ժամանակի բարքերի համար, մյուս կողմից՝ ճշգրիտ բնութագրում են իրեն՝ Ներսես կամբրոնացուն իբրև համարձակ, բուռն եռանդոտ, բայց և կրքոտ ու հուզվող, տաքարյուն ու բռնկվող մի մարդու, որ իրեն զսպել չգիտե: Բայց դրանք միաժամանակ և լավ ապացույց են նրա հետորական շնորհքին:

66 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 1479 և հտն., էջ 1518 և հտն.:

67 Տպագրված Վենետիկ, 1865, «Ընտիր մատենագիրք» շարքի մեջ «Գրիգոր Կաթողիկոս Տղայ, Ներսէս կամբրոնացի», նախ՝ «Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի», էջ 5—90. հետո՝ «Ներսեսի կամբրոնացույ Տարսոնի եպիսկոպոսի ատենաբանութիւն», էջ 93—205. Թուղթ, էջ 207—248. Ճառք, էջ 249—326:

2. Համբարձման Գերբողյանը:—Ն. Համբրոնացու ճարտասանությունն ավելի ևս փայլուն է նրա Հոգեդալստյան և Համբարձման ներբողյանների մեջ⁶⁸, որոնցով նա հանդիսանում է տաղանդավոր հոեւոր, լավագույն ներկայացուցիչը մեր հոգեւոր պերճախոսության. ուստի և այստեղ մանրամասն, հարկավ, մեծ կրճատումներով, տեսնենք նրա Համբարձման ներբողյանը, քանի որ մեր հին գրականության այս տեսակի երկերից ոչ մեկի վրա առանձնապէս կանգ չենք առել: Նա բնականաբար կիրառում է ամեն տեսակի ճարտասանական ձևեր՝ դիմում, բացադարձություն, ձայնարկություն, հարցում, նմանություն, կրկնություն և այլն: Դրանք նա բանեցնում է վարպետորեն, ոճի պեսպեսությամբ: Կրկնություններով էլ, օրինակ, նրա ասացվածք ոչ թե թուլանում է, ճապաղ ու ձանձրալի դառնում, այլ, ընդհակառակն, զորանում և գրավչություն է ստանում: Ամենն ասում է նա վայելուչ դարձվածներով, ոչ սակավ բանաստեղծական պատկերներով, հորդ ու ծաղկուն, բայց պարզ ու մեկին ոճով, առանց կուտակաբանության, հեռու մթնությունից և բարդ ու պարբերական ասացվածքներից: Ֆրազները հաճախ ետեւ ետեւ կազմում է երկ-երկու խոսքից, ինչպես երկատող տները բանաստեղծութւան մեջ, դրանով որոշ չափականություն և կշռական դաշնակավորություն առաջ բերելով: Բայց Համբրոնացու ներբողյանի գեղեցկությունը միայն արտահայտական ձևերի մեջ չէ, այլ ավելի ևս նրա ներքինի, ճառի ամբողջ կառուցվածքի և լիրիզմի մեջ:

Սկզբից հենց նա իր բնաբանին պատշաճ մի շարք դիմումներով գրավում է ժամավոր ունկնդիրների ուշադրությունը և զարթեցնում նրանց հետաքրքրությունը՝ կենդանի հաղորդակցություն ստեղծելով իր և նրանց միջև, ինչ որ հարկավոր է ամեն ճառախոսի: «Յնժա՛ այսօր, հա՛րսն ողջախոհ, եկեղեցի՛ հեթանոսաց, ի պատիւ յիշատակի փեսային քո Քրիստոսի խորհրդոց»: Այսպես է սկսում նա այդ ճառը և ապա շարունակում. «Պարեցէ՛ք, ո՛վ մանկունք առագաստի, այսօր ուրախութեամբ, զի հաստատեցաւ սիրտ ձեր ի հանդէս փառաց նորա մեծութեան: Զուարճացեալ խրախոյս խնդութեան հարէք ի մէջ տաճարիս, դասապե՛տք դասուց հանդիսի ժողովոյս: Քանզի ահա այսօր լրումն փափաքանաց ձերոց յերկինս երկնից կառուցեալ ամրացաւ: Ո՛վ արեամբ փրկեալ ամբիժ գառինն՝ սեպհական ժողովուրդք... այսօր եկա՛յք բարձրացիք սլացեալ ընդ նմին թեօք հաւատոց ի փառս երկնաւորս, յոր մտեալ նստաւ ընդ աջմէ հօր, առհաւատչեայ և ճանապարհ ամենեցուն ձեզ»: Ապա իրեն դառնալով՝ ասում է. «Այլ ինձ, որ զտարտամութիւնս ընթադրեալ՝ պաշտպան կացի աւուրս մեծի, ո՛վ տայր հաւասարել խորհրդոյս և զամենեսեան զձեզ սխրացուցանել՝ իմաստութեամբ տօնելոյս»: Հետո մի

68 Անդ, էջ 249—289. «Բարեբանութիւն ներբողական գովութեամբ ի Համբարձումն տեաւն Յիսուսի Քրիստոսի յերկինս», էջ 290—326. «Ներբողեան ասացեալ ի հրաշափառ գալուստ Հոգւոյն սրբոյ»:

մի կարճ ասացվածներով հիշեցնելով հրեշտակների երգակցումը սքանչելի փառքի տոնին, առաքյալների պշած սքանչացումը և մարգարեների օրհնության երգերը՝ բացազանչում է. «Ո՛վ դուք եկեղեցւոյ մանկունք, բարձեալ զձայնս քաղցր եղանակաւ՝ սաղմոս ասացէք աստուծոյ մեքում, սաղմոս ասացէք թագաւորին մերոյ, սաղմոս ասացէք»:

Անպայման մեծ է եղել ջերմ հավատով և անկեղծ ոգևորությամբ ասված այս խոսքերի ազդեցութիւնը հավատացյալների վրա, բայց այդ չի բավարարել ճառախոսին. ուստի իսկույն հառաչում է նա՝ «Այլ աւա՛ղ, զի հեղգութիւն մեր ծանրացեալ ի զբաղմանէ մարմնոյ՝ հաւանել հրամանիս վերջացաւ, և զճաշակ համեղ գիտութեանս՝ ջամբել անձին երգօք օրհնութեամբ՝ յուլացաւ: Քանզի որպէս մարմնոյ ոչ է մի տեսանին զյագեցուցիչ իւր համադամս՝ և ճաշակելն, այսպէս ո՛չ է հաւասար լսել զբանս աստուծոյ, և ո՛չ խուզողական հանճարովն որոնել. զի այսու պարեալ բերկրի, և այնու երբէք ոչ մխիթարի»: Շարունակելով զարգացնել ասածը՝ բերում է մի ուրիշ նմանութիւն, թե մարդուս կյանքի համար բավական կիւններ մի տեսակ կերակուր, բայց նրա մարմնին տրված են զանազան պտուղներ ու կերակուրներ, որպեսզի յուրաքանչյուրի էլ համ ու հոտն առնի և զվարճանա: Այսպես և նրա հոգուն տրված են մեկից ավելի կերակուրներ—զանազան աստվածային տոներ, իրենց առանձին խորհուրդներով և անուշահոտ բուրմամբ, որպեսզի նրանցով զվարճանի իր մտավոր գիտութիւնները:

Եվ անմիջապես կորովի ձայնով կանչում է Սատանային, իբրև ամենամեծ թշնամուն. «Ո՛ր ես, անգե՛ղջդ ի շարիս բանսարկու. ո՛ր դու, զրպարտի՛չ դատախազ. ե՛կ այժմ կա՛ց մեզ առնթեր, ոչ իբր զսիրելի, այլ իբրև զթշնամի» և այլն: Եվ այսպես շարունակում է մի մեծ շարք խոսքեր, որոնցով Սատանայի տկարութիւնն ու պարտութիւնն է մեջ քերում, ամաչեցնելով ու խայտառակելով նրան, և փառավորում է համբարձումը, միշտ այնպես ճառելով, որ կարծես Սատանան կողքին կանգնած լիներ: Եվ նա հավատում է դրան և հաշտացնում է իր ունկնդիրներին: Հավատում է, որ՝ ինչպես հին դյուիները, երգմենացիչները սաստում էին շար ոգիներին, ինքն էլ իր այդ խոսքերով դուրս է քշել Սատանային: Ուստի իր ճառի այս նախաբանի վերջում ավելացնում է. «Ձալսոսիկ առ բանսարկու թշնամին ի դէպ էր մեզ ի սկզբանս բարբառել, և զմախանօք յաշաղօղն ի ժողովոյս մեր ամօթով արտաքս վարել և ապա՝ զհոգևոր սեղանս բարեկամացդ սփռել և զամենեսեան կերակրել»:

«Հոգևոր սեղանի», այսինքն՝ ճառի կենտրոնական մասի նյութն է, «(1) թէ զի՛նչ հարկ աստուծոյ իջմանն ի յերկիր, (2) կամ այսօր՝ ուր էնն ի յերկինս՝ փառօք համբարձմանն»: Այս խնդիրներից առաջինն է փրկագործության խորհուրդը. փրկիչ Հիսուսն իբրև մարդ հաղթել է մեղքին. մարդս հետևելով նրան՝ նույնպես պիտի հաղթի մեղքին և վերադառնա իր առաջին հայրենիքը. «Պարտաւորքս սրբեալք առ աստուած

դարձցուք»⁶⁹։ Այս խորհուրդը համառոտակի, թեթև, աշխույժ ոճով բացատրելուց հետո անցնում է երկրորդին՝ Համբարձմանը, որ ճառի բնաբանն է։ Նոր Կտակարանի փոքրիկ պատմությունն և ավանդությունն ընդարձակում է՝ ստեղծելով մի վիպական երկ պատկերների ու տեսարանների բնութագիրների և խոսքերի մանրամասնություններով, միշտ աշխատելով ազդելու ժամավորների երեակայության և զգացմունքների վրա։ Եվ այստեղ երևում է նրա մեծ շնորհքը։

Հիսուս իր աշակերտների հետ Զիթենյաց լեռան վրա է և այնտեղից սկսում է երկինք վերանալ. «Ի վայրն՝ ուր ուսան զճառս նորին թշնամեաց, և ուր լուան զբանս չարչարանացն և երկեան, ծանուցեալ զփառաւոր համբարձումն՝ բերկրեցան։ Ի լեառն՝ ուր տեսին զնա յաղօթս տարակուսանօք, անտի տեսին զնա սլացեալ ընդ ամպս լուսեղէն փառօք... Ի Կեդրոնեան ձորոյն՝ ուստի տարան զնա ի խաչ սուսերօք, ի նմանէ ամբարձաւ ի կառս քրովբէից նուրբ հողմոցն թևօք»։

Հանդես է գալիս ամենից առաջ Հիսուսի մայրը. «Մայրն՝ ուր խոցեցաւ յայնժամ ի նախատանացն սայրասուր սլաքօք, յայժմ տեսանէ զորդին իւր թագաւոր պճնեալ պսակօք... Վասն այսորիկ ցնծայր, հրճուէր, և այսպիսի ինչ ի բարձրանալն որդւոյն զկնի բարբառ արձակէր.

— Այսօր սիրտ իմ հաստատեցաւ, և բերան իմ յարձակեցաւ ի վերայ թշնամեաց, ո՛վ անդրանիկ իմ և տէր, որ կափուցեալ տատանէր ի քո յանճառն խոնարհութենէ։ Այսօր բարձրացուցեր զգլուխ մօր քոյ փառօք, որդի՛ իմ և աստուած, որ լուծեամբ կորանայր ի բամբասելն զկուսութիւն իմ յուրթի բժժանօք։ Այսօր պայծառացուցեր զդէմս իմ՝ նշուից հետոց ոտինդ ճառագայթիւք, որ ի ժամ չարչարանաց քոց զզեցաւ սուգ՝ մթին ստուերօք...»։

Ապա Մարիամը դիմում է առաքյալների դասին, որ հաղորդակից լինեն իր ցնծությանը.

— Ո՛վ Պետրէ, ընդէ՞ր լռես. ահա հրեշտակք ակումբ առեալ եղանակեն շուրջ զվարդապետան քո զօրհնութիւնս. ա՛ռ զգունդս քո, և խառնեա ի պարս նոցա, երգակցեա՛, տալով օրհնութիւն այնմ՝ որ օրհնեաց զերկիր զալստեամբ իւրով, և պայծառացոյց զերկինս ընթացիւք իւրովք... Օղդ ահա արտափայլէ ի փառաց նորա, և երկինք խոնարհի ընդ ոտիւք նորա, և բարապանք նորին բունան զդրունս մտից նորա. դուք մինչև ցո՞ր վայր պշուցեալ՝ կամիք տեսանել զընթացս նորա։

Բաց Հիսուսի աշակերտների ուշքն ուրիշ բանով է տարված։ Հարությունից հետո փոխվել է նրանց վերաբերմունքն առ իրենց ուսուցիչը. «Եւ այնուհետեւ սկսան յայլ դէմս կերպարանաց պատիւ տեսոն և վարդապետին առնել. ի նայելն ընդ նա զարհուրէին, յիշելով զթևաքօղեալ սերովբէն... Ի խօսելն պատկառէին... Սէրն բորբոքեցաւ ի սիրտ նոցա նորոգապէս... յայս կոյս յայն կոյս ընթանային ամօթխածութեամբ և հայ-

⁶⁹ Վերևում հիշված «Ընտիր մատենագիրք...», էջ 259 և հտն.։

էին ի դէմս նորա անյագ փափագմամբ...»: Այսպիսի հոգեկան վիճակի մեջ էին նրանք, երբ Հիսուս ձեռնհրլ բարձրացնելով՝ օրհնեց նրանց, «և անդէն փութապէս մեկնեալ՝ սկսաւ վերանալ յերկինս: Իսկ նոքա սրտաթափ յուսակտուր խոնարհեալ, զերկիր համբուրեալ՝ շնորհ ունեւելով օրհնութեանն, յարուցեալ փութապէս և երագ պշուցեալ նայէին ընդ երկինս յերթալն նորա»:

Նրանք հոգնում են դեպի վեր պշնած նայելուց: Ահա տեսարանի մեջ շարժում է մտնում. գալիս են երկու բարեկամ հրեշտակներ՝ նրանց սփոփելու և դեպ երկինք նայելը դադարեցնելու: Ասում են.

— Արք գալիւնացիք, այժմ զի՞ կայք հայեցեալ ընդ երկինս անջրպետութեամբ ամպոյդ որոշեալք ի սիրելւոյն: Այս Յիսուս որ վերացաւ ի ձէնջ՝ սոյնպէս դարձեալ եկեսցէ: Արդ դարձիր սպասեցէք սորա կրկին գալստեանն...:

Աշակերտները հարցնում են.

— Եւ զի՞նչ լիցուք աշակերտքս յանկարծ բաժանեալք ի վարդապետէն... Մեզ զի՞նչ տայք մխիթար, ո՞վ զուարթունք, ի տրտմութեան և ի ցնծութեան միջի վարանեալ աշակերտացս. ցնծութիւն՝ զի տեսաք զնա յայնպիսի փառս ճոխացեալ, և տրտմութիւն զի ստորեւ ի նմանէ եղաք աստ մնացեալ:

Հրեշտակներն ասում են.

— Արք գալիւնացիք, մի՞ հիանայք, ցնծացէք, զի գայ համբարձեալս ի յերկիր, և սպակէ դամենեսեան զձեզ ի նորոգութիւն յարութեանն հրաշապէս...:

Եւ ճառախոսը հրեշտակի բերանով նկարագրում է մի ուրիշ տեսարան. նա ունկնդիրների երեակայության առաջ բանում է աշխարհի վերջը, երբ Հիսուս փառքով կիջնի երկնքից երկիր, նրա հետ բոլոր հրեշտակները, մարդիկ էլ զերեւմաններից ամպերի վրա ընդ առաջ կթռչեն:

Դարձյալ փոխվում է տեսարանը. հրեշտակները նորից դառնում են համբարձմանը:

— Ահա դուք տեսաք,—ասում են նրանք,—թէ ինչպես սլացաւ նա, և թեթեւ քայլելով օդերի վրա՝ սքանչելապես բարձրացաւ ու ձեր մարմնական աչքերից ծածկվեց ներքեւ ամպով: Այժմ բացեք ձեր մտավոր աչքերը և դեպի երկինք հառեցեք՝ «ուսանել խորհուրդս անպատումս»:

Ի՞նչ է դա:—Այդ հասկանալու համար դնենք այստեղ հետեւյալը քրիստոնեական զրուցաբանությունից: Հին հայացքով ամպերից վեր, տեսանելի երկնքից դէնը, էր երկնային զորությունների կամ զվարթունքների վայրը: Ներսէս Շնորհալու ըստ Դիոնիսիոս Արիստապացու զրաժ մի աշխատությունից, որի մասին խոսվեց վերեւում, իմացվում է, որ նրանք, այդ երկնայինները, բաժանվում են ինը դասերի, որոնց ամեն երեքը կազմում են մի կարգ: Բարձրագույն կարգի մեջ են՝ Սերովբեներ, Քերովբեներ և Աթոռներ. հետո գալիս են՝ Տերություններ, Զորություններ և Իշխանություններ. իսկ ստորին կարգի մեջ են՝ Պետություններ, Հրեշտակա-

պետներ և Հրեշտակներ: Այս երկնային «հոգեղեններ» բոլորն էլ ընդհանուր անունով կոչվում են Զորություններ կամ Զվարթուններ կամ Հրեշտակներ. բայց «հրեշտակ» կոչվում են սովորաբար իններորդ դասի զվարթունները միայն, և Ներսես Լամբրոնացու այս ճառի մեջ «հրեշտակ» բառը միայն այդ նշանակությամբ է գործածված: Նրանք, լինելով վերին երկնքի ամենացած մասում, երկրին ավելի մոտ են և երևում են մարդկանց, նույնպես երբեմն նաև հրեշտակապետները, առանձնապես Գաբրիել և Միքայել:

Դառնանք Լամբրոնացու ճառին:

Նրանք, հրեշտակները, մարդկանց վերակացունքն են, տեղյակ են մարդկային գործերին, ուստի գիտեին, թե ո՞վ է երկինք համբարձողը: Վերին կարգի երկնայինները մոտ են աստուծուն, որի կամքը և նրանք հաղորդում են ցածի կարգերին: Բայց նրանք հեռու լինելով երկրից, չգիտեին, թե ո՞վ է վեր համբարձողը: Ուստի իններորդ դասի հրեշտակներն այդ մասին տեղեկություն են տալիս վերիններին. «Քանզի աստուած իստորնայնոցս ի վեր ելանէ», ասում է Հիսուսի աշակերտների հետ խոսող հրեշտակը, որ ինքն էլ ստորիններից էր: Հիսուս, ուրեմն, ամբառնալիս նախ հանդիպում է իններորդ դասին—հրեշտակներին, հետո հետզհետե բարձրանում է դեպի վերին դասերը, մինչև հասնում է «հայր աստուծուն» և նստում նրա աջ կողմը: Ներսես Լամբրոնացու ճառի այս մասը հորինված է ահա՛ այս «երկնային դասակարգության» և այս քրիստոնեական վրուցաբանության վրա. պատմվում է Հիսուսի համբարձման գործողությունը, նրա ընթացքն երկնայինների դասակարգության—հիերարխիայի միջով:

Երբ Հիսուս հասավ իններորդ դասի հրեշտակներին, նրանք, որովհետև գիտեին, թե ո՞վ է համբարձողը, ցնծությամբ եկան նրան ընդ առաջ,—ասում է պատմող հրեշտակը և շարունակում, թե՛

«Ոմանք զգորունս աւետարանին համբառնալ, և ոմանք զթագաւորէն հարցանեն ուսանել: Ներքինքս անուանեն զնա թագաւոր փառաց և վերինքն տարակուսին, թէ ո՞վ է սա թագաւոր փառաց, որ ընդ երկինս ճանապարհ ի յերկրէ առանց օգնականի ինքնիշխանութեամբն հորդեաց: Գաբրէլեանքն աղաղակէին. «Տէր զօրութեամբ իւրով, տէր կարօղ ի պատերազմի». և Միքայէլեանքն հիանան. և «Զիա՞րդ կարմիր ունի հանդերձ զ՛ի գոյն արեան և մարմնոյ»... Նրանք բողբոջում են Հիսուսին և աղաղակում.

— Տէ՛ր ամենակալ, մինչև ե՞րբ ոչ ողորմիս վերինս Երուսաղէմի, և քաղաքացն դրախտին, ուստի արտաքս ձգեցեր գերի զբնակիչն զԱդամ...

Հիսուս մխիթարական խոսքերով պատասխանում է.

— Փրկեաց զնոսա բազուկ իմ, և սրտմտութիւն իմ միայն զդէմ կալաւ:

Հրեշտակներն ու հրեշտակապետները լսելով, որ մարդկային ազգը փրկված է, ցնծում ու հրճվում են և ուղեկցելով համբարձող արքային՝ ձայն են տալիս վերիններին, որ շտապեն ճանապարհ բանան:

Եվ մինչդեռ հրեշտակներն ու հրեշտակապետները և սերովբեներն ու քերովբեները խոսում էին միմյանց հետ,—շարունակում է պատմող հրեշտակը դառնալով դեպի աշակերտները,—ինքը Հիսուս, որ հրեշտակների դիմացից էր գնում, առաջ անցնելով այսպես պատասխանեց վերին դասերին.

— Ես եմ որ խօսիմ զարդարութիւն և իրաւունս փրկութեան. ես եմ որ իրաւամբք և արդարութեամբ յաղթեցի և կոխան զթշնամին հակառակամարտ՝ արարի. ես եմ որ զգերեալ ազգ մարդկան փրկեցի, և դարձեալ զյոյս նոցին յերկինս ուղղեցի. ես եմ որ զթշնամութիւն ի մարմին իմ սպանի, և խաղաղութիւն յերկինս և յերկրի արարի:

Վերին դասերը հարցնում և ասում են.

— Եւ զի՞ կարմիր են, ասեն, պատմուճանք և հանդերձք՝ իբրեւ զհնձանահարի լիոյ հնձանի կոխելոյ... Արդ զի արարեր զայս ամենայն աստուածապէս՝ հաւատամք. մարմնոյ հանդերձ արիւնոտ ընդէ՞ր զգեցեալ ես ի վերայ աստուածութեանդ փառաց, և բոսորատիպ գունովդ զնոյն պաճուճեալ... Եւ զի կարելի է սքանչելի գործ յերկրի անմարմնոց զօրութեանց՝ հաւատամք. բայց դու ահա տկար պատմուճանաւդ վանեցեր զմեծամեծ մարտս՝ հիւանամք, և զյեղանակ բազմապատիկ իմաստից քոց ուսանել ըղձանամք. յայտնեա՛ իշխանութեանց և պետութեանց երկնայնոց զնորոգ արուեստի քոյ իմաստս, աստուա՛յ մեր և տէր:

Հիսուս պատասխանում է.

— Ոչ թէ որպէս դուք կարծէք, ասէ, աստուածային զօրութեամբ իմ, ո՛վ երկնաւորք, ի գլուխ ածեալ զմարդկան փրկութիւն ուղղեցի, և ոչ թէ կառք և երիվարք հրեշտակացդ ինձ ի մարտս պաշտպանեցին... այլ փրկեաց միայն բազուկ իմ, և սրտմտութիւն արդարութեան մարմնոյս իմոյ միայնակ առանձինն կացեալ ընդդէմ՝ կոխեաց զթշնամիսն: Միայն ի լեռուն պէսպէս փորձութեանցն յաղթեցի... Միայն ընդ մաքսաւորսն ճաշակեցի... Միայն ի խաչին շարշարանս դիմեցի... Զէն ոչ առի ի ձեռս զհրեղէն ձեր սուր, այլ տկար մարմին... և այսպէս պատերազմեալ յաղթեցի աշխարհի: Վասն այսորիկ արդարութեամբ իմով և կամաւոր մահուամբ զմեղաց մարդկան զմուրհակն պատառեցի. և այժմ ելանեմ նստել ընդ աջմէ՛ հօր, բարեխօս և քահանայ հօտին իմոյ, զոր պատուական արեամբ իմով գնեցի:

Այս որ լսում են հրեշտակների գնդերը,—շարունակում է պատմող հրեշտակը,—զարմանում են, որ նա իբրեւ տկար մարդ հաղթել է Սատանային: «Սկսան ապա նոր եղանակաւ զերգս նմին վերերգել, և զմարդիկ ի կցորդութիւն օրհներգութեանն իւրեանց ժողովել:

— Ծափս հարէք, ասեն, ա՛զգք հեթանոսաց, համաձայն քաղցր երգոցս հրեշտակաց, և աղաղակեցէք ընդ մեզ փառաց թագաւորիս ի ձայն ցնծութեան գովութիւն օրհնութեան... Ահա մտանէ քահանայապետս առ աստուած պատարագան հաշտութեան... և առնէ խնդրուածս վասն ձեր փրկութեան. «Հա՛յր, կամիմ զի ուր եսն եմ ի ծայրագոյն գահոյս... մտցէ

եկեղեցի իմ տեսանել զփառս զոր ստացայ... Հա՛յր, զորս ետուր ինձ գինք արեան ժողովուրդ սեպհական, սիրեցի ի շափ սիրոյ քոյ ընդ միածնիս հաճութեան, և բարեխօսեմ ածել զնոսա ի պատիւ փառացս իմ հաւասարութեան»։ Ուրեմն մարդկային ազգի փրկությունը կամ նրա բարձրացումն, աստվածային դառնալը։

Այստեղ վերջանում է երկու հրեշտակների խոսքը։ Անմիջապես հետևում է ճառի վերջաբանը, որի մեջ ճառախոսն արտահայտում է իր սեփական զգացումները՝ խոսքն ուղղելով նորից եկեղեցուն, այսինքն քրիստոնյա ունկնդիրներին, և հորդորելով նրանց, որ հետևեն Հիսուսին. «Ո՛վ մեծի շնորհիս,—բացագանչում է նա,—ո՛վ անճառ երախտեացս, որում արժանի գտար, եկեղեցի՛, ի համբառնալս Քրիստոսի... Ա՛րկ ի բաց դքօղ տգեղութեան երկրաւոր սահեցման... Խարիսխ քո յերկինս, դու ընդէ՞ր ի ստորինս կորանաս... Աստի ո՛ն հրաւիրեցար գնալ ի յերկրէ յերկինս, յապականութենէ յանապականութիւն, ի միջոյ կարճաց ի հրեշտակաց դասակցութիւն։ Դարձիր յունայնութեանց և կացո՛ղոսս քո յուղիղ պողոտայն զի... արժանի լիցուք յետ ելիցն աստի՝ երկնային տանն օթեանացն...»։

Այսպես՝ Ներսես Լամբրոնացին իր Ներբողյանի բուն մասի մեջ ղվարթ եղանակով նկարագիրներ է անում, բեմ հանում գործող անձեր և նրանց խոսել տալիս միմյանց հետ։ Հիսուսի մայրը, Պետրոս առաքելը, մյուսները, ինքը Հիսուս, հրեշտակներն իրենց դասերով փոխ առ փոխ երևան են գալիս ունկնդրի աչքի առաջ, հարցումներով դիմում իրար, պատասխանում, հիացմունք հայտնում, խոսում մեծ ցնծությամբ ու հավատով։ Տեսարանները հետզհետե փոխվում են, ամեն ինչ շարժվում է, կարծես՝ մի վեպ է պատմվում դրամատիկ ձևով. ամբողջը կաղմում է մի մեծ գործողություն, արագ ու եռանդուն ընթացքով։ Ճառախոսը սկզբից մինչև վերջը մեծ ավյունով ու սրտի զեղումով բանաստեղծում է ինչպես մի քերթող, վառում է ունկնդիր ժամավորների երեակայությունը, նրանց տեսնել է տալիս իր պատմածը և լսել է տալիս գործող անձերի խոսքերը։ Ահա թե ի՛նչ է նրա արվեստի բնորոշ կողմը—ազդել ժամավորների երեակայության վրա, առաջ բերել ոգևորություն ու ցնծություն տոնի առթիվ։ Այժմ իսկ՝ կարդալիս մարդ գրավվում է, հաճույք ստանում նրա վսեմ, ազնիվ ու պալծառ խոսքից, ո՛ր մնաց այդ գեղակաղմ տղամարդի կենդանի բեմասացությունը լսող հավատացյալներն այն դարում։ Բայց Ներսես Լամբրոնացին հետամուտ է ոչ միայն ազդելու և հավատը մեծացնելու, այլև կրոնի ուսում տալու։ Այս նկատմամբ էլ նրա ճառը շատ հարուստ է, բովանդակալից։ Եվ նա սովորեցնում է քրիստոնեական «կրոնագիտությունը» հաճախ Ս. Գրքի բառերով ու խոսքերով ոչ միայն պատմելով, նկարագրելով, ուրիշներին խոսեցնելով, այլև նույնիսկ մեկնելով, բայց այնպես նուրբ ու թեթև եղանակով, որ չի զգացվում, թե մեկնում է։

Լամբրոնացու այս երկի վրա դիտմամբ ավելի երկար կանգ առանք,

գի դա մեր ընտիր ճառերից մեկն է, միանգամայն և մի պայծառ օրինակ է, թե ինչպես այս գրական տեսակը մնացել է նույն հին կրոնական ներբողյանը, բայց փոխվել է ձևի և ամբողջ հորինվածքի գեղեցկությամբ: Այդ բխում է ոչ միայն հեղինակի տաղանդից, այլև ընդհանուր նորոգիչ ոգուց: Ներբողյանի կամ ճառի այս գեղազան վերաճումն էլ մի արտահայտություն է նոր մտավոր հոսանքի. ո՞ր և ամբերոնացու այս ճառը, և ո՞ր նման թեմաներով հին ճառերը:

Յ. Ուրիշ աշխատություններ:—Ինչպես վերևում ասվեց, մեր այս հեղինակը շատ վաղ հասակից սկսել է շարադրել և անդուլ ջանքերով գրել է բազմաթիվ երկեր⁷⁰: Նրանից մնացել են, բացի արդեն հիշվածներից՝ նաև ուրիշ թղթեր ու ճառեր, շատ մեկնություններ, այլև չափածո գրվածքներ—շարականներ և ուրիշներ, որոնք մեծ մասամբ կրոնական բովանդակություն ունեն: Նրա հորինած հոգևոր երգերը չունին բանաստեղծական արժեք. համբարձման շարականների մեջ, օրինակ, նույն քրիստոնեական զրուցաբանությունն է հեղհեղվում սառն և անպաճույճ. բայց դժվար թե ամբողջ կանոնը⁷¹ մեր այս հեղինակի գործը լինի: Փոքր ինչ եռանդուն և իմաստալից է Ջատկի կանոնի հայտնի օրհնությունը⁷².

Այսօր յարեաւ ի մեռելոց
Փեսայն անմահ և երկնաւոր,
Քեզ աւետի՛ք խընդութեան,
Հա՛րսն ի յերկրէ եկեղեցի.
Օրհնեա՛ ի ձայն ցընծութեան
Ջաստուած քո, Սիօ՛ն:
Այսօր անճառ լոյսն ի լուսոյ
Լուսաւորեաց զմանկունըս քո...
Այսօր խաւարն անգիտութեան
Հալածեցաւ երրեակ լուսովն,
Եւ քեզ ծագեաց լոյս գիտութեան...

Ն. Լամբրոնացու ամենամեծ ոտանավոր գրվածքն է՝ «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց մեծի Հայրապետին տեառն Ներսիսի Կլայեցւոյ հայոց կաթողիկոսի»⁷³: Այս 937 տողից կազմված չափածոն հորինված է Ներսես Շնորհալու հետևողությամբ ութավանկ տողերով. հանգերը փոխվում են մեծ հատվածներից հետո: Դա մի պոեմա, մի քերթված է բառիս սկզբնական նշանակությամբ իբրև արվեստով արված մի գործ, կամ ինչպես ընդհանրապես կոչվում են

⁷⁰ Բազմաթիվ մեկնություններ, երեք թուղթ, հինգ ճառ և այլն: Տե՛ս Գ. Զարբա-նալյան, Հայկ. հին դպրություն, էջ 654—660:

⁷¹ «Շարական», էջմիածին, 1861, էջ Գ, 355 և հտն.:

⁷² Անդ, էջ 283:

⁷³ Տպագրված է ի «Թուղթ ընդհանրական... Ներսիսի Շնորհալույ», էջմիածին, 1865, էջ 461—497:

ոտանավորով հորինված երկերը, մանավանդ երբ մի որոշ երկայնություն ունին և վիպում են որևէ դեպք: Այդտեղ պատմվում է Շնորհալու կենսագրության մասին: Բայց դա մի քնարական, լիրիկական քերթված է, քանի որ դրա մեջ արտահայտված են նաև հեղինակի զգացումները առ Շնորհալին. նա ոչ միայն պատմում է, այլև գովում, ներբողում է: Այսպես լինելով հանդերձ՝ նրա այս մեծ երկը, ինչքան էլ ոտանավորով է հորինված, չունի առանձին գրական արժեք, որովհետև չի արտահայտված բանաստեղծական ներշնչումով, կենդանի պատկերավորությամբ: Որքան նա ջերմ, բուռն մի հոգևոր է հանդիսանում իր ճառերի մեջ, այնքան պաղ ու թույլ է իբրև քերթող: Գուցե այդպես է մասամբ և այն պատճառով, որ նա անվարժ է եղել ոտանավորներ հյուսելու.

...Ձմինն յընտրելոց աշօք տեսի,
Գովել բանիւքս բաղձացի.
Այլ զի անվարժ ի շափ տաղի,
Ոտանաւոր տառից կարգի,
Քերթողական մեծ արհեստի
Չեղեալ ներհուն ըստ արժանի...

Եվ այսպես վերացական մտածությամբ է հորինել նա այս «Գովեստն» ընդհանրապես: Չափազանց ներբողում, մեծացնում է Շնորհալուն, բնութագրելով նրան՝ իբրև տեր բազում ու բազմազան բարեմասնությունների. այդ ժամանակ մեկ-մեկ նա դիմում է սովորական ձևերի.

Բանիւքն աղբիւր յորդ հոսեցաւ,
Ծիծաղապէս ծաւալեցաւ,
Մինչ ընդ աշխարհւս ծովացաւ,
Եւ արբուցիչ մարդկան գըտաւ:

Հետեյալ տողերը սակավաթիվ գեղեցիկներիցն են.

Ծաղկեալ ազինք մեր փըթթեցան,
Երանգ երանգ գունով ներկան,
Ի նոր գարունս ուրախացան,
Շքեղ փառօք ճոխ փայլեցան.
Մարգագետինք և խաղ ցընծան,
Յորոց անուշ հոտ բուրեցան...

Նպատակն եղել է իբրև «հետևող» և «աշակերտ» գովելով պատմել Շնորհալու մասին, նրա վարքն ու արարքը.

Շարժեալ ստիպէ հարկ տերունի
Ըզշարադրումն իմըս բանի՝

Նիւթ գովեստի տալ յապառնի
Հօրն որ արժան վարուք պատուի:

Այսպես է սկսում նա իր երկը, և քիչ հետո գրում է.

Քանզի բազում հոգի բաղձայ
Տեղեկանալ զայս յարակայ,
Անյագ անուանեն սէր տենչայ
Տարաշխարհիկ հօտըն նորա.
Թաղծեալ ի սուգ նըստեալ ողբայ,
Մխիթարիլ կարօտանայ,
Յորմէ երբէք ոչ թուլանայ,
Թէ նըշանակ վարուց չմնա.
Եւ թէ պատմօղ ոք յառաջ գայ
Սիրովն ի բանս ուրախանայ...

Ներսէս Համբրոնացին, ինչպես ինքը գրում է.

Արձան կանգնեալ սըրբոյն յապայ:

Եվ իսկապես, նրա այդ քերթվածը մի «արձան» է, որ ապագա սերունդներին հիշեցրել է Շնորհալու կյանքն ու զրական գործունեությունը: Դա հեղինակի իրեն համար էլ մի հիշատակ է այն մասին, որ նա մեր զրականության մեջ սկիզբն է դրել մի նոր զրական տեսակի—**նտանավորով կենսագրության**: Համբրոնացուն այս մասին հետևել է իր աշակերտը, «հաշատուր անունով մեկը, որ իր... վարդապետի վրա զեղեցիկ ու քերթողաբան ողբ է շարագրել ոտանավոր»⁷⁴: Բայց մեզ հայտնի չէ, թե այդ մի կենսագրական է արդյոք, թե՞ մի դամբանական ողբ, ինչպես է Դավթակ Գերթողի քերթվածը 7-րդ դարում:

4. Թարգմանություններ:—Ներսէս Համբրոնացին հմուտ է եղել օտար լեզուների, նրան են հանձնել թարգմանել պաշտոնական գրություններն ու նամակները, այլև «Դիր կարգաց լատին եկեղեցույ» և «Օրհնութիւն թագաւորի»⁷⁵: Շատ նշանակալից են օրենքների հավաքումն ու թարգմանությունները, որ են՝ «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի և Լևոնի», «Համառօտ ժողովումն օրինաց վերստին», «Աւրէնք և գիրք ի ձեռն Մովսիսի՝ յելից գրոց», այլև «Օրինագիրք մի քաղուած ի Ղևտական գրոց»⁷⁶: Բերենք այստեղ թարգմանչի հետաքրքիր հիշատակարանից հետևյալը.

«Զայս ծայրաքաղ արինագրութիւնքս տառապեալ եպիսկոպոսս Տարսոնի թարգմանեցի ի ծերացեալ հելլենացի մատենէ, թուին ՈՒՆ [=645 +

⁷⁴ Գ. Զարբանալյան, Հայկ. հին դպրություն, էջ 662, «Ողբք ի տէր Ներսէս արհին Տարսոնի, ասացեալ հաշատուր պաշտօնէի, նորուն աշակերտի»:

⁷⁵ Գ. Զարբանալեան, Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 500 և հտն.:

⁷⁶ Անդ, էջ 750—755:

+551=1196]... Յամա քահանայապետութեանն Հայոց Գրիգորի⁷⁷, որ երրորդ էր նախնեացն իւրոց ի Հոռմկլայն, յաջորդ աթոռոյն, թուին ՈւԹ [=642+551=1193], յութ և տասներորդ ամի նորին հայրապետութեան, խնդիր եղև առ նոյն սրբազանն ի քաղաքաց և ի գաւառաց բնակչաց՝ քաղաքական օրէնացն. զի որք Խամայեացւոցն էին իշխանք ի քաղաքս և դատաւորք՝ զդատ Հայաստանեայցս ոչ դատէին. այլ զխնդրողսն իրաւանց՝ առ իւրեանց արէնս առաքէին. զի այս էր ի նախագլուխ Մելիքացն հրաման առ դատաւորս քաղաքաց՝ յիւրեանց յօրինացն դատ թողուլ զնոսին: Եւ եկեալ ոսոխք յեկեղեցին՝ հարցանէին արէնս ի քահանայից և ի քահանայապետաց. ոչ ունէին գիրս, որով ընտրեսցեն զիրաւունս. զոր և այլոց ազգաց տեսանէին՝ քրիստոնէից և մսլիմանաց, յայսինքն՝ հռոմայեցոց, հելլենացոց, ասորոց, եգիպտացոց, արաբացոց, պարսից և այժմու իշխողացս թուրքաց: Ի խնդիր եկին ապա առ հայրապետս ի Հայաստանեայց՝ արթունք կղերիկոսք և աշխարհականք, խեթկեալք յայլոց ազգաց և նախանձեալք զբարուոքն: Եւ խուզեալ ընդ նա մեր՝ յարկեղս գրոց կաթողիկոսարանին՝ ոչ գտաք արէն. բայց միայն զկանոնականս, որ ի սուրբ հարցն ժողովելոց էր գրեալ. և որ ի նոյն յարեցաւ ի նոցանէ կանոնս զգուշաւորս եկեղեցւոյ: Իսկ քաղաքի արէնս ոչ գտաւ ի մէջ Հայոց, ոչ յեկեղեցիս և ոչ առ իշխանս: Եւ կարի վշտացեալ հայրապետն՝ խնդիր առնէր առ այլ ազգս և պատահեալ անդ յասորոց Թէոդոս անուն կիրթ յիմաստութեան քահանայ, յայտնեաց տեսունս զի գոյր առ ինքն այս համառատ արինադրութիւնս, և հրաման տուեալ ինձ տառապեալ իւր ձեռնասուն որդւոյ Ներսէսի՝ յեղաշրջեցաւ ի հայս, նմին յիշատակ բարի, և զկնի եկելոցդ ուղղութիւն ընթացից: Յետ որոյ ապա և ի հելլենացւոց արարի թարգմանութիւն մովսիսական արինացդ և Լէոնի և Կոստանդեայ արինացդ, ի նմանէ թարգմանեցի և զգիւնուրական արէնքդ. և ընծայեցի որոց սիրենն վարիլ սովաւ և հաճոյ գտանիլ աստուծոյ, և կառավարիչք քաղաքաց և գաւառաց»:

Ներսէս Լամբրոնացին այս հիշատակարանի մեջ շատ լավ բնորոշել է, թե ժամանակի ի՛նչպիսի կարիքից են ծագել քաղաքական օրենքների ժողովածուները, որ մինչ այդ չեն եղել հայերի մեջ: Բայց այդ միանգամայն և Կիրիկիայի հայ պետութեան պահանջն էր և վերածնութեան շրջանի նոր մտավոր հոսանքի արդյունքը: Ծիշտ նույն ժամանակներում, մի ութ-ինը տարի առաջ, 1184 թ. սկսել էր կազմել և Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագիրքը» հյուսիս-արևելյան Հայաստանում՝ և այս ոչ թե մահմեդականների ազդեցութեամբ, այլ օրինագիրք ունենալու պահանջից: Բայց, ինչպես երևում է, Մխիթար Գոշի գործը դեռ հայտնի և տարածված չի եղել, գուցե և դեռ չավարտված:

77 Գրիգոր Տղա կաթողիկոսն է:

Ա.Ռ.Ա. ԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

1. Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի ազատումը մահմեդական բռնատիրությունից:— Սելջուկյան տերության մեջ 11-րդ դարի վերջերից սկսվում են ներքին խռովություններ. առաջ են գալիս կենտրոնից անջատված անկախ իշխանություններ թե՛ Հայաստանում և թե՛ այլ երկրներում: Վրաստանը, որ համեմատաբար զերծ էր մնացել թուրքերի գործած մեծ ավերմունքներից, կարողանում է շուտով զորանալ. նրա թագավորներն օգտվելով թշնամիների ներքին գոտություններից՝ իրենց երկիրը մաքրում են նրանց բռնակալությունից:

Միաժամանակ նրանք սկսում են գրավել Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան կողմերը, ուր դեռ կային հայ անկախ իշխանությունները, բայց այլազգիների դեմ մաքառումով շատ թուլացած: Այդպիսիներից էր Լոռի քաղաքի և շրջակա գավառի Բագրատունի տերությունը, կամ Ջորագետի թագավորությունը, որ Անու անկումից հետո մի առժամանակ սկսել էր առանձին նշանակություն ստանալ: Նա ընդարձակելով իր սահմանները դեպի հին Աղվանքի կողմերը՝ կոչվում էր նաև Աղվանից թագավորություն: Բայց «Աղվանք» անունն այն ժամանակ լուր աշխարհագրական էր, բնակիչները բոլորը հայ էին և թագավորությունն ու երկիրը հայկական էր, ինչպես և Աղվանից կաթողիկոսությունը, որ վաղուց ի վեր մի հայկական կաթողիկոսություն էր, միայն անունը պահում էր հինը¹:

«Կյուրիկէ Բագրատունի, որ ի Լօռէ քաղաքի,—գրում է Կիրակոս Գանձակեցին,—զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ Վրաց, ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր. և յետ մահուան նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի Վրաց, ելեալք ի տանէ հայրենեաց գնացին ի Պարսիկս»:

¹ «Աղվանք» կոչվում էր Հայոց աշխարհի մի մասը: Դավիթ Անհողին թագավորը պատվիրում է Աղվանից կաթողիկոսին, թե՛ «Ժողովեա զամենայն եպիսկոպոսունսդ Հայոց աշխարհիդ որ յԱղուանսն են...»: «Տէր Բարսեղ յարուցեալ զնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի՝ ի Լօռէ քաղաք առ թագաւորն Հայոց Կիրիկէ՝ որդի Անհողինին Դաւթի»: Մ. Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 80 և հտն.:

Նրանք տիրում են Տավուշին, Մածնաբերդին և այլ տեղերի²։ Ձորագետի թագավորության անկումը լինում է 1112 թվականին Վրաց թագավոր Դավիթ Վերաշինոզի ձեռով³։ Այս թագավորի օրով, սակայն, շարունակում են ծաղկած վիճակի մեջ մնալ հայկական վանքերը, ինչպես՝ Հաղբատը, որ տեսանք Հովհաննես (Յովհաննէս) Սարկավագ վարդապետի օրով։ Նաև նրա հաջորդները, ձգտելով Հայաստանի կողմերում ընդարձակելու իրենց տերությունը, աշխատում էին հենվել հայերի օգնության վրա։ Հայերին գրավելու համար նրանք նվերներ էին տալիս հայոց վանքերին, նոր տիրած հայկական գավառներին կառավարիչներ նշանակում էին հայերից։ Ուստի և շատ հայ ազատներ, հովանավորվելով նրանցից, մտնում էին վրացական զորքի մեջ, աշխատելով ընդհանուր ուժերով ազատել Հայաստանը մահմեդական լծից։ Դավիթ Վերաշինոզը փորձում է տիրել նաև Այրարատին. նա 1124 թ. նվաճում է Անին, բայց երկու տարի հետո այդ քաղաքն անցնում է նորից Շեդդատյանների ձեռքը։ Գեորգի Գ. թագավորն (1156—1184) էլ 1161 թ. տիրում է Անիին, բայց չի կարողանում երկար պահել, 1165 թ. այդ քաղաքը նորից նվաճում են թուրքերը։ Միայն 1174 թ. նա կրկին առնում է Անին, որ այս անգամ մնում է վրացիների ձեռին։

Գեորգի Գ. թագավորի օրով հանդես է գալիս Զաքարյան կամ «Երկայնաբազուկ» (վրացերեն՝ «Մխարգրձելի») անունով հայտնի հայ իշխանական տոհմը, որ հաստատվելով Ձորագետում՝ խնամիացել էր այնտեղի Բագրատունի թագավորների հետ և որի սերունդներն իրենց արձանագրությունների մեջ իրենց համարում էին ծագումով Բագրատունի՝ «յազգէ Բագրատունեան»։ Այդ տոհմից Սարգիս անունով մեկը, իբրև ժամանակին հայտնի մի սլաշտոնյա, 1161 թ. դառնում է Անու կառավարիչ, իսկ 1174-ին՝ կառավարչի տեղակալ։ Նա նշանավոր է դառնում ավելի ևս Թամար թագուհու (1184—1210 թթ.) օրով։ Լոռին և Անի քաղաքը թագուհուց նվիրվում են Զաքարյաններին ի ժառանգական սեփականություն և Սարգիսը կարգվում է Վրաց թագավորության ամիր-սպասալար, այսինքն՝ սպարապետ։ Մի տարի հետո մեռնում է։

Սարգսի որդիները վայելում են Թամար թագուհու շնորհը և կատարում Վրաստանում ամենաբարձր պաշտոնները. նրանցից Զաքարեն դառնում է իր հորից հետո՝ ամիր-սպասալար, իսկ Իվանեն՝ աթաբեկ, այսինքն հազարապետ։ Այդ երկու եղբայրներն ևս շատ նշանավոր են հանդիսանում և մեծացնում Թամարի թագավորության սահմաններն ու փառքը։

Զաքարյանների մեծ աջողությունները տեղի էին ունենում այն ժամանակ, երբ Լևոն Բ-ն ընդարձակել էր իր երկրի սահմանները՝ Կիլիկիա-

² Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 145։

³ «Շողակաթ», էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 73, Աս. Շանեազարյանց, Զաքարյան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը..., էջ 66—83։

յից դուրս նվաճումներ անելով և ձգտելով դեպի Մեծ Հայաստան: Թվում էր, թե Զաքարյաններն ու Լևոն թագավորը պիտի աջողին միմյանց ձեռք մեկնել: Երկու եղբայրները հարձակվում են և էուբյան (Ետլյան) իշխանության վրա, պաշարում իլաթ քաղաքը, բայց իվանեն անզգուշության հետևանքով գերի է ընկնում, և ստիպված են լինում հաշտվել և բարեկամության դաշինք կռել՝ իվանեի դուստրը կնության տալով էուբյան մելիքներին: Զաքարյանների առաջխաղացումը կանգ է առնում Հայաստանի հարավ-արևմտյան կողմում Եգիպտոսի էուբյան հզոր տերության առաջ: Դրա փոխանակ Զաքարեն իր արշավանքը մինչև իր մահը շարունակում է դեպի Ատրպատականի կողմերը:

Այսպես Վրաստանի թագավորները շնորհիվ իրենց խելոք քաղաքականության՝ գրավելով հայերին՝ վրացի և հայ միացյալ զորքերով, հետո և հայ զորապետների ձեռով կարողանում են նվաճել մեծ Հայաստանից մի մեծ երկրամաս մինչև Ատրպատական և իրենց գերիշխանության տակ պահել մինչև թաթարների ներխուժումը: Եվ վերջապես հայ ժողովրդի մի ստվար մասն ազատվում է մահմեդականների բռնատիրությունից և ենթարկվում է բարեկամ քրիստոնյա տերության:

Այդ բարեկամությունն արտահայտվում էր այնու, որ ազատագրված Հայաստանի իսկական կառավարիչները ազդեցիկ Զաքարյաններն էին՝ Վրաց թագավորի անվանական գերիշխանության տակ: Թե ինչպիսի կախում են ունեցել Զաքարյանները Վրաց թագավորներից, այդ դեռ լիովին պարզված չէ. բայց նրանք եղել են Հայաստանի տերերը, ամեն կարգադրություններ անելու անսահման իրավունքով: Նրանք անվանում էին իրենց ձեռին գտնված երկիրը «թագավորություն», «խնքնակալ պետություն», իսկ իրենց՝ նաև «թագավոր», «շահինշահ»: Կիլիկիայի հայ եկեղեցականությունն ևս Զաքարեն ուղղած իր թղթի մեջ նրան կոչում է «մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելեան կողմանցն»⁴: Նրանք Հայաստանի գավառները ոչ միայն իրենց էին սեփականում, այլև տալիս էին իրենց զինակից հայ ազնվական տոհմերին, որոնք իբրև վասալներ ենթարկվում էին Զաքարյաններին և անվանում էին նրանց իրենց «պատրոնը», այսինքն «տերը»: Այսպիսով վերականգնվում է և ուժեղանում Հայաստանում ֆեոդալական (ավատական) հասարակական-պետական կառուցվածքն իրեն հատուկ հիերարխական կազմով ու կախումով միմյանցից աստիճանաբար:

Իշխանության կենտրոնն էր Անի քաղաքը, որ թուրքերի տերության ժամանակ էլ պահել էր իր առևտրական մեծ քաղաքի դերը: Կային և ուրիշ առևտրական կենտրոններ: Երբ հայ իշխանություններ են կազմվում, ավելի ևս զարգանում է առևտուրը նաև Արևմուտքի հետ Կիլիկիայի միջոցով: Բարձրանում են վաճառականները, որոնք ունեին ոչ միայն դրամական մեծ հարստություն, այլև գնումներ անելով կամ վաշխառությամբ տիրանում էին մեծ կալվածների և անշարժ կալքերի:

⁴ Կ. Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 159:

Տնտեսական զարգացման հետևանքով առաջ է գալիս կուլտուրական բարգավաճում և շինարարություն քաղաքներում: Ծաղկում է նաև եկեղեցական շինարարությունը: «Շինեցան բազում վանորայք, որ ի վաղուց ժամանակէ անտի աւերեալ էին ի հենիցն Իսմայէլի,—գրում է Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 155),—վերստին նորոգեցան եկեղեցիք... շինեցան և նոր վանորայք և եկեղեցիք, որ ի հնոցն չե՛ն էին լեալ վանք»: Վաճառականներն ու ֆեոդալները ոչ միայն աշխարհիկ շենքեր էին կառուցում, այլև նվերներ էին տալիս վանքերին ու եկեղեցիներին և ամեն կերպ նպաստում նրանց: Այս եղանակով նրանք միջոց էին գտնում իրենց կուտակած հարստության մի մասը գործադրելու:

Ասել չի ուզիլ, որ ինչպես Բագրատունիների շրջանում, նույնպես և այժմ հարստությունը տանում էր նաև դեպի ձոխ ու փարթամ կյանքի վայելչությունը: Բայց ինչպես այն ժամանակ, նույնպես և Զաքարյանների օրով սրված էր վայելող և աշխատավոր դասակարգերի հարաբերությունը: Բուն արտադրող ժողովուրդը ենթակա էր անխնա կեղեքման ու շահագործման: Այսպիսի սոցիալական հակասության հետևանքով բնականաբար սրվում էին սոցիալական հարաբերությունները, և իրար դեմ կանգնած էին երկու տնտեսապես հակառակ կողմերը: Նույն ֆեոդալական դրությունն ու դասակարգային ներհակությունն էր և արևմտյան հայության մեջ ու Կիլիկիայում: Շահագործվող աշխատավորության դրությունն ավելի ևս ծանր էր մահմեդականների իշխանության տակ մնացած ժողովրդի համար: Գրիգոր Տղան (1173—1193 թթ.) դեռ իր կաթողիկոսության առաջին տարիներում, ուրեմն Զաքարյան եղբայրների իշխանությունից առաջ, միության խնդրի առթիվ Գրիգոր Տուտեորդուն ի Հաղբատ ուղղած թղթի մեջ⁵ գրում է. «Յամենայն Հայոց աղգաց եկեղեցիքս որ յայդ կողմանքդ են, մանաւանդ թէ ի բոլոր սեռս՝ խաղաղութիւն, անդորրութիւն ձեզ է պարգևեալ ի վերուստ: Թագաւոր քրիստոսասէր, և իշխանք բարեպաշտօնք, պարգևք գաւառաց և անդոց՝ հոգևոր և մարմնաւոր հանդերձ աղատութեամբ. և դուք կամաւ անգիտանայք և անտես առնէք զբեկումն ազգիս, և ստայօդ պատճառօք հրաժարէք ի զխոյս կոչմանէ... երբ դուք հրաժարէք, յառաջ զո՞վ կոչեմք. զԱյրարատեա՞նդ եթէ զԿարնեցիք, եթէ զՏարօնեցիքն՝ որ նեղեալ և զզուեալ են ի հարկապահանջ բռնակալացն, և կարօտին միայն աւուրն պարենի»: Այսպես է նկարագրում Գրիգոր Տղան հայերի վիճակը մի կողմից մահմեդականների, մյուս կողմից վրացական իշխանության ներքո Գեորգի Գ-ի օրով, երբ սա Անին արդեն առել էր: Նա քրիստոնյա տերության մեջ ապրող հայերի վիճակին հակադրում է տառապալ դրությունն այն հայերի, որոնք դեռ գտնվում էին մահմեդականների ձեռին: Բայց չի շված «հոգեվոր և մարմնավոր աղատությունն» ունեին միայն «բարեպաշտոն իշ-

⁵ Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչելոյ նամականի, «Պատասխանի թղթոյն վարդապետին Գրիգորի Տուտեորդոյն...», Վենետիկ, 1865, էջ 87 և հտն.:

խաններն» և հոգևորականներն ու վանականները: Սրանք էին իշխան-
ներից ստանում «պարգևք գաւառաց և անդոց»: Իսկ աշխատավոր ժո-
ղովրդի տնտեսական վիճակը ծանր էր: Այս մասին, ինչպես սովորաբար,
անուշադիր են պատմագիրները, բայց ոչ մեր այլ գրական հիշատակա-
րանները, առանձնապես առակները, որ կտեսնենք հետո:

Որ իշխանները հովանավորում էին վանքերը, այդ միայն նրանց
բարեպաշտությունից չէր բխում, այլև նրա համար էր, որ գիտությունը,
ուսումն ու գրականությունը, ինչպես առաջ, հոգևորականներն էին մշա-
կում գլխավորապես վանքերում: Նրեցի են հանդիսանում բազմաթիվ
վարդապետներ, որոնց մեջ իր կյանքով, իր ուսուցչական և գրական գոր-
ծունեությամբ փայլում է Մխիթարը, Գոշ (= քարձ, կարճամորուս) ավելի
անունով. «Այսպէս կոչէին զնա մականուամբ, քանզի հեղգագոյն եկին
ալիք նորա», բացատրում է Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 208):

Նշանավոր վարդապետներից է և Հաղարծին վանքի առաջնորդ Խա-
չատուր Տարոնեցին «գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական
արուեստիւ: Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն՝ որում առաջնորդ էր ինքն,
որ յառաջ քան զգալն նորա՝ ամայի էր և խամրացեալ: Զսա պատուէր
մեծապէս թագաւորն Վրաց Գիօրգի, հայր Թամարին: Եւ եկեղեցւոյն ձեռ-
նագրովն իւրով ետ դերկուս գեւղսն, զԱբասաձոր և զՏանձուտն, և այգի
մի ի Միջնաշինին... Սա եբեր զխազն ի կողմանս յարեւելից, զանմարմին
եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն յիմաստնոց, որ ցայն ժամա-
նակս չե՛ւ էր սփռեալ ընդ աշխարհս: Սա եկեալ գրեաց և ուսոյց՝ բազ-
մաց»⁶: Ցավոք, Կիրակոսը չի հիշում, թե Խաչատուր Տարոնեցին ո՞րտեղից
էր եկել արեւելք, ո՞րտեղից էր բերել երաժշտական խաղերը, և ո՞վքեր են
եղել դրանց հնարողները: Այդ ձայնանիշները շատ կիրառվում են հե-
տագայում, բայց 18-րդ դարի վերջերից ի վեր մոռացության են տրված,
և այլևս հնարավոր չի եղել նրանց վերծանությունը, որով հայտնի կլի-
նեին մեր հոգևոր երգերի հին եղանակները, որ խաղերով նշանակված
են ձեռագրերի մեջ: Խաչատուր Տարոնեցին եղել է նաև երգեցող և բա-
նաստեղծ. նրա հորինածն է և «Խորհուրդ խորին, անհաս, անսկիզբն»
բառերով սկսված երգը, որ ասվում է պատարագի արարողության սկզբ-
բում և շատ ծանոթ ու սիրված է եղել նաև իր վսեմ եղանակի համար:

2. Մխիթար Գոշի կենսագրությունը:—Այս «մեծ վարդապետի» մա-
սին կենսագրական տեղեկություններ հաղորդում է գլխավորապես Կի-
րակոս Գանձակեցին⁷: Նա Գանձակ քաղաքից էր: Մնողները նրան տվել
են «յուսումն Գրոց սրբոց»: Զափահաս դառնալով նա ձեռնադրվել է
կուսակրոն քահանա: Տարիներ հետո ցանկանալով ավելի «հմուտ լինել
Գրոց սրբոց և առակաց խորոց՝ որ ի նոսա», աշակերտել է Հովհաննես
(Յովհաննէս) Տավուշեցի վարդապետին, որ իր գիտությամբ երևելի է

⁶ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 199 և հտն.:

⁷ Անդ, էջ 195—205 և այլուր:

եղել այն ժամանակները և տեղեցտեղ շրջելով քարոզություն արել: Սրա, ինչպես և մի քանի ուրիշների մոտ սովորելուց հետո Մխիթարն ստանում է վարդապետական աստիճան: Բայց նա չի բավականանում իր առած ուսումով, այլ գնում է արևմտյան կողմը, Սև լեռը, և հօյտնելով, թե ինքն արդեն վարդապետական պատիվ ունի, ուսանում է այնտեղի վարդապետների մոտ և շատ օգտվում է նրանցից: Վերադարձին Մխիթարը Կարին քաղաքում ծանոթանում է Քուրթ իշխանի հետ, որ այնտեղ էր «սարտուցեալ ի թագաւորութենէ Վրաց»: Նա շատ սիրում է Մխիթարին: Թե ե՛րբ և քանի՜ տարի է ուսում առնում այս «հռչակավոր և գիտությամբ մեծիմաստ» վարդապետը, այդ հայտնի չէ: Երբ վերադառնում է իր հայրենիքը,—ասում է Կիրակոս Գանձակեցին,—նրա գիտության համբավը տարածվում է ամեն կողմ, և շատերը ժողովվում են նրան աշակերտելու: Բայց հետո նեղվելով մահմեդականներից՝ գնում է Խաչնի գավառը Հաթիրքի իշխան Վախթանգի և նրա եղբայրների մոտ, որոնք մեծ պատվով ընդունում են նրան:

Քուրթ իշխանը Թամար թագուհու օրով վերադառնում է իր հայրենի «աշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ»։ Թագուհին շատ մեծարում է նրան՝ տալով նրան նրա հայրենի տեղերը, այլև ուրիշ շատերը: Այս որ իմանում է Մխիթարը, հիշելով իր հին բարեկամությունն այն իշխանի հետ՝ Հաթիրքից գնում է նրա մոտ և բնակվում է Գետիկ վանքում, որ Կայենո գավառում էր, Աղստե գետի վրա, գետի աջ կողմում (ոչ հեռու Դիլիջանից): Վանքի առաջնորդը, Սարկավազ անունով, որ Մխիթարի աշակերտներից էր, ուրախությամբ ընդունում է նրան: Վարդապետն այնտեղ մնում է երկար ժամանակ:

Սաստիկ երկրաշարժից քանդվում է Գետիկ վանքը. միաբանները Մխիթարի խորհրդով չեն ցրվում, այլ Իվանե Աթաբեկից խնդրում են մի «բարեվայելուչ» տեղ, որ անվանվում էր Տանձուտա ձոր, և այնտեղ հիմնում են մի նոր վանք—«Նոր Գետիկ»: Նախ շինում են երկու փոքր եկեղեցի, հետո 1191 թ. սկսում են շինել և հինգ տարում ավարտում են մի «մեծափառ եկեղեցի կոփածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ, գմբեթայարկ երկնանման, սխրալի տեսողաց»: Շինում են և եկեղեցու դավիթ «գեղազարդ կոփածոյ վիմօք»: Վանքի շինարարությանն օգնում են Հաթիրքի տերը՝ Վախթանգ Խաչենեցին և իր եղբայրները, Քուրթ իշխանի որդիները և զուտրը՝ Արդու Խաթուն, որ Հաթիրքեցի Վախթանգի կինն էր: Շատ օգնում են նաև Զաքարեն ու Իվանեն, որոնք Քուրթ իշխանի քեռորդիներն էին: «Քանզի նոքա ունէին ղիշխանութիւն գաւառին, և զսուրբ վարդապետն [Մխիթար] յոյժ սիրէին. քանզի Զաքարէ խոստովանութեամբ որդի էր նորա հոգեւոր [ուրիշ տեղ, էջ 158. «էր հայր խոստովանութեան նմա»]: Եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրադարձովք լեռնէ ի լեռն, և բով մի յԱբասաձոր և զԶօրոձոր ի նահանգին Բջնոյ և զԱշաւա ի գլուխ վանացն»: Շինում են մոտիկում և երկու գյուղ, այլև ուրիշ շէնքեր: Այսպես Քուրթ իշխանի մերձավորներն առանձնապես՝ հո-

գում են Մխիթար Գոշի վանքի համար: Նրա դուստր Արզուն ոչ միայն շատ օժանդակում է շինությունը, այլև, ասում է Կիրակոս Գանձակեցին, «արար և վարագոյր գեղեցիկ՝ դստերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մագոյ այծից կակղագունաց, ներկեալ պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք, տնօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողան...»: Նա նույնն անում է և ուրիշ եկեղեցիների ու վանքերի համար: Այսպես, իշխանների հովանավորութեամբ զարգանում են վանքերը—այն ժամանակների կուլտուրական վայրերը:

Ինչպես վերևում ասվեց, Մխիթարի գիտնականության համբավը մեծ էր. նրա մոտ հավաքվում էին բազմաթիվ աշակերտներ զանազան կողմերից. ամենքը փափագում էին տեսնել նրան և սովորել նրանից: Ինչպես ինքը Մխիթարը վարվել էր մի ժամանակ, շատ վարդապետներ ծածկում էին իրենց աստիճանը և աշակերտելով նրա մոտ՝ նորից ստանում էին վարդապետելու իրավունք: Նրա աշակերտներից ոչ սակավներ հետագայում հայտնի են լինում իբրև վարդապետներ: Նա մեծ հարգանք էր վայելում ոչ միայն իր աշակերտներից, այլև երկրի իշխողներից և եկեղեցականությունից: Նա հեղինակավոր էր շատ խնդիրների մեջ: Երբ պատարագի համար շարժական սեղան ունենալու խնդրի առթիվ Զաքարեն եկեղեցականների ժողով է գումարում Անիում, և Մխիթարը հիվանդություն պատճառով բացակայում է, եկեղեցականներն ասում են. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ», այսինքն՝ ընդունել շարժական սեղան: Իսկ երբ Մխիթարին թախանձելով բերում են, Զաքարեն դիմավորելով նրան, ասում է. «որովհետև եկիր դու, ինձ ոչինչ է փոյթ զնոցանէ»: Նա Մխիթարին ավելի բարձր է դասում, քան եկեղեցականների համագումարը: Չնայելով դրան՝ նա չի մեծամտում, և մարդահաճություն չի անում. նա բնավորությամբ համարձակ է և առանց քաշվելու մեղադիր է լինում Զաքարեին, որ իշխանաբար է գործում եկեղեցական խնդիրների մեջ: Բայց և նա հոգացող է իր ազգի համար. պատրաստ է որոշ կրոնական ծեսերի մեջ զիջող լինելու, միայն թե ազգային կորուստ չլինի: Նա բարի է և ներողամիտ իրեն մեղադրողների վերաբերմամբ և Զաքարեի մոտ միջնորդում և ազատում է շատերին, որ զորավարն ուզում էր իրենց տեղերից վտարել⁸:

Եվ այսպես շարունակ աշխատելով և ուսուցանելով՝ նա 1213 թ. վախճանվում է, իր աշակերտներով ու միաբաններով շրջապատված, և թաղվում է իր շինած վանքում: Նրա ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Նա մեռել է հասնելով «ի խորին ծերութիւնն», «ալևորեալ և լի աւուրբք»: Եթե այսպիսի ծերությունն է 80—85 տարեկան հասակը, ապա նա ծնված պիտի լինի շուրջ 1130 թվականին: Այս արևելյան մեծ վարդապետը, ուրեմն, ժամանակակից է Ներսես Շնորհալուն և Ներսես Լամբրոնացուն.

⁸ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 157—168:

և ինչպես սրանք գրականության մեջ փայլուն ներկայացուցիչներն են արևմտյան հայության, նույնպես և Մխիթար Գոշն իր վարդապետական ու գրական գործունեությամբ արտացոլումն է հյուսիս-արևելյան հայության վիճակի 12-րդ դարում:

Յ. «Դատաստանագիրք Հայոց»:—Մխիթարի կենսագրության վերջում Կիրակոսը գրում է, թե «Եթող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս մտախորհս յօգուտ ուսումնասիրաց»: Եվ նա հիշատակում է հետեւյալները՝ «Համառօտ մեկնութիւն մարգարէութեանն Երեմիայի», «Սուղ ինչ կանոնք», թե ինչպես և ինչպիսի կարգով պետք է պատարագ անել, «Գիրք մի Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Աղամայ առ որդիս նորա, և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա», «Գիրք մի յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց՝ ի խնդրոյ մեծ զորավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ», և «Թուղթք խրատականք»: Կիրակոսի հիշածներից հետաքրքիր կլինեն «Ողբքը», բայց այս դեռ հայտաբերված և տպագրված չէ: Զեռագրերի մեջ նրա անունով կան և ուրիշ երկեր, որոնցից տպագրված են «Աղոթքներ», «Առակք» և «Դատաստանագիրք Հայոց»⁹: Վերջին երկուսը Մխիթար Գոշի ամենակարևոր գրական գործերն են, և այդ երկուսն ևս ժամանակի արտահայտությունն են:

Հայոց հին կյանքը մինչև 12-րդ դարը կամ 11-րդ դարի վերջերը առաջ չի բերել որևէ աշխարհիկ իրավաբանական աշխատություն. եղել են միայն եկեղեցական կանոնները: Սրանցով և սովորույթի ավանդական դիրքերով բավականացել են և աշխարհիկ ֆեոդալները, մանավանդ որ, ինչպես հայտնի է, նրանք ևս մասնակցում էին եկեղեցական կանոնադիր ժողովներին: Աշխարհիկ օրենսդրության չգոյությունը բացատրվում է այնու, որ մեր գրավոր դպրության սկզբից ի վեր շատ դարեր գոյություն չի ունեցել ազգային ինքնուրույն պետություն: Բայց զարմանալի է, որ Բագրատունյաց թագավորության օրով ևս, գոնե հարյուրամյա խաղաղ շինարարության դարում, չի զգացվել գրավոր օրենքների պահանջ, և առաջ չի եկել հայկական որևէ օրինագիրք: Այս բացատրվում է այնու, որ շատ վաղ վերջ տրվեց ընդհանուր հայկական պետությանը, և կազմվեցին մի շարք մանր, իրարուց անջատ տերություններ, որոնք չէին կարող ընդհանուր օրինագրքեր հրատարակել: Ապա եկեղեցին, հոգևոր իշխանությունը, շատ զորեղ էր իր ազդեցությամբ նրանց վրա. ուստի շարունակում էին եկեղեցական կանոններով բավականանալ: Անիի թագավորության վերջին տասնամյակներում դեռ նոր պիտի հասունանար սեփական ազգային օրենքների պահանջը, բայց վրա հասավ հայկական սոցիալ-քաղաքական կյանքի քայքայումը, երբ այլևս միջոց չկար այդ մասին խորհելու:

⁹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց. Իրաւարանական հետազօտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք Վահան Ժ. վարդապետի Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, բարձր գնահատության արժանի մի հրատարակություն, ընդարձակ «Յառաջաբանութեամբ» (1—180 էջ), բազմաթիվ ծանոթություններով և ձեռագրական այլ ընթերցվածներով:

Այդպիսի աշխատութեան առաջին փորձը եղել է Ալավկա որդի Դավթի ձեռով. նրա «Կանոնները» կամ «Կանոնական օրինադրութիւնները» արտահայտութիւն էին հյուսիս-արեւելեան հայկական գավառների առաջին բարգաւաճմանը վրաց թագաւորների հովանաւորութեան ներքո: Այդ դրութիւնն, ինչպէս տեսանք, գնալով զարգանում է, և առաջանում է. Զաքարյանների իշխանութիւնը Հայոց երկրի մի ընդարձակ տարածութեան վրա. մյուս կողմից մեծանում և ուժեղանում է հայկական պետութիւնը Կիլիկիայում: Երկու կողմերում էլ կազմւում են հայկական ավատական իշխանութիւններ նման սոցիալ-քաղաքական պայմաններով. տնտեսապէս և կուլտուրապէս ծաղկում են նրանք, և ձգտում են ավելի ևս բարեկարգւելու: Եվ ահա՝ միաժամանակ երկու կողմերում ևս զգացւում է անհրաժեշտ պահանջ աշխարհիկ օրենքների: Պետք էր գրավոր օրինագրքի միջոցով հիմնաւորել և հաստատել ազգային պետութիւնների մեջ արդեօն գոյութիւն ունեցող իրավական դրութիւնը: Արեւմուտքում այդ, ինչպէս տեսել ենք, աշխատում է գլուխ բերել ներսես կամբարոնացին Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղայի հրամանով, հետագայում Սմբատ Սպարապետը, իսկ Արեւելքում՝ Մխիթար Գոշը Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի հարկադրանքով: Բայց այդ՝ ոչ ոք կաթողիկոսների մտքի ծնունդն էր, այլ ընդհանրապէս այն ժամանակի մտաւորականների, մինչև անգամ Հայաստանի այն մասերում, որոնք գտնւում էին մահմեդականների ձեռին: Վերջիններիս դատաւորները հայերի դատը չէին անում, «այլ զխնդրողսն իրաւանց՝ առ իւրեանց օրէնսն առաքէին», գրում է ներսես կամբարոնացին: Այս էր այլազգի իշխողների կարգը: Իսկ հայերը չունեին դատաստանագիրք, որով ըստ օրենքների լինել արդարադատութիւնը, և դրանից առաջանում էին դատի ժամանակ շահախնդրական վերաբերմունքներ դատաւորների կողմից: Ոսոխները պահանջում էին ազգային գրավոր օրենքներ. և քանի որ այդ չկար, ետ դառնալով դիմում էին այլազգիներին: Այս դատարանական ծանր դրութիւնը եղել է և՛ Արեւմուտքում, և՛ Արեւելքում, և այս շատ խորը գիտակցում է Մխիթար Գոշը:

«Դատաստանագիրքն» ունի մի «Նախադրութիւն», որի առաջին գլխի վերնագիրն է. «Պատասխանի այնոցիկ, որ բամբասեն զմեզ ոչ ունել դատաստանս»: Եվ ապա նա հենց սկզբից գրում է. «Հանդերձեալ գրել զգիրս դատաստանաց, յառաջ պատասխանի տացուք նոցա, որք բամբասեն զօրէնսն Քրիստոսի, թէ դատաստան ոչ կայ ի նմա. քանզի բաղումք են որ գովեն զայլազգիս, որպէս թէ իրաւացի դատաստան ունին»: Մխիթարը կրոնաւորի ու մեկնաբանի վայել պատճառաբանութեամբ արդարացնում է դատաստանագիրք չունենալը, և հետո երկրորդ գլխի մեջ բացատրում է, թե ի՞նչ պատճառից դրդւած՝ ինքը կամենում է «գրել դատաստանք»: Առաջին պատճառն այն է, ասում է նա, որ «բաւում անգամ լուաք բամբասանս յայլազգեաց և ի քրիստոնէից, թէ՛ բնաւին ի Քրիստոսի օրէնքս դատաստան ոչ կայ»: Եվ նա թվում է տասներկու

պատճառներ, որոնցից յոթներորդն է. «Զի մի՛ վասն ոչ գոլոյ դատաստան՝ երթիցեն առ այլազգիս ի դատաստան»: «Ութերորդ՝ տեսանեմք զի այժմ ոմանք յեպիսկոպոսաց և ի վարդապետաց և ի քահանայից և ի գլխաւոր աշխարհականաց և յիշխանաց զի աշառանօք և կաշառօք և տգիտութեամբ թիրեն զուղիղ դատաստանն: Վասն որոյ սակաւութեւ զորոշմել կամեցաք զգիրս դատաստանի, զի լիցի ի յանդիմանութիւն այնպիսեացն և յուղղութիւն»: Նա շի մոռանում ուրիշների նախատական խոսքերը. իններորդ պատճառաբանության մեջ դարձյալ ասում է, թե իր գիրքը գրել է, որպէսզի «յամենայն ժամ ի ձեռս աւեալ յիշեմք. և ցուցցուք այլոց ազգաց, թէ գրոց դատաստանաւ վարիմք. որով ըմբերանեալք մի՛ կարասցեն նախատել զմեզ»:

Մեծ վարդապետն իրեն ճնշված է զգացել հայկական արդարադատության այդպիսի վատթար վիճակից. «Ի բազում ժամանակաց տարակուսեալ լինէի վասն սորին իրաց ի նախատելն զմեզ մերոց և օտարաց,—գրում է նա:—Այլ և հարկեաց զմեզ յայս սիրեցեալ աշակերտն Սուրբ Գրոց Պաւղոս հարկեցուցիչ բանիւք, և ոչ կարացի առնուլ յանձն պատճառ ունելով զտգիտութիւնս և զմարմնոյս տկարութիւնս»: Բայց երբ Ստեփանոս կաթողիկոսը մի քանի անգամ ստիպում է նրան կատարել այդ գործը, նա վերջը սկսում է այն: Վերջին ժԱ. զլիսի մեջ՝ «Յիշատակարան սակաւութեւ», հայտնում է, թե ե՛րբ (1184 թ.) և ո՛ւր (Դասնո անապատում և Հոռոմաշեն վանքում) սկսել է գրել «Նախագրութիւն»-ը, և որպիսի նեղությամբ: Այստեղ նա թվում է դժվարությունները՝ «անպարապութիւն, զի ընդ ստեամբ ախտաժէտիւ զմանկունս ունէի բանի. և զպանդխտութիւն. և զանտեղութիւն գրչութեան... և զպակասութիւն գործեաց գծագրութեանց, և զաղքատութիւն մատենից, յորոց զնիւթս հաւաքել ի դէպ էր բանից»:

«Նախագրության» մյուս գլուխների մեջ Մխիթարը պարզում է իր հայացքը դատաստանական խնդիրների և անձերի մասին, ինչպես են՝ դատավարություն, դատավորներ, վկաներ, երդում, օրենքների աղբյուրներ, և այլն, և վերջապես մի ամբողջ գլուխ (Թ) դարձյալ ժամանակի ցավոտ կողմի մասին՝ «Յաղագս թէ ո՛չ է պարտ քրիստոնէի երթալ յատեան անօրինի, զի բազում է միջոցն, որպէս այժմ ցուցանէ բանս»: Եվ Մխիթարը մանրամասն թվում է հայի և մահմեդականի հասկացությունների տարբերությունները: Բայց շնայելով դրան, ասում է նա, «զբազումս տեսանեմք այժմ, զի յորժամ ի հոգեւոր դատաստանս մեր գիտեն թէ ոչ արդարանան՝ դիմեն և գնան առ այլազգիս, զի թերեւ նոցա դատաստանաւն յաղթեացեն ոսոխացն»: Ուրիշ տեղ (գլ. Զ, էջ 28) գրում է՝ երբ դատավորներն ուղիղ դատաստան չեն անում, «Գայթակղին միտք տկարացն և դիմեն առ այլազգիս երթալ ի դատաստան»:

Բուն դատաստանագիրքը կազմված է երկու մասից, առաջին՝ «Եկեղեցական կանոնք», և երկրորդ՝ «Աշխարհական օրէնք»: Թե ինչպիսի աղբյուրներից և ինչպես է օգտվել Մխիթարը իր գիրքը հորինելիս, այդ

մասին կարևոր չէ այստեղ կանգ առնել: Միայն պետք է նկատել, որ նա, ինչպես «Նախագործության» մեջ հայտնում էլ է, աղբյուրների պակասության է ունեցել և, ինչպես երևում է, աղբյուրները միանգամից չի ունեցել ձեռի տակ, այլ հետզհետե, և այսպես էլ հետզհետե օգտվել է դրանցից: Ուստի նրա գրքում հոգվածների դասավորության մեջ զգացվում է օրենքների խմբավորման նկատմամբ որոշ ձևական թերություն: Գալով բովանդակությանը՝ պետք է ասել, որ թեև Մխիթար Գոշն օգտվել է օտար աղբյուրներից, բայց նկատի է ունեցել և հայկական սովորույթներն ու ազգային իրավաբանական ավանդությունները, և հաճախ քննադատում է իր աղբյուրների հոգվածներն և իր տեսակետն է առաջ քաշում. օրինակ՝ «Մխիթարը, ինչպես պարզ երևում է նորա Դատաստանագրքից, ամենևին չէ համակրում մովսիսական խիստ և վրեժխնդիր օրենքներին, և ընտրելով նոցա միջից մեղմագույնները՝ ինքն անդադար կա՛մ կերպարանափոխում է նոցա և կա՛մ թողնում է դատավորի ազատ կամքին նոցա գործածելը կամ չգործածելը»¹⁰: Այդ իսկ պատճառով նրա Դատաստանագիրքը հիմնականում ունի ազգային բնույթ ու գաղափարախոսություն ի հակադրություն նախորդ քաղաքական շրջանի այլազգի, այսինքն մահմեդական իշխողների շահերը պաշտպանող օրենքների, իրոք մահմեդական կրոնի, «զի նոքա ըստ իրեանց կրօնիցն առնեն զդատաստան», գրում է Մխիթարը: Այդ ազգային-կրոնական ներհակության հետևանքով «Դատաստանագրքի բոլոր հոգվածներում կարմիր թելի նման անցնում է ազգային խտրության գաղափարը, ուր հայը հակադրվում է «այլազգուն», ուր իրավական գերակշռությունը պատկանում է հայությանը, հանձին ֆեոդալական դասի և դրա համապատասխան չափով սեղմվում, սահմանափակվում են «այլազգիների» իրավաբանական պաշտպանության միջոցները»¹¹:

Մենք այստեղ, հարկավ, չսխիտի խոսենք այս նշանավոր աշխատության առանձին հոգվածների մասին, բայց կցանկանայինք մի երկու կետ բերել Առաջին մասի երրորդ գլխից, «Յաղագս դատաստանաց վարդապետաց», և այս նրա համար, որ «վարդապետ» բառը հաճախ հիշատակվում է մեր հին գրականության մեջ: Հայոց եկեղեցու մեջ վերջին դարերում գրեթե չի գործածվում «աբեղա» բառը. ամեն վանական, կրոնավոր, որ ձեռնադրվում էր կուսակրոն քահանա, միաժամանակ ձևականորեն ստանում էր վարդապետի կոչում: Այսպես չի եղել հնումն, երբ «վարդապետ» նշանակել է «ուսուցող», «ուսուցիչ» (դոկտոր), և այդ անունը իբրև մի գիտական տիտղոս, կոչում՝ առանձին ծիսակատարությունամբ տրվում էր աբեղաներին: Դրանով նրանք իրավունք էին ստանում ուսուցանելու, քարոզելու ժողովրդին, և իբրև նշան այդ կոչման՝ կարող էին ձեռներին գավաղան բռնել: Վարդապետության գիտական կոչումը

¹⁰ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, «Յառաջաբանութիւն հրատարակողի» Վահան վ. Բաստամյանի, էջ 117:

¹¹ Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1939, էջ 80:

տալիս՝ էին միայն վարդապետները վարդապետացուի գիտական պատ-
րաստությունը քննելուց հետո: Արդ՝ Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքի
մի ընդարձակ հոդվածով (էջ 88—93) կանոնադրում է և վարդապետա-
կան կարգը. քաղենք սրանից մի քանի հետաքրքիր կետեր.

1. Հենց սկզբից ասում է նա. «Եւ վարդապետք եղիցին ըստ իրա-
ւանց նախակրթեալք Հին և Նոր Կտակարանաց և կանոնական հրամա-
նաց»: Ուրեմն վարդապետացուները, նախքան իրենց կոչումն ստանալը,
պետք է վարժված լինեին եկեղեցական ուսումով:

2. «Յերկուց և յերից վարդապետաց կոչեսցին ի պատիւ հրամանի,
թէ և պատահի միոյ աշակերտիլ. և թէ զկամս եպիսկոպոսի և կամ ևս
առաւել զհայրապետի ընդ իւրեանս առնուցուն, նաև զիշխանի, բարիոր ևս
գործիցեն. ապա թէ ոչ՝ ըստ օրինացն յերկուց և յերիցն հաստատեսցի:
Իսկ ի միոջէ զկարգեալսն և զանձամբ ընտրեալսն իրաւունք կացցէ դա-
տաստանի լոնցուցանել. այլ ըստ օրինացն զկարգեալսն պատուել»:
Ուրեմն առնվազն երկու և երեք վարդապետ միասին պետք է վարդապե-
տական իրավունք տալին վարդապետացուին:

3. «Իսկ [որք] նախակրթեալք ի միոջէ վարդապետէ և ամբարտա-
ւանեալք՝ յայլմէ առնուցուն պատիւ հրամանի արհամարհելով գիւրն,
իրաւունք լիցին դատաստանի՝ ի նմանէ զուսեալն երկրորդել»:
Հետա-
քրքիր է հետևյալ կետը:

4. «Այլ զայնոսիկ որ հանդերձեալ իցեն կոչիլ յաշտիձան հրամանի,
զհամար ուսման գրոցն արժան է պահանջել, թէ ո՛ր և կամ յումմէ՝
զտառս [=զգիրս] զիւրաքանչիւր ընթերցաւ ուսմամբ. և այս առ այնք
լիցի, զոր ի բազումս շրջեալ անգիտանամք ուսմանն. զի մի՛ պատրեալ
անկատարս զպատիւ առեալ՝ բազում վնասս խակութեամբն գործիցեն»:
Ուրեմն մեծ զգուշություն էին բանեցնում, որ տգետները չստանային
վարդապետական կոչում: Իսկ եթե պատահեն կանոններին անհամապա-
տասխան կերպով վարդապետ կոչվածներ, «զայնպիսիսն լոնցուցանել
իրաւացի դատաստանաւ, առեալ ի ձեռանէ զզաւաղանն՝ տայցեն ցուպ
շրջողութեան»: Այդպիսիներին, ուրեմն, պետք էր արգելել քարոզություն
անել: Կան և ուրիշ կետեր «վարդապետ» կոչման մասին:

Վերջապես պիտի շեշտել, որ Մխիթար Գոշի այս մեծ աշխատություն-
նը, իբրև միակ հայկական օրինագիրք, շատ տարածված և գործածված
է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև հայկական դադութավայրերում՝
Լեհաստանում, Խրիմում, ինչպես և Վրաստանում, ուր մտել է Վրացա-
կան օրինագրքի մեջ և այստեղից իբրև նյութ ծառայել ռուսական օրենս-
դրության համար: Դրանից օգտվել է և Հեթում Թագավորի եղբայր
Սմբատ Սպարապետը իր «Յազագս դատաստանաց Թագաւորաց» օրի-
նագրքի համար, որ կազմել է Կիլիկիայում: Այսքան ահա մեծ է եղել այս
մեծ վարդապետի այս մեծ երկի գործնական ու կուլտուր-պատմական
նշանակութիւնը: Դրանից օգտվել է և հայոց հոգևոր իշխանութիւնն իր
իրավասության ենթակա գործերի համար վճռահատում անելիս:

4. Առակներ:—Ն. Մառը¹²,—որի սիրով կատարած երկարամյա հետազոտութեանն է արժանացել մեր հին գրականութեան այս ճյուղն և որի շնորհիվ շատ բանասիրական խնդիրներ պարզված են և ունենք Վարդանա առականների մեծ խնամքով պատրաստված մի ժողովածու,—ցույց է տվել, որ թեպետ և Եղուպոսի անունը չի գտնվում հայոց հին գրականութեան մեջ, բայց հայերը հնուց անտի ծանոթ են եղել նրա առականերին, որոնցից մի քանիսը հիշատակվում են մեր հին մատենագիրների մեջ: Բացի այդ՝ մոտավորապես 7-րդ դարում հավանորեն ճարտասանութեան կամ քերթողական արվեստի գրքերից թարգմանել են Ոլիմպիանու առակները¹³, որ Եղուպոսի առականներից են հռետորական խմբագրութեամբ. այդ առակաները, ըստ Ն. Մառի, թվով տասնհինգ են եղել, որոնց վրա հետագայում ավելացել են նաև ուրիշները և դարձել են քսան և երեք: Հավանորեն 6—7-րդ դարում թարգմանվել է նաև «Բարոյախօս» (Ֆիզիոլոգ) կոչված գիրքը¹⁴, որի հեղինակը հայտնի չէ և որի մեջ խոսվում է կենդանիների «բարոյքի», այսինքն բարքերի, բնավորութեան մասին: Այս բոլորն ծանոթ են երևում նույնիսկ մեր կլասիկ հեղինակները՝ Ազաթանգեղոս, Եղնիկ Կողբացի և ուրիշները: «Բարոյախօսն» և Եղուպոսի առակաները, Ոլիմպիանոսի անունով, շատ սիրված են եղել հնում հայ հեղինակներից: Հատ-հատ ուրիշ առականեր ևս հիշատակում են մեր հին հեղինակները:

Գրիգոր Մագիստրոսը, ինչպես տեսել ենք, նամականներից մեկի մեջ պատվիրում է դպրոցներում աշակերտներին սովորեցնել քերականութեան և ճարտասանութեան հետ նաև «առասպելավարժություն», այսինքն՝ աշակերտներին գրել, անգիր անել և մեկնել տալ առականեր, որ և մի շատ հարմար վարժություն է եղել՝ ապագա մեկնաբաններ պատրաստելու համար: Առականների հայկական ժողովածուներ, սակայն, հայտնի չեն, իսկ ժողովրդական առակաները մշակելու և նրանցից ժողովածուներ կազմելու մասին՝ մտածել անգամ կարելի չէ մինչև 11-րդ դարի կեսերը և ավելի ևս ուշ: Ժողովրդական առակաները, որոնցից մի քանիսը պատահաբար մեջ են բերում հին հեղինակները, նույն բախտն են ունեցել, ինչ որ մեր հին ժողովրդական բանահյուսութեանն ընդհանրապես: Դրա պատճառն այն է, որ գրականությունը դեռ եկեղեցականների ձեռին էր. իսկ եկեղեցականը, ինչպես հայտնի է, իր կոչումով արդեն ընդունակ չէր մշակելու

¹² Н. Марр, Сборники притч Вардана, ч. 1, Исследование. СПб., 1889. Նույնի, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, բնագիր, ՍՊԲ. ՌՅԽԳ. Նույնի, ч. III, Приложения, СПб., 1894:

Տե՛ս և՛ «Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ», Թարգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան, Վիեննա, 1900, Ազգ. Մատենադարան, ԼԶ:

¹³ Տե՛ս Н. Марр, Сборники притч Вардана, I, էջ 289, Ժան. մի ձեռագրի նկարագրի մեջ:

¹⁴ Տպագրված են Մխիթար Գոշի առականների հետ, «Առակք Մխիթարայ Գոշի», Վենետիկ, 1854. Ետևից, էջ 167 և հտն. «Առակք Ոլիմպիանու»:

Թեկուզ մի խոնարհ գրական տեսակ, ինչպիսին առականներն են: Դրանք մեր գրագետ եկեղեցականի կողմից ոչ միայն արհամարհված են եղել իբրև գեղջկական, ուստի և անարժեք բաներ, այլև իրենց աշխարհիկ բնավորության պատճառով հալածված: Զանազան տեսակի գուշակություն անողների հետ, ինչպես են՝ «հաւահմայք», «հացահմայք», «հատահարցք», մերժված և հաղորդության անարժան են համարել նաև «զրախաւք, զրատեսք, շրջողք տանէ ի տուն, հետաքրքիրք, զրուցարարք, առասպելախաւք»: Վերջինը վերաբերում է առակախոսներին. հայերեն «առասպել» բառը, բացի իր իսկական նշանակությունից, գործածվում է նաև իբրև առակ, ինչպես որ սույն կրկին նշանակություններն ունեն համապատասխան հունարեն *mythos*, լատիներեն *fabula* բառերը: Մխիթար Գոշը գրում է հաճախ «խրատէ առակս», «յանդիմանէ առակս» և այլն, «Ողորմպիանու առականերից» 3-րդի խրատական մասն սկսվում է «խրատէ առասպելս»:

Այսպես, ուրեմն, հնում հալածված են եղել ինչպես գուսանները և ուրիշները, այնպես և առասպելախոսները, այսինքն առակախոսները:

Բայց և այնպես կյանքը կանգ չի առնում: Հոգևորականի համար, ինչպես տեսանք, այլևս անպատշաճ չի համարվում, թեկուզ ողբի ձևով, երգել աշխարհային կյանքի բարիքները և երկրի, առանձնապես քաղաքների, ծաղկումն ու ավերումը: Նա սկսում է հորինել նաև նոր գրական տեսակներ: Ապա 12-րդ դարից սկսած՝ նա, ինչպես ուրիշ երկրներում, մշակում է նաև առական: Եկեղեցական իր կոչումով ուսուցիչ էր, վարժ մեկնաբանությունների մեջ գործադրվող այլաբանական ձևին. նա ամեն առասպելի մեջ էլ տեսնում էր այլաբանություն. ուստի բնական է, որ նա սիրեր խրատական այլաբանությունը: Եվ սիրելով այդ, հոգևորականները վերջ ի վերջո սկսում են ժողովել ամեն տեսակի պատմվածքներ, որոնց տալիս են խրատական այլաբանության ձևը, և որոնք մեր հին գրականության մեջ հայտնի են մի ընդհանուր առակ անվան տակ:

Առաջին հեղինակը, որի համար հաղորդում են, թե գրել է առական, է Ներսես Շնորհալին (1102—1173), որի համար Կիրակոս Գանձակեցին գրում է¹⁵, թե «Արար և առակս խորհրդաբար ի գրոց, զի փոխանակ առասպելեաց զայն ասասցեն ի գինարբուս և ի հարսանիս»: Շնորհալու անունով մնացած կան 120 «Առակք վասն ուրախութեան մարդկան»: Դրանք, սակայն, ինչպես տեսանք, ոտանավորով հանելուկներ են և ո՛չ առականեր:

5. Մխիթար Գոշի առակները:—Իսկական առակների առաջին ժողովողն ու խմբագրողն է Մխիթար Գոշը: Ն. Մառը կասկածում է, թե Գոշի անունով հայտնի առակները նրանը՝ Մխիթար Գոշինը լինեն. բայց նրա կասկածը չի հաստատված համոզիչ հիմունքներով: Որ Կիրակոս Գանձակեցին, — որը ոչ թե Մխիթարի աշակերտն է, ինչպես սխալմամբ դնում

15 Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 140 և հտն.:

է Մառը (Շ. Բ., Գ. 1, էջ 66 և հտն.), այլ Վանական վարդապետի աշակերտը և Մխիթարին ոչ ժամանակակից,—որ Կիրակոսը չի հիշատակում, թե Մխիթարն առականեր է գրել, այդ, իհարկե, չի կարելի իբրև հիմք ծառայեցնել, ինչպես անում է Ն. Մառը, կասկածելու, թե Մխիթարն է հեղինակ նրա անունով հայտնի առակաների։ Գանձակեցին նպատակ չի դրել Մխիթարի բոլոր երկերի ցուցակը տալ և ոչ նրա բոլոր երկերն էլ նա հիշում է, ինչպես ի միջի այլոց նա չի հիշատակում նաև Մխիթարի «Դասաստանագիրքն» ևս։

Մառի կասկածի համար, սակայն, իբրև հիմունք ծառայել է նաև այն, որ էջմիածնի Մատ. մի ձեռագրի մեջ (№ 2238),—որ ժողովածու է զանազան երկերի (մասամբ ամբողջապես արտագրված, մասամբ հատվածորեն),—ի միջի այլոց կա վերջում Մխիթար Գոշի առակաների վերջին մասը՝ «Առակք ստեղծականք», որի համար իբրև հեղինակ, վերնագրի մեջ գրված է Հովհաննես Ծործորեցին և որի վերջում կա հետևյալ հիշատակարանը. «Եւ զվերջացեալս ի բարեաց գործոց զտարտամ գրիչս զՅոհանն օթ բանի և տեղեաւ Երզնկացի։ Իսկ այժմ՝ Ծործորեցի։ Աղաչեմ շնորհանալ ի բարիս զիս, և զիմսն ամենայն։ Ի թվականիս Փրկչին ՌՅԺԶ։ Եւ զպիտակ պէտս Գրիգոր զվերջին գծօղ յիշել աղաչեմ»։ Նույն տեղում ներքին լուսանցքում. «Իսկ ըստ հայոց էՃԽԳ աւարտ եղև գիրքս»։ Ապա մի հիշատակարան ևս, որ, ըստ Ն. Մառի, ժողովածուն կազմողինն է։ Վերելում բերված հիշատակարանից Ն. Մառը եզրակացնում է, թե Ծործորեցին հիշված ժողովածուն կազմողը չէ, այլ առակաների արտագրողն է։ Որ ժողովածուի մեջ Ծործորեցին դարձել է առակաների հեղինակ, այդ իբր նրանից է, որ ժողովածուի մեջ սկզբնապես առակաների համար հեղինակ հիշված չի եղել. այդ իբր նրանից է, որ Ծործորեցու արտագրածը, որից օգտվել է ժողովածուն կազմողը, այդպես է եղել։ Որ Ծործորեցու արտագրածի մեջ հեղինակ հիշված չի եղել, այդ էլ ցույց է տալիս, որ Մխիթարի անունով հայտնի առակաները հին ժամանակ անանուն են եղել։ Հետևաբար, հետագայում, շատ ուշ ժամանակ, արտագրողներն այդ առակաները վերագրել են Մխիթարին։

Այսպիսի ենթադրություններով, սակայն, և այն հանգամանքով, որ առակաների ձեռագիրները հետին դարերի են, կարելի չէ անստույգ համարել Մխիթարի հեղինակ լինելը։ Բանը որ ենթադրության է հասնում, կարելի է շատ տեսակ-տեսակ ենթադրություններ էլ անել։ Քանի որ մեր ձեռքը չի հասել Ծործորեցու արտագրածը, կարող ենք ենթադրել, որ դա ունեցած է եղել Մխիթարի անունը, բայց սկզբի թերթը կարող էր մաշված կամ պոկված լինել, ուստի և հիշված ժողովածուն կազմողն առականերն անանուն դրած լինել իր ժողովածուի մեջ։ Կարող էր ժողովածուն կազմողը, քանի որ բոլոր առակաները չէր արտագրում, այլ միայն վերջին մասը, մոռացմամբ չդնել առակաների հեղինակի անունը։ Նա կարող էր նույնիսկ դրած լինել Մխիթար անունը, և մի արտագրող մոռանալ, կամ թե անզգուշությամբ Մխիթարի տեղ Ծործորեցի դնել, և այլն, և այլն։

Կարելի չէ լուկ ենթադրության վրա հիմնվելով հարցական թողնել այդ առակների հեղինակի ով լինելը, կամ հետին դարերում գրչականների ձեռով ավելացրած համարել Մխիթարի անունը, որ կա ամբողջական ձեռագիրների վրա, թեկուզ դրանք շատ հին չլինեն:

Թե Մխիթարի անունով մնացած առակները նրանն են, այդ ցույց է տալիս նրանց բովանդակությունն էլ, որ տանում է մեզ այն ժամանակը, «երբ հայերը դեռ քաղաքական ազատություն ունեին և մահմեդականներից ավելի ուժեղ էին զգում իրենց»: Եվ այդ հենց Մխիթար Գոշի ժամանակն է, 12-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ հայերը թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում—Կիլիկիայում շատ ավելի ուժեղ էին, քան մահմեդականները:

Կանգ առնենք մի քանի ուրիշ հանգամանքների վրա ևս: Այս առակների հեղինակը շատ հմուտ մարդ է եղել, ինչպես եղել է և Մխիթարը: Նա գիտակցաբար վերաբերվելով իր գործին՝ հարկ է համարել մեկ-մեկ ծանոթություններ տալ իր կատարած գործի և ընդհանրապես առակների մասին իբրև մի գրական տեսակի: Այդ ծանոթություններից հենց իմունում ենք, որ այդ ժողովածուն իր տեսակում ժամանակով առաջինն է մեր մեջ:

Ամենից առաջ տեսնում ենք, որ առակներ ժողովելն ու գրելը դեռ անպատշաճ է համարվում. ուստի և հեղինակը բացատրում է, թե ինչու է ինքը գրել. «Թէպէտ անըմբռն [անպատշաճ] ասացեալքդ կարծի, սակայն թանձրամտաց առաւել ախորժելի երեւին, որոյ աղագաւ սակաւոյ յօժարեցաք գրել»¹⁶: Ապա այդ գործն ուրիշները ծաղրելի են համարում, և հեղինակը խնդրում է, որ չծաղրեն իրեն: Ամեն անգամ որ մեր հեղինակները մի նոր բան են մտցնում գրականության մեջ, ստիպված են կամ ապացուցել, թե թույլատրելի է իրենց արածը, կամ խնդրել, որ չծաղրեն իրենց: Այսպես, Կորյունը մեր գրականության սկզբում դեռ ստիպված է երկար ու բարակ ապացուցել, թե ո՛չ միայն թույլատրելի է, այլև հարկավոր է Մեսրոպ Մաշտոցի նման մարդկանց վարքը գրել: Ներսէս Շնորհալին իր «Ողբերգության» հիշատակարանում ստիպված է ապացուցել, թե կարելի է մեր այժմ սովորական դարձած տաղաչափությունը, որ այն ժամանակ գործածվում էր միայն աշխարհիկ երգերի համար, բանաստեղծություն հորինել նաև հոգևոր բաների մասին: Հովհան Մամիկոնյանը ժողովրդական զրույցներից ու երգերից խմբագրելով «Տարօնոյ պատերազմը», վերջը գրում է. «Յորժամ զշարադրութիւնս զայս ընդօրինակէք մի՛ ինչ թուեացի ծաղր ումեք»... Նույնիսկ Մխիթար Գոշն իր «Ռատաստանգրքի» համար, որ նորություն էր մեր գրականության մեջ, գրում է. «Եւ արդ մի՛ ոք պարսաւեսցէ զասացեալս, զի թէ տխմար ոք իցէ՝ ուսցի, և թէ կատարեալ՝ զպակասն ի սմանէ ինքն լցցէ. զերկուցունցն պատրաստ եմք սիրով ընդունել զկամսն»: Ծիշտ այսպես և նույն

¹⁶ «Առակք Մխիթարայ Գոշի», Իե, էջ 30:

Մխիթար Գոշն առականների համար գրում է վերջաբանում. «Եւ արդ մի՛ ոք ծաղր առնիցէ զմեզ, զի առնուլ ի սոցունց ի վրուցատրութիւն և յասացուածս ի դէպ համարեցաք, քան զաշխարհականացն վարիլ սովորութեամբ: Եթէ հաճոյ ոմանց թուիցի, տեսոն շնորհ. ապա թէ ոչ, թողութիւն մեզ արասցէ սիրով նորին» (էջ 153):

Մեծ դժվարությամբ ուրեմն, նույնիսկ առակի տեսակը մուտք է գործում եկեղեցականի գրականության մեջ: Դա ծաղրի առարկա է, զի դրա առասպելն աշխարհիկ բնավորութիւն ունի. և եթե եկեղեցականը մշակում է այն, որովհետեւ թանձրամիտներին ախորժելի է առականների առասպելը, և դրանով հեշտ է սովորեցնել ու կրթել:

Մխիթար Գոշն առականների մեջ տեսնում է բնականաբար երկու մաս. բուն պատմվածքը և խրատական եզրակացութիւնը:

Պատմվածքը,—որ նա կոչում է Լաւակ, զաղափառ, օրինակ, Եղանակ և այլ բառերով,—ըստ Մխիթարի՝ լինում է երեք տեսակ՝ բարոյական, առասպելական և ստեղծական: Բարոյական առակները (բարոյք, բարք = բնութիւն բառից, որից և «Բարոյախօս» գրքի կոչումը) առնված են կենդանիների բարքից, բնավորութիւնից կամ բույսերի հատկութիւններից և շատ քիչ ունեն կամ բնավ չունեն գործողութիւն: Առասպելական առակների մեջ պատմվածքը վերաբերում է կենդանիներին, երբեմն և բույսերին, իբրև գործող անձերի. իսկ ստեղծական առակներն առնված են մարդկանց կյանքից, գործող անձերը մարդիկ են:

Խրատական եզրակացութիւնը,—որ հեղինակը կոչում է՝ Խրատ, նշանակ, ճշմարտութիւն և այլ բառերով,—երկու տեսակ է՝ աշխարհիկ և եկեղեցական. «Դիցուք և սակաւուք առակք ստեղծականք, որ նման ասացելոցն կերպարանէ զճշմարտութիւնն աշխարհօրէն և եկեղեցականապէս» (Մխ. Առ., էջ 128):

Առականների երկու մասերից հոգեկորական հեղինակի համար բնականաբար ավելի կարևոր արժեք ունի այս երկրորդը, խրատական մասը, այն էլ ավելի եկեղեցական մեկնությամբ, որովհետեւ հեղինակը ցանկանում է, որ խոսակցութեան ժամանակ մեջ բերվեն այդպիսի մեկնությամբ առակներ, քան աշխարհականների սովորությամբ վարվել, այսինքն առակները լոկ աշխարհական մեկնությամբ պատմել: Ուստի խրատների մեջ կարևոր տեղ բռնում են հոգեշահ խրատներն ու հոգեկոր առաքինութիւնները: Բայց Մխիթարի նման մեկը չէր կարող անուշադիր մնալ դեպի կենցաղական խրատը, առօրյա ընկերական հարաբերութիւնները, սոցիալական և ազգերի հարաբերութեան և նման խնդիրները կամ «ճշմարտութիւնն աշխարհօրէն»:

Մի անգամ որ հեղինակի համար առակի մեջ էականն է առակի «ճշմարտութիւնը», ուստի և նա առակը մշակում է այնպէս, որ կարևոր տեղ բռնի «ճշմարտութիւնը»: Կնշանակե՛ առակը հորինվում է ոչ իբրև ինքնուրույն բանաստեղծական տեսակ, այլ իբրև մի ուսուցական դիդակտիկական երկ, որ նպատակ ունի ախորժելի ձևով խրատել և ազդել: Դրա

Համար առակի առասպելն այնպես է հորինվում, կամ փոփոխվում (երբ ուրիշ աղբյուրներից է առնված), որ հարմարվի բարոյակրթական մասին, կամ գործողությունն այնպես կարճ է պատմվում, որ երբեմն նույնիսկ խրատական մասն ավելի մեծ տեղ է բռնում, քան պատմվածքը: Ուստի սակավ ենք գտնում բանաստեղծական նկարչություն, կենդանիների և մարդկանց բնավորության էական գծերի բնորոշում և ոչ էլ միշտ արագ և ուժեղ գործողություն ենք գտնում սեղմ ու պայծառ պատմվածքի մեջ, որ գեղարվեստորեն հորինված առակների կենդանությունն է կազմում: Արդարև Մխիթար Գոշն էլ սեղմ ու հակիրճ է, բայց ոչ միշտ պայծառ ու կենդանի: Սովորաբար մի երկու ընդհանուր գծեր է տալիս նա և ապա իսկույն անցնում է խրատին: Նրբեմն էլ պատմվածքն այնքան կարճ է և այնպիսի, որ դժվարությամբ կարելի է եզրակացություն հանել, կամ հանած եզրակացությունը շատ թույլ կապով է կապվում պատմվածքին, կամ համապատասխան չէ նրան:

Հեղինակը, սակայն, իր խրատը բավական չհամարելով՝ դեռ գրում է. «Ջառեալ նշանակսդ չափաւորապէս համեմատեցաք՝ պատճառս տալով տեսողաց բանին նմանապէս զթերին լցուցանել» (էջ 30): Կնշանակե՛ Մխիթարն առակն ասողին ազատ է թողնում մեկնության թերին լրացնել, ճիշտ ինչպես նա իր Դատաստանագրքի «կատարեալ» ընթերցողի համար ևս ասում է, թե՛ «զպակասն ի սմանէ ինքն լցցէ»: Այստեղ էլ, ուրեմն, առակների և Դատաստանագրքի հեղինակը նման ձևով է մտածում:

Բնականաբար պիտի սպասենք, որ Մխիթար Գոշն առակների մեջ ևս նույն հայացքն ունենա դատաստանի մասին, ինչ որ Դատաստանագրքի մեջ: Այստեղ նախադրության մեջ (էջ 28) պատվիրում է, թե դատավորները պետք է «ուղիղ դատաստան անեն» և ապա (էջ 32) գրում է. «Եւ թէ ոսոխքն յատենի անդ բանակուի լիցին՝ մի՛ տայցեն թոյլ, այլ սաստեացնեն... Ուսցին և դատախազքն, թէ ոչ վասն վիճոյ գան յատեանն... ըստ կարգի տայցեն խօսել ոսոխացն»: Այս երկու գաղափարն էլ, դատավորի արդար մարդ լինելու հետ միասին, արտահայտված ենք գտնում մի առակի մեջ:

Հաբալ զբոյն տատրակի քակտեալ, և իւր շինեալ. և եղև նոցա երթալ առ արդարն արագիլ ի դատաստան. և անդ զմիմեանս նախատէին և պարծէին, տատրակ ողջախոհութեամբ, կրօնաւորութեամբ. և հաբալ պահօք քառասնօրէիւք. և նախատի ոմն կեղծաւորութեամբ, և ոմն զայլոց ուտելոյ զվաստակն: Իսկ դատաւորն երկուցն սաստէ և հարցանէ զհաբալ, թէ ընդէ՞ր քակտեցեր: Եւ նա ասէ. Շինուածոյ նշան ինչ ոչ տեսի, և վասն այն առի ինձ: Հարցանէ դարձեալ. Դո՞ւ էիր եղեալ զոր առեր: Եւ նա ասէ՛ ոչ!—Եւ կամ ո՞չ էր երկու հեծան եղեալ ի վերայ միմեանց: Եւ ասէ՛ եղեալ էր: Հրամայէ անդրէն դարձուցանել, նա և տուգանս ևս տալ:

Զդատաստան ուղիղ հրամայէ առակս դատել, և ոչ յայտնի մեծաբանել, և կամ քրքնամանել զմիմեանց դատախազաց: Եւ դարձեալ զի զոր շիցեմք եղեալ՝ ուսուցանէ շառնու, և զշինուածս յայլոյ՝ թէ և յոռի իցէ, չքակել: (Մխ., ՃԽ. 118)

Այստեղ, ուրեմն, տեսնում ենք, թե ինչպես ոսոխները՝ Հավբալն ու Տատրակը, դատաստանի են գնում արդար Արագլի մոտ. բայց նրա առաջ իրար նախատում են, իրար հետ վիճում են և ամեն մեկն իր արժանավորությամբ պարծենում: Դատավորն երկուսին էլ սաստում է, ապա հարց ու փորձ անում և դատաստան կտրում:

Տեսնենք մի ուրիշ գիծ էլ: Դատաստանագրքի մեջ (Նախադրություն, էջ 29) Մխիթարը պատվիրում է, թե «Դատաւորն մի՛ լուիցէ զոսոխին կամ զդատախազին բանսն միայն»... Այսինքն նա մեկ կողմը միայն լսելով՝ չպիտի դատ անի: Առականերից մեկի մեջ ասում է, թե անընտրող դատողները՝ լինեն թագավոր, իշխան, դատավոր, թե եկեղեցու առաջնորդ, «անփորձապէս դատապարտեն», այսինքն առանց քննելու դատապարտում են նույնիսկ արտաքին տեսքից կամ համբավից (այսինքն ուրիշներից լսելով). և առակախոսը պատվիրում է, թե չպետք է «ի տեսլենէ կամ ի համբաւէ դատել» (Մխ., ԺԸ. 19):

Նկատենք և հետևյալը:

Մխիթար Գոշի առակաները, որոնց թիվը 190 է, խմբագրված են, ինչպես վերևում ասացինք, մի շատ հմուտ մարդու ձեռով, ինչպիսին իրոք եղել է Մխիթարը: Դրանց համար նա օգտվել է Եզոպոսի առականերից ու Բարոյախոսից, ինչպես և այլ գրավոր աղբյուրներից ու ժողովրդական առականերից: Անպայման կան և այնպիսիները, որ հեղինակի իրեն ստեղծածն են: Նա, ինչպես երևում է, մեծ նյութ է ունեցել ձեռի տակ, բայց ամեն ինչ որ ունեցել է, չի գործադրել. «Ջբազումս ի գիտելեաց և յանգիտելեաց թողաք իբր համազօրս յօրինակս և յառակս» (էջ 29): Բայց ամեն ինչ, որ նա առել է իր ժողովածուի մեջ՝ շատ որոշ կարգով դասավորել է ըստ նյութի, այսինքն՝ ըստ գործող անձերի, նախ՝ երկինք ու երկիր և երկնայիններ և ապա՝ բույսեր, լեռներ, կենդանիներ ու մարդիկ: Ամբողջի մեջ երևում է մի մտածող, կարգ ու կանոն սիրող մարդու ոգին: Այսպիսի միակերպություն չունեն Վարդանա առակաները, որոնք և մի մարդու գրչից չեն դուրս եկած և ոչ էլ մի դարու արգասիք են:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ ԵՎ «ԱՌԱԿՔ ՎԱՐԴԱՆԱՅ»

1. Վարդան Այգեկցի:—Մեր հին գրականության հարստություններից մեկն են կազմում և «Վարդանա առակաները»: Սրանց նախահայրն է Վարդան Այգեկցին, որ Մխիթար Գոշից մի սերունդ կրտսեր է. Մխիթարը վախճանվել է 1213 թ. խորին ծերության հասակում, իսկ Վարդանն այդ ժամանակ արդեն տարիքավոր է եղել և անվանի՝ իր բանաստեղծական քարոզներով: Ծննդյան և մահվան թվականը հայտնի չէ. ապրել է 12 և 13-րդ դարերի մեջ: Ծնվել է մի բազմաանդամ ընտանիքում, հին Տլուք գավառի Մարաթա անունով մի բնակավայրում. ինքն իր մասին հայտնում է, գրելով. «ողորմելի Վարդանս որ ի Մարաթաոյ», որ է՝ ի Մարաթայոյ: Սովորել է Կիլիկիայի Արքակաղին վանքում (Սսից հյուսիս, մի

լեռան վրա), որ մի ժամանակ եղել է կաթողիկոսական աթոռանիստ: Այդ ժամանակ և մոտիկ ծանոթացել է մի քանի իշխանների՝ «յոյժ ծանօթացաք նոցա սիրով աստուծոյ», — գրում է նա:

Այնտեղ նա ոչ միայն կատարելագործել է իր ուսումը, այլև մշակել է իր համար դարին համապատասխան որոշ աշխարհայացք հատկապես դասակարգային հարաբերությունների վերաբերյալ: Իր թղթերից մեկում հայտնում է, թե նվեր պիտի տալ սեփական աշխատանքով ձեռ բերածը միայն, որ աստուծուն ընդունելի լինի. բայց իշխաններին այդ վիճակված չէ. «Քանզի վա՛յ է զնա որ իշխան կամ առաջնորդ կացուցանեն յայս շար և ի դառն ժամանակիս: Զի թէ մեք որ սակաւ ունիմք զկարիքն, և իշխանութիւն և կարողութիւն ոչ ունիմք, բայց փոքր ի շատէ առանց զրկանաց ո՛չ կարեմք մնալ, ապա վասն նոցա զի՞նչ ասացից, որ ունին զիշխանութիւնն և զկարողութիւնն և զբազում կարիքն և զաւելորդն և զբազում ծախքն, զոր բազում անգամ տեսայ շրջելով ի մէջ նոցա: Եւ աղաչանաւք ամենայն սրբոց թողցէ աստուած նոցա և մեզ ողորմութեամբ իւրով, քանզի մարդիկք եմք դիւրակործան»: Իշխանների ստացվածքն, ուրեմն, «ղրկանքի» վրա է հիմնված. և այդ ասում է նա իբրև իրականություն: Ինչպես Նդիշեն Հաղկերտ թագավորի շարության մասին խոսելիս ասում է. «Թէպէտ և ոչ ունիմք հրաման բամբասել զիշխանն, բայց և ոչ գովողք կարեմք լինել այնմիկ՝ որ աստուածամարտն լինիցի. այլ զանցս իրացն պատմեմք... ոչ բամբասասէր մտօք, այլ ճշմարտութեամբ զելս իրացն ասելով», նույնպես և Վարդանն սկզբից դնում է, թե իր ասածը բամբասանք չէ. «Եւ զայս ասելով ոչ եթէ բամբասեմ զիշխանն, քա՛ւ և մի՛ լիցի այս. զի գրեալ է, թէ մի՛ բամբասեր զիշխան ժողովրդեան քո: Այլ ողորմելով նոցա՝ զշարութիւնն սատանայի ցուցանեմ ձեզ»: «Սատանայի շարությունն» իշխանների ձեռով:

Եվ տեսեք, թե նա ի՞նչ զգվանքով է վերաբերում դեպի մի իշխանի կես դահեկան շարավաստակ նվերը, որ նա տվել է ընդհանուր եղբայրությունն Արքակաղին վանքում: Նա գիշերը հրազներ է տեսնում այդ մասին. «Զառաջին [երազը] յորժամ առի [նվերը մի իշխանից], տեսայ ի նմին գիշերի. և ա՛հա լցաւ բերան իմ յանկարծակի զազրելի աղբով, և ոչ կարէի թափել զնա ի բերանոյ իմմէ. և իմ խնդրեալ անքոյթ տեղի՝ փսխեցի զնա, և զութ աւրն ոչ փարատէր հոտ գարշութեան նորա ի քմաց իմոց: Այս յուսմանն ի ժամանակն եղև ի սուրբ ուխտն յԱրքակաղնին: Եւ տուրք իշխանին էր կէս դահեկան, զոր ետ հասարակաց եղբայրութեանն»:

Որ իշխանի տուրքը բոլոր եղբայրությունը՝ Վարդանն է առել, այդ ցույց է տալիս, որ նա Արքակաղին վանքի եղբայրության անդամներից մեկն է եղել և, հավանորեն, մի պաշտոնատար: Իր կյանքի այդ շրջանից արդեն նա եղել է կրոնավոր: Նրա հետագա կենսագրության մասին չկան տեղեկություններ. չի ստուգված նրա «Ամթեցի երէց» լինելը, և իր «Ժխականները» կամ «Ժուխն» ունենալը նախ Ամիդում, հետո՝ Տուրքում: Եթե

նա «երեց» էլ եղած լինի, անշուշտ եղել է «վանական երեց», այսինքն՝ կուսակրոն քահանա, թե չէ՝ նրան սովորաբար անվանում են «վարդապետ»։ Իբրև այսպիսին նա եղել է քարոզիչ, ոչ անպայման մի վանքում նստած. վարդապետները քարոզելով շրջում էին և տեղից տեղ աշխարհականների մեջ։ Ծերության հասակում երիտասարդ կրոնավորներին ուղղած մի խրատի մեջ¹⁷ նա գրում է. «նոյնպէս և ես, ո՛վ որդեակք, ի մանկութենէ մինչև ի ծերութիւն շրջեցայ ի մէջ աշխարհի [=աշխարհի մարդկանց] և տեսի բազումս զմեղս մեծամեծս, և անշափ լուայ ծածկաբար ի գործողացն զշարս. նաև ուսայ յաստուածեղէն գրոց որոց ոչ գոյ թիւ»։ Մանկությունից (=երիտասարդությունից) մինչև ծերություն նա շրջել է, անշուշտ, իբրև քարոզիչ վարդապետ։ Որ նա գրում է. «Անշափ լուայ ծածկաբար ի գործողացն զշարս», այդ նա ծածուկ լսել է իբրև խոստովանահայր։ Դրանից, սակայն, պետք չէ հետեւնել, թե նա ծխատեր քահանա է եղել. խոստովանահայր լինում էին և վարդապետները։ Նա, ինչպես ընդհանրապես վարդապետները, ունեցել է և իր «բնիկ ժառանգությունը», այսինքն՝ բուն, իսկական վիճակը, քարոզչության թեմը «Կիրիսոյ երկրում», «Տլքոյ գաւառում», կենտրոն ունենալով իր հայրենի Մարաթան։ Այստեղ, այս կողմերում 11-րդ դարից ի վեր կազմված էին հայկական մեծ գաղութավայրեր. այստեղ՝ Տլուք գավառում էր և կաթողիկոսական Ծովք բերդը։ Բնական է, որ Ծովքից կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունից հետո՝ նույն գավառում եղել է հայկական հոգևոր իշխանություն և պետք է եղել նաև մի քարոզիչ վարդապետի։ Թե ինչպիսի՞ հայ բնակչություն է եղել այն գավառում և նրա քարոզներն իրենց բովանդակությամբ որպիսի՞ աղերս են ունեցել տեղական ժողովրդի կյանքի հետ, այդ պարզված չէ։ Նա մի քարոզի մեջ դիմում է և՛ արանց, և՛ կանանց («Դուք՝ դասք արանց», «Դուք դասք կանանց») և առանձին խրատներ տալիս նրանց. կանանց հորդորում է, որ հնազանդ լինեն և հոգատար, իսկ արանց՝ որ սիրեն իրենց կանանց և քաղցրությամբ խրատեն նրանց, զի նրանք կարճամիտ և սկար են։ Բայց սրանք քարոզչական ընդհանուր տեղիներ են։ Նույնպես սովորական է հանդիմանել կանանց, նրա համար, որ զարդարվում ու պճնվում են, երեսները շաւրում, ունքերին դեղ դնում, որպեսզի գեղեցկանան ի գայթակղություն երիտասարդների, կամ դեղերով իրենց զրկում են երեխա բերելու ընդունակությունից, և նույնը սովորեցնում ուրիշներին։ Մի ուրիշ ճառի մեջ նա դժոխքի տանջանքներով սարսափեցնում է վաշխառուներին, մշակների վարձը կտրողներին, նրանց, որ զրկում են որբերին, այրիներին ու տնանկներին կամ խաբում չափ ու կշռի մեջ, նրանց, որ կաթի ու գինու

¹⁷ «Յաստուածային սուրբ գրոց խրատք վարուց առաքինութեան կարճ ի կարճոյ և համառատ միայն զբանիցն գրել ողորմելոյս Վարդանայ որ ի Մարաթառ, և այժմ ի ձորս Սուրբ լերինս միանձանց առ մանկագոյնս կրանաւորս որ գան ի կարգս կրանաւորութեան և կամ միանձնութեան ի ծերպս վիմաց»։ *Н. Марр, Сборник пр. Вард., часть 1. էջ 297*։

մեջ ջուր են խառնում և այնպես ծախում: Այս ամենն էլ սովորական, նույնիսկ աստվածաշնչյան մոտիվներ են:

Նթե այդ բովանդակությամբ ճառերն ասվել են Տլուքում, կարելի է դրանից հետևեցնել, ինչպես վարվել է Ն. Մառը, որ այնտեղի հայ գաղութը չի եղել մի խուլ անկյուն, այլ մի առևտրա-արդյունաբերական հարուստ կենտրոն և Վարդանի այդ քարոզներն ուղղված են հարուստ քաղաքացիների և վաճառականների դեմ:

Ճառերի այդպիսի ընդհանուր բովանդակությունից կարելի չէ ենթադրել, թե դրանց համար այն շնորհալի քարոզիչը հալածանքի է ենթարկվել և ստիպված է եղել իբրև հալածական հեռանալ կամ փախչել իր բնիկ գավառից ու հայրենի Մարաթա գյուղից: Դրա պատճառը թաքնված է, հավանորեն, քաղաքական հեղհեղուկ դրության մեջ, կամ գուցե մի ծանրակշիռ հարցի շուրջը սաստիկ ընդհարման մեջ տեղի իշխողների հետ: Երկու տարի նա նյութական նեղության մեջ է ընկնում:

Պաղտին իշխանի համար 1212 թ. գրած քսաներկու ճառ աշխատության մեջ ասում է. «Եւ այլ յոյժ ծանտր եղև մեզ, զի երկու ամ է [ի] զբաղումն աշխարհի էաք և ոչ ընդերձուն [ընթերցումն] գրոց. քանզի բուռն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ. զի հալածական եղաք ի բնիկ ժառանգութենէ մերմէ յերկրէն Կիւրիսոյ և ի գաւառէն Տլքոյ և եկաք յԱյգեկս, և աստուած ի բարի աջողեաց զամենայն գործս մեր և զպէտս մարմնոյ, իսկ ի հին ուսմանէ յիշեալ հաւաքեցի... Հայոց ոկա [=661+551=1212]. և էր թագաւոր Հայոց Լէոն Ըոթբինեանձ ի Կիդիկիայ...»¹⁸: Ուրիշ տեղ նա սույն ճառի համար գրում է. «Ի շորորոգ ամի գալստեան մերոյ ի Մարաթա ի սուրբ լերինս յԱյգեկս. և եդի ի գիրս զոր գրեցի ճառս .իբ. [=քսան և երկու] ի խնդրոյ թագաւորազն իշխանին որ կոչի Պաղտին»: Այս «շորորոգ ամն» է 1212 թվականը, երկու տարի էլ նեղություն է կրել մինչև Այգեկում տեղավորվելը, ուրեմն նա իր հայրենի Մարաթայից, Տլուք գավառից հալածական է եղել 1206 թվականին:

Շատ հավանական է, որ իր ծանոթ թագավորազն իշխան Պաղտինի (Բալդվինի) հովանավորությամբ և հաջողվել է Վարդանին դառնալ միաբան Սուրբ լեռան կամ Սև լեռան վրա 12-րդ դարի վերջին քառորդին հիմնված Այգեկ կրոնաստանի: Այստեղ էլ Վարդանը երկար, գուցե մինչև կյանքի վերջը, մինչև խորին ծերություն ապրել է, ուստի կոչվել է «Այգեկցի»: 1229 թ. նա դեռ կենդանի է և աշխատում է ըստ մի գրության:

Այստեղ, այս «անապատում» կամ «սուրբ ուխտում» նա պարապել է գլխավորապես գրականությամբ, թղթակցել է շատերի հետ. զանազան հարցերով դիմել են նրան, ինչպես Պաղտին իշխանը, Անտիոքի Միքայել եպիսկոպոսը և ուրիշները, և նա սիրով պատասխանել է նրանց. գրել է ճառեր, խրատներ երիտասարդ կրոնավորների համար: «Ես նուսաստ յամենայնի յերիս ճառս կարգեցի զբանս խրատուց նորամուտ կրօնա-

¹⁸ Արտագրող գրչի տգիտությունից կամ անփութությունից են առաջացած սխալները:

«որաց մանգագունից և ո՛չ ծերոց»։ Սկզբում նա աշխատել է առանց գրքերի, հիշողությամբ, Պաղտին իշխանի համար 22 ճառը հորինել է «ի հին ռումանէ յիշեալ», գրում է նա։ Նրա գրքերը մնացել էին Տլուքում։ Մի քայել եպիսկոպոսի հարցմանն էլ նույնպես է պատասխանել. «Կա՛մ ես յանապատի աստ հեռի ի գրենաց և ի մեկնչաց», ասում է նա. «Եւ առաջի աստուծոյ անսուտ ասեմ, որ չունիմ յանապատի աստ բազում գրեանս և վամ զմեկնութիւն հինգ բանիցս, զի եդից օրինակ և գրեցից։ Ապա... սկսա՛ց կատարել զհրամանս քո, զոր տայ սուրբ հոգին, ի հին յիշատակաց և յուսմանց, բայց և յամենայն շնորհաց որ լինի և ոչ ի մեր ջանաց. քանզի խաւարեցաւ միտք իմ յաշխարհիս և նուազեցաւ լոյս աչացս և տկարացաւ ծերութեամբս»։

2. Վարդանի գրությունների թեման կամ նյութն էապես նորություն չէ։—Նա քարոզում է, թե ավելի լավ է, որ կրոնավորները կենան եղբայրանոցներում. նրանք պիտի աշխատեն և ապրեն իրենց աշխատանքով, սեփականություն պետք է չունենան։ Նրանք նվերներ պիտի ընդունեն միայն, երբ կարող են աշխատել, այն էլ միայն երկրագործներից և արհեստավորներից. որովհետեւ, ինչպես վերևում տեսանք, նա անընդունելի է համարում անարդար եղանակով ձեռ բերվածը. ուստի իշխաններից պարգև ընդունել թույլատրում է լոկ ծայրահեղ կարիքի դեպքում։ Այս վերաբերում է, հարկավ, կրոնավորների անձնականին. թե չէ՝ դժվար է վարժել, թե Վարդանը քարոզեր, թե վանքերը չպետք է նվեր ընդունեին, քանի որ այդ դարում և առաջ շատ սովորական էր վանքերին տալ ամեն տեսակ ընծաներ և՛ անշարժ, և՛ շարժական գույքերով։ Նա քարոզում էր, որ սեփականություն չունենան կրոնավորներն անձամբ և ոչ վանքերը։

Ն. Շնորհալու «Ընդհանրականի» վերլուծության ժամանակ տեսանք, թե ինչպես կրոնավորներն ընկած էին անձնական հարստությունների հսկից, սեփական այգեգործությամբ էին պարապում։ Մի քառասուն տարվա ընթացքում Շնորհալուց հետո՝ կրոնավորների բարքերն ավելի ընկել էին, քան բարվոքվել։ «Այգեկ» անունը հենց ցույց է տալիս, որ այգեգործությունը մեծ տեղ էր բռնում այն անապատում, ուր ապաստանել էր Վարդանը։ Նա գրում է. «Ասա՛ ինձ, ո՛րդեակ, թէ ընդէ՞ր ելեր աշխարհէ և կամ ի խցաւոր վանից, յորժամ պիտոյ էր քեզ այգիս և դրախտս տնգել։ Ահա խաբեցեր զմարդիկ և զաստուած, խաբեցար և դու. զի չես միայնակեաց։ Զի ուր արտավարութիւն աւելի քան զպէտսն, և այգի և դրախտս տնգի և բուծանի վաստակով և ջրով, և ի գիշերի աղաղակէ զհետ գաղանացն, և ի տունջեան գոչէ պարսաքարիւ զհետ թոշնոցն առ ի պահպանութիւն մրգոցն և ողկուզացն. և ի վերայ այսոցիկ ա՛յլ մեծագոյն կորուստ. զի վէճ և կոխ, նախանձ և մախանք ոչ պակասէ. սա ի՛մ և այն քո՛, — ո՛չ է այնպիսի վարքն միայնակեցի, այլ աշխարհականի»։

Շարունակենք տեսնել, թե ինչ է ասում այդ առթիվ Վարդանը երիտասարդ կրոնավորներին.

«Ո՛վ որդեակք իմ, եղև՛ այսպիսի խռովութիւն և վէճ և մախանք ի

միջի մերում, և աստի առի զփորձն զոր զրեցի: Քանզի բազում ծառս գեղեցիկ մրգաբերս տնգեալ էին առաջին միայնակեացքն որ բացին և սրբեցին զանապատս. որ է սակաւ ինչ պակաս ի քառասուն ամէն: Եւ այս երկու ամ է զի տնգեաց սատանա մախանք ի միջի մերում և նախանձ ի վերա մրգաբեր ծառոց և վէճ և աղաղակ. և մեծ պատերազմն ունէր զմեզ և տրտմութիւն զայս երկու ամս և ելք ո՛չ կարէաք գտանել, զի բարձցի վէճն և մախանք ի միջոյ, և արք քան զար յարդորէր շարն ի շնչոյ դիւացն: Եւ եկեալ եղբարքն յեկեղեցի ի մուտս կիրակէին և խորհեցաք, թէ շահ ինչ ոչ կա մեզ ի մրգաբերացս. այդ խռովութիւն էր ի մեզ. և Քրիստոս հրամայէ թէ զաջ ակնն և զաջ ձեռն հատանել և զոգին ապրեցուցանել: Եւ զայս ասացեալ եղբարցն և դիմեալ իւրաքանչիւր ի տապար իւր և սուր ի վերա եղեալ կոտորեցաք զամենայն մրգաբերսն աւելի քան զհարիւր ծառս որ կային ի դրունս .թ. [= ինն] խցին՝ թզենիս և ընկուզիս, սերկեկիս և սալորիս, մշմշիս և արքակաղնիս: Եւ ես մեղաւորս քաջալերէի զեղբարսն, թէ մի՛ երկնչիք. զի այս վարձք է և ոչ դատապարտութիւն, պարծանք է անապատիս և ոչ նախատինք: Եւ զայս արարաք և ի նոյն ժամս գրէի զգիրս զայս, և եղև խաղաղութիւն յոյժ ողորմութեամբն աստուծոյ»:

Ամեն վաճառում, հարկավ, չկար Վարդանի նման մեկը, և այդպիսի կտրուկ ձեռով չէին վարվիլ, և կռիվն ու խռովությունը պիտի շարունակվեր անձնական սեփականութեան համար: Կային և շատ այնպիսիները, որոնք չէին հետևիլ Վարդանին: Այդպիսիներին է ակնարկում նա գրելով ի միջի այլոց հետևյալը.

«Վա՛յ զի կամա՛ւ սիրեցի զփառս աշխարհի և կեղծաւորեալ շրջեցաւ և ձեացաւ առ աշս մարդկան. կամա՛ւ և գիտութեամբ մեղաւ և եղաւ ողորմելի քան զամենեւեան: Բայց ո՛վ մանկունք նորո Սիոնի և ծնո՛ւնդք սրբութեան նորին սուրբ արգանդին, գիտեմ, որ ի միտս ձեր ո՛ւնչս առնէք և քամահէք զբանս իմ ասելով, թէ՛ «Ո՛վ դու զառանցեալ և զարշիլի ալեւոր, որ լցար անարէն և շարաւաբեր շար գործաւք և չես ժամանեալ ի կարգ աշակերտի և դարձեալ վարդապետե՛ս մեզ զարէնս աստուծոյ, զոր դու ոչ պահեցեր: Ժամ է քեզ լռել և պապանձել. զի ձանձրացան լսելիք մեր և տաղտկացան սիրտք մեր ի քո ընդվայր շատաբանութենէտ: Նաև ո՛չ այլ ինչ խորինս և անծանալթս պատմես մեզ, բայց միայն զոր քաջ գիտեմք ի մանգութենէ մերմէ»:

Ահա թե ինչ են ասել Այգեկցուն նրա հակառակորդները. իսկ նա այնպիսիներին պատասխանում է.

«Իսկ ես հաւանիմ և արդարացուցանեմ զմտածութիւնս ձեր զոր կարծէք վասն իմ: Նաև գրով ձեռին իմոյ բազում արձանս կանգնեմ ի մէջ աշխարհի խոստովանելով մինչև ի լրումն ժամանակաց, թէ տգէտ եմ և բազմամեղ: Եւ զի լցաւ երկիր գիտութեամբն աստուծոյ՝ ըստ բանասացութեանն Սողոմոնի և Եսայայ, և այդ ես ուստի՞ կարացից նորագոյնս ինչ պատմել ձեզ»: Բայց և այնպես նա ասում, խրատում է, զի չի կարող

այդ շանել և քանքարաթաքույց լինել: «Նաև շունք պահեն զհատս ոչ-
խարաց և զդրունս յաւազակաց,—ասում է նա,— և շար փշալք զայգի և
զդրախտ ամրացուցանեն, և շար ծառայք շուրջ զքաղաքաւ փոսս հատա-
նեն, որպէս զի անվնաս մնասցեն բնակեալքն ի նմա: Նա և զզաւակ քա-
հանայի սնուցանէ դայեակ պոռնիկ. և անկերպ յեսանն զսուր հատանող
առնէ ի պէտս մեր. և զազրատեսակ ճրագն լոյս արծակէ և զխաւարն
հալածէ. անպէտ գայլախազն և փոքր երկաթն հուր պարգեհն ի սպասա-
ւորութիւն կենաց մերոց: Այսպէս համարեցարուք և դուք զիս և զբանս
իմ, ո՛վ որդեակք, և աստուծոյ լերուք շնորհակալ և զնա՝ արհնաբա-
նեալ փառաւորեցէք»:

Ուրիշ տեղ էլ նա գրում է.

«Ապա քահանայք և ժողովուրդք աստուծոյ, այս ձեզ սակաւ մի բանք
ի պատուիրանացն աստուծոյ մերոյ, զոր անդադար լսէք և գիտէք ի ման-
կութենէ. զի լցաւ աշխարհ գիտութեամբ աստուծոյ. վասն որոց կարճ և
համառօտ գրեցի. որ կարէ իմանալ տխմարն և տգէտն. և մի՛ մեղադրէք.
զի չէ բանքս զերդ որ պատեհն է. զի ծերութիւնս և յերկար ցաւքս կուրա-
ցոյց զմիտս և զաչս իմ»:

3. Առակավոր ճառեր:—Ինքը Վարդանն էլ շեշտում է, որ իր գրու-
թյունների, իր քարոզների նյութը նորություն չէ: Հայոց գրականության
սկզբից ի վեր մեր ճառագիրները բանեցրել են նույն կրօնական թեմա-
ները—մեղքից խուսափում, զղջում, արտասուք, բարեգործություն և այլ
հոգեշահ խրատներ: Նորություն չի եղել ի միջի այլոց նրա խրատը կրո-
նավորներին՝ «գրեցէք, կարդացէ՛ք»: Բայց այդպիսի հին թեմաները, որ այն
դարում դեռ չէին կորցրել իրենց արժեքը, նա մշակում է մի բոլորովին
նոր, ինքնուրույն ձևով: Վարդանը հորինում է կատարելապես պարզ ու
հասարակ, մեկին ու թեթև, ախորժալուր: Նա ոչ թե ճառում է, այլ կեն-
դանի լեզվով զրույց է անում, սիրով խոսակցում իր ունկնդիրների, ավելի
ևս ընթերցողների հետ, հոգալով ոչ միայն ժամանակակիցների համար,
այլև ապագա սերունդների: «Վա՛յ ինձ, մանկո՛ւնք Սիոնի, որ գայք հետ
մեր յաշխարհի, զի ցանգամ տեսանել զձեզ և ոչ կարեմ, զի հողացեա՛լ
եմ ի գերեզմանի. ապա գրաւքս այս խաւսիմ ընդ ձեզ մինչև ի հինգ և
յեթն ազգն. և կա՛մ հոգովս ի միջի ձերում»: Ահա հավերժության համար
մի անկեղծ ցանկություն, որ ուղղված է ոչ առ իր անձը, այլ առ իր
ապագա ընթերցողները: Եվ այս անկեղծ ձգտումը շարունակ ուսուցանե-
լու, տալիս է նրա երկին գրավչություն, հետևաբար և գեղեցկություն:
Պակաս չեն, հարկավ, նաև արտահայտության գեղեցիկ ձևերը, բանաս-
տեղծական պատկերավորությունները, նմանությունները և այլն, որոնք
առանց որևէ որոնումի, բնականորեն ելնում են նրա գրչի տակից: Նա-
խորդ ճառագիրների խոսքն էլ այդ նկատմամբ աղքատ չէ:

Բայց Վարդանն ունի մի ուրույն ոճական հատկություն ևս, որ ըստ
երևույթին նա առաջ է բերել Ավետարանին հետեւելով: Նա, ինչպես Ն.
Մառը ցույց է տվել, իր ճառերի մեջ մտցրել է այլաբանական առակներ».

որ «Վարդան Այգեկցուց առաջ հայ քարոզիչներն ըստ երևույթին չեն կիրառել իրենց խրատական ճառերի մեջ»: Վարդանն է առաջին անգամ հոգեշահ, բարոյակրթական նպատակով օգտագործում առակաները, որ նրա գաղափարները պարզում և հեշտ հասկանալի են սնում: Այսպիսով նա իսկապես ստեղծել է մի նոր ձև, մի «առանձին գրական տեսակ», առակավոր ճառեր, խրատներ: Դրանով նա իր խոսքը բազմազան է դարձրել և ավելի գրավիչ, հետաքրքիր և ազդու, մանավանդ պարզամիտ ընթերցողների և ունկնդիրների համար: «Ապա թէ ախորժէք և կամիք լսելով, քահանայք, իշխանք և ժողովուրդք, նա՛ հս գարշելի և մեղաւք լցեալ ծերս ի վերայ խորհրդոյ ճառիս ցուցանեմ ձեզ այժմ պարզ առակաւ, թէ որպէս են այսաւր սիրտք և խորհուրդք ամենայն մարդկան: Եւ արդ՝ ահա էր ոմն փարթամ և յոյժ մեծատուն»:

Նա իր ճառերի համար առակաները քաղել է զանազան աղբյուրներից, երբեմն մանրամասնությունները մշակելով. բայց երբեմն և ինքն է ստեղծել¹⁹: Նրա ստեղծածն ու մշակածն է, օրինակ, «Վասն տասն վաճառականացն» առակը, որ գրված է Պաղտին իշխանին ուղարկած քսաներկու ճառ [= գլուխ] ունեցող թղթի մեջ, որ հիշվեց վերևում: Ինչպես երևում է, նա իր այս գրությունը մի քանի անգամ մշակել է. վերջին անգամ Կիլիկիայի Դրազարկ վանքում, որ Սիս մայրաքաղաքից հեռու է եղել մի օրվա ճանապարհով: Այնտեղ էր նստում Սսի եպիսկոպոսը, և այնտեղ է եղել մեծամեծների հանգստարանը. բայց որ գլխավորն է՝ վանքի միաբանները պարապել են ուսմամբ և գրել կամ արտագրել են բազմաթիվ ձեռագիրներ 12—14-րդ դարերում: Թե ե՛րբ և ի՛նչ առթիվ է Վարդանը Այգեկից գնացել Դրազարկ վանքը, այդ հայտնի չէ: Նա երկար ժամանակ ցանկացել է իր հիշված աշխատության մեջ այլաբանական առակ դնել, բայց իրեն չի հաջողվել, մինչև որ վերջապես այդ գլուխ է բերել Դրազարկում, ինչպես ինքը պատմում է նույն աշխատության առաջաբանի մեջ: Վերջինս հետաքրքիր է և այնու, որ այնտեղ Վարդանը «պատկերացնում է իր ստեղծագործության երկունքը»: Բերենք դրանից մի հատված:

«Ողորմելիս Վարդան, որ ի Մարաթաոյ, ի միայնաւոր խցիս՝ ի սահմանս աստուածաբնակ ուխտիս, որ կոչի Դրազարկ, [կամեցայ] ձեացուցանել ժ [= տասն] առակաւոր բանիւ վաճառականս և ութ որոգայթս առաջի նոցա և գտանել ի [= ութ] մեղս նման յորոգայթսն և այն ի [= ութ] մեղաւքն խաւել առ ձեզ, ո՛վ քահանայք աստուծոյ և բարեպաշտ իշխանք և հաւատացեալ ժողովուրդք Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, և յայն ութ մեղք ժողովել զամենայն մեղս և զամենայն բարեգործութիւնս: Եւ յոլով աւուրս աշխատեցաւ և բազում անգամ սկսաւ և ոչ յաջողեցաւ բանն. և տրտմեալ վարանեցաւ. և իմացաւ ստոյք որ անբաւ անաւրէնութիւնք իմ

¹⁹ Վարդանի գործածած առակաները նրա երկերից հանած և ի մի հավաքած տե՛ս Ն. Մառի հիշված աշխատության երրորդ մասի մեջ, часть III, Приложение II. Притчи Вардана Айгекского, էջ 65—93, «Առակք Վարդանայ Այգեկցուն»:

խաւարեցոյց զմիտս իմ. և փախեալ կապեաց զլեզու և զշրթունս իմ: Իսկ անոխակալն աստուած ռշ արար ըստ մեղաց իմոց, այլ հայեցաւ յաւգուտն»: Ապա մանրամասն պատմում է զիշերը քնի մեջ տեսած՝ սկզբում ծանր մղձավանջային երազը, որ հետո փոխվում դառնում է մի ցանկալի տեսարան ու գործ իր համար: Երազներին միշտ սիմբոլիկ բացատրություն են տվել. Վարդանն էլ զարթնելով՝ իր երազը բարենշան է համարում: «Եւ ապա սկսա,—շարունակում է պատմել,—և անաշխատ յարմարեցի և գրեցի կարգաւ Ժ [=տասն] վաճառականս և Ը [=ութ] առականոր որոգայթս առաջի նոցա և Ը [=ութ] մեղս և զառակս Ըն [=ութն] մի առ մի. ընդ մեղսն խորհրդաւոր համեմատեցի և պարբանիւ առնթեր մեղաց եղի. այս Գ [=այս գոյն=այսպէս] կարգելով»: Սրանից հետո գալիս է ընդարձակ այլաբանությունը՝ «Վասն տասն վաճառականացն», որ շենք բերիլ: Այստեղ կարևոր չի խոսել նաև առանձին առակաների ու նրանցից հանած բարոյակրթական խրատների մասին:

4. «Առակք Վարդանայ»:—Այս ճառախոսի գործածած առակները դյուր են գալիս և բերանացի ու գրավոր տարածվում են: Ինչպես կարծում է ն. Մառը, ամենայն հավանականությամբ նա ինքը կազմած պիտի լինի իր առակների մի երկու փոքրիկ ժողովածու. գուցե և ուրիշները նրա ճառերից հանել են առակները և ի մի խմբել, որով և առաջացել են Վարդանա առակները:

Այդ առակների ժողովածուները, սակայն, անփոփոխ չեն մնում, այլ մինչև 17-րդ դարի կեսերը ենթարկվում են մեծ զարգացման: Հետզհետե շատ նմանողներ են դուրս գալիս և կազմում են նորանոր ժողովածուներ թե՛ Վարդանի առակներից և թե՛ ուրիշ աղբյուրներից: Այսպես զարգանում են առակների ժողովածուները՝ զի դրանց համար պահանջ կար: Դրանք հարկավոր էին, նախ՝ քարոզության համար և պետք է օգնեին քարոզիչ հոգևորականներին, թե ո՛ր հոգեշահ խրատի համար ի՛նչ առակ կարելի էր պատմել: Առակների ժողովածուներն, ուրեմն, ծառայում էին նախ նույն գործնական նպատակին, որի համար և դրանք կիրառել էր Վարդան Այգեկցին: Ապա, ինչպես սկզբում ասվեց, առակներ սովորեցնում էին դպրոցներում և զանազան ձևերով վերամշակել ու մեկնել էին տալիս. ուստի և կազմվում էին նոր ժողովածուներ հաճախ վերամշակված ձևերով և նորանոր մեկնություններով: Բայց որ գլխավորն է՝ 12—13-րդ դարերում և հետո ամեն տեղ առհասարակ, այնպես էլ մեզնում սիրում էին պատմվածքներ, առակներ ու զրույցներ և առասպելներ: Ուստի առակների ժողովածուները դառնում էին հաճելի ընթերցանության գրքեր նաև աշխարհականների համար և զարգանում զանազան տիպերով և զանազան ծավալով:

Որովհետև ժողովածուների սկիզբը դրվել էր Վարդան Այգեկցու առակներով, ուստի ժողովածուները երևան են գալիս Վարդանի անունով, ունենալով վերնագիրս՝ «Գիրք առակաց ասացեալ վարդապետին Վարդանայ ի պէտս հոգւոյ և մարմնոյ պիտանի»: Մի ուրիշ ձևագրի մեջ էլ,

քավական աղճատ ուղղագրությամբ, «Արդ՝ գրեցաւ Առական գիրքս ընդ թերծումն յուսումնասէր մանկանց. զի ասացեալ է սայ առն աստուածայ-բանի և տիեզերայհոռակ եռայմեծին և երիցս երանեալ նազելի յայբու-նուն և քաջ փաղերային Վարդանայ զի հոգոյ և մարմնոյ շահ և օգուտ է ընդ թերծողաց»²⁰: Ուրեմն «Գիրք առական» կամ «Առական գիրք Վարդա-նայ». Վարդանը դառնում է ամեն տեսակի և զանազան աղբյուրներից ժողոված առականների համար հեղինակ:

Ինչպես երևում է, առականգրքերի մեծ պահանջ է եղել, որ 17-րդ դա-րում՝ 1668, 1676, 1683 և 1698 թվականներին, ուրեմն երեսուն տարվա մեջ չորս անգամ տպագրվում է Եվրոպայում, ուրիշ նյութերի հետ, Վար-դանա առականների մի ժողովածու «Գիրք առասպելաբանութեանց որ է [կամ՝ որ ասի] Աղուէսագիրք» վերնագրով: Այդ տպագրութիւններով բնականաբար պակասում է առականների ձեռագիր ժողովածուների պա-հանջը, բայց և դրանցով մեծանում է առականների ծավալումն ընթերցող-ների և առհասարակ պատմվածքներ սիրողների, առակախոսների շրջա-նում: Անշուշտ նույն պահանջն է դրդիչ եղել, որ մեր Առականգիրքը՝ «Աղուէսագիրք» անունով թարգմանվել է արաբերեն՝ արաբախոս քրիս-տոնյանների համար, ինչպես ավելի ուշ՝ նաև վրացերեն լեզվով:

Մի անգամ որ առականների ժողովածուները դառնում են «ընթերցումն ուսումնասէր մանկանց», «հոգւոյ և մարմնոյ պիտանի», «հոգւոյ և մարմ-նոյ շահ և օգուտ ընթերցողաց», բնականաբար հոգեշահ առականների հետ՝ պահանջվում են նաև աշխարհային կենցաղական բնավորութիւն ունե-ցողներ: Այս վերջին հանգամանքը պատճառ է դառնում, որ շուտով Վար-դանա առականների ժողովածուների մեջ մտնում են ոչ միայն առականը սովորական մտքով, այլև ամեն տեսակ պատմվածքներ՝ կենցաղային մոտիվներով, հեքիաթներ, անեկդոտներ, զանազան զրույցներ, ոչ միայն գրքերից, այլև ժողովրդի բերանից, վերջից ստանալով մի հոգեշահ խրա-տական մաս, որ շատ անգամ բռնազբոսիկ կերպով կցված է բուն պատմ-վածքին: Այսպես, օրինակ, «Միամիտ գողը» գվարճալիքը:

Երկու գողը գնացին ի մեծատան միում յերդիք և կամէին գողնալ զինչս նորա: Եւ էր լուանկայ, և իմացաւ այրն, որ գողքն ի յերդիքն եկին: Եւ ասէ կինն ցայրն, թէ՛ Ամէն գանձս և դրամն և դումաշն ո՞ւստի է եկեր քեզ: Եւ ասէ այրն. Երթայի ի գողութիւն ի գի-շերի մեծատանց երդիք ի լուանկայ լուսոյն, որպէս որ այժմ կա. և շուք լուանկին յերդից ի վայր ցայթէր զերթ հիմայ. և ես գիրկ առնէի զլուանկին շուքն՝ բռնէի և ի վայր կիչնայի ի տունն և բան մի կասէի. որ ինչ գեղեցիկ դումաշ կայր ի տանն, նա ամէնն ինձ կերե-նար և առնէի ի շուքն կապէի և զիս այլ ի հետ դումաշին. և շուքն զիս ի վեր կուհանէր ի տունսն (տանիսն). և այսպէս զամէնն շահեր եմ: Իբրև լսեցին գողքն զբանս զայս, խիստ ուրախացան և հաւատացին պատրողական բանիցն և գրկեցին զշուքն, որ ի վայր իջնուն, անկան և խելաց թափեցան: Եւ այրն յարեաւ և եսպան զնոսա:

²⁰ Տե՛ս Ն. Մառի հիշված աշխատութեան Ա. մասի մեջ, էջ 104, 160: Աղճատ ուղղա-գրութիւնը դիտմամբ անփոփոխ է բերվում այստեղ:

Յուզանէ առակս, թէ մարդն որ գողանայ և սատանայական բանին հաւատայ, նա որ-
պէս այն գողքն գորնչին. և պատճառն ի կնոջէն ելաւ, որ այն գողքն յերդից ի վայր ան-
կան: Կինն ի կողէն է, և կողն ծուռ է և ինքն շար է: (Առ. Վարդ., Բ: 238, ՄՂէ):

Նույնպիսի է «Ճուհույ տղայ» զվարձալիքն իր մեկնաբանությամբ,
որ խրատ էլ չէ (Առ. Վարդ., Բ. 175, ՃԽԸ): Կամ՝ «Երէց ասորի և երիտա-
սարդ հայ» պատմվածքը, որի մեջ ասորի քահանայի տգիտությունն է
ծաղրում (Առ. Վարդ., Բ. 63, ԽԴ):

«Հարսն և սկեսուր և սկեսրայր» գեղեցիկ առակի մեջ շատ պայծառ
ու նկարեն երևում է ընտանիքի մեջ հարսի ստրկական վիճակը բռնակալ
սկեսրի և սկեսրայրի ձեռի տակ, որոնց խոնարհ ծառան է նա և հլու հնա-
զանդությամբ ու մեծ համբերությամբ պարտավոր է կատարել նրանց
ամեն անմիտ պատվերները:

Նոր հարս մի եղև խոնարհ և համբերող. և կամեցան յորձել զնայ սկեսուրն և սկես-
րայր նորա: Ասէ մին, թէ՝ Զդուռն փակէ: Եւ միւսն ասէ. Բաց, մին ասէ. Ել փակէ զդուռն,
հողմ է: Եւ իբրև զնաց և փակեաց զդուռն, և միւսն ասէ. Ել բաց զդուռն, զի ծուխ է: Եւ
սկսան ասել՝ փակէ և բաց: Եւ նա սկսաւ փակել և բանալ կարգաւ և ասէ. Քեզ փակեմ և
դորայ բանամ: Եւ յերկարեաց և ոչ բարկացաւ:

Յուզանէ առակս, թէ առաքելքն և մարգարէքն մեծ համբերությամբ և հեղուքեամբ
քարոզեցին աշխարհի և մեծ սպառնալեւաք փակեցին զգոփքն, զի մի մտցեն ի նայ. և
բացին զարքայութիւն ողորմութեամբ աստուծոյ և շնորհաւքն, զի մեղատրք դիմեն և
մտցեն ի նայ յուսով ապաշխարհութեամբ. այս է փակելն և բանալն (Առ. Վարդ.,
Բ. 67, ԽԷ):

Վարդանա Առակների այս բազմազան մեծ նյութը²¹, որ մինչև 19-րդ
դարը շատ սիրելի է եղել ոչ պահանջկոտ ընթերցողների համար, դժբախ-
տաբար գեղարվեստական զարգացման տեսակետով կես ճանապարհին
կանգ է առել, անպայման այն քաղաքական դրության պատճառով, որ
ունենր Հայաստանը 14—17-րդ դարերում: Մի թլկուրանցի կամ Աղթա-
մարցի, իր խաղաղ անկյունը քաշված, կարող էր իր սիրո և բնության
երգը հնչեցնել և զարգացնել այն դարերում. առակները գեղեցիկ մշակե-
լու համար, սակայն, բավական չէր մի փոքրիկ խաղաղ անկյունը: Դրա
համար պետք էր, որ խաղաղ ապրելիս լինեն և ավելի պահանջկոտ լինեն
այն հասարակությունը, այն քաղաքացի բնակչությունը, որից ծագել էին
առակները և որի համար պետք է արվեստավոր նոր հորինվեին դրանք:
Այդպիսի հասարակություն և այդպիսի պահանջ, սակայն, չկար և չէր
կարող լինել 14—17-րդ դարերում, երբ Հայաստանի քաղաքներն ավեր-
վում էին և ժողովուրդն ընդհանրապես ավելի հետադիմում էր, քան առա-

21 Ն. Մառի խմբագրությամբ՝ «Ժողովածուք Առակաց Վարդանայ», մասն Բ. բնագիր-
485 առակներ, հաճախ իրենց վարիանտներով, ինչպես և այլ ընթերցվածներով: Տե՛ս
նույնի Գ մաս, «Հավելվածներ»:

ջադիմում: Այդ պատճառով և առակաների ժողովածուները մնում են իրենց նախնական ձևով, բավարարություն տալով միամիտ ընթերցողներին:

Ստեղծագործական հանձարը, կարելի է ասել, շատ քիչ է ձեռք տվել այդ ժողովածուների մեջ ամբարված բազմազան նյութերին, դրանք որոշ ուղղությամբ բանաստեղծորեն վերամշակելու համար: Թեպետև կան ընտիր ու կենդանի ոճով համեղ ու սրամիտ պատմվածքներ, ևս ավելի երկրորդ կամ երրորդ խմբագրությամբ, բայց այդ ամենը պատահաբար է կատարված:

Նույնպես պատահաբար և ոչ գիտակցաբար ժողովրդականից ծագող առակաների և գրույցների հետ մտնում է նաև ժողովրդական լեզուն և ռամ-կաբանությունը և ընդհանրապես ժողովրդական կյանքն ու ոգին: Դրանց ազդեցության տակ՝ գրական ծագում ունեցող առականերն ևս, որոնք մաքուր գրաբար լեզվով են, երբեմն վերամշակվում են կենդանի ժողովրդական լեզվով ու ձևով. գործողությունը դառնում է ավելի լրիվ, պատմվածքն ավելի շարժուն, և լեզուն խոսակցական ու զվարթ: Նյութն ուրեմն արտաքին ձևով կենդանանում և ժողովրդական բնավորություն է ստանում. բայց այդ արտաքինի հետ՝ ընդհանրապես և ներքինն է ստանում ժողովրդական ոգի: Այդ կատարվում է երբեմն ևրկու-երեք վերամշակումներով:

Հետաքրքիր կլիներ այստեղ բերել մի քանի օրինակներ այդպիսի վերամշակություն կրած առականերից, բայց այդ մեզ հեռու կտաներ, մանավանդ որ ներքևում բերված են ուրիշ նպատակով բազմաթիվ առականեր: Լավ կլիներ, եթե կարողանայինք այստեղ գրել նաև այն առակաների մասին, որոնք ծագում են հայ ժողովրդական բանահյուսությունից թե Մխիթարի և թե Վարդանա առակաների մեջ, կամ գուցե դրանք են ժողովրդականացել և մինչև վերջերս պտտում են մեր ժողովրդի բերանին. շատ բան, հարկավ, ընդհանուր արևելյան գրույցներից է ծագում թե՛ Վարդանա առակագրքերի և թե՛ մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Այս խնդրի ուսումնասիրությունն ևս, որ դեռ չի կատարված, մեզ շատ հեռուն կտաներ, ինչպես և այն, թե արդյոք հայերի մեջ եղե՞լ է կենդանական վեպ ասածը, ինչ որ շատ հավանական է: Այսպիսի մի վեպի մնացորդներ են ըստ երևույթին թե՛ առակագրքերի մեջ մտած և թե՛ ժողովրդի մեջ պատմված բազմաթիվ առակաները, ինչպես և առածները, որոնց գործող անձերը զանազան կենդանիներ են, առանձնապես աղվեսն ու գայլը: Կենդանական վեպից են ծագում ըստ երևույթին «Գայլի պատահարները» («Պատահարք գայլի») — հիմար գայլի գլխին եկած բազմազան փորձանքները, որոնք մասամբ մտած են Վարդանա առակաների ժողովածուների մեջ: Բայց այդ ևս հատուկ ուսումնասիրության խնդիր է: Մեր նպատակի համար այստեղ բավական է այն, որ ապահովապես կարելի է ասել, որ ժողովրդական առակաները բավական ստվար թվով մտել են առակագրքերի մեջ:

Այսպիսով ուրեմն, առակաները դառնում են մի տեսակ միջոց ժողո-

վերրդական տարրերը թե՛ ըստ ձևի, թե՛ ըստ բովանդակության մտցնելու մեր հին գրականության մեջ, և դրանց միջոցով մեր գրականությունը հետզհետե մոտենում է ժողովրդին, ենթարկվում է աշխարհիկ ոգուն և հոսանքին: Սկսում են գրականությունը հորինել նաև աշխարհականների, ժողովրդի համար: Ուստի եթե Վարդանա առակների հին ժողովածուների մեջ երևում է ավելի կրոնական ուղղությունը, հետագա ժողովածուների, կամ հին առակների նոր մշակությունների մեջ տեսնում ենք նաև նոր, ոչ-եկեղեցական մտածողության եղանակներ և, որ գլխավորն է՝ ժողովրդական իրական կյանքի պատկերը մի բոլորովին նոր աշխարհայեցողությամբ: Եվ այս այսպես է ոչ միայն Վարդանա, այլև արդեն Մխիթար Գոշի առակների մեջ: Այստեղ հնարավոր չէ մանրամասն խոսել մեր հին գրականության այս նոր ոգու բոլոր կողմերի մասին. կառնենք միայն նրանցից մեկը հետևյալ գլխի մեջ:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱԿՆԵՐԻ ՄԵՋ

1. Դասակարգային պայքարը:—Այս հատվածի առաջին գլխի առաջին պարագրաֆի մեջ արդեն տեսանք, որ Բագրատունիների իշխանության շրջանից ի վեր ավելի ու ավելի ծանրացած էր աշխատավոր ժողովրդի տնտեսական դրությունը: Մինչ մի կողմից երկրի հարուստները, — ինեին աշխարհական թե եկեղեցական, ազնվական թե քաղաքացի վաճառական, — փարթամացած վայելում էին կյանքի բարիքները, մյուս կողմից՝ աշխատավորությունը գյուղում ու քաղաքում տառապում էր չքավորության ճիրաններում: Իշխողների հարստության աղբյուրը կազմում էր ոչ միայն առևտուրն ու վաշխառությունը և արդյունագործությունը, այլև աշխատավորների շահագործումը. բուրժուազիան կեղեքում էր մանր արհեստավորներին: Հողերը կենտրոնանում էին աշխարհական ու հոգևորական իշխանավորների և վանականների ու վաշխառուների ձեռին, որոնց տնտեսության հիմքը կազմում էր երկրագործությունն ու շինականների հարստությունը, թեկուզ և կային «հողագործ իշխաններ» և վանականներ, որոնք իրենք անձամբ էին մշակություն անում: Այս տնտեսական-սոցիալական հարաբերությունների հետևանքով տեղի էր ունենում մի պայքար ճնշող և ճնշված դասակարգերի միջև, և այս ո՛չ միայն Զաքարյանների տիրապետության երկրում, այլև Արևմուտքում, հայկական իշխանությունների մեջ, այլև մահմեդական տիրակալների ձեռի տակ: Արտագրող ժողովուրդը նույն կեղեքման ենթակա էր նաև թաթարների իշխանության օրով 13-րդ և հետագա դարերում:

Այս տնտեսական հակասության հետևանքով առաջացած դրությունն ու դասակարգային պայքարն արտահայտված գտնում ենք առակների մեջ²²: Տեսնենք, թե ինչպես է գծագրվում հասարակական կյանքի պատ-

²² Սրանով, հարկավ, չենք ուզում ասել, թե նախորդ դարերում չի եղել դասակարգային պայքար: Մեր հեղինակները ըստ ևն այդ մասին, բացի գուցե Արշակունի դրու-

կերն առականների մեջ, ավելի Մխիթար Գոշի, նկատի ունենալով, հարկավ, ոչ այնքան առասպելական, որքան խրատական մասերը, որովհետև մինչ առաջինները կարող են ընդհանուր բնավորություն ունենալ և մեծ մասամբ այդպիսին են, վերջինները ծագում են հայ հեղինակներից, որոնք և իրենց դասակարգի գաղափարախոսներն են: Վարդանի առականների մեջ արծարծվում են ընդհանրապես նույն գաղափարներն, ավելի ազատախոսությամբ: Այստեղ կառնենք հատկապես, նախ՝ ազնվականության և աշխատավոր ռամիկ դասի հարաբերությունը և երկրորդի պայքարն առաջինի դեմ. ապա՝ այն խուլ պայքարը, որ երևում է մի կողմից քաղաքի տարբեր արհեստավորների, մյուս կողմից՝ քաղաքի և գյուղի միջև. երրորդ՝ թե ի՞նչ վիճակ ունի եկեղեցականությունը և ի՞նչ կարծիք ունեն նրա մասին աշխատավորները, կամ աշխատավորության կոիվը հոգևորականության դեմ. և վերջապես՝ հոգևորականության հայացքը հայերի և այլազգիների իրար հետ հարաբերության վերաբերմամբ²³:

2. Աշխատավորության պայքարն ազնվականության դեմ:—Երկրի գլուխը թագավորն է, որ ունի իր երկրորդը: Առսկախոս Մխիթարը թագավորի երկրորդն անհրաժեշտ է համարում: «Հարկաւոր ցուցանէ առաւելս զերկրորդն լինել թագաւորի և բնաւ կարգաց. զի ոմն զբարեկարգութիւն պահիցէ, և միւսն զմարտան վանիցէ» (Մխ., ԿԸ. 64): Մնացած իշխաններին էլ թագավորն ըստ պատշաճի պաշտոններ է տալիս (Մխ., ՀԶ. 70):

Թագավորի գործը գլխավորապես այն է, որ նա կամ ասպատակում է ուրիշ երկրներ, կամ թե իր երկրի մեջ տեղեւոյ շրջելով՝ ծանրանում է իրայինների վրա:

Ցետ կարգելոյ զիշխանս ի ջուրսն, Լեիաթա՛ն արքայ, ասեն, զիա՞րդ է՝ զի ոչ շրջիս Կամ ասպատակես: Եւ նա ասէ. Զի թշնամիք առ մեզ ոչ գոն, և անկարօտ եմք իմիք. զմերս վայելեացուք. և ընդ ձեզ ոչ զբօսանամք, զի մի ծանր ձեզ եղէց: Եւ ասացեալքն հաճոյ նոցա թուեցաւ:

Ակնարկութիւն առակիս այսպէս է. զի թէ թագաւորութիւն յայլմէ ոչ նեղիցի ի թագաւորէ՝ և բաւական կեանս ունիցի, բարի է խաղաղասէր լինել, նա և ոչ իւրոցն ծանրանալ շրջելով. ապա թէ հարկաւորի ի թշնամեաց, անարգութիւն է ոչ տալ պատերազմ (Մխ., ԿԶ. 63):

ցից: Մեր նոր պատմաբաններն այդպիսի դասակարգային կոիվ են ուզում գտնել Հովհաննէս [Յովհաննէս] կաթողիկոսի Պատմության իրար հաջորդող երկու ասացվածքների մեջ: Բայց դրանցից երկրորդը նրանք, զրաբար լավ շիմանալուց, բոլորովին սխալ են հասկանում. ուստի նախորդ ասացվածի իմաստն էլ կասկածելի է մնում դասակարգային պայքարի տեսակետից: Այս պայքարը մեր դրականության մեջ շատ որոշ երևան է գալիս ամենավաղ առականների մեջ, որ և առաջին անգամ ցույց է տվել տողերիս զրոդն իր ներքևում հիշված աշխատության մեջ:

23 Մ. Աբեղյան, Հայոց միջնադարյան առականներն և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ, Երևան, 1935 (Արտատպված է «ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ» ժողովածուի Ա հատորից, Երևան, 1935):

Մխիթարն, ուրեմն, խրատում է, թե երբ թագավորը բավական ապրուստ ունի, ավելի լավ է խաղաղասեր լինել, և ոչ իրայինների վրա ծանրանալ շրջելով: Թագավորը ոչ միայն շրջելով է կեղեքում, այլև իր մոտ երկրպագու եկած իշխաններից շատերին կլանելով իրեն կերակուր է դարձնում: Նրանք էլ թագավորից օրինակ առնելով՝ ավելի հանդուգն են դառնում, ավելի ևս հորդորվում են շարիք գործելու և իրենցից թուլելերին և փոքրերին են ուտում: Եվ եթե թագավորը մեկ-մեկ մեղադրում ու հանդիմանում է այդպիսի իշխաններին, այդ արժեք չի ունենում:

Մեղադրեցան ձկունք ի թագաւորէն իւրեանց, թէ՛ Ընդէ՞ր զայլս ուտէք զմանունսն: Եւ նոքա համարձակեալ ասեն. Վասն զի ի քէն ուտաք. եկեալ բազմաց յերկրպագութիւն, և կլանելով կերակուր քեզ արարեր. ըստ այսմ և ինքեանք ևս յանդգնագոյնք եղեն:

Զայնոսիկ յանդիմանէ առակս, զի որով ինքեանք գործեն, զայլս բամբասել կամելով առանել ևս ի շարիս յորդորեն՝ քան թէ կարճեն. վասն զի գործով՝ քան բանիւ ի դէպ է լինել խրատուն (Մխ., ԶԵ. 69):

Ահա մի թագավորություն, որ հիմնված է այնոր վրա, որ զորեղը թուլին ուտում է: Իսկական և վերջին ուտվողը ժողովուրդն է կամ աշխատող դասը՝ լինի քաղաքացի թե շինական, իսկ ազնվականները՝ թագավորը, իշխաններն և եկեղեցականները միայն վայելուղն են: Այսպես և Մխ., է. 9.

«... Զձեզ իշխանս կարգելով՝ այնպէս թագաւորեմ ... Եւ յօրինեաց զկարգ թագաւորութեանն յանձն առնլով նոցա զորթ՝ գինէպետ, և զթզենի՝ հիպատոս, զգժնիկ՝ դահնապետ, և զնոնենի՝ բժշկապետ, և զայլս ի պտղոց ի դարմանս, զմայրս՝ ի շինուածս, զանտառս՝ յայրումն, զմորենի՝ ի բանտ, և զայլսն ամենայն յիրաքանչիւր գործ»:

Այրվողը հասարակ ժողովուրդն է, որ, հարկավ, գոհ չէ իր վիճակից. ուստի առակախոսը եզրակացնում է.

Յանդիման կացուցանէ առակս, թէ ոչ ոք կարէ ճոխանալ աւանց անփառից, և ոչ բարձրանալ առանց անարգից:

Շատ տխուր է այդ թագավորության դրությունը: Մխիթարի մի շարք առակների մեջ այս սոցիալական անհավասար դրությունը խիստ զգալի է: Ժողովուրդն իշխանների սեփականությունն ու ստացվածքն է: Նրանք շատ ուրախանում են, երբ իրենց հպատակները հաջողություն են ունենում, բայց այդ ոչ թե իրենց բարեսրտությունից, այլ որովհետև այդ հաջողությունն էլ իրենցն են համարում, քանի որ ուղած ժամանակ կարող են հպատակներից ամեն մեկին խփել և ուտել:

Վարուժանի տեսեալ բազմորդի զլոր՝ զոհանայր զաստուծոյ, և խնդակից նմա լինէր: Եւ ասէ լոր. Եթէ ճշմարտութեամբ զոհանաս, երանի է քեզ: Եւ անդէն եհար զմի ի ձագուց նորա՝ և ըմբռնեաց: Ասէ լորն. Ահա յայտ եղև, զի ոչ վասն աստուծոյ զոհանայիր, այլ վասն ագահութեան:

Յայտնէ առակս զբարս իշխանաց, զի ուրախ լինին ընդ ձեռամբ անկելոց ընդ յաջողութան, ինքեանց վարկանելով զնոցայն՝ քան թէ ստացողացն (Մխ., ԶԺԷ. 99):

Իշխանները, որ գողերին պատժում են, իրենք ավազակությամբ ու գողությամբ են պարապում:

Գող զբորէ ըմբռնեաց առիւծ. և նա ասէ. Ձմեռեալս ուտեմ, զի կենդանեաց ոչ յաղթեմ, իսկ դու զի հաղթող ես՝ անդանդաղ զայդ գործես:

Զբռնակալ իշխանս առակս բամբասէ. զի զգողս պատժեն, և ինքեանք բռնակալութեամբ զնոյն գործեն, ըստ յանդիմանութեան առաքելոյ (Մխ., ՂԳ. 82):

Ո՛վքեր են այդ պատժվող գողերը.—միայն հասարակ ժողովուրդը: Իշխաններն ինչքան էլ գողություն ու զրկանք անեն, չարիքներ գործեն, նրանց համար դատ ու դատաստան չկա: Դատվողն ու պատժվողը միայն ժողովուրդն է:

Դատելու ամենամեծ իրավունքը, նույնիսկ կաթողիկոսից ավելի, պատկանում է վարդապետին, այսինքն միջնադարյան գիտնականին: Բայց սա իրավունք ունի դատելու միայն ժողովրդին, աշխարհականին. ռամիկին: Իսկ երբ իշխանավորն է հանցանք գործում, այդ ժամանակ իբր թե ինքը ժողովուրդն ասում է, թե ժողովուրդը չպետք է իշխանավորին դատի. «Զի ամենայն իշխանաւոր աստուծոյ ազնիւ ծառայ է»: Բայց չէ՞ որ հանցանքի մեջ բռնվել է այդ «ազնիվը»:—Այո՛, բայց այդ «ինքն գիտէ և Քրիստոս»: Ուրեմն իշխանավորի դատը միայն աստված պիտի անի և ոչ ժողովուրդը, որ իշխանության տակ լինելով, ասում է առակախոսը, պարտավոր է հնազանդ մնալ իր իշխանին, նույնիսկ եթե նա գող ավազակ լինի:

Ի՞նչ պիտի լիներ դրա հետևանքով աշխատավորի դրությունը: Բերենք Վարդան Այգեկցու իրեն առականերից մեկը.

ՄԵԾԱՏՈՒՆՔ ԵՎ ՄՇԱԿՔ, ԻՇԽԱՆՔ ԵՎ ՇՈՒՆՔ ԵՎ ԹՌՁՈՒՆՔ

Եւ դարձեալ այս չէ զարմացումն, ով ժողովուրդք աստուծոյ, թէ աստուած ի ձեռն մեղաւորի զայլ մեղաւորս որդորէ՝ դառնալ առ նա՝ յուսով ապաշխարութեանն: Եւ զայս վասն այնորիկ առնէ աստուած, զի տեսցեն մարդիքն և զնա փառաւորեսցեն և ոչ զմարդն. որպէս և ցուցանեմ ձեզ յայտնապէս և պարզ արինակաւ:

... Եւ արդ՝ ահա տեսանեմք զմեծատունսն, որ ի ձեռն մշակաց գործեն և փշովք պատեն և պահեն զայգիս և զդրախտս. եւ ի ժամ ճաշակման ողկուզիցն և պտղոցն ոչ զմշակսըն յիշեն և ոչ զփուշն, այլ տանուտեառն շնորհակալ լինին. և նմա կեանք և խաղաղական հայցեն յաստուծոյ: Նոյնպէս և փառազարդ մեծամեծ իշխանքն ի ձեռն շանց և գիշակեր թռչնոցն որսան զերէսն և զթռչունսն: Իսկ ի ժամ ճաշակման պարարտ և անուշահամ մսոյն ոչ զշունսն յիշեն և ոչ զթռչունսն, այլ իշխանին լինին շնորհակալ, և յաստուծոյ խնդրեն յերկար ժամանակաւ վարել նմա զիշխանութիւն (Առ. Վարդ., Գ. 77, Ե.):

Այսպես ուրեմն, այն աստիճան ընկած և մոռացության է տրված աշխատավոր շինական դասը, որ իշխանների համար գործող մշակները հավասարվում են այն շներին ու գիշատիչ թռչուններին, որոնց միջոցով իշխանները որս են անում: Վայելում են իշխաններն աշխատավորի ձեռքի արդյունքը, և աշխատավորը մնում է քաղցած: Վարդան Այգեկցին այդ պատճառով է իբրև մի սովորական հանրաժանութիւն երևույթ: Ուրիշ տեղ, սա-

Վույն («Վասն զրկանաց») նա պաշտպանել է աշխատավորի իրավունքը դժոխքի սարսափներով զարհուրեցնելով մշակի վարձը կտրողներին: Սոցիալական խնդիրներ, սակայն, նա չի հարուցանում: Բայց արդյոք կյանքի մեջ չկայի՞ն դրանք: Տե՛ս Մխիթար Գոշի առաջին առակը:

Աստուած յառնելն երբեմն՝ զարարածս՝ երկեա հակառակիլ. և խռնեաց զծանրն ընդ թեթեհն, զտկարն ընդ հզօրին. զի թէ հակառակ դարձցին՝ առ միմեանս, և ոչ ընդ արարչին:

Խրատէ առակս զթագաւորս՝ կարգել զմեծամեծս զնուաստս ընդդէմ միմեանց. զի մի ընդ թագաւորս, այլ ընդ միմեանսն պատերազմեացին (Մխ., Ա. 5):

Հետ այս առակի, թագավորի կառավարության սխտեմն այն է, որ նա «մեծամեծներին ու նվաստներին» իրար հետ կովեցնում է, որպեսզի իր դեմ չլինեն: Եվ վարչության այս եղանակը մի անհրաժեշտություն է համարում թագավորական իշխանության գաղափարախոս և մեծ իշխանների անձնական բարեկամ Մխիթարը, որ խրատում է այդպես վարվել: Նա մինչև անգամ աստծու անունով սրբազործում է այդ, պատճառաբանելով, թե աստված ինքն էլ այդպես է վարվել արարչագործության ժամանակ:

Այսպես ուրեմն, իրար դեմ հանել «մեծամեծներին և նվաստներին»: Բայց ովքե՞ր են դրանք:—«Մեծամեծքն» ազնվականներն են, ազատները, իսկ «նուաստքը»—ոչ ազնվականները, անազատները, կամ «վար, ցած, խոնարհած, յետին, տառապեալ, չնչին, խեղճ» մարդիկը, ինչպես բացատրված է այդ բառը Հայկազյան լեզվի Առձեռն բառարանի մեջ: Թե այս բացատրությունը ճիշտ է, երևում է Մ. Խորենացու Հայոց Պատմության մի հատվածից (Ա, գլ. ԻԴ): Այստեղ պատմագիրը երգիչներից առնելով գծագրում է թագավորի գաղափարական տիպը, որի համար ի միջի այլոց ասում է. «Ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր և ոչ զնուաստսն արհամարհէր»: «Լաւագոյնքն» ազնվականներն են: Մ. Խորենացու ձեռագիրների Ա խմբի մեջ «զնուաստսն» բառի փոխանակ կա «զստրուկսն». Կնշանակե՞ հին ժամանակ նուաստ և ստրուկ բառերը հասկացված են իբրեւ համանիշ: Այդպես «նուաստ» կոչվել է ռամիկը, հասարակ աշխատավոր դասը, ինչպես այժմ էլ կոչում ենք վերին կամ բարձր դասակարգ և ստորին կամ ցածր դասակարգ:

Մխիթար Գոշը, ուրեմն, խրատում է, որ թագավորն ազնվականներին ու հասարակ, աշխատավոր ժողովրդին իրար դեմ հանի, որպեսզի չկարողանան թագավորի իրեն դեմ ելնել: Մի անգամ որ Առակագիրն այդ է փարոզում, նշանակում է իրականության մեջ գոյություն է ունեցել այդ կոիվը, դասակարգային պայքարը, և հենց այդ է պատճառը, որ Մխիթարը հանդես գալով իբրև թագավորական իշխանության գաղափարախոս՝ ամենից առաջ, իր առաջին առակի մեջ հենց այն հոգացողությունն ունի, որ հեղափոխական շարժումն ուղղված չլինի թագավորի դեմ: Կա՞ր արդյոք այդ շարժումը:

Դասակարգային պայքարը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ ճնշված, հարստահարված դասը գիտակցում է իր դրուժյան վատթարությունն և իր շահերի հակադրությունը ճնշողների ու հարստահարողների դեմաց: Եվ Մխիթարի առականների մեջ տեսնում ենք, որ ուսմիկը շատ լավ գիտե իր տառապագին դրուժյունը: Նա գիտե, որ տերերն իրեն տանջում են, կաշին քերթում են ոչ միայն կենդանի ժամանակ, այլև մեռնելուց հետո: Ուստի և նա ստիպված է թաքնվել տերերից:

Մեղադիր եղեն ոմանք կղբու, եթէ գիւրդ ի ջուր յաճախ դեգերիս: Եւ ասաց. Զի ոչ շատանան զերկուորիս առ կենօք առնուլ, այլ և մահուամբ մերկ ի մորթոյ առնեն:

Զլարաց տերանց առակս ազգէ. զի կենօք տանջի և մահուամբ (Մխ., ՂԶ. 83):

Աշխատավորն իր տերերից ոչ մի լավ բան չի սպասում. մինչև անգամ Առակախոսը խրատում է, թե պետք է զգույշ լինել տերերից, զիրարանց բարքն այնպիսի է, որ նույնիսկ «քաղցր» տերերը միշտ էլ բարի չեն:

Հաւ ընտանի յըմբնել ստացողին իւրոյ, յոյժ աղաղակէր. և ոմանք մեղադիր լինէին, եթէ զմէ վարապար կոխս ամբառնաս: Որոց ասաց, թէ՝ Զարհուրիմ, զի ոչ յամենայն ժամու վասն բարոյ ըմբռնէ զի երբեմն զխիւլայր կախէ, և բազում աւուր ճանապարհ տանի. և երբեմն ի վերայ կայծականց խորովէ և ուտէ:

Զբարս տերանց առակս յայտնէ, զի ոչ է յամենայն ժամու բարի ի նոցանէ գտանել: Թէպէտ և քաղցր իցեն. այլ երբեմն և չարի ակն ունիլ արժան է, և զգաստ կեալ, և պատրաստութեամբ վարիլ ընդ նոսա (Մխ., ՃԻԵ. 106):

Խեղճ մարդիկը տառապում են իրենց չքավորության մեջ և մինչ մտածում են իրենց դառն դրուժյունը թեթևացնել, իշխաններն ու բռնակալ թագավորներն ավելի ևս տանջում են նրանց կողմ ու բեկարով և կողոպտելով: Կարդանք «Աղօթք աղբաւի» առակը:

Այր մի աղքատ երթար ի քաղաք մի. ի ճանապարհին հիւանդացաւ և աղաչէր զաստուած պատրաստել նմայ զրաստ տանել ի շէնն. և ահա գայ ոմն շարայբարոյ՝ հարկանէր զնայ: Արի յոտն, ասէ, և շալկէ զբուռակս. զի ոչ կարէ գալ զհետ մարն իւրոյ: Եւ յարեալ և լար դառնայպէս. զի ոչ կարէր կանկնել. և այրն շարաբարոյ ոչ դադարէր ի հարկանելոց զնայ: Եւ նայ ասէ. Վա՛յ ինձ, աստուած իմ, փոխանակ թեթևացուցանելոյ ծանդրացուցեր զվիշտս:

Ցուցանէ առակս, թէ աղքատքն տառապին վասն չքատրութեան և խնդրեն ինչք և ստացուածք ի յաստուծոյ. և թագաւորքն և բռնաւորքն, զինչ ունի, զան ալ կողոպտեն և թալնեն (Առ. Վարդ., Բ. 196, ՃԿԵ):

Թե ո՞րքան հետզհետե ավելի վատթարանում է աղքատների տնտեսական դրուժյունը, և իշխանները մեկը մյուսից ավելի դաժան են դառնում, այդ լավ արտահայտված է հետևյալ «Իշխան և այրի» առակի մեջ:

Իշխան մի կայր՝ յոյժ շար և անիրաւ: Եւ այրի կին մի կայր ի նոյն քաղաքի, և իշխանն հարկ պահանջելով նեղեր զնա. և կինն աղօթելով ասէր, թէ աստուած զինքն խաղաղութեամբ պահէ: Գնացին ասացին իշխանին, թէ քո շարիդ համար աղաթք կու առնէ: Եկն ձեռնաւորն և ասէ. Ես քեզ լաւ չեմ արարել. դու ինձ համար է՞ր կու աղաթես: Նայ ասաց, թէ քո հայրն վատ մարդ էր, ես անիծեցի, նա մեռաւ, դու նստար ի նորա տեղն այլ:

[=ալի] խիստ շար. կու վախեմ, թէ մեռանիս, նա քո որդին այլ [=ալի] խիստ լինի շար (Առ. Վարդ., Բ. 328, 352):

Մարդիկ արդեն սկսել են դիտել սոցիալական անհավասար դրությունը և մտածել դրա մասին: Զրկանք կրողները դասակարգային գիտակցության գալույժ, բնականաբար տրտնջում ու զանգատվում են իրենց վիճակից: Առականների մեջ «հանդգնում են» խոսել իշխանների դեմ, քրննում են նրանց գործերը, դատում են և շատ շարիքների պատճառը նրանց համարում («Դատիչը լինին վարուց իշխանաց, և բազում պատճառս շարեաց դնեն նոցա»): Այս արդեն հեղափոխական մտքեր են, իսկ «հեղափոխական մտքերի գոյությունը որոշ դարաշրջանում՝ ենթադրում է արդեն հեղափոխական դասակարգի գոյությունը»: Կարդանք այս առակը:

Տրտնջ և հեռ տնկոց ամենեցուն զթագաւորէն իւրեանց, թէ առաջօր բաշխեաց զիւրաքանչիւր պատիւ. զի զոմանս ի տունս բնակեցոյց՝ որպէս զնարինջ, և զոմանս ի բուրաստանս, և զոմանս՝ յալզեստանս՝ և պատուին ի մարդկանէ, և զոմանս իրբու զանարգս ի վայրի զպտղաբերս, որ և կերակուր լինին խոզից և կոխան զազանաց, և զայլս յանտառս՝ որպէս զմայրս, զսարդի և զնոճի և որ նման սոցին, զոր հարկանեն անխնայ, և անարգ քարշանօր ի շինուածս և յայրումն պատրաստեն: Եւ նորա լուեալ կոչեաց զնոսա, և սաստեալ ի վերայ նոցա ասէ. Ո՛ր զիտէք, եթէ զխորհուրդ թագաւորին ոչ ամենեքեան գիտեն, որպէս և ոչ զաստուծոյն. և թէ այլ ևս յանդգնիք, մեծագոյն ունիք պատուհասիլ: Եւ զարհուրեալք լռեցին:

Հանճարեղս զմեզ լինել կամի առակս, և հնազանդս աստուծոյ և թագաւորաց, և ոչ տրտնջել զանճառ խնամոցն աստուծոյ, և ոչ զծածուկ խորհրդոց թագաւորաց. այլ իւրաքանչիւր գործոյ ուշ ունել: Զի ոչ եթէ վայրապար ինչ եղև կարգել ի թագաւորէն տնկոց զնոսա, որպէս և ոչ աստուած և ոչ թագաւորք տնօրինեն վայրապար. զի զոմանս յայգիս կարգեաց ի պտղաբերաց, և զոմանս ի բուրաստանս, և զոմանս զհամացեղս յանտառս. այսպիսի պատճառու զի զազանաց և անասնոց կերակուր լինիցին, և մի նեղեսցեն զմարդիկ զտածեալս ի նոցանէ՝ ուտելովն. և թէ ի տունս ոմանք տնկեցան, անուտելիք մանաւանդ են, ուստի համարին մարդիկ լինել ի զբօսանս տեսեան և ի բուրումն, զի կերակուր է ընդնգաց բուրումն, և տեսեան ի զուարճացումն՝ որպէս բուրաստանք. նա և ի բժշկութիւն եւս: Եւ այլ թէ անտառք ի շինուածս և յայրումն պատշաճեցան, և այս նախախնամաբար, զի մի՛ լիցի՝ որ զպտղաբերս հարկանիցեն ի շինուածս և յայրումն: Այսպիսի և աստուծոյն տնօրինի և թագաւորաց զանխուլ և անքննելի դատաստանաւ, և թէ ոք յանդգնի անկարգաբար ասել, դատապարտի (Մխ., Ի. 21):

Առակախոսը փորձում է «այրվողներին» տրտնջել լռեցնել և քարոզում է հնազանդություն աստծուն և թագավորներին և նույնիսկ դատապարտում ու սպառնում է իշխանների դեմ տրտնջացողներին: Բայց կարդանք հետևյալ առակը.

Կարգեցաւ հրամանատար և ի թագաւորէն բուսոց ճակնդեղ ի վերայ բանջարոց իբրև զտևող յամարայնի ի կերակուր մարդկան: Եւ խանդացեալ սեխ և ձմերուկ, և այլ պտուղք բանջարաց և պարտիզաց՝ թաղթ և շաղգամ և ստեպղին, և սկսան շարախօսել՝ եթէ սաստիկ ամենեկին է, և զոչող որովայնի: Եւ գիտացեալ արքայի նոցա, տանջել զնոսա հրամայեաց, եթէ զի յանդգնիք ընդդէմ իշխանի, զի հնազանդել պարտիք, և ոչ քննիչք լինել, զի մի՛ անկարգութիւն լիցի:

Ցածուցանէ առակս զյանդգնութիւն մարդկան, որ դատիչը լինին վարուց իշխանաց, և բազում պատճառս շարեաց դնեն նոցա. և ոչ իմանան՝ թէ այնոքիւր լուծանին կարգք իշխանութեանն՝ մինչև ի բնաւիցն ժամանէ իշխանն աստուած (Մխ., Մ. 51):

Տրտնջացողներին ուրեմն տանջում են, որովհետև ոչ ոք չպիտի հանդգնի իշխանի դեմ: «Զի հնազանդել պարտիք և ոչ քննիչք լինել, զի մի՛ անկարգութիւն լիցի»: Այդ քննությունը, ինչպես երևում է Առակախոսի վերջին նախադասությունից, «հասած է եղել մինչև ամենքի իշխան աստծուն»: Բողոքողները երբեմն թագավորի սաստիկուց զարհուրած²⁴ լուում են: Բայց մի անգամ որ մարդիկ սկսել են տրտնջալ իրենց վիճակից, այլևս հնարավոր չէ լուկ խոսք ու խրատով լռեցնել և հնազանդեցնել բողոքողներին: Դասակարգային կռիվն սկսված է իշխանների ու նրանց բռնութայն ենթակա գյուղացիների միջև, և առակագիր վարդապետը, որ իր կողմում իբրև դատավոր՝ իբր միջնորդ է երկու դասակարգերի՝ ազնվականության և շինականության միջև, ստիպված է առերես գտնե ամեն մեկին իր տեղն ու արժեքը տալ և քարոզել, թե՛ «ոչ ոք կարէ ճոխանալ առանց անփառից, և ոչ բարձրանալ առանց անարգից» (Մխ., է. 10): «Բնաւից կարօտ լինել մեծամեծաց և փոքունց առակս ցուցանէ, ոչ միայն թագաւորաց, այլ ամենեցուն՝ իշխանաց և այլոց աշխարհակա-նաց. նմանապէս և յեկեղեցիս. զի պէտս ունին փոքունց և անարգաց» (Մխ., ձԺԳ. 96): Բայց դրանով բնավ չի բարվոքվում աշխատավորի վիճակը: Ի՛նչ միսիթարություն աշխատավորի համար, թե իշխող և իշխված դասակարգերն էլ պետք են և իրենց արժեքն ունին աշխարհում, քանի որ նրան կարգել են ինչպես «զմայրս ի շինուածս, զանտառն յայրումն», քանի որ նա աշխատում է, և ուրիշները վայելում են, իսկ ինքը միայն «այրվում է»: Այդ տանջվողները, մաշկվողները, ինչպես տեսանք, թափ են կենում իշխաններից և նույնիսկ մտածում են. «Ելցուք և մի՛ դարձցուք առ նոսա». ճիշտ ինչպես մեր ժողովրդական վեպի՝ «Սասնա Մոերի» մեջ²⁴ իշխանից դժգոհ ժողովուրդն ուզում է թողնել հեռանալ իշխանի երկրից:

Եղև երբեմն տրտունջ անդէոց, թէ՛ Վասն ծննդոց մեր աշխատիմք, և ստեամբք ժողովմբ կաթն, և մարդիկ ճմլեալ զպտկունս՝ առնուն ի մէնջ զվաստակս մեր. ելցուք և այլ մի դարձցուք առ նոսա: Եւ մի ոմն ի նոցանէ իմաստուն չաէ. Ոչ է այդպէս. զի զաւելորդսն քան զպէտս ծննդոց մերոց առնուն մարդիկ, և խնամեն մարդիկ զմեզ և ծնունդս մեր, զի առնումք շատ՝ քան թէ տամք: Եւ ուսեալք զայս՝ ուրախ եղեն:

Խրատէ առակս զբրթմնջող սպասաւորս, որք շատ կարծեն զինքեանցն քան զտերանցն զոր առնուն, այլ ուսեալք չիմաստնոց զիտեն՝ զի սակաւ է ինքեանցն (Մխ., Զ. 73):

Առակախոսը փորձում է, ուրեմն, ուրիշ կերպ համոզել բողոքողներին: Աշխատավորները չպետք է տրտնջան, թե իշխանները նրանց աշխատանքը վայելում են, զի ազնվականները իբր նրանց աշխատանքի ավելորդ մասն են միայն առնում և դրա փոխանակ խնամք են տանում, պահպանում են նրանց: Առակախոսը ձգտում է նույնիսկ համոզելու, թե

²⁴ Մեր «Սասնա Մոեր» ժողովրդական վեպը, ինչ որ պատմականին է վերաբերում, իր վերջնական հորինվածքն ստանում է մինչև 13-րդ դարի կեսերը: Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայ ժող. վեպը, Թիֆլիս, 1908. այլև «Ազգագրակ. հանդես», գրքեր 13—17, 1906—1908:

իբր տերերի տվածը կամ կատարածն ավելի շատ է, քան առածը: Աշխատավորներն «իմաստուններից», այսինքն՝ հոգևորականներից իմանալով այդ, հանգստանում են մի առժամանակ և նույնիսկ ուրախանում են միամտությամբ: Բայց դրանով չի վերջանում դասակարգային պայքարը: Ինչքան էլ աշխատավորները տգետ լինեին, պիտի տեսնեին, որ կան շատ իշխաններ, որոնք աշխատողներից կերակրվում են, բայց իրենց հարկատուներին ոչ խնայում են և ոչ պահպանում գալլերի ու գազանների դեմ, այլ, ընդհակառակն, իրենք գալլ դարձած՝ տանջում են նրանց: Կարդանք Մխիթարի հետևյալ առակը.

Բեկկալ առիծու ոտք՝ տրտնջէր զրնաւ կենդանեաց, եթէ՝ Հարկատուք իմ էք, զի իշխան գազանաց եմ. ընդէ՞ր այժմ ոչ պատարագիք՝ զի դարմանեցայց: Եւ ասեն. Զի ի քէն ինչ ոչ գտար պահպանութիւն՝ ոչ յարջոյ և ոչ ի գալլոյ և ոչ յալլ ինչ գազանէ. նա և ոչ դու իսկ ի մեզ խնայեցեր. այլ մեզ պատարագել աստուծոյ արժան է, որ այդպիսի շարեաց զքեզ պատահեցոյց:

Յայտնի է առակիս միտք. զի շարք յառաջնորդաց յաշխարհայնոց և յեկեղեցականաց՝ տանջելով՝ զհնազանդեալսն և ոչ յալլոց պահեն ի վտանգէ: Եւ ըստ արժանոյն անկեալք ի շարիս՝ աստուծոյ գոհութիւն մատուցուք, զի ոչ ի մէնջ եղև (Մխ., ԶԵ. 76):

Իշխանները փորձում են մի ուրիշ կերպ էլ արդարանալ:

Թուռնք առ հասարակ զաղաղակ բարձին, եթէ՝ Զար է իշխանս մեր արծիւ, զի միշտ ի մէնջ կերակրի՝ և յալլոց որսողաց ոչ պահէ: Եւ լուեալ ասաց, եթէ՝ Զինչ քան զայն ձեզ բարի, զի երկու ծնանիմ որդի՝ և զմինն ապականեմ, զի մի՞ ծանր ձեզ եղէց. և մերձ լինելով իմ՝ ոչ ոք կարէ որսալ զձեզ, և այլ ուրեք յանպատրաստի զձեզ գտեալ՝ որսան. զուր զինէն ամբաստանէք:

Ըստ առակիս սովոր են առնել թագաւորք ամենայն. առ իւրեանս ոռնիլ որդի՝ ժառանգ թագաւորութեան, զի մի՞ պատճառ կործանման իցեն յաշխարհի. և ի մերձ կեալն նոցա՝ չիշխէ ոք գործել շար (Մխ., ՃԺԴ. 97):

Զեզ համար դրանից ավելի ի՞նչ լավ բան կա, —ասում են թագավորներն աշխատավորներին, —որ երկու որդի եմ ծնում, բայց մեկին սպանում եմ, որպեսզի ձեզ վրա չծանրանամ: Այն, որ արևելյան թագավորներն իրենց որդիներին, բացի թագաժառանգից, կոտորել էին տալիս կամ հեռացնում իրենցից, Առակախոսը բացատրում է, ուրեմն, իբրև թագավորի բարեհոգության նշան, որպեսզի իբր «չծանրանա» աշխատավորների վրա, և կամ աշխարհի կործանման պատճառ չդառնա: Բայց ուրիշների և հայ Արշակունյաց այդ սովորությունից ոչ ոք չէր խաբվիլ, իհարկե. ուստի նույն առակի մեջ ավելանում է նաև հետևյալը. «Եւ մերձ լինելով իմ՝ ոչ ոք կարէ որսալ զձեզ, և այլ ուրեք յանպատրաստի զձեզ գտեալ՝ որսան. զուր զինէն ամբաստանէք»: Կնշանակե՞ թագավորը կամ իշխանն իրավունք ունի վայելելու աշխատավորի վաստակը. բավական է միայն, որ նրա հովանու տակ ապրելով՝ այդ աշխատավորն ուրիշներից այլևս չի կեղեքվում. «Ի մերձ կեալն նոցա՝ չիշխէ ոք գործել շար» (Մխ., ՃԺԴ. 97), ասում է Առակախոսը: Եվ եթե այդպես չի լինում, եթե ուրիշներն էլ կեղեքում են, դրա մեղքն իբրև թե իշխաններինը չէ: Բայց արդյոք հավատո՞ւմ են դրան: Աշխատավորները բողոքում են. «Զար է իշխանս մեր ... զի միշտ ի մէնջ կերակրի և յալլոց որսողաց ոչ պահէ»:

Այդ շար իշխանն ահա, ինչպես վերևում բերված ՁԾ առակի մեջ, մի օր թուլանում, ընկնում է, և հպատակներն ընդվզելով նրա դեմ, հնարավոր են գտնում հարկ չտալ։ ուստի և դադարեցնում են հարկատվությունը։ Որի՞ կողմը պիտի լինի այժմ առակախոս Մխիթարի համակրությունը։ Նա գոհ է, որ ընկնում են այդպիսի շար ու տանջող իշխանները, լինին «յառաջնորդաց յաշխարհայնոց և յեկեղեցականաց»։ Բայց և այնպես նա ավելի ևս գոհ է, որ շար իշխանները ժողովրդի ձեռքով չէ, որ պատժվում են։ «Եւ ըստ արժանոյն անկեալք ի շարիս՝ Աստուծոյ գոհութիւն մատուցուք, զի ոչ ի մէնջ եղև» (Մխ., ՁԵ. 76)։ Ուրեմն դարձյալ նա չի մոռանում իր դասակարգը և չի ուզում, որ աշխատավորի ձեռքով պատժվի շար իշխանը։ Նույնը նաև Վարդանա առակների մեջ (Գ, ԽԸ, էջ 107)։ Եվ ոչ միայն այդ։ Ազնվականության գաղափարախոսը, հակառակ ժողովրդական առածի, թե՛ «գեղ կանգնի, գերան կկոտրի», խրատում է, թե տկարները, ինչքան էլ թվով շատ լինեն և միաբան, չեն կարող հզորին հաղթել, և թե խելոքություն կլինի, որ այդ ապստամբ տկարներն իրենց ուժը համեմատաբար պակաս ուժեղի, այսինքն՝ երկրորդական իշխանների դեմ փորձեն։

Ժողովեալ երբեմն աստեղաց՝ ասեն ի նոցանէ ծերագոյնքն. Մեք բազումք եմք, զիւրո՞ղ զտիւ և զգիշեր ոչ լուսատրեմք նման արեգական և լուսնի։ Ասէ ոմն. զի ոչ միաբանութեամբ վարիմք։ Եւ խոնարհեալ միաբանութեամբ նախ հերքել զարեգակն, և ի ծագել լուսնի՝ պարտեցան և ասեն. Այսպէս ի սմանէ աղօտացաք, զի՞նչ և յարեգական ծագելն լիցուք։ Եւ զղջացեալ զպարտութիւն խոստովանեցան։

Խրատէ առակս, թէպէտ և բազումք իցեն, և տկարք, հզորի յաղթել ոչ կարեն. իմաստութիւն է՝ այլևս տկարի զփորձ առնուլ՝ և զղջանալ, որ և թողութեան է արժանաւոր (Մխ., Ե. 7)։

Մխիթարն ինչքան էլ մի կողմից տկարներին խրատում է չապստամբել հզորների դեմ, մյուս կողմից, սակայն, հզորներին էլ զգուշացնում է տկարներից։

Ջրոյն մըշեան արշ փորէր և լեզուաւ ժողովէր և ուտէր. և հնարի մըշին սատակել զնա. երթեալ առ պիծակ և գոռիս և մծեիս և շանճանճ և բրէտ և առ նմանք սոցին. և աղաչէ օգնել իբր ազգային։ Ցավակցեն՝ հարկանեն զայս և զլսելիս արշուն, և հարկանէ զլուխ զբարի, և նեխի և որդունք ևս ծնանին. և ի սաստկութենէ ցաւոց զբերան բացեալ գոչլր և նոցա մտեալ յորովայն՝ խոցոտեն զաղիսն. և նեղեալ դիմէ ի հոսանս ջրոյ, և անշափ ի ներքս մտեալ՝ հեղձանի։

Ջօրութիւն առակիս այսպիսի է. զի հզօրք զտկարս արհամարհեն, և ոչ երկնչին, սակայն իմաստութեամբ զօրանան փոքունք, և յաղթեն հզօրաց։ Եւ այս իմաստութիւն է՝ ի փոքունց իբրև ի մեծամեծաց երկնչել (Մխ., ՃԾԳ. 124)։

Բոլոր իշխաններն էլ շար չեն ըստ Մխիթարի. կան և այնպիսիները, որոնք իրենց բերդերի մոտ տեղ են տալիս ժողովրդին ապրելու և իբրև կռվող պաշտպանում են նրան ավազակներից ու ասպատակավորներից։ Եվ այս անում են նրանք իբր մի բարեգործություն, իբր մի բարեպաշտական գործ, վշտակցելով տկարներին և փոխարենն իբր թե միայն աղոթք ու մաղթանք ստանալով իրենց ողջության և հոգու փրկության համար։

Յրամ ճընճղկու երթեալ առ արագիլ, և աղաշեալ զնա ասեն. Ի բոյն քոյ տեղի մեզ տացես հանել ձագս, և յօժից զձագ մեր պահեսցես: Եւ նա ասէ. Զի՞նչ ինձ առնիցէք, զի զայդ ձեզ առնիցեմ: Եւ ասեն. Աղօթս առնեմք. զի ձագք ձեր առողջութեամբ սնանիցին ի վնասակարութենէ օդոյ, և ի հանդերձեալսն կենաց արժանի լինիք յաղագս արդարութեան ձեր: Եւ յաղագս այսորիկ տեղի ետ նոցա: Եւ եղև ի հանել նոցա ձագ, սողաց օձ առնուլ ի նոցանէ, և տեսեալ տառեղան՝ եհար սատակեաց զօձն. և շրջէր ևս շուրջ ի սահմանսն միանգամայն սատակել զօձսն յաղագս փրկութեան նոցա:

Զվշտակցութիւն առակս ուսուցանէ տկարաց՝ յերկաքանչիւրսն վայելել փրկութիւն սակս բարեգործութեան նոցա (Մխ., ԾԻԲ. 103):

Վարդանա առակների մեջ, սակայն, այդ պաշտպանությունը չկա: Մխիթարի այդ առակն այնտեղ փոխվել է այնպես, որ իշխանն այլևս չի պաշտպանում իր հովանուն ապաստանող ժողովրդին, այլ միայն իր զվարճությունն է անում. նա ժողովրդին խաբում է, ըստ առակի առասպելին, իբրև թե օգնել չի կարողանում նրան, թեպետ կամենում է: Այս արդեն 14—15-րդ դարերի հայացք է, երբ հայ ազնվականութիւնն ընկած էր:

ՄԱՆՐ ԹՈՋՈՒՆՔ ԵՒ ԱՐԱԳԻԼ

Ժողովեցան մանր թռչունքն և աղաշեցին զարաքիւն, զի դիցեն զբոյնս իւրեանց ի ներքոյ բնին արաքիւ: Եւ եկեալ աւօքն բնակեցան ի խոհան, զոր կուտեալ էր արաքիւն ի թուն իւր: Եւ սկսան քարոզել զնորածին ձագսն մանր թռչնոցն: Եւ արաքիւն ունի սովորութիւն, որ տանի զզլուխն յետ ի վերայ թիկանցն և զկտուցն կլկլեցնէ իբրև զձնձղայս. և կարծէին մանրաձագերն, թէ ապաշօէ (ապաշաւել=խղճալ, ափսոսել, ցավել) զմեզ. և ասէին առ նա, թէ՝ Շատ շնորհակալ եմք քեզ. զի թէպէտ և աւգնել ոչ կարես, տրտմակից լինիս մեզ:

Նշանակէ առակս, թէ թագաւոր ոմն կամ իշխան ոչ կարէ աւգնել ժողովրդեանն և պահել ի թշնամեաց. այլ զհարկն յաւելորդ պահանջին աղքատացն և ինքեանք փափկանան, նոյնպէս և հոգևոր առաջնորդքն զի խնամ ոչ տանեն հօտին և ոչ հոգան զբորոտն զհիւանդացեալսն մեղօք, այլ զգէրն զենեն և ճարպովն պարարտանան (Առ. Վարդ., Բ., 198. ԺԿԵ):

Ըստ առակի խրատական մասի, ժողովուրդն արդեն գիտե, որ ազնվականութիւնն այլևս անպետք է և ավելորդ է և զուր ծանրաբեռնութիւն: Նա միայն փափկանում և իր անձն է պարարում: Այսպես և հոգեվորականութիւնը:

Բայց այդ չէ միայն: Վարդանա առակների մեջ, որոնք ժամանակով ավելի ուշ են, աշխատավոր՝ շինականի այս դասակարգային պայքարն ընդդէմ ազնվականի՝ մի փոքր ավելի է շարունակվում: Աշխատավորն այնտեղ արդեն կատարելապես գիտակցում է իր արժեքը, իր շահերի հակադրութիւնն իշխանների դիմաց: Նա ըստ արժանվույն գնահատում է այն թագավորներին, իշխաններին ու պարոններին, որոնք ոսկով ու արծաթով զարդարուն ձիերի վրա բազմած ման են գալիս և ապրում են աշխատանքով մշակի, որ յարչարվում և հողնում է աշխարհը շեն պահելու համար: Ուտում են իշխանները և երախտամոռ լինում. հեծնում են ձի և միայն աշխարհ ավերում:

Եզն և ձին խաւսեցան ընդ միմեանս: Ասաց ձին ընդ եզն, թէ՛ Դու ո՞վ ես կամ զի՛նչ պէտս ես: Ասէ. Ես ձի եմ, որ թագաւորք և իշխանք և պարոնայք կազմեն զիս ոսկով և արծաթով և բազմին ի վերայ իմ: Ասէ եզն. Ամէն աշխարհիս շէն եմ ես, որ վաստակիմ և շարշարիմ և խոնջիմ. և ապայ դու և քու թագաւորն ուտէք. և ամենայն մարդ զվաստակս իմ ուտեն. և թէ ոչ վաստակիմ, դու և քու թագաւորն մէկ հետ մեռանիք. և դու երախտամոռաց մի՛ լինար:

Յուցանէ առակս, թէ մարդ կայ, որ աշխատի քան զեզն, և մարդ կայ, որ հանապազ զձի հեծնի ու աւերածէ աշխարհի. և թէ աշխատաւորն ոչ աշխատի, որպէս զեզն. նայ մեռանի ձին և հեծնող նորա (Առ. Վարդ., Բ, 151. ՃԻԷ):

Ազնվականն, ուրեմն այլևս ոչ միայն անպետք է, այլև պարապորդ, ավերածու: Այս գիտակցութիւնն այնուհետև մինչև այժմ էլ մնում է մեր աշխատավոր ժողովրդի մեջ: Ինչքան էլ իրականութեան համապատասխան է եղել առածը, թե «էշը դատի, ձին ուտի», բայց և այնպես ժողովրդական առակը, որ տողերիս գրողը գրի է առել 1885 թ. Աստապատ գյուղում²⁵, ասում է.

«Ոսկե թամբով ձին բեռնած եզան ասավ.

— Ես ձի ամ ձիավորին,

Ոսկե աթոռ ամ թագավորին:

Եզն ասավ.

— Ես եզն ամ եզնավորին,

Ոսկի աթոռ ամ ուրշպարին.

Ես շղատեմ արտն ու գարին,

Ղաղառնին [ազոսվները] պոչիդ տակին կշարվին»:

Այսպես ուրեմն, վերջ ի վերջո աշխատավորը, երկրագործ շինականն ավելի բարձր է դասվում, քան նրան կեղեքող ազնվականութիւնը: Եվ այլապես էլ չէր կարող լինել, քանի որ առակաների տեսակը, ինչքան էլ հոգեկորականի ձեռով գրված, իր արմատներն ունենալով աշխատավոր դասի մեջ և առականներն իսկապես նրա գրականութիւնն են: Հենց այդ պատճառով էլ դրանց մեջ տեսնում ենք այն կոիվը, որ կեղեքված աշխատավորները վարում են ազնվականութեան դեմ:

Յ. Արհեստավոր քաղաքացիներ և քաղաքացիների վերաբերմունքն առ գյուղացիները:—Առականները լինելով ամենից առաջ քաղաքացական գրականութիւն, բնականաբար, նույնիսկ Մխիթարի խմբագրութեամբ, իրենց նյութն առնում են նաև քաղաքացիների կյանքից: Այսպես, օրինակ, Մխիթար Գոշի առականների մեջ հանդես են գալիս առանձնապես արհեստավոր քաղաքացիները—հյուսն, դարբին, կտավագործ, կարող (դերձակ), պղնձագործ, երկաթագործ, արծաթագործ, ոսկեգործ, խաղախորդ (կաշեգործ), մորթեգործ, բրուտ, կոշկակար, շինողութիւն: Բացի դրանցից, կան նաև տնկագործ, վաճառական և այլն:

²⁵ Տպված է Տ. Նավասարդյանի «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» մեջ. յոթներորդ գիրք, Թիֆլիս, 1891, էջ 85:

Այս արհեստավոր մարդկանց մեջ տեսնում ենք մի խուլ մրցություն: Հաճախ վեճ է ծագում, թե որի՞ արհեստն է ավելի բարձր: Այսպես, օրինակ. Մխ., ՃԿԵ. 133, դարբնին առավելություն է տրվում հյուսանից. ՃԿԷ. 134, երկրագործը գերադաս է պղնձագործին:

Արքային Սողոմոնի հանդերձ ոմն կարէր արուեստի սքանչելի և յոյժ ուրախացեալ պանծայր. և բեհեզագործն ընդդէմ զիւրն յարգէ արուեստ: Եւ լուեալ արքայի կոշեաց զնոսա և ընտրեաց ի մէջ նոցա, թէ անկազմ է՝ կտաւ առանց կարողի. սակայն զո՞ կարէ արուեստին, եթէ չիցէ արարեալ կտաւ. զի և Ադամ զտերև եգիտ և արար հանդերձ: Եւ այսու առաջին ցուցաւ կտաւագործ քան զկարող:

Ամենայն ուրեք առակս անպարսաւ ցուցանէ զկտաւագործ, զոր բազումք այսպանեն (Մխ., ՃԿԶ. 133):

Այս առակով կտաւագործն ավելի բարձր է, քան կարողը, այսինքն՝ գերձակը: Շատերն այսպանում են կտաւագործին, բայց թե նա որքան գիտակցում է իր արհեստի արժեքը, այդ տեսնում ենք ներքևում դրված առակից՝ տամբատեցի կտաւագործի մասին: Ծաղրն ու այսպանումը տեսնում ենք և ուրիշների վերաբերմամբ. խաղախորդը մորթեգործին է այսպանում, և սա նրան (Մխ., ՃԿԹ. 135). ուրիշները կոշկակարին (Մխ., ՃՀԱ. 136): Այս ցույց է տալիս տարբեր համբարութիւնների վերաբերմունքը միմյանց: Տեսնենք մի ուրիշ կողմ—տարբեր վիճակների կամ դասերի հարաբերութիւնը: Այսպես՝ Մխ., ՃԿԵ. 132 առակի մեջ դարբնութիւնը, քաղաքացու արհեստը, նախամեծար է դասվում, քան երկրագործութիւնը, շինականի պարապմունքը: Դա քաղքենիների կարծիքն է. Այդպես չի մտածում, սակայն, ինքն առակախոս Մխիթարը. ամեն արհեստ ու պարապմունք, ժամանակին նայելով, կարող է ավելի մեծարելի լինել:

Ի թագաւորին ոսկի խնդրէր երկրպագութիւն յամենայն նիւթոց, և թագաւոր զանձն կոշէր, զի պատկեր եղև թագաւորի. և նովաւ ամբարտաւանէր գործովն ևս ի վերայ արծաթագործաց և ալլոց. և ի զալն ամենեցուն՝ ոչ եկն ցորեան ասելով. Կամ, մինչև նախ ինձ եկեալ երկիր պագանիցէ:

Փոփոխելի առակս ցուցանէ զնիւթականքս, զի ոչ միշտ պատուին. զի յերբեմն մեծարի ոմն, և երբեմն անպատուի. Վասն բազում անգամ վտանգի սովոյն նիւթք ամենայն խոնարհին ընդ ձեռամբ ցորենոյ: Նմանապէս և յալսն է տեսանել. ըստ այսմ և յարուստաւորս պատահի, որովք չէ պարտ ամբարհաւաճել (Մխ., ՃԿԸ. 134):

Վերջ ի վերջո ցորենը, ուրեմն դարձյալ երկրագործ շինականն է, որ չի երկրպագում «թագաւորի պատկեր» ոսկուն և հպարտությամբ պահանջում է, որ իրեն գան երկրպագեն: Դա շինականի կարծիքն է: Քաղաքացիների կարծիքը, սակայն, այդպես չէ: Քաղաքի և գյուղի միջև տեսնում ենք մի խուլ պայքար, որովհետև քաղաքի տնտեսութիւնն ուրիշ բնութիւն ունի, քան գյուղինը. քաղաքինը նոր էր, արագ բարձրացող, գյուղինը՝ հին, ընկած: «Ասպետն արեղայի և գյուղացու հետ միասին,— գրում է Կ. Կառուցկին,— հանդիսանում էր արտադրութիւն հին ավատական եղանակի ներկայացուցիչը: Այս երեք վիճակներից (դասերից) յու-

րաքանչյուրը ծառայում էր իբրև արհամարհանքի և ատելության առարկա մեծ քաղաքների բնակիչների համար... Քանի դեռ հեղափոխական էր մնում քաղաքացի բնակչությունը... նա թշնամիների դեմ կռվում էր կատակներով ու ծաղրներով: Հիմար գեղջուկը, դատարկապորտ տերտերը, իր աղքատության մեջ հպարտ ասպետը սիրված գործող անձեր են վերածնության և հաջորդ դարաշրջանների զրականության»²⁶:

Այս միևնույնը գտնում ենք նաև հայոց գրականության մեջ 150—200 տարով ավելի վաղ, քան եվրոպական գրականության մեջ: Մխիթարի մի քանի առակների մեջ ծաղրվում են ոչ միայն հոգևորականները, այլև շինականները — մշակը, երկրագործը, հողագործը: Մխ., ԾԳ. 54. «Զխստոր Գալիանոս՝ Թիրակէ կոչէր շինականաց. եւ լուեալ մշակի միոյ, առեալ եկեր կայթիւ (=կողովով), և խելագարեալ կուրացաւ»: Կամ հետեւյալը. Մխ., ԾԳ. 54. «Եփեալ հողագործ ոք ի պարտիղէ իւրմէ զսօխ բազում, կարծելով զնա բանջար, և անկաւ յորովայնածութեան ախտս»: Կան առակներ, որոնց մեջ ևս ծաղրվում են իսկապես հիմար գեղջուկները, բայց Մխիթարն, ինչպես երևում է, զգուշությամբ, ընդհանուր ձևով «ոմն», «ոք» բառերով է պատմել: Այդպիսիներից են, օրինակ՝ Մխ., ԾԸ. 56, Կ. 58, ԿԱ. 59: Վարդանա առակների մեջ կա Մխիթարի Կ. առակի մի փոփոխակը, որի մեջ մի մարդ քաղաք է գնում մի էջ գնելու: Ուրեմն գյուղացի, որ քաղաք է գնում: Դրա մի փոփոխական էլ են գրի եմ առել 1885 թ. Աստապատ գյուղում: Այստեղ ծաղրվում են Դարաշամբի գյուղացիները, որոնց վրա են պատմում ամեն տեսակի զվարճալիքներ²⁷:

4. Աշխարհականի հալացքն եկեղեցականի վրա:—Առակների մեջ ինչպես ազնվականության, նույնպես և եկեղեցական դասի նկատմամբ արդեն փոխված է հայացքը: Չնայելով որ Մխիթարի առակները գրել է մի հոգևորական, — առակներից մեկի մեջ (ԾԺԵ, էջ 98) տեսնում ենք, որ հեղինակը հոգևորական է, քանի որ նա քահանաների մասին խոսում է առաջին դեմքով, — բայց և այնպես նրանց մեջ պարզ երևում է աշխարհականի, այն էլ ոչ ազնվականի վերաբերմունքը դեպի հոգևորականը, որ և ապացույց է մի շարք առակների աշխարհիկ ծագման: Ինքն Առակախոսն իբրև հոգևորական դեռ շատ մեծ կարծիք ունի եկեղեցականների մասին. նրանք, ինչպես երկինքը երկրից, շատ բարձր են աշխարհականներից և լուսավորության աղբյուրն են:

Երկիր հայեցեալ ի բարձրութիւն լերանց՝ համարձակեցաւ լինել և երկին. և ոչ կարաց զլուսաւորս ընդ ինքեամբ առնել նման երկնի՝ և լուսաւորել:

Յանդիմանէ նշանակս զաշխարհական ոմանս, որ փքացեալ ի ճոխութիւն իւրեանց, զքահանայից կամին հափշտակել զպատիւ. սակայն լուսաւորին՝ քան լուսաւորեն, նման երկրի, ղի լուսաւորի՝ քան լուսաւորէ (Մխ., Զ. 8):

²⁶ К. Каутский, Томас Мор и его утопия, М., 1924, էջ 41 և հտն.:

²⁷ Տ. Նավասարդյանց, Հայ ժողովրդ. հեքիաթներ, վեցերորդ գիրք, Թիֆլիս, 1890, էջ 54—61:

Քաճանայական տոհմը, թեպետ աղքատ, բայց հոգևորով հարուստ լինելով՝ արժանի է Առակախոսի կարծիքով նույնիսկ թագավորական տոհմի հետ հավասարվելու:

Խնամութիւն առնել ընդ միմեանս կամեցան թթենի և ձիթենի. և պանծայր ի զօրութիւն իւր իւրաքանչիւր ոք, ձիթենի յարազուարճութիւն և ի պտղաւտութիւն, մանաւանդ զի պտուղ նորա նիւթ է ձիթոյ. և ձէթ նիւթ է լուսոյ, և լոյս լուծիչ խաւարի: Իսկ թթենի ի քաղցրութիւն պտղոյ, և զի սաղարթ իւր նիւթ է մետաքսոյ, զոր որդունք ծնանին, յորմէ կերպասք լինին, զոր թագաւորք և իշխանք վայելեն: Որում և դիմադրէ ձիթենի զդիւրանցութիւն պտղոյ նորա, և զախտաւորն լինել հանդերձ, քան թէ հարկաւոր, և զի ի գիշերի մերկանայ, բայց լոյս ի գիշերի վառի: Ասէ թթենի. Այլ ի տունջեան շիջանի: Եւ ասէ ձիթենի, թէ՛ Ոչ շիջանի. այլ յազգակիցն իւր խառնի. իսկ փառք քո ծաղկընկէց է և անցաւոր: Եւ այսու պարտեալ թթենի՝ և հայցէ լինել իրին:

Նշանակ առակիս այսպիսի է. զի թագաւորական ազգ թէպէտ փառաւոր է, այլ երկրորդօրօք ճոխանայ, որք հոսանուտք են, որում թթենիդ է նշանակ: Իսկ քաճանայական տոհմ թէպէտ և աղքատ իցէ, մեծապատիւ է հոգևորօք, և արժան է զուգիւ ընդ թագաւորական տոհմի (Մխ., ԺԳ. 41):

Բայց այդպէս չէ ժողովրդի հայացքը եկեղեցականի վրա: Ինչքան էլ սա երևում է դեռ կարգապահ և մեծ ազդեցությամբ ուսմկի վրա, ինչքան էլ կան նաև իսկական սեւագգեստ կրոնավորներ, որոնք մի անգամ որոշած լինելով հեռանալ աշխարհից, միշտ սգավոր են մնում և նույնիսկ կարճ ժամանակով չեն ուզում ուրախանալ (Մխ., ԾԼԴ. 112), բայց և այնպէս եկեղեցականությունն ընդհանրապէս ընկած է պատկերանում: Հոգևորականը նույնպէս հափշտակող է, ինչպէս և իշխանը. ուստի նրա դեմ էլ պայքարում է աշխատավորությունը, և այդ պայքարն երևան է գալիս հաճախ ծաղրով: Հին ճգնավորական խստակեցությունն այլևս ոչ միայն հարգանք չի վայելում և ազդեցություն չի թողնում, այլև, ընդհակառակն, ծաղրի առարկա է:

Գնդածաղիկք և կորնգան և խոլորձ՝ առուտյտ կապոյտ և սէզ և նմանք սոցին ծաղր եղեալ զցիւնկ՝ ասէին, եթէ՛ Զի՞ն՝ է զի մեք զուարճացեալք կամք, և նա ծիրեալ դեղնութեամբ: Եւ լուեալ՝ պատասխանեաց. Վասն զի անմիտք էք և աներկիւղ, ոչ խորհիք եթէ վասն մեր սուրբ սրեն գերանդեաց. իսկ ես խոկալով յայսոսիկ՝ զարհուրեալ դեղնիմ:

Յայտնապէս ցուցանէ առակս, թէ յոյժ անմիտք են որ մոռանան, եթէ բնութեամբ մահկանացու է ազգ մարդկան. և պատրեալք յերեւի ի մեծութիւնս՝ ծաղր առնեն զարս երկիւղածս և զկրօնաւորս. ուստի յանդիմանին ի նոցունց անմտութիւն նոցա. և ինքեանք դիտելով զապականութիւն երկրաւորացս՝ ոչ պատրին. այլ ճնշեալ և երկիւղի միշտ ներգեհին (Մխ., ԼԳ. 39):

Ծաղրում են, ուրեմն, կրոնավորների կենցաղավարությունն ասելով, թե՛ ինչո՞ւ մենք ուրախ ենք և նա հալումաշ է եղել, դեղնել: Իհարկե, Մխիթարի համակրությունը ծաղրողների կողմը չէ, որոնց նա անմիտ է համարում: Ծաղրում են կրոնավորների վարք ու բարքը, նրանց գծծությունն ու ժլատությունը, և նույնիսկ պահանջկոտ են նրանց և վանական-

ների վերաբերմամբ: Աշխարհականները հյուր են գնում աղքատ կրոնավորների մոտ, նրանց նեղլիկ քարանձավները, ցույց են տալիս այդ դժվար տեղերն և միաժամանակ պահանջում են պարարտ կերակուրներ և խորտիկներ (Մխ., ՃԻԷ. 107):

Կրոնավորները շատ անգամ բան չեն ունենում տալու. բայց և շատ անգամ էլ պատահում են այնպիսի ժլատ ու գծծի կրոնավորներ, որոնք դեղի համար էլ բան չեն տալիս, և այդպիսիների գլխին աշխարհականները խաղեր են սարքում. «Ոչ ետուր դեղոյ, ետուր փորոյ» (Մխ., ԶԷ. 77):

Դրա պատճառն, անշուշտ, կեղծ կրոնավորությունն է, կեղծ բարեպաշտությունը, որ հաճախ հանդիմանվում է Մխիթարից: Կրոնավորները կորցրել են իրենց խոնարհությունը (Մխ., ԻԵ. 29). Կան այնպիսիները, որ մահից վախենալով, այսինքն՝ զինվորական ծառայությունից փախչելով, ասում են, թե կրոնավոր են, բայց անապատում ապրելու փոխանակ՝ աշխարհում դատարկ շրջում են (Մխ., ՃԺԶ. 99):

Այսպիսի կեղծ կրոնավորներ միշտ էլ եղել են. բայց 12-րդ դարում նրանց թիվը մեծացած է եղել, որ ներսես Շնորհալին, ինչպես տեսանք, իր ընդհանրական թղթի մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձնում նրանց վրա: Եղել են, հարկավ, և այնպիսիները, որոնք գնալով լեռը կրոնավորելու, չեն դիմացել տեղի դժվարությանն ու կյանքին և շուտով ետ են փախել աշխարհ՝ նորից իրենց հին կյանքին: Մխիթարի համակրությունն, անշուշտ, այդպիսիների կողմն էլ չէ (Մխ., ՃԴ. 91):

Շատ ուժեղ կերպով արտահայտված է արդեն աշխարհական կյանքի ձգտումն առականների մեջ: Քահանայության ուսումը, օրհներգությունն ու սաղմոսն այլևս չեն գրավում, զի սուգ և տրտմություն են պատճառում: Թեպետ դեռ գիտեն, որ այս աշխարհի տրտմությունը հետո այն աշխարհում ուրախություն է բերում, բայց և այնպես այդ քարոզին լսող, հետեւող չկա: Մարդիկ ավելի սիրում են իրենց հոր արվեստը, ուրախ երգը, խաղ ու պարը, «երկրաւոր ուրախութեանց պատրանքը»:

Սարեկ ետ գորգի իւր յուսումն քահանայութեան. և նա ի սոխն և ի մրմունջս թեակոխէր, եւ խրատէր քահանայն օրհներգութեանց և սաղմոսաց փոյթ առնել, յորմէ սուգ և զղջումն յոգի գործի: Իսկ նա ի պար յաւելոյր, թէ՛ Հօր իմոյ արուեստ ուրախութեան է պատճառ, իսկ քոյդ տրտմութեան: Եւ թէպէտ ուսաւ յետոյ՝ թէ տրտմութիւն այժմուս բերէ ուրախութիւն յետոյ, սակայն անլուր և զեւալ, դարձաւ ի տուն իւր:

Զերկրաւոր ուրախութեանց զպատրանս առակս նշանակէ, որով զկատարածն իմանան, եթէ ի յողջ վախճանի, որպէս և տէր իսկ ասաց. նմանապէս և հոգեւորն սուգ յուրախութիւն յանգի (Մխ., ՃԼԳ. 112):

Այսպես ուրեմն, ինչքան էլ տեսականի մեջ դեռ իշխում է ճգնավորական հայացքը, գործնականի մեջ, ընդհակառակն, ուրախ կյանքը, աշխարհիկ ոգին է տերը, նույնիսկ միայնակյացը սատանայի հետ պայման է կապում և նրա օգնությամբ եպիսկոպոսական աստիճանին հասնելով, եկեղեցին դարձնում է գուսանական նվագի վայր:

Ասի յառապաց, թէ միակեց մի սատանայի ուխտ եղ, որ տարի մի պահս կենայ, թէ զնա ի մեծութիւն հասուցանէ: Սատանայ յանձն էաւ կատարել զխնդրուածս նորա: Յորժամ վճարեաց զպահսն, շարժեաց զեպիսկոպոս քաղաքին, որ եղ զնա եկեղեցապան. և ի միւս տարուջն շարժեաց որ օրհնեաց զնա արեղայ. և ի միւս տարուջն եղև մեռանիլ եպիսկոպոսին. շարժեաց զթագաւորն և զքաղաքացիսն առնել իւրեանց եպիսկոպոս: Եւ յորժամ կամէր զգետաւորիլ, զի ժամ արասցէ, եկն սատանայ, ետ ի նա փոքրիկ շորեքաղի մի և ասէ. Իմ ամէն լաւին փոխարէն, որ զքեզ յայդ մեծագոյն աստիճանդ հասուցի, զայս արա. առ զայդ փոքրիկ շորեքաղիդ ի ծոցդ դիր. և զգետդ ի վերայ հագիր և յորժամ ի բմն ելանես, նա մէկ մատամբդ ի վերայ մէկ լարին զարկ: Եւ այնպէս արարեալ պատրեալ եպիսկոպոսին՝ յանկարծակի հազարք հազարաց և բիւրք բիւրոց տասնաղի և թմբկի և սուտնայի և շանկի և շորեքաղոյ ձայն հնչեաց՝ ի մէջ եկեղեցոյն: Զարհուրեցան թագաւորն և ժողովուրդն և ոչ զոք տեսանէին հարկանող նուագարանացն: Հրամայեաց թագաւորն բռնել զգետն եկեղեցոյն՝ և զիւրաքանչիւր ոք մերկացուցանել և փնդուել: Եւ այնպէս արարեալ ո՛չ զոք գտին պատճառ, և մնաց թագաւորն և եպիսկոպոսն միայն: Թագաւորն ևս մերկացաւ. և ո՛չ գտաւ առ նա ինչ: Եւ յորժամ մերկացուցին զեպիսկոպոսն, գտին ի ծոցն զշորեքաղին այն, և ի շարշարանս արկեալ խոստովան եղև զուրացութիւնն և զդաշինս, զոր եղեալ էր ընդ սատանայի: Յայնժամ կապեցին զնա ի յագի ամենհի ձիոյ և թողին ի դաշտի. մանրամասնաբար կոտորեալ եղև մարմին նորա. և այնպէս աւանդեաց զդառնացալ հոգին ի ձեռն սատանայի:

Յուցանէ առակս, թէ ով որ սատանայի բարոյն և ուխտին հաւատայ, բաժին նորա վերջն այնպէս լինելոց է (Առ. Վարդ., ՄԻԳ. 252):

Պակաս ընկած չէ իր զոշաքաղությամբ և քանանաների դասը: Առակախոսը քահանաների արդար իրավունքն է համարում, որ միայն մեռելների ստացվածքը կողոպուտ անելով ապրեն և ոչ թե իշխանների նման նաև կենդանի մարդկանց ստացվածքը հափշտակեն անիրավությամբ. բայց իսկապես այդպես չի լինում (Մխ., ՃԺԾ. 98):

Քահանաները սուտ ու կեղծ են. ծուլը են, խաբեբա, միայն արտաքին ծեսերը կատարող, մատաղի ետեից ընկած: Աղվեսները լափելու համար քահանա են դառնում (Մխ., ՂԸ. 84):

«Հոգեւոր առաջնորդքն... խնամ ոչ տանեն հօտին... այլ զգէրն զենեն և ճարպովն պարարտանան» (Առակք Վարդ., Բ., 198. ՃԿԷ): Քահանաները, ինչպես և եպիսկոպոսներն ագահությամբ նույնիսկ խոստովանության խորհուրդը դարձնում են եկամուտի աղբյուր, պողոնիկներին և պիղծ մարդկանց նախ եկեղեցուց մերժում են վախեցնելով, իսկ հետո կաշառքով ընդունում են և հաղորդում: Քահանան նույնիսկ անմեղներին մերժում է եկեղեցուց. իսկ չարագործներին կաշառքով ընդունում եկեղեցի (Առ. Վարդ., Բ. 257. ՄԻԶ):

Այսպիսի դրության ժամանակ հասկանալի է, որ մարդիկ, նույնիսկ հովիւները չցանկանային այլևս հաղորդվել:

Յաւոր զատկին տօնին եկին հաւատացեալք հաղորդել, և զոմն հովիւ բռնադատէին հաղորդել. և տեսեալ ի բաց փախեաւ ասելով. Ոչ ճաշ է զի կերայց, և ոչ հրամենք: Եւ ասեն. Այդքան է խորհուրդն: Եւ ոչ հաւանէր առնուլ, այլ ի բաց գնաց:

Զար ամենայն ուստեք առակս ցուցանէ զանգիտութիւն վայրենացելոց ոմանց, զի յերեւելիս միայն հային և գայթակղին (Մխ., ՃՀԲ. 137):

Առակախոս Մխիթարն այդ բացատրում է «վայրենացած մարդկանց անգիտությամբ», բայց իրականի մեջ այդ առաջացած է եղել եկեղեցականների բարոյական անկման հետևանքով: Եկեղեցու այդ խորհրդի ծաղրը երևում է առակի պատմվածքից: Նույն ծաղրը տեսնում ենք և մի ուրիշ առակի մեջ, ուր հովիվը գազանների կերածն է աստծուն մատաղ անում:

Ի ձեռաց շահենի յորսալն զերծաւ ձագ հարալի, և ասաց. Եղիցի պատարագ տեառն: Ծաղր արար զնա հարալն, եթէ՝ Զոր ձեռօք մատուցանես, այն պատարագ տեառն:

Զհովուին ձևացուցանէ զբարս՝ առակս, զի զկերակրեալս գազանաց և զբեկեալս դայլոց՝ նուէրս տեառն ասէր լինել (Մխ., ՃԺԸ. 100):

Վարդանա առակների մեջ ավելի դարգացած է քահանաների ընկած վիճակը. ուստի և սուր երգիծանքներ են հորինված նրանց վրա: Գող քահանաները եկեղեցու ոչ մի սրբությունը չեն պահում այն աստիճանի, որ գողացած կովը տիրոջից թաքցնելու համար նույնիսկ եկեղեցու սեղանն են բարձրացնում և վարագույրը քաշում:

ԳՈՂ ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ԱՅՐԻ

Քահանայ մի գողացաւ զկով այրի կնոջ մի և էած ի յախոռն. և կին յիմացաւ, և ասէ առ քահանայն. Տէր, ժամ է մահուան իմոյ. եկ յախոռն, որ խոստովանիմ: Եւ յայնժամ անցուց զկովն ի ներսի տուն և անդի ի ժամայտուն և անդի եկեղեցին: Եւ ասէ կին. Տէր, առաջի բեմին պարտ է ասել զմահու խոստովանութիւն: Եւ հանին զկովն ի բեմն և քարշեցին զվարայգութիւն ի դէմ: Իբրև մտան եկեղեցին և նստան, յայնժամ կին ի վեր կալաւ զվարայգութիւն և ասէ ընդ կովն. Ո՛վ գարշելի, զքեզ կով գիտէի. և արդ զքեզ պատարագաւո՞ղ ո՞վ արար, ասայ ինձ:

Ցուցանէ առակս, թէ այսպէս համբերութեամբ և իմաստութեամբ պարտ է առաջնորդին և վարդապետին զամենայն ինչ քննել. և ստուգել ամենայն քահանայս և յիմանալ զվարս նոցա և որ չէ արժանի պատարագի, ծածկաբար յանդիմանել և ոչ տալ թույլ կըրկին խաչել զորդին աստուծոյ անարժան պատարագան և հաղորդութեամբն, որ չէ բարի անարժանութիւն (Առ. Վարդ., Բ. 78. ԾԴ):

Մենակյացները շնացող են (Առ. Վարդ., Բ. 69), նրանք էլ գողությունն են անում և գողացած ապրանքը ծածուկ ծախում բոլորովին չնչին գնով, արդարացնելով իրենց, թե Քրիստոս ասել է՝ ձրի առաք, ձրի տվեք (Առ. Վարդ., Բ. 73. ԾԳ):

Որկրամոլությունն ու ագահությունը հոգևորականների, այլև աշխարհականների ամենամեծ պակասությունն է. 15-րդ դարում Մկրտիչ Նաղաշը կովում է այս ախտի դեմ իր ոտանավորներով. նույնը գտնում ենք և Վարդանա առակների մեջ (Առ. Վարդ., Բ. 33. ԻԶ):

Այս ամենի հետևանքն այն է, որ ժողովուրդը սառել է եկեղեցուց: Այլևս ժամասեր չեն: Ավելի սիրով զվարճություն անելու, զվարճալի տեսարանների մտիկ տալու են գնում, քան աղոթելու և քարոզ լսելու:

Կայր էրէց մի ի գիւղ մի և խիստ սաղմոսասէր. և գեղացիքն ոչ գային ի ժամ. էրէցն Կրթայր ի տունս նոցա և ասէր, թէ՛ ի ժամ եկէք: Եւ նոքա ասէին, թէ՛ Գամբ: Եւ ոչ գային. Եւ էրէցն օր մի սուտ խև եղաւ և զգաւազանն ի փիլոնին ծայրն ծալեց և ի վեր կալաւ և շուրջ գայր և գոռայր: Եւ ասեն գեղացիքն, թէ էրէցն խեցաւ. երթամք և ծիծաղիմք: Ժողովեցան այր և կին և տղայ, մեծ և փոքր և եկին առ էրէցն: Եւ ասէ էրէցն ցոռովուրդն, թէ՛ նստէք: Եւ նստան: Եւ ասէ էրէցն ցոռովուրդն. Ո՛վ մոլորեալք, քանի որ սաղմոսէի և աղաթէի և ժամ ասէի, նա սատանայ կապել էր զսիրտն ձեր և քարացուցել՝ որ դժար թուէր ձեզ ժամ գալն. և այժմ սատանայի ձայնն եկիք շուտով լսել և ծիծաղել: Եւ բարկացեալ էրէցն ձգեց զփիլոնն և գնաց ի գեղէն (Առ. Վարդ., Բ. 265. ՄԼԶ):

Մարդիկ այլևս հավատքի խնդիրներով չեն զբաղւում. գրեթե սառն և անտարբեր են դեպի այդպիսի վեճերը, որ միջնադարի էությունն էին կաղմում: Հայտնի պատմական ակի առակի մեջ՝ ճշմարիտ հավատոր բնականաբար դեռ քրիստոնյաներինն է. բայց դա հոգեւորականի տեսակետն է:

ԵՐԵՔ ԹԱԳԱՆՈՐԻ ՈՐԴԻՔ ԵՒ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԱԿՆ ԵՒ ԴԱՏԱՆՈՐ

Ասի ի պատմութեանց, թէ կայր թագաւոր մի և ունէր բազում ճոխութիւն և Գ որդի և ակն մի պատուական, որ առնէր բժշկութիւն: Եւ նա ետ նշան որդոց և ասէ, թէ՛ Յետ մահուան իմոյ, որ ունի զակս զայս, նա առնէ զթագաւորութիւնս իմ: Եւ յորժամ մեռանէր ետ զակն ի միոյ որդոյ իւրոյ: Եւ Բ որդիքն արարին իւրեանց ապակի ակն ի նմանութիւն այն՝ ապին և եկեալ վիճէին ընդ միմեանս վասն թագաւորութեան. և զնացեալ առ իմաստուն դատար մի առնել նոցա դատաստան: Եւ նա առեալ զակն եդ ի վերայ հիւանդին. և յայտնեցաւ զճշմարտութիւնն և նա ետ զթագաւորութիւնն այնմ որդոյն, որ ունէր զակն պատուական:

Առակս ցուցանէ զթագաւորն ամենեցուն աստուած, որ ունի բազում որդիս ըստ արարչութեան և ետ զպատուական հաւատքն քրիստոնէից միայն. թէ որ ունիցի զայս, նայ է ժառանգ արքայութեան ըստ այնմ, թէ որ ոք ոչ ծնցի ի ջրոյ և ի հոգոյ, ոչ մտանէ յարքայութիւնն աստուծոյ: Բայց բազում մարդիկք ունին զձև հաւատացելոց, այլ ոչ ճշմարիտ հաւատըն. քանզի այլազգ սքանչելիք ոչ լինին, բայց միայն քրիստոնէից. զի սոքա ունին զճշմարիտ ակն. զի այնով ժառանգեսցեն զհայրենի արքայութիւնն (Առ. Վարդ., Բ. 286. ՄԶԷ):

Ինչքան էլ Առակախոսը ասելու լինի «պատմական հավատքը քրիստոնյաներինն է», բայց և այնպես աշխարհականը, նույնիսկ հոգեւորականը շատ էլ չի հետաքրքրւում դրանով (Առակք Վարդանա, ՃԽԲ, էջ 168—172): «Քրիստոնեայ և այլազգի. այլ և օրինակ վէճի յաղագս հաւատոյ» առակի՝ և իր վարիանտների մեջ դրւում է այն խնդիրը, թե որի հավատն է ճիշտ, հայի՞, թե՞ ուրիշ քրիստոնյաների, հայի՞, թե՞ այլազգու, այսինքն մահմեդականի: Եվ պատասխանն այն է, թե «12 քրիստոնյա ազգերը» լծված՝ ամեն մեկը հավատի վեմն (վարիանտների մեջ՝ քար, լուսեղեն լեռ) իր կողմն է քաշում, բայց վեմը տեղից չի շարժւում (Առ. Վարդ., Բ. 171. ՃԽԲ):

Այսպես և «72 ազգերն էլ՝ ամեն ազգ լուսեղեն լեռը—աստված իր կողմն է քարշում, թե՛ ես եմ առաջ. բայց աստված ամենքինն է և ան-

շարժ»։ «Լուսեղէն լեառն աստուած է և ՀԲ [72] լուծքն ՀԲ [72] միլաթն է. որ ամէն միլաթ դէմ իւր քարշէ, թէ՛ ես եմ յառաջ և աստուածն ամենեցուն է և անշարժ»։

Այս ամենից, այս ազատախոհութիւնից արդեն շնչում է մի նոր ոգի, որով վերջնապես կազմակերպւում է աշխատավոր դասի հայացքը եկեղեցու և եկեղեցականի մասին։ Նրա համար եկեղեցականը նույնն է, ինչ որ ազնւականը։ Նա հոգևորականության դեմ մաքառելով՝ վերջ ի վերջո իրեն ավելի բարձր է դասում, քան հոգևորականին, թեպետև չի համարձակւում այնպես կտրուկ խոսել նրա դեմ, ինչպես ազնւականի դեմ։ Եկեղեցականը պատարագ է անում, մեղքի թողութիւն տալիս. բայց նա չէր անիլ այդ, եթե չուտեր աշխատավորի վաստակը։

Բայց ո՞րն է ավելի բարձր, հոգևորը, թե՞ մարմնավորը։ Կարդանք «Եկեղեցի և ջրաղաց» առակը.

Եկեղեցին պարծեցաւ ի սրբութիւն իւր և ասաց, թէ՛ ես եմ տաճար աստուծոյ և յիս գան բաճանաք և ժողովուրդք յաղաթա մատուցանել աստուծոյ և պատարագ. և հաշտի աստուած ընդ աշխարհիս. և մեղաց թողութիւն լինի։ Յայն ժամ գայ ջրաղացն և ասէ ընդ եկեղեցին, թէ՛ Զինչ դու ասես, արդար է և ճշմարիտ է. բայց դու զիմ երախտիքն մի՛ մոռանար. որ գիշեր ու ցերեկ կու աշխատիմ և կու դատիմ, որ կոյ ուտեն քահանայն և ժողովուրդքն. և ապա՛ զան առ քեզ աղաթել և երկիր պազանել աստուծոյ։

Յուցանէ առակս, թէ կան աշխարհի մարդիք, որ հանապազ աշխատին և դատին, որպէս մեղու. և թագաւորք և իշխանք և ամենայն մարդիք զվաստակս նոցա ուտեն և ապա՛ երթան յեկեղեցին և զաստուած արհնեն և յիշեն (Առ. Վարդ., Բ. 151. ԾԻԶ)։

Այսպես ուրեմն, նախ մարմինը, ապա հոգին, նախ ուտել և ապա նոր եկեղեցի գնալ աղոթելու։ Կարդանք և մեկ ուրիշը՝ Վարդանա առակներից։

ԱՂՈՒՅՍ ԵՒ ԿԱՔԱԻ

Աղուէսն էառ կաքաւ մի ի բերանն և կամէր ուտել զնայ. և ասէ կաքան. Աւրհնեալ է աստուած, որ կոչեաց զիս իւր արքայութիւն. զի զերծանիմ ի յայս շարեացս. և ապա՛յ դու, աղուէս, գոհացիր զաստուծոյ և ապայ ուտես զիս. քեզ մեծ վարձք է։ Եւ աղուէսն կկեցաւ և հայեցեալ յերկինս և բացեալ զբերանն՝ ասէ. Գոհանամ զքէն, աստուած բարի, որ պատրաստեցր ինձ սեղան բարեօրհան։ Եւ կաքան զերծաւ ի բերանոյն և թաւաւ Եւ ասէ աղուէսն. Ո՛վ անմիտս և յիմարս, յառաջն պարտ էր ինձ ուտել և ապայ գոհանալ զաստուծոյ։

Յուցանէ առակս, թէ զխոստացեալ իրքն մի՛ համարիր քեզ և մի՛ շնորհակալ մարդոյ լինիս, մինչև առնուա. և թէ ջուր տան քեզ, ի նոյն ժամն ի գոգդ առ զինքն, զի շատք ասեն և ոչ տան զասացեալն իւրեանց, ո՛վ եղբայր, և սուտ լինին (Առ. Վարդ., Բ. 58. ԽԲ)։

Ահա թե ինչին է հանգում մեր միջնադարյան վերածնութիւն միտքը մեր առակաների մեջ. նախ ուտել և ապա գոհանալ աստծուց։ Եվ չկարծեք, թե այս գաղափարը միայն մեր հին առականերինն է. դա բուն ժողովրդական հասկացողութիւնն է, որ տարբեր ձևով արտահայտւած գտնում ենք նաև մեր արդի ժողովրդական առակաների մեջ։

«Աղուիս զկաքաւ բռնից: Կաքաւ ըսաց. «Ա՛ղուիս, ի՞նչ տ'էնիս»: Ըսաց. «Քի տ'ուտիմ»: Ըսաց. «Փառք տու աստուն. նուր զի կի»:—Ինչ փառք իտու աստուն, կաքաւ բերնէն թռաւ: Աղուիս դարձաւ, ըսաց. «Ննու տուն աւիր ըլի, ինչ շուր կուշտ շուտը, փառք տա աստուն» (Գ. վ. Հովսեփյան, Փշրանքներ, Թիֆլիս, 1892, էջ 30):

5. Հոգևորականության հայացքը ալլազգիների հետ հարաբերության վերաբերմամբ:—Սոցիալական հարաբերություններ են իրենց հիմքում նաև միջազգային հարաբերությունները, որ մի ազգի իշխող դասակարգն ունի մյուսի նկատմամբ: Ուստի առակների այս տեսությունը լրիվ անհիմա համար տեսնենք այժմ, թե ինչպես Մխիթար Գոշն առանձին ուշադրություն է դարձնում հայերի հարաբերությանն «ալլազգիների», այսինքն՝ մահմեդականների հետ— ինչպես նա իր Դատաստանագրքի մեջ էլ անվանում է մահմեդականներին— և ինչպիսի կարծիք ունի նրանց մասին: Թվում է, թե բուն Հայաստանում թե՛ քրիստոնյա և թե՛ մահմեդական տերությունների մեջ 12-րդ դարում իրար կողքի ապրող երկու ժողովուրդների, հայերի ու սելջուկյան թուրքերի միջև հետզհետե պետք է մեղմանար այն թշնամությունը, որ նկարագրում է Արիստակես Լաստիվերտցին: Կարծես, նրանք իրար հետ միևնույն տեղում ապրելով, կենդանի փոխադարձ ազդեցությամբ, խառն ամուսնությունների և ավելի ևս կրոնական անտարբերության հետևանքով, մի հայրենիքի, մի հող ու ջրի մեկ ընդհանուր ժողովուրդ պիտի կազմեին, իրար հետ միացած ընդհանուր շահերով: Բայց այդ գլուխ չի գալիս 13-րդ և հետագա դարերի վերիվայրումների հետևանքով և այլ պատճառներով: Ի՞նչ է մտածում այս մասին Մխիթար Գոշը և առհասարակ եկեղեցական դասը:

Երբ իր բանակի մեջ շարժական եկեղեցի ունենալու համար Զաքարիա զորավարն Անիում ժողով է գումարում, այնտեղ բերում են նաև «մեծ վարդապետ» Մխիթարին: Ահա թե ինչ է ասում Մխիթարը ժողովական եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին. «Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ Վիրս, և ես հոգամ վասն դորավարիդ, զի մի՛ լիցի սա վրացի իբրև զեղբայր իւր, որում սպասեն Վիրք»²⁸: Եկեղեցականությունն, իր շահերի տեսակետով, ոչ մի բանի, նույնիսկ երկրորդական կրոնական սովորությունների նկատմամբ զիջող չէ: Եթե քրիստոնյաների վերաբերմամբ այսպես էր, բնականաբար. Մխիթարի համակրությունը չէր կարող լինել հայերի ու մահմեդական թուրքերի այնպիսի բարեկամական հարաբերության կողմը, որի մասին ասվեց վերևում: Այն ժամանակ, երբ Զաքարիան, «մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելեան կողմանցն», սրի ուժով նվաճում էր Հայաստանի «ալլազգիներին» մինչև Բագրևանդ և հասնում մինչև Արտավիլ, Մխիթարը, որ նրա խոստովանահայրն էր, չէր կարող անտարբեր մնալ դեպի «ալլազգիները»: Նա առակների մեջ հրահրում է հայերի կրոնական զգացումներն և ատելությունը դեպի մահմեդականները, ցույց տալով, թե՛

²⁸ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 167:

ներանք չեն կարող միմյանց բարեկամ լինել: Առակագիր Մխիթարի աչքին ամենից առաջ զարնում է «այլազգիների» լվացումը, որ նա ծաղրում է. Ըստ Առակագրին՝ նրանք շատ շարիքներ են գործում՝ իրենց առաջնորդներին՝ մոլլաներին հետևելով կապկաբար, և երբ մեղադրվում են, մեղքը ձգում են իրենց մոլար առաջնորդի վրա և ասում են. «այլազգի եմ, լուսնամ և սրբիմ»:

Ետես կապիկ զմալում զի լուանայր, և լուացաւ: Ետես զի ի բարձրաւանդակ ելեալ աղաղակեաց. արար և զայն կապիկ: Իջեալ ետես զի գէշ ուտէր շուն, և սկսաւ կապիկ: Եւ ի մեղադիր լինելն ասաց՝ Այլազգի եմ, լուանամ և սրբիմ: Զի զտեսեալն գործէ:

Պարզ է առակս. զի զբազում շարիս տեսանելով գործեն, և լուացեալ՝ ասեն սրբիլ, զպատճառն ի մոլար առաջնորդն կոտելով (Մխ., ԴԹ. 85):

Ներսես Շնորհալին արդեն ծաղրում է մահմեդականների այս ծեսը:

Այն որ գործէ զաղտեղութիւն
Զանասելի մարդոյ լեզուին.
Ի՛րաւուցանէ իւր ժողովին
Գործել ըզնոյն ըզպղծալին.
Եւ քաւութիւն մեղաց նոցին
Օրինադրէ լուանալին.
Ողողանել ջրով գետին.
Մաքրել միայն զերևելին.
Որով և գորտք՝ որք ի ջրին,
Առաւելուն քան ըզնոսին:
(Ողբ Եղեսիոյ)

Մխիթարի առակների մեջ ուրիշ տեղ ծաղրվում է մահմեդականների մատաղը, որի վրա կուլում են:

Պատարագ զենման մատուցանել ազուաւ կամեցաւ, և զբազումս հրաւիրեաց, և եկին յօ-
ժարեալք: Եւ զենումն նորա էր մուկն հնացեալ: Եւ սկսաւ ինքն հարկանել, և ապա այլքն, և
եղեւ պատերազմ. և զբազմաց զաշսն փորեցին, և մերկ զմիմեանս արարին: Եւ սկսան
նզովել զպատարագ նորա, և զմատուցողն ևս. և ասաց նոցա, թէ՝ Յաշակերտացն ուսայ
ի Մահմետի զպիղծն մատուցանել, և դարձեալ պատերազմել:

Գիտելի և ամենեցուն առակս. զի զդէմս պատարագին ունին պղծոյն Մահմետին:
(Մխ., ԺԻԹ, 109):

Կարդանք և այս առակը.

Մեռաւ որդի ազուաւ՝ և սգաց յոյժ. եկին և բազումք յողբ նորա, և նա ճաշ մեծ յօ-
րինեաց սգատարացն ասելով. Զայս ի քրիստոնէիցն ուսայ, և ոչ ի յայլազգեաց. զի
ժլատեալք ի լաց և ոչ ի հաց կոչեն: Եւ զայս ագաւ արար, զի զբան պատարագին
բժշկիցէ:

Ամենայնիւ առակս զսովորութիւն կարգաց նոցա թիւրս ցուցանէ՝ զսգոյ և զպատա-
րագի և զայլոց ևս (Մխ., ԺԼԱ. 110):

Այսպես ուրեմն, «այլազգիների» բոլոր կրոնական սովորութիւններն ու կարգերը թյուր են ըստ Առակագրին: Եթե նրանք մի լավ բան ունին, ինչպես մեռելահացը, այդ էլ քրիստոնյաներից են սովորել, ասում է Առակագիրը:

Մխիթարն իբրև հոգևորական դեմ է ելնում խառն ամուսնություն-
ներին: Նա մեծ հոգացողությու՜ն ունի, որ այդպիսի ամուսնություններ
չլինեն հայերի և մահմեդականների մեջ:

Բու հրեշտակ առաքեաց առ արծիւ, և խնդրեաց զդուստր նորա հարսն ասելով. Դու
տուրնջեան քաջամարտիկ ես, և ես գիշերոյ. պատշաճիմք ի խնամութիւնս: Եւ յետ բազում
թախանձանաց յանձն առ տալ: Եւ ի լինել հարսանեացն, ի տուէ լոյս ոչ կարէր տեսանել
փեսայն, և ծաղր առնէին բազմեալքն: Եւ իբրև եղև գիշեր՝ և ոչ հարսն ետես լոյս, յա-
ճախեաց և անդ այպանումն: Եւ վասն այսորիկ փութով լուծաւ հարսանիքն:

Զմիտս իւր առակս նմանեցուցանէ այնոցիկ հաւատացեալ թագաւորաց և իշխանաց,
որ զդստերս իւրեանց ըստ իրիք պատճառի յամուսնութիւն տան այլասեռից՝ խաւարելոց
ի լուսոյ հավատոց. ուստի և ոչ է միաբանութիւն, այլ հարկաւոր բաժինս (Մխ., ՃԻԳ. 104):

Քրիստոնյա թագավորներն և իշխանները, ասում է Առակագիրը,
իրենց աղջիկներին որևէ պատճառով ամուսնության են տալիս «այլազ-
գիներին», բայց դրանով սեր ու միաբանություն չի լինում: Նա այս առա-
կը գրելիս անշուշտ նկատի ուներ նաև այն, որ Զաքարեի եղբայր Իվանե
Աթաբեկն իր աղջկան տվել էր Հալեբի սուլթանին կնության: Այս միև-
նույն առակի խրատականը Վարդանա առակների մեջ (Գ. 107. ՄԱ) այս-
պես է. «Ցուցանէ զհաւատացեալ մարդիկ, որ զդստերս տան այլասեռից
խավարելոցն ի լուսոյն Քրիստոսի»: Ուրեմն ոչ միայն թագավորների և
իշխանների դուստրները, այլ ընդհանրապես:

Թորէկ թախանձեր զոգնի թէ՛ Զորդիդ ըո սան առից, և բարեկամք լիցուր: Եւ իբրու յանձն
էառ զկնի բազում հարկի, ասաց, եթէ՛ Վասն զի դժուարահամբոյր է, մերկացո զնա, զի
դիւրին իցէ ի գզուել: Եւ պատրեալ արար: Եւ իբրև ետ զնա, սկսաւ ուտել, և ձեռնհաս
ոչինչ էր առնել. և զնաց բազում կոծով:

Զխորամանկութիւն այլասեռից առակս նշանակէ, որ զքրիստոնեայս պարզամիտս
պատրեն՝ իշխանաց տալ զորդիս նոցա, զի պատուեալ մեծացուցանիցեն. և ոչ կամին թէ
խրատիչ ոք ընդ նոսա իցէ, զի թափուր արարեալ զոգիս նոցա, սպանանիցեն. որ և յայտ
եղեալ խաբէութեան, ոչ ինչ կարող են առնել, բայց միայն ողբան. նմանապէս և ի դըս-
տերսն է տեսանել (Մխ., ՃԺԱ. 95):

Այստեղ էլ Մխիթարը պատմում է, թե «այլազգի» իշխանները խո-
րամանկությամբ խաբում են պարզամիտ քրիստոնյաներին, որ իրենց
որդիներին տան իրենց, խոստանալով, թե մեծ պատվի կհասցնեն
նրանց: Միաժամանակ, սակայն, նրանք չեն ուզում, որ այդպիսի քրիս-
տոնյա տղաների կամ աղջիկների հետ խրատող մի մարդ գնա: Մտղները
չեն հասկանում որոգայթը և հետո միայն իմանալով այդ՝ լուկ ողբում են:

Ճայեկ առ սագ աղբուէր, եթէ՛ Գիշերադէմ գոլով ես՝ ի բնափց պարսաւիմ. և դու
այդքան սպիտակ և պայծառ լինելով՝ աղաչեմ զի ուսուցես ինձ նման քեզ սպիտակա-
նալ: Եւ նա կամակից եղեալ՝ ասաց, թե՛ Միշտ նման ինձ լուսացիս ջրով: Եւ ի լուանալն
եւանէր սև նորա փետուր, և դարձեալ նոյն գայր օրինակաւ: Եւ գայս դարձեալ աղաչէր
ուսանել. որում ասաց. Թէ ընդ լուսեմանդ զիմս ուսցիս լեզու, ապա կարիցես նման ինձ
լինել: Եւ նա յանձն ոչ առնոյր զազգի մոռանալ զձայն. և մնաց նոյնօրինակ գիշերադէմ:

Մեկնի այսպէս առակս. զի գիշերադէտ են ոգւով ազգ Պարսից. և եկեալ առ քահա-
նայս՝ զպայծառութիւն կամին ուսանել ոգւով, զոր ասաց զխորհուրդ մկրտութեանն ամ-

բողջ պահել: Եւ նա լուացեալ ի մեղաց փոխեալ լինէր, և դարձեալ ճշմարիտն խոստովանութիւն յանձն ոչ առնոյր, նոյն օրինակաւ մնայր սեաւ ոգւով. զոր չէ արժան և ոչ ջրով մկրտել, եթէ զհաւատս ոչ ընկալցին (Մխ., ՃԼԵ. 113):

Ուրեմն կան պարսիկներ, որոնք ենթարկվում են հայերին և սրանցից չպարսավելելու համար՝ խնդրում են փախանալ, որ մկրտեն իրենց, և մկրտվում են: Նույն իսկ սրա՝ դեմ է Մխիթարը: Դրանով նրանք իսկական քրիստոնյա չեն դառնում, ասում է նա. քանի որ այդ մկրտավորները հանձն չեն առնում իրենց հայրենի բնությունն ուրանալ, «զազգի մոռանալ զձայն», այսինքն՝ հայ դառնալ լեզվով ու բարքով, այլ մնում են իրենց ազգին, իրենց հին ոգով և վարք ու բարքով: Այս պատճառով և Առակախոսը խրատում է, թե այդպիսիներին «չէ արժան և ոչ ջրով մկրտել, եթէ զհաւատս ոչ ընկալցին»: Այս սովորությունն և այսպիսի մկրտությունը, երևի, երկար հարատևում է մինչև 19-րդ դարու զվարճալիքը, թե քրդի կամ թուրքի երեխաները չէին մնում. ծնվում է մի երեխա ևս, որին հայրը բերում է քահանայի մոտ և նրան շատ բուրդ ու բամբակ տալով խնդրում է մկրտել: Քահանան էլ մկրտում է ասելով.

Գետը զայ Սավալանա,
Թուրքի տղան լողանա.
Ինձ ինչ կը հայանա, թե կը թուրքանա,
Թաք իմ բուրդ ու բամբակը բռնանա:

Մխիթարի առակների մեջ տեսնում ենք, որ «այլազգիները» գրեթե ընկճված են, և նրանց ու հայերի հարաբերությունը բարեկամական է: Բայց ըստ Առակագրին այլազգիները սրտով բարեկամ չեն, այլ միայն ուժի առաջ խոնարհված են. ուստի պատրաստ են միշտ երդմնազանց լինելու: Քրիստոնյա թագավորը ձեռի տակ ունի «այլազգի» իշխաններ, որոնք խոստանում են անհապաղ տալ թագավորի հարկը, մի պայմանով միայն, ասում են, որ «մի՛ հարածամ զմեզ զարհուրեցուցես»: Թագավորը դաշինք է դնում և պահելով իր ուխտը՝ երկար ժամանակ խաղաղությամբ ապրում է նրանց հետ: Բայց նրանք այդ խաղաղասիրությունը թուլություն են կարծում, սկսում են ապստամբել, այլ և ծաղրել նրան: Այդ ժամանակ քրիստոնյա թագավորն էլ չհամբերելով՝ հարձակվում է նրանց վրա և շատերին կոտորում անխնա:

Զարծիւ աղաչել սկսան թուրք միանգամայն որ ընդ ձեռամբ նորա, և ասեն. Անյապաղ զհարկ քո տացուք, մի յարածամ զմեզ զարհուրեցուցես: Եւ նա դաշինս եդ, և կայր ընդ նոսա խաղաղութեամբ բազում ժամանակս: Եւ սկսան ապստամբել, այլ և այպանել. և ժողովեալ խորհէին և յիշխանութենէ ևս ընկենուլ: Պարծէր և ճընճղուկ, եթէ՝ Յաչս նորա ծրտեալ կուրացուցանեմ: Եւ իւրաքանչիւր զօրութեամբ իւրով պարծէր. և սկսան մարտ ևս դնել: Եւ նորա ոչ տարեալ յարձակեցաւ ի վերայ, և զբազումս ի նոցանէ սատակեաց:

Տպաւորէ այս առակ զդէմս հաւատացեալ թագաւորի՝ և զանհաւատից, որ բարեպաշտութեամբ խաղաղութիւն առնեն. նոքա ապախտացեալ ապստամբեն, զպատճառս խաղաղութեան ոչ գիտելով. և այլպանեն, և պատերազմ ևս շարժեն, և ականայ լինին մահ արկանել նոցա անխնայ (Մխ., ՃԻԴ. 105):

Ներսես Շնորհալին ադդեն «այլազգիների» համար սովորական է համարում ուխտադրուժ լինելը:

Զուխտն ստէր զոր եդ ընդ նոսին,
Որպէս բնութիւն էր այս նոցին:

(Ռղբ Եղիսիոյ):

Թվում է, թե ըստ Մխիթարի սուտ երդումը սովորական է՝ եղել իր դարաշրջանում ընդհանրապես:

Մկունք համանգամայն հրեշտակա առաքեն առ կատուն և ասեն. Զի՞նչ քեզ մեղան... չեմք՝ որ այդքան զմեզ հալածես. զի՞նչ քո ուտեմք: Եւ նա ասէ. Ո՞չ գիտէք, եթէ յայն սակս զմեզ դարմանեն մարդիկ, զի զամբարս նոցա մեք պահեսցուք. արդ եթէ դուք այնմ ոչ մեղիցէք, համարձակ շրջեսջիք, և ոչ ինչ ձեզ վնասեցից: Եւ ձեռն ի գլուխ եղեալ երդամբ հաստատեաց զայս: Եւ մկանցն համարձակեալ՝ կամեցան զանկեալ հատան առնու. և յարձակեալ ի վերայ կալաւ զբազումս ի նոցանէ: Եւ ասեն. Ո՞չ ապաքէն երդուար՝ անկեալ հատի ոչ առնու վրէժս: Եւ նա ասէ. Ոչ երդուայ, այլ ըստ սովորութեան զգլխով զձեռս արկի:

Նման իսկ է առակս կեղծաւոր երդուեցողաց, զի և ոչ պայմանի մնան և ոչ ուխտի, այլ ասեն՝ դիպող միայն ժամ գտեալ (Մխ., ՂԱ, 81):

Բաւական է միայն կարդալ Վարդանա առակներից մեկն ևս, «Տաճկաց օրէնք», այսինքն՝ մահմեդական օրենք, որպեսզի տեսնենք, թե ինչպես նրանք, ըստ Առակախոսին, պատրաստ են երդումը խախտել որևէ ձևականութեամբ:

ՏԱՃԿԱՅ ԱԻՐԷՆՔ

Տաճիկ ֆախիր մի զէշն փախուցեր էր և այլ ոչ կարէր բռնել: Եւ երդումն արար ի վերայ կնոջ իւր, թէ՛ Գ տալիս կնիկն պոշ լինի ի յւրմէ, թէ զէշն բռնէ, հեծնու և այլ ոչ իջանէ յիշուն: Եւ յորժամ բռնեց զէշն և հեծաւ և եկաց ի վերայ իշուն շատ մի և յեճեղեցաւ և քէր զէշն և ինքն ի վերայ: Եւ երթալ առ կարդացողնին, թէ ֆաթվայ տան. որ յերբ իջանս յիշուն և կինն ոչ թողւի: Եւ ամենեքեան ասացին, թէ՛ Այդ բանիդ ոչ կայ ֆաթվայ: Եւ յետոյ եկեալ մին կարդացող և ասաց, թէ՛ Մի՛ տարեկուս լինիր. այտոր բան հեշտ է. զնա քէշ զէշն ի ծառին տակն և ել յիշուն ի ծառն և իջիր ի ծառէն ի վար:

Յուցանէ առակս, թէ այլազգիքն առասպելք են և բնութեամբ զարինացն գործեն. քանզի արէնս ոչ ունին. զի անարէնք են և յամենայն արէնս իրեանց զառասպելս խառնեալ ունին (Առ. Վարդ., Բ. 174. Ճեէ):

Մի անգամ որ «այլազգիների» մասին այս կարծիքը կա կազմված, Առակախոս Մխիթարը խրատում է՝ ամենեւին չհաւատալ «այլազգիներին», զգուշանալ նրանցից:

Ողորէր ոմն զխըխնիւն՝ ասելով. Արի եկ արտաքս, զի մեծարեալ պատուեցից զքեզ բազմազան օրինակօք: Եւ նա ասէ. Զիք ոք զքեզ տեսեալ պատուասէր առ այլս, զիա՞րդ և ինձ լինիցիս. ոչ է այդ. այլ զի արեան իմոյ ցանկաս: Եւ ոչ ել արտաքս զերծեալ ի նմանէ զգուշութեամբ:

Զարթուցանէ զմեզ առակս, ամենեւին ոչ հաւատալ պատիր բանից այլազգեաց, յայտնի ունելով զմիտս յանցելոց խաբեութեանց առ այլս. զի արեան և ստացուածոց ցանկան քրիստոնէից, և ոչ եթէ պատուեն (Մխ., ՀԲ. 67):

Այս ժամանակներից են անշուշտ գալիս մեր այն ժողովրդական առածները, որոնցով որոշվում են մեր և «այլազգիների» հարաբերությունները և զգուշութուն է քարոզվում նրանց նկատմամբ:

Մխիթարը մի ուրիշ տեսակ վերաբերմունք էլ է խրատում ընդհանրապես թշնամիների հանդեպ.

Նկեալ ազգ ձկանց առաջի թագաւորին իւրեանց՝ և ասեն, Զի՞ ասացեր թէ թշնամիք առ մեզ ոչ գան, և վասն այն ոչ տամք պատերազմ. ահաւասիկ եկեալ մարդիկ որսան զմեզ, և դու վրէժ ոչ առնուս. և սղոցաձկանն հարեալ զնաւ որսորդաց՝ և զբազումս ընկղմեաց: Եւ զայս ևս եղեալս պատմէին նմա: Եւ լուեալ զչարացաւ նոցա. և ումման ձկան հրամայեաց պահ ունել նաւորդաց, զի մի այնպիսի ինչ պատահիցէ. և զնոսա հաճէր: Ո՛չ զիտէք, ասէ, զի իշխան մեր են մարդիկ կարգեալք յաստուծոյ, և վասն այն հարկ է մեզ լռել՝ զոր ինչ և գործեն:

Հանճարեղս կամի առնել օրինակս զթագաւորս. զի յորժամ հզօր ոք քան զնորայնիցէ թագաւորութիւն, և կամիցի հարկս պահանջել, յանձն առցէ տալ սիրով, և զընդդիմացեալն խրատեսցէ՝ ոչ հակառակել. զի յաստուծոյ կարգաւորեալ է՝ տկարի հնազանդ լինել հզօրի (Մխ., Կէ. 63):

Ուրեմն հզորների առաջ հարկավոր է լռել և հարկատու լինել: Մի ուրիշ առակի մեջ խրատում է, թե երբ թշնամիներին դիմադրել չեն կարող, ավելի լավ է նույնիսկ այդ մասին ժողով չանել և չխորհել:

Ազգ ճընճղկաց հրապարակ եդին խորհել զորսողաց. իսկ ծերունի ոմն ասէ. Մի՛ ժողովիք, գուցէ լուեալ զձայն թևոց թշնամեաց, և թուցեալ՝ զվատասրտութիւն ձեր յայտ առնիցէք. այլ յեկեղեցիս դիմեալ աղօթեցէք առ աստուած: Եւ ոչ լուան. և յանկարծակի ձայն առին թևոց որսողաց, և լուծաւ երախանն:

Զմեզ խրատէ առակս. զի յորժամ չիցեմք բավական ընդդէմ կալ թշնամեաց, բարի է ոչ ժողովելոյ վասն նոցա տալ կարծիս, և դիւրաւ լուծանել յահէ նոցա, և զվատասրտութիւն մեր յատ առնել. այլ խրատու իմաստնոց յեկեղեցիս յաղօթս ապաւինել (Մխ., ԾԼ. 110):

Առնենք մի ուրիշ առակ.

Հարցաւ ընդ թղենի, թէ Զիս'րդ է զի բազում ոստս առ երկրաւ տարածանես: Եւ նա ասէ. Քանզի բազում են թշնամիք իմ, և ես խոնարհիմ, զի մի ոստակոտոր եղեց. և նախ քան զելանելն յիս՝ յագեցուցանեմ, և մոռանան զչարութիւն:

Խրատէ զմեզ առակս, խոնարհութեամբ և սեղանօք և քաղցրութեամբ ընդ առաջ ելանել թշնամեաց, յորժամ ստնանել ոչ կարեմք. զի շիջանիցին ի դառնութենէ բարուց, և մոռացին զչարիս (Մխ., ԺԲ. 13):

Այս առակի մեջ տրված խրատը, խոնարհություն թշնամիների առաջ, արդարացվում է նրանով, թե թշնամիները շատ են, և եթե այդպես չվարվի մարդ, «ոստակոտոր կլինի». ուստի թշնամիների հարձակվելուց, առաջ՝ նրանց աչքը պետք է կշտացնել: Թույլի վարմունքի ուրիշ կենցաղական խրատներ էլ է տալիս նա. «Անվնաս է (հոգու տեսակետով) դիպող ստույգեամբ ազատիլ ի վտանգէ թշնամեաց, և է անեպեր» (Մխ., ԶԳ. 74):

ինչպես և երբ մարդ ընկնում է ապանոդի ձեռն, կարելի է խաբեությամբ ազատվել բռնի մահից: Եվ վերջապես՝ եթե մեկն իր թշնամու ձեռից փախչում է և մահից ազատվում, նա երկչուտ չէ, այլ արի:

Անկաւ ի պատառէ կերողի հատ սիսեռան. և այսանեցաւ ի բակլայէ որպէս զերկչուտ. որում ասաց. Ոչ եմ երկչուտ, այլ արի:

Յուցանէ առակս, յարածամ յապականչաց կենաց մերոց զանգիտել, սակայն արի-ութեամբ ի նոցանէ փախել (Մխ., շԲ. 45):

Ահա ուժեղ թշնամու և առհասարակ ուժեղի հետ թույլի վարմունքի եղանակներ, որ մեր ժողովրդի մեջ եկել հանգել են այն առածին, թե՛ «Այն ձեռը, որ կտրել չես կարում, պիտի պաշես դնես ճակատիդ»: Այս առածը, սակայն, այլազգիների նկատմամբ, ավելի ուշ ժամանակի է, երբ հայերը խիստ ճնշված են եղել զորեղ հարևաններից և ստիպված են եղել այդպես խոնարհվելու, որի պատկերը շատ ցայտուն հանված է Վարդանա առակներից մեկի մեջ («Քահանայ և Ղաղի»): «էրէց մի և խատի մի և խատուն սև ծառայ մի երթային ի ճանապարհ. և էրէցն ամենեկին ոչ խօսէր: Եւ ասաց խատին. «Քաշիշ, ասա ինձ բան ի գրոց»: Ասաց էրէցն. «Սէտի, նայ դու Գ հագուց ես հագեր պողպատի և ես մերկ եմ: Ա. զի խատի ես և շաբաթ. Բ. զի մտնում ես. Գ. քու իրան իրաւ է և սուտն ալ իրաւ է»: Նա ասաց. «Մի՛ ահ կրեր. հանց բան ասէ որ հաւանիմ»... (Առ. Վարդ., Բ. 167, ՃԽԱ): Ահա թե ինչու ստիպված է քահանան խոնարհվել զաղու առաջ և, ինչպես շարունակության մեջ պատմվում է, քրիստոնեութուն և մահմեդականութուն մի հավասար կարգում դնել: Այս ծայրահեղ խոնարհութունն, ինչպես ասվեց, ավելի ուշ ժամանակի է, երբ դադին երեք պողպատի հագուստ էր հագած, իսկ քահանան մերկ էր: Մխիթարի ժամանակ, սակայն, եթե հայերը մի տեղ թույլ էին «այլազգիներից», ուրիշ տեղերում մեծ մասամբ ավելի ուժեղ էին զգում իրենց: Ուստի ինչքան էլ Մխիթարը խաղաղասիրութուն և անհրաժեշտության առաջ խոնարհել է խրատում, բայց և այնպես նա չի փառքում չկուլել. այլ ընդհակառակն, թագավորի համար նա ասում է. «թէ հարկաւորի ի թշնամեաց, անարգութիւն է ոչ տալ պատերազմ» (Մխ., ԿԶ. 63): Ուրիշ տեղ նա ասում է, թե խոնարհութունն իր չափը պիտի ունենա. խոնարհվելով չպիտի ընկնել գետին և լինել «կերակուր անմտաց՝ ոչ գիտելով զպատիւ անձին». «զի խոհականութեամբ խոնարհիլն՝ տիրապէս խոնարհութիւն է: իսկ անիմաստաբարն՝ եղծումն՝ ոչ գիտելով զօրինակ խոնարհութեան զժամանակի և զտեղւոյ՝ ըստ զանազանութեան» (Մխ., ԼԸ. 43): Անիմաստաբար, այսինքն՝ անխելք, անմիտ կերպով խոնարհվելը, ուրեմն, «եղծում», այսինքն՝ ավերում, քայքայում է պատճառում: Բացի այդ՝ անձնապատմութունը չպիտի մոռանալ և դրա համար չպիտի վախենալ մահից:

Այս բոլորի հետ գտնում ենք շատ որոշ ու կտրուկ կերպով արտահայտված նաև այն միտքը, թե երկու շարիքից փոքրագույնը պիտի ընտ-

դել և թե մահն ավելի փոքր չարիք է, քան մշտական տանջանքն ու զըրկանքը: Ուստի ավելի լավ է միանգամից մեռնել ու ոչնչանալ, քան հրում ու ջրում տանջվել շարունակ:

Ի չափողէ գերծեալ ի ձեռանէ ոլեռն՝ գնտատեսակ գոլով գնտին. և նորա զայրացեալ ասէ. Երթ կերակուր լեր թուշոց: Որում ասաց. Բաւական է ի կապճիդ ի հուր և ի ջուր տանջել. ես պարզաբար կերակուր ախորժեմ թուշոց լինել:

Միտք առակիս այս է. զի միջոց է ընդ տանջանս և ընդ տանջանս, ընդ զրկանս և ընդ զրկանս. յորոց եթէ պատահի, հարկաւոր է զհանդարտագոյնն ընտրել ի հօրագունէն, և ի մեծամեծաց զփոքրագոյն (Մխ., ԽԳ. 46):

Սոցիալական հարաբերությունների այս տեսությամբ, գլխավորապես Մխիթար Գոշի առակների հիման վրա, պարզվեց, որ 12-րդ դարում և հետո Հայաստանում գոյություն է ունեցել աշխատավոր դասակարգի պայքարն ընդդեմ ազնվականության և եկեղեցականության: Առակագիր Մխիթարը, լինելով հոգևորականության նշանավոր ներկայացուցիչը և բարձր ազնվականության անձնական բարեկամը, բնականաբար չպիտի ճշտությամբ և ամբողջությամբ տար այդ դասակարգային կռիվ իրական ընդարձակ պատկերը: Բայց թե իրոք եղել է մի հեղափոխական շարժում, այդ շատ մեկին տեսնում ենք առակների մեջ: Պայքարող աշխատավորության գաղափարներն ու ձգտումները, սակայն, կազմակերպված ձևով չեն երևան գալիս: Աշխատավորները, լինեն քաղաքացի թե շինական, արդեն եկել են այն գիտակցության, որ իրենք տանջվում են, իսկ ազնվականությունն ու հոգևորականությունը միայն վայելում են: Նրանք դժգոհ են իրենց վիճակից, քննում են իշխանների արարքները, տրտնջում են նրանցից, և վերջիվերջո ավելի ուշ ժամանակներում, վարդանա առակների մեջ ազնվականներին անպետք և ավելորդ ծանրաբեռնություն են համարում և նույնիսկ երկիրն ավերողներ: Մյուս կողմից՝ ինչքան էլ հոգևորականությունը ջանում է մարդկանց մեջ կրոնամոլություն բորբոքել և նույնիսկ նրանց գրգռել ընդդեմ այլակրոն «այլազգիների», բայց և այնպես հոգևորականներից էլ դժգոհ են, նրանց էլ պարսավում ու ծաղրում են: Եկեղեցու վերաբերմամբ անտարբերություն է երևում առակներին մեջ, և նույնիսկ նախապատվությունը մարմնին է տրվում և ոչ հոգուն: Այս արդեն վերածնության ոգու էական կողմն է, որ տեսնում ենք առակների մեջ: Նույնը հետո կգտնենք և ուրիշ գրական երկերի մեջ:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վաճառական վարդապետ:—Մխիթար Գոշը մեռնելուց առաջ իր աշակերտներին «ընտանի» մեկին, Մարտիրոս անունով, կարգում է նոր Գետիկ վանքի առաջնորդ: «Եւ գրեաց կտակ առ մեծ հազարապետն Իւանէ, եղբայր Զաքարէի,—ասում է Կիրակոս Գանձակեցին¹,—և յանձնեաց ի նա զվանսն և զառաջնորդն»: Այս նոր վանահայրը թեպետև էր «մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, ա՛յր քաղցրաձայն յերգս պաշտամանն, և առատամիտ ընթերցող, և երազ ի գրչութեան»: Եվ Մխիթար Գոշը չէր սխալվել իր ընտրութեան մեջ: Առաջնորդ Մարտիրոսի «իմաստութեամբ» փառավորվում ու հռչակվում է նրա վանքը «քանզի ա՛յր շինարար էր. շինեաց և այլ ժամատուն... Շինեաց և գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք ... Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»,—գրում է Կիրակոսը:

Այս պատմագիրը ծնվել է շուրջ 1200 թվականին²: Նրա «Գանձակեցի» կոչումը ցույց է տալիս, որ նա եղել է կամ Գանձակ քաղաքից, կամ «յաշխարհէն Գանձակայ»³: Ուրիշ տեղ⁴ էլ նա Գետիկ վանքն անվանում է իր համար «տեղի սննդեան»: Պարզ է, որ նա մանկությունից մեծացել և ուսել է այն վանքում: Բայց նա չի գոհացել այնտեղի ուսումով:

Մխիթար Գոշի նշանավոր աշակերտներից մեկն եղել է և Վանական վարդապետը. սրան նույնպես աշակերտել է Կիրակոս, և իր այս ուսուցչին էլ շատ գովում է նա՝ անվանելով նրան «ա՛յր սուրբ և պարկեշտ, և յամենայն գործս բարիս յառաջագէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի, և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին՝ որ ի ժամանակին էին՝ գերազանցեալ, ծննդական մտօք և յարմար բանիւր»:

¹ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց էջ 207:

² Հիշելով 1241 թ. կատարված մի եղելություն «Վասն Ռպանին Ասորուց» գլխի մեջ (Պատմ., էջ 263), նա ավելացնում է, թե այդ տեղի է ունեցել «ի ժամանակի կենաց մեռոց ամս քառասուն՝ պակաս կամ աւելի»: Ուրեմն նա ծնվել է շուրջ 1200 թ.:

³ Ինքը գրում է. «... սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես» (Պատմ. Հայոց, էջ 107):

⁴ Անդ, էջ 239:

Վասն որոյ,—շարունակում է Գանձակեցին,—դեղերէին առ նա ուսման աղագաւ ո՛չ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն»⁵:

Վանականը, անշուշտ Մխիթար Գոշից վարդապետական կոչումն ստանալուց հետո, շինել է մի վանք, որ կոչվել է *Խորանշատ*. «Վասն յոյով եկեղեցեացն՝ որ ի նմա, բնկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երզնկանից բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ»⁶: Այստեղ, իր շինած վանքում, նա ուսում էր տալիս իր աշակերտներին⁷:

Դժբախտաբար այդ ժամանակներում սկիզբն է առնում Հայաստանի համար մի նոր եղերական վիճակ, որ չորրորդն էր հայկական գրավոր գպրութեան շրջանում: Թաթարները Միջին Ասիայի խորքերից շարժվում են դեպի արևմուտք: Նրանց հարվածից փլչում է Խորասանի թագավորութիւնը, և նրա սուլթանը՝ Ջալալադին՝ 1225 թ. գորքի մեծ բազմութեամբ փախչում է դեպի արևմուտք, առնում Գանձակ, Տփլիս և այլ քաղաքները, և պարսիկ, արաբ ու թուրք զորքերով հեղեղելով Հայաստանն՝ անցնում է դեպի հոռոմների, այսինքն Իկոնիայի սուլթանութեան կողմերը: Այստեղ նա պարտվում է Իկոնիայի և Եգիպտոսի իշխանութիւնների, ֆրանկների ու Կիլիկիայի հայերի միացյալ ուժերից և դառնում է Մուղան: Թաթարները հետո նրան հետապնդելով՝ քշում են մինչև Ամիդ և այնտեղ ոչնչացնում նրան և նրա բանակը⁸: Թաթարներից առաջ Խորսուդմի սուլթանի այս վայրագ արշավանքն արդեն մեծ պատուհաս է դառնում մեր երկրի համար. այրացավեր են լինում քաղաքներն ու վանքերը, կանգ է առնում հայ իշխանութիւնների մեջ բարգաւաճող շինարարութիւնը:

Ավերվում է նաև Վանական վարդապետի Խորանշատի վանքը: Բայց նա չի դադարում աշակերտներին ուսում տալուց: Նա «ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ» ստեղծում է իր համար մի նոր օթեան. իր աշխատութեամբ փորում է իր համար «քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոջ, որ կայ հանդէպ գեղջն՝ որ Ոլորուտն կոչի, ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդի: Եւ շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ, և անդ դադարէր դադթութեամբ. իբրև աւերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երզնկանից, ի Ջալալադին Սուլտանէն: Եւ անդ կայր զետեղեալ ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր: Եւ բազումք գային առ նա, և ուսանէին

⁵ Անդ, էջ 206:

⁶ Անդ, էջ 311, 333:

⁷ Համագասպ Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 5: Այստեղ, էջ 10, բերված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ գրեցաւ սաղմոսարանս... Ձեռամբ Նսայի գրչի ի յերկիրս Տայուշ և ի գիւղս որ կոչի Թաւուշ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս... յաթոռս Խորանշատի և Վանական վարդապետի...»:—Խորանշատի վանքը մինչև այժմ էլ մնում է:

⁸ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 211—217:

զբանս վարդապետականս ի նմանէ: Եւ իբրեւ շատացան մարդիկն, հարկ եղև նմա իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դադարեալ էր»⁹:

Այստեղ է, որ Վանական վարդապետին աշակերտում է Կիրակոսը. նա իր ուսուցչին գովելուց հետո՝ ավելացնում է. «Եւ զայս ո՛չ թէ միայն՝ ականջալուր ասեմ, այլ և ականատես իսկ եմ, զի բազում ժամանակս կացաք առ նա ի վարժ կրթութեան ի սահմանս Տաուշ բերդոյ, յանապատի անդ՝ զոր ստացաւ իւր բնակութիւն, և աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական»¹⁰:

Սակայն շատ երկար չի տևում Վանականի լուսավորական գործունեությունն այս նոր վայրում. վրա է հասնում ավելի մեծ շարիքը: Թաթարներն ամբողջ Պարսկաստանին տիրելուց հետո գալիս հասնում են «յաշխարհն Աղուանից ամենայն ախիւք բազմութեամբ իւրեանց, և ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին՝ որ կոչի Մուղան, լի ամենայն բարութեամբ, ջրով և փայտիւ և մրգով և որսով, անդ զետեղեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց: Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերայնոյն, և ի ժամանակս զարնանայինս սփռնէին ընդ կողմանս ասպատակաւ և աւերմամբ. և դարձեալ դառնային անդրէն բանակէին»¹¹: Նրանք առնում, կործանում են Գանձակ քաղաքը. հետզհետեւ ավերում, կոտորում ու կողոպտում են և՛ Հայոց, և՛ Աղվանից, և՛ Վրաց աշխարհները: Առնում, քանդում են և Վահրամի իշխանության ներքո գտնված Շամքոր քաղաքը: «Ապա յարձակեցան ի վերայ այլ բերդիցն՝ որ ընդ իշխանութեամբն Վահրամայ, ի Տիրունականն, և ի յերգեվանքն, և ի Մաժնաբերդ, զոր ունէր Կիրիկէ Բագրատունի... և ի Գարդման, և յայլ կողմանս: Ի Զարիքն և ի Գետաբակս... Բայց այնոքիկ որ առին զՇամքոր, եկին ամենայն ախիւն իւրեանց ի Տաուշ և ի Կաթարեթ և ի Նոր բերդ, և ի Գագ, և որ շուրջ ղնքօք. և ի նեղ արկեալ պաշարեցին ղնոսա»:

Շրջակա գյուղերի բնակիչներն ասպատանելու համար դիմում լրցվում են Վանականի քարայրը. թաթարները պաշարում են նրանց. Վանականը երկու քահանայի հետ իջնում է թաթարների մոտ և աջողում է կոտորածից ազատել ժողովրդին: Նրանք որոշ թվով մարդկանց, որոնց մեջ և Վանականին ու Կիրակոս Գանձակեցուն, առնում են իրենց հետ: Վանականը նույն տարին, 1235 թվականի վերջերին, ազատվում է փրկանքով, իսկ Կիրակոսը փախչելով պրծնում է նրանց ձեռից:— Այս դեպքը մանրամասն պատմել է Կիրակոսը և նրա Պատմության այդ հատվածը բերված է ներքևում:

Վանականն ազատվելուց հետո 1236 թ. լինում է Տփլիսում: Այդ անխոնջ աշխատավորը չի լքվում ձախորդությունից և ձեռնթափ չի լի-

⁹ Անդ, էջ 230:

¹⁰ Անդ, էջ 206:

¹¹ Անդ, էջ 221 և հտն.:

նում իր սիրած գործից: Նա վերադառնում է Խորանաշատի վանքը, նորոգում է այն, և «առնէր նա շինուածս երեւիս,—գրում է Կիրակոսը¹²,—գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր, և զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովէին առ նա յամենայն գաւառաց»: Այստեղ էլ նա վախճանվում և թաղվում է 1251 թ. «Եւ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք ի թաղումն նորա և մեծաւ սգով և տրտմութեամբ ողբային յոյժ, զի զրկեցան ի լուսաւոր վարդապետութենէն երանելոյն և ի հոգեշահ բանիցն»:

Վանական վարդապետը մի գեղեցիկ տիպարն է իր դարի շինարար ու տոկուն ուսուցչի: Նրա կյանքը մի հոյակապ դրվագ է, թե ինչպես Մխիթար Գոշի և ուրիշների աշակերտները, բազում «գրեանս հաւաքեալ» գրատներ շինելով, սփռում էին դիտության լույսը, և հայկական իշխանությունների մեջ արեւելյան խուլ անկյուններում ծաղկում էր կուլտուրան, լուսավորության գործին նվիրված անձերի անդուլ ջանքերով: Նրանք պատրաստում էին իրենց գործը շարունակողներ: Վանականն էլ, ըստ Կիրակոսի, «ի տղայական տիոցն աստուածագործ ծառայութեամբ կացեալ, բազում քրտունս և աշխատութիւնս ցուցեալ ի բանն վարդապետական, բազում ուղիս ի փառս ածեալ»¹³: Նրա այդպիսի «որդիներից» մեկն է եղի և Մեծն Վարդանը, որ անվանում է նրան «համբաւատենչ և արդիւնական վարդապետն Վանական», «աստէն թողեալ անուն քաջութեան յաշակերտս իւր ի գիրս գանձուց եկեղեցւոյ, զորս ամբարեաց ի շնորհացն Աստուծոյ և ի հստակ մտաց ծննդականաց»¹⁴: Իսկ Մաղաքիա Աբեղան¹⁵ գրում է. «Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն սուրբ հոգի վարդապետն մեր Վանականն յերկիրն արեւելեան երկրորդ արեւելք անուանեալ... Նոյնպէս և զովելի աշակերտքն իւր Վարդան և Կիրակոս, Առաքեալն և Յովսէփ Խաչանման բաժանեալ զաշխարհն արեւելից լուսաւորեցին կենարար վարդապետութեամբ... այլ և բազում ուղիս ի փառս ածին, ձրի բաշխելով զտիրական խաչանիշ գաւազանն [=վարդապետական գավազան, վարդապետություն] նմանեալ փառաւոր վարդապետին իւրեանց»:

Ուսումնասիր վարդապետ Վանականը պարապել է նաև գրական աշխատություններով. նա գրել է իր ժամանակակից պատմությունն ըստ վկայության Վարդանի և Կիրակոսի: Վերջինս «Յառաջաբանի» մեջ նախորդ պատմագիրների շարքի վերջում հիշատակում է իբրեւ պատմություն գրող «Մեծիմաստ և հանճարեղ վարդապետն անուանեալ Վանական»: Ապա Լոռիի և Անիի ժողովների (1204 և 1205 թվականների) պատմության վերջում¹⁶ ավելացնում է. «Զբովանդակ իրս՝ զբան և զգործ այսմ

¹² Անդ, էջ 331—334:

¹³ Անդ, էջ 331 և հտն.:

¹⁴ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 191 և հտն.:

¹⁵ Մաղաքիա Աբեղայի Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 12:

¹⁶ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 167 և հտն.:

ժողովուրդս գրեաց մեծիմաստ և առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեանն, զի՝ ականատես էր նա իրացն եղելոց, և ականջալուր, յաշակերտի կարգի գոլով յայնժամ առ մեծ վարդապետին [=Մխիթար Գոշ]։ Այս և այլ յոլով իրք գտանին ի գիրս նորա, որք կամին մտադիրութեամբ ուսանել»։ Իսկ Վարդանը գրում է.¹⁷ «Արդ ի վեց հարիւր ութսուն և հինգ [=1236] թուականէն Հայոց մինչև յեօթն հարիւր չորեքտասանս [=1265], յորում եմքս մեք, զոր ինչ արարին ազգն նետողաց ընդ իշխանս և ընդ իշխանութիւնս որ յայսմ կողմանէ ծովուն մեծի—ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս և ընդ աշխարհն՝ Հոռոմոց կոչեցեալ, ուր էին բնակեալ Հայք և Ասորիք և Յոյնք, Տաճիկք և Թուրք—մանք—գրեալ են մանրամասնաբար Հայրն մեր և ընդ սուրբս աստուծոյ փառաւորեալն Վանական վարդապետ, և հարազատն մեր Կիրակոս վարդապետն՝ հօրն համանման»։

Վանականի գրած պատմությունը, ցավոք, չի մնացել, երևան են եկել նրա անունով որոշ թվով երկեր՝ կրոնական բովանդակությամբ¹⁸, Դրանց բոլորի համար իբրև հեղինակ հիշվում է «Վանական վարդապետ»։ աշակերտներն էլ այդպես են անվանում նրան։ Նույն անունը տալիս է և նրա եղբորորդին. «Ես տէր Մարգարէ՝ եղբորորդի Վանական վարդապետին, համախոհ եմ վերոյ գրելոցս ի յանդարձոյ հօրեղբորն իմոյ»¹⁹։ Բայց 1858 թ. տպագրված է մի աշխատություն՝ «Յովհաննէս Վանական վարդապետի Տաւուշեցոյ Բացատրութիւն աղօթից Ամբակումայ մարգարէի» վերնագրով։ Որ Վանական վարդապետը կարող էր «Տաւուշեցի» կոչվել, այդ հասկանալի է. քանի որ նա ըստ «Յայսմաւորքի»՝ էր «ի Տաւուշ գաւառէն», և նրա վանքերը եղել են «յերկիրն Տայուշ», «ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ»։ Բայց որ նրա անունը եղած լինի «Յովհաննէս», այդ ընդունելի չէ. վերևում հիշված մի երկը տպագրել տվողները, ըստ երևույթին, նրան շփոթել են Մխիթար Գոշի ուսուցիչ «Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշեցի» կրոնավորի հետ։ Եվ ուրիշներն էլ հետագայում այդպես «Յովհաննէս... Տաւուշեցի» անունով շարունակել են կոչել Մխիթար Գոշի աշակերտ «Վանական վարդապետին»։ Անունը՝ «Վանական» իբրև հատուկ անուն գրտնում ենք մի ուրիշի համար ևս Կիրակոսի Պատմության մեջ²⁰, ուր բազմաթիվ անունների շարքի մեջ՝ կա «եպիսկոպոսն Բջնոյ՝ Վանականն և Գրիգոր», և մի տասն անուններից հետո՝ «մեծ հռչակաւոր վարդապետն Վանական»։ Ինչպես Բջնո եպիսկոպոսի անունը եղել է «Վանական», նույնպես և Կիրակոսի վարդապետի անունը կոչվել է «Վանական», և ոչ «Յովհաննէս վանական Տաւուշեցի», որի մեջ «վանական» առնվում է իբրև հասարակ անուն։

¹⁷ Մեծին Վարդանայ Պատմ. Տիեզ., էջ 192։

¹⁸ Յուցակը տե՛ս Համ. Ոսկյան, Հովհաննէս Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 25—35։

¹⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմ. նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 462։

²⁰ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 295։

2. Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»:—Վանականի նշանավոր աշակերտներից է Կիրակոսը, հայտնի մի վարդապետ, որին Վարդան Արեւելցին անվանում է «րաբունեաց պետ»: Գրականություն սիրող է նա, հետաքրքրվող՝ ժամանակակից խնդիրներով, թե կրոնական և թե քաղաքական: Բայց, ինչպես երևում է, ավելի շատ աշակերտների հետ գործնական պարապմունքով է զբաղվել վարդապետը, ավելի դրդել է ուրիշներին գրելու, քան ինքը գրել է: Ուստի նրանից չեն մնում ուրիշ գրական երկեր, բացի նրա «Հայոց պատմութիւնից»: Սրա վրա նա անպայման «բազում աշխատութիւն և երկար ջան» է գործադրել՝ նյութեր ժողովելու և մշակելու, համարելով այդ իր համար մի «արձան գերեզմանի», ոչ թե քարե, «այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի»: Այսպես է գրում նա իր գործի նախաբանի վերջում: Իր անվան անմահացման համար է հոգացել նաև այնու, որ Առաջաբանի սկզբի ասացվածների զխակապը կազմել է «Կիրակոս»: Եվ իսկապես, նրա հիշատակը կենդանի է մնացել իր միակ կարևոր աշխատությամբ, առանց որի անծանոթ կմնային, կամ թերածանոթ կլինեին մեզ Հայոց և Հայաստանի պատմության շատ կողմեր, քաղաքական և կուլտուրական շատ եղելութիւններ և բազմաթիվ պատմական դեպքեր ու դեմքեր:

Նրա Պատմության առաջին մասը քաղված է նախորդ գրավոր աղբյուրներից՝ «երկօք աշխատութեան հաւաքեալ ի նախագրելոց»: Այստեղ, սկսած Ս. Գրիգորից, շարունակաբար համառոտ պատմութիւն է անում ըստ կաթողիկոսների հաջորդութեան, զխավոր ուշադրութիւնը դարձնելով եկեղեցական անձերին ու դեպքերին և երկրորդաբար միայն մեջ բերելով քաղաքական եղելութիւններ: Մեջը կան և այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք հայտնի չեն ուրիշ պատմագիրներից: Երբ հասնում է Ներսես Շնորհալուն, բերում է նրա մի ընդարձակ գրութիւնը՝ «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»: Քանի պատմութիւնը մոտենում է հեղինակի ժամանակին, այնքան ավելի կարևոր է դառնում իր նյութով. վերջը նույնիսկ ժամանակակից իրողութիւնների և անձերի մասին է խոսում:

Երկրորդ մասը սկսում է Լևոնի իշխանութիւնից և նրա թագավորելւոց (1197 թ.) և հասցնում է մինչև 1265 թվականը: Այս մեծ հատվածի պատմության համար հայտնում է, թե «է՛ որ ականջալուր, և է՛ որ ականատես» է ինքը: Աշխատության ընթացքում էլ մեկ մեկ ցույց է տալիս իր աղբյուրները, ինչպես՝ երբ խոսում է Հեթում թագավորի ճանապարհորդության և նրա տեսածների ու լսածների մասին, տվելացնում է. «բազում իրս զարմանալիս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգացն...»: Բաղդատի առման մասին պատմելուց հետո՝ ասում է. «Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պոռն անուանէին... որ ականատես և ականջալուր էր իրացս»: Այսպիսի ծագում ունենալով, նրա հաղորդած հարուստ տեղեկութիւններն ընդհանրապես մեծ արժեք ունին և՛ Արեւելեյան, և՛ Արեւմտյան Հայոց, ինչպես և Վրաց պատմության համար: Նա

մանրամասն խոսում է Զաքարե և Իվանե եղբայրների գործերի մասին, այլև Հայաստանի արևելյան կողմի ուրիշ իշխանների ու վարդապետների, նրանց շինած վանքերի: Բերում է նաև թղթեր կրոնական խնդիրների վերաբերյալ: Առանձնապես ավելի կանգ է առնում թաթարների արշավանքի, նվաճումների և հայերի ու նրանց հարաբերությունների վրա: Թեև երբեմն մեջ է բերում նաև սին զրույցներ, որոնց նա հավատում է մեծ դյուրահավանության, բայց նրա այդ գործն իր ամբողջությամբ մեր առաջ բաց է անում միշտ կարևոր պատմական դարաշրջանի պատկերը: Անհեթեթ բաների մասին պատմվածքներն անգամ իրենց կողմից պարզում են այն ժամանակի և իրեն՝ Կիրակոսի, հետը նաև իր ժամանակակից մտավորականների հասկացողության մակարդակը:

Ինչքան էլ դժվար ժամանակներում էր ապրում նա, բայց և այնպես նա հուսահատ չէր, և այս է նրա անձնական մեծ առավելություններից մեկը. «Վասն զի յօթարեցաք մեք յիշատակ թողուլ յազգս՝ որ գալոց են. քանզի ական ունիմք մեք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի՝ որ պաշարեալս է զմեզ, սակաւիկ մի ցուցցուք քննասիրաց զկերպարանս և զխօսս նոցա» (= թաթարների): Այսպես է սկսում նա իր Պատմության գլուխներից մեկը²¹, որի մեջ շատ հանգիստ ու լիովին բնութագրում է թաթարներին, որոնց անձամբ լավ ճանաչել էր ինքը: Քիչ պատմագիրն եւ մերոնցից ունին ալդպիսի նկարագիրներ:

«Էին տեսեամբ կերպարանաց դժոխատես և ահագնալուր, մօրուս ո՛չ ունելով, բայց սակաւ ոմանց թուելով մազս ունելով ի շուրթն կամ ի կլափն. ական նեղ և արագատես, ձա՛յն նուրբ և սուր բազմակեացք և տեողք: Յորժամ անկանէր յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ, յորժամ ո՛չ անկանէր, ժուժկալք էին. ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին, անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կտրեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գուճս ըստ նմանութեան ուղտուց, և կէսք նստելով ուտէին, և յուտին հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և ըմպելն զղմուզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի ձեռս իւր, և փոքր բաժակաւ առեալ ի նմանէ, ցանէին յերկինս, և ապա՝ յարևմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ. և ապա իւր իսկ ցրտողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ի նմանէ, մատուցանէր աւագագունին: Եւ թէ ոք բերէր նոցա կերակուրս ինչ կամ ըմպելիս, նախ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա ինքեանք ուտէին և ըմպէին. զի մի՛ մահացու դեղոց ինչ դժիցին: Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին. բայց զպոռնիկս ամենեկին ոչ ապրեցուցանէին, որ ընդ իրեանց կանայս. բայց ինքեանք ո՛ւր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր իսառնակէին, և զողութեան ատելիք էին. մինչ զի չարաշար մահաւոր սպանանէին: Եւ պաշտօն ինչ ո՛չ գոյր առ նոսա, կամ երկրպագութիւն, բայց ստէպ զանուն Աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս. զայս՝ թէ զէ՛ն Աստուծոյ գոհանային, և կամ թէ զայլ ոմն Աստուած կոչէին՝ մեր ո՛չ գիտեմք. և ո՛չ ինքեանք ևս: Բայց սովորաբար զայս ասէին. զի զարքայն իւրեանց յազգակից Աստուծոյ. զերկինս առեալ Աստուած իւր բաժին, և զերկիրս տուեալ հաղանին. զի ասէին զՉանկզ Ղանն, զհա՛յր հաղանին, ո՛չ ծնեալ ի սերմանէ առն. այլ լոյս իմն եկեալ յաներեւութից, և մտեալ ընդ երդ տանն, և ասացեալ մօրն, թէ յղասցի՛ր և ծնցիս որդի ինքնակալ երկրի. և յայնմանէ ասէին ծնեալ զնա:

²¹ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 257 և հտն. «Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին...»:

Զայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն որդի մարգարանին՝ եղբայր Ասլան պէկին Սարգսի և Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր իսկ լուեալ էր ի մեծ յառնէ միողէ ի կարի աւագացն, որում անուն էր Ղութու Նուին, յաւուր միում յուսուցանել նոցա զմանկագոյնսն։ Եւ յորժամ ոք մեռանէր ի նոցանէ, կամ սպանանէին, է՛ր զոր բազում ատուրս շրջեցուցանէին ընդ իւրեանս, քանզի մտեալ դիւի՝ խօսէր անդուստ բազում բարբաջմունս, և է՛ր զոր այրէին. և զկէս թաղէին յերկրի խո՛ր փոսիւք, և ընդ նմին դնէին զզէնն և զհանդերձ, և զոսկի և զարծաթ, որ ինչ բաժին իւր էր։ Եւ թէ ի մեծաց ոք լինէր, ի ծառայից և յաղախնեաց ևս դնէին ընդ նմա ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի ասէին նմա. ալլ և ձիս, զի ասէին անդ պատերազմ սաստիկ լինել։ և զոր յիշատակ կամէին առնել մեռելոց, ճեղքէին զփոր ձիոյն, և քարշէին ընդ այն զամենայն միսն առանց ոսկեր. և ապա զփորոտին և զոսկերսն այրէին հրով, և կարէին զմորթ ձիոյն, իբրև թէ զամենայն մարմինն ունիցի։ Սրեալ փայտ մի մեծ, հարեալ ընդ որովայնն և հանեալ ընդ բերանն, այնպէս վերացուցանէին ի ծառ, կամ ի բարձրաւանդակ տեղուոյ։

Ալլ և կանայք նոցա կախարդք էին, և զամենայն ինչ հմայէին. և առանց հրամանի կախարդացն և դիւթիցն ոչ երթային ի ճանապարհ ուրեք, բայց թէ նոքա հրամայէին։ Ալլ և խօ՛սք նոցա խժականք և անծանօթք ի մէնջ. քանզի կոչէին զանուն Աստուծոյ՝ Թանգրի և զմարդն՝ հաւեբեան. և զկին՝ ափշի, և զանուն հօր՝ էշկա, և զմայր՝ ափա. և զեղբայր՝ աղա, և զքոյր՝ ափանի, և զլուսն՝ քիւրօն, և զաշ՝ նիտուն, և զականջսն՝ չիֆին և զմօրուս՝ սախալ, և զերես՝ յիօզ, և զբերան աման, և զատամն՝ սխուր, և զհաց օթմակ և զեղն՝ ափուր, և զկողմ՝ ունէն, և զոշխար՝ դոյնա, և զգառն՝ դուրդան, և զայծ՝ իման, և զձի՝ մօրի, և զշորի՝ լօսա, և զուղտ՝ քաման, և զշուն՝ նօխա, և զգայլ՝ շինա, և զարշ՝ ալափու, և զաղուս՝ հօփան, և զնապաստակ՝ թալլղայ, և զհաւ՝ թալսեսա, և զաղանի՝ կօկաշա, և զարծուի՝ դուշ, և զշուր՝ ուսուն, և զգինի՝ տաւասու, և զծով՝ տանկըզ, և զգետն՝ ուլանու, և զթուր՝ խօլաու և զաղեղն՝ նմու, և զնետ՝ ումու, և զթագաւոր՝ մեխիֆ, և զմեծ պարոն՝ նուին, և զերկիր՝ էլ, և զերկինք՝ զօգայ, և զարեգակն՝ նառան, և զլուսին՝ սաւա, և զաստեղս՝ սաղրա, և զլոյս՝ օտուր, և զգիշեր՝ սոյնի, և զգրագիր՝ բիբիֆի, և զսատանայ՝ բառանուէ, և զայլ այսպիսի խժական անուանս, զոր ի բազմաց մեզ անծանօթք. իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալք»։

Կիրակոսի աշխատութեան վրա կարելի չէ նայել զրական տեսակետով. դա մի կարգավորյալ ամբողջական երկ չէ, և ոչ էլ մի ժամանակագրութիւն տարիներ չհաջորդութեամբ. դեպքերն իրար ետեից պատմվում են բավական խառն դասավորութեամբ. հեղինակը գիտակցել է իր երկից մի ամբողջութիւն ստեղծելու պահանջը, բայց չի գտել դրա համար անհրաժեշտ կապը կամ կենտրոնը։ «Իւրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն եգիտ տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ թագաւոր երեւելի և կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի,—գրում է նա իր Առաջաբանի մեջ։—Իսկ մեր յայսմ յամենայնէ թափուր եղեալ՝ զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ, Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանքն ոչ ուրեք երեւեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք ղօղեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի... Վասն որոյ,—շարունակում է նա,—աղաչեմք զկնի եկեալսդ ոչ աղարտել զաշխատութիւնս մեր, որպէս անուամունք. և խնչել քթօք, և յօնօք պոստել»։

Կիրակոսն, ուրեմն, իր ասելով, հայկական քաղաքական մեծութիւն չլինելու հետեանքով՝ չի կարողացել և հորինել իր երկն իբրև մեկ միութիւն կազմող, ներքին կապակցութեամբ շարունակական պատմութիւն։ Նա պատմել է թոհչներով, մեկ Արեւելի մասին, մեկ՝ Արեւմուտքի, մերթ՝

վրացիների, մերթ՝ թաթարների, երբեմն՝ հայոց եկեղեցական գործերի, երբեմն էլ՝ հայ իշխանների: Եվ այդ պատմել է նա պարզ, հեշտ հասկանալի ձևով, առանց ձգտելու որևէ ճարտասանական զարդարանքների ու վերամբարձության, կամ որևէ խորիմացության ու նրբամտության, բայց մեծ մանրամասնությամբ ու սիրով, որովհետև նրան տանջել է այն միտքը, թե չպիտի մոռացության տալ իր ժամանակի եղելությունները կամ խնչպես ինքը գրում է. «Զի հարկանեն զմեզ միտք մեր՝ ոչ տալ լուսթեան զայսպիսի աղէտ տարակուսանաց, զոր լուաք ականջօք մերովք, և տեսաք աչօք»²², Եվ համն էլ հենց այդ հասարակ ու անզարդ, բայց ջերմ սրտով, մանրապատում հաղորդումների մեջ է: Նրա երկի մեջ կան շատ հատվածներ, որոնք մենակ, առանձին առաժ շատ գեղեցիկ ու գրավիչ են իրենց պարզությամբ և անկեղծությամբ, երբեմն անգամ իրենց միամտությամբ և հեղինակի կենդանի ապրումներով: Դրա համար բերենք այստեղ այն հատվածը, որի մասին հիշվեց վերևում: Թաթարները մոտենում են Վանական վարդապետի քարայրին.

«Իբրեւ եղև այս կործանումն աշխարհի ի Թաթարէն, և եկն Մօլար Նուինն յայն սահմանս, բնակիչք գեղջիցն այնոցիկ յայր անդ դիմեցին, և լցաւ արամբք և կանամբք և մանկտօք. և եկեալ Թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր. և նոքա համարս ո՛չ ունէին և ո՛չ ջուր. և է՛ր եղանակն ամառնային, և է՛ր տօթ յոյժ. և սկսան տապիլ յարգեալանի անդ՝ իբր ի բանտի. և մանկունքն պապակէին ի ծարաւոյ, և մերձ էին ի մեռանել. և թշնամիքն ձայնէին արտաբոստ, թէ ընդէ՛ր մեռանիք, ելէ՛ք առ մեզ, և տացուք ձեզ վերակացուս, և թողցուք զձեզ ի տեղւոջս ձերում. և կրկնէին և երեքկնէին երդմամբ: Ապա որբ էին յայրի անդ, անկանէին առ ոտս վարդապետին, աղաչէին զնա և ասէին. «գնեա՛ զարիւն մեր ամենեցուն, և է՛ջ առ նոսա, և արա սէր ընդ նոսա»: Իսկ նա ասէ ցնոսա. «ես զանձն իմ ո՛չ խնայեցից վասն ձեր, թէ գոյ հնար փրկութեան. զի և Քրիստոս զանձն խօր ի մահ ետ վասն մեր, և փրկեաց զմեզ ի բռնութենէն սատանայի. ապա պարտիմք ի վերայ եղբարց մերոց զնոյն սէր ցուցանել»: և

Ապա առեալ վարդապետին երկու քահանայս ի մէնջ, անուն միոյն Մարկոս, և երկրորդին Սոսթենէս, որք ապա յետ այնորիկ առին զպատիւ վարդապետական ի նմանէ, զի անդ էաք մեք ի վարժա կրթութեան Դրոց Սրբոց ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, և էջ առ նոսա: Եւ գլխատրն կայր հանդէպ այրին ի վերայ բլրակի միոջ, և հովանի ունէին ի վերայ գլխոյ նորա վասն տօթոյն, զի ի տօնի Վարդապետին արգելին զմեղ: Իբրև մօտ եղեն ի զօրագլուխն, որք տանէին զնոսա՝ երիցս անգամ հրամայեցին երկիր պազանել նոցա ի վերայ ծնգաց իւրեանց, իբրև ուղտ ի ժամ ճգելոյն. զի այնպէս էր սովորութիւն նոցա: Եւ

22 Անընդունելի է ասել, թե «Որովհետև Կիրակոս հմուտ էր թաթար կամ տաճիկ լեզվին, առանձին՝ ուշադրության կարժանանա թաթար խմբապետին առջև, որ զինքը կորոշի «ի պէտս դպրութեան»՝ գրել Պուղոթի և ընթերցումը» (Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, էջ 94): Թաթարների լեզվից մի շարք բառեր բերելիս՝ Կիրակոսը գրում է. «Այլ և խօսք նոցա խժականք և անծանօթք ի մէնջ ... Եւ զայլ այսպիսի խժական անուանս, զոր ի բազմաց մեզ անծանօթք. իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալք»։—Կիրակոսը միայն գերության ժամանակ կարող էր սակավ ինչ սովորել թաթարերեն։ Նա գրագրությունը չպիտի անպատճառ և տաճիկ (=արաբերեն) լեզվով աներ, և ոչ թե հայերեն, քանի որ Հայաստանում էին գտնվում թաթարները և գործ ունեին հայերի ու հայ իշխանների հետ։ Նրանք անպայման ունեցել են իրենց թարգմանները հայերի հետ հարաբերության ժամանակ։

իբրեւ եկին առաջի նորա, հրամայեաց յարեւելս կոյս երկիր: պազանել իսղանին՝ արքային՝ իւրեանց. և ապա մեղադիր եղև, թէ «իմ լուեալ է զքէն, թէ ա՛յր իմաստուն և երևելի ես, և կերպարանք քո յայտ իսկ առնեն զքեզ»: զի ա՛յր բարի էր տեսլեամբ, հանդարտ օրինակաւ, փառաւոր մարտօք, ծաղկեալ ալեօք. «դու իբրև լուար զհամարաւ զալոյ մերոյ ի սահմանս ձեր, ընդ ի՞ր ո՛չ երկիր ընդ առաջ մեր սիրով խաղաղութեամբ, և ես հրամայէի պահել զամենայն, որ ինչ քոյ էր, անվնաս՝ ի մեծէ մինչև ի փոքր»: Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «մեք զբարեմտութիւն ձեր ո՛չ գիտէաք, այլ երկրիւի և դողմամբ պաշարեալ էաք յահէ ձերմէ, և լեզուիդ անտեղեակ, և ի ձէնջ ոչ ոք եկն առ մեզ կոշել զմեզ առ ձեզ, վասն այս էր դանդաղումն մեր. արդ իբրև կոշեցիք, եկաք առաջի ձեր. մեք ո՛չ զինուոր եմք և ո՛չ ընչից տեսարք, այլ արք պանդուխտք և օտարականք, ժողովեալք յայլ և այլ աշխարհաց վասն ուսման ինչ մերոյ պաշտամանս. արդ աւասիկ առաջի ձեր եմք, զոր ինչ կամ է ձեր՝ արարէ՛ք ընդ մեզ, թէ կենօք և թէ մահուամբ»: Յայնժամ ասէ ցնա իշխանն. «մի՛ երկնչիր». և հրամայեաց նոցա նստիլ առաջի իւր, և բազում հարցեալ զնա վասն բերդիցն և իշխանին Վահրամայ, թէ ո՞ր իցէ, զի կարծէր զնա, թէ մարմնական ինչ իշխան իցէ ի վերայ երկրին: Եւ իբրև ասաց՝ զոր ինչ գիտէն, և զայն ևս՝ թէ գործակալ ո՛չ ինչ իցէ նա մարմնական, ապա հրամայեաց նմա, զի իջուցէ զմարդիկն յամրոցէ անտի աներկիւղս, և խոստացաւ իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոջ կեալ իւրովք վերակացուօք, և յանուն նորա շինեալ զգեօղսն և զազարականս:

Ապա ձայնեցին առ մեզ երիցունքն, որք էին զհետ վարդապետին, թէ իջէ՛ք վաղվադակի, և զոր ինչ ձեր է՝ բերէ՛ք ընդ ձեզ: Եւ մեր իջեալ դողութեամբ առ նոսա, որպէ՞ս գտինս ի մէջ գայլոց, երկուցեալք և զարհուրեալք, ական ունէաք մահու, ասելով զհաւատոյ խոստովանութիւնն, որ ի սուրբ Երրորդութիւնն. յառաջ քան զիջանելն մեր յայլէ անտի հաղորդեալ էաք պատուական մարմնոյ և արեան Տեառն. և տարան զմեզ ի փոքրադոյն աղբիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս. և ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ յարգելանի և զաշխարհականս ի գաւիթս եկեղեցւոյն. և ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն, և ի վաղիւ անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ, և խուզեալ առին որ ինչ կայր առ ումեք, որ պիտոյ էր նոցա. և որ ինչ յայրի անդ էր, և որ ինչ սպասք էր եկեղեցւոյն կամ շուրջառ, կամ այլ անօթ ինչ, կամ խաչ արծաթի, և երկու աւետարանս ընդելուզեալ արծաթով, զայն ետուն ցվարդապետն, զոր յետոյ առին ի մէնջ: Եւ ընտրեալ ի մէնջ արս, որք կարող էին շրջիլ ընդ նոսա, և զայսն հրաման ետուն տանել ի վանս և ի գիւղ անդր, և վերակացու թողին ինքեանց, զի այլք մի՛ խուզեցեցեղն: Հրամայեաց և վարդապետին կեալ ի վանս անդր, և եղբօր որդի մի էր նորա քահանայ, Պօղոս անուն, նմա հրամայեաց գալ ընդ մեզ զկնի նորա: Իսկ վարդապետն սուրբ խնայեաց յիղբօր որդին իւր, զի մանուկ տիօք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ թէ հնարիցէ և զմեզ զերծուցանել: Եւ շրջեցուցեալ զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս նեղութեամբ և տառապանօք, հետի՛ և բոկ ևս, և որք կարգեալ էին պահել զմեզ, արք պարսիկք էին: Ծարաւի արեան բրիստոնէից, նոքա առաւել կեղեքէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք յուղեգնացութեան, և քնքան ստիպմամբ տանէին զմեզ՝ որպէս զերիվարս յասպատակի: Եւ թէ դէպ լինէր ումեք վասն տկարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մեկասել ի դնացիցն, անխնայ ջարդէին զկառափունսն, և ծեծէին զմարմինսն զանալից մինչև զի զփուշ անգամ ոչ կարէին հանել ոտիցն՝ թէ ելան: Եւ ընդ նա, և ո՛չ ջուր ըմպել ոք կարէր վասն ստիպողացն: Եւ իբրև իջանէին, տանէին՝ լնուին զմեզ ի տունս նեղս, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին, և ո՛չ տային թոյլ ումեք ելանել յարտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ, այլ ի նոյն տունս անցուցանէին զպէտսն, և ի նմին ազանէին զյուրով աւուրս: Վասն որոյ ո՛չ կարեմ ընդ դրով արկանիլ զամենայն նեղութիւնսն, որ անցին ընդ մեզ, և զվարդապետն ո՛չ թողին առ մեզ, այլ ուրո՛յն հեռի ի մէնջ յայլս ոմանս յանձնեցին զգոշութեամբ պահել: Ապա առին և զիս լընկերաց իմոց զկնի իւրեանց ի պէտս զպարութեան գրել թուղթ և ընթեռնուլ. զօրն զկնի իւրեանց շրջեցուցանէին, և երկուդին հասելոյ բերէին՝ տային զմեզ ի վարդապետն Երաշխաւորութեամբ. և զարձեալ գային առնուն հետի՛ կամ մերկ ի վերայ տրմուղ գրաստոյ. և այսպէս առնէին զօրս բազումս:

Իսկ իբրև անցին աւուրքն ամարանի, և եկն եղանակն աշնանային, և հանդերձեալ էին հեռանալ նորա ի ծանօթ յաշխարհէն մերմէ ի հեռաւոր օտարութիւն. ապա զանձինս ի մահ եղին ամենեքեան, և սկսան առ սակաւ սակաւ փախչել ի գիշերի՝ ուր և կարասցեն զերծանիլ: Այսպէս եղև շնորհօքն Քրիստոսի ամենեցուն զերծանիլ՝ բա՛ց յերկուց երի-ցանց, որք ի տունջեան կամեցան զաղտ երթալ, և ո՛չ կարացին զերծանիլ. զոր ըմբռնեալ ածին ի բանալին և սպանին առաջի մեր յերկիւղ և ի զարհուրումն մեզ. զի այսպէս առնէին ամենայն փախուցելոց: Ապա յաւուր միում ասէ ցիս վարդապետն սքանչելի. Կիրակո՛ս. և ասեմ՝ զի՛նչ հրամայես վարդապետ: Ասէ ցիս. որդեակ, գրեալ է թէ յորժամ ի նեղութիւնս անկանիցիք, համբերեցէ՛ք. արդ պարտ է մեզ զբանս գրոյն յանձինս մեր ցուցանել. զի ո՛չ լաւ եմք մեր քան զսուրբսն առաջինս զԴանիէլ և զԱնանիանսն և զԲզեկիէլ, որք ի գե-րութեանն իւրեանց զբարեպաշտութենէ բուռն հարին, մինչև Աստուած ա՛յց արարեալ, փառաւորեաց զնոսա ի գերութեան անդ. արդ և մեք կացցուք խնամոցն Աստուծոյ, մինչև ինքն ա՛յց արասցէ մեզ, որպէս և կամի: Եւ ասեմ. որպէս հրամայես, հա՛յր սուրբ, այն-պէս արասցուք: Դէպ եղև ապա յաւուր միում զալ իշխանին այնմիկ, որ գերեաց զմեզ ի տեղին՝ ո՛ւր էաք մեք ի պահեստի. և տեսեալ զմեզ՝ խոտորեցաւ առ մեզ. և մեր ընթացեալ ընդ առաջ նորա, ասէ ցմեզ. զի՛նչ պիտոյ է ձեզ. մի թէ քաղցեա՛լ էք. տաց ձեզ միս ձիոյ ի պէտս կերակրոյ. զի ինքեանք անխտիր ուտեն զամենայն սուրբ և անսուրբ անա-սունս՝ այլ և զմուկն և զամենայն սողունս: Ասէ ցնա վարդապետն. մեք ձիոյ միս ո՛չ ուտեմք, և ո՛չ զայլ կերակուրս ձեր. թէ կամիս շնորհ առնել մեզ, արձակեա՛ր զմեզ ի տեղի մեր, որպէս խոստացար. զի ա՛յր ծեր եմ ես և հիւանդոտ, և ո՛չ եմ քեզ ի պէտս ինչ գոր-ծոյ զինուորութեան, կամ հովուութեան, կամ այլ ինչ ի պէտս ձեր: Ասէ ցնա զօրագլուխն. յորժամ եկեսցէ Չուռուղայն, հոգացից վասն այդորիկ. և էր Չուռուղայն այն վերակացու տանն նորա. և է՛ր երթեալ ընդ զօրս նորա յաւար. այսպէս կացաք առաջի նորա երկիցս և երկիցս, և նա զնոյն պատասխանէր: Ապա եկն այրն ի ճանապարհէն, և կոչեցին զմեզ ի դուռն իշխանին. և լղեաց նոյն այր առ մեզ հանդերձ թարգմանաւ, ո՛չ ապաքէն ասէք դուք, թէ ինչս տալ մեռելոցն օգուտ է հոգւոյ նորա. արդ մեռելոցն օգնէ, զկենդանիս ընդէ՛ր ո՛չ փրկէ. տո՛ւր զոր ինչ ունիս, և գնեա՛ր զոգի քո, և երթ՛ նիստ ի տան քո: Պա-տասխանի ետ վարդապետն և ասէ. մեր ինչքն ա՛յն էին, զոր առէք դուք խաչքն և աւե-տարանքն. բայց յայնմանէ մեր այլ ոչ ինչ գոյ: Ասէ ցնա այրն. եթէ ո՛չ ունիս ինչս, և ո՛չ է հնար քեզ երթալ աստի: Պատասխանի ետ վարդապետն. ճշմարտութեամբ ասեմ քեզ, մեր ո՛չ ինչ կայ, և ո՛չ գին աւուր միոյ կերակրոյ. բայց թէ կամք են ձեզ՝ առաքի-ցէ՛ք զմեզ ի մի ի բերդիցս յայսցանէ, որ շուրջ կան զմեօք, և բրիստոնեայքն որք կան ի նոսա, գնեն զմեզ: Իսկ նոցա հատեալ գինս ծանունս ի վերայ նորա, և դարձեալ թե՛Մկա-ցուցին յայնմանէ, և առաքեցին զնա ի բերդն, որ կոչի Գազ: Իսկ նա խնդրեաց զմեզ գնոյ, զի ընդ իւրն և զմերն տացէ, և ո՛չ էտուն. ասեն՝ սա ի պէտք է մեզ թուղթ գրելոյ և ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք, ո՛չ տամք զսա: Եւ բազում արտասուօք բաժա-նեցաք ի միմեանց. և ասէ ցիս. որդեա՛կ, ես երթամ անկանիմ առ ոտս Սրբոյ Նշանին, որ յանուն սրբոյն Սարգսի, խնդրել նովաւ ի Տեառնէ վասն քո, և այլ եղբարցո՛ւ՝ որ կան ի ձեռս անօրինացոյ. զի թերևս զերծուցէ և զձեզ Աստուած գթութեամբն իւրով: Զի էր ի Գազ խաչ մի սքանչելագործ առ լսմենայն նեղեալս, և մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապա-ւինէին բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ սուրբ վկայն Սարգիս բանայր զդուռն բանտից և արգե-լանաց, և լուծանէր զերկաթն, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ ի տեղիս իւրեանց. և համբաւ սքանչ՝ լեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս, զոր կանգնեալ ասէին սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյ:

Եւ եղև, որպէս ասաց վարդապետն. զնեցին զնա ութսուն դահկանի. և իբրև տարան զնա, ի նմին աւուր ասէ ցմեզ Մօլարն. մի՛ տրտմիր ընդ գնալ մեծ երիցուն. զքեզ վասն այնորիկ ո՛չ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զքեզ իբրև զմի ի մեծաց իմոց. և թէ կա՛յ քո կին, բերից զնա առ քեզ. և թէ ո՛չ՝ ի մէնջ տաց քեզ: Եւ առժամայն ետ մեզ վրան մի, և երկուս պատանիս սպասաւորս մեզ, և ասէ. ի վաղիւն տաց քեզ ձի, և ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր. և գնաց ի մէնջ: Եւ խնամօքն Աստուծոյ պա-

տահեաց մեզ ի նմին գիշերի գաղտազնաց լինել ի նոցանէ և զերծանիլ. և եկաք ի տեղի անդեան մերոյ ի վանքն՝ որ կոչի Գետիկ. և նա աւարեալ էր ի նոցանէ, և այրեալ շինուածքն որ ի նմա, և անդ դադարեցաք:

3. Վարդան Արեւելի:—Վանական վարդապետի նշանաւոր աշակերտն է սա, իր ժամանակի համբավաւոր գիտնական վարդապետը՝ Նրան կոչել են և «Մեծն Վարդան» ի տարբերութիւն ժամանակակից նույնանուն ուրիշ վարդապետներից: Նրանց գործերը սխալմամբ մեկը մյուսին են վերագրւած. Վարդան Արեւելցու պատմական աշխատութիւնն էլ համարել են մի ուրիշ վարդապետինը—Վարդան Բարձրբերդցունը²³: Մեծն Վարդանի ծննդան տեղը հայտնի չէ. նրա Արեւելցի կոչումից երեւում է, որ նա Արեւելյան Հայաստանից է եղել, հավանորեն Գանձակ քաղաքից կամ նրա շրջանակներից: Ծնված է մոտ 1200—1210 թվականների մեջ: Վանական վարդապետի մոտ ուսանելիս՝ նրա աշակերտակիցն եղել է Կիրակոս Գանձակեցին: Սա պատմում է, որ Վարդանը գնում է Երուսաղեմ ուխտ, վերադառնալիս մտնում է Կիլիկիա, լինում է Հեթում արքայի և նրա եղբայրների մոտ: Ապա նա գնում է Կոստանդին կաթողիկոսի մոտ, որ նրան տեսնելով՝ շատ ուրախանում է, «և առ իւր պահեաց յոլով ժամանակս, սիրով կապեալ ընդ նմա, և զոր ո՛չ կամէր երբէք մեկնիլ ի նմանէ»²⁴: Կաթողիկոսը շրջաբերական թուղթ և եկեղեցական կանոններ է ուղարկում «իմաստուն և հանճարեղ վարդապետ» Վարդանի ձեռով Հայաստանի քաղաքներն, ավաններն ու վանքերը և երևելի իշխաններին: «Եւ եկեալ վարդապետն Վարդան և որք ընդ նմա առաքեալքն ի կաթողիկոսէն յԱրեւելս, և շրջեալ ընդ դաւառս Հայոց, յեպիսկոպոսս և ի վանորայս և յիշխանսս, և տուեալ ամենեցուն զհրամանս կանոնականս, և պահանջեալ յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեան սահմանին եղելոյ»²⁵: Վարդանը բազմաթիւ եպիսկոպոսների և իշխանների հավանութեան գիրը, նրանց ստորագրութեամբ, ուղարկում է կաթողիկոսին՝ Հռոմկլա 1246 թ., «և ինքն եկեալ ի Կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, և անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա, վարդապետական բանին»²⁵:

Վարդանը, սակայն, հարատե մի վայրում չի մնում, այլ աստանդում է զանազան վանքեր—Խորվիրապ, Թեղենյաց վանք, Սաղմոսավանք, Հաղբատ, Հառիճո վանք, Աղջոցվանք, ամեն տեղ էլ ուսուցանելով և գրականութեամբ պարապելով: Նա ունեցել է բազմաթիւ աշակերտներ, որոն-

²³ Մկրտիչ Էմին, Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկուա, 1861: Կա և երկրորդ հրատարակութիւնը՝ Վարդան վարդապետ Մեծն, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսարանեալ: ի Վենետիկ, 1862. հրատարակողների «Յառաջաբանը»: Տե՛ս նաև՝ Գ. Զարբնաւայան, Հայկական Մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883, էջ 639 և հտն.:

Բարձրբերդը գտնվել է Կիլիկիայի սահմաններում:

²⁴ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 278—296:

²⁵ Անդ, էջ 295:

ցից շատերը նույնպես աչքի ընկնող գործունեություն են ցույց տվել նրանցից մեկն է եղել և հայտնի գրող Հովհաննես Երզնկացին²⁶։ Նա իր բազմակողմանի հմտությամբ և անխոնջ վաստակով անվանի և հռչակավոր է դառնում. 1264 թ. Հուլավու էլղանը կանչում է նրան իր մոտ. նա գնում է. վերադառնալուց հետո շարունակում է իր սովորական գործը մինչև իր մահը՝ 1271 կամ 1269 թ.։

Այս մեծ և արդյունաշատ ուսուցչի գրական վաստակն էլ մեծ է եղել.—մեկնություններ, ներբողներ, հոգևոր երգեր, բազմաթիվ մանր երկեր, ինչպես են՝ «Յաղագս մեկնութեան քերականին», «Թուղթ... առ Հեթում թագաւորն», և այլն. նաև թարգմանություններ²⁷։ Կան երկեր էլ, որոնց նրանը լինելը կասկածելի է, կամ թե վերագրված են նրան։ Այդպիսիներից պետք է հիշել Վարդան աշխարհագրի «Աշխարհագրութիւն նորոգ թարգմանչին և երկրորդ լուսաւորչին Վարդանայ վարդապետի», որ ավելի ուշ ժամանակի դործ է²⁸։

Նրա ամենակարևոր ոչ-կրոնական աշխատությունն է վերևում հիշված Պատմությունը, որ իբրև գրական երկ՝ շատ ցած է մնում Կիրակոսի պատմությունից։ Դրա մեջ Վարդանը ջանացել է օգտվելով հայ պատմագիրներից և բազմաթիվ այլ աղբյուրներից, հանդես բերել իր բազմակողմանի հմտությունը, հորինելով ոչ թե հայոց պատմություն, այլ «Պատմութիւն տիեզերական»։ Իր «Նախերգանքի» մեջ խոսում է առաջ «անսկիզբն» ու «մի և միակ է-ի» և նրա ստեղծագործության, երկնի և երկրի ու հրեշտակների, բնության և այլի մասին, ոչ միայն ըստ Ս. Գրքի, այլև «որպէս ասեն իմաստունք», այլև «ըստ Արիստոտելի», կամ «որպէս ասեն գիտողք»։ Իր ժամանակակիցների համար, ըստ նրանց հայացքի, հետաքրքիր մի կրոնագիտական ամփոփ տեսություն է այդ։ Բուն պատմությունն սկսում է Ադամից ու մարդկային ազգի աճելությունից ըստ Աստվածաշնչի, մեջը հյուսելով նաև գիտնականների ստեղծած այլևայլ զրույցներ, ավանդություններ ու բացատրություններ, այսպես, օրինակ, Բաբելոնի աշտարակաշինության զարդարուն զրույցը։

«Եւ սկսան ապա շինել զաշտարակն յառաջին ամին Ռազաւու՝ ասեն, ոսկեղէն և արծաթեղէն սարողօք, շուրջն դնելով աղիւս՝ խորովեալ հրով՝ զանկեալ բոով, կրով և կպրով, արծակահիմն խորամէջ լայնափողոց բացեալ պատուհանաւք լուսաբերօք. ասեն և ահունս լուսարծակս դնել առ պատուհանաւքն։ Անխոնջ վաստակօք զամառն և զձմեռն գործէին և հողն

26 Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, էջ 47։ Աղբյուրը՝ «Տաշ. Ցուց.», էջ 16. «Հօրն մերոյ Վարդանայ վարդապետի»։

27 Միքայել Ասորու Պատմության թարգմանությունը, որի «Յիշատակարանը» տեսնել Մաղաբիա արեղայի «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց», Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 55—63։

28 Վարդան Արեւելցու և նրան վերագրված երկերի ու նրանց տպագրությունների խձեռագիրների մասին՝ Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, էջ 53—89։ Այլև Ք. Զարբանավյան, Հայկ. հին դպր., Ա, էջ 738 և հտն.։

ձեռն տալը. և շար իմն մըջմանց՝ յամենայն կողմանց ելողաց և իջողաց
այր զայր գրգռէր և կին զընկերն իւր: Եւ ոչ ոք ասէր, թէ ես շատ գործեցի
քան զքեզ, այլ թէ դու շատ գործեցեր քան զիս, զի դեռ անախտ և անցաւ
ունէին զբնութիւն: Եւ մինչև ցքառասուն ամն Ռազաւու ոչ առին պարաւ
գործոյն՝ մինչև հասուցին յօդն անտես, յործուտն և մղձկուտն և ի սատա-
կողն, յոր թռչուն ոչ վերանայ, և թէ ձկտի՝ թեակիզեալ անկանի: Եւ ասեն,
թէ զոսկին ի յատակացն սկսեալ տարան ընդ մէջն մինչև ի վեր և հալէր
ի ջերմութենէն, և մարդիկն ջանային ևս հնարիւք անկէզ մնալ. և ոչ կա-
սեալ ի գործոյն. մինչև ինքն Տէր ողորմեալ դադար տալը առնուլ յան-
օգուտ ջանիցն: Եւ գտանին զրոյցք ի տանն Նբրովթայ, եթէ նախ հրեշ-
տակ եկն առ Նբրովթ, որ իշխան էր և որսայր շինողացն կերակուր, և
ասէ ցնա. «Ես եմ հրեշտակ Աստուծոյ՝ կողմապետ արեւելից. — այսպեւ
ասէ Տէր Աստուած երկնի և երկրի. «Լոեցէք դադարեցէք ի գալուդ առ իս.
զի ոչ կարէք. այլ ես եկից առ ձեզ ի ժամանակի և տաց ձեզ սանդուղս,
որով կարէք գալ և դուք առ իս»: Եւ ոչ լուան հրեշտակին: Ապա ինքն
ասաց ցէակիցսն իւր. «Եկայք՝ մեք իջցուք և բաժանեցուք զլեզուս նո-
ցա»: Եւ զի ստեղծուածք ձեռաց նորա՝ ի ցասմանէ զարհուրեալք, փախ-
չէին առնա, ոչ պատժեաց զնոսա, այլ հոտով դրախտին արբեցոյց զնոսա,
զի հանդէպ կայր դրախտին գլուխ բրգանն: Եւ այսպէս միաթարեալք
զմայլմամբ յանճառելի բուրմանէ հոտոյն՝ մոռացան զառաջին լեզուն: Եւ
շարար զնոսա վաստակ միւսանգամ քակելով, այլ հողմոյն հրամայեաց
գործ, և ոչ զոք սպան ի նոցանէ՝ զի ոչ շրջեաց, այլ հոսեաց: Եւ շատ ինչ
բարի եղև. մի՛ զի ծանեան մարդիկ զիւրեանց տկարութիւն, և դարձեալ՝
զի պատճառք իմաստից և գեղեցկութեան ի խոշոր լեզունէն առաջնոյ և ի
կուպտածէ՝ փափկագոյն հելլենացւոց և սաստկագոյն հողմայեցւոց, հոնն
սպառնական և ասորին աղաչական, պարսիկն պերճական և ալանն գե-
ղեցկածև, գուրն ծաղրական, եգիպտացին խարամածայն և հնդիկն
ճճուող, և հայն ևս ամենազարդ և համեղական. և որպէս ազգի ազգի գոյնք
գեղեցկութիւն առնեն և զանազանութիւնք հասակաց, այսպէս և լեզուաց
զանազանութիւնք: Եւ առաջին լեզուն մնաց առ Եբերայ, որ ոչ միաբա-
նեցաւ ընդ այսն: Եւ որպէս մեղքն բաժանեաց յերկու տուն զմարդիկ՝ ի
Կայենին և ի Սեթայն, նոյնպէս և աստ երկու եղեն ազգ մարդկան՝ Եբեր
և Հթ տանուտէրքն»:

Հետաքրքիր է, որ ինչպես հավատացել են, թե սկզբում մեկ լեզու է
եղել և հետո է առաջացել լեզուների զանազանությունը, նույնպես՝ թե
աշխարհի վերջում պիտի լինի մի ազգ ու մի լեզու, բոլոր մարդկությունը
մի ընդհանուր լեզու պիտի ունենա. «Ի յարութեան հասարակ ի յԵբերայն
խօսի» [ազգ մարդկան]²⁹: Վարդանը, սակայն, համաձայն է մի ուրիշ
կարծիքի. նա անմիջապես կցում է. «բայց զայս է ասել, եթէ ցեղացեղ և

²⁹ Եբեր կամ Հեբեր է, ըստ Ս. Գրքի, Աբրահամ Նահապետի նախնիներից մեկը, որի
անունով, ինչպես ենթադրում են, հրյաները կոչվել են նաև Եբրայեցի:

բազմակարօտ մեր բնութիւնս և յոգնանուն երբ պարզի և մաքրի, անկարօտ լինի՝ զլեզուս հրեշտակաց առնու, ասէ սուրբն Եղիշէ, որով ընդ աստուած և ընդ միմեանս խօսին»։ «Բայց այս պետք է ասել, որ երբ մեր [մարդկային] բազմացեղ, բազմակարոտ և բազմանուն բնությունը զտվի ու մաքրվի, անկարոտ դառնա, ապա նա,—ասում է սուրբ Եղիշեն,—կունենա հրեշտակների լեզուն, որով կխոսեն [մարդիկ] աստուծու և միմյանց հետ»։ Այսպես է հին լեզվաբանական տեսությունը լեզուների ծագման և վախճանի մասին։

Աշտարակաշինությունից հետո անում է զանազան ազգերի, այսպես ասած, համաժամանակյան պատմությունը մեծ համառոտությամբ, հաճախ լոկ անունների ու տարիների թվարկությամբ։ Կարևոր տեղ է բռնում, հարկավ, հայոց պատմությունը, Հայկ ու Բելից սկսած մինչև վերջը։ Հայերի հետ երևան են գալիս՝ հրյաներ, պարսիկներ և այլն, հետո նաև բիզանդացիք, արաբներ, թուրքեր, վրացիք, թաթարներ և ուրիշներ։ Քանի մոտենում է 11-րդ դարին, ալեկի ու ալեկի հարստանում է պատմվածքը ընդարձակ տեղեկություններով և դառնում է ժամանակագրություն։ Նրա հաղորդումների մեջ կան շատերը, որոնք ուրիշ աղբյուրներից հայտնի չեն և ունին պատմական նշանակություն։ Կան և յանպիսիները, առանձնապես հին պատմության վերաբերյալ, որոնք գիտական հերյուրանքներ են, կամ անարժեք զրույցներ, որոնց նա՛, իր ժամանակի այդ գիտնականը, նույնպես հալատ է ընծայել։

Թաթարների առաջին հարձակումներն, ըստ վարդանի, տեղի են ունենում 1221 թ.։ Սպասելի էր, որ այդ տարիներից սկսած նա մանրամասն պատմություն գրեր իբրև եղելությունների ժամանակակից, բայց, ցավոք, նա չի թողնում համառոտ ժամանակագրելու եղանակը։ Իր այդ վարմունքն արդարացնում է ասելով, թե որովհետև 1236—1365 թթ. մանրամասնաբար պատմել են վանական վարդապետն ու Կիրակոսը, նրանց գրածները «մեք ոչ համարձակեցաք երեքկնել կամ բազմաբանել, այլ համառօտ բերեալ միայն զթիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակաւք ի լրումն մերոյ գործառնութեանս՝ յոլով ժամանակօք սկսեալ և թերի թողեալ, պատկառելով ի գրողացն պատուոյ, զորս վերագոյն յիշեցաք»։ Մանրամասն պատմում է միայն յուր տեսակցությունը Հուլավու էլղանի հետ³⁰։ Այնուհետև հիշատակելով մի երեք դեպք, իր գործը վերջացնում է Կոստանդին կաթողիկոսի մահով, 1267 թ.։ Բերենք հիշված տեսակցության կտորը։

«Յեօթն հարիւր երեքտասան թուին կոչեաց զմեզ Հուլաւու էլղանն ի ձեռն շնորհաւոր կոչեցեալ առն փառաւորելոյ յայնմ ժամանակի յամենեցունց և աւելի յաշխարհակալացն՝ ի Բաթու կուսակալէն հիւսիսոյ, ուր չոգան և պատուեցաւ նախ, այլ ի Հուլաւու էլղանէն, որ տարաւ իւրով ծախիւք և զրաստիւք զմեզ և որք ընդ մեզ էին վարդապետք եղբարք մեր՝

³⁰ «Մեծն վարդ. Պատմ. Տիեզ.», էջ 204։

Սարգիս և Գրիգոր և աւագ երէցն Տփիսեաց տէրտէրն: Եւ տեսաք զմեծն զայն ի մեծի աւուրս ամսամտի և տարեմտի իւրեանց՝ յամսեանն յուլիս ըստ հռովմայեցոց և ըստ մեզ արաց: Եւ էր նոցա աւուրք ուրախութեան իբր լուսին մի, և կոչէին զաւուրսն զայնոսիկ **ՆԱՆՏԱՐՔԱՅ՝** իբր խորհրդատօնս յորս այլ ղանքն՝ ազգայինք Չանկզ ղանի, առ մեծն եկեալ խորհէին, զոր ինչ պատշաճ տեսանէին հանդերձ ամենայն աւագանօքն իւրեանց, ամենեքեան նոր զգեցեալ՝ յամէն աւուր որիշ գունով փոփոխս: Անդ լինէին և ամենայն հնազանդեալքն իւրեանց շատ և երևելի նուիրօք՝ թագաւորք և սուլտանք, որպէս և ի մեր տեսն թագաւորն Հայոց Հեթում և թագաւորն Վրաց Դաւիթ և բրինձն Անտաքու և սուլտանք ի Պարսից կողմանց յուրվք: — Եւ ի տեսանել զմեզ՝ ծունր կրկնել ոչ ետուն և ոչ չոքել ըստ սովորութեան իւրեանց, իբր թէ արքայունք Աստուծոյ միայն երկրպագեն: Գինի ետուն օրհնել և ի մեր ձեռաց առնուլ: Եւ խոսք զոր ինչ հրամայեաց առաջին այս է. —

«Կոչել եմ զքեզ, որ տեսանես զիս և ճանաչես և ի սրտաց աղօթես վասն իմ». և աւելորդ է թերեւ զամենայն գրել: Շատ խօսեցաւ, և մեք տուաք պատասխանի: Եւ նստուցին զմեզ, և գինի ետուն, և շարական պաշտեցին եղբարքն որ ընդ մեզ, և Վրացիքն զիւրեանց պաշտօնն, և Ասորիք և Հոռոմք զիւրեանցն: Յայնժամ տեսին զեկեալսն յամենայն կողմանց՝ մինչ ասել էլղանին, «թէ զքեզ միայն եմ կոչեցեալ, զի՞նչ է այս նշանս, որ ոչ յառաջ և ոչ յետ, այլ մի աւուրք յամենայն կողմանց եկին ընդ քեզ տեսանել աւրհնել զիս»: Եւ յառաջեաց հրամայեաց ինքն. «թուի թէ նշան է, որ Աստուծոյ սիրտն լաւ է ինձ»:—Ասացաք. «զմեզ այլ կալաւ զարմանք և պատճառք զոր դուք հրամայեցիք»:—Ապա հրամայեաց, «թէ ծածուկ բան ունիմ առ քեզ»:

Եւ յաւուր միում արար անապատ յոյժ.— և հեռի կացուցեալ զամենայն բանակն՝ և երկու արամբ միայն խօսեցաւ ընդ մեզ յերկար՝ յիւր ծննդենէ հետէ և ի մօրէ, որ քրիստոնեայ էր՝ ասէ. «Եւ թէպէտ դայեակ սնուցանէ զտղայն, իբր ի հասակ գայ՝ զիւր մայրն սիրէ. չենք օտար ի սիրոյ քրիստոնէից—զոր ինչ ունիս ասելոյ՝ ասա». և բռնեալ էր զիմ ձեռքս: Եւ մեք ասացաք զինչ Աստուած երեստ ասել բան, «թէ որչափ ի վեր ես դու քան զայլ մարդիկ՝ մօտ ես յԱստուած: Աստուծոյ աթոռն արդար դատաստանաւ է հաստատ: Ամէն ազգի տուեալ է Աստուած տէրութիւն աշխարհի և փորձեալ: Մինչ ի քեզ աշխարհաւեր են լեալ, և աղքատաց՝ անողորմ՝ ծանր շալակ են դրեալ. նոքա հոգոց են հանեալ և լացեալ առաջի Աստուծոյ.— Աստուած առեալ է զիշխանութիւնն և յայլ ազգ տուեալ: Թէ դուք աշխարհաշէն լինիք և աղքատաց ողորմած՝ ի ձեզանէ շառնու Աստուած զոր տուեալ է, թողու առ ձեզ. և զոր տալ կամի՝ զայն այլ տայ: Ի քո դրան հանց մարդ կացո, որ յԱստուծոյ երկնչի և զձեզ սիրէ, որ զլալով եկած տառապեալն, որ աղերս չունի և կաշառք՝ ուրախ ի տուն յուղարկէ և քեզ յիշեցնէ: Եւ զաշխարհս տուր հանց մարդոյ, որ յստակ տեսանէ՝ կուրանայ ոչ՝ կաշառօք, և քեզ ասէ զիրան»:— Եւ յայս կարգիս շատ խօսեցաք:

Հրամայեաց թէ, «ի սրտումս դրի զքո խօսեցեալքդ.— ո՞նց է որ զամէն զա՛յն ասացեր, որ իմ սիրտս կայր, որ ինձ դուր թուաց: Աստուած խօսեցեալ է ընդ քեզ, երևեալ է քեզ»:

Ասացաք թէ, «չէ՝ մենք մեղաւոր մարդ ենք. ապա զաստուածախօս մարդկանց գիրքն կարդացեալ ենք, և սիրտք թագաւորաց ի ձեռին Աստուծոյ են»:

— «Աստուած յայտնեալ է քեզ առանց գրոց»:

Ապա ասացաք թէ—«առաջի Աստուծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ և ապա դու, որ սուտ չկայ ի ներս»:

Հրամայեաց թէ—«ասա»:

Ասացի թէ—«զինչ քրիստոնեայ կայ և արքայունք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ ամենու սիրտն հետ քեզ լաւ են, և քեզ աղօթք են առնում»:

Հրամայեաց թէ—«հաւատալ եմ որ հանց է, ապա յԱստուծոյ ճանապարհն չեն արքայունքն՝ ինձ ինչ աղօթք առնեն. և թէ առնեն՝ Աստուած երբ լսէ, մէջում արքայունն զաստուած յերկնից յերկիրս բերէ չբերէ՝ ասացէք, որ յաստուծոյ ճանապարհն կենան և աղօթք առնեն: Մեր եղբարքն հետ մեզ վասն այն են ի կռուիլ, որ մենք զքրիստոնեայ սիրենք և քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս. նոքա տաճկասէր են և տաճկութիւն կայ ի նոցա տանն»...— Ապա ասէ ցմեզ.—«ոչխարենի է՞ր ես զգեցեալ և ոչ ոսկի»:

Եւ իմ ասացեալ թէ—«մեք մեծ մարդ և աստիճանի տէր չենք, լուկ արեղայ միայն եմք»:

Եւ հրամայեաց թէ—«մեծացուցանեմ զքեզ ոսկի զգեստիւ, և շատ ոսկի տամ»:

Եւ մեք ասեմք—«ոսկին և հողն մեզ մի են. մեք այլ մեծ ուզեմք, որ վայել է քո մեծութեանդ—ողորմութիւն ի վերայ աշխարհի»:

Եւ հրամայեաց թէ—«մէջում քթէթ կարեմ քեզ՝ խիստ գէշ և խիստ փոքրիկ լուկ այնչափ, որ խունկ դնես եկեղեցոյն. թէ չէ եկիր՝ ի՞նչ ասեն, թէ էլիւանն ո՞նց տեսաւ զքեզ:—Եւ զայդ՝ զոր ասացեր, առնեմ, և մարդիկ յղարկեմ, որ տեսանեն զաշխարհս»:

Իսկ երբ հրամանն ուզեցաք գնալոյ՝ այլ կոչեաց զմեզ և խօսեցաւ, և ունէր ի ձեռին բալիշ մի և երկու հանդերձ էր կարել տուել: Յիշեցուցաք թէ—«էլիւան՝ այդ քո դրանդ հատանի և հանդերձդ մաշի, մեք անհատանելի և անմաշելի խնդրեցաք պարգևք»:

Եւ հրամայեաց թէ—«առաջի օրն զքո խօսքդ լմնեցի.— առլեխ եմ գրել տուել՝ կարդալ տուր, և զինչ քո սրտիդ պիտի աւելի՝ զայն այլ գրել տուր: Եւ ի սախալթու և ի շահաբատին եմ յանձնել զերկիրդ և զքեզ—զոր ինչ ասես՝ առնեն»:

Եւ մեք շնորհակալ եղաք և ելաք»:

Այս հատվածը կարևոր է ոչ միայն իր բովանդակութեան, այլև ժամանակի խոսակցական աշխարհիկ լեզվի տեսակետով: Այստեղ գտնում ենք արդեն միջին հայերենի գրեթե բոլոր ձևերը, այլև այն, որ արդեն

ծագած է եղել արեւելյան աշխարհաբարի «ում» վերջավորութեամբ խոնարհման ձևը, ինչպես է, օրինակ, «աղօթք են առնում», որ է «աղօթք են անում»:

4. Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն վասն ազգին Գետողաց»³¹: Այս հեղինակի կենսագրութեան մասին միայն այն գիտենք իր գրքից, որ նա եղել է վանական վարդապետի աշակերտ: Հիշելով նրա մահը 1251 թ.՝ գրում է. «Փոխեցաւ ի Քրիստոս աւագ և փառաւոր վարդապետն մեր Վանականն և սուգ մեծ եթող մեզ, և ոչ թէ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա, այլ և ամենայն աշխարհիս»³²: Բերված վերջին թվականն է «Հայոց Զ և Ի» ($=720+551=1271$), երբ վախճանվել են «փառաւոր վարդապետքն Հայոց Վարդան և Կիրակոս»³³: Դրանից հետո շուտով ավարտում է նա իր աշխատութեանը՝ պատմելով Հեթում թագավորի (վախճ. 1270 թ.) որդի Լեոն թագավորի առաջին տարիներում տեղի ունեցած մի խարդավանական դեպքի մասին և աղոթելով նրա կյանքի ու հաղթող լինելու համար:

Գրվածքի վերջում կարդում ենք. «Կատարեցաւ պատմութիւն Տաթարիս գործելոց ԽԴ ($=44$) ամաց, բայց համառօտ, և ոչ ամէնն»: Սակայն ըստ երևույթին վրիպակ կա կամ այս, կամ ներքեում բերված 1214 թվի մեջ: Մաղաքիան իր աշխատութեան սկզբում գրում է թաթարների ծագման և Չանկզղանի մասին, ապա պատմում է նրանց հարձակումը Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան կողմերում աղվանից և վրաց երկիրների վրա և հաղթութիւնը «ի թուականութեան Հայոց ՈԿԳ» ($=663+551=1214$). Երեք տարի անց առնում, ավերում են Գանձակ քաղաքը, հետո և ուրիշները: «Առին և զքարայրն մեծ վարդապետին բազում ընչիւք իլի, և տարան զինքն զփառաւոր վարդապետն մեր Վանական՝ ծառայ՝ իւրովք աշակերտօքն»: Հայ և վրացի իշխանները շուտով ենթարկվում են թաթարներին և բարեկամ մնում նրանց. նույնպես և Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնը: Այնուհետև էլ Մաղաքիայի Պատմութեան նյութը մեծ մասամբ նույնն է, ինչ որ Կիրակոսինը և Վարդանինը թաթարների մասին, բայց մանրամասնութիւնների մեջ տարբերվում է նրանցից: Բացի թաթարների վարած պատերազմական գործողութիւնների և նրանց կատարած ավերումների ու կոտորածների նկարագրից՝ այստեղ գտնում ենք նաև շատ բան ներքին կյանքի վերաբերյալ, ինչպես են՝ հարկերը, ժողովրդին հասցրած նեղութիւններն ու կեղեքումներն այն ժամանակ, երբ հայերն արդեն ենթարկված էին թաթարներին: Եղել են նաև բարեմիտ իշխողներ, որոնցից մեկն է և Հուլավու զանը և նրա որդին, որոնց կողմն

31 «Մաղաքիա Աբեղայի Պատմութիւն վասն ազգին Գետողաց», Ս. Պետերբուրգ, 1870. կա նաև Երուսաղեմյան հրատարակութիւն. այստեղ այդ երկը թյուրիմացաբար վերագրված է «Վարդան պատմիչին», այսինքն Վարդան Արեւելցուն: Տե՛ս Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 115 և հտն.:

32 Անդ, էջ 12, 21:

33 Անդ, էջ 52:

է Մաղաքիայի համակրությունը: «Եւ էր Աբաղանն բարի տեսեամբ և գեղեցիկ հասակաւ ի մեջ Լ [=30] եղբարց իւրոց և յաւուրս զանութեան նորա էր առատութիւն ամենայն իրաց ընդ ամենայն երկիր»³⁴:

Գրական տեսակետով Մաղաքիայի այս գործն ավելի բարձր է, քան Վարդանի «Տիեզերական պատմությունը»: Պատմվածքի համար կենտրոն է ունեցել «Նետողաց ազգի»—թաթարների արարքները Հայաստանում և Հայաստանի սահմանակից երկրներում, միաժամանակ ուշադրություն է դարձրել նաև զուտ հայկական գործերին, և եթե ևրբեմն ավելի երկար է կանգ առել այս մասի վրա, բայց դարձյալ ընդհանրապես թաթարների հետ կապակցութեամբ: Նա հորինել է առանց որևէ մասերի բաժանելու, շարունակաբար, շատ պարզ ու հասարակ, միանգամայն և կենդանի ու հաճելի եղանակով, հաճախ իր ժամանակի խոսակցական լեզվով: Շատ մանրամասն և սրտառու կերպով պատմել է Մարա (Եգիպտոսի) Ֆնտուխտար սուլթանի հարձակումը Կիլիկիայի վրա, Հեթում թագավորի որդի Թորոսի սպանվելը, իսկ մյուս որդու՝ Լևոնի գերվելն ու գերությունից ազատվելը³⁵: Այս դեպքը մեծ տպավորություն է թողել ժամանակակիցների վրա և արժանացել հայտնի ժողովրդական երգին՝ «Աւաղ ըզլեոնն ասեմ, որ Տաճկաց դուռն ընկել գերի»:

5. Մխիթար Այրիվանցի³⁶:—Սրա «Հայոց Պատմությունն» ևս մի ժամանակագրություն է, սովորական ձևով համառոտ, սկզբից—Ադամից մինչև 1289 թ.: Հեղինակն ապրել է 13-րդ դարում: Այս, ինչպես և մյուս ժամանակագրությունները գրական արժեք չունին, բայց գնահատելի են իբրև պատմության աղբյուրներ: Գրեթե բոլորի մեջ ևս երևում է նույն կրոնական և հայրենասիրական ոգին:

6. Սմբատ Սպարապետ:—Այս հեղինակը Հայոց Հեթում Ա արքայի եղբայրն է. ծնված է 1208 թ., ինչպես իր աշխատության մեջ³⁷ ինքը գրում է. «Ի թուին ՈՄԷ ծնաւ Սմբատ Գունդուստապլն թարգմանող Պատմութեանս»: Ռուբինյանների օրով Կիլիկիայում «գունդստապլ» (connétable —ախոռապետ) պատվանունով էին կոչվում սպարապետները: Գրելով Կիլիկիայի Հայոց առաջին թագավոր Լևոն Բ-ի թագավոր օժվելու մասին 1198 թ. և գովելով նրան՝ ասում է³⁸. «Եւ ուր իմանայր թէ գոյ այր իմաստուն և գիտուն, և աջող ի գործ կամ ի զինուորութիւն, կամ ի խօսս և ի պատասխանիս, չղէր և կոչէր խոստմամբ, և հանգուցանէր պարգևօք յորոց մի ես եմ Սմբատ Սպարապետ թարգմանող տառիս և պատմու-

³⁴ Անդ, էջ 37:

³⁵ Անդ, էջ 38—47:

³⁶ «Մխիթարայ Այրիվանցոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկուա, 1860:

³⁷ «Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթումոյ առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպօլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց», Մոսկուա, 1856, էջ 106. ձեռագրի մեջ վերնագրի վերջին բառերը եղել են՝ «Եւ յայսմ ժամանակի ժամանակագրութիւն». հրատարակելը՝ Ոսկան Հովհաննիսյանց Երևանցի՝ փոխել է «ըստ կարգի ժամանակաց». տե՛ս «Յառաջաբան», էջ Ը:

³⁸ Անդ, էջ 99:

թեանս»։ Լեոնի մահվան ժամանակ՝ 1219 թ. Սմբատը եղել է տասնութեկ տարեկան պատանյակ և, ինչպես երևում է, աչքի է ընկել իր ընդունակությամբ և թագավորից պարգև է ստացել։ Ուրիշ տեղեր ևս ժամանակագրության ընթացքում հիշում է իրեն. այսպես՝ Կիլիկիայի վրա Հոռոմքի, այսինքն Իկոնիայի սուլթանի հարձակումների ժամանակ 1226 և 1246 թվականներին³⁹։ Հեթում թագավորն իր այս սպարապետ եղբորը 1248 թ. դեսպան է ուղարկում թաթարների խանի մոտ. «Ի թուին ՈՂԷ՝ գնացի ես Սմբատ Գունդստապլս ի թաթարն. և թուին ՈՂԹ [=1250 թ.] դարձայ առ իմ եղբայրն Հեթում թագաւորն»⁴⁰։ Այս մասին պատմում է և Կիրակոս Գանձակեցին, ասելով թե Սմբատ զորավարը շատ մեծարվելով Ղանից՝ «դարձաւ երևելի փառօք, և հաւատարիմ հրովարտակօք տուեալ նմա գաւառս բազումս և բերդս յոլովս, զոր յառաջ լեալ էր Լեոնի արքայի, և զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալադին Սուլտանն Հոռոմոց»⁴¹։ Սմբատը վախճանվում է 1275 թ.։ Եփրատացիները զորքի մեծ բազմությամբ հարձակվում են Կիլիկիայի վրա. հայ զորքերը, Լեոն Գ թագավորի և Սմբատ Սպարապետի զորավարությամբ, շրջապատում են թշնամիներին և կոտորում։ Սմբատը, չնայելով իր տարիքին, անձամբ արշավասույր հետապնդում է թշնամիների փախչող զորագլուխ Ամիրային. ձիու սաստիկ արագ վաղելիս՝ քաջ Սպարապետի ոտքն առնում է մի ծառի և վնասվում է։ Այլևս չկարողանալով շարունակել թշնամու հալածումը՝ նա ետ է դառնում և մի քանի օրից հետո վախճանվում⁴²։

Այն խառն ու խռովահույզ ժամանակներում, երբ պետք էր միշտ պատրաստ լինել զենքով դիմագրելու ամեն կողմերից ներխուժող թշնամիներին, Սմբատը ոչ միայն կորովի զորավար էր հանդիսանում, այլև խոհեմ քաղաքագետ։ Նա, ինչպես տեսանք, կարողացավ հեռավոր ճանապարհ անցնելով հաջողությամբ լուծել արտաքին քաղաքականության խնդիրը և բարեկամության դաշինք կռել թաթարական տերության հետ։ Բայց միայն արտաքուստ ապահովությունը չէր նրա հոգացության առարկան. հարկավոր էր հայկական երկիրը և ներքուստ բարեկարգ վիճակի մեջ դնել։ Ներսես Լամբրոնացին արդեն կատարել էր քաղաքական և զինվորական օրենքների հավաքումն և թարգմանություն, բայց այդ օրենքները համապատասխան չեն եղել, բավարարություն չեն տվել տեղական պահանջին Կիլիկիայում։ Այստեղ հայ պետության մեջ արդեն ընդունված էին Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալական և ուրիշ կարգերը՝ վարչական, արքունի և այլն, և հայերը հենվում էին ավելի եվրոպացիների և ավելի մոտիկ ֆյունկ իշխանությունների վրա ընդդեմ հարևան մահմեդական պետությունների, քան թե հույների վրա։ Ուստի Սմբատը ֆրան-

³⁹ Անդ, էջ 113 և 114։

⁴⁰ Անդ, էջ 115։

⁴¹ Կ. Փանձալեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 302։

⁴² Տե՛ս «Սմբատայ Սպարապետի... Պատմ.», «Յառաջաբան», էջ 2, ուր իբրև աղբյուր հիշված է Մ. Չամչյանի «Պատմ. Հայոց», հատ. Գ, էջ 277—278. Իսկ այստեղ իբրև աղբյուր հիշված է «Յիշատակարան Ռամանոսի ժամանակակից վարդապետի ...»։

սերենից հայերեն թարգմանում է Անտիոքի ֆրանկ իշխանության մեջ գործածված օրինագիրքը՝ «Անսիզք Անտիոքայ» (Les assises d'Antioche). որի բնագիրը չի գտնված: Թարգմանության առաջաբանի մեջ գրում է. «Եւ արդ վասն զի սովորութեամբ այն Անսիզովն կու գնայր ազգս մեր և դարպասս Հայոց, և սղալումն ինչ կու գայր մեզ վասն տգիտութեան և վտանգութիւնք ոգւոց, և պղերգանք ինչ վասն հարցանելոյ անդ զմեծամեծ դատաստանսն, և ես ուժգին տենչմամբ և բազում աշխատութեամբ գտի զսայ և հալծեցայ ի փոխելն, և երբ փոխեցի ես՝ յուղարկեցի դարձեալ ի յԱնտաքոյ դարպասն, որ դէմընդդմեցին և հաստատեցին իրենց ձեռնագրերովն և վկայութեամբն, ու ստոյգ է և ըզորդ բան բանի»⁴³: Բացի սրանից՝ Սմբատ Սպարապետը 1265 թ. կազմել է և մի համառոտ ազգային օրինագիրք՝ «Յաղագս դատաստանաց թագաւորաց», որի մեջ մտնում են օրենքներ ու կանոններ աշխարհականների և եկեղեցականների համար: Նա օգտվել է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքից, բայց վերամշակելով սրա հոդվածները և հարմարեցնելով Կիլիկիայի պայմաններին ու ֆեոդալական հասարակարգին ու սովորություններին⁴⁴: Դատարահայտություն է Կիլիկիայի հայ պետականության: «Գրեցի զսա,— ասում է նա,— վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, և վասն աշխարհի դատաւորաց և թագաւորաց. և զսիրտ բանիցն առեալ եդի համառոտաբար»⁴⁵:

Մնում են Սմբատ Սպարապետից նաև քրոջն ու քեռայրին գրած նամակները և, որ գլխավորն է, նրա «Պատմությունը», որ հիշվեց վերևում: Այս մի ժամանակագրություն է սկսած հայոց Ն (400 + 551 = 951) թվականից: Մինչև հայոց ՇՁԵ (= 585 + 551 = 1136) թվականը բովանդակությունը նույնն է, ինչ Մատթեոս Ուռհայեցու գործինը և մեծ մասամբ շատ համառոտ ու կրճատումներով քաղվածք է նրանից, երբեմն նույնիսկ բառացի: Կան, հարկավ, այնպիսի հաղորդումներ ևս, որոնք ուրիշ աղբյուրներից են ծագում: Սկսած ՇԽԱ (= 541 + 551 = 1092) թվականից առանձին ուշադրություն է դարձրած Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը, մանավանդ ՇՁԷ (= 1197) թվականից հետո: Հայոց ՉԼԵ (735 + 551 = 1286) թվականից մինչև 1331 թվականը և հետո եղածները, բնականաբար, մի անծանոթ շարունակողի գործն են: Այս հատվածը, ինչպես մասամբ նաև Սմբատի գործի իր ժամանակակից մասը, ընդհանրապես շատ կարճ հաղորդումներ են և ունեն տարեցտարի նշանակված հիշատակարանի՝ բնույթ: Չնայելով դրան՝ պատմաբաններն այդտեղ կգտնեն թանկագին տեղեկություններ իրենց ճիշտ թվականներով:

Սմբատ Սպարապետի գործերը շատ կարևոր են հայոց լեզվի զարգացման ուսումնասիրության տեսակետով: Նա իր աշխատությունները

⁴³ Գ. Զարբհանլյան, Հայկ. թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 306 և հտն.:

⁴⁴ Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հատ. Ա, Երևան, 1939, էջ 90—95:

⁴⁵ Գ. Զարբհանլյան, Հայկ. հին դպր. պատմ., Վենետիկ, 1897, էջ 774:

հորինել է այն լեզվով, որով խոսում էր ինքն ուրիշների հետ: Դա այլևս ոչ գրաբարն է, ոչ գրաբարախառն կենդանի լեզուն, այլ Կիլիկիայի խոսակցական բարբառը:

7. Ստեփաննոս Օրբելյան:—Այս հեղինակի կենսագրությունն իմանում ենք հենց իր գրքից⁴⁶: Նա գրում է Սիսական տան, այսինքն Սյունիքի պատմությունը, խոսում է Հայաստանի այս նահանգի իշխանների և եպիսկոպոսների մասին: Վերջում այնտեղ իշխել են Օրբելյանները,—ասում է նա,— և ինքն էլ եղել է այնտեղի եպիսկոպոսը, ուստի պատմում է ոչ միայն իր կենսագրությունը, այլև մի մեծ գլուխ առանձնապես նվիրում է Օրբելյան տոհմին⁴⁷, բացի այն, որ ուրիշ տեղեր էլ հիշատակում է նրանց և իր մասին:

Այս տոհմի ծագման զրույցը բովորովին նման է Մամիկոնյանների ծագման պատմությանը: Նրանց նախնին, մենաստանի մի արքայազն, ըստ Ստեփաննոսի, իր ընտանիքով ու մարդկանցով փախչում է իր ազգայինների ձեռից, տեղավորվելով Վրաստանում՝ մեծ պատվի է արժանանում: Նրանք բնակվում են Օրբեթ բերդում և դրա համար կոչվում են Օրբեռուք, այսինքն Օրբեթեցիք: Այդ արքայազնի սերնդի մարդիկը դառնում են Վրաստանի սպասալարներ և տեր շատ կալվածների: Բայց Գեորգի Թագավորը 1177 թ. կոտորել է տալիս նրանց. ազատվում են միայն երկու եղբայրներ: Նրանցից մեկը՝ Իվանե՝ Թամար Թագուհու օրով վերադառնում է Վրաստան և ստանում է Օրբեթ կալվածք. նրանցից ծագում են վրացոց Օրբելները: Երկրորդ եղբայրը՝ Ելիկում՝ ծառայելով սլաւոնների մոտ՝ կալված է ստանում Երնջակ բերդը և Ճահուկ ավանը. նա ամուսնանում է մի ճահկեցի հայ աղնվականի դուստրի հետ: Նրանից ծագում են հայ Օրբելյանները:

Թամար Թագուհու օրով Զաքարե և Իվանե եղբայրները հայ Օրբելյանների նախնի Ելիկումի որդի Լիպարիտին կալված են տալիս Հրաշկաբերդը Վայոց Ձորում, այլև կալվածներ Կայենում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում, ապա և ամբողջ Սյունիքն իր բերդերով: Այսպես կազմվում է Սյունիքի Օրբելյան մեծ իշխանությունը, որի կենտրոնն էր Արփա գյուղը: Լիպարիտի որդի և հաջորդ «մեծ և արքայաշուք իշխան» Սմբատի օրով ավելի ևս զորանում է Օրբելյան իշխանությունը, որ ենթարկվում է Թաթարների գերիշխանությանը և ապահով մնում: Սմբատին հաջորդում է իր եղբայր Տարսայիճը, որ վախճանվում է 1290 թ.: Սրան էլ հաջորդում է իր որդին՝ Ելիկում: Այս իշխանները բարեկամական կապ պահելով Թաթար բռնակալների հետ՝ կարողանում են նրանց բռնություններից դերձ պահել իրենց իշխանության ներքո գտնված ընդարձակ երկիրը:

Տարսայիճի որդին էր Ստեփաննոսը, որին իր հորեղբայր Սմբատն՝

⁴⁶ «Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սիւնեայ», Թիֆլիս, 1910, գլ. 2Ա, էջ 477—497:

⁴⁷ Անդ, գլ. ԿԶ, էջ 368—433:

անգավակ լինելով՝ որդեգրում և կրթել է տալիս՝ «ի հրահանգս ընթերցման և երաժշտութեան»։ Նա շուտով դառնում է դպիր և սարկավագ։ Հայրը նրան քահանա է ձեռնադրել տալիս, «և մանկական տիօք կարգեալ կղերիկոս», — ասում է նա իր համար. «վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից... և տհաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական»։ Քահանա ձեռնադրվելուց հինգ տարի հետո, 1285 թ., հայրը եպիսկոպոսների ժողովի որոշմամբ ուղարկում է նրան «ի թագաւորութիւնն Հայոց ի Կիլիկիա» «առնուլ ձեռնադրութիւն մետրապօլտութեան ի վերայ աթոռոյս Սիւնեաց»։ Այդպես էլ լինում է. նորոգվում է Տաթևի մետրապոլտական աթոռը։ Նա, երկար մաքառելով ըմբոստ եպիսկոպոսների դեմ, մեծ նեղութեամբ միացնում է իր ձեռքի տակ Տաթևի և Նորավանքի (Վայոց Ձորում) առաջնորդութիւնները։ Նորոգում է Տաթևի վանքը և իր բաժին հայրենի կալվածները նվիրում է վանքերին, նյութապես և բարոյապես հովանավորելով հայ լուսավորութեան կենտրոններին, Խնքն և իր եղբայրները համաձայն ու սիրով կառավարում են երկիրը, ինքը՝ հոգեւոր աթոռը, եղբայրները՝ աշխարհական իշխանութիւնը, «պահելով զաշխարհս զայս ի խաղաղութեան և զվանորայս ի շինութեան։ Եւ զի յայսմ ժամանակի ամենայն աշխարհ աւերեալ և ապականեալ էր, և վանորայք խափանեալ ի պաշտամանէ, և ամենեքեան առհասարակ դիմեալ ի տէրութիւն սորա [Ելիկումի], աստ զհանգիստ առեալ զետեղէին... և էր տեսանել շնորհօքն աստուծոյ զտունս զայս իբր զտապանն Նոյեան ի մէջ աշխարհակործան ակեացն»⁴⁸։ Այն «տունը» ձգվում էր «ի Բաղաց մինչև ցԱյրարատ» և «ի դրանէն Բարկուշատայ մինչև ցսահմանն Բջնտոյ»⁴⁹։ Ստեփաննոսը մեծ անուն և դիրք է ձեռք բերում արևելյան եպիսկոպոսների մեջ, որոնց և ղեկավար առաջնորդն է հանդիսանում ընդդեմ արևմտյան եպիսկոպոսների և Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի նորաձևութիւններին⁵⁰։ Նա վախճանվում է 1305 թ.։ Կոստանյանց («Из арх. лит. XIII—XIV вв.», Москва, 1914, էջ 6) մահվան թվականը դնում է 1309 թ.։

Ստեփաննոս Օրբելյանը մի կրոնասեր և ավանդապահ անձ է, միաժամանակ և հայրենասեր, գործունյա, հետաքրքիր, հմուտ ու լուրջ, զարգացմամբ ու հասկացողությամբ բարձր քան շատերը ժամանակակիցներից, հոգացող երկրի շինութեան և լուսավորութեան։ Լինելով ուսումնասեր՝ նա ձեռք է բերել և իր համար ուրիշ տեղերում արտագրել է տվել մի շարք մատենագիրներ։ Իր այս հատկութիւնների շնորհիվ նրա գրած Պատմութիւնը տարբերվում է մեր շատ պատմագիրների գրվածներից։ Երկար ժամանակից ի վեր, — ասում է նա⁵¹, — «եռայր յիս տարիումն բաղձանաց և խորհէի... ընձեռել գրով ըստ իմում կարի զպայազատութիւն նախա-

⁴⁸ Անդ, էջ 427—429, 431։

⁴⁹ Անդ, էջ 417, 478։

⁵⁰ Անդ, գլ. ԿԸ, ԿԹ, էջ 447—467։

⁵¹ Անդ, գլ. Ա, էջ 8—10։

րարութեան և զմեծ նահապետութիւն բարձր իշխանութեանս Սիւնեաց, և զնախագահութիւն վսեմական և աստուածամեծար աթոռոյ հայրապետութեանս այսմ... զի ի նուազեալ աւուրս և ի վերջին ժամանակս տեսաք ամենայնիւ բարձեալ և ջնջեալ զյիշատակ այսմ գեղեցիկ և մեծափառ աթոռոյ տէրութեանց. մարմնականն բնաւին սպառեալ և ի մոռացօնս անկեալ. և հոգեորն ոչ ընդհատ քան զնա մերձ ի սպառումն»։ Ուրիշների պատմութիւնները մենք տեսել ենք,—գրում է նա,— «Ջալոցն տեսաք՝ զՄամիկոնեանն և զՏարօնոյն, զԲագրատունեացն, զՎասպուրականացն, որք յետոյ թագաւորեցին, զՎրացն, զԱղվանիցն»⁵², իսկ Սիսական իշխաններինը չկա։ «Յելով երկօք որոնեալ,— շարունակում է նա,— ոչ գտաք յառաջնոցն զյիշատակ սոցա ընդ գրով արկեալ, և զկնի եկելոցս թողեալ արձան գովելի։ Թէ ոչ էին գրեալ, և կամ թէ ի բազում աւերմանց և հինահարութեանց կորուսեալ էր՝ ոչ գիտեմ»։ Վերջում էլ նա կրկնելով գրում է. «Բազում խոյզ քննութեան ի մէջ առեալ՝ տեղեկացայ յաշխարհս հեռաւորս և մօտաւորս, ի վանորայս և յարկեղս կտակարանաց, այլ և ի գիտունս և ի տեղեակս հնագէտ պատմութեանց, և ոչ ինչ գտաք յիշատակ զրուցաբանութեանց ուրոյն այսմ աշխարհի և կամ տեղեկութիւն իրաց»։ Դրա համար և ինքը հեղ է տանում գրելու Սիսական աշխարհի իշխանների և եպիսկոպոսների գործերի մասին. «զի ծանիցեն զպատիւ և զբարձ իշխանաց և հայրապետաց և իշխանաց և զամենայն կարգ սահմանի նոցա»։ Այդ էր պահանջում Օրբելյան մեծ իշխանութեան պատիւը. աշխարհին պեսօք էր իմացնել և հիշատակ թողնել ոչ միայն Օրբելյանների մասին, այլև թե ինչպիսի՝ մեծ իշխանութեան երկրի տեր են եղել նրանք, և թե ինքն Ստեփաննոսն ինչպիսի՝ մեծ աթոռի վրա էր նստած։ Նրա Պատմութիւնը, ուրեմն, արդյունք է տոհմասիրութեան, որ ընդհանուր մի գիծ էր հին դարերում իշխողների համար։

Պետք էր հորինել առանձին տոհմային պատմութիւն Սիսականի. բայց ի՞նչ աղբյուրներից։ Այստեղ արդեն Ստեփաննոս Օրբելյանը ներկայանում է իբրեւ մի գիտակ անձ։ Հին ժամանակի պատմութեան համար առանձին զգուշութիւն է ցուցաբերում նա. մի կողմ է թողնում աստվածաշնչյան նախնական պատմվածքները, որով սկսել են ուրիշները, նույնիսկ Մովսէս Խորենացին. հարկ չկա դրան. ամենքն էլ, ամեն տոհմեր էլ, Ադամից են ծագում որդեցորդի։ Նա չի ցանկանում, որ Սյունիքի իշխանական տոհմը սկզբից մինչև վերջն անվանեն անուն ծննդաբանութեամբ առաջ տանի. դրա համար հարկ կլինէր շատ բան հերյուրել. «Փափագելի է մեզ,—գրում է նա,— այժմ թողուլ զամենայն սնոտիապատում վէպս հնոցն, և բուռն հարուլ միայն զերջանկաւէտ բարեբաստութեանց և նախագահ նախակարգութեանց վեհափառ տէրանցն Սիւնի և ցեղին Սիսակայ. քանզի երկք աշխարհութեանց յոլովք են և շահ օգնութեան և ոչ մի ինչ. յորմէ ի բաց տարեալ զձգտումն մտացս՝ պիտանիքն միայն ի մէջ անցեալ արձանասցին մեզ»⁵³։

⁵² Անդ, էջ 17 և հտն.։

⁵³ Անդ, Գ, էջ 14։

Նա օգտվում է գրավոր աղբյուրներից, ամենից առաջ հին պատմագիրների հիշատակություններից Սյունի տոհմի մասին. «Ապա հանդես արարեալ ամենայն պատմագրաց Հայոց, և զոր գտաք՝ հաւաքեցաք ի նոցանէ ամենայն ճշդիւ, նաև սակաւ ինչ ի Պետրոսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի ճառիցն, որ վասն Բաբելայ՝ Սիւնեաց տեառն»։ Ծանոթ հեղինակներից քաղած պատմություններն այժմ, իհարկե, առանձին արժեք չունեն, քանի որ ունենք բուն աղբյուրները, ինչպես են՝ Մովսէս Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Զենոբ եպիսկոպոս Տարոնացի, որ է Զենոբ Գլակ։ Բայց կան, սակայն, անծանոթ, այսինքն մեզ չհասած աղբյուրներ ևս, ինչպես վերոհիշյալ Պետրոս եպիսկոպոսը, որի մասին խոսվել է սուլն աշխատության առաջին հատորի մեջ։ Բայց որ կարևորն է, նա մեծ չափերով օգտվել է թղթերից, կաթողիկոսական շրջաբերականներից, հրովարտականներից, եկեղեցիների կալվածական թղթերից, արձանագրություններից, գրքերի հիշատակարաններից, որոնք բոլորը պատմական վավերագիր աղբյուրներ են, որով և Ստեփաննոսի Պատմությունն առանձին արժեք է ստանում հին մասի մեջ ևս, որ հեղինակին ժամանակակից չէ։ Եվ նա այդպես վարվում է իբրև հասկացող հեղինակ։ «Եւ այլ ինչ ի հին նամակաց թագաւորաց Հայոց և իշխանաց Սիւնեաց, նաև ի կաթողիկոսաց Հայոց և յեպիսկոպոսաց Սիւնեաց, որ մնացեալ էին ի վաղ ժամանակաց յամուրս քարանձաւին և որ ի սուրբ ուխտս հայրապետանոցիս Տաթևու, և յարձանագրութեանց եկեղեցեաց և ի յիշատակարանաց գրոց։ Աստ և անդ գտեալ զթիւ աւուրց և զթուական ժամանակաց իշխանաց և եպիսկոպոսաց, և իւրաքանչիւր գործոց և բանից, շինութեանց և աւերմանց, նաև կարգի և սահմանի և պատուոյ սուրբ աթոռոյս և առատատուր պարգևաց ի սուրբ եկեղեցիս զոր ժողովեալ սևադեղով՝ եղաք ի մի պարութայիկս սակաւ ինչ տեղեկութիւն, զոր հնար էր ի մէնջ և կար»⁵⁴։ Այս միևնույնը կրկնում է նա Պատմությունն ավարտելիս⁵⁵, ավելացնելով նաև բանավոր աղբյուրները. «էր ինչ և որ յաւանդութեանց ստուգագէտ արանց որում վկայէին իրքն և տեղիքն, զհետ մտեալ ամենայն ճշդիւ ստուգութեան, ի բաց ձգեալ և զունայնախոյզ զրաբանութիւնն, զի մի՛ տաղտկասցին լսողք»։

Արդարև նա իր Պատմության մեջ դնում է բավական շատ ժողովրդական զրույցներ, վանքերի ծագման ու ձգնավորների վրա ասված հրաշալի պատմումներ և այլ ավանդություններ, և իբրև իր դարի որդի՝ հավատում է հրաշալիքների, բայց գիտե, որ դրանք պատմություն չեն, այլ բերում է միայն, որպեսզի Սյունիքի մասին, որքան կարելի է, շատ ծանոթություններ տա։ Այդ բաների համար,—ասում է նա դիմելով ընթերցողին,—ոչ «աւելախոյզ զիս ծանիցես. այլ պատշաճ և ի դէպ մերումս ձեռնարկութեան [վարկցիս]. զի զՍիսական աշխարհի սկսաք ճառել զվէպս, վասն որոյ հարկ է ամենայնիւ զեղեալսն ի սմա գործս և հրաշս ցուցանել ձեզ»⁵⁶։

⁵⁴ Անդ, էջ 10։

⁵⁵ Անդ, 29, էջ 505։

⁵⁶ Անդ, ԻԱ, էջ 79։

Ավանդությունների և ավանդական բանահյուսության գրառումն ևս կազմում է հարցասեր Ստեփաննոսի Պատմության արժանիքների մի կողմը. դրանցով վառ գույնով պատկերանում է մեզ տեղական աղգային կյանքը:

Եվ այս ամեն հաղորդումները,—լինեն գրավոր հիշատակություններից հանած, թե ավանդությունից գրի առած,—նա տալիս է մեզ պարզ ու թեթև ոճով, կամ հենց հիշատակարանների լեզվով և անփոփոխ, և մարդ ախորժանքով կարդում է նրա Պատմությունը բազմազան պատմական տեղեկություններից գրավվելով:

Իսկ իբրև ուսյալ գրող՝ նա Սիսականի պատմությունն սկսելուց առաջ դնում է այդ նահանգի աշխարհագրությունը⁵⁷, որ հազվագեպ մի գործ է մեր հին պատմագիրների մեջ. «Ցուցմունքն սահմանաց աշխարհիս Սիսնեաց, և թէ զինչ ունի պարարտութիւն ի պէտս մարդկան, և որքանութիւն գաւառաց և անառիկ բերդից»: Գլուխն էլ վերջացնում է այսպես. «Եւ արդ՝ այս այսքան տեղեկութիւն քեզ բերոց և պարարտութեանց և սահմանաց և բերդից և գաւառաց Սիսական աշխարհիս»: Ցավոք, աղճատված է այդ գլուխը. պակասում են տեղեկություններն այդ նահանգի սահմանների և բերքի ու պարարտության մասին: Այդպիսով մենք չենք կարողանում մանրամասն ու ճիշտ որոշել Օրբելյան իշխանության ներքո գտնված երկրի սահմաններն ու մեծությունը: Պատմության վերջում⁵⁸ էլ դրել է մի ընդարձակ ցուցակ տասներկու գավառների իրենց բազմաթիվ գյուղերով և եկեղեցական հարկի քանակով: Ցավոք, չեն բերված աշխարհիկ իշխանությանը տրված հարկերը:

Աշխարհագրությունից հետո պատմությունն սկսում է Սիսակից, ըստ Մովսես Խորենացու, և այնուհետև ժամանակաբանական կարգով բերում է, ինչ որ գտել է Սյունիքի իշխանների և եպիսկոպոսների մասին: Առանձնապես պատմության նյութ են դառնում այն նահանգի վանքերը, նրանց կալվածները, հատկապես մեծ վանքեր Տաթևն ու Նորավանքը, եկեղեցիների շինարարությունը, վանահայրերի և իշխանների ջանքերն իրենց վանքերը ծաղկած պահելու, նշանավոր վարդապետներն և վարդապետարանը: Գրում է նույնպես այդ կողմի եպիսկոպոսների հարաբերությունները Հայոց և Աղվանից կաթողիկոսների հետ, իշխաններին՝ մյուս հայ և օտար իշխանների և թագավորների հետ: Վերջապես 10-րդ դարի վերջերում, Սյունիքի Սմբատ իշխանի օրով, Բաղաց գավառում կազմվում է այդ կողմերի թագավորությունը, որ երկար մաքառելով թուրքերի կրկնվող հարձակումների դեմ՝ ընկնում է 1170 թ.: Բաղաց վերջին ժառանգը, խաչենցի Հասանը, որին որդեգրել էր Գրիգոր թագավորը, քաշվում է Խաչենի գավառը, և վերջանում է Սիսական տոհմի թագավորությունը Սյունիքում: Նրա վերջին մնացորդներից մեկը, Համտուն անունով, կրոնավորելով Նորավանքում՝ մեռնում է 1231 թ., իսկ մի ուրիշը, Մահեվան անունով,

⁵⁷ Անդ, Գ, էջ 12—14:

⁵⁸ Անդ, ՀԳ, էջ 509—523:

փախչում է Անի, անհայտ է մնում: «Ահա զայսօրինակ՝ բարձաւ տէրութիւն Սիւնեաց և Բաղաց, և եղև վախճան տոհմին Սիսակայ և նախարարութեան Սիւնեաց»:

Շուտով այնուհետև այն տոհմի տեղը բռնում են Օրբելյանները, և Ստեփաննոսը սիրով ու մանրամասն հյուսում է սրանց պատմությունը: Վերջընթեր գլխի մեջ, որ է «Յիշատակարան մատենիս նորին Ստեփաննոսի», նա հայտնում է. «Արդ յարմարեալ այս հանդէսք բանի շարագրեցաւ յաշխարհակալութեան մեծի և ինքնակալ արքայի Ղան Ղաղանին...ի թուաբերութեան... 1299... ի վանս... ուխտիս նորավանից»:

Այս Օրբելյան պատմագիրը Սիսական տոհմը իրեն համար խորթ և օտար չի համարում, մեկ՝ այն պատճառով, որ Օրբելյանները հանդիսացել են այն նշանավոր նախարարական տոհմի անմիջական հաջորդներն և նրանց երկրի իշխողները, մեկ էլ՝ որ նա եղել է «ի մօրէ ծնեալ Սիսական և ի հօրէ՝ Օրբէլեան, որ Տարսայիճ կոչի»⁵⁹: Հենց դրա համար էլ նա անտարբեր կերպով չի հյուսում Սիսական իշխանների պատմությունն ևս: Նա հրճվանքով գրում է նրանց թագավորելու մասին⁶⁰. «Այժմ լո՛ւր ինձ և պատմեցից քեզ, ո՛վ պատուական ընթերցող, զպանծալի բանից լուրս. զի սեռս Սիսակայ որ ի Հայկայ՝ երբեմն խառնեալ էր ընդ թագաւորական ցեղն Արշակունի և Պահլավկաց և երբեմն ընդ Խաղրաց թագաւորութեանն, և հուսկ յետոյ՝ ընդ Բագրատունիսն, բայց երբէք ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տէրութեանցն: Իսկ յետ յովով ժամանակաց մինչ դուռն բացին նախ՝ Արծրունիքն և թագ կապեցին ընդդէմ Սմբատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց և Ատր-Ներսէ՛հ՝ Վրաց բղեաշխն. թագ կապեաց և Աղուանին Համամ... և ձորոյգետացիքն որ Կիրիկեանքն կոչին, նաև Կարուցն և Վանանդայն որ Բասեանք կոչի»: Վերջիվերջո օտարների վրա հենվելով թագավորում է և Սիսական Սմբատը, որ «տուեալ էր զթողն իւր... զԿատրամիդէ կին Գագկայ թագաւորի՝ որդւոյ Աշոտոյ...»: «Եւ զի յայնմ ժամանակի Բագրատունիքն իշխէին միայն Շիրակայ և Այրարատու... և Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ. վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս համարեցաւ [=իր թագավորելը] Սմբատ, զի թէ Բագրատունիքն (որք) գերութեամբ իմն ածեալ էին Հրաշէէ՛ այնմ արժանի գտան, ապա քանի՞ ևս առաւել սոցա անկ էր որ ի Հայկայ...»: Ահա թե ինչպես է արդարացնում Օրբելյանը

59 Անդ, ՀԱ, էջ 477 և հտն.:—Ուրիշ տեղ, ԿԶ, էջ 416. իր հորը՝ Տարսայիճին զովելուց հետո՝ հայտնում է, թե նա առել է «իւր կին յիմայէլացւոցն՝ զդուստր տեառն Սիւնեաց՝ զԱրուզ խաթունն, որ եղև քրիստոնեայ և երեւի հաւատով... յորմէ ծնան որդիք երեք՝ Ելիկումն, Ստեփաննոս, որ կոչեցաւ յեպիսկոպոսութիւն...»:—Կ. Կոստանեանցն (Ստեփաննոս Օրպէլեան, Ողբ ի ս. Կաթողիկէն, Թիֆլիս, 1885, էջ 6) այս կտորի հիման վրա գրել է, թե Տարսայիճը — «Սյունյաց ալլաղգի իշխաններից մեկի դստերն՝ Արզու խաթունին իրեն կնութեան ուզելով՝ նախ քրիստոնյա մկրտել տվեց նրան և ապա ամուսնացավ նրա հետ»: Կասկածելի է այս բացատրությունը, քանի որ Ստեփաննոսն իրեն համար ասում է՝ «ի մօրէ ծնեալ Սիսական և ի հօրէ՝ Օրբէլեան»:

60 Անդ, ՄԵ, էջ 299 և հտն.:

Սիսական Սմբատի արարքն ընդդեմ Հայոց Բագրատունի թագավորների, միաժամանակ շատ լավ հասկանալով, որ ազգային տեսակետով գովելի գործ չէր այդ, քանի որ դրանով թուլանում էր հայկական իշխանությունը: Լոկ հայ կամ «Հայոց թագավոր» անունն անգամ այն դարերում հայկական ազգային միության մի ազդակ էր: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու⁶¹, նրա օրով, երբ չկար «Հայոց թագավորությունը», Կապանի թագավորներն էին հիշատակվում պատարագի ժամանակ, և այսպես Միջագետքի Ուռհա քաղաքում, այն էլ այն թագավորները, որոնք արդեն մի փոքր գավառի կամ մի երկու բերդի վրա էին իշխում: Հայերին, որտեղ էլ լինեին, հարկավոր էր, թեկուզ միսիթարության համար, մի հայ թագավոր, քանի որ սեփական թագավոր չունենալը համարվում էր ազգային ամոթ ու նախատինք այլազգիների առաջ:

61 Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 231:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԾՐԲԵԼՅԱՆ

1. «Ողբ ի դիմաց Կաթողիկէին»:— Թաթարների տիրապետության օրով, 13-րդ դարի վերջին քառորդից սկսում է ծաղկել բանաստեղծությունը. իշխում է չափածո խոսքը: Մոտ երեք դար շարունակ զարգանում է մի բանաստեղծություն, որ հին հայ գրականության պարծանքներից մեկն է: Հետզհետե երևան են գալիս մի քանի քնարական տեսակներ հաջորդաբար բովանդակությամբ ու գեղեցիկ ձևով: Նրանցից առաջինն է Ստեփաննոս Օրբելյանի «Ողբը»¹: Ստեփաննոսի ժամանակակիցներն են հաշատուր Կեչառեցի, Ֆրիկ, Հովհաննես Երզնկացի և Կոստանդին Երզնկացի. վերջինս թերևս կրտսեր ժամանակակիցը:

Եթե Ստեփաննոսի Պատմությունը, ինչպես տեսանք, արտացոլում է Օրբելյան իշխանների և իրեն՝ Ստեփաննոսի տոհմային պահանջի, ապա նրա այս քնարական բերթվածք, որ նա հորինել է 1300 թվականին², իր մեջ անգրագարձրել է հեղինակի և նրա ժամանակի հայ հայրենասիրական ոգին ու խոկերը: Այս տեսակետով պետք է մատչել նրա այս բանաստեղծությանը, որի «բուն վերնագիրն» է. «Բան բարառնական ոգեալ դիմառնաբար ի դիմաց Վաղարշապատու Ս. Կաթողիկէին. Ողբ աւաղականք և ձայն աշխարականք լեալ անհուն հեծեծանօք աւերման աշխարհիս Հայոց և բնաւին սպառելոյ հայրապետութեան և թագաւորութեան համագունդ իշխանութեան, շարեալ չափաբան բերմամբ հոմերական արհեստիւ ի Ստեփաննոսէ Սիւնեաց ալցելուէ ի խնդրոյ շնորհազարդ վարդապետի հաշատուր Կեչառեցի»³: Ով որ եղել է այս «վերնագիր» գրողը,— քերթվածի հեղինակը, թե՞ հավանորեն ուրիշ ոքմին,—նա բնորոշել է դրա բովանդակությունը ոչ ամբողջ էական կողմով: Դա լոկ ողբ չէ: Քերթ-

¹ «Ստեփաննոս Օրբելյանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէին», բնագիրը առաջաբանով և ծանոթություններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանյանց, Թիֆլիս, 1885:

² Անդ, էջ 11:

³ Անդ, էջ 53 և հտն.:

վածի վերջում կա մի «Յիշատակ բանի ըստ անուան ոգողին»։ Ութ տնից հորինված մի «Յիշատակարան» է սա (ամեն մի տունը ութ տողերից և տարբեր հանգերով), որի տների առաջին տողերը կաղմում են «Ստեփանոս» (և ոչ «Ստեփաննոս») գլխակալը։ Տներին մեկի մեջ անվանելով հիշյալ խաչատրին «բաբունապետ հոգևով լցեալ, Անյաղթ հետ[որ] շնորհօք ծաղկեալ», «բանիբուն» և շատերից «գովաբանեալ», ասում է, թե նա «յԱրարատեան տանէն եկեալ»՝ «փութով մեծաւ» հարկադրել է իրեն գրելու իր քերթվածը՝ «ի յայս հանդէս բանից մղեալ»։ Այս ցույց է տալիս, որ Օրբելյանի բանաստեղծությունն արդյունք է ոչ լոկ անձնական խոհերի, այլ նրա պես խորհել է նաև «Արարատեան տանը» ծանոթ նշանավոր վարդապետը, խաչատուր Կեչառեցին, անպայման և ուրիշներն արևելյան վարդապետներից։ Ի՞նչ է եղել այդ խոհն ու խոհը, և ինչի՞ արտահայտություն է այդ։

2. «Ողբքի» պատմական հիմքը նկատմամբ արևմտյան հայության և թեման։—Օրբելյանն իր Պատմության վերջին գլուխներից մեկի մեջ⁴ մեծ զայրույթով գրում է, որ Լևոն թագավորի մահից հետո՝ Կոստանդին կաթողիկոսի վրա դնելով «բարուրս բաղումս զրադատ բանից»՝ զրկում են նրան կաթողիկոսությունից և բանտարկում են չորս տարի։ Այս լինում է 1289 թ.։ Նրա փոխանակ կաթողիկոս են դնում Ստեփաննոս անունով մեկին։ Այդ ժամանակներում Եգիպտոսի սուլթանը տիրում է ֆրանկների իշխանության վերջին քաղաքներին և քրիստոնյաների մեծ կոտորածներ անում։ Պաղեստինն ամբողջ նորից ընկնում է մահմեդական լծի տակ։ Հերթը հասնում է Հայոց հայրապետական աթոռանիստ Հռոմկլային։ Մի ամիս պաշարելուց հետո՝ 1292 թ. առնում են և այս բերդը, կողոպտում, և կաթողիկոսին իր եպիսկոպոսներով և այլ մարդկանցով գերեվարում Եգիպտոս, ուր նա մի տարի բանտարկված մնալով՝ մեռնում է բանտի մեջ։ Եվ այսպես՝ մոտ 140 տարի հետո Հռոմկլան, Հայոց նշանավոր կաթողիկոսների և գրողների նստավայրը, դադարում է Հայոց կաթողիկոսի աթոռավայր լինելուց։ Կաթողիկոս է ձեռնադրվում 1293 թ. Գրիգոր Անավարզեցին, որ հորինած ունի ներբողյաններ, մի դրվատ, թուղթ ու բազմաթիվ շարականներ⁵։ Նա նստում է Կիլիկիայի Սիս քաղաքում։ Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը մենակ է մնում և շրջապատված մահմեդական իշխանություններով։ Մեջ է գալիս ավելի զորեղ կերպով հին քաղաքականությունը՝ կրոնական զիջումներով օգնության թիկունք ակնկալել արդեն հեռու ընկած քրիստոնյաներից։ Գրիգոր կաթողիկոսը, որ «գիտէր և զլեզու և զդպրութիւն լատին և յոյն ազգին», բռնում է Հռոմների հետ միաբանելու ընթացքը։ «Եւ սկսաւ,—ասում է Օրբելյանը,— առ սակաւ սակաւ զամենայն աւանդութիւնս Հռոմոց եկեղեցւոյն սպրդեալ մուծանել ի մերս եկեղեցի. և ի մերոյս ի բաց քեցել մի մի»։ Առաջանում է

⁴ Անդ, ԿԸ, ԿԹ, էջ 436—467։

⁵ Գ. Զարբհանյան, Հայկ. հին դպր. պատմ., Վենետիկ, 1897, էջ 779։

գոթգոհություն և խռովություն. «Իսկ մեք հանապազ աղեցաւ և լերդախոց չինելով ի վերայ այսր ամենայնի՝ հաշեալ մաշէաք ծփական խորհրդովք չի տուէ և ի գիշերի»: Եվ հետեանքը լինում է այն, որ նա արեւելյան եպիսկոպոսների և իշխանների հավանությամբ ու ստորագրությամբ գրում է վերևում հիշված թուղթը կաթողիկոսին:

Հեռատես ու խոհուն վարդապետները շատ լավ հասկանում էին, որ շրջապատող մահմեդական տերություններից վտանգված էր նաև Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը: Նրանք նկատում էին նաև արևմտյան հայ հոգևորականության գայթումը դեպի հունա-հռոմեական եկեղեցիները, ինչ որ գոտություն էր պատճառել արեւելյան և արևմտյան հայ եկեղեցականների միջև, սկսած դեռ Ներսես Լամբրոնացու և Գրիգոր Տուտեորդու ժամանակներից: Այս ամենի արգասիքն է ահա պատմագիր եպիսկոպոսի քերթվածը, որ քարոզում է կաթողիկոսական աթոռը փոխադրել Արևելք: Բայց կա և ավելի կարևոր կողմը:

Եթե Շնորհալին, որ եկեղեցիների միության կողմնակիցն էր, համոզված սպասում էր երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.), թե ֆրանկները շուտով պիտի գան, և քրիստոնյաները տիրեն ամբողջ երկրին, և հալածված ու ցրված քրիստոնյաները գան ժողովվեն իրենց տեղերը և ուրախ կյանք վայելեն,—ապա այդ հույսը չկա այլևս: Վերացել էր այդ երազը, որ թերևս երբեք չէին էլ ունեցել արեւելյան հայերը իրենց բնիկ երկրում: Շնորհալին, թեպետ ողբում էր Հայաստանի քաղաքական իշխանության կործանումը, բայց չէր մտածում Հայոց աշխարհում անկախ հայկական թագավորություն վերականգնելու մասին: Նա իր քերթվածի մեջ ներկայացուցիչ է հանդիսացել արևմտյան հայություն, 12-րդ դարի կեսերին: Իսկ Օրբելյանը 13-րդ դարի վերջերում արտահայտիչ է բուն հայաստանցիների իղձերի ու տենչերի: Նա և հաշատուր Կելառեցին և նրանց նման մտածող արեւելցիները ամփոփվելով իրենց մեջ՝ աշխատում էին մի նոր ազգային գաղափարախոսություն զարգացնել և դրանով առաջ բերել ազգային հասարակական շարժում, այն, որ ցրված հայերը ժողովվեն մայր հայրենիքի մեջ, և Հայաստանում, հատկապես Վաղարշապատում լինի ազգի ոչ միայն եկեղեցական, այլև քաղաքական կենտրոնը: Ի՞նչ էր այս քաղաքական ձգտման հիմքը Մեծ Հայաստանում:

3. Թաթարական իշխանությունը 13-րդ դարում:—Ջարմանալի չէ, որ թաթարների ծանրալուծ տիրապետության շրջանում, 13-րդ դարի վերջում ծագում է Մեծ Հայաստանի քաղաքական ազատության գաղափարը: Դեռ Կիրակոս Գանձակեցին հույս և ակնկալություն ուներ, թե հայերը թաթարական լծից կփրկվեն: Այսպիսի քաղաքական լավատեսության հիմքն այն էր, որ թեպետև հայերն, առանձնապես գյուղացիք, տնտեսապես շատ նեղն էին, բայց ազգայնապես դեռ բոլորովին ընկճված չէին այլազգիներից. դեռ կային հայկական իշխանություններ, իրենց ներքին ավատական իրավունքներով, թեպետ թաթարների գերագույն իշխանությունը ենթակա: Ինքը Ստեփաննոս Օրբելյանը Սյունյաց մեծ իշխանու-

թյան պայազատներից մեկն էր, հաշատուր Կեչառեցին կամ Կեչառուեցին էլ, ըստ երևույթին, էր հայտնի Պոռշյան տոհմից⁶, որ նշանավոր Պոռշ իշխանից առաջ կոչվում էր Հաղբակյան (հաղբակյան) կամ Վարդանաց (այլև Հայկազուն): Պահլավունիների սեփականությունն է եղել Կեչառուք կամ Կեչառուս (այլև Կեչառիս) (այժմյան Ծաղկաձոր կամ Դարաչիչակ) գյուղն և այնտեղի հռչակավոր վանքը: Գրիգոր Մագիստրոսի շինածն է այնտեղի մեծ հռչակապ եկեղեցին: Իսկ 13-րդ դարի սկիզբներին այդ Կեչառուք գյուղն ու մենաստանը սեփական ստացվածքն էր Պոռշյան տոհմի, և նշանավոր Պոռշ իշխանի հայրը, հաղբակի որդի Վասակը, 13-րդ դարի առաջին քառորդին շինել է տվել այնտեղի փոքր գեղեցիկ եկեղեցին ի հիշատակ նաև իր պատրոնների, Իվանե և Զաքարե եղբայրների⁷: Թաթարական արշավանքի երկրորդ տասնամյակի սկզբում հենց նորոգում են այդ վանքը⁸: Կային և ուրիշ իշխանական տոհմեր: Այսպես Զաքարյաններն, ենթարկվելով թաթարական իշխանությանը, դեռ երկար պահում էին իրենց դիրքը: Նրանք թաթարների օրով ևս առժամանակ ժառանգական իրավունքով չէին կորցրել իրենց դիրքը նաև Անիում: Բայց այս քաղաքի կառավարությունը հետագայում մոնղոլ խաների կողմից հանձնվում էր ուրիշ, սովորաբար հայ իշխանների:

Ավելի կարևոր է հետևյալ պարագան: Երբ թաթարները տիրում են ամբողջ Հայաստանին, նրանց արշավանքի ավերիչ հոսանքը, որ ինչպես մրրիկ տակն ու վրա էր անում երկիրը, շուտով նստում է: Նրանց կառավարիչները՝ սահմանված մեծ հարկերը ստանալու համար՝ աշխատում էին երկիրը խաղաղ պահել, հպատակ աշխատավոր ժողովրդին ապահով և զերծ անել կողոպուտից և ավերմունքից: Նրանք ձգտում էին, որքան կարելի է, շենացնելու և բաղմամարդ դարձնելու աշխարհը. վերաշինում էին իրենց իսկ ձեռով քանդված ավանները, քաղաքները, ինչպես Գանձակ, Կարին: Բացի այդ՝ երկրի զանազան մասերի հարմարավոր հաղորդակցության համար՝ շինել էին տալիս ճանապարհներ, հալածում էին ավազակներին⁹: Հատուկ ուշադրություն էին դարձնում առևտրական մեծ ճանապարհների ապահովության և կարավանների ազատությանը: Հայաստանի վրայով դեպի Տրապիզոն էր անցնում հին տարանցիկ ուղին, որ գործել էր Բագրատունիների և Զաքարյանների օրով և կապում էր Արևելքն Արևմուտքի հետ: 13-րդ դարի վերջերում թաթար ղաների ձեռնեցությունյամբ իբրև վաճառաշահ մեծ կենտրոններ բարձրանում են

6 Յակովբոս վ. Տաշեան, Ուսումնասիրությունք Ստոյն Կալիսթինեայ Վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1892, էջ 124 և հտն.:

7 Ղեմեղ վ. Մ. Ալիշան, Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 259—269:

8 К. Костяниц, Из армянской литературы XIII—XIV вв. Оттиск из Сборника, посвященного А. Н. Веселовскому, Москва, 1914, էջ 3:

9 Գևորգ Արուսյան. Մոնղոլական արշավանքները, Վաղարշապատ, 1913, էջ 79—84. «Վարդի վերահաստատումն և հարկահանություն»:

Ատրպատականի քաղաքները՝ Սուլթանիա և Թավրիզ. սրանցից էլ Հայաստանի վրայով էին առևտրական ճանապարհները դիմում դեպի հյուսիս՝ Սև ծովի ափերն»¹⁰ ու երիմ (Կաֆա, արդի Թեոդոսիա քաղաքը) և դեպի Արևմուտք՝ Փոքր Հայաստանի—Իկոնիայի սուլթանության—և Կիլիկիայի հայ թագավորության երկրով, որ բարեկամ և դաշնակից էր թաթարներին։ Առևտրական կապիտալի շնորհիվ զարգանում են նաև մեքերկրի քաղաքական կյանքն ու արդյունագործությունը։ Կարին, Շրգնկա և այլ քաղաքներն առանձնապես կարևոր առևտրական կենտրոններ են դառնում։

Առևտրի, ինչպես և երկրի կառավարության մեջ, բնականաբար, մեծ դեր էին խաղում և հայերը թե՛ հին իշխանական տոհմերից և թե՛ նորերից՝ ընտանիքներից։ Առաջանում են և նոր մեծ կապիտալիստներ, որոնք իրենց հարստությունը ձեռք էին բերում թե՛ հին հայտնի միջոցներով և թե՛ այնով, որ վերակացու և հսկող էին դառնում տերության գանձարանը մտնող հարկերի ու տուրքերի։ Այսպիսի մեծ կապիտալիստներից պետք է հիշատակել Պարոն Սամադիին, որի մասին տեղեկություններ են տալիս արձանագրությունները, սկսած 1263 թվականից մինչ 1291 թ., իսկ 1295 թվին արձանագրություններից մեկի մեջ հիշվում է նրա թոռ Բեսուլթանի¹¹։ «Սամադինը եղել է մեկն Անիի այն երեք պատրոններից, որոնք «իրիցունս բաժինը» վերացրել են տաղմաճիներին¹² միջոցով»։ Այդ իշխանը, ուրեմն, եղել է և վարչական անձ. ըստ արձանագրությունների, նա կարգադրություններ է արել հողային սեփականությունների ու հարկերի, կալվածների առ ու ծախքի և փոխանակության մասին։ Ինքը գնել և ուրիշներին տվել է կալվածներ, ի միջի այլոց 1264 թվականին,—ինչպիսի Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունից իմացվել է,— նա գնել է իր հողով ու ջրով և Երևան քաղաքը, որ 13—14-րդ դարերում հայտնի է եղել ոչ միայն իր այգիներով, այլև իր խանութներով իբրև վաճառաշահ մի վայր։

Շնորհիվ վարչության խաղաղասեր քաղաքականության և համեմատական բարեկարգության, շնայելով չափազանց ծանր հարկերին, Հայոց երկրի տնտեսական կյանքը սկսում էր փոքր ինչ աշխուժանալ։ Երկրի ժողովուրդը ամենամեծ մասով հայ էր. ընկած դրությունից բարձրանում

¹⁰ Манандян Я. А., О торговле и городах Армении. Эривань, 1930, էջ 192 և հտն. «Развитие международной торговли в монгольскую эпоху и участие в ней городов Армянского нагорья».

¹¹ ՀեՍՀ Պատմ. և գրալ. ինստիտուտի «Տեղեկագիր», Ա գիրք, Երևան, 1938, էջ 165 և հտն., Կ. Ղաֆադարյան, Երևանի Կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի վիմական արձանագրությունները։ Այս հոդվածից են առնվում և մնացած տեղեկությունները Սամադիինի վերաբերյալ։

¹² «Տաղմա», «թամդա» անվում էր քաղաքներից առնվող առևտրի և արդյունագործության հարկը, իսկ այդ հարկը հավաքողները կոչվում էին «տաղմաճի» կամ «թամդաշի»։ «Թամդա» բառի տեղ գործածել են նաև «բաջ», «բաժ»։ Հ. Օրբելի, Անվտ ավերակները, էջ 61 (ծան. թարգմանչի)։

էին քաղաքները: Ավեր էր Վաղարշապատը, բայց դեռ կանգուն հայաբնակ կենտրոններ էին Դվին, Անի, Կարս, Կարին և այլն. հոծ հայ բնակչություն են ունեցել Մեծ Հայաստանի մի քանի նահանգները, ինչպես և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը և ուրիշ կողմեր:

Հայաստանի բախտը սկսած Հուլաղու դանից (1256—1265 թթ.) կապված է եղել պարսկական մոնղոլների իշխանության հետ. «Իլդանները գովելի եռանդով ջանում էին նմանել Պարսկաստանի հին իշխողներին, որոնք հովանավորում էին գիտությունն ու գրականությունը»¹³: Սրանից հայերին, սակայն, այն մասնիկն էր միայն հասնում, որ նրանք ընդհանրապես համբերատար էին դեպի այլազգիներն ու այլակրոնները: Այդ համբերության և երկրի խաղաղության հետ՝ բնականաբար լինում է նաև կուլտուրական առաջադիմություն. մանավանդ որ թաթարները մինչև մահմեդականություն ընդունելը շատ չէին խառնվում Հայաստանի ներքին գործերին. չկար ընդհանրապես կրոնական հալածանք, հարկից ազատ էին մնում և նույնիսկ հարստանում էին հոգևորականները, եկեղեցիներն ու վանքերը, որոնք և ազգային լուսավորության ու կուլտուրայի կրողներն էին: Անգամ թաթարական առաջին ավերիչ արշավանքների ժամանակ և քիչ հետո արդեն եռանդուն կերպով սկսում էին նորոգել ավերված վանքերը՝ Կեչառուք և ուրիշները, ինչպես Վանական վարդապետն էր անում. կառուցում էին և նորերը, վարդապետները հավաքում էին աշակերտներ, կազմում էին գրադարաններ: Հիմնում էին կամուրջներ, ջրմուղներ և նմանները: Մի քանի իշխանական տներ, կարողանալով թաթարների հետ բարեկամական հարաբերություն պահել, հովանավորում էին վանքերին ու գիտնական վարդապետներին: Եվ այսպիսով Հայաստանում կանգ չի առնում լուսավորության գործը, առաջ են գալիս գրողներ ո՛չ միայն հին սերնդից, այլև թաթարների օրով ծնված նոր սերնդից: Նրանք պահպանում և զարգացնում են հայ կուլտուրական ժառանգությունը: Առանձնապես հայտնի են դառնում հին Տաթևի վանքը, և ապա Նորավանքն ու Գալեծորի վանքը Վայոց Ձոր գավառում:

Այս վերջինը կոչվում էր և «Աղբերաց վանք»։ դրա շինել տվողն ու հովանավորն էր խաղբակյան Պոռշ իշխանի որդին՝ էաչի, սրա պապը՝ Վասակ, ինչպես ասվեց վերևում, շեն էր պահում Կեչառուքի վանքը, որ ըստ 1248 թվականի մի վիմական արձանագրության, նորոգում են թաթարների ավերածությունների օրերում: Գալեծորի վանքը հռչակվում է իր դպրոցով իբրև «երկրորդ Աթենք»: Այնտեղ ուսուցիչ էր ներսես Մշեցի (մեռ. 1284 կամ 1290 թ.) վարդապետը, որ աշակերտել էր Վարդան Արևելցուն, գիտեր և հունարեն և հունական գրականությունը: Նա սկզբում գործել էր Տարոնի Առաքելոց վանքում, հետո հաստատվել Գալեծորի վանքում: Նրա աշակերտներից մեկն և նրա հաջորդող էր Եսայի Նեցեին

¹³ Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии. пер. В. Бартольд, СПб., 1899, т. 2 181:

(մեռ. 1338 թ.), Սասունի նիշ գյուղից. շատ հեղինակավոր մի վարդապետ, ժամանակի համբավավոր գիտնականներից մեկը, որին անվանում են «Եռամեծ փիլիսոփայ», «Անյաղթ հռետոր»։ Նրանից մնում են և գրական աշխատություններ—Ս. Գրքի մեկնություններ, թղթեր, «Վիճաբանութիւնք», «Մեկնութիւն քերականի»։ Նա իր երկարամյա գործունեության ընթացքում Գլաձորի վանքում պատրաստել է բազմաթիվ աշակերտներ, թվով մինչև 363, ինչպես հաշվում են։ Այդ վանքում, ինչպես նաև մյուսների մեջ, բացի Ս. Գրքի ու կրոնական գիտությունների հմտությունից, ուսուցանում էին նաև քերականություն և փիլիսոփայություն, Արիստոտելի, Պորփիրի, Դիոնիս Թրակացու և ուրիշների մեկնություններով։ Նրանք ժողովում էին և ձեռագիրներ, զբաղվում էին ձեռագիրների արտագրությամբ՝ գրքեր բազմապատկելու համար. երբեմն և ծաղկի գրերով ու մանրանկարներով զարդարում էին իրենց արտագրած ձեռագիրները։ Եսայի Նչեցու աշակերտներից իբրև ծաղկարար և մանրանկարիչ, միաժամանակ և իբրև գիտնական վարդապետ, հայտնի է Մխիթար Սասունցի (1291—1337 թթ.)¹⁴։ Սա աշակերտել էր նախ Ներսես Մշեցուն, հետո Եսայի Նչեցուն. ապա ուսուցիչ է եղել Մեծոփա վանքում և պատրաստել բազմաթիվ աշակերտներ։ Պարապել է և գրականությամբ՝ հորինելով ճառեր, մեկնություններ և այլ գրվածքներ։

Արդարև քաղաքական կացությունը 13-րդ դարի վերջին քառորդին շատ հարավոփոխ էր. թաթար իշխանները հաճախ զենքի ուժով միմյանց դեմ էին ելնում. նրանցից շատերը հենվում էին մահմեդականների վրա և հակված էին մահմեդականության կողմը և նույնիսկ երբեմն հալածանքներ էին հանում քրիստոնյաների դեմ. բայց կային նաև ղաներ, որոնք բարեմիտ էին դեպի քրիստոնյաները, զի սրանց մեջ էին տեսնում իրենց թիկունքը։ Այսպիսիներից էին Հուլավու ղանը, որի համար Ստ. Օրբելյանը (էջ 419) գրում է. «Մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ, յոյսն և ակնկալութիւնն քրիստոնէից»։ Նրա որդին՝ Ապաղա, «այր հեզ և բարի և խաղաղարար. և սա սիրող քրիստոնէից»։ Ապաղայի մահից հետո (1282 թ.), ինչպես գրում է Ստեփաննոս Օրբելյանը¹⁵, «Նստի Թագուտարն՝ եղբորորդի նորին՝ ղան ամենայն աշխարհի. որ և Ահմադ անուանեաց զինքն. և խորհեցաւ քակել զօրէնս քրիստոնէութեան և առնել մըսլման զամենայն ազգ»։ Նա իր գահը հաստատուն դարձնելու համար՝ 1286 թ. «զնաց անհուն զորօք ի հորասան ի վերայ Արղունին՝ որդոյ Ապաղայ ղանին, զի սպանցէ զժառանգ թագաւորութեանն. և կալեալ զնա դարձաւ այսրէն։ Իսկ Աստուածն՝ քրիստոնէից յայնմ գիշերի դարձոյց զսիրտ մեծամեծացն առ Արղունն, զոր հանեալ ի բանտէ կապանացն՝ թագաւորեցուցին և սուր ի վերայ եդեալ կոտորեցին զամենայն թշնամիս

¹⁴ К. Костяницы, Из армянской литературы XIII—XIV вв. Оттиск из Сборника, посвященного А. Н. Вессловскому. Москва, 1914, էջ 6—8։

¹⁵ Ստ. Օրբելյան, Պատմ. նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 425 և հտն.։

նորա: Հասեալ զկնի սատակեցին զԱհմադն և զհամախոհս իւր՝ զՀասան Մանլի շեխն, զՍահիպ դիւանն, զԱլիսախն և զայլս բազումս:

Եւ էր ընդ նոսա թագաւորն Դեմետրէ, զոր սիրեաց Արղունն, և ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց՝ զտունն Աւագեան [Ավագն Իվանեի որդին էր] և զտունն Շահանշահեան [= Զաքարեի] և զԳագեցին և զորդիսն Սադուն Աթաբեկին: Եւ ինքն էր յոյժ սիրող քրիստոնէից և եկեղեցեաց: Էր ընդ նոսա և Տարսայիճն [= Ստեփաննոսի հայրը], զոր յոյժ մեծարեաց և սիրեաց Արղունն: Ապա դարձաւ Դեմետրէ մեծաւ խնդութեամբ և ամենայն ազատօք, և մեծամեծք Վրաց և Հայոց ընդ նմա: Եւ եկեալ ի Շարուր՝ գնաց նմա ընդ առաջ Տարսայիճն մեծամեծ պատուով, և արքունական ընծայիւք մեծարեաց զթագաւորն: Եւ նա առեալ տարաւ ընդ իւր զնա յերկիրն Աւագեան՝ յԱյրարատ. և բազում թախանձանօք բռնազբօսեաց զնա, և եդ Աթաբէկ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչև ի Տփիսիս և յԱնի և ի Կարս... Եւ յայնմ հետէ ունէր Տարսայիճն զաթաբէկութիւն աշխարհիս Հայոց և բազում դիրութիւն և ողորմութիւն առնէր նեղեալ ազգիս Հայոց»: Նա Տփիսիս գնալով՝ այնտեղի արքունի դիվանի հարկատվութեան դավթարից հանում է 150-ից ավելի հայկական վանքեր և ազատում է հարկից:

Թվում է, թե արդեն առաջացել էր հայկական մարզերի քաղաքական միութիւնը մեկ հայ իշխանի ձեռի տակ, և վերականգնվում էր Զաքարյան տիրապետութեան շրջանը: Բայց ցավոք, երկար չի տևում այն. Դեմետրե թագավորը սպանվում է 1289 թ., և հաջորդ տարին վախճանվում է Տարսայիճը: Վերանում է Հայաստանի քաղաքական միութիւնը մի հայ իշխանի կառավարութեամբ, և հայ իշխանները մնում են իրարուց անջատ: Բայց դրանով չի մեղմում Հայաստանի քաղաքական միութեան գաղափարը, գուցե և ավելի ևս ծավալվում է այն, անշուշտ ոչ ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ, այլ նշանավոր իշխանների ու վարդապետների:

Այլ դրութիւն է ստեղծվում, երբ թաթարների մեծամասնութիւնը Արղունի որդի Ղազան զանի (1295—1304) օրով և նրա հրամանով ընդունում են մահմեդականութիւն և հետզհետե սկսում են, իբրև մուսուլման մահմեդականներ, ավելի ու ավելի նեղութիւն պատճառել հայերին, և հայերի ընդհանուր դրութիւնն ավելի ու ավելի վատթարանում է 14-րդ դարի կեսերին և հետո: Հայերն այն ժամանակ արդեն հուսախաբ են լինում իրենց քաղաքական իղձերի մեջ, բայց 13-րդ դարի վերջերում, և նույնիսկ Ղազան զանի օրով, որ բարեհաճ էր դեպի հայերը, դեռ կենդանի է եղել Հայաստանի քաղաքական անկախութեան գաղափարը, որ և անդրադարձել է մեր բանաստեղծութեան մեջ: Տեսնենք այժմ այդ:

4. Օրբելյանի «Ողբի» նյութն ու հորինվածքը:—Այս քերթվածի հիմնական գաղափարի համեմատ էլ աջողութեամբ ընտրված և հարմարված է նրա նյութը (սյուժետը) և ընդհանուր հորինվածքը: Ինչպես միտումնաւոր վիպական բանաստեղծութեան մեջ անուղղակի տրվում է որևէ բարոյական ուսում, նույնպես և այս քերթվածի հեղինակն իր հիմնական

զաղափարը քարոզում է և իր զգացումներն արտահայտում է իբրև «Արքայուհի» անձնավորված Կաթուղիկեի բերանով: Սա քերթվածի կենտրոնն է:

Ձայն բարձրագուժ և ահագին
Նման օդոցդ որոտացին.
Կանչին ահեղ և սաստկագին
Գայ ի դաշտէդ Արարատին:

Այսպես է սկսել Օրբելյանն իր «Ողբը»: Ձայնը լսվում է ամեն տեղ և հրավիրում է՝

Երթա՛լ ի գուժ աղաղակին:

Լսողներն այդ ձայնի վրա զարթնում են մահաբեր քնից, խուռն կարավան կապած իրար ետևից դիմում են դեպի «Արամա[զ]նեան տունը», լցնում Արարատյան դաշտը, հասնում Հայոց Նոր Քաղաքը—Վաղարշապատ: Եվ ի՞նչ են տեսնում.

Տեսին ի նմա զարթայուհին...
Ձմայրն լուսոյ Հայկայ զարմին,
Մերկ, խայտառակ ի բաթրոնին,
Ջանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին,
Հերքն ճողեալ որպէս կնտին,
Ստինքն ցամաք զերդ ըսկընդկին¹⁶.
Ձկուրծքն բախէր քարամբ ուժգին,
Առուք արեանց իջանէին.
Մոխիր կուտէր նման բլրին,
Յանէր ձեռամբն ի զագաթին:
Երամբ կանանց ճշող ջայլից
Շուրջանակի զնա պարէին.
Դասք երգողաց կանգնեալ կային,
Ձգալարափողսըն հնչէին.
Աւաղական ողբովք լային
Ձգալարափողսըն հնչէին.
Կէսքն շիւան մեծ քարշէին,
Կէսքն զվարսիցըն փետէին:

Եկողները հարցնում են ողբացող Արքայուհուն.

Այս ո՞վ, այս ո՞վ ի բաղմոցին
Նման մեծի արթայուհւոյն.
Այս ի՞նչ, այս ի՞նչ սուգ անհնարին...

¹⁶ Սկնդիկ—ամուլ կամ երեխա չունեցող որբեայրի կին:

Նա, մեծ թագուհին, սրտի խորքից հոգոց հանելով պատասխանում է.

Այս ե՛ս, այս ե՛ս էջք Միածնին...
Իսկ այս՝ որ շուրջ զինև պարեն՝
Են իմ դստերքն որ նախ ելին...
Եկեղեցիք Հայաստանին.
Ժողովեցաք ի միասին
Լնուլ ողբովք զաշխարհ բնաւին:

Ուրեմն Արքայուհուն, այսինքն «Կաթողիկէին» [դիմառնաբար] շըրջապատող լալկան կանանց երամը պատկերացնում է Հայաստանի «Կաթողիկէի»—մայր եկեղեցու դուստր եկեղեցիներն ու վանքերը, որ մեծ մասամբ նույնպես ամայացած էին: Եվ Արքայուհին բացատրելով իր սուգի պատճառը՝ ասում է եկողներին.

Երբեմն էի որպէս զերկին,
Հիմ հաւասար եմ գոհին.
Երբեմն արփի արևածին,
Այժմ խաւար անհնարին...
Երբեմն հարսն առաջաստին,
Մածեալ գրկօքն իմ փեսային,
Այժմ եմ սեղեխ օտարոտին,
Անպէտ նման հոսեալ ջրին:

Խաչատուր Կեչառեցին, անշուշտ, վշտահար սրտով պատմել է Օրբելյանին Վաղարշապատի Կաթողիկէի տխուր դրությունը, որ և անդրադարձվել է «Ողբի» մեջ.

Այժմ անպիտան նման աղբին,
Եղեալ կոխան շորքոտանույն...
... Սկիւթացի հօրանք թուրքին,
Կամ խայտառակ մանկունք նոցին,
Որք միշտ կոխան... առնէին,
Տեղիք չարեացն, որք գործէին...
Փոխան բուրմանցրն նարդոսի
Աղբք և աւիշք... կուտին...
Հօրանք այծից... բունին:

Կնշանակի՝ Կաթողիկէն լքված, անուշադրության է մատնված եղել, մի ամայի անշեն դաշտի մեջ: Ավեր է եղել և Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, և շուրջը միայն խաշնարոտի տեղ: Այդ դրությունից է, որ «այրի» «Արքայուհին», այսինքն ի բաց լքված եկեղեցին, ճշալով ողբում է: Եվ նա բացատրում է իր ցավալից վիճակի պատճառը, այն է՝ Հայաստանի քաղաքական անկախության անկումը և այլազգիների տիրակալությունը, երկրի ավերումը, իշխանների դուրս քշվելը, կորչելը... Եվ քերթողը Ար-

քայուհու բերանով երկար կանգ է առնում Արշակունի, Բագրատունի, Արծրունի և նույնիսկ Սիսական թագավորությունների և նրանց կործանման վրա, և վերջը հարում է.

Ահա՛ սոքա այսպէս անցին.
Բնաւին ի բաց եղծեալ գնացին.
Որպէս զստուերք այլ չերևին.
Նման երազոյ կարծեօք թուին:
Որպէս ծաղիկք ամարայնոյն
Արևակէզ թարշամեցին.
Որպէս սաղարթք վարսեալ ծառին
Խորշակահար ցամաքեցին...
Արդ ոչ ևս է, ոչ երևին,
Անէացեալք նման նանրին:

Ի՞նչ է եղել հայկական քաղաքական անկախության անկման հետևանքը: Հայ իշխանությունները,—շարունակում է ողբացող Արքայուհին,—անցան ոչնչացան, և

Միայն այրի զիս աստ թողին,
Որպէս զոչինչ ի բաց լքին:

Իսկ ի՞նչ է մտածում Արքայուհին, որ նույն է՝ ի՞նչ զաղափար է քարոզում հեղինակը նրա բերանով: Նա շարունակում է ասել.

Արդ մենացեալ յանվայր [=անշէն] դաշտին
Զերդ զգազան անապատին,
Զաշուերս ածեմ կողկողագին,
Զայն արձակեմ ողորմագին.
«Ու՛ր էք, որդի՛քդ իմ սրբածին,
Եկայք առ մայրըս ձեր նախկին,
Որպէս օրէնն է զաւակին,
Տանեկ խնամ ծեր ծնողին»:

Ահա թե ի՛նչ է քարոզում նա — վերադարձ դեպի մայր երկիրը, հոգաւորա համար: Վերադարձ այն ամենքի, որոնք իրենց օտարական են համարել Հայոց աշխարհից դուրս և միշտ կարոտով նայել դեպի իրենց մայր երկիրը: Բայց տակավին առհասարակ ուշադիր չեն այդ կոչի ձայնին. և այրի թագուհու վիճակը մնում է նույնը, որ վերևում տեսանք: Նա ոտնակոխ է այլադրիններից:

Տեսէ՛ք զիմ փառքըն զառաջին,
Տեսէ՛ք զվերջին նախատս անձին,
Թէ ո՛ւր էի, 'ւ ո՛ւր ընկեցին.
Յերկնից յերկիր զիս իջուցին,
Խորք անդնդոց զիս ծածկեցին...

Ու՛ր են փեսայքն իմ առաջին,
 Հայրապետաց ջոկքն որ անցին.
 Ու՛ր թագաւորքն իմ են նախկին,
 Ու՛ր և ազատքն ընդ սեպուհին.
 Ու՛ր են իշխանք գահազլխին,
 Նախարարաց կոյտքն որ կային:
 Ու՛ր զօրութիւնք բիւր բանակին,
 Խոռոնեալ ամբոխքն անթուելին.
 Ու՛ր րաբունիքն որ յիս կային...

Եվ մի մեծ շարք ճարտասանական հարցումներով հիշեցվում է Հայաստանի անցյալ փառքն ու ճոխությունը, որ,—ասում է,—

Նման հողմոյ յիս շնչեցին
 Ու անհետ ի բաց անցեալ գնացին:

Եվ իրեն մնում է լալ ու վա՛յ տալ իր գլխին և դիմում է եկողներին, որ նրանք էլ վայ տան:

Փոխան բուրմանցըն նարդոսի
 Աղբք և աւիշք ի քեզ կուտին...
 Փոխան զենմանց պարարակին
 Հօրանք այծից ի քեզ բունին.
 Ա՛յ վա՛յ քեզ վա՛յ որ չվճարին,
 Վա՛յ քո փեսայքըն առաջին...
 Վա՛յ զքո երէցն Արշակունին.
 Վա՛յ զքո կրտսեր Բագրատունին.
 Վա՛յ զքո Սիւնին և զԱրծրունին.
 Վա՛յ զՄամիկոնին և զԱղուանին,
 Վա՛յ զՇիրական և զՎանանդին.
 Վա՛յ զՏարօնոյն և զԾոփացին...

Այսպես սաստիկ ողբ ու կոծ. բայց՝ մինչև ե՞րբ: Եվ Արքայունհին վերջը դիմում է իր «նախածին դուստրներին» (Հայաստանի եկեղեցիներին-վանքերին), և նրանց, որ եկել էին նրա կոչին¹⁷ և իր մոտ էին, խոսքն ուղղում է նաև այն ժամանակվա բոլոր նշանավոր վանքերին ու հայկական կենտրոններին, և հայաբնակ վայրերին, որ են՝ Դվին, Անի, «Սիւնիք և Աղուանք ընդ Վիրային», Ամարաս վանք, Արտաղի Թագեոս առաքյալի վանք:

¹⁷ Բնագիրն է՝ «Զորս և առ իս ժողովեցին»—և նրանց որ ինձ մոտ ժողովեցի: «Ժողովեցին» բայն այստեղ հոգնակի 3-րդ դեմքով չէ, այլ եզակի 1-ին դեմքով: Վերջի «ն» տառը հոդ է:

Հաղթատ, Բջինն՝ և Ամատունին,
 Որ յԱրագած ես յԱնբերդին.
 Բագուն և Կարս ընդ Բասենոյն,
 Կարին քաղաք բարձր հային,
 Վասպուրական տունըդ Վանին,
 Տարօն, Սասունք և Ծոփային,
 Եւ այլ աշխարհ հայասեռին՝
 Միջագետաց և Հոռոմին,
 Կիւլիկիայ, Կողմ Ստորին,
 Պատուեալ գլխովքըդ մեր նախկին¹⁸:

Նա խոսքն ուղղելով այս ամենքին՝ ասում է.

Թողո՞ւմք զողբանքըս ցաւագին,
 Առնե՞մք աւարտ լաւեաց բանին.
 Յուսահատիլ չէ պարտ բնաւին:

Պետք է զարթնել ինքնամոռացութեան քնից.

Զարթնուլ ի քնոյ զբաղականին:

Վախճան կլինի հայերի կրած բազմամյա շարիքին, կնորոգվի կյանքըն,— ասում է Արքայուհին:

Նա՛ [= ահա] նորոգումըն մեզ կրկին,
 Որ բնաւ չյիշեմք զփառսն առաջին.
 Կանգնէ [աստված] զաթոռ թագաւորին,
 Եւ զգաւազան պատրիարքին,
 Ամենեցունց ըստ իւր կարգին,
 Ուղղէ զգահոյս տիրականին [= տերութեան],

18 Տպված է «Կիւլիկիայ կողմ ստորին», իբր Կիւլիկիան կոչվելիս լինե՞ր «կողմ ստորին»։ Ուղղում եմ ինչպես գրված է վերևում։ Այսպես՝ «Կողմ Ստորին», «Աշխարհ Ստորին» կոչվում է հին Կոմագենի և հետագայի Եփրատեցիք կոչված աշխարհը, ներսես Շնորհալու «Միջերկրայք» անվանած երկրամասը, որ, ինչպես Շնորհալու կենսագրության մեջ տեսանք, ընկնում էր Կիլիկիայից արեւելք և Եփրատից արեւմուտք և հյուսիս-արեւմուտք, որ և միաժամանակ Անտիոքի ֆրանկ իշխանության ներքո է եղել։ Այնտեղ էին Սև լեռները, Կարմիր վանք և Ծովք ու Հոռոմկա կաթողիկոսական աթոռանիստները։ Սրան է ակնարկում Օրբելյանը, երբ «Ստորին Կողմի» համար գրում է «պատուեալ գլխովքդ մեր նախկին», այսինքն նախկին կաթողիկոսներով, որ են՝ Գրիգոր Վկայասեր, Գրիգոր Պահլավունի, ներսես Շնորհալու և ուրիշները։ Քիչ առաջ էլ «Ողբի» մեջ Օրբելյանը Կաթողիկեի բերանով ասում է. «Փեսայս [= կաթողիկոսը] այրի թողեալ զիս կաթուղիկէս» հալածեցաւ յԱշխարհ Ստորին»։ Ներսես Շնորհալու «Եղեցիք Ողբի» մեջ էլ Անտիոքին դիմելու հետո՝ ասված է. «Արդ՝ ի Ստորին Կողմն աշխարհի Զոր խօսեցաքըս՝ շատասցի. Բայց բանըս մեր փոփոխեցի, Յելս արեւու վերադարձցի, Առ Մեծըն Հայք, տուն Թորգոմի»։ Օրբելյանի Պատմության մեջ (գլուխ ԿԸ, էջ 439) Մեծ Հայքը կոչվում է «Վերին Աշխարհ Արևելից»։

Նոր զարդարէ փառօքըն հին,
Եւ առաւել քան զոր էին.
Տայ մեզ գոչել ձայնիւ ուժգին.
«Վերջինս է մեծ քան զառաջին»:

Ահա Օրբելյանի քերթվածի նյութն ու գլխավոր գաղափարը: Հայրենասիրությունը նրա երկի մեջ ավելի խորացած է, դարձած մի կոնկրետ ձգտում: Այդ այլևս ոչ թե լոկ ողբ էր, ոչ թե տարագիր ժողովրդին հավաքելու և փրկելու մի տարտամ իղձ և աղոթք էր, որ երգել էր դեռ Հովհաննես (Յովհաննէս) Սարկավազ Վարդապետը. ոչ թե մի երազ արեւմտյան ազգերի ձեռով փրկվելու արեւելյան քրիստոնեւթյան հետ, այլ քարոզվում էր վերջ տալ ողբանքին, խնամ տանել սեփական երկրին, ձգտել բնիկ երկրում ունենալու եկեղեցական կենտրոնը և Այրարատյան դաշտում, իր նախկին վայրում, վերանորոգելու Հայոց թագավորական գահը: Այս արդեն մի նոր ու մեծ, պարզ ու որոշ զարգացում էր մեր հայրենասիրական երգի մեջ արժարժված գաղափարի—սիրով կապվել բուն հայկական երկրի հետ և կլինի «նորոգումը»:

5. Ուրիշ ձևական կողմեր:—Վերևում բերված բովանդակությունից և հատվածներից կարելի է տեսնել, որ Օրբելյանի բանաստեղծության ձևն ըստ ընդհանուր կառուցվածքի հարմար ու գեղեցիկ է մտածված. ըստ ոճի կամ մանրամասների արտահայտության, սակայն, բավական աղքատ է, չունի պերճութուն. հայ թագավորությունների մասին պատմող կտորների մեջ նույնիսկ պրոզաիկ է հնչում: Բայց գրվածքն ընդհանրապես չոր ու ցամաք չէ, ինչպես գուցե թվա ոմանց: Դա ազդում է, որովհետև շնչում է մի անկեղծ ջերմ զգացմունք, որ կենդանություն է տալիս ամբողջին, և որովհետև իր էական գաղափարով մտածել է թելադրում ընթերցողին: Դրանցով այդ երկը հաճույք է պատճառել իր ժամանակին, պատճառում է և մեզ իսկ:

Օրբելյանի քերթվածի ձևական թերությունը պարզ ու հասարակ ոճի մեջ չէ,—բանի որ այսպիսի ձևով էլ բանաստեղծությունը կարող է գեղեցիկ լինել,—այլ պակաս ինքնուրույնության մեջ: Դա մասամբ նմանողություն է ներսես Շնորհալու «Եղեսիո Ողբին»: Ավելորդ է այստեղ դնել այդ երկուսի մանրամասն համեմատությունը: Երկուսի մեջ էլ ընտրված է դիմառնության ձևը, Եղեսիան իբրև ողբացող այրի կին կամ տիկին, Վաղարշապատի Կաթուղիկեն՝ իբրև նույնպիսի թագուհի: Երկուսն էլ ուրիշներին կոչում են ի ողբակցություն: Երկուսի մեջ էլ հին լավ օրերի և ժամանակակից աղետալից վիճակի հանդիպադրություն, որ սակայն Ն. Շնորհալուց առաջ էլ արել է ողբացող Արիստակես Լաստիվերտցին: Երկուսի մեջ էլ դրա համար կիրառված են «ուր» բառով ճարտասանական հարցումներ: Կան նաև մի քանի նման պատկերներ և այլ թեթև նմանություններ, որ երկրորդական են, օրինակ՝ սգացող կնոջ նկարագրի մեջ Շնորհալին ունի՝ «Քարամբ ծեծեմ կուրծքս սրտի», Օրբելյանը՝ «Զկուրծքըն բախէր քարամբ ուժգին»: Անցնել և այլևս չերևալ ստվերի պես կամ

ճրագի պես. կամ «Որպէս ծաղիկ ամարայնի» (Շն.), «Որպէս ծաղիկ՝ ամարայնոյն» (Օրբ.): Բայց այդ ամենը, բացի գուցե բարաճնութունից, կարող են համեմատ լինել նյութի նմանութեան պատճառով և միմյանցից անկախ ևս ծագած լինել իրական կյանքից: Բացի այդ՝ շատ ճարտասանական և բանաստեղծական պատկերավորութիւններ այն ժամանակներում եղել են ընդհանուր տեղիներ և սովորական դարձվածներ. ինչպես՝ Կաթուղիկեն անվանել են մայր եկեղեցի, իսկ մյուս եկեղեցիները՝ նրա դուստրներ: Սրանից էլ կարող է բխած լինել Վաղարշապատի Կաթուղիկեի բարաճնական պատկերացումն իբրև մի կին, շրջապատված իր դուստրներով—եկեղեցիներով, վանքերով: Բայց այս ամեն ձևական նմանութիւնները երկրորդական են, քանի որ Օրբելյանի երկի ընդհանուր հորինվածքն ու նրա զարգացումը հեղինակի իրեն (գուցե հաշատուր Կեշառեցու հետ խորհրդակցութեամբ) ստեղծածն են և նյութին ու թեմային հարմար ու վայելուչ մտածված ու գլուխ բերված: Եվ որ գլխավորն է, ինչպես վերևում ասվեց, նա արտահայտիչ է դարձել արևելյան հայութեան որոշ խավերի:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՑԻ

1. Ողբ վասն իշխանաց:—Այս գրողի մասին չունինք ուրիշ կենսագրական տեղեկութիւններ, բացի վերևում հիշվածներից, որ իմանում ենք Օրբելյանից, որոնցից և երևում է, որ նա մի հեղինակ է, որ պատկառելի գիտնական է եղել, Կեշառուք կամ Կեշառիս վանքի առաջնորդ կամ միաբան, ուստի և ըստ ժամանակի սովորութեան կոչվել է Կեշառուցի կամ Կեշառեցի: Գուցե և այդպես անվանվել է իր ծննդնիքով: Քանի որ, ինչպես տեսանք, Կեշառեցու դրդելով է Օրբելյանը գրել իր «Ողբը», ապա սպասելի է, որ նա ինքն էլ հայրենասիրական ոգով տոգորված լինէր: Այլիշանը հիշում է Կեշառեցու «Ողբը վասն աւերման տանս արևելեան»¹⁹ և բերում է սրանից ութ տող: Այդ, ըստ երևույթին, նույնն է, ինչ որ մի ուրիշ ձեռագրի մեջ կա «Ողբ հաշատուր Կեշառեցոյն վասն իշխանաց» վերնագրով.²⁰ որովհետև սրա մեջ կան մեր բանաստեղծ բանասերի իր մեծ աշխատութեան մեջ առած ութ տողերը: Այս «Ողբը» կազմված է երկու մասից. երկուսն էլ արվեստի տեսակետից աննշան բաներ են, բայց արժեք ունեն իրենց պատմական բովանդակութեամբ:

Ինչպես վերևում տեսանք, Սյունիքի Տարսայիճ իշխանը, որ ընդարձակ սահմաններով Հայաստանի կառավարիչ էր, մեռել է 1290 թ., և դրանից հետո Արևելյան Հայաստանի վիճակն սկսել է վատանալ: Ղազան ղանի իշխանութեան սկզբում (1295 թ.), նրա զորավար Նավրուզը, որ

¹⁹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 268 ա, 15—22:

²⁰ Հայաստանի Պետ. Ձեռագրատուն (Մատենադարան), գրչագիր № 425 (Գանձարան), էջ 681—685: Այս «Ողբի» արտագրութիւնը շնորհակալութեամբ ստացա Մատ. գիտ. աշխատակից Լ. Խաչիկյանից:

«յոյժ առեցող էր քրիստոնէից և թշնամի եկեղեցաց», հրամայում է «առհասարակ քակել զամենայն եկեղեցիս, և կողոպտել զամենայն այր քրիստոնեա և, թլփատել զքահանայս»։ «Քակեցին բազում եկեղեցիս. խողխողեցին բազում քահանայս. կոտորեցին բազում քրիստոնեայս. և որք ի սրոյն մնացին՝ կողոպտեցին զամենայն ինչս. գերեցին բազում կանայս և մանկտիս»։ Եվ այդպէս վարվել են, մինչև որ Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթումի միջնորդութեամբ՝ Ղազան ղանը հրամայել է դադարեցնել քրիստոնյաների հալածանքը, և «լինէր խաղաղութիւն մեզ և ամենայն աշխարհիս Հայոց», գրում է Ստեփաննոս Օրբելլանը²¹։ Խաչատուր Կեղանեցու «Ողբի» մեջ պատկերացված է ահա Արևելյան Հայաստանի այս տխուր դրութիւնը 1295 թվականին, և երևում է, որ նա այն միջոցին էլ հորինել է իր քերթվածը, ինչպէս Յրիկն իր նշանավոր մի բանաստեղծութիւնը, որ կտեսնենք հետո։ Նա ողբում է մեջ բերելով երկրի ըստ եկեղեցական հայացքի ընկած դրութիւնը։

Ջերկիրս արեամբ, մեղաւք ներկեցաք...
 Ջեկեղեցեաց դրունըս փակեցաք...
 Ջաւազանին խորհուրդն ուրացաք...
 Ջխաչն և զհաղորդըն զայրացուցաք,
 Ջեկեղեցին սուրբ քամահեցաք.
 Ծաղր ու նախատ բազմաց մեք եղաք.
 Յերկաթ ու ի նեղ զընդան մեք մըտաք,
 Յաղքատութիւնս որ ժամանեցաք...
 Ի ձեռն չար ազգի գրաւեցաք.
 Բըժիշկ չունինք ցաւիս որ դիպաք...

Ինչո՞ւ է այդպէս։— Որովհետև այլևս չկան հին հայ իշխանները, — մտածում է քերթողը։ Եվ նա իր քերթվածի երկրորդ մասի մեջ մեկ մեկ թվում է իր շրջանի նշանավոր իշխաններին.

Մեռա՛ն իշխանքըն մեր ցանկալի,
 Ու իրեանց որդիքն տղայ հասակի.
 Սուգըն տիրեաց մեզ Իսրայէլի...
 Սադո՛ն, սիրա՛ծ մեծ Ապա ղանի,
 Գոված, ընտիր յամէն հանդիսի,
 Ջաշերըդ բաց, զինչ Դամասկոսի,
 Տես ըզգաւառս ի յերեմանի,
 Ջեկեղեցիքս ի մեծ վըտանկի,
 Ու քահանայքս ի տաւտաւոսի,
 Ջիւղլու բուղայն յարեան հալաւի,
 Ջիւրեան նըման պատկերն ի մոխրի.

²¹ Ստ. Օրբելլան, Պատմ. նահանգին Սիսական, էջ 471—475։

Զարթայն շիշխեմ յիշել զվրացի,
 Զատլաս երեսն զԴեմետրէի,
 Որ դեռ քըրտունքն ի վայր կու վաթի՝
 Սիրտըն քաշած, ու դեռ կենդանի:
 Պարոն Պըռոշըն զարդ հեծելի,
 Որ զերկաթի դուռն առէր փոշի,
 Աջու բազուկ էր նոր Սիհնի,
 Հիմն հաստատ Հայոց հաւատի...

Նա այսպես գովելով հիշում է և Պռոշի որդիներին, Տարսայիճ իշխա-
 նին և ուրիշներին. վերջը բացականչում է տրտմությամբ լի.

Աւա՛ղ, թէ զորն ասեմ ի լալի,
 Զայն հին ու նորքն ի գերեզմանի:
 Վա՛յ զմնացորդքըս սուտ կենդանի,
 Մակար չէաք ծընեալ յաշխարհի:
 Արդ գերեցաք ու խիստ արժանի,
 Մեր գերադարձքըն չեն ի միջի:
 Աւգնեա մեզ ի նեղութեան մերում,
 Աստուա՛ծ, աղաչեմք:—

Այսպես աղոթքով վերջացնում է նաև առաջին մասը:

Նրա երկի արժեքը միայն այն չէ, որ նա ազդվել է ժամանակի իրա-
 կանությունից, այլ ավելի այն, որ ողբալով Հայաստանի թշվառ դրու-
 թյունը երկրորդ մասի մեջ կարոտով հիշում է հին նշանավոր իշխաննե-
 րին, որոնք «Կորիւնքն առեծի» էին, «զաւրաւոր ի պատերազմի»,
 «պատուեցան ի դուռն արքունի» կամ, ինչպես մեկի համար գրում է միջ-
 նադարի համար մի անսպասելի համեմատությամբ,

Հանց ուժընդակ էր ինքն յատենի,
 Քան Քրիստոսի նըշանն [=խաչը] ի բեմբի:

Քերթողը խիստ ցավում է, որ այլևս չկան նրանք. եթե լինեին այն-
 պիսի իշխաններ, մեր երկիրն արյունով չէր ներկվիլ: Թվում է, թե նույն
 տարիներին հենց մեր այս քերթողի մտքում ծագել է Հայաստանի կենտ-
 ռոնում հայկական քաղաքական իշխանությունը վերականգնելու գաղա-
 փարը, որ քիչ հետո երգել է Ստեփաննոս Օրբելյանը հենց այս քերթողի
 հորդորանքով: Պետք էր հայերին ուսուցանել, թե ի՛նչ էր հարկավոր
 իրենց փրկության համար:

2. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ»:—Խաչատուր Կեչա-
 ռեցին գրականության համար ուրիշ կողմից էլ որոշ դեր կատարել է:
 Թաթարների իշխանության օրով, 13-րդ դարի երկրորդ կեսին, ինչպես
 տեսանք, կանգ չի առել հայկական քաղաքների բարգավաճումը: Նրանց

բնակիչներն էլ ունեին իրենց զրական պահանջը: Բացի գուսանական երգերից, որոնք զվարճացնում էին փարթամ քաղաքացիներին նրանց ուրախության խնջույքների միջոցին, ծագում է նաև քեթև ընթերցանության գրքերի կարիքը: Սրբերի վարքերը, «Յայսմաուրբի» մեջ մտած և ուրիշ վկայաբանություններն այլևս չէին գոհացնում ընթերցասերներին: Հարկավոր էին, այսպես ասած, զբոսուցիկ կամ զվարճական վեպեր ևս, որոնցով նրանք զբաղվեին իրենց պարապ ժամերին: Մեր դպրության առաջին դարում արդեն գեղեցիկ լեզվով թարգմանված էր Կալիսթենեսին վերագրված «Աղեքսանդրի պատմությունը»²², որ նիրված է եղել հայերի մեջ: Միջնադարում ասպետական ուսմանների մի առանձին ցիկլ են կազմել Ֆրանսիայում նաև Ալեքսանդրի վեպերը, որոնք մշակված են հնություն ավանդությունների և ֆեոդալական սովորույթների խառնուրդով: Ինչպես երևում է, մեզանում ևս 13-րդ դարի վերջերում պահանջ է եղել այդ գրքի համար, որ խաշատուր վարդապետն անձամբ արտագրել է այն՝ «սրբագրեալ [=մաքուր գրելով] ի գրոց հնոց»²³:

Բայց նա իբրև լոկ «գրիչ» չէ հանդես եկել, այլ նաև իբրև քերթող. այն պատմության հատվածների վերջում գրել է քերթվածներ, որոնց մեջ նույն նյութը ժամանակի կենդանի խոսակցական լեզվով պատմում է նմանողությամբ, կամ հորինում, հարմարում է «ոտանավոր նմանողական պատմություններ», որոնք կոչվում են «կաֆայք», այսինքն հանգավոր ոտանավորներ: Սրանց մեջ, սակայն, չի առնվում հատվածների բովանդակությունն ամբողջապես, այլ այս կամ այն կետը, որ արժանանում է հեղինակի ուշադրությանը, որից և ազդվում է նա: Ուստի այդ ոտանավորները միասին չեն կազմում մի կապակցված պատմվածք: Այս ձևով, սակայն, նա թարմացրել և ավելի ևս հետաքրքիր ու գրավիչ է դարձրել Աղեքսանդրի առասպելախառն Պատմությունը: Հետո ուրիշները, — ինչպես նույն Պոռչյան տոհմից Զաքարիա եպիսկոպոսը Գնունյաց, որ կոչվում է Գնունցի, ինչպես և սրա ուսուցիչ Գրիգորիս Աղթամարցին, — նույնպես հորինել են համանման քերթվածներ, որոնք հետագայում խառնվել են միմյանց և աղավաղվել են, կրելով նորանոր խմբագրություններ հավելումներով ու կրճատումներով: Այդ գրքի սերն ու պահանջն այնքան մեծացել է, որ ծաղկագրվել ու նկարագրողվել էլ է՝ Զաքարիա եպիսկոպոսն էլ եղել է դրա նկարող ու ծաղկագրող. «Զաքարիա եպիսկոպոս՝ գծող և նկարող Աղեքսանդր գրոց», գրում է նա իր համար: Ուրիշներն էլ նույնն արել են, այնպես որ կան ձեռագիրներ, որոնց ամեն երկու երեսին կա մի նկար պատմված դեպքերի վրա²⁴: Քերթվածներ գրված կան նաև նկարների տակին կամ շուրջը և վերաբերում են երբեմն նկարներին:

22 «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ», Վենետիկ, 1842:

23 Տաշյան Հակովբոս, Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսթենեսայ վարուց Աղեքսանդրի, էջ 86 և հտն., 112 և հտն.: Տեղեկությունների մի մասն առնվում են այս գրքից: «Սրբագրեալ» ոչ ուղղել ըստ այս բառի նոր նշանակության, այլ՝ մաքուր գրել, արտագրել:

24 Անդ, էջ 113:

ինչո՞ւ է այսպես սիրվել այս դիրքը: Դա միակն է եղել իր տեսակի մեջ և ժողովրդականացած, իբրև պատմություն Ալեքսանդր Մակեդոնացու, որի անձնավորությունը և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան շատ ժողովուրդների հիացմունքի առարկա է եղել: Բայց կա և հետևյալ հանգամանքը: Այն ժամանակի պարզամիտ մարդիկն ընդհանրապես շատ հեշտ հավատում էին ամեն տեսակի հրաշալիքներով լի պատմվածքների, որոնք գրգռում էին նրանց երևակայությունը և դուր էին գալիս նրանց: Հիշենք միայն, թե ինչեր է պատմելիս եղել Հեթում թագավորն առ Մանգու ղանն արած հեռավոր ճանապարհորդությունից վերադառնալիս. «Բազում իրս զարմանալիս և անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգացն, զոր տեսեալ էր և լուեալ: Ասեն թէ կայ աշխարհ մի անդր քան զՂատայիքն, ուր կանայք են ի ձև մարդոյ բանականաց, և արքն ի կերպարանս շանց, և են անբանք, մեծք և մագեղք... Կայ կղզի մի աւագուտ, յորում բուսանի ծառօրէն ոսկր ինչ պատուական... և ի հատանելն այլ բուսանի ի տեղին ըստ նմանութեան եղջերուաց»²⁵: Սրանց նման բաներ են և Սուտ Կալիսթենեսի ֆանտաստիկ պատմածները, թե Ալեքսանդրը հեռավոր երկիրներում ինչ հրեշավոր էակներ է տեսել: «Տեսաք շնագլուխս և անգլուխ մարդիկ, որք զաշն ունէին ի լանջսն և զբերանն»:... «Եւ էին յայնմ անտառին մարդիկ, որ տնկածոյք կոչէին, և ունէին մեծութիւն առ մարդ կանգունս քսան և չորս, և երկայնապարանոցք էին, և ձեռք և մատունք սղոցաձևք... Ապա անդուստ գնացեալ՝ եկաք ի դալարկուտ իմն վայր, ուր կային մարդիկ վայրենիք նման ֆսկայից, մեծութեամբ իբր զառաջինսն, լանջօք բոլորակք. քաւք, շէկք. և ունէին երեսս որպէս զառիծու... հերս ունէին կանգունս չորս և լայնութիւնն իբրև աշտէի, և եկին առ մեզ մաշկեայ պարեգօտովք, հզօրք յոյժ, պատրաստք պատերազմ տալ՝ առանց տիգաց և նետից»: Տեսնում են և երեքաչքանի գազաններ, կրիայի չափ լվեր, մարդակեր մարդիկ, «թաւ իբրև այծ», որ շան պես հաջում են. հրաշալի ծառեր, ձկներ, «որք հուրք ոչ լինէին եփեալք, այլ ցուրտ ջուրք աղբերաց», հինգ ոտանի գազաններ, «հինգ աչօք և այլք վեցաչք և վեցոտանիք, երկայնութեամբ իբրև կանգունս երեսուն»: «Անգլուխ» մարդիկ. «գլուխ ոչ ունէին բնաւ, այլ ի լանջս ունէին զաշս և զբերանն», և այլն²⁶:

Դժվար թե ինքը Կեչառեցին հավատացած լինի ամեն այսպիսի, իր բառով ասենք, «շաղկապ» բաների, բայց այսպիսի կտորներն էլ է նա վերածել քերթվածի.

Ա՛յ իմ հրաշագործ Աստուած՝
Արարիչ ազգաց ամենի,
Ու զարմանալի քոյ գործք՝
Ձինչ պատմեն երամբ տեսողի.
Ըզբուսանովի ոչխարս

²⁵ Կ. Դանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 356:

²⁶ «Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացւոյ», հատ. ՄԾԸ. ՄԹ., էջ 168, 122 և հտն.:

Զը տեսաք ի շունդուստանի.
 Բայց զայս տընկածոյ մարդիկ՝
 Զենք տեսել յառակս ամենի:
 Այս են հըսկայքըն վայրենի
 Որ են սընեք ի յանտառի,
 Լանջք բոլոր թաւք շիկամորթի,
 Երեսս ունել իբր առիւծի,
 Հերս ունէին շորից կանգնի՝
 Ու լայնութիւն զինչ աշտէի.
 Պարեգաւտաւք մաշկեղինի՝
 Պատրաստեցան ի կռիւ յայտնի.
 Եւ խարճ ածին յանկարծակի
 Երկուց կողմանց վտանգելի:
 Տեսողացս է հիանալի,
 Եւ ի մէնջ է ձեզ պատմելի...²⁷

3. Կեչառեցու կարծիքն Ալեքսանդրի կյանքի և Պատմության մասին:—Կա մի ուրիշ պարագա ևս, որով այս գիրքն արժանացել է մեր այս Քերթովի առանձին ուշադրութեանը: Առաջաբանի մեջ «Նախադրութիւն շարադրութեանց գրոց աշխարհակալին»՝ նա հայտնում է, թե «Աստուածազան խնդիր հարանց հոգևորաց և համշիրակ համբակաց և համակամ և մշտաշարժ սիրով ստիպել է» իրեն «արտաճառել... զաշխարհակալ իմաստունն, որ տիպ և գաղափար եղև ճշմարիտ երկնաւոր քաղաւորին՝ և կուսածին աստուծոյն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի». որովհետև թեպետ և Արիստոտելը գրել է այն վիպասանութիւնը, «սակայն արդիւնքն շահաւէտ ոչ տրամադրեցաւ ի տարմալուկ մտաց նորա», այսինքն նա իր պատմածները չի նմանեցրել Քրիստոսի տնօրինականներին, որ և ինքն այն անում է «յօգուտ ոմանց բանասիրաց»: Վերջն ավելացնում է, թե Ալեքսանդրի կյանքը պատմում է «յօգուտ և յօրինակ ամենայն թագաւորաց և իշխանաց... և քաջահմուտ արանց պատերազմողաց .դ. [=չորս] են արտադատմունք՝ գիտութիւն, արիութիւն, համբաւ և դատաստան: Այնպես և ըստ այսմ օրինակի վայել է արքայից և զօրապետաց իմաստուն և հանճարեղս լինել... Իսկ արդար դատաստանաւ՝ որ է մասն քառից խոհեմութեանց ըստ իմաստնոյն Պղատոնի, որ գրեալ է ի Տիմէական տրամաբանութեանն որ իսկապէս ի սա տեսանի լաւաբախտ յաջողութիւն առ ասացեալ իրացս յայտարարութիւնքն»:

Բերենք նախաբանի բուն մասը, որի մեջ բացատրում է, թե ինչպես Ալեքսանդրի կյանքը «տիպ և գաղափար» կամ պատկերն է Քրիստոսի կյանքի: «Աստանօր նախաճառեմք զծնունդ նորա [=Աղեքսանդրի], որ եղև շարժմամբ և նշանօք՝ բերելով զնկարագրութիւն ապէնիազն աստու-

²⁷ Առնված է Հ. Տաշյանի «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսթենեայ» գրքից, էջ 120:

ծոյն որ եղև ի Բիթղաճէմ աստեղն գուշակմամբ և գալստեամբ Արաբաց-
ւոց: Իսկ յաղթութեամբն խուժադուժ ազգաց՝ յայտ առնէ զյաղթութիւն
Տեառն խաչիւ ի վերայ խաւարասէր իշխանին: Նաև քակտումն Մուրայ և
Մայդանայ՝ զաւերման դժոխոց բերէ զյիշատակ: Իսկ զըմպանակն մահա-
բեր արբեալ նմա՝ արտայայտէ զճաշակումն լեղւոյն և քացախոյն վասն
յառաջաճաշակ պտղոյ նախաստեղծին: Իսկ փայլակն որ անկաւ ի ծով և
աստղն զոր վերացոյց արծուին՝ ցուցանէ զաւանդումն հոգւոյ հզօրին՝ որ
ի ծոց ծնողի նորա: Եւ զշանթն հրացեալ ի ջուր՝ աղդէր զնսեմանալ լու-
սաւորացն. իսկ շամանդաղն՝ զխաւարն աշխարհատարած, որ ընդ բռամբ
ածեալ շօշափէր իբրև գհանդերձ: Նմանապէս ամք կենաց նորա [Գ [= 38].
նունքանիւ չափեալ զժամանակ՝ ելանելոյ յաշխարհէ աստուածն բանի]:
Վերջն ավելացնում է, թե ամբողջ համեմատությունը լիովին կգտնես
գրքիս վերջում:

Գրեթե բոլոր ձեռագիրներն ունին բարառնություններին անմիջապես
կից վերջաբանական մի հատված, որի խորագիրն է. «Եթէ ամենայն
կեանք վարուց յաղթութեան և արիութեան, նաև վախճանն նշանօք առ
տէրն մեր, զոր բերեմք մարգարէութեամբ». կամ ըստ ուրիշ ձեռագրի՝
«Եթէ որպէս առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս վերաբերի Աղեքսանդրոս»²⁸:
Սրանից մի կտոր տպագրված է²⁹:

Խաչատուրը ջանում է համոզել, որ եթե Եվային խաբող թշնամու
ասածը, «Կամ առ Մովսէսիւ օձն օրինակ եղև տեսնու չարչարանաց... նաև
պոռնկիլն Ուսէի և մեղանշելն Դաւթի ունի տեսութիւն մարգարէութեան,
նաև պատկերն Աթենայ, ապա ո՞րչափ ևս առաւել այրս այս սքանչելի
Աղեքսանդրոս Մակեդոնացի տիպ և գաղափար եղև երկնակալ թագաւո-
րին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր Աստուծով և աստուած օգնական
պարգևօք յայտ առնեմք»: Ապա բերում է 18 բաղդատություն Քրիստոսի
և Աղեքսանդրի կյանքի: Կաֆաներից մեկի վերջին տողերի մեջ էլ նա
գրում է.

Քաջ առիւծ էր [Աղեքսանդր] հեծելի...
Կարողութեամբ Սամոնի,
Եւ օրինակ էր Քրիստոսի:

Խաչատուր Կեչառեցու այդ վարմունքը, որի դեմ 19-րդ դարում ան-
գամ ծառացել են Եվրոպայում նստած կաթոլիկ վարդապետները, հետա-
քրքիր է նախ այնու, թե մինչև ո՞ւր է հասել մեզնում միջնադարյան սքո-
լաստիկ մտածողությունը. մեր վարդապետները քրիստոնեական աստծու
մարդեղության, այսպես ասած «տնօրինականների» սիմբոլիկ պատկեր-
ները տեսել են ոչ միայն Հին Կտակարանի մեջ, այլև Աղեքսանդրի Պատ-
մության: Այդ մի շատ պայծառ իլյուստրացիա—լուսաբանումն է այդ

²⁸ Հ. Տաշյան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 87, 100—105, 115:

²⁹ «Պատմ. Աղեքս. Մակեդ.» էջ 195, ծանոթության մեջ:

ուղղության, դրա համար և կանգ առանք այդ մասին: Բայց միայն այդ-
քանը չէ Կեչառեցու գործի պատմական նշանակութունը, այլ դա միա-
ժամանակ ցույց է տալիս, որ նույնիսկ սքոլաստիկ վարդապետն ազա-
տախոհ է եղել: Նա, որ ծանոթ է Պլատոնի, գուցե և ուրիշ փիլիսոփաների
երկերին, առանց քաշվելու ազատ մեկնություններ է տալիս «հավատով
աշխատելով», այսինքն հավատալով իր ասածների ճշմարտությանը,
չմտածելով անգամ, թե դրանով պրոֆանացիայի—սրբապղծության է են-
թարկում իր կրոնի խորհուրդները: Եվ այդ անում է նա «աստվածազան
հոգևոր հայրերի» ու «համշիրակ համբակների» խնդրելով՝ «յօգուտ
ոմանց բանասիրաց»: Այսպիսի ազատամտությունն, ուրեմն, լոկ անհա-
տական չէր, այլ հատուկ էր եղել որոշ մտավորական խավի:

Ամենքը, հարկավ, այդպես չեն մտածելիս եղել: Կեչառեցին գիտե-
ն, որ իրեն մեղադրողներ էլ կլինեն այդ բանի համար. ուստի Ալեքսանդրի
կյանքն իբրև «տիպ և գաղափար» Քրիստոսի ներկայացնելուց հետո՝
«Յիշատակարանի» մեջ գրում է. «Եւ արդ զայս այսպէս համեմատեալ՝
մի՛ ստգտանիմք յոմանց, զի զպատճառն վերագոյն ճառեցաք. այլ ըն-
թեռնլով զսա յիշման արժանի լիցի և ձէնջ ինչապա ուր Կեչառեցիս. զի
ի յարմարում սակաւ բանիցս և ի գրչութիւն գրոցս հաւատով աշխատե-
ցայ. նաև զի [այլ ընթերցված՝ «նա՛ զի»] հեթանոսական գրեալքն ան-
միաբան են և անվայելուչ ի վերոյ շաղկապեալ բանիւք որակացեալ, և
ներքոյ լի սնոտի կարծեօք և խաբէութեամբ»³⁰: Շատ հետաքրքիր է և այս
հիշատակարանը: Որ այս, այսինքն Ալեքսանդրի և Քրիստոսի կյանքն
այսպես համեմատեցի,—ասում է նա,—դրա համար թող չմեղադրվեմ
ոմանցից. որովհետև պատճառը վերևում հայտնեցի:—Իսկ վերևում ասել
էր, թե «աստվածազան հոգևոր հայրերը» ստիպել են նրան այդ մեկնու-
թյունները գրելու: Դրանք երևի Կեչառուքի միաբաններ են եղել:—Չմեղա-
դրեք ինձ,—ասում է նա,—այլ, ընդհակառակն,—շարունակում է նա,—
այս որ կարդաք, ինձ հիշման արժանի արեք. «Որովհետև սակավ խոս-
քերս (այսինքն իր բաղդատությունները) հորինելու և այս գիրքը (Ալեք-
սանդրի Պատմությունն) արտագրելու համար հավատով նեղություն կրե-
ցի, մանավանդ որ հեթանոսական գրվածքները (Ալեքսանդրի Պատմու-
թյան) «անմիաբան» են, իրար չբռնող, հակասական են և «անվայելուչ»,
անվայել, անհարմար են՝ դրսից կապակցված խոսքերով որակավոր են,
այսինքն գեղեցիկ են հորինված, և ներսից լի են սնոտի կարծիքներով ու
խաբեութամբ»: Կնշանակի՞ թեև Կեչառեցին արել է իր 18 բաղդատու-
թյունները, բայց նա չի ընդունել ամեն ինչ, որ պատմված է Սուտ-Կալիս-
թենեսի գրքի մեջ: «Ալեքսանդրի Պատմության» կարճ ու գեղեցիկ քննա-
դատությունն ըստ ձևի և ըստ բովանդակության՝ մի անհրաժեշտ հիմք է
Կեչառեցու և իր պես մտածողների զարգացման աստիճանը որոշելու հա-
մար: Նրանք այնքան էլ խիստ պարզամիտ և դյուրահավատ չեն եղել, որ

30 Հ. Տաշլան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 88 և հտն.:

այն գրքի շաղփաղփանքներն ընդունենին: Հարկավոր էր նրանցից զատել Ալեքսանդրի լավագույն բարեմասնությունները: Դրա համար ահա նեղություն է կրել Կեչառեցին իր մեկնությունն անելիս:

4. Կաֆաներն և այլ քերթվածները:— «Ալեքսանդրի Պատմության» համար հորինված կաֆաների մասին դեռ չեն կատարված բավարար բանասիրական աշխատանքներ, որոնցով պարզված լինեին նրանց աղճատումները և որոշված լինեին, թե որո՞նք են Կեչառեցու զրածները, որոնք՝ Ֆրիկինը, Գրիգոր Աղթամարցունը, կամ ուրիշներինը: Երկու քառյակի նույնությունը Ֆրիկի բանքերի հետ՝ ցույց կտրվի ներքևում: Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Կեչառեցու գրվածքներից սակավաթիվ պատառիկներ միայն կան տպագրված. չեն հրատարակված նրա այլ բանաստեղծություններն ևս: Ուստի հնարավոր չէ այժմ առհասարակ լիովին լուսաբանել նրա քերթողական դեմքը, պարզել նաև, թե նա ինչպես է մշակել իր ըստ բովանդակության նմանողական կաֆաները, որքա՞ն և ի՞նչպիսի ինքնուրույնություն է մտցրել նրանց մեջ՝ համեմատությամբ «Ալեքսանդրի Պատմության»: Այդ պատճառով այստեղ կբերենք նրա անունով եղած երկերից բավարար հատվածներ, որոնցից կերևա նրա արվեստը:

Նա հաճախ հորինում է բարաոնությամբ (պրոսոպոպոյիա), այսինքն կամ խոսքն ուղղելով անխոս կամ վախճանված հերոսներին, կամ նրանց բերանից խոսելով: «Ալեքսանդրի Պատմության» այն հատվածի համար, որի մեջ պատմվում է Ալեքսանդրի ու Դարեհի ճակատամարտն և Դարեհի հաղթվելն ու փախչելը, տպագրված կա հետևյալը.

Ձա՛յն արար, ձա՛յն արար,
Փող քրնարին ձայն արար...
Հաներ ղթուրըդ քո ճօհար,
Ի երիվարըդ քո հեծար.
Ձամբոխդ ի հանդէս տարար,
Զօրօք զօրավիգ եղար.
Ի Դարեհի հանդէպ հասար,
Ճակատըն բոլոր անցար.
Փոթորակի պէս խառնեցար,
Արծրաբար դու բարձրացար: . . .
Ճակատ առ ճակատ եղեն,
Խառնեցան յանդուգն ու ահագին,
Դիակօք զվայրըն լըցին.
Խաւարաւ արևն ի յերկին:
Խառնամբոխ մեծ հանդիսին
Աղեքսանդրու և Դարեհիս,
Սուսերամերկ կարաւանիս
Աճապարեալք ուտի գընդիս.
Դիաթաւալ արեան ծովիս,

Ճախր և ճակատ ի մէջ դաշտիս.
 Կէսք վա՛յ ասեն յասպարիսիս,
 Կէսք վա՛յ ասեն յաջողակիս:
 Դարե՛հ, դարձաւ ալամդ ի շար.
 Բաղդըդ նենգեց քեզ շարաշար.
 Դարձի՛ր ի հետ՝ և արա քեզ ճար.
 Հա՛ն արտասուս անձրեաշար.
 Բանդ ի վերուստ է անհընար,
 Խափանեցաւ խորհուրդդ անկար³¹:

Եթե Կեչառեցու այս վիպական հատկութիւնների մեջ առանձին շնորհք չի երևում, ընդհակառակն, ազդու և ճաշակավոր են նրա ողբերն ու բարոյախոսական կաֆաները հայրենի չափով և կենդանի խոսակցական լեզվով հորինված. սրանց մեջ խտացրած, սեղմ արտահայտված է որևէ իմաստալից միտք ըստ ժամանակի ոգու: Այսպես, օրինակ, մի որոշ շնորհքով է ոգված Ալեքսանդրի մոր ողբն իր որդու մահվան համար.

Մա՛րք մանկագունից, լացէ՛ք,
 Վա՛յ տուք ինձ թշուառականիս.
 Որ փառաց թափուր եղէ,
 Խաւարի աչեր ծնողիս.
 Արևն իմ շուտով մըտաւ,
 Քաղեցաւ շունչս իմ ու հոգիս.
 Ծառքս ծաղկաթափ եղէ,
 Անպըտուղ կամ ի յաշխարհիս.
 Ա՛յ իմ միամօր որդի,
 Աղեքսանդր հօօր մեծ արքայ.
 Չեղէ արժանի տեսույդ,
 Վա՛յ մօրքս քո Ոլոմպիայ.
 Ոչ բան մի բերնէդ լուայ,
 Թէ սրտիս մէջըն կայ եարայ,
 Քո ցաւուդ ես դեղ առնէի,
 Կամ հէքիմ բերէի բեջարայ³²:

Գեղեցիկ են և հետևյալ իմաստական-ուսուցական քերթվածները.

Հիւանդին աստուած է դեղ,
 Որ մահու և տէրն է կենաց.
 Զհաքիմըն սաբաբ ասեն,

31 «Սիսուն, Համագրութիւն Հայկական Կրիկիոյ և Լեոն Մեծագործ, հաւաքեալ ի հ. Ղևոնդեայ վ. Մ. Ալիշան», Վենետիկ, 1885, էջ 399, ծան. 1—400:

32 Կ. Կոստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցի և իւր տաղերը, հավելված Աղեքսանդրի Պատմութեան տաղերը, Թիֆլիս, 1898, էջ 121 և հտն.: Այս քերթվածը համարում եմ Կեչառեցունը ըստ ամենայն հավանականութեան:

Խելօքնուն է բունս ասուցած.
Զոր և իմաստուն խօսիւք
Գալինոս բազմաց վկայեաց.
Հրամանն ի վերուստ պիտի,
Որ աւգնէ բըժիշկըն գոված:

Միենույն միտքն արտահայտւած է բախտի անվի պատկերով ևս
քստ ժողովրդական հավատալիքի.

Յորժամ շարին ի յետ քակի
Ու ձրգէ ի յաչքըն խողոր,
Ոչ գարք և ոչ մալն աւգնէ,
Ոչ հարիւր հազար ձիււոր:

Ահա և խաբուսիկ բախտի դեմ զայրույթը, կամ մարդուս անճարու-
թյունը հեղհեղուկ կյանքի և ասպագայի անհայտության առաջ.

է՛շ շարիս, ես քեզ ո՞նց ատամ,
Երբ շունիս զոք ոչ մատենոր,
Ոչ դավլ, ոչ երդում ունիս,
Զի քո սիրտըն է նենգաւոր...

Այս և նախորդ քառյակը կան նաև Ֆրիկի «Հնդդէմ ֆալաքին» բա-
նաստեղծության մեջ³³ և հավանորեն այստեղից են անցել «Ալեքսանդրի
Պատմությունը»:

Երբ շարին ու ֆալաք են մի
Միացե՛ր, ես ո՛ւմ գանգատիմ.
Այս իմ սընուցած ծառայք
Զըթողին սակաւ մի հանգչիմ.
Տօլվաթն ի քամի նըման,
Որ յերկրէ յերկիր վտարիմ,
Աստուած գիտէ թ' ուր մեռնիմ,
Կամ ես ո՛ւմ ձեռօք տի թաղվիմ³⁴:

Վերջին տողերը հմմտ. Ֆրիկի հետևյալ տողերի հետ³⁵.

Ոչ գիտեմ թ' ուր մեռանիմ,
Ոչոք շունիմ որ թաղէ զիս:

Կեչառեցին սիրում է երգել կյանքի ունայնությունը, ուրիշ քերթված-
նների մեջ՝ երբեմն բավմաթիվ տնկերով, որոնք դասավորված են այբբե-

33 Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 218 և հտն.:

34 Հ. Տաշյան, Ուտամն. Ստոյն Կալ-, էջ 119 և հտն. «Հիւանդին աստուած է դեղ».
Նաև Կ. Կոստ., Գր. Աղթ., էջ 121:

35 Անդ, էջ 31. «Գեղեցիկ պատգներ ու հեր» տողով սկսվող բանքի մեջ:

նական կարգով ըստ իրենց սկզբի տառի: Այդպիսիներից է, օրինակ, «Այս կեանքս է երազ նման» տողով սկսված շարքը³⁶, որ լի է բարոյակրթական խրատներով. բերենք դրանից հետևյալներն իբրև օրինակ.

Ճանապարհ անբիծ գնաց,
Որ շտիրէ տանջանքն անվախճան.
Մի՛ խաբիր սնոտի սիրով,
Որ խաւար բերէ հոգեկան,
Յիմար գինին չէ՛ բարի,
Նայ է ամեն մեղաց բանալի.
Նըման աշնոր մի՛ լինիր,
Որ շափէ զքամին ի սարի:
Շատ ապրելըն չէ՛ պարծանք.
Պատասխանն իրաւ կու պիտի, և այլն³⁷:

Այս տաղից տարբեր է նույն սկիզբն ունեցող հետևյալ գեղեցիկ քերթվածը մարդկային կյանքի ունայնության մասին³⁸.

Այս կեանքս է յերազ նըման,
Զինչ զարթնու՝ լինի փոշիման.
Ի քուն զինքն իշխան գիտէ,
Երբ զարթնու՝ աղքատ է՝ և անբան.
Թէ քաղցել է՝ հաց տեսնու,
Լըրջանայ՝ կարօտ՝ և անպիտան:
Այսպէս Աղէքսանդր եղև,
Որ մըտաւ ի նեղ գերեզման: -

Աշխարհի երերուն կյանքի պատկերն ու ոչնչությունն է երգել Կեղառեցին նաև հետևյալ սիրուն կաֆայով³⁹.

Այս կեանքս է ի ծով նըման⁴⁰,
Որ մարդիկ ի ներս կու լողան.
Մարմինս է ի նաւ նըման,

³⁶ Հիշում է Ալիշանը իր «Այրարատ» աշխատության մեջ, էջ 259 և հտն. Կեղառեցի և Կեղառեցու մասին գրելիս, բերելով այս առաջին տողը:

³⁷ Անձամբ առնում եմ Հայաստանի պետ. ձեռագրատան (Մատենադարան) № 417 թվականին գրված № 8689 ձեռագրից, էջ 70: Սկզբից պակաս է, մի թերթ հանած լինելով. նույնն այբբենական կարգով սկզբից սկսած («Այս կեանքս է երազ նման») կա № 7709 ձեռագրի մեջ, էջ 153 ա:

³⁸ Կ. Կոստանյանց, Գր. Աղթ., էջ 125. Տաշյան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 127, հեղինակը Կեղառեցին է:

³⁹ Կ. Կոստանյանց, Գր. Աղթ., էջ 115. տե՛ս և Տաշյան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 119 և հտն.:

⁴⁰ Պետ. Ձեռագրատուն, № 7039 ձեռ., էջ 156 ունի «Աշխարհըս է ի ծով նըման»:

Հոգիս է գանձ անմահական.
Միտքս է նաւաւար ճարտար,
Որ հանէ զցամաքն յերևան.
Աւա՛ղ թէ կոտորի այս նաւս,
Մեք ի վար մընամք փոշիման:

Աշխարհիս ունայնությունն ու մահն է ողբում նա երազի և մեռնող
հար պատկերով ու խրատական բովանդակությամբ նաև հետևյալ անտիպ
քերթվածի մեջ, որ բերում ենք ամբողջությամբ⁴¹.

ՈՂԲ ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՍԱՅԵԱԼ Ի ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԱՅԻՈՅ

Եղբա՛րք, ձեզ խըրատ մի տամ,
Մի՛ կենաք դուք շատ խոր ի քուն.
Զարթի՛ք և արթուն կացէք,
Խիստ ի մօտ եմք յօրն ի մահուն:

Աշխարհս է յերազ նըման,
Զինչ լինի մէկ մ' անուշ ի քուն.
Եւ ի քուն լինելն ի ներս՝

Գանձ զըտաւ անթիւ և անհուն.

Խընդալուն ցընծայր ի սիրտն՝

Եւ ուրախ էր գանձին սիրուն.

Եւ հանց համարէր յիւր միտքն,

Թէ լինիմ իշխան մեծատուն:

Երբ որ ի քընույն զարթեաւ

Եւ տեսաւ որ է՛ր սուտ ի քուն,

Յայնժամ փոշիման դարձաւ

Ի վերայ իւր շատ խընդալուն⁴²:

Յորժամ հրամայէ աստուած,

Որ խընդիր գան մարդուն հոգւոյն՝

Պահիկ մի դադար չի տան,

Որ տեսնու գորդիքն իւր սիրուն:

Զաչերն ողորմուկ ածէ

Եւ նայի ի դէմ սիրելնուն.

Ի ճարկէ ճարակ ընկնի,

Զի գըտնու հնար զերծանելուն.

Հառաչէ սրտէն ի վեր

Ու կոչէ զմայր տըղեկներուն:

Ու հանց պատասխան տայ իւրն.

Որ նուաղի ի խեղճ յասելուն:

⁴¹ Առնում եմ Պետ. Չեռագրատան վերևում հիշված № 8689 ձեռագրից, էջ 70 և հտն.:

⁴² Վերջին 12 տողերը տե՛ս «Արարատ» ամսագիր, 1918, էջ 250, իբր Ֆրիկի:

«Քո կէս մարմնոյդ եմ ես,
 Որ կանցնիմ ի ներքև հողուն:
 Տըղա՛յք, ձեր ծընողքն եմ ես,
 Որ կերթամ ՚ւ ալ ոչ գամ ի տուն:
 Հիմիկ դուք ձեզ պէտ արէք,
 Թողէ՛ք զշարն գնացէք հետ բարուն:
 Զարին ատեցող լերուք,
 Որ չլինիք բաժին գեհենուն.
 Բարեացքն սիրող լերուք,
 Գործեցէք ՚ւ արէք ձեզ անուն.
 Գիտեմ՝ քանի որ ապրիք,
 Վերջը մահ է ձեզի գալուն»:

Զեռագիրների մեջ կան հաշատուր Կեչառեցու անունով և ուրիշ բանաստեղծություններ, այսպես, օրինակ՝ հետևյալները հայրենի շափով.
 «Տաղ ի հաշատուր Կեչառացուէ՝ ես եմ կորուսեալ ոչխար, մոլորեալ ի սուրբ քո հօտէն»⁴³, որ ունի կրոնական խրատական բովանդակություն, աղոթախառն: Նաև «հաշատուր Կեչառեցույ ասաց [եալ] տաղ ոգէշահ և պիտանի՝ Թէ մարդ ես և միտ ունիս՝ ես տամ ձեզ (քեզ) խրատ մի քանի»⁴⁴:

Բացի այսպիսի ոգեշահ, խրատական քերթվածներից՝ գտնում ենք նաև «Վարդ ու պիւպիւլի» մի վեպ⁴⁵ նույնիսկ խառն թուրքերեն տնով.
 «Ի հաշատուր վարդապետէ ասացեալ Կեչառեցուէ»: Սկսում է այսպես.
 «Յորժամ եղև գարուն, եկ պիւպիւլն այդին. Տեսեալ ըզթուփ վարդին ունայն ի նըմին, Տըրտմեցաւ դառնագին, արտասուէր ուժգին. Զի ոչ եգիտ անդէն ըզիր սիրելին». [հաջորդում է մի թուրքերեն տուն, և շարունակությունը հայերեն]: «Ասէ ցայգեգործն. «Եղբա՛յր սիրելի, ո՛ւր է վարդըս պայծառ, զոր աստէն թողի. Միթէ տեսեալ ես դու. տուր պատասխանի, Թէ ով տարաւ զնա արար զիս գերի», և այլն: Կասկածելի է, թե այս տաղը Կեչառեցունը լինի:

5. «Բարառնութիւնք ի մահն Աղեքսանդրի»:— Մակեդոնացի աշխարհակալի պատմության վերջում դրված են Կեչառեցու չորս բարառնություններ, որոնցից հետո գրեթե բոլոր ձեռագիրների մեջ կա այս հիշատակարանը. «Որք լսէք զաղիողորմ բարառնութիւնս՝ զյարմարող սորա ղհաշատուր Կեչառուեցիս յիշեցէք ի Քրիստոս»⁴⁶: Դրանից հետո կա մի հինգերորդ բարառնություն ևս խրատական բովանդակությամբ, որ ոչ անհիմն կերպով Կեչառեցունը չի համարվում: Առաջին չորս բարառ-

43 Վերևում հիշված № 8689 ձեռ., էջ 69 ր:

44 Պետ. Զեռագրատուն, № 7709 ձեռ., էջ 149 ր. վերջին երկուսը հիշում է և Ալիշանը «Այրարատի» մեջ, էջ 259 և հտն.:

45 Պետ. Զեռագրատուն, № 1636 ձեռ., էջ 35 ր, առնում եմ անձամբ:

46 Հ. Տաշյան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 107:

նությունները ողբեր են՝ Ալեքսանդրի, նրա մոր, նրա կնոջ և նրա նախարարների բերանից ասված: Դրանք մեր աշխարհիկ պերճախոսության լավագույն օրինակներից են, չորսն էլ իսկական գեղեցիկ հորինվածքներ, որոնց մեջ փայլում է հեղինակի ճարտասանական արվեստը: Իզուր չէ, որ Ստեփաննոս Օրբելյանը Կեչառեցուն անվանել է «անյաղթ հոետոր շնորհօք ծաղկեալ», «հոգևով լցեալ», «գովաբանեալ», այլև «շնորհաղարդ»: Լեզուն հին հայերեն (գրաբար) է, և ոչ թե ժամանակի այն խոսակցական լեզուն, միջին հայերենը, որով հորինված են Կեչառեցու կաֆաները: Այն դարում միջին հայերենը գործածում էին բանաստեղծության համար, իսկ ճառեր և այլն հորինում էին գրաբար, ինչպես, օրինակ, Հովհաննես Երզնկացին, որ մեծ հաջողությամբ և՛ գրաբար է գրում, և՛ միջին հայերեն: Նույն հաջողությունն այս երկու լեզվի նկատմամբ ունի նաև Խաչատուր Կեչառեցին:

Բարառնությունների նյութի համար հեղինակը բնականաբար օգտվել է «Ալեքսանդրի Պատմությունից»: Սրա թարգմանությունից ազդված է նաև լեզվի նկատմամբ, և այս շատ հասկանալի է, քանի որ նա շատ դժգոհվել է այդ գրքով և կաֆաները հորինելիս էլ նմանել է դրան:

Բարառնությունների մեջ գտնում ենք մի երկու հեթանոսական հասկացություններ և աստվածների հիշատակություն. բայց վերջինս ոչ իբրև մի ձև պատկերավորության համար, ինչպես հաճախ վարվել են կեղծ-դասական գրողները և նույնիսկ մեր հայտնի բանաստեղծները⁴⁷: Այդ մասամբ հետևանք էր հին հունական գրականության ծանոթությանը, որ սկսվել էր արվեն 11-րդ դարում: Գրիգոր Մագիստրոսը շատ սիրում է այդ կիրառությունը, երբեմն «պերճանալու», այսինքն պարծանքով բան ծախելու նպատակով: Այսպիսի «պերճանքից», սակայն, հետո է Կեչառեցին. նա մի երկու հույն հեթանոսական անուններ մեջ է բերում սակավաթիվ անգամներ, այն էլ մեծ մասամբ հետևելով «Ալեքսանդրի Պատմությանը»: Շատ բնական է հնչում, օրինակ, լսել Մակեդոնացի հերոսի կամ նրա մոր բերանից իրենց աստվածների անունները: Նվ այս բարձրացնում է մեր հոետորի հասկացությունն իր արվեստի մասին. նա ողբացողներին իրենց խոսքն ասել է տալիս իրենց դարին և հավատալիքներին համեմատ, ինչպես մեր օրով վարվում են պատմական վեպեր գրողները: Բացի այդ՝ «շնորհօք ծաղկեալ» հոետորը բարառնություններից յուրաքանչյուրի մեջ մեծ հմտությամբ դրել է նրանց աստղի վիճակին ու կյանքին համապատասխան բովանդակություն:

Առաջին բարառնության մեջ Ալեքսանդրի բերանով մանրամասն

⁴⁷ Այսպես, օրինակ, երբ Հովհ. Հովհաննիսյանը գրում է՝

երբ մատաղ մուսաս ժպիտն երեսին
Առաջին անգամ ինձ երևեցավ,
Նա գեղեցկության սիրո պատկերին
Երկրպագելու ինձ պատվեր տվավ:

նկարագրված է ուժեղ, առույգ, բազմահաղթ երիտասարդի մահացման աղետը «ի հիւանդութեանն իւրում ըմբռնեալ դեղով»: Նա իբրեւ դավաճանութեան զոհ, թունաւորված լինելով, կուլում է մահւան դեմ: Կնչառեցին այնպես շնորհալի է հորինած, որ այդ նրա հոգեւորքը կարողալիս՝ մարդ խղճում է նրան, այն դժբախտ հերոսին: «Զիրարդ էի կամ յո՛րպիսի հասի տառապանս», ասում է նա, որ կարծում էին, թե Ամոնից կամ Արամազդից սերված լինելով՝ անմահ պիտի լիներ, «և այժմ յիմարեալ՝ անճողոպրելի ի մահուանէ, որ յաղթէ յաղթողաց»: Նա մտաբերում է իր արարքները՝ սկսած արբուն հասակից, և վերջը տվայտված՝ ասում է. «Արդ որ այսքան հզօր և յաղթական փառաց հասայ, արդ այժմ կա՛մ տարաբերեալ ծփամբ կոհակօք ի մահիճս մենական և մահահրաւէր: Տեսակս իմ ցանկալի՝ սեպեալ թխացեալ քան զքարինս եթուլպական. հասակս իմ պանծալի՝ գթոտեալ ի վայելչալի պերճութեանց. զլուս իմ ընդգրկեալ ծնգեալ իբրեւ զհոսակ՝ որ հասանէ ի մանգաղս մահու. ճական իմ լիալիր և մաքուր՝ ծրարեալ և պատեալ ի վարչամակս դեղոց. աչերս իմ ծովածաւալ սպառնանկատ և քաղցրահայեաց՝ կաշկանդեալ և խփեալ մածմամբ՝ իբր խրդանց և ջլջիկանաց. վարս և հեր զխոյ իմոյ փետեալ ցամաքեալ իբր զմանուշակ գարնայնոյ յերիս աւուրս սպառելով»: Այսպես և բերանն ու լեզուն, ձեռքերն ու մեջքը և ոտներն ինչպիսի են եղել և են: Նա, ինչպես հաճախ անում են մեռնողները, վերջը մտաբերում է իր պատանութիւնը, երբ Ստագիրացու (Արիստոտելի) մոտ ուսում էր առնում, փիլիսոփայութիւն սովորում, ամեն ինչի մասին խոկալով և գիտութիւնների ու արվեստների մեջ խորանալով. «յորժամ ծաւալէաք ի ծաղիկ բուրաստանաց իմաստութեանն, ի գիտութիւն գոյից և ի ծանօթութիւն աստուածայնոց և մարդկային իրողութեանց... Իսկ այժմ յիմարեալ անասնաբար, ոչ կարել գիտել զգիարդն. բայց զայս միայն՝ զի բաղկացեալ ի քառից տարերց ի նոյն իսկ լուծանիմ. զի ինքն միայն է անմահ որ ամենից տիրէ»:— Ահա՛ հին հեթանոս իմաստասերի եզրակացութիւնը մարդու և նրա մահւան մասին. նա բաղկացած է չորս տարրներից, մահանալիս լուծվում է նույն տարրներին: Զկա նրա համար անմահութիւն. միայն ինքն աստված է անմահ:

Երկրորդ բարաոնութեան մեջ ողբագին խոսում է աշխարհակալի մայրը. «Լացէ՛ք զիս, մա՛րք մանկագունից միամօր զաւակաց... զի ոգիս թոեալ և շունչս ել արտաքս. իսկ մարմին թշուառականիս առասպելաբար շրջի, դիակիր լինելով տատանեալ կենաց իմոց: Արեւն իմ էանց և սպառեաց լուսինն լրացեալ. պարք զօրու աստեղացն ինձ թօթափեցան, և խաւարեցան տեսլարանս ի հայեցուածէ»: Նա մտաբերում է իր հղացումն Ամոնից, ըստ եգիպտական մարգարեի ասելուն. հիշում է իր որդու սխրագործութիւնները և ավելացնում. «Եւ ես կարծէի զիս մայր կայսեր և ինքնակալի. այժմ մեռելոյ մայր... Մեռանիմ ընդ իմ մեռելոյդ. կորնչիմ ընդ կորուսելոյդ. նուաղիմ ընդ ոգեւորիդ...»: Խոր ցավում է, որ որդին հեռացել է Մակեդոնիայից, և ինքն այլևս չի տեսել նրան: «Ծագեցար

իբր արուեստակ, և ցնդեցար նման մորկի. գոչեցեր ամպօք իբր առիւծ, և տկարացար զինչ սարդի ոստայն. ծաղկեցար իբր զգարուն, և խորշակահար եղեր թարշամեալ, որ բազումք յինէն զարհուրէին, այժմ ես ի բազմաց կորնչիմ»:

Նա կին է, որդեկորույս մայր՝ զրկված և անոք, և իբրև կին և մայր էլ վերջացնում է իր ողբը. «Ուրեմն յաղթեցին ինձ անէծք մօրն Դարեհի կամ ծնողին Պարոսի արքային հնդկաց, որ ես այս թշուառութեանս հանդիպեցայ»: Կատարվել է Ալեքսանդրի կողմից սպանվածների մայրերի անեծքը, որ տվել են Ալեքսանդրի մորը:

Շատ ավելի թշվառ է Ալեքսանդրի մանկամարդ կինը՝ Հոռքսիանե, Դարեհի դուստրը, որ սրտառուչ կերպով ողբում է իր հիքությունը երկու կողմից. «Դարեհ չէ ի միջի հայրն իմ հուշակաւոր, և Ալեքսանդրէ բարձաւ ի միջոյ... տուն և հօր իմոյ քայքայեալ ցրուեցան, և ապարանք առն իմոյ մեծապէս տատանեցան. իսկ ես հոսայ իբրև զջուր, կոխան եղէ իբրև զհող անպիտան... Այդպէս առես զիս յաւանդ ի ձեռանէ հօր իմոյ, տէ՛ր իմ Ալեքսանդրէ, զի և աւուր միոյ տեսեան երեսաց քոց ոչ եղէ արժանի, արարեր զիս դշխոյ և թագուհի, և քոյին սոսկալի սիրոյդ ես ոչ եղէ արժանի. որք էի ի ծնողաց, արդ այրի եղէ ի գլխոյ: Կարօտիմ մահճիդ, գիրկս արկանեմ տապանիդ, խոնարհիմ քո գորշապարիդ, յանձն առնեմ զոգիս քում ոգւոյդ»: Սա էլ իր ողբը հեծեծալով վերջացնում է իբրև հին արևելյան թագավորի մի ամուսին. «Ձի որպէս հանդերձեալ ես յաստուածոցն խառնիլ երամս, այսպէս և զիս արա գերեզմանակից և մահակից. զի կին կայսեր ոչ պարտ և պատշաճ է զուգել ընդ ումեք»:

Թողնում ենք նախարարների ողբն ու կոծը, որի ժամանակ խոսքերի փոխանակություն է լինում նրանց և Ալեքսանդրի միջև:

Խաչատուր Կեչառեցու գրիչը թռիչք ու թափ է առել այս ողբերը հորինելիս: Ծաղկալից ու շքեղ է նրա ոճը պատկերավոր արտահայտություններով, միանգամայն և թեթև, պարզ ու հստակ: Նա կարողացել է թափանցել իր բարառնություններն ասողների հոգեկան վիճակի մեջ և իր հոգով անցկացնելով նրանց զգացմունքը՝ տալ մեզ այն՝ նրանց վիճակի համապատասխան լիրիզմով: Երբեմն կարծես նա բանաստեղծություն է հորինում երկատող տներով՝

Տուն հօր իմոյ քայքայեալ ցրուեցան,
Եւ ապարանք առն իմոյ մեծապէս տատանեցան...

Այսպես վարվել են նշանավոր հռետորները. և զրանով էլ մեծ ազդեցություն են գործել ունկնդիրների վրա: Կեչառեցին էլ իր այս երկերով հանդիսանում է իբրև աչքի ընկնող մի հռետոր, և կարծում եմ, որ նա իբրև քերթող էլ ավելի պատվավոր տեղ կբռնե մեր հին գրականության մեջ, եթե ունենայինք նրա բոլոր երկերը: Բայց և այնպես նշանավոր հռետորները միշտ նվազ բանաստեղծ են, քան ճարտասան:

Տե՛ս Երկրորդ հավելված՝ «Բարսառնությունների հեղինակը»:

1. Գրականություն:— Վերջերս շատ խոսվեց, թե Ֆրիկի նման բանաստեղծ ենք ունեցել և չենք տպագրել նրա երկերը, և նույնիսկ իբրդդիտմամբ թաքցրել են այն, և Ֆրիկն անհայտ է մնացել: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ այս բանաստեղծը շատ լավ ծանոթ է եղել հայոց հին գրականությանը հետաքրքրվող ու սլարապող մարդկանց: Սկսած 1513 թվականից, «մեղապարտ Յակոբի» տաղարանից, Ֆրիկի այս կամ այն քերթվածները գտնվում են վանական ժողովածուների կամ պարբերական հրատարակությունների մեջ. Դեռ 1876 թ. Երուսաղեմի հայոց վանքի «Սիօն» լրագրի մեջ տպագրված են սոցիալական խնդիրների տեսակետով կարևոր քերթվածները՝ «Վասն թալեհի և բրջի» և «Ընդդէմ Ֆալաքի» («է՛յ շարխ, երբ ծոխ մարդոյն»): Տպագրված 1882 թ. տպված է վարդապետ Տևականցի շատ ծանոթ «Հայերդ» ժողովածուն, որի մեջ և Ֆրիկի նշանավոր «Գանգատը»՝ «Աստուած արդար և յիրաւի», այլ և ուրիշ երեք բանաստեղծությունները: Ֆրիկից հրատարակություններ եղել են և հետո՝ 1885, 1896, 1905 թվականներին, ինչպես և 1912 թ. «Հայ էջեր» ժողովածուի մեջ՝ վեց քերթված: Տպվել են և թարգմանություններ Ֆրիկից՝ ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզվով և քննադատական հոդվածներ կամ ակնարկներ նրա մասին: Արդարև չունենք Ֆրիկի բոլոր կամ ստվար թվով տաղերի հրատարակություն մի գրքի մեջ, բայց միայն այս սիրված ու ժողովրդական բանաստեղծի քերթվածները չեն եղել այդպիսի վիճակի մեջ: Պատճառն այն է, որ սակավ մարդիկ մեզնում հնարավորություն են ունեցել մեր հին գրականությանը պարապելու, և ավելի ևս քչերը միջոց են ունեցել ձեռագիրները պրպտելու, նրանցից ժողովելու այս կամ այն բանաստեղծի երկերը և տպագրել տալու: Զպիտի մոռանալ և այն, որ դրանք ցրված են ձեռագիրների մեջ, որոնք գտնվում են այլ և այլ մատենադարաններում, այն էլ աշխարհի զանազան կողմերում: Մեր մի շարք հին հեղինակները դեռ սպասում են իրենց երկերի հրատարակությանն և ուսումնասիրությանը. Ֆրիկն այդ նկատմամբ ավելի բախտավոր է եղել. նրա մասին խոսվել է և դասախոսությունների մեջ⁴⁸:

Այսպիսի դրություն մեջ էր, եթե կարելի է այսպես ասել, «ֆրիկագիտությունը», երբ 1918 թ. էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի մեջ լույս

⁴⁸ Տողերիս գրողն էլ նրա մասին խոսել է Թբիլիսիում, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հրավերով 1916 թ. արած դասախոսության ժամանակ՝ «Ընդհանուր տեսություն հայոց հին բանաստեղծության», որ և հաջորդ տարում տպագրվել է Թբիլիսիում: Նույն դասախոսությունը նա կատարել է նաև Բաբու քաղաքում: Նա 1917 թ. դարնանը, դարձյալ Հայ գրողների ընկերության հրավերով, դասախոսել է Թբիլիսիում «Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական հարաբերությունը նրանց մեջ», որ և հետո տպագրվել է Երևանում: Այս դասախոսության ժամանակ խոսվել է Ֆրիկի մասին:

տեսալ մի հոգւած՝ «Մոռացւած մի հայ երգիչ» վերնագրով⁴⁹։ «Մոռացւած» բնավ մոռացւած չէր. ինքը հեղինակն էր հոգւածի մեջ բաւական մանրամասն բերել է, ինչ որ իր գրվածքից առաջ տպւած է եղել Ֆրիկից և սրա մասին⁵⁰։ Այդ հոգւածը մի ուսումնասիրութիւնն էր Ֆրիկի և առանձնապէս նրա ապրած ժամանակի մասին. դա պիտի լինէր առաջաբան այն հրատարակութեան, որ ձեռնարկել էր հեղինակը։ Նա էջ-միածնի, Օքսֆորդի, Լոնդոնի, Պարիզի, Վիեննայի, Երուսաղեմի, Կոստանդնուպոլսի (Անտոնյան) մատենադարանների ձեռագիրներէց հաւաքել էր Ֆրիկի երկերն իրենց այլընթերցւածներով հանդերձ և պատրաստել տպագրութեան և սկսել էր նույնիսկ տպագրել, բայց իրենից անկախ պատճառով գլուխ չեկաւ այդ գործը։ Հետագայում ևս 1927 թ. փորձ եղաւ հեղինակի թույլտւութեամբ Երևանում տպագրելու նրա ժողովածուն իր առաջաբանով հանդերձ, բայց դարձյալ անկատար մնաց այդ։ Վերջապէս նրա ժողովածուն լույս տեսաւ 1941 թ., բայց հայտնի չէ, թե արդո՞ւր ժողովածուի իրեն տպագրութեան համար պատրաստած գործի՞ց, թե՞ սրա նախնականից⁵¹։

2. Կենսագրութիւն։— Ֆրիկի կենսագրութեան միակ աղբյուրը նրա բանաստեղծութիւններն են։ Նրա երկերի լեզուն միջին հայերենն է, բայց նա լեզվի հետ բավական ազատ է վարվում։ Նրա գործածած բազ-

49 «Արարատ» ամսագիր, էջմիածին, 1918, էջ 64—88, 171—203, «Մոռացւած մի հայ երգիչ», Տիրայր եպիսկոպոսի։ Այս հոգւածի մեջ կան չհասկացած կամ սխալ հասկացած կտորներից հանած եզրակացութիւններ, «վարկածներ», որոնց մասին չենք խոսիլ, զի բոլորովին անարժէք են։ Բայց մնացածով մի կարևոր գործ է դա, և այստեղ նկատի ունենք այդ։

50 Դրանից օգտվել ենք վերևում։ Ավելի մանրամասնութիւններ ձեռք բերել ցանկաջողը կարող է դիմել հոգւածին։

51 Ֆրիկ, Բանաստեղծութիւններ, ժողովածուն՝ համամատուցութիւններով, ծանոթագրութիւններով և բառարանով կազմեցին Ֆիլ. գիտ. թեկնածու Մ. Մկրյան և Ե. Թորոսյան, խմբագրութեամբ Հ. Մելիքյանի, Մ. Մկրյանի, Հ. Սիրասի, Արմֆանի հրատարակչութիւն, Երևան, 1941։ Գրքի այս երեսաթղթի ճակատին տպւած է նաև «ՍՍՍՐ զիտութիւնների ակադեմիա-հայկական ֆիլիալ, գրականութեան և լեզվի ինստիտուտ»։ Եթե չլինէր Տիրայր եպիսկոպոսի գործը, չէր էլ լինի այս հրատարակչութիւնն իր քառյակ և կրկնակ անուններով։ Նրա անունն իբրև «բանասեր Տիրայր» խցկւած է 2-3 տողի մեջ, էջ 23, որ քիչ մարդու աչքի կրկնի։ Ֆրիկն իր ժամանակին այսպիսի բան չէր անիլ։—Այս հրատարակչութիւնը, ցավոք, անկրիտիկա-անքննադատ է, լի վրիպակներով, թերի բառարանով, առանց բացատրական ծանոթութիւնների։ Վերջից էջ 259—262 գրված «ծանոթագրութիւնները» վերաբերում են քերթվածների աղբյուրներին, և թե երբ են քերթվածներն առաջին անգամ տպագրվել։ Այս տեղեկութիւններն էլ ամենամեծ մասով առնված են Տիրայր եպս.-ից, դարձյալ չհիշատակելով նրա անունը։ Նրա փոխանակ՝ փայլում է երեսաթղթի մեջ հիշված քառյակ անուններից կրկնակը, որի ձեռով մի երեք տարի առաջ հրատարակվել են Ֆրիկի երեք քերթվածը։ Այս 1941 թ. հրատարակչութիւնն ունի նաև մի առաջաբան «Ֆրիկի ստեղծագործութիւնը» վերնագրով և «Մ. Մկրյան» ստորագրութեամբ. օգտւած է մասամբ նաև Տիրայր եպս.-ից, էլի առանց նրա անունը հիշելու։ Կրկնում եմ աշայկան չէր վարվիլ Ֆրիկը։

մաթիվ խոսքի դարձվածներն ու լեզվական ձևերը նկատի ունենալով՝ հավանական է ենթադրել, որ նա եղել է Արևելյան Հայաստանից կամ ապրել ու գործել է ավելի այնտեղ, բայց ոչ թե առանձնապես Սյունիքում, կամ Կիլիկիայում, ինչպես կարծել են:

Կարելի է որոշել նրա մի քանի բանքերի գրության տարիները և սրանցով՝ դրանց հեղինակի ծննդյան և մահվան թվականները՝ մոտավոր հաշվով: Նա ծնվել է թաթարաց արշավանքի սկիզբներում, շուրջ 1236 թվականին, «Ընդդէմ Ֆալաքին» քերթվածը հորինել է ոչ առաջ քան 1286 թվականը և հավանորեն հենց այս թվականին. «Վասն Արղուն դանին և Բուղային» երկը հորինված է 1289 թվականից ոչ առաջ, ամենայն հավանականությամբ, հենց այս թվականին, իսկ «Գանգատ» քերթվածը՝ հավաստի 1295 թվականին: Այս վերջին քերթվածը հորինելուց հետո դեռ նա ապրել է շատ տարիներ և հասել է լի ծերության և վախճանվել է 14-րդ դարի առաջին կամ երկրորդ տասնամյակին:

Այս թվականների մասին տե՛ս «Ծրրորդ հավելված», «Ֆրիկի կենսագրության շուրջը»:

Զի հիմնավորված այն կարծիքը, թե «Ֆրիկ» անունը բանաստեղծի իսկական անունը չէ, այլ «բանաստեղծական անունը» կամ կեղծ անունը: Այդ պարզապես մի անձնանվան նվազական ձև է, թերևս, ինչպես կարծել են, Ֆրեդերիկ անվան: Ղ. Ալիշանը⁵² գրում է. «Բարակ զգացման և ուղիղ մտաց տեր, նաև ճարտար տաղաչափ պեսպես վանկերով՝ նորանուն քերդող մը կայ՝ Ֆրիկ, որդի Թագվոշի եղբորորդի Դոգոնայի, որուն ժամանակն որոշակի հայտ չէ, բայց այս (ԺԾ) դարես ետք այլ չէ. գրվածքն բարոյական խրատք են, սակայն սրտով սփռած»: Պակաս «նորանուն» չեն Ֆրիկի հայրն ու հորեղբայրը, որոնց մասին ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդել Ալիշանը, և ուրիշներն էլ չեն գտել ցայժմ:

Ֆրիկն իր տաղերի մեջ ընդհանրապես հիշել է իր անունը, և տաղերի վերնագրերի մեջ էլ սովորաբար կա Ֆրիկ անունը. բայց չնայելով դրան՝ որոշ չափով անորոշություն կա այս կամ այն ոտանավորների հեղինակի վերաբերմամբ, որովհետև մի վատ սովորություն է եղել հեղինակի անվան փոխանակ ուրիշ անուն դնելու: Դրա դեմ բողոքելով իր մի քերթվածի ⁵³ վերջում գրում է մեր բանաստեղծը.

Ով զիմ անունըս խափանէ,
Զիւրըն գըրէ պարծենալոյ.
Աստէնս չառնէ ինքն թողութիւն,
Անդէն զըրկի ինքն փ բարոյ:

⁵² Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց, հատ. Բ, էջ 125. «Ազգային վիպասանություն» հոդվածի մեջ:

⁵³ «Արարատ», 1918, էջ 76. տե՛ս Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, էջ 95. «Նորին Ֆրեդանն ասացեալ», «է՛ անօրէն և անառակ» քերթվածը:

Կարևորն այն չէ, թե Ֆրիկն աշխարհակա՞ն է եղել⁵⁴, այն էլ, ինչպե՞ս Ֆեթադրել են, անգրագետ և անուս, այլ թե նա ուսում է ստացել, ե՞րբ է մտել արդյոք հոգևորական դասի մեջ և բանաստեղծությունները կյանքի ո՞ր շրջանում և ի՞նչպես է հորինել: Նա իր համար գրում է⁵⁵.

Յիմ հօրէն զայս լսեցի,
Թէ Քրիստոսի բզբեզ կուտամ:

Այս ցույց է տալիս, որ հայրն ուզեցել է որդուն հոգևորական կոչմանը նվիրել: Այսպիսի դեպքում նրան մանկական հասակից արդեն, ըստ ժամանակի սովորության, պիտի սկսեին կրոնական կրթություն տալ, ուրեմն և գրագիտություն սովորեցնել: Մի տեղ⁵⁶ նա գրել է.

Ի մանկութենէ ի վեր
Զիս ուսման խոցըն կու մաշէ:

Այս էլ նշանակում է, որ նա մանկությունից սկսած սիրել է ուսումը և պարապել դրանով: Եվ իսկապես, նրա բանաստեղծություններից աեսնում ենք, որ նա մեծ ծանոթություն ունի Ս. Գրքի և առհասարակ կրո-

54 «Ֆրիկը եղել է աշխարհակա՞ն. այդ մասին ինքը հեղինակը մի քանի հիշատակություններ է արել իր բանաստեղծությունների վերնագրերում. այսպես, օրինակ՝ մի վերնագիր. «Այլ տաղ վասն բարեգործութեան մարդկան ի Ֆրիկէ աշխարհականէ ասացեալ». կամ մի ուրիշը. «Ֆրիկ ճարտար աշխարհականէ» (Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, էջ 9):

Ֆրիկի աշխարհական լինելու մասին էլ առաջին անգամ գրված է Տիրայր եպս.-ի շատ անգամ հիշված հոդվածի մեջ: Նա իր կարծիքը հիմնավորել է վերևում բերված առաջին վերնագրի վրա, որ այդպես կա այդ տաղի հինգ ձեռագիր օրինակներից միայն մեկի մեջ կարմրադեղով գրված, «այժմ եղծված, հազիվ ընթեռնելի»: Բայց այս հոդվածագիրը չի նկատել, որ այնտեղ գրված է ոչ թե «ի Ֆրիկէ», այլ «ի Ֆիրիկէ»: Այսպես է տպված նաև Ֆրիկի Բանաստ. էջ 89 նույն քերթվածի («Իմ սիրտ, վատին մի՛ լսել») այլ ընթերցվածների մեջ: Երկրորդ վերնագիրն էլ, որ բերել է Մ. Մկրյանը, դարձյալ այդ տաղի շորս թե հինգ ձեռագիրներից մեկի մեջ միայն կա այդպես: Տե՛ս Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 95, «է՛ անօրէն և անառակ» քերթվածի այլ ընթերցվածների մեջ: Սակայն սրա համար էլ պետք է նկատեմ, որ Հայաստանի պետական թանգարանի համար 383 ձեռագրից (որից առնված է տպված քերթվածը) ես 1926 թ. արտագրած ունիմ այսպես. «եր. 272. վերնագիր՝ «Ֆիրիկ ճարտար աշխարհականէ»: Շատ պարզ երևում է, որ այս երկրորդ «վերնագիր» ասածը ոչ թե հեղինակի գրածն է, այլ մի ուրիշ մարդու, որ դրանով ուզեցել է իր իմացած տեղեկությունը տալ բանաստեղծի մասին: Ապա՝ այն հանգամանքը, որ «աշխարհական» հիշատակությունը շորս-հինգ ձեռագիրներից միայն մեկի մեջ կա, և որ երկու դեպքում էլ «Ֆիրիկ» է գրված, դեռ քննելի է դարձնում այդ երկու «վերնագիրները», թե արդյոք հեղինակն է այդպես գրել իր համար, որ կասկածելի է: Ապա դարձյալ՝ «աշխարհական» բառը ես միայն բերված երկու ձեռագիրների մեջ գրված գիտեմ, և ոչ թե «մի քանի», ինչպես գրել է «Ֆրիկի ստեղծագործությունը» առաջաբանի հեղինակը:

55 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 63. «Յիսուս անուն յիս գթացար» քերթվածի մեջ:

56 «Արարատ» ամսագիր, 1918, էջ 78. հիշված հոդվածի մեջ: Զի ասված, թե ո՞ր քանքից է առնված այդ 1941 թվականի «Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մեջ չեն երևում այդ երկու տողերը: Ըստ երևույթին Տիրայր եպիսկոպոսի ժողովածուն ամբողջապես չի տպագրված:

նական խնդիրներին. մեծ հմտություն Ավետարանին, տալիս է Ս. Գրքի բովանդակության համեմատ խրատներ, ծանոթ է նաև ուրիշ երկերի, ինչպես՝ Եփրեմի ճառեր, Վարք սրբոց. շարադրում է դավանաբանական քերթվածներ, աղոթելով հանդերձ, կամ Քրիստոսի տնօրինականքի պատմությամբ: Եվ, վերջապես, նա մեկ մեկ հորինում է և գրաբար լեզվով, հաճախ կրոնական երկերի մեջ ընդունված սովորական դարձվածներով ու պատկերներով և բանաձևերով, ինչպես և բազմաթիվ ակնարկներով, որոնք վերաբերում են եկեղեցու ընդունած հավատի խնդիրներին: Կարելի չէ ասել, թե այսպիսի գրվածքներն անուս մարդու են, և կամ թե այդ ամենը նա յուրացրել է եկեղեցում ժամերգության ժամանակ՝ ընթերցվածները լսելով կամ այլուր ուրիշների կարդացածներին ունկնդիր լինելով: Նա ինքը կարդացել է: Երբ նա գրում է⁵⁷.

Անալի դարձել եմ ի միտս ու անհամ,
Ո՛չ առնում ըզգըրոց ճաշակ և ըզհամ,—

այդ ապացույց է, որ նա առաջ գրքեր կարդացել է և վայելել նրանց համ ու հոտը: Այս ամենով հանդերձ՝ նրա երկերը չեն կրում հին քերթողական ուսման դրոշմ. պարզ երևում է, որ նա չի առել վարդապետարանների մեջ ընդունված իմաստասիրական ու հոետորական և սքոլաստիկ աստվածաբանական-մեկնաբանական ուսումն իր նրբամտությոններով: Դրա համար և, ինչպես երևում է, չեն հավատացել, թե նա կարողանար այնպիսի բաներ հորինել. ուստի նա ստիպված է եղել գրելու⁵⁸.

Տէր կենդանի է և օրհնեալ,
Որ չէ այլոց բանքս ասացած,
Զինչ ըզծաղիկ եմ ժողովել,
Քան զմարգարիտ պայծառ շարած:
Թէպէտ յերկար բան կու խաւսի,
Ֆըրիկն ասել է ի մըտաց:

Ուրիշ տեղեր նա իր բանքեր հորինելու շնորհքն աստուծուց է համարում. օրինակ, նա ասում է⁵⁹.

Գոհանամք յողորմածէն...
Որ զանարժանս արժանացոյց,
Որ հանց զօհար բան ի շար կու գայ:

Երևում է, որ ծաղրել են նրա պարզաբան գրվածքները, մանավանդ այսպիսի կրոնականները՝ «Բան մեկնութեան», «Ասացուածք ի տնօրէն-

⁵⁷ ՅԵԻԼ, Բանաստ., էջ 206. «Փափագել եմ ի ջուրն» քերթվածի մեջ:

⁵⁸ ՅԵԻԼ, Բանաստ., էջ 78. «Երբ քեզ խրատ էր պատրաստած» տողով սկսված մեծ քանաստեղծության մեջ, բովանդակությունը գրքից է առած:

⁵⁹ Անդ, էջ 50:

նութիւն փրկչին»⁶⁰, ասելով, թե նա ի՞նչ գիտե, ե՞րբ է ուսում առել, որ այդպիսի բաներ է հորինում: Դրա համար և նա շատ նուրբ կերպով հեգնում է այնպիսիներին իր «Ի ծնունդ սուրբ կուսին» քերթվածի մեջ⁶¹:

Ֆրիկն ի՞նչ հող է կամ մոխիր,
Որ հանց գոհար բան շարէ նա.
Ոչ է ծառայ վարդապետի,
Ոչ կարդացել է օր մի նա.
Ոչ⁶² ի հօրէ առեալ միրաթ,
Ոչ աստուծոյ տուած նորա,
Նա ե՞րբ կարէ հանց բան ասել,
Ով որ կարդայ՝ օրհնէ ըզնա:

Այս տողերը սխալ բացատրելով⁶³ եզրակացրել են, թե Ֆրիկն իբր չի ծառայել վարդապետի, հետեւաբար ուսում չի առել, նա մի օր էլ չի կարդացել, հետեւաբար և անգրագետ է եղել. իբր հայրն էլ միջոց չի ունեցել, որ իր որդուն «դպրոց տար ու կարդացներ»: Այդ տողերը, սակայն, հեգնությամբ են ասված. պետք է հակառակ իմաստով հասկանալ: Ժողովրդական լեզվի մեջ շատ հաճախ հաստատական ու դրական խոսքերն ասվում են բացասական ու հարցական ձևով: Այսպես՝ բանաստեղծը երբ ասում է՝ «Ֆրիկն ի՞նչ հող է կամ մոխիր», նա ոչ թե իրեն նվաստացնում է իրոք ինչպես ուրիշ դեպքում⁶⁴, այլ հեգնելով պատասխանում իրեն բամբաստողներին՝ ասելով իսկապես, թե Ֆրիկը հող ու մոխիր հո՞չ է, նա կարող է գոհար բաներ շարել. նա ուսում է առել վարդապետի մոտ, շատ կարդացել է, հորից էլ միրաթ-կրթություն⁶⁵ է ստացել, աստված էլ շնորհք է տվել նրան. հետեւաբար նա կարող էր այնպիսի «բան» հորինել, որ ով կարդա՝ օրհնի նրան:

Ուշադիր պիտի լինել, որ խնդիրն այստեղ սովորական գրել-կարդալու կամ ուսում առնելու մասին չէ, այլ գեղեցիկ ոտանավորներ, այն էլ ըստ ձևի և ըստ բովանդակության «գոհար բաներ» հորինելու: Այս բանաստեղծական շնորհքը նա, հարկավ, վարդապետների մոտ չէր սովորել, և չէր էլ կարող նրանցից սովորել այն, որ բնատուր էր: Բայց

60 Անդ, էջ 127, 150:

61 Անդ, էջ 126:

62 Բնագրի մեջ տպված է «թէ», առնում եմ ըստ իմաստին այլ ընթերցվածը «ոչ»: Ապա հաջորդ տողի սկզբի «այս» բառն ուղղում եմ «ոչ» ըստ ամբողջի իմաստին. այլապես անկապ և անմիտ է մնում դրա հաջորդ տողը: Եթե «այս», այսինքն շնորհքն աստուծուց է տրված, ապա այլևս կարելի չէր գրել, թե «նա ե՞րբ կարէ հանց բան ասել»:

63 «Արարատ», 1918, էջ 78 և հտն., բայց հոգվածագիրն այս տողերի մեջ հեգնություն տեսնելով հանդերձ՝ տալիս է այդ սխալ բացատրությունը:

64 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 119. «Բան պիտանի և լաւ» բանաստեղծության մեջ՝ «Ֆրիկն ի՞նչ հող է և մոխիր, որ այս բարոյս նա ցանկացաւ»:

65 «Միրաթ» բառն այսպես «կրթություն» է բացատրված («Արարատ», 1918, էջ 79):

այդպես չէին հասկանում այն ժամանակի սքոլաստիկները. նրանք կարծում էին, թե այն էլ պետք էր դպրոցում—վարդապետարանում ուսած լինել:

Ժամանակակից բանաստեղծ Կոստանդին Երզնկացին իր մի քերթ-վածի սկզբում գրում է. «Ոմանք չարախօս են զինչն վասն նախանձու, թէ որպէս խօսի սա այսպիսի բան [խոսքը ոտանավորների մասին է], զի վարդապետի չէ աշակերտել», և ապա՝ բացատրում է. «ա՛յլ է աշակերտելն և այլ է շնորհքն ի հոգւոյն»: Եվ ինքը բանաստեղծը պատմում է, թե երբ տասնուհինգ տարեկան ժամանակ վանքում ուսումն առնելիս է եղել («ի վանքն յուսումն էի»), իր մեջ զգացել է բանաստեղծելու «աստվածատուր» շնորհքը: Այսպես և Ֆրիկը, որ հպարտ է իր «գոհար բաներով, անպայման ուսում առել է որևէ վանքում կամ մի քահանայի մոտ, բայց հորինել է բնատուր շնորհքով, որ «Աստուծոյ տուած նորա»:

Նա հորինել է բազմաթիվ «հայերեն բաներ», երաժշտական անսխալ ութմով, որ ապացույց է, թե նրա շնորհքներից մեկն էլ եղել է երաժշտական զգացումը: Նա հավասար աջողությամբ և գրեթե հավասար թվով ոտանավորներ է հորինել մեր երկու շատ ութմիկ չափերով— «Հայրենի կարգով», որ է՝ $2+3+2\parallel 3+2+3$ ոտքերով տողերը, և $4+4$ յամբական տողերով. մի երեք բանք էլ ունի $3+3+2+3$ պարզ ոտքերով: Այստեղ կարևոր չի այս ոտանավորների մասին մանրամասնել⁶⁶, միայն պիտի ասել, որ կան աղճատումներ, բառեր ետ ու առաջ ընկած, որով խանգարված են չափերը:

Թե բանաստեղծը միաժամանակ և երգիչ է եղել թե չէ՝ այդ չգիտենք. մեկ քերթվածի վերնագրի մեջ կա «երգիչ» բառը՝ «Վասն թալեհի և բրջի ի Ֆրիկ երգչէ. մեջին, սակայն, չի հիշվում Ֆրիկ անունը: Իսկ վերնագիրների համար չենք կարող ապահովապես ասել թե հեղինակից են ծագում: Մի քանիսի վերնագիրներն են «Տաղ» կամ «Այլ տաղ Ֆրկանն ասացեալ»: Ավելի գործածվում է՝ «Նորին Ֆրկանն ասացեալ բան...», կամ լոկ «Նորին Ֆրկանն ասացեալ»: Այս «ասել» բայը չպիտի շփոթուի թյան մեջ ձգի. դա գործածվում է «հորինելու» իմաստով նույնիսկ պատմության համար, օրինակ՝ «Հայոց պատմութիւն ասացեալ Մովսիսի Խորենացու»:

Ֆրիկն իր «բաները» կամ «բանքերը», ինչպես ավելի հարմար է կիրառել աշխարհաբարում (սույն բառը գործածվում է նաև որոշ բարբառ-

⁶⁶ Այս չափերը մանրամասն ուսումնասիրված են սրա հեղինակի մի ուրիշ աշխատության մեջ. «Հայոց լեզվի տաղաչափություն, ուսումնասիրեց պրոֆ. դ-ր Մ. Արեղյան», Երևան, 1933, էջ 267—275՝ «Հայրենի կարգ». էջ 198—209՝ «Յամբական ոտանավորներ բարդ ոտքերով» և էջ 240—241՝ «Անապետյան 11-վանկանի, երրորդ ոտքը յամբ»:

Հայրենի չափի մասին տե՛ս առանձնապես Մ. Արեղյանի «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» աշխատության մեջ, Երևան, 1931, էջ 15—43. արտատպ. ՀնՍՀ Պետ. համալսարանի «Տեղեկագիր» № 2—3, 4, 6:

ների մեջ «բանք» կամ «բանս», նաև «բան» ձևով) հորինել է կարդալու համար և անձամբ ղրելով: Այդ երևում է նրանից, որ հորինելու ժամանակ իր քերթվածն անվանում է «բան» և հետո դրա մասին գրում է՝ «ո՞վ որ կարդայ...», կամ «որ երբ կարդայ...»: Այսպես, օրինակ, վերևում բերված վերջին ցիտատի մեջ: Մի ուրիշ քերթվածի մեջ ևս՝

Ով կարդայ զայս բաներս 'ւ ինքըն զըմբաղի...

Թէ քննէք զայս բաներս ի միտ 'ւ ի հոգի...

Եւ ուսիք, որ կարդայք ի մէջ ժողովի...⁶⁷

Երբ բանաստեղծն իր երկը հորինելիս խոսում է դրա կարդալու մասին, կնշանակի նա հորինում է գրելով: Ոչ մի հիմք չկա կարծելու, թե Ֆրիկը բերանացի հորինելիս լինել և հորինելիս թելադրած լինել մեկին, որ գրեր. կամ բերանացի հորինել և իրար նման և այնքան մեծ ու երկայն բանաստեղծությունները անշփոթ միտը պահել և հետո մեկին թելադրել, որ գրեր: Այդ հնարավոր է միայն կարճ բանքերի ու եղանակավոր երգերի վերաբերմամբ, այլև վիպական քերթվածների, որոնց մտաբերմանն օգնում է դեպքերի հաջորդությունը:

Թե ե՛րբ է նա սկսել բանաստեղծել, այդ չգիտենք. նա իբրև քերթող աշխատել է նաև ալեորության ու ծերության օրերին, ինչպես հիշում է մի շարք երկերի մեջ, ինչպես, օրինակ՝

...Երբ դարձաւ սևդ ի սպիտակ:

էջ 57

Քո սևդ ի սպիտակ դարձաւ:

էջ 86, 113

Հոգոյն շնորհք երես ծերուս:

էջ 93

Թե ինչո՞ւ, ի՞նչ պարագայում է նա իր ապրուստը հայթայթել, այդ չի երևում նրա բանքերից: Մի քանի անգամ նա խոսում է հարստության ետևից լինելու մասին, բայց չի պարզվում, թե արդյոք անձնապես ի՞ր մասին է խոսում, թե՞ իբրև բարոյախոս՝ ընդհանրապես, բայց իր վրա դարձնելով ասելիքն և առաջին դեմքով խոսելով, միաժամանակ իր անձնականը խառնելով հետը. այսպես, օրինակ՝ հետևյալների մեջ.

Շատ ուրեցի մարդու մորոյս...

Շատ պարծեցայ ի վերայ ոսկոյս...

էջ 92

67 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 153. «...Տնօրէնութիւն փրկչին» քերթվածի մեջ աղճատված տող է հետևյալը: «Աստուած օրհնէ զայսն կարդացողն յորժամ երգէ զՖրիկն յիշեալ»։ Եւ ընթերցվածով վերականգնվում է «...որ ըզՖրիկըս յիշէ նայ», էջ 49, «Մինչ ածէ զմահն...» քերթվածի մեջ:

Անշուշտ իրեն, հեղինակին են վերաբերում հետևյալ տողերը, եթե միայն հիշված «Հարգայ», վարիանտ՝ «Հարգայ» բառը տեղանուն է.

Անկայ ի յոսկոյ ցընոր
Ու ըզհոգոց տունըն շինեցի...
Ասցի թէ շինեմ ես բերդ
Ու քաղաք և դարպասընի...
Շատ մի [վար. դարդակ] դատեցայ, եղբա՛րք,
Ի Հարգայ [վար. Հարգայ.] ես շատ մի տարի.
Ասցի թ'իմ ջանօքս առնեմ
Մեծութիւն առանց հրամանի...

էջ 42

«Հարգայ» անունը փորձել են նույնացնել Կիլիկիայի «Հարգան» տեղանվան հետ⁶⁸. Բայց այդ դեռ կարելի չէ հաստատ համարել: Կարծում եմ պետք է առնել ավելի շուտ «Հարգայ» փոփոխակը և նույնացնել «Հազրա», շուտ տված՝ «Հարգա» տեղանվան հետ, որ նշանավոր կենտրոն է եղել Աղձնիքում, թաթարաց իշխանության երկրում, քան թե Կիլիկիայի մի հեռավոր անկյունում գտնված մի տեղ, թաթարական տիրապետությունից դուրս:

Մաքուր անձնական բանաստեղծություն է «Ողբանք փոշիմանութեան» (էջ 25 և հտն.), որի մեջ կան հետևյալ հետաքրքիր տողերը.

Բունն եմ ածել ես աշխարհի,
Որ կու վազեմ հետ շատ շահի.
Զինչ տէրն երեստ՝ հերիք չածի,
Այլ մեծութիւն սիրտ ունէի.
Ժողովեցի շատ մի բարի,
Ընդակ արի զնա թաթարի...
Այն բազային եմ նըմանի,
Որ փոքր որսին ոչ հաւանի.
Ով որ ածէ զաչքն այլ մեծի,
Քաղցած կենա և անօթի:
Ահա եղաւ այնչափ տարի,
Որ տուն ու տեղն դեռ կու քակի.
Զինչ մեծամեծ վաստակ արի,
Ամէն դարձաւ հող՝ և ի փոշի:

Նա իր աշխատած հարստությունից զրկվել է թաթարների ձեռով կա՛մ կողոպտվելով, կա՛մ հարկահանությունից: Կիրակոս Գանձակեցին խոսելով իր ժամանակի ժանր հարկերի մասին՝ գրում է. «Եւ ոյր ոչ գոյր՝ զուստերս և զդատերսն առնուին ընդ պահանջմանն». «Որ ոչ կարէր հատուցանել

⁶⁸ «Արարատ», 1918, էջ 86:

զսական՝ զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն»⁶⁹։ Արդ՝ կարծում են, թե Ֆրիկի որդին էլ նույն դժբախտությունն է ունեցել⁷⁰։ Բայց այն բանաստեղծությունը⁷¹, որի մեջ հիշատակվում է այդ, կարոտ է բանասիրական քննադատության։

Տե՛ս Երրորդ հավելված՝ «Ֆրիկի կենսագրության շուրջը»։

Կենսագրական տեսակետից շատ հետաքրքիր է մի բանքը (էջ 40), որի սկիզբն է «Գնաց մանկութեան հասրաթն»։ Բանաստեղծը խոսում է դառնացած հոգով։ Նա կորցրել է ամեն ինչ, ընկել է անհուն հոգսերի մեջ, չունի տուն ու տեղ, խոցվում է, ամբողջ օրը տանջվում է հարկի ձեռքից—

Գնաց մանկութեան հասրաթն
Ու երեկ ինձ հոգ անիհուն.
Ջրրկած եմ երկու կենօք,
Վասն այնոր չեմ ելնել ի հուն։
Գազան՝ ւ անասուն ու հաւ
Գէմ ունին իւրեանց տուն ու բուն.
Ոչ տուն ու ոչ տեղ ունիմ,
Կու խոցիմ զօրն ի յայն հարկուն։
[Վար.՝ Կու խոցիմ ի յանհաւատնուն]։

Նա սկսել է գինու մեջ թաղել իր վիշտը, բայց քանի ավելի գինի է խմում, այնքան ավելի ծփանքի մեջ է ընկնում։ Նա հույսը կտրել է մարդկանցից, չի հավատում, թե որևէ իշխան կօգնի իրեն, հասկանալի է՝ հարկի պարտքը տալով։ Եվ վերջը մտածում է լինել «սիրող վանքերուն», այսինքն վանական դառնալ, որպեսզի ծառայի աստծուն, որ տեր է մարդուս «անձին ու հոգուն», և եթե աշխարհիս անցավոր կյանքից, տուն ու տեղից զրկված է, զոնե անդենի կյանքի ճարն անի։ Գինու գործողությունը նա ուրիշ երկերի մեջ էլ հիշում է.

Գանձով զընած ես դու գերի,
Դու է՞ր խըմես զօրըն գինի։

էջ 28, տ. 91—92

Եթե բառացի հասկանանք, Ֆրիկը գերի է ընկել, հարկավ, թաթարների ձեռը, և փրկանքով գնվել, ազատվել է։ Թե նա ո՞ր տարիքին է ընկել այսպիսի դժբախտության մեջ, այդ դժվար է որոշել նրա բանքերով միայն։ Ալեորության ժամանակ նա իրեն դժբախտ է զգում մենակությունից։

Դու յէ՞ր կու դատիս, Ֆրիկ,
Նրբ շունիս դուն դուստր ու որդիք։

էջ 85, տ. 34

69 Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 360, 349։

70 «Արարատ», 1918, էջ 83 և հտն.։ Այստեղից և «Ֆրիկ, Բանաստ.», էջ 10։

71 Անդ, էջ 40 և հտն. «Գնաց մանկութեան հասրաթն»։

Երբ նրա «սենն սպիտակ է դարձել», արդեն հիշում է աշխարհի ունայնութեան մասին և մտածում.

Աճապ ա՛մ յէ՞ր կու դատիս,
Աշխարհիս երակ դու Ֆրիկ.
Ոչ տուն ու [ոչ] տեղ ունիս,
Եւ ոչ կին, ոչ դուստր և որդիք:
Ա՛մ երբ հանց ընկեր քո բախտն
Ու թալեհն, ա՛մ, ի՞նչ կայ հարկիք...
էջ 113, տ. 60 և հտն.

Ինչքան էլ «դատելու», այսինքն աշխատանք անելու մասին է գրում, բայց աղքատ է, աշխատածը, երևի, գինու է տալիս, ղգալով նույնիսկ, որ լավ բան չի անում.

Թէ՛ [= երանի՛ թե՛] լինէր ինձ դօլուաթ և խելք ի բարի,
Որ կարի հա՛նց կենալ, ինչ որ կու պիտի:
է՛, աւաղ, է՛, աւաղ, ափսոս կու լինի,
Զիմ խելաց ուժն յինէն գինին կու տանի:
Պարտական եմ հոգով, լեզուս կու կապի,
Թէ չէ՛ ալ շատ բաներ յառաջ հանէի:
էջ 153, տ. 60 և հտն.

Դառն է նրա վիճակը ծերութեան ժամանակ. նա իրեն բոլորովին մե-
նակ և անճար է զգում.

Ոչ գիտեմ թ՛ ուր մեռանիմ,
Ոչ ոք չունիմ որ թաղէ զիս.
Ոչ ունիմ տեղ հանգըստեան,
Ոչ խընդացել եմ յորդիս...
Ոչ եղբայր՝ և ոչ գոթ ունիմ,
Որ աւաղէ, ափսոսայ զիս.
Ոչ ծըլեմ, ոչ բուսանեմ,
Զերդ զաղընձած սերմ եմ գերիս:
Թէ ունէի ճորտ ու ծառայ,
Կամ կարևոր յաստըւորիս,
Սոքա ալ զիս ուրացան,
Եւ ատեցին զաղքատ հոգիս:
Զայս ի յիմ բախտէս ունիմ,
Որ չի նայել քաղցր աչօք յիս.
Ինձ նըման ալ չէ ծընել,
Ինչ կու նայիմ ի վերայ բանիս:
էջ 31—32, տ. 10—25

Նրա թշվառությունն այն աստիճանի է, որ վախենում է, թե իրեն վարդին չթաղեն իր աղքատութեան պատճառով.

Եղո՛ւկ ու վա՛յ ինձ այս ծերիս.

Երկու կենօքըս չ'յաջողեաց,

Այս խոց մնաց ի վերայ սրտիս:

էջ 33, տ. 55—57

է՛, Ֆրիկ, պատրաստ կացիր,

Ի ծերութիւնդ չի գլորիս:

Այլ շունիս փող մի պահած,

Որ վքեզ թաղեն երբ մեռանիս...

էջ 32, տ. 32—35

Ապա աղաչում է աստուծուն, որ «օրհնեալ հողը ծածկէ» իրեն: Ահա թե ո՛րքան ծանր է եղել նրա վիճակը ծերութեան օրերին. նա սոսկում է, որ կարող է չարժանանալ նույնիսկ կարգին թաղման, որ ամենամեծ դժբախտութիւնն էր համարվում մինչև վերջերս մեր ժողովրդի մեջ:

Այսպիսի դժվար օրերին, երբ նա մենակ էր, տանջվում էր և՛ նյութապես, և՛ հոգեպես, նա հայացքը բնականաբար պիտի դարձներ դեպի եղբայրանոցները, լինէր «սիրող վանքերուն» և այնտեղ գտներ մխիթարութիւն: Թե նա իրոք մտել է որևէ վանք, այդ որոշ չի երևում նրա բանքերից, իսկ որ նա շատ փափագել է դրան, գուցե և դարձել է որևէ վանքի միաբան, մնալով իբրև աշխարհական, այդ զգացվում է նրա բանաստեղծութիւններին:

Տե՛ս պարագրաֆ 8. «Հոգեշահ բանքեր և միաստիկական ձգտում»:

Այսպես ծանր ծերութիւն է ունեցել այս ժողովրդական բանաստեղծը, որի երկերը սիրված են եղել և ամփոփված մի տեղ «Ֆրիկ դիրք» վերնագրով: Թեպետև նրա մասին չկան ուրիշներից հաղորդված տեղեկութիւններ, բայց նրա բնավորութիւնն ու գաղափարները լիովին ծանոթ են մեզ հենց նրա սեփական բանքերից: Նա եղել է զգայուն սրտի տեր, դիտող ու խորհող, ոչ անտարբեր դեպի շրջապատի իրական կյանքը, կատարված նշանավոր եղելութիւնները: Նա անկեղծ կերպով տանջվել է հասարակական և ազգային թշվառ դրութիւնից. հաճախ վառվել է վրեժխնդրութեան բոցով, այնքան շատ նա ատել է ժողովրդի հարստահարիչներին: Նա առաջնորդվել է որոշ բարոյական սկզբունքներով, հարկավ, ըստ իր դարում իշխող ընդհանուր հասկացութեան և, ինչպես շատերն իր ժամանակին, նա էլ տոգորված է եղել կրոնական ձգտումով ու միաստիցիզմով: Եվ նրա երկերի հիմնական մտքերը վերաբերում են բացի անձնականից նաև ազգային, սոցիալական և կրոնական խնդիրների, կրոնականը, սակայն, հաճախ ընկերականի հետ շաղկապված:

8. Ազգային ու սոցիալական հարցեր:— Վերածնութեան շրջանի գրականութեան կարևոր թեմաներից են այս երկուսը: Ազգային հարցն, ինչպես տեսել ենք, առաջին տեղն էր բռնել քաղաքական անմխիթար դրութեան հետեանքով. իսկ սոցիալականը ծագում էր երկու դասակարգերի տնտեսական վիճակի ծայրահեղ տարբերութիւնից: Մինչ ազնվականը,

հոգեւորականն ու փարթամ քաղաքացին հարստանում ու վայելում էին, աշխատավոր ժողովուրդը տառապում էր հետին չքավորութեան մեջ: Եւ այսպէս Բագրատունիների իշխանութեան ժամանակից ի վեր նաև թաթարների օրով: Սրանց դրած մեծամեծ հարկերը վերջին հաշվով ծանրանում էին գյուղացի ու քաղաքացի աշխատավորութեան վրա. հարկահաններն ևս, լինելին այլազգի թե հայ, կեղեքում էին ժողովրդին. գործում էր և վաշխառութիւնը: Եւ հետզհետեւ թե՛ գյուղերում և թե՛ քաղաքներում առաջանում էր մի կողմում՝ ընչազուրկ մասսա, որ ճորտ ու ծառա էր դառնում պաշտոնատար ազնվականութեան ձեռին, մյուս կողմում՝ փարթամ հարուստներ ու շահագործողներ: Այս գրութիւնը, որի մասին կարեւոր չէ երկար կանգ առնել այստեղ, բնականաբար առաջ էր բերում դասակարգային սուր պայքար, որի արտահայտութիւնը 12—13-րդ դարի համար արդեն տեսել ենք («Առականեր» հատվածի «Սոցիալական հարաբերութիւններն առակաների մեջ» գլուխը): Այս երկու խնդիրներն էլ, ազգային ու սոցիալական, չէին կարող չզբաղեցնել Յրիկի նման մի բանաստեղծի, որ ծնվել էր առակագիր Մխիթար Գոշի մահից մի քսան-քսանուհինգ տարի հետո, ժամանակով ավելի ևս մոտ էր Վարդան Այգեկցուն և ապրել էր Վարդանա առակաների սկզբնական վարգաքման շրջանում: Երեք քերթվածների մեջ, որոնց երկուսի գրութեան թվականները շատ հավանական ճշտութեամբ և մեկինը հավաստի հայտնի են, առանձնապէս զորեղ է հրնշում Յրիկի ձայնն ազգային և սոցիալական հարցերի մասին:

4. «Ընդդէմ ֆալաքին»:— Այս բանքը նա հորինել է Արդուն դանի թագավորութեան և Օրբելյան Տարսայիճ իշխանի աթաբեկութեան սկզբում, երբ մեծ հույս կար ազգային վիճակի բարվոքման համար. ուստի բանաստեղծը լավատեսութեամբ է հայտարարում գալիք քաղաքական փոփոխութեան մասին.

Հիմիկ դրժարեց բաներս,
Որ թաթարն եղաւ թագաւոր.
Զըրկեց զամենայն աշխարհս,
Ու գողերն եղիր մեծաւոր:
Այս ա՛յլ չի մընայ հանցեղ,
Ու ֆալաքն ոչում կարեւոր [=կարեկից],
Զարնու և ձըգէ ի վայր,
Զհամարէ զոչ ոք թագաւոր⁷²:

Ուրեմն վերջ կլինի զրկանք-զուլում անող թաթարական թագավորութեանը: Նրա այս համոզմունքը հիմնված է այն տեսութեան վրա, թե մարդկային բախտը հեղհեղուկ է: Դիմելով բախտի անվին (չարիս ի ֆալաք)՝ նա ասում է.

⁷² Յրիկ, Բանաստ., էջ 217 և հտն., «Արարատ», 1918, էջ 190 և հտն.: Այստեղ 6-րդ տողն է «Ու ֆալաքն», իսկ նախորդի մեջ՝ «Ու ֆալաքն»:

է՛յ շարիս, ամ քեզ ո՞նց ատամ,
 Երբ շունիս զոշով մօտեւոր.
 Ոչ ղաւլ, ոչ երգումն ունիս,
 Զի քո սիրտդ է խիստ նենգաւոր:
 Զով որ կու սիրես այսօր,
 Կու դընես ի յոսկի աթոռ.
 Յեզուց կու ձըգես յաշից,
 Հաւսարես հողոյն մոխրաւոր:
 Ոչ մուլքն, ոչ ապրանքն օգտէ,
 Ոչ հարիւր հազար ձիաւոր.
 Յորժամ շարիսն ի յետ քակուի.
 Եւ ձըգէ ի յաշքըն խոլոր:

Դրա համար նա իբրեւ լավ ապացույցներ ունեւ ժամանակակից թա-
 գավորների և իշխանների արագ բարձրացումն և անկումը:

Ինչ վերաբերում է սոցիալական հարցին, այս բանքի մեջ նա, թե-
 պետ դեռ անհամարձակ, ֆալաքի պատկերով, բայց արդեն դժկամակում
 է կյանքի մեջ տիրող անհավասարության և անարդարությունների դեմ,
 որոնց ենթակա էր եղել և ինքը: Ֆալաքի, ճակատագրի կամ բախտի հին
 հավատքը, որի դեմ պայքարել էր դեռ Եզնիկ Կողբացին, կարող էր ըն-
 դունելի լինել ռամկի համար, բայց ոչ Ֆրիկի պես խոհուն ու քրիստոնեա-
 բար զարգուն մտքի: Ֆալաքը նրա բանքի մեջ մի լոկ ճարտասանական ձև
 (ֆիգուր) է, որով նա վերացական գաղափարից ստեղծել է ըստ հին ժողո-
 վրդական հավատքի մի խոստուն ու գործուն էակ, որ իբր բաշխում է
 մարդկանց բախտը, և ապա մեծ աջողությամբ իր մտածմունքն արտահայ-
 տել է մի կենդանի տրամախոսությամբ, որ տեղի է ունենում բանաստեղ-
 ծի ու վերացական գաղափարի անձնավորման մեջ:

Այդ անհրաժեշտ էր բանաստեղծական գեղեցիկ արտահայտության
 համար: Բայց այս ձևական կողմն է: Նրա ֆալաքն այլևս հին կույր բախ-
 տը չէ, բախտի կույր աստվածությունը, որ մարդկանց բաշխում է պատա-
 հական վիճակներ: Բանաստեղծը նրանից պահանջում է բարոյական
 սկզբունք, այն է, որ մարդկանց բախտն ըստ արժանիքի պիտի տրվեր,
 արդար և ուղիղ դատաստանով, մինչդեռ ֆալաքը ծուռ, անարդար դատա-
 վոր է: Ինչո՞ւ:—Մի անգամ որ մարդ անհաջողության է հանդիպում, ֆա-
 լաքն այլևս չի ուղղում նրա գործը: Այսպես է սկսել Ֆրիկն իր այս բանքը:

է՛ շարիս, երբ ծըռիս մարդոյն,
 Զօրն ի բուն փորես նորա հոր.
 Յորժամ դու քակես ըզմանն
 Ու շթողուս որ դառնա յոլոր:
 Սահուն 'ւ երերուն պահես,
 Յաստըւորս ի գիլ 'ւ ի գըլոր:

Կապիճ մի շարի ցուցնես,
Թէ դու լից զայդ հոգս ու ցընոր:

Այս իրեն՝ Ֆրիկի վիճակն է իր ծոված բախտով, որ մինչև վերջը չի ուղղվում: Լավ, իմաստուն, գիտուն, «ուղորդ» մարդիկը,—ասում է նա,— աջողություն չունին, աղքատ ու դժբախտ են, մի կտոր հացի կարոտ են մնում, նրանց տունը քանդվում է. իսկ վատ, անգետ, հիմար, անհունար ու ծուռ մարդիկը մեծ հարստության և իշխանության են հանդիպում:

Է՛յ շարիս, ըզվատի տունըն.
Կու ծեփես դու ոսկով բոլոր.
Ձաղէկն ի յերկիր ի ներս
Վըտարես որ ժողվէ կըտոր:
Ձայն որ խոզարած չվայլէ՝
Կու շինես ահեղ ձիաւոր.
Ու պուղորդ մարդկանց տունըն.
Կու քակես առանց բահաւոր:
Ֆալա՛ք, թէ քեզ քուֆր ասեմ,
Նայ ասեն, թէ մարդըն մոլոր.
Թէ չէ ի գիտուն մարդիքն
Յերակ յէ՞ր նայիս դու խոլոր:
Ձանգէտ ու պնաքալ մարդիքն.
Աստըւորս առնես մեծաւոր.
Ձիմաստուն մարդկանց հացըն
Կու ձըգես ի սար կամ ի ձոր:

Մեր բանաստեղծն իր քերթվածի այս մասի մեջ առհասարակ անհատական կյանքի մեջ տեղի ունեցող անհավասարության դեմ է դժգոհում, և մանավանդ այն անարդարության դեմ, որ մարդ ըստ արժանիքին չի գնահատվում և աջողություն ունենում:

Նրա անունով հայտնի նույնիմաստ երկրորդ բանքի մեջ⁷³, որ արվեստի նկատմամբ թույլ է, քան առաջինը, շեշտված է դասակարգային անհավասարությունը.

Թէ բուրջն ու թալեհն աղէկ՝
Յաստուծոյ է քեզ հրամայած,
Ձինչ յաշխարհըս մարդ որ կայ՝
Ձերդ մըշակ են քեզ կանգընած...
Այն մարդն որ թալեհ ունի
Յոչումէ իսկի չէ զրկած.
Ձօրըն նա պարապ նըստի,
Ու բարիքն ի մօտն է կուտած...

73 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 225 և հտն., «Վասն թալեհի և բրջի ի Ֆրիկ երգչէ»:

Մէկն թագաւոր չի՛նի,
Մէկն աղքատ մոխրին պառըկած:

Այս իրական դրութիւնն է, աշխատող և շաշխատող դասակարգերի վիճակների մեծ տարբերութիւնը, որ միամտութեամբ բացատրվում է բախտով կամ աստուծով: Բայց բանաստեղծը չի բավարարվում դրանով: Նա ցանկանում է հավասարութիւն, և ձգտում է իրական անհավասարութեան բուն պատճառը որոնելու, բայց չի գտնում այն.

Զայս ո՞նց գիտենալ կարենք,
Թէ այս է՞ր է (ի) հանց բաժանած...
Զայս ո՞նց գիտենալ կարենք,
Ես մըտօքս ի հոգս եմ անկած.
Ասեմ, թէ այս է՞ր լինի,
Որ զամէն հաւասար չէ զուգած:

Նա դասակարգային պայքարի խնդիր չի դնում. բայց որ նա հասարակութիւնը բաժանում է երկու դասակարգի—անարժան վայելողներ և զրկված արժանավորներ, և որ նա դժգոհում է անարդարութեան դեմ, գտնելով այդ դրութիւնը ծուռ, և ցանկանում է, որ հավասարութիւն լինի, այդ արդեն ըստ ինքյան դասակարգային պայքար է:

Ֆալա՛ք, դու (ես) ծըռին ընկեր,
'Ի ուղղորդին ես խիստ նենգաւոր.
Թէ՛ չէ՛ դու հայեց ի նա,
Որ շունի հունար հոգեւոր.
Անկեւ է յոսկուն ի մէջն,
Շրփոթել զինչ ըզթագաւոր:
Է՛յ շարխ, ամ քեզ ի՞նչ ասեմ,
Քան զամէնն ես խիստ դու մոլոր...
Ծուռ է զինչ որ դու կառնես
Ո՞վ լինի հաւա՛ն քեզ այդոր:

Այսպես ամեն ինչ ծուռ է, ֆալաքի դատաստանն ուղիղ չէ. նա ծուռ դատավոր է: Այսպես է դիտել և անձամբ զգացել բանաստեղծն աշխարհի իրականութիւնը: Նա դժգոհ է եղած դրութիւնից, չի կարողանում հաշտվել դրա հետ: Եթե նա միայն նրանով վերջացներ իր բանքը, թե ամեն ինչ որ անում է ֆալաքը ծուռ է և թե ոչ ոք նրա արածին հավան չէ, այդ կնշանակեր՝ բանաստեղծութեան մեջ անդրադարձնել իրականութեան պատկերը: Այս էլ անշուշտ արժեքավոր և մեծ գործ կլիներ, մանավանդ որ քերթողն իր երկի մեջ ցույց է տալիս քննադատական ոգի, կանգնում է աշխատավորների թեր և պահանջում հավասարութիւն և ըստ արժանիքի վարձատրութիւն, դառնալով աշխատավորութեան մտքի ու զգացմունքի թարգմանը: Բայց նա այստեղ կանգ չի առնում, ավելի հեռուն է գնում:

Ֆալաքն ինձի բարկացաւ․
— Մի՛ հաջել, անգէտ ալեոր,
Քանի ես ֆալաք եմ լիւ,
Չեմ տեսել քան ըզքեզ մոլոր․
Զարիւնդ ի վերաս ձրգեւ
Թէ ֆալաքն է մեղաւոր․
Չգիտե՞ս թ'արարչէն լինի,
Զով կամի առնէ մեծաւոր․․․
Հազար թէ ֆալաք եմ ես,
Չեմ կարող որ տամ քեզ կտոր․
Հրամանքն պատուծոյ լինի,
Ես առնեմ ըզքեզ թագաւոր։

Ուրեմն ամեն ինչ տնօրինողն աստուծու կամքն է, և ոչ ֆալաք
ասածը։ Կնշանակի՝ բանաստեղծի դժգոհությունը վերջին հաշվով վերա-
քերում է աստուծուն։ Սակայն բանը որ հասնում է աստուծուն, այստեղ
արդեն ետ է կանգնում նա, ասելով։

— Ֆալա՛ք, քեզ մեղ ո՞վ դընէ.
Զինչ առնես՝ զամէնն է աղւոր.
Գիտես ըզտալու տեղին.
Զանարժանն ու զարժանաւոր։
Ապա մե՛զ հանցեղ թուի,
Թէ դու չես իրաւ դատաւոր,
Զամէնն է հաշուով զուգել [Աստված],
Ու զմարդիկք պահել ահաւոր։

Ուրեմն՝ մե՛զ է այդպես թվում, թե չէ աստված ուղիղ դատաստան է
անում։ Ապա ինչպե՞ս անձնականով սկսել էր, նույնպե՞ս վերջացնում է ի-
րենով, ցանկալով, որ իր դժբախտությանը վերջ լինի և հին վիճակը ետ
ստացվի։

է՛յ չարիս, ամ հերիք արայ
Ու ձգէ զքակտիլդ ի յոլոր․
Կըրէ զչարութիւն յինէն
Եւ դարձո զինչ հին կայ ի նոր։

Այս է մեր բանաստեղծի այս բանքի բովանդակությունը։ Այստեղ
տեսնում ենք, որ ազգային և իր անձնական շարաքաստիկ հանգամանք-
ների և հասարակական անարդար անհավասարությունների պատճառով
բանաստեղծության մեջ երևում է դժգոհություն իրական անհավասար սո-
ցիալական վիճակից, և մի վայրկյան միայն բանաստեղծի մտքի մեջ շո-
ղում է երկբայության ոգին, թե աստուած «իրավ դատաւոր» չէ։ Բայց
այս վերջինս, նրա մտքի ցոլքը, արտահայտվում է դեռ շատ մեղմ, անհա-

մարձակ, նույնիսկ երկչոտ եղանակով, ու վերջը բանաստեղծը նույնիսկ համակերպում է եղած դրությանը, թե աստված ամեն ինչ հաշվով է արել — անձնապես մխիթարվում է, թե՛

Աղքատն իմաստուն լաւ է,
Քանց հաղար անգէտ գանձաւոր:

Այդպես է և աստուծու մոտ, զի

Աստէն նա [գանձաւորը] շունի հոգի,
Անդէնին է դառն ու մոլոր:

Ուրեմն ոչ թե մի ծրագիր ազգային դրության և սոցիալական անարդար վիճակի բարվոքման համար, այլ լոկ մի մխիթարություն անդենի կյանքով՝ ըստ ավետարանական Աղքատ Ղազարի առակի: Եվ այնպես չէր կարող լինել 13-րդ դարում, երբ դեռ իշխում էր քրիստոնեական մեծ բարեպաշտությունը, և Ֆրիկն, ինչպես նրա մյուս երկերից կտեսնենք, իր ժամանակի որդին էր այդ նկատմամբ:

Կենսագրական տեսակետից էլ կարևոր է բանաստեղծի այս բանքը. պարզ երևում է, որ նա այս հորինելու ժամանակները, 1286 թվականին, եղել է ալևոր, մոտ 50—51 տարեկան. արդեն կորցրած է եղել իր ստացվածքը և աղքատության ու անհաջողությունների մեջ ընկած:

Տե՛ս Երրորդ հավելված՝ «Ֆրիկի կենսագրության շուրջը»:

5. «Վասն Արղուն դանին և Բուղային»:— Ֆրիկի այս քերթվածը նրա լավագույն գրվածքներից մեկն է: Սրա մեջ ավելի պայծառ երևում են նրա բանաստեղծության էական կողմերը, նրա մի քանի հասկացություններն ու մտածմունքն ազգային և սոցիալական խնդիրների մասին, միաժամանակ և հայ ժողովրդի ծանր տնտեսական և ներքին քաղաքական դրությունը, այլև որոշ կենսագրական տեղեկություններ ենք ստանում հեղինակի մասին: Այս երկն իր հիմքում մի քերթված է հեղինակի օրով կատարված մի պատմական եղելության և իր ժամանակի վրա, ոչ թե ոտանավորով ժամանակագրություն, այլ մի իսկական բուռն քնարերգություն:

Պատմական դիպվածն է 1289 թ. Արղուն դանի դեմ լարված դավադրությունը, որ չի հաջողվել. կոտորվել են դավադիրները: Հենց այս թվականին էլ ամենայն հավանականությամբ Ֆրիկը հորինել է իր այդ երկը:

Տե՛ս Երրորդ հավելված՝ «Ֆրիկի կենսագրության շուրջը»:

Օրբելյանը, ինչպես տեսել ենք, Արղուն դանի համար հաղորդում է, թե նա «ինքն էր յոյժ սիրող քրիստոնէից և եկեղեցեաց»: Այս պատմագիրը նրա մասին պարզապես գրում է, թե «Աստուած քրիստոնէից յայնմ գիշերի դարձոյց զսիրտ մեծամեծացն առ Արղունն», որին հանում են բանտից, թագավորեցնում և կոտորում նրա թշնամի Ահմադ դանին ու սրա կուսակիցներին: Ուրեմն հավատում էին, թե քրիստոնեական աստվածն է թագավոր կարգել հայերի բարեկամ Արղունին: Կնշանակե՛ հայերի համակրությունն ուղղված էր առ Արղունը, ինչպես և դեպի նրա հայր Ապաղա:

դանը և պապը՝ Հովապու դանը: Ֆրիկի համակրությունն էլ բնականաբար
հղել է Արղունի կողմը և ոչ 1289 թ. նրա դեմ դավադրություն սարքող-
ներին, որոնց պարագլուխն էր Բուղան: Նա քերթվածի սկզբում փառք տա-
լով «արդար ու իրաւ դատաւոր» աստուծուն՝ բացագանչում է և բացադի-
մում սպանված դավադիր Բուղային.

Տեսէք, թէ ի՞նչ զարմանք եղև
Հետ Բուղային և Արուխին:
Բուղա՛, դու ո՞նց կամիր նենդել
Աստուածադիր թագաւորին.
Զոր քրիստոնեայքն ամէն հաւսար՝
Ի յաստուծոյ կու խնդրէին:
ԶԱրղուն Ղանն աստուած եղիր,
Ո՞վ է յաղթող Արղուն Ղանին.
Արղունն ի՞նչ վընաս գործեց,
Գիտեմ՝ որդին էր Աբաղին:

Արղուն Ղանն էր Բուղային «վեր քաշել» և ամեն բարիք տվել, մե-
ծացրել այն աստիճանի, որ նա Արղունից պակաս չէր, — ասում է Ֆրիկը,
— կամ, ինչպես Օրբելյանը գրում է, հղել էր «չինքսան», այսինքն «ա-
ւագաց աւագ».

Դու քանց զԱրղունըն չիր [=չէիր] պակաս,
Ի քո յահէդ խիստ կու վախին [=կու վախէին]:
Բուղա էիր, չինքսան եղար,
Բէկլար բէկի՛ իր [=էիր] հեծելին.
Զգիտեմ, թէ զի՞նչ կամիր [=կամէիր] լինել,
Դու չի՛ր [=չէիր] որդի Չանկըզ-Ղանին:

Իր ստացած բարիքների փոխարեն՝ Բուղան կամեցել է Արղունին
սպանելով ինքը դառնալ թագավոր. բայց այդ, — ասում է Ֆրիկը, — նրան
տրված չէր ի վերուստ:

Մըտիկ դրէ աշխարհ ամէն
Հսքանչելեացն երկնաւորին,
Տեսէ՛ք, թե ի՞նչ արար աստուած
Դժհատուցումըն հըզօրին:
Քակեց ըզբարձրըն յաթոռոց,
Ջախեց զզըլուխըն վիշապին.
Ով կուռըն տայ թագաւորաց,
Իւրըն բերէ կործանութիւն:

Սատանան էլ, — ասում է բանաստեղծը, — այդպես մտածեց իր
ստեղծողի նկատմամբ. բայց իր փառքից զրկվելով վայր գլորվեց, կոր-
ծանվեց, անդունդն ընկավ: Այդպես էլ սատանայի գործակիցներին աստ-
ված

Հա՛նց խայտառակ հրապարակէ,
 Զինչ որ արար հետ Բուռային:
 Տէրըն էզարկ երկնից ի վայր
 Զընքսա-Բուդին և Արուխին,
 Եւ ամենայն գլխաւորացն,
 Զինչ ի մէկ տեղ խորհուրդ արին:

Ազգային-սոցիալական խնդիրը շատ կարևոր տեղ ունի Ֆրիկի այս քերթվածի մեջ: Շարունակ զգացվում է բանաստեղծի զայրույթն առ դավադիրները և սրտանց բավաբարումը, որ նրանք պատժվել են իրենց գործերի համար: Նրա այս երկու հուշերը ծագում են երկու դրդիչներից: Մեկն այն է, որ, ինչպես տեսանք, դավադիրները ցանկացել էին «եննգե աստվածադիր թագավորին», որ բոլոր քրիստոնյաների ուզածն էր. բնականաբար Ֆրիկն էլ ուրիշների հետ պիտի զայրանար նրանց գործի համար և գոհ լիներ, որ նրանք պատժվել են: Երկրորդ դրդիչն ազգային-սոցիալական է, այդ այն է, որ նա այդ դեպքից առաջ էլ սոսկալի ատել է դավադիրներին, որոնց անունները դավադրությունից ու կոտորվելուց առաջ արդեն իրենց չար գործերով հրապարակի վրա են եղել և հանրածանոթ: Մեր քերթողի խորին ատելության գլխավոր աղբյուրը, դա աշխատավորության թշվառ իրականությունն է, որ շարունակ մաշել է քերթողին: Դա հայ ժողովրդի տառապագին վիճակն է այն բռնակալ մարդկանց ձեռին, խեղճերի հառաչանքն ու հեծությունը, զրկված որբերի և ալքիների քաշած նեղությունները, շատ մարդկանց տների քանդումը և ամեն տեսակի կեղեքումները, որ աշխատավոր ժողովրդի գլխին բերում էին ոչ միայն դավադիրները, այլև ընդհանրապես բոլոր «մասասլիները»:

Ֆրիկի «Բանաստեղծությունների» գրքի վերջում դրված «բառարանի» մեջ «մասասլիք» բառի դիմաց կա «անծանոթ բառ»: Այս բառը մի քանի անգամ գործածված է տվյալ քերթվածի մեջ, թաթարական դարաշրջանի պատմության համար կարևոր է, և պետք է թե՛ լեզվաբաններ և թե՛ պատմաբանները որոշեն դրա ճիշտ նշանակությունը: Նույն շրջանում քաղաքներից առևտրի և արդյունագործության համար առնվող հարկը կոչվում էր «տաղմա» կամ «թաղմա», իսկ այս հարկը հավաքողները՝ «տաղմաչի» կամ «թաղմաչի»: Նույն կազմությունն ունի «մասասլի» բառը «մասասա» բառից, որ մի անգամ գտնում ենք Ֆրիկի սույն քերթվածի մեջ: Ըստ գործածության այս բառը նշանակում է՝ իշխանավոր, կառավարիչ, վերականգու, պաշտոնյա, իսկ «մասասա»՝ իշխանություն, կառավարություն (թաթարական), վերականգնություն, գուցե և կողոպտում, կամ սրանց նման մի բան: Մասասլիներն, ըստ Ֆրիկի, կեղեքիչներ են: Ինչպես հայտնի է, իշխող ղաններից հողային ընդարձակ կալվածներ էին շնորհվում բարձր պաշտոնյաներին ու զինվորականներին, որոնք և ամեն կերպ շահագանց շահագործում ու հարստահարում էին ժողովրդին: Այդպիսիներից են եղել նաև Բուդան, որ «ամեն բարիք» ստացել էր Արդունից, այլև

իր ընկերշակները («օրթախնին»)։ նույնը եղել են և ուրիշ կառավարի-
 ները կամ պաշտոնյաները։ նրանք ոչ միայն ճնշում ու կողոպտում էին
 աշխատավորներին, այլև իրենց մեծ թվով նախիրներն ու խաշների հո-
 տերն արածացնելու համար՝ ոտնակոխ էին անում, ավերում մշակված,
 շեն ու մարդաբնակ երկիրը, ձմեռն արան գնալով, ամառը քոչելով սա-
 րերը։ Այս քոչվորությունը՝ հարկերի ծանրության հետ միասին՝ հայ ժո-
 ղովրդի ու Հայաստանի պատուհասն էր դարձած։ նստաբնակ ժողովրդին
 տեղահան անելով՝ իբր նախորդ ու հովիվ քշում էին այս ու այն կողմ։
 Շատ բնական է, որ ժողովրդասեր Ֆրիկը զայրանար այդպիսի կեղեքիչ-
 ների վրա և շատ գոհ լիներ, որ «արդար և իրաւ դատաւոր» տերը խփել
 ոչնչացրել է Բուղային և նրա ընկերներին, որ նա անմեղ տանջվածների
 վրեժն առել է։ Դրա համար և մեր բանաստեղծը վերևում բերված վերջին
 քառյակից հետո՝ իբրև հավատացյալ իր գոհությունն է հայտնում։

Դու ես, տէ՛ր, խնդրող վրէժից,
 Ի խոր նայիս անդնդային.
 Լսես ձայնի հառաչանայ,
 Եւ հեծութեանցըն տընանկին։
 Դու զըրկելոց ես ողորմած,
 Որբերըն քո՛ են և այրին.
 Տէ՛ր, դու տեսար յերկնից ի վայր,
 Զինչ քո ծառայքըն քարշեցին։
 Գէմ չի մնաց աղբիւր ու գետ,
 Որ լացուցածքըս չխըմեցին.
 Գէմ չի մնաց լեռներ ու դաշտք,
 Որ մասասչիբըն չկոխեցին։
 Զըմեռն յարան երթին [= երթային] լալով.
 Ի ամառն ի քոչըն քարշէին.
 Քըսան տաւի դար [= տանջանք] քարշեցաք,
 Ու հալեցաւ ոսկր ու մորթին։
 Լոկ շնչաւոր ենք մնացել,
 Խելք, զգայարանք մեզ չերեին։

Ֆրիկի հիշած «քսան տարին» տանում է մեզ 1260-ական թվական-
 ները, երբ 1261 թվականի հայ-վրացական ապստամբական շարժումից
 հետո՝ սկսում է ավելի ևս ծանրանալ ժողովրդի դրությունը, և Ֆրիկը կա-
 րող էր վշտահար սրտով ասել՝ «դար» — տառապանք, դառն օրեր քաշե-
 ցինք։

Անեծք ու վրեժխնդրություն, ահա թե ինչով է բորբոքվում Ֆրիկը մա-
 սասիների հանդեպ։ Եվ որքան մեծ է եղել ընդհանուրի թշվառությունը,
 նույնքան և ավելի բուռն է մեր բանաստեղծի ատելությունը նրանց վե-
 րաբերմամբ։ Նա անուններով հիշում է մի երեքին, որոնցից մեկի համար
 գրում է.

Տէրըն սաստեց խոլոր աչօք,
Որ ցրուեցաւ տունն ու բարին.
Հանց փոխարէն արար աստուած
Այն Գրիգորին և իւր ազգին.
Որ ամենայն մարդ վկայեաց,
Թէ օրթախնին անիծեցին:

«Գրիգորը» Գրիգոր Լուսավորիչն է, իսկ նրա ազգը՝ հայ ազգը: «Աստ-ված,— ասում է Ֆրիկը,— Գրիգորի և նրա հայ ազգի վրեժն աշխատեալ ա-ռաւ, որ ամեն մարդ վկայեց, թե [հայերը] օրթախներին [= դավադիր ըն-կերներին] անիծեցին», այսինքն՝ հայ ժողովրդի անեծքով կատարվեց այդ. աստված նրա, ժողովրդի վրեժն առաւ: Անեծքի կատարման այս հասկա-ցությունը, որ դարեր շարունակ իշխել է հայերի մեջ, Ֆրիկի այս քերթ-վածի մեջ ուրիշ դեպքերում ևս ուժեղ կերպով երևան է գալիս: Իսկ Գրի-գոր Լուսավորչի հանդես գալը բացատրվում է այնու, որ եթե «օրթախնե-րը» աջողություն ունենային «քրիստոսադիր» թագավորի դեմ, մահմեդա-կանության կողմից պիտի վտանգվեր Գրիգորի հավատը, հայոց եկեղե-ցին: Հայերը նեղության մեջ էին ոչ միայն տնտեսապես, նկատմամբ այս աշխարհի [= «աստէնիս»],— ասում է Ֆրիկը,— այլև այն աշխարհի [= «անդէնին»], այսինքն կրոնի.

Յերկու դիմաց ինք պարտական,
Մէկ՝ աստէնիս, մէկ՝ անդէնին:

Բայց մենք շարունակենք տեսնել, թե ինչպիսի վրեժնդրության կրակով եռում է Ֆրիկի սիրտը: Մի ուրիշ «անօրէն» կեղեքելի համար նա ցանկանում է.

Հանց խորտակէ աստուած զնա,
Որ իւր ազգովն ամէն ջնջին:

Իսկ մի երրորդի համար գրում է.

Տիրասպա՛ն, աստուածուրաց,
Լիրբ 'ւ անամօթ այն շուն Սօֆին.
Հանչաք վազէ դռնէ ի դուռն,
Մինչ որ անկնի ի մէջ զըբին:

Եվ վերջապես բերելով Ս. Գրքի խոսքերը՝ բացականչում է.

Թէ երանի՛, որ հարկանէ
Զորդիքն ի քարըն՝ չարկամին.
Մենք վա՛շ ասենք անձանց մերոց,
Թէ ո՞նց տեսաք ըզթշնամին:

Սրանից էլ ավելի չէր կարող լինել ատելության և վրեժխնդրության բոցը հայ աշխատավոր ժողովրդի չարկամների ու թշնամու վերաբեր-

մամբ: Մեր գրականության մեջ կան ուրիշ նման անեծքներ ևս: Դավթակ քերթողն էլ, ինչպես տեսել ենք, անեծքներ է տալիս մի իշխողի, մի անձի սպանողներին, բայց դա հոնտորական բնավորություն ունի: Ներսես Շնորհալու զորեղ անեծքը «Եղեսիոյ Ողբի» մեջ մի քաղաքի կոտորածի համար է, որ բանաստեղծն ինքը տեղում չէր ապրել: Իսկ Ֆրիկի խոսքերն ավելի աղդու և ուժեղ են, վերաբերում են ոչ թե միայն մի անձի սպանման, կամ մի քաղաքի ավերման, այլ մի ամբողջ ժողովրդի շատ տասնյակ տարիներով կրած ամեն տեսակի և՛ մարմնական, և՛ հոգեկան տաճնալ ու տառապանքների, որ ոչ միայն զգացած է բանաստեղծը, այլև ինքն իր անձի վրա կրել է այն:

Այդ ամենի հետ կար նաև բարոյական կողմը. բավական չէր, որ հարստահարում էին, այլև չարախինդ մարդիկը ծաղրում, վիրավորում էին անմեղ խեղճերին, նրանց բարոյական զգացմունքին դիպչում, ինչ որ տանել չի կարողանում բանաստեղծի զգայուն սիրտը:

Գիտե՛մ, կային հանցեղ մարդիկք,
Որ ի մեր շարքն խնդային.
Երբ նստէաք ի հրապարակ,
Ամէն ըզմեզ ծիծաղէին:
Հա՛նց բարեսէս աչուի ունինք,
Որ նոքա ա՛յլ գլխիվայրին.
Թող չյուսանայ մարդ ի դրամ,
Եւ ոչ ի զուր մարդ ծիծաղին...

Այդ չարախինդ մարդիկը հարստացած մասասչիներն են, որոնց արարքներից այնքան դառն ցավով լցված է մեր բանաստեղծը, որ չի հանգըստանում, շարունակ դրդված ու գրգռված է մնում. ուստի կրկին ու կրկին դառնում է նա նույն խնդրին.

Ապա զայս այլ կամիմ ասել,
Զինչ մասասչիքըն գործեցին.
Խիստ յուսացան ի յանցաւորս,
Եւ պարծեցան յիւրեանց մտին,
Թէ մենք շինենք շատ մի թուման,
Երթանք կախենք զորքն և զայրին.
Հետ ընկերաց ծուռ են կացել,
Եւ շատ մարդկանց տուն քակեցին...
Զինչ որ տուել էր տէր նոցա,
Զայն գոհութեամբ հերիք չարին...
Հանց խար(ա)զանաւ տէրըն ծեծեց,
Որ իմացան զինչ գործեցին...
Հա՛նց սատակեաց աստուած զնոսա,
Զինչ մասասչեց [=մասասչեաց] չար կամէին:

Իսրայէլի գերիքն էաք,
 Ձեռն ինք ընկել ի Բուղային.
 Ումեկ հատեւ էր ի սրտէ,
 Թէ ի՞նչ լինի ճար մեր բանին.
 Դառն և ողորմ ինք մնացել,
 Թէ ե՛րբ հասնինք մեր մուրատին...

«Աստված ա՛յնպես սատկեցրեց նրանց (մասասաշիներին), ինչպես (տանջված մարդիկը) շար էին կամենում մասասաշիներին»,— այսինքն՝ կատարվեց ժողովրդի տված անեծքը: Հարստահարված խեղճ մարդիկը,— շարունակում է քերթողը,—

Յիրեանց բարեացըն [= բարիքներից] զրկեցան,
 Դէմ աստուծոյ շատ մի լացին.
 Գանգատ ասցին ի խոր սրտէ
 Հառաչանօք զայս ասացին.
 «Տէ՛ր, մի՛ հաներ զմեզ ի կենացս,
 Մինչ որ մեր պարտքըս վճարին»:

Այս նշանակում է, թե տանջվածներն աղոթել են, թե իրենք չմեռնեն, մինչև որ իրենց «հատուցումը» լինի, այսինքն իրենց վրեժն առնվի և իրենց աչքով տեսնեն աստուծու արդար դատաստանը և մասասաշիների պատիժը:

Ֆրիկը շատ լավ գիտեր, որ Բուղայի և սրա համախոհների ջնջումով չէր բարվոքվում կառավարութեան սխտեմը, դեռ չէր ոչնչանում «մասասը», դեռ մնում էր մյուս մասասաշիների ոհմակը: Այս ամենի բնաջնջումն էր կամենում նա, ծանր և անտանելի հասարակական ու քաղաքական կարգերի հեղաշրջումն էր սենչում: Այս է նրան հուզում, և այս էր նրա երազի առարկան: Դրա համար, սակայն, նա դժբախտաբար ուրիշ միջոց չի գտնում և չի առաջարկում այս քերթվածի մեջ, բայց եթե աղաչել աստուծուն և անեծք.

Զինչ մասասշի կայ՝ հաւասար
 Ամենեքեան թող ժողովին.
 Որ աղաչենք ըզտէր աստուած,
 Որ ցուցանէ⁷⁴ Արդուն Ղանին,
 Թէ չէ՛ աղէկ այն արտասուքն,
 Որ թափեցին օրթախընին:

Արդուն Ղանին աստված հասկացնի,— ասում է բանաստեղծը,— որ լավ չէ այն արտասուքը, որ օրթախները—դավադիր ընկերակիցները

⁷⁴ Ֆրիկի «Բանաստեղծութիւններ» մեջ տպված է «ցուցածն է», իսկ «Արարատ» ամսագիր, 1918, էջ 176 է «ցուցանէ», որ և ուղիղն է:

թափել են տվել: Ղանին արած այս նուրբ ազդարարությունը վերաբերում է նաև նրա մոտ ժողովված բոլոր մասասլիներին, որոնք դեռ կենդանի էին և հավատարիմ էին Արղուն Ղանին. նրանք էլ պիտի իմանան, որ լավ բան չէ այն չարիքը, որ բերում են ժողովրդի գլխին: Բանաստեղծը, սակայն, անմիջապես նրանց մի երեքի անունները տալով՝ «Հոգցող անուն» աստծու հրամանով հայտնապես զգուշացնում է նրանց, որ շուտ հոգ տանեն իրենց մասին, այսինքն չարիքներ չգործեն, թե չէ՝ նրանցով կզբաղվեն, ժողովուրդը նրանց անեծք կտա, և աստված այդ անեծքը կլսի, կկատարի:

Կու հրամայէ Հոգցող անուն⁷⁵
Թաշար Ղուջան Սադադաւիւն,
Թէ շուտ հոգցէք զիւրեանց բաներդ,
Թէ չէ քի հետ ձեզ պարապին:
Անէծքըն չէ ոչում բարի,
Շուտ կը բռնէ զադամորդին.
Աստուած յերկնից ականջ դրել,
Խիստ կու լսէ մեղաւորին...

Քերթվածի վերջին մասը մի շատ ազդու հատված է, որ առանձին առած կարող է լինել մի գեղեցիկ կրոնական բանաստեղծություն: Այստեղ արտացոլում է Ֆրիկի ուղղությունը, ոգին և իղձը: Նա դեռ կանգնած է հին կրոնական, բիբլիական գաղափարի վրա, թե ուրիշների հետ ինքն էլ մեղավոր է. մեղանչել է և ժողովուրդը, թե աստված օտար դաժան բռնակալների ձեռով մեղքի համար պատժում է ժողովրդին, բայց պատժում է իր սիրելիներին և վերահաս դժբախտություններով՝ լոկ փորձում է մարդկանց: Այսպես դեռ իշխում է նույն հայացքը, ինչ որ Ներսես Շնորհալու ժամանակ:

Աստուած յերկնից ականջ դրել,
Խիստ կու լսէ մեղաւորին,
Թէպէտ որ քիչ մի կու դատէ,
Բայց կու փորձէ զիւր սիրելին:

Եվ ահա իրեն մեղավոր զգացող մեր այս բանաստեղծը, իբրև մի երկար տանջված մարդ, երեսը գետնին դրած՝ արտասուքով թրջելով հողը՝ աղոթում է: Նրա աղոթքը հավատացող մարդու, — Գրիգոր Նարեկացու խոսքով ասած, — սրտի խորքերից բխած մի ջերմ խոսք է առ

⁷⁵ «Հոգացող» և համանիշ «խնամող», «խնամիչ», «նախախնամող» բառերն աստծու ասորոգելիներն են: «Հոգացող անուն» կիրառությունն աստուծու համար՝ համեմատ է «Սէր անուն Յիսուս» կիրառությանը, որ գտնում ենք Ներսես Շնորհալու մի երգի մեջ: Ինքը Ֆրիկը գործածել է «Յիսուս անուն»: Տե՛ս Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 63. «Յիսուս անուն, յիս գթացար» քերթվածի սկզբում:

աստված: Բայց նա միայն իր անձի փրկության համար չէ աղերսում,
այլև ընդհանուրի. ոչ թե հոգևոր փրկությունն է հայցում, այլ մարմնավոր
ազատում «մասսսից»:

Տէ՛ր, որ զՅունան տուեր կէտին,
Հաներ արձակ հող 'ւ ի գետին,
Զայս մեղաւոր ծառայքս յետին
Մի՛ տար տանել մեղաց գետին...⁷⁶
Ողորմութեամբբդ կու մընամբ,
Որ վերջք առնես դու մեր շարին.
Աւուրքս անցաւ հետ մասսսիս,
Եզբը չըկայ, հուն չերևին:
Յաւս յերկարեց 'ւ ի յոսկր անցաւ,
Այլ չի մնաց համբերութիւն.
Տէ՛ր, վասըն քո աստուածութեանդ
Յօգըն հասիր մեզ յատենին:
Փրկեա՛ւ ըզմեզ ի տանջանաց,
Երևեցո՛յ զերեսս քոյին:

«Օգնության հասիր մեզ հատենին» — դժտաստանին: Այս նշանա-
կում է՝ «արդար և իրավ դատ» արա մեզ համար, ինչպես վարվեցիր
Բուդայի և ընկերշակաների վերաբերմամբ, նրանց դիվան-դատաստանը
տեսար, նույնպես վարվիր այժմ մնացած մասսսիներին, ընդհանրապես
«մասսսի» հետ, վերջ տուր մեր կրած շարիքին ու ցավին և փրկիր մեզ
տանջանքից: Բայց թե ի՛նչ միջոցով պիտի լինի փրկությունը, այդ չկա:
Ֆրիկի այս կերպի աղերսն արտահայտությունն է հասարակ մարդու, ան-
ճարակ ժողովրդի, որ խորն զգում է իր տառապանքի սոսկալի ծանրու-
թյունը և ցանկանում է ազատվել դրանից, սակայն որևէ գործնական
միջոց չի գտնում, բայց եթե անիծել և «աստուած-աստուած» կանչել:
Այսպես և Ֆրիկը, որ «արդար և իրաւ դատաւոր»-ով սկսում է իր այս
նշանավոր քերթվածը և նրանով վերջացնում: Այդ է նրա քերթվածի
գլխավոր, հիմնական գաղափարը: Այդ էլ մի աստվածաշնչյան հասկա-
ցությունն է. «Դատ արա ինձ, ա՛ստուած, և իրաւ արա ինձ ի դատաստանի
իմում»: Աստուծու արդար դատաստան և իրավունք:

Բայց դրանով բնավին չի նվաստանում նրա այս գործը, որ սերտ
կապված է ժամանակի իրականության, իրական կյանքի հետ, անդրա-
դարձնում է առհասարակ ամենքին մտատանջող հարցը, թե ե՛րբ պիտի
գա թաթարական իշխանության վերջը: Եվ եթե նա դրա համար մի կոնկ-
րետ քաղաքական ծրագիր չի տալիս իր բանքի մեջ, դրա փոխանակ նա
այնպիսի թանձր ու մռայլ գույներով նկարել է ազգային-հասարակական

⁷⁶ «Մեղաց գետ» — դժոխքի հրեղեն գետը, որի մեջ իբր ընկնում և թշվում են մե-
ղավորները:

ծանր վիճակը, և այնպիսի սրտամորմոք զգացմունքով է խոսում այդ մասին, այնպես սաստիկ սրտնեղում, թե ինչու ուշանում է սպասած փոփոխությունը, «մասասի» ու «մասասչիների» վերջը, և այնպես մեծ իղձով և ուժգին թափով երգում է փափագած փոփոխությունը, որ անշափ գրավում է և իր հետ հափշտակում ընթերցողին: Նա մեր գրականության մեջ հասարակական և ազգային-քաղաքական խնդիրների առաջնակարգ քնարերգուն է իբրև, այսպես ասած, «սպարազայական» կամ «դիպլածական բանաստեղծ»: Բայց այդ քերթվածը չէ միայն:

6. «Գանգատ»:—Մինչ բանաստեղծն իր նախորդ երկու երկերը հորինելիս 1286 թվականից ի վեր անձկությամբ սպասում էր «արդար և իրաւ դատաւոր» աստուծու վճռին, որով վերջ պիտի տրվեր ժողովրդի տանջանքին, 1295 թվականին հակառակն է լինում, սաստիկ հալածանք է սկսվում հայերի դեմ: Ուստի նա այդ միջոցին հորինված «Գանգատ»⁷⁷ բանքի մեջ, «սրտի դառնությունից» դժգոհության ձայն է բարձրացնում առ աստված, դառնալով արտահայտիչ այն ժամանակի հայկական աղետավոր իրականության և փոխված աշխարհայացքի: Դա մի խիստ բողոք է աշխարհի ամեն անարդարության և անհավասարության դեմ, լինի այն բնական թե ընկերական, և մանավանդ այն անարդարության, որ հայ ազգը կրում էր՝ դարեր շարունակ չարչարվելով իշխանների ձեռին: Նորից մեր իրականության մեջ հարց է տրվում կտրուկ կերպով, թե ինչո՞ւ է քրիստոնյա ժողովուրդն այնքան կեղեքվում այլակրոններից: Ներսես Շնորհալու ժամանակ արդեն եկեղեցուց անկախ և ազատ քննադատություն ու երկբայության ոգին գործում էին աստուծու «արդար և իրաւ» դատավոր լինելու մասին,— որովհետև ամենայն ինչ աստուծուց էր ծագած ընդունվում: Բայց մեկնաբան բանաստեղծը հակաճառում էր այդպես մտածողների դեմ՝ իր պաշտպանության տակ առնելով աստուծու դատաստանը, բացատրելով, թե իբր մեղքի պատճառով էին հայերի գլխին գալիս այն ամեն չարիքները: Նզնիկ Կողբացուց սկսած միամտությունամբ հաշտվում էին այդ մեկնության հետ. իսկ այժմ, երբ կրոնական ոգին համեմատաբար թուլացել էր, այդ այլևս չէր բավարարում շուրջ վաթսուամյա հասուն տարիքն ունեցող Ֆրիկին, նրա հետ, հարկավ, նաև ուրիշներին, և ինքը բանաստեղծն արդեն դատ է սկսում և վիճում նույնիսկ «արդար և յիրաւի և ողորմած» աստուծու հետ: Նրան զբաղեցնում է այս հարցը.

Ապա այս է՞ր որ կու լինի,
Եւ թէ յու՞մէ՞ կայ և յայտնի:

⁷⁷ Այս «Գանգատ» վերնագիրը ձեռագրից չի ծագում, այլ Արիստակես Վ. Տեկանցի գրածն է: Տե՛ս նրա «Հայերգ» ժողովածուն, Թիֆլիս, 1882, էջ 143 և հտն.: Ձեռագրի մեջ վերնագիրն եղել է՝ «Բան ի Ֆրիկ գրքոյն», վարիանտ՝ «Բանք ի Ֆրիկ գրոցն»: «Ֆրիկ գիրք» անունը ցույց է տալիս, որ այդ վերնագրով մի ժողովածու է եղել Ֆրիկի ոտանավորները:

Նույնպես և մի ուրիշ երկի⁷⁸ մեջ ինքն իրեն հարց է տալիս.

Զայս ո՞նց գիտենալ կարենք,
Թէ այս է՞ր է(ի) հանց բաժանած:
Զայս ո՞նց գիտենալ կարենք,
Ես մըտօքս ի հոգս եմ անկած,
Ասեմ՝ թէ այս է՞ր լինի,
Որ զամէն հաւասար չէ զուգած:

Կնշանակի՝ բանաստեղծը երկար ժամանակ խորհում, ձգտում է թափանցելու իրերի խորքը, գտնելու աշխարհում եղած և՛ ազգային, և՛ դասակարգային անհարթությունների ու շարիքների իսկական արմատը: Ազգային դժբախտությունների հիմնական պատճառնա համարում է այն, որ աշխարհում կան բազմաթիվ ազգեր, և ոչ թե մեկը: Եվ այդ տեղից էլ սկսում է իր ասելիքը: Զէ՞ որ սկզբում մեկ Ադամ-Եվա են եղել և «մեկ բարբառ համազգային»⁷⁹, բայց զարմանալի է, շատ զարմանալի,—ասում է նա,— որ այն մի զույգից

Ո՞րքան ազգեր ծնան յերկրի.
Ուրիշ լեզու ամէն մէկի,
Որ մէկ մէկի ոչ հաւանի:

Ապա նա թվում է իր ժամանակի իրեն հայտնի ժողովուրդներին, թվով քսան, որոնք իրենց ցեղական ու լեզվական տարբերությամբ ընդհանրապես իրար դեմ անհավան կերպով կանգնած են եղել: Այս անհավանությունը կրոնականի մեջ ավելի մեծ ուժով է երևան եկել: Մխիթար Գոշի առակների ուսումնասիրության ժամանակ արդեն տեսել ենք, թե ինչպես ծաղրում էին ուրիշների կրոնական ծեսերն ու սովորությունները: Բայց հայերի և «այլազգիների», այսինքն մահմեդականների հարաբերությունն այն ժամանակ ընդհանրապես բարեկամական էր: Այդպես չէր դրությունը հարյուր տարի անց: Հայերս, որ ճշմարիտ հավատն ունինք, ասում է Ֆրիկը, տանջվում ենք այլազգիների ձեռին: Եվ նա գծագրում է 1295 թվականի թշվառությունները.

78 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 227, «Վասն Թալեհի և բրջի»:

79 Շատ դյուրագայթ պիտի լինել զրելու համար, թե «Գանդատում» «վեճի բռնվելով աստծու հետ, Ֆրիկն ամենից առաջ կասկածի տակ է առնում աստվածաշունչը», «Ֆրիկ (ժողովածու)», Երևան, 1937, էջ 114, հոգված Ա. Ղանալանյանի): Իսկ մի ուրիշն՝ ավելի ևս զարգացնելով իր նախորդի միտքը՝ գրում է. «Իր այս բանաստեղծության մեջ Ֆրիկը համարձակորեն վեճի կանչելով աստծուն, նախ և առաջ լուրջ կասկածի է ենթարկում «Աստվածաշունչում» նկարագրված աշխարհի և մարդկանց արարչագործությունը: Ֆրիկը չի հավատում Ադամ-Եվայի լեգենդին» (Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 10. Առաջաբան Մ. Մկրյանի): Այսպես գրողներն իրենց մտածածը վերագրում են Ֆրիկին. թող կարգան նրա «Բան պիտանի և լաւ ասացեալ Ֆրկանն վասն արարչութեան», և այլ կրոնական քերթվածները:

• Այլ կամք ի ձեռս անօրինի,
 Որք կու վարեն անգին գերի.
 Ո՞րքան քակեն եկեղեցի,
 Քանի՞ շինեն պիղծ մըզկիթնի:
 Քանի՞ կանայս առնեն այրի,
 Եւ ո՞րքան որք քրիստոնէի.
 Ո՞րքան արիւն հեղան յերկրի,
 Քանի՞ առնեն բան խոտելի:
 Ո՞րքան տանջեն զմեզ յաշխարհի,
 Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի.
 Եւ դո՛ւ ներե՞ս յամենայնի,
 'Ի անտե՞ս առնես զմեզ ի վըշտի:

Ինչո՞ւ պետք է «արդար և իրաւ» աստվածն այս ամենը ների և այս անիրավությունների վրեժը հայտնի կերպով շառնի: Եվ մի տեսակ հանդիմանությամբ ավելացնում է՝ դիմելով աստծուն.

Գիտե՞ս, մարմի՛ն եմք մըսեղի,
 Գէմ արձա՛ն շեմք ինչ պըղընձի.
 Եղե՛զրն շեմք, կամ խո՛տ վայրի,
 Որ խանձ արկեալ ես կըրակի,
 Քան զանդաստան փըշաբերի,
 Կամ մացառաց ինչ պըրակի:

«Լա՛վ, ասենք բարկացել ես հայ ազգի վրա, ինչպես երբեմն հրյա-նների վրա, ուրեմն ինչ բարկություն, որ քեզնից թափվի՝ մե՞ր գլխին պիտի գա կուտակվի»: Այս հարցապնդումները և մանավանդ հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը զորեղ թափով են արտահայտված, որովհետեւ բանաստեղծի վիշտն էլ սաստիկ է: Ժողովրդի կրած տառապանքի մեծության պատճառով մեջ է գալիս այն գաղափարը, որ թեթեակի երևում էր արդեն Մխիթար Գոշի առակների մեջ, թե ավելի լավ է մի՛ անգամից մեռնել ոչնչանալ, քան թե տանջվել շարունակ:

Արդ՝ եթէ շեմք ինչ պիտանի,
 Եւ կամ շունիմք գործ ինչ բարի,
 Կամ քո սրտիդ եմք ատելի,
 Որ չարարաք ըստ հրամանի,
 Նա՛ դու ջընջէ՛ զմեզ մէկ հետի,
 Որ քո բարի սիրտըդ հանգչի:

Այս մի հուսահատական ճիշ է, որ ինքնաշարժ կերպով թռչում է բանաստեղծի բերանից. բայց իսկույն նա զգաստանում է, որ հեզնել է աստուծու «բարի սիրտը», և ուղղում իրեն.

Թէ ա՛յս կամօքըդ քո լինի,
Ամենակա՛լ աստուած բարի,
Նա՛ Պէք տանեմք, որչափ պիտի,
Եւ համբերեմք ամենայնի.
Այլ որ վատուծն է՝ թող կորի,
Եւ զոր կամիս՝ թող ա՛յն լինի:

«Թող վատուծը, թույլը կորչի, թե չէ՝ մենք, եթե այս լինում է քո բարի կամքով, կդիմանանք ամեն բանի. թող ամենակալ բարի աստուծուդ կամքը լինի», — ասում է բանաստեղծը՝ այլևս չհուսահատվելով իր ազգի համար և համակերպելով աստուծու կամքին:

Շարունակության մեջ անցնում է հասարակական ու բնական անհավասարություններին: «Իմ ազգը թողնենք», — ասում է նա, — բայց մի՞թե «արդար, իրավ դատավորի հրաման» է,

Որ մէկն ապրի տասն տարի,
Մէկն հարիւր այլ ավելի,
Մէկն ոչ ի տասն հասանի,
Երկու-երեք ամսոց մեռնի:

Եվ նա թվում է բնական և սոցիալական անհավասարությունները — մեկի վաղաժամ մահը, մյուսի բազմամյա անպետք կյանքը. մեկը՝ խիստ ուժեղ, մյուսը՝ սարսափելի վախկոտ. մեկը՝ հանճարեղ ի բնե, մյուսն՝ անշնորհք. մեկը՝ հրեշտակի պես գեղեցիկ, մյուսն՝ անճոռնի տգեղ. մեկը՝ բարեգործ, մյուսը՝ չար, սպանող, և այլն: Հապա դասակարգային անհավասարությունները.

Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հարանց մուրող լինի.
Մէկին հազար ձի և ջորի,
Մէկին ոչ ուլ սի, ոչ մաքի...
Մէկին ատլաս և ղըրմըզի,
Մէկին շապիկ մի չի հասնի.
Մէկին հարամըն յաջողի,
Մէկին հալալըն կորուսի...

Մէկին ըռախտ և զըրեհի,
Ճոխով նըստի ի պէտաւ ձի.
Մէկն է բոպիկ և անվարտի,
Հետեակին առաջ փախչի.

Նա բարկութեամբ ի հետ հասնի,
Զվիզըն կըտրէ և չողորմի.
Զկին և զտըղայքն առնու գերի,
Եւ հանց տանի, որ այլ չթափի:

Մրանք են աշխարհի ուժեղներն և այսպես են վարվում թույլերի հետ:

Իշխան դրեր ես մէկ մէկի,
Քան զքանասար գայլ՝ ոշխարի,
Կամ զերդ վազան նապաստակի,
Կամ քաջ առիւծ՝ ամէն հօտի:

Այսպես է խիստ ուժեղ խոսքով բնութագրում Ֆրիկը կեղեքող և կեղեքվող դասակարգերը. աշխարհի իշխանները հոտերը պատառող գայլեր և առյուծներ են: Նա առանձնապես կանգ է առնում նաև հարուստների կամ «բախտավորների» և աղքատների կամ «անբախտների» վիճակի մեծ տարբերության վրա: Բախտավորների մեջ են և հոգևորականները.

Անբախտըն գայ ամօթալի,
Հեզ և հանդարտ, առաքինի.
Գայ և կանգնի յետին տեղի,
Անշուք, անշնորհք և անյարգի:

Իսկ, ընդհակառակն, ահա թե ինչպիսի վիճակ ունի «լուծն ի փորին», այսինքն՝ գիրուցի բեռը փորին՝ հաստափոր, ցնփոր, տգետ և անգործ քահանան.

Բախտաւորն գայ ճօճկտալի,
Գայ և նըստի յաւագ բարձի.
Լուծն ի փորին թէ շուրջ անցնի՝
Ոչ ալեւու մի չի դիպնի.
Բայց վաւըն մէկ աւուր տօնի,
Որ թէ զատիկ, այլ տօն լինի,
Նա՛ խաչհամբոյրն իւր շատ անկնի,
Մորթ և էրի և գաղանի:

Ամեն լավ ու վատ բան, ամեն աննման անհարթությունները կախված են բախտից, իսկ բախտն էլ աստուծուց է տրվում.

Ամէն ի բախտըն գայ կուտի,
Թէ աստուծոյ տուեալ լինի:

Հետևաբար բանաստեղծը բախտավորի և անբախտի հակադրությամբ ևս տարակուսում է աստուծու «արդար և իրաւ» վերաբերմունքի մասին: Եթե այդպես է, աստուծու վճիռն իրավ է, ապա ինչո՞ւ աշխարհում գոյություն ունին այնպիսի շարիքներ, անհավասարություններ ու դժբախտություններ: Բանաստեղծն ուզում է իմանալ այդ երևույթի պատճառը, բայց նա իր հարցերի պատասխանը չի գտնում, և երկբայության մեջ մնալով՝ վերջը նա իր հարցերի համար «մեղա գալով», դարձյալ խոստովանում է, թե աստուծու «դատաստանն իրավ» է. նա, աստված, ամեն

մեկին դիտավորութեամբ, որոշ նպատակով («նեաթով») է տալիս իրենց վիճակը, ուստի և ինչպես որ աստված կամենում է, այնպես էլ պիտի լինի:

Ես քեզ մեղայ երկնաւորի,
Տեառն աստուծոյ ահեղ մեծի.
Քո դատաստանն է յիրաւի.
Նեաթով կուտաս ամէն մէկի:
Տէր, քո կամացն է աշխարհս լի,
Այսպէս լինել, զոր ասացի:
Քեզ օրհնութիւն ի մէնջ տացի,
Ամենազօր տեառնդ Յիսուսի:

Այս դեպքում էլ, ուրեմն, համակերպվում է աստուծու կամքին ոչ միայն նրա համար, որ վերջիվերջո իրավ է գտնում աստուծու դատաստանը, այլև որովհետև աստված «ահեղ, մեծ», «ամենազօր տէր» է⁸⁰. կամ, ինչպես «Ընդդէմ ֆալաքին» քերթվածի մեջ ասում է, աստված

Զամէնն է հաշուով զուգել [=արել],
Ու զմարդիկք պահել ահաւոր:

Այսպես ուրեմն՝ Յրիկն իր երեք քերթվածներով, որ տեսանք և որոնց նյութն են ազգային ու սոցիալական խնդիրները, հանդիսանում է մեծ հայրենասիրական բանաստեղծ, ժողովրդի ցավերով վշտահար մի երգիչ և լավագոյն ազգային ապագայի ձգտման, թաթարական լծից ազատվելու իղծի մի քարոզիչ: Նրա գրավչութունն ավելի մեծ է այնու, որ նա ազգային խնդրի հետ միաժամանակ և իրար հետ կապակցված ու միակերպ ուժով, զբաղվում է նաև հասարակական-տնտեսական, դասակարգային և ընդհանուր մարդկային խնդիրներով: Եզակի ուժգնությամբ և խորին ատելությամբ աղաղակ է բարձրացնում աշխարհում իշխող ու հարստահարող կոպիտ ուժի դեմ, բուն վայրույթով նկարում կեղեքող պարոնին, շահագործող ուժեղին ու նրա վայրագութունը, հեզնությամբ երգիծում բախտավոր, տգետ քահանային ու նրա պերճութունն ու վայելքը, և քնքշությամբ արգահատում խեղճերին, թուլյերին ու կեղեքվածներին, միշտ ձգտելով մի լավագոյնի, մի իդեալի:

80 Լսեցե՛ք, թե ինչ են ասում: «Այսպիսով, Յրիկի այս [«Գանգատ»] բանաստեղծությունից ինքնըստինքյան բխում է այն եզրակացությունը, որ աստված «արդար և յիրաւի» չէ, հետևաբար նա աստված չէ [այսինքն աստվածն աստված չէ— Մ. Ա.] և այդպիսին գոյություն էլ չունի» (Յրիկ, Բանաստ., էջ 18, Առաջաբան Մ. Մկրյանի):—Խեղճ Յրիկ, 20-րդ դարում էլ քաշելիք ես ունեցած եղել, այն էլ ի՛նչպիսի— Եթե վերեի արտառող տողերի հեղինակը լիներ ուղղատես, ուղղամիտ և ուղղադատ,—ինչ որ անհրաժեշտ է ամեն մի գիտական աշխատողի համար և առհասարակ ամեն մի մարդու համար, ապա նա Յրիկին այնպիսի բիրտ ձևով չէր բռնադատիլ, որ մողեռնիզացիա—արդիացման ենթարկվի և նոր ժամանակի մարդու քղամիդ հագնի:

Նա որոշ չի հայտնում, թե ի՞նչ է իր իդեալը: Բայց երբ նա դժգոհում է բազմաթիվ ազգերի և լեզուների գոյությունից և մարդկանց վիճակի անհավասարությունից, այդ ցույց է տալիս, որ նա բաղձում է, որ լինեք աշխարհում մի ազգ ու մի լեզու, և որ բոլոր մարդիկ հավասարապես վայելին բարիքները: Նրա քննադատությունը հենց վկա է նրա ազգային ու դասակարգային գիտակցությանը. և նա դրանով իսկապես պայքարում է թաթարական բռի ու կեղեքիչ տերության և ընդհանրապես իշխող դասակարգի դեմ:

Բերենք մի համեմատություն: Սուրբ Գրքի մեջ Հորը (Յոբը) ասեղ ու հզոր աստուծուց զանգատվում է և նրա հետ դատ վարելով արդար դատաստան է ուզում իր անձնական մարմնավոր տառապանքի համար: Գրիգոր Նարեկացին 11-րդ դարի սկզբում իր Ողբերգության առաջին բանի մեջ «հաճվոր դատաստան» անող աստուծուն դիմելով՝ ասում է.

Եւ ի դնելս իմ ընդ քեզ դա՛տ խառանեա
Հզօ՛ր, մի՛... տաղտկալի քեզ երևեսցի...
Այլ իբր զբուրեալ խունկն հաճոյական...
Ի վերստին գիւտ կորուսեալս հոգւոյ առակի
Ընդունելի կամաց քոց լիցի:

Իսկ Ֆրիկը 13-րդ դարի վերջերում իր «Գանգատի» սկզբում գրում է.

Աստուած արդար և յիրաւի,
Եւ ողորմած յամենայնի,
Հանդէս [=դատ] ունիմ, բան մի վիճի,
Թէ դու լսես քո ծառայի:

Ո՛րքան տարբերություն մեր այս երկու հին մեծ բանաստեղծների ոճի մեջ, մեկը վսեմ ու ճոխ ձևով, մյուսը՝ պարզ ու հասարակ, բայց ոչ պակաս գրավիչ: Խնդիրը սակայն այդ չէ: Նրանք երկուսն էլ դատ են սկսում աստուծու հետ: Նարեկացու «դատ դնելը» նույնն է, ինչ Ֆրիկի «հանդէս» և «բան վիճի»: Այս երկու դարձվածն էլ նշանակում են իր «իրավունքը փնտռել», ուզել, պահանջել, ինչպես օտար բառով ասում են, «դավա անելով» — դատ վարելով, վիճելով, կռվելով⁸¹: Եվ ո՛րքան տարբերություն այս երկուսի «դատի» եղանակի, նյութի և նպատակի մեջ: Մեկն աղերսախառն խոնարհություն է դիմում «հաճվոր դատաստան» անող «հզորին», մյուսը դժգոհությամբ ու համարձակ հարցապնդում է

⁸¹ «Դատ» նշանակում է նաև «իրավունք», իսկ «դատել»՝ նաև «վիճել»: Տե՛ս Հր. Աճառյան, Արմատական բառարան, «դատ» բառի տակ: «Հանդէս» նշանակում է նաև «դատաստան», իսկ «վէճ» բառը՝ նաև «կռիվ»: Տե՛ս «Առձեռն բառարան Հայկազնեան լեզուի»: Օտար «դավա» բառը նշանակում է՝ դատ, վեճ, կագ, կռիվ: Տե՛ս «Բառգիրք յաշխարհաբարէ ի գրաբար», Վենետիկ, 1869, էջ 516, «տաւայ» բառը: Այլև Հր. Աճառյան, Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 331՝ «Տավա» — կռիվ, դատ:

սուղղում նույն «ասհեղ, ահավոր», «ամենազորին» իր արած դատաստանի համար: Մեկի դատի «խօսքն ընդ աստուծոյ» վերաբերում է իր և իրեն նման կրոնավորների անձնական հոգևոր, այսինքն կրոնական կյանքին և իր «կորած հոգու» փրկությանը, որ լինելու է անդենի աշխարհում— հրկնքում ըստ ժամանակի հավատքի: Նա արտահայտիչ է իր դարի վանական-կրոնական կյանքի ու միստիկական անուրջների: Իսկ մյուսի «դատ ու վեճի բանի» նյութն է ընդհանրության, ժողովրդի իրական դժբախտ կյանքն այս աշխարհում և նրա մարմնավոր փրկությունը տառապանքից: Սա էլ արտահայտիչ է իր ժամանակի ազգային և հասարակական իրականությանն, իր ժամանակի մտածողների ու ձգտումների: Ֆվ այսպես մեր բանաստեղծությունն երկնքից իջնելով աշխարհականացել է արդեն և դարձյալ կապվել իրական աշխարհիկ կյանքի, երկրի հետ: Բայց այդ դեռ չի նշանակում, թե արդեն առավելությունը կատարելապես արվում էր երկրին. դրա համար դեռ հարկավոր էր, որ ժամանակ անցներ:

Ֆրիկն, իբրև տաղանդավոր բանաստեղծ, բազմակողմանի կերպով արտացոլել է իր երկերի մեջ ժամանակի ամբողջ ոգին: Տեսնենք նրա բանաստեղծության այլ գծերն ևս:

7. Մեղքն իբրև ժողովրդի տառապանքի պատճառ և նրա փրկության միջոցը:—Միալ է ասել, թե Ֆրիկը Հայոց աշխարհին հասած դժբախտությունները հետևանք չի համարում մեղքերի, և իբր նա «այդ կողմից խզում է այն կապը, որ ունի իր նախորդների հետ»⁸²: Արդարև, նա «Գանգատի» մեջ առանձնապես չի բերում մեղքը, որովհետև նրա խնդիրն է ազգային և դասակարգային անարդար և անիրավ վիճակների դեմ բողոքելը. բայց այնտեղ էլ վերջը նա ոչ միայն համակերպում է աստուծու կամքին, այլև կողմնակի հայտնում է մեղքի մասին՝ ասելով աստուծուն, որ եթե «քո սրտիդ կամք ատելի, որ չարարաք ըստ հրամանի, նա՛ դու ջնջէ՛ զմեզ»: Աստուծու հրամանի համեմատ չգործելը հենց՝ է մեղքը, որի համար և պատժում է աստված:

Մի բանքի մեջ (էջ 147) նա թաթարների օրով կրած անվերջ շարիքների ժամանակն անվանում է «մեղաց դար»—մեղքի համար կրած տանջանք, հալածանք, տառապանք.

Ես ի՞նչ գիտէի, եղբայր,
Բէ՛ մեղա՛ց դարն հանց լինենայ,
Զինչ որ կու քարշենք հիմիկ,
Շատ շարիս⁸³, և վճար չըկայ:

«Ես ի՞նչ գիտեի, թե մեղքի տանջանքն այսպես է, ինչ որ այժմ քաշում ենք շատ շարիքներ, և վերջ չկա»: Մի ուրիշ բանքի մեջ՝ «Վասն ան-

⁸² В. Брюсов, Поэзия Армении, 1916, էջ 73:

⁸³ Միալ է այս «շարիս» բառը բացատրել իբրև «հարկի մի տեսակ», ինչպես շրված է Ֆրիկի Բանաստ. Բառարանի մեջ: Այդ պարզապես «շարիք» բառի հայցական հոլովն է:

միաբանութեան քրիստոնէից», որ նա գրել է 1295 թ. հալածանքի ժամանակ, նա մասնավորապես մեղքի խնդիրն է դնում՝ այսպես սկսելով.

Որք որ լսեն այս ողբերուս՝
Թող ըզմեղաց սուգըն պահեն:

Նա խոսում է քրիստոնյա ազգերի՝ հատկապես ֆռանգների, հոռոմների մեղքերի մասին. ամենքը «մեղաց տէր են».

Ամէնքն ատողք են միմեանց,
Վասն այն օտարք ըզմեզ կոխեն.
Գէմ քրիստոնեայք մեծ մեղք ունեն,
Որ հանց յերկար դար [=տանջանք] կու քաշեն...
Թող թ'ապայ յո՞ր ազգի մեղաց
Ձեկեղեցիքն հալածեն...
Թագաւորքն չի հաշտին,
Հետ միմեանց ոխ կու պահին,
Հանապազ զաւր ժողովեն
Եւ զմիմեանս ի սուր քաշեն:

Նա մանրամասն նկարագրում է քրիստոնյաների իշխող դասերի ընկած բարքերը. վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, թագավորներ, քահանաներ, վանականներ, միակեցներ, ճգնավորներ ու հայրապետներ, ամենքը, բացի աշխատավորներից, մի առ մի ներկայանում են իրենց բացասական կողմերով և չեն պրծնում մեր բանաստեղծի հարվածող խարազանից: Ամենքը մեղավոր են ըստ իրենց կարգին: Քրիստոնյաները

Ձինչ մեղք որ կայ՝ զամէն գործեն:

Այդ պատճառով և,— ասում է նա,—

Ըզմեզ երես աստուած ի ձեռն
Անօրինաց որ կոտորեն:

Աստված բարձիթողի է արել նրանց, քրիստոնյաներին,— ասում է նա.

Ասկա ի՞նչ ցեղ առաջ երթան
Դէմ թըշնամոյն, կամ ո՞նց յաղթեն:

Յրիկն այդ ամենն առաջ է բերում սրտի ցավով և հուսալով, որ աստված օգնության կգա, ոխ չի պահիլ, և

Յարուցանէ մեզ թագաւոր
Սուրբ, որ առնէ զարդարութիւն.
Խնդրէ վրէժս ի թշնամեաց,

Որ քրիստոնեաց խոր կու փորեն,
Կիսորտակէ զմեր թշնամին...

Ապա վերջում, մեղքի թողություն խնդրելով և, ինչպես ուրիշ բան-
քերի մեջ, աղոթքով դիմում է աստուծուն, ասելով.

Յարոյ եղջիւր մեղ փրկութեան.
Օգնեա ազգիս քրիստոնէից...
Մի՛ տար անձանց մեր սասանումն,
Ոչ հաւատացըս մեր բեկումն...

Թե ի՛նչ «սուրբ թագավոր» է Ֆրիկի ցանկացածը, այդ չի ասում նա:
Հավանորեն մի հայ, կամ ուրիշ մի քրիստոնյա, հազիվ թե Արղունի նման
մի թաթար թագավոր, քրիստոնյաների բարեկամ, քանի որ դժվար է
կարծել, թե թաթարի համար գործածեր «սուրբ» տիտղոսը, որ ընդուն-
ված էր քրիստոնյա թագավորների համար: Բայց համենայն դեպս նա
էլ, ինչպես ժամանակակից Ստեփաննոս Օրբելյանը, փրկությունը տես-
նում է մի թագավորի ձեռով, այլև քրիստոնյաների միաբանությամբ:
Եվ փրկությունը «անօրենների», այսինքն այլազգիների ձեռից, ոչ միայն
հայ ազգի համար, այլ ընդհանրապես քրիստոնյաների:

8. Մահվան և ունայնության երգը:—Սոցիալական անհավասար և
անարդար բախտի դեմ բողոքելով հանդերձ՝ բանաստեղծը, չարիքն
ուղղելու համար, տեսանք՝ ոչ մի գործնական միջոց չի առաջարկում: Նա
դեռ կանգնած է հին կրոնական հայացքի վրա, այն է՝ «անարգել զփառքն
և զպատիւն անցաւորական», լինել իմաստուն և աշխարհն համարել
ունայն:

Աշխարհս ունայն է, քանի որ մահը գալիս, սրբում տանում է ամեն-
քին հավասարապես: Եվ Ֆրիկը ոգում է համայնաշինջ մահը մի մեծ դա-
զելով, որի առաջին մասը հետևյալն է⁸⁴.

Յորժամ որ մահն մօտենայ
Եւ անողորմ գըրողըն գայ.
Ոչ ի ծե՛ր կու խընայէ,
Ոչ ի մանուկ՝ ոչ երեխայ.
Ձի քըննել հպիսկուպոս,
Ոչ վարդապետ, ոչ քահանայ.
Ձի քըննել թագ(ա)ւոր՝ և իշխան,
Ոչ զայնոսիկ որ կու մուրայ.
Ձի ասել, թէ պարտական (է),
Կամ աղքատ է, կամ տըղայ.
Ձի խըղճար յօտարականն,
Թող թէ հազար դառըն կու լայ.

⁸⁴ Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 45:

Անողորմըն բաժանէ
 Զնոր պըսակած հարսն ու փեսայ,
 Բաժանէ ի մէկմէկէ
 Զքոյր և զեղբայր՝ առնու գընայ,
 Հանց կրակ դնէ ծընողացն,
 Որ յաւիտեան երթայ մընայ.
 Զհայրն ու մայրըն կու տանի,
 Կաթնակեր տղայն ի տուն մընայ.
 Հանց որբեր յետ կու թողու,
 Որ սար ու ձոր ամէն կու լայ.
 Ի հիմնէ՛ տու կու քակէ,
 Որ այլ իսկի շէն չի մընայ.
 Հանց ցանկութիւն կու խափանէ,
 Որ իւրն նըման իսկի չըկայ.
 Ոչ այն սըրբոց կու ամաչէ,
 Որ աստուծոյ բանիւ կու գայ.
 Մեղաւորացըն շողորմի,
 Զասէ՛ յէգուց նա դարձ կու գայ.
 Ոչ ի գողոյ՝ և ի պիսակէ,
 Ոչ յաղտեղաց կու գարշի նա.
 Պա՛հլաւանից և ի քաջանց
 Ոչ երկընչի՝ և ոչ վախենայ.
 Զինչ որ ծնեալ կայ՝ մեռանի,
 Մահն ամենի հասեալ կու գայ.
 Ոչ մեծատան, ոչ աղքատի
 Յերբ հասանի՝ համբեր չը տայ.
 Հանց բնութիւն զինչ մահն ունի՝
 Զեմ ի մընալ, թէ նա խըղճայ.
 Յորժամ ելնի տաքն ու կակուղն,
 Նա՛ հովն ու շորն անպիտանայ:
 Լըսէ՛ խըրատ ի Յըրկանէս,
 Իսկի յայս կեանքըս շահ չըկայ...
 Յրիկն հանցեղ պարզ է խօսել,
 Որ ամենա՛յն մարդ իմանայ,
 Թէ ճըշմարիտ է բանս՝ և ողորդ,
 Որ այս կենցաղըս խաբ կու տայ...

Այս միևնույն նյութին նա դառնում է և ուրիշ քերթվածների մեջ, մահը պատկերացնելով իբրև անողորմ և ամենազոր տիեզերական ուժ, որ անխնա և անողորմ ոչնչացնում է ամենքին, ամենքին: Ուստի,—ասում է նա,—«իսկի յայս կեանքըս շահ չըկայ», «այս կենցաղըս խաբ կու տայ», այսինքն աշխարհիս կյանքն անօգուտ և խաբուսիկ է: Ինչի՞ է պետք այս կյանքն ու հարստությունը.

Տեսէ՛ք, թէ քանի՞ մարդ [իկ]
Աշխարհէս դարտակ մընացին.
Զամէնըն յետին թողին,
Անընչիկ ի հոն գընացին⁸⁵...

Մահն ինչքան էլ ցավալի տեսարաններ է բանում, Ֆրիկի բանաստեղծության մեջ չի դառնում կատարյալ ոչնչացման մի սուր զգացում, այլ մահվան երգը ծագած լինելով քրիստոնեության էությունից, դեռ կապված է քրիստոնեական հավատալիքների և հասկացությունների հետ: Դեռ իշխում է Ավետարանի խոսքը՝ «Երանի սգաւորաց, զի նոքա մխիթարեսցին»: Ուստի մահվան մասին բանաստեղծությունն ասվում է իբրև մխիթարություն տառապյալների համար. այսպիսիները մահով ազատվում են աշխարհիս դժնդակ աղետներից: Բացի այդ՝ ով որ այս աշխարհում եղել է աղքատ, բայց իմաստուն, այնպիսին ոչ մի երկյուղ չունի մահից, որովհետև եթե նա այս աշխարհում բախտավոր չի եղել, մեռնելուց հետո անդենը հակառակ վիճակն է ունենում. մինչդեռ վայելող հարուստը, կեղեքիչը՝

Ի յանդէնն է դառն ու մոլոր:

Կամ մի ուրիշ տեղ գրում է Ֆրիկը՝

Ով որ այս կեանքս է խիստ ուրախ,
Անդէնըն շատ ի լաց կենայ:

Սույն միտքը նա հաճախ կրկնում է և դրա ճշմարտությունն ապացուցելու համար նա մի ուրիշ գեղեցիկ ղաղելով շատ կենդանի պատկերացնում է ավետարանական Աղքատ Ղազարի ու Մեծատան վիճակները և՛ աստեն, և՛ անդեն: Եվ այս նա հիշեցնում է իր մի շարք ուրիշ բանքերի մեջ ևս:

Յէ՛ր չես երթար ի միտքդ ի վար,
Է՛ գերեվա՛ր մարդ ու տըխմար...
Ի կեր՝ և ի խում ի հետ մեղաց,
Ի շուրջ կու գաս զօրն անդադար.
Զըրկես ու տաս մարմնոյդ ի կեր,
Գիրացընես որդանց համար.
Գերեզմըններն ի վար հայեց,
Տե՛ս քանի՞ մարդ կայ ի շար.
Ամէն փրտեր ներքև հողին,
Քան զմեզ քանի՞ հարիւր հազար...
Քան զՄեծատունն այլ ո՞վ հարուստ,
Այնչափ ունէր ական ու գոհար.

⁸⁵ Անդ, էջ 174:

Կապայ հագնէր ցեղք ի ցեղաց,
Փողպատն ամէն մարգարտաշար.
Ի կեր՝ ի խում ի շուրջ կու գար,
Եւ անդէնէն շունէր խառար.
Ամբարտաւան կեցաւ դամէնն,
Յետոյ մեռաւ հանցկուն յիմար:

Նրա դռանը կենում էր տառապյալ աղքատ Ղազարը կարոտ հացի ու հագուստի: Մեծատունը նրան չէր օգնում: Երկուսն էլ մեռնում են:

Մեռաւ, գրնաց Աղքատ Ղազար,
Տեղն է կանաչ սազ ու պայծառ,
Անմահութեան աղբիւրն առջին,
Շուշան ծաղկունք հարիւր հազար:
Նա՛ մեծատունն ասէր լալով
Թէ՛ «Կաթ մի ջո՛ւր, Աղքատ Ղազար»...

Մահն, ուրեմն, վարհուրանք է միայն հարուստների, ուժեղների և կեղեքիչների համար, որոնք զրկանքով վայելում են աշխարհի բարիքը և մահով զրկվում են դրանից: Իսկ ճնշվածները, սովալլուկներն ու տառապյալները մահով միայն աղատվում են իրենց թշվառ վիճակից: Մահը գոնե հավասար ու միակերպ է վերաբերում ամենքին, և դրանով զեթ առնվում է անհավասարության վրեժը և գոհացում տրվում սոցիալական հավասարության պահանջին:

Այսպիսով մահվան և ունայնության երգը, որ սկսված էր մեր միաստիկական բանաստեղծության մեջ, մի նոր ձևով և նոր բովանդակությամբ կրկին երևան է գալիս բոլորովին տարբեր Գրիգոր Նարեկացու մահվան երգից: Մինչ ըստ վերջինիս՝ ունայնության գաղափարը հեշտացնում էր ճգնավորին աշխարհից կտրվելը և մահը միջոց էր տալիս նրան շուտով միանալու աստուծուն, — ապա այժմ, 13-րդ դարում, ազգային և սոցիալական անարդարությունների հանդեպ դա հանդիսանում է, ինչպես ասվեց, իբրև մխիթարություն, մոտ երկու դար ավելի վաղ, քան նման երգը, օրինակ, ֆրանսիական գրականության մեջ: Եվ այնուհետև այս ցավագար մրմունջը շարունակվում է հաջորդ դարերում, քանի որ ազգային և սոցիալական աղետալոր դրությունը նույնն է մնում: Մեր գրեթե բոլոր բանաստեղծները երգում են այս ընդհանուր նյութը, և ամենքին էլ մերթ հանգստացնում է, մերթ՝ անհանգստացնում այս տիեզերական մեծ առեղծվածը, որ քնարերգության կարևոր թեմաներից մեկն է:

9. Կրոնական ու հոգեշահ բանքեր և միաստիկական ձգտում:—Ֆրիկը, սոցիալական անհավասարությունը վերացնելու համար, ինչպես ասվեց, ոչ մի գործնական միջոց չի առաջարկում: Նա հետևում է ավել տարանական խոսքին, թե՛ սգավորները մխիթարվում են անդին: Բայց

մխիթարովում են ոչ ամենքը, այլ «իմաստունները» կրոնական մտքով։ Եվ Ֆրիկի քերթվածներն ամենամեծ մասով պատվում են այս խնդրի շուրջը, թե ինչպես պիտի լինին «իմաստունները», «խելոքները»։ Նրա այդպիսի բանքերն ունին հոգեշահ բովանդակություն խրատական բնավորությամբ. դրանք են՝ «Բան ոգեշահ», «Բան պիտանի», «Վասն հոգոյ», «Տաղ վասն հոգոյ» և նմաններ։ Դրանց մեջ փափուկ շեշտերով միակերպ չնդհեղվում են հոգու և մարմնի հակամարտության խնդիրը, այս աշխարհի և այն աշխարհի կամ աստենի և անդենի, երկնավորի և երկրավորի վերաբերյալ մտածություններ ըստ միջնադարյան սովորական կրոնական հայացքի։

Սուտ է մարմին և սընոտի,
Ներքըն հողին կերթալ փըտի։

էջ 29

Ուստի պետք է հոգալ հանդերձալ կյանքի, հոգու փրկության համար, զի հողին առավել է, քան մարմինը։ Պետք է միշտ պատրաստ լինել մահվան և վերջին դատաստանի համար, չպիտի խաբվել անցավորին, քննել այս ու այն կյանքը, վերջին օրը հոգալ, լինել անընչասեր, հոգևոր ճանապարհը բռնել գնալ, ուրանալ այս կյանքը, պահքով, աղոթքով ու լացով, արտասուքով սպանել մարմինը, մարմնավոր վայելքների ետևից չընկնել, կենդանի ժամանակն անել հոգու ճարը, աղքատներին օգնել, անցավորը չսիրել, հառաչելով զղջալ, «մեղա գալ», կացքը փոխել, այս կյանքս ոչինչ համարել և այն կյանքին ցանկալ, իրեն համար անդենը հայրենիք շինել, բարիք անել ուրիշներին, չառնել կաշառք, շատ վաշխ ու մեծ տոկոս, հետևել միշտ ավետարանական խրատներին, մարմինն ուրանալ, որպեսզի հոգին պայծառանա. և շատ նմանները։ Կարիք չկա այստեղ նրա այդպիսի երկերի մասին առանձնապես խոսելու. միայն պետք է ասել, որ Ֆրիկն իր այսպիսի քերթվածներով հանդիսանում է մեր հին գրականության նշանավոր կրոնական բանաստեղծներից մեկը։ Հավանորեն նա իր այսպիսի բանքերը մեծ մասամբ հորինել է իր կյանքի այն շրջանում, երբ ցանկացել է լինել «սիրող վանքերուն», և ինչպես վերևում գրեցինք, գուցե և դարձել է որևէ վանքի միաբան, մնալով առանց որևէ քահանայական աստիճանի, իբրև մի աշխարհական կրոնավոր։ Այսպիսի վիճակով միայն հասկանալի է ժագումը ոչ միայն այդպիսի, այլ նաև այն բազմաթիվ կրոնական քերթվածների, որոնց նյութն առնված է Ս. Գրքից կամ այլ կրոնական գրույցներից։ Բերենք հետևյալ աղոթքը, որ մի կտոր է մի մեծ բանքից։

Առաւօտ խաղաղութեան,
Դէմ քո լուսոյդ ես կու մընամ.
Զինչ ըղձուկն յաղի ծովէդ՝
Քաղցըր ջըրիդ ի դէմ կու գամ...

Կենդանի աղբիւր դու ես,
 Մարաւիս տուր, որ զովանամ:
 Ոչ ոսկոյ, ոչ արծաթոյ,
 Ոչ աշխարհիս կու ցանկանամ,
 Քո տեսոյդ եմ փափագած,
 Յայս կարօտոյս զօրն երերամ.
 Ժողովէ՛, տէր, ի քեզ,
 Որ քո լուսոյդ արժանանամ...
 Քան զքեզ ա՛յլ ծանօթ չունիմ,
 Քո դրանէդ ո՞ւր հեռանամ...

Այս գեղեցիկ մեծ քերթվածը⁸⁶ նա մի շնչով ոգեւ է այն ժամանակ, երբ կարծես դարձել է կրոնավոր, որւէ վանքում, որի դռնից, իբրեւ աստուծու գոնից, չի ուզում հեռանալ: Ապա՝ նա փափագում է, ինչպես միստիկ, աստվածային լույսին և աստուծու «տեսին» կամ «տեսլանն» արժանանալ. ինչ որ կրկնում է և ուրիշ բանքերի մեջ: Նա իր այդ գերակա նպատակին տիրանալ է աշխատում սիրով ըստ կրոնական հայացքի, ուստի մի քանի քերթվածների մեջ սիրո գովքն է անում, այսպես, օրինակ, հետևյալի մեջ⁸⁷.

Այս է համասփիւռ ծաղիկն,
 Որ թափէ ըզմարդն ի հողոյ.
 Գիտեմ թէ զայս ո՛ւր ուզեմ,
 Սա կենայ ի լեառն ի սիրոյ...

Մի ուրիշ քերթվածի մեջ՝ «Ոտանաւորք ասացեալ Ֆրկանն յաղագս կենդանի սիրոյ առ աստուած»⁸⁸ բացատրում է, թե սիրով են եղել ամեն նշանավոր գործեր, որ Ս. Գրքի և այլ սրբազան գրքերի մեջ պատմվում են.

Քան զամէն ինչ յառաջ սէրն է գոյացել:

Այդ աստվածային սիրու շառավիղն իրեն բանաստեղծի մեջ էլ է ծագում, և դրանով է, որ նա կարողանում է իր «գեղեցիկ բաները» հորինել.

Թէ չըկայ սէր հոգոյն ի սրտէ բըղխեալ,
 Զայս ամէն գեղեցիկ բաներն ո՞վ ասէր:

Ուրիշ քերթվածի մեջ էլ՝ «Նորին Ֆրկանն ասացեալ հավատոյ»⁸⁹ իր առ աստված սիրո գովքն է անում.

⁸⁶ Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 62—69:

⁸⁷ Անդ, էջ 62:

⁸⁸ Անդ, էջ 159—166:

⁸⁹ Անդ, էջ 146—149:

Այս սէրս, որ ի յի՛մ սիրտս է
Բընակել, զայն նա՛ գիտենայ,
Որ ինքըն հանց սէր ունի,
Որ նըման ընկեր չունենայ:
Այս սէրս աշխարհիս սիրուս
Չէ նըման, ով ինքս իմանայ՝
Այս սէրս ի լուսոյ եկել,
Ով սիրէ, նա՛ անմահանայ:

Ապա թե այս սերն իր սրտում ունեցողը՝

Շատ հոգւոյ [= հոգու] բաներ ասէ,
Ով լըսէ և զինքն իմանայ,
Զմարմինըն տաճար շինէ,
Որ աստուած գայ հանգչի ի նայ:
Յանկայ երկնային լուսոյն,
Եւ յերակ ըզմահն յիշէ նայ.
Զամէն ցեղ մեղաց տեսակ՝
Թող կոխէ ու անցնի գընայ:

Ուրեմն դարձյալ մի միստիկական փափագ մահով միանալու աստուծու հետ. աստված իր մեջ, ինքն՝ աստուծու, կամ՝ որպեսզի

Երբ որ յարութիւն լինի,
Նա անանց լուսոյն տիրանայ:

Դառնանք բանաստեղծի արվեստին:

10. Ստեղծագործությունն ինքնաշարժ ազդումով: Զեական կողմը:—

Առաջին տպավորությունը, որ ստացվում է Ֆրիկի բանքերից, այն է, որ դրանք մեծ մասամբ հորինված են սպոնտան կերպով, այսինքն մի ինքնաշարժ, ինքնաբերական ազդումով, առանց խորը խոկալու, մի տեսակ բնազդաբար: Կարծես մի ներքին ձայն խոսում է նրա մեջ, նա ունենում է մտքի լուսավորություն և սաստիկ հուզված ու լցված, մտասույզ ու հափշտակված, դիմում է բանաստեղծության: Այդ է պատճառը, որ նրա քերթվածներն ունեն մեծ քնարականություն: Հոգեշահ բանքերն անգամ, որոնք թվում է թե իբրև խրատներ պիտի լինեին սառն և անկենդան, ունին անձնական բնույթ, ինքնաբերական ելնում են սրտի խորքից և առանց որոշ ծրագրի, ինչպես ավերից դուրս ելնող գետ՝ հորդահոս զեղումներով և անարգել առաջ ընթանում: Եվ բանաստեղծն ինքը լավ զգում է իր ստեղծագործության այս եղանակը.

Յորժամ որ զմիտքըս կու պարզեմ [=կը մաքրեմ].

Ազդումն հոգոյս ի յիս կու գայ.

Երբ կու ծաղկի միտքս և հոգիս,
Լեզուս իմ հանց պըտուղ կու տայ⁹⁰։

Այդ «հոգու աղղումը» — ավյուներ, ըստ բանաստեղծին, աստուծու շնորհն է. ուրեմն նա նույն կրոնական հայացքն ունի իր բանաստեղծության ծագման մասին, ինչ որ Գրիգոր Նարեկացին։

Փառք աստուծոյ միշտ կենդանոյն,
Որ հանց շնորհ նա մեզ կու տայ.
Որ կարենանք հանց բան ասել,
Որ իմաստունն հաւան կենայ⁹¹։

Այս միևնույն քերթվածի վերջին մասի մեջ նա ասում է.

Մեք զոհանամք յողորմածէն,
Թէ ի մեղաւորքս ոնց կու գըթայ.
Որ վանարժանս արժանացոյց,
Որ հանց զօհար ի շար կու դայ:
Փառք փառաց թաղաւորին,
Որ մեր մըտացըս լոյս կու տայ.
Ձինչ արեն ի շող ջըրին՝
Ի մէջ հոգոյս կու թըռուըռայ։

Ուրիշ գրվածների մեջ էլ⁹² իր ոտանավորներն անվանում է «գօհար բան», «գօհար բան շարել»։ Թե ինչպիսի ուժեղ, արտասովոր ապրումներով ու տանջալի հույզերով է նա հորինել իր շատ երկերը, այդ պարզ տեսնում ենք նրա հետևյալ տողերից⁹³, որոնց մեջ նա ավելի ևս մանրամասն նկարագրում է իր բանաստեղծելու պրոցեսը.

Շատ մի հայերէն բաներ խորհրդով դըրախտ տընկեցի,
Ջաշիցս աղբերացըն ջուր քաշեցի զինչ որ սընուցի.
Ձիմ լերդս զինչ ըզհաց կերայ, ա՛յ եղբայրք, ինչ որ բուսուցի,
Երկու լուսն ի մին դարձաւ գիշերին, մինչ որ հասուցի.
Անկայ ի հոգոց ծովըն, երբ որ զայս բաներս յիշեցի.
Ձիմ միտքըս լողնորդ արի՛ւ ի ծովու յատակն իջուցի.
Ձիմ աչերը չափ արի ու ծովու ջուրըն չափեցի.
Վասն ա՛յն մաքաբտին համար, որ ծովու յատակըն լինի:
Անչափ աղաչեմ զաստուած, որ հոգոյ աչքըս բացուի,
Եւ իմ ըզգայաբանքս յաշխարհի ժանգէս մաքրի։

90 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 48։

91 Անդ, էջ 50։

92 Անդ, էջ 126, «Ի ծնունդ Սուրբ Կուսին» քերթվածի վերջում։

93 Անդ, էջ 44, «Բան ոգեշահ և լաւ» քերթվածի վերջում։

Բանաստեղծն իր բանքերը «գօհար» կամ «մարգարիտ» է անվանում իրենց հոգեշահ բովանդակության համար, իսկ վերջինս,— հետևաբար և «գոհարը», «մարգարիտը»,— է իսկապես այն անանց, անմահ կյանքը, աստվածային լույսը, Քրիստոսի տեսությունը, որը տենչում է նա իբրև իր կրոնական իդեալը: Ինչպես ամբողջ քերթվածները, նույնպես ինքնաշարժ, անբռնադրոս ծնվում են և ձևավոր արտահայտությունները, նմանությունները և առհասարակ փոխաբերությունները, որոնցով շատ հարուստ է Ֆրիկի լեզուն: Կարելի է ասել, որ նա մեծ մասամբ նկարեմ ձևով, գունագեղ պատկերների շարքով է մտածում, քիչ անգամ վերացական արտահայտության է դիմում, ինչպես, օրինակ, հետևյալ տողերի մեջ⁹⁴.

Գերի Ֆրիկ՝, մարդ մի՛ խաբիլ,
Մի՛ սուտ վարուք կեղծաւորիլ.
Գրնա ի յօն դիր շինութիւն,
Որ յաւիտեան անհոգ լինիս:
Այս կեանքըս գուր է և խաւար,
Եւ ի ձեռինդ լապտեր շունիս.
Դարանակալն հոն կա թաքել,
Ճարտար փայլէ՛ որ շրմբըռնիս:
Երբ ելանես, դու հանց գընա,
Որ յետ յաշխարհս այլ չի նայիս.
Տարածամեալ օրն և գընաց,
Լաւ ընկերացն ե՞րբ հասանիս:
Մինչ դեռ ամառն է՝ պէտ արա,
Որ ի ձրմեռն շանկանիս.
Ձիւնն ի վերայ լեռանց իջաւ,
Յաջողութիւն դու քեզ շունիս:
Թէ կալ ու կաս առնես այսօր,
Ձիւնն ի վայր դայ, դու մըսես.
Երթա արեն, և դու մընաս,
Ի շինութիւն չը հասանիս:
Ձիւնըն ալիքդ է սպիտակել,
Ձրմեռն է այն, որ ուժ շունիս.
Տե՛ս՝ դու տըղայ չես անիմայ,
Աղէկ լըսէ՛, թէ խելք ունիս.
Թող զայս խաւար աշխարհս ի բաց,
Լուս աշխարհի թէ ակն ունիս...

Երբեմն պատկերներն ընդարձակվում, կազմում են մի մեծ ամբողջություն, ինչպես, օրինակ, հետևյալ կտորը, որի մեջ բանաստեղծը դիմում է աստծուն՝ իբրև այգեգործի.

⁹⁴ Անդ, էջ 35 և հտն.:

Թէ դընես ցանկ այս այգոյս,
 Ի կողոպտէն անհոգանամ.
 Այգէգործ ըզքեզ գիտեմ,
 Թէ պէ՛տ շանես, նա՛ շորանամ:
 Զիս տընկէ՛ ծառ յերկիր բարի,
 Որ ես հաստատ արմատանամ.
 Զհարաւային հողմըն գարնան
 Հընչէ յիս, որ բորբոքամ:
 Զիս յօտէ՛ ՚լ ի խոր փորէ՛,
 Որ ես զարթչիմ զուարթանամ.
 Խաղացոյ ջուր կենդանի
 Յարմատ սըրտիս, որ կակղանամ:
 Առոգա՛ յորդ վըտակով,
 Որ կանաչեմ և մանկանամ.
 Մի՛ թողուր զիս անարև
 Եւ անծաղիկ, որ գօսանամ:
 Զիս սընոյ և դարմանէ՛,
 Որ ի ժամու պտուղ քեզ տամ.
 Յանջրդիս եմ ցամաքել.
 Ամպ չէ ցօղեալ, որ զուարթանամ:
 Յօղեա՛, տէր, զցօղ ողորմութեան,
 Լինի պտուղս իմ քաղցրահամ.
 Աղերսեմ թագաւորիդ,
 Առնում պարգևս և պարծենամ:

Ինքնաբուխ ստեղծագործության հանգամանքից ծագում են նաև Ֆրիկի արվեստի թերությունները: Արդարև առանձին ձևավոր խոսքերը գեղեցիկ և ազդու են, բայց պատահում է, որ նա իրար ետևից շարում է պատկերավոր «գոհար բաներ», թեթևությամբ հորինում է վերևում բացատրված հայրենի և յամբական չափերով բազմաթիվ տողեր, որոնց ներքին կապակցությունը մնում է տարտամ, կամ թե մի երկար շնչով, մի նվագով բերում է բազմաթիվ նմանություններ, այնպես որ գրվածքը, կարծես, այլաբանություն է դառնում: Այսպիսի ընդարձակված պատկերները մեկ մեկ մնում են անհատակ, մութն ու դժվար ըմբռնելի, զի բանաստեղծն էլ ետ չի դառնում իր երկերը հղկելու և կարգավորելու. նա դրանք այնպես բնական ձևով էլ թողնում է, ինչպես սկզբում ինքնաշարժ ոգել է: Այդպիսով առաջացել են բազմաթիվ ավելորդ կրկնություններ ոչ միայն տարբեր բանքերի մեջ, այլև նույնի:

Ապա՝ մի աչքի ընկնող թերություն էլ այն է, որ քերթվածները հաճախ շատ երկաթաշունչ են և այնպես, որ երբեմն հեշտ չի հասկացվում կամ պարզ և արագ չի իմացվում բազմաթիվ տողերի կամ տների ու մասերի հաջորդականությունը մի հիմնական մտքի, մի թեմայի շուրջ, կամ

թե դրանք իրար հետ միանում են լոկ ընդհանուր բովանդակությամբ։ Պատահում է, որ նույնիսկ մութն է մնում և չի որոշվում քերթվածի թեման, հիմնական միտքը։ Արդարև մի բանքի համար⁹⁵ հեղինակն ասում է, թե

Ֆրիկն անցեղ պարզ է խօսել,
Որ ամենայն մարդ հասկանայ...

Բայց ոչ բոլոր բանքերն իրենց ամբողջությամբ միշտ և իսկույն հասկանալի են, թեպետև սովորաբար պարզ ու հաճելի են նրա տողերը։

Առնենք իբրև օրինակ նրա մի քերթվածը⁹⁶, որի մեջ «անանց բարուն տիրանալու» միաստիկական ձգտումը երևան է գալիս սկզբում կենդանի կամ կենդանարար ջրի պատկերով, վերջը՝ ծովում որոնած գոհարի։

Փափագել եմ ի ջուրն, յուսով կու գընամ,
Թէ հասնիմ յայն աղբիւրն, որ կենդանանամ.
Ես խըմեմ յայն ջըրէն ու հետ գոհանամ,
Թէ թողուն մէկ պահիկ, յոր յինքն լողամ.
Այն սիրովն յաւազանն ես զիս լուանամ,
Նորոգիմ վերըստին քան ըզհին Ադամ։

Ապա մի երկայն շարք տողերի մեջ «ջուրը» դեն դնելով՝ ասում է, որ եթե արժանի լինի՝ մեծապես կփայլի. եթե «կենդանեաց երկիրն» է կամենում, աստուծու օրենքից չի հեռանալ. եթե ուզում է «անանց բարուն տիրանալ», պիտի մոռանա տուն ու տեղ, քույր, եղբայր, պիտի սաստիկ արտասվի, մեղքից մաքրվի և արդարանա, թողնի հարստությունը, քուրձ հագնի, նեղ ճանապարհով գնա, աստծուն մոտենա, որպեսզի վերջին դատաստանի ժամանակ անվախ արժանանա Հիսուսի տեսին, լավ ընկերներին հետ չմնա։ Հետո նորից վերադառնում է «ջրին».

Յայն աղբիւրն եմ կարօտ, որ լաց կու կենամ,
Թէ հասնի կաթ մի յիս, որ արդարանամ:
Փրանի՜ ինձ հազար, թէ հանց լինենամ,
Որ ի մեծ աղբիւրէն կարօտ չի մընամ.
Դու աստուած ես գըթած և խիստ ողորմած,
Յայն ջըրէն ինձ արբոյ, որ ես լիանամ,
Ի բըղխմանց սուրբ հոգւոյդ, որ ես զովանամ,
Յերեսաց ի լուսոյդ ուրախ լինենամ...

Դարձյալ՝ մի ավելի ևս մեծ շարք տողերի մեջ նկարագրելով իր հոգեկան վիճակն ու տենչանքը՝ ասում է, թե վերջին դատաստանի օրը Հիսուսի աջ կողմը գնա, խոստացած բարիքներին տիրանա այն կյանքում,

95 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 47. մահվան մասին հորինված ոտանավորների մեջ։

96 Անդ, էջ 203—208։

բայց կասկածում է այդ մասին, համարելով իրեն մեղքերով մեռած, «անզգամ փորձողից» զնդանված, ինչպես մի հիմար կամ հարբած։ Վերջն աստուծուն դիմելով՝ ավելացնում է.

Երբ բացեր զիմ ըզմիտս, որ ես կու ըզգամ,
Վառեցաւ սէրդ ի յիս, զերդ հուր կու եռամ.
Խօսեցայ հետ սըրտիս, թէ ես ի՞նչ լինենամ,
Ո՞վ հանէ յայս կապէս, որ ես դուրանամ:
Տէ՛ր, զքո ձայնդ յիս հասո՛ւ, որ խաղաղանամ:
Լոյս ծագեաց խաւարիս, այլ ոչ կուրանամ,
Խըղճացիր ծառայիս, որ շանպիտանամ,
Քարշեցեր զիս ի քեզ, տէ՛ր, ո՞ւր դառնամ,
Երբ յիշեմ զայս գոհաւ բաներս ու ցընծամ,
Զահագին զիմ ըզմեղքն ու նըստիմ և լամ:

Պիտի սպասեինք, թե քերթվածի վերջն է. բայց այս «գոհաւ բաներով» լուսավորվում է նրա միտքը, և զուգորդությամբ ծնվում է «գոհաւրը» [=մարգարիտը] ծովի մեջ որոնելու հետևյալ ընդարձակ պատկերներն այլաբանությամբ.

Զինչ ըզգետ յաշխարհիս բոլոր պիտի գամ,
Ու մըտնիմ ես Ֆըրիկս ի ծովն ու ծըփամ.
Ի յալեաց կոծելոյն ես ո՞նց [վ. է՞ր] վախենամ,
Երբ ծովուն ի միջին ես դարդ լինենամ [=ընկղմիմ],
Երբ որ զիս հարցանեն, թե ո՞ւր կու գընամ,
Ես նորա պատեհի պատասխանի տամ,
Թէ՛ խնդրեմ զայն գոհաւը, որ փարթամանամ
Ու տեսնում⁹⁷ իմ մըտաց աչօքս և դողամ:
Ո՞վ բերէ զինքն առ իս, որ պահ մի խընդամ,
Կու քաղի շունչս յինէն, թէ ե՛րբ մօտենամ,
Եւ առնում պահ մի յափս և ուրախանամ,
Եւ հոգով և մարմնով ես անմահանամ:
Ես հաստատ և անբեկ նաւի կու մընամ,
Որ մըտնիմ ես ի նա՛ և այլ չերերամ:
Նաւապետ է Քրիստոս, ի հետ կու գընամ,
Քան ըզնա այլ ինձի ճարակ չունենամ.
Հասուցէ զիս յայն տեղն, որ ես կու ցանկամ...
Թող մաշիմ ի յայս հոգս և խիստ հընանամ.
Իմաստուն և խելօք ապա լինենամ.
Երբ առնեմ քննութիւն ու զլան իմանամ,

⁹⁷ Ֆրիկ, Բանաստ., տպված է «Կուտեսնում», իսկ «Արարատ», 1918, էջ 203 ունի «Ու տեսնում»:

Երբ սակաւ մի աստ լամ, նա՛ անդ խընդանամ.
Արարչէն ես պատիւ և փառ ըստանամ,
Որ հանգչիմ ես անդէն՝ և ի նա գոհանամ:

Նախ՝ նկատեմ, որ «ի նա գոհանալ», այսինքն «յարարիչն գոհանալ» դարձվածը նշանակում է՝ դավանել, խոստովանել, ճանաչել արարչին իբրև աստված: Ապա՝ Քրիստոսի՝ նավապետ լինելու համար իբրև համեմատություն՝ բերեմ հետևյալ շարականները⁹⁸.

Ծով կենցաղոյս հանապազ գիս արեկոծէ,
Մըրըրկեալ ալիք թըշնամին ինձ յարուցանէ,
Նաւապետ բարի, լեր անձին իմոյ ապաւէն:
Մերձ եմ յընկըղմիլ, օգնեա՛ ինձ, նաւապետ բարի,
Քանզի ծանրացան ի վերայ իմ բեռինք մեղաց...
Փըրկեա ի վտանգէ ըղնաւաբեկս ի յալեաց ծովուս...

Այստեղ երկար խոսվեց Յրիկի այս քերթվածի մասին իբրև մի օրինակի, թե նա ինչպես է հորինում: Բացի այդ՝ մանրամասն բերվեց դրա բովանդակութունը, որպեսզի պարզված լինի, որ մեր բանաստեղծի այս երկը զուտ կրոնական բովանդակութուն ունի. թեման է, ինչպես սովորաբար նրա մյուս կրոնական երկերինը, «հոգով և մարմնով անմահանալ», «անանց բարուն տիրանալ»: Եվ նա այդ բանին հասնել է աշխատում սովորական միջոցներով—լինել իմաստուն և աստեն ապաշխարել անդենի խնդության համար: Մի անգամ որ այս է քերթվածի նյութը, թույլատրելի չէ թեթև մոտեցումով,—ինչպես վարվել են,—ամբողջ քերթվածից պոկել հանել ծովի մեջ «գոհար» (=մարգարիտ) որոնելու պատկերը, որ տեսանք նախորդ 9-րդ պարագրաֆի վերջում ևս, և դրա մեջ գտնել ինչ որ ազգային բան⁹⁹, կամ «հասարակական մի նոր կյանքի» ձգտում¹⁰⁰: Այդ, կարծում եմ, կնշանակի բնավ չհասկանալ Յրիկի այս երկը, կամ թե բռնի կերպով շուռ տալ դրա կրոնական իմաստը և իր ուզած բովանդակութունը դնել մեջը: Գեթ հին բանաստեղծության նկատմամբ պետք էր լինել ուղղամիտ և ուղղատես: Նրա որոնած «գոհարը» կամ «մարգարիտը» ոչ թե հասարակական երջանիկ կյանքն է, այլ անդենի «միստիկական անմահ կյանքը», «անանց բարին», «հոգով և մարմնով անմահանալ»: Կրոնական բաների մասին խոսելու համար՝ պետք էր ծանոթ լինել նյութին և կրոնական լեզվին: «Գոհարը» կամ «մարգարիտը» կրո-

98 «Շարական հոգևոր երգոց», էջմիածին, 1861, էջ 132 և հտն.:

99 «Արարատ», 1918, էջ 202 և հտն. Տիրայր եպիսկոպոսի հիշված հոգվածը:

100 Յրիկ, Բանաստ. էջ 15, Մ. Մկրյանի հիշված Առաջաբանի մեջ. «Յրիկը... ձգտել է, երազել է հասարակական մի նոր կյանք, այնպիսի կյանք, որ կեղեքվող աշխատավորությանը կարողանար երջանկություն բերել: Իր այս ձգտումն ու մտորումները Յրիկն այլաբանորեն արտահայտել է մի քանի բանաստեղծություններում. երջանիկ կյանքը՝ նրա փնտռած մարգարիտը կամ զոհաբեր է, որը ձեռք բերելու համար բանաստեղծը պատրաստ է ամբողջ աշխարհը պտույտ գալ և ամեն մի դժվարություն հաղթահարել»:

նական լեզվի մեջ մի սիմբոլ է հենց այդ հոգևոր անմահության ըստ քրիստոնեական գաղափարի. այսպես, օրինակ, Կոմիտաս կաթողիկոսն իր հուշակավոր օրհներգության մեջ Հռիփսիմյան կույսերին անվանում է «վաճառականք առատք անյայտ մարգարտին» = «աներևույթ մարգարտի ճոխ վաճառականներ», այս դեպքում գնողներ, գնորդներ ըստ «վաճառական» բառի երկրորդ նշանակության: Բերեմ նաև Առաքել Սյունեցու ներբողյանից¹⁰¹ հետևյալ կտորը, որով նա գովաբանում է Գրիգոր Տաթև-վացուն. «Գրիգորիոս՝ վաճառականն անգին մարգարտին, որ զամենայն անցաւոր և զսնոտի՝ դիրազին վաճառեաց և առ ոչինչ համարեցաւ, և միայն զմարգարտն Քրիստոս առ ինքն ընկալաւ»:

Ֆրիկի երկերի մեջ ուրիշ դեպքերում էլ կիրառված են եկեղեցական գրականության մեջ սովորական դարձվածներ, արտահայտներ, պատկերներ և նմանները: Դրանք արդեն ընդհանուր տեղիներ են, բայց բանաստեղծից նորինորո ռեզնչված են, ուստի և կրում են յուրահատուկ դրոշմ: Այսպես են, օրինակ, իրեն հոգեպես հիվանդ համարելը ֆիզիկապես հիվանդի պատկերով, աշխարհիս կյանքը երազ ընդունելը, վերջին դատաստանն ու դժոխքը, որ բավական հաճախ նա նոր ու թարմ ձևով նկարագրում կամ հիշեցնում է ի վախ և ի զգուշություն մեղավորների, այսպես և հոգու և մարմնի միջնադարյան հակամարտությունը¹⁰²:

Հոգիս ի մարմինս ասաց.
«Ա՛յ տըխմար, ողորմ ու լալի,
Վաղըն դատաստան լինի,
Զիս առնէ որդի գեհենի»:
Հոգիս է տըխուր նըստեր,
Զով տեսնու՞ լալով գանգատի,
Թ՛ «Եղայ հարամու ընկեր,
Թալանեց 'լ արար զիս գերի»:
Ահա որ աշունն երեկ,
Կու շարժիմ, քամին կուտանի.
Յօդուածս ի թոռմիլ արեր,
Զինչ կըտրած ծառն որ ցամաքի:
Ոտիցս ի գնալ առնում,
Նա՛յ դողայ 'լ ի յետ կոլորի,
Աչերս իմ սակաւ գոցի,
Իմ թութակ լեզուս կու կապի...

Հորինում է հաճախ ոչ միայն սովորական ռճական ձևերով, այլև
Ս. Գրքից ակնարկներով՝ Ադամից սկսած, կամ զղջում է Ավետարանի

¹⁰¹ «Գիրք քարոզութեան... Գրիգորի Տաթևացուն, Ամարան հատոր», Կ. Պօլիս, ՌՃՂ = 1190 + 551 = 1741, էջ 719. «Առաքել վարդապետի ասացեալ ներբողեան առ քաջ հոգևորըն... Գրիգոր Տաթևացի...»:

¹⁰² Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 171. «Տաղ... վասն հոգոյ»:

խոսքերով և առականերով: Ներսէս Շնորհալու «Յիսուս որդի» երկի ձևով մի քերթվածի մեջ¹⁰³ էլ առնում է «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» հայտնի երգի տողերը: Եվ վերջապէս՝ կան ամբողջ բանքեր աստվածաշնչան նյութերի մասին, բոլորն էլ հորինված գունեղ, պարզ, թեթև ոճով և անձնական զգացմունքով:

11. Մի քանի ուրիշ գրական տեսակներ (գրական սեռեր):—Հաճախ նա իր երկերի մեջ ստեղծում է անկեղծ, հոգեբուխ աղոթքներ, աղաչական ու ողբագին եղանակով, որոնց մեջ խոսելով աստուծու հետ՝ ապաշարվում է մեղմ լիրիզմով, զգացվում է ցավատանջ հեղինակի ճշնշվածությունը, կարծես, մի ծանր բեռան տակ:

Իմ մեղքն ի վերայ ուսիս
Կու հակէ ի վայր կու տանի:

Ավելի ևս հաճախ խոր կրոնական ոգով տոգորված՝ ինչպես մի բարեհոգի ծերունի, զրույցի ձևով հանգիստ խրատում է իրեն, կամ իր անձով՝ ուրիշներին: Նրա խրատներն էլ, որ ընդհանրապէս ավետարանական բովանդակություն ունին՝ ուղղված անդենին, միշտ քաղցր ու համեղ են, երբեմն ժողովրդական ձևով:

Զայս վերայ ի՛նձ եմ խօսեցեալ,
Մի՛ մեղադրէք, խըրատ կու տամ:

Ուրիշներին չվիրավորելու համար այսպէս է ասում նա վերջին դատաստանի և դժոխքի մի զգածված նկարագրի մեջ¹⁰⁴: Բայց աշխարհի հարստահարիչները, աշխատավորների քրտինքով լավ ուտող-խմողները շատ բան ունին Ֆրիկի լեզվից նեղանալու. նա առիթ չի փախցնում ոչ միայն յոմորով, այլև դառն հեգնանքով, անգամ կծու սարկազմով ծաղրելու այնպիսիներին և նրանց վրա բանաստեղծական երգիծաբանություններ հորինելու: Ահա մեկը¹⁰⁵.

Է՛ անմիտ և անասուն,
Գիտե՛ս՝ զոր տեղիքն կուզես...
Հազար կապիճ մեղք ունիս,
Այդով ո՞նց երկինք ելանես:
Եղբա՛յր, թէ դու շա՛տ ուտես
Ու խըմես, նա՛ շա՛տ հառաչես,
Զասես, թէ դու մարդ ծընար,
Յիրաւի ի յէջ նըմանիս.
Երթաս թաւալիս յաղբիսն,

¹⁰³ Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 118 և հտն., «Նորձ Ֆրկանն ասացեալ բան պիտանի և լաւ»:

¹⁰⁴ Անդ, էջ 167—170:

¹⁰⁵ Անդ, էջ 155—158, «Բան շահաւէտ»:

Հետ թոքաս և հետ փուր հանես.
Այդով դու ի՞նչպես հասնիս
Յայն սըրբոց դասն որ դու կուզես...

Մի մեծ խրատի մեջ (47 քառյակ), որ սկսվում է «է՛ անօրէն և անառակ երիտասարդ» բառերով¹⁰⁶, ամեն երկու տողով նկարագրում է անառակ հարստի վարք ու բարքը և ապա ուրիշ երկու տողով՝ թե ինչպես պետք էր ապրել.

Դու զատամունքդ կըրճըտէիր,
Զինչ նենգաւոր հարբած ուղտոյ.
Քաղցըր պիտէր զինքըդ բանալ,
Անուշ խօսել հետ սիրելոյ:
Զլեզուդ մըխել ես չար ու սուր,
Չես ձանձրանալ յիշոնց տալոյ.
Փառաբանող ստեղծած է դա՝
Զտիւ և զգիշեր, զառաւօտու:
Բերանըդ պիղծ է ու զազիր՝
Ի յամենայն պիղծ ուտելոյ...
Զխռչակըդ լայն ես դու բացեր՝
Զհարամն անհոգ ի կուլ տալոյ...
Լանջացդ անուշ դայր քո յերակ,
Ձեռն կնոջ անօրինոյ...
Բազուկըդ հաստ էր և յաղթող՝
Վասըն կըուոյ և ծեծելոյ...
Ձեռքըդ պիղծ է և անմաքուր՝
Յաղտեղութեանց՝ և ի զրկելոյ...
Սիրտըդ լցած է նենգութեամբ,
Քան ըզգայլոյ և զառիծոյ...

Վերջին մասի մեջ կենդանի նկարագրում է, թե այդպես ապրողն և իր խրատն չպահողն ի՞նչ վիճակ է ունենում վերջին դատաստանին: Մի ուրիշ քերթվածի մեջ¹⁰⁷ սուր երգիծաբանությամբ դիմում է հարստին ու փարթամին՝ ծաղրելով նրանց նիստ ու կացն ու վախճանը.

Է՞ր ես հագել դո՛ւ նասիճ
Ու նըստել զինչ մէկ ի նուրն.
Ճորտեր են կանգնած յառջևդ.
Զըռօաշ գինին լընուին.

¹⁰⁶ Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 95—104, «Խրատ ոգեշահ ասացեալ Ֆրկանն վասն երիտասարդի և արբեցողաց»: Մի ուրիշ ձեռագրի մեջ «Խրատ ոգեշահ ասացեալ Ֆրկանն վասն ցանկութեան երիտասարդի շնութեան»:

¹⁰⁷ Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 127—129, «Բան մեկնութեան»:

Տառապելքն են ի դուռն եկել,
 Որ իւրեանցն կըտոր մուրային.
 Կանչէր թէ՛ ի զատ հանէք
 Յերեսէս, որ իրք շուզէին.
 Յորժամ դատաստան լինէր,
 Որ ըզքեզ յառաջ կոչէին,
 Ի՞նչ ես դու տուել նոցա,
 Որ ի քո՞ դուռն կու գային:
 Ո՞ւր են այն ամէն ճորտերն,
 Որ կանչեն անո՞ւշ պարոնին.
 Թող գան ու թափեն ըզձեզ
 Կըրակէն՝ ի հուր գեհենին:
 Ո՞ւր է քո ոսկի կապայն,
 Որ ծառայքն ի թէն առնուին.
 Ո՞ւր է փափուկ անկողինդ,
 Որ գիշերըն քեզ փրոէին:
 Այսօր ոչ կապայ ունիս,
 Ոչ անկողին ի մէջն ի հողին.
 Յայգուց հուր ու բոց ածեն
 Ի բերան ըռօաշ խրմողին...
 Ո՞ւր է ձեր ամէն դեկանն
 Ու թաւերն և շատ ծառանին
 Թող գան ու թափեն ըզձեզ
 Ի ձեռացըն չար տանջողին...

Այդպիսիներն իրենց արդարացնել են ուզում՝ իրենց արարքների համար մեղավոր բռնելով սատանային. այդ էլ ծաղրում է մեր բանաստեղծը¹⁰⁸.

Աղէկ քընընէ ըզքեզ,
 Ա՛յ յիմար, թէ ի՞նչ բանի ես.
 Զչարըն քո կամաւ գործես,
 Զսատանայ պատճառ դու դընես:
 Եղբա՛յր, քեզ երդումըն տամ,
 Սատանայ դու ե՞րբ տեսել ես.
 Ասա՛, թէ ի՞նչ կերպ ունի.
 Կամ ի յու՞մ բերնէ լսել ես.
 Դու զմիտքդ սատանայ զուգես,
 Ի յաշխարհս ի շուռ կու ածես.
 Սատանայ զայն ի՞նչ գիտէ,
 Զինչ որ քո մըտօքըդ քըննես.

108 Անդ, էջ 157.

Յայն կեանքն ո՞վ առնէ մըտիկ
Այդ պատճառիդ ինչ որ դընես:

Սնամիտ պիտի լինել կարծելու համար, թե Ֆրիկը չի հավատում , սատանայի, ինչպես և աստուծու գոյության¹⁰⁹. Նա վերևի տողերով միայն ծաղրում է մեղքը սատանայի վրա գցողներին և սատանային իրեն, թե չէ՝ մեր բանաստեղծը, ինչպես ընդհանրապես միջնադարում, ընդունում է սատանայի սաղրանքը նույնիսկ իրեն համար, բայց դրանով չի արդարացնում նա ինքն իրեն: Նա իրեն էլ է խիստ ծաղրում այդ նկատմամբ, այն էլ խորին ծերության օրերին իր լավագույն բանքերից մեկի մեջ¹¹⁰.

Ջանացի թէ լոյսն ելնեմ,
Ի խաւարըն խիստ մօտեցայ...
Ալիքս է դեղին դարձեր,
Նա մեղօք այլուի սեւացայ...
Ականջս խաբողին դըրի,
Ջաստուծո՞յ բանըն մոռացայ...
Բելիար ինձ զայս ասաց,
Թէ՝ «Քան զքեզ ինձ մէկ այլ չըկայ.
Ձիմ կամքս ես դու կատարել,
Ես քեզ տամ՝ զինչ քեզ պիտենայ,
Տանիմ ըզքեզ իմ դարպասն,
Որ անես աղէկ թամաշայ»:
Ձթըմբուկն էր ի ձեռն առել
Ու ինձի կ'ասէր, թէ՝ «Խաղա՛,
Որ ես հանգչիմ իմ դասովն
Ու եղբայրն իմ Բեղզէբուղայ.
Հանցեղ դու շընորհք առնուս,
Ով հայի փ քեզ՝ ծիծրղայ»:

Ահա թե ինչպիսի «թամաշայ»—տեսարան է բաց անում Բելիարը. նա հանդիսավոր կերպով բազմության առաջ պար է ածում իր կամքը կատարող ծերունուն և խաղք ու խայտառակ դարձնում նրան. Ֆրիկը մի բանքի մեջ¹¹¹ ինքն իրեն դիմելով ասում է, թե «մեծ ատեանի» ժամանակ՝

¹⁰⁹ Ֆրիկին աթեիստ էլ դարձրին. «Ֆրիկն իր մի քանի տողերի մեջ երևան է գալիս նաև որպես աթեիստ: Նա շառաշուն ապտակ է զարկում «անճառելի», «անքննելի», «անհղ» ասածուն: Ֆրիկ (ժողովածու), Երևան, 1937, էջ 66. հոդված Ե. Թորոսյանի:

¹¹⁰ Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 79—81, «Նորին Ֆրկանն է ասացեալ լաւ հաւատոյ». ուրիշ ձեռագրի մեջ. «Ողբանք զղջման ի հոգի ասացեալ Ֆրկանն»:

¹¹¹ Անդ, էջ 57 և հտն., «Նորին Ֆրկանն ասացեալ հոգեշահ», սկսվում է «Ֆրիկ զինչ . ծընծղայ ես դու» խոսքով:

Կապի քո բըլբուլ լեզուդ,
Ի յաճէն լինիս դու լեղակ,
Ո՛ւր են քո ամէն բաներն,
Հայերէն մասալ ու առակ:

Վերջին տողից պետք է եզրակացնել, որ նա որոշ թվով «մասալ ու առակներ» պիտի գրած լինի, բայց հայտնի է միայն մեկը¹¹², որ վերնագրի մեջ անվանված է «տաղ»: Երկու հարուստ եղբայր կային Մսրում, —ասում է նա:— Մեծ եղբայրն ուզում էր մորթել փոքրին, որպեսզի բոլոր հարստությունն իրեն մնա: Պատից մի աղյուս պատմում է իր գըլխից անցածները և համոզում մեծ եղբորը չգործել եղբայրասպանություն: Գեղեցիկ պատմված առակ է, որի բուն գաղափարն է մարդու ոչնչությունը: Խոսող աղյուսը սկզբնապես եղել է մի մեծ պարոնի մարմինը, որ վանազան արկածների հանդիպելուց հետո՝ բանեցվել է իբրև աղյուսի նշույթ¹¹³:

Այսպես՝ Ֆրիկը կիրառել է բազմազան բանաստեղծական ձևեր ու տեսակներ, երբեմն միևնույն բանքի մեջ: Նա և՛ ձևով, և՛ հարուստ բովանդակությամբ հանդիսանում է մի ինքնուրույն առաջնակարգ բանաստեղծ, որ հավասար գեղեցկությամբ երգում է և՛ իր անձնական կյանքի վիճակը, և՛ ազգային-քաղաքական և հասարակական խնդիրներ, արտահայտիչ դառնալով իր օրերի իրականությանը, պայքար մղելով ընդդեմ հարստահարիչների և խորը հավատալով ժողովրդի լավագույն ապագային: Նա միաժամանակ և լավագույն կրոնական քնարերգու է: Նա աչքի է ընկնում և այնու, որ աջողությամբ հորինում է զանազան տեսակներ, ոչ միայն իսկական քնարական քերթվածներ, այլև խրատական երկեր, երգիծաբանություններ, աղոթքներ և այլն, բոլորն անձնական զգացումով հեղեղված:

Վերջապես՝ այս էլ պիտի հիշել, որ նա շատ սիրում է նաև իմաստական ասվը, բայց ոչ իբրև մի առանձին տեսակ, այլ այդպիսի տողերով ու տներով նա համեմում է իր բանքերը, ինչպես վարվում են ժողովրդի մեջ շնորհալի խոսողները գործածելով առածներ: Կարծես այդպիսիներին էլ հետևում է և նրանց առածներից էլ օգտվում է մեր այս բանաստեղծը: Հաճախ նրա քերթվածների մեջ գտնում ենք մեծ վարպետությամբ հորինված մի քանի իմաստալից խոսքեր, որոնց մեջ խտացրած կերպով արտահայտվում է հեղինակի բուն գաղափարը կամ խրատ:

¹¹² Անդ, էջ 199—202, «Տաղ Ֆրկան ասացեալ ի վերայ եղբայրասպանին»:

¹¹³ Այս առակը նման բովանդակությամբ կա Վենետիկի Մխիթ. Ձեռագրատանը, № 1823 (Գ., է), էջ 579—582, 1690 թվականի մի տաղարանի մեջ «Առակ լաւ և պիտանի» վերնագրով: Վերջին երկու տողերն են՝ «Այս քանի բանս իւրմէն ասեր Աշըխ Քօշակն կունեճար»: Սկզբի և վերջի երկու տները, որ ձեռի տակ ունիմ, նման չեն Ֆրիկի գործին: Երևի, Քոշակը նույն բովանդակությունը վերապատմել է. բայց հավաստի կարելի է ասել միայն ամբողջը նկատի ունելով: Գուցե և Քոշակը յուրացրել է Ֆրիկի առակը:

տը, մեծ մասամբ իբրև բարոյախոսական եղրակացություններ: Այսպես, օրինակ, հետևյալները նրա մի երկից.

Զինչ զօրն ի բուն մարդըն խորհի,
Գիշերն ամէնըն խափանի...
Զինչ որ մարդոյ խորհուրդ լինի,
Ամէնըն հող է և քամի¹¹⁴:
Այն բազային եմ նմանի,
Որ փոքր որսին ոչ հաւանի.
Ով որ ածէ զաչքն այլ մեծի,
Քաղցած կենայ և անօթի...
Երբ ժամանակ մարդոյն ծըռի,
Երես ի վայր նա գըլորի,
Երթայ դիպնի հանցեղ դարի,
Որ մինչ ի մահն ոչ վըճարի¹¹⁵:

Կան քերթվածներ, որոնք մասամբ կազմված են իմաստական աս-
քերի շարքից. այսպես, օրինակ, նրա մի «հոգեշահ և պիտանի» բանքը¹¹⁶.

Իմ սի՛րտ, վատին մի՛ լսել,
Ու շարին տեղ իսկի մի՛ տալ.
Յայս աստուրորիս վերայ
Վատն իսկի մարդու չի մնալ:
Այն մարդն որ ինքն վատ առնէ,
Հանդիպի ինքն վատի մի այլ...
Յորժամ քո շարկամն ընկնի,
Դու ի քո սիրտըդ մի՛ խընդալ...

Թեպետ և այսպիսի խոսքերը հաճախված են Ֆրիկի երկերի մեջ,
բայց նա իմաստաբան քերթող չէ, այլ քնարերգու: Իմաստական ասքերը,
որ առաջ անվանում էին «ասք իմաստնոց», մի առանձին գրական տե-
սակ են կազմում, և ունենք բանաստեղծներ, որոնք սիրում են այդ և
հորինում են ամբողջական իմաստա-ուսուցական գրվածքներ:

ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԿԱՄ ՊԼՈՒՋ

ԻՄԱՍՏԱԿԱՆ ԱՍՔԵՐ

1. Իմաստա-ուսուցական բանաստեղծություն:— Առականների հետ
միաժամանակ 13-րդ դարի վերջին քառորդից ի վեր, մինչև 17-րդ դարը
և հետո, ծաղկում է իմաստական և ուսուցական կամ խրատական բա-

114 Ֆրիկ, Բանաստ., էջ 25, «Վասն ողբանք փոշիմանութեան»:

115 Անդ, էջ 26:

116 Անդ, էջ 89 և հտն., «Նորին Ֆրկանն ասացեալ հոգեշահ և պիտանի»:

նաստեղծութիւնը: Հայրենասիրական որոշ գաղափար արժարժեւել և ուսուցանել է եղել իսկապես նաև Ստեփաննոս Օրբելյանի «Ողբի» միտումը, բայց իմաստական բանաստեղծութիւն չէ այն: Վերջինս հորինված է սովորաբար միջին գրական հայերենով ու ժողովրդական ոճով և բովանդակութիւն ունի ընդհանրապես բարոյական գաղափարներ, երբեմն պարսավի կամ խորհրդածութիւն հետ միացած: Բանաստեղծներն իրենց ուրիշ երկերի հետ մեծ սիրով քերթում են նաև իմաստալից բանքեր կամ, ինչպես հնում անվանում էին, «ասք իմաստնոց», «բանք իմաստութեան», որոնց մեջ կան այնպիսիները, որ ժողովրդական առածների և իմաստալից ասույթների համեղ ու գունեղ վերակերտումն են: Որքան մեր միջնադարյան առակները ձևով մեծ մասամբ անմշակ են մնացած, այնքան ավելի գեղեցիկ են հորինված այս փոքրիկ իմաստական քերթվածները, որոնք մի քանի տողով, սեղմ և կուռ ոտանավորներով տալիս են մեզ երբեմն ընդարձակ աշխարհայեցութիւն: Դրանց իմաստաբան հեղինակները մեկ-մեկ փայլում են անձնական համարձակ, իրենց ապրած դարաշրջանի նկատմամբ՝ անգամ խիզախ տեսութիւններով, բայց նրանց ասքերը մեծ մասամբ, ինչպես մեր միջնադարյան առակները, տոգորված են քրիստոնեական բարոյական գաղափարներով, զբաղվում են կրոնական ուղղութիւն խրատներով, մերթ-մերթ նաև այնպիսի խնդիրներով, որ անձնապես հետաքրքիր են եղել քերթողի ժամանակի մարդկանց համար: Կան հարկավ և այնպիսի քերթվածներ, որոնց քարուղած գաղափարներն արժեք ունեն նաև ամեն տեղի և ժամանակի համար, քանի որ ընդհանուր մարդկային կյանքն է կազմում դրանց բանաստեղծների մտածութիւն նյութը: Թեպետև այդ քերթվածները պատարուն են բարոյակրթական քարոզներով, երբեմն կազմված են մի ամբողջ շարք իմաստական ասքերից—բարոյական սենտենցիաներից, բայց դրանց հեղինակներն իսկական բարոյախոսներ—մտրալիստներ չեն: Նրանց երկերն ուսուցական կամ խրատական լինելով հանդերձ՝ սովորաբար իսկական քնարերգութիւններ են, որովհետև ոգւոված են անձնական տրամադրութեամբ, ջշոտ և խորն զգացած, և բարոյական խրատներն էլ ըստ երևութին իրենց հեղինակների փորձառութիւն և ապրումների արգասիք են, ինչպես, օրինակ, Ֆրիկի և Կոստանդին Երզնկացու:

Այս տիպի, ինչպես և ընդհանրապես խրատական և հոգեշահ քերթվածները կազմում են մեր հին բանաստեղծութիւն հարուստ ճյուղերից մեկը, բայց դրանց զարգացման պատմութիւնն անել այժմ հնարավոր չէ, որովհետև դեռ չի կատարված բանասիրական աշխատանք, չեն ժողովված և հրատարակված բոլոր այդպիսի երկերը, որոշված չեն շատերի հեղինակներն և նրանց ապրած ժամանակը:

Այս իմաստական ասքերը հորինված են սովորաբար հայրենի չափով և լեզվով ու ձևով շատ նման են միմյանց. ուստի հեշտութեամբ հնարավոր է եղել դրանցից կազմել մեծ կամ փոքր շարքեր, մեծ մասամբ

առանց հեղինակների անվան, և այսպես էլ մտել են դրանք զանազան ժողովածուների կամ տաղարանների մեջ: Իբրև հեղինակներ հիշվում են Պլուզ և Ֆրիկ: Կան նաև սակավաթիվ այնպիսիները, որոնք խաչատուր Կեչառեցունը կամ ուրիշներին են: Դրանց մասին այստեղ հնարավոր չէ առանձին մանրամասնություններ խոսել: Հիշենք այսպիսի ոչ մեծ տաղաշարերից մի հատին, որ սկսվում է «Կուզես որ ազիզ կենաս» տողով, որ կա և՛ Ֆրիկի անունով, և՛ անանուն¹¹⁷: Դրա մեջ կան նաև քառյակներ Պլուզի անունով վերևում հիշվածներից, ինչպես և սիրո տաղերից: Բերենք առաջին երկու քառյակները, որոնց քարոզած խրատը խոնարհ և կակուղ բնավորության՝ մասին՝ շատ էլ չի հարմարվում Ֆրիկի ոգուն¹¹⁸.

Կուզես որ ազիզ կենաս,
Որ ամէն մարդ ըզքեզ սիրէ՝
Դու հողու նրման կացիր,
Որ ամէն մարդ ըզքեզ կոխէ:
Քանց զերկաթն այլ ի՞նչ ամուր,
Որ կըրակըն զինք կու հալէ.
Դու ջրրի նրման կացիր,
Որ կըրակն ի քենե վախէ:

Դնենք այստեղ մի իմաստական ասք ևս գիտություն և ուսման մասին¹¹⁹.

Մտիկ կանթեղին արա,
Ջուրն ու ձէթն ու լուսն ի շարս.
Կանթեղն է մըտաց նրման,
Ջուրն ուսման, ձէթըն գիտութեան:
Քանի միտք դու սո՛ւրբ ունիս,

117 Տպված է Կ. Կոստանյանցի «Նոր ժողովածու, Գ. պրակ. Միջնադարյան հայոց տաղեր և ոտանավորներ» հրատարակության մեջ, Թիֆլիս, 1896, էջ 35—40. առնված է մի ձեռագրից, որի մեջ վերնագիրն եղել է՝ «Ֆրկան ասացեալ զայս տաղս», մի ուրիշի մեջ նույնն անանուն է եղել:

Այս տաղաշարքը ես ունիմ Պետական թանգարանի № 383 ձեռագրից, վերնագիրն է՝ «Տաղ հոգոյ և մարմնոյ», անանուն: Նույնը էջմիածնի Մատենադարանի № 2394, էջ 176. անանուն. իսկ էջմիածնի Մատենադարանի № 3081, էջ 127 ր՝ «Ֆրկան ասացեալ զայս տաղս» վերնագրով:

118 Այսպիսի իմաստական ասքերի շարքեր կան Վենետիկի Մխիթարյան զրադարանի ձեռագրերի մեջ, № 74 (Ա. Տ.), էջ 255—258. անդ, 730 (Զ. Ա.), էջ 85—87, անդ, № 1339 (=739 Ա. Բ.), էջ 21—34: Այլև Cod. Antonian, ձեռագրի № ՃՂԳ. fol. 11—15 «Տաղ Աղամայ» վերնագրով:

119 Վենետիկի Մխիթար. Մատ. № 1339 ձեռագրի մեծ տաղաշարից: Տե՛ս և Նահապետ Քուչակի Դիվանը, էջ 91, հԱ:

Որ կարող ես սիրող ուսման¹²⁰,
Գիտուն է հոգիս պայծառ,
Որ լուս տայ քեզ ի մըթութեան:

Մի անգամ որ իմաստական ասքերի ամբողջական ժողովածուներ դեռ չեն կազմված և հեղինակներն ըստ հնարավորին դեռ չեն պարզված, և դեռ չեն կատարված մենագրական աշխատանքներ, հասկանալի է, որ այժմ կարելի չէ, ինչպես վերևում նկատվեց, դրանց զարգացման ընթացքը որոշել և ձևն ու բովանդակությունը բնութագրել ինչպես հարկն է:

Բավականանում ենք այս գլխի առաջին պարագրաֆի մեջ գրվածով: Ավելացնենք միայն, որ ոչ միայն իմաստաբան հեղինակների անձնական, այլև ազգային ոգու և պատմական փորձառության արտացոլումն ևս անշուշտ մեծ է դրանց մեջ:

13-րդ և 14-րդ դարերում բանաստեղծներից առանձնապես աչքի են ընկնում՝ բացի Ֆրիկից, որ քնարերգությունների մեջ հաճախ իմաստական ասքեր է խառնում, նաև Խաչատուր Կեչառեցին, որ տեսել ենք, այլև Հովհաննես (Յովհաննէս) և Կոստանդին Երզնկացիները:

2. Երզնկացի իբրև առևտրական և կուլտուրական կենտրոն:—Այս քաղաքը, հին Երիզա (Երեզ) ավանը, հնագույն դարերից ծանոթ է իբրև կռապաշտական կրոնական կենտրոն: Քրիստոնեական շրջանում նշանավոր է դարձել քաղաքից ոչ հեռու, արևմտյան կողմում, Սեպուհ լեռն իր Ս. Լուսավորիչ և այլ վանքերով ու ճգնարաններով: Այնտեղ, ինչպես և շրջակայքի ուրիշ վանքերում, կենում էին ոչ միայն կրոնավորներ ու մենակեցներ, այլև գրագետներ, որոնք ձեռի տակ ունեին շատ գրքեր և ուսում էին տալիս երիտասարդ սերնդին: Կանաչով և ընտիր պտուղների պարտեզներով շրջապատված Երզնկա քաղաքը, Եփրատ գետի վրա, այլև նրա բարեբեր գավառը (հին Եկեղիք), կարևոր դեր է խաղում թաթարների իշխանության օրով: Սահմանագլխի մի մեծ քաղաք էր այն, որից արևմուտք, Փոքր Ասիայում, տարածվում էր Հոռոմի (Հռոմ, Ռոմ) տերությունը—Իկոնիայի սուլթանությունը: Առևտրական տարանցիկ մեծ ճանապարհը Կիլիկիայից գալով՝ թուրքերի իշխանության երկրից հասնում էր Երզնկա, այստեղից անցնում դեպի Մեծ Հայաստանի ներսը և դեպի հարավ՝ Թավրիզ քաղաքն և դեպի հյուսիս՝ Սև ծովի ափերը¹²¹: Համբավավոր վենետիկեցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոյի ուղեգրության (1271—1295 թթ.) մեջ կարդում ենք Մեծ Հայաստանի մասին¹²². «Այս

¹²⁰ Անդ, 6-րդ և 7-րդ տողերն այսպես.

Դու սիրով ջանա ուսման,

Հոգիդ է պայծառ գունով . . .

¹²¹ Տե՛ս սույն հատվածի սուղին գլխի 3-րդ պարագրաֆը՝ «Թաթարական իշխանությունը 13-րդ դարում»:

¹²² «Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ», հատ. Ա (1253—1532 թթ.), Երևան, 1932, էջ 48 և հուն.: Տարանցիկ առևտրականն է Թավրիզ:

մի մեծ երկիր է: Սկսվում է մի քաղաքից, որ կոչվում է Արզինկա [Երզնկա], ուր հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզները: Նա ունի որևէ վայր գոյություն ունեցող բնական աղբյուրներից լավագույն բաղնիքները: Երկրի ժողովուրդը հայեր են, որոնք հպատակվում են թաթարին: Բազմաթիվ քաղաքներ և գյուղեր կան երկրի մեջ, բայց նրանց քաղաքներից ամենեն ընտիրը Արզինգանն է, որ արքեպիսկոպոսական թեմ է, և Արզերոն [=Արզրում] և Արդիդի [=Արճեշ]»: «Մի ավանում, կոչված Պայպուրթ, որ անցնում ենք Տրապիզոնից Թավրիզ գնալիս, կա արծաթի հանք»¹²³, Երզնկան իր նշանակությունը պահում է մինչև 15-րդ դարի մեջերը: Ռույ Գոնցալես դի Կլավիխոյի ուղեգրության (1403—1406 թթ.) մեջ¹²⁴ ասված է. «Երզնկա, Սուրմալու [=Սուրմառի], Իգդիր և Խոյ քաղաքներն այդ ժամանակում քաղաքական և առևտրական կարևոր կենտրոններ էին: Թավրիզը Պարսկաստանի առևտրական մայրաքաղաքն էր այդ շրջանում: Առևտրական ճանապարհը Կենտրոնական Ասիայից գալիս էր Թավրիզ և ապա դեպի Սև ծովի նավահանգիստները, մասնավորապես Տրապիզոն»: Երզնկա քաղաքն այսպես է նկարագրված¹²⁵. «Ամեն քայլափոխին կային շատ գեղեցիկ պարտեզներ և այգիներ: Հայերն են շինել Արզինջան [=Երզնկան] և քաղաքի պարտեզներում կարելի է տեսնել շատ տեղեր քարերի վրա փորագրված խաչի նշանը... Քաղաքը շատ բազմամարդ է, և այնտեղ կարելի է տեսնել շատ գեղեցիկ փողոցներ և հրապարակներ: Շատ պաշտոնական անձնավորություններ ապրում են այստեղ, որոնց մեծագույն մասը հարուստ մարդիկ են, և կան շատ փարթամ վաճառականներ»: Հիշվում է Թահարթեն անունով մի հայ իշխան Երզնկայի: Առևտուրը հայերն են անում. «Արզինջանի հողերից բազմաթիվ կարավանները տանում են վաճառականական շատ ապրանք, գալով Սուրիայից գնում են Թուրքիա» [=Հոռոմ]¹²⁶:

Հովհաննես Երզնկացու պատանությունից և երիտասարդության ժամանակ, 13-րդ դարի երկրորդ կեսին, Երզնկա քաղաքն և իր շրջակա վանքերը եղել են ծաղկած դրություն մեջ: Քաղաքի առաջնորդ եղել է Սարգիս եպիսկոպոսը, մի շինարար և ուսումնասեր անձ. իսկ կառավարիչ իշխանը՝ նրա որդին՝ պարոն Հովհաննեսը, որ հետևող է եղել իր հոր օրինակին, երկուսն էլ վայելել են մեծ վստահություն դաների կողմից:

14-րդ դարում և հետո՝ Երզնկան հաճախ անցնում է թուրք ու թուրքմեն ցեղերի մեկի ձեռքից մյուսին, բայց, ինչպես վերևի նկարագրից տեսունք, ընդհանրապես պահում է իր նշանակությունն իբրև առևտրական կենտրոն, միաժամանակ և հայերի համար իր վանքերով իբրև մի կուլտուրական վայր: 13-րդ և 14-րդ և նույնիսկ 15-րդ դարերում Երզնկայից ծագել են մի քանի նշանավոր եկեղեցականներ և գրագետ վարդապետ-

123 Անդ, էջ 60 և հտն.:

124 Անդ, էջ 68:

125 Անդ, էջ 95:

126 Անդ, էջ 97:

ներ: Այս քաղաքի և իր շրջակայքի կոլտուրական կյանքի արտադրությունն են ահա և մեր երկու ականավոր գրողներն՝ Հովհաննես և Կոստանդին Երզնկացիները:

3. Հովհաննես Երզնկացու կենսագրության մասին բավական տեղեկություններ ունենք իր գրվածքների հիշատակարաններից և ուրիշներից¹²⁷: Նա ծնված է շուրջ 1250 թվականին Երզնկա քաղաքում, ուստի կոչվել է Երզնկացի, Երզնկայեցի: Իր ձեռով գրած մի գրքի մեջ գրել է իրեն համար. «Նուսատ և տկարոգի Յոհաննէս Երզնկայեցի, սպասաւոր բանի»: Մխիթար Գոշի առակների մի մասի արտագրության հիշատակարանի մեջ 1294 թ. նա գրում է. «Զտարտամ գրիչս ՎՅոհ. ծանօթ բանի և տեղեաւ Երզնկացի, իսկ այժմ Ծործորեցի, աղաչեմ շմոռանալ...»¹²⁸: Հովհաննեսը, որ հայտնի է նաև Պլուզ (կապուտաշուի) մականունով, ուսումն առել է Սեպուհ լեռան Ս. Մինաս վանքում, բայց այնտեղի ուսումով չի բավականացել: Նա մոտիկ վանքերն էլ այցելելուց հետո անցնում է հյուսիս-արևելյան Հայաստան և աշակերտում համբավավոր Վարդան Արեւելցի վարդապետին Կայենո ձորի մի վանքում: Նա 1271 թ. վերադառնում է Երզնկա, և տասը տարի հետո այստեղից դնում Կիլիկիա, ուր, իբրև մեծ հեղինակության տեր վարդապետ, լավ ընդունելություն է գտնում ժամանակի կաթողիկոսից և Հայոց թագավորից, պարապում է ուսուցչությամբ: 1284 թ. նրան գտնում ենք Տփղիս քաղաքում: 13-րդ դարի վերջերում նա հաստատված է Արտազու Ս. Աստվածածնի կամ Թադեոս առաքյալի վանքում, Ծործոր գյուղի մոտ շինված, ուստի կոչվում է նաև Հովհաննես Ծործորեցի: Ինչպես ուրիշ տեղերում՝ այստեղ էլ այս վանքի առաջնորդը, Զաքարիա անունով մի ուսումնասեր անձ, սիրով ընդունում և պահում է նրան: Այստեղ էլ նա պարապում է նաև գրական աշխատանքով. 1316 թ. մի անգամ էլ ճանապարհորդում է ի Կիլիկիա և վերադառնալով Արտազու վանքը, այնտեղ էլ երեւի ապրել է մինչև մահը, որի ճիշտ թվականը հայտնի չէ. դնում են մոտ 1326 թ.: Վերջին գրական աշխատություններից մեկը, եթե ոչ վերջինը, որ հիշվում է, է 1321 թ. կատարած մի թարգմանություն լատիներենից, որ նա սովորել էր, երևի, Կիլիկիայում եղած ժամանակ:

4. Երկերը:— Հովհաննես Երզնկացին իր ժամանակի գիտնական վարդապետի մի տիպարն է, որ պարապում էր միաժամանակ և՛ ուսուցչությամբ, և՛ գիտությամբ, և՛ գրականությամբ, և՛, ինչպես ուրիշները, աղատ ժամանակին նաև գրչությամբ, այսինքն ձեռագիրներ էր արտագրում: Նա ունեցել է ճարտար լեզու, և ամեն տեղ, ուր գնացել է, ճառեր է ասել և հիացում պատճառել իր ճարտասանությամբ, միշտ քարոզչություն է արել և սովորեցրել: Լինելով ուսումնասեր՝ բազմակողմանի հմտության տեր է դարձել, աշխատելով իբրև մեկնիչ, տոմարագետ, քի-

127 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատ. Բ, էջ 457—493. «Երզնկա և Յովհաննէս Երզնկացի»:

128 Էջմիածնի Մատ. ձեռագիր № 2238:

րականագետ: Հորինել է ճառեր ու ներբողներ, այլև իբրև բանաստեղծ՝ տաղեր ու շարականներ և այլ քերթվածներ: Նրա աշխատություններից մի քանիսն արդյունք են ուրիշների դրոման. այսպես՝ 1280 թ. Երզնկայի Ս. Գրիգոր վանքի միաբանության խնդրով գրել է «Կանոնք և սահման միաբանութեան եղբարց»։ Կաթողիկոսի և ուրիշների դրոմով հորինել է Դիոնիս Թրակացու Քերականության մեկնությունը, նկատի ունենալով հին մեկնությունները:

Տփղիսում նրանից խնդրում են, և նա գրում է «Յաղագս երկնային շարժման»։ Այս ուրիշներն էլ խնդրում են նույն նյութի վրա գրել բանաստեղծություն, և նա գրում է «ան» հանգով հաղար տողով ոտանավորներ¹²⁹, նկարագրելով երկինքն ըստ ժամանակի հասկացության, երբեմն և դիմառնաբար երկնքին դիմելով: Արվեստի տեսակետից սակավաթիվ գեղեցիկ տողեր միայն կան միջին, ինչպես հետևյալը՝ «Ներբողական գովեստ երկնի»:

Ո՛վ սքանչելի ձեղուն յարկի այս մեծի տան,
Ի բարձրելոյն բանէ ձգեալ որպէս խորան...
Դու յարկ մեծին ձեռամբ շինեալ արքայական,
Ջահք ի բարձանց ի քեզ կախեալք անշիջական,
Դու անթառամ ծաղկանց լուսոյ մեծ բուրաստան,
Որք յանդաստան քո գեղեցիկ ծաղկագրեցան.
Ոչ թէ միայն քո պարանոց զարդարեցան,
Այլ բովանդակ մարմին և անձն շքեղացան:
Յոյժ մեծութիւն քո հրաշագեղ անշափական,
Հանդերձս նուրբ և պատմունճան քեզ կարգեցան,
Ոչ թէ միայն կրկին ակունք որք ճոխացան,
Այլ յոգնակի ակունք լուսոյ շարադրեցան,
Եւ մարգարիտըս լուսափայլ որք յեռեցան
Ընդ գիշերոյ սպիտակափայլ ջահ ճախրական,
Իսկ ի տուէ բազմափայլիւն բոց կայծական,
Յոր գիշերոյն աղօտ փայլունքն ծածկեցան¹³⁰:

Հաճախ նկարագիրն անում է իբրև ալլաբանություն կամ իբրև խորհրդանիշ—սիմբոլ որևէ կրոնական հավատալիքի կամ մարդկային կյանքի մի երևույթի, ինչպես, օրինակ, հետևյալն արեգակի մասին.

129 Տպագրված է Նոր Նախիջևանում 1792 թ. «Տետրակ համառօտ և լի իմաստնախոհ բանիւք, արարեալ հոգելից և իմաստուն վարդապետին Յօհաննիսի Երզնկացոյ, որ և ասի Մործորեցի...»: Հեղինակի առաջաբանի վերնագիրն է. «Յաղագս երկնային շարժման, Յօհաննիսի Երզնկացեոյ շարադրեալ իմաստնոց բանից ի խնդրոյ բարեպաշտ և երկիւղազարդ պատանւոյն պարոն Վաղթանկայ»: Անում է իր աշխատության ծագման պատմությունը: Երկրորդ մասը (էջ 21 և հտն.) ունի վերնագիրս՝ «Յաղագս որ ի սմա եղեալ բանիցն՝ կանխաբանութիւն». համառօտ դնում է իր քերթվածի բովանդակությունը. Գրել է «ի խնդրոյ բարեպաշտ իշխանին Ապլոցի»:

130 Անդ, էջ 51:

Այլ և զպայծառ լուսոյն աղբիւր միշտ հոսական,
 Ըզգեղեցիկ ական աշխարհի լոյս ցուցական,
 Զնա ի կամարըդ քո բերես ջահ փայլական,
 Որ զկերակուրդն հրոյ բաշխէ բնաւից պիտան:
 Սա մեզ խրատ օրըստօրէ քարոզական,
 Ըզմահ և զկեանք օրինակէ դէմ յանդիման,
 Առաւօտուն ծագմամբ զծնունդդ մայրական,
 Երեկոյն թաղմամբ ըզմուտն ի գերեզման:
 Սա զօրինակ բերէ լուսոյն անեղական,
 Որ ի ծոցոյ հօրէ ծընունդ որդի և բան:
 Յարեւելից գեղով ծագէ փեսայական,
 Արագապէս ընթացս առեալ հրսկայական,
 Զարեգսականն արդարութեան պատմէ ըզբան,
 Զաննիւթ լուսոյն մեզ քարոզէ լոյս եղական¹³¹:

Հովհաննէս Երզնկացուց մնում են բազմաթիւ և բազմազան բովանդակութեամբ երկեր, բացի վերևում հիշվածներից նաև շատ ճառեր, մի «Ներբող ի սուրբ Լուսաւորիչն», որ ասել է Լուսավորչի տոնի օրը նրա անունով վանքում Սեպուհ լեռան վրա, մեկնություններ, խրատական երկեր, ոտանավորներ խրատական բովանդակությամբ, այլև տաղեր, շարականներ և այլն¹³²: Սրանց մեջ նա հաճախ ցուցաբերում է ջերմ սրտագին զգացումներ դեպի հայկական սրբավայրերը և անցյալը: Նրա բանաստեղծությունները, ցավոք, դեռ չեն հավաքված և միասին հրատարակված մի ամբողջական ժողովածուի մեջ:

Նրա անունով մնում են և բազմաթիւ իմաստական ասքեր ևս, առանձնապես հայտնի են մի մեծ շարք ասքերը՝ «Երգ Պլուզ վարդապետի ասացեալ» վերնագրով¹³³:

5. Հովհաննէս Պլուզի աշխարհալացքը: Մարմնի իրավունքը:— Մեր այս գրողն իր ասքերով հանդիսանում է իբրև իսկական իմաստաբան քերթող, հանգիստ ու գիտուն վարդապետ, լուրջ բնավորությամբ, ավելի մտածող, քան զգացող: Նա իր ժամանակի աշխարհիկ ոգին շատ ուժեղ և բյուրեղակերպ ձևավորել է իր ասքերի մեջ: Արդարև նա դեռ երևան է բերում մի քրիստոնեական հոռետեսություն, բայց արդեն խիստ տարբեր նախորդ շրջանի հայացքից: Աշխարհը նրա համար այլևս մի հառաչանքի հովիտ չէ, լի շարժարանքներով ու շարիքներով, այլ մի զվարթ կյանքի վայր, որը, սակայն, իր մեջ ունի մի մեծ հակադրու-

¹³¹ Անդ, էջ 54 և հտն.:

¹³² Մանրամասնությունը տե՛ս Գ. Զարհանալյան, Հայկ. հին դպր. պատմ., էջ 750—767, «Երզնկացույն երկասիրությունք»:

¹³³ Զեռի տակ ունիմ վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 324 թ. բ. ձեռագրից հատուկ արտագրությունը: Նույնը մեծ մասամբ տպված է Վ. Փափազյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, վերջի «Նմուշների» մեջ, էջ 81:

թյուն—մահը: Եվ որպիսի՜ գեղեցիկ պատկերավորությամբ, սեղմ ու լի բովանդակությամբ, մի քսուկակի մեջ կարողացել է արտահայտել նա այդ:

Աշխարհս է կանաչ մարգեր,
Մենք ի մէջն ենք կաքուռ ձագեր.
Գրրողն է եղել բազա,
Կու կըրէ մէկ մէկ դար ի վեր:
[Վարիանտ՝ Հրեշտակնին արծիւ դարձեր,
Կու տանին զմեզ մէ՛կ մէկ ի վեր]:

Մարդս չի կարողանում ուրախ և երջանիկ զգալ իրեն, որովհետև մարդկային վիճակը և կյանքն իսկ անկայուն է.

Աշխարհս ի տուապ նըման,
Որ ի վեր ՚ւ ի վայր թաւալի.
Վերինըն ի վայր դառնայ,
Եւ վարինն ի վեր ոլորի:

Մըտիկ դու հիւսանն արա՛,
Որ թապութ ՚ւ օրոցք շինէ նայ.
Մէկըն գայ և մէկն երթայ,
Նայ իւր բան պակաս չի մընայ:

Այսպես, ուրեմն, ծնունդ ու մահ միասին են շարունակ և այս երկուսի մեջ մարդու բախտը վեր ի վայր է թավալում: Անզգալի անցնում է կանաչ երիտասարդությունը, կարծես իսկույն վրա է հասնում ծերությունն իր երկյուղով, որ մարդու սիրուն շինվածքն անսպասելի պիտի քայքայվի:

Աշխարհս է ի ծով նըման,
Ով որ գայ՝ անթաց չի մընայ.
Յայս ծովս ես ի նաւ մըտայ,
Գընաց նաւս, և ես չիմացայ:

Եզեր մօտեցեր է նաւս,
Վախեմ թէ քարի դիպենայ,
Քակտի իմ աղուոր շինուածս,
Ու տախտակըս մէ՛կ մեկանայ¹³⁴:

134 Վարիանտի մեջ ավելացրած է այս քառյակը.

Երթամ աղաչեմ զաստուած,
Որ հանէ դիհաց մի քամի,
Այս մըթանըս լոյս մի տայ,
Զմեզ բարի երկիր մի հանի:

Եվ մարդիկ կարավան կապած գնում են անդենը, առանց կշտանալու աշխարհից:

Շատ թագաւորաց մեծաց
Յիմաստնոց արանց լըսեցի,
Թ'այնչափ չըկըշտանայ մարդն
Աստնւորովս, ինչ որ մեռանի.
Տանին գերեզման դընեն
Եւ հողով իւր աչքըն լըցուի.
Ապա փոշիմնայ 'ւ ասէ,
Թէ հերիք է 'ւ այլ չի պիտի:

Մի անգամ որ մարդս անվերջ չի վայելում կյանքը և իր աշխատանքը և ծերություն ու մահ կա, հետևաբար ունայն է ամեն ինչ և անօգուտ՝ ամեն վաստակ: Կյանքի այս անկայունությունն ու մահն են ձգում մեր իմաստաբանին հոռետեսության մեջ, թե չէ՝ կուզեր նա իբրև «կաքավի ձագ» անվերջ ապրել «կանաչ մարգագետնում»:

Աշխարհս է ոչինչ նման,
Շատ դատին, դառնան փոշիման.
Հալալ ու հարամ այնեն,
Հոս թողուն 'ւ ի հոն կու գընան:

Հոռետեսությունը շատ բանաստեղծների տառնում է դեպի հաճույքը, րոպեական վիճակի վայելչությունը, բայց այս կենսուրախ հայացքը մեր գրականության մեջ 17-րդ դարի վերջերին է առաջ գալիս, իսկ 13-րդ դարը դեռ շատ մոտ էր հին կրոնական շրջանին: Ուստի ինչքան էլ մեր բանաստեղծի հոռետեսության հիմնական պատճառն աշխարհասիրությունն ու կենսասիրությունն է, բայց նա լուկ համակվում է տխուր վըշտով՝ չհամարձակվելով անգամ դրա պատճառը բացահայտ շեշտելու կամ աշխարհն ու կյանքը երգելու: Ուրիշներին նույն հոռետեսությունը տառնում է դեպի ամենայնի ոչնչացումն և անտարբերությունը. բայց մեր բանաստեղծը դեռ բարեպաշտ քրիստոնյա է. նա հավատում է անդենի կյանքին: Ուստի նրա համար ամեն բան ոչինչ է, բացի գիտուն լինելուց, գիտությունից ու բարի գործից, հատկապես աղքատասիրությունից, ինչ որ Ֆրիկն էլ քարոզում է, այն էլ աստենիս արարքներն անդենի նկատմամբ:

Մանկտի՛ք, երբ ի հաց նըստիք,
Ձէնեցէք աղքատք ձեզ ընկեր.
Մեռնիք 'ւ ի յանդէն երթայք,
Կու նըստէք մէկ մ'այլ ի վեր:

Բայց բարեգործությունը, աղքատասիրությունը, որ արվում է «վարձքի» համար, դեռ բավական չէ: Որովհետև մարդ չկա, որ մեղա-

վոր շլինի. պետք է ուրեմն զղջալ, սգալ, մեղքը լալ: Սակայն կարո՞ղ էր արդոյք մեր իմաստաբան Պլուզն իրագործել այդ: Մի Գրիգոր Նարեկացի 10-րդ դարում՝ համակերպվելով իր ժամանակի որոշ դասի փոխհարաբերությանը՝ կարողանում էր շարունակ սգալ ու ողբալ, որովհետև նա խորը համոզված էր, որ աշխարհն ու կյանքը վատ է, և մի՛միայն չարիք. նա մերժում էր աշխարհը, մեռցնում մարմինը, որ միանար աստուծու հետ, և այդ էր անվերջ քնարերգում նա: Հովհաննես Պլուզն,— և իր պես մտածող ուրիշները,— անընդունակ էր այդպես վարվելու. նա չէր կարող ուրանալ աշխարհը, մեռցնել մարմինը. ուստի նրա ապաշխարական երգը սառն է հնչում և չի փրկում նրան.

❧

Եւայ ժողովեցի զիմ մեղքն
Ու դրրի առջեւ ու լացի,
Յանդէնն քարւան կ'երթար,
Շալկեցի 'ւ ի հետ զընացի.
Հրեշտակն այլ ի դէմս ելաւ,
Թ' «Ո՞ւր կ'երթաս ողորմ ու լալի.
Այդ շալակդ որ դու ունիս,
Անդէնին քեզ տեղ չի ընկնի»:

Պլուզը ոչ միայն գործնականորեն չի կարողանում հետևել նախորդ շրջանի միստիկական ձգտումներին ապաշխարությամբ, այլ նա տեսականորեն էլ արդեն հակառակ է դրան. նա մարմինն գիտակցաբար տալիս է իր իրավունքը: Նա մարմինն ու հոգի, այս երկուսը միմյանց հավասար ընկերներ է համարում սկզբունքով, իր ժամանակի համար մի խիզախ տեսությամբ: Բերենք նրա նշանավոր քերթվածք, որի մեջ նա սլարգում է իր տեսական տմբողջ միջնադարի մտքերն զբաղեցնող խնդրի մասին:

Երկուս ի մէկտեղ բերած,
Զերդ զընկեր կ'ասեն թէ՛ պահէ՛.
Ու շորս բընութիւնս օտար,
Հետ իր(ե)րաց կ'ասեն թէ՛ սազէ՛:
Զայս շորս յիրար ո՞նց պահեմ,
Ամեն մէկ յինքըն կու քարշէ,
Զիս հոգս ի յայսոց միջին,
Զերդ կըրակ ըզմոմ կու հալէ:
Հողըս շոր խուշկիկ առնէ,
Ջուրս գէճ կու ցըրտացընէ,
Քամին զիս յերեք ունի,
Կըրակին բոցըն կու վառէ:
Հանցեղ սիրելի շարկամ
Մէկտեղ ո՞վ իսկի տեսեր է.
Հոգիս թէ ի վեր քարշէ,

Հողըս ծանր ր վայր կու հակէ:
Վախիմ թէ հողոյս լըսեմ,
Նա՛ հոգո՛յս բանըն դըժարէ՛.
Եւ հետ հոգոյն ո՞վ թըռչի,
Երբ նորա տունըն հեռի է:

Բանաստեղծը նույնիսկ երկբայում է, թե կարելի լինի իրար հետ իբրև ընկերներ հաշտ պահել հոգին ու մարմինը, որոնք իրար հակառակ ու «չարկամ» են, ինչպես չորս տարրերը: Նա հնարավոր չի համարում մարմինը թողնելով՝ հոգու հետ գնալ. և ոչ ոք էլ չի կարող հոգու հետ վեր սլանալ, ասում է նա, քանի որ «Նորա [=հոգու] տունը հեռի է»: Բացի այդ՝ կենդանի մարդը մի թույլ էակ է՝ կազմված լինելով չորս տարրերից, որոնք իրար անմասն են, մեկմեկու չարկամ են, միմյանց հակառակ ազդեցություն ունին, և մարդս նրանց պահանջին ենթակա լինելով՝ անհրաժեշտորեն պիտի կատարե նրանց, որ է՝ իր մարմնի կամքը: Բերենք և հետևյալը, որ կա իբրև շարունակություն նախորդ քերթվածի.

Հինգ դուռն է ի բաց թողած,
Թէ՛ փակէ՛ որ գող չի մտնէ.
Ըզգողըս ես տանէս ունիմ,
Որ զդրոներս ի բաց կու պահէ:
Շաղուած ես ի չորս իրաց,
Այդ ցեղ շէնքդ ամուր չի լինի.
Օղըն հողուն ի՞նչ նըման,
Հուրն ու ջուրն են խիստ ատելի.
Ի հակառակէ ստեղծած,
Եւ եղած ես մարդ կենդանի,
Վերնայ օդն ու հուրն ու ջուրն,
Եւ մարմինդդ դառնայ փոշի:

Այսպես ուրեմն, մարդուս մարմինն ունի հինգ զգայարաններ, որոնց դռները բաց է թողած և կարելի չէ փակել և կտրվել աշխարհից. մարդս թույլ չուզի բավարարություն պիտի տա մարմնին, որը կարելի չէ մեռցնել հոգին փրկելու համար: Այսպիսի աշխարհայեցությամբ վերջ է տրվում հին կրոնական քնարերգությանը, որ միստիկական բնավորություն ուներ և արտահայտվում էր անվերջ ողբասացությամբ ու մարմինը մեռցնելու ճիգերով: Եվ եթե այժմ էլ բանաստեղծը դեռ քարոզում է մեղքը լալ ու սգալ, այդ ինքն անկարող է անել. դա մի երանելի վիճակ է, որ իրենից շատ հեռու է: Ուստի նա անմիջապես շարունակում է.

Երենկ ես նորա ասեմ,
Որ զաշխարհս ի սուգ կ'ուզենայ.
Զիւր մեղքն ի յիշումն ածէ,

Զօրն ի բուն նըստի նա ու լայ.
Արտասուքն սապոն լինի,
Սևութիւնն ըսպիտականայ.
Թէ չէ՝ օր հարսնիցըն գայ,
Նա հանդերձ հարսին չունենայ:

Եվ նույնիսկ այս լացն էլ, որ երանելի մարդիկն՝ արեւ են և անում
են, ըստ մեր իմաստաբանի՝ ոչ մի օգուտ չունի և ավելորդ է: Ահա թե նա
ինչպե՛ս է արտահայտել այդ միտքը հետևյալ տողերի մեջ.

Մէկ մարդ մի ճուհար ունէր
՚ի ի խելաց շահել չը կարաց.
Զինչ խելքն ի վերայ եկաւ,
Նա՛յ գընաց ճուհարն ի ձեռաց:
Գընաց նա ի վայր նըստաւ՝
Ողորմիկ ու շա՛տ մի իլաց.
Նորա լացն այլ ի՞նչ շահ է,
Երբ գընաց ճուհարն ի ձեռաց:

Վերջապէս՝ փոշիացող մարմինը, որ իր տան դռները բաց ունի ար-
տաքին աշխարհի դիմաց, ամենեւին պատասխանատու չէ մեղքի հա-
մար. հոգու «ամալը» — գործը, արարքն է այդ, և նա թող պատասխան
տա:

Հոգին հողվըրտովն անցաւ
Ու զմարմինն ի հողն անիծեց,
Թէ՛ «Զմեղքն ես ու դո՛ւ արաք,
Յանդէնն ի՛մ երեսն ամաչեց»:
Մարմինն ի հողուն ի դուրս
Այս խօսօք զհոգին վճարեց,
Թ՛ «Ես հող էի ՚ւ ի հող դարձայ.
Քո ամալն է՛ ըզքեզ բըռնեց»:

Այսպէս՝ մարմինն ստանում է իր իրավունքը: Սրանից հետո մի
քայլ էր միայն մնում, որ բանաստեղծը մարմնի գովքն աներ, և մեր
բանաստեղծութիւնը թողնելով իր մոռյալ բնավորութիւնը՝ դառնար լու-
սաշող ու զվարթ: Բայց Պլուզից չեն մնում այսպիսի տաղեր: Առանց
որեւէ հիմքի նրան վերագրել են մի սիրո երգ, որի մասին կխոսվի հետո:

6. Ուրիշ իմաստական ասքեր:— Հովհաննէս Պլուզի անունով երե-
վան են եկել և ուրիշ ասքեր, որոնք մասամբ դեռ մնում են ձեռագիրնե-
րի մեջ և չեն հավաքված ի մի: Այս ասքերն ունեն ընդհանուր խրատա-
կան բովանդակութիւն և մասամբ ժողովրդական առածների և իմաս-

տալի ասացվածքները բանաստեղծական զարգացումն են իբրև ֆառյակ-
ճեք: Բերենք հետևյալները¹³⁵.

Աւա՛ղ, մե՛զ հայիլ պիտի
Յայն արևն ի՞նչ լոյս կու ծագէ.
Շատ կայ ի չափն նըման,
Ի պընչէն օձըն կու վագէ:
Գիտուն մարդն յարև նըման,
Խօսքըն լուս պայծառ կու ծագէ.
Ի անգէ՛տ մարդն օձուն նըման,
Հանապազ ըզմարդ կու խոցէ:
Մարդ կա որ հազար արժէ,
Հա՛զար կայ որ մէկ մի չարժէ.
Ան մարդն որ հազար արժէ,
Անգէտին մօտ փող մի չարժէ:

Վերջին քառյակի առաջին երկու տողը հայանի ժողովրդական ա-
ռած է:

Բազան ի անտառ մորին,
Թէպէտ բու՛, թէպէտ բազա է.
Ճոհարն ի ծովուն միջին,
Թէպէտ քա՛ր, թէպէտ ճոհար է:
Խելօքն ի յանգէտն ի մօտ,
Միտք արա, թէ փ՛նչ նըման է.
Ճըրաքն ի յառջև կուրին՝
Կու վառի, ՚լ ինքըն չի գիտէ:
Խելօքն է ի ծով նըման,
Որ քանի չափես՝ կու տանի.
Անգէտն է ի տիկ նըման,
Փառչ էւէլ լընուս՝ նա՛ պատուի:

Առնենք և հետևյալները վերևում հիշված ձեռագրից.

Զորս բան ա՛ռ խըրատ յինէն,
Որ զամէն աշխարհս քեզ արժէ.
Զայլոց մեղք դու մի՛ քըննէր.
Զքոյդ յերակ մըտօքդ անտիճէ:
Զաստուած մօտ ի քեզ դու տե՛ս.
Եւ զմահուդ օրըն դու յիշէ:
Զխըրատս ի սիրտդ տընկէ,
Զքեզ յամէն չարեաց այս փըրկէ:

¹³⁵ Տպված են՝ Վ. Փափազյանի «Պատմ. հայոց գրականության» աշխատության վեր-
ջից դրված «Նմուշների» մեջ, էջ 82 և հտն.:

Լաւ մարդ ես նորա ասեմ,
 Որ բանայ զբերանըն համով.
 Հանցեղ լեզուն գին չունի,
 Զինչ լընուն տուն մի ճոհարով:
 Լեզուն է գործիք բանի,
 Արդարոց քան զհալած ոսկի.
 Զմարդոյն է մէկ փերթ ստեղծեր,
 Եւ օձուն է երկու ճըղի:
 Այն մարդն որ երկու խօսի,
 Զմէկըն քաղցր և զմէկըն լեղի,
 Եղբայր է օձին եղեր,
 Եւ զնորա անէծքն ընդունի:

Այսպես և մի շարք ուրիշ իմաստական ասքեր, որոնք կան Պլուզի անունով¹³⁶: Կան ասքեր ևս, որոնք որոշ ձեռագիրների մեջ Պլուզի անունով են, ուրիշների մեջ՝ անանուն, կամ երբեմն մի տեղ՝ Պլուզի, մի ուրիշ տեղ նույնը՝ Ֆրիկի անունով¹³⁷:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

1. Կենսագրական:— Հովհաննես Երզնկացուն ժամանակակից է մեր այս անվանի բանաստեղծը, որ նույնպես, ինչպես Հովհաննեսը, արտագրություն է Երզնկայի և իր շրջակայքի կուտուրական կյանքի, որ տեսանք վերևում: Նրա կենսագրության մասին, ցավոք, գրեթե բան չգիտենք: Բայց նա բախտավոր է եղել այնու, որ նրա քերթվածները, թվով քսաներկու, մեզ հասել են 1336 թ. Թավրիզում կատարված մի արտագրությամբ. դրանց վրա ավելացած են ուրիշ երկուսը մի տաղարանից (ԻԴ և ԻԵ քերթվածները)¹³⁸: Արտագրությունն ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Բայց գրեցաւ սայ ի Թավրէժ ի Դաււազայի Սնչայրանս... ձեռամբ մեղապարտ և դատապարտեալ ոգոյ՝ նուաստ գրչի Ամիրիս՝ մականուն Փօլին Քալայմաշ՝ ի Յուսոփայ որդուս՝ Միթուի թոռն՝ ի վայելումն անձին իւրոյ... ի թվիս 926 [=1336] ի նաւասարթի գրէցաւ այս գիրս, ամէն»: Կոստանդին բանքերից մեկն¹³⁹ ունի այս վերնագիրս.

¹³⁶ Այս ասքերի մի մասը տպագրված է «Պղնձե քաղաք», 1731, էջ ԲՃԻԳ. «Բանք պիտանիք և օգտակար ասացեալ առաջնոց» վերնագրով:

¹³⁷ Տե՛ս Նաճապետ Քուչակ, Դիվան, Փարիզ, 1902, էջ 81 և հտն. «Խրատական և ալլաբանական երգեր», որոնք տպված են Սուտ Քուչակի անունով, և էջ 125—129, «Ծանոթագրություններ», որոնց մեջ նույն անանուն տաղերից ինը հիշված կան Պլուզի անունով, վեցը՝ Ֆրիկի անունով, իսկ երկուսը՝ և՛ անանուն, և՛ Պլուզի, և՛ Ֆրիկի անունով:

¹³⁸ «Կոստանդին Երզնկացի և յուր քերթվածները», ուսումնասիրությամբ հրատարակեց Հ. Մ. Պոստոլյան, Վենետիկ, 1905: Այս հրատարակության մեջ ենթադրարար վերագրված են Կոստանդինին նաև ԻԳ և ԻԶ քերթվածները:

¹³⁹ Անդ, ԻԱ, էջ 153:

«Բւան Կոստանդնեայ առ մեր հոգևոր եղբայրն Ամիր, հոգով ի հոգի և սրտէ ի սիրտ»։ դա սկսվում է այս տողերով։

Պարոն Ամիր, մեր պարծանաց եղբայր և սիրելի,
Զայս սակաւ բանքս ի կարգի որ վասն ձեր շարագրեցի,
Աղէկ մըտիկ դի՛ր ու ճանշէ՛, ուժով է բանքս և պիտանի.
Բայց յանգէտ մարդիքն ի մօտ է անպիտան, դառն և լեղի։

Բովանդակությամբ ամբողջապես կազմված է իմաստական ասքերից, որ բանաստեղծն ուղղում է իր մտերիմ բարեկամին։ Ենթադրում են, թե այս «պարոն Ամիրը» նույն Ամիր Փոլինն է, որ Թալրիզում իր համար արտագրել է Կոստանդնի քերթվածները։ Թե պարոն Ամիրն ի՞նչ պարագաներով մեր բանաստեղծի սրտակից «սիրելին» է եղել, այդ հայտնի չէ։ Հավանորեն նա Կոստանդնի հետ միասին մանկության ժամանակ ուսել է մի վանքում, քանի որ բանաստեղծն անվանում է նրան «հոգևոր եղբայր», բայց մինչ Կոստանդինը դարձել է վանական, նրա ընկերը մնացել է աշխարհական։ Կարծում են, թե Կոստանդինը կենդանի եղած պիտի լինի դեռ 1336 թ., երբ Ամիր Փոլինն արտագրել է նրա բանաստեղծությունները. բայց այդ կարծիքը հիմնավորված չէ։ Միայն այն ստույգ է, որ Կոստանդնի քսաներկու քերթվածները հորինված են հիշված 1336 թվականից առաջ։ Ապա նրա բանքերից մեկի մեջ¹⁴⁰ մի ցուցմունք կ'ա հեղինակի ապրած ժամանակի համար. խոսելով կյանքի ունայնության և մահվան մասին՝ նա գրում է.

Թէ լինի հզօր փատիշահ զերդ Ղազան,
Զմնայ՝ քանի է ինք սրտով զերդ գազան։

Այս տողերի մեջ Ղազան զանը (1295—1304 թթ.) հիշվում է այնպիսի ձևով, որ նա մեռած պիտի լիներ այդ գրելիս։ Կնշտնակի՝ Կոստանդինն իր այդ բանքը հորինել է 1304 թվականին կամ հետո, հետևաբար նա ապրել է 13-րդ և 14-րդ դարերի մեջերը։ Որ մեր բանաստեղծն իր մի քերթվածի մեջ անվանում է իրեն Կոստանդին Երզնկացի, այդ ցույց է տալիս, որ նա ծննդով Երզնկայից է եղել, կամ թե մանուկ հասակից սնվել, ուսել, կրոնավորել ու գործել է Երզնկայի վանքերում։ Ինչպես նրա բանաստեղծություններից իմացվում է, նա վաղ հասակից արդեն ցույց է տվել դրական շնորհք։ Վանականները կեղծ բարեպաշտությամբ ատել, նույնիսկ հալածել են մեր քերթողին այն պատճառով, որ նա աշխարհիկ երգերի մոտիվներով կրոնական բանքեր է հորինել։ Այլևս ուրիշ բան չգիտենք Կոստանդնի կյանքից, բացի նրա բանաստեղծություններից, որոնց մեջ տեսնում ենք նրա խոհերն ու զգացումները։

2. Կրոնական և խրատական բանք։— Կոստանդինն իր բանաստեղծական աշխատանքներն սկսել է, անշուշտ, իր նախորդներին հե-

¹⁴⁰ Անդ, ԺԳ, էջ 130։

տեկելով, կրոնական քերթվածներով: Նրա առաջին (Ա) երկն, ըստ Ամիր Փուլինի ժողովածուի, է մի կրոնական գրվածք, իսկապես Ս. Գրքի պատմության բովանդակությունը ոտանավորով: Դա մի համառոտ, բայց ճշակավոր պատմվածք է՝ հետևողությամբ Գրիգոր Մագիստրոսի և Ներսես Շնորհալու: Իսկ երկրորդ (Բ) քերթվածը կրոնական իմաստով խրատական «բանք» է, որ հավանորեն նրա այս տեսակի գրվածքներից առաջինն է ժամանակով: Դրա առաջին տունն այս է.

Ահա սկիզբն առնում բանից
և խըրատ տամ հասարակաց.
Իմաստութիւն ձեզ ցուցանէ՝
յով որ հոգոյ աչք կայ ի բաց:
Զինչ մարգարիտ շարեալ յոսկի՝
հանց գեղեցիկ բանն ի մըտաց,
Բայց անգիտին ոչինչ թուի
զինչ մարգարիտն ի մէջ խողաց:

Ամբողջը մի գովք է ոչ թե «աշխարհիս» կամ «երկրավոր իմաստության», այլ «երկնավոր իմաստության» կամ «աստվածային գիտության», որի հիմքն է սերը.

Ով սէր չունի իր հաւասար,
որ գիտութեան հիմն է դըրած,
նա՛յ զգիտութիւնն աստուածային
հըպարտ հոգով իսկի չգիտաց.
Հանց տես թէ հիմն ի վերայ ջրոց
կայ անհաստատ իրք մի շինած:

Կոստանդինն երկրորդ «բանքը» հորինել է ըստ երևույթին այն ժամանակ, երբ իր կրոնական ուխտն է արել. նա քարոզում է չսիրել այս աշխարհս, անցավոր բաների ետևից չգնալ, և վերջը խնդրում է աստուծուց, որ իրեն բաշխե երկնավոր պարգևը.

Տէ՛րըդ վերին, փ քէն խընդրեմ,
զըթա՛յ ի յիս, հայր ողորմած,
եւ բաշխէ՛ անարժանիս
քո երկնային մեծ պարգևաց.
Որ արբիմ շնորհօք Հոգոյն,
կենամ սիրովն երկնաւորաց.
Եւ թողո՛ւմ դայս անցաւորս
ես Կոստանդինս յինէն¹⁴¹ ի բաց:

¹⁴¹ Արտագրողն իր անունն էլ ավելացնելով՝ այս տողը դարձրել է՝ «ես Կոստանդինս և զԱմիրս ու գրեցի ի մենէ ի բաց»: Արտագրողի ավելացրածը դուրս ձգելուց հետո՝ «ի մենէ» բառն էլ, որ թողել է հրատարակիչը, բնականաբար դարձնում եմ «յինէն»:

Այս երկու քերթվածներն էլ սովորական են իրենց բովանդակութ-
յամբ, բայց գեղեցիկ են իրենց պարզությամբ ու կենդանությամբ: Կան
տողեր ու տներ, որ հիշեցնում են բանաստեղծի մյուս երկերը. ինչպես,
օրինակ, երկնքի ստեղծագործության պատկերը.

Կամարակապ խորանն երկնից
առանց սիւնի հաստատեցան,
Գեղեցկութիւնք վայելչապէս
զարմանալի յօրինեցան.
Մաղկեալ երկիւնքն աստեղինօք՝
լուսաւորօք զարդարեցան,
Ի գիշերոյ զարդ աստեղացն
և ի տունջեան արեգական:

Ա, էջ 64

Գեղեցիկ տներից է, օրինակ, և հետևյալը.

Լըսէ՛ քեզ բան խիստ գեղեցիկ,
ծաղիկ քաղած է ի բազմաց,
Անմահութեան պըտուղն է սայ,
որ է յերկնից յաշխարհս իջած.
Թէ զնորայ ճաշակն առնուս,
կամ սէր ունիս՝ և ես ծարաւած,
Այլ չհաւանիս տնցաւորիս,
թողուս զամէն աշխարհս ի բաց:

Բ, էջ 75

Այս երկրորդ «բանքի» մեջ արդեն Կոստանդինը ցույց է տալիս իր
հակումն և ընդունակությունը հորինելու կարճ ու կտրուկ իմաստական
աւփեռ, որոնք կարող են իբրև առածներ գործածվել, ինչպես հետևյալ
տունը, որ կազմված է չորս այդպիսի խոսքերից.

Քանի հասնիս ի մեծութիւն՝
խոնարհ կացիր մարդկան ու ցած:
Որչափ լինիս դու իմաստուն՝
շատ մի՛ խօսիլ մէջ անգիտաց:
Աղքատին մի՛ բարկանալ,
որ չըդատէ զքեզ աստուած:
Քո ընգերին հոր մի՛ փորել,
Թէ չէ՝ այն քե՛զ կայ պատրաստած:

Բ, էջ 75

Ուրիշ գրվածքների մեջ էլ նա կերտում է իմաստական ասքեր, որ
մենք կտեսնենք իրենց տեղում. բայց մեր բանաստեղծի առաջին գրա-

կան մեծ արժանիքը դրանց մեջ չէ, այլ այլաբանորեն հորինված կրոնական երկերի մեջ:

3. Արեգակի, գարնան և լուսու բանքեր:— Սրանց մեջ արդեն տեսնում ենք կյանքի ու բնության սիրահար շնորհալի բանաստեղծին, որ հետևող չէ ուսուցական քերթությանը: Նա յուրացրել է Գրիգոր Նարեկացու այն տաղասացությունը, որ հոգևոր իմաստով, անձնական շեշտերով երգում է ուրախ, լուսավառ բնությունը: Կոստանդնի այս կարգի քերթվածները շատ ավելի մաքուր ու ջինջ են, ուստի և ավելի գեղեցիկ են, քան իր վարպետ Գրիգոր Նարեկացու Ծննդյան ու Վարդավառի տաղերն իրենց մթնոլթյամբ և բառախաղերով: Արդարև, այլաբանությունը դեռ մեկ-մեկ աղդում է մտքի պայծառության վրա, բայց Կոստանդնի արվեստն ավելի զարգացած է, բանաստեղծն ընդհանրապես խուսափում է այլաբանական անհաստատությունից: Նա կամ բավականանում է վերնագրի մեջ միայն հիշելով, թե իր բանքը հոգևոր է, կամ իր երկի անկախ մեկնությունն է անում՝ դնելով այն իր գրվածքի վերջում, երբեմն էլ մեկնությունը դնում է իբրև առանձին քերթված, այնպես որ բուն բանքը մնում է իբրև մի մաքուր օրհներգություն բնության. կամ թե այնպես է հորինում, որ կարելի է և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր նշանակությունամբ հասկանալ այն: Նա բնությունից առնում է ընդհանրապես մեղմ ու քնքուշ տեսարանները, արեգակի ծագումը՝ լուսով ու գույնով, գարնանային կյանքով ու բուրմունքով լցված: Այս տեսակի երկերի մեջ է ահա ամենից ավելի փայլում Կոստանդնի բանաստեղծական տաղանդը: Որովհետև նա կյանքի և բնության էությունը գտնում է լույսի ու սիրու մեջ, ուստի նրա երգերի մեջ լույսն ու սերը դարձել են մի տեսակ պաշտամունքի առարկա. նա ներբողում է արեգակի ծագում, գարնան գալուստ, լույս ու սեր, հորինելով մեկը մյուսից գեղեցիկ քերթվածներ (Գ, Ե, Զ, ԺԱ, ԺԵ, ԺԶ): Հետևենք նրա այս երկերին այն կարգով, որով դրված են Ամիր Փոլիսի ժողովածուի մեջ:

4. «Գարուն»:— Երրորդ քերթվածի վերնագիրն է՝ «Այս գարունս ղգալուստն Քրիստոսի պատմէ առակօք»: Այլաբանական լինելը շատ պարզ է և ինքը բանաստեղծն իր երկի երկրորդ մասի (վերջին չորս տները) սկզբում դարձյալ այսպես է հայտնում այդ մասին.

Ըզսակաւ բանքըս որ գըրեցի
վասըն գարնան եղանակաց,
Եւ յիշեցի օրինակաւ
ըզյարութիւն դատաստանաց...

Կնշանակի՝ գարնան նկարագիրը նա անում է իբրև օրինակ Քրիստոսի, ինչպես ասում են, «երկրորդ զալստեան», երբ մեռելները հարություն պիտի առնեն և դատաստան լինի ըստ քրիստոնեական հավատքի: Այս երկի մեջ դեռ զարգացած չէ Կոստանդնի արվեստը: Քանի որ դատաստանի ժամանակ արդարները պիտի ցնծան, իսկ մեղավորները պի-

տի լան, ուստի բանաստեղծը գարնան նկարագիրն տնում է նկատի ունենալով և՛ սրանց, և՛ նրանց: Բայց երբեմն մեղավորների մասին խոսելիս հեռանում է գարնան պատկերից և հետևում հանրածանոթ կրոնական պատկերացումներին, որ կապ չունին գարնան հետ. ինչպես, օրինակ, քերթվածի առաջին տան ներքևում ընդգծված տողերի մեջ.

Գարունն լինի ուրախութիւն
և ցընծութիւն երկրածընաց.
Կիսոց մի գայ մեծ հարսանիք,
կէսֆ մի յերկաթ, ի բանդ 'ի ի լաց:
Ոմանք ծաղկին զերդ բուրաստանք.
գոյն ըզգոյնով ցեղք ի ցեղաց.
Ոմանք զգեցուն մեծ տրտմութիւն
և շարշարին ըզհետ դիաց:

Մյուս տների մեջ երկակողմանի նկարագիրներն առնված են պարտեզի և արտ ու բուրաստանի գարնանային աշխատանքից և բուսական նությունից. այստեղ էլ, սակայն, մեղավորների համար բերված չոր ու անպիտան, լավ պտուղ չտվող ծառերը, փուշն ու հրով այրելը, որ կըրկընված են տարբեր տների մեջ, ինքնուրույն գլուտեր չեն, բայց հարմարվում են գարնան եղանակին, ինչպես հետևյալների մեջ.

Ծառքն ծաղիկս ի վեր փըշեն,
թէ կան դալար ու չեն մըսած.
Ով որ ընդրի չոր 'ի անպիտան,
նոքայ հրոյն են պատրաստած.
Բուրաստանքն զարդարին,
վարդըն փըռէ տերև շարած,
Վասն այնոր ինք թագաւոր,
որ համբերէ ի մէջ փըշաց:

Կամ հետևյալ տների մեջ.

Ահա եղև յորդոր գարուն,
յայտնեցաւ զինչ կայ պահած.
Ու զինչ ծածուկ գործք ու սերմանք,
զիրենք ցուցին յամէն ցեղաց:
Ահա բարի սերմանահանքն
հընձեսցեն զպտուղ բարեաց.
Իսկ սերմանողքն շարութեան
ժողովեսցեն փուշ խոպանաց:
Ծառ մի ծաղկել զեղեցկապէս
և լի պըտղով կայ զարդարած.
Եւ մին մի չոր և անպիտան,

յինքն մահաբեր փուլ կայ բուսած.
Վասն այնորիկ սուրն հեղէն
ի մի ծառոյ կայ պատրաստած,
Որ ոչ բերէ պըտուղ բարի,
Նայ հատանէ հասարակաց:

Բանաստեղծն այս քերթվածի մեջ դեռ շատ անվստահ է շարժվում իր հորինման ժամանակ: Կարծես նա իր առաջին փորձն է անում այսպիսի մի երկ ստեղծելու, ուստի չի խիզախում շատ հեռանալու ընդունված հին ձևերից, և այնպես է հորինում, որ այլաբանությունը թափանցիկ լինի և անգեղաներն էլ հասկանան բուն կրոնական իմաստը, նրանք որ

Զմարմինքըն են զարդարել
գեղեցկապէս ու խիստ պայծառ,
Եւ չեն ի հասկանալ,
մըտօք ճանչել բան ծածկաբար:
Դ, էջ 82

Բայց չնայելով քերթողի անհամարձակությանը՝ արդեն երևում է նրա ընտիր ճաշակը և մտածությունը յուրահատուկ գեղեցիկ ձևերով, առանձնապես գարնան հրճվալից նկարագրի մեջ, ինչ որ վերաբերում է արդարներին: Այստեղ պատկերները ոչ թե հարասությունն են Ավետարանի, այլ ինքնուրույն դյուտեր են և շատ թարմ ու զվարթ են, ինչպես, օրինակ,

Ոմանք ծաղկին զերդ բուրաստանք
գոյն ըղգոյնով ցեղք ի ցեղաց:
Ծառքըն ծաղիկս ի վեր փըշեն,
թէ կան դալար և չեն մըսած:
Վարդըն փըռէ տերև շարած:

5. «Բանք յերկու դէմս»:—Մեր հին բանաստեղծության զոհարներից մեկն է նրա առավոտյան օրհներգությունը (ե քերթված, էջ 85—88), որի վերնագիրն է. «Բանք յերկու դէմս մտաց տեսութիւնք ի հոգի և ի մարմին. զոր առակօք խօսի այսպէս»: «Առակօք խօսի» դարձվածը ցույց է տալիս, որ այդ բանաստեղծությունը հորինված է այլաբանական նմանությամբ, բայց այլաբանությունն այլևս պարզ չէ և, ինչպես հեղինակը հայտնում է, բանքը կարող է և «ի մարմին» հասկացվել: Քրիստոնյա հավատացյալի վսեմ ներշնչումով ստեղծված լուսաբացի մի նկարագիր է դա, որի մեջ պատկերներն, ավելի ու ավելի հրապուրիչ, հաջորդում են միմյանց: Մենք բանաստեղծի հետ տեսնում ենք բնության զարթոնքը, լուսազարդ շքեղությունն և կենդանությունն ու շարժումը. միաժամանակ և նրա հետ զգում ենք նրա սերն առ առավոտյան լույսը և նրա խորագգաց սրտի սքանչացումը, որով նա դիտում է նախ

կեսգիշերային ս:րթուն-անքուն լուսատուները և ապա բնության մյուս գեղերը:

Զարթի՛ք ի յերագուտ,
բացէ՛ք զաչերտ՝ ով կայք ի քուն.
Տեսէ՛ք մէջ գիշերիս շա՛տք,
որ պահ մի չեն լել ի քուն,
Անդադար ի շուրջ գալո՛ւվ
կան հրամանաւ մի աստուծուն,
Որ բանիւ զերկինք ի վեր
կամար կապել երես քամուն:

Բանաստեղծը զարթնում է քնից, վեր կենում. երբ երկար գիշերն անցնում է, տեսնում է՝ լուսինը պայծառ և բաղմաթիվ աստղերն՝ «ի յիր սպասուն»՝ զարդարում են երկինքը: Երևում են առավոտվա նշանները. ծագում է պայծառ լուս-աստղը Արուսյակի¹⁴² (= արեգակի) առաջից.

Մի աստղ ելաւ պայծառ
առջև Արուսեկին լուսոյն.
Ունէր լոյս գեղեցիկ
քան զաստեղացն այլ գերագոյն.
Ետես ըզնա լուսին,
և հրաման տայ աստեղնոյն.
Հաւասար ի մայր մտան,
նուազեցան յիրենց լուսոյն:

Եվ ահա դուրս է գալիս ինքն արեգակը.

Զերեսս երկնից եբաց,
երբոր ծագեց լոյսն արևուն.
Տղայ երևեցաւ,
քաղցր կոչի իրենն անուն.
Հոգի հաւասար երես շատոց
պայծառ լոյս աչերուն,
Ով սիրով մընաց լուսոյն
Արուսեկին առաւօտուն:

Մանուկ արեգակի ծնունդը, բնության մեծասքանչ խորհուրդն և երևույթը, հոգի և կենդանություն է բերում, ամեն կյանքի աղբյուրն է: Ամեն բարիք պարգևվում է մարդու արեգակի ծագելիս: Առավոտյան լուսաբացին է, որ աստված, սիրով լցված, քաղցր է նայում արարածներին. և վերջապես լուսածագի ժամին է բուրում անմահության անուշ

¹⁴² Քրիստոնեական կրոնական լեզվի մեջ «Արուսեակ» է կոչվում հաճախ արեգակը, որ և իբրև սիմբոլ՝ նշանակում է Քրիստոս:

հոտը, որ հարբեցնում է հոգիները, և մահը հավիտենական կյանքի փոխում. բանաստեղծը այնպես հափշտակված է առավոտով, որ տենչում է, որ կյանք, խնդություն, սեր լինի իր համար առավոտյան, նույնիսկ իր մահը:

6. «Բանք յաղագս Արեգական արդարութեան»:— Պակաս գեղեցիկ չէ և այս բանքը (2, էջ 88—90), որի վերնագրի մեջ հեղինակը դարձյալ գրում է. «զոր առակօք խօսի», և թե այլաբանությունը վերաբերում է Քրիստոսին, «որ և ծագեալս ի հօրէ միածին որդին»: Այստեղ էլ նկարագրված է գարնան արեգակի ծագումն ու նրա սքանչելի ազդեցությունը բնության այլ և այլ կողմերի վրա: Առաջին անգամ մեր բանաստեղծության մեջ խանդավառ ոգով, արագաթույն սլացքով ու թափով փառաբանվում է արեգակը կարծես մի արեապաշտից. լույս ու ջերմություն, խավարի հերքում, ձմեռնային սառնամանիքի վերացում և աշխարհի ցնծություն:

Ահա՛ գիշերս էանց,
նըշան եղև առաւօտուն.
Աստղըն պայծառ ծագեց,
աւետաւոր երեկ լուսոյն.
Խաւարըն հերքեցաւ
ու ցրնծացաւ աշխարքս ամէն.
Երեկ ետուն միմեանց,
որ արժանի եղեն լուսոյն:

Զինչ որ ի բանդ կային
և ի խաւար ի խոր զընդան,
Նա՛յ լոյս ծագեց նոցայ
յարեգականն ի մեծ լուսոյն¹⁴³.
Երկիրս էր սառն ու պաղ,
ու ցուրտ ձըմեռն ու հողմային,
Ահա եղև գարուն
յարեգականն ի մեծ լուսոյն:

Սկսվում է բնության մեջ կենսաբեր շարժումը—ծիլ ու ծաղիկ, ջրերի խաղացում և ընդհանուր կենդանացում.

Երկիր կենդանացաւ,
ու լեռն ու դաշտ կանաչ բուսան.
Մաղիկ բերին ծառերն
յարեգականն ի մեծ լուսոյն.
Մաղկունքըն զարդարին

¹⁴³ Հմմտ. «Ժողովուրդ որ նստէր ի խաւարի՝ ետես լոյս մեծ. և որոց նստէին յաշխարհին և ի ստուերս մահու՝ լոյս ծագեաց նոցա»: Ավետարան ըստ Մատթ. Դ, 16:

ազգի ազգի գոյն ըղգոյնով,
 Փըռի վարդըն կարմիր
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Ակունքստ յորդորին
 ու ցընծալով յառաջ խաղան,
 Գետերտ ոլոր կապին
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Զինչ որ կայ արարած,
 ու անհոգի մեռած կային,
 Ահա՛ կենդանացան
 յարեգական ի մեծ լուսոյն:

Բանքի այս առաջին մասն այնպես է հորինված, որ կարծես թե դրա հեղինակը մեր ժամանակի մի բանաստեղծ լինի, որ հիացած է արեգակի հրաշակերտ զորությամբ և երգում է այն առանց որևէ «ծածուկ» մտքի: Բայց դա Քրիստոսի ծննդյան մի գովք է այլաբանությամբ:

7. Խորհրդավոր նմանության օրինակներ:— Ինչի՞ց է բխում Կոստանդինի այս հիացական խորասուզումն առավոտյան լույսի մեջ և բնության այսպիսի վեհ ըմբռնումը, որ ունի նա, կամ այն, որ լույսն ու սերը նրա համար մի տեսակ պաշտամունքի առարկա են:— Անշուշտ այդ ծագում է ամենից առաջ բնության լուսագեղ տեսարանի տպավորությունից: Բայց այդ չէ միայն: Նա ներշնչված է նաև քրիստոնեական սիմբոլիզմից, որով Քրիստոս կոչվում է «լոյս», «արեգակն արդար», «արդարության արեգակ»: Սրա լույսն՝ «իմանալի լոյս», և Քրիստոսի «ծնունդն ի հօրէ» (ըստ դավանության) ասվում է նաև «ծագումն ի լուսոյ», Քրիստոս՝ «լոյս ի լուսոյ»: Այսպես երգվում է «Արեւագալի» և «Քրիստոսի Ծննդեան» շարակատներին մեջ.

Լո՛յս, ի լուսոյ ծագումն, արեգակն արդար...
 Ի ծագել լուսոյ առաւօտուս
 Ծագեա ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի:

Կոստանդինն, ինչպես և իր «հոգեւոր եղբայրները», շատ անգամ երգել են Քրիստոսի համար նաև.

Ի հօրէ ծագեցար
 Լուսաւորել զարարածս,
 Արդարութեան արեգակն...
 Լոյս ի լուսոյ ծագեալ ի հօրէ
 Եւ լուսաւորեաց ըզտիեղերս,
 Ծնունդ յանըստուեր լուսոյն...
 Լոյս ի լուսոյ զմեզ լուսաւորեա...
 Լոյս ի լուսոյ ի հօրէ առաքեցար...¹⁴⁴

¹⁴⁴ «Շարական», էջմիածին, 1861, էջ 597, 24, 27, 672, 50:

Այս խորհրդանշանները, սիմբոլները, ինչպես արդեն տեսել ենք, եկեղեցու մեջ մտել էին արեգական աստված Միհրի (Միթրա) կրոնի ազդեցությամբ¹⁴⁵։ Արդ՝ Կոստանդին Երզնկացին սույն հին նյութն է երգում, նույն «լույս աստվածը», կամ աստվածային լույսը և «արդարության արեգակն» ու նրա ծագումը. բայց մինչ հոգևոր երգերի մեջ, որպեսզի ֆիզիկական լույսն և ֆիզիկական արեգակը չհասկացվին, ավելացնում էին «իմանալի» և «արդար» կամ «արդարութիւն» բառերը, Կոստանդինը մի փոփոխություն է անում. նա այս որոշիչները դուրս է ձգում և առնում միայն լույս և արեգակ։ Նրա երգն, ուրեմն, այնպես է հորինվում, որ թվում է, թե նա փառաբանում է իսկական ֆիզիկական արեգակն և նկարագրում է լոկ առավոտյան լույսի ծագումն իր շարժումներով և ազդեցություններով, բայց իրապես այդպես չէ։ Ֆիզիկական լույսից և արեգակից ստացած ներշնչման հետ իշխում է և հավատացյալ քրիստոնյայի զգացմունքն առ արդարության արեգակն և սրա ծնունդը, այնպես որ նա երգում է միաժամանակ և՛ նյութական, և՛ իմանալի լույսերը, և՛ ֆիզիկական արեգակը, և՛ արդարության արեգակը կամ, ինչպես ինքը հեղինակը ճիշտ բնորոշում է, նա ստեղծում է «Բանք յերկու դէմ մտաց տեսութիւնք ի հոգի և ի մարմին»։ Եվ այս է տալիս նրա բանաստեղծությանն առանձին ուժ ու վսեմություն։ «Արդար», «իմանալի» բառերի բացթողումով արձակվում են մեր կրոնավոր բանաստեղծի թևերը. նա արդեն ազատ թռիչք է գործում իր սիրած բնության մեջ և երգում լույս, առավոտ, արեգակի ծագում, ուրախ գարուն, այնպես, ինչպես ինքն զգում ու հասկանում է բնությունը։ Դրա հետևանքով և մեր բանաստեղծությունը ձեռք է բերում մի նոր անկախ գրական տեսակ—բնության ֆնարեգություն, որի մեջ մեծ տեղ են բռնում բանաստեղծի անձնական տպավորությունները բնությունից ու զգացումները մի ներքին ջերմությամբ և կրոնական խորհրդավորությամբ կամ «խորհրդականություն»¹⁴⁶, ինչպես ասում էին հները։ Եթե լուսո և արեգակի հին պաշտամունքը քրիստոնեական հավատքի մեջ մտել էր իբրև մի սիմբոլ—խորհրդանշան միայն, այժմ այդ սիմբոլը մեր բանաստեղծության մեջ դառնում է արդեն ինքնուրույն երգի նյութ։ Բնության երգն, ուրեմն, ոչ իբրև մի հատված ուրիշ մեծ երկերի, ինչպես Ներսես Շնորհալու «Եղեցիք ողբի» մեջ է։ Բայց այսպես դեռ Կոստանդինի քերթվածների ոչ-մեկնական մասերի մեջ։

Անգետ մարդիկը, որոնք խելամուտ չեն կրոնական գրականությանն ու հավատալիքներին, հեշտությամբ միայն ֆիզիկական նշանակությամբ կհասկանան Կոստանդինի այդպիսի քերթվածները, և այդպես հասկացողներ եղել են թե՛ Կոստանդինի և թե՛ մե՛ր իսկ ժամանակակիցներից։

¹⁴⁵ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, «Հոգևոր երգ» հատվածի երկրորդ գլուխ՝ «Ձեն և բովանդակությունը», պարագրաֆ 6. «Միհրի կրոնի ազդեցությունը», էջ 501 («Երկեր», հատ. Գ, էջ 512)։

Կոստանդինը, սակայն, այդպես չի մտածել, այդ երևում է ոչ միայն վերնագիրներից, այլև քերթվածների մեկնական մասերից: Ահա թե ի՞նչ է գրում նա վերևում բերված արեգական բանքի շորրորդ տնից հետո.

է՞ր չէք ի զարմանալ
ու կամ հարցուկ լինիլ բանիս,
Վասն այս արեգականս
և իր պայծառ լցեալ լուսոյն.
Այս նո՛ր ծագեց մեզ լոյս
քան զարեգակն, ու ա՛յլ պայծառ.
Զինչ լուսաւորք կային՝
ծառայ կոչին այն մեծ լուսոյն:

Ինչո՞ւ չեք զարմանում ու հարցնում, թե այս ի՞նչ արեգակ է պայծառ լուսով (որ երգում է ինքը), ի՞նչ նոր մեծ լույս է ծագել արեգակի պես ու նրանից էլ ավելի պայծառ, այնպես որ բոլոր լուսավորները նրա ծառան են,— այսպես հարցնում է բանաստեղծը և անմիջապես պատասխանում.

Ի լուսոյն ի սկըգբանէ
լի լուսով շառաւիղ ծագեց,
Լոյս ի լուսոյ ծընաւ
յարեգական ի մեծ լուսոյն:
Այս լոյսս ի յայն լուսոյն,
որ ինքն է տէր ամէն լուսոյն,
Ու թագաւոր կոչի,
՝ և ամենուն լո՛յսն ի յիր լուսոյն:

Բանաստեղծն այստեղ բառախաղ չի անում, այլ ընդունված բանաձևով և «շառավիղի» օրինակով խոսում է քրիստոնեական դավանանքի մասին և բացատրում, թե իր երգած լույսը, և՛ ամեն լույս, և՛ ամենի լույսն աստվածային լույսից է. (արդարութեան) արեգակի մեծ լույսից, և սա էլ աստվածային հայր աստուծո լույսից «ի սկզբանէ» ծագած մի «շառավիղ» (ճառագայթ), ինչպես ընդունում և բացատրում էին դավանաբանութեան մեջ: Որ բանաստեղծը «լոյս» ասելով հասկանում է մտավոր, հոգեւոր լույսը, կամ քրիստոնեական կրոնի լույսը, այդ պարզ երևում է այս Զ բանքի վերջին երեք տներից. ոչ քրիստոնյաները, որ չեն հավատում «արեգական և իր լուսոյն»,—ասում է նա,—«չունին մասըն լուսոյ յարեգականն ի մեծ լուսոյն», իսկ ինքը Կոստանդինը փափագում է, որ լուսավորվի «յարեգականն ի մեծ լուսոյն»: Բայց որ նա գրում է, թե ամեն լույս և ամենի լույսն աստվածային լույսից է, պետք է հասկանալ նաև ֆիզիկական արեգակի լույսը, քանի որ այն էլ ծագում է աստուծուց, բայց, հարկավ, ոչ իբրև աստվածային լույսի մի մասն, իբրև նրանից

ծագող մի «շառավիղ» (Ճառագայթ), այլ իբրև աստուծու «արարած»¹⁴⁶ լույս:

Կոստանդնի քերթվածները, առանձնապես Ե-ն ճիշտ հասկանալու համար կանգ առնենք և հետևյալի վրա: Լուսածագն, առավոտյան արեգակն ու գարունը հեթանոսական ժամանակից ի վեր կապված են եղեփնակ մի ուրիշ հավատալիքի հետ, այն է՝ մեռելների հարուժյունը պետք է լինի գարնանն արեածագին: «Մազպեղական հարուժյունը վախճանական արշալույս է, մինչդեռ վեղայական արշալույսն ամենօրյա հարուժյուն է»: Ըստ հայ ժողովրդական հավատքի՝ արշալույսն ամեն օր կրկնվող հարուժյուն է միաժամանակ և հոգիների դատաստան, որից տարբեր է վերջին դատաստանը: Հավատում են, թե ամեն օր արեածագին բացվում են երկնքի դռները և ինչպես հին իրանական հավատքով՝ լուսո աստվածը, որի աթոռն է արեգակը, այդ դռների առաջ դատաստանի է նստում. իրանացիների համար առաջին դատավորն է Միթրան, առավոտյան արեգակի աստվածը, ըստ հայ ժողովրդական հավատքի՝ Քրիստոս, որ հարկավ ջրիստոնեական ժամանակում փոխանակել է հեթանոսական աստուծուն: Դատաստանից հետո արդարները գնում են անմահության անուշակ դրախտը¹⁴⁷: Այս հավատալիքը մինչև մեր օրերը կենդանի մնում էր մեր ժողովրդի մեջ և արտահայտվում է նրա լուսաբացի ժողովրդական աղոթքների մեջ: Սրանցից հանրածանոթ է հետևյալ հիմնը, որ անշուշտ գալիս է շատ հին ժամանակներից.

Լուսացա՛վ, լուսացա՛վ:
Լույսն է բարին,
Ծիտն է ծառին...
Երկնքի դռները բաց է.
Ոսկի աթոռ դրած է.
Քրիստոս վերան նըստած է.
Լուսավորիչ կանգնած է,
Ոսկե գրիչ բըռնած է.
Մեծ ու պըստիկ գըրում են,
Արդարները խաղում են,
Մեղավորներ լալում են:
Լուսացա՛վ, լուսացա՛վ:

¹⁴⁶ Դիտմամբ այստեղ այսքան կանգ ենք առնում այս խնդրի վրա, որովհետև անճաճ և անժուռ կերպով հրատարակել են և սովորեցնում են, թե Կոստանդին Երզնկացին այս քերթվածներով իբր հանդիսանում է «պանթեիստ»: Այդ մարդիկը կամ պանթեիզմ չեն հասկանում, կամ սնամտությամբ բարձրացնել են ուզում մեր հին բանաստեղծներին: Այդպիսիների ասելով՝ Ֆրիկի համար աստվածը գոյություն չունի, նա «աթեիստ» է, Կոստանդին Երզնկացին, անգամ Գրիգոր Նարեկացին «պանթեիստ» են... Առանց այդպիսի կեղծիքների էլ մեծ է մեր հին բանաստեղծների փառքը:

¹⁴⁷ Մանրամասնություններն և աղբյուրները տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական հավատքը. Dr. Manuk Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, էջ 19 և հտն.:

Այս հին հավատալիքն ևս իր կողմից ազդել է Կոստանդնի արեգակի ու գարնան երգերի վրա: Մեռած բնությունը վերակենդանացնող գարունը դարձել է մի խորհրդավոր օրինակ ոչ միայն Քրիստոսի ծննդյան համար, որով աշխարհս, ըստ հավատացյալների, ստացել է մի նոր հոգևոր կենդանություն,— այլև Քրիստոսի «երկրորդ գալստյան» և մեռելների հարության, երբ և դատաստան պիտի լինի: Դրա համար և Կոստանդինն, ինչպես տեսանք Գ քերթվածի մեջ, այդ երգում է գարնան պատկերով և վերնագիրն էլ դնում է. «Այս գարունս զգալուստն Քրիստոսի պատմէ առակօք»:

Նա գարնանային առավոտյան լուսաբացի պատկերով երգում է երկրի կենդանացումը Զ քերթվածի մեջ: Եթե վերջինս հասկացվում է Քրիստոսի ծննդյան համար, նրա Ե քերթվածի մեջ՝ «Բանք յերկուս գէմս», շատ կտորներ հարությանն են ակնարկում, և կարող են այսպես էլ հասկացվել, ինչպես են հետևյալները.

Հոգի հաւար երես,
շատոց պայծառ լոյս աշերուն,
Ով սիրով մընաց լուսոյն
Արուսակին առաւօտուն:
Քաղցր է ծընունդ լուսոյն,
երանի տամ ես այն մարդոյն,
Որ բաժին ինքն ունենայ
ի յայն լուսոյն առաւօտուն
Թէ դուռն կայ երկնից
պարգևատու մի աստուծուն,
ի ծագել արեգականն
ի մեզ բացվի դուռն բարոյն:

Կամ հետևյալները.

Թէ անուշ հոտ կայ բուրել
՛լ ի կե(ա)նք փոխէ զդուռն մահուն,
Են շատոց հոգի հարբած
յանուշ հոտոյն յառաւօտուն.
Թէ անմահական սէր կայ՝
Որ հոգի տայ հոգեստնուն,
Իմ բաժին սէրն ու հոգին
խառնել ի սէրն առաւօտուն:
Թէ ինձ կեանք կամ խընդութիւն
բաժին կայ ի դուռն ի Սիրուն [=աստուծու],
Մէկ պահու սէրն ի սըրտէ՝
թող լինի ինձ յառաւօտուն...

Շատ ու թափանցիկ են մանավանդ այս տողերը.

Ով կամի սիրով լինիլ
 ինքն յարութեան որդի լուսոյն,
 Թող խընդրէ ի յայն Սիրոյն [=Հիսուսից],
 որ ինքն յարեաւ առաւօտուն.
 Ի Սիրուն սէր յաւելու
 սիրով գընալ տունն ի Սիրուն [=աստուծոյ]:
 'Ի ով Սիրոյն ինք հետեի՝
 հասնի սիրովն առաւօտուն [=հարութեան առավոտին]:

Եվ վերջապէս այս վերջին տողերը շատ պարզ կերպով ակնարկում են, որ Կոստանդինի երգած առավոտը խորհրդաբար վերաբերում է նաև հարութեան արեգակի ծագմանը: Այսպէս է իր համար աղոթում մեր բանաստեղծը.

Տէ՛ր, գրթա՛յ յիս ի ծառայս,
 և տուր բաժին ինձ յայն հոգոյն,
 Որ շատոք ին ցանգացել,
 բայց քիչք հասան առաւօտուն...
 Խընդրեմ ի քէն, տուր ինձ
 սէր ի սիրուն առաւօտուն:

8. Վարդ ու սոխակի ալլաբանական սիրավեպը և սիրո գովաբանութիւնը:— Մեր բանաստեղծը, որ լույսի սիմբոլիզմից անցնում էր արեգակի և լույսի երգերին, ինչպէս վերևում բերված կտորներից կարելի է տեսնել, լույսի հետ անհրաժեշտորեն սեր էլ էր երգում, քանի որ քրիստոնեական աստվածը ոչ միայն «Լոյս» էր, այլ միանգամայն և սիրո աստված և «Սէր» էլ կոչվում էր: Նա հավատում էր, որ ինչպէս աստվածային լույսից է «ամեն լույս» և «ամենի լույսը», նույնպէս և «Սէր» աստուծուց է ամեն սեր. «Ի Սիրուն սէր յաւելու»: Աստվածային սիրուց է, որ ծագում է արեգակը.

Թէ Տէրն [=աստված] ի յարարածս
 հայի քաղցր ի յիր սիրուն,
 Յայն պահուն է որ լինի
 նըշան լուսոյն առաւօտուն:

Առավոտյան լույսն, ուրեմն, աստուծու քաղցր աչքից է, և նա քաղցր աչքով նայում է իր սիրուց: Ահա թե ի՛նչ հայացք ուներ Կոստանդինը և՛ սիրո, և՛ լույսի ծագման մասին: Հենց դրա համար էլ նա Լույս երգելիս չի մոռանում և սերը: Բայց նա առանձնապէս էլ երգում է սերը: Բնութեան այս խանդավառ բանաստեղծը, որ իր ներշնչումները բնությունից ստանալով աստվածային լույսն երգելիս առնում էր ֆիզիկական լույսն ալլաբանութեամբ, չէր կարող իր կրօնական բանքերի համար չօգտվել սովորական իմաստով աշխարհիկ սիրու երգերի ձևերից: Եվ իսկպպես՝

մեր հոգևորականների հորինած բանաստեղծության մեջ առաջին անգամ,— նրանից առաջինը ժամանակով՝ ցարդ հայտնի չէ,— նա կիրառում է վարդ ու սոխակի սիրավեպը, սիրո շատ տարածված այս այլաբանությունը:

Հայոց գրականության մեջ վարդը երևան է գալիս 10-րդ դարում արդեն, բայց վարդ ու սոխակի այլաբանությունն ընդհանուր գրականության մեջ, որքան հայտնի է, նախ երգել են պարսիկ բանաստեղծները: Մեր բանաստեղծների համար հեշտ ընդունելի է եղել այս այլաբանությունը, քանի որ վարդը մեզնում հնուց արդեն կապված է եղել սիրու հետ. հեթանոսական ժամանակներում արդեն այս ծաղիկը նվիրական է եղել սիրու աստվածուհի Աստղիկին: Ուստի մեզնում ևս այս սիրավեպի այլաբանության տակից պարզ ցուանում է զգայարանական հեշտավետ սերը:

Արևմուտքում,— առնում ենք առանձնապես Ֆրանսիան,— այս սիրավեպն ստացել էր ավելի վերացական և ուսուցական բնավորություն: «Կղերականները սիրո մասին գրելով՝ սիրո նյութի մեջ բնականաբար մտցրել էին իրենց բոլոր մտավոր սովորությունները. նրանք են եղել գլխավորապես, որ քրիստոնեական աստվածաբանության դիմաց հաստատել էին մի իսկական սիրային թեոլոգիա, սիրո աստուծուն տալով Հիսուս Քրիստոսի տեղը, և այդ սիրո աստուծու փափկության նստավայրը հորինելով եղեմական դրախտի պատկերով, ի՞նչու են օրինադրելով մի տասնաբանյա պատվիրանք և վերջապես՝ կազմելով մի ամբողջ դավանանք ու պաշտամունք, ինչպես և սիրահարների մի եկեղեցի, որ ուներ իր հավատացյալներն ու հերետիկոսները, իր սրբերն ու մեղավորները: Կղերականները կուրտուազական (մեծարական, քաղաքավարական) սիրո վրա գործադրում են նույնպես իրենց վերացականության մոլությունն ու իրենց դիդակտիկական ձգտումը, և նրանց ազդեցությամբ՝ «սիրո արվեստները» բռնում են երգերի ու վեպերի տեղը. գրում են սիրելու արվեստ, թարգմանում են Օվիդիոսի «Սիրելու արվեստը»: Վերացականության և դիդակտիկական բանաձևերի սերը երեւակայությանը մուտք էր տալիս միայն այլաբանության կողմից, և այլաբանության հանգան սիրո մասին գրող բոլոր կղերականները: Եվ այս միջոցը միայն շթողեց, որ չոր ու ցամաք օրինադրության մեջ ընկնեն և շատ ու քիչ գունավորեն վերացականությունը»¹⁴⁸: Այսպիսի բնավորություն ունի նաև ֆրանսիական նշանավոր սիրավեպը՝ «Վարդի ռոմանը» (Le roman de la Rose), որի առաջին մասը գրված է 1230-ական թվականներին, իսկ երկրորդ մասը՝ մի ուրիշ հեղինակի ձեռով մոտ 1277 թվականին, ուրեմն, հավանորեն Կոստանդին Երզնկացու մանկության տարիներին: Դա սիրելու արվեստ է և կուրտուազական սիրո օրինա-

¹⁴⁸ Histoire de la Littérature française par Gustave Lanson, Paris, 1895, էջ 121 և հանդ.

Այսպիսի սիրավեպեր և սիրելու «արվեստներ» և օրինագրքեր չեն առաջ եկել մեր գրականության մեջ, դի մեզնում կյանքի մեջ չի եղել դրանց պահանջն ունեցող արքունիք, «կուրտուազական» վերաբերմունք տիկիներին հանդեպ: Չեն եղել և «կուրտուազ ասպետները», այն ժամանակի կիլիկյան բառով՝ «ծիավորները»: Ճիշտ նույն դարում թաթարական բռնապետությունն էր Մեծ Հայաստանում, և հայ ազնվականությունն արդեն դեպի քայքայում և անկում էր դիմում: Ուստի մի քանի սիրավեպերը, որ մնացել են մեր հին գրականությունից, ոչ վերացական, ոչ էլ ուսուցական բնավորություն ունին: Վարդ ու սոխակի սիրավեպն այլաբանորեն կիրառվում է ոչ թե իբրև «սիրո արվեստ», այլ իբրև մի սիրո քերթված՝ ընդհանրապես սեր գովերգելու համար:

Արևմուտքում ևս, հարկավ, հորինված կան նաև հզոր սիրո քերթվածներ, նույնիսկ 14-րդ դարում: Բայց համեմատության համար բերենք այստեղ մի փոքր կտոր իտալական վերածնության վերջին շրջանի, 16-րդ դարի նշանավոր բանաստեղծ Տորկվատո Տասսոյից: Նրա հուսկավոր «Ազատված Երուսաղեմ» վիպական քերթվածի մեջ¹⁴⁹ զենքերի շաշունի ու շոխիդի և արյունահեղ կոտորածների ու մահվան հետ՝ մեծ տեղ է տրված նաև սիրո քնարական գովքին: Ահա նրա Երջանիկ կղզիների մեջ Երջանկության տաճարը, սիրո կախարդական ամրոցն՝ իր մարդկային սիրահար զույգով, շուրջը ծաղկող ու պտղող ծառեր, ականակիտ լճակներ իրենց մեջ լողացող սիրատարի ու հրապուրիչ, մերկամարմին ջրանուշներով: Գարնանային գեղեցիկ բնություն սիրով լցված:

«Սիրավառ թռչունները
Ճոճում են զմրուխտ շվաքարանները,
Եվ իրենց միայն հասկանալի լեզվով
Հառաչում են իրենց խինդ ու վշտի համար»:

Այդ թևավորներից մեկը, խատուտիկ փետուրներով մի կարմրակտուց թռչուն, մարդկային ձայնի նման հնչյուններով երգում է վարդի մասին.

«Ահա վա՛րդը, որ պատրաստ է բացվելու.
Որքան պակաս են բացված նրա թերթերը,
Այնքան ավելի հմայք կա նրա մեջ¹⁵⁰:
Բայց ահա՛ նա փթըթել է մեր առաջ,
Ու փրթթումից հետո իսկույն ծաղկաթափ:

¹⁴⁹ Տորկվատո Տասսո (1544—1595 թթ.), Ազատված Երուսաղեմ: Օգտվում եմ ռուս. թարգմանությունից. «Освобожденный Иерусалим», поэма Торквато Тассо, перевод В. С. Лихачева, СПб, Տասն և հինգերորդ ու տասն և վեցերորդ երգեր: Տե՛ս հատկապես էջ 236 և հտն., 16-րդ երգ, ությակներ 12—17:

¹⁵⁰ Հմմտ. հայ գուսանական հայրենը՝ «Վարդն բացուած մի՛ սիրէ . . . Վարդըն պուպուկի սիրէ՛ . . .»:

Եվ այդ այլ ևս այն ծաղիկը չէ,
 Որ գեղուհիների սրտում նախանձ էր բորբոքում,
 Եվ նրանց կրակոտ պաշտողների հայացքը գրավում:
 Բավական է մեկ օր միայն,
 Որ թառամի ծաղիկը մեր կյանքի:
 Ամեն տարի բնությունը նորոգվում է,
 Իսկ մեր երիտասարդութունը չի վերադառնում:
 Քաղե՛նք ուրեմն վարդն առավոտյան.
 Օրը կանցնի, և իրիկնադեմին արդեն կըթառամի նա.
 Քաղե՛նք շուտով սիրո ծաղիկն
 Ու սիրենք, քանի կարող են մեզ սիրել»:
 «Լոեց երգեցիկ հավքը, և խսկույն
 Օդը նորից լցվեց թռչունների ճովող լույսով.
 Աղավնիները համբույրներ են տալիս,
 Եվ ամեն ինչ բռնված է գարնային հրալրքով:
 Ե՛վ կաղնին, և՛ դափնին, թփերն ու խոտեր,
 Ինքը հողը, գետնի ջրերը»—
 Ամեն ինչ միայն սեր է շնչում,
 Ամեն ինչ անձնատուր է սիրո բուռն իշխանությունը»:

Մեր Կոստանդնի բանաստեղծության մեջ էլ (Քերթված ԺԱ, էջ 110—118) սերը դրված է գարնային թարմ ու գեղեցիկ բնության մեջ, բայց առանց որևէ կախարդանքի ու հավերժահարսերի: Ամեն ինչ բնական ձևով է, հարկավ, որոշ այլաբանությամբ— ծաղիկներն աղջիկներ են, և ամենագեղեցիկը վարդն է, որին նախանձում են մյուս գեղուհիները: Հավքերը (թռչունները) տղայքն են: Չկա մարդկային սիրահար զույգը, դրա փոխանակ այլաբանորեն բլբուլն ու վարդն են սիրահար: Զարդարուն բուրաստանում սիրավառ հավքերը, գեղեցիկ հագնված և ծաղիկների անուշ բուրմունքից հարբած, իրենց սերն են քաղցր եղանակում: Այստեղ էլ սերը ներգործում է բնության բոլոր երևույթների վրա, թափանցում է և՛ կենդանի էակների, և՛ ծառ ու ծաղկի, անգամ ջրերի մեջ: Ամեն ինչ լցված է սիրով, ամեն ինչ լինում է սիրով և կենդանի ու գեղեցիկ է միայն սիրով:

Սիրով արեգակի լույսից գեղեցկանում, բացվում, փթթում է վարդը. նրա պայծառ տեսքից ուրախանում են երիտասարդները ու մոռանում ամեն հոգս ու տրտմություն: Բայց նա ինքը վշտերի մեջ է, քանի որ վաղանցիկ է իր փթթած կյանքը: Ուստի կրակի պես վառվող այդ գեղանի սիրուհին իր սիրական բլբուլի առաջ բանում է իր սիրատանջ սիրտը և հրավիրում նրան, որ համբուրի իրեն՝ վարդին՝ ու կշտանա սիրով. որովհետև կգան, կքաղեն իրեն,— ասում է նա,— ու բլբուլն այլևս չի գտնիլ նրան:

Ահա՛ մեր Կոստանդնի սիրավեպի նյութը, որ էապես նույնն է, ինչ որ նրանից ավելի քան 250 տարի հետո հորինող իտալացի հուշակավոր

բանաստեղծինը: Մեր քերթվածի մեջ սերը նույնիսկ ավելի վեհ ու վսեմ է, զի դա հեշտանք չէ փափկության դրախտում, այլ, ըստ կրոնական հայացքի, բխելով Սեր աստուծուց՝ դարձած է հավերժ կենդանության աղբյուր, մի աստվածային ստեղծագործ կենդանարար ու գեղեցկացնող զորութիւն ամբողջ բնության համար:

Տեսնենք բնագրից հատվածներ:

Այսօր եղև պայծառ գարուն,
ցընծան ծաղկունք և յորդորին,
Հագնին ցեղք ի ցեղաց
մանդրուն հաւերն՝ ի հաւն խօսին.
Ի վերայ լերանց բարձանց
գոյն ըզգոյնով ծաղկունք փըռին,
Ծածկեն զերեսս երկրի,
ըզլեռն, ըզդաշտ ու զբաղչանին:
Են գեղեցիկ փետուր հագել
փոքրիկ հաւերն ի ծաղկոցնին.
Ու հազար դասըս դասով՝
քաղցրաձայնեն զանլըռելին.
Հարբել են յանուշ հոտոյն,
ու նստել (են) ի վրա ծաղկին.
Ի սիրու են ըստեղծած,
սէր կայ յիրենք որ կու խօսին:
Բուրաստանք է զարդարած,
ու ցեղ ու ցեղ հաւեր խօսին.
Ու ամէն հաւ սէր ունի
ու շատ հասրաթ ի յիր սըրտին.
Յանդադար քաղցըր ձայնէն
քունն է հատել ի գիշերին.
Ու ամէն հաւ յիր դիմաց
վասն ի սիրուն քաղցըր խօսին:

Ահա թե ո՛րքան ուժեղ է արտահայտել մեր բանաստեղծը թռչուն-
ների գարնային հրայրքը—ցանկության բոցը: Ծաղիկները ցնծում են:
Վարդը դեռ չի բացված. մանիշակի նախաձեռնությամբ՝ ծաղիկները—
հորոտ-մորոտ, ձյունծաղիկ, շուշան, նունուֆար, նարգիզ, մասրենի,
սոսամբ ծաղիկ և ուրիշներ—հավաքվում, խորհուրդ են անում, որ կըտ-
րեն վարդենին, ասելով՝

Որ ոչ գայ վարդըն կարմիր,
ու գեղեցիկ տերև փըռին,
Եւ ի նորա պայծառ տեսուն
որդիք մարդկան ի մեզ չհային:

Ուրեմն այստեղ փթթած վարդը պեղուհիների նախանձն է շարժում,
քանի որ նա է գրավում տղաների հայացքը:

Բլբուլը, վարդի սիրահարը, հանկարծ վեր է կենում ու ձայն տալիս ծաղիկներին, թե վարդը քնից զարթնել է իր կանաչ վրանի մեջ: Վարդը որ լսում է բլբուլի ձայնը, բաց է անում վրանի դուռը, հանում կանաչ կապան և կարմիրը հագնում: Ծաղիկները թառամում են, ոմանց տերևները թափվում, ուրիշները փախչում, բարձր լեռներն են ելնում. ոմանք ամոթից կապտում ու սուգ են անում, մի քանիսն էլ երկյուղից դողում են ու դեղնում: Իսկ վարդը զարդարում է բուրաստանը. բլբուլը գալիս, նստում է նրա դիմաց և հոյակապ տողերով ամենասփիւ սիրո գովքն է անում սքանչացած, ասելով՝

Թէ՛ «Սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն,
ու սէր հաւուն ձայնն ի ծառին.
Սէր է վարդն ու սէր՝ բլբուլն,
սիրով նըստել (ի) վերայ վարդին.
Սիրով են գոյն ու գոյն
ու պեղեցիկ այն ծաղկընին.
Վասն սիրոյ փոքրիկ հաւերն
ի ծաղկընուն վերայ նըստին»:
Նա՛յ բլբուլն ուրախանայ
ու բազմի (ի) վերայ վարդին.
Թէ՛ «Հազար բարի գալուն
վարդին՝ ծաղկանց թագաւորին»:

Վարդն էլ խանդակաթ զմայլանքով պարզում է իր սիրո ազդեցութիւնը և իրեն, և ամենի վրա.

Նա՛յ դառնայ վարդն ի բլբուլն
ու պինդ փրռէ զիր տերևներն.
Թէ՛ «Ծաւալ եմ սիրու տէր,
ուսկայ սըրտիս մէջն է դեղին,
Թէ չըկար սէր յիմ սըրտիս
ու ես ունի անհոգութիւնն,
Նա՛յ ես է՞ր ի կախ լինի
զօրն ու գիշերն ի մէջ փըշին.
Ես սիրո՞ւ կամ կենդանի
՛ւ եմ զարդարել զիմ տերևներն.
Ու թէ սէրն յիսնէ զատի,
Նա՛յ զիս տանի հողմ ու քամին:
Բլբու՞ւ, մի՛ դու զարմանալ
զպայծառ վարդիս գեղ պատկերին,
Զի ով որ սէր չունենայ՝

առ ինք չըկայ գեղեցկութիւնն.
 Զուրըն սիրո՛ւ վ յիս վերանայ,
 որ յարմատոյս առ իս քամի.
 Ի ի լուսոյ արեգականն
 ես ժողովեմ գեղեցկութիւնն:
 Ի յիմ անուշ հոտոյս
 կենդանացան որ զհոտն առին.
 Ի ի յիմ պայծառ տեսու
 ուրախացան ՚լ ի խաղ մըտին.
 Զինչ որ յաշխարհի կայ
 հոգս ու ցընոր ու տըրտմութիւն՝
 Ի յիմ շնոֆոր տեսու
 փարատեցան երբ զիս տեսին,
 Յով որ սէր կայ յիր սըրտին,
 նա՛յ զիս նորայ կամակ տանին:
 Որ քանի նայ յիս հայի,
 նա՛յ հանդարտի սէրն ի սըրտին:
 Առնուն զիս և տանին,
 սիրով փրոն ի մըշլիսնին,
 Որ ի յիմ պայծառ տեսու
 ուրախանան ՚լ ըմբեն զգինին:
 Ահայ կա՛մ ես զարգարած
 ՚լ իմ տերևնիս զերդ հուր վառին.
 Ու բացել եմ զիմ սըրտիս
 մէջն ի դիմացտ որ է դեղին.
 Ար՛եկ զիս համբուրէ.
 ու կըշտացիր սիրովըտ հին.
 Ահա՛ գան և զիս քաղեն
 ՚լ այլ ոչ գըտնուս ի բաղշանին»:

Սիրո այս գովքը 13-րդ դարի վերջերում կամ 14-րդ դարի առաջին քառորդին՝ մեր հին բանաստեղծության մի աննման, մի փարթամ փրթ-թած ծաղիկն է, որ, թեև այլաբանությամբ, բայց այնպես գունագեղ ու վճիտ է հորինված, և այնպես պատշաճ է հարմարեցրած իրական կյանքին, որ պարզապես հասկացվում է աշխարհիկ բովանդակությունը: Չնայելով, որ հեղինակը վերնագիրը գրել է՝ «Բանքս վարդի օրինակաւ զՔրիստոս պատմէ», բնականաբար շատ դժվար կարելի էր կրոնական այլաբանություն համարել այն: Ուստի բանաստեղծն ստիպված է լինում գրելու մի առանձին քերթված (ԺԲ, էջ 119—125) այս վերնագրով. «Մեկնութիւն լսորդին համառօտ: Վասն անգիտաց շինեցի. զի կարծէին եթէ մարմնաւորաց էր բանք վարդի: Ես վասն այն գրեցի»: Այս «մեկնության» մեջ նա բացատրում է, թե վարդը Հիսուս է, Մանիշակը՝ Հու-

դան, Բլբուլը՝ Քրիստոսի հարության փողը փչող Գաբրիել հրեշտակը և այլն: Հեղինակն ինքը թերևս սկզբից հենց մի կրոնական այլաբանական բանք է ցանկացել հորինել աշխարհիկ սիրու երգի ձևով ու մոտիվներով, բայց նրա գրածն իսկապես աշխարհիկ բանք է դուրս եկել. իսկ մեկնությունը, որ հետո ավելացրել է, չի հարմարվում բուն գործին:

Միևնույն նյութին և այլաբանությունն են վերաբերում նաև Կոստանդնի ժն և ժԶ (էջ 132—142) բանքերը, որոնց առաջինի վերնագրի մեջ՝ «Բան գարնան օրինակաւ խորհուրդ ի Քրիստոս. մի՛ մարմին հասկանայք զբանս, այլ հոգևոր», զգուշացնում է հեղինակը սկզբից, թե ինչպես պետք է հասկանալ իր «ի խոր ծածկեալ բանը», «ծածուկ բանը»: Այս սիրավեպի մեջ նորանոր կողմերից լրացվում է գարնան գեղազարդ պատկերը: Դա ջերմին, լուսաճաճանչ ու հրճվալից մի հարսանիք է մայր երկրի համար ձմեռային մռայլ մթությունից և սառած քարացած մեռելությունից հետո, երբ հարավ հողմի փչելով վերանում է ամեն տրամություն և կենդանացած շարժվում, ծաղկում է բնությունը:

Հեղ որոտայ ամբ ցողաբեր,
Կամար կապի յերկինս ի վեր,
Հոսէ յերկիր ահեղ գետեր.
Հաւսար զերկիր են արբուցել...
Ծովըն դրրուրդ առնու սիրով,
Խաղան զեռունք յերկիր՝ և ի ծով.
Ակունքս յորդոր դան պաղ ու հով,
Եւ ի քարէն յառաջ բըխել:
Ահեղ գոչեն գետերս յովով՝
Յորդ ի լերունքս ի վայր գալով.
Գան ման ի ման ծաւալելով,
Սիրով ի ծովն երես դրբել...
Հաւերըս գան քաղցըր ձայնով,
Ծիծեռն ի հետ սաղմոսելով.
Գայ արտուտիկըն կարդալով,
Զառաւօտուն է բարբառել:

Ամեն կենդանի էակ, կապանքից արձակված, տեղից շարժվում է, ծնում և աճում: Ժողովվում են և ծաղիկները բուրաստանում. վարդը միայն դեռ չի երևում:

Բլբուլն եհաս շաքարբերան,
Աւետաբեր մեծ յարութեան.
Վարդին եհար կանաչ վըրան,
Որ գայ բազմի զերդ հուր վառել:

Բայց վարդը ծածկվելով կանաչ կապայով՝ թաքնվում է.

Կամուլ ծածկի ի մէջ փըշին,
Ջերդ որ ի յամբ մըտնու լուսին:

Բլբուլը աղաչում է վարդին, որ երեսը բանա, բայց վարդը, հակառակ բլբուլի հորդորներին, մերժում է նրա խնդիրը. որովհետեւ, իբրեւ մի ամոթխած աղջիկ, չի համարձակվում ազատ երևան գալ և երեսը ցույց տալ, քանի դեռ ժամանակը չի հասել, և անգետները բամբասում են: Վերջիվերջո նա դուրս է գալիս, նրան տեսնող ծաղիկներից ոմանք գունաթափվում ու փախչում են. իսկ գեղեցիկները շրջապատում են նրան ու գովում նրա գեղեցկությունը: Ուրախանում է բլբուլը, մեծ հրավերք է անում. գալիս են բլբուլները (տղաները) խմբերով. մեծ խնջույք են անում նվագելով: Վարդն այժմ առանց քաշվելու բազմում է նրանց մեջ և ասում բլբուլին, թե նա այժմ որքան կուզե թող գովի իրեն: Ապա տեղի է ունենում վարդ ու սոխակի մեջ մի զրույց, որով վարդը պարզում է, թե ինչ է սպասում իրեն աշխարհում—լինել դեղ, վարդաջուր, և բանաստեղծն իրեն դառնալով ասում է.

Կոստա՛նդ, ի խոր ծածկեալ է բան,
Ջայս որ առ մեզ տուեր նըշան.
Տուր գոհութիւն անլըռական
Այնմ որ կամաւ է խոնարհել:

9. Անձնական բանաստեղծություն:— Կույսի ու սիրու, գարնան և արեգակի սիրահար քերթողի բանքերը, որոնց պատկերներն առնվում էին բնությունից և աշխարհիկ երգերից, խորթ և անհաճո են երևում Երզնկայի վանականներին, որոնք թեպետ սիրով լսում էին «Շահնաման», բայց քրթմնջում էին, թե Կոստանդինը մարմնավոր բաներ է հորինում: Կային և նախանձողներ նրա շնորհին: Բանաստեղծը շատ վըշտեր է կրում «սուտ եղբայրներից», որոնք չարախոսությամբ բամբասում էին նրան: Նա թեպետ և հպարտությամբ արհամարհում էր այնպիսիներին, որովհետեւ նրանք «անգետ» և «անմիտ» էին, բայց լինելով դյուրազգաց՝ հոգով շատ վրդովվում է և կռիվ է սկսում նրանց դեմ իր երկերով: Այդ առթիվ նա հորինում է իմաստական ասեւեւ, այլև անձնական ֆնարերգություններ վշտահար զեղումներով իր խոցված սրտից: Այսպիսով նա ստեղծում է մի նոր տեսակի քնարերգություն—անձնական բանաստեղծություն, որի համար նյութ են դառնում բանաստեղծի իրեն ապրած անձնական հանգամանքները, սերն ու ատելությունը, բախտն ու դժբախտությունը, ինչ որ մասամբ արդեն տեսանք Ֆրիկի բանքերի մեջ: Անհատն ուրեմն ընդհանրությունից անջատվելով ստանում է իր արժեքն և պաշտպանում ու ցուցադրում է իրեն: Կոստանդնի անձնական բանաստեղծությունները կարևորություն ունեն և այնով, որ բխում են ոչ թե մի որևէ սոսկ անձնական պատճառից, այլ որ նա սիրում է կյանք, բնություն, լույս ու գարուն: Եվ իսկապես կյանքի ու բնության սերը, և սրա

համար կրած թախիծն ու վիշտն են կազմում նրա ստեղծագործության, ինչպես և նրա բանաստեղծական հառաչների ու գանգատների էական կողմն ու հատկանիշը: Եվ դրանով է, որ արժեքավորվում են նրա բանքերն իր անձնականի մասին, որոնց մեջ նա, իր սրտի ցավերը երգելու հետ՝ պարզում է և իր աշխարհայեցությունը:

10. «Տեսիլը»: Հայացքն իր բանաստեղծության ծագման վրա:— Ը քերթվածը (էջ 97—101) ունի այս բացատրական վերնագիրը. «Ոմանք շարախօսեն զինէն վասն նախանձու թէ որպէս խօսի սա այսպիսի բան, զի վարդապետի չէ աշակերտել. զի այլ է աշակերտելն և այլ է շնորհքն ի հոգւոյն. զոր ես պատմեմ ձեզ յաղագս տեսլեան իմոյ, զոր տեսի ի զարմանալի տեսիլ, մինչ ի վանքն կայի հնգետասան ամաց. զոր տեսի այր մի արեգակնավգետ և լի լուսով»¹⁵¹:

Ոմանք շար են հետ ինձ ու նախանձով են յիմ վերայ՝
Վասն իմ գրեհալ բանիս, որ առ մարդիկ երևենայ.
Ասեն, թէ՛ «Ո՞նց գրէ բան քաղցրահամ ու մեզ կարդայ,
Որ ի մեր միջիս ընգեր կամ համեմատ իւր չըկայ»:
Կոյր են հոգւով աչօք, մըտօք յիմար են անյիմայ,
Թէ տէր ո՛վ է խելաց կամ այս շնորհիս որ առ իս կայ.
Ես եմ աման հողէ, 'ւ յիս լըցած կայ խազինայ.
Զոր ես խօսիմ հոգւով՝ այն մեծ տիրոջն է մանանայ:
Ով գող է այս գանձիս ու կամ նենգով ինձ լինայ՝
Աստուծոյ է հակառակ, 'ւ ինք դատաստան արնէ նորայ:

Բանաստեղծը չի բավականանում ասելով, թե իր շնորհքն աստուծուց է, և իր նենգ նախանձորդներն աստուծու հակառակ են գնում, նա անգետներին այդ հասկացնելու համար՝ դիմում է տեսլի պատկերին, մեղմ ու փափուկ ձևով ստեղծելով մի սիրուն բանք, որի ուրիշ նմանը չկա մեր տեսլական գրականության մեջ: Դա և՛ տեսիլ է, մի վիպական երկ, և՛ անձնական բանաստեղծություն: Նա պատմում է, թե երբ տասնուհինգ տարեկան մանուկ էր և վանքում ուսում էր առնում, մի գիշեր քնած ժամանակ տեսնում է, որ՝

Մանուկ մի լուսեղէն, յաթոռ նըստել որպէս արքայ,
Նըման արեգական է գեղեցիկ որ լոյս կու տայ:

Մեր մանուկ Կոստանդինը, զարհուրած և առանց հարցնելու, թե ով է նա, երկրպագում և նրանից երեք խնդիր է անում. խնդիրներից վերջինն է՝

¹⁵¹ Այս վերնագրի մեջ, էջ 97, տպված է՝ «աշխատիլն», «զարմանալի» առանց սկզբի «ի» նախդրի, «վանք» առանց վերջի «ն» հոդի. մինչդեռ նույնը հրատարակչի առաջաբանի մեջ, էջ 11, տպված է անսխալ «աշակերտելն», «ի զարմանալի», «վանքն»:

Ասցի. «Ես եմ աղքատ, 'ւ յերակ բանի կարօտ կեցայ,
Շնորհէ դու այս գերոյս մասն ու բաժին ինձ և ղիլայ»:

Տերը շնորհում է նրան այդ ընդունակութիւնը: Եւ այնուհետեւ նա հանգստութիւնը կորցնում է, և հետո միայն, երբ ուսման մեջ վարժւում է, հասկանում է իր տեսլի խորհուրդը.

Եղև յանկարծակի ինձ բան խօսիլ ով ուզենայ.
Այնպէս որ ես ի յիմ խօսից շարեւրն զարմացայ.
Սիրով ու մեծ յուսով ես այս բանիս ի փորձ մըտայ,
Զհոգիս փոխան տուի, 'ւ ասլայ ես այն հոգոյն հասայ:
Իմ բանս ի յայն լուսոյն եկել առ իս ինձ մանանայ,
Որ իմ աշօքս ես զինք բարձր ի յաթոռ նըստած տեսայ...

Բանաստեղծն, ուրեմն, իր տաղանդը համարում է աստուծու հայտ-նությամբ իրեն պարգեւած մի շնորհք: Դրա գիտակցութիւնը նրան ոչ միայն ուրախութիւն է պատճառում, այլև հպարտութիւն.

Այսօր հոգովս ուրախ եմ և ի մեծ մեւրատ հասայ,
Որ ես առանց շրթունք կու խըմեմ յայն գինուն շիշայ.
Սարիօշ եմ յայն սիրուն, 'ւ է միտքս ի հօն յուր ինք լինայ.
Զունիմ շատոց կարիք, ով է շարկամ ու զիս որսայ:
Ես եմ մէջ աշխարհիս զերդ ըզյիմար ի յանդիշայ.
Ոմանց թուիմ խելօք, ոմանց խիստ խև ու անյիմայ,
Ոմանք շար ին հետ ինձ, կըրճեն ատամ ի յիմ վերայ,
'ի ոմանց պատեհ թուի զարիւնս հեղուլ իր կամ լինայ...

Այս տողերից երևում է, թե ինչպես հալածել են ավլւնով հարբած, «աւեալ» բանաստեղծին: Յաւոք, պակասում է այս քերթվածի վերջին մասը՝ ձեռագրից թերթ դուրս ընկած լինելով: Բայց առանց դրան էլ՝ մենք լավ տեսնում ենք վշտացած բանաստեղծի ազնիւ հոգին, ազնիւ էլ ներշնչումով:

11. Իմաստական ասքեր:— Կոստանդինը վարպետ իմաստաբան է և շատ էլ հորինած ունի իմաստական ասքեր: Նրա զենքն իր շարկամների դեմ կռիւն ու համար՝ է գլխավորապես բարոյական խրատը, իմաստալից ասացվածները, որոնք բխելով բանաստեղծի իրեն անձնական կյանքից, հորինված են խիստ զգայուն, թրթռուն ու եռանդուն: Հաճախ իմաստա-խրատական ու քնարակսն տները փոխիփոխ հաջորդում են միմյանց և կենդանի ցոլացնում են հեղինակի զգացումներն ու խորհրդածութիւններն իրեն և իր հակառակորդների վերաբերյալ. դրանք ուղղված են գլխավորապես «շար ընկերների» դեմ¹⁵². «Բան յաղագս շար ընկերաց և պատրաստ կալ մոլորեցուցիչ ոմանց, որք հակառակին բա-

¹⁵² Տե՛ս նաև՝ Քերթվածներ՝ Բ, էջ 74 և հտն., Դ, էջ 80 և հտն., է, էջ 91 և հտն., Թ, էջ 102 և հտն., ԺԴ, էջ 129 և հտն., Ժէ, էջ 142 և հտն., ԻԱ, էջ 154 և հտն., ԻԲ, էջ 158 և հտն.:

րութեան» (քերթ. Դ, էջ 80—84)։ Այդպիսի ընկերները մոտենում ու մոլորեցնում են ինչպես քաղցրախոս թշնամիներ, գառնազգեստ գայլեր, թունավորող բժիշկներ. հպարտ, չարասիրտ ու կուլյր առաջնորդներ են նրանք, բարին ատող ու նախանձող, տգետ հիմարներ, որ մարմիններն են միայն դարդարում, չեն հավանում իմաստուն ու գիտուն մարդուն, որին «խե» են անվանում։ Բանաստեղծն ինչքան էլ աշխատում է սառնասիրտ լինել, չի կարողանում. զի այն տգետներն իրեն են դիպչում, չեն հասկանում իր գրվածքների բուն իմաստը, չեն ըմբռնում «ծածուկ բան», «բան ծածկաբար», այսինքն այլաբանություն, ու չեն գնահատում իր գրվածքները։

Թէ մեկ մի զանձն ի մահ եղել ու գնայ ի ծովն ի վայր,
 Զոհար բերէ ի դուրս, նա՛ անպիտան կոշեն զնա քար...
 Գիտունն ի յանգիտաց մէջըն ծառայ է շարաշար,
 Որ նըման խամ սուպիկու յաժսն ձրգեն անգին ջոհար։

Նրա վրդովմունքն այնքան մեծ է, որ իմաստական բանքը հետըզհետե փոխվում է մի դառն ողբի ու երգիծանքի իր անմխիթար ժամանակի վրա ընդհանրապես։

Հազար աւաղ տամ ես որ տէրն ըզմեզ յետնորդս արար
 Ի յանցեալ ժամանակիս՝ որ մեղ չըկայ իրք մըխիթար.
 Հովիւ շունինք տեսող ու մենք ենք մոլորեալ ոշխար,
 Շատ գայլք են յարձակել ի վերայ մեր խիստ անհամար.
 Պիտէր մեզ նաւապետ մարդ կենդանի զերդ Նոյ արդար,
 Որ մեզ տապան գործէր, ծովուս լինէր եզր ու վըճար...
 Զունինք մարդ կենդանի, հոգւով մեռած ենք հաւասար...
 Ի մէջ ծովուս ծրփինք, ոչ նաւ ունինք, ոչ նաւավար։

Վերջը բանաստեղծն ինքն իրեն դառնալով խրատում է իրեն.

Զհոգիդ քանի՞ մաշես, է՛ Կոստանդին, զօրն անդադար.
 Հերիք արա սըրտիդ, զքեզ ի ծովո՛ւդ մէջըն տեսար.
 Դարձի՛ր ի յետ նայէ՛, ու գի՛տ խելօք թապտիր ու ճար,
 Որ շմնաս ի մէջ ծովուն, ՚լ յեզր ի հանգիստ իսկի չհասար։

Այսպիսի մի անձնական, միաժամանակ և հասարակական քնարական երկ է և է քերթվածը (էջ 91—96), որ վերնագիր ունի «Յաղագս անգիտաց սուտ խօսելոյ զբանս, անպիտան և հակառակ կալ իմաստնոց»։ Բանաստեղծը խիստ հուզված է «անգէտ և անմիտ» մարդկանցից, այնպես որ նա տանջվում է, կորցնում իր հանգստությունը և բողոքի ու հառաչի ճիշեր է արձակում բարկ խոսքերով, ուժեղ և անմոռանալի շեշտերով։

Ֆրերիաթ¹⁵³ կանչեմ հազար՝ և ահեղ հառաչ բերեմ լալով,
ի յանգէտ մարդկան ձեռաց զհոգիս երեմ անշէջ հրբով:
Եմ յիմար դարձել ու խե ու սաւդայի¹⁵⁴ ի շուրջ գալով
Եւ վասըն էջ ու անյիմայ ոմանց՝ հանեմ զհոգիս շուտով:
Ես շունիմ հանգըստութիւն, ՝ և յերակ խոցիմ անդէտ խօսով...

Նա խիստ հարվածներով խարաղանում է իրեն հալածողներին, որոնք անհոգի կենդանիներ են, չգիտեն մի պիտանի և խելոք խոսք ասել, ատելով ատում են իմաստուն մարդուն: Եվ Կոստանդնի այս քերթովածը հետզհետե դառնում է լավ, բարի, իմաստուն և վատ, չար, տգետ մարդկանց հավերժ հակամարտության մի հոյակապ պատկեր. և որովհետեւ բանաստեղծը նկատի ունի մի կողմից՝ ինքն իրեն և մյուս կողմից՝ իր հակառակորդներին, ուստի նրա բնորոշումները և՛ շատ փրագեղ են ու փափուկ ոճով, ինչպես սովորաբար հաստուկ է Կոստանդնին, և՛ խիստ, ցասկոտ ու ատելաբար, ամբողջը ազնիվ ձգտումով լցված, անկեղծ ու խոր զգացումով ոգված, դառն գանգատի և հոգեհաւնդն ջերմության խառնուրդով:

Զիմաստունն ո՞վ է յաղթել, թող թէ հրնար բերեն չարով,
Կամ զուգեն բանք աղտեղի և բամբասեն սուտ խօսելով:
Նայ լոյս է, և նայ խաւար, որ չկայ հրնար մերձենալով,
Զի յիրմէ փախչի հեռի ի խոր տեղիք բընակելով:

Եվ այսպես իրար հաջորդում են մի շարք գեղեցիկ տներ իմաստուն և անմիտ մարդկանց մասին.

Իմաստունն է առաւօտ, աւետաւոր է ցընծալով,
Իսկ անմիտն ի խաւարի կայ թանձրացել երազ քընով:
Իմաստունն արեգական պէս է պայծառ և լի լուսով,
Իսկ անմիտն է խաւարի տուն և տեղի, լի ցաւով:
Իմաստունն է բուրաստանք ծաղկով լըցած գոյն ըզգոյնով,
՝ Ի անմիտին սիրտն է ի լի մութն ու մըլար սառնամանով:
Իմաստունն պըտուղ բարի, անմահութեան ճաշակ տալով,
Իսկ անմիտն է անպտուղ, դատարկացեալ և լի փըշով:

Իմաստունն աշխարհից կուշտ է, միտքն՝ առատ, իսկ անմիտը՝ ցանկությամբ լի, քաղցած ու ծարավ, ծակաչք. իմաստունը գնում է ճշմարտության ճանապարհով, իսկ անմիտն ընկած է խորխորատ ու ծով... Մի թուլութիւն միայն ունի իմաստունը.

Իմաստունն ոչ երկընչի թէ հարկանեն զինքըն սըրով,
Բայց յանգէտ մարդու խօսից խոցի հոգով ու մարմնով,
Զի անգէտն և անըզգամն աստուած շունի ինք գիտելով:

153 Ֆրիաթ—բողոք:

154 Սաւդայ—մեղամաղձիկ:

Եվ խոցվում է մեր բանաստեղծը, որ այնպիսի մարդիկն աշխարհի՝ սկզբից ի վեր հակառակում ու շար են կամենում իմաստուն մարդկանց՝ և հալածում նրանց։ Եվ նա ընկնում է մեծ հոռետեսության մեջ աշխարհի վերաբերմամբ, գրելով՝

Բովանդակ աշխարհս է գայլ
և միաբան կան մի ժողով,
Նա՛յ գառին ո՛ւր կայ հանգիստ
մէջ գալենուն ինք կենալով.
Ով խելօք է և ուզէ
զինք կենդանի՝ սըրտի՛ կամով՝
Թող լինի ի յաշխարհէս
ինք անծանօթ հրաժարելով...
Լաւ է ինձ մէջ գազանաց
մարդակերաց բընակելով,
Քանց անմիտ ՚ւ անիմաստ
որ յիս խօսի յանգէտ բանով։

Բանաստեղծն իր դրությունից մի ելք է որոնում և խրատելով իրեն՝ գրում է.

Կոստանդին, է՛ր կաս ազար
՚ւ ի սիրտ ելնես թէ՛զ մ՝ ըշտապով.
Վասն անգէտ ՚ւ անմիտ ոմանց՝
զքեզ է՛ր տանջես շատ ցընորով.
Ոչ կարես հաւան պահել
դու զամէն մարդ հետ քեզ սիրով:
Թէ կամիս հանգիստ կենալ,
որ չըմաշես դու զքեզ հոգով՝
Մի՛ փառաց դու հետեւիլ,
մի՛ անգանիլ անեզր ի ծով,
Զի ծովուն ոչ կայ հանգիստ,
յերակ ծրփի յալիս քամով։

Սույնպիսի անձնական եղանակով հորինել է նա և մյուս ասքերը, ինչպէս, օրինակ, Թ քերթվածը, որի սկիզբը շունենք։ Այստեղ խրատներն իբր ուրիշի կողմից ուղղված են Կոստանդին։ Դրանցով նա երբեմն անձնաքննություն է անում և ինքն իրեն խրատական խոսքեր ուղղում, հանդիմանում իր պակասությունները, բայց այնպիսի ձևով, որ դրվածքն ստանում է ընդհանուր խրատական բնավորություն։ Սիրում է, որ ուրիշներն իրեն գովեն, վրդովվում է ուրիշների խոսքերից, մինչդեռ,— ասում է,— պետք է լինել խոնարհ, անփառասեր, համբերող, մի խոսքով՝ լինել «իմաստուն և հանճարեղ մարդ կատարեալ»։ Իր ամենա-

մեծ պակասութիւնը նա իր լեզուն է գտնում, իր բանաստեղծութիւնը,
լի թանկագին խրատներով, որ իբրեւ բեռ դնում է ուրիշների վրա.

Լեզուն նըման հըրոյ
բազում անդառք է հըրդեհել.
Դու լեր խալաս ոսկի,
որ շատ հետեր ի հուր մըտել.
Լեզուն հողմըն սաստիկ,
որ շատ խըռիւ է տարտարել.
Դու լեր ծառ պըտղարեր՝
ի մէջ երկրի արմատացել:
Լեզուն է հեղեղատ,
շատոց հիմունս է կործանել.
Դու լեր վէմ հաստատուն,
գըլուխ անգեան հիմըն շինել.
Լեզուն է յորդ քամի,
ծովուն խրոտլութիւն բերել.
Ի վա՛տ կաց ի նմանէ՝
յատակ ծովուն ջօհար պահել:

Բայց կարո՞ղ է արդյոք Կոստանիկն «ի զատ կենալ» իր լեզվից,
այսինքն հրաժարվել իր բանաստեղծութիւնից:

12. Մարմնի իրավունքը:— Մեր քերթողն իր ասքերը հորինում է մի
ներքին կովով «հոգու և մարմնի» միջև: Մենք զգում ենք, որ նա, զգալով
հանդերձ իր մեծութիւնը լեզվագարների դիմաց, ճիգեր է անում կտրվե-
լու աշխարհից, զսպելու իրեն, հեռանալու մարդկային սննդասիրութիւ-
նից ու սնափառութիւնից: Սակայն և այնպես՝ նա ոչ մի կերպ բավարա-
րութիւն չի գտնում, և իզուր Թ քերթվածի մեջ, կարծես մի բարեկամի
կողմից, ինքն իրեն խրատներ է ուղղում.

Քո սիրտտ ի յաշխարհիս
ի հասրաթէն է հուր վառել.
Քանի որ շատ սիրես՝
նա՛յ շատ դրոներ է քեզ բացել.
Մարմինտ է ցանգութեամբ
ի յաշխարհիս սէրըն մաշել.
Քանի որ շատ վայլես՝
յետև կարօտ ես մընացել:
Մարմինտ որ էր տըղայ՝
նըման ծաղկի գեղեցկացել,
Իսկ այժմ ահայ հասեր
՝ և երիտասարդ ես կատարել.
Հիմի գայ ծերութիւնն,
որ ինք ըզմահն էր գուշակել.

Ոչ փա՛ռք ալլ երեհ,
և ոչ պատկեր գեղով լըցել:

Եվ ահա հետո գալիս է մահը, և հարություն գարունն իր բոլոր պա-
րագաններով: Բայց արդյոք այդ մահը և «անդենը» սարսուցենո՛ւմ է Կոս-
տանդին Երզնկացուն, ինչպես իր ժամանակակից Ֆրիկին:— Բնալ ո՛չ:
Կոստանդինը սիրում է մարմինն ու աշխարհը: Եվ նա վերջիվերջո բռն-
կում է և խնդիրը բացահայտ դնում Ժ (էջ 107—109) քերթվածի մեջ, որ
մի պատասխան է նախորդ քերթվածի մեջ իբր բարեկամից տրված
խրատին ի դեմ: Բերենք այդ շատ հետաքրքիր բանաստեղծությունը, որի
վերնագիրն է՝ «Կրկնեալ պատասխանի ալսպէս ի դէմ»:

Հոգով տուեր խըրատ
դու Կոստանդեայ կամաւ լըսել-
Ասէ, թէ՛ հասկացայ,
կամիմ պատասխանի առնել:

Եվ ի՞նչ է նրա պատասխանն իր խրատատու բարեկամին: Նա սրա
առաջ բաց է անում իր տանջված սրտի ծածուկները, ասելով.

Մի՛ այդչափ ի գործոց
դիս յայտնապէս յանդիմանել.
Տըկար եմ և անզօր,
մի՛ ծանր ու մեծ բեռն դընել:
Հոգիս է խիստ յօժար
բանից իմաստընոց լըսել.
Մարմինս է հեշտասէր,
զի յաշխարհէս է ինք ծընել.
Ի յերկուքիս միջին
մոմ եմ ի մէջ հըրոյն վառել.
Անհիմն և անհաստատ՝
եմ անհանգիստ ի շուրջ եկել:
Ի շորս հակառակէս
ուսկամ յերեւ եմ մընացել.
Զի հուրն ի վեր քաշէ,
նա՛յ հողըս ծանդր ի վայր հակել.
Սակաւ մի ի ջըրոյն՝
բոցըն հըրոյս է հանդարտել.
Քամին է յօգնութիւն
և բորբոքէ զհուրըս վառել:
Երկու կամաց ծառայ
դըժար է ինձ յիրաց սազել.
Կամ հուրն ի ծոցն առնուլ
ու անվընաս զինքըն պահել.

Կամ մարմնաւոր ոտօք
վերայ ծովուն թեթև քայլել.
Կամ զհողմն արագընթաց
մարդ ընդ ձեռամբն է արգիլել:

Եվ այսպես՝ նա չի կարող չսիրել աշխարհը, քանի որ «հեշտասեր մարմինն» «աշխարհից է ծնված». նրա, այդ կրոնավորի, սիրտն աշխարհի կարոտով վառվում է, ինչպես կրակով: Նա չի կարող և՛ հոգուն, և՛ մարմնի կամքին ծառայել, ինչքան էլ ցանկանում է: Հնարավոր չէ հաշտեցնել այդ երկուսը, որ իրար հակառակ են, ինչպես շորս տարրները, որոնցից կազմված է մարմինը: Եվ այսպիսի հալումաշ և անհասնելիս հոգեկան վիճակի մեջ են,— ասում է նա,— ոչ միայն ինքը բանաստեղծը, այլև ուրիշ շատերը.

Զայս եմ ես ինձ խըրատ
և յանդիմանութիւն գըրել,
Եւ զիս բազմաց նըշան,
վըկայ և օրինակ բերել:

Անմիտ կեղծավորները, սակայն, ուրիշի վիճակը չեն հասկանում՝ խոցում են Կոստանդինին և կսկիծ ու վերք հասցնում նրան, հարձակվում նրա վրա: Բայց մենք շարունակենք տեսնել, թե ինչպես այդ համեստ կրոնավորը վշտահար կերպով և անհամարձակ սփռում է իր սրտի ցավերը.

Ինձ չէ՛ պարտ համարձակ
նըման եղբօր ի քեզ խօսել.
Այլ ինձ երես դընել
փոխան հողոյ՝ ով որ կոխել:
Ի սըրտէ արտասուք
ու շատ գանգատ լալով բերել,
Ով որ սիրով սըրտի,
եղբայրութեամբ ի յիս նայել.
Զի շատ կըսկիծ ու վէր
ի մարդկանէ է յիս հասել.
Իմ սիրտս է խոց զուգած,
Դառըն ցաւօք է զիս տանջել:
Եմ հողէ պարիսպ ածել
ու բերդ ամուր անուն հանել.
Զերկիր պատերազմաւ
ի յիմ վերայ եմ յարձակել.
Ես եմ առանց սըլէհ
ու մերկ եմ յանդիման կանգնել.
Հազար դեհաց խոցեն,

«ու շներէի, թէ քն խոցել.
 Նա՛յ կէսք մ'ասեն՝ Դայ է
 յիմար ու խե մաղաս կաթել.
 Ու կէսք մ'ասեն, թէ պարտ
 է զայսպիսոյս արիւնն հեղել:
 Նայ ես պատասխանեմ,
 թէ՛ Կոստանդին, չէ պարտ լըսել,
 Եւ ոչ քեզ հաւատալ
 ամէն մարդու՝ ի սիրտ մըտել:

Ահա թե ի՛նչպիսի ուժգին անկեղծությամբ խոսում է բանաստեղծն իր անձնական զգացմունքների ու վիճակի մասին, իր գանգատին տալով անմոռանալի գույն: Մենք տեսնում ենք շնորհալի բանաստեղծի հուզիչ դրույթունը և նրա մեջ գտնում մի մարդ, որ բարձր է իր ժամանակակից վանականներից, որ և ունի իր հաստատ համոզմունքը և չի ընկճվում իր հակառակորդների առաջ:

Անշուշտ, նա մենակ չի եղել իր ազատ հասկացողությամբ. իր հայրենակից Հովհաննես (Յովհաննէս) Երզնկացին էլ, ինչպես տեսանք, նույնն է արտահայտել իր իմաստական ասքերով: Այս երկուսի այդ երկերը ոչ միայն գաղափարով նույն են, այլև ձևով, առանձնապես շորս տարրների պատկերով, նույնիսկ մի երկու տողերի նմանությամբ. այնպես որ, ըստ երևույթին, նրանցից մեկն ազդված է մյուսից: Բայց չնայելով այդ նմանությանը, նրանք շատ տարբեր են միմյանցից: Մինչ Հովհաննես Երզնկացին հորինում է հանգիստ, սառն մտածմունքով, Կոստանդինը մի զգայուն բանաստեղծ է, ավելի քնարերգու, քան բարոյախոս: Նա իր անձնական շեշտերով երգում է ոչ միայն իր սեփական ապրումները, այլև իմաստա-խրատական ոտանավորները: Եթե Հովհաննես Երզնկացին ավելի մտածելով է մարմնին տալիս իր իրավունքը, Կոստանդինն իր խառնվածքով նույնիսկ անհնար է համարում չսիրել ու չերգել աշխարհի կյանքը, բնությունը ու մարդկայինը:

13. «Սիրու բաները»:— Հոգու և մարմնի խնդրի մասին այնպիսի պարզ խոստովանությունից հետո մեր բանաստեղծն այլևս չպիտի դիմեր այլաբանության և սեր պիտի երգեր նաև ոչ կրոնական իմաստով: Եվ հավանորեն այս շրջանից հետո են հորինված նրա սիրո երգերը, որոնցից երկուսը կորստի չեն մատնվել¹⁵⁵: Դրանցից առաջինի վերջում հեղինակը, մի տեսակ իրեն արդարացնելու համար, գրել է հետևյալ հիշատակարանը.

Եղբարք մի կան հետ մեզ սիրով,
 Աշխարհի բան ուզեն գրրով.
 Նա՛յ ես վասն այն յայտնի ձայնով՝
 Սիրու բաներս ասցի յուրով:

¹⁵⁵ Քերթած ԻԳ, էջ 169—171. «Տաղ սիրոյ»: Քերթված ԻԵ, էջ 171—173. «Տաղ սիրոյ աղնիւ»:

Այդ «աշխարհի բան» ուզող «եղբայրները» պետք է եղած լինին Կոստանդնի սննդակից աշխարհականներ: Չնայելով որ նա «հայտնի ձայնով», այսինքն լուսնից ալիքաբանության է հորինել սիրո երգը, բայց դեռ ոչ կատարյալ վստահությունից է սնում մարմնի գովեստը. տաղի վերջում ինքն իրեն հանդիմանում է՝ համարելով այդ ունայն, սուտ, անշահ և անօգուտ, սխալ և անցավոր բանը և խրատում է իրեն՝ «դառնալ» (= ետ կենալ) դրանցից, որովհետև իրեն «բաժին իրք մ'ալ անկալ», այսինքն ինքը կրոնավոր է: Երկրորդ տաղի մեջ, սակայն, նա արդեն իբրև սկզբունք է դնում, թե կին սիրողն է «ճշմարտություն և անմահություն գտնում».

Ով ընկեր ի քո սիրուդ բանտ ի զընտան՝
Հաղեղէթ և անմահութեանդ է նա տես:

Սեր ունեցողն է «կենդանի հոգևոր մարդը», ասում է նա. իսկ առանց սիրո մարդուն նա, կնոջ բերանով, անվանում է «անբան և անասուն»: Այսպիսի հասկացություն հայտնելուց հետո՝ բանաստեղծն այս երկրորդ տաղի մեջ արդեն համարձակ է. նա այլևս չի զղջում իր «աշխարհի բանքի» համար, այլ, ընդհակառակն, գրում է, թե առանց իր սիրած էակի չկա իր համար «կեանք մուրառով».

Այլ չըկա՛յ քեզ, Կո՛ստանդին, կեանք մուրառով,
Երբ ի յիւր քաղցըր տեսուն հանց կարօտ ես,
է՛ս սուրաթ պայծառ ու պատկե՛ր լուսատես,
Զիմ աչերս ի քո սիրուտ յէ՛ր կու զատես:

Կոստանդին Երվնկացու այս երկու սիրու տաղերը մեր այս տեսակի ամենահին բանաստեղծություններն են, որ մինչև այժմ երևան են եկել, և հենց իբրև այդպիսիք հետաքրքիր են: Մարմինը, մարմնի գեղեցկությունը միայն չէ, որ գովվում է դրանց մեջ, այլ արտահայտվում է նաև սիրահար երգչի հոգեկան վիճակը: Տաղերն արվեստակված չեն, այսինքն ճարտար ձեռքով շինված: Լոկ ոտանավորներ չեն, այլ սիրաբուի են, Կոստանդինն արժանի: Շատ պարզ զգացվում է, որ այդ կրոնավորը երգում է անկեղծությամբ իր սեփական ապրումները: Անշուշտ, նրա այս երգերի մեջ ևս, ինչպես առհասարակ մեր գուսանական սիրու տաղերի, մեծ տեղ է բռնում սիրուհու մարմինը: Նա ևս հափշտակված է կանացի գեղեցկությամբ, կնոջ «պայծառ ու լուսատես պատկերով», «մորճ ու շիտակ» հասակով: Նա ևս սիրավառ գովքի է արժանացնում կնոջ՝ լուսնունման բոլոր դեմքը, սև մազերը, «շուրջ երեսին մազերն ոլոր», շրթունքների ներսում «ակն ու արեգակ շարած» ատամները, կարմիր երեսը, անգամ գույնզգույն հագուստը, մանր քայլվածքը, — մարմնի մի գովք, որ անպայման հնուց է գալիս, որ և մասամբ գտնում ենք արդեն Գրիգոր Նարեկացու, ինչպես և հետագա բոլոր սիրո երգիչների ու գուսանների երգերի մեջ: Բայց մինչ մեր միստիկ մեծ բանաստեղծը խո-

ըին ակնածությամբ և հոգևոր հիացումով աղոթում ու երկրպագում է Սուրբ Կույսին, իբրև մի աստվածային անհասանելի, աննյութական էակի,—մեր այս Երզնկացու համար իր սիրածը մի մարմնավոր կին է. մի իսկական տարփածու գեղուհի, որ դառնում է մեծ հիացմունքի առարկա։ Մի անգամ որ նա տեսել է իր անձկալիին, այլևս սրա գեղեցիկ պատկերը չի հեռանում իր մտքից, և նա, այդ կրոնավորը, մնում է հարբած դրության մեջ։ Երբ նրան «իմ աչքըս տեսաւ»,— ասում է նա,—

Զօրն ես ի յիւր սէրըն կենամ,
Յերակ հետ իւր տեսուն գընամ,
Զաչերս արեամբ հետ իւր թանամ,
Զիրայ հոգիս յիսնէ տարաւ:
Երբ որ անուշ հոտն յիս բուրեց՝
Զիս ի խելաց շուտով թափեց.
Ի յայն պահուն սիրտս իմ եփեց,
Երբ իւր տեսն ինձ երևեցաւ:

Ապա իր տեսած կնոջ նկարագիրն անելուց հետո՝ դարձյալ մեր առջ քաց է անում նա իր հոգեկան վիճակը, որ ունի տարփալիի կողմից առջին պատասխանի մնալուց։

Ես եմ կարօտ ի յիւր սիրուն,
Զինչ ծարաւած յերկիր ցօղոյն,
Կամ զինչ գարնան անուշ քամուն,
Թէ երբ հընչէ հողմըն հարաւ:
Քանի որ յիմ տեսուս¹⁵⁶ զատեր,
Կենաց ճարակն է ինձ հատեր,
Հացն ու հառաչն է զիս պատեր,
Հոգու քաղիլ ու սըրտացաւ:

Թեպետև Գրիգոր Նարեկացուց մինչև Կոստանդին Երզնկացին երեք դար ժամանակամիջոց է ընկել, բայց մենք, ցավոք, չունենք ոչ մի սիրու երգ, որ այդ երկար ժամանակաշրջանում հորինված լիներ, և նույնիսկ չգիտենք էլ, թե արդյոք եղե՞լ են ուրիշ սիրո երգիչներ ևս՝ բացի գուսան-նեւրից, որոնք միշտ էլ գոյութիւն են ունեցել։ Սակայն քանի որ դեռ չէր մեռել կրոնական ոգին և Կոստանդինն ինքն էլ մի վանական էր, ուստի Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգությունից և Աստվածածնի երգից անցումը Կոստանդինի սիրու երգին կատարվել է, ըստ երևույթին, բնականորեն։ Երևում է, որ այս բանաստեղծի սիրու երգերի վրա ազդեցություն է թողած գուսանականների հետ նաև մեր միստիկական բանաստեղծությունը։ Նա կինը երգում է նման ձևերով ու հատկություններով, ինչպես միս-

¹⁵⁶ Տպված է աղճատ ձևով։ «Հիմ տեսնուս», ուղղում եմ «յիմ տեսնուս», որ է՝ իմ աչքից։

տիկ երգիչն իր աստուծուն կամ իր պաշտած Ս. Կուլյսին: Կինը, թեև մարմնավոր, ոչ աստվածային էակ, նրա համար հանդես է գալիս գաղափարական պատկերով, միասնական Սեր ու Լույս աստուծու հատկութուններով: Լուսո և արեգակի երգիչն իր սիրո առարկան ամենից առաջ երևակայում է բնականորեն իբրև մի լուսաստու էակ, իբրև մի արեգակ ու լուսին: Եթե միասնիկ երգիչ Գրիգոր Նարեկացին, խավարի մեջ նստած, դիմում է իր Լույս աստուծուն և ասում. «Կամք քո յիս, և խաւարն ինձ ճառագայթ»¹⁵⁷, նույնպես և մեր այս կրոնավոր տաղերգուն «խաւարած սրտով» նստած է կես գիշերին, և նրա տարփալին, իբրև մի լուսեղեն էակ «լուսաստես պատկերով», արեգակ ու լուսին, լույս է ծագում նրան, նրա աչքերին, և լուսավորում նրա մոռյլ ու տրտում հոգին.

Ի յերկրի ի՞նչ կայ նրման քեզ օրինակ,
Դու ի յերկնից լուսեղէնքն ես նրմանակ-
Քու տեսովդ ես դու լուսին պատրի թամամ,
Որ իմ սըրտիս խաւարեալ՝ լուս կու ծագես:
...Երբ որ դուն յորդորելով մանրաքայլես,
Ասեն՝ արև ծագեցաւ ի մէջ գիշերիս...

Այսպես և ուրիշ տողերի մեջ արվում է լույսի համեմատություն:

...Իմ աչերուս լուս ծագեցաւ:
Երբ գունդգուն ելնէ փայլէ,
Զերկիր ի յիւր լուսոյն հալէ:

Գրիգոր Նարեկացին դիմելով աստուծուն՝ գրում է.

«Միայն թագաւոր ինքնակալ ղօրեղ... գալստեանդ քոյ ալկն ունիմ և ողորմութեան փրկչիդ սպասեալ յուսամ. ի յոտս քո անկանիմ, և զգարշապարիդ հետս համբուրեմ...»¹⁵⁸: Կոստանդին համար ևս իր սիրած կինը թագավոր կամ թագուհի է.

Դու սուլթան ես, պէհըսապ շատ ծառանով
Զձառայիս ձայնըն գիտեմ որ կու կանչես...
Թէ լինէր որ զքեզ տեսնի առ յիս գալով,
Եւ խընդութեամբ ի դէմ գայի քեզ սիրով.
Ի յերկրի երես դրնի քեզ կոխելով,
Ու հոգիս անդ հանէի յօժար կամով:

Այս գետնաքարշ ստրկացումը բռնակալ սիրո (այսինքն՝ սիրական կնոջ) առաջ, ինչ որ ընդհանուր է արևելյան ժողովուրդների բանաստեղծություններ, անշուշտ խորին հնությունից ի վեր հատուկ է եղել նաև մեր

¹⁵⁷ «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1840, Ողբերգութիւն, Բան ԿԵ, էջ 167:

¹⁵⁸ Անդ, ԿԶ, էջ 171:

գուսանական սիրո երգերին, և սրանից օգտվել է մեր միստիկ բանաստեղծը: Բայց էականն այստեղ այն է, որ այդ սիրո բռնակալությունը նույն կերպ ազնվացած է երկու դեպքում էլ. որովհետև ինչպես միստիկի համար Սեր աստուծոն ծառայությունը սիրով՝ մի փրկություն է, բավական է, որ նա ողորմությամբ քաղցր աչքով նայե իրեն,—նույնպես և մեր այս սիրո երգչի համար նույնպիսի ծառայությունն ազատություն է.

Դու հուժմով փատիշահ ես քու հասիրով,
Ծասիր կամ քո ծառայ՝ զինքն ազատես.
Ես ազատ եղեալ եմ այսօր յերկրի վրայ,
Թէ ծառայ սըրտի կամով զիս տեսանես:

Ինչպես որ միստիկը շարունակ ղբաղված է աստուծով և փափագում է տեսնել նրան, նույնպես և մեր այս երգչի հոգուն հարատև իշխում է սերը, և նա տեսնում է իր սիրելիին մեծ կարոտով, ինչպես տեսանք վերևում բերված տների մեջ: Միստիկի համար աստուծուց բաժանված վիճակը պատճառ է դառնում անվերջ ողբ ու լացի. այսպես և մեր այս երգիչը հառաչում և արտասվում է, որ իր սիրուհին հեռու է իրենից, ինչպես տեսանք վերևում, այլև հետևյալ տողերի մեջ.

Դու քանի հեռացեալ ես այս քո գերուս,
Արտասուքն ի վայր թափես ի յաչերուս:

Միրելի կնոջ ներկայությունն ու տեսքը միայն արբեցնում է սիրահարին. և նա միայն մի խնդիր ունի.

Բուրաստանք ծաղկով ի լի տես թէ վառես.
Որ ի յիս անմահութեան հոտ կու բուրես.
Դու ծաղկանց ես թագաւոր վարդի գունով,
Զիս ի քո դիմացդ ի փուշն յէ՞ր կու դատես...
Ա՛յ սուրաթ պայծառ ու պատկեր լուսատես,
Զիմ աչերս ի քո սիրուտ յէ՞ր կու զատես.
Դու գարնան քամի, ես ծաղիկ ծարաւած,
Իմ ծարաւ սըրտիս համար հողմը հընչեց:

Միստիկ Գրիգոր Նարեկացու բոլոր ձգտումն է անվերջ սիրով անբաժանելի միանալ իր աստուծուն, նույնպես և մեր այս բանաստեղծն է փափագում անվախճան սիրով, անբաժան կերպով լինել իր սիրածի հետ, որ նրա համար մի տաճար, մի աստվածային տուն, մի սրբություն է միստիկի աստուծու հատկություններով՝

Թէ սիրտ ունիմ՝ սէր անվրճար,
Որ բաժնելոյ այլ չըկայ կար.
Նա իմ հոգոյս եղեր տաճար...

Այսպես մեր առաջին սիրո երգի վրա, ինչպես համեմատությունից կարելի է տեսնել, խիստ ազդել է մեր միստիկական բանաստեղծությունը, և այդ ազդեցությունը հարատևել է հետագա բանաստեղծների սիրո երգերի մեջ: Նման ձևերն առաջացել են, հարկավ, մասամբ նաև երկուսի՝ Գրիգոր Նարեկացու և Կոստանդին Երզնկացու երգած նյութերի էության նմանությունից, մեկի համար հզոր սեր առ աստված, մյուսի համար նույնպիսի սեր դեպի իր տենչալին, և երկուսի համար ևս հոգետոշոր ձգտումն միանալու նրա հետ, որին սիրում է ինքը: Միստիկի միացումն իր աստուծու հետ լինում է աղոթողի մահից հետո. այդպես չէ, հարկավ, մեր սիրերգուի համար. այդ կլինի միայն այն ժամանակ, երբ նա իր սիրածի հետ խնջույքի-ուրախության կնստի.

Ձնայ երբ ի խաղ տեսնում նազով,
 Լուսին սուրաթ սիահ մազով,
 Ես ի յիւր դէմ ելնեմ սազով,
 Եւ թէ ծառայ լինիմ կամով:
 Յայնժամ լինի այն մեզ նըշան,
 Երբոր խըմեն շինի¹⁵⁹ շիշան,
 Նըռան գունով¹⁶⁰ գգինին ռաւշան,
 Որ քու տեսուտ նըմանեցաւ:

«Մէջլիս», «Ժողով» — խնջույք, ուրախություն, գինի, նվազ ու երգ, պար ու խաղ անբաժան են սիրու երգերից, — դա հարսանիքն է, — ինչպես նույնը գտնում ենք նաև Կոստանդինի վարդ ու սոխակի սիրավեպի վերջում: Այդ ժամանակ է միայն տեսնում նա կատարյալ և անբաժան սերը: Կոստանդին Երզնկացին, հարկավ, չի ունեցել այդ ուրախությունը. նա կուսակրոն վանական էր: Բայց որ նա ունեցել է, ինչպես ասում են, իր «սրտի հատորը», որին և երգել է նա, այդ անկասկած է: Նա անհույս սիրով սիրել է և երգել նրան, — անպայման ավելի մեծ թվով բանաստեղծությունների մեջ: Անհույս սիրով մինչև կյանքի վերջը սիրել և երգել է իր հուշակավոր Լաուրային նաև մեծանուն իտալացի բանաստեղծ Պետրարբան (1304—1374 թթ.), մեր Կոստանդինի կրտսեր ժամանակակիցը: Բայց ո՞րքան տարբերություն այս երկուսի կյանքի մեջ: Իտալացի քերթողը, որ կուսակրոն էր դարձել իր անհույս սիրո համար, մի փառապանծ երգիչ, ամենքից հարգված ու գովված հենց իր քնքուշ զգացմունքով լի բազմաթիվ շնորհալի երգերի համար, մի դափնեպսակ երգիչ, որի կյանքի մանրամասնությունները հայտնի են և որի գրական գործերը մնացել են: Իսկ մեր Կոստանդինի կյանքի մասին գրեթե բան չգիտենք, բայց եթե այն, որ նա իտալացի բանաստեղծից առաջ արդեն շնորհալի կերպով երգել է սեր, և որ նա նույնպես դժբախտ է եղել, բայց ավելի ևս նաև

159 Տպված է աղճատ ձևով «չլընի», ուղղում եմ «չինի» ըստ իմաստին:

160 Տպված է «գինուով», ուղղում եմ «գունով» ըստ իմաստին:

իր սիրու երգերի համար, որոնք, ինչպես և նրա մյուս քերթվածները, մնացել են ոչ բոլորը: Նրա կյանքն իր մեջ ներկայացնում է հայ ժողովրդի ընդհանուր կյանքի պատկերը:

14. Բանքեր անձնական վշտի, աշխարհիս ունայնության և մահվան մասին:— Կոստանդնի «յայտնի ձայնով» երգերը նրան ավելի ևս վիշտ են պատճառում, և նա իր գործով ու գաղափարներով մենակ է մնում իր շրջանի կեղծավոր մարդկանց մեջ, որոնք հարձակվում են նրա վրա, հիմար ու խելագար անվանում նրան: Նա ոչ մի մխիթարություն, ոչ մի սիրելի մարդ չունի. սիրելիներն անգամ խորթանում են նրանից: Նրա ժԹ (էջ 147—149) քերթվածը,—«Բանք խօսիլ ի ժամ տրտմութեան, զոր գրեցի առ պա(հն վա)ս(ն) սուտ եղբարց, զոր վիրաւորեցայ»,—ամբողջապես դառն արտասուքով ողողված անձնական վշտի մի սրտաճմլիկ հեծեծանք է: Սիրո կենսուրախ երգիչը մտերմական սեր էր որոնում մարդկանց մեջ, բայց չէր գտնում այն. նրա կյանքը «չունէր դիւրութիւն», քանի գնում ծանրանում էր. նա չէր վայելում հանգիստ և ուրախություն, շարունակ վիշտ ու նեղություն մեջ էր: Եվ նա խորտակվում է, ընկնում հուսահատության մեջ, մանավանդ, որ վերջ չէր տեսնում իր տանջանքներին:

Ես քանի՜ հառաչ բերեմ
կամ ի սըրտէ կենամ ազար,
Եւ յերակ զօրն ի դուսայ
հոգօք մաշեմ զիս անդադար.
Ես չունիմ հանգըստութիւն,
'ւ ուրախութեան ինձ չըկայ ճար,
Որ պահ մի հանգիստ առնում,
կամ դուրանայ կեանքըս դըժար:
Զերդ ի ծով կամ տատանել,
յերակ ծըփիմ յալիս խաւար,
Եւ չըկայ եզր ի ծովիս,
կամ թէ ճամբուս թէզ կայ վըճար.
Ոչ ունիմ ես օգնական,
յոյս 'ւ ապաւէն ինձ կամ եար,
Որ ի յայս շատ ցընորէս
լինէր խօսօք ինձ մըխիթար:
Ոչ ունիմ մարդ սիրելի
ի (յընտանեաց) ինձ կամ օտար,
Որ գըթայ սըրտովն ի յիս,
կամ աղետայ զիս իր եղբայր.
Ով սըրտով էր սիրելի՜
եղաւ հեռի յիսնէ՜ 'ւ օտար.

Նա՛ օտարին ի՞նչ մեղ դընեմ,
երբոր լինիմ յիրմէն ազար:

Այլևս ուրիշ մխիթարություն չէր մնում կյանքի ու բնության սիրով վառված հրճվալից երգչին, բայց եթե սթափվել իր արբեցությունից և տեսնել, որ «այս սուտ կենցաղս», այս «երազ» կյանքը չարժեք, որ մարդ դրա համար մտածուի լիներ. մանավանդ որ գողի պես գալիս է ամենազոր և ամենասպան մահը, որ ոչ մի բանի մտիկ չի տալիս, գալիս հանկարծ որսում է ամեն մարդու և գերեվարում: Բանաստեղծն այսպիսով դիմում է աշխարհի ունայնության ու մահվան ցավագար երգին՝ անձնական վշտերի մխիթարություն գտնելով դրա մեջ, քանի որ մահն է վախճան ամեն անհատական տանջալից կյանքի: Աշխարհն ունայն է ոչ այն պատճառով միայն, որ մահ կա, այլև որ չկա ոչ մի բարություն ու շահ, չկա սիրելի և անկեղծ ընկեր, չկա իսկական վայելչություն, չկա կենդանի ոգի, նույնիսկ «մարդ» չկա.

Այս կեանքս է ունայն և ժառանկ ենք մահու,
Չունի՛ մեզ դրոնք բարութեան և շահու.
Երազ է խաբող և խալալ¹⁶¹ անցաւոր,
է սո՛ւտ սիրելի և ընկեր նենգաւոր:
Ցուցնէ՛ մեզ սիրո՛ւ դուռն ու տա՛յ շատ նիշան,
Բայց է՛ ի ծածուկ գազանի՛ պէս ու շան.
Նըստեալ է սաղի¹⁶² սայ ի մեծ ջամիաթ¹⁶³,
Հանել զի ոչինչ սուտ բաներն փ դիմաթ¹⁶⁴:
Ձգինին որ բաժնէ՛ կայ ի ներս մահու դեղ,
Ոմանք որ խըմեն՝ արբենան ցեղ ու ցեղ.
Հոգւով են մեռած ու թուին կենդանի,
Ով որ ենք խըմել յայն գինուն շիշանի...

Եվ Կոստանդինն իր ԺԴ (էջ 128—132) քերթվածի մեջ մեծ ուժով և տխրությամբ, բայց հանգիստ երգում է աշխարհի ունայնությունն ու մահվան գործած ավերածությունները: Նա չի վրդովվում, զի կյանքը նրա համար արդեն անարժեք էր: Մահը նրան ցավ կպատճառեր, եթե նա մահով զրկվելու լիներ այն գեղեցիկ կյանքից, որ նա երազել էր լուսի շողունից և սիրո հրաշքից կերտված: Նա ամեն բանի մեջ ամենասպիտակ սեր էր տեսել, և իր համար սեր էր որոնել կյանքում, բայց փոխարենն ատելություն էր գտել.

Ձայս ի յո՛վ հարցուկ լինիմ,
որ ինձ խըրատ տար կամ կար,

161 Խալալ—առաչոք երևույթ:

162 Սաղի—մատուցակ:

163 Ջամիաթ—խնջույք:

164 Ղիմաթ—գին, արժեք:

Թէ զիս է՞ր աշխարհս ամէն
 հանց կու ատեն թըշնամաբար.
 Զով սիրով ես ընդունիմ,
 Թէ ի սըրտէ ինձ տայ խապար,
 Նայ յետև ինք յերեսաց
 ցուցնէ զիր սէրն ու անկատար:

ԺԹ, էջ 148

Եվ մի անգամ որ կյանքի մեջ չկա սեր, հետևաբար չկա և գեղեցկություն («Զի ով որ սէր չունենայ՝ առ ինք չկայ գեղեցկութիւն»), ասպա թեկուզ ոչնչանա այն—անսեր, պաղ կյանքը: Ահա թե ինչից էր ծագում նրա հանգստությունը մահվան և ունայնության մասին երգելիս.

Ես սիրո՞վ կամ կենդանի.
 Դեմ զարդարել զիմ տերևներն.
 Ու թէ սէրն յիսնէ զատի,
 Նա՛յ զիս տանի հողմ ու քամին:

ԺԱ, էջ 116

Հավանորեն մեր այս սիրելի բանաստեղծն է 14-րդ դարի առաջին քառորդին՝ 1304 և 1314 թվականների ձեռագիրների մեջ հիշատակված Կոստանդինը, Երզնկայի վանքերում «միաբան եղբայր», կամ «հոգևոր հայր», ապա նույնինքը նաև «միայնակեաց»¹⁶⁵: Նա է, որ իր հուսախաբ կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել մի սառն ու մռայլ խուցի կամ քարայրի մենավորության մեջ տխուր ու տրտում, և անշուշտ այնտեղ էլ աչքերը հավիտյան խփել, երազելով վառ գարուն, լույս, սեր:

15. Գուսանական երգերի ձևական ազդեցությունը:— Հասարակական և ընդհանրապես աշխարհական կյանքի ազդեցությունը մեր հին կուլտուրական կենտրոնների—վանքերի վրա՝ քանի գնում զորանում էր: Վանականներից շատերը, ինչպես տեսել ենք, 12-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն իսկապես անունով միայն կրոնավորներ են եղել, իսկ իրենց նիստ ու կացով, ապրուստով և հասկացություններով շատ էլ չեն տարբերվել աշխարհականներից: Այդպիսիների բերանից կրոնական երգերի հետ անբաժան են եղել նաև գուսանական սիրո տաղերը, բայց իրենք ըստ երևույթին տակավին խոտելի են համարել այնպիսի բուն աշխարհական բաների հորինումը: Միայն Կոստանդինն աշխարհիկ ոգուց դրդված՝ վերջիվերջո գուսանների սիրած նյութն էլ բանեցրել է ի «գայթաղություն» «սուտ եղբայրների», որոնք նույնպես ընդունում էին մարմնի իրավունքը, բայց կեղծավորում էին: Մինչ այդ՝ գուսանական ուրախության և սիրո երգերի ազդեցությունը վանականների բանաստեղծության վրա՝ եղել

¹⁶⁵ «(Յիշեսչիք) ընդ նմին (Գրիգորիսի) և զհոգևոր հայրն իր զԿոստանդին միայնականաց, որ բազում առաքինութեամբ զարդարեալ է»: Մ. Պոտուրյան, Կոստանդին Երզնկացի, Վենետիկ, 1905, էջ 13 և հտն.:

է ավելի ձևական կողմից՝ ոտանավորի չափերով և որոշ թվով մոտիվների ու պատկերների հետևողությամբ, ինչ որ տեսնում ենք արդեն Գրիգոր Նարեկացու տաղերի մեջ և, ոտանավորի նկատմամբ, նաև Ներսես Շնորհալու երկերի մեջ: Կոստանդին Երզնկացին էլ բնականորեն այդպես է վարվել նախքան սիրո երգեր գրելը:

Զարմանալի է, որ նրա բանաստեղծություններից ոչ մեկը հայրենի չափով չի, որ այնպես հաճախ կիրառել են Հովհաննես Երզնկացին ու մանավանդ Ֆրիկը: Նրա սիրած չափն է մեծատող քառանգամ յամբական ոտանավորը, որի սկզբում դնում է սովորաբար եռալանկ, նույնիսկ երկալանկ անդամ¹⁶⁶: Սիրո բանքերից մեկը 11-վանկանի է՝ 3+4+4 անդամներով, և մի երեք բանաստեղծության մեջ էլ բանեցրել է նա երկանդամ յամբական ոտանավորը: Հորինում է շատ ութմիկ, ընդհանրապես ճիշտ պահելով ութմական շեշտերը, ինչպես վարվել են սովորաբար մեր հին բանաստեղծները:

Գալով հանգերին՝ պետք է ասել, որ Կոստանդինը մի քանի բանքի քառատող տների առաջին երեք տողերը կազմում է միանման հանգերով. իսկ չորրորդ տողը վերջացնում տարբեր հանգով, որ կրկնում է հաջորդ տների չորրորդ տողերի վերջում (aaab cccb dddb և այլն): Մի բանքի (քերթ. Ժ2) առաջին տան չորս տողն էլ ունին նույն հանգը, որ կրկնվում է մյուս տների չորրորդ տողերի վերջում: Գուսանական երգերի նմանողությամբ են արված հանգերի այսպիսի կիրառություններն և՛, ինչ որ գտնում ենք նաև 18—19-րդ դարի աշուղական երգերի մեջ ևս:

16. Պարսկական բանաստեղծության ձևական ազդեցությունը և չափածո բանաստեղծության կատարումը:—Եթե կրոնական հանգամանքների հետևանքով միայն ձևական կողմից էին նմանում մեր գուսաններին, ապա այլազգիների բանաստեղծությունների բովանդակությունից խուսափում էին նաև քաղաքական տեսակետով: Սակայն մինչև այժմ դեռ չի պարզվել հայկական և իրանական գեղեցիկ գրականությունների հարաբերությունն ըստ ձևի և ըստ բովանդակության մեր վերածնության շրջանի առաջին երեք և ոչ հաջորդ դարերի ընթացքում: Բայց այդ չի նշանակում, թե մեր քերթողներն անծանոթ են մնացել պարսկական երգերին: Ապրելով իբրև հարևաններ և միևնույն տերության մեջ, հայերը հնագույն ժամանակներից արդեն յուրացրել էին իրանական վիպական բանահյուսության շատ հատվածներ, իսկ Կոստանդին Երզնկացու ժամանակներում իրանական շրջիկ գուսանները մուտք էին գործում և Հայաստան: Մեր այս բանաստեղծն իր Ժ7 (էջ 128 և հտն. «Բանք յաղագս անցաւոր մեծութեան...») քերթվածի վերնագրից հետո գրել է հետևյալ ծանոթությունը. «Այր մին [նստ]ել կայր ու Շահնամայ ասէր ձայնով. նայ եղբայրք խնդրեցին, թէ ի Շահնամայի ձայն մեզ ոտանաւոր ասայ. ես շինեցի զբանքս զայս. ի Շահնամայի ձայն կարդացէք»:

¹⁶⁶ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 241 և հտն.:

Այս հետաքրքիր ծանոթությունից իմանում ենք, որ իրանական աշխարհիկ բանաստեղծությունը 13—14-րդ դարերում թափանցած է եղել անգամ մեր վանքերը, և «եղբայրները», այսինքն Կոստանդինի կրոնական վանականները սիրով լսելիս են եղել Շահնամա և նույնիսկ ցանկացել են դրա «ձայնով» ոտանավոր լսել հայերեն: Շահնաման, հարկավ, միայն Երզնկայի վանքերում չի ասվել, և ավելի ևս սիրով մեր աշխարհականներն են այն դարերում լսել պարսից այդ մեծ դիցազներգությունից: Պետք է կարծել, որ Հայաստանում Շահնաման «ձայնով ասել են» պարսկերեն լեզվով: Այս մեծ քերթվածից հայերեն հին թարգմանություն, այն էլ ոտանավորով, հայտնի չէ. հատվածները անշուշտ կպատմեին հայերեն, ինչպես դեռևս մեր օրերում էլ պատմում են հայերեն¹⁶⁷: Կոստանդինի հաղորդածը՝ «ասել ձայնով», «ի ձայն կարդալ»՝ վերաբերում է ոտանավորին, քանի որ նրանից խնդրում են հորինել ոտանավոր «ի Շահնամայի ձայն», այսինքն այնպիսի չափով, որ կարելի լինի Շահնամայի պես առոգանել: Եվ նա հարմարում է մի քերթված 11-վանկանի տողերով, ինչպես Շահնաման է, անապեստյան ոտքերով, սկզբից ունենալով մի յամբ: Այսպիսի մի չափը, որ գործադրել է նաև Գրիգոր Նարեկացին, շատ հեռու է Շահնամայի չափից, բայց կարելի է «ձայնով ասել», «ի ձայն կարդալ» ինչպես Շահնաման: Կոստանդինի քերթվածի բովանդակությունն է աշխարհի ունայնությունը և ոչ թե աշխարհիկ վիպական նյութ: Ուրեմն պարսկական մեծ դիցազներգության նմանողությունը եղել է լոկ ըստ ձևի:

Տե՛ս Զորորդ հավելված՝ «Շահնամայի ձևական ազդեցությունը»:

17. Վերածնության գրականության առաջին էտապը տևում է մոտ երեք հարյուր տարի, 11-րդ դարի առաջին տասնամյակներից մինչև 14-րդ դարի առաջին քառորդը, մինչև Կոստանդինի Երզնկացին: Այնուհետև մոտ 75 տարի գրականությունը հայտնի չէ մեզ մինչև Առաքել Սյունեցի և Բաղիշեցի—եկեղեցական բանաստեղծությունը: Եթե մի հետադարձ հայացք ձգենք այս երկար ժամանակաշրջանի գրականության ընթացքի վրա, կտեսնենք, որ, չնայելով հայերի անբարեհաջող քաղաքական վիճակին, մի իսկական ինքնուրույն վերածնությամբ աշխարհիկ միտքը թափանցում է հայ եկեղեցականի գրականության մեջ: Մեր բանաստեղծությունը՝ Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգությունից ի վեր՝ ձեռք է բերում նոր գրական տեսակներ և բազմաթիվ նոր թեմաներ—կրոնական միստիկական զգացումն ու մտածությունը, հայրենասիրություն, բնության սեր ու երգ աշխարհի ունայնության ու մահվան գաղափարը, անձնական հանգամանքներ, բուն ժողովրդական աշխատավոր դասի իրական կյանքն ու աշխարհայացքը, սոցիալական խնդիրներ, ժողովրդի զանազան դասերի հարաբերություն ու դասակարգային պայքար, դժգոհություն եղած դրու-

¹⁶⁷ Ֆրեդուսի, Բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածու, Երևան, 1934, էջ 157—222. «Ռոստոմ Զալ», հայ-իրանական վեպ, գրի առավ Արտաշես Բարսեղյան:

թյունից, աշխատավորի բողոքը սոցիալական անհավասարության դեմ, երգիծանք վատ կարգերի, ազգային քաղաքական ձգտումներ, կրոնական երկբայություն, ազատախոհություն և այլն: Ահա մի նոր աշխարհայեցություն, կրոնական կաշկանդումից ազատություն, որ հետզհետե, թեպետ դանդաղ և ընդհատումներով, արտահայտված ենք գտնում մեր գրականության մեջ:

Որ մեր բանաստեղծությունն այսպես շուտ, եվրոպականից շատ վաղ է թոթափել միջնադարյան ոգին, դրա պատճառը պետք է տեսնել անշուշտ ոչ միայն ցեղի ընդունակ բնավորության ու նրա այն մեծ շարժման մեջ, որ, ինչպես տեսել ենք, ունեցել է 10-րդ դարում, այլև իր հայրենիքի դրության մեջ: Բացի արևմտյան քրիստոնյա ազգերից, հայերը շփվում էին նաև արևելյանների հետ՝ պարսիկների և արաբների: Թեպետ իրանական և հայկական բանաստեղծությունների հարաբերությունը և առանձնապես իրանականի ազդեցությունը մերի վրա ըստ ձևի և ըստ բովանդակության, ինչպես վերևում ասվեց, դեռ չի ուսումնասիրված, բայց արդեն պարզ է, որ մեծ է եղել արևելյան ժողովուրդների կուլտուրական ազդեցությունը հայկական քաղաքային և ընդհանրապես հասարակական կյանքի վրա, հետևաբար անպայման նաև գրականության վրա: Այս ներքին և արտաքին հանգամանքների շնորհիվ ահա մեր բանաստեղծության մեջ լինում է մի կատարյալ հեղաշրջում, որ ընկնում է Պրովանսի մոտավորապես նույնպիսի բանաստեղծության հետ միաժամանակ, հարկավ, Պրովանսից անկախ, քանի որ մեր բանաստեղծությունն իր նախապատրաստությունը կյանքի մեջ ունենում է 10—11-րդ դարում, երբ ֆրանկների հետ հարաբերություն չունեին հայերը: Հաջորդ 12-րդ դարի վերջում և 13-րդի սկզբում միայն, այն էլ Արևելքում ունեցած շփումով, նոր դեռ մտավոր շարժում էր սկսում առաջ գալ Իտալիայում և Ֆրանսիայում, ուրեմն՝ մերից բավական ուշ: Բացի այդ՝ մեր բանաստեղծության զարգացման ընթացքը տարբեր է լինում եվրոպականից: Առնենք ֆրանսիականը և սիրո քերթվածները:

Պրովանսի բանաստեղծությունն ընկնում է: Այնտեղ, ինչպես և Հյուսիսային Ֆրանսիայում, բանաստեղծները պարապում են արվեստակյալ շինծու ձևերով. միշտ միևնույն ընդհանուր գաղափարներով, կնոջ պաշտամունքի ու գեղեցկության մի գովքով միայն, այն էլ քարացած, ավանդական դարձած ու դժվար հասկանալի խրթին արտահայտություններով և ոտանավորի բարդ, խճճված տեսակներով: Չկա անհատական զգացում, չկա բնության սեր. ավելի ու ավելի լոկ դատողության մի բանաստեղծություն, մտավոր վարժության հորինված: 14-րդ դարի առաջին քառորդից, — ուրեմն մեր Կոստանդին Երզնկացու ժամանակից, — նույնիսկ կանոն է դրվում, թե սերը չպետք է սովորական ձևով երգել, այլ միայն այլաբանությամբ, և թե կանանցից միայն Ս. Կույսին և մյուս սրբուհիներին կարելի է երգել: «Նրանց գոված կինը միայն կնոջ գաղափարն է, նրանց տարփանքը՝ միայն տարփանքի գաղափարը. ամեն ինչ

ներանց գլխով անցնում է իբրև վերացական շինվածք և ոչ նրանց սրտով իբրև կենդանի հույզ»¹⁶⁸։ Ահա թե ինչպես են բնորոշում Պրովանսի և ֆրանսիական սիրո բանաստեղծությունը 14 և 15-րդ դարերում։

Մեր սիրո երգը,— այս ենք առնում միայն,—բոլորովին ուրույն և ավելի հաջող ընթացք է ունենում։ 10—11-րդ դարերում արդեն լինում է Աստվածածնի կրոնական գովքը գուսանական սիրերգի մոտիվներով. ապա վարդ ու սոխակի պատկերով փառաբանվում է սիրաբորբոք տարփանքը. 13-րդ դարի վերջում կամ 14-րդի սկզբներում այդ երգն ազատվում է այլաբանությունից, և եթե հետագայում ևս Աստվածածնի անունով են սիրերգում կամ վարդ ու սոխակի պատկերով կամ այլաբանությամբ ևս գրում են, այդ ոչ թե նրա համար, որ թույլատրված չէր բացահայտ երգել սեր, այլ որ այլաբանական ձևը դուր էր գալիս կրոնավորներին, իսկ եթե Աստվածածնի անունով են սիրերգում, այդ այնպիսի վճիտ աշխարհիկ երգ էր լինում, որ բանաստեղծները հայտնում էին, թե կուզե՞ք՝ աշխարհիկ սեր հասկացե՞ք։ Մյուս կողմից՝ բանաստեղծությունը 12-րդ դարից սկսած ձգտում է ազատվել կաշկանդանքից, խրթնաբանություններից ու «ծածուկ ճառերից», և Դանտեից մի դար առաջ արդեն մեզնում կարիք է զգացվում կենդանի խոսակցական լեզվով գրելու։ Բայց որ գլխավորն է՝ ինչքան էլ շատ միակերպություն կա մեր սիրո երգի մեջ ևս, բայց և այնպես 15—16-րդ դարերում մեր այդ երգը, ինչպես առհասարակ տաղասացությունը, ոչ միայն չի ընկնում, այլ, ընդհակառակն, ավելի դարգանում, ուռճանում է և ստեղծվում են շատ ընտիր ու փայլուն բանաստեղծություններ։ Առաջ են գալիս վիպական քերթվածներ՝ կրոնական ու այլ բովանդակությամբ, ինչպես նաև սիրավեպ առանց որևէ այլաբանության, նովելլաներ և այլն։ Սրանց կողքին, շատ վաղ դարերից ի վեր, մինչև վերջը միշտ գոյություն է ունեցել գուսանական բերանացի երգը, սիրո և ուրախության տաղը, բոլորովին զերծ որևէ կրոնական կաշկանդանքից և այլաբանությունից։ Բարբախտաբար գրի առնված մնացել են գուսանական «հայրենները», որոնք մեր քնարերգության գոհար վարդերն են։ Սրանց մասին էլ կտեսնենք այս գործի շարունակության մեջ։

Բայց նախքան այդ մի հայացք ձգենք մեր եկեղեցական գրականությունից։

¹⁶⁸ Histoire de la Littérature française par Gustave Lanson, Paris 1895, էջ 84 և հետև.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՒՅՍՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՈՒՏԸ

ՃԻԳԵՐ ԱՆԿՄԱՆ ԱՌԱՋՆ ԱՌՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

1. Ավերմուցների դարեր:—Մենք թևակոխում ենք այժմ մի պատմական ընդարձակ շրջան, որ կամ անծանոթ է, կամ սակավ ծանոթ, զի մեր պատմաբանները խուսափել են ընդհուպ մոտենալու մեր ժողովրդի այս հինգհարյուրամյա պատմությանը 14-րդ դարի առաջին տասնամյակից մինչև 19-րդ դարի սկիզբները: Կարծես մի մեծ մռայլ ու ավելոծ տարածություն են կազմում այդ դարերը, որոնք, չնայելով իրենց փոքր հանգրվաններին՝ աղետալի հետևանքներ են ունեցել մեր ժողովրդի համար, ավելի ևս չարաչար, քան արաբական, սելջուկյան և թաթարական բռնատիրությունները: Այստեղ կարող ենք և կարևոր է միայն ընդհանուր կերպով գծել մեր երկրի ու ժողովրդի չարաբաստիկ վիճակն այս մեծ շրջանի առաջին դարերում:

Ամենից առաջ աչքի է ընկնում իշխող տոհմերի և իշխողների հարափոփոխ դրությունը, որին ընկերակից էին հարատև պատերազմները, ուստի և երկրի հարատև ավերումն ու ժողովրդի ավելի ևս կեղեքումներն ու քայքայումը: Թաթարներն ընդունում են մահմեդականություն, և ընդհանրապես այլևս բարեհաճ չէին դեպի քրիստոնյա հայերը: Մուսուլմանների կողմից տեղի էին ունենում սաստիկ ճնշումներ: Շուտով, 14-րդ դարի երկրորդ տասնամյակից, Պարսկաստանի մոնղոլական հարստությունը, որ տիրում էր նաև Հայաստանին, թուլանալով խաղալիք է դառնում զորավոր կառավարիչների ձեռին և վերջապես ընկնում է (1344 թ.): Առաջ են գալիս մի շարք ինքնագլուխ խաներ զանազան կողմերում. Հայաստանը մնում է Ատրպատականի իշխողների ձեռին: Խաները կարճատև տիրակալությամբ հաջորդում են միմյանց և իրար հետ կռվելով ավերում են երկիրը մինչև մեծ ավերիչ Լանկթամուրը:

Այդ ժամանակներում բարեհաջող վիճակի մեջ էր նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Դադարել էր հայերի դաշինքը թաթարների հետ. երկրում մեծանում էին երկպառակությունները. կաթողիկոսները

հաճախ զիջումներ էին անում կաթողիկ եկեղեցուն, ինչ որ խռովություններ էր առաջ բերում: Դրսից անընդհատ հարձակվում էին շրջակա մահմեդականները մասամբ այն պատճառով, որ հայերը չէին կտրվում արևմրտյան տերություններից, թեև ոչ մի շահ չունեին նրանցից և չէին կարողանում մի ընդհանուր լեզու գտնել զոնե Եգիպտոսի տերության հետ, որի ձեռով և վերջիվերջո 1375 թ. ընկավ այն կողմերի հայկական անկախ թագավորությունը:

Նույն տարիներում Հայաստանին տիրում են երկու թուրքմեն հարստություններ—Ղարաղոյունլի, որ է Սև խոյի (1378—1469 թթ.), կենտրոնը Թավրիզում, և Աղղոյունլի, այսինքն Սպիտակ խոյի հարստություն (1378—1502 թթ.), կենտրոնը Ամիգ (Դիարբեքիր) քաղաքը: Միաժամանակ և Ջինգիզ խանի սերունդներից (կանանց կողմից) Լանկթամուրը 1380 թ. սկսում է Ջաղաթայի խանությունից (Տրանսոկսիանում—Բուխարայում Սիր-Դարյա գետից հյուսիս, արդի Ուզբեկստան երկրում) իր արշավանքները Պարսկաստանի վրա, ավերում է նաև Ատրպատականն ու Հայաստանը: Նրա բանակները 1387—1402 թթ. մի քանի անգամ հեղեղում են Հայաստանը և քարուքանդ անում Արցախ, Սյունիք, Երնջակ, Կարբի, Բջնի, Գառնի, Կողբ, Սուրմարի, Կոգովիտ, Արճեշ, Կարս, Վան, Մալաթիա և այլն. մտնում են նաև Կիլիկիա, 1400 թ. անցնում են Անատոլիա: Այստեղ Իկոնիայի (Հոռմի) սուլթանությունը 1294 թ. կործանված էր թաթարների ձեռով, և կազմված էին մի շարք իրարուց անկախ իշխանություններ. 1299 թ. մի թուրք ցեղապետ՝ Օսման անուռով՝ իրեն հռչակել էր սուլթան և հետզհետե զորանալով ընդարձակել էր իր տերության երկիրը: Կազմվել էր տաճիկների օսմանյան տերությունը: Լանկթամուրը 1402 թ. ջարդում է օսմանյան թուրքերին ևս Անկյուրիայի մոտ, և վերջապես կազմվում է նրա հսկայական մեծության տերությունը՝ կենտրոն ունենալով Սմրդանդ մայրաքաղաքը:

Լանկթամուրի մահից (1405 թ.) հետո մեծ խռովություն է սկսվում նրա ժառանգի և նվաճված տերությունների միջև. օսմանցիներն ու թուրքմենները վերականգնում են իրենց իշխանությունները: Ղարաղոյունլիների ցեղապետը՝ Ղարա Յուսուֆ՝ պատերազմում է Լանկթամուրի որդի Շահրուհի դեմ (1405—1447 թթ.). ապա նույն պատերազմը շարունակում է Ղարա Յուսուֆի որդի Իսբանդարը (1420—1437 թթ.), մինչև որ դառնում է տեր Ատրպատականի և Հայաստանի մեծ մասին՝ կենտրոն ունենալով Թավրիզ քաղաքը: Իսբանդարից ապստամբում է իր եղբայր Ջհանշահը (1437—1567 թթ.), և իշխում է նաև Հայաստանի մեծ մասի վրա (Այրարատ, Սյունիք, Վասպուրական և ուրիշ կողմեր): Մի առժամանակ համեմատաբար խաղաղում է երկիրը. Ջհանշահի որդին իբրև ընդհանուր կուսակալ Հայաստանի և այլ երկրների՝ նստում էր Նախիջևանում՝ իր ձեռի տակ ունենալով կառավարիչ բեգեր Երևանում, Վանում, Տփղիսում և ուրիշ տեղերում: Բայց շուտով սկսվում են պատերազմներ Աղղոյունլիների և Ղարաղոյունլիների միջև, հաղթում են Աղղոյունլիները

1469 թ. և տիրում են նաև Ատրպատականին և ամբողջ Հայաստանին ծանր լծով: Նրանց իշխանությունը, սակայն, երկար չի տևում:

Սեֆյան տոհմից Շահ Իսմայիլը (1502—1520 թթ.) Շարուրում ջարդում է թուրքմեններին, նվաճում է ամբողջ Պարսկաստանը, մայրաքաղաք դարձնում և Թավրիզը: Իշխում է Սեֆյան հարստությունը (1502—1736 թթ.): Այս նոր պարսկական տերությունն արևմուտքից սահմանակից է դառնում օսմանյան տերության հետ. սկսվում է դարավոր պատերազմ օսմանցիների ու պարսիկների միջև. Շահ Իսմայիլի օրով հենց օսմանյան տերությանը կցվում են Հայաստանից Կարնո, Կամախի և Մշու գավառները: Բայց երկարատև պատերազմի ընթացքում Հայաստանի դանազան մասերը հաճախ մեկից մյուսին են անցնում մինչև Շահ Աբաս Թազավորը (1587—1628 թթ.) և հետո: Երբեմն էլ օսմանցիները տիրում են և ամբողջ Հայաստանին, բայց արևելյան Հայաստանն ընդհանրապես մնում է պարսկական իշխանության ներքո:

Այսպես՝ այս երկու հարյուր և ավելի տարիների ընթացքում Հայաստանում իշխել են զանազան տոհմեր՝ մոնղոլ ու թուրքմեն, թուրք ու պարսիկ—բոլորը մահմեդական, թշնամի միմյանց և ավելի ևս հայերին: Պատերազմները գրեթե անընդհատ էին. նույն տոհմի իշխողներն անգամ հաճախ միմյանց դեմ էին ելնում, և Հայաստանը շարունակ դառնում էր պատերազմների ասպարեզ: Մահմեդականները, որ վայրագ անգթություններ կոտորում էին միմյանց ևս, ավելի ևս մեծ դաժանություններ էին վերաբերում դեպի քրիստոնյա հայերը, որոնց իրենց թշնամիներն էին համարում կովոդ կողմերը: Ուստի սուր ու կոտորած, ավար ու ավեր միշտ կախված են եղել անպաշտպան հայ ժողովրդի գլխին: Ոչ միայն լանկթամուրը, այլև ուրիշները մասսայական կոտորածներով բնաջնջում էին ժողովրդին, գերեվարում, մի տեղից մյուս տեղը քշում: Բնակիչներն իրենք էլ գլխակորույս դուրս էին գալիս իրենց բնիկ երկրից, գնում Փոքր Ասիա, Կ. Պոլիս, Բալկաններ և այլն ավելի մեծ բազմություններով, քան սելջուկյան և թաթարական արշավանքների օրով: Ավելի սոսկալի է լինում դրությունը, երբ հին պատերազմող բռնակալների սովորություններ հրամայում են ժողովրդին գաղթել երկրից դուրս, իրենց ետևում ալրելով, ավերելով ամենայն ինչ, որպեսզի հետապնդող թշնամին միայն ամայի երկիր գտնի: Քանզվում են քաղաքները. գետնի տակն են մտնում Դվինի, Անիի նման վաճառաշահ կենտրոնները. ոչնչանում է արդյունագործությունը, գրեթե դադարում առևտուրը: Պակասում է հողագործությունը. մշակված, բերրի դաշտերը խոպանանում և ամայի դառնում: Ջորանում, արմատախիլ են լինում այգիներն ու պարտեզները: Փոքրանում է երկրագործ հայ ժողովրդի թիվը. նրա տեղը հետզհետե բռնում են վաչկատուն թաթարներ, քոչվոր թուրք ու քուրդ ցեղեր, որոնք երկար ժամանակ դեռ չեն դառնում նստակյաց և քոչվորությամբ ավերում են շեն ու մշակված հողերը, հաճախ հափշտակում անպաշտպան քրիստոնյա ժողովրդի ձեռից այգիներն ու տները: Կրկնվում են համատարած սո-

վերը: Մյուս կողմից՝ սովալլուկ ու մերկ ժողովուրդը տառապում է կողոպտիչների և հարկահան կոշված հարստահարիչների ձեռին: Օսմանյան երկրում ժողովրդի համար մի պատուհաս է դառնում նաև «մանկաժողով» ասածը: Այս ամենի հետ շարունակվում են կրոնական հալածանքները և՛ մոլեռանդ կառավարիչների, և՛ ֆանատիկ մահմեդական ամբոխի կողմից. փակում կամ քանդում են եկեղեցիները, ստիպում են մահմեդական դառնալ, և թշվառ ժողովուրդը հաճախ բռնի հավատափոխ է դառնում. տեղի են ունենում նաև բազմաթիվ նահատակություններ կրոնի համար:

Այսպես ահա հայ երկիրն ապրում է մի գրեթե անընդհատ փոթորկահույզ վիճակ և վերջիվերջո մի սոսկալի անկում, տնտեսական ու կուլտուրական: Հայաստանի պատկերն անգամ փոփոխվում է թե՛ ազգագրորեն, ըստ բնակչության ցեղերի, և թե՛ նույնիսկ ըստ աշխարհագրական անունների, իսկ ժողովուրդը հետադիմում է ըստ ամենայնի: Այսպիսի դրությունն առաջ է եկել հետզհետե, աստիճանաբար, և մեր պատմաբանները պետք է դեռ նոր պարզաբանեն այս աստիճանական անկումը բոլոր մանրամասնություններով: Դեռ նոր պետք է հայտնաբերվեն ի միջի այլ բաների նաև հայկական կուլտուրայի նեցուկ հայ ազնվականության աստիճանական ոչնչացումը կամ աննշան դրություն վերածվելը, ինչպես, օրինակ, Սյունյաց մեծ իշխանության Օրբելյան տոհմի, որ սպառվել է 1438 թվականին: Ավելի ևս կարևոր է իմանալ մեր կուլտուրայի—լուսավորության ակունքների—վանքերի վիճակը և՛ նյութական, և՛ կուլտուրական կողմից 14—17-րդ դարերում և հետագայում:

2. Ունիթոռական գրականություն և լատինաբան աղճատ հայերեն:

—Այս ավերմունքների մեծ շրջանի առաջին դարում հայոց վանքերը բնականաբար դեռ բոլորովին ընկած չէին: Նրանք էին, որ դեռ շարունակ հակազդում էին Կիլիկիայի իշխանների և բարձր հոգևորականության ձգտումին՝ քաղաքական նպատակով կրոնական զիջումներ անելու կաթոլիկ եկեղեցուն: Հռոմն արևելյան հայ վանականների դիմադրությունը խորտակելու համար մի նոր միջոցի է դիմում. նա պարսկական մոնղոլ հարստության թուլացման սկիզբներում հենց՝ 1319 թ. քարոզիչներ է ուղարկում Արևելք: Հիմնում են Մարաղայի լատին եպիսկոպոսությունը՝ կենտրոն ունենալով մայրաքաղաքը՝ Սուլտանիա: Հայ վարդապետները սկզբում հետաքրքրվում են լատին եպիսկոպոս Բարթոլիմեոսի (մեռ. 1333 թ.) ոչ թե կրոնական քարոզներով, որոնցով նա հռչակված էր այն կողմերում, այլ նրա բնագիտական հմտություններով: Այդ ժամանակ դեռ ծաղկած դրության մեջ էր Վայոց գավառում Գայլեծորի (Գլաձորի) վանքը, որի մասին խոսվել է վերևում. նրա վանահայր Եսայի Նչեցին, որ իր աշակերտների մեջ զարթեցրել էր գիտության սեր, թույլ է տալիս նրանցից մեկին՝ Հովհան Քոնեցուն 1328 թ. գնալ հիշված լատին եպիսկոպոսի մոտ՝ նրա նոր գիտությունը լսելու և լատիններեն սովորելու:

Քոնեցին հրապուրվում է կաթոլիկ քարոզչից ու «լատին աստվածաբանութեան արուեստակեալ ձևերից», հարում է կաթոլիկ եկեղեցուն և մի քանի ընկերներով 1330 թ. հաստատվելով Երնջակի Ապրակունիս կամ Ապարանների վանքում՝ սկսում են քարոզել միացում կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Նրանք ունենում են հետզհետե ավելի ու ավելի հետևողներ Նախիջևանի և Ճահուկի գավառներում. ստեղծվում է կաթոլիկ եկեղեցու հետ միանալու հոսանքը և միացումը գործնապես, կամ «միարարություն», որ հայտնի է լատիներեն «ունիթոուսթյուն» անունով:

«Ունիթոուսները» գործում էին թե՛ բերանացի քարոզներով և թե՛ գրավոր կերպով: Մի կողմ թողնելով և նույնիսկ արհամարհելով հայոց գրականությունը, անարգելով ամեն ինչ, որ հայկական է—ծես, սովորություն և այլն, նրանք լատիներենից թարգմանում էին կաթոլիկական ոգով կրոնական գրքեր, մեկնություններ, քարոզներ և այլն, նույնիսկ լատին ծիսարաններ, երբեմն և ուրիշ բովանդակությամբ գրքեր, որոնցով տարածում էին հայերի մեջ Արևմուտքի սքոլաստիկական ուղղությունն ու գաղափարները: Այս ունիթոուսական գրականությունը, հարկավ, գրական արժեք չունի:

Ունիթոուսների նախանձախնդրությունը լատին եկեղեցու համար այն աստիճանի է հասնում, որ եթե հնար ունենային, հայոց լեզուն կփոխարինեին լատիներենով, բայց որովհետև այդ անել անկարելի էր, ուստի նրանք հայոց գրական լեզուն ձևում են ըստ լատիներենի. կիրառում են նորաստեղծ հոլովական ու խոնարհման ձևեր, նոր տեսակի նախդիրներ, բառերի լատինաձև շարադասություն ու համաձայնություն, լատիներենի հետևողությամբ կազմված նոր բառեր և արտահայտություններ և այլն: Այսպիսով առաջ է գալիս մի «տարօրինակ լեզու», մի լատինաբան հայերեն, որ բացի հայոց լեզուն խանգարելուց ոչ մի բանի և ոչ ոքի պիտանի չի եղել: Այս ունիթոուսական աղճատ լեզուն իր գրականությամբ հանդերձ բավական գործածություն է ունեցել և երկար է տևել, մինչև նույնիսկ Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացին, որ և 1721 թ. առաջին անգամ Վենետիկում տպագրել է տվել Պետրոս Արագոնացի քարոզչի «Առաքինութեանց գիրքը»... «Նորում [=յորում, Մ. Ա.] նախ ընձեռին ղեթանց առաքինութեանց... Անդրածեցեալ [=թարգմանեալ, Մ. Ա.] ի լատինականէն ի հայ բարբառ, ի գաւառն Նախիջևանու, ի վաղնջուց ժամանակաց: Իսկ այժմ ի լոյս ածացեալ [=ածեալ, Մ. Ա.] աշխատասիրութեամբ և սրբագրութեամբ տեսան Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացույ Աբբայ հայր կոչեցելոյ»: Այս դեռ սրբագրված լեզվով է: Վենետիկում 1772 թ. կատարվել է դրա երկրորդ տպագրությունն էլ, որի մեջ հիշվում է, թե թարգմանությունը եղել է 1339 թ.¹:

3. Հովհանն (Յովհանն) Որոտնեցի և վանական դպրոցներ:—Ունիթոուսների հայրենամերժ և ավանդուրաց անզուսպ գործունեությունն ա-

¹ Գ. Զարբանալյան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883, էջ 49:

ռաջ է բերում հուզումներ, խռովություն, և բնականաբար չի մնում առանց գորեղ հակազդեցություն, որ ունենում է իր բարերար հետևանքները ոչ միայն հայոց եկեղեցու համար, այլև ընդհանրապես կուլտուրայի, լուսավորության և մասնավորապես գրականության նկատմամբ: Տաթևի, Գայլեծորի (Գլածորի) և մի քանի ուրիշ վանքեր, որոնց մեջ դեռ շարունակվում էր հայկական ուսումը, իրենց աշակերտներին կրթում էին լինելու ոչ միայն ուսումնասիր, այլև հայրենասեր, և անաղարտ պահպանելու հայոց լեզուն, ինչպես և աղգային եկեղեցին իր ավանդություններով: Նրանց աշակերտներն ահա հակառակ են ելնում ունիթոոներին և՛ բերանացի, և՛ գրավոր քարոզներով: Այդպիսիների մեջ առաջին տեղը բռնում է Հովհաննես (Յովհաննէս) Որոտնեցին, Կախիկ մականունով (1315—1388 թթ.)²: Նա Օրբելյան տոհմից էր, «ի գաւառէն Որոտնոյ ի գեղջէն Վաղանդնու՝ որդի մեծի իշխանին Իւանի, որ էր ի զարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր... յոյժ իմաստուն և գիտնական Հին և Նոր Կտակարանաց, լուծիչ Աստուածաշնչոյ նբից և աւտաբնոց»³:

Գրիգոր Տաթևացին ևս իր ներբողյանի⁴ մեջ գրում է. «Գոլով նորա ազատ պայազատ յազնէ Սիսական բնիկ Հայկազնի. գաւառաւ Որոտնէի իշխան ազգաւ, տիրելով բազմաց և փարթամ գոյից»: Օրբելյանները վաղուց իրենց համարում էին Սիսական տոհմի ժառանգներ, ուստի զարմանալի չէ, որ Որոտնեցուն այն տոհմից են դնում: Նա Գայլեծորի հռչակավոր վարդապետ Նսայի Նչեցու աշակերտն էր, շատ տասնամյակներ նվիրվել էր ուսման, սովորել,—ինչպես գրում են,—օտար լեզուներ, հմուտ էր գլխավորապես լատիներենին, հետևելով արևմտյան ուսմունքներին և կաթոլիկական դպրոցներում ընդունված մեթոդներին: Նա ուսումնասիրել էր նաև հայերի մեջ հնուց ընդունված արտաքին գիտությունները, Փիլոնի, Արիստոտելի, Պորփիրի և ուրիշների երկերը: «Բազմահանձաւ իմաստիք առլցեալ,—գրում է Տաթևացին հիշված ներբողյանի մեջ,—ընդ ոգէշունչ մատենի՝ յարտաքինսն վարժեալ սոփեստի»: «Ի սմանէ ընթերցումն սուրբ գրոց և վարժումն արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից և գործնական արդեանց շարայարութեանց: Ի սմանէ յոքնակար նորագիծ տառք, և երաժշտական եղանակք... Մեկնութիւն հոգէշունչ մատենից... և արտաբացումն արտաքին սոփեստից»: Ուրիշ տեղեր Գրիգոր Տաթևացին⁵ իր «վարժապետ» Որոտնեցուն անվանում է «մեծ հռետոր Հայոց», «ազգիս Հայոց մեծ հռետոր»:

² Այս թվականն է դնում Մ. Օրմանյանն իր «Ազգապատումի» մեջ:

³ «Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յայրորդաց իւրոց, արարեալ թովմա վարդապետի Մեծորեցոյ», Փարիզ, 1860, էջ 14 և հտն.: Տպված է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղուանից պատմութիւն» Բ հատորին կից:

⁴ «Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, արարեալ Գրիգորի Տաթևացոյն», Կ. Պոլիս, ՌՃՂ (1741), էջ 711 և հտն., «Նորին Գրիգորի Ներբողեան ողբերգաբար ոգեալ ի թաղումն տիեզերալոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Որոտնեցոյ»:

⁵ «Գիրք հարցմանց... Գրիգորի Տաթևացոյն», Կ. Պոլիս, ՌՃՀԸ=1729, էջ 773. այլև Քարոզգիրք, Ամարան հատոր, էջ 721:

Այս շնորհալի անձը թողնում է աշխարհիկ կյանքը և հաստատվելով Տաթևի վանքում, որ ի հնուց նշանավոր էր եղել իր վարդապետարանով, նա նորից կազմակերպում է այն վանքի դպրոցը և ուսուցանում է այնտեղ բազմաթիվ աշակերտների, աշխատելով իր ձեռքերած բոլոր ուսումը տալ նրանց:

Այն ժամանակներում հայտնի է դառնում Նախիջևանից ոչ շատ հեռու Աստապատի վանքի (Կարմիր վանքի) դպրոցն ևս, ուր ուսուցանում էր «մեծ վարդապետն Սարգիս»: Ունիթոոները հենց սրա աշակերտների միջոցով անկարգություններ են առաջ բերում, ուստի նրանց դեմ կոմիտե համար Հովհաննես Որոտնեցուն, իր աշակերտների հետ միասին, Տաթևից հրավիրում են Ապրակունիսի վանքը, ուր նա շարունակում է ուսուցանել մինչև կյանքի վերջը: Նա մոտիկից զորեղ ախոյան հանդիսանալով ընդդեմ Երնջակի և Նախիջևանի ունիթոոների և մեծ ժողովրդակա-նություն ստանալով՝ արգելք է դառնում կաթոլիկության տարածվելուն հայերի մեջ⁶: «Ժողովեաց առ ինքն զբազում աշակերտս յամենայն գաւառաց և լուսազարդեալ պայծառացոյց զազգս Հայոց վարդապետօք և քահանայիւք»։ «որ իբրև արեգակն փայլէր ընդ ամենայն ազգս Հայոց և լուսաւորէր զամենեսեան գիտութեամբ», — գրում է Թովմա Մեծոփեցին⁷: Հետաքրքիր է, որ Ապրակունիսի և Աստապատի վանքերի դպրոցները մեծ հաջողություն են ունենում և հռչակ են վայելում ոչ միայն իրենց երկու վարդապետների շնորհիվ, այլև Որոտնեցու աշակերտ և զրիմեցի Մաղաթիա վարդապետի նյութական օժանդակությամբ, որ, ինչպես գրում է Մեծոփեցին, էր «Ի ծովահայեաց քաղաքէն Ղրիմայ» [հավանորեն Կաֆայից, այժմյան Թեոդոսիայից], «յոյժ մեծատան որդի», «շինեաց զվա-նորայս Հայոց», «վասն զի զերկուց վարդապետաց դասատունսն՝ զՅովհաննու և զՍարգսին՝ նա պահէր ի շինութեան՝ զԱպրակունեացն և զԱստապատին»⁸:

Հովհաննես Որոտնեցին ուսուցանում էր ոչ միայն բերանացի դասավանդությամբ ու քարոզներով, այլև գրավոր աշխատություններով. նա գրած ունի դավանաբանական աշխատություններ, մեկնություններ, քարոզներ և այլն: Ինչպես Գալեօթորի վանքի դպրոցում, Որոտնեցու դպրոցում ևս շարունակում էին ուսումնասիրել հին փիլիսոփայական երկերը: Նրանից մնում են Արիստոտելի, Պորփիրի և Փիլոնի գործերի մեկնություններ, որ նա արել է, անշուշտ, իր աշակերտների համար: Նրա անունով կան նաև առակներ, որոնցից է և հետևյալը.

«Ասի յառակաց, թէ զաղուէսն բռնեալ կենդանի քերթեցին և մին փողի չափ մորթ ի վերայ գլխին թողին, և այնչափ ի վերայ ազոյն և ի վերայ ճանգերոյն: Եւ թողին զնալ: Յայնժամ մարդիկն տեսեալ՝ ծիծա-

6 Թ. Մեծոփեցի, Պատմություն, Փարիզ, 1860, էջ 39 և հտն.:

7 Անդ, էջ 15 և հտն., 55 և հտն.:

8 Անդ, էջ 15 և հտն.:

դէին բարձրաձայն: Եւ ասէ աղուէսն. «Գեմ արեղայ ի մէջ հարսանեաց չեմ՝ որ կու ծիծաղիք»⁹:

Որոտնեցին վախճանվել է 1386 թ., ըստ ուրիշների՝ 1388 թ. Ապրակունիսի վանքում և այնտեղ էլ թաղվել: Նրա մահվան առթիվ Մեծփեցին գրում է. «Ի սոյն անուրս հանգեալ [Որոտնեցին] ի Քրիստոս, և խաւարումն եղև աշխարհիս Հայոց»¹⁰: Ահա թե ինչպես է անդրադարձել նրա մասին նրա երիտասարդ ժամանակակիցը, նրա աշակերտի աշակերտը: Եվ նա, Մեծփեցին, իրավունք ուներ. «Զի ոչ միայն սով մարմնական տուաւ մեզ,—գրում է նա,—այլ և սով հոգեւորական»: Այդ հոգեւոր սովը վերացնելու համար Որոտնեցու աշակերտները նրա մահից հետո տեղափոխվում են զանազան վանքեր. «Մեծն Յակոբ գնաց յերկիրն Արարատեան և բնակութիւն իւր արարեալ զսուրբ ուխտն Սաղմոսավանից, որ 20 ամ աշակերտեալ էր Յովհաննու Որոտնեցւոյ: Եւ վարդապետն Գրիգոր գնաց աշակերտօք իւրովք ի գաւառն Եկեղեաց յԾրզնկայն. և այլք աստ և անդ ցրուեալ եղեն»: Սրանցից Հակոբ ու Մխիթար վարդապետները գնում են Ռշտունիք: Ապրակունիսի վանքում Որոտնեցու ամբիոնը ժառանգում է Գրիգոր Տաթևացին, որի մասին կիսովի ներքեւում¹¹:

«Մարմնական սովից» և իշխանավորների բռնություններից, ինչպես և նյութական պակասությունից ղրիմեցի Մաղաքիա վարդապետի և Հովհաննես Որոտնեցու մահից հետո, ստիպված է լինում «մեծ վարդապետն Սարգիս, որ ունէր զսուրբ ուխտն Աստապատու», թողնելու իր վանքը և գնալու «ի Հեր քաղաք սակաւ աշակերտօք ի նոյն ամի դառնութեան»: Նա այնտեղ է անցկացնում «զաւուրս սովոյն դառնութեան», ապա անցնում է Քաջբերունյաց գավառը և, տեղի եպիսկոպոսի սիրալիր ընդունելությամբ, հաստատվում է «ի մայրաքաղաք վանս Սուխարայ, որ այժմ՝ Խառաբաստոյ վանք կոչի»: «Եւ նստաւ յաթոռ վարդապետութեան: Եւ ժողովեցան առ նա բազումք ի գրոց աշակերտաց և ի կրօնաւորաց և յուսումնասիրաց աւելի քան 60 կարգաւորք և ուսումնականք: Եւ ուսոյց զամենայն ծովեղերս Վասպուրական գաւառիս ուսմամբ և գիտութեամբ»¹²: Նա այստեղ գործում է 1389—1402 թվականը: Նրա մահից հետո նույն տեղում մեծ աջողությամբ ուսուցանում է «պատկառելի քաջ վարդապետն», որ սակայն «ի հալածմանէ անօրինաց» ստիպված է լինում իր աշակերտների հետ գնալու Տոսպ երկիրը, Սալնապատի վանքը, ուր և վախճանվում է 1406 թ.:

⁹ Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 57 (նոր համար), 91 (հին համար): Ժողովածու Հովհ. Որոտնեցու երկերից, խմբումը, Գիրք պարապմանց, առականեր (160-րդ էջից): Առականերից հետո (էջ 172) հիշատակարան. գրիչը՝ Ռըստակէս Սեբաստացի. հավաքած է «ի լուսաւոր բանից տեառն իւրեանց և վարժապետին Յովհաննու Որոտնեցւոյ»: Առակաների մի մասը կա վարդանայ առակաների մեջ:—Հաղորդեց ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության ինստիտուտի գիտ. աշխատակից Վիգեն Խնչումյան:

¹⁰ Անդ, էջ 15:

¹¹ Անդ, էջ 33:

¹² Թ. Մեծփեցի, Պատմութիւն, էջ 35 և հտն.:

Հիշենք և Արճիշո դավառի Մեծոփա վանքը, որ նշանավոր է հանդիսանում Հովհաննես անունով մի ուսումնասեր կրոնավորի աշխատությամբ¹³: Նա այդ վանքում սովորելուց հետո՝ ցանկանում է ավելի բարձր ուսում առնել և վարդապետական աստիճան ստանալ: Եվ որովհետև «ոչ գոյր վարդապետ ի ծովեղերս Վասպուրականի», նա մի քահանայի հետ գնում է Հովհաննես Որոտնեցու մոտ՝ տասներկու տարի աշակերտում է նրան: Որոտնեցին 1386 թ. մտադրվում է նրան վարդապետական իշխանություն տալ, բայց հանկարծակի հիվանդանում և վախճանվում է, մեռնելուց առաջ պատվիրելով իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացուն՝ Հովհաննեսին վարդապետական աստիճան տալ: Այդպես էլ լինում է: Հովհաննեսն այնուհետև վերադառնալով իր հայրենի երկիրը՝ ծաղկեցնում է Մեծոփա վանքը դպրոցով ու շինարարությամբ. նա հաջողում է նույնիսկ մի եկեղեցի շինել այնտեղ յոթ դժվար տարիների ընթացքում՝ 1402—1409 թվականների մեջ. «Եւ սկիզբն արար շինութեան սուրբ եկեղեցւոյն յաւուրս Զաղաթային [այսինքն՝ Լանկթամուրի օրով 1402 թ.], յորմէ ամենայն եկեղեցիք Հայոց ի հիմանէ քակեալ լինէին»¹⁴:

Այսպես՝ մեծ խեղճության ու տագնապի, նեղության ու կողոպուտների, հալածանքների ու կոտորածների, անգամ Լանկթամուրյան ավերմունքների օրերին կային դեռ վարդապետներ, մեծ մասամբ Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտները, որոնք անսպառ եռանդով, ամեն տնտեսական զրկանքներ կրելով, ճիգեր էին անում լուսավորության ճրագը վառ պահելու մեր վանական դպրոցներում: Նրանք պահում էին բազմաթիվ աշակերտների խմբեր, երկար տարիներ, նույնիսկ տասնամյակներ սովորեցնելով նրանց ոչ միայն հայոց եկեղեցու մեջ ընդունված ուսմունքը, այլև արտաքին գիտությունները, որքան կարողացել էին իրենք ձեռք բերել: Եվ հեշտ չէր այն ժամանակ ուսում առնելը. վարդապետները հաճախ նեղվում ու հալածվում էին, և ստիպված էին լինում մի տեղից մի ուրիշ տեղ թափառելու, անգամ փախչելու իրենց բազմաթիվ աշակերտների խմբերով: Բայց և այնպես նրանց մեծ ճիգերը ապարդյուն չեն մնում. նրանք կարողանում են Հայաստանի որոշ թվով անկյուններում, գոնե ժամանակավորապես, կուտուրական և եկեղեցական անկման առաջն առնել:

4. Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց:— Այդ վանքերում ավանդված առարկաների մեջ եղել է և գրչության արվեստը, որով գրքեր արտագրելով՝ բազմացնում էին: Այս նկատմամբ կարելի չէ չհիշել այստեղ Գրիգոր Ծերենցին, «որդի հաւատարիմ առն Աստուծոյ Ծերի, գոլով ի քաղաքէն Խլաթայ, յաշակերտացն մեծին Սարգսի՝ հողեոր հարազատ և համշիրակ»: Նա չի նստում Սարգսի վանքում (Սուխարա ուխտ), այլ Բզնունյաց երկրի Արծկե քաղաքի Ցիպնա կոչված վանքում: Նա պարապում է գրչությամբ. «Տիւ և գիշեր գիրս գրէր, և զամենայն աղքատս կերակրէր... և

¹³ Անդ, էջ 52—61:

¹⁴ Անդ, էջ 58:

զամենայն վարդապետս և կարգաւորս ի նոյն յորդորէր... Եւ 50 ամ գիրս գրեաց տիւ և գիշեր անհանգիստ տքնութեամբ»¹⁵:

Նա ներկայանում է և իբրև գրական աշխատող. «Բազում երգս գանձուց և տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան»: Գրել է թղթեր զանազան մարդկանց ուղղած: Նրանից մնում է «Յիշատակարան աղետից», որ ուտանավորով հորինած մի պատմութիւն է Հայաստանի 1386—1422 թթ. թշվառութիւնների, որոնց ժամանակակից և ականատես է եղել ինքը¹⁶: Բացի այդ՝ նա «զերից ժամանակաց պատմութիւնս ի լոյս ածէր ի հարցանելն և ի պատասխանատուութիւնս, և զգիրս սրբոց մարտիրոսաց և վկայիցն որ կոչի Յայամաւորց» սակաւաբան և անվթար շարադրեալ ի սրբոց հնոց և նորոց վարդապետացն՝ ի լոյս էած»: Իր կազմած «Յայամաւորք»-ի մեջ նա ավելացրել է նաև իր օրով նահատակվածների պատմութիւնը: Այս անխոնջ աշխատավորին իրեն էլ 1425 թ. ավելի քան 75 տարեկան հասակում շարշարելով նահատակում են «պիղծ ազգն Մարաց», —ասում է Մեծոփեցին և ապա պատմում ուրիշ երեք վարդապետների նահատակութեան մասին ևս: Ոչ միայն գրասիրութեան, այլև ուսումնասիրութեան մի տիպար է եղել այս վարդապետը: Երբ Գրիգոր Տաթևացին 1409 թ. Տաթևի վանքից Մեծոփա վանքն է տեղափոխվում և դասավանդում է ավելի քան 80 հոգու, Գրիգորը հլաթեցին, շնայելով իր անցած տարիքին, մոտ վաթսուներեք հասակին, Արծկեի վանքից զալով այնտեղ՝ ունկնդիր է լինում հոշակավոր գիտնականի դասախոսութիւններին¹⁷:

5. Գրիգոր Տաթևացի:—Տաթևյան վարդապետարանի բարձրագույն ուսումը և ժողովրդականութիւնը պահվում և ավելի ևս մեծանում է շնորհիվ Գրիգոր Տաթևացու, որ մի ավանդապահ, գործունյա և բազմազես ուսուցիչ է եղել: Ըստ Առաքել Սյունեցու՝ նա «ընթերցման էր պարապօղ, աշակերտաց էր մարդօղ... ծածուկ բանից բացայայտօղ»: «Ի գիշերի խոկմամբ զիմաստս գրոց հաւաքէր, և տուրնչեան աշակերտացն պատմէր»: Արտաքուստ էլ նա գեղեցիկ է եղել, այնպես որ երբ ամեն կողմից աշակերտելու էին գալիս նրա մոտ,—ասում է Առաքել Սյունեցին¹⁸,— «նախ ի տեսն ուրախանային, և ապա խօսիւքն ցնծային: Նախ ի պատկերին գեղեցկութիւնն խնդային, և ապա ընդ բարբառոյն համեղութիւնն զուարճանային»:

Նրա հայրն արճիշեցի էր, մայրը՝ փարպեցի, ինքը ծնված էր մոտ

15 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 41 և հտն.:

16 «Յիշատակարան աղետից Գրիգորի հլաթեցոյ, պատմական վիպասանութիւն», Վաղարշապատ, 1897. հրատ. Գր. հալաթյան. արտատպութիւն «Արարատ» ամսագրից, 1897, էջ 176—182:

17 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 52:

18 «Առաքել վարդապետի ասացեալ ներբողեան առ քաջ հոգևորն... Գրիգոր Տաթևացի...»: Տպված է Գր. Տաթևացու «Քարոզգրքի» Ամարան հատորի վերջում, էջ 716 և հտն.:

1446 թ.¹⁹ վայոց Ձորում, ուր բնակվում էին ծնողները: Երկար տարիներ, ըստ Մեծոփեցու 28 տարի, աշակերտել էր նա Հովհաննես Որոտնեցուն, որից և ստացել էր վարդապետական իշխանությունը Երզնկայում, իսկ ծայրագույն վարդապետական գավազանը՝ 1387 թ. Ապրակունիսում: Որոտնեցին, վախճանվելուց առաջ (1388 թ.),— ասում է Մեծոփեցին²⁰,— «կոչեաց զմեծ վարդապետն [Գրիգոր] և զընկերակիցսն նորա, օրհնեաց զնոսա... և եղ զԳրիգոր ամենեցուն զլուս և ուսուցիչ»: Ինչպես երևում է, Գրիգորն արդեն հայտնի է եղել իր գիտությունը, և նրա հոգևոր եղբայրներն էլ ցանկացել են, որ նա՝ լինի Որոտնեցու ժառանգը. «Եւ յաջորդեաց յաթոռ սորա [Յովհաննու] քրիստոսածաւալ աղբիւրն և անմուտ արեգակն՝ երկրորդ լուսաւորիչն Գրիգորիոս վարդապետն Տաթևացի հաւանութեան և կամօք մեծ վարդապետին Սարգսի...»²¹ և համընթակ և եղբարց իւրոց՝ Յակոբայ Սաղմոսավանիցն Արարատեան գաւառին և Գէորգայ Երզնկացոյ, և ամենայն աշակերտաց գնդին» և ուրիշների, որոնք, ինչպես տեսել ենք, գնում են զանազան վանքեր:

Գրիգորը, սակայն, երկար չի մնում Ապրակունիսի վանքում. երեկ նույն պարագաները—սովը, տնտեսական պակասությունը, որ ստիպում են Սարգիս վարդապետին հեռանալու Աստապատից, նույն ժամանակում հարկադրում են Գրիգորին թողնելու Ապրակունիսը և իր աշակերտների հետ գնալու Տաթև, «Ի տունն Օրբելեանց առ իշխանն Սմբատ՝ որդի Իւանէի՝ թոռն Բուռթէի»: Սմբատ իշխանը, որ Հովհաննես Որոտնեցու եղբայրն էր, հավանորեն կանչել էր նրան՝ իր մոտ իր վանքում ուսուցանելու: Այդպես էլ անում է Գրիգորը. Տաթևի վանքում ժողովում է ամեն կողմերից բազմաթիվ աշակերտներ և ամեն եռանդով պարապում նրանց հետ 1390—1409 թթ.:

Ըստ Գալեֆտորի վանքի ավանդության, ինչպես Որոտնեցին՝ Տաթև-վացին ևս հմուտ էր ոչ միայն հին եկեղեցական և հայկական գրականություններին, այլ ուսումնասիրել էր նաև հունական փիլիսոփաների գործերը, ինչ որ Արևմուտքում ևս անում էին, և ծանոթ էր ունիթոոների մեջ ընդունված գրականությանը: Հավանորեն, ինչպես կարծում են, նա գիտեր նաև լատիներեն լեզուն: Իր դպրոցում նա սովորեցնում էր իր իմացածը, այն է՝ հայոց գրականություն, Հին և Նոր Կտակարանների մեկնություն, սուրբ հայրերի գրվածքներ, «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն», «լուծմունք արտաքին գրոց»²², որ են Պղատոնի, Արիստոտելի, Փիլոնի և Պորփիրի գրվածքները և նրանց բացատրությունը: Բացի այդ՝ աշակերտներին վարժեցնում էին նաև երաժշտության, ճառասացության և գրչության արվեստներին:

19 Մ. Օրմաճյան, Ազգապատում, էջ 1981. Թվականները բերվում են մեծ մասամբ ըստ Օրմաճյանի հաշիվների:

20 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 17, 33 և հտն., 56:

21 Աստապատի վանքի ուսուցիչը, որ հետո, ինչպես տեսել ենք, տեղափոխվում է Խառաբաստա վանքը:

22 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 51, 34:

Գրիգորի համբավի վրա ամեն կողմից հավաքվում են նրա մոտ աշակերտներ, ոչ միայն Սյունիքի վանազան տեղերից, այլև Եկեղիքից, Արարատից, Զուղայից, Աստապատից, Շամախուց, Կապանից, Գանձասարից, Փայտակարանից, Թավրիզից և այլն: Գալիս են նաև Արճեշի կողմերից: Ինչպես արդեն տեսել ենք, Սարգիս վարդապետի մահից հետո՝ նրա աշակերտներին սովորեցնում էր Վարդան վարդապետը, որ մի շորս տարի հետո վախճանվում է: «Եւ որք մնացեալ աշակերտաց նորա,— գրում է Մեծոփեցին,— թողեալ գնացաք ի գաւառն Սիւնեաց առ մեծն Գրիգոր վարդապետն ամենայն Հայոց... Որ և նա ուրախացեալ յոյժ՝ սիրով ընկալաւ զմեզ իբրեւ զորդիս իւր սիրելի հոգեւոր և բաղձալի. զի հայր նորա էր ի գաւառէն Քաջբերունեաց ի քաղաքէն Արճիշոյ»: «Եւ երկոտասան եղբարք, աշակերտք մեծին Սարգսի, մեք էաք որ յետ մահուան նորա գնացաք յաշակերտութիւն նորա», շարունակում է Մեծոփեցին, հիշելով իր ընկերների անունները՝ վերջին տեղում հարելով «և ես անարժանս թովմա»: Տաթևացին ժողովում է իր աշակերտներից շատերին և վաթսուների ավելի քահանաներ, ինչպես և Արճեշի կողմից եկած տասներկու կրօնավորներին և սկսում է «ուսուցանել զգիրս արտաքին իմաստասիրացն», ապա և ուրիշ գրվածքներ: Նա իր գործը կատարում էր դժվար ժամանակում, երբ «ոչ գոյր անդորրութիւն և ոչ հանգիստ խաղաղութեան վասն անօրինաց շարութեան»: «Բռնաւորն Յուսուփ, տէրն Թաւրիզու, էառ զՈրոտն ի Սմբատայ իշխանէ, վասն բարեխօսութեան նոցա եկն. և նա ոչ լուաւ աղաչանաց վարդապետին»: Այդ Յուսուփը Ղարա ղոյունի, Ղարա-Յուսուփն է, որ Լանկթամուրի մահից հետո վերականգնել էր իր տերությունը (1405—1420 թթ.): Այն ժամանակ Գրիգոր Տաթևացին, «ի հալածմանէ անօրինաց», առնելով իր աշակերտներին, 1409 թ. տեղափոխվում է Արճեշի գավառը, Մեծօփա վանքը. վանահայր Հովհաննես վարդապետը սիրով ընդունում է նրանց: Հավաքվում են զանազան կողմերից շատ ունկնդիրներ ևս, և ավելի քան ութսուն արեղա, և Տաթևացին մի ամբողջ տարի պարապում է նրանց հետ, մեկնելով Ս. Գրգի հետ «և զգիրս գրչութեան երկոքեան վարդապետացն Գէորգայ Լամբրոնացւոյն և Արիստակէսի»: Այստեղ էլ, սակայն, նա չի կարողանում հանգիստ կատարել իր ուսուցչական գործը. նրա աշակերտները մի տարի հետո՝ «գաղտագողի առնում են նրան», այսինքն փախցնում են, գնում Արարատյան գավառը, «առ մեծ վարդապետն Յակոբ Սաղմոսավանից՝ հոգեւոր հարազատն իւր: Եւ մեք ամենեքին վարդապետք և աշակերտք գնացաք առ նա», ավելացնում է Մեծօփեցին: Հետները գնում են և ուրիշները, որոնց թվում և Մեծօփա վանահայրը՝ Հովհաննես: Հայտնի չէ, թե ո՞րքան է մնում Տաթևացին Սաղմոսավանքում: Տաթևից գալիս են նրա աշակերտները և քեռորդին, եպիսկոպոս Առաքել Սյունեցին, և վերադարձնում են նրան Տաթևի վանքը, բայց նա այլևս

երկար չի ապրում. հիվանդանալով շուտով վախճանվում է 1410 թ., ըստ ուրիշների՝ 1414 թվականին²³:

Ահա իր ժամանակի մեծ վարդապետը, որ շնայելով դժվարություններին՝ եռանդով անվհատ շարունակում է իր ուսուցչական գործունեությունը, պարապելով բազմաթիվ աշակերտների հետ, որոնք իրենց «վարժապետի» հետ աստանդում էին, փախչում Հայաստանի այս կողմից այն կողմը: Մեծփեցին, ցավոք, չի հայտնում, թե ինչպես և ում օգնությամբ էին ապրում այն ուսումնասիրների բազմությունները: Անշուշտ օգնում էին առանձին անհատներ. վերևում տեսանք «մեծատան որդի» ճգնաղգյաց Մաղաքիա վարդապետի նյութական օժանդակությունը վանական դպրոցներին: Մի նույնպիսի օգնություն հիշում է և Գրիգոր Տաթևացին իր «Ամարան հատորի» վերջում դրված «Յիշատակարանի» մեջ (էջ 721): Նա իր ուսուցիչ Հովհաննես Որոտնեցուն և ուրիշներին հիշելուց հետո՝ ասում է.

Եւ զՀարապետ միայնական,
Որ նա եղև մեզ օգնական,
Հոգալ ըզպէտըս մարմնական
Աշակերտաց մերոց լըրման,
Յիշման ի տէր լիցի արժան:

Երևի վանահայրերն էլ էին հոգում նրանց մարմնական կարիքները: Բայց անշուշտ այդ չէր այնքան նեղություն պատճառում այն սակավապետ մարդկանց, որքան իշխողների կեղեքումը և խռովահույզ վիճակը, որ արգելք էր լինում նրանց իրենց սիրած ուսումով պարապելու: Գրիգոր Տաթևացին էլ ոչ թե նյութական պակասությամբ էր մտահոգված, այլ, ինչպես ինքը գրում է²⁴, իրենց ակամա կրած շարաշարանքներով, իրենց ստրկական ծառայությամբ և որ իրենք իսկապես ստրկացած են եղել խստասիրտ տերերի ձեռին: Նա խնդրում է, որ Ս. Գրիգորի բարեխոսությամբ աստված ազատի իրենց «յաշխարհակալէն, յըստ հոգւոյ գերողէն և յըստ մարմնոյ նորին արբանեկաց շարաշար տանջողաց»:

Գրիգոր Տաթևացու համբավը մեծ է եղել ոչ միայն նրա սրբակրոնության և ուսուցչական գործունեության համար, այլև նրա բազմաթիվ գրական աշխատությունների: Դրանցից այստեղ կհիշենք միայն երեք մեծ հատորները, որոնք տպագրված են դեռ 18-րդ դարում:

Նրա «Հարցմանց գիրքը»²⁵ երկուսն են՝ մեծ և փոքր: Վերջինիս վերնագիրն է՝ «Հարցմունք Գէորգ վարդապետի և լուծմունք Գրիգորի

23 Թ. Մեծփեցի, Պատմութիւն, էջ 34, 51 և հտն., 59 և հտն.:

24 «Քարոզգիրք», Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, ի թուին ՌՃՂ (= 1130 + 551 = 1741), էջ 421, Ս. Գրիգորի քարոզի վերջում:

25 «Գիրք հարցմանց... Գրիգորի Տաթևացւոյն», Կ. Պոլիս, ի թւին Հայոց ՌՃՀԸ (= 1178 + 551 = 1729):

նորին հարադատին»²⁶։ Այս Գեորգ վարդապետը վերևում հիշված Գեորգ Երզնկացին է, Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտներից մեկը, որ նույնպես պարապել է գրականությանը՝ գրելով լուծմունք ու մեկնություն։ Ճաթեվացին մանրամասն պատասխանել է նրա 14 հարցումներին «շրջագայութեամբ տօմարի Հայկաղեան սեփից հարիւրից կրկնակի քառից և վեցեակ վեցից», որ է՝ $836 + 551 = 1387$ թ.։

Մեծ «Հարցմանց գիրքը», ինչպես հեղինակը հայտնում է վերջում գրված «Յիշատակարանի» մեջ, ավարտել է «ի շրջագայութեան Հայկաղեան տօմարի Պեթ թուի», որ է՝ $846 + 551 = 1397$ թվականին։ Գրել է «ի խնդրոյ ումեմն բանասիրի Ատոմի», «բազում միջոցաւ և փախըստեամբ ի տեղիս»։ Սկզբի «Յառաջաբանի» մեջ (էջ 4 և հտն.) հայտնում է, թե գրել է «ի խնդրոյ ուրումն աշակերտի Ատոմի», այլև թե իր աշակերտներն էլ շատ անգամ աղաչել են իրեն «գլխդիրս ոմանս լուծանել»։ Բացի այդ՝ ավելացնում է նա, «Ձի աշխատութիւն իմ մի՛ միայն լիցի ներկայիս լսելոյ, հոգ տարայ և յետնոցն գրչաւ աւանդել»։ Ուրեմն չի բավականացել բերանացի դասախոսելով, իր դասախոսածն ավանդել է և գրավոր։ Դա հարց ու պատասխանով հորինված մի դասագիրք է իսկապես այն բոլոր խնդիրների մասին, որ հետաքրքրելիս են եղել այն ժամանակի հարցասերներին։ «Յիշատակարանի» մեջ (էջ 772) հայտնում է, թե «է՛ ինչ ի սմա հաւաքեալ ի լուսաւոր բանից վարդապետաց սրբոց ըստ գրոյն կամ իմացուածոյն»։ Օգտվում է և արտաքին իմաստունների կարծիքներից։ Կա բան էլ, որ իրենից է գրել։ «Ձոր և ես զօրէն մշակաց բազմահաւաք պտղոց. կամ փունջ մի անուշահոտ բազմբանգ ծաղկանց, կամ շնչին թռչնոյ զխորիսխ մեղու, կամ որպէս զլոմայս արւոյն տառապեալ գոյիւ աղերս [=պարգև] ընծայեցի ի գանձանակ ճոխութեան ձերդ մեծութեան, իմաստասէր և ճշմարտասէր եկեղեցոյդ Հայաստանեայց և ընթերցասէր մտաց»։

«Յառաջաբանի» մեջ խոսում է իր կիրառած տրամաբանական մեթոդի մասին։ Դրանից առաջ, գրքի սկզբում, գրել է ամբողջ աշխատության «մեծ ցանկը» — քառասուն գլուխ, վերջից քառասունմեկերորդը՝ «Հարցմունք Գէորգեայ»։ Այդ ցանկի զխակարգություններից արդեն իմացվում է գրվածքի ամբողջ բովանդակությունը — «զլիսաւոր բանք»։ Հետո էլ ամբողջը բաժանում է տասն հատորի, և ամեն հատորի սկզբում դնում է նույն հատորի ցանկը՝ պրակների բաժանած, և ապա ամեն մի պրակն ունենում է իբրև մի մաս, որի վերնագրի մեջ հայտնում է, թե «մեծ ցանկի» որ կետին է համապատասխանում, օրինակ՝ «գլուխ Դ ի մեծ ցանկէն և առաջին պրակ երկրորդ հատորիս. վասն թիւութեան հերձուածողաց»։ Եվ վերջապես՝ անհրաժեշտ է համարել այդ մեծ գրքի ամեն մի վերին լուսանցքում էլ դնել հատորը, պրակը, բովանդակությունը. օրինակ, «Հատոր Բ. պրակ Ա. վասն հերձուածողաց»։ Այսպես ամեն

²⁶ Տպագրված է նախորդի վերջում, էջ 773—789։

միջոցներ ձեռք է առել, որպեսզի, ասում է նա, դիմելով ընթերցողին, «դիրաւ գտցես զամենայն զոր և խնդրեսցես առանց շփոթելոյ ի կարգի իւրեանց»։ Այս ամենը, հարկավ, մի լոկ արտաքին ձև է, բայց այդ միայն վկայում է, թե որքան,— մեր ժամանակի համար անգամ նախանձելի,— մեծ հոգացողութեամբ է վերաբերվել նա դեպի իր ընթերցողները, և որքան մեծ արժեք է տվել նա իր գործադրած նյութի բաշխմանը և դասավորութեանը։

Այստեղից և ընդհանրապես «Հարցմանց գրքի» բովանդակությունից երևում է, որ շատ կարդացած, շատ մտածած մարդ է եղել Գրիգորը, լավ ծանոթ տրամաբանությանը, կշռադատող և համեմատող, դասավորող, տեսակավորող և ուսանողների դյուրութեան համար խորհող։ Նույն ոգին երևում է և նյութի բացադրության կամ շարադրության մեջ։ Զգտելով հարցումներին ըստ կարելոյն լիակատար պատասխանել, բերում է նույն խնդրի մասին զանազան վկայություններ ու պատճառներ, բազմաթիվ կարծիքներ ու լուսաբանություններ, և որպեսզի ընթերցողի համար շփոթում առաջ չգա, սովորաբար դիմում է թվարկության—առաջին, երկրորդ և այլն, թվարկությունները հասցնելով երբեմն մինչև 30-ի, և ավելի ևս։ Որպեսզի իր գործը թերի և անբավարար չլինի, նա բերում է նաև հակառակորդների կարծիքները և ընդդեմ պատասխանները։ Օրինակ՝ տասներորդ հատորի մեջ շատ երկար խոսելով «Վասն հանդերձեալ աշխարհին», մերժում է կաթոլիկների ընդունած «քավարան» ասածը, և նույն հատորի ԺԳ պրակ դնում է. «Վկայութիւնք հակառակացն և պատասխանիք նոցին» (էջ 695), այսպես սկսելով. «Այլ և տեսցուք զվկայութիւնս հակառակացն և յարմարեցուք զպատասխանիսն, զի առձեռն պատրաստ լիցի»։

«Հարցմանց գրքի» խնդիրները, բնականաբար, ամենամեծ մասով կրոնական են, «ընդդէմ նոցա որք զբախտն և զհարկն ասեն», այսինքն ճակատագրի հավատքն ընդունողների դեմ. «ընդդէմ հրէից», «ընդդէմ արիոսեանց», «ընդդէմ հոգէմարտիցն», «ընդդէմ Նեստորի և երկաբնակացն», «Աստուածաբանութիւն ըստ Դիոնէսիոսի» և այլն։ Խոսում է և հրեշտակների ու դևերի, մեղքերի և առաքինությունների, մարդու հոգու և բազմաթիվ ուրիշ նյութերի մասին։ Հետաքրքիր է «մեծ ցանկի» ԺԾ գլուխը՝ կամ հինգերորդ հատորը. «Վասն կազմութեան մարդոյն», որի մեջ բերում է ոչ միայն մարդակազմության, այլև բնախոսության վերաբերյալ գիտելիքներ, տալով ժամանակին հետաքրքրող հարցերի պատասխանները։ Օրինակ՝ Ս. Գրքի մեջ պատմվում է, թե մարդը հողից է ստեղծվել. ուստի առաջին հարցումն է. «Վասն է՞ր մարդն ի հողոյ ստեղծաւ»։ «Պատասխանի՝ Ասեմք վասն բազում պատճառի։ Նախ՝ որպէս ասացաւ ի վերոյ, հողն ունի զայլ գ [==երեք] տարերքն խառնեալ. յորժամ ի հողոյ ասէ՝ [Ս. Գիրք] իմանալի է զդ [զշորս] տարերս»։ Ուրեմն՝ մարդն իսկապես շորս տարրերից է կազմված և ոչ թե միայն հողից։ Ապա բերում է թվարկությամբ ինն ուրիշ պատճառներ ևս հողից ստեղծ-

վելու, օրինակ՝ «Իններորդ՝ զի մայր մեր հողն է, և՛ սեղան, և՛ տեղիք, և՛ գերեզման. թէպէտ և այլ տարերքն են մեզ ազգականք, այլ մեք ի մօրէ՛ ծնանիմք»²⁷:

Կան դատողություններ և ապացույցներ, որոնք շատ միամիտ են. բայց չպետք է մոռանալ, որ հեղինակն ապրել է 14-րդ դարում: Այսուհանդերձ՝ նա եղել է մեծ մտածող, ուժեղ տրամաբանող, և նրա երկերի մեջ կան նաև իր ժամանակի համար շատ լուսավոր մտքեր ևս: Այսպես, օրինակ, ճակատագրի հավատքը հերքելիս՝ իբրև մի երրորդ հիմք դնում է հետևյալը (էջ 8 և հտն.). «Երրորդ՝ եթէ զոր ինչ ասէաք և ճշմարիտ էր, յայնժամ բանս մեր ոչ հետևէր իրացն, այլ իրն բանիցն հետևէր, որ է՛ յայտնապէս սուտ. զի մնացականն ոչ մնացականին ո՛չ հետևի: Այլ անդրադարձեալ [= ուրիշ կերպ պատասխանելով, այլ կերպ ասած], զի հետքն՝ ընթացից ոտիցն հետևին, և ոչ ոտքն հետոցն. և ստուերն՝ մարմնոյ, և ոչ մարմինն՝ ստուերին»:

«Ապա ուրեմն յայտ է, զի բանն զիրն ո՛չ կարէ ճշմարտել, այլ իրն՝ զբանն՝ ճշմարտէ, յորժամ գոյ կամ ո՛չ գոյ...»: Այսպես ուրեմն՝ «բանը», խոսքը, մտածությունն է հետևում իրականությանը, ոչ թե իրականությունը՝ խոսքին, որ մտածության արտահայտությունն է:

Ավելորդ չէ այստեղ դնել կաթոլիկ և հայկական աստվածաբանություններին հմուտ անձի կարծիքը²⁸: «Տաթևացին անկասկած պետք է դասել ժամանակին գիտնականներուն շարքը: Հարցմանց գիրքը թի ոճով և թե պարունակությամբ համահավասար կերպարան և արժեք ունի միջին դարու հռչակյալ լատին աստվածաբաններուն, Թովմաս Ակուինացիի, Ալբերտոս Սուաբեցիի և Սկոլտոս Երինացիի (Thomas Aquinatis²⁹, Albertus Sueviensis³⁰, Scotus Erigena³¹) գործերուն հետ, հանգիստակշիռ առավելություններով և համանման թերություններով: Ասկե կհետևեցնենք թե ոչ միայն լատիներենի հմտությամբ, այլև լատիներեան ընդունած ձևերով ուղած է մաքառիլ անոնց դեմ: Մինչև իսկ կրնանք ավելցնել, թե Հարցմանց գիրքին մթին բացատրություններ կրնան լուսաբանվիլ սկոլաստիկականներուն լատիներեն դարձվածներուն համեմատությամբ»: Սրանից, սակայն, չպետք է հետևեցնել, թե Տաթևացին լատինաբան հայերենով գրած լինի. նա հորինում է մաքուր հայերենով: Բայց զարմանք չէ, որ այդպես գրելով հանդերձ՝ նա մեկ մեկ գործածած լինի օտարաբանություններ, հատկապես երբ իր կաթոլիկ հակառակորդների կարծիքներն է մեջ բերում:

Գրիգոր Տաթևացու երկրորդ մեծ աշխատությունն է «Քարոզգիրք»-ը,

27 Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ միթ=229:

28 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 2029:

29 13-րդ դարի ամենից գիտուն և մեծ աստվածաբանը:

30 13-րդ դարի սքոլաստիկ փիլիսոփա և աստվածաբան:

31 9-րդ դարում, սքոլաստիկայի հիմնադիրներից մեկը:

երկու մեծ հատոր. առաջինը՝ «Ձմերան հատոր»³², երկրորդը՝ «Ամարան հատոր»³³: Այս երկրորդի վերջում (էջ 720 և հտն.) կա հեղինակի հիշատակարանը, որից իմացվում է, որ նա քարոզների գիրքը կազմել է «Ի ստորասուզեալ ժամանակի ի թուաբերութեան մեծի յութն հարիւր յիսուն և վեցերորդի ամի» (856+551=1407): «Ձմերան հատոր»-ն, ասում է, պարունակում է ՃԿ (=160) քարոզ, և «Ամարան հատորը»՝ ՃՁԳ (=184): Նա հայտնում է, որ քարոզների մեջ կան այնպիսիները, որոնք իրենք չեն, այլ ուրիշներից են առնված. ուստի վերնագիրների մեջ դրված են «նորին» և «յայլմէ», «զի յատկասցին ի միմեանց, և մի՛ գողացեալ թուեսցին տխմարաց մտաց»: Ուրիշներից առած քարոզները բավական թիվ են կազմում, հեղինակների անունները չեն հիշվում սովորաբար: Առաջին հատորի (էջ 15) երկրորդ քարոզն է «Ենամեծի Յօհաննու Որոտնեցոյ տիեզերալոյս ըաբունապետի...»:

Այստեղ, հարկավ, չպիտի խոսենք քարոզների բովանդակության մասին, որ շատ բազմազան է, ընդհանրապես բարոյակրթական և ուսուցական ուղղությամբ: Խոսում է, օրինակ, սիրո, խոհեմության, արիության և գործի, հեղգերի, երկրագործների մասին, այլև քնի, «հալալ ամուսնության», «վասն արդար վաճառաց և կշոռց», եկեղեցու խորհուրդների և այլն և այլն: Մեծ տեղ են բռնում նաև սրբերի ու տոների վերաբերյալները:

Տաթևացու «Քարոզը», որ իբրև տեսակ, փոխանակել է հին «ճառին» և «նեբբողյանին», չունի վերջիններիս պերճ ու պաճուճած և եռանդալից ձևը, ընդհանրապես սառն ու ցամաք է, պարզով ու հասարակ, խոսված լեզվին մոտ, բայց ոչ միջին հայերենով: Իշխող տոնն է հանգիստ սովորեցնող ուսուցչի, որ տալիս է լուրջ բացատրություններ. ազատ չէ սքոլաստիկ ձևերից, թվարկություններից և մեկնություններից, որոնք իր ժամանակի մարդկանց համար անհրաժեշտ ու հաճելի են եղել: Առաքել Սյունեցին չափազանց գովելով իր «մեծ վարդապետ» Գրիգորին՝ անվանում է նրան «մեծ հոետոր», «քաջ հոետոր», «հոգեշարժ լեզուի» տեր: Անշուշտ, նա իր բերանացի քարոզների մեջ ավելի հոետորական շնորհ է ցույց տվել, քան գրավորների մեջ: Հովհաննես Որոտնեցու թաղման ժամանակ ասած նրա նեբբողյանն³⁴ իսկասպես հարուստ է ճարտասանական ձևերով—հարցում, բացազանչություն, կրկնություն նման կազմությամբ խոսքերի և այլն. կան նաև պատկերավոր և առատաբան արտահայտություններ առանց ճոռոմության, տրամադին զգացմունքով և ան-

³² Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան հատոր, Կ. Պոլիս, թուին ՌՃՁԹ (=1189+551=1740):

³³ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, թուին ՌՃՂ (=1190+551=1741):

³⁴ Գր. Տաթևացի, Գիրք Քարոզութեան, Ամարան հատոր, էջ 711 և հտն. «Նորին Գրիգորի ներողեան ողբերգաբար ոգեալ ի թաղումն տիեզերալոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Որոտնեցոյ» (զլուի ՁՃԵ):

Աեղծ սիրով լի մի գեղեցիկ ներբողյան, Սուրբ Գրքից առած նմանություններով մի երախտագիտական գովեստ արժանավոր գործչի:

Բայց ինչպես էլ լինի, այս շրջանի վարդապետների գրավոր երկերը մեծ մասամբ ունեն ոչ թե գրական-գեղարվեստական արժեք, այլ ընդհանրապես կուլտուրական: Կարելի չէ, հարկավ, մեր ժամանակի շափանիշով վերաբերվել նրանց գիտական գրվածքներին ու գործունեությանը: Առասպելներն ու զրույցները, սին դատողություններն անգամ պարզում են այն դարու ոգին ու հասկացությունները, կյանքն ու բարքերը, էլ չենք ասում կան նաև բազմաթիվ փայլուն մտքեր ու դատողություններ, որոնք այն ժամանակի համար ակնբախ են: Զպետք է մոռանալ, որ այն մարդիկը տքնել և հորինել են գործնական նպատակի համար—պատրաստել, ըստ իրենց ժամանակի հասկացության, գիտուն աշակերտներ, որ ընդունակ լինեին մաքառելու և ազգային անկման առաջն առնելու:

Նույնպիսի գործնական նպատակի համար է հորինել Գրիգոր Տաթևացին իր ուրիշ աշխատություններն ևս, այսինքն՝ «գլխիստոտելի գրոց լուծմունսն, զՄտորագրութեանցն, զՊէրիարմէնիասին, և զԱռաքինութեանցն. նաև զՊորփիրին զպարապմանց լուծմունքն, զՍաղմոսի քաղուածոյն, զԱռակաց քաղուածոյն, և զԻմաստութեանն, և զԺողովողին... զՅոբայ լուծմունքն, զՅօհաննու աւետարանի քաղուածուն զԼուծմունքն Արիստակիսի և Գէորգեայ գրչութեանն... զՔաղուածուն Մատթէոսի աւետարանին, և զԵսայեայ քաղուածուն, և զՈսկեփորիկն, և այլն»³⁵:

6. Թովմա Մեծոփեցի:— Քաջբերույաց գավառից էր սա. սովորել է Մեծոփա վանքում, նաև վերևում հիշված Սարգիս վարդապետի մոտ. վերջն աշակերտել է, ինչպես տեսել ենք, Գրիգոր Տաթևացուն: Նա իր ժամանակի ուսումնասիր ու գործունյա վարդապետներից է և առանձին մասնակցություն է ունեցել կաթողիկոսական աթոռը 1441 թ. Սիս քաղաքից Վաղարշապատ տեղափոխելու գործի մեջ: Իր հիշատակը մնում է գլխավորապես երկու փոքրիկ գրավոր աշխատություններով:

Նրա առաջին գործն է վերևում շատ անգամ հիշված «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց»³⁶, որ գրական արժեք չունեցող մի հասարակ գործ է: Իսկապես մի տեսակ ժամանակագրություն, մեծ մասամբ հիշողությամբ գրված, երբեմն նույնի կրկնություններով: Եվ ինքը հեղինակն էլ լավ գիտե իր գրվածքի թերությունը. այսպես՝ (էջ 44) խոսելով չորս վարդապետների նահատակության մասին, ավելացնում է. «Այս չորս վարդապետքս յաւուրս մեր անօրէնք սպանին... Այս էր ի յ 874 [=1425] թուականին աւելի կամ պակաս. դու անմեղադիր լիր, զի ծեր էի և յետ 50 ամացս սկսայ. վասն այսօրիկ յետ և յառաջ գրեցի»: Բայց և այնպես Թովմայի աշխատությունը պատմական տեսակետով կարևոր է: Հայաստանից դուրս կատարված եղելությունների մասին գրածները

35 Տե՛ս «Գիրք հարցմանց», էջ 791. «Յիշատակարան տպեցման Գրքոյս»:

36 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն, Փարիզ, 1860:

շատ համառոտ են, և մասամբ անճիշտ: Հայաստանի վերաբերյալ պատմությունն սկսվում է 1386 թվականից Սյունիքի ավերմունքով հյուսիսային թաթարների ձեռով: Ապա համառոտ պատմում է Լանկթամուրի 1387 թ. գործած կոտորածներն ու գերությունները Հայաստանի զանազան կողմերում, մի առ մի հիշատակելով տեղերի անունները: «Եւ անտի [Թավրիզից] չուեալ եկն յերկիրն Սինեաց ի վերայ դղեկին Երնջակու. և ապա ի վերայ երկրին Ճակատուց՝ էառ զքաղաքն Սուրբ Մարի ի հիմանց տապալեալ զամուրն մեր... և գերեաց զքաղաքն և զամենայն շրջակայ գեղորայսն»: Հայերն ամրանում են Բարդուղ լեռան վրա, որ թշնամիները չեն կարողանում առնել: «Եւ անտի չուեալ եկն յերկիրն Արարատեան և Կարբու և Կոտայից. և խսարեալ [պաշարեալ] զամուրն Բջնոյ՝ էառ զնա և սպան զեպիսկոպոս աշխարհին զտէր վանական, որ էր այր իմաստուն և գիտնական... Եւ զայլ ամենայն բազմութիւն հաւատացեալոց շարշարէին տանջանօք, սովով, սրով, գերութեամբ, անտանելի շարշարանօք և անագորոյն բարուք անմարդաձայն արարին զամենալից գաւառն Հայոց... Եւ առեալ զառ և զաւար և զգերին անթիւ, զոր ոչոք կարէ ճառել զաղէտս և զդառնութիւն մերոյ ազգին: Եւ ընթացեալ բազում զօրօք ի Փայտակարան Տփղիս քաղաք, էառ զնա և գերեաց անթիւ և անհամար»:

Համեմատաբար մանրամասն պատմում է հաջորդ տարում (1388 թ.) դարնանը Լանկթամուրի հարձակումը Ղարադոյունլի թուրքման Ղարա Մահմատի վրա և պարտությունը Ճապաղջրում, ինչպես և նույն տարում նրա զորքի ջարդվելը Սասունի վրա հարձակվելիս: Պատմագիրն անձամբ եղել է այս իրողությունների մեջ: Նա գրում է. «Եհան զմեզ զառ ի վերլերինն խութայ: Եւ նոյն օր հասին զօրք Չաղաթայի [= Լանկթամուրի] ի վերայ մեր... Եհաս մեզ ի յօգնականութիւն... և մեր ի լեռոն ելանէաք... Եկն Եհաս առ մեզ... Որ և ես ի ներս կայի» (էջ 21—28): Նա անձամբ եղել է և Վանի մեծ կոտորածի մեջ. «զոր տեսաք աչօք և լուաք ականձօք մերովք»: «Բայց ո՞վ կարէ պատմել զթիւ գերեացն և զսպանումն անմեղացն... զի լցաւ աշխարհ ամենայն գերութեամբ Հայոց. մեռան քահանայք և աշխարհականք, հաւատացեալք և անհաւատք... Աւա՛ղ և եղո՛ւկ ամենայն Հայոցս՝ զի աւերեցաւ ամենայն երկիրս. զի յԱրճիշոյ մինչև ի տունն Վրաց. և մինչև ի Կուր գետն Աղուանից շաղախեցաւ արեամբ անմեղաց երկիր ամենայն շարշարանօք, սպանմամբ և գերութեամբ: Եւ յետ գնալոյ նորա յաշխարհէս մերմէ եկն սով սաստիկ յաշխարհս մեր և տարածեցաւ յամենայն տեղիս... Զի ոչ կարեմ պատմել զդառնութիւնս մեր զոր տեսաք աչօք և լուաք ականձօք. զի ջնջեցաւ մարդկութիւնս, մահաւանդ Հայկազեան գաւառիս» (էջ 30 և հտն.):

Ապա պատմում է, թե 1395 թ. Լանկթամուրը Միջագետքից դարձյալ արշավում է Հայաստանի վրա, սրով ու հրով և գերութեամբ ավերում Երզնկա, Բասեն, Արարատյան գավառը, Սուրմառի, Կողբ և այլն: Դրան էլ հաջորդում է սովը: Կռիվ է լինում Չաղաթայի և Յուսուփի (Թուրքման Ղարա Յուսուփի) միջև, որ փախչում է Չաղաթայի ձեռից: Երրորդ անգամ

էլ Լանկթամուրը 1401 թվին արշավում է մեր աշխարհի վրա, 1402 թ. ան . գութ կոտորածներ անում Սեբաստիայում, հաղթում է Իլտրումին [= սուլթան Բայազիդին], վերադառնալով ավերում, գերում մինչև Վրաստան և ետ գնում իր քաղաքը:

Այնուհետև Մեծոփեցին ավելի ու ավելի մանրամասն գրում է Լանկթամուրի հաջորդ Շահ-Ռուհի (1405—1447 թթ.) և Ղարա Ղոյունլի Ղարա Յուսուփի, սրա որդի Սքանդարի (1420—1437) և սրա եղբայր Ջահանշահի օրով կատարված դեպքերի մասին: Շարունակ պատերազմներ, հարատև նույն ավերմունքները, կողոպուտները, շատ կարճատև խաղաղություն այս կամ այն շրջաններում. այն էլ մեծ հարկապահանջությամբ նեղում են մերկ, ընչադուրկ ժողովրդին: Պատմագիրն իր պատմած եղելություններին ոչ միայն ժամանակակից է, այլև ականատես և անձամբ կրել է շատ նեղություններ: «Եւ այս կսկիծ դառնութեանս անճառելի է ընդ գրով արկանել, զայս աղէտ տարակուսանաց նեղութեանս: Բայց սակաւ մի ծանօթութիւն տամ յետ մեզ եկելոցդ զի լալով լայք զկորուստ ազգիս Հայոց, զի անձամբ ի ներս կայաք» (էջ 91), և ապա որքան կարող է՝ սրտաճմլիկ նկարագրում է երկրի թշվառությունը: «Եւ այս եօթնամբ են որ ի ներքոյ դառն պատուհասի կամք. զի սուրն կորոյս, սովն սպան, գերին պակասեաց, զազանք կերան զմարդիկ, թռչունք կերան զվաստակս...» (էջ 95): Վերջին դեպքը, որ պատմում է, Շամշուտէ քաղաքի, ապա և Տփղիսի լռումն ու կործանումն է 1440 թ. Ղարաղոյունլի Ջահանշահի ձեռով:

Ինչքան ըստ երևութին աննշան է Մեծոփեցու այս պատմական գործը, բայց նա դբանով շատ պայծառ տալիս է մեզ իր չարաբաստիկ ժամանակի թշվառությունների տխուր պատկերը 1386—1440 թթ., երկրի անկումն ավելի քան Լանկթամուրի ձեռով՝ նրանից հետո իշխող թաթարների, թուրքմենների ու քրդերի վայրագ արարքներով: Հարատև իշխում է մի մղձավանջային դրություն, որ շատ զգայուն սրտով և կենդանի ցուցադրում է մեր այս պատմագիրը, որովհետև ինքն էլ ուրիշների հետ անձամբ ապրել է շատ բան: Պատկերը լրիվ է, քանի որ նա միաժամանակ խոսում է նաև վանքերի և նշանավոր վարդապետների—Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և նրանց աշակերտների անդուլ գործունեության մասին՝ Հայաստանում լուսավորության ու գիտության ճրագը գոնե վառ պահելու ալդ աղետալից դարում: Այդ մենք տեսել ենք արդեն:

Մեծոփեցու երկրորդ աշխատության նյութն է կաթողիկոսական աթոռը 1441 թ. Սիս քաղաքից Վաղարշապատ տեղափոխելը և Կիրակոս կաթողիկոսի աթոռակալությունն ու անկումը հաջորդ երկու տարում³⁷: Սկզբում անուններով հիշում է այն նշանավոր վարդապետներին, որոնք զանազան վանքերից հավաքվելով եկեղեցական ժողով են անում: «Եւ

37 Թուվա Մեծոփեցու «Յիշատակարանը», հրատարակեց հառաջաբանով Կարապետ Զոսմանյանց, Թիֆլիզ, 1892:

այլ բազում վանորայք և կրօնաւոր սուրբ հարք և պատուական երիցունք անելի քան զերեք հարիւր անձինս և բազում միայնակեացք. և ազատք և որդիք ազատաց ձեռնաւորք և տանուտէրք. և անթիւ և անհամար բազմութիւն ժողովրդեան՝ արանց և կանանց»։ Մի խումբ հեռավոր վարդապետներ և եպիսկոպոսներ գրավոր թղթով իրենց համաձայնությունն են տալիս աթոռի տեղափոխության համար։ Ապա Մեծոփեցին մի առ մի թվում է այն պատճառները, որոնց հետեանքն է եղել կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը, որ կատարվում է Հայոց եկեղեցու անկման առաջն առնելու համար։ Այդ վերաբերում է Հայոց եկեղեցու պատմությանը³⁸։ Այստեղ այն միայն պետք է շեշտել, որ այդ խնդիրն, ինչպես տեսել ենք, մեր բանաստեղծության մեջ արծարծված էր դեռ 1300 թ. Ստեփաննոս Օրբելյանի «Ողբի» մեջ և այժմ, մոտ դար ու կես հետո, իրագործվում էր Գրիգոր Տաթևացու և ուրիշների աշակերտների—լավագույն հոգևորականների ձեռով, որոնցից մեկն և այդ գործին նախաձեռնողներից ու ձեռնբերողներիցն էր ինքը՝ Թովմա Մեծոփեցին։

Բայց նրանք եկեղեցական դասի մի փոքր մասն էին կազմում, այն էլ ոչ ամենքը լավագույններից։ Այն կողմում կար կրոնավորների, վանականների սովոր մեծամասնությունը, նրանք, այսպես ասած, աշխարհական վանականներն էին, որոնք վանքերից օգտվում էին միայն իրենց վայելքների և հաճույքների համար, իսկ իրենց կենցաղով չէին տարբերվում աշխարհականներից և երբեմն ամեն տեսակ արատներով ապականված և ավելի ևս ընկած քան աշխարհականները։

Թովմա Մեծոփեցին իր Պատմության մեջ հանդես է բերել 14—15-րդ դարերի անձնվիրության մեջ աշխատող լավագույն վարդապետներին, իսկ այստեղ, նրա այս փոքրիկ երկի մեջ մենք տեսնում ենք եկեղեցական դասի վատթար կողմերը 15-րդ դարում, նրա բարոյական քայքայումը, զեղծումները, խարդավանքներ, կաշառակերություն, անուղղա և անկարգ ու վավաշ, հեշտասեր ու ցոփ կենցաղ և այլն։ «Անառակութեամբ և արբեցութեամբ և պիղծ վարուք շրջէին, և ինքեանք կապող և արձակող նստէին Հայոց» (էջ 56),— և այսպես իրենք կաթողիկոսները։

Վանական կրոնավորների անկումը սկիզբն էր առել շատ վաղուց. ներսես Շնորհալու գրվածքների մեջ արդեն այդ տեսանք։ Այդ դրությունը երբեմն զորանալով, երբեմն թուլանալով հարատեւել էր, և 15—16-րդ դարերում արդեն, կարելի է ասել, ծայրահեղության էր հասել։ Թեպետ կային, անշուշտ, և սրբակրոններ, բայց նրանք փոքրաթիվ են եղել և հետզհետե կորցրել են իրենց ազդեցությունը։ Այդ է պատճառը, որ էջմիածինը 1441 թ. դառնալով եկեղեցական կենտրոն, երկու հարյուր տարի շարունակ, մինչև 1640-ական թվականները, չի կարողացել դառնալ նաև կուլտուրական կենտրոն և առաջ բերել գրականություն։

³⁸ Տե՛ս անդ, էջ 7—48. Կ. Կոստանյանցի առաջաբանը. «Ս. էջմիածնի վերանորոգությունը ԺԵ դարում»։

1. Կենսագրական:— Տաթևյան դպրոցի առաջնակարգ եկեղեցական բանաստեղծն է Առաքել Սյունեցին, որի կենսագրության մասին շատ բան չգիտենք: Նա Գրիգոր Տաթևացու քեռորդին էր և աշակերտել էր նրան, ինչպես պետք է եղբայրացնել նրա հետևյալ տողերից³⁹.

Զմեծ վարդապետն իմ դասասաց,
Գրիգոր անուն պատճառ բարեաց,
Յիշէք յաղօթս ձեր առ աստուած...
Զիմ մեծ րաբունապետն յոյժ իմաստասէր
ԶԳրիգոր մեծ ճգնազգեաց աղերսէք առ տէր...
Զմեծ վարդապետն իմ հանճարեղ...

Առաքելն արքեպիսկոպոս էր, «Սիւնեաց վերադիտող», այսինքն գլխավոր տեսուչ, առաջնորդ, որ նստում էր Տաթևի վանքում: Նա բնականաբար հովանավորում և օժանդակում էր իր առաջնորդարան վանքի ծաղկմանը: Ինչպես տեսել ենք, նա անձամբ ուրիշների հետ գնում էր Սաղմոսավանք՝ Գրիգոր Տաթևացուն իր աշակերտներով վերադարձնելու Տաթև, որտեղից նա այլազգիների պատճառով ստիպված հեռացել էր: Թովմա Մեծոփեցին, որ Տաթևում լսում էր Գրիգորին, շատ գովում է Առաքելին. «Եւ էր սուրբ ուխտին առաջնորդ հեղահոգին և ընտրեալն յորովայնէ՝ սուրբ եպիսկոպոսն տէր Առաքել և մեծ իմաստասէրն, քուերորդին մեծ վարժապետին, որ ունէր զմիտքն իբրև զհրեղինաց. և էր սիրող ամենայն առաքինութեանց»: Ուրիշ անգամ այս պատմագիրը նրան անվանում է «Իմաստասէր եպիսկոպոսն և վարդապետն Տէր Առաքել»⁴⁰:

Գրիգոր Տաթևացին էլ 1407 թ. գովեստով է խոսում Առաքելի մասին, գրելով թե իր գրքով⁴¹ հիշատակումն լինի՝

Նախ քեռորդւոյն իմոյ ըստ մարմնի,
Ծընընդամիտ երգաբանի,
Առաքելոյ առաքինի,
Եւ Սիւնական գրլխոյ արհի:

Վերջին տողից էլ իմանում ենք, որ Առաքելը եղել է Սյունիքի «արհի», որ է՝ գլխավոր առաջին եպիսկոպոսը, արքեպիսկոպոսն ու առաջնորդը՝ (գլուխը):

2. Երկերը:— Բացի առաջնորդական գործերից և գրականությունից՝ նա ամենայն հավանականությամբ ունեցել է նաև ուսուցչական գործունեություն, և իր աշակերտների համար հորինել է «Մեկնութիւն կամ հա-

39 Առաքել Սիւնեցի, Աղամգիրք, հրատարակեց Մ. Պոտուրյան, Վենետիկ, 1907, էջ 229, 271, 332 (հիշատակարանների մեջ):

40 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն, էջ 51, 53:

41 Գր. Տաթևացի, Գիրք Քարոզութեան, Ամարան հատոր, վերջին հիշատակարան, էջ 721:

մառուտ լուծմունք Սահմանաց՝ գրոցն Դաւթի Անյաղթի», և «Քերականութեան մեկնութիւն» կամ «Քերականութեան լուծումն»: Եւ իւրեր չէ, որ Մեծոփեցին նրան «իմաստասէր» է անվանում:

Բացի այս երկուսից՝ Առաքել Սյունեցին ունի նաև բազմաթիւ ուրիշ արձակ գրվածքներ, մեծ մասամբ քարոզներ և ներբողներ⁴², բայց նա ավելի չափածո գրող է, մի «ծննդամիտ երգասաց», արգասավոր բանաստեղծ: Տաղարանների և գանձարանների մեջ կան բազմաթիւ տաղեր, որոնց հեղինակ դրվում է Առաքել Սյունեցին կամ «Տէր Առաքելը» կամ «Տէր Առաքեալը», ինչպես նա ինքն իրեն անվանել է իր գրվածքների մեջ: Բայց կան շատ այնպիսի տաղեր էլ, որոնց հեղինակը հիշվում է լոկ «Առաքել» անունով, և այդպիսիները կարող են նաև Առաքել Բաղիշեցունը լինել: Հավաստի կամ հավանորեն Առաքել Սյունեցունը համարում են մոտ հիսուն տաղ և մի մեծ աստղաբաշխական քերթված «Վասն երկոտասան կենդանակերպիցն... ասացեալ ի յԱռաքել վարդապետէ», միջին կա նաև այս տողը. «Տէր Առաքել գրեցի զայս բան»⁴³: Այստեղ քննության չենք առնիլ նրա այս երկերը, այլ միայն նրա մի մեծ քերթվածը, որ հայտնի է «Ազամգիրք» անունով: Առաքել Սյունեցին, ըստ երևույթին, ունի նաև աշխարհիկ ոգով բանաստեղծութիւններ, անգամ սիրու երգեր, բայց տողերիս գրողը ձեռի տակ չունի այնպիսիք⁴⁴:

3. Աղամգիրք Գ:— Առաքելի Աղամգրքի երրորդ տպագրութիւնը⁴⁵ կազմված է երեք գրքերից, որոնք ոչ թե նույն երկի մասերն են, այլ ամեն մեկը մի առանձին գործ է. բայց երեքն էլ վերաբերում են նույն նյութին, առաջին մարդկանց—Աղամ-նվայի մեղանշմանն ըստ Ս. Գրքի: Ամենից առաջ 1401 թվականի սկզբին հորինված է երրորդ (Գ) գիրքը, ինչպես ինքը հեղինակը հայտնում է այդ գրքի «Յիշատակարանների» մեջ⁴⁶: Այդ մի փորձ է մի նոր գրական տեսակի: Առաջին գլուխը ութ-

42 «Բազմավէպ», 1913, մարտ, էջ 97—101. Մ. Պոստոլյան. Մատենագրութիւնը Առաքել Սիւնեցու:—Այստեղ հիշված են 12 արձակ գրվածքներ, որոնց վրա պետք է ավելացնել նաև վերևում հիշված ներբողյանը, որ նա ասել է Գրիգոր Տաթևացու մահվան առթիւ:

43 Տպագրված է 1792 թ. Նոր Նախիջևանում, Հովհաննես Երզնկացու «Յաղագս երկնային շարժմանն» [տպված է «Տետրակ համառու և լի...» վերնագրով] աշխատութիւնի ետևում, էջ 62—73:

44 Ռուսերեն թարգմանված «Հայոց բանաստեղծության ծաղկաքաղի» մեջ (Антология армянской поэзии, под. ред. С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпотина, Москва, 1940), էջ 259—261 «Աղոթք» (перевод М. Кузмина) վերնագրով, Առաքել Սյունեցու անունով տպված են 19 քառյակներ, որոնք շատ գեղեցիկ սիրու երգի տներ են: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ ինձ գտնել դրանց հայերեն բնագիրը: Այդ ժողովածուի հայ խմբագիրն էլ չկարողացավ հայտնել, թե որտեղից են թարգմանել տվել հիշված բանաստեղծութիւնը: Ցավալի է, որովհետև Տեր Առաքելի ամենագեղեցիկ գործերից մեկը պիտի մնա առանց նկատի առնվելու այս աշխատության մեջ:

45 Ս. Սիւնեցի, Աղամգիրք, Երեք գիրք՝ Ա, Բ, Գ, ձեռագիրների բաղադատությամբ. հին տպագրութիւնների մեջ՝ 1721 թ. և 1799 թ. պակասում է Բ գիրքը:

46 Անդ, էջ 321. «Ի յոպ հարիւր Հայոց թուական և յիսներորդ մտեալ նոր ամ». էջ 323. «Ի յութ հարիւր Հայոց թուական և յիսներորդ սկսեալ նոր ամ»:

վանկանի քառատող նույնահանգ տներով (թվով 30), դրամատիկական ձևով մի հորինվածք է, մենախոսություններ Ադամի և Եվայի, և կամ խոսքերի փոխանակությունն այս երկուսի միջև: Դրախտից արտաքսվելուց հետո է. նախ՝ ինչպես մի տեսարանի մեջ հանդես է գալիս Ադամը, հետո՝ Եվան: Դիմում են խաբող բանսարկուին, թե ինչո՞ւ նա նախանձում է մարդուն, կնոջը դարձնելով իր շարիքի ընկեր՝ զրկել է նրանց անճառ փառքից, անմահ կյանքից, ինքն էլ ոչինչ չօգտվելով պիտի ժառանգի անեծքն ու անշեջ հուրը: Բանսարկուի վրա հարձակվելուց հետո՝ հիշում են իրենց կորցրած վիճակը.

Ադամ ասէ.

Ձերդ զարեգակն էի մարմնով,
Ճառագայթեալ պայծառ հոգով.
Աստուածատիպ ծաղկեալ լուսով,
Ընդ հրեշտակաց պարակցելով:

Եւա ասէ.

Եւ որպէս հարսըն զարդարեալ,
Եւ յառազաստ լուսոյ բազմեալ.
Որպէս դըշխոյ փառօք հըրճուեալ,
Նորանշոյլ ճառագայթեալ:

Ադամը մեղմությամբ հանդիմանում է Եվային. սա մեղքը ձգում է իրեն խաբողի վրա.

Եւա ասէ.

Ինձ վայել է՝ զոր դուն ասես,
Պատճառ շարեաց եղէ ես քեզ.
Բայց դու ականջ դիր որ լըսես,
Ձիս հէնց խաբեաց՝ զինչ ես ըզքեզ:

Ադամ ասէ.

Ես ի սիրոյ քո յաղթեցայ,
Վասն այն ի քէն հէնց խաբեցայ.
Ով որ կընոջն ա՛յլ հաւատայ,
Այսպէս շարիք լինին նմա:

Եւա ասէ.

Ես վասըն քո շար չկամեցայ,
Վասն ա՛լ փառաց զայն խորհեցայ.
Քո ինձ լըսելն ես չշահեցայ,
Այլ զքեզ քան զիս առակ տեսայ:

Աղամը շարունակում է իր հանդիմանական խոսքերը: Եվան արդարացնում է իրեն.

Եւա ասէ.

Ինձ լըսեցեր վասըն փառաց,
Հանդիպեցար անարգանաց.
Համբերեսցուք շարշարանաց,
Քանզի կերաք մեք հետ իրաց:

Հետո երկուան էլ զղջագին ողբում են իրենց վիճակը.

Աղամ ասէ.

Ահա բանամ զբերանս ցաւօք,
Աղաղակեմ հառաչանօք.
Սաստիկ գոչեմ դառն արտասուօք,
Քանզի ի հուրն անկայ աղգօք:

Եւա ասէ.

Կըսկըծեցաւ սիրտս ի փորիս,
Ընդ ճաշակել դառն պտղիս.
Մորմոքեցաւ առ իս հոգիս,
Ընդ բարբառել թիւնաւորիս:

Աղամ ասէ.

Հառաչելով զանձն իմ բախեմ,
Գոչմամբ ըզսիրտըս պատառեմ.
Ծիչ բառնալով աղաղակեմ,
Մինչև ի հող դարձեալ նիրհեմ:

Եւա ասէ.

Քունըս հատեալ է ինձ յաչաց,
Ի սաստկագին հառաչանաց.
Երկունք մահու զիս պաշարեաց,
Զի ինձ անշէջ հուրն է վառած:

Աղամ ասէ.

Լալով իմ սիրտս ոչ հանդարտի,
Որքան ողբամ՝ հոգիս մաշի.
Հեղձամղձուկ լինիմ յերկրի,
Յետո ի հուրն անշիջելի:

Եւա ասէ.

Ինձ հուր վառեալ կայ ի սրբոյս,
Եւ մորմոքէ միշտ ըզհոգիս.
Ծուխ և ծրծումբ այս մըրըրկիս
Զթողու հանգչել ինձ յաշխարհիս:

Ադամ ասէ.

Ես որպէս մոմ հալեալ դողամ,
Հառաչանօք զանձն իմ ողբամ.
Թ' յորժամ մատնիմ ի դատաստան,
Աստուծոյ ի՞նչ տամ պատասխան:

Եւա ասէ.

Դու որ յինչն եղեր խաբած,
Այդքան ողբաս տարակուսած,
Ես որ պատճառ եղէ շարեաց,
Ինձ թէ քանի՞ հուր կայ վառած:

Վերջը երկուան էլ մեղքը ձգում են աստուծու վրա, ասելով, որ եթէ նա ծառն ու պտուղը կամ օձը ստեղծած չլինէր, կամ իրենց պատվիրան տւած և անձնիշխան թողած չլինէր, ապա.

Զէաք խաբեալ որպէս անբան,
Կամ մերկացեալ զփառս անվախճան:

Շարունակութեան մեջ իշխում է ոտանավորով մեկնաբանութիւնը հեղինակի կողմից, թե ինչո՞ւ նախամարդերն այնպիսի փորձանքի պիտի հանդիպէին: Նա մեղադրում է նախնիներին, որ օձին են լսել և ոչ աստուծուն. նրանք պատասխանում են, թե իրենց հանցանքը մի խրատ պիտի լինի մարդկանց համար: Ադամը դարձյալ ողբում է, որ կորցրել է իր նախկին վիճակը: Հեղինակն իր կողմից դիմում է բանասարկութիւն և օձին՝ ուժեղ խոսքերով բնորոշելով նրանց. դեբը պատասխանելով՝ արդարացնում են իրենց: Ապա նա մի գլուխ նվիրում է «արարչութեան» և վերջին գլուխը (Ժ), դարձյալ «վասն օձին և բանասարկութիւն, թէ որպէս պատրեաց զնախնիսն»: Այս է ահա այս «Ադամգրքի» Բ—Ժ գլուխների բովանդակութիւնը:

Մեջը կան սակավաթիվ գեղեցիկ տներ. բայց այնքան մեծ տեղ են բռնում մեկնութիւնն ու դատողութիւնները ժամանակին հետաքրքրող կրօնական հարցերի մասին, որ ամբողջութիւնը դառնում է ձեռն անկատար մի երկարաբան գործ: Հեղինակը չի կարողացել մինչև վերջը պահել սկզբնական հղացման ձևը. գործով անձերին—Ադամ, Եվա, բանասարկու, օձ, աստված—հետզհետե բեմ հանելով՝ նրանց բերանով՝ հայտնել կարևոր համարած նյութը: Այդ, երեւի, անհնարին է եղել այն շրջանում.

երբ իշխում էր սքողաստիկական մեկնաբանությունը, որը բանեցնելը համարվում է ամեն հեղինակի համար մի անհրաժեշտ պահանջ ու պարծանք, մանավանդ որ Առաքելն իր այս աշխատությունը հորինել է Գրիգոր Տաթևացու հրամանով ու ծրագրով և «Նա ուղղեաց բղկարգ բանին ըստ իւրաքանչիւր պատշաճին», ասում է նա երկրորդ հիշատակարանի մեջ⁴⁷։

Բայց և այնպես Տեր Առաքելի այս բանաստեղծության մեջ որոշ չափով կա մի նորություն, որ ըստ երևույթին հաճելի է եղել ժամանակակիցներին։

4. Աղամգիրք Ա։—Առաջին գիրքը բավարարություն չի տվել բանաստեղծ հեղինակին իրեն. ուստի նա 1403 թվի սկզբներին գրել է մի ուրիշ «Աղամգիրք», ըստ տպագրածին՝ Ա-ը⁴⁸, ըստ գրության ժամանակի՝ երկրորդը.

Ի յութ հարիւր Հայոց թվական,
Յիսուն 'ւ երկու մտեալ նոր ամ,
Խորհրդաւոր բանըս գրեցան՝
Ի խրախուժին սըրտից մարդկան։

Այս գիրքն էլ նախորդի պես լի է նման թերություններով և ավելի ևս մեծ չափերով, որովհետև ամբողջի ծավալն էլ ավելի մեծ է. բայց անպայման մեծ են սրա և առավելությունները։ Այս անգամ Առաքելը գրել է մի գեղեցիկ վիպական բանաստեղծություն, մի գրական տեսակ, որ վաղուց արդեն սիրելի էր հայ ընթերցողներին։ Նա հորինել է մի կրոնական քերթված՝ նյութ առնելով Ս. Գրքից Նախնիների մեղանշումը— դախտի կորուստը, ինչ որ շատ ուշ դարձած է բանաստեղծության առարկա այլ ազգերի մեջ։ Այս քերթվածն իր վիպական մասով մի սիրուն նորություն էր մեր կրոնական բանաստեղծության մեջ, մի ուշագրավ ընթերցանության գրվածք, որ բավարարություն է տվել ոչ միայն ժամա-

⁴⁷ Անդ, էջ 324. բերենք և հետևյալ տները.

Վերադիտողն իմ ըստ հոգոյ,
Եւ ազգակից հիֆիս մարմնոյ,
Նա հըրամեաց ինձ գըրելոյ
Զոտանաւորքս ըստ խորհըրդոյ։
Ասաց գըրել ինձ ըստ կարգի
Յաղագս նախնեացն յիշատակի,
Վասն Աղամայ և Եւայի,
Ի դէմս օձին և բանսարկուի։
Բարունապետ յոյժ պանծալի,
Ծով իմաստից, ծաւալք շնորհի.
Ի նոյն շնորհէ մասն ինչ առի,
' Զոտանաւորքս շարադրեցի...

Ապա 16 գեղեցիկ տներով գովաբանում է նա Գր. Տաթևացուն։

⁴⁸ Անդ, էջ 229։

նակակիցներին, այլև հետագա դարերում, անգամ 19-րդ դարում, ինչպես երևում է այն հանգամանքից, որ դա երկու անգամ տպագրվել է 18-րդ դարում՝ 1721 և 1799 թվականներին: Այժմ էլ դրա որոշ մասերը կարգացվում են հաճությամբ:

Պատմվածքը ճաշակավոր է. Աստվածաշնչի պարզ զրույցը ճոխացրած, կենդանացրած է՝ ստեղծելով արտաքինի և ներքինի—հոգեկան կողմի համար թարմ մանրամասնություններ, նոր մոտիվներ, միջադեպեր ու նկարագիրներ:

Սկզբում, Ա գլխի մեջ, պատմում է արարողության մասին, իսկ Բ գլխի մեջ խոսում է «Վասն գեղազարդության նախնեացն և դրախտին»․ մի նոր հղացում, որ չկա Ս. Գրքի մեջ: Ամբողջապես լույս ու փայլ է, ծաղիկ ու բուրմունք, անմահության հոտ, բերկրանք ու ցնծություն: Եվ երջանիկ է Ադամն իր փառքով.

Անդ լույս սիրոյն ճառագայթէր,
Եւ խընդութեամբ փառքն փայլէր.
Ուրախութիւն յորդահոսէր
Եւ հըրճուանաց ձայնըն հընչէր:

Այս գլուխը (20 տուն) գրվածքի շքեղ նկարագիրներից մեկն է. հավասար գեղեցիկ են գրեթե բոլոր տները.

էր փառք դրախտին անպատմելի,
Ջրքնաղատես և սըխրալի,
Ծաղկունքըն տայր փայլըս փայլի՝
Արեգական նման և լուսնի:
Դէմքն Ադամայ փառք ծաղկեալ,
Եւ որպէս լույս ճառագայթեալ.
Յոլմունք լուսոյ անտի հոսեալ
Եւ որպէս հուր փայլատակեալ...
...Բուրէր և հոտ անմահութեան,
Բերկրեալ խայտար ինքն ընդ ինքեան:
Ադամ ծաղիկ էր նորածին,
Լուսարողբոջ գարնանային,
Փըթթեալ փառք ի մէջ դրախտին՝
Ծափըս ծափի տայր ի սըրտին...
Ոտքըն ճեմս առեալ պարէր,
Ի մէջ ծաղկանցն որ վառ վառէր
Ձեռքըն ծափըս հարկանէր,
Զի խընդութեանցն ոչ հանտարտէր:
Ծառքն և ծաղկունքն որ ի դրախտին՝
Զերդ վարեգակըն փայլէին,
Յանուշահոտ բուրմանց նոցին՝

Որպէս թըմբրեալ լինէր նախնին:
Մարմնովն անմահ էր՝ և անթառամ,
Փառօք ծաղկեալ էր զանազան.
Սըրտիւ ցընծայր խրախճանական,
Բերկրեալ ի փառս արքունական...
Անդ հող դրախտին փայլըս փայլէր,
Ի ի ջրոյն ցովմունք լուսոյ հոսէր,
Օղբ զանմահից հոտըն բուրէր,
Հուրըն վառեալ ճառագայթէր:

Ամեն ինչ լուսավոր ու փայլուն էր, բայց միակերպ չէր աստօն և մարդու, ծառերի ու ծաղիկների լույսը,—ասում է բանաստեղծը.

Անդ կերպ լուսոյն էր զանազան,
Ցեղ մ՝ անեղին, ցեղ մ՝ եզական,
Ա՛յլ ազգ դրախտին, ա՛յլ ազգ մարդկան,
Ծառք և ծաղկանցն այլ զանազան:

Բանաստեղծը տեսանելիքի հետ չի մոռանում նաև լսելիքը, հոտոտելիքն ու ճաշակելիքը.

Անդ աչքն ի գոյն ծաղկանցն հըրճուէր,
Ականջն ի ձայն զուարթնոցն զմայլէր,
Ռընկունք յանոյշ հոտոյն թըմբրէր,
Բերանըն միշտ քաղցր ճաշակէր:

Ադամի փառքն ու հրճվանքն ավելի մեծ էր և այնու, որ նա, աստուծու պատկերը, ծաղկում էր աստվածային լուսով, իսկ

Աստուած ընդ փառք մարդոյն հանգչէր
Եւ յիր պատկերն ուրախանէր:

Կան միայն աստված ու հրեշտակներ և երկու նախնիները: Կան և Սադայելն իր դեերով, որոնք արդեն երկնքից կործանված են անդունդ և ընկած են իրենց սկզբնական փառքից: Գեղազարդ դրախտը, նախնիների բնակարանը. ու նրանց դրախտային վայելչությունը գրգռում է չար Սադայելի նախանձը, և այս դառնում է մի մոտիվ, մի դրդիչ քերթվածի մեջ գործողություն առաջ բերելու: Եվ բանաստեղծը բնական ձևով անցնում է «վասն բանսարկուին և օձին և խաբմանն» (Գ. գլ. 130 տուն): Այստեղ երևում է Քերթողի շնորհք տեսարաններ ու դրուժյուններ, հոգեկան վիճակներ ստեղծելու, գործողությունն ընդարձակելու և գործող անձերին խոսեցնելու իրար հետ և բնութագրելու ավելի իրենց ասած խոսքերով:

Ամենից առաջ հանդես է գալիս Սադայելը, «չարն առաջին», իր դեերի հետ (տներ 1—51): Նա Ադամի դրախտային երջանկությունը տես-

նելով՝ նախանձից տրաքում է: Բայց ավելի լավ է՝ բերենք Քերթողի տողերը.

Զայս ամենայն տեսեալ չարին՝
Հեղձամղձուկ լինէր յանձին.
Եւ մորմոքէր կըսկըծագին՝
Պիղծ Սաղայէլ չարն առաջին:
Որպէս ըզհուր վառեալ հնոցին՝
Նա բորբոքէր զչարն ի հոգին.
Եւ դիզանայր ծուխ նախանձին,
Կայր խաւարեալ բոլորովին:
Ողբայր սաստիկ հառաչագին,
Եւ մախանօք մաշէր զհոգին.
Զար նախանձովն որ առ նախնին՝
Հանգիստ չունէր ամենեւին:
Զմաղձ դառնութեան իւրոյ անձին
Փըսխէր զդասօքն անդընդային.
Սպառնմամբ ցասնոյր չար բանակին,
'Ի ի բարկութիւն շարժէր զնոսին:

Ժողովում են նրա մոտ խավարային դասերը, որ իմանան, թե ի՞նչ է կամենում իրենց պետը: Եվ նա՝

Ասէ «Բերէ՛ք զարկածք չարին
Առ հասարակ ամենեքին.
Արկէ՛ք ի բովս հրահալոցին,
Տեսցուք, թէ զինչ ծնանիցին:

Սաղայելի հպատակները բերում են «չարի արկածները», այսինքն չար փորձանքները, ամեն տեսակ մեղքերի պատրանքները, ինչ որ ապագայում լինելու էին, լցնում են անշեջ հրատի բովի (քուրայի) մեջ ու բորբոքում և իրենց խոսքերն ասում, ճիշտ ինչպես նույնը, ըստ միջնադարյան սնահավատքի, իբր չար ոգու զորութեամբ անում էին կախարդները: Եվ ի՞նչ են ասում չար ոգիները Սաղայելին: Մենք Ադամի ծնունդներին չար կանենք,— ասում են նրանք,— իսկ նրան, այդ առաջին մարդուն, դու պիտի խորտակես: Դու հակառակ կանգնեցիր Արարչին, և մենք քեզ հետեւելով՝ անճառ փառքից արտաքսվեցինք, իսկ այս հողածինը մեզ հակառակ՝ պիտի գնա և բնակվի Հղորի մոտ: Այդ դեպքում մենք էլ չենք կարող հաղթել նրան: Այժմ է ժամանակը նրա կորուստը հնարելու: Մենք քեզ շատ բամբասեցինք, թե ինչո՞ւ հակառակ բան չի մտածում: Դու շատ զորք ունես.

Այնպէս մեծ չար խորհեա՛ղ ողցին,
Որ յաւիտեան ոչ ազատին.

Զի վիշտք շարեաց հողեղինին
Յիւր արարիչըն հասանին:

Մինչ այդ Բանսարկուի բովը վառվում է և՝

Հալեալ ծընաւ զպատկեր շարին,
Որպէս և որթն յանապատին:

Այդ ժամանակ ահա Բանսարկուի մտքում ծնվում է իր անելիքը..

«Ուրախ լերուք, ասէր ցնոսին.
Ես իմացայ զկորուստ մարդին»:

Եվ նա բացատրում է, թե իրենք անհնազանդության պատճառով են արտաքսվել երկնքից, այնպես պիտի անել, որ Ադամն էլ չհնազանդի աստուծուն և արտաքսվի դրախտից:

«Ես Ադամայ յաղթեմ, ասէր,
Բայց դուք կացէք այլոցըն տէր:
Բայց թէ յաղթեմք հողեղինին,
Այն որ հրնարք է մեր շարին,
Այլ հնարեսցուք զանհրնարին՝
Մինչև ի մահ գալ Անմահին»:

Եվ բանաստեղծը թվում է բազմաթիվ շարիքներ, մեղքեր, որ չար ոգիները պատրաստում են մարդու համար:

Ասեն. «Բերէք զանպակ գինին,
Ըզդառն և զմրուրն խաւարային.
Թառ բըռնեսցուք նախաստեղծին,
Զի նա արբցէ զմահն իւր անձին»:
Բերին զխաղողն դառնալի,
Զողկոյզըն շար որպէս լեղի.
Արկին ի հընձանըս թիւնալի,
Զի բարկութեան բաժակ լիցի...
Սըրտմտութեամբ զայն կոխէին,
Եւ բարկութեամբըն ճըմլէին.
Ի վիշապաց գինի հանին՝
Խառնեալ թիւնօք մահաբերին:
Զսըրտմտութիւն իժից շարին.
Զմըրուր մաղձից թիւնաւորին,
Զի որ ըմպէ զնա կամովին,
Այլ հնարք չըկայ թէ բըժըշկին:

Պեսպես սկավառակների մեջ լցնում են այն գինին, որ զանազան մեղքերի որակ ունեն, — «ոմն գինի յիմարութեան», «ոմն գինի մոռա-

ցութեան», «ոմն գինի խաբէութեան», գողության, ագահության և ամեն տեսակ մեղքերի գինին: Այսպիսի շարիքներ նյութելուց հետո՝ Սաղայելը մտնում է օծի մեջ, որ սկզբից հենց իս ուներ Ադամի դեմ, որովհետև սա նրա անունը «օծ» էր դրել, իսկ այս անունն այն կենդանին իր համար պարսավ էր համարում: Բանասերկուն, որ մտնում է նրա մեջ, իշթույնով լցնում է նրան, որ առաջ թունավոր չէր:

Գալիս է թունալի օծը Եվայի մոտ կանգնում ու խաբում նրան (տներ: 52—72)։

Ասէ. «Ուրախ լեր և բերկրեա՛,
Քեզ աւետիս տամ 'ւ Ադամայ»:

Նա նենգությամբ ձեանում է նախնիների հնազանդ բարեկամը և ոչ անգետ, ինչպես անասունները, այլ իբրև իմաստուն, որ գիտե. ծածուկ բաները, լինելիքները. գիտե, որ մարդկանց համար մի ուրիշ մեծ փառք կա, որ Ստեղծողը ծածկել է, չի հայտնել նրանց: Եվան հավատում է, թե նա ամեն բան գիտե: Իսկ օծը շարունակում է շողոքորթելով.

«Դու իմ գրշխոյ ես անձնիշխան,
'ի ես քո ծառայ հնազանդութեան.
Որքան դու տէր լինիս ու իշխան,
Այնքան փառօք ես ճոխանամ...
«Բայց երբ հասնիս այնըմ փառաց,
Հրաշափայլիս իբրև զաստուած.
Ի յանճառ կեանս հըրճուանաց՝
Յիշեա, թէ նա՛ զայս բարբառեաց»:

Ուրեմն նա, որպեսզի հավատացնի Եվային, թե իր ասելիքը ստույգ է, այնպես է ձևացնում, թե իբր ինքն իր (օծի) օգտի համար էլ է մտածում: Բայց նախ քան՝ գաղտնիքը հայտնելը՝ մի պայման է դնում, որ Եվան այն շատի Ադամին, Ադամը չիմանա այն,

«Զի նա հըպարտ է, բարկանայ,
Եւ անկատար բանըս մընայ.
Բայց դու հնազանդ ես, հաւատա՛,
Զի դո՛ւ լիցիս տէր Ադամայ»:

Այսպես նա խորամանկությամբ գրգռում է Եվայի անձնասիրությունը: Ապա պահ մի լռում է, մինչև որ կախարդելով խելքահան է անում նրան, և ասում, թե՝ ինչու ստեղծողը նախանձել է և պատվիրել. «Մի՛ ուտեք յամէն ծառոց»: Եվան հիմարանում, դառնում է օծի խոսակիցը և առանց Ադամին հարցնելու՝ պատասխանում է.

«Մառոց դրախտիդ որ այսըր կան՝
Մեզ ու՛տելոյ հրաման տուան,

Բայց ի ծառոյն շար գիտութեան,
Ասաց շուտեղ, զի մահ կու տան»:

Խորխտալով ուրախանում է Չարը. նա արդեն գիտե գաղտնիքը և ասում է, թե Տերն այդպես պատվիրելով՝ խաբել է նրանց, և որպեսզի իր ասածը հաստատի, ավելացնում է, որ եթե այն ծառը բարիքի պատճառ չլիներ, ինչո՞ւ պիտի տատված ստեղծեր այն: Դրա պտուղն ուտողը ոչ թե կմեռնի, այլ կաստվածանա.

«Թէ դուք ուտէք՝ աչք ձեր բանան,
Իբրև զաստուած լինիք բնութեան:
Ահա ձեզ ձայն մեծ աւետեաց,
Որ ի յականջըս ձեր հրնչեաց,
Զանձառ խորհուրդ զոր Տէր ծածկեաց,
Ես յայտնեցի ձեզ սիրելեաց»:

Այստեղ վերջացնում է օձն իր ասելիքն ու դերը: Բանաստեղծը դառնում է Եվային և շատ կենդանի պատկերացնում է նրա վիճակը պտուղն ուտելուց առաջ, ուտելիս և հետո (տներ 73—86): Նա, թեթևամիտ Եվան, ցնծում է փառամոլությամբ. կարծես մի նոր արև ծագած լինելու իր գլխին: Նա արդեն մոռացել էր աստուծու պատվերը և միջնա անգամ խեթ սրտով էր վերաբերում նրան, որ արգելել էր պտուղն ուտել. զի երկնքից ընկած չար փայլակն, այսինքն Սաղայելը, — ասում է բանաստեղծը, — նրա խելքն առել էր, միտքը խավարեցրել: Ուրախությունից ի՞նչ էր անում նա.

Խաղայր մարմնով զինչ դիւահար,
Ճեմս առնելով պարէր յերկար,
Վազէր ի ծառն անասնաբար:

Պտուղն առնում է ձեռը, բայց դողում է մարմնով. զի դեռ կասկածում է, թե մի՞ գուցե կորուստ լինի: Պտուղը դնում է բերանի մոտ, բերանը չի բացվում, բերանի պահապանները — շրթունքներն ու ատամները փակվում, արգելում են.

Իսկ շար լեզուն որ բարբառէր՝
Ի ներսկուտ զփականս բանէր...
Բացեալ զբերանըն դրժնային՝
Ծամեաց ըզթիւնքն օձի լեզուին,
Զմաղձըն մահու որ ի պըտղին՝
Նա կլանէր բոլորովին:

Եվ հանկարծ պատահում է սպասածի հակառակը.

Յանկարծ լինէր ի հիացման,
Ետես զոր ոչ կարծէր յինքեան.

Խլեցին զլուսոյն պատմութեան,
Լինէր խաւար գիշերանման:

Նա սկսում է մորմորբալ, կսկծալ, հառաչելով աղաղակել. սաստիկ,
գոռում, գոչում է ինչպես անբան, բարձրաձայն ճշում է մոլեգնած:

Նա արտասուս սաստիկ հոսէր,
Հալով միշտ զանձն իւր հեղեղէր,
Որպէս սգաւոր զհերսըն փետէր,
Եւ արեամբ զանձն իւր շաղախէր:
Որպէս մոյեալ ինչ կատաղէր,
Որ և ըզհիս լազկին ուտէր.
Քունըն հատեալ, հանգիստ շունէր,
Յաղաղակէն ոչ դադարէր:
Յերկինս հայել՝ աչքն մըթնէր,
Դիտել զհրկիր՝ միշտ խաւարէր.
Յետ և յառաջ տարակուսէր,
Յաջ և յահեակ միշտ երերէր:

Եվայի դառն դիպվածի նմանը ոչ եղել է և ոչ էլ կլինի,—ասում է
Քերթողը,— ամեն տեսակ դժնդակ ցավ երևում էր նրա մեջ: Նա այնքան
կսկիծ ունեցավ, որքան ունենում են մարդիկ, երբ մեռնում են և դժոխ-
քում տանջվում անվերջ:

Հերթը հասնում է Ադամի խաբւելուն (տներ 87—130): Ս. Գրքի այս
կարճ խոսքը՝ «Եւ ետ առն իւրում ընդ իւր, և կերան»՝ բանաստեղծն ըն-
դարձակել, դարձրել է առն և կնոջ հարաբերությունների մի սիրուն պատ-
կեր, որի մեջ Եվան, որ արդեն ճաշակել է բարու և շարի գիտության ծա-
ռի պտուղը, հանդես է գալիս ոչ իբրեւ մի պարզամիտ էակ, այլ արդեն
ճանաչում է իր շարն ու բարին, իր մարդու թույլ կողմը, և թե ինչպես
պիտի ազդել նրա վրա, որ ենթարկվի իր կնոջը և հետևի նրան: Ադամը
միամիտ ու թույլ է, նա սիրում է Եվային. սկզբում տատանվում է, բայց
Եվան, ինչպես ասում են, լեզու է թափում, մինչև որ՝

Խաբւեցաւ միտքն Ադամայ...
Խելքն ընդ աշացըն գընացին,
Եթող զաստուած և ոչ ըզկին:

Պետք է կարդալ այս հատվածը՝ բանաստեղծի թեթև ներշնչումն և
Ադամ-Եվայի խոսքերի գեղեցիկ տողերը վայելելու համար: Այստեղ
կբերենք սակավաթիվ տներ միայն:

Եկն առ Ադամ որպէս օտար,
Մերկ, խայտառակ անասնաբար.
Ադամ տեսեալ զնա զարմանայր,
Թէ զի՞նչ եղև այդքմ պատճառ:
Ասաց, թէ՛ «Զի՞ կու լաս դու, կի՞ն.

Զի՜ հառաչես ողորմագին.
 Այդ ի՞նչ չարիք որ քեզ եկին,
 Ո՛ւր է քո լոյս պատմութեանին...»:
 Ասէ՛, թէ՛ «Զիս չարըն խաբեաց.
 Պըտղով ծառոյն, զոր Տէրն յայտնեաց.
 Առի ձեռք իմ շորացած,
 Եւ մերկացայ յանճառ փառաց:
 Բայց թէ դու սէր ունիս ընդ իս,
 Փռնով լսէ՛ քո կողակցիս.
 Առ կե՛ր և դու զպըտուղս ընդ փս,
 Զի մնամ ընդ քեզ ես ի դրախտիս:
 Թէ կայր քո սէր ընդ իս նախկին՝
 Այն սէրն այսօր երևեսցին.
 Վասըն սիրոյ քո արարչին
 Յիշեա՛ և զմեր սէրն առաջին:
 Բայց թէ չլրսես ամենեկին,
 Յորժամ եհաս ցաւս իմ անձին,
 Սուտ է քո սէրն այն առաջին,
 Զի ոչ հոգաս վասն իմ դարձին:
 Թէ անասնոց լինէր այս չար,
 Դեռ մեզ պիտէր զնոսին հոգալ.
 Ես քո մարմին՝ այսպէս խոցեալ,
 Դու ա՛յդպէս կաս անհոգացեալ...
 Ես որ դիպայ այս փորձութեան՝
 Մեռեալ ի հող դառնամ անձամբ,
 Հոգիս տանջի անանց մահուամբ,
 Թող դու մընա՛ս յայդ խնդութեան»:
 Պատասխանեալ Ադամ նըմին,
 Խանդաղատեալ ի սէր նորին.
 Տարակուսեալ մորմոքէին
 Ոչ գիտելով ըզդեղ ցաւին:
 «Մի՛ մեղադրեր դու ինձ, ո՛վ կին,
 Ես նոյն սիրովն եմ առաջին.
 Բայց թէ ուտեմ զպտուղ ծառին՝
 Ես քեզ նըման պատուհասիմ...»:
 Ուրախացաւ կիներն ի հոգին,
 Զի ետ սիրով զպատասխանին.
 Հընար գըտաւ թըշուառ հոգին՝
 Սիրով խաբել զմարդն առաջին...

Յա զանազան ձևերով ջանում է համոզել մարդին, որ հետևի իրեն.

«Թէ դու սիրով ուտես վասն իմ՝
 Իմ նենգութեան մեղքն ջընջին»:

Վերջիվերջո Ադամը՝ Եվային ազատելու համար՝ ինքն էլ ուտում է պտուղը և նույն վիճակն ունենում, ինչ որ կինը. նա աղաղակելով, ողբում ու վա՛յ է տալիս իրեն։

Հաջորդ Դ գլուխը (12 տուն) ամբողջապես Ադամի ողբն ու սուգն է, որ անում է նա՝ կանխատեսելով իր և իր սերունդների ապագան՝ դրախտից զրկվելը, մահը, դժոխքը և այլն։ Այդ ողբի մեջ մի գլուխ (Ե, 28 տուն) նվիրված է «Վասն հոգեվարին և ճանապարհի հոգւոյն և պատերազմի դիաց և կայանին հոգւոցն»։ Հոգեվարի մասին խոսում է և Գրիգոր Տաթևացին⁴⁹։ Մարդու մահվան ժամանակ՝ հոգին երբ բաժանվում է մարմնից, դեպի երկինք է դիմում իր հրեշտակի ետևից՝ «գնալի կայանս հոգւոց»։ Նա դժվարին և անտես ճանապարհին՝ սարսափած ու ապշած վիճակի մեջ է ընկնում. զարհուրում է դեերի բազմությունից, «որ դառն և դաժան կերպարանօք շուրջ լինին ի վերայ հոգւոյն և՛ պատերազմին ընդ նա»։ «Զամենայն մեղս իւրեանց տեսանեն և առաջի բերեն դեքն մանր քննութեամբ, զոր գործեալ են և զոր մոռացեալ»։ Տաթևացին ազդվել է Անտոնի տեսիլից, որ գրել է Աթանասը⁵⁰։ Այս երկուսից էլ ներշնչվել է և Առաքել Սյունեցին։ Նյութի հղացումն, ուրեմն, ինքնուրույն չէ, բայց նա բանաստեղծել է Ադամի բերանից իրեն՝ Ադամի և նրա սերունդների համար և զգացմունքի ու պատկերի բավական ուժեղ մանրամասնություններով, որոնց մեջ նա անկախ և ինքնուրույն է⁵¹։

⁴⁹ «Քարոզգիրք, ձմերան հատոր», Կ. Պոլիս, 1822թ. (=1189+551=1740), էջ 230—233։

⁵⁰ «Վարք սրբոց հարանց», հատոր առաջին, Վենետիկ, 1855, էջ 17—80. «Վարք երանելոյն Անտոնի Եգիպտացւոյ միայնակեցի, թուղթ Աթանասի»։

⁵¹ Համեմատելու համար դնում ենք այստեղ Անտոնի տեսիլը (էջ 61)։ Միայնակյաց Անտոնը աղոթելիս «զգաց զինքն յափշտակեալ մտօքն, և... տեսանէր զինքն՝ իբրև արտաբոյ ինքեան եղեալ և իբրև յօդս զինքն առաջնորդեալ յոմանց։ Եւ տեսանէ զոմանս դառինս և անհնարին դժեհայս, որք կային յօդս և կամէին արգելուլ զնա զի մի՛ անցցէ։ Իսկ որք մարտնչէին ընդ նոսա, առաջնորդէին Անտոնի, և պահանջէին նոքա բան ի սոցանէ և ասէին, թէ տեսցուք մի՛ զուցէ պարտապան է մեզ. քանզի կամէին ասել իմն բան ի նորա ծննդենէն և արգելուին զնոսա։ Իսկ որք առաջնորդէին Անտոնի, ասէին ցնոսա, եթէ զծննդեան նորա տէր ի բաց չնջեաց. այլ յորմէհետէ եղև միայնակեաց և խոստացաւ աստուծոյ իշխանութիւն ունիմ խնդրել ձեզ համարս։ Յայնժամ նոքա ամբաստան եղեն և յանդիմանել ինչ ոչ կարացին, քանզի ազատեցաւ ինքն և անարգել եղև նմա ճանապարհին»։ Դարձյալ քիչ հետո (էջ 62). «Եւ ի վեր հայեցաւ և ետես զոմն երկայն ահագնատես շարատեսիլ և ահագին, քանզի կայր և հասանէր մինչև յամպս, և ելանէին ոմանք իբրև թռուցեալք, և նորա տարածեալ զձեռսն և զոմանս արգելոյր և ոմանք ի վերոյ քան զնա թռուցեալք և անցեալք՝ այնուհետև աներկիւղ և անհոգ վերացեալք։ Եւ ի վերայ այսպիսեաց և երկայնն կրճէր զատամուսնս, և ի վայր անկելոցն ի նմանէ ուրախ լինէր։ Եւ անդէն վաղվաղակի ձայն եղև առ Անտոն և ասէ. իմա՛ որ եղևդ։ Եւ բացան նորա միտքն և զիտաց զի հոգւոյն էին անցք ճանապարհին. և երկայնն որ կայր, նա է որ զլարի ընդ բարիս հաւատացելոց, և որ դատապարտք են նմա՝ զնոսա ունի և արգելու և չտայ անցանել։ Իսկ որք ոչն հաւանեցան նմա, ոչ կարէ ըմբռնել, այլ ի վերոյ քան զնա զանց առնեն»։

Ավելորդ չի լինիլ այստեղ բերել նաև Սերապիոնի պատմածն Աբբա Մարկոսի հոգու մասին, երբ այս ճգնավորը վախճանվում է. «Իսկ ես ի վեր նայեցայ ափշեալ և տեսի. հոգի նորա ի կառս հրեշտակաց սպիտակ աղաբողոնամբ պատեալ, և տանէին զնա զունդ»։

Առաքելը թանձր գուլներով նկարում է մի տեսարան, որով խիստ պիտի սարսռային կրոնամիտ ընթերցողները և Ադամի հետ ասեին.

Վա՛յ իմ աւուր հոգեվարին,
Վա՛յ որ առեալ զհոգիս տանին.
Վա՛յ ապշութեան ճանապարհին,
Վա՛յ որ չգիտեմ, թէ ո՛ւր տանին:

Խառնիխուռն երևում են դեերի գնդերը, ահեղ դեմքերով, բերանները բաց արած, մեռելի «մեղաց նամակը», այսինքն մատչանը բռնած: Ուղեկից հրեշտակը թույլ է տալիս, և նրանք պտտում են հոգու շուրջը, կատաղում նրա վրա, տանջելով նրան՝ զանազան կերպերով կռվում են նրա հետ,

Պէսպէս դիմօք կերպարանին,
Չարատեսակք և դժնային.
Մըմըռալով միշտ կատաղին,
Եւ պատառել ջանան զհոգին...

Դէմքն այլակերպք և ահագին,
Ջարհուրական կերպարանին.
Հուր ցոլանայ յունգաց նոցին,
Եւ պաշարէ զգերեալ հոգին...

Ձայնիւ գոչեն յոյժ սաստկագին,
Որպէս ճայթմունք յորոտ ամպին.
Եւ ճըչել ձայնից նոցին
Սարսեալ հոգւոցն նուաղին...

Հոտ գարշութեանց յոյժ զազրագին
Որ ի դիւաց դասէն բուրին...

Շուրջանակի պատեն զհոգին,
Ըստ վեց շարժմանցն որ յանձին,
Ի վեր, ի վար, յաջ՝ և ահեկին,
Յետ և յառաջ մըրցեալ կըռուին...

Ի խաւարեալ օդոց միջին
Խաւարային դիմօք յայտնին.
Հոգին ապշեալ միտքըն ցընդին,
Միջաբեկեալ յուսահատին:
Եւ ղողանջեն գոչմամբ նոքին.

հրեշտակաց փառօք յերկինս սաղմոսիք և երգովք ընդ վերին լուսաւոր օդան: Եւ տեսի զքննիչ ոգւոց. տեսի և զգուշութիւն սատանայի զի կային մնացին և արգելուին զնա ժամ մի: Եւ լուայ ձայն յերկնից որ ասէր. ի բաց կացէք յերեսաց լուսոյդ, որդիք խաւարի: Յայնժամ ձայն երարձ մի ոմն ի դիւացն, աղաղակեաց և ասէ. փախերուք, որդիք սատանայի, և ամօթալից եղբորուք, զի այրդ այդ արդար է: Եւ իբրև անց վերացաւ հոգի նորա ընդ ամենայն փորձութիւն սատանայի, տեսի իբրև զաջ հրեղէն ի վերայ նորա, և աներևոյթ եղեն յինէն»: Վարք ս. հարանց, հատ. երկր., Վենետ., 1855, էջ 205:

«Այո՛, այո՛, աչք մեր տեսին
Զարկածք շարեաց մերոց ի դմին
Ի սկըզբանէ մինչ ի վերջին»:

Նրանք ջանում են հափշտակել հոգին. բայց երբ հրեշտակն ասում է՝
«Ի ձեզ սաստէ Տէր»՝ ցրվում:

Ապա այդպես խորտակված, նվաղած հոգին հրեշտակը հանում է
հոգիների կայանը, ուր հոգիները՝ նայելով իրենց գործած մեղքերին՝
դաս դաս ամբարված պահվում են հառաչանքով և լաց ու կոծով մինչև
դատաստանի օրը, վա՛յ տալով իրենց առաջուց, երբ հարություն և դա-
տաստան պիտի լինի:

Սրանից հետո բանաստեղծն երկու առանձին գլուխներով (Զ, 37
տուն, է, 56 տուն) գրում է «Վասն ահեղ դատաստանին քննութեանցն» և
«Վասն տանջանաց դժոխաց», որոնք երկուսն էլ մեր քերթողների սիրած
նյութերից են և նորանոր կողմերից և ինքնատիպ մտքերով ու պատկեր-
ներով մշակված են Առաքելի ձեռով: Աղամգրքի այս՝ վերջին երեք գլուխ-
ները (Ե, Զ, է) շատ հաճելի են եղել մեր հներին, ուստի դրանք մի քանի
ուրիշ հատվածների հետ, իբրև անկախ քերթվածներ, առնված են ծաղ-
կաքաղ ժողովածուների մեջ:

Դժոխքի տանջանքների նկարագրով և տանջվողների ողբով՝ վեր-
ջանում է և Աղամի ողբը.

Այս ողբ երգոց նախաստեղծին,
Որ դէմ բնութեանը բարբառին.
Այս գոյժ ողբոց միշտ կատարին
Յանցեալն, ներկայս և յապառնին:

Այսպես է վերջացնում բանաստեղծն այդ գլուխը, միանգամայն և
Աղամի «տեսիլը»: Մենք զգում ենք, որ գործող անձը, Աղամ, մեղանչե-
լուց հետո, դեռ աստուծուն չհանդիպած, իր գլխին վայ տալով, ինչպես
մի կարճատև երազի մեջ տեսնում է շատ երկար ու դառն բաներ, և՛
աստուծուն իր վճռով, և՛ հոգեվարը, և՛ վերջին դատաստանը, և՛ դժոխ-
քը: Բանաստեղծը, ցավոք, տարտամ ու ոչ պայծառ է հորինում Աղամի
այս «տեսիլը», մեկ մեկ էլ իր անձը, դեմքը խառնում է վիպական պատ-
մըվածքի մեջ և ավելորդ կրկնություններով ձիգ դարձնում այն: Արվես-
տի պակասություն է այդ: Ավելի մեծ պակասություն է այն, որ դժոխքի
տեսիլից հետո, մոռանալով, որ ինքը վեպ է հորինում, նա երեք գլուխ
(Ը, Թ, Ժ, էջ 56—77) նվիրում է մեկնաբանության և իր տեսություններն
է բացատրում իրեն հետաքրքրող նյութերի մասին («Վասն շարին թէ
ուստի՞ ունի զսկիզբն կամ զի՞նչ է», «Վասն ցանկալույ բարոյն», «Վասն
մարդոյն թէ ո՞րպէս է պատկեր աստուծոյ...»): Պատմվածքին չեն վերա-
բերում նաև ԺԲ և ԺԳ գլուխներն (էջ 82—102) իբրև մեկնություններ: Այս
հինգ գլուխները երբ անջատվում են, մնացած ԺԱ, ԺԴ, ԺԾ գլուխների

մեջ պատմվում է քերթվածի գործողության շարունակությունը. «Վասն՝
յետ յանցման Ադամայ՝ հարցափորձելոյն աստուծոյ, որ ասաց, թե՝
Ո՛ւր ես»:

Յետ ողբալոյն տեառն Ադամայ
Հարցաքննել գայ ըզնոսա.
Ձի զըղջացեալ ասեն մեղայ,
Եւ ջընջեսցին յանցանք նոցա:

Տէրն ասէ.

Ո՛ւր ես, Ադամ, մարդս առաջին,
Ո՛ւր է քո փառքն հրաշալին.
Փառօք եղի գթել ի դրախտին,
Եկեալ չգտի ընդ նոյն տեղին:

• Ադամ ասէ.

Լուայ ըղձայն գնալոյ քոյին,
Որ հեռանաս վասն իմ յանցին.
Երկեայ միայն կեալ ի դրախտին,
Եկեալ թագեայ առ թղենին,

և այլն:

Տիրոջ, Ադամի, Եվայի միջև տեղի է ունենում մի տրամախոսություն, որի հիմքը Ս. Գրքից է, բայց շատ սիրուն զարգացրել է բանաստեղծը: Նրանք «մեղայ» չեն ասում և մեղքը նույնիսկ աստուծու վրա են ձգում: Եվ աստված դնում է իր հայտնի վճիռը Ադամի, Եվայի և օձի վերաբերմամբ: Այս ԺԱ գլխի բնական շարունակությունն է ԺԴ և հետո՝ ԺԵ գլուխն («Վասն տարակուսանօք փոշիմանելոյն նախնեացն ի զրկմանէ ծաղկապանծ փառացն»), «Վասն զղջմամբ ողբալոյն Եւայի»): Ադամն ու Եվան դրախտից արտաքսված են, զղջում են իրենց հանցանքի համար, և ցավ ի սիրտ հիշում են դրախտի վայելչությունները. ողբում են իրենց ողորմելի վիճակը և մխիթարվում են, որ վերջը պիտի փրկվեն: Այս գլուխները գեղեցիկներից են. բանաստեղծը մի երկրորդ անգամ Ադամի բերանով սքանչացած նկարագրում է նրանց կորցրած դրախտի շքեղությունը և ավարտում վիպական քերթվածը, բայց ոչ «Ադամգիրքը»: Նա գրում է էլի 11 գլուխներ, «Վասն կողին» [այսինքն՝ կնոջ] և այլն, որոնք սքոլաստիկական մեկնություններ են, որոնցով Առաքել Սյունեցին իր սրամտությունն է ուզեցել ցույց տալ: Մի գլխի մեջ (ԺԸ) բնութագրում է կանանց ոչ լավ կողմից, առաջաբանի մեջ զգուշացնելով այսպես.

Թէ հանդիպիս դու մօտ ի կին,
Ձայս բանքս մի՛ կարդալ նոցին.
Որ շանարգեն զգըրող սորին,
Կամ բանքս ելնէ յաշաց նոցին,

Կամ զի կողն ոսկր է անըզգայ,
Ինքն ըստ ինքեան բան չիմանայ,
Վասն այն կընոջըն խելք չըկայ,
Զինչ որ լըսէ՝ շուտ հաւատայ:

Եվ այսպես ամբողջ 36 տուն: «Կողն» այնքան մեծ տեղ է բռնում «Աղամգրքի» այս երկրորդ մասի մեջ, որ ամբողջը կոչվել է նաև «Կող-գիրք»:

Առաքելը չի բավականացել երկու «Աղամգրքերով», որոնց մասին խոսվեց վերևում. նա նույն 1403 թվականին, ինչպես հիշատակարանից (էջ 270) իմացվում է, գրել է մի երրորդ (ըստ տպագրության $R = \text{երկ-րորդ}$) Աղամգիրք տասնումեկ (6+5) վանկանի տողերով, սկզբից մինչև վերջը «էր» հանգով: Բովանդակությունը նույնն է, ինչ որ նախորդ երկուսինը: Գրվածքն ավելի սեղմ է, վիպական մասը շատ չնչին է, ավելի ուշադրություն է դարձրած մեկնությանը, թե ի՞նչ «խորհուրդ» ունի Աղա-մի մեղանշումը: Կան, հարկավ, նաև սակավաթիվ գեղեցիկ տներ:

Առաքելն ունի և մի չորրորդ հատոր Աղամգրքի, որ դեռ չի տպա-գրված: Այդ կոչել են «Դրախտագիրք», գրված է 4+4+5 վանկանի տո-ղերով, ամբողջը նույն հանգերով: «Հեղինակին նպատակն եղած է այս աշխարհի բնակիչներն իր հետ առնելով՝ փնտռելու ելնել այն անծանոթ քաղաքը՝ ուսկից արտաքսված էր Աղամ»⁵²:

5. Հորինվածքի թերությունն և գրական արժեքը:— «Աղամգրքե-րի» գեղարվեստական կողմից թուլությունը ծագում է գլխավորապես այն հանգամանքից, որ հեղինակը կրկին նպատակ է դրել՝ 1. ոտանա-վորով բանաստեղծորեն պատմել Ս. Գրքի գրույցը. 2. ոտանավորով հո-րինել հին մեկնաբանների կարծիքները Ս. Գրքի գրույցի մասին և իրենից էլ, որքան կարելի է, շատ բան ավելացնել ուրիշների ասածների վրա: Այդ վերաբերում է «մարդեղության խորհրդին», որով բացատրել են Աղամ-Եվայի գրույցը:

Նա իր մեկնություններն անում է ոչ միայն հատուկ գլուխների մեջ, այն էլ երբեմն ընդհատելով պատմվածքը, այլ մեկ մեկ նաև պատմվածքի ընթացքում: Ինչքան էլ կոկ ոտանավորներով են գրված այդ կտորները, այժմ դրանք, բացի թերևս սակավաթիվ քառյակներից, գրական արժեք չունեն: Առաքելի աշխատության այդ մասը մեզ համար հետաքրքիր է այնու, թե որքան զորեղ է եղել այն դարում սքոլաստիկական բացատրու-թյունը, և որքան չնչնահավատ են եղել այն ժամանակի գիտնականներն անգամ, որոնք իրենց «գիտնականությունը» ցույց են տվել պարծանքով, բազմաթիվ այնպիսի համեմատություններ անելով և «խորհուրդներ» ու «խորհրդավորություններ» գտնելով, որոնց վրա միայն զարմանալ կա-

⁵² «Բաղմավկա», Վենետիկ, 1913, մարտ, էջ 99. Մ. Պոստոլյան, Մատենագրութիւնք Առաքելի Սիւնեցոյ հոգւածի մեջ:

րող է արդի մարդը: Այդ նկատմամբ այստեղ բավական է միայն հիշատակել «Աղամգիրք Ա-ի» իՔ գլուխը (էջ 159 և հտն.): Բանաստեղծ Ա. ռաքելին կաշկանդել է Գրիգոր Տաթևացու ազդեցությունը և կարծես նա մրցում է իր քեռու հետ, ոտանավորներով մեկնություններ անելով երբեմն նույն խնդիրների մասին, ինչ որ Տաթևացին բացատրել է իր աշխատությունների մեջ: Եվ բնական է այդ, քանի որ Տաթևացին է տոն տվել նրան Աղամի և Եվայի մասին գրելու և նույնիսկ «ուղղել է ըզկարգ բանին» առաջին գրքի (ըստ տպագրվածին՝ Գ գրքի) վերաբերմամբ⁵³: Որ Առաքելը երեք գիրք է հորինել նույն նյութի մասին, այդ ցույց է տալիս, որ իր գրվածքներն ըստ երևույթին բավարարություն չեն տվել նրա գեղարվեստական զգացմանը, անշուշտ հենց այն պահն մեկնաբանական դատողությունների պատճառով: Նրա երեք Աղամգրքերը թողնում են այն տպավորությունը, թե դրանք առանձին փորձեր են մի մեծ քերթվածի համար, ինչպես մի մեծ կոմպոզիցիայի համար կատարված նախանկարներ, որոնց հիման վրա պետք է գեղարվեստագետն ստեղծեր իր իսկական երկը: Բայց բանաստեղծն այդ չի արել, և նրա այդ երկերը մնացել են իրարուց անջատ և անկախ, բայց և չափազանց նման բաներ:

Եթե առաջին Աղամգրքի մեկնաբանական մասերն (վերջի գլուխները և վերևում հիշված՝ Ը, Թ, Ժ, ԺԲ, ԺԳ, 56—77, 82—102) անջատվեին ի մի առանձին հավելված,— և դժվար չէր այդ անելը,— և հեղինակը Բ և Գ (ըստ տպագրվածին) Աղամգրքերի վիպական գեղեցիկ կտորներն օգտագործած լինե՞ր Ա Աղամգրքի մեջ, ապա կունենայինք մի հատիկ իսկական, գեղեցիկ վիպական քերթված, փոխանակ երեքի: Այնպես էլ, սակայն, ինչպես կա, Առաջին Աղամգիրքը (ըստ գրության ժամանակի՝ երկրորդը), մեր երրորդ կրոնական բանաստեղծական մեծ երկն է, որ ունի իր բաղմամբիվ առանձին գեղեցկությունները: Առաջին երկուսը՝ Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգությունը և Ներսես Շնորհալու Ողբերգությունը («Յիսուս որդի») քնարերգություններ են: Իսկ Առաքելի գործը մի առարկայական

⁵³ Առաքել Սիւնեցի, Աղամգիրք, Վենետիկ, 1907, էջ 324.

... Նա հրամայեց ինձ գրելույ
 Զոտանաւորքս ըստ խորհրդոյ:
 Ասաց գրելի ինձ ըստ կարգի,
 Յաղագս նախնեացն յիշատակի,
 Վասն Աղամայ և Եւայի,
 Ի դէմս օձին և բանսարկուի:
 Բաբունապետ յոյժ պանծալի,
 Ծով իմաստից ծաւալք շնորհի,
 Ի նոյն շնորհէ մասն ինչ առի,
 Զոտանաւորքս շարադրեցի:

Մի քիչ վերևում էլ Գրիգոր Տաթևացու համար ասում է.

Զի նա ուղղեաց ըզկարգ բանին,
 Ըստ իւրաքանչիւր պատշաճին:

բանաստեղծութիւնն է: Այդ էր ժամանակի պահանջը: Կրօնական ոգին չէր մեռած, բայց սառած էր. մարդկանց հարկավոր էին կրօնական բանաստեղծական գրվածներ, ոչ թէ նրանց վրա աղոթելու և իրենց մեղքերն ողբալու համար, այլ զվարճությամբ կարդալու և սովորելու:

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻՑ⁵⁴

«Ողբ մայրաքաղաքին Ստրմպօլա և վասն գալստեան ֆրանկաց ազգին և ազատիլ զաշխարհն Հայոց Առաքել վարդապետէ ասացեալ», տըպված է «Անահիտ», 1901, էջ 217. «Վենետիկ վանք, Տաղարան թիվ 529, բաղդատած ուրիշ ձեռագրի մը հետ»:

Աթոռն էջմիածին տեղափոխվելուց հետո՝ չի դադարում քաղաքական անկախության մասին երազն ու երգը, որ սեւեռված մնում էր նույնիսկ մեր ժողովրդի ամենադժբախտ օրերին, երբ 1453 թ. օսմանյան Սուլթան Մահմեդ II առնում է Կ. Պոլիս, կոտորում քրիստոնյաներին, այդ դեպքը ցնցող տրտմական տպավորություն է թողնում արևելյան քրիստոնյաների վրա... Վերջին քրիստոնեական պետությունը, որ արեւելյան քրիստոնյաների հենարանն էր, հույսն ու ապավենը, ընկնում է: Արևելքն ամբողջ մնում է մահմեդականների ձեռին:

Այդ ցնցող տպավորության տակ, ահա, Առաքելը, ինչպես քերթվածից իմանում ենք, նույն 1453 թվին ողբում է այդ եղելությունը: Քերթվածը շատ մեծ է, 4÷4÷4÷4 տողերով, սկզբի մասի բոլոր տողերը (թվով 52) վերջացնում է «Ստրմպօլ» անունով:

Արդ ամենայն ազգք և ազինք
ողբան ըղբեզ, քաղաք Ստրմպօլ:

Երկրորդ մասի (30 տող) ամենաառաջին տողը՝ «Բիւզանդիա» անունով:

Այլև կոչեմ զքեզ յանուանէ,
ընտիր քաղաք Բիւզանդիա,
Որ անօրէնք պաշարիցին
և արարին ըղբեզ յազա:

Երրորդ մասը, 62 տող, բոլորը ին հանգով, բացի վերջին 6 տողը, որ ի հանգով է:

Կոծի պատճառն այն է, որ քրիստոնեության կենտրոնը դառնում է «չարագործաց հանգստարան»: Հիացմունքով խոսում է Կ. Պոլսի հին քրիստոնեական փառքի մասին, չհիշելով դավանաբանական վեճերն ու հալածանքները հույների կողմից, որ այդ ժամանակ չկային, այլ միայն

⁵⁴ Տե՛ս Գ. Զարբհանալյան, Պատմ. հայերեն դպրութ., Բ, նոր մատենագրություն, Վենետիկ, 1878, էջ 250:

ընդհանուր քրիստոնեական և կուլտուրական տեսակետով մոտենալով քաղաքին:

Դու մարգարիտ տեսակ զանձուց
հոգևորաց, դու Ըստըմպօլ,
Հանկարծակի կողոպտեցար
յանօրինաց դու Ըստըմպօլ:

Երկրորդ մասի մեջ գովում է Բյուզանդիայի նախկին փառքը և ողորմելի դառնալը և հեթանոսների ժամանակ ծաղրելի դառնալը. միակերպ հինը և արդեն տխուրը, և Վերջը նորոգման հույսը:

Վերջը գրում է.

Արդ ական ունիմ կատարածին,
Թէ նորոգիս Բիւզանդիա,
Եւ ազատիս յանօրինաց բռնութենէ,
Բիւզանդիա:

Ի՞նչպես պիտի ազատվի: Նորոգվում է խաչակրական արշավանքների գաղափարը, «Ֆրանկաց ազգն», որ արևմտյան քրիստոնյաները պիտի շարժին միաբան,

«Գայցեն ծովով և ցամաքով որպես զաստեղս, որ ոչ թուին»:
Նախ Ստամպոլ քաղաքը կառնին, ապա

«Ելցին յերկիրն Արևելից և կոտորին զամենեսին,
Որպէս առիւծ մըռնչելով ի յանօրէնս համարձակին»:

Կառնին Երուսաղեմ.

«Անթիւ լինի զօրք ֆրրանկին որպէս
զաւագ յեզըր ծովին»,
«Առցին զՀռոմոց աշխարհն առէն,
մինչև ի Մըսըր հասանին»:

«Քակին զդիւաց բնակարան, զանօրինաց ուխտատեղին»:
Կառնին Շահաստան, Դավրեժ, Խորասան, ամենքին կգերեն:

Եդեսիո ողբի նմանողությունը երևում է: Իսկ Հայոց ազգի՞ն ինչ:

«Ազգըս Հայոց պայծառանայ,
զի յայլազգեացն ազատեսցին,
Բերկրեալ ցնծան ամենեքեան
որպէս յաւուրս Լուսաւորչին»:

Հետո պատմում է Տրդատի ու Գրիգորի գնալը Հռոմ և մի տարի այնտեղ մնալը և «դաշինքը» Կոստանդիանոսի հետ, հայոց ազգը ֆրանկի հետ դաշինք կապեց.

«Սիրով դաշինս հաստատեցին՝
զազգըս Հայոց ընդ ֆրանկին:
Չորս հարիւք մարդ ի հոն թողին
յԱրշակունեաց Պահլաւունին,
Զի մընասցին և աճեացին,
ֆրանկ ընդ Հայս միաբանին:
Արդ առաջնորդք նոքա լինին
ադիական ֆրանկ ազգին:
Առցին զգաւառն Արարատեան,
որ է տեղիք Լուսաւորչին.
Թագաւորին յէջմիածին
Վաղարշապատ սուրբ քաղաքին»:

Հեղինակն իրեն համար վերջը գրում է.

«Ես անարժան ամենայնի
որ վարդապետ անունս կոչի...
Եւ ասասցին տէր ողորմի
ինձ Բազմամեղ Առաքելի:

Դա չի կարող Սյունեցին լինել, որ այդ ժամանակ կենդանի չէր լինիլ:
Ողբի կարևոր նպատակն է մարգարեական տոնով քաջալերել լրք-
վածներին և հուսադրել քաղաքական ազատութեան վերաբերմամբ, կենտ-
րոնը Վաղարշապատ, որ շուրջ Շնորհալին:

Բանաստեղծութիւնը, որ իր գաղափարով կարևոր և ուժեղ է, այն-
քան թույլ է իր միակերպ ձևով. բայց ժամանակակիցների համար ան-
շուշտ արժեքավոր, նրանց հարկավոր է բովանդակութիւնը, որ է կեն-
դանի, հուսալից շնչով ու հավատքով, թե հնուց «սուրբ հայրապետնե-
րից» մարգարեութիւն կա ֆրանկաց ազգի գալու համար, այն էլ իբր
Տրդատի ղորքից (ազատներից) արեւմուտքում մնացած հայերի առաջ-
նորդութեամբ:

Այդ հավատը մնում է մինչև օրս, այժմ էլ նախորդ իմպերիալիստա-
կան պատերազմից հայ ժողովրդի և Հայաստանի մեծ ավերմունքի ժա-
մանակ դեռ կենդանի մնում է հույսն ու հավատը, թե Հայաստանը, ինչ-
պես առասպելական ֆենիքսը, մոխիրների միջից կվերակենդանանա և
կաճի:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

1. Որտեղացի է Ընա:— Այս նշանավոր անձի մասին կենսագրական տեղեկությունները տատանվում են: Այստեղ դենք նախ Վարդան Արեւելցու հաղորդածը¹: «էին և վարդապետք յայնմ ժամանակի՝ Յովհաննէս, որ և Սարկաւագ՝ ի գաւառէն Փառիսոսայ ի քահանայական ազգէ, որոյ յիշատակք ճառագայթիցն փայլին մինչև ցարդ ի բանս իւր և ի նմանէ աշակերտեալսն.— Երեմիա, որ և Անձրեիկ, որ և զամս երեսուն չորակետ եղև, և այնչափ հլու եղեալ վարդապետին իւրոյ, որ ի սաստելն երբեմն, թէ՛ «լուռ լե՛ր», զամս երիս ընդ այլ մարդ ոչ խօսեցաւ, բայց եթէ ընդ վարժիչս [այլ ընթերց. վարժիչն] իւր ի կարիս [վար. ի կարասիս, որ սխալ է].— և Սամուէլ երէց աշխարհի, որ զգաւազանսն յօրինեաց զՔրոնիկոսին՝ Անեցին [այլ ընթ. Սամուէլ երէց Անեցին, որ...].— և նախ քան զսոսա Անանիա, որ զԱռաքեալսն համառօտեաց հրամանաւ կաթողիկոսին Պետրոսի՝ Սանահնեցին: Իսկ Սարկաւագ [այլ ընթ. սուրբ] վարդապետն կացեալ ի ժիր մշակութեան զաւուրս իւր՝ հանգեաւ ի հինգ հարիւր վաթսուն և ութ [ՇԿԸ=568+551=1119. Վենետիկի տպագր. մեջ՝ «հինգ հարիւր ութսուն և ութ=1139] թուին. և ղկնի ամի միոյ՝ լծակիցն իւր Ալաւկայ որդին Դաւիթ, որ Կանոնքն գրեաց դիւրահաս [այլ ընթ. որոյ Կանոնքն է դիւրահաս, որ Կանոնքն էր դիւրահաս].— և Թոքակերայ որդին կոչեցեալ աշակերտ նորին, և այլ արք ճգնաւորք ի յԱղուանս, որպէս Պետրոս Խոնթկայ որդին և Յակոբ սքանչելին... էին և կանայք թագաւորազունք կրօնաւորեալք կուսութեամբ ի Քոբայրն՝ Խորասու և Մարիամ, առ որս գրէր սուրբ վարդապետն Սարկաւագ զգուշական խրատս»:

Ըստ Վարդան Արեւելցու, ուրեմն, Սարկավագ Վարդապետը Փառիսոս գավառից է, քահանայական տոհմից,—ինչպես և գրել ենք վերևում

¹ «Մեծին Վարդանայ Պատմութիւն Տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 159—160: Մեր գործածածն այս է: Վարդան Վարդապետ Մեծն, Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862: Այլև ՀՍՍՀ Մատենադարան, ձեռ. № 1770, էջ 63—64. Ընդօրինակած է 1589 թ. Աստուածատուր գրիչը:

ներա կենսագրութեան մեջ: Սխալ է ասել, թե «Վարդանի ավանդութեան համեմատ անոր հայրն ամուսնացած երեք մըն էր»²: Վարդանն այդպիսի բան չի հայտնել. նա գրում է՝ «Ի քահանայական ազգէ». իսկ մեկը կարող է քահանայական տոհմից լինել նաև իբրև քահանայի թոռ, բայց աշխարհականի որդի:

Սամուել Երեց Անեցին գրում է³. «Ի ՇՀԸ [=578+551=1129] թվին փոխի յաշխարհէս մեծ վարդապետն Սարգիս, որ է ի Փառխոսոյ՝ որդի քահանայի միոյ, և աշակերտ սորա: Երեմիա, որ և յասելն վարդապետին, թէ՛ «Լուռ լե՛ր», զամս Գ [=երիս] լուռ եկաց, ընդ միտս և ընդ աստուծոյ խօսէր, որ և Անձրև կոչեցաւ: Եւ ընկերք սորա՝ տէր Խաչատուր և Գրիգոր և Յովհաննէս և Սամուէլ. ամենեքին սոքա Անեցիք»:

Վարդան Արևելցու և Սամուել Երեցի գրածների բովանդակությունը նույնն է. վերջինիս հիշած «Գրիգորը»՝ առաջինի «Թոքակերայ որդին» է. ավելի են «Խաչատուր» և «Յովհաննէս» անունները: Բայց այս էական չէ: Ինչ որ Վարդանը գրում է «Յովհաննէս Սարկաւագի» մասին, նույնը Սամուելը դնում է Սարգիս անունով «մեծ վարդապետի» համար: Եվ իսկապես եղել է Սարգիս անունով մի հայտնի վարդապետ, քանի որ Սամուելը (էջ 132) հիշում է նրա մահը. «Ի ՇՁԸ [=588+551=1139] թվին ի փէ՛ արեգ ամսոյ շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ քաղաք. և սուրբ վարդապետքն Գրիգոր [=Թոքակերի որդին] և Սարգիս՝ ընկղմեցան, և եկեղեցին Հաղբատայ փուղանի»: Հիմա, ի՞նչպես պիտի բացատրել, որ նույն բովանդակությունը պատմվել է երկու տարբեր անունների վրա: Անհավանական է ենթադրել⁴, թե «Սարկաւագ» անունն արտագրողների ձեռով դարձած լինի «Սարգիս». զի այս նկատմամբ մի մեծ դժվարություն կա: Սամուելը քիչ հետո գրում է. «Ի ՇՀԸ [=578+551=1129] ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս մահուամբ վարդապետն մեծ որ Սարկաւագն կոչիր՝ ի Հաղբատ». և ապա՝ «Ի ՇՁ [=580+551=1131] թվին... ննջեաց յայսմ ամի լուսաւորիչ և սուրբ վարդապետն Դաւիթ Այաւկայ որդի»: Եթե «Սարկաւագ» անունն աղճատմամբ «Սարգիս» դարձած լիներ, ապա այլևս ինչո՞ւ պետք է Սամուելը նրա մահը քիչ հետո երկրորդ անգամ հիշեր⁵: Պետք է ասել և հետևյալը: Կիրակոս Գանձակեցին խո-

2 Հ. Ոսկյան, Հովհաննէս Սարկավագի կյանքը. «Հանդես Ամսօրյա», Վիեննա, 1925, էջ 28:

3 Ս. Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց մինչև ի ներկայս, էջ 128:

4 Այսպես ենթադրում է Հ. Ոսկյան, Հովհ. Սարկավագի կյանքը, «Հանդես Ամսօրյա», Վիեննա, 1925, էջ 28:

5 Սարկավագ վարդապետին վերաբերյալ գլուխ և այս Հավելվածը Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրի» մեջ (Հասարակական գիտություններ, № 1—2, Երևան, 1945, էջ 31—60) և «Առանձին արտատպութեամբ» հրատարակվելուց հետո՝ Պետ. մատենադարանի (Ձեռագրատան) գիտ. աշխատակից Լ. Խաչիկյանը հաղորդեց ինձ հետևյալը. «Սամուել Անեցու 1176 թվին հեղինակի ձեռագրից արտագրված գրչագրում (№ 5619) «Սարգսի» հատվածը չկա. ուստի այն ներմուծված է Պատմության մեջ հետագայում: Սրանից հետևում է, որ»

«սելով երեք «սքանչելի» վարդապետների մասին, որ են Սարկավագ Վարդապետ, Թոքակերի որդի Գրիգոր և Ալավկա որդի Դավիթ, ավելացնում է. «Սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»: Զի հիմնավորված ծանոթութեան մեջ դրած այս բացատրությունը «Յաշխարհէն Գանձակայ» այս է՝ Արցախա, որուն մեկ գավառն ալ է Փառխոս»⁶: Ըստ այսմ առանց այլեւայլության նույնացրած է «աշխարհ Գանձակայ» և Արցախ: Ինչքան էլ քաղաքական սահմանները փոփոխական լինեին այն դարում և Գանձակի ամիրան, ինչպես տեսանք, 1003 թ. գրավել էր Փառխոս գավառի մի մասը, բայց և այնպես Արցախը և ոչ իսկ Փառխոս գավառը չէին կարող կոչվել «աշխարհ Գանձակայ», որ է Գանձակ քաղաքի շուրջն եղած գավառները: Հավանական է կարծել, որ գանձակեցիները նշանավոր վարդապետներին տեղական փառասիրությամբ կապած լինին իրենց կողմերի հետ: Վերջապես՝ պետք է նկատի ունենալ և հետևյալը: Վերջերս հայտնաբերված մի ձեռագրի մեջ, որ հիշվեց Հովհաննես Սարկավագի կենսագրության առթիվ, գրված կա նրա մասին. «Որ իբրև զիմաստուն մեղու՝ բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանգոց գունոց և հոտոց և համոց բերէր ի փաղափ իւր և տեղի սննդեան ի փաղափամայրս Անի, և լի առնէր զտունն ի փարթամութենէ անտի...»⁷: Ընդգծված բառերից կարելի է հետևցնել, որ Սարկավագ Վարդապետն Անեցի է եղել: Բայց նրա ծնողները կարող էին Փառխոս գավառից լինել և Հովհաննեսի մատաղ մանկության ժամանակ Անի տեղափոխված, և Հովհաննեսն այստեղ մեծացած ու սնված, ուստի և Անին նրա համար կարող էր համարվել «քաղաք իւր և տեղի սննդեան»: Այսպիսի եղելությունները ոչ սակավ են:

Այսպիսով դեռ բացատրության կարոտ է մնում Հովհաննես Սարկա-

այն նույնպես կարող է Սարկավագին վերաբերել»:—Ուրիշ խոսքով՝ ներմոծումը եղել է Սարկավագ անվամբ, որ հետո դարձել է Սարգիս: Բայց ներմոծումը կարող է հենց սկզբից Սարգիս անունով եղած լինել»:

6 Հ. Ոսկյան, Հովհ. Սարկավագի կյանքը, «Հանդես Ամսօրյա», էջ 28, ծան.:

7 Այս քաղում եմ վերևում Սարկավագի կենսագրության մեջ հիշված հոդվածից (Պետ. համալս. Գիտ. աշխատություններ, հատ. XIII, Երևան, 1940, էջ 346 և հտն., Աբ. Մովսիսյան, Հայագիր դպրոցի ծագումը և հետագա վիճակը): Հոդվածագիրը, էջ 414, տողատակի չուսանցքում, դրել է հետևյալ ծանոթությունը. «Սարկավագի դպրոցի վերաբերյալ նյութերը վերցված են հիշատակարան «Հարանց վարքից», որը արտագրել է Մաթևոս Երեցը հայոց Պիեթի թվին Անգեղակոթում: Հին ձեռագիրը գրվել է հայոց ՇԸ թվին Հաղպատում»։—«Հին ձեռագիր» բառերով, երևի, պետք է հասկանալ այն գրչագիրը, որից արտագրել է Մաթևոս Երեցը: Դրա գրության թվականը՝ Հայոց ՇԸ=508+551=1059 թ. բացարձակ սխալ է, զուցե արտագրության կամ տպագրության վրիպակ: Այդ թվականին Սարկավագը չէր կարող Անիում անվանի ուսուցիչ լինել, բացի այդ՝ հիշատակագիրը Սարկավագի մասին այնպես է գրում, որ նա արդեն վախճանված պիտի լիներ. «Սա ի մանկական անտի տիոց մինչև ցվեքին ուղղումն հոգայց յերկրորդէն (յերկրէն? Մ. Ա.) ոչ երբեք շղեղալ սայթաքեցոյց երբէք զուշ ոգոյն ի նպատակէ ընթերցման, ուսանելոյ և ուսուցանելոյ...»: Պետք է կարծել, թե ՇԸ թվի տեղ պիտի լինի ՇՂ=590+551=1141, այսինքն Սարկավագի մահից մի 12 տարի հետո:

վագ Վարդապետի որտեղացի լինելը: Այդ կպարզվի միայն այն դեպքում, երբ երևան գան այնպիսի ձեռագրական ընթերցվածներ, կամ այնպիսի նոր գրական հիշատակարաններ, որոնցով կստուգվի նրա ծննդավայրը:

2. Երբ է վախճանվել նա:— Կասկածի տակ է դրված Սարկավագ Վարդապետի և մահվան թվականը, որ է 1129 ըստ Սամուել Երեցի և ըստ Կիրակոս Գանձակեցու: Վարդան Արևելցու ձեռագիրների մի մասի և Մոսկվայի հրատարակության մեջ է ՇԿԸ [=568+551=1119] թվականը, իսկ Վենետիկի տպագրության մեջ՝ «հինգ հարիւր ութսուն և ութ» [=588+551=1139], և ծանոթության մեջ «Հին Օ. ՇԿԸ, որ է հինգ հարիւր վաթսուն և ութ: Այլ ժամանակագիրք՝ ՇՀԸ ասեն, որ է հինգ հարիւր եօթանասուն և ութ [=1129], որ ուղղագոյն թուի» (էջ 121): Հայտնի բանասեր Կ. Կոստանյանցն իր մի հոդվածի մեջ⁸ ընդունում է Վարդանի որոշ ձեռագիրների մեջ եղած 1139 թվականը, և որովհետև թե՛ ըստ Վարդանի և թե՛ ըստ Կիրակոսի մի տարի հետո վախճանվել է Ալավկա որդի Դավիթը, ուրեմն, ըստ Կոստանյանցի, նրա մահն ընկնում է 1140 թվին: Նա այդպես դատում է նկատի ունենալով հետևյալը: Կիրակոս Գանձակեցին Աղվանից կաթողիկոսների մասին գլխի մեջ հիշելով նրանց անուններն ու կաթողիկոսության տարիները՝ էջ 188 գրում է. «և տէր Ստեփանոս՝ ամ մի և կէս, ի տիս պատանեկութեան վախճանեալ ի ՇՁԸ [=588+551=1139] ամի թուականին Հայոց»: Դրանից հետո Կիրակոսը պատմում է, թե Հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսի ժամանակ քսան և հինգ տարի թափուր է մնացել Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը. «Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գէորգեայ, զոր սնուցին, և ուսուցին, և իբրև ի շափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ՝ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոքակերի, և Դաւիթ՝ որդի Ալօկայ, և այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ հայրապետն Հայոց Գրիգորիս... զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս»: Նա ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, հետո՝ կաթողիկոս: Այս կատարվում է նույն 1139 թ., որովհետև սույն տարին սաստիկ երկրաշարժ է լինում, կործանվում է Գանձակ քաղաքը, «և շնորհօքն աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթողիկոսն, բայց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր»⁹: Արդ՝ մի կողմ թողնելով Կ. Կոստանյանցի մի քանի ուրիշ անհիմն ենթադրությունները՝ առնենք միայն հետևյալը: Որովհետև Ալավկա որդի Դավիթը մեկն է 1139 թ. Հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսին թուղթ գրողներից, «հետևաբար նրա մահը չէր կարող հանդիպել 1140 թվից առաջ, պետք է հավանական համարվի Վարդանի ցուցումը, թե Սարկավագ Վարդապետի մահը եղել է 1139 (ՇՁԸ) թվին: Ըստ այսմ՝ Դավթի մահը պատահել է Սարկավագ

⁸ «Ազգագրական հանդես», ԺԴ գիրք, 1906, էջ 105 և հտն. «Դավիթ Ալավկա որդի»:

⁹ Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 188 և հտն., երկրաշարժի մասին նաև էջ 108. այլև Սամուել, էջ 132:

Վարդապետից մի տարի հետո, 1140 թվին»։ Սույն թվականը Դավթի մահվան համար, անշուշտ, Կոստանյանցից առնելով, ընդունում է և Խ. Սամուելյանը¹⁰։ Այս խնդիրը, սակայն, այդպես հեշտ չի լուծվում։

1. Մխալ է ոչ թե Կիրակոսի և ուրիշների հիշած 1129 թվականը, այլ այն տեղեկությունը, թե մանուկ Գագիկի համար թուղթը գրվել է և Դավթ վարդապետի մասնակցությամբ։ Այս դեպքից ավելի քան հարյուր տարի հետո, երբ գրել է Կիրակոսը, ճիշտ հիշողություն պահված չէր լինիլ գանձակեցիների մեջ, նրանք կարող էին՝ չիմանալով թե ե՞րբ է մեռել իրենց նշանավոր հայրենակից Դավթ վարդապետը, սրա անունն էլ կապել հիշված թղթի հետ, և Կիրակոսն այդ գրույցը լսելով՝ այդպես էլ գրի է առել, առանց ուշ դարձնելու, որ ինքն իր գրքի մեջ (էջ 107) Դավթի մահն արդեն դրել էր 1130 թվին, Սարկավագի մահից մի տարի հետո։

2. Կ. Կոստանյանցն այնպես է գրում, իբր թե «Վարդանի ցուցումն» է 1139 թվականը. բայց այս տարեգրի ուրիշ ձեռագիրների մեջ, ինչպես վերևում ասվեց, է 1119 թվականը։ Այդ ցույց է տալիս, որ նրա ձեռագիրների մեջ Սարկավագ Վարդապետի մահվան թվականն աղճատված է։ Այդ կարող էր լինել 1129, ինչպես է՝ Սամուել Անեցու ժամանակագրության և Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ։ Վերևում տեսանք, որ ինչ որ Վարդանը գրում է Սարկավագ Վարդապետի մասին, նույնը Սամուել Անեցին գրում է Սարգիս վարդապետի համար։ Արդ՝ Սամուելն այս վերջինի մահը դնում է 1129 թվին։ Պետք է կարծել, որ Վարդանի մեջ բովանդակության նույնության հետ՝ թվականն էլ նույնն է եղել, որ հետո աղճատվել է։ Այդ հաստատվում է հետևյալով։

3. Ժամանակագիրները, որոնց թվի մեջ և Վարդանը, հորինում են տարեթվերի կարգով։ Նա էջ 154 և հտն. (Մոսկվայի տպագր.) հիշում է 565 (=1116) թվականը, հետո՝ 567 (=1118 թ.), ապա՝ «ի գալ տարոյն», այսինքն հաջորդ տարին, ուրեմն 1119 թվականը։ Այնուհետև նա առանց թվականներ հիշելու պատմում է մի շարք եղելությունների մասին, որոնց թվականները գիտենք այլ աղբյուրներից. այդպիսիք են՝ Վրաց Դավիթ թագավորի տիրելն Անի քաղաքին, որ կատարվել է 1124 թ., Աբխազիայի որդի Փատլունի տիրելը նույն քաղաքին, որ եղել է 1126 թ.։ Ապա Փատլունի մասին մի երկու բան պատմելուց հետո՝ նա խոսում է Սարկավագի և մյուս վարդապետների մասին, այսինքն՝ գրում է այն հատվածը, որ բերվեց վերևում («էին և վարդապետք յայնմ ժամանակի», — որ է Դավիթ թագավորի և Փատլունի ժամանակին), և այդտեղ Սարկավագի մահը դրված է, ըստ որոշ ձեռագիրների, 1119 թ., իսկ ըստ այլ ձեռագրի՝ 1139 թ.։ Արդ՝ այդ երկու թվականներն էլ աղճատված են. պետք է լինի 1129, որովհետև դրանից հետո հիշում է Փատլունի մահը «ի հինգ հարիւր եօթանասուն և ինն [= 1130] թուին», և հետո պատմում

¹⁰ Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, էջ 74։

է դեպքեր՝ հիշելով 1131 թվականը, իսկա՝ Գանձակի երկրաշարժը 1139 թվին, և այսպես շարունակում է կարգով հիշելով 1141, 1145 և այլն: Քանի որ նա պատմում է Փատլունի մասին 1126—1130 թվականների մեջ ընկած դեպքեր, սպասելի էր, որ Սարկավազի մահվան տարին նա դնէր վերջին երկու թվականների միջև, ուրեմն 1129 թվին, և ոչ թե ետ դառնար մինչև 1119 թվականը, կամ թե թուեր առաջ մինչև 1139 թվականը, և ապա դարձյալ ետ դառնար 1130 թվին, Փատլունի մահվանը, և այլն:

4. Կա մի ուրիշ հանգամանք էլ, որ պետք է ուշադրության առնել: Հայոց տոմարի նորոգումը եղել է 1084 թ. Սարկավազ Վարդապետի ձեռով, ուրեմն, եթե նա մեռած լինի 1139 թ., նրա մահից հիսուն և հինգ տարի առաջ: Եթե նա մեռած լինի, դիցուք, խորին ծերության ժամանակ՝ 80—85 տարեկան, տոմարի նորոգման թվականին նա պիտի լիներ 25—30 տարեկան: Բայց նախքան 1084 թվականը պետք է առնվազն մի հինգ տարի միջոց լիներ, երբ մի կողմից՝ Սարկավազ Վարդապետն աշխատեր այդ գործի վրա, և մյուս կողմից՝ մտքերը պատրաստեին այնպիսի մեծ փոփոխությունն ընդունելի անելու համար. որովհետև խնդիրը միայն շարժական տարին անշարժի վերածելը չէր, այլ պետք էր նավասարդի 1-ը փետրվարի 29-ից տանել օգոստոսի 11-ի վրա, և սրբերի տոնակատարության օրերն ըստ այնմ փոփոխության ենթարկել: Արդ՝ 1084 թվականից մի չորս-հինգ տարի առաջ, ըստ վերևի հաշվի, Սարկավազը պիտի լիներ 20—25 տարեկան: Դժվար է ենթադրել, թե այս տարիքի մի երիտասարդ, ինչքան էլ նա ընդունակ լիներ, այնքան մեծ հեղինակություն ունենար, որ կա՛մ իր սեփական նախաձեռնությամբ, կա՛մ ուրիշների հանձնարարությամբ ձեռնարկեր այնպիսի պատասխանատու գործ և գլուխ բերեր այն՝ ընդունելի դարձնելով ուրիշներին¹¹: Իսկ եթե նա վախճանված լինի 1129 թ., ապա ուրեմն 1084 թվից մի հինգ տարի առաջ նա կլիներ 30—35 տարեկան, և այդ տարիքին կարող էր արդեն հեղինակավոր ու ազդեցիկ լինել և ձեռնարկել այդ գործը, այսինքն 1084 թվականից առաջ նախապատրաստել տոմարագիտական հաշիվները: Բայց այս չի նշանակում, հարկավ, թե նա 1084 թվականից հետո էլ չի զբաղվել նույն գործով և այդ մասին գրավոր աշխատանքներ թողել:

Վերջապես՝ 5. Պետք է, նկատի ունենալ և հետևյալը: Սարկավազ Վարդապետի կենսագրության մեջ տեսանք, որ, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդածին, նրան շատ սիրելիս է եղել Վրաց Դավիթ թագավորը (1089—1125 թթ.) և նրա օրհնությունն է խնդրելիս եղել: Նույնը բավական նման ձևով պատմված կա և «Վրաց տարեգրության» («Քարթլիս

¹¹ Թեպետև մեր ժամանակագիրները չեն հիշում, բայց անպայման անհրաժեշտ պիտի լիներ իշխանության հաճություն այդ գործի համար, և հավանորեն այն եղել է Անիում նստող Բարսեղ եպիսկոպոսի կողմից, որ 1081 թ. Հաղպատի վանքում ձեռնադրվել է կաթողիկոս: Հավանորեն այս թվականներին էլ հանձնարարվել է Սարկավազին գլուխ բերել այդ գործը:

ցիտվրեբա»-ի) 12-րդ դարում կատարված հայերեն թարգմանությունը վերջաբանի մեջ, ուր ասված է նաև, թե թագավորը «Նըստէր ընդ նմա և փարէր զպարանոցաւ նորա, և նա ասէր. «Լուծեալ եմ և հոտեալ ի ծերութենէս, ի բաց գնա յինէն, զի մի աշխատ լիցիս»։ Եւ թագաւորն համբուրէր և ասէր. «Անպակաս լիցի հոտս այս յինէն, հայր պատուական»¹²։ Արդ, եթե այդպիսի մի դեպք պատահած լինի,—ինչ որ շատ հավանական է,— այն էլ թեկուզ Վրաց այդ թագավորի վերջին տարում, 1125 թ., այն ժամանակ արդեն Սարկավագ Վարդապետը շատ ծեր պիտի լիներ, մոտավորապես 80—85 տարեկան։ Հիմա, եթե նա վախճանված լինի 1139 թ., ուրեմն այդ դեպքից (1125 թվից) հետո 14 տարի էլ պիտի ապրած լինի և մեռած 94—99 տարեկան հասակում, ինչ որ հավանական է, քանի որ նա 1129 թ. արդեն,—եթե ոչ սրանից առաջ,— «ծերությունից լուծված և հոտած» է եղել։

Հիշված բոլոր պարագաներն ապացույց են, որ Սարկավագ Վարդապետը վախճանված է 1129 թ. և ոչ թե 1139-ին։

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Զ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ԲԱՐԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Խաչատուր Կեչառեցու բարաոնություններից հետո՝ գրեթե բոլոր ձեռագիրների մեջ կա այս հիշատակարանը. «Որք լսէք զաղիողորմ բարաոնութիւնս զյարմարող սորա [այլ ընթերցված՝ «սորին»] զխաչատուր Կեչառեցիս յիշեցէք ի Քրիստոս տէր մեր»։ Ոչ մի հիմք չկա կեղծ համարելու այս հիշատակարանը։ Խաչատուր Կեչառեցին շատ պարզ կերպով իրեն անվանում է բարաոնությունների հեղինակ։ Բայց չնայելով դրան՝ Հ. Տաշյանը² մի շարք խղճուկ պատճառաբանություններով ճշգրտում է ցույց տալու հակառակը, որպեսզի վերջը դրանց հեղինակ համարի «Ալեքսանդրի Պատմության» հայ թարգմանչին, որ է, ըստ նրա կարծիքի, Մ. Խորենացին։ Տեսնենք նրա փաստարկումները։

Առաջ ի եմ՝ նա ընդգծելով «զյարմարող սորա» բառերը՝ գրում է, թե դրանով «չի կարող հասկացվել բարաոնությունների հորինումը. ապա թե ոչ գոնե «զյարմարող սոցա» պետք էր ըսուիլ»։ Նախ՝ «յարմարել» բառն ինքը Կեչառեցին ուրիշ տեղ էլ գործածել է «հորինել» բառի իմաստով։ Ալեքսանդրի և Քրիստոսի համար արած իր 18 բարաոնություններից հետո՝ նա հիշատակարանի մեջ գրում է. «Ընթեռնելով զսա [այսինքն

¹² Տե՛ս Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Հովհաննես Սարկավագ վարդապետ հաղթատացու «Վասն շարժման և սասանութեան երկրի», «Տեղեկագիր» ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկ. ֆիլ. № 1, 1943, էջ 75։

¹ «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ», Վենետիկ, 1842, էջ 189—195։ Տե՛ս և «Հիշատակարանը», էջ 195, ծան.։

² Հ. Տաշյան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 106—111։

18 բարառնությունները], յիշմամբ արժանի լիցի ի ձէնջ հաշատուր Կե-
շառուեցի. զի ի յարմարումն սակաւ բանիցս [այսինքն 18 բարառնու-
թյունները] և գրչութիւն գրոցս հաւատով աշխատեցայ: Ահա մի ուրիշ
օրինակ ևս. «Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զիարդ յարմարեցից զողբերգութիւնս»³,
գրում է Մ. Խորենացին, «հարմարել» բայը «յօրինել» բառի նշանակու-
թյամբ: Այսպես և ուրիշները: Եվ ինչո՞ւ չպիտի նույն Կեշառեցին նույն
բառը գործածեր նաև իր բարառնությունների համար:

Ապա՝ գալով «սորա» բառի եզակի ձևին, Հ. Տաշյանը, եթե ուզենար,
շատ հեշտությամբ կբացատրեր, թե «սոցա» ձևն աղճատումով դարձել է
«սորա», մանավանդ որ այս դերանվան անունը՝ «զբարառնութիւնս»
կարող էր արտագրողից հասկացվել եզակի՝ իբրև «այս բարառնությու-
նը»: Բայց կարիք էլ չկա աղճատման դիմելու. նույն Կեշառեցին, ինչպես
վերևում բերած ցիտատից կարելի է տեսնել, իր 18 բարառնությունների
համար, որ հոգնակի ձևով անվանում է «բանք», գրել է եզակի ձևով
«զսա» դերանունը, և ոչ «զսոսա»:

Երկրորդ՝ Տաշյանը առանց հիմքի հայտնում է, թե Կեշառեցին
«զյարմարող սորա» բառերի տակ «անշուշտ կհասկանա միայն Կալիս-
թենյա օրինակությունը [=արտագրությունը]՝ բարառնությանց և յուր
հորինած Հառաջաբանին և Վերջաբանության հետ ի միասին», այսինքն
ամբողջ գիրքը: Վիեննայի բանասերը մոռանում է, որ այդպես հասկա-
նալու համար Կեշառեցին «գիրք» կարդացողներին պիտի դիմեր և գրեր
«Որք ընթեռնուք գգիրս», և ոչ թե գրեր՝ «Որք լսէք զաղիողորմ բարառ-
նութիւնս»:

Երրորդ՝ «Կեշառուեցվո խեղճ ու ռամիկ [ընդգծումը հեղինակինն
է] լեզվին քով բարառնությանց լեզուն շատ ու շատ բարձր է, մանավանդ
վերջին չորրորդ բարառնության մեջ», — գրում է Տաշյանը, և հետո ավե-
լացնում. «Որպեսզի հախուռն չերևա լեզվի և ոճո կողմանի առյալ մեր
դատաստանը՝ դնենք հոս պատառիկ մը միայն երկու գրությանց, որ ա-
մեն տեսական համեմատութենեն ավելի պարզ կցուցնեն իրը»: Եվ նա
բերում է հետևյալները, ընդգծելով որոշ բառեր:

Նշիար իսաշատոյ Ոտանաւորներէն.

«Ասաց մատրուտակ գինոյն
Որ զկրթղայս ի ձեռս է առեր.
Առէ՛ք րմպեցէ՛ք զգինիս
Ու հերիք արէ՛ք զըրուցել.
Յերկար ճանապարհ ունիս
Գնալու, ես անհոգացել⁴.

3 Մ. Խորենացի, Գիրք Երրորդ, ԿԸ «Ողբի» մեջ:

4 Տաշյանը տպագրել է «գնալ ու ևս անհոգացել»: Ուղղել եմ ըստ իմաստին և ըստ
ստանալորի չափին: «Ես անհոգացել» միջին հայերենում նշանակում է՝ «անհոգացել ես»:

Զայս տիկնոջ մըտօքն
Որ վախէր ըզնա⁵ սպանանել»:

Նշխար Դ. բարառնութեան.

«Զայս ասելով ի յողջ շարժին, պատառն զսլատմուճան, ներկ(ան)եռ արեամբ զերեսս, փետտեն զհերս վարսից, ճողեն զմօրուս իւրեանց, հող զգլխով արկանեն, տան զերեսս միգախառն մոխրի, հնչեն զգալարափողս... զաշխարանն այսպէս հրատարակեն. Տէր արքայ, այսքան ժամանակս աշխատ եղաք ի գործ պատերազմի, ծովակուրս և գազանաբեկ լինելով», և այլն, և այլն:

Այս կտորները ոչ մի բան «պարզ» չեն ցույց տալիս, բայց եթե նրանց ցիտողի պարզամտությունը գրական և լեզվական խնդիրների նկատմամբ, եթե ոչ ավելին: Տաշյանը կարծում է, թե Կեչառեցին 13-րդ դարում չէր կարող հին գրական լեզվով հորինել, այլ միմիայն «խեղճ ու ռամիկ» լեզվով. իսկ ինքը, Տաշյանը 19-րդ դարում կարող էր և գրաբար հորինել և աշխարհաբար. նույնպես և Ա. Բագրատունին կարող էր հին լեզվով «Հայկ Դիւցազն» քերթել, իսկ «Տարերք քերականութեան» գրքի մեջ ասել՝ «ասանկ ալ կըլլայ, անանկ ալ», և այլն, և այլն:

Այսպես և շատ ուրիշ գրողներ: Եթե այդպես դեմ ու դեմ դնենք նույն հեղինակների գրաբար և աշխարհաբար լեզուներով հորինած երկերը, շատ շատերի համար պիտի ասենք, թե գրաբար հորինածները նրանցը չեն, օրինակ՝ «Հայկ Դիւցազնը» Բագրատունու գործը չպիտի համարվի: Տաշյանն այդպիսի «հախուռն» փաստարկումն է արել, երևի չիմանալով, որ 13-րդ դարում բանաստեղծությունների, առանձնապէս հայրենիների համար, արդեն իշխող էր մեր միջին հայերենը, որ Մխիթարյաններն անվանում են «ռամկորեն»: Եվ Կեչառեցին իր վերևում բերված կաֆան հորինել է միջին հայերեն լեզվով, իսկ «բարառնությունները» նա հարմարել է հին հայերենով: Եվ այլապես էլ չէր կարող լինել, քանի որ այդ տիպի երկերի—ճառերի, ներբողյանների և նմանների համար ընդունված չի եղել միջին հայերենի կիրառությունը: Այդպես վարվել են նույն դարերում և ուրիշները, ինչպես Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ): Ապա՝ Տաշյանը Դ. բարառնությունից իր բերած կտորի համար գրում է, թե «Ե դարու գոնե վերջին կիսուն [ընդգծումը հեղինակինն է] լեզվի դրոշմը յուր վրան կկրեն»: Եվ այսքան. պետք է հավատանք: Ի՞նչ կա նրա բերած այն պարզ ու համառոտ նախադասությունների մեջ, որ ամեն վարժ գրաբար գրողի գրչի տակից դուրս չգան նմանները, այն էլ 13-րդ դարում մի գովված «շնորհազարդ» հոետորի: Տաշյանը դրանց հետ բաղդատելու համար պիտի բերեր ոչ թե Կեչառեցու միջին հայերենով հորինած հայրենը, այլ գոնե նրա գրաբար նախադասությունն ու վերջաբանությունը, և այն ժամանակ կերևար, որ մեր այս բանաստեղծը կոկ գրա-

⁵ Տպված է «զնա», ուղղում եմ ըստ չափին «ըզնա»:

բար գրել գիտեր, ճարտասանական գրվածքների մեջ, անշուշտ, ավելի գեղեցիկ ոճով: Նրա «Նախադրութեան» մեջ գտնում ենք նաև հետևյալ նույնիսկ ոչ սովորական ձևը՝ «վայել է արքայից և զօրապետաց իմաստուն և հաճախելու լինել», մի հոլովական կիրառություն, որ կա նաև բարառնությունից Տաշյանի ցիտած կտորի մեջ ևս՝ «աշխատ եղաք ի գործ պատերազմի՝ ծովակուրս և զազանաբեկ լինելով»:

Չորրորդ՝ իբրև մի ապացույց դնում է Տաշյանը և հետևյալը. «Խաչատուր ըստ բավականի գիտե յուր գրութեանց արժեքը, ուստի միշտ կշանա արդարացնել յուր գրվածքները՝ «սակալ բան», «զԿեչառեցիս տկար արարէք յիշման զիս արժան», «այսպէս և դու առ ի մտի, ծոյլ և ծանակ Կեչառեցի» և նման բացատրութեամբք. և այսպես դժվարաւ կրնար բարառնութեանց համար՝ եթե յուր գործքն էին՝ ըսել թե «Որք լսէք զաղիոնդորմ բարառնութիւնս՝ զանոնք այսպէս գովութեամբ յիշելով»:— Տաշյանի այս խոսքերը հերքելու կարիք չկար. զի «դժվարաւ կրնար» ասելով չի մերժվում այն, որ Կեչառեցին կարող էր իր բարառնութեանները բնորոշել «աղիոնդորմ» բառով: Ամեն հեղինակ էլ կարող է իր մի աշխատութեան համար այս կարծիքը հայտնել, մի ուրիշ աշխատութեան համար՝ այն: Դարձյալ՝ եթե նա «ըստ բավականի գիտեր յուր գրութեանց արժեքը» և ըստ իր գիտցածի բնորոշել էր իր ուրիշ երկերը և իրեն՝ «սակալ», «տկար», «ծոյլ և ծանակ» բառերով, ապա նա «ըստ բավականի» գիտեր և իր բարառնութեանների արժեքը, որոնք իրոք «աղիոնդորմ» ողբեր են իրենց բովանդակութեամբ, և նա կարող էր այդ «աղիոնդորմ» բառով որակել այդ ողբերը:

Ավելորդ չէ նկատել և հետևյալը: Երբ Կեչառեցին իր 18 բարառնութեաններն Ալեքսանդրի և Քրիստոսի կյանքի վերաբերմամբ՝ անվանում է «սակալ բանք», կամ մի տեղ հիշատակարանի մեջ իրեն համար գործածում է «տկար» բառը,— թեկուզ նկատմամբ իր ոտանավորների,— ինչ որ հավաստի համարելու հիմք չկա,— այդ մի հիմք չէ ասելու, թե նա «միշտ կշանայ արդարացնել իր գրածները»: Հետաքրքիր է, թե ո՞ր դեպքում է Կեչառեցին իրեն անվանում «ծոյլ և ծանակ»: Երբ Ալեքսանդրը տեսնում է ոչ շատ լայն Սկամանդրոս գետը՝ որի վրայով ցատկել է Աքիլլեսն, ըստ Իլիականի, նա Աքիլլեսի արածը մեծ բան չի համարում, և երանի է տալիս Աքիլլեսին, որ արժանացել է Հոմերոսի գովքին: Այն ժամանակ մի քերթող ասում է նրան. «Ալեքսանդր, քան զՀոմերոս... լաւ ևս գրեսցուք մեք զարարս քո»: Ալեքսանդրը պատասխանում է նրան՝ «Ըղձալի է ինձ ի Հոմերոսի պատմութեանն Թերսիտէս գոլ, քան ի ձերդ՝ Աքիլլեսս»⁶:— Կեչառեցին «Ալեքսանդրի Պատմութեան» այս կտորի առթիվ գրել է.

Ոչ հիանայ ընդ վազն արի
Քաջազնաբար յափըն գետի,

⁶ «Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացոյ», էջ 60 և հտն.:

Այլ զներբողեան Հոմերոսի,
Բաղկացական բան գովեստի:
Այսպէս և դու՛ առ ի մտի,
Ծոյլ և ծանակ Կեչառեցի:

Առաջին շորս տողի մեջ ամփոփ դրված է Կալիսթենեսի պատմածը. հետո մեր բանաստեղծն ավելացրել է վերջին երկու տողը: Ի՞նչ է այս երկու տողի իմաստը:— Անսլացման այն, որ ինքն էլ չպիտի զարմանա Աքիլլեսի ցատկելու (վազն) վրա, այլ Հոմերոսի ներբողի, գովեստի վրա: Ապա թե Ալեքսանդրի ծաղրն իր արարքները գովել ցանկացող քերթողի վերաբերմամբ՝ համեմատութեամբ Հոմերոսի գործի՝ վերաբերում է նաև իրեն՝ Կեչառեցուն, որ ոտանավորներ է գրում Ալեքսանդրի գործերի վրա: Պարզ է, որ Կեչառեցին մեծ կարծիք չունի իր քերթվածների վերաբերմամբ. բայց այսպես «ծաղ՛ ու ծանակ» է համարում իրեն՝ համեմատութեամբ Հոմերոսի,— որին հավասարվելը երբեք չէր էլ անցել նրա մտքից:

Հ ի ն գ ե ո ռ դ՝ Տաշյանը բերում է և հետևյալն իբրև ապացույց իր կարծիքի համար. «Լալ կճանչնանք դարձյալ զԽաչատուր, որ այնպես «անվայելուչ» կգտներ «հեթանոսական» գրվածքները, որ այսպիսի գիրք մը գրելու համար թողություն խնդրելու պետք կտեսներ. մինչ բարաոնութեանց հեղինակը՝ հարմար կամ անհարմար՝ հեթանոսական դիցաբանութեան հաճախ՝ նաև ոչ ճիշտ՝ ակնարկներով ճոխացնել կ'ուզե յուր գրչությունը... նման բացատրությունը... Կեչառեցվո գրչեն դժվարավ կրնային ելնել»: «Դժվարավ կրնային» խոսքով, հարկավ, չի ժխտում, որ «կրնային ելնել»: Բայց ուրիշ բաներ էլ տեսնենք: Նախ՝ Տաշյանը չի բերում և իր ուսումնասիրութեան մեջ էլ չի բերած, թե Կեչառեցին ո՛ր դեպքում ո՛ր տողերով ներողություն է խնդրել «Ալեքսանդրի Պատմութեան» գիրքը գրելու համար: Այդպիսի բան չկա: Ընդհակառակն, նա, Կեչառեցին, այդ գրքին մեծ արժեք և կարևորություն է տվել, որ արտագրել է անձամբ, ինչպես հիշատակարանի մեջ հայտնում է. «Գրեցի իմով ձեռամբս սակս աւղտի ինձ և այլ համբակաց, որք կամին աւգտիլ յԱղեքսանդրէ»: Նա այնքան մեծ նշանակություն է տվել այդ գրքին, որ կաֆաներ է հորինել. դրա համար Ալեքսանդրի գործերը համեմատել է Քրիստոսի «տնօրինականների» հետ և այս արել է հավատալով իր գործին:

Ապա՝ Կեչառեցին, ինչպես տեսել ենք, Ալեքսանդրի Պատմութեան մեջ գտել է նաև շատ սնոտի կարծիքներ ու խաբեություն. բայց այդ մի պատճառ չէր կարող լինել, որ նա բարաոնությունների մեջ հեթանոսական բան չդներ: Որ նա իր այդ գործի մեջ արել է հեթանոսական դիցա-

7 «Ծաղ ու ծանակ» [= ծաղածանակ] հավանորեն աղճատմամբ դարձել է «ծուլ ու ծանակ»:

բանության ակնարկներ, այդ ցույց է տալիս նրա բարձր հասկացությունը գրական արվեստի մասին:

Նա, ինչպես վերևում բնորոշեցի, «ողբասացներին իրենց խոսքն ասել է տալիս իրենց դարին և հավատալիքներին համեմատ, ինչպես մեր օրով վարվում են պատմական վեպեր գրողները»: Մի բան խառնում է Տաշյանը. այլ բան է, եթե քրիստոնյա Կեչառեցին իր կողմից իր անձնական քնարերգության մեջ գործածեր հեթանոսական ակնարկները,— ինչպես արել են հաճախ կեղծ կլասիկ գրողները, նույնիսկ մեր գրականության մեջ,— այլ բան է, երբ այդ կիրառել է նա հեթանոս հերոսների կողմից, նրանց բերանից ընդամենը վեց անգամ, այն էլ մեծ մասամբ առնելով հերոսների կյանքից այն, ինչ որ կա «Ալեքսանդրի Պատմության մեջ»: Տաշյանը չի կարող ասել օրինակ, թե Մովսես խորենացին բարեպաշտ քրիստոնյա չի եղել և հավատում էր հեթանոսական աստվածներին. բայց ահա մեր այդ Պատմագիրն իր հորինած նամակի մեջ, որ իբր Վաղարշակն է ուղղել Արշակին, սրա համար գրում է՝ «որոյ անձն և պատկեր... մեր աստուածոց» (Խոր., Ա. 9): Ահա և թե ինչպես է սկսում նա մի ուրիշ թուղթ. «Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Ինաքայ, Արամազդայ որդի, և ճակատագրեալ յանմահութիւն...» (Խոր., Գ. 15), կամ մի երրորդ թուղթ. «Մազդեզանց քաջ և բարձակից արեգական Շապուհ արքայից արքայ» (Խոր., Գ. 17): Այսպես և շատ բնական է, երբ Աղեքսանդրը մահամերձ ողբում է իրեն՝ ասելով. «Կարծես առեալ եղջիւրօք անմահ կալ մնալ իբր թէ յԱմոնէ կամ յԱրամազդայ հելլենական նուագօք ի Կրանոսէ և յԸռայէ սերեալ ազգաբանութեամբ, և այժմ յիմարեալ անճողողարելի ի մահուանէ», կամ երբ ասում է. «Ոտք իմ սրընթաց իբր զգարշապարս յուշկապարակոց օդապարիկ լինելով իբր զՔսէներբա և Պագիսոս, արդ վրիպեալ կապեալ ի մետաղս մահճաց»: Այսպես և երբ նա հիշում է իր ուսանելն «ի մայրն իմաստութեան առ Աթենայ իսկուհւոյն». կամ երբ Ողոմպիադան ողբալով ասում է ակնարկելով իր հղացմանը «եգիպտական մարգարէն ազդեաց ինձ զգալն Ամոնայ», նույնպես և «Այժմ պիտոյ է ինձ տապարն Հեփեստոսի առ ի հերձանել զգլուխ ծնողիս Աթենայ», կամ երբ Հոռքսիանեն լալով դիմում էր Ալեքսանդրին ասելով. «Որպէս հանդերձեալ ես յաստուածոցն խառնիլ երամս, այսպէս և զիս արա քեզ գերեզմանակից և մահակից»: Կեչառեցին հո չէ՞ր կարող այն հեթանոս ողբացողներին հիշել տալ քրիստոնեական աստուծուն կամ սրբերին, կամ Ալեքսանդրին ասել տար, թե «իմ ոտները որ սրընթաց էին ինչպես արագահաս սուրբ Սարգսի ճերմակ ձիունը...»: Այսպես, եթե սակավաթիվ հեթանոսական ակնարկները մի բան ապացուցում են, այդ ոչ թե այն է, թե բարառնությունների հեղինակը Կեչառեցին չի կարող լինել, այլ այն, որ մեր «շնորհօք ծաղկեալ» հոգևորը հմուտ է եղել իր արվեստին:

Վերջապես բնավ արժեք չունի այն, թե բարառնությունների համար էլ «նմանողական ոտանավոր» են հորինել ուրիշները Կեչառեցուց հետո:

և կամ այն, թե մի ձեռագրի լուսանցագրությունը... Բ բարառնությունն նմանողությամբ շինված... ոտանավորը «Կեչառեցու անվամբ կը հիշե հորինված»: Նախ մյուս ձեռագիրների մեջ այդ չկա, իսկ մի ձեռագրի մեջ էլ այդ ոտանավորը Գրիգոր Աղթամարցուն է վերագրված⁸: Ապա՝ որ կաֆաների հեղինակների անունները իրար հետ շփոթված են, այդ ինքը Տաշյանը լավ ցույց է տվել: Եվ երկրորդ՝ դիցուք թե մի ձեռագրի լուսանցագրության հաղորդումը ստույգ իրականություն է, և Կեչառեցին ինքը «Բ բարառնության նմանողությամբ» մի ոտանավոր է հորինել («նմանողությունը» Տաշյանը չի պարզում), այդ ոչինչ ու ոչինչ չի ապացուցում: Մի՞թե նորանշան մի երևույթ է, որ բանաստեղծները, նույնիսկ մեծ բանաստեղծները, երբեմն հորինում են թե՛ իրենց մի երկի «նմանողությամբ» և թե՛ նույն նյութը երկու երեք անգամ են բանեցնում, կամ առաջ հորինում են արձակ, հետո նույնը՝ ոտանավորով:

Այսպես ուրեմն, Հ. Տաշյանը ոչ մի կերպ չի ապացուցել, թե կեղծ է բարառնությունների հիշատակարանը և դրանց հեղինակը Խաչատուր Կեչառեցին չէ: Մենք իրավունք չունենք մեր նշանավոր հոետորին զրկելու իր սեփականությունից: Այլ բան է, եթե փաստեր լինեին, հիմնավոր և համոզիչ:

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ՖՐԻԿԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

1. Թվականներ:— Ֆրիկի կենսագրության միակ աղբյուրը նրա բանաստեղծություններն են: «Ընդդեմ ֆալաբին» քերթվածի մեջ՝ կան հետևյալ տողերը.

Հիմիկ դըժարեց բաներս.

Որ թաթարն եղաւ թագաւոր:

Պարզ է, որ բանաստեղծն ապրել է թաթարական իշխանության որով, այն էլ սրա առաջին շրջանում, երբ դեռ չէր մոռացվել նախորդ Զաքարյան իշխանության բարի հիշողությունը: Նա վերոհիշյալ բանաստեղծության մեջ մարդու բախտի անկայունության համար իբրև օրինակ բերում է հետևյալը.

Սահիպ Դիւանին ասենք,

Որ մըլքեց զերկիր նա բոլոր.

Հանցեղ սիասաթ² ունէր,

⁸ Հ. Տաշյան, Ուսումն. Ստոյն Կալ., էջ 108:

¹ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, էջ 216 և հտն., «նորին Ֆրկանն ասացեալ բան պիտանի»:

² Տվված է «սիսաթ», «խոնարայք», պետք է ուղղել «սիսաթ», «խանորայք»:

Որ շունէր ոչ ոք թագաւոր.
Զինչ որ խանորայք կային
Յափն ունէր զինչ ըզմի խընձոր.
Ֆալաքն երբ ի սիրտ ելաւ,
Նա արար զինչ երկու կտոր:

Արդեն ցույց է տրված³, որ այս Սահիպ Դիվանին նույն անձն է, որին հիշում է և Ստ. Օրբելյանը՝ ասելով, թե Սյունիքի իշխան Սմբատը «ինքն իշխէր ամենայն իշխանութեանց աւագին: Եւ տալ զգուստր նորա զԽոշաքն ի կնութիւն մեծ խօջային Սահիպ Դիւանին, որ ունէր ի բոլին գամենայն աշխարհս տէրութեան Ապաղայ ղանին... և նա էր դիւանի գլուխ: Ի վերակացու ամենայնին. և էր այս յՂ18 [=718+551=1269] թուին»⁴. Նա անցնում է մահմեդական դարձած Ահմադ ղանի կողմը և, ինչպես բերել ենք վերևում («Թաթարական իշխանությունը 13-րդ դարում» պարագրաֆի մեջ), սպանվում է այս ղանի և նրա համախոհների հետ 1286 թ., երբ իշխանները թագավորեցնում են Ապաղայի որդի Արղունին⁵: Ըստ այսմ Ֆրիկի «Ընդդէմ ֆալաքին» բանաստեղծությունը քանի որ սրա մեջ հիշատակվում է Սահիպ Դիվանի խոջայի անկումը, հորինված է ոչ առաջ, քան 1286 թվականը, հավանորեն հենց այս թվականին կատարված դեպքի թարմ ազդեցությամբ տակ:

Այս միևնույն քերթվածի մեջ Ֆալաքը բարկացած՝ ասում է հեղինակին. «Մի՛ հաջել, անգէտ ալևոր»: «Ալևոր» նշանակում է՝ սպիտակ մազեր, սպիտակած միրուք ունեցող, շուրջ 50 տարեկան, ինչպես սովորաբար ընդունում են⁶, երկրորդաբար նաև՝ ծեր: Արդ՝ քանի որ Ֆրիկը 1286 թ. հիշվում է իբրև ալևոր, շուրջ 50-ամյա, հետևաբար նա ծնված պիտի լինի շուրջ 1236 թվականին: Այս հավանական է դառնում և հետևյալով:

Ներքևում քիչ հետո կտեսնենք, որ Ֆրիկի «Վասն Արղուն ղանին և Բուղային» քերթվածը հորինված է 1289 թվականից ոչ առաջ և հավա-

3 «Արարատ», 1918, էջ 181, 192—194. վերևում հիշված հոդվածը՝ «Մոռաց. մի հայ երգիչ» Տիրայր եպս.-ի: Սրանից օգտվել է, առանց անունը հիշելու, նաև Մ. Մկրյանը, «Ֆրիկի ստեղծագործությունը», տե՛ս Ֆրիկ, «Բանաստեղծ.», էջ 6:

4 Ստ. Օրբելյան, Պատմ. նահ. Սիս., էջ 418 և հտն.:

5 Стенли Лэн-Пуль, Мусульманские династии. СПб., 1899, էջ 132. Արղունի թագավորության սկիզբը գրված է 1284 թ.: Բայց ստույգ պիտի համարել Օրբելյանին, որ ոչ միայն ժամանակակից է, այլև մոտիկ ծանոթ է եղելություններին:

6 Այսպես, օրինակ, հին գրողներից Գրիգոր Տաթևացին մարդու հասակի համար վեց շրջան՝ երեխայ, մանուկ, պատանեակ, երիտասարդ, ծեր և զառամացեալ՝ դնելուց հետո, ավելացնում է մի ուրիշ կերպ բաժանումն. «Եւ դարձեալ հասակ մարդոյ շորիցս ունի զփոփոխումն. այսինքն՝ ի մանկութիւն, երիտասարդութիւն, յալևորութիւն և ծերութիւն»: Քառասուն և վեց (նՁ) տարիքի համար ասում է. «Աստ տիրէ ալիք և սկիզբն լինի ծերութեան»: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կոստանդնուպոլիս, ի թիւն Հայոց ՌՃԻԸ [=1178+551=1729], էջ ՄԿԵ=265:

նորեն սույն թվականին: Այդ բանքի մեջ բանաստեղծը խոսում է, ինչպես տեսել ենք, թաթարական հարստահարիչ իշխանություն — «մասասի» և «մասասչիների» մասին և ասում է.

Աւուրքս անցաւ հետ մասասիս,
Եզըր շըկայ, հուն շերեին:

Այս տողերը բառացի նշանակում են՝ «օրերս անցան [=կյանքս անցաւ] այս մասասի հետ, որի վերջը չկա, ծայրը չի երևում»: «Մասաս» բառն, ինչպես տեսել ենք, վերաբերում է թաթարական կեղեքիչ իշխանությանը: Երբ բանաստեղծն ասում է, թե օրերս անցան, կյանքս անցավ այս «մասասի» հետ, այդ պարզապես նշանակում է, որ նա ծնվել է կամ, ինչպես ժողովուրդն ասում է, աչք է բացել «մասասի» հետ: Արդ՝ թաթարական արշավանքն ի Հայաստան եղել է առաջին անգամ 1236 թ., հետևաբար և նա ծնվել է շուրջ 1236 թ. և 1286 թվականին եղել է շուրջ 50 տարեկան, իսկ 1289 թ. շուրջ 53 տարեկան:

Պատմական եղելությունը, որով ստույգ որոշվում է «Վասն Արղուն դանին և Բուղային» քերթվածի գրության, հետևաբար և բանաստեղծի ապրած ժամանակը, հետևյալն է: Ստ. Օրբելյանի «Ողբ»-ի մասին խոսելիս, «Թաթարական իշխանությունը 13-րդ դարում» պարագրաֆի մեջ տեսանք, որ մահմեդականության հարած Ահմադ դանի և քրիստոնյաների վրա հենվող Արղուն դանի կուլի մեջ 1286 թ. վրաց թագավորը և հայոց իշխան Տարսայիճը Արղունի կուսակից էին, և սրա ձեռով առաջ էր եկել Հայաստանի քաղաքական միությունը: Երեք տարի հետո դավադրություն են սարքում Արղուն դանի դեմ: Ստեփաննոս Օրբելյանը (էջ 430) պատմում է, թե «Երկպառակեցան զօրքն դան Արղունին. և անկաւ շփոթումն մեծ ի մէջ մեծամեծացն գլխաւորաց, և հանին բազում արեան ճապաղիս. զի կալաւ Արղունն զմեծ զօրավարն զԲուղայ Չինֆաւն, որ կոչի աւագաց աւագ կամ տէրանց տէր, և եսպան զնա, զի խորհուրդ նենգութեան էին խորհեալ նմա. ընդ նմա և զամենայն համախոհս նորին՝ զՂազանն և զԹուխլուխ հազարապետն, զԱրուխն, զԱւճանն և այլ բազումս»: Այդ ժամանակ, 1289 թ., զրպարտելով սպանում են և վրաց Դեմետր թագավորին: Դրանով չի ոչնչանում դավադրությունն Արղունի դեմ: Ինչպես հետո նույն Օրբելյանը (էջ 467 և հտն.) գրում է, Արղուն դանը 1291 թ. իր սիրած հարձից թունավորվելով մեռնում է: «Որ և ի մահուան նորա լինի կոտորուած բազում մեծամեծ աւագանւոյն՝ Խօջանին որ էր գանձապետ արքային, և Սուլտանին որ էր ի վերայ կերակրոցի և ըմպելեացն. և Չիշուին և Արղուդանին որք էին ի վերայ դատաստանացն, և մեծ դիւանին Սաղադալին՝ բարեբարոյ Չհտին որ էր ի վերայ ամենայն հարկաց աշխարհի»: Այս անգամ էլ սպանվում են Արղունի մարդիկը:

Անդ, ինչպես արդեն ցույց է տրված⁷, Ֆրիկի «Վասն Արղուն ղանին և Բուղային» քերթվածը հորինված է Արղունի դեմ կազմակերպված առաջին դավադրության մասին, որ տեղի է ունեցել 1289 թ.։ Ապա ուրեմն այս երկը գրված պիտի լինի ոչ առաջ քան 1289 թվականը, և ոչ թե (գուցե վրիպակով) «ոչ առաջ քան 1282 թվականը»⁸։ Ապա ընդունելի կարելի չէ համարել և այն, թե Ֆրիկի տվյալ քերթվածի մեջ իբր երևում են Արղուն ղանի մահվան ժամանակ կատարված դեպքերն ևս, «այն է մինչև 1291 թվականի վերջը»⁹ կամ թե հետևյալը, որ ասված է առանց որևէ հիմնավորման, հետևելով նախորդին. «Վասն Արղուն ղանին և Բուղային» ոտանավորում Ֆրիկը, Բուղայի ապստամբությունից հետո, նկարագրում է մի քանի դեպքեր ևս, որոնք կատարվել են 1291 թվին։ Այսպիսով Ֆրիկի այս ոտանավորը չէր կարող 1291 թվից առաջ գրված լինել։ Մյուս կողմից՝ էլ այն չէր կարող 1295 թվից հետո գրված լինել...»¹⁰։ Ուրեմն իբր 1291 և 1295 թվականների մեջ է գրված այն։ Բերված երկրորդ ասացվածի վերջին մասը, որ վերաբերում է 1295 թվականին, կարևորություն չունի. որովհետև թե որոնք են այն «մի քանի դեպքերը», որ իբր կատարված են 1291 թ., այդ մասին ոչ մի խոսք։

Որ Ֆրիկի այս բանաստեղծությունը վերաբերում է Արղուն ղանի դեմ 1289 թ. կազմակերպված դավադրությանը, այդ շատ պարզ է։ Քերթվածի մեջ հիշված եղելություններն և անունները միայն բավական են ապացուցելու այդ։ Թե՛ Ֆրիկի քերթվածի և թե՛ Օրբելյանի Պատմության մեջ դավադրության պարագլուխն է Չինքսան Բուղան, որ կամեցել է «եննգել» Արղունին, կամ, ինչպես Օրբելյանը գրում է, «խորհուրդ նենգութեան էին [էր?] խորհնալ նմա»։ Ֆրիկը Բուղայի համախոհներից հիշում է Արուխին, նույնը կա նաև Օրբելյանի Պատմության մեջ։ Ըստ Ֆրիկի՝ դավադրությունն իմանում է Սուլթան Աղան, որին հիշում է Օրբելյանը իբրև Արղունի հավատարիմներից մեկը։ Վերջապես երկուսի մեջ էլ հիշվում է Արղունի բարեկամ Սադաղալ(ին), որ Արղուն ղանի կու-

7 «Արարատ» ամսագիր, 1918, էջ 182 և հտն., Տիրայր Եպս., Մոռացված մի հայ երգիչ։ Այլև Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, 1941, էջ 6 և հտն., Մ. Մկրյան, Ֆրիկի ստեղծագործությունը։ Այս երկրորդն օգտված է առաջինից՝ առանց իր աղբյուրը ցույց տալու։ Ընդհանուր եզրակացությունը մասամբ ճիշտ համադրելով հանդերձ՝ ընդունելի չեմ համարում այս երկու հոգվածների էլ որոշ մանրամասնությունները։

8 «Արարատ», 1918, էջ 187։

9 Անդ, էջ 189, 193, 194։

10 Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, 1941, էջ 8։

Հիմնավորված կերպով առաջարկված է Ֆրիկի քերթվածի «Ղուջան» անունը համարել «Ղազան» անվան աղճատում, և Ղազան անվան մեջ տեսնել Արղուն ղանի Ղազան որդուն, որ իր հոր մահվան ժամանակ խորասանում էր և 1295 թ. իր հակառակորդներին հաղթելով՝ դառնում է թագավոր։ Նույնպես մի չհիմնավորված առաջարկ է «Քաշար» անվան մեջ տեսնել Ստ. Օրբելյանի (էջ 171) հիշած «մեծ բիրապետ Քաշարին», որ պատերազմի ժամանակ անցել է Ղազանի կողմը։ Տե՛ս «Արարատ», 1918, էջ 188, և հտն., Տիրայր Եպս-ի վերևում հիշված հոգվածը՝ «Մոռացված մի հայ երգիչ»։

սակից ավագանիներից մեկն էր, որին ուրիշների հետ, ինչպես պատմում է Ստ. Օրբելյանը, սպանում են Արղունի մահվան ժամանակ: Այս քերթվածի մեջ նա հիշվում է իբրև դեռ կենդանի: Նույնպես դեռ կենդանի է ներկայանում և Արղուն ղանը: Եթե այն գրված լիներ 1291 թվից հետո, Ֆրիկն անպայման ավելի ևս բուռն զայրույթով կխոսեր այդ թվականին կատարված եղելության մասին. բայց ոչ մի ականարկ չկա Արղուն ղանի թունավորման և նրա կուսակիցների կոտորածի վրա: Ընդհակառակն, նա Արղուն ղանի մասին խոսում է իբրև կենդանի մարդու, և գոհ է, որ նա չէր սպանվել:

Բուղա՛, դու ո՞նց կամիր [=կամէիր] նենգել.

ՋԱրղուն ղանն աստուած եդիր,

Ով է յաղթող Արղուն ղանին:

Այսպես չի կարող գրվել իր կուսակիցներով հանդերձ արդեն սպանված մի մարդու մասին: Կամ հետևյալը.

...Աղաչենք ըզտէր Աստուած,

Որ ցուցանէ Արղուն ղանին,

Թէ չէ՛ աղէկ այն արտասուքն,

Որ թափեցին օրթախընին:

Եթե Արղուն ղանն արդեն սպանված լիներ, այլևս ինչո՞ւ պիտի բանաստեղծը գրեր «Աղաչենք աստուծուն, ու ցուցանէ» նրան, թե լավ բան չէ օրթախների թափած արտասուքը: Այսպես ուրեմն, «Վասն Արղուն ղանին և Բուղային» քերթվածը գրված է 1291 թվականից առաջ և 1289 թ. ոչ առաջ. իմ կարծիքով՝ քերթվածի ամբողջ բնավորությունից երևում է, որ դա հորինված է հենց այս 1289 թվականին կատարված եղելության անմիջական տպավորության տակ անմիջական բռնկումով:

Երրորդ թվականը վերաբերում է «Գանգատ» քերթվածին: Խաչատուր Կեչառեցու «Ողբի» մասին գրելիս՝ արդեն տեսել ենք, որ Ղազան ղանի թագավորության սկիզբներում սոսկալի հալածանք է հանել քրիստոնյաների դեմ մահմեդականության հարած նավրուզ զորավարը. քանզի են եկեղեցիները, կոտորել են քահանաներին ու շատ քրիստոնյաների, շատերին կողոպտել ու գերի տարել: Այդ դրույթունը, որ արտահայտված է Կեչառեցու «Ողբի» մեջ, ավելի զորեղ կերպով երևում է Ֆրիկի «Գանգատ» («Բան ի Ֆրիկ գրքոյն») քերթվածի¹¹ մեջ:

Այլ կամք ի ձեռս անօրինի,

Որք կու վարեն անդին գերի.

Ո՞րքան քակեն եկեղեցի.

Քանի՞ շինեն սիղծ մըզկիթնի:

¹¹ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, էջ 232:

Քանի՞ կանայս առնեն այրի,
Նւ ո՞րքան որբ քրիստոնէի.
Ո՞րքան արին հեղուն յերկրի:

«Քանի որ թաթարական տիրապետութեան նախորդ շրջանում եկեղեցիներ քանդելու մասին հիշատակութիւն չկա, ուրեմն կարելի է հաստատ եզրակացնել, որ «Բան ի Ֆրիկ գրքոյն» բանաստեղծութիւնը գրվել է 1295 թվից հետո»¹²: Ըստ իս՝ այդ քերթվածը հորինված է ոչ թե 1295 թ. հետո, որ է՝ 1296 թվականին կամ ավելի ուշ, այլ հենց նույն 1295 թվականին, խորասանից Ղազան դանի գալու ժամանակները և Ղազանի թագավորութեան սկիզբներում, երբ և տեղի է ունեցել եկեղեցիների քանդումը: Այդ հաստատվում է հետևյալով: Հենց այդ ժամանակներում էլ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում թագավորը, որ եկել էր Ղազանի նախորդի մոտ, «և հասաւ յայս տազնապ շփոթի», — գրում է Ստ. Օրբելյանը¹³, — գնում է Ղազանի մոտ և խոսում է նրա հետ այդ հալածանքի մասին: «Իսկ նորա [= Ղազանը] ի չքմեղս նղեալ ասէր. ես ոչ գիտեմ զայդ. այլ նաւրուզն գործեաց զամենայն: Եւ հրամայեաց առ ժամայն գրել հրովարտակ ընդ ամենայն աշխարհ, զի մի՛ իշխեսցեն ձեռնարկել յեկեղեցիս և ի քրիստոնեայս. այլ խաղաղութեամբ բնակեսցէ ամենայն ոք՝ զիւր հաւատ և պաշտօն համարձակ ունելով: Եւ յայսմանէ սակաւ մի խաղաղացեալ եղեն հէնք տազնապին... Իսկ Ղազանն առեալ զղանութիւն յ744(=1295) թուին յաշունն... կացուցանէր նա ի վերայ ամենայն զօրաց իւրոց և աշխարհաց զխուլուշահն՝ այր բարի և հզօր և յաղթող ի պատերազմունս, որ էր յոյժ բարեկամ և օգնական քրիստոնէից. որ և փեսայացաւ արքայի առնելով զքոյր նորա ի կնութիւն. և ի սաղրելոյ սորա լինէր խաղաղութիւն մեզ և ամենայն աշխարհիս Հայոց»: Իսկ նավրուզը գնում է խորասան, ուր և մտածում է դավել Ղազանին, բայց իր տոհմով ոչնչացվում է խուլուշահի ձեռով: «Ահա՛ տեսէք զեղջիւր եկեղեցւոյ, եթէ որպէս մեծագոյն պատառեաց զթշնամին իւր, — գրում է Օրբելյանը, — և խնդրեաց զվրէժ քակտելոյն իւրոյ, զի ոչ աւեաց իշխանութիւն նորա (նավրուզի) ամ մի. այլ իսպառ ջնջեցաւ ազգաւ»: Այս ամենն, ուրեմն, կատարվել է մի տարում՝ 1295 թվականին: Եվ Ֆրիկի «Գանգատ» բանաստեղծութիւնն էլ գրված է հենց նույն թվականին հայերի այդ մեծ հալածանքի օրերին և ոչ թե հալածանքը դադարելուց հետո, «1295 թվից հետո»: Ուշագրութիւն պիտի դարձնել, որ Ֆրիկը հորինում է բայերի ներկա ժամանակով՝ «կամք, վարեն, քակեն» և այլն. ուրեմն «կանք», «գերի են տանում», «եկեղեցիները քանդում են» և այլն: Այսպես գրում են մարգիկ, երբ գրելիս հենց կատարվում է այն եղելութիւնը, որի մասին գրում են:

¹² Անդ, էջ 9, Մ. Մկրյան, Ֆրիկի ստեղծագործութիւնը:

¹³ Ստ. Օրբելյան, Պատմ. նահ. Սիս., էջ 474 և հտն.:

Ըստ երևույթին նույն 1295 թվականի հալածանքի ժամանակ է Ֆրիկը գրել իր մի ուրիշ բանքն ևս՝ «Վասն անմիաբանութեան քրիստոնէից», որի մեջ հիշում է եկեղեցիների հալածանքը («զեկեղեցիս հալածեն») և դիմում է աստուծուն ասելով՝ «Յարո՛ մեզ եղջիր փրկութեան...»:

Քանի որ, ինչպես տեսանք, մեր այս բանաստեղծը ծնված պիտի լինի շուրջ 1236 թ., հետևաբար նա 1295 թ. իր նշանավոր «Գանգատ» բանքը հորինել է մոտ 59—60 տարեկան պատկառելի հասակում: Դրանից հետո էլ նա ապրել է շատ տարիներ, և հասել է ի ծերության, քանի որ նա մի բանքի մեջ, որի սկիզբն է «Ջանացի թէ լոյսն ելնեմ» (էջ 79), գրում է.

Ալիքս է դեղին դարձել:

Ընդունելով այսպիսի հասակը 70—75-րդ տարին, նա վախճանված պիտի լինի 14-րդ դարի առաջին տասնամյակներին:

2. Ֆրիկի որդու գրավ դրվելու խնդիրները:—Այս բանաստեղծի կենսագրության մեջ տեսանք, որ թաթարների իշխանության ժամանակ, երբ պահանջված հարկը չէին կարողանում վճարել, հարկի պարտքի տեղ հարկատուների զավակներին էին առնում: Կարծում են, թե Ֆրիկի որդուն էլ տարել են հոր պարտքի փոխանակ¹⁴: Բայց այն բանաստեղծությունը, որի մեջ հիշատակվում է այդ, ինչպես կենսագրության մեջ ասացինք, դեռ կարոտ է բանասիրական քննադատության: Դնենք այստեղ Ֆրիկի այդ գեղեցիկ բանքը¹⁵, որի մասին խոսվել է նրա կենսագրության մեջ՝ Մասերը նշվում են 1 և 2 թվանշաններով:

Նորին Ֆրկանն ասացեալ

1. Գնաց մանկութեան հասրաթն,

Ու երեկ ինձ հոգս անիհուն.

Ջըրկած եմ երկու կենօք,

Վասն այնոր չեմ ելնել ի հուն:

Գազան՝ անասուն ու հաւ

Գէմ՝ ունին իւրեանց տուն ու բուն.

Ոչ տուն ու ոչ տեղ ունիմ,

Կու խոցիմ զօրն քի յայն հարկուն:

[Վարիանտ՝ կու խոցիմ ի յանհաւատնուն]:

2. Յաւել թէ գինի խմեմ,

Նա՛ր ծըփամ զինչ նաւն ի յալուն.

Գընա, թող ի բաց զամէն,

Ու եղիր սիրող վանքերուն:

Յիշխան մի՛ յուսալ, եղբա՛յր,

¹⁴ «Արարատ», 1918, էջ 83 և հտն.: Այստեղից էլ ունի «Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ», էջ 10:

¹⁵ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, էջ 40 և հտն.:

Ճար չըկայ ի յաղամորդուն.
Գընա, ծառայէ նորա,
Որ տէր է անձին ու հոգուն:
Գէմ զայն խասիաթս գիտեմ,
Կեանքըս չի մընա մարըդոյն.
Ճարակ անտէնին արա,
Որ շլինիս ի հօն դու լալուն:

Ժողովածուն կազմողը՝ Տիրայր եպիսկոպոս՝ Ֆրիկի այս բանքը հանել է երեք ձեռագրից (x, a, b), որոնց մեկի մեջ միայն (x ձեռ.) եղել է սովորական վերնագիրը՝ «Նորին Ֆրկանն ասացեալ», մյուս երկուսը (a, b) չեն ունեցել վերնագիր: Նա մի շորրորդ ձեռագրի (c) մեջ գտել է վերևում դրված բանաստեղծության միայն առաջին (1) երկու քառյակն առանց վերնագրի, ուրեմն առանց Ֆրիկի անվան. իսկ հաջորդ երեք քառյակի (2 մասի 12 տողի) փոխանակ տարբեր 14 տողեր, որոնց մեջ է և հեղինակի որդու գրավ դրվելը: Բերենք և այդ «անանուն բանք»:

1. Գնաց մանկութեան հասրաթն,
Ու երեկ ինձ հոգս անհուն.

Զրկեալ եմ երկու կենօքս,
Վասն այնոր չեմ ելնել ի հուն:

Գազան՝ անասուն ու հաւ
Գէ՛մ ունին իրենց տուն ու բուն,
Ոչ տուն ու ոչ տեղ ունիմ,
Կու խոցիմ ի յանհաւատնուն:

2. Կասեն թէ խմէ գինի,
Որ լինես դու մի պահ ի քուն.
Ուսկա ի պարտուց յահուն¹⁶

Կու դողամ զինչ ուռն ի քամուն:

Դըրի գիմ որդին գըրաւ
Ուստի ճուղապ գընալուն.

Միթէ թագաւորն երկնից
Նայ բերէ գիմ որդին ի տուն:

Հաղար ցեղ թապտիր կածեմ
Թէ... ներուս թէ ելնեմ ի հուն,
Ժամ Ժամ ի դէպ կապ կուգա,
Զի ընկնիր իմ ջուրն ի յառուն:

Ջանցի թէ հանց բան այնեմ
Որ էր... (թերթ ընկած և պակասավոր):

Ժողովածուն կազմողն այս «անանուն բանքի» (2) մասը, վերջին 14 տողերը, որոնց մեջ է հիշվում հեղինակի որդու գրավ դրվելը, համարել է

¹⁶ «Արարատ», 1918, էջ 81 «յահուն», իսկ «Ֆրիկ, Բանաստ.»., էջ 40 տպված է «յալուն»:

մի այլ ընթերցված Ֆրիկի բանքի, այսինքն վերևում դրված «առաջին բանքի», փոխանակ սրա (2) մասի, այսինքն վերջին 12 տողերի (սկզբում՝ «Յաւել թէ գինի խմեմ» տողից) և իբրև այսպիսին էլ գծի տակ տպված է ժողովածուի մեջ, որից և օգտվում ենք մենք: Այսպես վարվելու հիմքը միայն այն է եղել, որ այս կարծեցյալ «այլ ընթերցվածից» առաջ եղել է Ֆրիկի բանքի («առաջին բանքի») սկզբի մասը՝ (1) առաջին ութ տողերը: Բայց այդ մեծ հատվածն իր բովանդակությամբ կասկածների Ֆրիկի բանքի երկրորդ (2) մասի հետ, որ սրա այլ ընթերցվածը համարվի: Միակ նմանությունը որ կա երկուսի մեջ՝ է «գինի խմեմ», «խմէ գինի»: Բացի այդ՝ ոչ մի հաստատ հիմք չկա պնդելու, թե այդ հատվածի հեղինակը Ֆրիկն է: Այսպես ուրեմն, ունենք երկու առանձին բանքեր, «Ֆրիկի բանք» կամ «առաջին բանք» և «անանուն բանք» կամ «երկրորդ բանք», որոնց սկզբի ութ տողերը նույնն են, իսկ շարունակությունը՝ տարբեր:

Այլ և այլ վարկածներով կարելի է բացատրել այդ երկու բանքի հարաբերությունը: Եթե ընդունվի, թե այդ երկուսի էլ հեղինակը Ֆրիկն է, ապա այդ դեպքում պետք է ենթադրել, թե նա դրանցից մեկն ու մեկը հորինելուց հետո առել է իր բանքի սկզբի (1) մասը, առաջին ութ տողը և շարունակությունը նոր բովանդակությամբ հորինել, որով առաջացել են երկու տարբեր քերթվածներ՝ իրենց սկզբի մասերի նույնությամբ: Իրենց աշխատությունների հետ այսպես վարվող քերթողներ էլ կան. բայց այդ դժվար է ընդունել Ֆրիկի նման առատաբան և հեշտ հորինող մի բանաստեղծի համար: Նա իր մի քերթվածի տողերն առնելու փոխանակ՝ ամենայն թեթևությամբ նոր տողեր կշարադրեր նոր բանքի սկզբում: Բացի այդ՝ քանի որ հեղինակի անվան հիշատակություն չկա երկրորդ բանքի համար, ուստի վերջին հաշվով ենթադրական է մնում դրա հեղինակի ով լինելը, հետևաբար և Ֆրիկի որդու գրավ դրվելը, որ հիշվում է այդ անանուն բանքի մեջ:

Դարձյալ կարող է առաջ գալ և այս ենթադրությունը. Ֆրիկը հորինել է երկու բանքերից առաջինը, որի վերնագրի մեջ կա Ֆրիկ անունը, և մի ուրիշ քերթող՝ յուրացնելով նրա քերթվածի առաջին ութ տողերը, շարունակությունը ինքն է հորինել, և այսպես կազմվել է «անանուն բանքը» կամ «երկրորդ բանքը»: Այսպիսի վերաբերմունքը մի անսովոր երևույթ չէր Ֆրիկի ապրած շրջանում, երբ ուրիշի հեղինակությունների հետ ազատ էին վարվում: Այս դեպքում, սակայն, ժխտվում է, թե Ֆրիկն իր որդուն գրավ է դրել, քանի որ այդ հիշվում է «անանուն բանքի» մեջ:

Եւրրող՝ կարելի է ենթադրել, թե այդ «անանուն» կամ «երկրորդ» բանքն առաջացել է որևէ գրչի ձեռով պատահաբար այսպես. Ֆրիկի բանքի, այսինքն վերևի «առաջին բանքի» ետևից դրված է եղել մի ուրիշ բանք, երբ գրիչը Ֆրիկի բանքն արտագրելիս հասել է «Յաւել թե գինի խմեմ» տողին, նա անզգուշությամբ սկսել է արտագրել ետևի

ուրիշ բանքի նման տողից՝ «Կասեն թէ գինի խմէ», որով և առաջացել է «անանուն բանքը»: Այսպիսի թուիչքներ արտագրության ժամանակ սովորական են. այդ առաջանում է նույն բառերի և նույնանման խոսքերի ազդեցությամբ: Եթե այսպես ծագած լինի «անանուն բանքը», քանի որ դրա՝ ուրիշ քերթվածից ծագած մասի մեջ է հեղինակի որդու գրավ դրվելը, իսկ այդ ուրիշ քերթվածի հեղինակի ով լինելը հայտնի չէ, ապա ուրեմն դարձյալ ենթադրական է Ֆրիկի որդու գրավ դրված լինելը:

Չորրորդ՝ կարելի է ենթադրել, թե այդ «անանուն բանքը» ծագել է այսպիսի մի կերպով: Ֆրիկի բանքը գրված է եղել որևէ ձեռագրի մի թերթի երկրորդ էջի վրա. ետևից նույն էջի ցածի մասում՝ մի ուրիշ քերթվածի սկզբի մասը: Որևէ պատճառով պատռված հանված է այդ թերթի ցածի մասը, որի վրա եղել են Ֆրիկի բանքի երկրորդ (2) մասը և այն ուրիշ քերթվածի սկզբի մասը: Հետագայում մի գրիչ արտագրել է Ֆրիկի բանքից մնացածը, որ է առաջին (1) մասը, և ապա հաջորդ թերթից առաջին էջը, որի վրա գրված է եղել այն ուրիշ քերթվածի շարունակությունը, և այսպես մեխանիկորեն միացել են Ֆրիկի բանքի առաջին (1) մասը և մի ուրիշ քերթվածի մնացած մասը, և առաջացել է «անանուն բանքը»: Այսպիսի դեպքեր պատահում են ձեռագիրների մեջ, բայց այսպիսի դեպքում էլ, քանի որ Ֆրիկի անունը հիշված չկա «անանուն բանքի» համար, չգիտենք թե ո՛վ է հեղինակը ենթադրական ուրիշ քերթվածի, ապա դարձյալ չենք կարող հաստատ ասել, թե Ֆրիկի որդին է պարտքի տեղ գրավ դրված եղել:

Վերջապես՝ կարելի է կարծել, թե այդ երկու՝ «առաջին» և «երկրորդ բանքերը» սկզբնապես ոչ թե տարբեր բանաստեղծություններ են եղել, այլ Ֆրիկի մի գեղեցիկ քերթվածի մասեր, որոնք պատահաբար անջատված են ամբողջությունից: Այդ քերթվածը ենթադրաբար եղել է այսպես.

1. Գնաց մանկութեան հասրաթն,
Ու երեկ ինձ հոգս անիհուն.
Զըրկած եմ երկու կենօք,
Վասն այնոր չեմ ելնել ի հուն:
Գազան՝ ւ անասուն ու հաւ
Գէմ ունին իւրեանց տուն ու բուն.
Ոչ տուն ու ոչ տեղ ունիմ,
Կու խոցիմ զօրն ի յայն հարկուն.
[Վարիանտ՝ կու խոցիմ ի յանհաւատնուն]:
2. Կասեն թէ խմէ՛ գինի,
Որ լինիս դու պահ մի քուն.
Ուսկա ի պարտուց յահուն¹⁷

¹⁷ «Արարատ», 1918, էջ 81՝ «յահուն». իսկ մողովածուի մեջ՝ «յալուն»:

Կու գողամ զինչ ուռն ի քամուն.
 Դըրի զիմ որդին գըրաւ,
 Ուստի ճուղապ գընալուն.
 Միթէ թագավորն երկնից
 Նայ բերէ զիմ որդին ի տուն:
 Հազար ցեղ թապտիր կածեմ,
 Թէ... ներուս թէ ելնեմ փ հուն.
 Ժամ ժամ ի դէպ կապ կու գայ,
 Զի ընկնիր իմ ջուրն ի յառուն:
 Զանցի թէ հանց բան այնեմ,
 Որ էր... («Թերթ ընկած և պակասավոր»):
 3. Յաւել թէ գինի խմեմ,
 Նա՛ ծըփամ զինչ նաւն ի յալուն.
 Գընա, թող ի բաց դամէն,
 Ու եղի՛ր սիրող վանքերուն:
 Յիշխան մի՛ յուսալ, եղբա՛յր,
 Ճար չըկայ ի յադամորդոյն.
 Գընա, ծառայէ՛ նորա,
 Որ տէր է անձին ու հոգուն:
 Գէմ զայն խասիաթս գիտեմ,
 Կեանքըս շի մընալ մարըդոյն.
 Ճարակ անտէնին արա,
 Որ չլինիս ի հօն դու լալուն:

Այս ենթադրական ամբողջական քերթվածից 3-րդ հատվածի դուրս
 ընկնելով առաջացել է վերևի «անանուն» կամ «երկրորդ բանքը». և ժողո-
 վածուն կազմողը հայտնում է այդ մասին գրելով՝ «Թերթ ընկած և պա-
 կասավոր»: Իսկ Ֆրիկի բանքը կամ «առաջին բանքը» առաջացել է այս-
 պես: Գրիչն արտագրել է ենթադրական ամբողջական քերթվածի 1. մասը.
 երբ հասել է 2. մասին, որ սկսվում է «Կասեն թէ գինի խմէ», նա ան-
 զգուշությամբ, «գինի խմելու» զուգորդությամբ, թողել է 2. մասը և ար-
 տագրել է 3. մասը, որ սկսվում է «Յաւել թէ գինի խմեմ» տողով: Այս-
 պիսով պատահաբար ծագել է «Ֆրիկի բանքը» կամ «առաջին բանքը»,
 որի պակասավոր լինելն ըստ իմաստի զգալի չէ, և ուրիշներն արտագրել
 են նույնը: Եթե ընդունվի այսպիսի վերականգնված ամբողջական քերթ-
 վածը իբրև Ֆրիկի մի երկ, ապա պետք է ընդունվի նաև Ֆրիկի որդու գրավ
 դրված լինելը: Բայց ինչքան էլ հնարավոր և հավանական է այդպիսի ամ-
 բողջական քերթվածի գոյությունը և նրա միջից կամ վերջից հատվածներ
 դուրս ընկնելը, դարձյալ մի ենթադրություն է այդ, հետևաբար այս դեպ-
 քում էլ ենթադրական է մնում Ֆրիկի որդու գրավ դրված լինելը: Այդ
 քառույգ որոշելու համար՝ պետք է սպասել նոր հավաստի տեղեկության:

ՇԱՀՆԱՄԱՅԻ ԶԵՎԱԿԱՆ ԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Ասել ձայնով»:— Կոստանդին Երզնկացուց, ինչպես տեսել ենք, խնդրում են հորինել մի քերթված այնպիսի չափով, որ կարելի լինի «ի Շահնամայի ձայն ասել, կարդալ», կամ «ասել ձայնով», ինչպես Շահնաման էին ասում: Եվ Կոստանդինը, նմանելով պարսկական դիցազնեբերությանը, հարմարում է մի բանք, ասելով, թե «ի Շահնամայի ձայն կարդացէք»: Անկարևոր չէ այստեղ բացատրել, թե ինչպիսի է եղել այդ նմանողությունը, և թե ինչ է նշանակում մի ոտանավոր ասել ձայնով, և որն է «Շահնամայի ձայնը», որի համեմատ պիտի ասեին Կոստանդինի հորինած ոտանավորները¹:

Հին ժամանակ բանաստեղծությունը կատարում էին երեք կերպ, երգում էին, «ի թիւ» էին ասում և «ի ձայն» կամ «ձայնիւ» էին ասում: Երգելը պարզ է, թե բանաստեղծության որպիսի կատարումն է: «Ի թիւ ասելը», դա «ի թիւ» ուսած, այսինքն՝ բերան արած՝ արտասանելն է առանց որևէ եղանակի, սովորական կարդալու կամ պատմելու ձևով, որքան կարելի է, պարզ և մեկին: Այսպես «ի թիւ» է ասվել, մասամբ և երգվել, մեր հին վիպասանությունը կամ վիպասանքը, որ և այդ պատճառով կոչվել է նաև «Թուելիք», «թուել» բառից, որ նշանակում է նաև պատմել²: «Թիվ են ասվել» և դեռ այդպես ասվում են, և քիչ մասով միայն երգվում մեր «Սասնա Մոերը», ինչպես նմանապես նաև ուրիշ ազգերի ժողովրդական վեպերը:

«Ձայնով ասելը», դա մի առանձին տեսակի եղանակավոր ասելն է, որ երգելու և թիվ ասելու միջին տեղն է բռնում: Եթե թիվ ասում են սովորական խոսակցական կամ զրուցատրական ձևով ու ձայնով, որոշ դեպքերում նաև սովորականից էլ ցած ձայնով, «ձայնով ասելու» ժամանակ ձայնը բարձրացնում են սովորականից ավելի: Արձակ խոսքի, պրոզայի, այսպիսի արտասանության ժամանակ խոսքի մեջ որոշ բառերի վրա, նախելով բովանդակությանն ու բառերի կապակցության խմբերին, ուժեղ-շեշտեր են դրվում և վանկերի ժամանակը, այսինքն տևողությունը, երկարացվում է, այնպես որ արձակ ասացվածը ստանում է մի առանձին ռիթմի եղանակավորություն: Մինչև այժմ էլ մեր «Սասնա Մոեր» պատմողները, եթե չեն երգում այն հատվածները, որ ուրիշները երգում են, հաճախ «ձայնով են ասում», և հայտնում են, թե այդ ինչ կտորը պետք է ձայնով ասել: Նույնիսկ վեպի պատմվածքի ընթացքում, վեպի բնագրի մեջ այդ-

¹ «Ֆիդուսի», բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածու, Երևան, 1934, էջ 117—128, Մ. Աբեղյանի «Շահնամայի ոտանավորի չափը հայ բանաստեղծության մեջ» հոդվածը:

² Տե՛ս սույն աշխատության Առաջին հատոր, էջ 44 և հտն. «Թուելիք, Թուելեաց. երգք» («Երկեր», Գ, էջ 57 և հտն.):

քանչյուր ոտքի միջին երկար և զորեղ շեշտված վանկի փոխանակ, հլնե-
լով հայերենի պրոսոդիայից—առոգանությունից, դնում է շեշտված
վանկ, որ հայերենում համեմատաբար երկար է արտասանվում, քան
մյուսները և հարկավոր ժամանակ կարելի է ավելի ևս երկարել: Այս-
պիսի կաղմությամբ ոտանավորը կարելի է ազատ կերպով «ի Շահնա-
մայի ձայն» ասել: Բայց դա, եթե բուլանդակության համեմատ կար-
դանք, իսկապես հայկական անապետության ոտանավոր է, սկզբից մի
յամբական ոտքով, և արվեստական արտասանումով միայն ստանում
է բարձրացող-ընկնող ութմ: Ռիթմական շեշտերը կրող երկար վանկերը
նշանակելով հայերենի երկար (˘) նշանով, իսկ ոտքերի երրորդ վանկերը
(որ պարսկերենում ունի հրկրորդական ութմական շեշտ), նշանակելով
հայերենի բուլ (˙) նշանով, և ոտքերի միջի դադարները՝ ուղղաձիգ գծով
(1), Կոստանդնի հետևյալ տողերն՝ ըստ Շահնամայի՝ ձայնով ասվում են
այսպես.

Այսկեանքսէ՛ 1 ունա՛յնև՛ 1 ժառա՛նգե՛նք 1 մահո՛ւ,
Զունի՛մե՛զ 1 դըրո՛ւնքբա՛- 1 րութեա՛նև՛ 1 շահո՛ւ.
Երա՛զէ՛ 1 խաբո՛ղև՛ 1 խայալա՛ն- 1 ցաւո՛ր,
է սո՛ւտսի՛- 1 բելի՛ւ 1 ընկե՛րնեն- 1 գաւո՛ր:

Կարելի չէ կարծել, թե հայերին Կոստանդին Երզնկացու ապրած
շրջանում միայն ծանոթ է եղել Ֆիրդուսու Շահնաման և նրա բանեցրած
չափը, որ պարսից մեծ բանաստեղծից առաջ էլ ուրիշները գործածել են:
Եվ իսկապես Գրիգոր Նարեկացին արդեն ունի այդ չափով մի տաղ («Ե-
կեղեցւոյ»), որ Շահնամայի ձայնով կարդալիս՝ ստանում է նույն բարձ-
րացող-ընկնող ութմը.

Երկինքն ի յերկիրս և երկիրս ի յերկինքն,
Վայրէջք ի խոնարհ և վերելք ի բարձունս...

Զայնով ասելիս՝

Երկի՛նքնի 1 յերկի՛րսև 1 երկի՛րսի 1 յերկի՛նքն,
Վայրէ՛ջքի 1 խոնա՛րհև 1 վերե՛լքի 1 բարձո՛ւնս...

Այսպես ուրեմն, 10-րդ դարուց, Ֆիրդուսու ապրած ժամանակից ար-
դեն մեր բանաստեղծության մեջ գործածված կա Շահնամայի ոտանա-
վորի չափը⁴: Բայց չենք կարող ասել, թե Գրիգոր Նարեկացին այդպես
հորինել է պարսկականի ազդեցությամբ, ինչպես Կոստանդինը: Սա նմա-
նում է Շահնամային, բայց, ցավոք, միմիայն ձևական կողմից, բովան-
դակությամբ բոլորովին հեռու պարսկական հռչակավոր դիցազներգու-
թյունից: Նա, ինչպես ասվեց, հորինում է աշխարհի ունայնության և մահ-
վան երգը, արժանի իրեն խնդրող կրոնավորներին, և ոչ թե մի աշխար-
հիկ բովանդակությամբ քերթված, կամ մի ազգային հերոսական վեպ:

⁴ Մանրամասնությունները՝ վերևում հիշված «Ֆիրդուսի» ժողովածուի մեջ, էջ 117 և
հտն.: Իսկ պարսկերենի համար տեսնել՝ Persische Grammatik, von C. Salemann und
V. Schukowsky. Berlin, 1899, և Грамматика персидского языка, сост. Мирзою-
Джафаром, Москва, 1901.

Է Զ Ե Ր
ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Տ Ա Ղ Ա Ս Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Մկրտիչ Նաղաշ:—Մինչև 14-րդ դարը մեր բանաստեղծությունն արդեն ունի ձեռք բերած իր գլխավոր թեմաները՝ կրոնական-միստիքական զգացումն ու մտածություն, հայրենասիրություն, բնություն ու սեր, աշխարհի ունայնություն ու մահ և խրատական երգեր, այսինքն՝ քնարերգության գրեթե բոլոր խնդիրները: Մի տեսակ ինքնուրույն վերածնություն քրիստոնեականի և հեթանոսականի միացումով:

Հաջորդ դարերում այդ միեկնույն անսպառ նյութերի մասին միայն ավելի արվեստավոր և ուժեղ ու նորանոր կողմերով պետք է երգեր հորինվեին: Բայց մեր կյանքը թաթարաց լծի տակ ճնշված էր, երբ քաղաքական ազատությունը ոչնչացված էր և խավարած էին լուսավորության կենտրոնները թե՛ կենտրոնական Հայաստանում և թե՛ Արևելքում ու Արևմուտքում: Բնականաբար այս աղետալից շրջանում չէր կարող զարգանալ այդ վերածնության ոգին: Զարմանալ միայն կարելի է, թե այդ հարստահարությունների ու կեղեքումների, այդ անվերջ պատերազմների ու ավերմունքների շրջանում ի՞նչպես չի մեռնում բոլորովին բանաստեղծությունը և դեռ մինչև անգամ երևան են գալիս մի շարք բանաստեղծներ, որոնք իսկապես զարգացնում են մեր բանաստեղծությունը: Դրժ-բախտաբար, այդ բանաստեղծներից շատ բան չի մնացած, շատ բան էլ դեռ ձեռագրերի մեջ է և եթե տպագրված են՝ ցրիվ են, ուստի այժմ իսկապես չենք կարող մեր բանաստեղծության զարգացման ճիշտ պատկերը տալ: Մենք խոսենք միայն մի քանիսի մասին, որոնց երկերն ավելի են հայտնի:

Դրանց մեջ առաջին տեղը, ըստ ժամանակի, ունի Մկրտիչ Նաղաշը՝ ծնված Բաղեշ քաղաքի մոտ, Պոռ գյուղում: 1430 թ. ձեռնագրվել է եպիսկոպոս և այնուհետև եղել է առաջնորդ Ամիդ քաղաքի: Մեռած պիտի լինի 1470—1480 թվերի մեջ: Եղել է ծաղկող կամ նկարիչ, միաժամանակ և բանաստեղծ: Նա կյանքը նվիրած է եղել իր հոտի բարօրությանն այն նեղ ժամանակներում, Ամիդի բռնակալներից ստանալով որոշ դյուրություններ և իրավունքներ հին եկեղեցիները նորոգելու և նորերը շինելու: 1440-ական թվականներին, երբ մոլեռանդ մահմեդական ամ-

բոխը քանդում է նրա մեծ՝ ջանքերով շինած գեղեցիկ կաթուղիկեն, նա սրտի ցավից հեռանում է Ամիդից՝ պանդխտելով Կ. Պոլիս և ապա Կաֆա (Թեոդոսիա)։ Բայց հետո նրան դարձյալ հետ է բերում իր վիճակը, ուր նա ոչ միայն բարեկարգություն է մտցնում, այլև Շահնշահի ավերմունքների ժամանակ (1450 թ.) իբրև մխիթարող հովիվ է հանդիսանում իր հոտի համար, խնամք տանելով աղքատներին, գերիներին գնելով և ամեն տեսակ օգնություն հասցնելով կարոտյալներին։

Մկրտիչ Նաղաշը թեպետ ունի մի-երկու երգեր վարդ ու բլբուլի մասին, ինչպես և ուրիշները, ու ծաղիկներով այլաբանական երգեր, բայց գարունն ու սերը, դվարթ բնություն երգելը չէ նրան հատուկ։ Նա շատ լուրջ կրոնավոր է և շատ տոգորված է իր առաջնորդական վսեմ կոչմամբ, ուստի և իր բանաստեղծության մեջ ևս մի նպատակ ունի՝ մխիթարել, սովորեցնել, կրթել և այլն։ Նա սովորեցնում է կրոնական ոգով քրիստոնեական բարոյականությունը։

Նրա խրատական ոտանավորները, մասամբ ունենալով մի քանի գեղեցիկ ներշնչման կտորներ, ընդհանրապես շատ դժգույն, թույլ ու միակերպ են, թեպետ դրանց մեջ էլ երևում է ազնիվ վարդապետն իր բարոյական հասկացողությամբ և անկեղծ զգացումով։ Այստեղ նա ամեն չարիքի աղբյուրը, աշխարհի սկզբից ի վեր, անձնական փորձից սովորած, համարում է մարդկանց երկու կիրքը՝ ազահություն («Վասն ազահութեան») և ոխակալություն («Խրատ խոով չկենալու և ոխ չպահելու»)։

Ի սկզբանէ մինչ ի վախճան
Ամէն վնաս որ գործեցան,
Ազահութիւնն եղև պատճառ,
Որ ի բարեացն զրկեցան։

.

Ազահն գայլ է պատառող
Եւ ծարաւի արեան մարդկան...
Կաթուղիկոսքն շատացան
Անօրինացն բռնութեան,
Եպիսկոպոս օրհնեն անբան,—
Ամէնն վասն ազահութեան։
Եպիսկոպոսք զկանօնն անցան,
Որ պոռնկաց կուտան հրաման,
Կաշառ առնեն կարմիր դեկան,—
Ամէնն վասն ազահութեան։
Վարդապետերս որ նոր ելան,
Բանին եղեն վաճառական,
Եւ քարոզեն զհաճոյս մարդկան,—
Ամէնն վասն ազահութեան։
Հաբեղանին զվանքն ուրացան,
Եւ ի գիւղօրայքն ի շուրջ կուգան։

Սաղմոս ասելն մոռացան,—
Ամէնն վասն ազահութեան:
Երիցաներն յիրար կռուան,
Բիր վերուցին և գաւաղան,
Փետեն մորուս, կոտրեն բերան,—
Ամէնն վասն ազահութեան:

Ազահութեան հետ միասին աշխարհի շարիքների պատճառն է ռիս-
կալութիւնը, վերժխնդրութեան ոգին: Եւ, բնականաբար, Նաղաշը չա-
փավորութեան հետ քարոզում է և քրիստոնեական ներողամտութեան,
խաղաղասեր ու անհիշաշար ոգին: Ոխակալ մարդը, ինչքան էլ աղոթք
անի ու պահք պահի, թեկուզ կուսութեամբ անց կացնի կյանքը ու աստ-
վածային բոլոր օրենքները պահի և իմաստութեան աղբյուրը լինի,—«Բա-
ժին չունի ի Քրիստոսէ: Ընդհակառակը, հաշտ ու ներողամիտ ոգով, չա-
րին բարի անելով՝

Թէ ի յատակս դժոխոց ծանր մեղօք ընկղմեալ ես,
Թէ խոնարհիս քո ընկերին, յերկնից խորանն վեր ելանես:

Եւ բանաստեղծը մեկ մեկ թվում է այն վատթար գործերը, որ գործ-
վել են ու գործվում են ազահութեան,— գողութիւն, հավատուրացու-
թիւն, ընտանեկան երկպառակութիւն և այլն, պատերազմներ, արյուն-
հեղութիւն, ավերածութիւն ու գերութիւն: Նույն ազահութեանն է պատճառ
դարձել և մեր եկեղեցու անկման. կաթողիկոսները շատանում են (ըստ
ժամանակակից Թոմա Մեծոփեցու՝ մի քանի տարվա մեջ վեց կաթողիկոս
են փոխում և վեցն էլ թունավորված մեռնում), եկեղեցականների ան-
կարգութիւնը մեծանում, բոլորը միայն ազահութեան համար: Մկրտիչ
Նաղաշի այն կոտորները, որ ժամանակի այս ընկած դրութեանն են վերա-
բերում, իսկապես շատ կծու և դառն են, և դրանք մեր բանաստեղծութեան
մեջ առաջին բավական գեղեցիկ դսրովանքն են ապականված եկեղեցա-
կանութեան:

Նաղաշն իբրև իսկական բանաստեղծ, թեպետ դարձյալ խրատական
ոգով, հանդես է գալիս չորս քերթվածի մեջ, որոնք ձևով շատ անզարդ
են, բայց լի են գորեղ և համակող զգացմունքով. նա դրանց մեջ դրել է
իր ապրած կյանքն ու սիրտը, և քնարականութեամբ զարգացրել խրա-
տական բանաստեղծութիւնը: Բացի այդ՝ փայլուն ձևի փոխանակ, որ
պակասում է, նա երկու քերթվածի մեջ մտցրել է երկախոսութիւնը, որ
շատ կենդանացնում է գրվածքի ընթացքը: Նյութի տեսակետից նույնիսկ
նորութիւն ու թարմութիւն ենք գտնում այդ բանաստեղծութիւնների մեջ:

Առաջին անգամ նրա մեջ գտնում ենք պանդխտութեան մեծ վիշտն
ու թշվառութիւնը պատկերացած, որ մեր ժողովրդի սրտի տխուր լարե-
րից մեկն է եղել ամենահին ժամանակներից սկսած մինչև օրս, և որ
բանաստեղծն զգացել է իր հոգու խորքով.

Ձղարիպին հալն գիտեմ, օր վա՛յ կուտամ...
Ձղարիպութիւնն յորժամ յիշեմ քան զուռ դողամ:

Պանդխտութեան երգերը, անշուշտ, Նաղաշից ավելի վաղ են ծագել մեզանում, քանի որ նրանից առաջ դժբախտ ճակատագիրը շատ անգամ ստիպել է հայերին ոչ միայն խմբերով գաղթել՝ բռնի և հոգարակամ կտրվելով հայրենիքից, այլև ժամանակավոր կերպով դիմել օտարութեան՝ ընտանիքի ապրուստը ճարելու և բռնակալների հարկահանութեանը բավականութուն տալու համար:

Պանդխտել են և Նաղաշի՝ իրեն նման մարդիկ: Դրանց՝ այդ օտար երկիր թափառողների բոլորի վիճակը շատ խղճալի է, և այդ այնպես ուժեղ կերպով պատկերացնում է մեզ բանաստեղծը իր երկու երգի մեջ, որ նրան կարելի է համարել մեր առաջին մեծ պանդխտի երգիչը:

Ղարիպին կեանքն է լալի ողբերգական,
Դառն ու լեղի, լի տրտմութեամբ ի նեղ զընդան...

.
Աւա՛ղ զղարիպն ասեմ, որ յօտար երկիր հանդիպի,
Աչերն արտասուօք ի լի, յերեսէն ի վայր կութափի.
Յորժամ ի մեջլիս նստի, յանկասկած սրտիկն արունի,
Ձաշերն ի բոլորն ածէ, կարևոր և զոք նա շունի:

Առաջին մեծ ցավը սրտնեղութունն է, որ ունի իր սիրելիներից զրկված պանդուխտը, այն, որ նրան ճանաչող ու հասկացող չկա, շունի կարեկից ասպնջական. մարդը մենակ է մարդկանց մեջ, ինչպես մի բանտում, նա խորտակվում, նվաստանում է հոգեպես:

Որ թէ լինի պարոնորդի և աննման,
Հանած վարած ասեն նմա մոլորական:

.
Ղարիպին խելքն է կորեր, միտքն է մոլար.
Եւ թէ լինի քան զՍողոմոն մաօք ճարտար,
Որ թէ խօսէ բան մի քանի անգին ճոհար,
Սաստեն նմա թէ լուռ կացի՛ր, անգէ՛տ յիմար:

Միայն բնական կարոտը չէ ուրեմն, որ նրան հիշել է տալիս իր սիրելիներին, ու ցանկանում է տուն դառնալ, այլև այն, որ նա ապրել է ուզում, ապրել մարդկանց մեջ, այդ է, որ նրա կյանքը դառնացնում է, հացը լեղի դարձնում, սիրտը փորում գալարեցնում:

Հոգի՛, մի՛ ասեր ղարիպ,
Թէ չէ՛ իմ սիրտս կարունի,
Ղարիպն ի յօտար երկիր
Գեմ խիստ դիժար կուլինի:

Այս դեռ նյութական պակաս շունեցող պանդուխտն է. իսկ աղքատ պանդուխտը և նրա անհանգիստ մտատանջությունները, անքուն գիշերների հոգսը թե «վաղին ես ի՞նչ լինիմ գերիս, երբ լուսանայ»: Եվ բանաստեղծը նկարում է մեզ քաղցած զարիպի շատ ողորմելի վիճակը, երբ նա «երես ի քաշ» փողոցներն է դուրս գալիս մի կտոր հաց մուրալու. շատերը նրա առաջը դուռը փակում են ու մի կաթ ջուր էլ չեն տալիս. և նա նստում, լալիս է: Բայց պետք է ապրել, ճար չկա. նա գնում է փոխ է ուզում. ոչ ոք չի տալիս: Եվ նա ստիպված գնում մտնում է մի տուն՝ քաշվելով «ի տան տիրուն վինչ ի շանէն խիստ վախելով», բայց դարձյալ դուրս են հորում անարգելով, և նա ետ է դառնում տրտում և արտասովելով: Եվ վերջապես ամաչելով մտնում է մի տուն, ուր հազար բարիքով լի սեղան է դրած:

Նա՛ հազար գէշ ասին նմա անարգելով,
Ասկա թէ տան կտոր մի հաց տրտնջելով...

Բայց որքա՛ն թշվառ ու ողորմելի է, երբ այսպիսի զարիպը հիվանդանում է փողոցում՝ անտեր, մեն մենակ, և մեռնում ու թաղվում է: Շատ թանձր գույնով է նկարում բանաստեղծն այս ողբալի տեսարանը, այս մեռնող պանդխտի հոգեկան ու ֆիզիկական տանջանքները և մարդկանց անգթությունը դեպի իրենց նմանը.

Եւ կայր անկեալ մէջ փողոցին անտիրական...
Միծաղելով առին տարան յեզեր հողին...

Բավական չէ, որ բանաստեղծը հոգու խորին կարեկցությամբ լցված նկարագրում է այդ թշվառությունը, այլև նա չի մոռանում վերջում կարեկցություն քարոզելու իբրև վարդապետ և նույնիսկ աղոթելու ամեն զարիպների համար, որ աստված օգնե նրանց և հասցնե իրենց փափագին: Մի քերթվածի մեջ, որ երկախոսություն է պանդխտի և իր բարեկամի մեջ՝ պանդուխտն իր վշտահար սիրտն է բաց անում, նմանեցնելով իրեն երամից զատված ու մոլորված մի երերուն թռչունի, որ հանգիստ կգտնի միայն այն ժամանակ, երբ երամին կհասնի: Նրա համար այնքան սոսկալի է պանդխտությունը, որ նույնիսկ «զարիպ» բառը լսել չի ուզում: Բանաստեղծն աշխատում է փորձել սփոփել պանդխտին, թե հոգ չունի, մեկ [օր] աստված նրան էլ կդարձնի հայրենիք: Բայց պանդուխտն ամենևին չի մխիթարվում, և վերջիվերջո բանաստեղծին ուրիշ բան չի մնում, բայց եթե ասել.

Ամէնքս եմք զարիպ, եղբա՛րք, հայրենի մարդ իսկի չունի,
Հաւասար գնալու եմք, զի այն կեանքն է մեզ հայրենի...

Այս միևնույն գործնական, խրատական մտքից է ծագում նաև Մկրտիչ Նաղաշի հայացքն ու երգն աշխարհի ունայնության մասին, որ բա-

վական մոտ է Կ. Երզնկացուն, թեպետ ոչ այնպես փայլուն ու գունագեղ, բայց ոչ պակաս ներքին ուժով և ինքնահատուկ շնորհքով: Նա ևս աշխարհի ունայնությունը տեսնում է նրա անհաստատության մեջ: Աշխարհը մարդու բարիք չի տալիս. եթե մի օր ուրախություն է տալիս, հետո գալիս է մշտական դառնությունը. մարդս միմիայն խաբուսիկ հույսերով է ապրում, և իզուր հանգիստ, ուրախություն ու հարստություն որոնելով՝ աշխարհի հոգսերով ու մեծ աշխատանքներով տառապում, և դեռ ոչինչ չստացած՝ մեկ օր էլ հանկարծ գալիս է մահը և «յարևուն դատարկ հան է անն է ողորմ ու լալի»: Եվ ազահության դեմ երգող վարդապետի համար՝ խրատական եզրակացությունը պիտի լիներ հորդորը՝ չսիրել աշխարհը ավելի, քան կարևոր է, չփարվել նրան և ապրել անասունի նման, չցանկալ հարստություն ու մեծություն, այլ բարին գործելով բավականանալ կերակրով ու հանդերձով, որովհետև «աւելին քեզ ցաւ կը լինի»: Ունայնության երգն, ուրեմն, Նաղաշի գրչի տակ դառնում է մի խրատ, շատ զգացված ու խորը գիտակցված, մի բացատրություն, թէ չպետք է ազահ լինել, որովհետև ազահության մեջ ոչ մի խորհուրդ չկա, քանի որ մարդն ինքը չի վայելում իր մեծ աշխատանքները.

Բայց դու զայս գիտացի՛ր թէ յի՞նչ կու դատիս,
Երբ թողուս օտարաց՝ և ի հող մտանես:

Անշուշտ, Նաղաշը չի քարոզում անգործություն և ոչ էլ աշխարհություն, ինչպես միստիկ Նարեկացին. այլ միայն անցավորի համար, որ մարդ ինքը չի վայելելու, չաշխատել անասունի նման և չմոռանալ հոգևորը, հավիտենականը. նա միայն չափավորություն է քարոզում.

Աշխարհս տուն է լի գանձով,
Փարթամութեամբ և մեծութեամբ.
Այլ և սեղան է բարելի,
Որ ամենայն ոք ցանկանան.
Որք իմաստուն են, հաւատով
Ըզլափաւորն առնուն, գնան:

էջ 13

Ինչքան էլ աշխարհն ունայն է համարում, և մարդկանց աշխարհի մեջ մի ժամանակավոր հյուր միայն, բայց և այնպես նա չի արհամարհում աշխարհը, ուստի և բոլորովին անտարբեր չի համակերպում մահվան առաջ.—

Ճանապարհ հեռաւոր ունիս գնալու.
Ճար չունի՛ս, ճար չունիս փրկիլ ի մահու.—

հուզված բացականչում է նա մահվան համար, դիմելով ինքն իրեն, և ապա նկարագրում իր իսկ տենչն ապրելու մահվան բույնին.

Յորժամ մահ քեզ տիրէ՝ և օրն հասանի,
 Եւ հոգիդ ի մարմնոյդ ելեալ բաժանի,
 Նա՛հ հայրս աստ և անդ ողորմ ու լալի,
 Ոչ օգնէ քեզ եղբայր և ոչ սիրելի:
 Շուրջ ածես ողորմուկ զաշերդ ու նայիս,
 Հետ թափես արտասուք ու հետ շուարիս.
 Ոչ օգնէ մեծութիւն՝ և ոչ սէր աշխարհիս,
 Զինչ բարի գործեցեր՝ նա զայն տի տանիս:

էջ 6—7

Մահը և ապրելու այս տենչն ավելի զորեղ կերպով երգել է Նաղաշը «Ողբ վասն մեռելի» քերթվածի մեջ, գրված 1469 թ. Մերտին քաղաքի կոտորածի մասին ժանտախտից, որ վարդապետն ինքն իր աչքով տեսել է.

Աչօք տեսայ դառն կսկիծ ողորմագին.
 Լալով լացի և ողբացի արտասուագին,
 Դառն արտասուօք զողբս ասացի նոր մեռելին...

Այդ ողբը մի ժամանակ մեծ ժողովրդականություն է գտել՝ երգվելով նորատի ննջեցելոց հուղարկավորության ժամանակ և մինչև անգամ մտել է Մաշտոցի մեջ, ուստի և փոփոխության է ենթարկված, մեջն ավելացրած են տներ, որ ուրիշ օրինակներում չկան: Բանաստեղծին, բնականորեն, ոչ մի հասակի մարդու մահն այնպես ցավ չի պատճառում, որքան անմեղ երեխաների, նորատի մանուկների ու երիտասարդների, որոնք այնքան հեռու են մահից, և նա, ծերություն հասակում, շատ սրտառուչ, խորին հուզմունքով նկարագրում է այդ մահը, որ ամենից արտասվելի է.

Լացէ՛ք այսօր և ողբացէ՛ք ամենեքեան,
 Դառն արտասուօք հառաչեցէ՛ք դուք միաբան.
 Զի հանց կսկիծ այլ չէ տեսեր մարդ բանական,
 Որ սար ու ձոր և ծառ ու ճեղ ամէն կուլան:
 Աղէկ մանուկ աղւոր պատկեր արեւման,
 Յունքն կամար, աչքն կանթեղ էր յանդիման,
 Յամէն անձամբ և հասակօք ինքն աննման,
 Ամէն մարդոց էր սիրելի և սիրական...
 Մանուկ անկեալ և թաւալէր ողորմագին,
 Քանզի հասեալ էր օր մահու բուռն ատենին,
 Հայէր ողորմ յաջ և ի ձախ, քակտէր հոգին,
 Ծար շունէր, ոչ օգնական յայնմ ատենին:
 Յայնժամ ելաց, լալով ասաց. «Ինձ խղճացէ՛ք»,
 Եւ զենէհար ի մահուանէն զիս թափեցէ՛ք,

Եւ ի ձեռաց սուրբ հրեշտակին ազատեցէ՛ք,
Զի դեռ մանուկ եմ, զենէ՛հար, զիս գնեցէ՛ք»:

Ապա մեռնողը աղիողորմ կերպով հոր երեսին է նայում, աղաչելով, որ օգնի իրեն. թշվառ հայրը պատասխանում է հառաչելով՝ թե պատճաստ է հոգին տալու որդու փոխանակ, բայց ոչ մի բան չունի փրկելու նրան, և որդուն ուրիշ բան չի մնում, բայց եթէ լալ իր «կանաչ արեւն մանկութեան»:

Գեղեցիկ գոյնն երեսաց թառամեցաւ,
Եւ ծովային աչքն ի լուսոյ պակասեցաւ,
Վայելուչ զօրեղ բազուկըն թուլացաւ,
Լար արծաթոյ ոսկի մանեակըն մանրեցաւ:

Եւ մեռնողն իր վերջին հրաժեշտը տալով և իր համար պատարագի հոգ տանելով ընկնում է «դառն ու դժվար ճանապարհը», որ նա չի կամենում գնալ, որովհետեւ դեռ ժամանակը չէ. դեռ սրտում փափագներ ունի, որ նա անկատար հետը գերեզման է տանում: Այս մահը և նարեկացու մահը արդեն որքա՛ն տարբեր են. վերջինս ամենեւին չի հուզվում և չի ցավում, թե կյանքից զրկվելու է, այլ միմիայն իր հոգու փրկութեան համար է հոգում, մեռնելիս անգամ միմիայն ապաշխարելու և աղոթելու վրա մտածելով. իսկ այստեղ էականն է այս դառն ցավը աշխարհը թողնելու համար. փրկությունն արդեն ձեռնարկ է դարձել. «Զենէ՛հար ինձ պատարագ դրէք պաշար», «սուրբ աղօթիւք զիս յիշեցէ՛ք դուք միաբան, պատարագօք հաշտեցուցեք զաստուածն բան, որ զիմ հոգիս արքայութեան առնէ արժան»:

2. Քերովբե:— Մահւան այս երգը, որ մեր քնարերգութեան ամենագլխավոր թեմաներից մեկն է, իր ձևով և բովանդակությամբ կատարելության է հասել «Քերոբէի տաղի» մեջ («Հայ էջեր», էջ 76, 1 տ.): Թե ո՛վ է այդ տաղի հեղինակ Քերոբեն, ո՞ր դարում է ապրել և ունե՞նք արդյոք նրանից մնացած ուրիշ քերթվածներ ևս, այդ հայտնի չէ: Ըստ Հ. Պոստոլյանի (Les Tpouvères Armenien, եր. 163)՝ նա ապրած պիտի լինի 15-րդ դարու վերջերում: Այսպիսի երգիչը չէր կարող ուրիշ տաղեր ևս հորինած չլինել. բայց դժբախտաբար մինչև այժմ բան հայտնի չէ: Այդ տաղի մեջ նա հանդիսանում է իսկական արվեստավոր երգիչ: Նյութը Մկրտիչ Նաղաշի նույն երիտասարդի մահն է, և նկարագրի մեջ էլ մեկ-մեկ նույնը: Բայց մինչ Նաղաշը ինքն է երգում և մեռնող մանուկին ու իր հորն է խոսել տալիս, այստեղ բանաստեղծը գերեզմանից դուրս է կանչում նոր թաղված մեռելին և նրան խոսել տալիս իր մասին: Բանաստեղծը քնարերգություն չի հորինում, այլ վեպ. սեղմ, խորացրած գործողությամբ ու նկարագրով, որ խիստ սրտառու ազդեցություն է թողնում, երբ բանաստեղծն իր սեփական զգացումն արտահայտում է «Վա՛յ անձն իմ, եղուկ, հազար վա՛յ» բացականչություններով, որ

Արկնում է ամեն էջում իր սրտամածի և թե մեռելի՝ ամեն մի տնից հետո և ուժեղ ցնցում ընթերցողին, մտածմունքի մեջ ձգելով, շնայելով ինքը բանաստեղծը և նույնիսկ գերեզմանից խոսող մեռելը շատ մեղմ ու հանգիստ են պատմում: Բանաստեղծն իր ամբողջ էությամբ զգացել է մահվան սոսկումը, որ շատ մեծ է և մեծ է հուզիչ կացություններով և կյանքի ու մահվան զորեղ հակադրություններով: Հենց սկզբից մարդու ֆիզիկականի համար ստանում ենք մի սարսուռ գերեզմանի առաջ, որի մեջ հոտում է գեղեցիկ ու խիստ նազելի մանուկը:

Երէկ հողվերօքն անցի, հոտ առի զքիմըս կափուցի,
Քայլ մ' երկուք յառաջ գնացի, նեղ ու խոր զնդան մի տեսի:

Վա՛յ անձն իմ, եղու՛կ, հազար վա՛յ:
Մանուկ մի պառկած տեսի գեղեցիկ ու խիստ նազելի,
Հարցուկ ես նորա եղայ՝ թ' ի՞նչ կանես, այդ քեզ չէ տեղի:
Վա՛յ անձն իմ...

Դարձաւ ու ճուղապ ետուր թէ՛ կանգնե՛ց, կտրիճ գովելի,
Ես ա՛յլ քան ըզքեզ էի գեղեցիկ ու այլ ցանկալի:
Վա՛յ անձն իմ...

Մեռելի առաջին խոսքերից մենք խորն զգում և տեսնում ենք մարդու դառն ճակատագիրը, որ ոչինչ է ինքը, և այսօրվա զվարթ ու փարթամ մարմինը վաղը մի զզվելի գեշ է, և իզուր կափուցանում է քիմքը ու հեռու փախչում, քանի որ ինքը մեռելի ընկերն է, բայց երբ մանուկն սկսում է պատմել իր անցած կյանքը, իր հոգեվարքի գալարումները, նրա ամեն մի խոսքը մուրճի պես հարվածում է մեզ, որովհետև մենք տեսնում ենք քաղցր և լավ բաների կործանումը, տեսնում ենք կյանքի և մահվան անհուն տարբերությունը և մարդու կատարյալ անզորությունը: Մի կյանք, որ ճոխ, ուրախ ու լիառատ, անհոգ ու առույգ է, մի մարմին, որ ուժեղ ու գեղեցիկ, առույգ և շնորհալից է, մի մարդ, որ ամենքի համար ցանկալի ու հիանալի է, շրջապատված սիրելի ազգականներով ու բարեկամներով, մի խոսքով՝ ամեն բարեմասնություններով լի, մի կատարյալ քախտավոր մարդ, որ մահվան մասին երբեք էլ չի մտածում և իր բարի գործով չի պատրաստվել անդենի համար, որովհետև մահն իրենից շատ հեռու է երևակայել, այլ միայն կերել, անուշ խմել է, ճարտար խոսել, այս մարդը հանկարծ ցավից բռնվում է. նա սկզբում զարմանում է, որ հիվանդացել է, բայց շուտով ընկնում է անկողին, թուլանում ու կարկամում է: Ողորմագին ուզում է, որ օգնեն իրեն, բայց չեն կարողանում օգնել, մարմինը թուլանում է, լուսատու և ցանկալի աչքերը կուրանում են, զորավոր բազուկը անշարժ է մնում, զարմանալի ճարտարախոս լեզուն կապվում է և վերջիվերջո ասում է մանուկը:

Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ, ու մընաց մարմինս գարշելի,
Այն իմ սիրելիքն ամէն ողբալով լային դէմ ինձի:

Վա՛յ անձն քիմ, եղու՛կ, հազար վա՛յ:

Բայց այդ չէ միայն մարդուս ոչնչությունը. լսենք մեռելին և տեսնենք նրա ողբալի վիճակը, որ անխուսափելի ճակատագրականություն է:

Այն իմ քույր՝ և եղբայր՝ որ իւրեանց էի ցանկալի,
Շուտով ինձ պատանք բերին՝ «Թէ՛զ հանէք, որ խիստ շոտի»:

Սիրելիներն՝ իսկ, ուրեմն, շուտ դեն են շարտում իրենց սիրեցյալին, որ արդեն «գարշելի» է: Դրանից էլ ավելի դառնություն չի կարող լինել:

Կոստանդին Նրզնկացու մոտ արդեն, որ նույնպես երգում է գեղեցկի մահը, կա այդ գարշությունը, բայց նուրբ. այնտեղ մահը գեղեցիկ մարդկանց միայն «քաշէ գերեսին գոյնն, որ է գերդ ծաղիկ», «ոչ այլ գեղեցիկ երեկին սուրաթով», «որ ոչ աչք ունին, ոչ լեզու կամ բերան. դարձել են փոշի և ոսկերք են ցամաք, այն անձն, որ պայծառ էր, քան զձին սպիտակ»: Մկրտիչ Նաղաշի մոտ «աւաղ զայն աղուոր մանկտիքն, որ դարձան ի հող և ի փոշի»: Իսկ Քերովբեի մոտ գեղեցկությունը գարշանքի է վերածվում, մի զգվելի ոչնչության, որից թրթռում է բանաստեղծի վշտահար սիրտը:

Բայց այդ չէ միայն: Նրանք ինչպես գերու, կողոպտում են նրան՝ կարծես ապացուցելու համար, թե չպիտի սիրել աշխարհի փառքն ու հարստությունը, խլելով գարդարանքներն ու հագուստը, ու իրենցից շատ հեռու խոր ու գեճ զնդանի մեջ հողով ծածկում և ասում, թե «անշարժ եղիցի»:

Ահա թե ի՛նչ է պահված մարդու համար, թող նա քիմքը չկափուցանի և չշտապի հեռու փախչել: Միջնադարյան հավատացյալի համար, սակայն, մահվան արհավիրքն ավելի երկարատևում է հանդերձյալի տեսարանով, մահով չի ոչնչանում մարդը, մեղավոր մարդը,

Խիստ ողորմելի է մարդ, որ մեղօքն ի հողն փջանի.

Երթայ նա անլոյս խաւար, տարտարոս՝ և ի հուր գեհենի.

Ոչ սուրբ բարեխօս լինի, ոչ եղբայր եղբօրն օգնելի:

Մկրտիչ Նաղաշի մեջ գոնե այն միամիտ հավատը կար, թե պատարագը, մնացողների աղոթքը կօգնի մեռելին. այստեղ այդ ամենը անարժեք է. միակ բարեխոսը մնացել է Աստվածածինը, որին դիմում է նաև Նաղաշը, և միակ միջոցը սեփական բարի գործն է կենդանության ժամանակ, բայց այդ էլ չի անում մարդ, հարուստ մարդը¹, որովհետև չի հավատում իր մահվան, և իր գործն այնպես չի բռնում, որ մեռնելիս չվարի:

Մըսքին Քերովբէ անխել բառքդ է պաղ ու խօսքդ է քամի,

Թէ խիստ իմաստուն ես դու, նայ արա ճարակ դու քեզի.

¹ Ասլան աղա:

Քանի յաշխարհիս կացեր՝ չես գործեր դու գործ մի բարի,
Ըզփառս աշխարհիս սիրէ, որ կորուստ է քեզ 'ւ ամենի:
Վա՛յ անձն քիմ, եղո՛ւկ, հազար վա՛յ

Յ. Հովհաննէս Թլկուրանցի²:— Մին՝ Քերովբէի տաղի մեջ ավելի մարդուս ոչնչությունն ենք տեսնում, քան սարսափը մահից՝ Հովհաննէս Թլկուրանցու մահվան երգերի մեջ՝ ընդհակառակն: Այս բանաստեղծը, որի կենսագրությունից միայն այսքանը գիտենք, որ 1489—1525 թթ. եղել է Սսի կաթողիկոս, իր ամբողջ էութեամբ դողում ու սարսափում է մահից, որովհետեւ ամենամեծ չարիքը, որ կա մարդու համար, դա մահն է.

է՛, մա՛հ, քանի ըզքեզ յիշեմ՝
Կու դողամ և կու սարսափիմ:
Չկայ քան ըզքեզ լեղի,
'ի ամենայն լեղւոյն լեղի ես:
Լեղի՛, 'ւ ամենայն լեղւոյ՝
Մի՛թէ դու ի քե՞զ նման ես:
Դժոխք քան զքեզ լեղի,
Եւ յետոյ զայն ալ դու բերես:

էջ 46

Նա այնքան ատում է մահը, որ նույնիսկ բորբոքում, զայրանում է աստուծո դեմ, որ քեն պահելով մարդոց դեմ՝ մի հանցանքի համար մահ է ստեղծել:

է՛, մա՛հ, դու քէն ունիս,
'ի Ադամայ որդին կու հանես:
Կամ մեղաց հարուած ես դու,
Ի մահու պտղէն ծնեալ ես:

Մահվան մնացած պատկերացմամբ և առհասարակ աշխարհի անցավորութեան մասին իր հասկացողութեամբ Թլկուրանցին չի տարբերվում նախորդներից. միայն որովհետեւ նա խիստ ատում և սարսափում է մահից, ուստի և հանգիստ երգել չի կարողանում այդ նյութերը, այլ ընդհակառակը, նույնիսկ յոթանասուն տարեկան հասակում մի բուռն և ուժգին թափով պատկերացնում է մահվան ոչ միայն դառնությունը, այլ և ամենահաղթ ուժը, որ ոչ մի մարդու, ոչ սրբի ու մարգարեի, ոչ ուժեղի ու թագավորի մտիկ չի տալիս, այլ ամենքին հավասար ընկճում, հավաքում է իր բռան մեջ ու խորտակում, և ինչպես Քերովբէի տաղի մեջ, գեղեցկությունը անուշահոտ մի գարշելի «գեշ» բան դարձնում.

Թէ հագիդ է վեց զրահ,
Նետ նետես 'ւ ի թափ անցրնես,

² Կ. Կոստանյանց, Հովհաննէս Թլկուրանցին և յուր տաղերը, Թիֆլիս, 1892:

Տանիս զնա ի բանտ ածես,
 Դէմ դռանն քար մի ձգես:
 Արծիւ ես, յերագ թռչիս,
 Լայնաձիգ զթևդ տարածես,
 Զինչ աշխարհս հզօր մանուկ,
 Ի թևիդ ծայրն ծրարես:
 Հազար երանի՜ նորա,
 Զոր բարի գործով գտանես.
 Հեղեղ բոցեղէն տարեր,
 Զոր ի մէջ մեղացն ըմբռնես:

էջ 47

Թլկուրանցու այս անհանգստությունն ու սարսափը, նրա զայրույթը, ատելությունն ու զարշանքը մահից՝ ծագում են նրա ընդհանուր խառնը-վածքից, որի էական գիծն է կենսասիրութունը: Նա ոչ միայն ապրելու տենչ ունի, այլև գեղեցիկ, ուրախ ու զվարթ ապրելու, և կուգեր հավիտյան այդպես ապրել՝ միայն սիրելու և գեղեցկությունը դիտելու հա-մար: Բայց դրան խանգարում է մահը, ոչ միայն նրանով, որ զըր-կում է սիրելուց ու գեղեցկությունը տեսնելուց, այլև նրանով, որ, ժամա-նակի հայացքով, այդպիսի կյանքն ու սերն ընդհանրապես, այս աշխարհի համար վտանգավոր էր, իսկ այն աշխարհը մարդուս բերողը մահն է: Եթե չլիներ մահը, մարդ այդ վտանգից ազատ կլիներ և կսիրեր ու վայելչու-թյամբ կապրեր ընդմիշտ՝ առանց որևէ վրդովմունքի: Բայց այն միտքը, թե մահ կա, ինչպես մի թույն միշտ կաթում է նրա վայելչասիրության մեջ,— ահա թե ինչո՞ւ մահն ամենից մեծ չարիքն է.

Թէ չէր մահո՞ւն օրն ու դժոխքն
 Եւ կամ սարսափ դատաստանին,
 Նա՛ այս աղէկ էր զինչ ասաց
 Խե Հովհաննէս Թլկուրանցին:

էջ 36

Այսպես է վերջացնում նա իր կենսուրախ սիրո երգերից մեկը (տե՛ս և էջ 28, 30—31, 37, 49—50): Այսպես է հաճախ վերջացնում, երբեմն և սկսում սիրո երգեր (տե՛ս նաև «Հայ էջեր», էջ 32):

Բանաստեղծը փորձում է արդարացնել իրեն, թե սերը մարդկային բնության մի պահանջ է, որի համար մեղադրել կարելի չէ իրեն, քանի որ Ադամից սկսած (էջ 27—33) մարդիկ միշտ հաղթվել են նրանից (էջ 33—34) և սուտ է, թե կրոնավորներն անզգա են.

Ինձ մեղադիր յէ՛ր կու լինիք,
 Հարիւր տարույ հաբեղանին,
 Որ ճերմակն է դարձեր դեղին,

Կտրէ զկօրտիկ պատարագին
 Ու զքեզ ուզէ առջև խաչին (էջ 32):
 Սէրն կուտանի զամօթն երեսէն
 Ի հաբեղայէն և ի վարդապետէն.
 Երէց, սարկաւագ կու ձգէ ի կարգէն,
 Տանի զխելքն ի գլխուն, զամօթն երեսէն (էջ 34):
 Թէ վարդապետն զձեզ տեսնու,
 Մոռնայ զուսումն ու շատ գրունք (էջ 16):
 ... Զմիակեցին խելքն տանիս,
 Որ կացեր է զօրն անարատ (էջ 29):

Եւ վերջապէս աստված կնոջը ստեղծել է սիրո համար (դու ստեղծեր
 զկինն ի կողէն վասն Ադամայ սիրոյն համար) (էջ 27), և նրան սիրում
 են ոչ միայն մարդիկ, այլ ինքն աստված է սիրում, քանի որ գեղեցիկ
 կինն արարչության պսակն է.

Պարծանք ու վաճ քո ծնողին,
 Փառք ու պատիւ քո Արարչին (էջ 22):

Բայց այս մտածութիւններն ամենեւին չեն հանգստացնում բանաս
 տեղծին, որովհետև սերը դարձյալ մնում է իբրև մի մեղանչականութիւն
 («Ով որ մեղաց ճաշակն առնու՝ այլ Աստուծոյ չի տար խաբար») (էջ 28),
 ուստի և նա տանջվում է երկվության մեջ, ու նրա սիրո և ուրախության
 երգերը, մահվան հիշատակով, վերջում մեծ մասամբ դառնում են և զրդշ-
 ման երգեր.

Բացէն ասեմ, ճարակ չկայ.
 Մահու մեղաց ներքև եմ ես.
 Հայիմ ի քեզ, հայիմ ի նա,
 Որ ի հողոյ ստեղծեր զքեզ:

էջ 30

Բայց ինչքան էլ մահը թունավորում է նրա հոգին, ինչքան էլ մահ-
 վան երգերի մեջ նա երգում է անցավորութիւնը, բայց և այնպէս Թլկու-
 րանցին հոռետես չէ. աշխարհը նրա համար ոչ միայն ոչինչ չէ, այլ, ընդ-
 հակառակն, ամենալավ բանն է, և նույնիսկ Ադամա անմահության դրախ-
 տից լավ, որ պիտի վայելել: Երբ գարուն է պայծառ, այգի ու պարտեզ,
 դաշտ ու լեռներ զարդարվում են կանաչ զգեստներով ու ծաղիկներով, երբ
 շնչում է անուշ քամին, թռչուններն անուշ երգում, քաղցր գալիս է սոխա-
 կի ձայնը, և մարդ նստում է վարդենիների մոտ, ծառի թանձր ստվերում,
 առջևն ունենալով արագ վազող խոխոջուն ջուրը, ու թէն ընկերի վզով
 ձգած՝ սիրով խմում է անուշ գինին և ուրախութիւն անում: Դա մի այն-

պիսի բան է, ասում է Թլկուրանցին, որ դրանից լավ բան չկա, և մարդ նույնիսկ Ադամա դրախտի հետ չի փոխիլ այս կյանքը, եթե միայն չլինելու մահը («Տաղ գարնան», էջ 35)։

Այս աշխարհասիրությունն արդեն այն չէ, ինչ որ Կոստանդին Երզրնկացին ուներ իր գարնան և արեգակի, լուսո և սիրո փառաբանական երգերի մեջ, որտեղ ամեն ինչ մի կրոնական հրճվանք էր աստվածային բնության գեղեցկության ու հավիտենականության առաջ։ Այստեղ արդեն մարմինն է իշխում իր թանձրացած, երկրավոր, ցանկական պահանջով. մարդը երկնային ուրրտներից իջել է իրական աշխարհը և իրական կյանքի վայելքը։ Իսկ այդ վայելքի մեջ էական տեղը մեր Թլկուրանցու համար, բնությունը չէ [գրավում] իր գեղեցկություններով և խորհրդավոր ուժերով, որ մարդուն մի հոգեւոր վայելչություն է ընծայում, այլ ինքը, մարդու մարմինը. բնությունը նրա, այդ մարմնի համար միայն մի գեղեցիկ զբոսավայր է, մի կանաչ պարտեզ, ուր կարելի է ծառի ստվերում նստել, վայելք քաշել, խնդում անել։ Այդ պատճառով Թլկուրանցին, գոնե ինձ ծանոթ երգերի մեջ, չունի բնության երգեր, ինչպես Կոստանդինը։ Նրա «Գարնան տաղը» նույնիսկ (էջ 35) մի «ուրախության» տաղ է, և գարունը նրա համար միայն ուրախության ամենալավ ժամանակն է, որովհետև

Գարնանային ամիսն երբ գայ,
Հաւսար ծաղկի շոր և դալար.
Գետերդ յորդոր գնացք առնուն,
Ի լեռներուն թափին ի վայր։

Այդ ժամանակ, բնության այդ ղարթումի հետ՝ զարթնում է մարդու մեջ ուրախության և սիրո բնական հույզը —

Գէնա բահար, այլ՛ի բահար,
Այլ՛ի կուտան սիրոյ խաբար։

Այս պատճառով, սիրելի կինը բանաստեղծին ներկայանում է գրեթե [միայն] իր գեղեցիկ մարմնով, որ հափշտակում է նրան և որին մեծ սիրով նվիրում է տաղեր։ Գեղեցիկ մարմնի նկարագրի համար, Նարեկացու ժամանակից սկսած, ուրեմն 10-րդ դարուց, կազմված է եղել որոշ ձև ու ճաշակ, որով թվում են, ինչպես անում է Նարեկացին, հասակը, աչք և ունքը, այտերը, ձեռքերը, բերանն ու շրթունքը, լեզուն ու ձայնը, ծամերը կամ վարսերը, ծոցը, ժպիտը, պատմուճանը, գոտին (քամար), քայլվածքը, կեցվածքն ու շարժվածքը։ Դրա հետ միասին առաջ են գալիս ոչ միայն արտաքինի նկարագրի համար ընդհանուր պատկերներ և նմանություններ երկնային լուսատուներից, բույսերով ու ակներով, որ բանեցնում են երգիչները, այլև գեղեցկության մի ընդհանուր իդեալական պատկեր, որի մեջ առանձին բանաստեղծները շատ քիչ փոփոխություն են մտցնում նախելով իրենց ճաշակին կամ սիրած կնոջը և կամ իրենց հակումներին,

ավելի կամ սակաւ տեղ տալով մարմնին: Երգչի անհատականութիւնը երևում է, գլխավորապէս, ոչ այդ նկարագրով, այլ իր տրամադրութեամբ: որ նա դնում է իր երգի մեջ: Թեպետև մինչև Թլկուրանցին հայտնի են միայն երկու երգիչ՝ Նարեկացի, Կոստանդին, որ ունեն այդ նկարագիրը, և Թլկուրանցին առաջինն է, որի երգերի մեջ մեծ տեղ է բռնում արտաքինը, բայց և այնպէս այդ երգերի համեմատութիւնից հենց պարզ երևում է վերևում գրածի ճշտութիւնը: Շատ բան Թլկուրանցու մեջ ընդհանուր տեղիք է, թեպետև առանձնահատուկ ուժով արտահայտված:

Այդ գեղեցկութեան իդեալն, անշուշտ, մեր հին երգիչներին է գալիս և 10-րդ դարում արդեն գրեթե ամբողջ պատրաստ է. թե արաբական ազդեցութիւն կա՞ դրա մեջ թե չէ՝ այդ չգիտեմ, բայց քանի որ 10-րդ դարու է, նոր պարսկական չկա: Երգոց երգի ազդեցութիւնն անպայման երևում է, բայց այդ ճաշակը շատ հեռու է հին հրեականից:

Կոստանդինին, քանի որ նրան հետաքրքրում է ավելի ներքինը, գրավում է գեղեցիկ պատկերը իր մի քանի էական գծերով, իր մորձ ու շիտակ հասակով և մանավանդ պայծառ դեմքով և ոլորուն սև մազերով: Թլկուրանցուն, ընդհակառակը, մարմնի բոլոր մասերի հետ՝ ամենից առաջ հափը շտակում են ծով-ծով աչքերը, թուխ ու մեծ (էջ 29, 37, 25, 31, 33, 36, 39, «Հայ էջեր», 32), որ արեգակի նման փայլում են.

Արևնման շողշող կը տաս,

Յորժամ սիրով վաշեոյ ածես (էջ 29):

Մի պատկեր և նմանութիւն, որ նույնիսկ Վահագնի երգի մեջ ենք գտնում՝ «Աչկունքն էին արեգակունք», որ և Նարեկացու մեջ նմանեցրած է ծովի.

Աչքըն ծով ի ծով ծիծաղախիտ,

Մաւալանայր յառաւօտուն

Երկու փայլականաձև արեգական նման:

Այս բոլորի հետ՝ այս գեղատեսիլ պատկերը ներքին գրեթե ոչ մի արժեք չունի, բայց եթե այն, որ «անուշ քաղցր եղանակ» ձայնով զրուց անում և բնական գեղեցկութիւնը բավական չէ, արվեստով էլ գեղեցկանում է և ծեփծեփում, ու դրանով ավելի գրավիչ դառնում ու հափշտակում մարդկանց թունավորելու համար: Այդ է Թլկուրանցու երգի կինն իր թանձրացած մարմնով, որ բանաստեղծի համար ամեն ինչ է:

Կինն քաղցրիկ զրուց ունի,

Խայթաւ ի հետ առնէ գալար,

Յանկարծ զթիւնքն ի մարդ թափէ,

Որպէս զականատ բռնէ անճար:

Յունքն քաղէ, զաչքն դեղէ,

Խենէշանայ քան զբելիար,
 Միշտ զպռունկն ծամուէ,
 Զմարդիկ կու ձգէ ի քարն ի վայր (էջ 27):
 Պագ մի յերեսէդ կ'ա՛ծէ զհորասան,
 ԶՀապաշ ու զԵմէն տիլու Հնդուստան,
 Երկու վարսդ է գին Զինի և Խութան,
 Պուլղար, Ստամպօլ է Շէհրի եազդան (էջ 34):

Այսպիսի մարմին երգողի ու գնահատողի համար, բնականաբար, սերն այլևս մի ներքին մտերմական ուժ չէ, հոգեկան զաղտնի ցավերի ու վշտի աղբյուր, այլ ֆիզիկական հույզի մի բռնկում միայն գեղեցիկ կնոջ տեսքից, բայց այնպիսի բռնկում, որ նրան հափշտակում, վառում է և սպառում. և այսպես ամեն անգամ, երբ նրան երևում է գեղեցիկ պատկերը: Բանաստեղծն այդ ժամանակ դառնում է մի աչք, սեեռած գեղեցիկ սիրելիին կամ բարեկամին, ինչպես անվանում է նրան երգիչը, նրա մարմնին և մարմնի բոլոր մասերին, և նրանից խելքամաղ լինելով՝ տանջվում է ինքն ևս մարմնով: Դրա համար և նրա երգի մեջ մարմնի նկարագրի հետ տեսնում ենք և երգչի իրեն մարմնի խորտակումը, որ ունենում է սիրո առարկայից:

Կնոջ տեսքից նա, մանավանդ երբ հանկարծ է պատահում, և այս մոտիվը սովորականն է, ալեկոծվում է (էջ 25), նրա մարմնով սարսափ է անցնում, ամբողջ մարմնով դողում, շունչը կտրվում է, սիրտը մարում և ուշագնաց լինում («Հայ էջեր», 8, 32)։

Հանգոյն այլովդ տեսիլ զմրուխտ,
 Տպազիոն ակն ու ջուհար
 Ինձ անկասկած ի դէմ ելաւ,
 Շունչս քաղեցաւ,
 Զթողիր յիս համբերութիւն (32):
 Քանի տեսնիմ՝ կուսարսափիմ,
 Սրտիկս ի փորիկս կանցնու կրծիցս (էջ 32):
 Թէ վարդապետն զձեզ տեսնու...
 Ամեն անձամբ ի դող ելնու (էջ 36):
 Յանկարծակի մէկ մի տեսայ,
 Թուլցայ անկայ ի տեսլենէն...
 Երբ իմ աչերս ի քեզ դիպաւ...
 Զարհուրեցայ ի տեսլենէն... («Հայ էջեր», 32):

Սերը նրա համար խավարած սրտի լուսատու էակը չէ, ինչպես Կոստանդնի համար. Թլկուրանցու սիրո արեգակը, ինչքան էլ փայլուն է, երևան է գալիս իր այրող, խորտակող ուժով, որին ոչինչ չի դիմանում. նա երգչի սիրտը անվախճան կրակ է լցնում (էջ 31) և այրում, վառում է նրան.

Քո սէրն ի յիս դիպաւ, ստոյգ կայրիմ ես (38):
 Ես զքեզ տեսայ նման լուսոյ,
 Զէտ արեգակն որ նոր կելնու,
 Սիրտս այրեցաւ բարկ կրակով,
 Ես մնացի խեղ կապելու (49):
 Զինքն ճօճար՝ զէտ զուռի ճեղ,
 Հրով այրէր զերկիր ամեն...
 Երբ իմ աչքերս ի քեզ դիպաւ,
 Նա վառեցայ զէտ մոմեղէն («Հայ էջեր», 32):
 Ես եմ ափ մի հող, դուն հրեղէն ես,
 Քանի՛ զիմ այրած սիրտն արիւնեւ (39):
 Քո սէրն զիս մոմ արար,
 Դու ինձ պողպատ ու կայծքար ես (38):
 Արեւ նման շողշող կրտաս,
 Յորժամ սիրով զաչերդ ածես...
 Դու զվէմերն խորտակես,
 Դու զլերունքն հալ հանես,
 Զով դու սիրես, նադար առնես,
 Անանց կրակով զանձնիկն այրես...
 Ծօճան վզովդ բերդեր քակես (29):
 Ձեզ ի՞նչ զադար ես դիմանամ,
 Որ դուք հալէք, հանէք լերունք,
 Սիրով քակէք բարձր բերդեր.
 Ի ի գիլ հանէք վէմք ու սարունք (37):

Քնական է, որ այսպիսի սիրո առարկան չպիտի ներկայանար իբրեւ թագավոր, որ ծառայութիւն ու ստրկութիւն է պահանջում, կամ իբրեւ ազատութիւն բերող տիրուհի (ինչպես Կոստանդինի համար), այլ իբրեւ մի դահիճ, որ զոհ, մատաղ է (էջ 30) պահանջում, ինչպես սիրո հին անողորմ աստվածուհիները. նա սպանում է, կյանքից կտրում է (էջ 33),—

Դու ինձ լեր դատաւոր, արա՛ դատաստան,
 Սիրով մի՛ սպանաներ, ճէլլէտ էֆենտի:

Եվ այս վերջին տողը. նա կրկնում է ամեն տան համար:

Դու գիշեր և ցերեկ մէջ իմ սրտին ես,
 Անմահ ու անգրող զարիւնս հեղեր ես...
 Զարկամն դայդ չէր անէր՝ զինչ որ դուն կանես.
 Անթուր՝ անդանակ զարիւնս հեղեր ես (38):

Այսպիսի սերն արդեն մի հիվանդութիւն է, որ, ինչպես ասում են, առաջանում է կախարդվելուց միայն, և գրավելով դրանով բռնվածի ամբողջ էութիւնը, գիշեր ու ցերեկ դրանով զբաղեցնելով միայն՝ տանում է

ինքնամոռացման ու խելացնորության և դարձնում է նրան քնից կտրված մի խելագար:

Յորտեղ որ կընստիմ զիս կըմոռնամ ես.
Մի՞թէ զիս դեղեցիր, կամ կախա՞րդ ես.
Զքո ծով ծով աչերդ դեղով լցե՞ր ես (39):
Սէրն հանէ զմարդն ի խելաց
Որ այլ ըսկի չկա խաբար,
Իմաստութիւնըն խափանի,
Եւ հանց դառնայ քան զդիւահար (27):
Մարդ որ սիրոյ կուհանդիպի,
Նա քան զկրակ կուլինի վառ,
Այլ ոչ աղօթք ի միտ կուգայ,
Ոչ յայսմաւուրք կաւդայ ու ճառ (26):
Սէրն կուտանի զամօթն երեսէն
Ի հաբեղայէն և ի վարդապետէն... (34):
Ով որ մեղաց ճաշակն առնու,
Այլ աստուծոյ չի տար խաբար (26):

Եվ այսպիսի հիվանդին բժշկողը միայն իր սիրո առարկան կարող է լինել, որի կողքին նստելով և նրա երեսին նայելով միայն կհանդարտի.—

Հանցեղ նետով զիս խոցեցիր,
Որ այլ չունիմ բժշկարար (25):
Հիւանդ եմ ես, ողջանամ, երբ նստիս ինձ յաջ (33):
Նիստ որ հայիմ յերեսդ ի վայր (31):
Արի ինձ դեղ արա, իմ ճարն դու ես (38):

Իր սիրո այս ամբողջ նկարագրի, իր այս հոգեկան վիճակի հետ, Թլկուրանցին մեզ չի տալիս գեղուհու ներքին արժանիքը. ինքը չունի ոչ մի քնքշություն դեպի իր բարեկամը: Մի տեղ միայն նա գրում է.

Է՛մ մեղր ու կարագ և կեղեած նուշ,
Քեզ ծուռ նայողին յաչքն հազար փուշ,
Սիրով մի՛ սպաներ, ճէլլէտ էֆենտի (34):

Բայց այստեղ ևս ոչ թե սիրելիի մասին է հոգ տանում, այլ իր «դահ-ճին» համոզել է ուզում իր անկեղծության մասին, ինչպես և ուրիշ տեղ՝

Թէ զիս յիշես, թէ չիշես,
Ես կուսիրեմ սրտով զքեզ (29):

Բայց այդ սիրելին երևի անպատասխան է թողնում, որ երգիչը մի տեղ հանդիմանում է նրան՝

Աշխարհս խօրոտիկ գէմ դու մէնակ չե՞ս,
Աստուորս շատ իկէ՛ւ այլ տի գայ քանց քեզ (39):

«Հայ էջերի» մեջ տպւած է «Տաղ Յովանէսի վասն սիրոյ», որի վերջում հեղինակն ինքն իրեն կոչում է «Խե Յովհաննէս»³: Այդ տաղն անուայման Թլկուրանցունն է, ոչ միայն «Խե Յովհաննէս» անվան համար, այլ մանավանդ իր ոգով և տրամադրութեամբ ու բովանդակութեամբ:

Այս մեծ ուժն ու խորութիւնն առաջանում է նրանից, որ երգիչը թողնում է իր բարեկամի մարմինը մի կողմ, և միայն սիրո մեզ արդեն ծանոթ ազդեցութիւնն է վեր հանում իր բոլոր կողմերով: Այսպես վարվում է նա, որովհետև այստեղ ոչ թե իր հրճվանքը, բախտավոր սերն է երգում, այլ սիրո ցավը, որովհետև, ասում է նա,

Քաղցր լեզուով խոցոտեցայ...

Կերակրեցաք ի մի սեղան, ու խմեցաք ի մի կթխայ,

Մէկտեղ ելաք, մէկտեղ նստաք, ան ժամանակն ո՛ւր է հիմայ.

Ո՛ւր է դաւլըտ, ու՛ր է երդումն, որ բռնեցաք զաստուած վկայ,

Ի վար անկաք, օտարացաք, շարկամն եղև մեզ մահանայ:

Այսպիսի վիճակը բնականաբար կարիք չի զգում բարեկամին գովելու, այլ միայն իր վիշտը երգելու: Եվ երգում է նա «արիւն արցունքով»:

4. Գրիգոր Աղթամարցի⁴:—Հովհաննէս Թլկուրանցուց կրտսեր, բայց երիտասարդ ժամանակ նրան ժամանակակից է մեր երկրորդ սիրերգող կաթողիկոսը, Գրիգոր Աղթամարցի, ծնված 15-րդ դարի վերջերում: 1515 թ. արդեն ունի բանաստեղծութիւններ, իսկ 1569 թ. դեռ կենդանի է հիշվում:

Սա իր աշխարհայեցողութեամբ և երգի վերջում դրած անուշաւանքով շատ չի տարբերվում Թլկուրանցուց. նույն հայացքն ունի ունայնութեան և մահվան մասին, ինչ որ նախորդները, նույնպես երգե՛ր՝ նվիրված սիրո, գեղեցկութեան և աշխարհային վայելքների ու մահվան, ինչպես Թլկուրանցին, միայն ավելի գեղեցիկ ձևով, բուռն ավյունով և մաքուր ու խորացրած բովանդակութեամբ: Ժողովրդական ձևով մի երգի մեջ բողոքում է մահվան դեմ, որ գալիս, բռնի և անագորույն կերպով զրկում է մարդու աշխարհի վայելչութիւնից.

Յամէն առաւօտ և լոյս

Պիւլպիւլն էր նստեր յայգւոյս,

³ Թլկուրանցին իր տաղերի մեջ կոչում է իրեն «Թլկուրանցի» (28), «Խե Յովհաննէս Թլկուրանցի» (30, 31, 33, 36, 37, 44, 49, 50, 56), «Յովհաննէս» (39), «Խե Յովհաննէս» (42), «Յովհաննէս Թլկուրանցի» (45, 47). Իսկ երկու տաղի մեջ (Ծ, ԺԾ) հեղինակ չի հիշված:

⁴ Կ. Կաստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցին և յուր տաղերը, Թիֆլիս, 1898:

Քաղցրիկ ձայնէր վրայ վարդոյս,—
Կասեն, թ'արեկ ե՛լ այգւոյս:

Աշխարհը նրա համար մի «ուրախարար տեղի» է, մի նորատունկ, գարնանային ծաղկած այգի, շրջապատված ցանկապատով, տնով, ավազանով, անուշ ջրերով, ծաղիկներով, կարմիր ու սպիտակ վարդերով. մարդն ուզում է վայելել այդ ուրախարար տեղը, կյանք ու լույս տեսնել, այդ այգու պտուղն ուտել, վարդի հոտն առնել, գինին խմել.—

Քաղեմ փունջ մի վարդ այգւոյս,
Դնեմ մէջ կարսի գինւոյս,
Ուրախանամ այս հոտոյս:

Ահա թե ի՛նչ է մտածում մարդս միշտ, բայց և ինչ են նրան ասում՝ դուրս արի քո այդ այգուց: Մարդը բողոքում է.

Ձեմ ելներ ես այս այգւոյս,
Այս իմ նորատունկ այգւոյս,
Յայս ուրախարար տեղոյս,
Եւ այս նորաշէն տներուս...
Դեռ չեմ տեսեր կեանք և լոյս...
Ի՛նչպես ելնեմ ես այգւոյս:

Բայց ավա՛ղ, երիտասարդ կյանքը ստիպված պիտի դրկվի այդ վա-
յելքից և նրա համար աշխարհը կործանվի.—

Ծաղկունքն վերացան յայգւոյս.
Վարդն թափաւ իմ այգւոյս.
Ցանկն քակեցաւ յայգւոյս,
Ահա՛ ոք ելայ այգւոյս:

Բայց մարդուս այս դառն ճակատագիրը, թեպետ Աղթամարցուն ևս միշտ ապաշավել է տալիս Թլկուրանցու նման, բայց չի խանգարում գա-
րուն և առանձնապէս սեր երգելու հոգեղմայլ արբեցությամբ (Կոստան-
յան, Նոր ժողովածու, Բ. պրակ, էջ 16):

Գարունն է բացուեր, վարդ ի պաղչանին.
Քաղցր եղանակեն պիւլպիւն ու ղումրին.
Սիրով են վառեալ ի կարմիր թփին,
Կանաչ ու կարմիր տերեւ կու հագնին:
Գինով եմ, գինով, հարբեր եմ սիրով,
Գինով եմ, գինով, ցերեկս արևով.
Գինով եմ, գինով, գիշերս երազով:

Եվ նա իր արբեցման ու երազանքի առարկան երգում է մի «բեղուն
խանդով, գունների հարստությամբ և թարմությամբ», որոնց մեջ շատ

քան, հարկավ, նախորդ բանաստեղծներից, ուրեմն և «Երգ երգոց»-ից է առած իբրև սովորական ձևեր, բայց իր անկեղծ ավյունով այնպիսի գեղ ու փայլ տված նրանց, որ շլացնում է ընթերցողներին, ինչպես և Աղթամարցիին ինքը շլացած է եղել իր գեղուն հու «աստուածագիծ պատկերից»։ Իսկույն երևան է գալիս կրակոտ բնավորությունը, որ վառված է, հափշտակված է մի ճոխ անձից և ուզում է նկարել այն։ Եթե նա նկարիչ լիներ, կառներ վրձինն ու ներկով կհաներ այդ, որ միշտ իր աչքի առաջն է։—

Եթե յաչաց մարմնոյս ծածկիս,
Մտաց աչօք ինձ երևիս (80)։

Բայց նա խոսքերով է ուզում նկարել, և բառերը բավականություն չեն տալիս նրան՝ այդ պատկերն իր ուզած նրբությամբ գծելու և միշտ նորանոր գույների, նորանոր ձևերի է դիմում՝ օգնության կանչելով բազմաթիվ ծառեր ու ծաղիկներ, հրեղեններ ու թռչուններ, բուրավետ խնկեր ու ակներ, բնության երևույթներ ու լուսատուներ։ Նմանությունների այս կուտակությունը, ծնված սիրազգաց սրտից, վերջիվերջո դարձյալ գոհացում չի տալիս նրան, որովհետև իր գեղունահին աստվածանման է։ Նա ոչ միայն մարմնով կատարյալ է, այլև վերնային է իր հոգով։—

Վերնոց վեհագոյն և աշխարհի զարդ,
Ուշիմ և խոհեմ անօրինակ մարդ... (63)։
Տիպ և գաղափար Տեառն Աստուծո ես,
Պատկերով պատառեալ, քան զՄիքայէլ ես,
Ի մէջ հողէղինացս հրեղէն ես (62)։
Դու սքանչելագործ, քան Զօրաւոր խաչ (64)։
Մաքուր պատկերով նման հրեշտակի... (57)։
Սոսկալի վարսաւոր սրովբէ (76)։

Գեղուն հու այս ներքին մասի հետ, որ առաջին անգամն է երևում մեր բանաստեղծության մեջ, մենք տեսնում ենք Աղթամարցու քնքուշ գորովական վերաբերմունքը դեպի իր սիրո տիրուհին, որին նվիրում է իր երգը, մի վերաբերմունք, որ չունի թլկուրանցին։

Պատկեր ես քո Ստեղծողին շաղկապեալ ի քառանիւթէ
Տիպն իւր գոյացոյց զքեզ, նկարեաց 'ւ եհան յարգանդէ.
Զիա՞րդ օրինակ տամ քեզ յանշնչից և յանզգայէ,
Յայս իմ այրեցած սրտէս զայս ընծայ ընկալ ընդունէ։
էջ 77.

Ուրիշ տեղեր քնքուշ հոգատարություններ երգում է.

4.

Օրհնութիւն Փրկչին ի քեզ իջանի,
Կամօքն Աստուծոյ կենաս կենդանի.
Գունդ չար այսովն ի քէն հալածի,
Զերդ զարեգակն փայլես ի յերկրի (64)։

Միշտ կանաչ կենաս քան զնշդարենի...
 Քաղուի լոյս աչաց քո թշնամոյն:
 Քեզ միշտ հովանի բանն հայրական,
 Միքայէլ հրեշտակն քեզ պահապան,
 Աշխարհիս կենաս անփորձ 'ա անասան,
 Անմեղ 'ւ անարատ և անապական (էջ 69):
 Ի յամէն դիմաց բղխէ քեզ բարին,
 Եւ քեզ հովանի նշան սուրբ խաչին,
 Պահապան լիցի աջն հայրենին,
 Եւ փրկէ զքեզ ի չար վտանգէ:

Կոստ., Բ. պրակ, էջ 18:

Այս քնքշութեան հետ երևում է նաև մաքուր և ազնիվ տարփանքը դեպի գեղուհին, որ ինքն ևս մի հրեշտակ է, հեռու թլկուրանցու հեշտալիք բորբոքումից, ավելի մոտ Կոստանդինին: Սակայն Աղթամարցու սերը դրա համար պակաս ուժեղ և կարոտակեզ չէ, նա էլ պակաս չի այրվում, հալվում ու մաշվում և ծարավի (68) տեսնելու նրան. նրա սերն էլ շղթայում, իշխում է նրան իր ուժով.—

Հանց սիասաթով իջնուս քան զխան,
 Դրիր զգերիս զընճիլ ու զընտան (59):

Բայց նա տանջանք բերում է միայն իր բացակայութեամբ.—

Ուներդ է քաշած քան զթափած թուր,
 Թարթափդ քո թեք քան զնշտար սուր.
 Սպանանես գերիս օրն հազար բիր...
 Ոսկի ի Հնդկաց, ակն պատուական,
 Շուրջ գամ և փնտրեմ զքեզ անխափան..
 Ես եմ քեզ խնդրող և վաճառական
 Ի բազում մտաց ծածուկ 'ւ տնդուման:
 Նայեա՛ց մէկ ընդ իս աչօքդ մէստան,
 Կամ քաղցրիկ խօսէ կամ տո՛ւր պատասխան...
 Ով որ դու նայիս և առնուս նատար,
 Լինի քան զմոմ՝ պողպատ է թէ քար:
 Սիրով լափեցիր ու արիր սիրտս խոց,
 Կուտապիմ 'ւ այրիմ որպէս զհնոց,
 Սրտէս կութափի յոլով հուր ու բոց,
 Զայդ աստուածագիծ պատկերդ քո ինձ ցո՛յց:
 Քո մէջքդ է բարակ քան զուռի վարոց.
 Սպիտակ ատամունք, մարգարտէ շարոց.
 Դու քաղցրատեսիլ և պտուղ ծառո՛ց.
 Այդ շիրին լեզուէդ տո՛ւր երկու զրուց:

Քան զշամբայ եղեգն ելեր ես շիտակ,
 Ուներդ է կամար որպէս զաղեղնակ,
 Աշերդ է պայծառ որպէս զծովակ,
 Ղարղ եղայ ի ներս, եղայ անճարակ:
 Թարթափդ է խանչար՝ ինքն պաւղպատ զուտ,
 Այտով զիս հարիր՝ և արիր խուրդ ու մուրտ,
 Ամպի պես ածիր ինձ սաստիկ կարկուտ,
 Թէ ես մեռանիմ քեզ շահ չէ, օգուտ (57, 59):
 Վտա՛կ Եդեմայ և գե՛տ Յորդանան,
 Սելովմայ աղբիւր և ջուր ես յուզման,
 Անկեալ եմ հիւանդ մերձ առ քո դրան,
 Սպասեմ հանապազ ես առողջութեան...
 Ելանես գնաս, ես լինիմ յառաջ,
 Կամ խօսի՛ր ընդ իս կամ նստի՛ր ի յաջ:
 Գիշեր և ցերեկ եմ ես երեւուն,
 Ոչ կենամ ի դուրս, ոչ օդիմ ի տուն...
 Զարկած է վրադ քեզ կարմիր վրան,
 Բազմիս ահաւոր՝ և ես քեզ յանդիման,
 Սիրտս փափագի և կայ ի դողման,
 Աշերս է կարօտ տեսոյդ անման:
 Զիա՛րդ բաժանիմ ի քէն կենդանի,
 Առանց քո տեսուդ շունչս կուքաղի (62—64):

Իսկ իր սիրո ներկայութեամբ, սիրուհու տեսքը ոչ միայն չի ջախջախում նրան, այլ, ընդհակառակը, նրա սիրտը լցնում է մի անուշ բերկրալից երջանկութեամբ, նրան հանգստացնում ու լուսավորում է և հոգով փարթամացնում (62)։

Պայծառ արուեսակ ի յառաւօտու,
 Ես եմ քեզ փափագ, ի յիսնէ ես հեռու.
 Իմ շուշան ծաղիկ, կարմիր վարդն դու...
 Լինի՛ թէ աշուերս քեզ արժանանայ:
 Իմ սուն իմ սրտի՛ և իմ ուրախութիւն,
 Իմ շունչ ու հոգի՛ և իմ կենդանութիւն...
 Բերկրութեան բաժակ, ոչ ապի յայաթ,
 Ես եմ ծարաւեալ, արբո՛ ինձ մի կաթ... (67—68):
 Նոր գարուն եղև, և նոր առաւօտ...
 Նոր ձայն արձակեց, նոր նստաւ ի մօտ...
 Հեռացաւ ու գնաց յինէն տրտմութիւն,
 Եկն եհաս այսօր ինձ ուրախութիւն.
 Այլ փափագ չունիմ, իմ փափագս դուն... (69):
 Գեղեցկագեղ, քաղցրաբարբառ

Երկրորդ «Գարնան տաղը» մի տեսակ շարունակություն է առաջինին։ Երբ հեռացած պլպուլը գալիս է այգին, ծաղիկները աչքալույս են տալիս՝ վարդին՝ թե գալիս է իր սոխակ սիրելին։ Սոխակը կանչում է ղումրիին (տատրակին), որ միասին տեսնեն վարդի ելքը։ Նրանք վրան են խփում պարտիզում, վարդի կանաչ թփի դիմաց, վարդը քնած է կոկոնում. սոխակը սկսում է երգել ղազելներ.

Գիշեր ցերեկ կամ էրէրուն,
Եւ ես կ'այրիմ ի դէմ վարդուն.
Թէ ե՞րբ ելնէ ինքն ի քնուն,
Քանի՜ կանչեմ զար իւր սիրուն... (46):

Ծաղիկները նախանձելով ասում են, թե բավական է անժամանակ երգի, թող սոխակը ելնի գնա իրենց պարտեզից։ Սոխակը պատասխանելով իր սերն է գովում և սիրտը բանում։ Վարդը նրան քաջալերում է, որ ուշադրություն չդարձնե նախանձողներին և իր երգը շարունակե։ Ծաղիկները դարձյալ ասում են — «Քանի՜ կանչես, մէկ պահ լսէ»։ Սոխակը պատասխանում է.

Ասաց, թէ սէրն կունեղէ,
Որ վրայ վարդին աշըգ եղէ,
Սիրտս վկայ հետ իւրն հերթ,
Քանի՜ խոցէք, ասէք թէ ե՞րթ,
Հողմն շարժէ զվարդին թերթ,
Նա ի դողման դառնայ իմ լերթ...
Աղաղակեմ արտասուալի,
Ցայգւոյս շերթամ ես այլ տեղի (49):

Այդ միջոցին վարդը հետզհետե կարմրում է, անմահության հոտ բուրում, պլպուլը սիրով արբենում և ուրախանում. վարդը տեսնելով, պլպուլն անուշ երգում է.

Ծիծաղեցաւ ինքն մէկ պահ,
Պայծառացաւ տիպն քան զջահ.

և կարմիր գույնով վառում է, իսկ սոխակը

Հոտոյն եղև խև ու արբած (49 և հտն.):

Վարդը, սակայն, ամաչկոտ է, ազատ չէ իր սիրո համար։ Թռչունները կատակելով ծաղրում են սոխակին, թե «Վարդն չի նայեր ինքն երակ»։ Նա տանջվում է, գանգատվում է վարդին, կասկածում է, թե մի գուցե վարդն իրեն չի սիրում, և հավատացնում է վարդին իր սիրո անկեղծության մասին։ Վարդը քաջալերում է նրան, որ երգե և իր՝ վարդի ահն ու երկյուղը վերացնե.

Ձկանաչ փարտէս ետ կուբանամ,
Ձքեզ որ տեսնում, ուրախանամ,
Այլ ի քեզնէ ոչ հեռանամ (50):

Պլպուլը զարթնում է կես գիշերին, վարդը փթթում է առավոտյան,
սոխակը հափշտակվում է և մտնելով վարդի վրանը՝ սիրո գրավական
համբույր է ուզում: Վարդը, սակայն, սիրելով հանդերձ՝ դեռ անառիկ է,
նա միայն գտնում է սոխակին, ուղարկելով դարձյալ ուրիշ ծաղիկների
մոտ: Հավատարիմ ղումրին մխիթարում է սոխակին և համոզում վարդին,
որ պլպուլին ընտրե և ոչ ուրիշ թռչունների: Բայց վարդը պատասխան
ուշացնում է.

Եղև պլպուլն թեաթափ,
Թէ ե՛րբ ածեմ զվարդն ի յափ.
Քանի՛ ֆիրդան կանչեմ անշափ,
Ի դէմ վարդին հարկանեմ ծափ:
Ի ձեր սրտին դուք սէր չունիք,
Վասն այն զիմ ձայնըս չընդունիք:
Վարդըն կ'ասէ. «Մ'ենե՛ր հերիք,
Ես կուկանչեմ, ունեմ կարիք» (52 և հտն.):

Այս վեպի մեջ գործողությունը սիրավեպի մի սքեմա է. բայց դրա
գեղեցկությունը գործողության մեջ չէ, այլ սիրո գեղգեղանքի մեջ, որ
բարձրանում է ցողաթուրմ պարտիզում, գեղազարդ բուրմունքի մեջ, սի-
րատարի սրտի այն խռովածուսի նվաղումների, անհանգիստ որոնումների
ու սպասումների մեջ, երբ սերը հեռու է կամ անպատասխան, և այն դաշն
հրճվանքի մեջ, երբ հույսը զորանում է:

5. Աշխարհիկ երգ, ուրախություն:—Մենք ունեցել ենք և բուն խրախ-
ճանքի երգեր:

Ներսես Շնորհալին Հայաստանի անցած փառքը ողբալիս գրում էր
հարսանեկան ուրախության համար.

Ո՛ւր պարարակ եզն ամուլին.
Զիարդ ի քեզ ոչ զենանին,
Եւ կամ մատուակֆըն բաժակին
Զի ոչ բաշխեն զանոյշ գինին.
Ուր բարեկամք զուարճակիցք...
Ուր քաղցրահամ երաժշտի
Կամ գեղգեղումն եղանակի...
Ուր են աղատքն ի տաճարի
Կամ տեառնորդիքն ի ծաղկոցի...
Մանկունըք քո զուարճալի
Նըման նորոգ բուրաստանի,

Այս խրախճանքի երգերից դժբախտաբար ոչինչ չի մնացել մեզ: Կյանքն ինչքան էլ ավերածությունների պատճառով դառն լիներ, բայց ունեւր և իր ուրախութեան պահանջը, և աշխարհականների մեջ անպայման շարունակվել են ուրախութեան երգերը, որ հիշում է Նղիշեն: Կրօնավորները, սակայն, դժվար թե շատ վաղ սկսեին մշակել ուրախութեան երգը, որի մեջ փառաբանվեին միաժամանակ կին ու գինի, պար ու նվագ, սիրով կեր ու խումը բնութեան ծոցում: Դրա համար պետք էր, որ մտածությունը բոլորովին ազատվեր միաստիքական մղձավանջից և մարմնին ոչ միայն սիրո կողմից, այլև կերութեամբ՝ տրվեր կատարյալ ազատութեան. Թլկուրանցին (+1525) նույնիսկ, որ հոգով սիրում է, ինչպես տեսանք, ուրախութեանը բնութեան գրկում, «Զթէն բոլոր վզին, սիրով խմէր զանուշ գինին», այդ լավ է համարում, եթե չլիներ մահւման օրն ու դժոխքը և դատաստանի սարսափը: Նա նույնիսկ արեւելեան ղեմ գրված մի տաղում խրատում է—«Թէ սէր ունիս հետ Աստուծոյ, դու զգինին ու բողբ ատէ գինին է մայր ամենայն շարեաց... Քան զգինին յետեւ հացէն երկու երեք՝ այլն անշահ է»: Այսպիսի հայացքի տիրը, բնականաբար, ինչքան էլ սեր երգեր, չէր կարող խրախճանքի երգ հորինել, և եթե երգելու լիներ՝ պիտի դիմեր այլաբանութեան:

17-րդ դարու սկզբի տաղարաններում գտնում ենք մի քանի ուրախութեան երգեր, ուրեմն ամենից ուշը 16-րդ դարու երգեր, որոնց մեջ գինին և խրախճանքն են փառաբանում: Սարկավագ Բերդակցին (թերևս այն սարկավագը, որի մի սիրո երգը Կոստ., Բ., եր. 60-ում աղավաղված երգել է խառակոնիսցի Քուշակ Նահապետը) գովում է խաղողը (Կոստ., Գ., եր. 67) իբրև մի «անմահութեան պտուղ», որ բոլոր պտուղներից գեղեցիկն է և նրանց թագավորը.—

Թելդ քաշած է յոսկւոյն միջէն,
Դու մարգարիտ ոսկի շարած,
Քո մէկ պտուղդ աժէ ճուհար,
Տպագիտն ական ու գոհար...
Զքեզ հրեշտակն եբեր Նոյի,
Որ քո պտղովդ ուրախանայր:

Ապա առանձին սիրով պատմում է գինի պատրաստելը, գինին, որ մարդու սիրտ բաց է անում, սիրով մոռանալ տալիս շարակամութեանը և ներող է դարձնում մարդուս.

Յորժամ խմէ աղքատն ի քէն,
Որ զհացն և զջուրն մուրանայր,
Նա և լինի տէր աշխարհիս,

Արարածոցըս պատսպար:
Յորժամ խմէ կոյրն ի քէնէ,
Որ ի մօրէն ծներ խաւար,
Հանց քաղաքաց տայր մեկնութիւն,
Որ չէ տեսեր, չունի խապար:
Յորժամ խմէ մունճն ի քէնէ,
Որ ի լեզուէն քամ ու տկար,
Զերտ զթութակն առնու լեզուն,
Մասխարանայ, քան զդիւահար:

Շատ պարզ երևում է արդեն գինու սիրահար զվարթ երգիչը, որը, սակայն, չի կարողանում դեռ ազատ երգել և ինքն իրեն հանդիմանում է դրա համար:

Ո՛վ Սարկաւա՛դ Բերդակացի,
Դու ի գինւոյն ի՞նչ շահեցար,
Այնչափ ունիս սէր հետ գինւոյ,
Որ գովեցիր սրտովդ յօժար:

Եվ Սարկավազն իրեն արդարացնում է, թե գինին չէ երգում, այլ պատարագի «բաժակը», որ «հոգուն է լուսարար», քանի որ առանց գինու «ոչ ժամ լինի, ոչ պատարագ»: Գինու գովքն, ուրեմն, դեռ այն սքողված, այլաբանական, անհամարձակ վիճակի մեջ է, որ ուներ սկզբում նաև սերը:

Նույն նյութը «վասն խաղողի» (Կոստ., Գ. 63) մշակել է Աստվածատուր անունով մեկը (1617 թ. ձեռագիր), պարզաբար իբրև գինու գովք, զվարթ և ուրախ:

Ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր, ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր,
Անապակէդ ա՛յ լի՛ց ու տո՛ւր:

Կրկնում է շարունակ երգիչը:

Սկզբում, բոլոր պտղաբերներից առաջ, այգում խաղողն են տնկել, ասում է, և բարձր ձայնով գովել, ապա պատել են այգին, պայծառ ծաղիկներով ու պտուղներով լցրել ու գինու գովքն ասել:

Քո կոճերդ է ի կանգուն,
Ողկոյզն մեծ և քաղցրագոյն,
Պտուղն ի վառ դէմ արևուն
Քան զկանթեղ մէջ գիշերուն:
Ա՛յ լի՛ց ևւն:

Ապա նույնպես պատմում է գինեգործությունը և գինու գործածությունը պատարագին, բայց ոչ արդեն աշխարհիկ մտքով:

Քո անունդ լինի բաժակ,
 Որ դուն ի շուռ գաս համարձակ...
 Դու ես գունով զէտ մանուշակ,
 Կարմիր եաղութ ակն սուտակ,
 Քեզ քահանայքն են մատուակ...
 Սարկաւագունք յառաջ եկին,
 Սաղմոսելով մեծարեցին,
 Տարան դրին եկեղեցին,
 Եւ սուրբ խնկօք զարդարեցին:
 Ա՛յ, լի՛ց ու տո՛ւր...
 . . . Զգաւաթն ի լի արա՛ ու տո՛ւր
 Թո՛ղ շատ ապրի՛ս ի՛մ հաշատո՛ւր:
 Ա՛յ, լի՛ց ու տո՛ւր...

Իսկական ուրախ զվարճության գիներգու է Մարտիրոս հարասարցին իր երկու երգերով, որոնք հորինված են այբբենական սկսվածքով (Կոստ., Բ. 47 և հտն.): Սա ոչ թե գինին է երգում, այլ գինարբուքը, տոնական հացկերություն (եր. 49)՝ հյուրերի ու դրացիների հետ մի ուրախ ազգային դեպքի առթիվ: Բազմական են քահանաներ, հյուրեր, դրացիներ և ռամիկներ, որոնց հոգսը տանում է երգիչը: Գինին գովվում է արդեն իբրև նպատակ, և երգիչն ուրախանում է, որ ձեռքին ունի նորից անուշ, պարզ, անխառն գինու գավաթը, և կամկար շատ ուտել-խմելը տանձ ու խնձորով, նուռով զարդարած սեղանի շուրջը և ծաղիկներով զարդարած կարասի շուրջն ուրախանալը ու նոր կարաս բանալը հրճվանք է պատճառում նրան.

Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետի՛ս,
 Ահա ցնծամք յայսմ տօնիս,
 Բարով տեսայ գաւաթն յափիս.
 Աւետիս տամ Հայոց ազգիս...
 Ինձ մեծ աման տո՛ւր թէ՛ ունիս,
 Ի քեզ նայեմք երիցանիս,
 Լի՛ց տո՛ւր, եղբա՛յր, ի՛նչ կու նայիս,
 Աւետիս տամ Հայոց ազգիս:
 Խնդամք ամէն շուրջ կարասիս,
 Խորվենք հող տաք ոչխրրի միս,
 Ծաղկունք բերենք մէջ ժողովիս,
 Աւետիս տամ Հայոց ազգիս:
 Ճերմակ գինի, լաւ դեղ սրտիս,
 Ճաշակն անոյշ, համն ա՛ռ տե՛ս.
 Մեք այլ այտից, խմենք այտից.
 Աւետիս տամ Հայոց ազգիս:

Յարի՛ ի վեր, հաշտեա՛ց ընդ իս,
Յարի՛ խմէ՛, համբուրէ՛ զիս,
Նոյնպէս ամէն ժողովրդիս,
Աւետիս տամ Հայոց ազգիս (49 և հտն.):

Սերը, հաշտութեան համբույրը, հյուրասիրութիւնը, պատվելը, ան-
նենգ սիրտը, միաժամանակ սիրո բարեմաղթութիւնները, ազգի հոգսը
նույնիսկ, և ծաղրը, ծիծաղը անբաժան ընկերներ են այսպիսի ուրախու-
թիւններին:

Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր,
Բարեկամաց ի հետ բոլոր.
Գինիս աղէկ, ճաշակն աղւոր,
Անո՛յշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Դա ազատ ուրախութիւնն է լավ խմողի, որ սիրում է գինին ու
խնջույքը իր բոլոր սրտով և առանց քաշվելու ի ցույց է դնում մարմնա-
պաշտութիւնն առանց որեւէ շնորհալիութեան և խորութեան, այլ, ընդ-
հակառակը, մի տեսակ կոպտութեամբ, պարծենկոտութեամբ, որ ինքը
կարողանում է լավ խմել. «Զի խմող մարդ է ծովի խոր»:

Այո՛, խմենք քաղցր և յորդոր...
Հիծեալ մաշիմ գլուխ ի կոր,
Փառասիրիմ մարմնով զինչ հոր,
Քե՛զ, Մարտիրո՛ս, գինով խոշկոր,
Անոյշ խմենք քաղցր և յորդոր (49):

6. Նաղաշ Հովնաթան⁵:— Խրախճանքի ամենից նուրբ և ազնիւ՝ ու ճա-
շակավոր երգիչն է Նաղաշ Հովնաթանը՝ ծնված 1661 թ. Շոռոթ գյուղում,
և իր հայրենի գյուղում էլ վախճանված 1722 թվին: Սա իսկական բա-
նաստեղծ և նկարիչ է, որ շատ եկեղեցիներ զարդարած է եղել իր նկար-
ներով, մի «շնորհալից վարպետ իմաստուն», լավ ծանոթ իր ժամանա-
կի ուսմունքներին, շատ ճանապարհորդած, իբրև սարկավազ մերթ ծա-
ռայած եկեղեցում, շատ հարգված և դիրք ունեցող մի մարդ:

Նրանից հայտնի են 26 տաղ, որոնցից մի քանիսը կրոնական և
խրատական ու երգիծական են, մեծ մասը սիրո և ուրախութեան:

Նաղաշ Հովնաթանը խոհուն մարդ է և կորովի, բարոյականութիւն
որոնող. նա շատ մարդ է տեսած և ավելի շատ մտածած. իր բանա-
ստեղծութեան մեջ մենք տեսնում ենք մի ամբողջական աշխարհայեցո-
ղութիւն, որով քրիստոնեական ոգին և աշխարհասիրութիւնն արդեն
հաշտված են, ինչպես արդի մարդու համար, և վերջ է տրված մեր հին
բանաստեղծութեան ցավագին շեշտերին: Դա մի աշխարհական հայացք
է և ոչ կրոնական:

⁵ «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը», Փարիզ, 1910 թ.:

Ճիշտ է, աշխարհս նրա համար ևս սուտ, անցավոր մի երազ է, խաբեբա և անհավատարիմ, քանի որ «էս գիշեր հոգիդ ի բաց պահանջին», և մարդ պիտի դատաստանին ներկայանա,— բայց աշխարհիս ունայնությունն ու մահը նրան այլևս սարսուռ չեն ազդում և բնավ չեն պղտորում նրա պարզ ու քնքուշ հոգին։ Որովհետև եթե աստված մարդուս համար տնկել է այն կյանքի արքայության դրախտն իր պտուղներով ու ծաղիկներով, իր լուսավոր օթեաններով և հրեշտակների սազերով ու տաղերով,— նա և մարդուս համար այս աշխարհում պարգևել է դարնանային դրախտը, հասցն ու գինին, «աստվածազարդ սեղանը» (85, 88, 90 և այլն)։ Պետք է, ուրեմն, և այս վայելել և այն շմոռանալ։ «Մարմնաւոր ուրախացէք, հոգևորին մի՛ կենայք ծոյլ» (85). «Մարմնով խմէք, ուրախացէք, հոգով մեղաց զղջացէք» (88),— այս է նրա ամբողջ աշխարհայացքի սեղմ արտահայտությունը։

Հոգևորի համար բավական է միայն, որ մարդ արդարությամբ ապրի, և նա դրա համար տալիս է իր գործնական խրատները՝ «Խրատ պիտանի վասն հոգւոյ» (եր. 75). չլինել հպարտ, ապերախտ, նախանձոտ, ունենալ սեր, լինել աղքատախնամ, ծնողասեր, շար շանել ուրիշներին, չսիրել հայհոյանք, աղքատի դատաստանն արդարությամբ վարել և առհասարակ արդար լինել հարաբերությունների մեջ. ժամ գնալ, աղոթել, «պատուել վարդապետն ու քահանէն», նրանց օրհնությունը տնից անպակաս անել, որովհետև «նոքա են մեր կերակրին աղւն»,— բոլորը սովորական ավանդական խրատներ, որ Հովնաթանը մանկությունից սովորել է։

Այս են այն գործնական խրատները, որ տալիս է Հովնաթանը, սրանք սովորական քարոզներ են, բայց այնպես համեղ և անուշ ասված, իսկը ժողովրդական ձևով ու մտածությամբ և շնորհալի կերպով, հանգիստ ու խաղաղ սրտով և այնպես ծանրությամբ ու կշռով, խորը համոզված իր ասածին, և բնական ձևով, առանց որևէ արվեստականության, որ այդ տաղը մեր խրատական մեծ տաղերի տեսակի (և ոչ քառյակների) մեջ կարելի է ամենից ազնիվը և գեղեցիկը համարել։

Այս ավանդական խրատներից, սակայն, մի բան նա դուրս է ձգում.—

Պաս կու պահես ու սէր շունիս՝ էն ասե՛.
Ի՛նչ օգուտ սատանայէն՝ ամէն օր սլաս է,
Որ անգեղջ նախանձոտ շար ու վասվաս է.
Անշէջ կրակն է նորա եաթաղըն (77)։

Պաս պահելը, մարմինը տանջելն, ուրեմն, ոչ մի արժեք չունի հանդերձյալ կյանքի համար։ Այսպիսով մի կողմ է դրվում մարմնատանջ և սովորական միտքը, և բանաստեղծը կարող է ազատ կերպով, հանգիստ խղճով «մարմնաւոր ուրախանալ», առանց հոգուն վնասելու եր-

կյուղի: Մարմինն իր պահանջն ունի և նրան բավականութիւն պիտի տալ իր պահանջի համեմատ. հոգին էլ իրն ունի, նրան էլ «արդարութեան խօսքերը» կատարելով պիտի բավականութիւն տալ: Այս երկուսն ալլևս իրար չեն խանգարում:

Մի անգամ որ մարմնատանջ հայացքը դեն է դրված, աշխարհի ունայնութիւնն ու վերահաս մահը նրան ալլևս ոչ միայն արգելք չեն լինում մարմնավորական ուրախանալուն, ալլ նույնիսկ պատճառ են դառնում, որ մարդ վայելի և, որքան կարելի է, շատ և լավ վայելի այս աշխարհի բարիքները: «Թասըն գինի լից տուր խմեմք», ասում է նա, «Զէրա յաշխարհս օր քան զօր շարուն կու շատանայ» (86), որովհետև «Անցեալ օրին օր չի հասնիլ» (90), և «Այսօր քանց վաղըն աղեկ» է (68), որովհետև «Սուտ աշխարհըս անցաւոր է, մարդըն երազ կու նմանի» (եր. 85) և մարդ իր հետ ոչինչ չի տանելու, «աշխարհիս մալըն կու մնայ աշխարհիս վերան» (91), ուստի մարդ «քանի սաղ է՝ ածէք խմի» (58):

Կյանքը շատ կարճ է, ուստի պետք է թողնել Վալլելութիւն անելու համար:

Ալլ կե՛ր խըմէ՛ հետ ընկերաց,
Քանի որ ֆրսանդ կայ ձեռաց,
Գալ տարի ով սաղ, ո՞վ մեռած.
Խարճեք, եղբա՛րք իմ, ցնծալով,
Ուրախութեամբ և պարելով,
Ծափըս ծափի հարկանելով:
Է՛ր պարապ կու մնաս, սաղի,
Ֆալաքն է մեր յօմրին եաղի.
Աշխարհս մեզ չէ մնալ պաղի,
Լի՛ց, տո՛ւր, եղբայր իմ, ցնծալով,
Ուրախութեամբ և պարելով,
Ծափըս ծափի հարկանելով (78):
Նաղաշն որ այս դառըն կեանքըս մէկ օրէն հիւր է,
Վաղըն մեռնիմ՝ կասեն «Նաղաշ Յովնաթան ո՞ւր է».
Մեզ ողորմի տվողի հոգւոյն անմահութեան հոտըն բուրէ.
Սիրով խըմէք, խաղաղութեամբ ուրախ լիցուք (86):

Եվ բանաստեղծի սիրո և ուրախութեան երգերը, տոգորված այս տարով, մի առանձին հրապույր ու գեղ, ավելի խորութիւն ու ներքին բովանդակութիւն են ստանում, մանավանդ որ նրա ուրախութեան երգերը երբեք հոգու պահանջը չեն մոռանում իր ուրախութեան վայրկյաններին..

Ապա ում սրտի քէն ունի՝ հանի, հաշտութեամբ մընայ,
Լալ մարդըն այն է՝ ոնց որ եկալ՝ ալլ այնպէս գնայ (81):
Սիրով խըմէք, խաղաղութեամբ ուրախ լիցուք,—

կրկնում է նա մի երգի մեջ (85)։

Աստուած սիրեք՝ ում սրտում նախանձ կայ՝ հանի (85)։

Թոյլ միք տալ, որ եղբայրութեան սէրն հովանայ (86)։

Պարտիմք ընտրել զբարութիւնս, մերժել ի մէնջ զչարիս (87)։

Թէ ձեր մէջըն խռով մարդ կայ՝ ելէք սիրով հաշտեցէք (88)։

Մինակ մի՛ ուտէք, բաժանեցէ՛ք, հաւասար շարէ՛ք (82)։

Եկայք այսօր ժողովեցէք, ընկերք միաբան,

Պարկեշտութեամբ բազմիլ սեղան, եղբայրք պատուական,

Զուարճանալով արասցուք սէր և բարեկենդան (90)։

Այս պատճառով Հովնաթանի ուրախության տաղերը մեր հին բանաստեղծության ամենից զվարթ և լուսավոր երգերն են, որոնց մեջ կյանքի հրճվանքն արտահայտված է ամենազորեղ, միաժամանակ և ազնիվ շեշտերով։ Նրա երգը այլևս լավ ուտողի մի սին պարծանք չէ, կոպտաբար փառաբանող ուտել խմելու հաճույքը, ինչպես մի Մարտիրոսի երգ, այլ բարոյախոսի ու ճաշակավոր արվեստավորի մի նուրբ ու գեղեցիկ վայելչություն, որի մեջ ավելի շատ հոգևոր զվարճությունն է տեղ բռնում. նրա սեղանը ինքը ոչ միայն բարելի է, այլև զարդարուն է—

Սեղանըս լի է ծաղիկ (68)։

Սեղանըս լցեալ միրգ ու ծաղիկ,

Զլինի վեր քաղեք (81)։

... Վարդ ըռեհան և զարանֆիլ ծաղկունք խորհրդաւոր...

Նարգիզ, զամպաղ և սուսամբար, եասաման և սըմպուլ (85),—

դրված է միշտ գեղեցիկ բնության մեջ և մարդիկ ուրախանում են՝ ծափ տալով ու ցնծալով, երգելով և աստծուն փառք տալով, իրար համբուրելով և մեծարելով։

Բերէք տաղարան շարական,

Թողէք մանկունք ձայնիւ կարդան (71)։

Կանչէք տաղեր և շարական (79)։

Սազերն ածէ՛ք, տաղերն կանչեցէ՛ք, ծափ տուք և պարէ՛ք (82)։

Մանկունքն երգեն տաղ շարական քաղցր որպէս բլբուլ (85)։

Ո՛վ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, քաղցր ձայնիւ երգեցէք (88)։

Հաճույքը ստանում են ոչ թե գինիներից ու կերակուրներից, որոնք լոկ պատճառ են լինում սրտերը բանալու, այլ ավելի բնությունից, գեղարվեստից և մարդկանց բարեկամությունից։

Զգիտեմ ընկերներին ով ավելի լավ սրտի խոսք է ասել, քան այս նաղաշը.—

Այսօր ուրախութեան օր է,
 Թասերըս կարգաւ բոլորէ՛...
 Եղբարք նստած շարէշար,
 Որպէս թագ մարգարտաշար...
 Պարոնայքն պատուելի,
 Մէկ քան ըզմէկ սիրելի...
 Դուք որպէս աստղ պայծառ էք,
 Վարդ և կնդրուկ հոտ առէք,
 Քաղցր ձայնիւ բարբառէք... (67).
 Նորահաս մանկունք հանճարեղ,
 Խելքըն բոլոր, խօսքըն համեղ,
 Ձեռացներըն վարդ ու դամբել.
 Հոտ առէք, եղբայրք, ցնծալով,
 Ուրախութեամբ և պարելով
 Ծափըս ծափի հարկանելով (78):

Այս ուրախ ընկերութեան մեջ վատ մարդ չկա, որ «մեկ խոսքի չհամբերելով մեջլիսն աւերի», այդպիսին դուրս է ձգվում (78): Նրանք բոլորը սիրով լի են և սրտով պայծառ, ինչպես նրանց շրջապատող բնութիւնը և օրը, որ հենց սիրտը բաց է անում և ոչ գինին,—

Այսօր նման է վարդի,
 Եւ ծառոց ծաղկազարդի,
 Սիրտ կու բացուի շատ մարդի (67):

Գեղեցիկ բնութիւնն իր զարդարանքներով անհրաժեշտ պահանջ է խրախճանքի համար.—

Զիման լինի կանաչ խոտ,
 Մանուշակ սըմպուլի հոտ... (68):

Նորափոր գնացք առուոց փրփնջագոշ պաղպաջունակ...
 Այլ և ցուրտ աղբիւր բղխեալ քաղցր և անուշ խիստ գովելի,
 Աւաղան ջրով լցեալ պարզ և մաքուր որպէս հայելի...
 Թունկ և կուժ գինով լցեալ ի մէջ ջրոյն սաստիկ ցրտացեալ,
 Զրոյն երեսն միրդ և ծաղկունք, վարդ ըռահան,
 Խնձոր կարմրացեալ (74):

Յաւուրս դարնան ժամանակին՝
 Փթթեալ ծաղկեցաւ այգին.
 Հնչէ քաղցրը ձայն տատրուկին... (77):
 Վարդըն որ փրթրթեալ բացուի և այլ ծաղկունք զանազուն,
 Ծառոց պտուղ անուշահամ, հոտ կընդրկի պատուական,
 Մէջլիսըն զարդարեալ ցնծայ զինչ դրախտըն եղեմական...

Անմահութեան հոտըն բուրէ աստուածազարդ սեղանէս (88):

Մեր տոջեն կանաչ պաղշա, ծաղկունք և շիման,

Աստուածազարդ սեղան հղեալ աշաց յանդիման... (60):

Բնության մի հրճվալից գովք է Զատկի տաղը (103) և «ի վերայ գարնան և ուրախութեան» (107):

Այս կենսութեան երգիչը, հակառակ նարեկացուն, որ մեռնելուց հետո ուղում էր, թե իր գիրքն ուրիշների բերանով աղոթե, մի բան է միայն ցանկանում մնացականներից, որ իր մահից հետո էլ նրանք ուրախանան. «Յիշեցէք նաղաշ Հովնաթան, Կծէք խմէք կարմիր կթխան» (71), հաճախ կրկնում է նա:

Այս միևնույն կենսախիւնդ հայացքով նա երգում է և սերը, որ կյանքի խնջույքի մի մասն է, կիրն, բնությունը: Գինին և երգ ու պարը սնբածան մի ընկերություն են կաղմում նրա ուրախ ու բախտավոր կյանքի համար, և եթե խրախճանքի երգերի մեջ կիրն երևան չի գալիս ընկերների հասարակության մեջ, որովհետև սերը սրտի ծածկարսնում է, երգերի մեջ, սակայն, անբաժան են գինին, երգն ու բնությունը:

Սիրո ամենալավ ժամանակն է օրհնյալ զարուհը (41, 50), երբ բացվում է պարտեզի վարդը, որով զարդարում է սիրականն իր գլուխը, պարտեզ տանելով (40) գինի մազայ և ուրախանում (89), թաս տալով տարփավորին (36), ծաղիկ քաղելով ու ծիծաղելով. բաղչի նման զարդարված գեղուհին, ինքը մի նոր կանաչ պարտեզ:

Ես տաղ կանչեմ, դու է՛լ խաղա (38):

Պաղչի մէջըն մեկնենք խալի,

Սեղաններ՝ գինույ սիրահի,

Պագ տուր, որդիդ Աստուած պահի (41):

Վարդըն ձգեցիր գոգիս մէջ, գոգիս...

Թասըն դէպ ինձ մօտ խմեցիր (41):

Թող Յովնաթան մէկ տաղ ասէ քո թասին (42):

Դու քո ձեռքն թաս մի՛ խմեր,

Եկ միատեղ նստեմք սեղան (64),

Մէկ ձեռնիդ գինույ թասըն,

Մէկ ձեռնիդ ամբուլն (66, 54, 59):

Նա նույնպէս աղատ, անվախ վայելել է ուղում սերը, որովհետև յայտեղ ևս երիտասարդությունը շուտ անցնում է և մահը վերահաս է.

Ծոցիդ շամամներըն խիստ է նորահաս,

Վախեմ թէ թառամի, շատ մի՛ կենար պաս... (63):

Նոր փռուած վարդի նըման ես,

Ափսո՞ս որ խիստ շատ նազ կ'անես.

Գնաց դովրան՝ կու փոշմանես... (43):

Դու էլ կու մեռնիս, չես անմահական,
 Ինձ է՞ր կու պահես տըխուր տրտմական (63):
 Գիտեմ որ դու քանց զիս սիրոյ թամահ ես.
 Նըռներըդ հող կու դառնայ, է՞ր պինդ կու պահես,
 Թող համբուրեմ օրհնեմ, հոգով զարդարուես (41):

Այս միևնույն հայացքը գտնում ենք նաև մի հայրենի մեջ.—

Թուխ աչք ու ունքեր ունիս, լայն ճակատ ու կարմիր երես,
 Այդ ճերմակդ որ դուն ունիս, զշամամ ծիծերդ որ ի ներս,
 Մեռնիս այլ անդին երթաս՝ զայդ ճերմակ ծոցիկդ ի՞նչ առնես
 Զամէն որդերն ուտեն, դու է՞ր զիս մահրում կու պահես (47):

Եւ եթե այստեղ սիրահարի փորձը՝ ուղղել իր անառիկ գեղուհու՝
 ցույց տալով նրան աշխարհի ոչնչությունը՝ մի ինքնաբերական խոսք է, իսկ
 Նաղաշի այդ խոսքերը բխում են նրա որոշ աշխարհայացքից, այդ եր-
 կուաը, սակայն, հոգով շատ մոտ են իրար, և Նաղաշի սիրո երգերը,
 ինչպես և հայրենները մեր հին սիրերգության մի-մի առանձին տեսակի
 կատարելագործություն են, նույն ժողովրդական ոգով, մաքուր և
 զգաստ, և նույնիսկ տարփալից վայրկյաններում նուրբ. հայրենները
 միայն մոտ են ավելի արևմտյան ժողովրդական երգերին, իսկ Նաղա-
 շինը՝ արեւելյան: Այդ պատճառով և՛ մի կողմից Նաղաշի երգերի, մյուս
 կողմից հայրենների ու ժողովրդական երգերի մեջ ոչ միայն նույն ընդ-
 հանուր ոգին ենք գտնում, այլև շատ մոտիվներ, արտահայտություններ.
 դարձվածներ և պատկերներ ու դրություններ նույնն են. նույնիսկ մեր
 աշխարհի հասկացողությամբ շատ ազատ, հեշտասեր: Տների մեջ, որոնց
 թիվը մի քանիսն է, Հովնաթանը չի հեռանում հայրեններից կամ ժողո-
 վրդական երգից: Միայն մինչ «հայրենի կարգի» սիրերգը, ժողովրդա-
 կան քառյակների մշակություն լինելով, սեղմ կերպով պարունակում է
 ընդհանրապես սիրավեպից բազմազան միջադեպեր, շատ գաղափարներ
 և արտահայտության ձևեր, Հովնաթանի սիրերգն անհատական կյանքի
 արտահայտություն լինելով՝ համեմատաբար միատեսակ է թե՛ իր
 հղացման, թե՛ իր ընդհանուր եղանակի և թե՛ արտահայտության ձևի մեջ:

Դժբախտաբար նրա կենսագրությունը չգիտենք, բայց երգերից
 երևում է, որ նա սիրվել է և մեկ անգամից ավելի, և նրա երգերը ոչ
 [թե] արվեստով հորինված ընդհանուր դրություններ են, այլ առնված
 են ապրած կյանքի պատահարներից (48...), այսինքն երգիչը ոչ թե
 ընդհանուր զգացումներ է երգում, այլ իր սեփականը: Այդ պատահար-
 ներն, անշուշտ, մանր բաներ են, բայց սրտի համար մեծ՝ և նա դրանով
 երջանիկ է:

Նրա յարը կամ հայտնում է, որ սիրում է նրան, կամ խոսք ուղար-
 կում (35, 60, 46, 48), կամ ծիծաղում նրան (36, 39), կամ նամակ
 գրում (36, 37, 39, 44, 47, 56), կամ բարեկամ տալիս (40, 43), բարե ու-

զարկում (47, 48, 54, 58), կամ նրա մոտ գնում (40, 48), նրա հետ խոսում կամ վարդ ու ծաղիկ ձգում նրան (41), կամ նրա սիրով ծարավ է (42, 54), ծոցը նշանց տալիս (42), ծիծաղելով աչքով անում (44, 46, 49, 53, 65), խնդրում, որ պատկերը քաշէ (47), նամակ ուզում տարփավորից (47), մտիկ տալիս նաղաշի աշխատանքին (52), կամ նրանից վարդ առնում (65), կամ պայման և ուխտ դնում նրան (69):

Բանաստեղծը նրա համար տաղ է գրում (44, 48, 52), ծաղկում (48), նրա պատկերը քաշում (47, 49), նամակ է գրում (47), խաբար խնդրում (58):

Եվ այդպիսի կենսուրախ ու սիրո մեջ բախտավոր երգիչը, որ ընկն լիակատար վայելել է ուզում, չէր կարող իր խորքում տխուր սիրերդ հորինել, այլ միայն ուրախ. բայց և այնպես նրա երգերն իրենց արտահայտությունն եղանակով մեծ մասամբ տխուր են և չունեն այն հրճվալից բնավորությունը, ինչ որ խրախճանքի երգերը: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ երկու դրություն: Նա իր սրտի ուրախ թրթիռն է միայն հայտնում իր տարփածուին, միայն [թե] ողբագին եղանակով, որովհետև նրա ուրախությունը շատ մեծ է: Երգիչը լալիս, արտասվում է, բայց ոչ թե տրտմության արտասուք է թափում, այլ ուրախության: Մեծ ուրախությունը, չափազանց մեծ հաճույքը նույնպես է ազդում մարդու վրա և նույնպես հիմնովին քայքայում մարդու կազմությունը, ինչպես չափազանց տրտմությունը, և վերջ ի վերջո մի թախծալից հիվանդագին հանգստացնող վիճակի մեջ ձգում սիրահարին: Այսպիսի վիճակի մեջ է Հովնաթանն իր սիրով:

Այդ բուն սերը, որ «քաղցր, միանգամայն և դառն է», ինչպես ասում է Սապֆոն իր մի նշանավոր սիրերգի մեջ, բնականաբար պետք է երգվեր դժբախտ սիրո ձևով, տխրագին եղանակով, որովհետև դա ևս տարփավորին ձգում է նույն հոգեկան անհավասարակշռության և արբեցության մեջ, որովհետև այդ սերը բուն է անսահման՝ ուզում է փորձել սերը: Եվ այս հատկանիշը ունեն բոլոր մեծ սիրերգուները, մանավանդ արևելյան, որոնց մեջ սերն ավելի կրքոտ ու խանդակաթ է: Երջանիկ սերը երգվում է դժբախտ սիրո ձևով, որովհետև այդ ժամանակ մարդս կորցնում է իր հոգեկան հավասարակշռությունը և բուն հարբեցության մեջ ձգվում. «կուզեմ հոգիս հանեմ»: Եթե տխրում է նա իսկապես, ոչ թե նրա համար, որ չի սիրվում և սեր է պաղատում, ինչպես «հայրենի կարգի» մեջ, այլ կամ հեռու է սիրականից, կամ մի երկու օր լուր չունի նրանից, թշնամուց քաշվելով լուր չի ուղարկում, հետը շարունակ տեսնվել է ուզում, սիրականը նազեր է անում:

Հովնաթանն այն երջանիկ վայրկյանին, երբ իմանում է, թե իր սերը փոխադարձ է, իր սերը երգում է նույն հատկանիշներով, ինչ որ «հայրենի կարգի» մեջ դժբախտ սիրահարը, բայց մի մեծ տարբերությամբ, որ երգն այստեղ մեղմ է, հանգիստ, որովհետև արդեն իր էական պահանջը, որ է փոխադարձ սիրվելը, բավականություն է ստացած:

Իմ եարըն նըստել դամով,
 Լեզուն քանց շաքար համով,
 Ինձ կու սիրէ իւր կամով.
 Զա՛լում, ուրախ եմ, ամա՛ն, աման (35):
 Պաղշումըն ծաղիկ քաղես,
 Ծածուկ դէպ ինձ ծիծաղես,
 Կրակով սի՛րտս դաղես.
 Զա՛լում, էրվել եմ, ամա՛ն, ամա՛ն:
 Գիր ես գրել տոշխարով,
 Մէջըն լցրել շաքարով,
 Յովնաթանին շատ բարով.
 Զա՛լում, կարգացի, ամա՛ն, աման (36):

Այսպիսի մի երգի մեջ «զալում» հնչյունն արդեն դառնում է փաղա, շություն, ինչպես և ժողովրդական երգի մեջ «Պուճուր աղջիկ, զալում ես»։ Նա զալում է ոչ թե իբրև «անգուլթ, վայրագ հարստահարիչ», ինչպես նշանակում է այդ բառն իսկապես, այլ իբրև մի շնորհքով ու հաջողակ և կտրիճ, որ կարողանում է գրավել տարփավորին, և ծաղիկ քաղելով ու ծիծաղելով նայելով միայն «սիրտը կրակով դաղել», այրել, բայց ոչ անհույս տանջանք, այլ անուշ հաճություն բերող կրակով։ Նույնպես ոչ թե հուսահատ օգնության մի ճիշ է այլևս «ամա՛ն, ամա՛ն» բացականչությունը, ինչպես հին «զէնահար», այլ դա միայն ցույց է տալիս, թե ինքը որքան շատ սիրում է իր գեղուհուն։ Եվ երբ որ նա նույն երգի մեջ իրեն «վշտահար» (դարդու) է անվանում,— կամ հիվանդ՝ «խոցված սրտով» — այլևս ոչ ոք չի հավատում, թե նա իսկապես վըշտահար է, հիվանդ, այն մտքով, թե դժբախտ է, այլ դա միայն ցույց է տալիս, թե սերը որքան հաղթահարե է և ջարդում է նրան։

Եվ վերջապես նույն երգի մեջ յարի խոսքը, թե սիրում է երգչին, միայն ավելի ևս բորբոքում է նրան՝ «խօսքդ սիրտըս կու էրէ», և նա ավելի ևս կարոտում, ծարավում է իր տարփածուին ու ցանկանում ներանոր տենչալի լուրեր ստանալ նրանից, ցանկանում է, որ նա իր ծառավը հագեցնի և համբույրով բժշկի իրեն։ Բայց որովհետև այդ չկա, ուստի նա և գանգատվում է և գուլթ հայցում, ինչպես ապերջանիկ սիրահար։

Այսպես, ուրեմն, Նաղաշի երգերով մեր քնարերգությունը կատարելապես աշխարհականացել է, նա արդեն նոր ժամանակի երգիչ է։ Նրա երգը պետք է երևան գար ոչ թե 17-րդ դարի վերջերում, այլ 15—16-րդ դարերում։ Բայց 14-րդ դարու վերջերից Հայաստանը Լանկթամուրի արշավանքից սկսած (1387 թ.) և նրա մահից հետո սոսկալի ավերածությունների ենթակա եղավ զանազան բռնակալների ձեռին։ Կոիվների ասպարեզ դառնալով. քաղաքներ ու գյուղեր ավերվեցան. գերություն, սով, գաղթ, կոտորած... Ապա օսմանցոց և պարսից շահե-

րի մեջ ծագած պատերազմը, որ 250 տարուց ավելի տևեց (1473 թվից), մերթ օսմանցոց, մերթ պարսից ձեռն անցնելով. մինչև 1639 թ. հաշտվեցին և Նրասխ ու Կուր գետերի մեջ եղած երկիրը անցավ պարսից, և ութսուն տարու չափ մեր արդեն բոլորովին ավերված երկիրը խաղաղություն ունեցավ, երբ հայոց մեջ սկսվեց վերածնության շրջանը:

Այս խաղաղության շրջանի որդին է ահա Նաղաշ Հովնաթանը, որ ապրել է պարսից համեմատաբար բարվոք կառավարության շրջանում, մի լիառատ ժամանակ, ինչպես նկարագրում է Զաքարիա սարկավադը, որով և հասկանալի է և նրա երգերի ուրախ բովանդակությունը: Այդ ժամանակ և նոր պարսկական ազդեցությունը գործնում է հայ ժողովրդի վրա և դրա հետևանքն է, որ Նաղաշի երգերը՝ իրենց վրա կրում են արդեն պարսկական բանաստեղծության ազդեցությունը, ոչ միայն բառերի և պատկերների, այլև ոտանավորների վրա. նրա գործածած չափն արդեն երբեմն տարբերվում է մեր հին բանաստեղծական մաքուր շեշտական չափից, և երբեմն դարձել է գուտ վանկական, մոտիկ ֆրանսերենին: Նրանով իսկապես փակվում է մեր հին երգիչների շարքը և սկսվում է նոր աշուղների շրջանը: Նաղաշը միջին տեղն է բռնում հնի և նորի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐՈԳՈՒՄԸ 17—19-ՐԴ ԳԱՐԵՐՈՒՄ

16-րդ դարը և 17-րդ դարու առաջին քառորդը հայոց կյանքի և գրականության ամենից անկյալ շրջանն է: Մահմեդական թուրքերն էին բարձրացել բյուզանդական գահի վրա և իրենց պատերազմական բնավորությամբ, շարունակ արշավանքներ էին անում՝ ավերելով թե՛ իրենց և թե՛ դրացի երկիրները: Հայաստանը, ինչպես առաջ, ավերիչ պատերազմների ասպարեզ էր երկու մահմեդական, քրիստոնեության և քաղաքակրթության թշնամի պետությունների մեջ: Մի կողմից տաճիկներն էին ավերում և սոցա թողածը՝ պարսիկները:

Եթե այդ՝ դարեր շարունակ տևող պատերազմների մեջ քիչ ու շատ լինում էին կարճատև խաղաղության շրջաններ՝ այդ ժամանակ էլ ժողովուրդը կրոնի պատճառով հալածված, ճնշված հարկերի տակ, ենթակա կեղեքումների:

Անկումն իր վերջին ծայրն հասնում է 17-րդ դարու սկզբին, երբ պարսից Շահ-Աբաս թագավորի ձեռով երկրի ավերմունքն յուր վերջին ծայրն է հասնում—հարյուր հազարավորների բռնի գաղթեցնելով, և տալ սով ու ջալալիք:

Այդ վերջին ավերմունքը և վերջին հարվածն է տալիս հայոց հին քաղաքակրթությանը, որ արդեն նվազած էր շատ: Հայերն այնուհետև կամ պետք է ոչնչանային և վայրենանալով ընկնեին, և կամ, եթե ազգի մեջ կենսունակության դեռ ուժ կար՝ մեծ ջանքերով նորից ձգտեին կենդանության: Բարեբախտաբար այդ ուժը կար հայոց մեջ, և վերջին ծայր

«Հասած ավերմունքից հետո, անմիջապես նորոգության ձեռնարկությունն սկսվեցավ և այն շատ կողմերից: Սկսվեցավ մի վերածնության շրջան հայոց կյանքի և գրականության մեջ, որ սկզբում շատ դանդաղ առաջ գնաց՝ Հայաստանի անկայուն քաղաքական դրության պատճառով, և հետո՝ շատ արագ քայլերով, երբ այս դարու առաջին քառորդից հետո՝ այդ ամեն տարվա պատերազմներին վերջ դրվեցավ:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վերածնության շրջանի մեջ պատմագրություն իսկական իմաստով՝ գոյություն չունի: Մի քանի այդ անունը կրողները լոկ անարվեստ նկարագրողներ են իրենց ժամանակի, կամ իրենցից սակավ առաջ պատահած դեպքերի, որոնք Հայաստանի կամ հայոց գլխով են անցել, գլխավորապես օտարներից կրած հարստահարությունների ու ճնշումների նկարագրեր: Այդ պատմագիրները, իսկապես, գրականության նյութ չեն կարող լինել, որքան պատմության ուսումնասիրության համար իբրև աղբյուր կարող են ծառայել:

Մարդկանց հետաքրքրությունը վարթնած է և ուղում են ծանոթանալ հին ու նոր մարդոց: Հների ծանոթությունը ձեռք են բերում հին մատենագիրներ և հատկապես խորենացի կարգալուծ, իսկ ժամանակակից իրողությունների ծանոթությունը՝ ականատեսների պատմությունը լսելով, և որպեսզի կարողանան ամենքն այդ պատմությունը լսել, կարիք է զգացվում ականատեսների վկայությունը գրի առնելու: Եվ գրի են առնում: Բայց այդ գրվածքների մեջ քննադատությունը, դոկումենտների խուլարկությունը և վկայությունների (ականատեսների) կոնտրոլը բոլորովին բացակայում է: Գիտական երկեր չեն:

Այդ պատմագիրներից են.—

1. Առաքել Դավրիժեցի¹:—Առաքել վարդապետ, Թավրիզ քաղաքից, Փիլիպպոս կաթողիկոսի՝ աշակերտներից, Ս. էջմիածնի միաբանությունից, սնված (երևի մանկությունից) և «վարժեալ» Մայր Աթոռում, և ծերության օրերը հասած, և այնտեղ էլ, ինչպես ինքն «ակն ունէր ընդ հովանեաւ նորին ամփոփիլ ի հող», մեռած ու թաղված միաբանության գերեզմանատանը ՌՃԺԹ=1670 թվին. (տապանագիրն է—«Պատմագիրն այս է տապան Առաքել վարդապետի ՌՃԺԹ»): Իր ժամանակակիցների վկայությամբ՝ բավական անուն ստացած, անշուշտ իր ուսման կամ հմտության համար. «Ստեփանոս Լեհացի իր մեկ թարգմանության (Դիոնիսիոսի Արիոպապոլոյն գրոցը) հիշատակարանի մեջ էջմիածնի ուսումնարանի վրա խոսելով՝ կղրուցե—«Զայնու ժամանակաւ բազում

¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԴ թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԹ թ.», Վաղարշապատ, 1884:

գին երեւելի վարդապետք (յէջմիաժին), քաջաբանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջք գիտունք և հմուտք, յորոց մի է և Առաքել վարդապետն վիպասան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց գեղեցիկ յարմար բանիւ դրոշմեալ» (Զարբհ., եր. 172), որի պատճառով նույնիսկ կենդանութեան ժամանակ հայտնի էր Առաքել պատմագիր անունով:

Այս վկայութիւնից երևում է, որ Առաքել վարդապետը ժամանակի նշանավորներից մեկն է, շատ ճանապարհորդած Արեւելքում և Արեւմուտքում, նմիւրակ Փիլիպպոս կաթողիկոսի Հունաց աշխարհում, Ասպահան, Ամասիա, Սեբաստիա, Ուռհա, Հալեր:

Առաքելի ծննդեան թիվը հայտնի չէ: 1651 թ. սկսել է գրել իր Պատմութիւնը Փիլիպպոս կաթողիկոսի հորգորով. նրա մահից հետո դադարել է գրելուց, և այնուհետև Հակոբ կաթողիկոսի հրամանով վերջացրել է 1662 թ.: ՌՃԺԱ=1662 թվին, երբ նա իր Պատմութիւնը վերջացնում է, հիշում է և (զլ. Ժ), որ ինքը ծերացել է և «Կարի պակասեալ ի ղօրութեանց, և մահն եկեալ հանապազօր իմոց աշացս կանգնեալ»: Իսկ հիշատակարանի մեջ (ԺԶ) «այլև դիպեցաւ պատահել ինձ այս գործ, ոչ ի ժամանակս առոյգ երիտասարդութեան, այլ յողորմելի ծերութեան, վասն զի ծեր էի, նաև յոյժ ցաւագար մարմնով, և ի լուսոյ աչքս պակասեալ և ի պնդութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր. սոյնպես և յայլոց յամենայն կարողութեանց տկարացեալ, և մահու հրաւէրք ամենեքեան հանդէպ աշացս եկեալ կացեալ»:

Պատմագրի անձնական վկայութիւնն իր ծերութեան համար ոչ թե նրա գոյութեան վերջին տարու՝ 1662 թվականի համար պետք է հասկանանք, այլ ավելի՝ Պատմութիւնը գրելու ամբողջ ընթացքի համար և գուցե նույնիսկ սկզբնավորութեան ժամանակի համար, որ է ՌՃ=1651: Արդ, եթե ընդունենք իր պատմութեան ընթացքի կեսին՝ 1656 թ. նա ծեր է եղել, և ուժից ընկած և աչքի լուսից պակասած, իսկ այդպիսի ծերութեան համար պետք է ընդունենք առնվազն, որ 60—65 տարեկան է եղել այդ ժամանակ, իսկ 1670 թվին, ուրեմն, 74—79 տարեկան հասակում մեռել է, որ և մի անհավանական թիվ չէ, — ուստի ըստ այնմ նա ծնված կլինի 1591—1596-ին: Այս հաշվով, նա Շահաբասի առաջին արշավանքի ժամանակ, ՌՄԲ=1603 թվին 7—12 տարեկան պիտի եղած լինի: Եվ այս հարմարվում է խոսքին. — «Ես ինձէն իսկ տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին և զնուազիւն մերոյս ազգին, և զչարութիւնն մահմեդականաց», իսկ երկրի ավերումը եղել է Շահաբասի բռնի գաղթից: Զղալօղլու և Շահաբասի կռիվներից և նոցանից հետո եկած Զալալոց և սովի ձեռից, որ տիրել է ՌՄԵ=1606—1609 թվականներին, երբ «եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց և գնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ... Զի յազգէն Հայոց՝ որքան ղարիպականք կան յասացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս պատճառէս են գնացեալք» (եր. 65, զլ. է):

Ուրեմն Հայաստանի ավերմունքը, ըստ Առաքելի 1603—1609 թթ. լինելով, որ և պատմում է սրտառուչ գրչով (այնուհետև եղած ավերմունքը մասնակի է և հայրենիքից դրսի համար է պատմում), պետք է ենթադրենք, որ ականատես համարվելու համար այդ դեպքերը (1603—1609) կատարվել են նրա գոնե 7—13 կամ 12—18 տարեկան հասակի ընթացքում, որ համապատասխան է մեր ենթադրած թվականին:

Սակայն այս տարիքը հակասական է թվում, Առաքելն իրեն Փիլիպպոս կաթողիկոսի աշակերտ է անվանում, իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսի համար գրում է. «Գոյով սորա ի տես տղայութեան շորքտուսսան ամաց աւելի կամ պակաս», երբ ութ ամսից հետո սա հանդիպում է Մովսեսին, երբ սա դեռ կաթողիկոս չէր²:

Եթե 1606-ին Փիլիպպոս 15 տարեկան լիներ, ուրեմն նա ծնված պիտի լիներ 1591 թվին և հասակակից Առաքելին: Այս ժամանակի համար մի անսովոր բան չէ հասակակցի մոտ ուսում առնելը, երբ փոքրերն էլ մեծերից ուսում էին առնում: Այլ մանավանդ թե Առաքելն իրեն Փիլիպպոսի աշակերտ է անվանում ըստ «կարգի վարդապետաց», «սկսեալ ի Գօշէ Մխիթարայ գաւաղանան՝ որ իջանէ յէջմիածնի դասատունն»:

Համենայն դեպս ինչ որ էլ լինի՝ Առաքելն էջմիածնի դպրոցի վարդապետ է, ուրեմն բավականին մեծ հասակում էջմիածին եկած և Փիլիպպոս կաթողիկոսից ստացած վարդապետական գավաղան: Եվ իբրև էջմիածնի դպրոցի գիտուն աշակերտ՝ հետաքրքիր է նրա հայացքն ու դարգացումը տեսնել թե որքան է: Ինչպես երևում է, այդ դպրոցը կարողացել է կարճ միջոցում բավական ուսում տալ իր աշակերտներին, թեպետև գրաբարի ոչ կատարյալ ուսումը, հին գրաբարի, բայց և այնպես դրեթե անսխալ պարզ շարադրություն կարողացել է անել և, որ գլխավորն է, իբրև Սիմեոն Զուղայեցու քերականության աշակերտ, լատինացած լեզվին ենթարկվելու տեղը, ավելի հետևել է ժողովրդական պարզ շարադասությանը, կենդանի ժողովրդական ձևերին ու դարձվածներին, չխորշելով, ճշտության ու պարզության համար, նույնիսկ գավառական ու թուրքերեն բառերից, որ և ոչ թե պատմագրի պակասություն, այլ առավելություն պետք է համարել, զի ամեն պատմություն կամ զրույցների ժողովածու, ինչպես է Առաքելի Պատմությունը, յուր կենդանությունը, գույնն ու երանգը ստանում է միայն ժամանակի կենդանի լեզվով պատմվելովը: Առաքել պատմագիրը, անշուշտ, ոչ շատ անգամ հասկանալով, գեղեցիկ գործադրել է մանավանդ ուրիշների խոսքերը մեջ բերելիս, չխորշելով նույնիսկ զուտ աշխարհաբարից: Բայց նա նույնիսկ այդ հասկանալով է անում, քանի որ թուրքերեն և գավա-

² Կաթողիկոս եղել է 1629 թվին, և Սարգիս պարոն տերը (մեռած Ռկթ=1720) Փիլիպպոսին հանձնում է սրան քարոզչության ժամանակ: Մովսես քարոզչության է եղնում Սրապիոնի մահից հետո (մեռել է ՌԿԵ=1606), ուրեմն շուրջ 1610—Փիլիպպոս 15-ի մոտ պիտի լինի, որով նա ծնված պիտի լինի 1590-ի մոտերը, ուրեմն Առաքելը հասակակից է Փիլիպպոսին: Այս ասենք անսովոր չէ:

առական բառերի դիմաց հաճախ գրաբար բառեր է դնում փակագծի մեջ: Այս լեզուն լատինացած հայերենով գրողների համար, հարկավ, ինչպես Ոսկանի, որ առաջին ապագրողն է Ամստերդամում, պիտի համարվեր «աղաւաղեալ ի գրչաց անհմտաց և անուղայից արանց և բանաստեղծից»:

Սակայն այդ դպրոցը, մյուս կողմից, տվել է Ս. Գրոց բավական ծանոթություն և հին սովորությամբ Առաքելն ևս իր գրվածքի մեջ ցույց է տալիս, որ ինքը գիտե Սուրբ Գիրքը, թե Ս. Գրքի ձևերից օգտվելով և թե, որ ավելի հաճախ է պատահում, խրատական կամ նկարագրական օրինակներ բերելով Սուրբ Գրքից:

Եկեղեցու հարազատ զավակ, եկեղեցական ոգվով սնված, առանց աշխարհական գաղափարների մասնակցության: Կրոնասիրության և անարատ բարոյականության հետ՝ աջելի զորեղ է պատմագրի մեջ հայրենասիրության ոգին, որից նրա պատմությունն ավելի շունչ է ստանում, ինչպես է բռնի գաղթի նկարագիրը:

«Եւ զօրապետացն՝ յետ ընդունելոյ զայսպիսի զաշխարհակործան և զսաստիկ հրաման ի Թագաւորէն, ելեալ իւրաքանչիւր զօրաւար իւրով գնդաւն՝ դիմեցին յիւրաքանչիւր հրամայեալ գաւառսն աշխարհիս Հայոց. և իբրև հողմնախառն հուր՝ ընդ եղէգն ընթացեալ, հապճեալ տագնապաւ վաղվաղակի զամենայն բնակիչս գաւառացն կարգեալք յիւրաքանչիւր բնակութեանց, և արտասահման արարեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց, իբրև զշուիրս բաղմութեան հօտից և անդէոց զառաջեաւ արարեալ՝ բռնությամբ վարեալ՝ ածեալ բերեալ հասուցին ի գաւառն Արարատու, և զլայնանիստ դաշտն նորա լցին ծագէ ի ծագ. քանզի ի ստորոտէ լերանցն Գառնուոյ մինչ ի յեզրն Նրասխայ մեծի գետոյն լայնութիւնն էր բանակին, իսկ զերկայնութիւնն դովիմբ կշռեաց դու, բայց ես տեսնմ սուր միոյ ճանապարհ. և յայլուր տեսի՝ որ հինգ աւուր ճանապարհ էին գրեալ» (28):

«Եւ եղեն երեք բանակք մեծամեծք և անհունք. առաջին՝ բանակն ժողովրդեանն, երկրորդն՝ բանակն Պարսից, երրորդն՝ բանակն Օսմանցւոց: Եւ այնպէս դիպեցաւ պատահումն՝ զի յորժամ շուէր բանակ ժողովրդեանն, իջեալ բանակէր ի հանգրուանս նոցա Շահաբասն զօրօքն Պարսից. և ի շուէրն նոցա բանակէր ի նոյն տեղին Ջղալօղլին զօրօքն Օսմանցւոց, և այսպէս զհետ միմեանց կրնկակոխ գնալով գնացին, մինչև հասին ժողովուրդքն և Պարսիկքն ի գեղն Ջուղայ, և Օսմանցիքն հասին ի Նախշուան: Եւ այնուհետև ո՛չ թողացուցին Պարսիկքն ժողովրդեանն զկա՛յ առնուլ՝ և ոչ ժամ մի, այլ կարի սաստիկ տաղնապաւ նեղէին զժողովուրդն, զոմանս մահու հարուածով զանելով, զոմանց գունչս և զականջս հատանելով, և զոմանց գլուխն կտրեալ ի ձող ցցէին, որպէս զեղբայր Առաքել կաթուղիկոսին, որում անունն էր Յօհաննջան, զսորա և զայլոյ ումեմն առն զգլուխսն կտրեցին, և ի ձող ցցեցին յեզր գետոյն Նրասխայ. զայսոսիկ և առաւել քան զայսոսիկ խոշտանգանս

Այստանաց ածէին ի վերայ ժողովրդեանն, ի յա՛հ և յերկիւղ ժողովրդեան և տեսողացն, զի փութանակի անցցեն զգետն: Զայս ամենայն վտանգս ածէին ի վերայ ժողովրդեանն խորամանկ աղզն Պարսից յահէ Օսմանց-ւոց, որք զկնի նոցա գային» (29):

«Իսկ ողորմելի ժողովրդեանն հայէին յառաջ զանհուն գետն տե-սանէին իբրև զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ զսուրն Պարսից՝ որ սպա-նանէր, և ճարակ փախչելոյ ոչ գտանիր. և առհասարակ աղիողորմ ողբս, և յորդ արտասուս յաշաց հեղեալ առնէին երկրորդ Երասխ. և ձայն լալեաց, և հառաչանաց, ճշանաց, վայոց կսկծանաց, մորմոքանաց ընդ միմեանս խառնեալ գոչեցուցանէին ուժգին աղաղակաւ. իսկ ողորմու-թիւն և փրկութիւն ոչ ուստեքէ էր:

Աստանօր կարի հարկիւ պիտոյ եղև մերում ժողովրդեանն հինն Մովսէս՝ և նորին աշակերտն Յեսու առ ի փրկել զնորս Իսրայէլ ի ձեռա-նէ երկրորդիս Փարաւոնի, և կամ դադարեցուցանել զուղիս յորդահոսան և լայնատարած գետոյն մեծի, և ոչ եղև գտեալ. քանզի յորդութիւնք մե-ղաց մերոց փակեցին ընդդէմ մեր զդուռն ողորմութեան զթածին Աստու-ծոյ:

Եւ անողորմ զօրացն Պարսից վարեալ զժողովուրդն լնուին ի գետն. և նոքա ի մէջ գետոյն ևս քան զևս բազմացուցանէին զձայն աղաղակին և զողբոցն ի վտանգէն: Եւ ոմանք ի նոցանէ կալեալ զեղբոս նաւացն, և ոմանք զափոցն, և ոմանք զագիս ձիոց՝ և զեզանց, զգոմշոց, և ոմանք իւրովի լողեալք անցանէին: Եւ որք անհմուտք էին լողելոյ և անշօրք, ծերք և պառաւունք, տղայք և աղջկունք, և մատաղ մանկտիք լցեալք էին յերեսս ջրոյն. և գետն առեալ տանէր զնոսս իբրև զխուր ի ժամանակս գարնայնոյ. և գետատար մարդով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, և թէպէտ անցին, որք անցինն, այլ բազումք այնք էին՝ որք հեղձամբ ջրոյն մե-ռան:

Եւ հեծեալք ոմանք ի զօրացն Պարսից՝ որք ունէին ուժեղ ձիս և ին-քեանք արք արի և կարօղ, շրջելով ի մէջ քրիստոնէից տեսեալ նկա-տէին զուստերս և զդստերս քրիստոնէից, և որոց հաւանեալ սիրտք իւ-րեանց, եթէ կանանց, եթէ աղջկանց, և եթէ տղայոց. էյ՝ զի խաբէին զտեսարան, թէ տուր՝ զի վասն քո անցուցից ընդ գետն յայնկոյս, և իբրև անցուցանէր, ո՛չ զնէր անդէն ի գետնի, այլ առեալ երթայր յո՛ր և կամէր: Եւ այլք զողութեամբ առեալ տանէին: Եւ այլք յափշտակութեամբ և սպանութեամբ առեալ ի տեսարցն տանէին: Եւ բազումք մարք զտղայս, և տեսարք զհիւանդս ի ճանապարհին ընկեցիկ արարեալ լքեալ թողեալ գնային, վասն անհանդուրժելի և անրմբոնելի վտանգին, որ ժամա-նեալ էր ի վերայ նոցա: Եւ միանգամայն ասեմ՝ զի թշուառութիւնք՝ և արհաւիրք անտանելիք հասին ի վերայ ազգիս մերոյ, և ոչ բաւեմ թէ որով տարազու հիւսեցից բռբոս դամբանականս և աշխարանաց ի վերայ բեկման հայկական սեռիս, որք այսքան չարակամութեանց եղեն ընդու-նակք: Զի թէպէտ ըստ սարասի հնոյն Իսրայէլի լինէին վարեալք գերի

ձեռամբ երկրորդիս Բաբելացւոց, այլ ոչ գոյր Երեմիա, որ խրատէր, և ո՛չ Եղեկիէլ, որ լուսատւէր և ո՛չ Յեսու կամ Զօրաբաբել՝ որ զդարձն առաջնորդէր, այլ եղեալք իբրեւ զհօտս անհովիւս ցրուեալք և հալածեալք առաջի գայլոց պատառողաց և զիշատող զազանաց, որք վարէին բռնութեամբ: Եւ նոքա երթալով երթային և լային, որք բարձեալ տանէին զսերմանս իւրեանց:

Իսկ յաջորդ սորին, ո՛չ եղև տեւանելի՝ որ ասէ, գալով եկեացեն, և ցնծացեն, վասն զի ոչ եկին և ոչ եղև ցնծութիւն, այլ անդէն մնացին ուր և տարեալ արգելին, այսինքն յաշխարհն Պարսից» (30—32):

[Այսպիսի] նկարագիրներ մեր պատմութեանց մեջ քիչ կ'պատահենք Եղիշեի ժամանակից ի վեր:

Ոգին, ուրեմն, մեղքով բացատրելը նույնն է, ինչ հօների մեջ: Սակայն նա մեղքի համար համարելով հանդերձ այդ պատահարները՝ խիստ ուրախանում է, որ մատնիչները իրենց պատիժն են ստանում, ինչպես երկու եպիսկոպոսների համար (եր. 35): Բայց, մյուս կողմից, շատ սառնասրտութեամբ պատմում է (եր. 157) Մելքիսեթ կաթողիկոսի յուր միսն ուտեցնելը, այլև (եր. 159) սքանչանում, հիանում է, որ Մելքիսեթն յուր պատիժն է ստանում, [որ] Սրապիոնին արհամարհել էր: Առաքելը մոռանում է նույնիսկ, որ այդ անարգ վարմունքն հայ կաթողիկոսի հետ է լինում, ինչքան էլ անարժան լիներ: Սակայն այդ մոռացումն ևս պատմագրի հայրենասիրութեանից է: Եվ ի՞նչպես չ'ուրախանա Առաքելը, քանի որ իր պատմական նեղ հայացքով Հայաստանի ավերման և աղքատութեան նախապատճառը Մելքիսեթին է համարում, որ հրավիրել էր Շահին այն ավերմունքների, որոնց համար գրում է.

«Եւ զայս ամենայն լսելով և գրելով մեր, ճմլին սիրտք մեր, և գալարին աղիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր վտակս արտասուաց թորեալ իջուցանեն, վասն եկելոյ հասելոյ թշուառութեանս ժողովրդեանս մերոյ: Եվ ոչ բաւեմք աստանօր՝ թէ որով օրինակաւ՝ և կամ որով տարազու ողբս առեալ աշխարհացուր ի վերայ բեկման ազգին և աշխարհին մերոյ, յաղագս որոյ ել հրաման մահաբեր ի բերանոյ երկրորդ Սաբելոսին և շունչ հրախառն յընդաց նորին՝ և եկեր զեղենափայտս Լիբանանու, քանդի անմարդաբնակ արար միահաղոյն զամենալի և ղշուռթի աշխարհս Հայոց: Վասն զի ի քշելն զերկիրս՝ ո՛չ թէ զմի կամ զերկու գաւառս վարեաց ի պարսկաստուն, այլ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն նախշուանու և անցեալ ընդ Եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ, և Լօռոյ, և զՀամդաշիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակուան, դձարիշատ, և մասն ինչ ի գեղօրէիցն Կարսայ, և զձօրն Կաղզվանու բնաւին, և բովանդակ զերկիրն Աւաշկիստու, և զգեղօրայսն Մակուայ, և զերկիրն Աղբակու, և զՍալմաստու, և զԽոյայ, և զՈրմի, և որ ինչ պանդուխտք և դարիպականք մնացեալ էին ի քաղաքն և ի գեղօրայսն Թարվիզու, զգաշտն Արարատու բովանդակ, և զԵրևան քաղաք, զերկիրն Ղրիբուլաղայ, զԾաղկունուց ձոր, զԳառնու ձորն, զՈւրծաձորն:

Եւ յառաջ քան զայս՝ զգաւառն Կարնոյ, և զԲասենու, և զԽնուսայ, և զՄանազկերտու, և զԱրծկէոյ, և զԱրճշոյ և զԲերկրու, և զՎանայ, աւարով և գերութեամբ բերեալ էին յԵրևան, և ընդ սոսա քշեցին և տաւրան:

Արդ՝ զայս ամենայն գաւառքս՝ և որք ընդ սոքօք էին, հրամայեաց շահն, որ քշեցին և տարան յաշխարհն Պարսից, և արար աւերակ և անմարդաբնակ զՎայեկուշ աշխարհս Հայոց:

Որ և այժմ տեսանեմք զարգաւանդ և զբերրի զհող, զարտ և զանդաստանս սորա, և զաւերակս բազմապատիկ գեղօրէիցն և զմեծանիստ աւանացն:

Նա և զաւերումն և զտապալումն և զքայքայումն զանսոսիկ և զամուր և զհաստահեղոյս վիմարդեամբք և կրով մածուցեալ զանմատոյց բերդօրէիցն:

Եւս առաւել զմեծափառ և զհռչակաւոր վանորայսն, զտեղի և զհանգստարան սրբոցն Աստուծոյ:

Եւ զերկնանման և զբարձրաբերձ և զգմբէթաշէն կոփածո և հաստահեղոյս վիմօք կառուցեալ զեկեղեցիս աշխարհիս Հայոց: Յօրում յօրինեալ զանազան և պէս պէս նկարս և տեսակս շուշանաց և կենդանակերպից, գեղեցիկ յօրինուածովք քանդակեալք ի վէմս՝ պէս պէս հնարակերտութեամբ: Որոց ձեն և դիր շինուածոյն և սիւնքն և ախաւեղագէսք կամարացն աղզի աղզի, և լուսանցոյցքն և դրունքն, և ամենայն ինչ խորհրդական:

Նա և զբարեհամ և զականակիտ զմշտահոսան աղբերակունս ջուրդն: Եւ զկարկաշահոս ծիծաղախիտ յաւէտընթաց յառաջախաղաց վտակս ջուրցն, որ ի գլխոց ձիւնաբարդ սպիտակափայլ բարձրաբերձ լերանց առ ի ստորեւ հոսեալ իջանէ ի դաշտ անդր և զշինութիւն նոցին մատակարարէ:

Նա և զքաղցրաշունչ և զառողջարար և զկենդանապարգև զօդ և զհողմն սորին: Եւ զայլ ամենայն վայելչութիւնս սորա տեսանելով հեղձամղձուկ եղեալ փղձկիմք՝ և հարեալ յարտասուս ողբամբ և աշխարեմք՝ զի անապատ եղև վայելուշ և քաղցր աշխարհս մեր: Եւ ազգ և ժողովուրդ մեր խլեալք ի տեղեաց և անջատեալք ի հայրենի և ի բնիկ ժառանգութեանց, և յօրհնեալ յերկրէ, որ լի է նշխարօք սրբոց աստուծոյ, և ոռոգեալ արեամբ սրբոց վկայից՝ և օրհնեալ քարոզութեամբ սրբոց առաքելոց՝ եղեն վտարանւեալք և տարամերժեալք յերկիր օտար և յազգ այլասեռ և այլալեզու, որ և թշնամիք հոգւոյ և հաւատոյ, և արեան ծարաւիք մարմնոյ: Որք և անդէն օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուազին, ոմանք մահուամբ և կորստեամբ, և ոմանք հաւատոյ ուրացութեամբ, որք դառնան յանօրէն օրէնս պղծոյն անապատի:

Եւ յաղագս երկնանման և աղինասարաս եկեղեցեաց զի՞նչ ասացից՝ որք ի խաւարի մնացեալ և ի բնակչաց թափուր եղեալ՝ մերկացեալ ի վարդուց՝ եղեալ հանգրուանք համբարուաց և ջալամանց ըստ Նսայեայ տեսանողի. որչք աղուիսուց և նապաստակաց, մակաղատեղք խաշանց

և անդէտց, բոյնք թռչնոց և աւերաբնակ բուաց: Փոխանակ օր աւուր նորոգման, օր զհետ աւուր խարխալեալ և քայքայեալ աւերեալ փուղանի. փոխանակ բուրման խնկոց անուշից՝ լցեալ ողբովք՝ լռեալք ձայնք փառաբանչաց, և կատարմունք տօնից տարեկանաց, և մատուցմունք փրկական պատարագաց» (38—40):

Եվ իրավ, Խորենացու հայրենասիրութեան ոգին անցել է այդ վարդապետին. Խորենացին այդ «Դասատան» սիրելի դասագիրքը պիտի եղած լինի, որ և Առաքելի մահից 25 տարի հետո իբրև «չքնաղավէպ և գեղեցկաշար պատմութիւնս նախնեաց մերոց», որ Թոմաս եպիսկոպոս «ընծայէ ծաղիկ բերկրութեան ցանկալի աղգին Արամեան»: Խորենացու հայրենասիրութեամբ, բայց և առանց Խորենացու ճարտասանութեան, պարզ ու բնական, Խորենացուց ավելի սրտառու է ողբում յոր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ուրբալ:

Եվ կամ հետևյալ կտորը (43—44), որի մեջ ջուղայեցոց՝ բանալիները գետը ձգելն է նկարագրում, որին կարծես ինքն էլ մասնակցում է: Որքան սրտառու է տխուր իր պարզութեան մեջ, կարծես ամբողջ վիշտ լինի և, իրավ, արտասուքով գրված, մի բանաստեղծութեան կենդանի պատկեր է: Եվ ինչպես չմորմոքվեն, քանի որ նրանք պիտի թողնեին ամենայն բարութեամբ լի աշխարհը (եր. 150), ուր «լիութիւն և առատութիւն է», ուր են «գերեղմանատունք հարց և նախնեաց նոցա, վանորայք և ուխտատեղիք, ուր դամբարանք են սրբոց, և մանաւանդ մեծահանդէս աթոռն Սուրբ Էջմիածին, ուր կա սուրբ աջն Գրիգոր Լուսաւորչին, որով օրհնի սուրբ մեռոնն, ուստի գնացեալ սփոռ յաղգս Հայոց յամենայն աշխարհ ուր և իցեն. վասն որոյ ամենայն ազգն Հայոց հնազանդին Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի և կաթողիկոսի նորա՝ որ անդ նստի... Քանզի ի վերայ սոջոյն և Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կանգնեալ կան»: Եվ այդ հիշելով ուղում էին գերիները դառնալ հայրենիք: Սակայն անհույս, դի «նոքա երթալով երթային և լալին» և «ո՛չ եղև տեսանելի՝ որ ասէ, գալով եկեսցեն և ցնծասցեն» (32):

Թե Առաքել վարդապետը ո՛րքան ճիշտ ըմբռնել է հայի ժամանակակից զգացմունքն ու տենչանքները և ոգին, և շատ գեղեցիկ կերպով արտահայտել, մեզ համար պարզ կլինի, եթե համեմատենք ժամանակակից մի ոտանավորի հետ.— «Ափսո՛ս քեզ, հայոց խղճիկ ժողովուրդ»: Եթե Աբրահամ վարդապետի ասածը չլիներ, ոչ ոք կարող չէր ասել, թե դա Առաքել վարդապետինը չէ, նույն զգացմունքը, նույն ձևերով և նույնիսկ նույն բառերով արտահայտված: Նույն հայրենասիրութեամբ լցված, նա զայրանում է այն «անմիտների» վրա, որոնք գաղթականութունը լավ բան են համարում, որոնք «լուան դարիպականքն Նախջուռնու, թէ շահն զդարիպականսն Թաւրիզու քէց տարաւ ի պարսից աշխարհ: Լաւ իմն գործ զայն ինքեանց համարեցան». և գալիս իրենք էլ շահիսեւման են դառնում, Պարսկաստան գնալու համար, «և շահն վասն

հաճելոյ զմիտս նոցա և զնոցին նման անմտացն պատրելոյ, հրամայեաց խղլաթ (պարգև) տալ նոցա», և քշել տանել, որտեղից այլևս չպիտի վերադառնային (եր. 110, գլ. ԺԳ):

Բայց որքան ավելի մեծ սրտմտությամբ լցվում է, երբ հայերը, Պարսկաստանում աղքատացած, շահից օգնություն են ուզում և նա դրամ է փոխ տալիս, երեք տարուց հետո ետ ստանալու պայմանով, իսկ եթե չկարողանան տալ՝ կամ իրենք մահմեդական դառնան, կամ որդին ու դուստրը «թագաւորական ծառայ» դառնան:

«Այլ իբր անբան և անմիտ անասուն գոլով՝ գնացին և առին զթագաւորական գանձն, որ էր որպէս զմահարար թոյնս օձի, և պատճառ նոցին կորստեան. և ոչ եղեն մտախոհ, թէ որպէս զփուշս օձի է գանձն այն մահացուցանող: Այլ երկոքին մելիքն իւրեանց ժողովրդովքն առին զթագաւորական գանձն, Ղարապաշ՝ մելիքի ժողովուրդքն առին երեք հարիւր թուման, Ղրխեալան մելիքի ժողովուրդքն առին հարիւր թուման, և լաւ իմն գիւտ բարւոյ համարեցան զայն անձանց իւրեանց» (եր. 112—113):

Կարծես թե հորենացու, մեր այդ ամենամեծ հայրենասեր մատենագրի խոսքերն ենք լսում, որ անաշու կերպով խարազանում է հայ ազգի քաղաքական անհեռատեսությունն ու անմտությունը. «Իսկ արբշիւ, և անագորոյն, և անիմաստ, և անասնաբարոյ ազգս Հայոց՝ ոչ ի սկիզբն խորհեցան, և ոչ ի վերջն հայեցան՝ թէ զինչ է լինելոց վերջ գործոյս այսորիկ»: Մի գործ նրանց դեմ լարված՝ օրինավորության քողի տակ՝ նրանց դեմ կրոնական հալածանք հանելու և դեպի հոգևոր ու Կալիկոն կորուստ տանելու:

Ժամանակի վիճակն էր այդ. կրոնի պատճառով հայ ազգը հալածվում էր, և կարելի է ասել, որ Առաքելի ամբողջ գրվածքը գրեթե մի համազգային վկայաբանություն և նահատակություն է, ինչ որ ընդհանուր ազգին է վերաբերում, բայց և մասնավոր նահատակություններով էլ լի է Առաքելի Պատմությունը (գլ. ԽԴ—ԽԸ), որոնք մի տեսակ հավելված են Առաքելի Պատմության, և կարևոր հավելված՝ ժամանակի վիճակը լավ ըմբռնելու համար (Ի՛է—«Վասն նահատակութեան տէր Անդրէաս քահանային», որ և ամենից զեղեցիկն է, և նախնի վկայաբանությունների հետ կարող է մրցել)³:

Սակայն այդ վկայաբանության մեջ՝ մեզ պատմագիրը չի տալիս երևակայական կամ առասպելական զարդարյալ պատմություն, այլ մի իրական թշվառ աշխարհի նկարագիր, որի մեջ եթե պատմելու ձևը ժողովրդական պատմողների և մեծ մասամբ ականատեսների բերանից առած լինելով՝ ժողովրդական բնավորություն է ստացել. հիմքը իրական է: Այստեղ մենք տեսնում ենք մոլլաների, մահմեդական սուլտանների և մուֆթիների կատաղությունը, թե ինչպես մահմեդականը քրիս-

³ Մուրացանի վեպը:

տոնեին անպատվել կարող է ամեն տեսակ, և քրիստոնյան պետք է լռե, թե չէ նահատակութիւնը նրա համար պատրաստ է: Զուր խմելիս կամ լվացվելիս աղբյուրից՝ եթե մահմեդականը գա՝ հայը պիտի հեռանա, եթե չի ուզում նահատակվել: Նույնիսկ լամուկները կարող են նեղել հային, և հայը պետք է լռի, եթե չի ուզում նահատակվել: Բավական է մի հայի համար սուտ ասեն, թե նա ցանկացել է մահմեդական դառնալ, և պիտի դառնա, եթե չէ ուզում նահատակվել և այն էլ ինչպես և ինչ շարանքներով:

Եւ Առաքելը, ինչպես յուր ժամանակակիցները, իրենց կենդանի հավատքով չէին կարող անտարբեք մնալ այդ ազգայինների բազմաթիւ նահատակութիւնների առաջ:

Եւ այսպիսով, վկայաբանական պատմութիւնը գրավել է մեր հայրերի մտքերը հնուց ի վեր, թե թարգմանությամբ և թե ինքնուրույն հեղինակությամբ, թե օտար և թե մանավանդ հայ վկաների: Այդ տեսակի ընթերցանութիւնը սիրելի էր ազգին այն ժամանակ, և Առաքելը չէր կարող յուր Պատմության մեջ չառնել այդ պատմութիւնները, և հենց այդ պատմութիւնները պետք է նրա ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորութիւն թողնեին, և Առաքելի Պատմութիւնը մի սիրելի և ժողովրդական գիրք դարձնեին, ինչպես եղել է իրոք:

Ժամանակի ոգին հերոսական էր, որը բռնի գաղթի ժամանակ ծնեցնում էր դյուցազներ և դյուցազնուհիներ. «Կանայք և տղայք և աղջկո՛ւնք... իբրև տեսին զինքեանս մատնեալս ի ձեռս անիրաւ մարդադէմ գազանաց, որ վարեն զնոսա ի գերութիւն և պէս պէս աղտեղութեամբ ապականեն զսրբութիւն նոցա... պատէին զերեսս փակեղամբ և ձորձով իւրեանց և յամբով բարձրութենէն ի յայրէ անտի ի վայր արկանէին զինքեանս և մեռանէին» (եր. 37):

Այսպես և բազմաթիւ քաջ նահատակներով ավելի ևս զորանում էր Յողովորդի մեջ ազգային եկեղեցու հավատը, ջերմեռանդ փափազանոք համբուրելով «զսուրբս», նրանց մարմնի մասունքը եկեղեցիների մեջ դնելով և բոլոր բազմությամբ դիմելով սրբի թաղմանը, մի ազգային մեծ հանդես կատարելով այն տխուր ժամանակին, երբ հայը զրկված էր ամեն հանդեսից ու մի տեղ խմբվելու հնարավորութիւնից, թեպետև մահմեդականներն այդպիսի տխուր հանդեսներ կատարելն անգամ արգելում էին (եր. 417): Մինչդեռ ազգային միաթարութիւնն այդպիսիների գլխին լույս է իջեցնում, շարաշար պատժում է հավատաւրացներին, որ միևնույն է՝ աղղուրացներին:

Այդպիսի մի պատմութիւն գտնում ենք ԽԹ գլխում (եր. 428), մի Ղարաշորակի վրա, որ հավատ ուրանալու վրա գոռնադաբ է լինում: Եթե Առաքելն իր քրիստոնեական բարեպաշտությամբ հավատում է լույս իջնելուն, նա հավատում է և գոռնադաբությանը, որով հասարակ ժողովրդից բարձր չէ նա յուր սնտախաղաշտությամբ: Բայց նորա սնտախաղաշտութիւնն ավելի լավ երևում է «Ջոհարների» մասին գրածից

(գլ. ԾԳ, ԾԴ), որ յուր պատմության հետ բնավ կապ չունի, այլ կցված է.— «Կայծ, որ է եաղութ... ով որ ի հետն պահէ՝ նա ի մարդիկ ընդունելի լինի, և վարկուածի լաւ է»: «Սարգիսն...ի հետն պահեն զարին կտրէ», նույնպէս մյուս գոհարների համար. «Վնասակար թունաւորք չմերձենան ի նա. սեաւ հալ... փորցաւութեան լաւ է, երկու պատերազմողի որ կողմն որ աւելակշիռ արմատ լինի՝ այն կողմն յաղթող լինի, կինն որ ի ծնունդն զարմատ քարն ի բազուկն կապեն արձակի աստուծով»:

Արդ, այսպիսի մի մարդ, որի բոլոր գիտութիւնը միայն մի քանի կրօնական գրքեր կարդացած լինելն էր և շատ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ յուր հարցասիրութեամբ ձեռք բերած ծանոթութիւնները,— չմոռանանք, որ մինչև 1662 թ. 24 գիրք էր միայն հայերեն տըպւած, որից 5-ը Սաղմոս, 3-ը Հիսուս որդի, 2-ը Ժամագիրք, 1-ը Տոմար, 1-ը Հարանց վարք, 1-ը Աղթարք, 1-ը Կիպրիանոս, իսկ մնացածները ուրբանյան կաթողիկ դպրոցի կրօնական և քերականութեան ու պատմության գրքեր,— պետք է գրեր մի մեծ շրջանի պատմութիւն, որ շարունակութիւն էր նախորդ դարերի և որի պատմական նշանակութիւնը ասպաղայի համար մեծ պիտի լիներ: Այդպիսի մի անձն չէր կարող, անշուշտ, պատմական առողջ դատողութիւն ունենալ և ոչ իսկ պատմական ընդարձակ աշխարհայեցողութիւն, որ կարողանար իրողութիւնները կշռադատել իրենց պատճառներովն ու ծանրակշիռ հետեւանքներով: Ուստի և նրա գրած պատմության մեջ նույնիսկ շատ հրաշալի բաներ են մտնում, որոնց նույնիսկ ինքը հավատում է. օրինակ, թե ինչպէս Փիլիպպոս կաթողիկոսը մի դիվահար է բժշկում աղոթքով, կամ Պողոս վարդապետի եղնիկները, որոնց կանչում է յուր մօտ (գլ. ԺԹ), կամ Պողոս վարդապետի դռնբացքին՝ դռների ինքն իրեն բացվելը. կամ նույնիսկ մեռելին հարութիւն տալը (ԻԱ գլ., եր. 197), և նույն ինքը հավատում է այդ պատմությանը, վասն զի «ամենքեան արժանացեալք էին շնորհաց Սրբոյ Հոգւոյն»... և այսպիսի պատմութիւնները համարում է «արժանի լսելոյ... վասն զի հոգին Աստուծոյ վերակացու էր նոցա»:

Այսպիսի բաների հավատով և հասկացողութեամբ Առաքել վարդապետը ոչնչով բարձր չէ ուսմիկ ու տգետ ժողովրդից: Բայց և այնպէս, շնայելով յուր մեծ միամտութեանը, նա լավ կերպով ըմբռնել է ժամանակի ոգին և մանավանդ Շահաբասի քաղաքականութիւնը, ձգտումներն ու նպատակը, գործ դրած խորամանկ միջոցները. մինչդեռ իր ժամանակակիցները չեն հասկացել այդ թագավորին, և նա զանազան զրույցների հերոս դարձած, նույնիսկ քրիստոնեասեր է համարվել:

«Արդ՝ որք գովեն զայս շահս թէ քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր էր, այս է նորա քրիստոնէասիրութիւնն, որ զամենայն աշխարհն քրիստոնէից՝ զՀայոց և զՎրաց աւերեալ. և զամենեւեան սպառեաց սրով և սովու և գերութեամբ. և զմնացեալսն վարեալ

տարաւ ի Ֆահրապատ և յԱսպահան, որ նոքա ևս օր ատուր անդէն սպառին պէս պէս կերպիւ: Եւ ով ոք որ գովել կամի զնա, թող յառաջ հայեցեալ նկատեսցէ զարարեալ գործս նորա, զոր արար ընդ քրիստոնէից՝ և ապա գովեսցէ զնա» (եր. 100):

Ինչպես երևում է, շատ գովողներ եղեւ: Են, խաբված նրա խորամանկ միջոցներից, որ գործ էր դնում՝ բռնի գաղթեցրած հայերի սիրտը շահելու համար: Սակայն Առաքելը նրա հոգու բոլոր մանրամասնութիւնն մեջ է, կարծես մի քաղաքագետ և հոգեբան լինի: Նա Շահաբասի հոգու խորքն ու սկիզբն է մտնում վերլուծելով. «հանճարեղն ի խորհուրդս շարեաց (եր. 52). հարուստն ի խորհուրդս շարեաց Շահաբաս (եր. 73), խորամանկն ի հնարս շարեաց Շահաբաս (եր. 75). կամայօժար կամաբարն անկելոյ արուսեկին Շահաբաս» (եր. 86):

Նա տալիս է մեզ իրողութիւնների նկարագիրը, այն էլ ոչ միշտ ժամանակագրական կարգով, որովհետեւ ժամանակը չէ գտած, այլ խառն: Այս ժամանակագրութեան մի լրացումն պետք է համարել (զլ. 1Ա)՝ կաթողիկոսների ժամանակագրական կարգը, ինչպես և ՄԱ և ՄԲ զուգաները, որոնց մեջ օսմանցոց և պարսից թագավորների ժամանակագրութիւնն է տալիս, որքան որ կարողացել է ժողովել: Եվ պատճառաբանական պատմութիւն նա գրել էլ չէր կարող, քանի որ իրողութիւնները հազիվ թէ ժողովել է նա, այն էլ գրեթե միմիայն բերանացի աղբյուրներից (38, 63, 66, 67, 68, 70, 92, 151, 161, 162, 137, 147, 148, 149)։. գրավոր աղբյուրներ քիչ է գործածում (եր. 28—111):

Նա ամենքի բերանից ժողովում է իրողութեանց ճիշտ մանրամասնութիւնները, մեծ ծախքով և նեղութեամբ, կատարելով «յոքնաշխատ և զբազմաներկ զտաժանելի գործս և՛ ատուրս յոլովս ի սմին դեգերելով և ի յոլով երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր զրուցած պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլև յայլոց ազանց հարցանելով, և ամենեցունց զասացեալսն գրելով, և վասն զստուգութեան բանին գտանելոյ, եղև զի զմի պատմութիւն տասն անգամ և ասելի կրկնելով գրեցի, և զամս ինն ի սմին դեգերելով, և զինչս ծախելով, հազիւ թէ զայսքան պատմութիւնս ի մի վայր հաւաքեցի և գրեցի, և բնաւ ոչ ոք եղև ինձ ձեռնտու» (հիշատակ.): «Այլ և թէպետ ի շրջագայութիւնս աշխարհաց ի բազում տեղիս մասնաւորաբար եղև գրեալ ի սմանէ, սակայն սկիզբն սորին եղև ի բարձրագահ աթոռն, ի սուրբ էջմիածին և կատարումն ևս ի նույն տեղին»:

Առաքելի պատմութեան ընթացքից հենց երևում է նրա հարցասիրութիւնը և պատմութեան նյութ հավաքելու համար շրջագայելը: Այնպես որ նրա այս վկայութեանը լիովին հավատալ կարող ենք: Նա հարցասեր է ու հիշատակարան պահող, հետաքրքիր ծանոթութիւն ձեռք բերելու և պատմելու: Սակայն, դժբախտաբար, նա պատմութեան ամբողջութիւնը ևս սկսում է շարադրել հենց այդ 1615—1662 թթ. ընթացքում, երբ ծանոթութիւնների մեծ մասը ձեռք է բերում շրջելով, առանց

ժամանակ ունենալու նախ ծանոթությունները դասակարգելու և խմբագրելու: Եվ թեպետ նա արագության ետևից է ընկած, բայց նա խիստ զգայուն է հայ ազգի և եկեղեցու շահերին, սրտով ու հոգով հայ լինելով, խիստ հաճախ ցույց է տալիս յուր ատելությունը առ ամենը, ինչ որ կորստաբեր է համարում հայ ազգին և եկեղեցուն:

Բայց և այնպես նրա պատմությունը, մյուս կողմից, ցույցնում է այն մարդոց կրքերը, որոնք իբրև գործիչ կամ ականատես՝ տեղեկություն են տվել նրան, թեպետև նա ստուգության համար տասն անգամ փոփոխության է ենթարկում յուր պատմությունը: Սրա հետևանքն էլ այն է լինում, որ արտաքին ձևի մեջ անխուսափելի կրկնություններ և ավելորդաբանություններ շատ է անում (եր. 152):

Սակայն այդ ամենը ավելի նրանից են առաջանում, որ նա յուր աղբյուրները իսկապես չէ կարողանում մշակել, այլ, կարելի է ասել, զանազան մարդկանցից ինչպես լսել է, այնպես էլ շարել է: Այնպես որ Առաքելի պատմությունը կարելի է համարել զանազան զրույցների անմշակ ժողովածու, որոնք ծերերի բերանին շատ անգամ պատմվել են, և ինքը գուցե ուրիշներին, և պատմվելով արդեն մի որոշ ձև ու կերպարանք են ստացել: Օրինակ՝ մի պատմող կլիներ Այրարատի քշելու մասին, մյուսը Ջուղայի քշելու մասին: Նա եր. 33 Այրարատի քշելու պատմությունը վերջացնում է Սպահանում տեղավորելով, և եր. 33 նորից սկսում է Գառնվո քշելը—«դարձեալ դարձցուք...», որովհետև այդ պատմությունը ուրիշից է լսել: Եր. 40 նորից դառնում է Ջղալօղլուն, եր. 41 նորից ջուղայեցոց քշելուն:

Այդպիսի մի-մի անկախ զրույցներ են և բազմաթիվ նահատակությունները և Ջալալիների մասին պատմածները (Չորակ, Սուլեյման-բեկ և այլն) և վկայաբանություններն ու Շահաբասի մասին պատմածները և առհասարակ գրեթե բոլոր պատմությունները:

Այսպիսի դեպքերում, անշուշտ, կարելի չէ խոսել Առաքել պատմագրի գրվածքի գեղարվեստականության մասին, գրական արժեքի մասին: Նրա ոճը միայն կենդանի է, որովհետև զգացմունքով գրված է, և որովհետև ժողովրդի բերնից է առնում անմիջապես և բարեբախտաբար լեզուն շատ չէ փոփոխում: Այդպիսի ժողովրդական հերոսների կենդանի պատմություն է պիղծ Չոմարի սատակումը:

Առաքելը մատենագիր չէ, բայց նա շուններ նույնիսկ մատենագիր լինելու պատրաստություն, որ կարողանար մի միություն մտցնելով յուր գրածի մեջ, մատենագրական մի երկ տալ մեզ, որի մեջ իրողությունները, մի կենտրոնի շուրջ խմբված, պատկերանային բանաստեղծական կենդանություններ:

Սակայն և այնպես, նրա պատմության բուն մասը, իրերի բնական ընթացքով, երկու բանի շուրջ է պտտում.

ա) Հայաստանի (մասամբ և Վրաստանի) ավերումը և անկումը Շահաբասի և օսմանյոց ձեռով (գլ. Ա.):

բ) Վերածնության սկիզբը Հայաստանում նույն միջոցներին Առաքել կաթողիկոսի մահից (1586—1662), երկու սերնդի վարդապետների միջև եղած կոիվներով, մինչև Մովսես կաթողիկոսի օրով նոր սերունդը հաղթում է և վերանորոգություն է սկսում Մովսեսի և Փիլիպպոսի օրով, մինչդեռ հին սերունդը ի դեմս՝ Դավթի, Մելքիսեթի, Սահակի ավերմունքներ է գործում: Առաքելի համակրությունը, հարկավ, նոր սերնդի կողմն է, որի համար և յուր պատմությունը գրում է: Ինճն էլ դոցանից մեկն է: Շարունակ գովում է նոր սերունդը, իսկ հինը՝ պախարակում:

Բուն պատմությունը վերջանում է Իջ գլխում, Փիլիպպոսի մահով և վանքերի շինությամբ (վերջին թիվը հիշված է ՌՃԸ = 1658):

Այնուհետև եկած գլուխներն արդեն իբրև հավելվածներ պետք է համարել: Եվ ապա վկայաբանական և յուզկահարների պատմություն, ինչպես և մի քանի տարեգրական տեղեկություններ: ԾԴ գլուխը «Պատմութիւն Աղուանից Եւրոպայի արարեալ Ծարեցի Յովհաննու վարդապետին»: Այդ հավելվածներից մի քանիսը շատ ուշ ավելցրած է, ինչպես հրեից Սաբեթար պատմությունը, որ միայն Ավետիք երիցու գրչազրի մեջ կա:

2. Զաքարիա Սարկավագ⁴:— Ծնված Քանաքեռում ՌՃԼԶ (1136 + 551 = 1687 — 60 = 1627) թվին, ինչպես ինքը հիշում է (Գ. հատոր, եր. 2), 1687 թվին 60 տարեկան է եղել:

Զաքարիա Սարկավագն իր գրության եղանակով Առաքել վարդապետի աշակերտն ու հետևողն է, թեպետև յուր գրաբար լեզվով Առաքելից բարձր է շատ անգամ, բայց իբրև պատմագիր ստոր է կանգնած Առաքելից: Ճշմարիտ է, Առաքելը ևս շատ անգամ բավական միամիտ է, բայց նա քիչ ու շատ էլի ճաշակ ունի, կարողանում է նյութերի մեջ ընտրություն անել, դատել և պատճառներն ու հետևանքները վերլուծել և փոքր ինչ դասավորել նյութը: Մինչդեռ Զաքարիան, այդ ժամանակի կրթված ու շատ ճանապարհորդած եկեղեցականը կատարյալ պարզմիտ է մի լեռան հովվի, մի ուղտապանի շափ: Խիստ նեղ հայացքով, գրեթե ամեն բանի, որ լսել է, հավատում է:

Բավական չէ նրա գրածների մեջ նահատակների վրա լույս իջնելը, դեբրի՝ մարդկանց գլխին կատարած գործերը ճշմարիտ պատմություններ են համարվում, մի բան, որին հավատում էին բոլոր ժամանակակիցները, այլև այնպիսի զրույցներ ու ժողովրդական սնոտիապաշտություններ է բերում Զաքարիան իբրև պատմական իրողություններ, որոնք նույնիսկ մի ժամանակում կազմված չեն, այլ դարեր շարունակ ապրում են ժողովրդի մեջ: Եվ Զաքարիան, այդ զարգացած, ճանապարհորդած գրագետը հավատում է այդ ամենին: Պետք է երևակայել, ուրեմն, թե Զաքարիայից ստոր կրթությամբ մարդիկ՝ եկեղեցականներ

⁴ Զաքարիա Սարկավագ, Պատմագրութիւն, Ա. Բ. Գ. հատ., Վաղարշապատ, 1870:

ինչերին կարող էին հավատալ այն ժամանակ,— էլ չենք ասում թանձր խավւր մարդիկ:

Նա յուր վաթսուամյա հասակում, ՌՃԼԶ=1687 թվին, ժամանակի Հովհաննավանքի առաջնորդից, «Ի Սարգիս վարդապետէ խոհեմայ և բանասիրէ» հարկադրված սկսում է գրել կամ անել «Կոնդակ սուրբ ուխտին Յովհաննու վանից», որ և նույն 1687 թվին ավարտում է: «Յամենայն օր դեղերէի,— գրում է Զաքարիա,— թէ ընդէր ոչ գոյ հաստատուն կոնդակ վանացս, որ ամենայն արձանք որմոցն գրեալ լինի ի նմա, և վարանէի միշտ առ այն»: Զաքարիան միշտ մտածում է այդ անել, բայց ձեռնահաս չի լինում, որովհետեւ յուր առաջին տերերը Զաքարիա և Հովհաննես վանահայրերը նրան մարմնավոր գործերով են զբաղեցնում: Սարգիս վանահայրը դրդում է նրան այդ անելու՝ լինելով բանասեր:

Եվ նա գրում է Հովհաննավանքի կոնդակը կամ պատմությունը. «Թէ ի պատմագրաց, թէ ի յիշատակարանաց, թէ ի յարձանաց և թէ ի իրոյ իմաստուն արանց և ի գիտուն ծերոց»:

Եվ Զաքարիան, հավատարիմ յուր ծրագրին, նախ համառոտաբար խոսում է, թե ընդհանրապես ե՞րբ են հայոց մեջ վանքեր շատ շինվել և: Թե հատկապես ե՞րբ է շինվել Հովհաննու վանքը, որի հնությունը մինչև Լուսավորիչ է հասցնում: Այնուհետեւ խոսում է այդ վանքի թեմի և վիճակի մասին, թե ե՞րբ է այդ վանքը նորոգվել և ծաղկել:

Յուր գրության և ապացուցման եղանակով հետևում է Առաքելի Ը. գլխին— «Պատմութիւն վասն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի աշոյն»: Բայց մի բանի վրա հատուկ ուշադրություն է դարձնում Զաքարիան. բացի մատենագիրներից ու գրքերի հիշատակարաններից՝ օգտւում է և արձանագրություններից, նա ընդօրինակում է պատերի վրա եղած արձանագրությունները և մանրամասն ճշտություն մտցնում յուր Կոնդակի մեջ, որով Զաքարիան հանդիսանում է մեր հնագրական արձանագրական թանկագին հիշատակարանները ժողովողների նախահայրը: Մի բան, որ շատ կարևոր է:

Այնուհետև աշխատում է Հովհաննավանքի առաջնորդների սնունը, որքան որ կարողացել է ձեռք բերել՝ հիշատակել ժամանակագրական կարգով, հիշելով միանգամայն և յուր աղբյուրները: Առանձնապես կանգ է առնում յուր ժամանակի երեք նշանավոր առաջնորդների վրա՝ Զաքարիա (Վաղարշապատցի (ՌՃԶ=1637—1659—ՌՃԸ), Հովհաննես Կարբեցի (1659—1679—ՌՃԻԸ) և Սարգիս Կարբեցի, որի ժամանակ և գրում է Կոնդակը: Վերջացնում է Կոնդակը՝ տեղեկություն տալով նույն վանքի ս. Հովհաննու մասունքի մասին, որի համար ժողովում են այնտեղ ամենայն ուրուկը և գոթիք: Եվ թե ինչպես Մողնու վանքն է շինվում և մասունքն այնտեղ փոխադրվում: Վերջին գլուխներում յուր նախորդների պատմությունն է անում: Այս գրվածքը հնագրական-պատմական կարևոր տեղեկություններ ունի, և արժեքը միայն այդ տեղեկությունների մեջ է:

Երևի Զաքարիայի այս Կոնդակը հավանություն է գտնում, և նրան մի քանի բանասերներ հորդորում են պատմություն էլ գրելու:

Պատմությունը երկու հատոր է:

Զաքարիայի Պատմությունն իսկապես պատմություն չէ, սուտ ու ճշմարիտ, առասպել ու իրողություն վայրիվերո, խառնիխառն ժողովված են մի տեղ՝ առանց որոշ դասավորության, առանց որևէ կարգի: Ժամանակագրական ճշտություն, իհարկե, պահանջել կարելի չէ մի պարզամիտ մարդուց, որ պարզ սուտը ճշմարտից ջոկել չի կարողանում և առօրյա շնչին, մանր ու մունր դեպքերը իբրև կարևոր պատմական եղելություն՝ արձանագրում է:

Զաքարիայի Պատմության երկու հատորները մեկմեկուց բոլորովին տարբեր արժեք ունեն: Առաջին մասը, սակավ բացառությամբ, որ առնված է հիշատակարաններից և Առաքել պատմագրից կամ Կաթողիկոսից է լսած (Ա. ԺԶ, եր. 28)՝ իբրև պատմական երկ, արժեք չունի. որովհետև զուտ ժողովրդական զրույցներից և երգերից է առնված, որոնց հիմքը, սակայն, անշուշտ պատմական է: Առաջին հատորը, իսկապես, մի ժողովրդական բանաստեղծության ժողովածու պիտի համարել և ոչ պատմագրություն, որով և Զաքարիան, այս միամիտ մարդը, անգիտակցորեն, իր պարզամտության պատճառով, հանդիսացել է հայոց ֆոլկլորի—ժողովրդագիտության առաջին հավաքողը հորենացուց հետո, բայց և հորենացուց ավելի հարուստ ու հարազատ կերպով, քանի որ նա, հավատացած լինելով թե պատմություն է տալիս, մեզ ժողովրդական անգիր բանահյուսության օրինակներ է տալիս և կամ բովանդակությունը, առանց փոփոխելու և հետաքրքիր մանրամասնություններով, որով նա հանդիսանում է իբրև ժողովրդական գրող, որի գրվածի մեջ մնում են ժողովրդական պարզությունը, կոպիտ, բայց թարմ կյանքը:

15 և 16 ու 17-րդ դարը մի դյուցազնական շրջան է. 15-րդ դարում, լանկթամուրի արշավանքից հետո նոր ազգեր և պետություններ էին գաղմակերպվում, մի կողմից օսմանյան պետությունը և ազգը, մյուս կողմից քրդերն էին ձգտում պետություն կազմելու (Ղարա Յուսուֆ Սասունում, Իսկենդար, Ջհան շահ), մյուս կողմից թաթարների հին պետությունը կործանվել էր և լանկթամուրի հաջորդ Շահրուխի ձեռով նոր պետություն պիտի կազմվեր և, վերջապես, Միջագետքում Ջհանգիր թուրքմենների իշխանապետությունը: Մինչև որ Ջհանշահի մահից հետո Ուզուն Հասան, այս Ջհանգիրի որդին բարձրանում է պարսից գահը և Հայաստանի միահեծան տերը դառնում (1468 թ.): Բայց նույն ժամանակ օսմանցիք Կ. Պոլիսն առնում են և կազմակերպվում, և սկսվում է երկու նոր կաղմակերպված պետությունների մեջ երկուս ու կես դար շարունակ կռիվ: Ուզուն Հասանը հաղթում է (1473): Ուզուն Հասանից հետո խռովություն է ընկնում, և Շահ Իսմայիլ Սեֆյան իշխանը հակառակորդներին ընկճելով՝ Թավրիզում հաստատում է յուր գահը: Հետո Թահմազ որդին, Խուտաբանդ, Շահարուս:

Այսպես նորոգվում է Սեֆյան ցեղով պարսից պետութունը և հաղթական կերպով մեծ պատերազմներ է մղում օսմանցոց դեմ, դուցազնական կռիվ, և շատ բնական է, որ ինչպես պարսից բոլոր հարստությանց սկզբնավորության մասին, նույնպես և այս հարստության մասին կազմվում են շատ զրույցներ և երգեր, որոնցից է և Շահ Իսմայիլի և ապա Շահ Թահմազ Խուտաբանդի, Շահաբասի և Շահսեֆիի մասին: Ահա այդ զրույցներն ու երգերն են և Զաքարիայի պատմության նյութը կազմում:

Սակայն եթե այդ զրույցները պատմություն չեն, նոցա հիմքը պատմական է և նոցա մեջ շատ գեղեցիկ երևում են ժամանակակից կյանքը, բնավորութիւններ և դեպքեր, կենցաղական գծեր, որոնք հետաքրքիր են, որովհետև Զաքարիան անպաճույճ, բայց բնական ու կենդանի է հանում, և այս տեսակետից Զաքարիայի պատմության այդ զրույցների մասը լրացուցիչ է յուր ժամանակի բուն պատմությանը:

Այդ զրույցների կամ անեկդոտների, ինչ որ հայոց է վերաբերում, կենտրոնը կազմում է Շահաբասը:

Այսպիսի պարզամիտ մարդը բնականորեն ոչ միայն ինչ որ Շահաբասի վրա պատմվում է՝ պիտի բերեր Շահաբասի պատմութիւն, այլև ուրիշ շատ առասպելներ և սնոտիապաշտութիւններ և այնպիսի նկարագիրներ, որոնք պատմության հետ բնավ կապ չունին⁵:

Ինչպես որ լսել է կամ տեսել և իրեն կարևոր է թվացել, առել է յուր Պատմության մեջ. երկրաշարժ, արեգակի խավարում, սով, մարախ, երկնային օդերևույթներ, հետաքրքիր զրույցներ, առասպելազարդ պատմութիւններ, որոնք իրողության վրա հիմնված թե զուտ առասպելական՝ բոլորը կարևոր բաներ են Զաքարիայի աչքին, այն պատճառով, որ քննադատության կատարյալ բացակայութիւն է:

Զաքարիայի պատմութիւնը, առաջին հատորի վերջում և Բ. հատորի մեջ ներկայանում է, այսպիսով, իբրև մեծ պատկեր, որի հիմքը պատմական է, հիշատակարաններից քաղած և կամ անձամբ տեսած, իսկ այդ հիմքի վրա շարված են առասպելները և զրույցները, ականատեսի նկարագրութիւնների հետ միասին խառն: Եվ այդ իսկ պատճառով թե ինչով

⁵ Օրինակ՝ Բ. գլ. ԾԴ., եր. 108—«Վասն միւս նշանին երկնից», որ վիշապ հանելու պատմութիւնն է: Կամ Բ. գլ. եր. 55—«Վասն դեին կերպարանեալ կին», նույնը և Գանձակեցու մեջ, որ և Մխիթ. Այրիվանեցին իբրև նշանավոր դեպք առնում է ժամանակագրության մեջ, մարդկանց հետ հարաբերության մեջ մտնող պարիկի հայտնի առասպելն է: Նույնպես Բ., Լ., եր. 31—«Վասն սրտապատառ առն», «որ ի միտմ ժամու տասն գոյնս փոխեաց», կամ ավելորդաբանութիւններն ու դատարկախոսութիւններ, ինչպես Բ., ԼԱ., եր. 53—«Պատմութիւն միւս վիշապին», և հաջորդ գլուխը «Վասն օձահար առն», որպեսզի եզրակացնե. «ամօթ այնոցիկ որ ասեն, ընդէ՞ր ստիղծան այդպիսի անարգ կենդանիք»: Բ., է., եր. 12,—«Պատմութիւն կռապաշտ առն», որ պատժվում է աստծո անունը շտալու համար: Այդպես և պատմության մեջ առնում է իբրև տարեգիր, Բ., ԼԶ., եր. 63—«Վասն իջանելոյն լուսոյն երկնից», կամ. Բ., ԾԳ., եր. 108—«Վասն նշանացն երկնից» երկրաշարժից առաջ:

էր զբաղվում յուր ժամանակի հայ և պարսիկ մարդու միտքը, հայ ժողովրդի մտավոր կյանքն ու աշխարհայեցողությունը, բարքերը, նիստն ու կացը, սովորությունները, սնոտիապաշտությունները, հավատալիքը՝ ավելի ևս պարզ են երևում այդ գրվածքի մեջ, քան մեր որևէ ուրիշ պատմական կարևոր երկի մեջ: Առաջին անգամ մենք այստեղ ենք տեսնում հայ գյուղը, այն էլ գլխավորապես Արարատյան երկրի, Քանաքեռը, որը Զաքարիայի ծննդավայրն է, մի գյուղ, որ հետո տաղանդով պիտի նկարագրեր Աբովյանը:

Այստեղ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես նենգությամբ են վարվում իրար հետ պարսիկները և օսմանցիք: Շահը տիրում է Երևանի բերդին և հրաման է տալիս օսմանցի բերդապահներին՝ ուր ուզում են երթան. «Եւ նոքա առին զգէշն Մուրթուզայ փաշային, և ելին ի գնալ: Իբրև գնացին կէս աւուր ճանապարհ, նենգաւոր ազգն Պարսից գնացին զկնի նոցա, և կոտորեցին զնոսա, և յափշտակեցին զինչսն» (Բ., Զ., եր. 12): Նույն հայացքը պարսից վրա, ինչ որ Առաքելն ունի, որ այսպիսի դեպքեր նույնպես բերում է: Կամ ինչպես պարսիկ ծառայողը դավաճանում է յուր ազգին և օսմանցոց հրավիրում՝ խոստանալով Երևանը նոցա տալ (Բ., Գ., եր. 5): Կամ ինչպես պարսիկ խանը Մաղասբերդի սուլթանին, որ պարսից գերիշխանության տակ էր, խղճալու տեղ, տիկ է հանում և շահին ուղարկում, — բավական շէր, որ նրա բացակայության ժամանակ նրա բերդն օսմանցիք առել էին և նրա որդուն սպանել և կինն էլ իրեն դահավեժ արել: Բայց պարսիկն երևում է և յուր լավ հատկությամբ. Թահմազ ղուլի բեկը, պատվի զգացմամբ լցված՝ սպանում է գերության մեջ այդ դավաճան Մուրադ բեկին և խոնթկարն ասում է — «Բարեք արար, զի ծառայն իւր սպան» (Բ., Դ., եր. 7 և հտն.):

Այստեղ մենք տեսնում ենք թե՛ հայոց և թե՛ մահմեդականների մեջ տիկ հանելը, կոպիտ բարբեր հայ գյուղացոց մեջ, որոնք իրենց գլխին մահմեդականներից եկած խոստությունն ու գազանաբարոյությունը իրենց համագյուղացիների վրա ին դործադրում՝ գազանաբար պատժելով հասարակաց ստացվածքը դողացող տանուտերին (Բ., Բ., եր. 1 և հտն.), և մեր սարկավազը կարծես համակրում է. «և աստ տե՛ս դու զչարչարանս նորա» (Բ., եր. 4), «տեսէք և այժմ լուարուք», ասում է ոգևորությամբ:

Մարդկանց սրտերն ամբողջապես քարացած են, և միայն նյութական շահի ետևից են ընկած, անիրավությունը, սպանությունը նրանց համար սովորական երևույթ է: Եվ այդ բոլոր առաքինություններն ու արատները Զաքարիան մեր աչքի առաջ է դնում և մեղ համար շոշափելի դարձնում, մեզ ցույց է տալիս դրանք գործողության մեջ և վանապան մասնավոր անցքեր պատմելով: Կենդանի արտահայտիչ՝ պատկերներ, բայց և մեծ մասամբ զգվելի ու քստմենքի:

Եվ այդ բրտությունը, կոպտությունը նույնիսկ մտնում է Զաքարիայի պատմության մեջ, նրա ոճի մեջ, քանի որ մի լուսանկար է անում նա: Կոպիտ խոսվածք, լեզու, նկարագրություն ու մտածումներ: Խաները մի-մի

բռնակալներ են, ինչպես և ամեն զորեղ. նրանց ձեռին է սպանել ու ներել ամենքին: Ոչ միայն շահը խիստ պատժել գիտե, այլև նույնիսկ յուր զվարճության համար տանջել ժողովրդին:

3. Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի⁶:—Մենդյան և կրթության մասին ոչինչ հայտնի չէ: Մնված է Կրետեի Կանդիա քաղաքում: Քսան և հինգ տարի առաջնորդ եղած Թեքիրտաղի (Ռոդոսթո), կամ ինչպես ինքն է գրում՝ Թրակիո քաղաքին, ուստի և երբեմն Աբրահամ Թեքիրտաղցի է կոչվում: 1734 թ., հայոց ՌՃԶԴ, կաթողիկոս է դառնում (ուխտի եկած լինելով էջմիածին) և մեռնում է 1736 թ.: Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջամբուում» խիստ գովասանքով է խոսվում Աբրահամ կաթողիկոսի մասին, թե «էր ահարկու և շքեղատես, մեծանձն և խելօք, ճարտարալեզու և հանճարեղ»: Այս պատճառով և սիրելի է լինում Պարսից Նադր Շահին, որ Աբրահամ կաթողիկոսին «յինքն պահէր և շատ խորհուրդ և առնելիս իւր ընդ սմատնօրինէր և հարցանէր»: Նույն «Ջամբուում» սրա համար ասում է. «Քան զամենեսին առաւել արար զբարերարութիւնս և զօգուտս սրբոյ Աթոռոյս և ազգիս և բոլոր երկրիս մերոյ: Նադր Շահ կոչեցեալն այնքան էր ահեղ և զարհուրելի, մինչ քարինքս հալէին յահէն և յանուանէն: Սակայն ողորմածըն աստուած այնքա՛ն քաղցրացոյց յաչս նորա զսրբազան Հայրապետս մեր, որպէս զՅովսէփ առ Փարաւոն և զԾաթեր առ Արտաշէս, որոյ բան և խնդիր մի ոչ անկանէր յերկիր առաջի այնպիսոյ բռնաւորին»:

Աբրահամ կաթողիկոսի Պատմագրությունից հենց այդ ևս երևում է, ինչ որ «Ջամբուում» սրա համար գովեստով գրում է:

Այդ պատմությունն իսկապես պատմություն չէ, այլ անձնական հիշատակարան (memoires), և իբրև այդպիսին՝ մեր պատմության մեջ մի առանձին տեղ է բռնում և, կարելի է ասել, եզակի է իր տեսակի մեջ, քանի որ մեզանում պատմական հիշատակարաններ շատ չկան: Աբրահամն այն է մանրամասն արձանագրում, ինչ որ ինքն արել ու գործել է, կամ մտածել է: Շատ քիչ բան՝ ուրիշներից լսած: Հենց այդ պատճառով ևս Աբրահամի հիշատակարանը շատ հետաքրքիր է, նա ուրիշներին նկարագրելով հանդերձ՝ դարձյալ ավելի ինքն իրեն է նկարագրում, յուր ճաշակը, հասկացողությունները, առաքինություններն ու արիությունը, բայց նա ինքն իրեն նկարագրելով՝ նկարագրում է միանգամայն և ժամանակի ընտիր հայ եկեղեցականներին, որոնց լավագույն օրինակներից մեկն էլ ինքն է:

Այստեղ մենք տեսնում ենք, ամենից առաջ, թե ինչպես մի գաղթական հայ մարդ մանկությունից բարեպաշտական կարոտություն ունի սուրբ աթոռները տեսնելու, մանավանդ «Վասն Հայաստան երկրի վանօրէից և ուխտատեղեաց»: Եպիսկոպոսը թողնում է յուր Թրակիո վիճակը (ՌՃԿԸ=1719 թ.) տասներորդ տարում առաջնորդության և գնում է Երու-

⁶ Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նադր շահիւ պարսից, Վաղարշապատ, 1870:

սաղեմ ուխտ, իսկ ապա, 15 տարի հետո, ճանապարհ է ընկնում, հարյուրօր ճանապարհորդելով՝ հասնում է ս. էջմիածին, երկրպագում է սուրբ տեղերին: Ապա ցանկանում է Տարոնի ս. Կարապետ ուխտ գնալ, վեհը չի թողնում և նա լսում է: Բայց և այնպես՝ փափագանոք ուխտ է անում Արագածի ստորոտների վանքերին: Եվ թեպետ՝ «տկարացեալ անձամբ», բայց գնում է Արարատի մյուս վանքերն էլ ուխտ՝ «այնու մտօք և հաւատով, զի բուժիցիմ ի շարաշար տենդէ ցաւոյս»։ Խոր Վիրապ, Ակոռու մոտ՝ Մասիսի ս. Հակոբա աղբյուրը, Հավուց թառ, Աղջոց վանք, ս. Գեղարդ, Գետարգել:—Մյուս վանքերն այլևս չէ կարողանում շարունակել այցելել, զի վեհը մի քանի պատճառներով յուր մոտ է կանչում:

Գալուստին իսկույն ներկայացնում են Աբրահամ վեհապետին՝ սրբազան կաթողիկոսին, «որ էր նստեալ ի պարտէզն՝ ի ներքոյ մեծի ալանին»։ Կաթողիկոսը սիրով ընդունում է, «զի սաստիկ սէրն որ արծարծեալ էր ի սրտի մերում Ի. ամէ ի վեր բոցափայլեալ յայտնի երևիւր», գրում է պարզապես Աբրահամ: Նա ամենայն ակնածությամբ է վերաբերվում Աբրահամ կաթողիկոսին, որ չի թողնում մեր Կրեւոյն իրենից հեռանալ, «որքան պաղատեցի և աղաչեցի, չեղև հնար. և ոչ ետ թոյլ և հրաման, այլ ասաց, եթէ Տէր կամեսցի, ի գալ ամի և ես կամիմ գնալ ի Տարոն... Կա՛ց առ իս աստէն և ի միասին գնասցուք և անդ կատարեալ զուխտ քո»։... «Եւ ես խոստացայ մնալ մինչև ցայգեկութն, և ապա շուել. որ և ծիծաղեցաւ երանելին և ասաց բարի է, այնպէս եղիցի»։

Կաթողիկոսի հետ ուխտի է գնում Հովհաննավանք, որի առաջնորդ Հակոբ վարդապետը գալիս հրավիրում է «զվեհն վասն օծման ս. խորանին», ապա Սաղմոսավանք և մյուս սրբատեղիքն ուխտ անում: Այստեղ սիրուն նկարագրում է կաթողիկոսի հետաքրքրութիւնը, և թե ինչպես «նրբահայեաց» է նա և «ցաւեցող վասն ամենեցուն», և ասպնջականներին ձանձրութիւն չտալու համար աճապարում է ս. Աթոռը, մանավանդ որ ժամանակը խառնակ էր և Թահմազ խանի արշավանքի զրուցները պտըտվում և հասնում են վեհի ականջին: Կաթողիկոսը շտապում է, որ հոգա «զհոգս ամենեցուն և զի այսպէս բնաւորեալ է»... (եր. 4 և հտն.):

Շատ ճիշտ բնութագրում է Աբրահամը մեր սեւագլուխներին՝ տգետ և ապերախտ, ոչ մի բանի հոգ տանել և ոչ ցավել, յուրաքանչյուրն իր հանգըստութիւնը, բարեկեցութիւնը որոնող և դրա համար ջանացող և այն ապահովող, հասարակաց բոլոր հոգսը, «ղամենայն ցաւս ընկենուլ ի վերայ գլխոյն», «պաշտիչ ուրուականին իւրոյ», կեղծավոր ու շողոքորթ մեծավորի առաջ՝ այն էլ յուր օգտի և բարեկեցութեան համար, իսկ մեծավորի մեռնելուց հետո՝ երբ այլևս շահ չունին, եպերել և հեգնել «որպէս ի բնուստ անտի ունին զայն ազգն մեր, որոյ զպատճառն՝ ոչ այլ ինչ գիտեմ, եթէ ոչ զտգիտութիւն և զապերախտութիւն»։ Ինչո՞ւ է տարբերվում այս բնութագիրը այժմյան վիճակից: Մի՞թե Աբրահամ կաթողիկոսն յուր ժամանակի մարդկանց լավ չի ճանաչում և որքա՞ն գեղեցիկ նկարագրում է նրանց, սուր, կտրուկ, չոր, բայց այրող:

Մի՞թե այսպիսի մարդկանց մեջ կաթողիկոսն իրավունք չունենա սան-
լու Աբրահամին, «զքեղ ինձ աստուած առաքեաց տեսանելով զիեղճու-
թիւնս իմ... լե՛ր ինձ խորհրդակից, ցաւակից և կարեկից»... Մի կաթողի-
կոս, որի «սիրտը կարի նեղացեալ է, զի ի հեռուն հետէ ի դուրս չեմ
ելեալ», և որի վրա է ս. Աթոռի ամբողջ հոգսը, որ թեպետև նույն բարե-
պաշտական փափագն ուներ մի քանի մերձակա վանքեր ուխտի գնալու,
«բայց ցաւն ժամանակիս և զբաղմունքն ոչ ետուն թոյլ» (եր. 5):

«Եղանակն և տարին ծանր էր և յօղն ապականեալ», շատերը հիվան-
դանում և մեռնում են, հիվանդանում է և վեհօր, և մեր Աբրահամը տառա-
պում և վատանում է (եր. 7) և չի ուզում հեռանալ կաթողիկոսի մոտից,
թեպետև «երանելին» երեք-չորս անգամ ասում է, «գնա՛ հանգստացիր,
խեղճ ես, և ի ճանապարհէ եկեալ դադրած ես», և եպիսկոպոսը գնում է
միայն մտածելով, թե մի՞ գուցե հիվանդը նեղանա կամ տրտմի յուր
չգնալու համար. այնուհետև ևս «զմահճովն նստելով՝ վարանէաք, և ընդ
միմեանս հայելով լուեալն տրտմեալ երեսօք տարակուսէաք»: Մինչև որ
երանելին յուր օրհնութիւնը տալով «աջ ձեռն ի մէջ ձեռացս հեշտ և հան-
գիստ աւանդեաց զմաքուր հոգին իւր ի ձեռն հրեշտակի բարւոյ, ա՛յնպէս.
որպէս թէ ոք հանցէ խնձոր մի ի ծոցոյ և տացէ բարեկամին կամ սիրելոյ
իւրոյ»:

Եվ այդ այն ժամանակ, երբ այգը կատարելուց հետո նադիր խանի
արշավանքի ահից Երևանի հայ բնակիչներին կանայք ու մարդիկ փախըս-
տյա գալիս են էջմիածին:

Այս ծանր տարին ոչ ոք չի ուզում, երևի, կաթողիկոս լինել: Ամենքը
Աբրահամին են մատնացուցց անում, որ հրաժարվում է՝ ասելով «թէ չեմ
բաւական այդմ գործոյ... մանաւանդ դարիպ և օտար եմ»: Զոռով քարշում
տանում են Երևանի փաշայի մոտ. Աբրահամը լալիս ողբում է, չի ուզում
կաթողիկոսութիւնը, որովհետև ընտրութիւն պիտի լիներ և Սպահանի ու
Ստամպուլի քաղաքացիք պիտի ընտրեն—«Ապա թե ոչ՝ Սուրբ Աթոռին և
կաթողիկոս նստողին մեծ վնաս կլինի» (9): Բայց փաշան առարկում է,
«Եթէ Սպահան և Ստամպուլ մինչև երթեկութիւն գրեթե լինի և ընտրու-
թիւն վասն ումեմն, ի մէկ տարին չլինիր, և ահա երկուց կողմանց զօրք
և պատերազմունք երևին, և էջմիածին ի վերայ ճանապարհին է, մինչև
ցայն օրն վանքն պիտի քակուի, և միաբանքն անգլուխ գոլով մինն ոչ
մնայ, այլ ցրուին. այնուհետև ի՞նչ օգուտ է ձեր ընտրութիւնն»: Ահա հա-
մոզող պատասխան:

Ժողովվում են շրջակա իշխաններն ու եպիսկոպոսները և նրան զո-
ռով դնում են «ի ծառայութիւն և ի ներքոյ լծոյ սուրբ էջմիածնի և Աթո-
ռոյն մեծի սուրբ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի»:

Եւ մեծ հոգացողության մեջ է նորընտիր կաթողիկոսը, անծանոթ
երկրին, մարդկանց ու միաբաններին, ել ու մուտքին և արարողության:
Եվ, որ գլխավորն է, ամենևին փող չկա, իսկ վանքի ծախքը մեծ և անթիւ:
Բայց որ գլխավորն է՝ Ղարսում ջարդում է նադիր շահն օսմանցոց, և եկել

է Արարատի կողմը: Կաթողիկոսին Մելիքջան քալանթարն իմացնում է, որ պիտի ելնել Նադիր խանի առաջ ընծաներով: Նադիր խանը սիրով ընդունում է, երեք օր յուր մոտ պահում:

Եվ Մայր Աթոռի ու եկեղեցու օգուտը խորհող կաթողիկոսն օգտվելով հաջող հանգամանքից, ոչ միայն յուր կաթողիկոսական հրովարտակն է առնում, այլև ուրիշ երեքը էջմիածնի պահանջները թողնելու, և «զի թուրքացողքն և հայրենեացն զրկեսցին, և մի՛ ոք գայցէ ի վանքս, և նեղացուցէ առանց հրամանաց խանին»: «Յորմէ և ես վստահացեալ հրաւիրեցի ղնա գալ ի վանքն թամաշայ և զհարաթ»: Եվ նա գալիս է ու բանակում զեղի մոտ անդում. «զցորեանն և զգարին իսպառ կերցուցին երկվարացն և արաթուր կոխեցին, զի ժամանակ էր հնձոց. և զի ևս էր հնձեալ», գանգատվում է կաթողիկոսը, եկած օրը կաթողիկոսը խանին ընդառաջ չի գնում, որովհետև «այլք... խելացնորեալք ոչ ուսուցին զիս զծէսս պարսից և զսովորութիւնն երկրին»:

Սարսափում է ծերունի կաթողիկոսը. «ահիւ պակեայ, և ի կենցաղս յուսահատեցայ, և սկսայ այնուհետև զյետին և զհրաժարական զողջոյնն տալ, ներումն և աղօթս խնդրել յամենեցունց. և մտեալ ի սուրբ տաճարն՝ անկեալ առաջի սուրբ իջման տեղւոյն, լալով և հառաչանօք, և դառն արտասուօք յանձնելով զհոգի իմ յաստուծոյ, և այսպէս պաշարեալ երկիւղիւ, և լքեալ սրտիւ զնացի ի բանակն կիսամեռ»: Բայց որքան է մեծ լինում նրա սրտի ուրախությունը, որ «մինչ ակն ունէի տանջանաց և մահու», խանը իբրև մարդ է վարվում և «խիլայեաց ինձ», և «ո՞վ ոք ոչ զարմասցի,—բացականչում է ծերունին,—փա՛ռք աստուծո հրաշագործութեանն, մեծ են գործք քո տէր, և յոյժ խոր են խորհուրդք քո», և ապա խաշով ու թափորով բերում են խանին էջմիածին: Եվ խանն ամենայն հետաքրքրությամբ դիտում է ու լսում է ժամերգությունը և մինչև իսկ 300 փլորի ողորմություն տալիս: Եվ նույն գիշերը յուր կանանոցն է ուղարկում վանքը տեսնել. մյուս օրը լուսանալիս՝ նորից գալիս, խոսում, ուրախանում է, մինչև անգամ շնորհակալություն հայտնում և մխիթարում՝ ասելով «մի հոգար և մի՛ տրտմիր և բնաւ մի՛ երկնչիր, այս օճաղս մեր է»...

Կաթողիկոսն այժմ խրատված՝ ընծաներով հետը մինչև Փարաքար է գնում:

Լինում է Եղիվարդի դաշտում մեծ ճակատամարտը, օսմանցիք կոտորվում ու փախչում են, և կաթողիկոսը դիակների ու վիրավորների միջից անցնում է, ազատում շատ վիրավորներ կոտորելուց—թուրք, հայ, հոռոմ ու խնամում:

«Հանճարեղն և երկրորդ Աղեքսանդրն» պաշարում է Կարսը, նեղը լծում օսմանցոց, Երևանը և Այրարատն ընկնում են պարսից ձեռը և խաղաղություն է լինում: Նադիր խանը արշավում է Թիֆլիս և կանչում է խաներին և այլն, նաև կաթողիկոսին և խիստ պատվերներ տալիս Երևանս, խանին, որ լավ վարվեն կաթողիկոսի և հայերի հետ, և կաթողիկոսը շատ

ռազամներ է ստանում հայոց համար, այլև ազատում 300 տուն հայեր՝ Թիֆլիսից հորասան քշելուց։ Այլև հոգ է տանում երեքի հարկի մասին, որ աղքատներին չնեղեն։

Ե Ր Գ Ի Չ Ն Ե Ր

Այդ երկու հարյուրից ավելի տարիների ընթացքում եկեղեցականների և եկեղեցական նյութի մեջ բանաստեղծություն չկա, բայց բուն ժողովրդի մեջ եղել է, անշուշտ, բանաստեղծություն, և ավելի ժողովրդական երգիչների մեջ, որոնք մեծ մասամբ աշխարհաբար լեզվով են երգել, իրենց տեղական բարբառով, շատ քիչ տեղեկություն ունենալով Ս. Գրքից և գրաբար լեզվից։ Այդպիսի շատ երգիչների անուններ են հիշվում 17-րդ և 18-րդ դարերի համար և սրանց ժառանգները հարատևում են մինչև մեր օրերն իսկ։ Բայց դժբախտաբար դրանց երգածները չեն ժողովված ու գրի առնված, ուստի և կորած են. իսկ գրվածներն ևս հրատարակված չեն։

Այսպես, 17-րդ դարու երկրորդ կեսի երգիչներից մեկն է Նասպեկ Երեց, որ երգել է արևմտյան բարբառով, խառն գրաբարի հետ. ունի երեկ կրոնական կրթություն, և երեց լինելով՝ Աստվածածնի վրա էլ տաղեր է ասել, որոնք, սակայն, տպված չեն։ Կոստանյան, Բ. պրակ, եր. 11, կա՝ «Տաղ ի վերայ վարդին և անուշահոտ ծաղկանց», որ սովորական ձևով մի հասարակ գովեստ ու նկարագիր է վարդի ծաղիկների, թեպետև ստոր հին բանաստեղծներից, բայց ճաշակը դեռ երևում է ոտանավորի և բառերի ընտրության մեջ։ Ավելի գեղեցիկ է 1670 թվին գրած մի տաղ (Կոստ., Գ. պրակ, 15)՝ «Տաղ սիրոյ և ուրախութեան», որ նկարագիր է գարնան բնության, ծաղկող այգու, ծառ ու ծաղկի և երգեցիկ թռչունների, հատկապես պյուլպյուլի և վարդի (որի համար «հումբ առեալ պայծառազգեցաւ վարդն կարմիր սպիտակ, յայտնեցաւ ի մէջ կոկոնին երփնազարդ ճշմարտապէս», իսկ պյուլպյուլը. — «Աղաղակէր քաղցր ձայնի պիւպիւլն վարդին սիրուն, ոչ դադարէր երազ շրջելոյ վարդին սիրոյն»... «Առաւոտէն մինչ իրիկուն գովք ասէր»)։ Գեղեցիկ նկարագրված է սոխակի սերն առ վարդը, թե ինչպես նա զարթնում է կես գիշերին, կաքավում, ծիծաղում, արտասւլում ծիծաղելով. կամ երգելով ու ճովողելով փարվում վարդի շուրջը, անթարթ աչքով նրան նայում։ Իսկ մյուս կողմից՝ ինչպես վարդը ննջում է ցողի մեջ մանրամասնիկ ողողվելով, մինչդեռ մյուս ծաղիկները «հոտ անուշ բուրն ի թփին գոյնզգոյն ծաղկածաւալ» մի տեղ խմբված ու պար առած սոխակի քաղցր ձայնով հրճվում են, գովում են բոլոր թռչուններին ու սոխակի համար արքայական գահույժ պատրաստում։

Անշուշտ այս երգն այլաբանական է՝ թռչունք—տղայք, ծաղկունք—աղջկերք. վարդը սիրուհին, և ծաղիկները նրա ընկերուհիք։ Բայց հենց առանց այդ այլաբանության ևս ուղղակի իբրև բնության երգ՝ մեր գեղեցիկ երգերից մեկն է։

նասպեկ երեցից ուղիղ հարյուր տարի հետո ապրել է Սայաթ-Նովա,— որ ավելի մեծ և զուտ քնարական երգիչ է, մեծ թերևս գուցե նրա համար, որ նրա գրածներից ավելի բան ունինք: Սակայն Սայաթ-Նովան ուրիշ կարգի երգիչների է պատկանում: Նա աշուղ է:

Սայաթ-Նովա¹:— Սայաթ-Նովան աշուղ է, այսինքն՝ ժողովրդական երգիչ:

Սայաթ-Նովայի հայացքն աշուղության վրա հրեում է նրա մի քանի երգերի մեջ: Ախվերդյանի հրատարակության մեջ դրած առաջին երգը (1759 թ. գրած) մի գովասանք է քամանչայի. արծաթե ականջով, գլուխը ջավահիր քարած, շիրմայի (փղոսկրյա) կոթով, փորը սադափով նախշ արած, ոսկե սիմով, էրկաթը փանջարա արած, վարադնած ճիպոտով. ուշի պոչից ձարը:

Քամանչան (աշուղի նվագարանը) «Ամեն սազի մեջըն գոված դասն» է, որ «պարապ վախտին րափա» է ուզում, «մերձըրվում է այիվնումը» չայով ու սուրճով. նրա «բոլորքը» շարվում են «գոզալնիրը», և նա «մեջլիսի կեսն է». նա «շատ տխուր սիրտ խնդացնում է, հիվանդի դողը կըտրում», «երբ քաղցր ձայնը վեր է ունում» կամ «քաղցր հանգով խոսում», ոչ միայն «ածողին երկու է շինում», և «հետը խաղացողի սիրտը բաց անում», այլև լսողներին «քաղցր զող ու սափա է ցույց տալիս», այն աստիճանի, որ «շատին զարթուն լուսացնում է», շատին էլ օրոր կարդալով «քնեցնում է բանգով՝ ինչպես մի անուշահամ գինով լիքը ոսկե թաս»:

Երգիչն յուր նվագարանի արտաքին գեղեցկությունը նկարագրելով՝ պատրաստում է նրա ներքին ազդեցությունը ըմբռնելու: Այդ նպատակով պիտի խոսքով է ասում, քամանչայի արժանավորությունը զգալ տալու համար:

Սակայն «նաբազ» (վատթար) մարդը չի կարող քամանչի այդ ազդեցությունը տեսնել, քամանչեն նրա «պասն է», ուստի և երգիչը հորդորում է «ջանք անել ավելի ևս լավ օրերի», այսինքն՝ գործերի ետևից լինել:

Ահա այսպես գիտե երգիչը յուր նվագարանի ու երգի ուժը, որ ոչ ոք կարող է վիճելով (ըստ աշուղների) նրա ձեռքից խլել, այսինքն նրան հաղթել, իսկ, ընդհակառակն, «քանի սաղ է Սայաթ-Նովան, շատ բան կըտեսնի այդ քամանչեն», շատ հաղթանակներ կտանի, միայն հարկավոր է, որ խալիսն աղոթք՝ անե, որ «ապրի նորա ածողն»:

Ի՞նչ պիտի լինի այդ երաժշտության նպատակը, արդյո՞ք միայն

¹ «Սայաթ-Նովա», լույս զգած աշխատասիրությունով Գեորգա Ախվերդյան, Մոսկվա, 1852:— Մի բժիշկ, Գեորգ Ախվերդյան, որի վաղաժամ մահը զրկել է հայոց գրականությունը յուր բանիւրուն ու սիրող մշակից,—Ախվերդյանը դժբախտաբար միայն յուր մի հատորն է լույս ընծայել՝ «Գուսանք», առանց ժամանակ ունենալու մյուս գուսանների ժողովածուն և հրատարակելու, ինչպես և «Առակ, ասած, վիճակախաղեր և ամենայն տեսակ խաղեր», որոնց ժողովելու, կարգավորելու սիրահար էր նա: Նրա հրատարակությունն յուր հառաջարանով և ծանոթություններով ոչ միայն յուր ժամանակին, այլև այժմյան ժամանակին պատիվ կրերեք ամենայն մարդու (անշուշտ մի քանի բան հնացած):

ուրախացնել: Երգիչն արդեն այն խոսքով թէ՛ «նաքաղ մարդ քիզ չի կանա տեսնի, դուն նրա պասն իս» ակնարկում է յուր մտածության եղանակին: Նա իրեն անվանում է մի տարի առաջ, 1758 թ. գրած (ԼԲ. եր. 131) երգի մեջ «խալխի նոքար», որ «համով պիտի ծառայե» ամենքին, թեպետև այդ ծառայության մեջ շատ դառնություն է կրում: Նվ ինչ է այդ դառնությունը. նա իբրև խալխի նոքար խալխի կամքը պիտի կատարե. իսկ խալխի կամքն է զվարճանալ ու սիրո երգ լսել. սակայն աշխարհը միայն զվարճություն ու սեր չէ. «վուր տիղ հարսնիք, վուր տիղն սուք, վուր տիղ սոյ-բաթ խաղ է ըլում, վուր տիղ ժամ, վուր տիղ պատարագ, վուր տիղ սիրով տաղ է ըլում»,—այսինքն ուրիշ խոսքով՝ զվարճության հետ խառն է և սուգը, մարմնի հետ միացած է և հոգին: Մարդս երկվորյունից է կազմված, որոնք իրար հակադիր են ըստ քրիստոնեական հայացքի, և Սայաթ-Նովան կանգնած երկվորյուն առաջ՝ չի իմանում ի՞նչ վճիռ տա, «թե որ հոգուտ կամքն իս անում, մարմինդ բեղամաղ է ըլում», և բացականչում է՝ «վո՛ւր մէ դարդին կու դիմանաս, դուն ջրատար Սայաթ-Նովա»:

Հոգին պահանջում է և ասում է. «թեկուզ իմանաս, գիտենաս աստղերու համբարքն սիրուն, անբարի գուրծն կորած է», այդպես է ասում «Հարանց վարքն սիրուն, Ավետարանի խօսկիրն՝ մարգարտե կարգը սիրուն». նա քարոզում է, «թե էս կինաց փառքն չուզիս՝ էն կինաց ավմասն կուտան. թե հոգուտ խաթիր շալ հագնիս՝ զար քաշած ատլասն կուտան». նա պահանջում է մեղքը խոստովանել և անձնուրացություն: Սակայն աշխարհն էլ յուրն է պահանջում. նա այդ քարոզից խելքի չի գալիս, նրանն է մեջ նստած է «անախտելի շար դեք», որ մինչև դուրս չգա, մարդ չի ուղղվիլ. խոսք ու խրատներով բան չի լինում, նրանց համար ավետարանի խոսքերը «լալ ու գովար են խոզի առջև ածած», ուստի թեկուզ դպրատանն պահ տաս՝ ծեծով չի խրատվի խիվն... բեղասլն ասըլ չի դառնա. թողով չի սիպտակի սիվն, ծուռն փետն չի դրստի ունդան»: Ուստի և Սայաթ-Նովան իզուր կամենում է դրստել իբրև «դուրգար» այդ ծուռ փայտը: Նրան չեն հասկանում և նրանից ուրախ երգ են ուզում, «խալխին համով դուլուղ անել» միայն: Բայց դեռ նա բարի է, ինքն իրեն մխիթարում է աշխարհի այդ անուղղելիությունից և կոչում. «ով քիզի լեղի պարքիվե, դուն տո՛ւ շաքար», միայն պետք է ջանք անել, որ իր «շուշեն չկոտրին, չխփին քար», և շարունակում է միառժամանակ ևս խալխին համով ծառայել:

Սակայն այս երկվորյունը նրան հանգիստ չի թողնում: Նրա աչքի առաջ (ԼԲ. եր. 136, գր. 1759 թ.) կանգնած է շարունակ աշխարհի ունայնությունը մի պատուհանի պատկերով, որի միջից նայելով՝ տեսնում է կյանքի բազմատեսակ եղանակները. այդ պատուհանից մտիկ տվողը խոցվում է դադերով, այնտեղ «սուտը շատացել է», «դուրթը ճամպա չէ գնում, բարեկամները թշնամի են դառնում», «դուլաթն էյթիբար չունի»: Կամ եր. 143, երգ ԼԷ (1759 թ.). «Շուռ էրիտ շարխ ու փալագն, դուլաթն միզնից խոռվ ա, ում հաքին հին շալ ին տեսնում, էլ չին ասում թե էս ո՞վ ա». «իմաստուններն չտեսան էս աշխարհիս հուտն ու համքն»:

Սակայն այդ ունայն աշխարհն էլ ոչ մի մարդու մնալու չէ, մահը պատրաստ է. ոչ ոք չի կարող ասել, թե «առավոտից մինչև մուկն կարող է ապրել», քանի որ աստուծու ձեռին «հեշտ է մարդու աշխարհք ել ու մուտքը»: Եվ «Զուրս գլխանի ռաշի վրեն աջալն դրիլ է թամբն», «մեր ու մանուկ բաժանվեցան, մանուկն էնդուր ունի լալու», և, որ ամենից դժվարն է՝ «Սատանեն մե դամբ է դրի Ադամի զաթն որսալու. շատն սատանեն է տանում, վիրջն մնում է վա՛յ տալու»:

Այս ամենն ի նկատի ունենալով զող ու սափան այլևս չեն զվարճացնում երգչին. անցել է նրա «վաղվան քաղցր փառքը», նրա դառն վիշտը շատանում է հետզհետե և մանավանդ համբերությունը հատնում է, չի տրամադրում խալխի դափին: Նա կյանքից ձանձրանում է. «Մարթ համաշա մեկ չի ըլի»: Եվ այդ դառնությունը հետզհետե ավելի մեծանում է, որովհետև «էրեկ լավ էր, կանց վուր էսօր», իսկ ապագայի համար ևս հույս չունի, քանի որ նա հաճախ հուսախաբվել է՝ «վաղէրումեն բեզարիլ իմ»: Միանգամ արդեն այդ քրիստոնեական հոռետեսությունը հայացքին հասած՝ այլևս նա, անշուշտ, «խաղերից էլ պետք է բեզարեր», ինչպես որ բլբուլը լաց է լինում, երբ վարդի խարը շատանում է, այնքան կոկոն քաղում են, որ չեն թողնում ժամանակին բացվի վարդը: Լալիս է, ողբում է երգիչը աշխարհի վրա, ուր սուտը շատացել է, և ցանկանում է «բաղերից բեզարած բլբուլի պես դուրս թռչել» աշխարհից, զի «լավ մարթն էն է՝ գլուխն պահե աշխարումս էլթիբարով» կամ «լավ մարթն էն է՝ սիրով անե բարի հրեշտակներու կամքն»:

Բայց ի՞նչպես պետք է պահել գլուխն աշխարհում էլթիբարով: Շատ պարզ է այն ժամանակի հայացքով: Պետք էր ուրանալ աշխարհն ու մարմինը և միշտ հոգու ետևից երթալ:

Թե ի՞նչպես է հասկանում ժամանակակից մարդն այդ անձնուրացությունը, որ հետևանք է այն հայացքի, թե՝ «աշխարհս միզ մնալու չէ, մալ անիլն ինչի՞ն է շահ» (եր. 136, 143), կամ «վուր չէ Ուռնիելի նման, կալ անիլն ինչի՞ն է շահ», շատ գեղեցիկ երևում է Գ. երգից, եր. 52, գրած դեռ 1753 թվին: Այդ է՝ նախ կրթել իրեն «հայա (ամոթ), ադաբ (համեսություն), ար (ամոթ) սիրելով», ապա «Աստված, հոգի, յար (ընկեր, ավետարանական իմաստով) սիրել», «գիր, դալամ, դավթար սիրել»: «Խրատ, սաբր (համբերություն) ու շար (արդարություն, դատաստան) սիրել», «աղփատ, ղոնաղ, տար սիրել», և վերջիվերջո «վաճմ, անապատ, քար սիրել»: Այս է «Աստծո շարքումը», այս խրատներն են գրած «Հարանց վարքումը», «հալալ մտիկ անիլ հացի ու աղի (արդարության), հպարտություն չանիլ, այլ խոնարհ լինել»:

Բոլորը կրոնավորի համար եղած պահանջներ (նույնպես գիր սիրելը), որոնցով մարդ Աստծո դուր կգար, բայց որոնցով «հոգու խաթիր մարմնու ումբը կես է լինում»: Ուստի և դեռ 1753 թվին երանի է տալիս իրեն, եթե միայն այդ կարողանա անել: Այդ աշխարհուրացության հայացքը հետզհետե զորանում է նրա մեջ, որքան ավելի նա հուսախաբ է

լինում, և մեր երգիչը վերջապես քաշվում է վանք, հակառակ յուր խոստմանը, թե «քանի սաղ է Սայաթ-Նովեն, շատ բան կուտենիս, քամանչա»:

Սայաթ-Նովան աշուղ է; և իբրև աշուղ յուր բանաստեղծության նյութ ունի սերը, որ երգվում է սովորաբար վեճերի և ուրախությունների ժամանակ: Նրա երգերի մեծ մասը նվիրված է այդ նյութին, որ երգվում է աշուղական ձևերով:

Սայաթ-Նովայի այդ իդեալի նկարագիրը երբեմն մի կանխանմանություն է միայն, մի թեմայի զարգացում, որ նման ձևերով արդեն շատ բանաստեղծներ արել են. գրեթե բոլոր նմանությունները կարելի է գտնել 15—16-րդ դարու բանաստեղծների մեջ: Եվ ինքը, Սայաթ-Նովան անկախ չէ գտնում այդ ձևերը, այլ շատ հավանորեն պարսկերեն կամ թուրքերեն երգերից պատրաստ առնում է, որին ապացույց են և հանգերը՝ օտար բաներով: Անհատականության կնիք գրեթե չկա: Եվ եթե մենք Սայաթ-Նովայի տիկինը համեմատելու լինենք Աղթամարցու տիկնոջ հետ, ոչ մի առանձին տարբերություն չենք գտնիլ, որովհետև դա մի որոշ տիկին չէ, որ գովում են, այլ տիկնոջ՝ «արեգականափայլ» երեսով տիկնոջ գաղափարը, գեղեցկությամբ, և գրեթե միայն արտաքին գեղեցկությամբ կնոջ վերացականությունը:

Ամենից առաջին տեղը բռնում է կնոջ արտաքին գեղեցկության գովքը, կնոջ պաշտամունքը, սիրո արտահայտությունը, մարմնական աննման գեղեցկությունը, որի «նման աշխարհիս մեջ չի տեսած» (Զ, 61, դ.). կամ՝ «թամամ աշխար պտուտ էկա, չթողի Հաբաշ նազանի. Չտեսա քու դիդարի պես՝ դուն դիփունին բաշ, նազանի» (ԻԵ, 112 ա):

Ընդհանուր պատկերի մեջ, բնականորեն, ամենից ավելի գրավում են աչքերը, որոնց համար զանազան նմանություններ է բերում.— «Օսկու մեջն մինա արած աչկիրդ ակնակապ թաս է» (ԺԸ, 93, բ.), կամ՝ «Աչկիրդ կարմիր վարդ, նուր բացարած տուխտ» (ԺԶ, 88 դ.):

Դոշ ու թիկունք.— «Բոյէմեղ շուրս մատն ավելի լցվիլ է դոշդ ու թիկունքդ» (Դ. 55, բ.)

«Ռանգդ շաքարի» (ԺԶ, 88, ա.)

«Ռանգդ փռանգի ատլաս է» (ԺԸ, 93, բ.)

«Քու տերն բաղն ինչ կոնէ, քու հուտն ռեհան իս շինի...

Աշխարքն ծով, դուն մէջն նավ, ման իս գալի, լանգ իս անում» (ԺԵ, 139, դ.):

«Ղուրբան իմ ծուցիդ նռանը» (ԼԶ, 141, բ.)

«Լիզուդ օսկե դալամի պես» (ԽԱ, 151, դ.)

«Մեչկդ՝ հաղիղեմեն (գործիք՝ պղնձե թել քաշելու) քաշած սիրմա մավթուլի (արծաթյա) նման է»... (Լ., 127, դ.)

«Երիք հարուր ու վաթսուն ու վից ամեն անդամդ զարարի» (Դ., 55, դ.):

Հաճախ Սալայթ-Նուլան յուր յարին նմանեցնում է ծաղիկների և հատկապես վարդի, սակայն վարդի և սոխակի ալլաբանություն չի անում, այլ լոկ նմանություն. ալլաբանական երգ չունի Սալայթ-Նուլան. ամենից գեղեցիկ համեմատությունը յուր և յուր յարի վիճակի համեմատությունն է (Ժ. 73).

Ուստի՞ գու քաս, զարիբ բըլբուլ,
Դու մի՛ լաց լի, ես իմ լալու.
Դու վարթ պրտոնե՛, ես գոզալին,—
Դու մի՛ լաց լի, ես իմ լալու:

Արի՛, բըլբուլ, խոսի՛ բառըն,
Օխնըվի՛ քու էկած սարըն.
Քի վարթն էրից, ինձ իմ յարըն,—
Դու մի լաց լի, ես իմ լալու...

Բնությունն առհասարակ գրեթե տեղ չունի. միայն յարի ման գալը պարտիզում (ԻԲ. 154): Սալայթ-Նուլայի սիրած նմանություններն են նաև թանկագին քարեր և մետաղներ: «Անգին ական վրեդ շարած՝ անբան օսկու ռախտ իս, գողալ»... (ԻԱ, 102, ա.),

«Սկանդարի Զուլղարի թողած ջավահիր իս, անգին լալ իս,
Դանգն դանգի միչեն հանած, հիգքաշած մսխալ, մսխալ իս»
(ԻԱ, 102, գ.):

Հագուստը և զարդը նույնպես գովասանքի առարկա է.—

... Թե խամ հաքնիս, թե դար հաքնիս,
Կու շինիս ղումաշ, նազանի...

.
Բարակ միչքիդ թիրմա շալն՝ նման է օսկե քամարին.

.
Ղալամն ձեռին չ'է կանգնում, մաթ շինեցիր նաղըշքարին:

.
Դուն կրակ, հաքածդ կրակ, վո՞ւր մե կըրակին դիմանամ:

.
Հինդու ղալամքարու վրեն ծածկիլ իս՝ մարմաշ, նազանի:

.
Դաստամազիդ թիլի մեչըն մե շադա մարջան է քաշած (ԻԵ, 112):

Չնայելով Սալայթ-Նուլան ժամանակի բոլոր թանկագին բաներով գովում է յուր գողալին, բայց և այնպես հաճախ բառ չի գտնում գովելու.

«Յար, քիզ ինչո՞վ թարիփ անիմ՝ աշխարումս բան չմնաց.
Կրակե ծովեմեն դուս էկած՝ ուաշ, քեյիրան իս ինձ ամա»:
(ԺԸ, 93, դ.)

Ղումաշ ասիմ՝ շուրեղեն է կու մաշվի,
 Սալբի ասիմ՝ ախրը մին օր կու տաշվի,
 Զեյրան ասիմ՝ շատ մարթ քիզիդ կու յաշվի (համեմատվել),
 Բաս վո՞նց թարիփ անիմ՝ միրա (երկին) իս, գողալ:
 Թե մանուշակ ասիմ՝ սարեմեն կոսին,
 Թե ջավայիր ասիմ՝ քարեմեն կոսին,
 Թե վուր լուսին ասիմ՝ տարեմեն կոսին,—
 Արեգագի նման՝ փարա (լույս բոլորակ) իս, գողալ:
 (ԺԶ, 88, բ., դ.)

Ներքին գեղեցկությունը շատ քիչ է ոգևորության նյութ դառնում Սալաթ-Նովայի համար, ինչպես առհասարակ մեր ժողովրդական երգերի համար: Բանաստեղծը բավականանում է մի քանի ընդհանուր ակնարկներով. «դուն խոմ էն գլխեն գոված իս, ես քիզ նուրմեկ գովիմ արի» (Դ. 55, գ.), բայց դեռ արտաքինն է գովում: Կամ «դուն էն գլխեն իմաստուն իս, խելքդ հիմարին բաբ մի անի» (Ը, 66, ա.), կամ ազգն է գովում «ասկդ ասկերում գոված» (Ը, 66, բ.),— «խոսկիրդ քաղցր քաղցր է, լիզուդ շաքար ու նաբաթ է» (ԺԴ., 84, դ., ԺԵ, 90, բ., ԺԸ, 93, բ.):

Ինչպես կնոջ պատկերի մեջ անհատականություն չկա, նույնպես և հաճախ զգացումների արտահայտությունների մեջ տարբերություն չկա. զգացումները միևնույն ձևով կամ ֆորմով են արտահայտվում: Հեյրան լինել (Թ, 69, բ.), այլվել սիրուց, «էրած խորված ման իմ գալի, մի տիդ չկա մար ունենամ» (ԺԳ, 81, գ.), «Սիրտս էրից՝ ջեյիրանի նման ման գալդ», կամ՝ «վախում իմ թե՛ ինձ էլ էրիս՝ անհանգչելի հուր իս, ախպեր», «Հուր իս էշխով կրակած» (ԺԱ, 75, ա., բ.), «Կրակ նընգած վառ իս էլի» (ԺԱ, 76, ե.), «Ինձ հուրյան, բիրյան արիր» (76, գ.):

Սալաթ-Նովան կնոջ պաշտամունք ունի և սեր է գովում, և սերը երգում է կանխանման ձևերով, բայց զուտ անձնական շեշտերով: Այդ սերը մի իդեալական գաղափար չէ, այլ մի իրական նյութական զվարճություն, բայց ոչ ֆիզիկական կրքի զվարճություն, հեթանոսական սեր—Սալաթ-Նովայի միտքը հեռու է այդ բանից, երկրավոր զգայականությունից: Եվ այդ սերն անարատ մաքուր է:

Սերը պետք է հաստատ լինի (Ը. 66, դ.), և մարդ մի հատիկ յար ունենա: Այդպիսի սեր ունենալու համար պետք է երկուսն իրար հավասար լինեն (ԺԳ, 81, ա.): Այդպիսի յարն անգին է, որից ոչ մի բանով բաժանվել ու հեռանալ չի լինի, ոչ մարգարտով ու արմասով, ոչ մահով, ոչ ահով և ԵՂ շահի հրամանով (Բ. 50):

Նրա անձնական զգացումը երևում է դժբախտ սիրո մեջ, երբ յարը նազ է անում (ԺԵ, 90, ե., Թ, 69, բ.) և հեռացնում է յարին (Ը, 66, գ.) ուրիշին լսելով. երբ նրա յարն իրենից նեղացած է և աշխատում է սիրտն առնել (ԻԸ, 119) և հավատացնել, որ ինքը հանցանք չունի (Ը, 66, բ., ե. 58, ա.): Այդ ժամանակ կսկծում ու լաց է լինում անհատական կերպով (Զ,

62, ե., ԻԴ, 111, ե., ԺԸ, 93, գ.) կամ մահ է ցանկանում (ԻԲ, 106, ե., ԺԱ, - 103, ե.), որովհետև առանց սիրեկանի՝

... Ինչ կոնիմ սոյբաթն ու սազն,
Ձեռնեմես վեր կոծիմ շանգիրն մեկ-մեկ,
Չունքի ուշկ ու միտկըս իրար շաղեցիր,
Փահմես կու հիռացնիմ հանգիրն մեկ-մեկ:

.
Առանց քիզ ինչ կոնիմ աշխարհիս մալըն...
Կու հաքնիմ մաղեղեն, կու հաքնիմ շալըն,
Կերթամ ու ման գու քամ վանքիրն մեկ-մեկ:
Բըլքամ մե մարթ ռաստ գա՝ վուր ինձ խրատե.
Գո՛ղալ, քու էշխեմեն սիրտըս աղատէ (է. 64):

Յարից խոստում և հաստատուն երգում է ուզում՝ հաստատ երգում խոստանալով (ԻԾ. 112, ե.): Այսպիսի երգերի մեջ պակաս չեն հնչյուններ, որոնք իրոք մի փափուկ բանաստեղծի սրտից են բխում ու մեզ տանում ի ցավ և ի խնդություն:

Նա թափառել է ուզում իբրև աշուղ, երբ սիրեկանը մերժում է իրեն (Ը. 67, ե. Ժ.): Աղաչում, խնդրում է գթալ իրեն (Զ. 61, գ., Ը.), ասելով՝ որ պակսի՝ յարին կպակսի (Ը. 67, ե.):

Եվ իսկապես Սայաթ-Նովան դժբախտ է յուր սիրո մեջ. «Ինչո՞ւ չ'էլավ, շռաստ էկա՞ր մե լա՛վ յարին, Սայաթ-Նովա» (ԺԳ. 82, ե.): Նա դժբախտ [է], որ յուր սիրածն ուրիշին է պատկանում:

ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ XIX ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿ)

ՈՒՐԱՎԱԳԾԵՐ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

(Առաջին երեսնամյակ)¹

Մեր նոր գրականության սկիզբը:—Ամենից առաջ կուզեի որոշել, թե ո՞ր ժամանակից պետք է դնել մեր նոր գրականության սկիզբը, արդյոք 18-րդ դարում Վենետիկի Մխիթարյանների՞ց, ինչպես դնում են հաճախ:—Ես կարծում եմ, որ Մխիթարյաններն և ինքը Մխիթար Աբբան սկիզբ չեն, այլ ծնունդ ու շարունակող են այն մեծ շարժման, որ առաջ է գալիս հայոց եկեղեցու մեջ 17-րդ դարում և տևում է մինչև 19-րդ դարու կեսերը և այս կողմն ևս:

Մեր հնի և նորի բաժանումը լինում է ոչ թե 18-րդ դարում, այլ 16-րդ դարու վերջերը և 17-րդի սկզբներում, երբ համատարած իշխում էր ավերակ և թանձր տգիտություն. երբ «տգիտութեամբ խոսանացեալ և կորդացեալ էր ազգս Հայոց,—ինչպես գրում է Առաքել պատմագիրը,—և ոչ միայն ոչ ընթեռնուին, այլ և ոչ զգիրս գիտէին և զգօրութիւն գրոց. վասն զի անպիտանացեալ էր գիրքն յաշս մարդկան և իբրև զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով և մոխրով»:—Անկումը սոսկալի էր. մեր հին քաղաքակրթությունը գրեթե ամբողջապես ոչնչացել էր այդ ժամանակ: Մարդիկ կտրվել էին հնից այն աստիճանի, որ հոգևորականներն եկեղեցուց դուրս աշխարհական հագուստով էին շրջում, տրեխներով ու շուխայով սեղան բարձրանում և մոռացել էին նույնիսկ շատ եկեղեցական կարգեր:

Եվ հնի հենց այս մահվան մեջ է, որ սկսում է ծնվել նորը՝ հնի վերածնությունը: Պետք էր հայությունը փրկել վերջնական անկումից և վայ-

¹ Այս վերնագրի տակ՝ «Արարատի» ընթերցողներին հետզհետե կտրվին մեր 19-րդ դարու գրականության, գլխավորապես բանաստեղծության պատմությանից տեսությունների, որ քաղում եմ տասը տարի առաջ Ս. էջմիածնի ճեմարանի լսարաններում արած դասախոսություններից, ուղղելով և նորից մշակելով: Ասիլ չի ուզի, որ իմ գրածը չի կարող լինել գրականության պատմություն, որը, կարծում եմ, դժվար է գրել այժմ և մանավանդ էջմիածնում, ուր չկան բոլոր հեղինակները: Ես կաշխատեմ խոսել այն բոլոր հեղինակների մասին, որ կան այստեղ:

բենացումից: Եվ ահա՝ 17-րդ դարու սակավաթիվ լավագույն մարդկանց բոլոր ձգտումը կենտրոնանում է այն բանի մեջ, որ կենդանացնեն մեռնող հայ կյանքը: Դրա համար երկու ճանապարհ է ներկայանում նրանց— վերածնել հին հայ կյանքը, գիրն ու գրականությունը և ապա օգտվել եվրոպական լուսավորությունից, որ մեր նոր գրականության համար նույն դերը պիտի խաղար, ինչ որ հին բյուզանդական մեր հին գրականության համար: Այս երկու ուղղությամբ առաջ է ընթանում մեր մտավոր շարժումը Շահաբաս Ա-ի օրերից սկսած մինչև 19-րդ դարու վերջը, հարկավ ժամանակի բնական շրջափոխությամբ: Եվրոպացիներից ազդվելը սկզբում շատ թույլ էր, առաջ էր գալիս միայն գաղթականների, վաճառականների, կաթոլիկ քարոզիչների և տպագրության համար Եվրոպա գնացող մարդկանց ձեռով, բայց այդ ազդեցությունը հետզհետե զորանում է և 19-րդ դարու երկրորդ կեսից առաջին տեղն է բռնում. մինչ հնի վերածնությունը հենց սկզբից զորեղ է և նույն թափով շարունակվում է մինչև 19-րդ դարու կեսերը, երբ թողնելով յուր կրոնական բնավորությունը՝ աշխարհականանում է:

Հնի մեռելության մեջ վերածնությունն առաջ են բերում ոչ թե Մխիթար Աբբան և Մխիթարյանները, այլ Ամբերդցի Սարգիս եպիսկոպոսը (մեռել է 1620 թ.), որ միաբան էր Սաղմոսավանքի, և Տրապիզոնցի Տեոֆիլակոսը (մեռել է 1621 թ.), որոնք բուն երկրի մեջ հիմնում են Սյունյաց Անապատը Տաթևի մոտ: Դրանցից անբաժան պիտի համարել և Սյունեցի Մովսես վարդապետին, որոնք և եղել են «առիթ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց»: Դրանք և դրանց աշակերտներն են, որ մտածում և գործում են մեր խոսանացած կյանքը նորոգելու համար:

Այդ մարդիկն իբրև վերածնողներ, ինչպես հատուկ է ամեն վերածնության մարդու, աչքերը դարձնելով դեպի մեր հինը՝ շատ ճիշտ նկատում են մեր հին կյանքի ամենից կարևոր կողմը: Այնտեղ նրանք տեսնում են ամենից առաջ՝ ծաղկած վանքեր և անապատներ և իրենք ևս մեծամեծ ջանքերով կարողանում են հետևելով հներին՝ նորերը հիմնել: Զարմանալի է, թե ինչպես 17-րդ դարու այն անասելի աղքատության մեջ հնարավոր է լինում ոչ միայն բազմաթիվ հին վանքեր նորոգել, այլև շատ նորերը կանգնեցնել՝ դարին հատուկ մի ճարտարապետությամբ: Մխիթար Աբբան յուր հիմնած վանքով ահա այս միևնույն գործն է շարունակում, ինչ որ տեղի է ունեցել 17-րդ դարում Հայաստանում:

Վանքերը կենդանանալով՝ կենդանություն և թարմ հոսանք են մղացրնում ժողովրդի թմրության մեջ: Զարթնում է նոր ուժով կրոնական ոգին: Արդարև այդ վանական և անապատային կյանքի հետ անխուսափելի կերպով նորոգվում են նաև հին ճգնավորությունն ու խստակրոն կյանքը, նոր ուժ են ստանում հին անպետք հասկացողություններն ու աշխարհայացքը, բայց դա արգելք չէր լինում, որ մեր վանքերը մի անգամ էլ կատարեին իրենց պատմական քաղաքակրթական դերը, որ ունեցել էին 10-րդ դարում: Դրանք մեղմացնում էին ժողովրդի կոշտացած ու

բոլորացած բարձրերը և, որ գլխավորն է, գիր ու գրագիտութիւնն էին տա-
րածում: Որովհետև վանականներից շատերը լուկ աղոթքով չէին պարա-
պում և իրենց ամբողջ կյանքն աշխարհից կտրված չէին անց կացնում,
այլ սովորում էին կարդալ, գրել և մտնելով ժողովրդի մեջ՝ քարոզում էին
Նրան և երեխաների համար «դպրատներ», այսինքն դպրոցներ հիմնում:
Մեր վանական և ծխական դպրոցների սկիզբն ահա՛ այս ժամանակից
է գալիս:

Ապա այդ մարդիկը մեծամեծ, իսկապես հիացմունք պատճառող ջան-
քերով աշխատում են կարդալ և հասկանալ մեր անհասկանալի դարձած ու
մոռացված գրականութիւնն ամբողջ, թե՛ եկեղեցական և թե՛ աշխարհիկ
բնավորութիւն ունեցող ձեռագիրները՝ ինքնուրույն թե՛ թարգմանական
երկերը՝ որքան որ կային կամ ճարում էին: Նրանք արտագրում են բազ-
մաթիվ նոր ձեռագիրներ. աշխատում են զտել ունիթոռների ձեռով լատի-
նացած գրաբար լեզուն. հորինում են քերականութեան, տրամաբանու-
թեան և այլ նոր դասագրքեր՝ օգտվելով գլխավորապես հին գրքերից, և
նույնիսկ թարգմանութիւններ էլ են անում: Շարժման գլխավոր կենտ-
րոններ հանդիսանում են Էջմիածին և Նոր Զուղա, որտեղից և այս մտա-
վոր շարժումն անցնում է Կ. Պոլիս: Այս ամենի հետևանքն այն է լինում,
որ բնականաբար առաջ է գալիս մի նոր գրաբար գրականութիւն, որի
առաջին ներկայացուցիչները լինում են Սիմեոն Զուղայեցի և Առաքել
Դավրիժեցի, իսկ վերջինը՝ Արսեն Բագրատունի:

Իմ նպատակը չէ 17 և 18-րդ դարերի գրականութեան մասին խոսել
այստեղ. այլ այն միայն շեշտել եմ ուզում, որ ինչպես մեր՝ 19-րդ դարու
կյանքի ձգտումը, նույնպես և գրաբար գրականութիւնը բնական շարու-
նակութիւն է նախորդ երկու դարերի: Այն, ինչ որ 17-րդ դարն սկսել էր
և որ այդ և հաջորդ դարում շատ դանդաղ կերպով և մեծ ընդհատումներով
էր առաջ գնացել բուն երկրի մեջ, 19-րդ դարն ստանում է իբրև ժառան-
գութիւն և ավելի հաջող հանգամանքների մեջ ավելի արագ է առաջ տա-
նում և զարգացնում: Անցած դարու նոր գրաբար գրականութեան սկիզբն,
ուրեմն, 17-րդ դարու շարժման մեջ պետք է տեսնել և ոչ 18-րդ դարու
մեջ: Եվ որովհետև 19-րդ դարու գրաբար գրականութիւնը կարելի չէ բա-
ժանել աշխարհաբար գրականութիւնից, քանի որ առաջինն յուր գրական
խնդիրներն ավանդում է երկրորդին և լինում է ժամանակ, գրաբարից
աշխարհաբարին անցման շրջանում, երբ միևնույն մարդիկը երկու լեզուն
ևս, հինը և նորը, բանեցնում են,—ապա և մեր նոր գրականութիւնն
սկսվում է 17-րդ դարում, և այս վերջին երեք դարերը շարունակութիւն
են միմյանց: 17-րդ դարն է միայն, որ շարունակող չէ նախորդին, այլ
միայն վերածնող:

Ի՞նչ է մեր նոր գրաբար գրականութեան իշխող գաղափարն ու զգա-
ցումը սկսած 17-րդ դարից մինչև վերջը:—Երկու բան, կրոնասիրութիւն
և հայրենասիրութիւն, որոնք երկուսն էլ զորեղ կերպով արտահայտված
գտնում ենք արդեն Առաքել Դավրիժեցու երկի մեջ: Կրոնասիրութիւնը

կամ ավելի ճիշտ՝ կրոնական-եկեղեցական զգացումը նորոգված էր նոր վանական կյանքով՝ հնի ազդեցությամբ և նմանողությամբ. բայց և հայ-րենասիրական գաղափարը, որ, իհարկե, 17 և 18-րդ դարերում միշտ այնպես չէին հասկանում, ինչպես այժմ, արդյունք էր հին գրականության ազդեցության: Իվ այս մասին հներից անպայման ամենամեծ դերն է կատարել Մովսես Խորենացին, որ այս շրջանում սիրված, շատ կարդացված և ամենից շատ արտագրված գիրքն է եղել մեր հին պատմագիրների մեջ: Այս է պատճառը, որ մեր հին պատմագիրներից առաջին անգամ նրա Հայոց պատմությունն է տպագրվում 1695 թվին՝ աշխատությամբ Վանանդեցի Թովմա եպիսկոպոսի, որ դրա համար մինչև Ամատերդամ է գնում: Մի անգամ որ տպագրության արվեստը բանում էր հայ գրքերի համար, պետք էր մատչելի դարձնել և տարածել սիրված պատմական երկը: Եթե Խորենացու Հայոց պատմության երևան գալն յուր ժամանակին՝ իբրև առաջին պատմություն Հայոց՝ նշան է եղել ազգի ինքնագիտակցության, այժմ էլ ամենից առաջ նույն գրքի տպագրությունը պիտի լիներ ազգի մեջ ինքնաճանաչություն և հայրենասիրություն մտցնելու համար:

Բայց Խորենացին մենակ բավական չէր հին կյանքի վերածնության համար: Ուստի և 18-րդ դարու սկզբից Կ. Պոլսում, որ ժամանակի հարմարավոր մտավոր կենտրոնն էր հայոց համար, աշխատում են տպագրել և հետզհետե տպագրում են մի շարք մեր հին մատենագիրներից, ինչպես՝ Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բյուզանդ, Եղիշե, Զենոբ Գյակ, Մեսրոպ Ներսիս, Ստեփանոս Օրբելյան և այլն. իսկ կրոնական բովանդակություն ունեցողներից՝ Նարեկացի, Հաճախապատում, Եզնիկ, Լամբրոնացու Ատենաբանություն, Ճառքնտիր և այլն: Հին գրականության մի պատկառելի վերածնություն, ուրեմն, տպագրության միջոցով, և այս ա՛յն ժամանակ, երբ Վենետիկի հայ միաբանությունը դեռ նոր էր հիմնվում և երբ նա դեռ շատ ուշ, միայն 18-րդ դարու վերջին քառորդում պիտի երևան գար իբրև հին լեզվի վերածնող և գրականության հրատարակիչ:

Բարեբախտությունը սակայն այն էր, որ Մխիթար Աբբայից հետո (1676—1749), որի մեծ գործը գրաբարի համար է՝ նրա Բառարանը, Մխիթարյանների մեջ գոնե 18-րդ դարու վերջին քառորդում հանդես են գալիս մի քանի իսկապես աշխատող և բեղմնավոր անձեր: Միքայել Զամչյանն յուր քերականությամբ (1779 թ.) և Հայոց պատմությամբ (1784—1786 թթ.) մի անգամից բարձրացնում է Մխիթարյանների անունը, որ մինչ այդ գրեթե հայտնի չէր, և խոշոր ազդեցություն է թողնում հետագա սերունդների վրա: Մխիթարյանները սեփական տպարան ձեռք են բերում միայն 1788 թվին, երբ սկսում են մտածել և նախնյաց տպագրության մասին. բայց այս մեծ գործը շատ դանդաղ և առանց որոշ ծրագրի է առաջ գնում: Հազիվ մի չորս-հինգ գիրք լույս ընծայած՝ վախճանվում է երկրորդ արբահայր Ստ. Մելքոնյանը (1750—1800) և դադարում է գործը և միայն Սուրբաս Սոմալի (1824—1846) օրով դարձյալ սկսվում է, այս անգամ կանոնավորապես հաջողությամբ: Վենետիկի Մխիթարյանները դրանով

վաստակում են նախնյաց մատենագրության հրատարակիչներ լինելու փառքը, թեպետև առաջնությունը նրանց չի պատկանում: Բայց այս հանգամանքն իհարկե չի պակասեցնում նրանց վաստակի արժանիքը:

Նրանց անվան փայլը գնալով աճում է. որովհետև եթե մի կողմից Ջամլյանը յուր Քերականությամբ գրաբար լեզուն էր հաստակում և միջոց ընծայում հեշտությամբ սովորելու այն, իսկ յուր Հայոց պատմությամբ ազգային անցյալի ուսումնասիրությունն էր դյուրացնում, մյուս կողմից Ինճիճյանը յուր Հնախոսությամբ և Հայաստանի աշխարհագրությամբ Հայոց հին ու նոր աշխարհն էր ծանոթ դարձնում. և վերջապես այս ամենի վրա ավելանում էր Հայկազյան լեզվի նոր բառագիրքը (1836—1837 թթ.), մի հսկայական աշխատանք, որով անգնահատելի ծառայություն է մատուցվել և դեռ շատ երկար կմատուցվի մեր լեզվի ուսումնասիրության համար: Դրանց հետ միացած և բազմաթիվ գրքեր ու դասագրքեր՝ կրոնական-եկեղեցական, փիլիսոփայական, պատմական, աշխարհագրական և այլ բովանդակությամբ, հաճախ նույնիսկ մեծամեծ հատորներով, հրատարակում են անխոնջ աշխատությամբ: 19-րդ դարու առաջին կեսը մի բուռն գործունեության շրջան է Մխիթարյանների համար, երբ նրանք հրապարակը լցնում են իրենց գրական աշխատանքներով և թարգմանություններով, ավելի շատ գրքերով, քան կարդացողներ կային և շատ շատ ավելի, քան հասկացողներ:

Այսպիսով Մխիթարյանները գլուխ են բերում այն, որ երկու հարյուրից ավելի տարիներ առաջ ձեռնարկել էին հայ վարդապետներն Արևելքում. բայց բուն երկրի մեջ մեծամեծ դժվարությունների և քաղաքական դժբախտ պատահարների հետ կապված լինելով՝ գլուխ չէր գալիս այնպես, ինչպես կցանկանային կատարած լինել այդ գործի համար աշխատողները: Մխիթարյանները բարեբախտաբար իրենց ձեռքն են առնում գրականության այս վերածնությունը և վայելելով եվրոպական հարմարությունները և խաղաղ ու անվտանգ կյանքի դյուրությունը՝ անընդհատ առաջ են տանում: Նրանք մատչելի են դարձնում մեր հին գրականության կարևորագույն մասը. կենդանացնում են, միայն գրքերում, հին գրաբարը ոչ միայն կատարելապես զտելով լատինաբանություններից, այլև նորոգելով, հարստացնելով և ազնվացնելով այն աստիճանի, որ ընդունակ է դառնում այնպիսի բանաստեղծական գրվածքների արտահայտության համար, որ չէր ունեցել հնումը: -

Բանաստեղծության վիճակը 19-րդ դարու առաջին երեսնամյակում:— Վերածնության առաջին շրջանի մարդիկը, հազիվ գրել-կարդալու և գրոց լեզվի ուսումը սովորած, առանց արտաքին ծանոթությունների, մի քանի կցկտուր ճարտասանական, տրամաբանական ու պատմական տեղեկություններ ստացած մի սերունդ, անշուշտ չէին կարող ոչ միայն բանաստեղծություն, այլև ընդհանրապես արժեքավոր գրականություն առաջացնել. մանավանդ որ վերածնության գործը նպաստավոր պայմանների մեջ չէր բուն երկրում և շարունակ ընդհատվում էր: Եվ եթե այդ մարդիկն ար-

տաղերին էլ գրական երկեր, դրանք պիտի լինեին մեր հնի նմանողությամբ պատմագրություն ու քնարերգություն: Ուսումն ու գրագիտությունը եկեղեցականների ձեռին էր, և բնականորեն գրականության մշակությունն էլ նրանք պիտի անեին. բայց հոգևորականը յուր կոշմամբ արդեն ընդունուի չէ բազմակողմանի գրականություն և մասնավորապես բանաստեղծություն առաջ բերելու: Այդ շրջանի մարդկանց միտքն զբաղված է գլխավորապես կորցրած ծանոթությունները հետ բերելով. գեղեցկի վրա ոչ մտածելու ժամանակ ունեին և ոչ հնարավորություն: Գեղեցկի բավականությունը նրանք տալիս էին հին երգարաններ արտագրելով կամ տպագրելով, կամ երբեմն տաղեր հորինելով, որոնք շատ ավելի ստոր են, քան իրենց նմանողության օրինակները:

Այս նոր երգերի ու տաղերի նյութն ևս կազմում են, հարկավ, վարդն ու սոխակը, կամ խնջույքի ուրախությունը, բայց ամենից առաջ՝ կրոնական-բարոյական գաղափարները: Ժամանակի ոգին էր այդպես. կրոնական ջերմեռանդությունը մեծ էր, ուստի և պահանջ էր զգացվում ոչ միայն նոր կրոնական տաղերի ու գանձերի, այլև նոր աղոթքների: Նույնիսկ ժողովրդական երգիչները, որոնց մեջ գլխավոր տեղը բռնում է Սայաթ-Նովան 18-րդ դարու երկրորդ կեսում, կրում են իրենց մեջ ժամանակի այդ ոգին:

Սակայն միայն քնարերգությամբ ու աղոթքներով չի բավականանում մեր վերածնության միտքը. 17-րդ դարում արդեն ձգտումն է երևում նաև վիպական բանաստեղծություն առաջ բերելու. բայց դարձյալ կրոնական-եկեղեցական բովանդակությամբ: Ուստի վեպի նյութ են Ս. Գրքի և ուրիշ կրոնական պատմություններ, որոնք ոտանավորի են վերածվում, ինչպես եղել է և մեր գրականության մեջ: Եվ ինչպես սիրո ու կրոնական տաղերը, նույնպես և այս բանաստեղծությունը շատ կոնվենցիոնել է, զուրկ կենդանի երակից, չոր ու ցամաք պատմվածքներ, և միայն ոտանավորով հետևակ գրվածք:

Այս մեռած բանաստեղծության մասին գաղափար կազմելու համար բավական է հիշատակել այստեղ Կ. Պոլսեցի Տեր Կոմիտաս Բախճաչի «Ոտանաւորք բանք ի գործս առաքելոց», որ տպված է Կ. Պոլսում 1704 թվին: Հեղինակն ինքը գրքի վերջում ասում է, թե մի պատմագիրք է տեսել, որի մեջ գրված է եղել, թե 536 թ. Հուստինիանոս կայսրի օրով «հռչակեալ Արադորոս՝ կիսասարկավագ սրբուհւոյ եկեղեցւոյն Հոռմայ զարմանալի Ֆիլիսոֆոս և վարդապետ տաղաշափութեանց» ոտանավոր է դարձրել «Գործք առաքելոցը». ինքն էլ իմանալով, որ հայոց մեջ չկա այսպիսի բան՝ յուր կողմից տաղաշափում է այդ գիրքը, հետևելով Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» երկին: Բայց ո՞ր «Յիսուս որդին», ո՞ր սրա աշխատությունը. այնտեղ ստեղծագործություն կա և ջերմ զգացում, որով համակվում է ընթերցողը. իսկ այստեղ սառն, մեքենայական տաղաշափություն միայն «Գործք առաքելոցի» բառերի:

«Զբանն առաջին զոր արարի

Սակա փրկութեան ամենայնի:

Ո՛ր, Թէոփիլէ այր բարի
Աշակերտ բանին ճշմարտի:
Զոր սկսաւ Յիսուս առնել
Եւ ապա մեզ ուսուցանել:
Մինչև յօրըն պատուիրելոյ
Սրբոց առաքելոցն իւրոյ:
Ի ձեռն հոգւոյն վկայեալ
Ընտրեալ զնոսա և վերացեալ:
Որոց եցոյց զինքն կենդանի
Յետ շարշարանացն և խաչի:
Բազում արուեստս նոցա ցուցեալ
Յաւուրս քառասուն նոցա երևեալ»:

Եվ այսպես մինչև վերջը:

Ավելի լավ վիճակի մեջ չէ գրականությունը և՛ 18-րդ դարու վերջում, և՛ 19-րդի սկզբում: Հայրենասիրական գաղափարը, որը վերջին դարու բանաստեղծության գլխավոր շարժիչն է, դեռ չի զտված կրոնական-եկեղեցականից: Այդ ներկայանում է կամ դեռ ողբի ձևով, ինչպես մեր հին գրականության մեջ է եղել. կամ թե, ինչպես դարձյալ հաճախ հնումը եղել է, կենտրոնացած է էջմիածնի շուրջը, որի անունը ժողովրդականացնելու և սիրելի դարձնելու համար գրում են ներբողյաններ ու տաղեր: Թե ինչ աստիճանի ցամաք ու սնանկ է գրականությունը այս մասին, այդ կարելի է տեսնել 1807 թվին Կ. Պոլսում տպված «Ներբողեան սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի» գրքույկից, որ հորինել է նվիրակ Աստաբատցի Աբրահամ վարդապետը «Զկնի Աստուծոյ՝ օրհնեալ ազգիս Հայոց հոգևոր հայրն և մայրն՝ են երկոքին սոքա. այսինքն Լուսաւորին հոգւոց մերոց սուրբն Գրիգոր. որ ամս հնգետասան ի բովս շարշարանաց՝ որպէս ոսկի մաքրեցաւ. և Աստուածակերտ աթոռս Սուրբ էջմիածնի... Սոքա են յետ Աստուծոյ երախտաւորք մեր և բիւր բարեաց պատճառք. զորս պարտիմք ճանաչել. և առաւել սիրոյ արժանի համարել ըստ առաքելոյն: Թեո. Ի. 12. 13. զչնորհս բարերարութեանցն մի՛ մոռանալ ըստ Սիրաքայ, ԻԹ. 20: Եւ յամենայնի զսոցանէ գոհանալ. ի հաւատս սոցա հաստատուն մնալ» և այլն: Մարդ սպասում է, թե էջմիածնի համար մի կենդանի ներբող գտնի, որի մեջ ցույց տրվի նրա նշանակությունը հայ կյանքի մեջ, նրա կատարած դերը և տեղը, գտնում է մի ահագին կուտակություն Սուրբ Գրքի վկայությունների, որ ծայրահեղ աստիճանի սքոլաստիկ մեկնություններով հարմարեցրած են էջմիածնի վրա:

«Վասն զի՝ որպէս ասէ Արիստոտէլ գլուխն ճեմականաց դասուն, ի սեռս իւրաքանչիւր իրաց՝ մին է առաջին և գովելի քան զամենայնսն: Զորօրինակ՝ ի յիննեակ դասակարգութիւնս հրեշտակաց՝ առաջին և գովելի են Սերօբէքն. ի տասն երկինս՝ հրեղէն երկինքն. ի մէջ լուսաւորաց՝ արեգակն. ի շորս տարերս՝ հուրն. ի մէջ հողմոց՝ հարաւայինն. ի յօթն հրա-

հալելիս՝ ոսկին. ի մէջ ականց՝ աղամանդն. ի մէջ ծաղկանց՝ վարդն. ի քաղցրահամ ուտելիս՝ մեղրն. ի կերակուրս՝ հացն. ի հեղուկ նիւթս՝ բաղասանն. ի լերինս՝ Սիօն. ի քաղաքս՝ սուրբ Երուսաղէմ. ի տասն սեռականագույն սեռս՝ գոյացութիւնն. ի յառաքինութիւնս՝ սէրն. և ի յաղօթս Աստուածուսոյց աղօթքն: (Զորոց ամենեցուն գովութեան պատճառս՝ տե՛ս ի մեկնութեան Հայր մերին, ի գլուխն եօթներորդ, յօրինեալն ի մէնջ): Արդ՝ որպէս ի սեռս իւրաքանչիւր էակի՝ մին է գլուխ ամենայնի, առաջին և գովելի քան զամենայն, ըստ որում կարգաւ ցուցաք. ըստ այսմ օրինակի՝ ի վանորայս և ի յեկեղեցիս հայկազեանս ազգի՝ է ամենագովելի և առաջին՝ գլուխ և մայր ամենեցուն՝ Քրիստոսահիմն և Աստուածակերտ Աթոռս մեր՝ Սուրբ էջմիածին: Եւ սոյն այս ցուցանի՝ ըստ տասն ստորոգութեանցն՝ Արիստոտէլի» (Եր. 16):—Եվ ապա վարդապետը Արիստոտէլի տասն ստորոգութիւններով ապացուցանում է, թե ինչպես էջմիածինը գովելի է «ըստ գոյացութեանն, ըստ քանակութեանն, ըստ առնչութեանն, ըստ որակութեանն, ըստ երբին, ըստ ուրին» և այլն:

Բայց այդ դեռ բավական չէ: Գովելի է էջմիածինը նաև նրա համար, որ յոթն սեղան ունի. իսկ սեղանների յոթն թվի մեջ մեծ խորհուրդ կա, և ի՞նչ է այդ խորհրդավորութիւնը: «Նախ զի եօթն են մոլորական աստեղքն: Երկրորդ՝ զի նահապետն Նոյ առ ջրհեղեղան, յամենայն սուրբ անասնոց եօթն եօթն հմոյծ ընդ իւր ի տապան... Երրորդ՝ զի թիւն եօթնեակ ի թուաբանից կոչս կոչի... Զորրորդ՝ զի եօթն էին ընտիր և գեղեցիկ հասկքն՝ որք միանգամ ելանէին ի միում փնճի, ի նշանակ լինութեան եօթն ամաց, զոր Փարաօն ետես և Յովսէփ մեկնեաց... Հինգերորդ՝ զի եօթն էին ճրագարանքն ոսկիածոյլ Աշտանակին, զոր արար Մովսէս... Վեցերորդ՝ զի եօթն էին գիսակք զլիսոյն քաջին Սամփսօնի»... և այսպես մի ահագին շարք, ամբողջ վաթսուն երես, որոնց մեջ էջմիածնի անունը բարձրացնելու համար բացատրում է յոթն թվի խորհրդավորութիւնը: Նույնպիսի մի շարքով (61 երես) գովաբանելով էջմիածնի հինգ կաթողիկէն, շոքս սյունը, ցույց է տալիս հինգի և չորսի խորհրդավորութիւնը, և վերջապես գովում է էջմիածին անունը, և մինչև անգամ գումարում է տառերի թվական նշանակութիւնը և եզրակացնում. «էջմիածին՝ խորհրդաւոր անուն, որոյ տառքն ըստ համարողական հաշուի բաղկացուցանեն զթիւ ՌՇՂԸ: Եւ աստի հազար հինգ հարիւր՝ (որ է երիցս հինգ), զամենասուրբ Երրորդութեանն և զհինգից զգայութեանց կատարեալ կենդանւոյ ցուցանէ խորհուրդս: Եւ իննսուն որ է իննիցս տասն՝ զՔրիստոսի բնակելոյն ինն ամիս ի յորովայն սրբոյ Կուսին, և զիննեակ հրեշտակաց, և զաստիճանաւորացն եկեղեցւոյ՝ նշանակէ՝ խորհուրդս: Այլ և՛ ցուցանէ զտասն երկինս և զտասնաբանեայ օրէնս, զտասն խորանս, և զտասն ստորոգութիւնս, զտասն եղանակս ձայնից, զտասն հոլովս անուան, և զտասն զօրութիւնս հոգւոյն» և այլն:

Ահա թե ինչպես և ինչպիսի միջոցներով են մի դար առաջ աշխատել բարձրացնել էջմիածնի անունը և կովել օտար քարոզիչների դեմ: Ինչ որ

ասես՝ կա այդ ներբողյանի մեջ, բայց էջմիածինը չկա: Աբրահամ վարդապետը, որ յուր ժամանակի գիտնականներից մեկն է եղել, մինչև անգամ տաղեր է հորինում էջմիածնի համար և եղանակներն էլ նշանակում, թե ինչպես պիտի երգեն: Նույնիսկ աղոթքներ էլ է գրում ուղղված էջմիածնին, և այս ամենը Աստվածաշնչի խոսքերը ժողովելով և հարմարեցնելով էջմիածնի վրա: Դա «գիտնական» տիրացության մի արդյունք էր, որ դրանից ավելի բան չէր կարող արտադրել «ի փառս Մօրն Հաւատոյ»: Դժբախտաբար այդ անմտություններն էին գրավում ժամանակի հասկացողներին:

Նույնպիսի մի տիրացության արդյունք է և Կեսարացի Գապասախալյան Գրիգոր դպրի «Երգարանը», տպ. Կ. Պոլիս, 1803 թվին: Այդ մարդն եղել է ժամանակի ականավոր երգիչը, ծանոթ արևելյան եղանակներին և երաժշտության, և անպայման գործնական նպատակի համար հրատարակել է յուր երգարանը, որի երեսին «շարադրեցեալ» է գրում, բայց ունի և մի երկրորդ մաս, որի երգերն իրենը չեն: Այստեղ ամենայն ինչ կա, և՛ թուրքերեն ու հունարեն երգեր իրենց թարգմանություններով, և՛ աղոթքներ, և՛ երաժշտության մասին: Յուր հորինածն առաջին մասն է, որի տաղերի մեծ մասի համար նշանակած է, թե ինչ եղանակով պիտի երգվին. եղանակները թուրքական կամ արաբական են:

Մի կողմ թողնելով աղոթախառն երգերը՝ «Աղերս առ Ս. Հոգին Աստուծո», «Առ Հայրն երկնաւոր», «Առ Մայրն երանութեան» և այլն, ինչպես և բարոյակրթական երգերը՝ «Երգ խրատօրէն» կոչվածները, մենք այստեղ տեսնում ենք, որ տաղասաց դպիրը սիրահար է բնության, գարնան, վարդի ու երգնակի (սոխակի), որոնց և վերաբերում են տաղերի խոշոր մասը: Բայց նա բնություն երգելով հանդերձ բնություն չի տեսնում, նրա երգած երկինքը երկինք չէ, այլ միջնադարյան երևակայության երկինքը: Ահա թե ինչպես է սկսվում նրա «Երգն ի վերայ երկնի»:

Ի յոչնչէ էացելոց.

Համեղեալ գոյացելոց.

Նախարսկիզբն՝ հանրից նոցին.

Ի յԱստուծոյ գոյ ածելոց.

Կամարատես՝ մեծ շրջանակ.

Յոյժ անըման՝ լայն ընդարձակ:

Նվ այսպես, մինչև տների սկզբի տառերը կազմեն «Ի Գրիգորէ»: Երկինքը բանաստեղծի համար է դեռ մի «գերակայան», մի «բախճանական տեղ ցնծութեան յորում բարիքն երանութեան», մտքից ու խելքից վեր մի լուսավոր տեղ, մի «անսին խորանայարկ», լայն, ընդարձակ, ուր սրբերի հույլերն են կենում և տեղի է լուսնի և արևի: Դա կրոնական հայացքով երկինքն է, «Վերին Երուսաղեմը», որ և մի ուրիշ երգով դարձյալ գովում է Գապասախալյանը: Շատ հասկանալի է, որ այսպիսի երկինքը չպիտի տեսներ բանաստեղծը և այդպիսի բնությունից ոչ մի տպավորություն չստանալով՝ նրա երգն էլ բնության տրամադրություն չպիտի զարթեցնի:

Այսպես և «գեղեցկատեսիլ յերեսս երկնի կարի ցանկալի, արծաթանման բոցաճաճանշ յոյժ զարմանալի» աստղերը նյութ են դառնում ոտանավորի ոչ իրենց թողած տպավորութեամբ, այլ իրենց մասին եղած ավանդութիւններով, հավատալիքներով ու սնապաշտութիւններով: Այսպես և օդը, երկիրը, ծովը գոլում է Գապասախալյանն առանձին երգերով, նա միայն ֆիզիկական և կրօնական աշխարհագրութիւն է գրում և ոչ թե բանաստեղծութիւն:

Մեծ թվով երգեր ունի նվիրած և վարդին ու երգնակին, որ սրան էլ հրապուրում են ինչպես մեր միջնադարյան երգիչներին. բայց ոչ մեկի մեջ չի երևում այն եռանդն ու կորովը, արտահայտութեան այն ուժը, որ ունին Հովհաննես Թլկուրանցին կամ Գրիգոր Աղթամարցին. չկա ոչ մի նոր գեղեցիկ գյուտ խոսքի: Այստեղ էլ անշուշտ վարդն ու սոխակն իրենց սիրո տխրութեամբ և ուրախութեամբ անբաժան են գարնան ծաղկալից, գեղեցիկ եղանակից: Այստեղ էլ վարդը բացվում է ու բուրում փայլելով. գարունը ծաղկում է. դաշտերը զարդարվում և ուրախանում են, գետերը հոսում, քամին փչում, թռչունները կարկաչում քաղցրանվազ և վարդը կարիք է դգում, ու «զարմանատիպ» սիրահար սոխակը երգե իրեն և կանչում է նրան,— և այս է ամենը, ինչ որ Գրիգոր դպիրը հեղեղում է իր սիրո երգերի մեջ: Եվ այս ամենը հորինված են հսկայի փշրանքներով՝ միայն մի բարի նպատակով, որ հայերեն բառեր լինին հայտնի եղանակներն ասելու համար: Հետևյալները Գապասախալյանի լավագույն երգերն են:

Ի վարդէ յերգնակն

Արի՛, սէր իմ, արի՛ երգեա ցնծալի.
Եղանակաւ՝ միշտ քաղցրաձայն բաղձալի.
Ահա եհաս գարուն ծաղկեալ՝ սխրալի.
Սիրտ վշտալի՝
Ես վիրալի
Վարանեալ.
Եմ սգալի՝
Միշտ խղճալի
Ընկեցեալ:

Ողբերգական երգով եկ ձայն արձակեա.
Ինձ լալագին եղանակաւ ձայնակցեա,
Ձայն գովելի՝ երգ ցանկալի դու երգեա.
Սիրտ վշտալի և այլն:

Լալով, ողբով, աղաղակաւ արտասուեմ.
Ջքնաղ ձայնիդ՝ քոյին ահա ըսպասեմ.
Նովաւ յաւէտ՝ զովանալով հանդարտեմ.

Սիրտ վշտալի և այլն:
(Սորա ձայնն է՝ ողբերգական՝ լո՛ւր սէր իմ:
Պիր կիտէրիմ՝ պիր արտըմա պագարըմ):

Առ Երզնակն

Արի՛ երզնակ դու ցանկալի,
Շըքեղաձայն զարմանալի.
Գեղեցիկ ես թռչնոց համայնց,
Երգեա սիրով միշտ ցնծալի.
Գովելի, գովելի, գովելի, գովելի լի լի:

Սիրով ցընծա՛ր ոստոստելով
Քաղցրիկ ձայնիւ երգակցելով.
Ձայն քո սիրուն զարմանալի
Արի երգեա երգ ցընծալի.
Գովելի և այլն:

Սիրակարկաջ դու պանծալի,
Ջարմանաձայն հիանալի.
Արժան բարի՛ երգ արկելոյ.
Երգեա՛, սէր իմ, միշտ սխրալի,
Գովելի և այլն:

Ուրախացեալ՝ ցընծա՛ր սիրով.
Արի՛ փութով ձայնիւ երգով
Ահա է ժամ երգս առնելոյ,
Գարուն եհաս՝ հոտ բուրելով:
Գովելի և այլն:

Էվիճ Ձայնիւ՝ ասէ սրմա:
Կեօրտիւմ պիր ղօն՝ չէ յիրանայ:

Նույն անկենդան, կյանքից կտրված և հետևակ բանաստեղծությունն են անում մինչև երեսնական թվականները նաև Վենետիկի Մխիթարյանները: Առաջին մեծ ոտանավոր գրողն է սրանց մեջ 18-րդ դարու վերջում Ղուկաս Ինճիճյանը (1758—1833): Ինճիճյան և բանաստեղծ, շատ տարօրինակ է, բայց Մխիթարյանների հատկությունն է այդ. նույնն եղել է և Ալիշանը և ուրիշները: Բայց մինչև Ալիշանն իսկական բանաստեղծ է, Ինճիճյանը միայն հնախոս և աշխարհագրություն ու պատմություն գրող: Եվ եթե ես այստեղ կարեոր եմ համարում կանգ առնել դրա, ինչպես և նախորդների վրա, միայն նրա համար, որ պարզ լինի, թե ինչ վիճակի մեջ է եղել բանաստեղծությունը անցյալ դարու առաջին քառորդում:

Ինճիճյանը, հարկավ, ոչնչով չէ տարբերվում յուր նախորդներից ու ժամանակակիցներից, բայց եթե նրանով, որ ինքն ավելի կարդացած ու զարգացած մարդ է. ուստի ավելի իմաստալից է գրում: Նա իբրև քերթող հանդես է գալիս 1794 թվին Վենետիկում տպված «Ամարանոց Բյուզանդեան» գրքով, որ երկու մասից է կազմված: Առաջին մասի մեջ, որ ունի վերնագիրս՝ «Ծանոթությունք աշխարհագրականք առհասարակ նեղուցին

Կ. Պոլսոյ», նա տալիս է «ի մի հաւաքեալ համառօտիւ գրեթէ զամենայն կարեւոր և զերեւելի տեղեկութիւնս նեղուցին ի հին և ի նոր պատմութիւնս և զստորագրութիւն զրից նորա»: Այս աշխատանքը Ինճիճյանի հնասեր և փորձ գրչի արդյունք է, որ այժմ ևս կարդացվում է իբրև բազմազան ծանոթությունների մի ժողովածու: Դա յուր ժամանակի համար մի գեղեցիկ ուղեցույց է եղել Կ. Պոլսի: Բայց Ինճիճյանը դրանով միայն չի բավականացել. կցել է և մի երկրորդ մաս բանաստեղծական՝ «Ամարանոց Բիւղանդեան», որի մեջ «ոտանաւոր չափամբ ստորագրեն ծովեզերեայ գիւղօրէք նոյն նեղուցին», նախ եվրոպական ափը և ապա ասիականը:

Ինճիճյան բանաստեղծն այստեղ միևնույն վարդապետն և աշխարհագրութիւն գրողն է: Չնայելով որ նա բնության գեղեցկութիւններն է նկարագրում և գովում, ուրեմն աշխարհական նյութ է բանեցնում, բայց կրոնական նպատակի համար: Եթե հին աստվածաբանները բնությամբ աստուծու գոյութիւնն էին ուզում ապացուցանել, հնախոս կրոնավորն այս գրվածքում շարունակ զգալ է տալիս աստուծու մատը բնության մեջ և բնության գովեստը շուտ է տալիս և դարձնում փառաբանութիւն աստուծու: Վարդապետը բնավ չի ուրանում ինքն իրեն. ուստի կարեւոր է համարում մի երկրորդ երգ ևս գրել, որի մեջ խրատներ է կարդում բյուզանդացիներին արծաթսիրության, անձնասիրության, աշխարհասիրության ու փառասիրության մասին: Եվ այսպես նա տաղաչափում է մի «նախերգանքից» ու երկու «երգից» կազմված բանաստեղծութիւն, մոտ երեք հազար տող, քառյակներով տների բաժանված, բոլորը 10-վանկանի տողեր՝ միայն ին հանգով: Նա նորոգում է Շնորհալու ժամանակի ճաշակը հանգերի վերաբերությամբ, որ նույնիսկ Կոմիտաս քահանային դուր չէր եկել:

Ինճիճյանը հարկավ բանաստեղծութիւն չէ անում: Այս ահագին զանգված տողերի մեջ շատ քիչ քառյակներ են պատահում, որոնք զգացում ունին. բանաստեղծության փոխանակ ճարտասանութիւնն է բռնում. առանց գործողության միակերպ սառն նկարագիր է: Բնութիւնը չի կենդանացնում ընթերցողին, որովհետև ինքը հեղինակն էլ, թեպետ ազդված է երևում Բյուզանդիոնի գեղեցիկ տեսարաններից, ուր ծով, լեռ, հովիտ, դաշտ ու անտառ միացած են, բայց չի կենդանացնում յուր երեւակայության մեջ այդ բնութիւնը: Եվ հետևանքը այն է լինում, որ հեղինակն յուր աշխատության այս մասի մեջ ևս՝ ավելի յուր տեղագրական և հնագրական հմտութիւնն է ցույց տալիս, քան թե բնության առաջացրած տրամադրութիւնը: Առաջին երգն ամբողջ մի ոտանավորով աշխարհագրութիւն է. իսկ երկրորդ երգը մի հասարակ խրատ: Ժամանակի պահանջն է այդպես. ոտանավոր չինել մի նյութ, որի համար ոտանավոր պետք չէ: Այսպես է, օրինակ, և Մկրտիչ Ավգերյանի (1762—1854), մեծ բառարան կազմողի «Բան գործնական» (1812 թ.), որ է գրաբար ոտանավորով մի «կրթութիւն չորս բարոյական առաքինութեանց վրայ», և կամ Ման. Զախրայանի «Արուեստ աստուածասիրութեան» խրատականը (1819 թ.):

Բայց չնայելով այս ամենին՝ Ինճիճյանի գրվածքը յուր ժամանակին

յուր տեսակի մեջ մի նորութիւնն է և մի քայլ առաջ է տանում մեր բանաստեղծութիւնը: Նորութիւնը նյութի ընտրութիւնն է. այն՝ որ Ինձի-Ճյանը ցույց է տալիս, թե բացի կրօնականից, «խրատօրէն երգերից», էջ-միածնի ներբողյանից և գարնան վարդ ու սոխակից՝ ոտանավորի նյութ կարելի է դարձնել և բնութիւնը, երգել բնության տեսարանները, կամ, ինչպես ինքն է ասում, կենդանագրել Արարչի այդ գեղեցկագիր գործը, «կրկին նորոգել բնութեան ստեղծուածը»: Նա յուր երկի սկզբում, ինչպես հներն անում էին, դիմում է «զուարթուն ոգուն», որ սովորեցնէ իրեն «զգու նիւթական յաննիւթ գոլ բանին» հեղուկ, բայց դժբախտաբար զվարթուն ոգին օգնության չէ հասնում և ԻնձիՃյանի միայն նպատակն է գովելի մնում:

Այս շրջանում անարժեք ոտանավորներ են շինում և մյուս Մխիթարյան քերթողները՝ Ավետիքյան, Զախջախյան, Թումաճյան և Նույնիսկ Բագրատունի, որոնց բանաստեղծութիւնները բավական ուշ, 1852 և 1853 թթ. ամփոփված են երկու հատորի մեջ՝ «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց»: Երրորդ հատորը, հրատար. 1854 թ., յուր մեջ ունի Եղվարդ Հյուրմուզի (1799—1876) տաղերը, որ սակայն ես նկատի չունիմ՝ ձեռի տակ չունենալով:

Գաբրիել Ավետիքյանի (1751—1827) վեց երգերից իսկական բանաստեղծության հոտ բուրում է միայն «Մօրն սրբոյն Ալեքսիանոսի եղերերգը», և հենց այդ պատճառով կասկածելի է թվում, թե արդոք որդեկորույս մոր այդ սրտառուչ ողբը մի թարգմանութիւն կամ նմանութիւն չէ՞ որն է եվրոպացի բանաստեղծի: Մյուս երգերը՝ Տոգատի, Շուշանի, Գարեգին Սրվանձտյանի, Վարդանի ու Վահանի վրա գրած տաղեր են, բւիշուր կրօնական բովանդակությամբ:

Ավետիքյանի ոտանավորներից շատ ավելի բարձր չեն Մանուել Զախջախյանի (1770—1835) քերթվածները: Այդ ոտանավորների արժեքը իմանալու համար հարկավոր է իմանալ, թե ինչպես են հորինվել դրանց մեծ մասը: Մխիթարյանների այս մեծ սերնդի մեջ մի տարօրինակ գրական սովորութիւն է եղել. նրանք զվարճացել են ոտքերով ու հանգերով և ոտանավոր գրելով՝ իրար հետ հանաքներ են արել: Զբաղված լինելով ուրիշ գրական ծանր աշխատանքներով՝ բառարան գրելով, թարգմանութիւններ անելով և այլն, մեկ մեկ էլ պետք են զգացել հանգստանալու և իրենց հանգստութիւնը գտել են քերթողության մեջ: Բայց քերթողութիւն ի՞նչ տեսակի: Ինչպես հին աշուղները իրար հետ բաս մտնելիս՝ միմյանց առեղծվածներ էին առաջարկում հանգեր ու ոտքեր տալով, և մրցակիցը պետք է յուր ոսոխի պատասխանը տար առաջարկված հանգերով ու ոտքերով, ճիշտ նույն ձևով իրար հետ մրցում են և Մխիթարյան ընկեր քերթողները: Իրենց բառով ասեմ, նրանք հորինում են «բռնահանգ» և «բռնակարգ» ոտանավորներ: «Յորժամ տացի բանաստեղծին նիւթ ինչ հանդերձ հանգական բառիւք, և ըստ այնմ պահանջեսցի զտաղն, կամ թէ քերթողն ինքնին՝ այլոյ ուրուք տաղի յանգավոր բայիւք և չափովք յօրի-

Նեսցէ ինչ կամ դարձուցէ նմին պատասխանի, այս ազգ քերթածաց կոչի բռնայանգ»։ Նյութը և հանգն ու չափն ուրեմն տալիս են քերթողին և պատվիրում նրան, որ բանաստեղծի և նա բանաստեղծում է «բռնահանգեր»։ Բայց այս դեռ քիչ է։ այստեղ քերթողն երևի ազատ է դեռ տրված հանգական բառերը դասավորելու մեջ. բայց «եթէ որով առեալն իցէ կարգաւ զծայրայանգ յայնսն՝ անփոփոխ նովին յիրումն անստերիւր պահեսցի տաղի, ասի յայնժամ և բռնակարգ»։ Ահա՛ թե ինչով են զվարճանում այս քերթողները. նրանք «բռնազբոս հանգեր» են շարժում։

Այսպես Առան Սիսակյանը, այսինքն Արսեն Բագրատունին 1825 թվին առաջարկում է վահրամ Ռուբինյանին, այսինքն Ջախջախյանին (Մխիթարյան քերթողներն աշուղների պես իրենց կեղծ անուններն ունին) գրեթե մի բռնահանգ և բռնակարգ ոտանավոր հենց իրեն Ջախջախյանի այդ տեսակի քերթողության վրա, ընդամենը չորս տուն 15-վանկանի տողերով. առաջին տան հանգերը պիտի կազմեն լայնալիճ, ճանիճ, խիճ, կապիճ բառերը. երկրորդինը՝ բարեբաւ, կամար, շաւ, անդադաւ, երրորդինը՝ նպատակ, ախորժակ, օրինակ, ժամանակ. իսկ չորրորդինը՝ կենաց, հիւսեաց, բարեաց, ի բաց։ Եվ Ջախջախյանը գրում է այդ ոտանավորը (Տաղք, Բ. 89)։ Զարմանալ պետք է, թե ինչպես նա այսպիսի բռնազբոսության մեջ դեռ կարողանում է իմաստ դնել յուր ոտանավորի մեջ։ Բագրատունին ինքն էլ ապա նույն հանգերով պատասխան է գրում Ջախջախյանի ոտանավորին (Տաղք, Ա. 143)։ Եվ այդ դեռ բավական չէ, Ջախջախյանը նորից ուրիշ ոտանավորով, նույն հանգերով պատասխանում է Բագրատունուն, և սիրահարվելով այդ հանգերին՝ դարձյալ ուրիշ երկու ոտանավոր էլ է գրում «Յուսով խաբիմք» և «Յամենայնի խոհեմութիւն»։ Եվ այդ անում է նա մեծ սիրով և պարծանքով.

Եթէ դիպուած բռնազբօսիկ ինձ կարկառէ նպատակ,
Իմ մեղոււրէն ճախրէ զնովաւ քերթողական ախորժակ—

Ջախջախյանը վարպետն է այս կարգի ոտանավորների. ունի մոտ հիսուն այսպիսի քերթված. նրա ոտանավորների մեջ բազմաթիվ են և այնպիսիները, որոնք միևնույն հանգերով են կազմված, ինչպես՝ 19 քերթված միևնույն մեհեանդ-գահավանդ, երթեկ և տաբեկ և այլն հանգերով (Բ. 68—82)։

Ասիլ չի ուզիլ, որ այսպիսի ոտանավորները լուրջ մեքենայական արդյունք են մի տեսակ սրամտության. բանաստեղծություն որոնել այդտեղ կարելի չէ. քերթողին տրվում է հանգ և ասվում է գովիր հույներին և նա գրում է «Գովեստ յունաց» (Բ. 62)։

Զելլենական զարմիցն ըզպերճ
Առնում գովել նիւթ ոչ ըստերջ։
Վարժեաց ուսմամբ մեծըն Սողոմ
Զազգ սովորեալ յանգործ գողօն.
Զորսըդ ձրկանց և զխեչափառ

Իմաստութեամբ լից լուսավառ.
Եւ որք վարժեալ քաղել զհօրոտ,
Զարեսական ուսան զորոտ: Եվ այլն:

Քայց նույն քերթողը նույն հանգերով և հակառակն է գրում՝ «Պարսաւ Յունաց»:

Ազգ պանծալի երբեմն պերն,
Ամենայնիւ կաս արդ ըստերջ.
Եւ զոր ուսոյց Թաղէս, Սողոմ,
Եգիպտական էր այն գողօն:
Արհեստ քո արդ է զխեշափառ
Կամ ձուկն որսալ լուսնոյն ի վառ.
Հեռի ի քէն նախնին որոտ,
Թութ քաղեսջիր տնկեա հօրոտ: Եվ այլն:

Ապա նույն բանաստեղծը զղջում է յուր վերջին գրվածքի վրա և նույն հանգերով գրում է «Զեղջ ընդ պարսաւին Յունաց»:

Թէ ազգն Հելլէն երբեմն ըզգօն և զինուք պերն
Այդ յիմաստից յամենայն բարեաց ըստերջ,
Մի զարմանար, ծնցի կրկին Լիկուրդ Սողոմ.
Թողցեն դարձեալ համակեալ կան ի գողօն:
Ի նըւազիլ լուսնոյն ծիւրի և խեշափառ.
Եւ պատարի յորժամ լուսինն է լուսավառ.
Եւ երբ թխպին երկինք հողմուտ յամպրոպ յորոտ,
Եւ գեղեցիկն ի դաշտ տապաստ դընի հօրոտ: Եվ այլն:

Ի՞նչ կարելի է ասել այս տղայամիտ խաղերի համար, որ անում են վեհնեակյան քերթողներն իրենց հասուն տարիքում, և որ սահմանված են միայն ընկերներին զվարճացնելու համար:

Առեր ահա՛ զոր ինձ ետուր յանգ ի վըսեր,
Խնդրուածոյդ մի՛ անլսող զիս դու ասեր.
Թէ քաղցրասցի երգս անպաճոյճ քան ըզհանուրց,
Յետ կարդալոյդ արկ ի մախաղդ և կամ քուրձ:

Եվ իսկպսեա, «քուրձ ձգելու» բաներ են դրանք: Եվ բանաստեղծներն իրենք ևս, նույն ինքն Զախշախյանը մեծ բան չեն համարում այս տաղերը.

Գիտեմք անշուշտ նիւթեալս աւիշկ չէ ինչ ախորժ յօրինակ,
Եւ ո՞ր գիտէ վարձահատո՞յց լիցի ներող ժամանակ:
Ոչ շուք անձանց այլ դիւրութիւն միայն խնդրեմք մեր կենաց.
Ոչ թէ պըսակ զոր բաղդն ագահ հէգ քերթողին ոչ հիւսեաց.

Բանդեալն եռմոս թէ մրմնջէ ա՜կն ունիցի ինչ բարեաց-
իմ, Սիսակեան, լուր նըւագիս. թէ չախորժես կաց ի բաց:

Այս «բանտեալ եռմոսները», շղթայակապ տաղերը, շատ բան չեն տալիս մեր մտքին, և ոչինչ մեր զգացումին: Այդ տաղերի մեջ Մխիթարյան քերթողները զբաղվում են իրենց առանձին խնդիրներով, ընկերական կյանքի մանր դեպքերով. ոտանավորով գովում են միմյանց, կարծես մի տեսակ սիրահարված են մեկմեկու և իրար կրթել ու խրատել են ուզում: Նրանք փակված իրենց վանական պատերի մեջ՝ իրենցից, իրենց գրական աշխատանքներից, իրենց բառախաղերից դուրս աշխարհ գրեթե չեն տեսնում: Եվ այս ամենը երգվում է ներդաշնակ, երաժշտական. ոտքերով, լիահնչյուն հանգերով, մի խոսքով հիանալի տաղաչափությամբ, բայց ավա՜ղ, միայն այդքան: Մարդ ցավում է, որ այդ գեղեցիկ տողերը, լիքը հանգերը չունին լի և հարուստ բովանդակություն. որ այդ ներդաշնակ տողերից չի կազմվում և ներդաշնակ միություն հորինվածքի, այլ միայն կցկտուր, հաճախ անհարիր շարվածքներ են առաջ գալիս, լավագույն դեպքում հատ հատ առածանման, իմաստալից խոսքերով, որոնց վրա գտնե մեկ մեկ հանգչում է կարդացողի ծանրացած միտքը:

Բարոյական գաղափարները, որ Զախչախյանը դնում է յուր «բռնահանգ» և ոչ «բռնահանգ» ոտանավորների մեջ, շատ սովորական վարդապետական քարոզներ են, բոլորն ընդհանուր բնավորությամբ: Աստված յուր գերագույն իմաստությամբ մարդկանց վիճակը պես պես է ստեղծել, որպեսզի հնարավոր լինի աշխարհում ապրել. ուստի մարդ չպիտի դժգոհի յուր վիճակից. որովհետև

Եթէ անցնիր ոսկի թագից էր արժանի,
Ի քոյդ փարախ կամ յաղօրիս ո՞ տարժանի:
Կամ թէ գեղջուկ քո պէս մրէ անպէտ քարտէզ
Ո՞ր բահ յայնժամ ըզքոյդ հեշտին բըրէր պարտէզ:

Մի հին գաղափար, որ զբաղեցրել է մեր վարդապետներին, այն է, թե աշխարհում անպետք բան չկա. աստվածային տեսչությամբ, որ չպետք է ուրանալ, ամենայն ինչ որոշ նպատակի համար է ստեղծված.

Ոչ թօնք անպէտք և ոչ երաշտ,
Ոչ առիւծուց, ոչ վագերց վաշտ...
Ոչ անպիտան տեսցես դու գիժ,
Եթէ յաչացդ առցես զբիժ...

Աշխարհի մեջ ամենաբարձր բանը, որ արժանի է երգչի կիթառին՝ է առաքինությունը միջնադարյան քրիստոնեական կրոնական իմաստով: Առաքինի է նա, որ «ճարտարապես ընդոտնէ զընդդիմակից մարմին հետ», որին չեն գրավում աշխարհի փառք ու պատիվը, ճոխությունը, ոչ քաջության անունը, ոչ աշխարհի սերը, որ հաղթում է կրքերին և որևէ ուշ ու միտքը միշտ Աստուծուն է ուղղված.

Երբ նստի յառուակ, և կամ կողմանի ի ծաղկեաց պարտէզ
Շիրթը շիւղբ ամենայն ղԱստուած նկարեն իբրև ի քարտէզ:

Ունեցածով գոհանալ, հոգ չտանել աշխարհում գանձ ժողովելու, որ
մարդու համար ցեց է: Թեպետև ուսումնականներին չեն հարգում մեր
ազգի մեջ, բայց միշտ պետք է աշխատել, աշխատությունն ամեն բանի
կհաղթե.

Վաստակը շրջեղք՝ իմ ժառանգ յաւերժակից պայազատ,
Անմահութիւն քանդակեալ նահատակիս ի ճակատ,—

Ահա՛ Մխիթարյան կուսակրոնի մխիթարությունը յուր մենավոր կյան-
քի մեջ: Ամեն բանում խոհեմություն է հարկավոր և քաջ մտածողություն.

Թէ ոչ կըշռէ ակրն դիտող,
Ինչ ոչ արժէ ձիգ լայնալիճ.
Թէ ոչ ըզժամ գիտէ որսող,
Չարժեն և խուռն հաւք ի ճահիճ:

Այս նյութերի վրա պիտի ավելացնել և այն, որ տաղերգության
առարկա են դառնում Զախջախյանի համար նաև կրոնական բաներ—
Աստվածածնի ծնունդ, Փրկչի ծնունդ, սրբեր և այլն, ապա բուն Մխիթար-
յան ընտանեկան կյանքի դեպքեր, ուղերձներ, ձոներ՝ ուղղված այցելու-
ներին. իրենց «աստվածապատիվ» հոգևոր տիրոջը, աթոռակալներին,
նորընծաներին, «ի հանդէս ընդունելութեան վարդապետական գաւազանի
երկուց նորընծայ վարդապետաց», «ի հանդէս սքեմառութեան», «ի հան-
դէս ուխտադրութեան» և այլն. բոլորը միայն Մխիթարյաններին, այն էլ
միայն ժամանակակից Մխիթարյաններին հետաքրքրող բաներ, զուտ
Մխիթարյան «հայրենասիրությամբ» գրված:

Ընդհանուր հայ ազգայինը, հայ ազգային վիճակը, խնդիրները չեն
հետաքրքրում Զախջախյանին, եթե այդ խնդիրների մեջ չուզենանք դնել
լեզվի այն երկար գովեստը—«ի վերայ լեզուի բան», որի մեջ սակայն հայ
լեզվի մասին չէ խոսվում, այլ ընդհանրապես լեզվի: Նույնպես «ի պար-
սաւագիրս նախնեաց Երգիծաբանութեան» մեջ մարդ սպասում է գտնել
գովեստ հայ նախնիների, բայց այդ խոշոր, բոլորը Խ հանգով կազմված
քերթվածի մեջ այն միտքն է հայտնվում, թե ամենայն բան, որով ներկա
դարը պարծենում է, յուր սկիզբն ունի հին՝ դարի մեջ, և միայն ի միջի՝
այլոց հետևյալ միամիտ ազգային սնափառության տողերն են մեջ գալիս.

Երբ Յոյնն ի դաշտ՝ մեր ցրտահար
Ընդ վայրասուն ցիռ և իշեար,
Եւ կամ որսայր զանգօր ճագար,

Եւ բուտ քաղէր կաղին և խար,
Հայկ նախահաւ գիրապարար
Յատոք ցորեան և ի յաշար,
Ջեռնոյր թիկունք յիւր ի քովթար
Եւ ի սամոյրն ի յոսկեկար...
Բամբիշն Հայոց էր ի ժանուար,
Աշխոյժ մանկտին քաջ ձիավար...

Բանաստեղծութեան նյութ դառնում են և գրքերի տպագրութիւնը, ի միջի այլոց՝ *Խորենացու տպագրութիւնն* ևս ոգևորել է այս քերթողին. և պետք է խոստովանել, թեպետև դարձյալ «բռնահանգ», բայց լավագույն տողերն է ներշնչել նրան.

Երգել խնդրես զանշուք Խորնի
Որ առ ինև պերճ քան զԱնի,
Որ զԱրամեան զարմ և համբաւ
Պայծառացոյց ի շուք անբաւ:
Այո՛ հնչեմ կերկեր ի փող
Քերթողահօր իմում ներբող,
Որ զիմս երգէ դիցազուն Հայկ
Տոհմիս որդւոց արև և այգ.
Որ ինձ վիպէ զքաջն Արամ
Հիւսեալ նմին հիւսք անթառամ:
Բարենշան մեզ այս տարի,
Որ յիւր եգիտ բազուկ արի,
Ջնորայն կանգնել արձան արդար
Ի տիպ աշաց գործոց տիպար,
Տալ յընթերցուած ազգին Հայոց
Ձորս են ի փառս և զոր ի խոց,
Ձոր նայն սուլեաց քաղցր ի յառաջ,
Եւ կնքեաց յողբ ու ի թառաջ:

Պետք է կարծել թե Խորենացու Ողբը գոնե պիտի ազդեր քերթողին, և նա այստեղ պիտի բարձրանար ընդհանուր ազգային վիճակին և իսկական հայրենասեր դառնար. բայց ոչ: Նա ողբում է միայն Հայոց ձեռագիրներին կորուստը, մնացածն անտարբեր է նրա համար.

Ինձ զի՞ պիտին կաթողբդ և սիւն,
Ձոր հուր վատնեաց ներկեաց արիւն.
Ինձ առիմէ՞ խոյր քո և բարձ,
Ձոր աջ անգութ վաղուց եբարձ...

Կամ նույն հանգերով և նույն խնդրի մասին գրած երկրորդ բանաստեղծութեան մեջ.

Ոչ զամբարտակս և ոչ զսիւն
Ողբամ յարտօսը ողջամբ արիւն:
Զոր բաղդ Յոնեաց՝ բաղդն և եբարծ,
Զթագ ազգիս զգահն և զբարծ:

Եվ այսպես, «աստված տվալ և աստված առաւ», ուրեմն «աստ...ւծով մխիթարվիս»: Եվ այս «աստուծով մխիթարվիսը» այն աստիճանի դեռ իշխում է, որ տեղ է գտել նույնիսկ սգավոր «Ոգի Հայաստանի» պատկերի տակ, որ երևի առաջին անգամ այս մեծ Մխիթարյաններից մտածված և զետեղված է հորենացու այս 1828 թվի տպագրության վերջում: Ահա՛ թե ինչպես է հնչում Զախջախյանի այդ ոտանավորը՝ «Արձանագիր առ ոգին, եղերերգակ ընդ կործանումն Հայկազեան զահու»:

Ոգիդ վսեմ, զթագն և զբարծ
Թէ ինձ ողբաս զոր բաղդն եբարծ,
Մի՛ լար. բաղդին բարքն են անդարծ:
Թէ զբարձման սրգաս դու խանձ,
Լա՛ց, ա՛ռ և զիմ արտօսը անսանձ.
Ո՛հ, լա՛մ ըզձեզ հեռ և նախանձ:

Մինչ հորենացու սրտից արյուն է կաթում, երբ հիշում է գահի անկումը, 19-րդ դարու ուսյալ վարդապետը, Հունաստանի ազատության օրերում նրա ողբի տակ ասում է. «Մի՛ լար. բաղդին բարքն են անդարծ»: Բայց և նույն վարդապետը լալիս է և լացի հրավիրում, որ այդ անկման պատճառն են եղել «հեռ և նախանձը»: Եվ ուրիշ բան էլ սպասել կարելի չէր մի կրոնավորից, որի համար բանաստեղծության գլխավոր նյութը ընդհանուր բարոյական խրատն է կազմում: Ահա թե ինչ է ասում նա այս մասին մի բռնահանգ, բայց գեղեցիկ տողերով հարուստ քերթվածի մեջ՝ «Մուսայն առ Արամեան քերթող»:

Նիւթ քերթածաց նախ եղիցի ձեզ Արամազդ,
Գործք եղիւսեանց և ուղղութիւնք հանճարիմաստ.
Խոտումն ախտից և կրթութիւնք մտաց հրահանգ...

Անշուշտ, անմարմին վերացական բարոյականը չէ, որ երգի նյութ դառնալով պիտի կարողանար «զանհագներգակն ի յԱրամեանց ջնջել արատ», ինչպես ցանկանում է Զախջախյանը վերոհիշյալ երգի մեջ, այլ բուն ազգային կյանքը, մարդու թրթռուն սիրտը: Եվ այն, ինչ որ Զախջախյանը խրատներ կարդալով ուղղում է հայ բանաստեղծներին, դրանով իսկապես յուր և յուր ընկերների երկերն է բնորոշում:

Առ ի՞նչ շարժիք դուք զերկնուղէշ սօս և նոճի
Առ սիւք հողմոց, թէ բանիցդ յերգ՝ սիրտ ոչ ճօնի:
Կամ թէ քերդողն ամեհացեալ զերդ սէգ առիւծ,

Բաշ ծածանէ՝ ծեծէ զձեռ, բայց սիրտն է հիւծ.
Կամ թէ սրավար աստ անդ սուրայ իբրև թռչուն,
Զբոյն մոռանայ և ոչ գիտէ ո՞ւր իցէ շուն...
Են և քերդողք երկայնաթուիք քան զՄասիս,
Յորոց ճախրել թէև պշնուս՝ խոնջեալ կասիս:

Մեր «սիրտը չի ճոճում» այդ «երկայնաթուի» բանաստեղծությունից, ու «խոնջացած ետ ենք կասում», որովհետև գրվածքի «սիրտն է հիւծ» և որովհետև բանաստեղծը յուր «բույնը մոռանում է», բայց բույնը ոչ այն վերի տողերի իմաստով: Բանաստեղծության բույնը ժողովուրդն ու իրական կյանքն է, որ շունի Զախջախյանը: Նրա ամբողջ բանաստեղծության մեջ միայն «ի սուրբ Վարդանաւ» բռնահանգում, գրված 1828 թվին, հետևյալ տողերն են գտնում ժամանակակից կյանքի մասին.

Նըստի մշակ ընդ հովանեաւ ի բարտի
Լայ գիր վաստակ ծածկէ զլալիս զոր պարտի.
Հայի ի քիրտն յամարայնի՝ և ի գարուն,
Ոչ իւր մընայ մեղուացն անմեղ գունդ պարուն:
Զհօտ իւր խըլէ Մար յուղկահար շոյտ ի քայլ.
Ոչ թէ ըզմին որպէս ներող քան զայն գայլ:

Ահա թե ի՞նչը պիտի լիներ մեր բանաստեղծության «բույնը», որ վերջում միայն գտել է Զախջախյանը, բայց դժբախտաբար այն ժամանակ, երբ արդեն ուշ էր: Բայց նա մեր ապագա բանաստեղծության այդ նյութը գտել է կիսատ. նա շատ չափավոր է յուր տենչանքների մեջ: Վարդանանց գործքը գովելով Եղիշեի նմանողությամբ, նա խնդրում է.

Սո՛ւրբ Վարդանանք, զայս երգ ձօնէ իմ գուսան
Ընդ փունջ ծաղկանց որ յարենէ ձեր բուսան.
Վարձ ոչ հայցեմ գահ Պահլավկաց հաւասար,
Ոչ զԱրծրունեաց զոր հիմնարկեաց Սանասար:...
Դարձցի մաղթեմ անդրէն Մասիս և Մարանդ,
Կանգնել ձեզ սուրբ տաճար ի կորդ ի մարմանդ...

Եվ այս հասկանալի է մի բանաստեղծի համար, որ մի քիչ վերևում Մուսային Այրարատ հրավիրելով՝ խնդրում է

Ոչ զԱրամեան երգածայնել ինձ բաղդ յոյր
Զքաջահաղթ նախապրսակ կամ Պարոյր.
Եւ ոչ զարին վիշապայաղթ գող Տիգրան:
Շամփրեալ ըզթոք ի նիզակին սուր ճիրան:
Այլ Վարդանանց արեան զոր հեղ գող Սասան,
Լեր դրուագօք բարձրածայնիւք վիպասան:...
Ո՞վ երջանիկ սրբոյ գարուն գերդաստան,

Ի դա պանծա՛ր ի դա ողո՛ւրմ Հայաստան.
Ոչ թէ ի Հայկ ոչ ի Տիգրան կամ յԱրայ,
Ոչ և բերրի դաշտ զոր ցանեաց քեզ Շարայ՝

Հեռո՛ւ ուրեմն ամենայն ինչ, որ աշխարհական է. հեռո՛ւ հայրենի,
աշխարհ և քաղաքական կյանք, և դեռ սրբեր ու սրբեր միայն:

Վերջում հիշենք և այս, որ 1789, 1804 և 1815 թվերին գրված երեք
քերթվածներ կան,—«Նուագ յաղթութեան ի հանդէս մենամարտութեան
Որատեանց, Ողբերգեալ ի թատեր Մխիթարեանց», «Ի նենգախոշոր մահ
Խոսրովայ Մեծի յաւարտ ողբերգութեանն եղերերգ», «Ի թատերական ող-
բերգութեան Երուանդայ Հայոց արքայի»: Սրանցից հայտնի էր լինում, որ
18-րդ դարու վերջերում արդեն Մխիթարյանց [կողմից] հայերեն ներկա-
յացումներ են տրված, և երևի Զախչախյանը հայերեն, իհարկե, գրաբար,
պիեսներ է գրել պատմական բովանդակությամբ: Նույնպես Թոմաճյանի
քերթվածների մեջ կան երկու երգ «Յողբերգութենէ սրբոյն Աբղիմսեհի»,
գրած 1802 թվին:

Եղիա Թոմաճյանի (1777—1848) մեծ վաստակը մեր գրականության
համար է՝ Հոմերոսի Իլիականի և Ոդիսականի թարգմանությունը. իբրև
ինքնուրույն բանաստեղծ սակավաթիվ քերթվածներ ունի և շատ աննշան
է, թեպետև Զախչախյանի չափ բռնահանգեր չի կազմում: Այդպիսիներն
ընդամենն երկու են թվով՝ «Յարկածս իւր ողբ եկեղեցւոյն Հայաստան-
եայց», մի հին նյութ, որ սա էլ դնում է յուր բռնազբոս հանգերի մեջ,
ապա «Առ Հայաստան խրախոյս ի պարտութիւն Տուղրիլայ ի Մանազ-
կերտ»: Այս վերջին նյութը նույն հանգերով և հանգերի նույն դասավորու-
թյամբ երգել է նույն 1828 թվին և Արսեն Բագրատունին, երևի մրցելով
Թոմաճյանի հետ: Տուղրիլի այդ պարտությունը Մանազկերտի մոտ, որ ոչ
մի սուանձին նշանակություն չի ունեցել թուրքերի հառաջխաղացման
շարժման համար և բնավ չի ազդել Հայաստանի բախտի վրա, անչափ
ոգևորում է այս երկուսին ևս անշուշտ միայն այն պատճառով, որ «բռնա-
հանգ և բռնակարգ» ոտանավոր են գրում, այսինքն նյութն և հանգերը
տվողը պատվիրել է նրանց ոգևորվել այդ նյութով և խոշորացնել այդ
դեպքը: Եվ այսպես վարվել են մեր քերթողները: Բագրատունու քերթվածը՝
«Հայաստան առ Խուժանտան ի Մանազկերտ» անպայման շատ ավելի
բարձր է քան Թոմաճյանինը, յուր թափով և ուժգնությամբ, որ առա-
ջանում է սակայն ոչ թե նյութից, այլ զորեղ խոսքերից: Բերենք մի մի
հատված երկսից ևս.

Գլուխ տարւոյդ հաս նաւասարդ,
Վառեա՛ց հայկազն ի զէն ի զարդ.
Հաստահարուստ իբրև բարտի,
Ճօճեա զտէգդ որպէս պարտի:
Թագիդ, բաբէ, եհաս գարուն.

Դու յարժայից անց ի պարուն,
 Քո երկնաճեմ սար ի Մասիս.
 Ահ արկանել ազգաց կասի՞ս.
 Զի ցնծասցէ քաջն իմ Արամ,
 Եւ մանկըսոյն նորուն երամ:
 Օ՜չ լիասցին իբրեւ Շարայ,
 Իցի՛ւ առլէզք կանգնեն զԱրայ.
 Զի գող մեղուդ Տուղրիլըն բոռ,
 Տապաստ մեղուացն անկցի ի գոռ:
 Եւ դու ըզթագդ առցես, Թորգոմ,
 Ճաճանչ հատցէ շիջեալըդ մոմ.
 Դո՛ւ բարձրասցիս գեղով նոճի,
 Որ ի զեփիւռ անուշ ճօճի: Եվ այլն:

Իսկ Բագրատունին գրում է.

Ի գալ ամսոյն մեր նաւասարդ
 Զգեցան ազինք զինուց ըզզարդ,
 Բարձրացաւ բախտ մեր զերդ բարտի,
 Գունդ թշնամեաց մերոց պարտի.
 Իբր այժեմանց հոյլք ի գարուն
 Խայտան Հայոց կոյսք ի պաթուն,
 Եւ ի բոլորըս քո, Մասիս,
 Որ հովանի ոչ պակասիս,
 Խոնեալ կաքաւ կայթէ Արամ
 Որդւովք իւրովք երամ երամ:
 Առատութիւն գայ քեզ, Շարայ,
 Զիք Շամիրամ Դըժբախտ Արայ.
 Հալածեցան իբրեւ ըզբոռ
 Ի ծուխ ցասման մարտկացըս գոռ:
 Նիստ կեր զմեղըր քո, Թորգոմ,
 Զախ աստեղաց վառեա քեզ մոմ:
 Ի բաց կացցէ շիրմաց նոճի,
 Որ ի մոռնչ տխուր ճօճի: Եվ այլն:

Թումաճյանի մյուս ոտանավորներն են «Ի սուրբ Դաւիթ մարգարէ», «Ի հարսանիս մեծաց պայազատաց բարերարաց ազգիս», «Առ ազնուազարմ պատանի Յ. Գարեգին Տատեան», «որ ուսումնական յաղթանակաւ արքունի հրովարտակին դարձ առնէր ի Փարիզոյ ի հայրենիս անդր ընդ վենետիկ անցեալ յայց վանացս»:—Այս վերնագիրներն արդեն ցույց են տալիս արժեքն այդ բանաստեղծությունների, որոնք քառասնական թվականների ծնունդ են: Ավելի աչքի է ընկնում 1843 թվին գրած «Տաղերգու-

թիւն ի մեծն Մխիթար Աբբայ: Հոմերոսի Ոդիսականի թարգմանչին վա-
յել էր այսպէս նմանողությամբ այսպէս սկսել յուր այդ տաղերգը.

Ինձ, երկին, զԱյրն երգեա, որ յազգէ հողածին
Վերառեալ հրաշացաւ որպէս մարդ երկնային.
Ինքն ողջոյն լուսազգեաց իբր արփի գերակայ,
Եւ գերկրորդն զխաւար փարատեաց Թորգոմայ:
Ինձ դարձեալ զայն ասա. այրն անյանց զի՞ զի
Բազմադէմ լըլկանօք տանջեցաւ յաշխարհի.
Բայց և ճետ զիւր ձգեաց ի նորոգ գերդաստան,
Բերկրեցաւ ծնընդովք, բերկրեսցի և յապայն:

Սպասում ենք մի նոր Ոդիսականի, բայց բարեբախտաբար կարճ է
կտրում Թոմաճյանը. մի երկու խոսքով նկարագրում է Հայաստան դրախ-
տը, Ադամ, Զրհեղեղ, Նոյ, Հայկ:

Ճետք սորա քաջազունք, որ ի վէպս հրաշանան.
Զի թէպէտ փոքր յածու, գործ ցուցին աննըման:

Եվ ապա Արամին, Տիգրանին ու Վահագնին հիշելուց հետո՝

Մի՛ այլ շատ, իմ քընար, զիմ ըզքաջս յուշ ածեր,
Զի մի՛ երգ քո յապայն ցաւ ածցես կարեւէր:

Հայաստանի վիճակը թշվառ է. ավեր այգի, ավեր տունք է նա.

... Հարուածեալ տուն Հայկայ դիւցազին,
Ա՛հ իսպառ խըրթնացաւ, հետքն անգամ չերեին:

Հայաստանը մի կույրերի աշխարհ է, ուր մարդիկ

Ձեռն ի ծնօտ գերարտօսը յորդ հեղուն ի յարկին,
Ձայն յողորմ այր ընդ այր կողկողին, ո՛ւր է լոյս.
Այսպէս ազգն իմ նըստեր և անյոյս: ...
Գութ հարաւ Արարչին. «մինչև ցերբ այդ խաւար
Թախծութեամբ պաշարէ զԱրամեանն ըզգաւառ»:
Ձայն հնչեաց աստուածեան, «Հա՛պա լոյս եղիցի»:
Եւ եղև լոյս արհի Մըխիթարս արփենի:

Մխիթարն ուրեմն է Հայաստանի լուսավորիչ արեգակը և նրա ծնունդ-
ները միմյանց հետ մրցում են հայերի մեջ «իմաստից ճրագը» վառելու
համար.

Ոմն յիմաստ աստուածեան, ոմն ի վարժըս բնական,
Կէսք յաշխոյժ Պառնասին, կէսք ի գիր հայկաբան:

Այդ ոտանավորն յուր շոշափած խնդրով, թեպետ թույլ արտահայ-
տությամբ, ավելի մեծ նշանակություն ունի քան Մխիթարյան քերթողների

մյուս բազմաթիվ ոտանավորները. սրա մեջ գոնե ազգի լուսավորության հոգն է տարվում: Բայց Թոմաճյանը դրանով ոչ մի առանձին նշանակություն չի ստանում մեր բանաստեղծության համար, որովհետև նրանից առաջ, ինչպես կտեսնենք, ուրիշները նույնն արդեն երգել են ավելի գեղեցիկ և ուժեղ կերպով: Մխիթարյան վարդապետն ուշացել է և նա յուր «Արփենի Մխիթարի» տաղերգությամբ 1843 թվին միայն թույլ արձագանք է տալիս ուրիշների երգածին և սրբացնում Մխիթարին: Թոմաճյանը ոչ նյութի և ոչ ձևի ստեղծող է, նա չէր կարող ուղղություն տալ մեր գրականությանը:

Նույնիսկ Արսեն Բագրատունին (1790—1866), Մխիթարյանների այս համբավյալ քերթողը, յուր ստվար հատոր տաղերով, կարելի է ասել՝ ոչ մի շարժում չի մտցնում մեր բանաստեղծության մեջ: Ես կրկին անգամ համբերություն ունեցա սրա, ինչպես և մյուսների տաղերը ծայրեծայր կարդալու, շատ տաղեր նույնիսկ կրկին ու կրկին անգամ, և ցավում եմ, որ չգտա արժանի այն գովեստին, որ տալիս են նրան իրենք վենետիկեցիք առաջ և այժմ՝ համարելով նրան մեծ բանաստեղծ, «ատտիկեցի և լատին քերթողաց արժանավոր անձն՝ իր լեզվովն, մտքովն ու սրտով», այնպես որ «ոչ լոկ աղգային՝ այլ նոր ժամանակաց ընդհանուր մատենագրության ասպարիզին մէջ ալ, իրավամբք և պատվով նշանավոր տեղ մը կրնա գրավել»: «Կըփայլի քերթողական և իսկաշնորհ հանճար, վառվռուն միտք և բացատրություն, զարդարուն գեղեցիկ լեզու մը: Անկարելի է կարդալ Եղերք սոխակին, Գանգատ Պառնասայ և Դատաստան Ապոլոնի, Յաղթանակ արդարոց, Դաշտիկն յաւար, ու անոնց նման տաղերը և շխոստովանիլ թե ասոնք արտադրողը սովորականն դուրս հանճար մըն է ու նախնի քերթվածոց աշխուժիվն ու եռանդով կրթված միտք»:

Բայց դժբախտաբար այսպես չէ: Արդարև Բագրատունին անխոնջ պարապող մարդ է եղել. լավ իմացել է մեր գրաբարը և հին ու նոր օտար լեզուներ. շատ կարդացել է Աստվածաշունչ, ինչպես և Հոմերոս և ուրիշ դյուցազններգություններ, մեր հին մատենագրությունը. ուսումնասիրել է օտար բանաստեղծություններ, որոնցից և թարգմանել է բավական բան. նա արտադրել է ինքնուրույն շատ բան,—բայց այս ամենով հանդերձ նա մեր գրականության համար ծառայել է ոչ յուր ինքնուրույն բանաստեղծությամբ: Նա է՝ և կմնա իբրև թարգմանիչ, հայկաբան, քերականության գրող: Իսկ իբրև բանաստեղծ ոչ միայն արժանի չէ այն գովեստին, որ տալիս են նրան, այլև չի կարող յուր ժամանակի առաջնակարգ հայ բանաստեղծների շարքը դասվել: Նա առաջին տեղն է բռնում միայն Մխիթարյան այս առաջին քերթողների մեջ, բայց և յուր էությունամբ շատ էլ բարձր չէ նրանցից:

Նրա տաղերը, հրատարակված 1852 թվին, կազմում են մի մեծադիր ստվար հատոր և բաժանված են մի քանի մասերի՝ «տերունականք», «կրօնականք», «բարոյականք», «կենցաղականք», «սթափականք» և ապա «թարգմանութիւնք»: Ի՞նչ է այս տաղերի նյութը. ինչո՞վ է հետաքրքրվում

և ոգևորվում Բագրատունին. ի՞նչ նորանոր գաղափարներ է արժարժում նա յուր երգերի մեջ:

Նրա «տերունական» տաղերը նվիրված են Քրիստոսի ծննդին և մոգերի երկրպագությանը: Նյութն ուրեմն շատ հին է և մեր շատ բանաստեղծներից հաճախ երգված: Բագրատունին ևս յուր երիտասարդ հասակում, երևի նոր կրոնավոր դարձած, 1811—1814 թվականներին յուր հարկն է վճարում այդ հին նյութին: Առաջին տաղն՝ «Ի ծնունդ Տեառն», որ գրված է 18-րդ դարու իտալացի նշանավոր բանաստեղծ Մետաստազիոյի (1698—1782) նմանողությամբ, իսկապես մի գեղեցիկ քերթված է շնորհալի ու փափուկ անուշովյամբ, կենդանի ու հարուստ երևակայությամբ, թեպետև սովորական գաղափարներով. այն է՝ մանուկ Փրկիչը գարնանային մի առավոտ է ծագում մարդկանց համար, մի ճշմարիտ ոսկեղեն դարձնում, գթություն ու սեր, հավասարություն ու խաղաղություն բերելով: Եթե Բագրատունին բավականացած լիներ միայն այս քերթվածով, շատ էլ չէինք ցավիլ. բայց նրա գրիչը բեղմնավոր է, և հենց սկզբից հակված է դեպի վիպականությունը. ուստի և նրա կրոնական չգաղափարներն էլ կարող գոհացում տալ միայն «ըստ Մետաստասեայ» քնարերգությունը: Պետք է նորից մի քանի անգամ նույն բանն երգել մեծամեծ քերթվածներով, երկար, վիպական տողերով, առանց սակայն մի որևէ խորություն մտցնելու նյութի մեջ. այլ, ընդհակառակն, ծանծաղացնելով այն, և ոչ միայն մտքերի, այլև խոսքերի և նույնիսկ հատվածների կրկնություններ անելով: Այսպես, օրինակ, ամբողջ տասնութ տող 1812 թ. գրած մի քերթվածից, առանց այլևայլության, բառացի առնում դնում է 1813 թվին գրած մի ուրիշ քերթվածի մեջ:

Բագրատունին յուր այս հասակում, արդեն երևում է՝ տարված է հեթանոսական դյուցազներգությամբ: Բայց ի՞նչ ավելի անդյուր և անպատեհ՝ քան Փրկչի խոնարհ ծնունդը վիպել հեթանոսաբար և Քրիստոսին անվանել «վեհազուն ծնունդ անմահին Ոլիմպեան» (եր. 29), և կամ «Միրանեփառ» հայր Աստուծուն դնել Ոլիմպոսի կատարին, ինչպես հոմերական Ջևս, բարձր գահի վրա: Այսպես, ծնվում է մանուկ Հիսուսը անշուք այրում. հավատքը անձնավորել իբրև մի լուսավգեստ, պառաված կույս, ներկա է նրա ծննդյանը, բայց երկբայում է, թե նորածին մանուկը լինի նա՞, որին չորս հազար տարուց ի վեր սպասում է ինքը: Այդ ժամանակ նա

Վոչէ ի սըրտէն վարտօսը վթառաշ վաղերս մաղթանաց:
Եւ հոգւոց ելեալ ասէր առ նոսա դիմօք սըգազգեաց:

Բավական չէ, որ Հավատքը, վերացական գաղափարն անձնավորյալ է, նրա արտասուքն ու մաղթանքներն ևս, ըստ հին մեկնաբանների, անձնավորյալ են այստեղ. և Հավատքը պատվիրում է դրանց գնալ Բարձրյալի մոտ և հարցնել, թե արդյոք մտնում ծնվածը նա՞ է, որ պիտի գա: Եվ ահա այդ արտասուքն ու մաղթանքները սևազգեստ խմբով, թևերը բաց են անում, գլխակոր, աչքերը խոնարհած հասնում են Ոլիմպոս, պատում են

Ծիրանեփառի բարձր գահը, լաց ու կոծով փարում են նրա ծնկներին և ասում նրան ինչ որ պատվիրել էր Հավատքը:

Խոնարհեաց բարձրեալն ի վերին գահուն զունկն իւր անմոլար
Անժըպիտ դիմօք զաղերսըն լսել, սակայն հեղաբար:
Առ ապա ի վեր ըզգլուխ իւր ահեղ և զուլան կամար,
Ի շարժել յօնից սասանեալ դողաց Ոլիմպեայ կատար:
Եւ ո՞ հանդարտէր ի լուր պատգամաց լեզուին ազդարար.
Հայեցաւ յերկիր, ձայն ետ որոտման ի սոյն յայս տիպար:

Ճիշտ ինչպես ամպրոպային Զեւը Ոլիմպոսի գլխին: Նա հավատքի դեսպաններին բացատրում է, թե նորածինն յուր շրդին է և ապա կանչելով հրեշտակների բանակը՝ հրամայում է, որ գնան պաշտեն յուր որդուն.

Եւ ընդ բարբառոյն որոտաց երկին շանթից ի փայլակ,
Հոգւոց անմահից ծածանեալ յերեր սօսափիւն բանակ,
Եւ երկրպագեալ տէրունեան ոտից զընան յանդաստակ,
Գըլուխ ոսկեվարս լուսաթե թըռչին արի պատանեակք:

Հրեշտակներն իմաց են տալիս և հովիվներին, որոնք նույնպես գալիս են երկրպագելու նորածին արքային:

Այս միևնույն նյութը, ինչպես և մոգերի երկրպագության մասին քերթվածը՝ «Ի յայտնութիւն Տեառն» նա վերածած ունի նաև բեմական ձևի, բաժանված չորս փոքրիկ արարվածների. երեւի Մխիթարյանների աշակերտական թատրոնում խաղալու համար: Դրանք առաջին հայ օրատորիաներն են, կրոնական թատրերգություններ, որոնց ներկայացման համար առանձին բեմական հարմարություն չի պահանջվում: Բազրատունին այստեղ էլ ներշնչված է անշուշտ Մետաստազիոցից, որը նույնպես ունի բավական թվով օրատորիաներ: Գործողությունը իհարկե շատ պարզ է, չկա դրամատիկական զարգացում և ոչ բնավորությունների ուսումնասիրություն. դրանց, ինչպես պետք էր, փոխանակում է կրոնական-բարոյական այլաբանությունը, որով երեք մոգերի տեղ հանդես են գալիս անձնավորյալ Հավատք, Հույս և Սեր, և ապա իշխում է աստվածային հրաշալիքն ու սքանչացումն այդ հրաշալիքի վրա: Բայց դժբախտաբար սառն է հնչում Բազրատունու քնարերգությունը, և մանավանդ միջի երգերը չունին այն ցնծագին խանդավառ հափշտակությունը, որ անհրաժեշտ է:

Ինչպես էլ լինի, Բազրատունին յուր այս կրոնական դրամաներով մի մեծ նորություն է մտցնում մեր գրականության մեջ, մի բոլորովին նոր տեսակ, որ մինչ այդ գոյություն չի ունեցել մեղմում: Արդարև, ինչպես տեսանք, Ջախջախյանի և Թումաճյանի ոտանավորների մեջ հիշվում են 1789, 1802 և 1804 թվերի համար «Մխիթարյանց թատր» կամ «Թատերական ողբերգություն», բայց Բազրատունու այս օրատորիաները, գրված 1812 և 1813 թվերին, ինձ ծանոթ հնագույն գրվածքներն են իրենց դրա-

մատիկական ձևով, թեպետև քառասուն տարի հետո միայն հրատարակված, ուստի և ոչ մի ազդեցություն չթողած մեր գրականության վրա:

Բազրատունու «Կրօնական» տաղերը պետք է հասկանալ կրոնավորների և կրոնավորության վերաբերյալ: Դրանք նվիրված են նորընծա կրոնավորյալներին, այս կամ այն ձևով հեռացրույթյանը, սրա կամ նրա սքեմ ընդունելուն, նորընծա բարեկամների առաջին պատարագին, Մխիթարյան Աթոռակալի ընտրությանը, օծմանը և այլն,—բոլորն էլ ըստ ավուր պատշաճի հորինված ուսանավորներ, Մխիթարյան ընտանիքի մեջ տեղի ունեցող դեպքերին հանդիսավորություն տալու համար: Տաղերիս նյութից հենց կարելի է գուշակել, թե ինչպիսի գաղափար պիտի արծարծվի դրանց մեջ: Դա հոգու և մարմնի, երկնքի և երկրի միջնադարյան կոիվն է: Պետք է կուլել աշխարհի բռնակալ սիրո դեմ, որ մարդուս հոգին շղթայակալ քշում է դեպի խավար անդունդը. պետք է հաղթել այդ կորստաբեր սերին և ամաչեցնել սատանային, որ մարդուս թշնամին է: Եվ այդ նորընծա կրոնավորները, նորոգվելով անունով ու գործով, իբր քաջ զինվորներ մարտընշում են շար թշնամի հրեղեն սպառազենների դեմ. և այդ նրանք, կարողանում են անել, որովհետև կատարելով ամենամեծ գործը, այսինքն իրենք իրենց ինքնակամ նվիրելով Աստուծուն իբրև զոհ, դառնում են հրեղեն հրեշտակներ և սարդենի պսակներով սլանում են դեպի երկինք, մտնում փրկչի տունը՝ երկնային կամարը, ուր հավիտյան պիտի ապրեն: Կրոնավորը նման է փյունիկի, որ ինքն իրեն ողջակիզելով՝ հրաշալի կերպով կրկին նորոգվում է հավիտենական կյանքի համար:

Այս է ահա՛ այդ կրոնական տաղերի նյութը, որ անհրաժեշտորեն շարունակ հեղհեղում է քերթողը, քանի որ բոլորը միանման դեպքերից առթված բաներ են: Դա մի շատ հին նյութ է, որ շատ ավելի գեղեցիկ կերպով երգել է Կոմիտաս կաթողիկոսը՝ Հռիփսիմյանց մի Անձինքի մեջ, որի խորությունն էլ չունին Բազրատունու այս տաղերը: Հռիփսիմյանք իրենց նվիրելով Քրիստոսի սիրուն՝ դառնում են Հայաստանի փրկության պատճառ. բայց և մեր բանաստեղծն անկեղծ սրտով ուրախանում է յուր նորընծաների ձեռնադրությունների համար, ուրախանում է նրա կարծիքով և «հարսն անարատ Հայաստան», որովհետև

Արդէն սարսին սանդարամետք ի խաւար,
Եխած զմատն արիւն աւամբ Բելիար,
Զի յաջորդէ Յեսու զՄովսէս յամս յամայր
Քակել զամուրս, թափել ժանիսն ընդ աւար:

Աթոռակալին նվիրված քերթվածների մեջ մեր քերթողը մեծ թեթևությամբ չափազանցության մեջ է ընկնում, ուժգին տողերով գովելով նրան իբրև աստուծու ընտրածի, և զուտ մխիթարյան տեղական դեպքը խոշորացնելով իբրև մի համազգային բան.

Զարթիր, վարթիր, տուն Սիսակայ, զարթո՛ւ և պար նուագածու.
Հայրենի մեր աշխարհին սուրբ թագաւոր օծաւ իշխան,

Առէք տաւիղ կրնդընդոց փող և բամբիւրն Գողթան,
Գողթան շրոհնդն յարուսցէ զբլուրս և զանտաւ
Յաղթող երգոց ձայնիւ գոչել մըրցական
Ըզխոնարհ միտս իմաստնոյն՝ ըզսիրտն ի տէր սիրոյն ի վառ:

Այդ նոր առաջնորդը, «Թագաւորը», որ հավելլալ կոչում ունի «Դի-
տապետ Սիւնեաց», է մի արեգակ, որին երգում է տիեզերքը, որովհետեւ
նա ձմեռվա կապանքը քանդում է և այլն:

Ո՞վ է սա նոր արքայ եկեալ ի Սիւնիս,
Անձաւք լեռանցըն Սիսակայ հարցանեն:
Ընտրեալն է դա եթերին նորապրտակ տէր երկրիս,
Գայ ի պարտէզ քո սիրելի շունչ հարաւոյ ի հիւսիս.
Հոյլ վարդից և շուշանաց և համասպրամ ցիր նըկարէն
Փըթթեանդ ոտիւք տէրունեան գարշապարաց լուսեղէն:

Ահա թե ինչպես բարձրացնել գիտե Բագրատունու Մուսան յուր մե-
ծավորին: Եվ ինչի՞ համար, որովհետեւ

Յաւուրց Մուշեայ պակասեցին հարք որդւոց,
Պակասեցին ի տուն Հայկայ պետք հարանց,
Մինչև յարեաւ Մըխիթար, մինչև յարեաւ դէտն Ադոնց,
Որ այդ յերկնից պատշգամէն յառեալ ի մեր յոյժ լալօնս,
Զի՞ յամէ մեզ, ասէին, աթոռակալ ժառանգ մանկանց:

Եվ այժմ այդ ուշացած աթոռակալն ընտրվում և օծվում է:

Միխիթարյանց այս սովորութիւնը, որ կարծեմ Կ. Պոլսից է ծագել,
անցնում է ետ Կ. Պոլսի վրայով Հայոց եկեղեցու մեջ և երկար ժամանակ,
կարելի է ասել մինչև մի տասն ու հինգ տարի առաջ, էջմիածնում ևս
պարտք էին համարում գրաբար ճոճոան ոտանավոր ուղերձներով շնորհա-
վորել կաթողիկոսի գալուստը, օծումը, նոր տարին և այլն: Դրանք քնա-
րերգութիւն չեն հարկավ, այլ միայն մտածված հանգելու ու ոտքեր, որոնց
մեջ սակավաթիվ տողեր միայն ունին զգացմունքի շեշտ: Դրանց կատա-
րելատիպը կարելի է համարել ահա՛ Բագրատունու այս քերթվածները,
որոնց մեջ փայլուն արտաքին, զարդարուն լեզու, փարթամ ասացված-
ներ՝ որքան ասես՝ կա, բայց իզուր կլինի որոնել զգացմունքի ուժեղու-
թիւն, եթե չասեմ զգացմունք. իսկ իմաստ ու գաղափարի նկատմամբ
դատարկութիւն է իշխում:

Նույնպիսի շնչութիւն են ներկայացնում գաղափարներով և «բարո-
յական» տաղերը: Աշխարհումս խաղաղ կյանք ասածը չկա, այլ միայն
ցավ ու աղետ, թախիծ ու տագնապ.

Գանձեալ կան քեզ աղէտք ցաւոց դարան,
Սրտի մտաց երերական

Բքայորդոր ձմեռն ալեաց խուժան
Փոթորկայոյդ ծով դառնութեան:

Աշխարհս մի ծով է և մարդս նրա վրա մի նավ, որ ալիքների ձեռին խաղալիք է դարձած, դիվաշունչ հողմը առնում տանում է դեպի նավաբեկութուն,—մի հին գաղափար և նույնիսկ նմանութուն, որ սակայն Բագրատունին մանրամասնության մեջ նորոգում է: Նույնպիսի մի նորոգած ձևով երգում է նա վերջին դատաստանը, որ մեր հին բանաստեղծների սիրած առարկան է եղել և որի ժամանակ երևում է, որ վերջին հաջողութունը ոչ թե անօրենն ունի, այլ արդարը:

Բագրատունու «կենցաղական» կոշած տաղերը, որոնք թվով ամենից շատն են և լի գովեստի արժանացած, նյութով շատ ավելի բարձր չեն: Դրանք մասամբ ուղղված են յուր ընկերներին. մեկի մեջ յուր սերն է հայտնում, մյուսի մեջ յուր շնորհակալութունը ստացած պարգևի համար. կամ թե լացով ճանապարհ դնում յուր ընկերին. մի շորորդի մեջ գանգատվում, որ յուր սրտի հատոր ընկերն իրեն նամակ չի գրում: Կան և կաղանդի շնորհավորություններ իրենց հոգևոր տիրոջը կամ «Առ կարգակիցն ճանապարհորդ ի Հնդկս օգտախնդիր ազգիս», իսկ թե ինչ է այդ օգուտը՝ չի իմացվում. այդ կարգակիցն արիությամբ ծովեր է անցնում, սրտում ունենալով ազգի սերը:

Հայկ կառուցող հայրենեաց

Զքեզ որդի դառնեաց.

Պարթևն արթուն և ցանկալին քո Սահակ,

Մխիթարայ զորավարք՝ քեզ հարկանեն փողոց հըռչակ.

Տես արդէն, տես ի տըխուր դէմս հայրենեաց

Քաղցր շողեալ ըզժըպիտ որդեգորով քո գրգուռնաց:

Կան և ուղերձներ նվիրված Աղեքսանդր Ռափայել Ղարամյանին նրա գալուստը կամ ծնունդը շնորհավորելու համար, որովհետև նա դպրոց է բացել: Մի քերթված Ռուսաց Աղեքսանդր Բ. Կայսեր այցելության առթիվ, ուրիշները լևոն ԺԲ պապի Ուրբանյան դպրոցի սաների հետ ճաշկերույթի առթիվ, և այլն: Եվ վերջապես բռնահանգ խաղեր Զախջախյանի հետ, և ահագին թվով ոտանավորներ նվիրված Տյուզյան ընտանիքի որևէ դուստրնեկան դեպքի, ինչպես՝ ծնվում է մի երեխա, պետք է ոտանավոր գրել. մեռնում է մեկը՝ դարձյալ ոտանավոր է հարկավոր. հիվանդությունից առողջանում է մի ուրիշը՝ ինչպե՞ս կարելի է ոտանավորով խնդակցություն չհայտնել. հապա երբ հարսանիք է լինում, իհարկե պետք է հարսին գովել... Բագրատունին այդ բազմաթիվ տաղերի մեջ դառնում է Տյուզյանների տանու քերթողը, որ յուր՝ նրանցից վայելած բարիքների համար գրաբար հանգերով ու ոտքերով վարձահատույց է լինում: Դրանք գրչի վարժություններ են միայն երբեմն ձիգ ու երկար տողերով, և սահմանված են միայն մասնավոր մարդկանց սրտերը շոյելու համար:

Նրա կենցաղական տաղերի մեջ շատ գովում են «Դաշտիկն յաւար, եզերք մշակի», որ մի ութվանկանի զուգահանգ ոտանավոր է մեծավերջ և չափի պատճառով հենց աշխույժ եռանդով է ընթանում: Բովանդակությունը մի շատ հասարակ բան է: Երիտասարդ որդին ծերունի հոր հետ, բախտից հալածված, գալիս բնակվում են բնությամբ հարուստ մի ամայի դաշտում. մշակում են. հինգերորդ տարվա վերջը մշակությունը տալիս է յուր արդյունավետ պտուղը: Այդ ժամանակ հայրը մեռնում է, և որդին մեն մենակ է մնում ու ասում է.

Այն ինչ արդարն յինէն գնաց,
Վեհն յեթերէ զմեղս իմ յիշեաց.
Յիրմէ գընդէն ետ ասպատակ
Առնուլ վրէժ արագ արագ:

Իսկ թե ի՞նչ է արել որդին, ի՞նչ մեղք է գործել նա, որի համար աստված վրեժ է առնում, հայտնի չէ այդ: Անշուշտ մի մեղք գործել է, որ ասպատակավորները երեք կողմից վրա են տալիս, ավերում են արտ ու այգին, տիրում երկրին և իրեն մշակին էլ «հաննալ գանիւ ու ի քարշ ընդ երիզուտ վարեն զիս գարշ»: Եվ նա այնուհետև մի մխիթարություն ունի,— հիշելով յուր անցյալ աշխատանքը՝ ողբալ:

Նախաբանն այնպես է, որ մարդ ապաստում է մի դառնագին զորեղ ողբի, մի զգացմունքների բուռն զեղման.

Մեկտմենէ, հար ինձ քընար
Երգել ձայնիւ ողբերգաբար...
Լացցեն նուաղ լերանց փապարք,
Մըռընչեսցեն ձորք և անտառք.
Երեսք մարգաց հարցեն դալուկ,
Արտօսը հեղցեն սողեալ առուք.
Յաւերժահարսանց պար գեղեցիկ
Ձեռն ի ծնօտի նըստցին լըռիկ.
Զի մեր դաշտիկն յաւար եղև,
Յոյս վաստակոցս ել ի դերև:

Բայց այդ նյութն ավելի վիպական-նկարագրական է քան քնարական: Բնության նկարագիրները շատ ընդհանուր են և ամեն տեղի. մշակության և ավերմունքի նկարագիրը նույնիսկ համաչափ չէ տարված, և վերջը բանաստեղծի թափը թողնում է և սառն է հնչում այն մասը, երբ հեծեծագին ողբը պիտի լիներ: Գուցե կարելի է այլաբանություն համարել այս քերթվածը և Հայաստանի պատկերը տեսնել մեջը, բայց այդ կլինի ձեռք-ձեռքված բացատրություն:

Նյութով շատ ավելի ստոր բան է և մյուս գովված քերթվածը «Ի մահ սոխակին եղերք հովուի», որի գեղեցիկ մասը հենց սկիզբն է.

Աչք գեղեցիկ ցողագին
 Լացէք զմահ սոխակին:
 Վա՛յ և եղո՛ւկ ինձ հիբիս,
 Սուգ և ի յիմ սիրելիս.
 Զամենեսին մի խաւար
 Դընէ յարտօսը անդադար:
 Մի՛ զիս, մի՛ զիս ըսփոփէք,
 Մի՛ դիւր սըրտիդ տայք երբէք.
 Զի սէր սոխակն իմ լըռեաց
 Սան իմ սիրուն երգասաց,
 Զի սէր հաւիկն իմ մեռաւ
 Սան իմ սիրուն անպարսաւ:
 Նըզով ի սև օրն և ժամ
 Յոբ զիւր տարմին լիք երամ,
 Օրն և տեղին սև նըզով՝
 Ուր տեսի զնա մոտ երգով:

Եվ այս բոլորն ինչո՞ւ համար: Մի արճեշցի հովիվ մի անգամ սրինգ
 է փչում: Լսում է մի սոխակ նրա նվագը, մոտենում է և ինքն էլ երգում է:
 Հովիվի խնդրի վրա այդ սոխակը նախ նստում է նրա ուսին, և ապա

Անդուստ ածեալ ըզթևերն
 Ի ծայր սըրնդիս գայր նըստէր:
 Ելեալ և իմ մեղմաքայլ,
 Երգ փոխելով այլ և այլ
 Եկի՝ և ի տուն իմ մըտի:

Հովիվի կինը սրնգի ծայրից ընդունում է սոխակին, փայփայելով
 դնում է վանդակում, ուր երգելով նա զվարճացնում է հովիվին և յուր
 ընտանիքին:

Սակայն ի սեաւ մանգաղէ
 Ժպիրհ մահուն ո՞վ ապրէ:

Մի ամառ այդ սոխակը սատկում է և կարծես աշխարհը կործանվում
 է. կարծես այդ սոխակից էր կախված ոչ միայն հովիվի, այլև աշխարհի
 բախտը: Եվ ողբում է ու ողբում հովիվը ու չի մխիթարվում:

Ո՛հ, մի՛ ստիպէք երկարել,
 Սիրտ ոչ բերէ զբանիս թել...
 Ոչ բըժըշկի սրրտիս խոց...

Եվ այսպես մոտ երկու հարյուր տողանի մի ահագին քերթված, որի
 մեջ այլաբանություն էլ կարելի չէ լինում տեսնել, ուստի և ծաղրական մի

բան է դառնում յուր մեծավայելուչ լրջությամբը: Ծաղրելի է դառնում մանավանդ և նրանով, որ արձեշցի հովիվի բերանից լսում ենք՝ Ամինդաս, Անակրեոն, Տիբուլ, Որփեոս, Ոսիան, Բարգ, Պոմֆթևս, Առյուծ լիբյան, Հիմալայք և այլն, և այլն: Եթե կլասիկական կյանքից առած ոտանավորների մեջ, ինչպես «Ի մահն Կեսարու», կարդում ենք ժողովուրդ արիսյան, դիք և կամ դից անուններ, այդ հասկանալի է, որովհետև նյութն է պահանջում այդ: Բայց երբ մի արձեշցի հովիվ է այսպիսի անուններ արտասանում և կամ նույն ինքը Բագրատունին, մխիթարյան մի վարդապետ, այդ արդեն տաղադար է:

Եվ Բագրատունու ամենամեծ ծառայությունը մեր գրականության համար այն է, որ նա այդ «կեղծիքը» կեղծ դասական ուղղությունը մտցրել է մեր բանաստեղծության մեջ: Կրթված լինելով կլասիկական գրականության վրա, նա կարծում է, թե աստվածները կամ դից առասպելները, որ հիշում են հին բանաստեղծները, մի բանաստեղծական պաճուճանք են միայն և այդ պաճուճանքը կարելի է և հայ կյանքի քերթվածների մեջ գործածել: Նրա համար գրեթե չկա աստված, այլ աստվածք, դիք, անմահ: Եվ այդ անմահները մի քանի քերթվածների մեջ վիտում են՝ Մուսա, Մելլոմենե, Պոլիմնիա, Մենմոսինե, Պիգաս, Արամազդ, Ապոլոն, Պիմալայք, Փայտոնք, Փեբոս, Արես, Պոսիդոն և այլն, և այլն. նույնպես Հելիկոն, Պինդոս, Պաոնաս և այլն, և այլն. դրանց հետ բազմաթիվ ականարկություններ հին կլասիկական առասպելների: Ընթերցողն անպայման պետք է ձեռի տակ ունենա մի հատուկ անունների բառարան, ապա թե ոչ՝ բան չի հասկանալ Բագրատունու լավագույն համարված քերթվածներից: Որովհետև, օրինակ, ի՞նչ կհասկանա մարդ առանց բառարանի հետևյալ երկտողից՝

Մեզ տիտոնեան հարսն սիրած

Պարզէ զգլխով վրան ներկած:

Բառարանը միայն մեզ տեղեկացնում է, որ Տիթոն եղել է Տրոյացի իշխան, Պրիամոս թագավորի եղբայրը, որին իր գեղեցկության պատճառով սիրում է Արշալույսը, Ավրորան, և անմահացնում նրան: «Տիտոնեան սիրած հարսն» ուրեմն արշալույսն է, և փոխանակ պարզաբար ասելու, թե «մեզ արշալույսն զգլխով պարզէ վրան ներկած», Բագրատունին վերի տողերն է կազմում: Զախջախյանն յուր լավագույն քերթվածի մեջ, «Մուսայն առ Արամեան քերթողն», գրում է հետևյալը.

Բառք անապակք՝ որպէս ուսոյց հաւ ձեր թորգոմ.

Բայց ոչ մռայլք՝ մինչ լուցանել լապտեր և մոմ.

Կամ ի Տարօն չուել պանդուխտ կամ ի Դըլին,

Մեռեալահարց՝ զի՞նչ այն բառից ձեզ միտք թըլին:

Բագրատունու քերթվածները հասկանալու համար ահա՛ հենց այդ միջոցներին պիտի դիմել: Այդ պատճառով թեպետև քանի քանի անգամ

կարդացի նրա գալած «Առ գանգատ Պառնասեաց և դատաստան Ապո-
ղոնի» տաղը, որի մեջ քառասուն-հիսունից ավելի դիցաբանական անուն-
ներ միայն կան,—բայց շատ քիչ բան հասկացա: «Լապտեր և մոմ» էլ
վառեցի, բայց դարձյալ գոհ չեղա, թե իրոք կատարելապես ըմբռնել և մ
այդ քերթվածի միտքը: Այո՛, իմացա, որ Առանը, այսինքն բանաստեղծ
Քազրատունին, իրեն երևակայում է հովիվ Բյուրակնյան լեռներում, յուր
տաղավարում ճաշում է զմայլելով բնության դեղեցկությունը: Այդ ժամա-
նակ հանկարծ վերեկից տեսնում է իջնում են

Կառոս կրկին երկածի քառահոլով անուագործ,
Ութոտանի երիվարք ի գիլ գոլով քաջափորձ:

Այսինքն երկու ոտանավորով գրած նամակներ է ստանում, որ և
առիթ են լինում այս քերթվածը գրելու,—ասած է ծանոթության մեջ, թե
չէ ընթերցողն ինքը չէր հասկանալ: Եվ այս դժվարանում եմ ասել որոշ
բան, բայց եթե այն, որ հեղինակը մեծ տենչանք ունի մեծ բանաստեղծ
դառնալու սրաթև Պիղասի վրա նստած՝ Պինդոս բարձրանալու և մեծ բա-
նաստեղծների հետ անմահության մահով մեռնելու: Բայց «չիք սէր Կամե-
նայց, ո՛հ, յանտերունչ իմ գրոհիս. սակաւ բնատուր վեհ ոգի՝ աստուածա-
ստեղծ մեծութիւն», ասում է քերթողը: «Պարք Մուսայից հայկազանց
փախեան ի գոգ Ադրիոյ», այսինքն Վենետիկի Միսիթարյան վանքը. բայց
այդտեղ էլ նրանք բանաստեղծության համար պահանջված հարմարու-
թյունը, հանգիստն ու պարապը չունին: Իսկ Հայաստանը հո՛ բնավ հար-
մարություն չունի բանաստեղծներ ծնեցնելու համար. բայց մի ժամանակ
այդպես չէ եղել, մեր բուն երկրում էլ մի ժամանակ մուսաները զվար-
ճացել են:

Ինչքան այս քերթվածի մեջը մութ և դանդաղ է, այնքան վերջին
մասը կենդանի է և գեղեցիկ, որովհետև խոսում է իրական կյանքը, սիր-
տը: Բանաստեղծը մտքով սլանում է Հայաստան, բայց ինքն օտար աշ-
խարհում է, որ նման չէ յուր երևակայած եղեմական աշխարհին:

Եւ դառն ողբոց յիշատակ, ով ցանկալի հայրենիք,
Անդ էր երբեմն հեշտասուն քո Մուսայից ճեմելիք....
Բիւրակն ի ծիր ծաղկագլուարճ բիւր խոխոջիւք բարեհամ
Խայտայ ի բոյլըս հոտից, հազար երէ խուռներամ.
Փըչէ հովուիկ նուրբ սըրինգ, հօտք ըզկընի իւր դըրդին,
Նստի գողտրիկ օրիորդ, կըթէ զըստինըս նոցին:
Հոյլ վըտակին կարկաջոտ, անդ Երասխայ քարավէժ
Եւ ծիածան ի ցընցուղսն՝ հերքել սաստիցն ըզվըրէժ....
Երկինք ջերին կապուտակ՝ ամպք ոսկեփայլ շուրջ ի խիտ,
Շաղն ի ցօղել շայեկան ի ծոց երկրին մարգարիտ...
Անդ է հոգեով իմ Մուսայն, սակայն մարմնով աստ պանդուխտ
Ի խորշ նըստի Ադրիոյ հեղտիւր ծովուց ի քերցն ուխտ:....

Քերթվածի այս գեղեցիկ վերջը, որ ես ամբողջը չբերեցի, որից կարծես ազդվում է Գամառ Քաթիպան յուր «Իմ սոխակին» երգը երգելիս,— գոնե նմանություն կա,— է և միակ հայրենասիրական արտահայտությունը Բագրատունու քերթվածների մեջ։ Այո՛, ուրիշ դեպքերում էլ հիշում է նա Հայաստանի անուններ, բայց հայրենիքը հեռվից մշուշով պատած է երեւում նրան. հայրենիքը և հայրենի հիշատակությունները երգի նյութ չեն դառնում, այլ միայն իբրեւ մի արտաքին ձև օգնում են նրան, ճիշտ ինչպես և հունական աստվածների, աշխարհագրական տեղերի անուններն և նրանց առասպելներն ու զրույցները։

Մի կողմ թողնելով մի քանի պատմական անձերի վրա տաղերը, ինչպիսի և «սթափական» բռնահանգերն «ի հերիսայն», «անէծք և ճանճս», որոնց մասին խոսել չարժե,— տեսնում ենք, որ Բագրատունու բանաստեղծությունների նյութը ամենամեծ մասամբ հասարակ բաներ են. նա աղքատ է եղել մտքերով և նրա մտքերն ու տրամադրությունն ընդհանրապես պրոզայիկ են։

Ինչի՞ մեջ է ուրեմն քերթող Բագրատունու արժանիքը։ Երկու բանի մեջ, նախ՝ նա բնություն սիրող է, գիտե զգալ և նկարագրել բնությունը. և ապա՝ նա հասարակ ու պրոզայիկ նյութերն ևս հարուստ ու ճոխ լեզվով արտահայտել գիտե։ Կարելի է ասել Բագրատունին առաջիններից է, իհարկե ժամանակով, մեր նոր գրականության մեջ, որ կարողանում է իսկական բնություն տալ, լինի այդ ընդարձակ նկարագիրներով, թե կարճ պատկերների ու նմանությունների մեջ.

Երփնիւ ծաղկանց դաշտ և հովիտ
Վէտ վէտ խաղայ ծիծաղախիտ.
Նըկարակերպ բուսոց կանաչ
Հիւսկէն օթոց սըփոփ ընդ առաջ.
Բացեալ մարմանդք զիւրեանց զծոց.
Գըգունն զայգիս սիրեալ տնկոց.
Աղբերականց պարզեալ խոխոջ
Գոչէ 'նդ ծործոր լերանց խոռոջ.
Հեզիկ ի մարգ սողոսկ ընդ դար
Հազիւ կըքեն ըզգեղ դալար:
Բացւատ լերանց գեղեցկադիր
Ոսկեգօտիք փայլեն ի ծիր.
Հաւերթ մայրեաց խրոխտ յեթեր
Ընդ սոսաւին շարժին ըստուեր.
Պարզ և յըստակ օդ քաղցրասիգ
Բուրեն վարդից հոտ անուշիկ:
Մեզ Տիտոնեան հարսըն սիրած
Պարզէ զգըլխով վըրան ներկած
Ոսկետըտուն վարդապըսակ

Ընդ աշալուշն և ընդ երեակ.
Շուրջանակի յաշաց եզերք
Հոյլ հոյլ ոսկի սփռին իւր հերք:

Քերեմ մի օրինակ էլ նմանություններից.

Որպէս ալիք անդնդոց
Ի ծուփ երկմիտ տատանին
Ի խիստ հողմոց գուպարած,
Մինչ ուժգնագոյնն անկասկած
Ոստեալ վարէ ի Հանդրին.
Նւ կամ զօրէն Եփրատէս
Գարնանազայր թափ առեալ
Վանեալ գըլէ ամեհի
Թումբ և կամուրջ և մայրի՝
Ըզբնաւս ի մի տառ ձուլեալ...

Երբեմն նմանությունները հոմերական ձևով այնպես ընդարձակվում են, որ ինքնուրույն բնավորություն են ստանում և մարդ գրավվելով նկարագրած տեսարանից՝ մոռանում է նույնիսկ երգի բուն նյութը: Այս աղ-դեցություն է անշուշտ յուր ընթերցանության. ինչպես պատմում են, Իլիականը նա բերան ասելիս է եղել: Բայց ընդհանուր առմամբ Բագրատունու տաղերի մեջ ավելի ճարտասանություն կա, քան բանաստեղծություն. ավելի սովորովի է, արվեստ ունի, քան ինքնաբերական ստեղծագործություն և զգացում. ուստի նրա նկարեն ու պերճ ոճը յուր բոլոր սեթևեթանքով հանդերձ միակերպ է, ձանձրալի է յուր դիմումներով, պարավոր նվագներով և այլն: Նա ոչ միայն իշխան է լեզվի, այլև ոտանավորի. միանման հաջողությամբ նրա գրչի տակից դուրս են գալիս և՛ կարճ, սրընթաց տողեր, և՛ դանդաղ, ծանր ու մեծավայելուչ ասացվածքներ երկար տողերով: Հեշտալուր հնչյուններն ու վանկերը, երաժշտական շեշտերն ու հանգերը երբեմն հալիշտակում են ընթերցողին: Բայց ավա՞ղ, այդ ամենն ապարդյուն են անցնում, որովհետև տաղերն արտաքին գեղեցկության [համեմատ] չունին ներքին հարստություն, և մարդ հոգնում, նույնիսկ ուժասպառ է լինում, երբ կարդում է մի շնչին միտք անվերջ երկարության վարդապարծ, մանավանդ երբ հաճախ այդ շնչին միտքն ևս բառերի և խոսքերի հեղեղի մեջ կորչում է: Մարդ զգում է շարունակ, որ մի սնամեջ քերթողության հետ գործ ունի. իսկ այդ բավական է ամենայն բանաստեղծության մեռցնելու համար:

Եվ այս ամենն առաջանում է նրանից, որ Բագրատունին քնարական բանաստեղծ չէ, քնարական ոչինչ չունի, բայց և այնպես նա յուր գեղեցիկ հասակը կորցնում է քնարերգություն անելով: Նա «դիւցազանց մարգարէ» է, ինչպես ինքն իրեն անվանում է մի տեղ, ծնված և վիպական բանաստեղծ և առանձնապես դյուցազներգու լինելու: Եվ 1830 թվից հետո նա

այդ զգուժ է և ինքն իրեն նվիրում է միայն յուր «Հայկ դիւցազնին», դադարելով այլևս քնաբական քերթվածներ հորինելուց, և եթե դարձյալ գրում է բավականաչափ մեծ ու փոքր քերթվածներ, դրանք, այսպես ասած, ի պաշտոնն շինված բաներ են, գրեթե բոլորը նվիրված Տյուզյան ընտանիքին:

Բագրատունու բանաստեղծութեան զարգացումը իհարկե «Հայկ դիւցազնի» մեջ է. բայց ես այդ քերթվածն յուր ժամանակին առանձին կառնեմ, որովհետեւ դա ծնունդ է մեր 19-րդ դարու բանաստեղծութեան ոչ թէ առաջին, այլ երկրորդ երեսնամյակի:

Ինձիճյանի ու Գապասախալյանի ժամանակակից է Գրիգոր Փեշտիմալճյան (+1837), որի բանաստեղծությունը զուտ կրոնական է: Կենսագրությունն ինձ հայտնի չէ: Եղել է «մեծիմաստ պատուելի վարժապետ» Կ. Պոլսում, — և այսքանն էլ բավական է: Իբրեւ վարժապետ հորինած ունի դասագրքեր՝ Քերականություն (Կ. Պոլիս, 1829), Տրամաբանություն (Երուսաղեմ, 1854), Լուսաշավիղ, «որ է բացատրություն Նիկիական հանգանակին» (Կ. Պ., 1848) և նույնիսկ Բառգիրք Հայկազեան լեզուի. ունի և մի բանաստեղծական երկ «Դիմառնություն» (Կ. Պ., 1845): Մահից հետո կատարված այս տպագրությունները ցույց են տալիս, որ նա հարգանք ու հեղինակություն է վայելել յուր աշակերտների մեջ. և իսկապես մեծ անուն է ունեցել Փեշտիմալճյանը: Գերմանացի բողոքական քարոզիչները մինչև այժմ մեծ գովեստով են խոսում նրա մասին՝ անվանելով նրան հայ Երազմոս², որ իբր իսկապես բողոքականության է դարձած եղել, ծածուկ մասնակցել է նրանց ժողովներին և իբր մինչև մահը հավատարիմ բարեկամ է եղել ավետարանական եկեղեցուն, թեպետև երբեք արիություն չի ունեցել հրապարակով ինքն իրեն բողոքական խոստովանելու: — Այդ պատմությունը ցույց է տալիս միայն, որ Փեշտիմալճյան պատվելին քարացած մարդ չի եղել. հետաքրքրվել է Հայոց եկեղեցուց դուրս եղած բաներով, եկեղեցական վերանորոգության խնդրով և շատ հեռու է եղել յուր ժամանակակիցների հալածասիրական ոգուց: Լինելով ջերմ կրոնասեր, նա ծարավի է եղել կենդանի ոգու և գուցե կարծել է, թե այդ կգտնի բողոքականների ժողովներում: Բայց որ նա բողոքականության հարած լինի, այդ հավանական չէ: Այդ ժամանակ ով որ հայոց եկեղեցուց կաթոլիկների կամ բողոքականների հետ հարաբերություն էր ունենում, թեկուզ արտաքին, համարվում էր կաթոլիկ կամ բողոքական և հալածանքի ենթարկվում. նույն սխալ հայացքն, ինչպես երևում է, ունեցել են և ժամանակի բողոքական քարոզիչները՝ բողոքական համարելով նրանց, որոնք իրենց մոտ գնացել եկել են: Հայտնի է Մատթեոս պատրիարքի նյարդային աններող վերաբերմունքը դեպի կաթոլիկներն ու մասնավորապես դեպի բողոքականները. իսկ արդ նա Փեշտիմալճյանի հարգողներից մեկն է.

² «Mission und Evangelisation im Orient», 1908. եր. 76: Տեղեկության համար շնորհակալ եմ իմ աշակերտ Գալ. Իսքենդերյանից:

եղել և նրա «սրտի իղձը» կատարելու համար՝ նրա մահից ութ տարի հետո, 1845 թվին Կ. Պոլսում տպագրել տալիս նրա «ցանկալի մատենանը», որ է «Դիմառնութիւն ի շարշարանս Քրիստոսի Փրկչին մերոյ», և այս՝ «յօգուտ ազգիս»:

Այս գրքի մեջ, բացի Փեշտիմալճյանի վերոհիշյալ գլխավոր աշխատանքից, զետեղված են իբրև մի շորորոդ մաս նաև նրա տասնուվեց «մաղթանքներն առ Աստուած և առ սուրբս նորա»: Դրանք աղոթախառն տաղեր են, որ հեղինակն «աղերս» է անվանում, և որոնց մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ նրան գրավում են ամենից ավելի հայ եկեղեցին և հայ ազգային սրբերը, ինչպես՝ Ս. էջմիածին, Լուսավորիչ, Աբգար թագավոր Հայոց, Տրդատ թագավոր, Ս. Թարգմանիչը, Ներսես Շնորհալի, Վարդան Մամիկոնյան:

Փեշտիմալճյանն յուր բանաստեղծության վրա նայում է նախ՝ իբրև վարժապետ. նա ոտանավորներ է գրում «ի հրահանգութիւն մանկանց» յուր դպրոցի, որպեսզի նրանք իրենց վարժապետի օրինակներով վարժվին «ի յօրինուածս նմանատիպ գրուածոց»:

... Որք չեն վարժ ի յուսման
Քերթողական բանից չափման,
Կըրթին ի սա՛ գէթ անագան,
Իբր ի նըկար ինչ ուրուական:

Ապա՝ նրա հայացքով բանաստեղծությունը մի բարեպաշտական գործ է, որ մանուկներին տալիս է կրոնական հոգևոր կրթություն, և կարծում է, ճիշտ ինչպես Նարեկացին, թե յուր աշխատանքը հոգևոր բժշկություն և առողջություն պիտի բերե ընթերցողներին:

Այս հայացքը բնականորեն թելադրել է նրան նախ՝ «աղերսներ» գրել և ապա՝ յուր «աղերսների» մեջ բանեցնել բազմազան տաղաչափական ձևեր, որոնց մեջ, եր. 245, աչքի է ընկնում «Աղերս առ ս. Խաչն աստուածընկալ», որ գրված է Բագրատունուց առաջ Բագրատունու «հայկական» կոչված չափով: Մի անգամ որ այդ աղերսները այդպիսի ծագում ունին, այլևս դրանից կարելի չէ պահանջել բանաստեղծություն. դրանք մեծ մասամբ միակերպ հորինված բաներ են, դիմումներ սովորական նմանություններով. օրինակ՝ Շնորհալու աղերսն այսպես է սկսվում.

Աղբիւր ես բարի, կենաց վտակի
Որպէս եղջերու փափագի,
Հոգիս ծարաւի:
Ծրագ լուսարփի, Արամեանս ազգի
Յոլացո՛ւ ըզլոյս քո պայծառ,
Աչացս իմ սրտի:

Այսպես և Շնորհալուն կոչում է՝ ոստ գավազանի, ծաղիկ նազելի, ուռ ողկուղալի, երկիր բերրի, պարարտ ձիթենի, լեռն կնդրկի, մառան բա-

րելի և այլն, և այդ նմանություններին համապատասխան մեկ մեկ խնդրվածքներ անում նրանից:

Նման ձևով գովում է և էջմիածինը, — «Աղերս առ շնորհածին ծնողն մեր Սուրբ էջմիածին»:

Հուսակերտ խորան փառաց՝
Երկնաւորին,
Կառուցեալ յԱրարատեան
Մեծի դաշտին:
Սեպհական պարծանք ազգիս
Պըսակ անգին.
Դու լե՛ր միշտ պատսպարան
Իմոյ անձին. և այլն:

Փեշտիմալճյանի երկերը ժամանակի կրոնական պահանջին բավարարություն տալու են սահմանված: Խրիմյան Հայրիկը պատմում էր, թե ժամանակակից պատրիարքներից մեկը (անունը մոռացել եմ) մի անգամ ասել է Գրիգոր պատվելիին, թե ամեն սրբերի գովեցիր ու աղոթեցիր, մեր ս. Թադեոս Առաքյալին ինչո՞ւ մոռացել ես: Պատվելին պատասխանում է. թե Թադեոս Առաքյալը շատ հեռու է ընկած, ուստի միտը չի եկել նա: Բայց մի քանի օրից հետո նա բերում է և Հայաստանյայց առաքյալի աղերսը, որի սկիզբն է՝ «Առաւօտ լուսաբեր Հայաստան երկրի, Թադեոս առաքեալ, ընդէ՛ր կաս հեռի»: Աղերսը հավանություն է գտնում, եղանակ հարմարեցվում նրան և երգվում: Եվ Գրիգոր պատվելիի բազմաթիվ աղերսներից այդ մեկը, որ չի առնված նրա «Դիմառնության» մեջ, յուր եղանակի պատճառով ապրում է մինչև այժմ իբրև երգ: Խրիմյան Հայրիկի սիրած տաղերից մեկը դա էր:

Փեշտիմալճյանին և նրա հոսանքով ընթացողներին անշուշտ եկեղեցուց և սրբերից շատ ավելի մեծ ոգևորության նյութ պիտի տար և ավետարանական պատմությունը, որին նվիրված է մեր այս քերթողի «Դիմառնութիւնը», գրված 1820 թվականի մոտերը: Այս երկը, որի մեջ մի քանի հատվածներ դարձյալ ջերմ աղոթքի կերպարանք ունին, համեմատաբար ավելի բարձր է քան աղերսները. բայց և այնպես սա ևս բանաստեղծական հղացման արդյունք չէ: Եթե Խնճիճյանը ոտանավորով աշխարհագրություն է անում, Փեշտիմալճյանը մի բանաստեղծական կրոնագիտության գիրք է գրում Քրիստոսի տնօրենության վրա, որի մեջ ոտանավորով պատմված և մեկնված են Փրկչի շարչարանքը, խաչելությունը և այլն, հետը միացրած և Հին Կտակարանից ակնարկներ և նույնիսկ ավանդություններ: Լինելով մեր վերածնության շրջանի միմիայն ներքին հոգևոր ուղղության արտահայտիչ, առանց եվրոպական ազդեցության, նա մտածում է այնպես, ինչպես միջնադարում մտածում էր, օրինակ՝ Ներսես Շնորհալին: Այդ հասկացողությամբ պահանջվում է, որ պրոպաիկ

նյութն ևս բանաստեղծորեն գրվի, որպեսզի տպավորություն թողնի և երեխաները հեշտ սովորեն.

Ոտիւք չափեալ քերթողական,
Առ անձանձիր վերծանութեան.
Եղեալ ի ձև դիմառնական,
Առ շարժութիւն կրից հոգեկան:

Փեշտիմալճյանը նույնիսկ յուր լեզվով և ոտանավորով ևս ազդվում է Շնորհալուց. վերջնիս պես նա շատ պարզ ու վճիտ է գրում. սիրում է ութվանկանի տողեր, և ամբողջ խոշոր հատվածներ միևնույն հանգով է վերջացնում. բայց բոլոր երկը նույն հանգով չի հորինում, ինչպես վարվում են Ինճիճյանը և Հովհան Վանանդեցին յուր առաջին գրվածքների մեջ: Նա ճաշակով համեմատաբար բարձր է յուր ժամանակակիցներից:

Չունենալով ոչ մի գաղափար թատերագության մասին՝ Փեշտիմալճյանը հորինում է մի տեսակ թատերական երկ: Նա ոչ թե մեկնում կամ պատմում է Քրիստոսի տնօրենությունը, այլ դրամատիկական ձևով գործող անձեր է մեջ բերում և միայն նրանց խոսել տալիս, և այս ձևը պահում է սկզբից մինչև վերջը: Դա մի բոլորովին նոր ձև էր մեր գրականության մեջ, որ յուր արտաքին նորությամբ միայն պիտի հաճելի լիներ ժամանակակիցներին: Հենց այս պատճառով և նա յուր երկը կոչում է «Դիմառնութիւն», որովհետև այստեղ մեռած անձերը, և նույնիսկ երկինք, երկիր, աստղ և այլն կենդանանում և խոսում են իբրև կենդանի անձեր: Այս երկը կդառնար միջնադարյան քրիստոնեական թատերագության նման մի բան, եթե միայն հեղինակը ներկայացման մասին մտածած լիներ և քիչ ու շատ հարմարեցրած դրան: Բայց նա այդ ձևն ընտրել է միայն ավելի ևս ազդու անելու համար. ուստի և ոչ թե արարվածների ու տեսարանների է բաժանում նա «Դիմառնութիւնը», այլ մասերի և գլուխների, որով և նրա երկը բռնում է մի տեսակ միջին տեղ դրամատիկական ու վիպական ձևերի մեջ. մինչդեռ նույն ժամանակներում Բագրատունու գրվածքն, ինչպես տեսանք, արտաբուստ դրամատիկական է: Եվ այս հասկանալի է. Փեշտիմալճյանը հին մարդ է, երիտասարդ Բագրատունին համեմատաբար նոր, և սրան ծանոթ էր դրամատիկական ձևն օտար գրականություններից: Դրանց երկերն առաջին ձգտումներն են դրամատիկական տեսակն առաջ բերելու մեր գրականության մեջ, և այս տեսակետից հետաքրքիր:

Այսպես, թելադրված անշուշտ Կտակ-Գրքից, Փեշտիմալճյանն առաջին արարվածի առաջին տեսարանի մեջ (հեղինակի առաջին մասի առաջին գլխի մեջ) երևան է հանում Քրիստոսին խաչի վրա, դեռ չմեռած. Կույսը խաչի առաջ ողբում է ինքն իրեն և յուր որդուն երկինք ու երկիր կանչելով իրեն սփոփելու.

Ո՛ր օր սըգոյ, օր մահաբեր,
Օր խաւարի անլոյս գիշեր,

Եհար ըզսիրտ իմ կարեւէր
Սաստիկ ցաւոց սըրեալ սուսեր:
Աշացըս լոյս եղև ըստուեր,
Շիջաւ յանկարծ սրտիս լապտեր.
Կար զօրութեան իմ կենսաբեր
Բարձաւ յինէն որպէս թէ չէր...
Երկի՛նք, երկի՛ր, լուռ կայք ընդէ՞ր,
Փութացարո՞ւք զիս սփոփել.
Զի բաց ի ձէնջ շունիմ ընկեր
Ոչ ի ստորինս և ոչ ի վեր:

Եվ ահա՛ բեմ են մտնում երկիրնքն ու երկիրն անձնավորյալ և հուսադրելով Կույսին՝ հայտնում են, թե Հիսուս պետք է խաչվի, որպեսզի մարդկային ազգն ազատվի՝ սատանայի ձեռով անկումից.

Զի եղիցի մահուան իւր գին
Ազատութիւն մարդկան ազգին:

Այս խոսքի վրա ներս է մտնում Բանսարկուն և ինքն իրեն արդարացնելով՝ մարդու անկման պատճառը մարդուն իրեն է համարում: Սկսվում է մի վիճաբանություն, որի ժամանակ բեմ են գալիս և մասնակցում վեճին նաև հրեշտակներ, և վերջը Բանսարկուն ստիպված է լինում կասկածելու, թե մի՞ գուցե այս խաչյալը կործանե յուր իշխանությունը և ազատե յուր կապյալ ոգիները դժոխքի բանտից:

Շարունակության մեջ տեսարանն անփոփոխ միևնույն է մնում. Կույսըն անդադար ողբում է, դիմելով այն ամենքին, Աստվածաշնչի այն բոլոր անձերին, որոնք ըստ մեկնաբանների որևէ կերպով գուշակել են Քրիստոսի մարդեղությունը, և զարմանքով հարցնում է, թե ինչո՞ւ նրանց գուշակությունները չեն կատարվում. յուր որդին ահա՛ խաչվում է: Այդ անձերը՝ Գաբրիել հրեշտակ, մոգեր, հովիվներ, Եղիսաբեթ, Զաքարիա, Հովհաննես Մկրտիչ, Սիմեոն ծերունի և ուրիշներ, ինչպես և Հին Կտակարանի նահապետներ, մարգարեներ և այլք, պարտք են համարում հետըզհետե հանդես գալ և մխիթարել Կույսին և հայտնել, թե այդպես էլ պետք է լինի և թե իրենց մարգարեությունից ոչինչ չի վրիպիլ, իսկ քահանայապետներն ու դպիրները և հրեից ամբոխը մյուս կողմից հրճվանքի մեջ են. դեբըր սակայն երկյուղով կասկածում են:—Կրոնուսույցն ուրեմն ոչինչ պակաս չի թողնում, ինչ որ Քրիստոսի կյանքին է վերաբերում. երբեմն մանրամասն, երբեմն համառոտ ակնարկներով անցնում է ամեն բան: Սակայն այսպես լինելով հանդերձ՝ շատ հատվածների մեջ նա յուր երեւակայությամբ կենդանացնում է խոսքն ու նկարագիրը.

Առ քեզ գոչեմ արտասուահոս,
Ե՛կ, մերձաւորդ իմ Ղազարոս.

Տե՛ս, որ զքեզ ձայնիւ յարոյց,
Ի փայտ մահու լըռէ անխօս։...
Դառըն խորշակ հարաւ գըլխոյս.
Եկէզ ըզտունկըս բարեբոյս.
Թառամեցաւ ծաղիկն հոգւոյս.
Եղէ ես ծառ պըտղակորոյս։

Իսկ Ղազարոսը սփոփելով նրան՝ պատմում է յուր դրուժյունը գերեզ-
մանի, որ միևնույն է դժոխքի մեջ.

Եհաս օրհաս կենաց հիքոյս,
Ժամանեցի ի բանդ անլոյս...
Խուժան դիւաց անդընդասոյզ
Պըտուտկէին զինն ի խոյզ.
Ըսպառնային ըզցաւս անբոյժ,
Ըզհուր անշէջ, զանմեռ որդունս։
Ուր խանշէին որպէս ըզխող
Ամբարշտաց ժողովք յայլ կոյս.
Ի ծով հըրոյ ծըծըմբայոյզ
Ի լեզ անկեալ որպէս զեռունս։
Օձք և կարիճք զեղուին թոյնս
Որպէս ըզգետս առատահոս.
Գազանք հըրէշք սուր ի լեզուս
Գիշատէին ըզմեղաւորս։...

Այս ամենը տեսնելով՝ սարսափած մնում է Ղազարոսը. բայց երբ
Քրիստոսը ձայնում է նրան,

Յայնժամ շարժեալ դրանց դժոխոց
Խռովեցան անդունդք խորոց,
Զահի հարեալ գումարք այսոց
Մատեան միմեանց ի հարց ի փորձ.
«Այս ի՞նչ, այս ի՞նչ»,—ասեն այլոց,
«Գոչեաց առիժ ահեղագոչ.
Իբրև ամպրոպ շփոթ ամպոց
Զամենեսին ահիւ սլակոյց»։—
Անդ բանսարկուն ասէ նոցին.
«Զայս մի անգամ լուեալ է իմ
Մինչ յանէից ի գոյ եկին
Երկիր, երկինք, և մեք ի նմին։
Ահա՛ այս ձայն է Արարչին,
Որ դըլըրդեաց զամենեսին.
Արդ կասկածիմ եկեալ ինքնին
Յավար առցէ զիմ տուն զանձին»։

Դեկերը խորհուրդ ևն տալիս Բանսարկուին հավաքել յուր զորքը և պատերազմի պատրաստվել. նա չի համաձայնում՝ քաջ իմանալով Արարչի զորությունը: Այն ժամանակ կատաղում են դեկերը և

Գոռան, խանչեն մոլեգնաձայն,
«Արդ գիտ հնար, ով գոռ իշխան,
Պատճառ չարեաց մեր կորստեան»...
Անդ բանսարկուն գոչէ այսոց.
«Ի դուրս արկէք զՂազարոս.
Դեռ քառօրեայ շէանց միջոց,
էարկ աղմուկ ի տարտարոս»:

Այս խոսքի վրա մի այլանդակ դե վազում է դեպի Ղազարոսը և նրան դուրս ձգում գերեզմանից:

Ասել չի ուզիլ, որ բոլոր անձնավորությունները խրտվիլակներ են միայն և ոչ մարդիկ. նրանք ծառայում են լոկ Աստվածորդու մեծությունը և մարդեղության խորհուրդը բացատրելու համար: Բայց մի վեհ պատկեր է ներկայացնում ինքն Տերը, այսինքն Հիսուս խաչի վրա. նա լուռ տանջվում է ամենայն համբերությամբ. քիչ է խոսում և խոսում է միայն նրա համար, որ ցույց տա, թե որովհետև աշխարհի անկումը Բանսարկուի հպարտությունից ու ըմբոստացումից է ծագել, ուստի և ինքը խաչի վրա ամենամեծ խոնարհությամբ պիտի բարձրացնի անկյալ աշխարհը: Նա մեկ մեկ արտասանում է յուր «եօթն խօսքերը», ինչպես «Հայր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն» և այլն և բացատրում, թե ինչպես արդարության օրենքի տեղ դնում է գթության օրենքը: Մխիթարում է յուր մորը և քնքշությամբ հոգում նրա մասին:

Վշտահար մայրը պահում է շարունակ նույն ողբացող վիճակը. լալիս է յուր և յուր որդու վրա. գովում է որդուն. չի կարողանում հասկանալ, թե ինչու մարդկային ազգը չպիտի փրկվեր առանց յուր որդու անարգ վիճակին և տանջանքներին: Նրա վիշտն ավելի մեծանում է, երբ հիշում է յուր որդու հրաշագործությունները: Նրա դառնագին հեծեծանքը, ողորմագին տեսիլն այն աստիճանի է հասնում, որ նույնիսկ որդուն խաչի վրա մոռանալ է տալիս յուր ցավերը: Եվ այստեղ, այս սգավոր մոր ողբի ու բողոքի մեջ Փեշտիմալճյանը մեկ մեկ իսկական քնարերգու է դառնում:

Տեսարանը սկսում է փոխվել միայն այն ժամանակ, երբ Հիսուս վերջին խոսքն է արտասանում:—Երրորդ մասի սկզբում Քրիստոս արդեն գերեզմանի մեջ է. նա մտնում է դժոխք և կործանում չարի իշխանությունը: Դժոխքում կապված հոգիները մեկ մեկ, Ադամից սկսած Հին Կտակարանի բոլոր հայտնի անձերը միանման կերպով դիմավորում են Փրկչին, որ նրանց ամենքի հետ կարճ կամ երկար խոսքեր փոխանակելուց հետո՝ բանսարկույնից ազատում է նրանց: Արդարներից հետո առաջ են գալիս մեղավորներն իրենց լաց ու կոծով, հուսակտուր ազադակով. սակայն՝ այս շարանին վերջը լռեցնում են դեկերը, գոչելով.

Կարկեցարո՛ւք, չալթեաց գումարք:
Վայրաղօղանջ շո՛ւնք նետահարք:

Այստեղ իսկապես վերջանում է Քրիստոսի չարչարանքի դիմառնու-
թյունը, սակայն կրոնագիտության դասագիրքն ամբողջական անելու հա-
մար՝ ետևից գալիս են և երեք պատկերներ Հարության, Համբարձման և
Հոգվո գալստյան համար, որոնք իրարուց անկախ բնավորություն ունին:

Մեր այժմյան պահանջին իհարկե Փեշտիմալճյանը բավարարություն
չի տալ. բայց պատմության մեջ ամենայն բան յուր տեղում պիտի առնել
և այն ժամանակ հաճախ այժմյան անարժեքը ստանում է արժեք՝ դառ-
նալով մի օղակ դեպի կատարելություն դիմող զարգացման շղթայի մեջ:
Այս տեսակետից դատելով՝ հասկանալի է լինում, թե ինչու ժամանակա-
կիցները գրավվել են այդ «մեծիմաստ» և «պերճիմաստ» պատվելիի տա-
ղաչափությամբ: Բավական է միայն համեմատենք նրա աղերսները Ղա-
զար Զահկեցու աղոթքների և կամ իրեն ժամանակակից Գապասախալ-
յան դպրի և Աստապատցի Աբրահամ վարդապետի աղերսների հետ, որ-
պեսզի համոզվենք, թե Փեշտիմալճյանն ավելի անկեղծ զգացող է և պարզ
ու մաքուր մտածող, իսկ նրա «Դիմառնութեան» հետ բնավ համեմատվել
կարող չէ հարյուր տարի առաջ հրատարակված «Գործք առաքելոցը» Կո-
միտաս քահանայի: Նա մի աստիճան ազնվացնում է մեր վերածնության
շրջանի կրոնական բանաստեղծությունը և մինչև անգամ ազդում հա-
ջորդների վրա, ինչպես Խրիմյան Հայրիկի: Բայց և այնպես Փեշտիմալճ-
յանն յուր ամբողջ էությունը, ինչպես նկատեցի, մի տնասուն քերթող է,
որ հոգվով մեր միջնադարյան բանաստեղծների կարգին է պատկանում և
մի առանձին թարմ երակ չի մտցնում մեր, թեկուզ կրոնական, բանաս-
տեղծության մեջ: Եվ այս հասկանալի է թե ինչու:

* * *

Մեր հնի վերածնությունը և հնի նմանողությունը միայն բավական
չէր կենդանի բանաստեղծություն առաջ բերելու: Եվրոպական միտքը
պետք է ներգործեր. բայց մինչ այդ եվրոպացոց հետ ունեցած հայոց
հարաբերությունը արտաքուստ էր, ուստի և ազդեցությունը աննշան:

Եվրոպական մտքի իսկական ազդեցությունը շատ բնականորեն
սկսվում է գաղթավայրերում և դպրոցով և այս միայն 19-րդ դարու ա-
ռաջին քառորդից: Արդարև Կ. Պոլսում 18-րդ դարու վերջերից արդեն
բացվում են ժողովրդական դպրոցներ, բայց դրանք հին ձևով են կազմը-
ված եղել և ժողովրդի մեջ զրագիտություն տարածելով հանդերձ՝ հային
երկար ժամանակ չեն կարողացել ծանոթացնել եվրոպական քաղաքա-
կրթությանը: Դրանց պատվելիները փակված են մնացել մեր ներքին նեղ
շրջանակի մեջ, և միշտ պատկառանքով են նայել դեպի վենետկեցիք՝
համարելով նրանց կատարելություն և նմանողության աղբյուր, չմտածե-
լով անգամ մրցել նրանց հետ: Ռուսաստանի հայերն ավելի ուշ են կեն-

դանության նշան ցույց տալիս, բայց մի անգամ շարժվելուց հետո՝ գրել-խալվոր հոգսը հենց սկզբից տանում են նոր ձևով դպրոցների հիմնելու համար: Աղաբաբյան դպրոցն Աստրախանում (1810 թ.), Լազարյան ճեմարանն (1816 թ.) ու Ներսիսյան դպրոցը (1824 թ.) հաստատված հայ գաղթավայրերում, հետագայում պիտի իրենց բարերար ազդեցությունն անեին նաև բուն երկրի հայ ժողովրդի վրա, որ 19-րդ դարու առաջին երեսնամյակում դեռ տառապում էր պարսկական և թուրքական դժպետությունների ձեռքին:

Բավական ժամանակ պիտի անցներ սակայն, մինչև որ եվրոպական լեզուների և կյանքի ծանոթությունը այս նոր դպրոցների միջոցով մի առողջ հոսանք մտցներ հայ անշարժության մեջ և հայ միտքը դուրս գալով ինքնագոհ դրությունից՝ կտրվեր միմեայն մեր միջնադարին նմանելուց և ազգի հառաջադիմության էական պայմաններից մեկը համարել: Հայ կյանքի մեջ փոխադրելու ամեն ինչ որ եվրոպական է: Եվ այս ձգտումը եվրոպականին նմանելու, որ ծնվում է գաղթավայրերի դպրոցների մեջ, գնալով զորանում է և կամաց կամաց ներքին բնավորություն է ստանում: Առանց թուլանալու եկեղեցական-կրոնական զգացմունքի մեջ՝ մարդիկ տեսնում են, որ եկեղեցուց դուրս ուրիշ բան էլ կա. և չեն բավականանում հայ եկեղեցական անցյալով: Հայ միտքը բացվում է, և սովորում են դիտել և ուսումնասիրել կյանքը, բաղդատություն դնել հայի և օտարի ունեցածի մեջ. որոշվում է հայրենասիրության գաղափարը, որ հետզհետե ավելի մեծ ծավալ է ստանում: Հայրենասիրությունը նրանց եռանդ է ներշնչում հայ կյանքը մի նոր ձևով նորոգելու: Իսկ դրա միջոցներ են համարվում նոր ուսումնական գիտությունը, գիտական գրքերի թարգմանությունը և վերջապես լրագրությունը:

Լրագրությունը ծնունդ է առնում արդեն 18-րդ դարու վերջում: Առաջին ամսաթերթը, «Ազդարար» (1794—1796) լույս է տեսնում Մադրասում Հարություն քահանա Շմավոնյանի ձեռով, և ապա Վենետիկում հրատարակվում են Ինճիճյանի խմբագրությամբ «Տարեգրութիւն» (1800—1802) և «Եղանակ Բիւզանդեան» (1803—1820), որոնք տարեթերթ են, այսինքն տարեներ մի գիրք են լույս ընծայում:

Լրագրությունն ազդանիշ էր, որ հայությունը յուր նեղ շրջանակից պիտի դուրս գար: Հայը սկսել էր հետաքրքրվել, թե իրենից դուրս, հեռվում ինչ է կատարվում: Ահա «Ազդարարի» ծրագիրը. «Ազգ առաքող յորմէ իմացումն լինելոց է ընթերցողաց ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, եթէ ի զանազան կազեթաց, եթէ ի զանազան ֆառտեսաց և եթէ այլոց զանազան գրոց. նաև բանք հարկաւորք և քաղցրալուրք, և ի վերջնումն տետրակիս՝ զօրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց և զաւուրս ծննդեան և լրման լուսնոյ»³: Ինճիճյանի ձեռով խմբագրված տարեթերթերն ևս մանրամասն տեղեկություններ են տալիս նա-

3 Գ. Գալսեմբեեան, Պատմութիւն Հայ լրագրութեան, Վիեննա, 1895, Ա, էջ 24:

խորդ տարվա մեջ զանազան երկիրներում կատարված քաղաքական, եկեղեցական ու գիտական դեպքերի, գյուտերի մասին. գիտելիքներ՝ բժշկական, բնագիտական և այլն: «Ազդարարի» օրացույցին այստեղ փոխանակում է «գուշակութիւն օգերեւոյթ փոփոխութեանց», — կարծես բավարարութիւն տալու համար մեր պապերի պահանջին, որ չէին կարող ապրել առանց էֆիմերտիական գուշակութիւնների:

1812 թվին Կ. Պոլսում կազմվում է մինչև անգամ «Արշարունյաց ընկերութիւնը», որ իրեն նպատակ է դնում «ազգին մեջ գրականութեան ոգի զարթուցանել՝ ոչ միայն նախնյաց մատենագրութիւնն ի լույս ընծայելով, այլև ազգին օգտակար գրոց հրատարակման ձեռնտու ըլլալով»⁴: Այս ազատասեր ընկերութիւնը յուր ծախքով 1815-ից տպագրում է Ինճիճյանի «Եղանակ Բիւզանդեանը»: Այս ընկերութիւնն է, որ առաջ է բերում և «Դիտակ Բիւզանդեանը» (1812—1816), մի շաբաթաթերթ, որ սակայն ոչ Կ. Պոլսում, այլ Վենետիկում Մխիթարյանների ձեռով է խմբագրված և տպագրված, անշուշտ այն պատճառով, որ Կ. Պոլսի պատվելիներն ընդունակ չէին լրագիր խմբագրելու: Դա սկզբում զբաղվում է գրչայտարակայն եվրոպական և նույնիսկ ամերիկյան քաղաքական անցքերով, առանձնապես Նապոլեոնի սրարքների մասին լուրեր տալով, իսկ վերջին երկու տարին, երբ խմբագրում է Ջախջախյանը, առանձին տեղ է տալիս նաև ուսումնական և բանասիրական խնդիրներին: Դժբախտաբար, որքան քաղաքական լուրերին ընդարձակ տեղ է տրված այս լրագրի մեջ, «ժամանակակից ազգային խնդիրներն և դեպքերը բոլորովին անհիշատակ են թողնված»⁵: Եվ այս հասկանալի է: Մխիթարյանների հոշակը մեծ էր, բայց հեռու Վենետիկը չէր կարող ազգային կյանքը ցուացնող և կյանքի հետ կապված լրագիր հրատարակել այդ ժամանակ, մանավանդ որ, տեսանք, վենետիկյան քերթողներն անգամ նույն միջոցին շատ էլ չէին հետաքրքրվում ազգային ժամանակակից խնդիրներով: Բայց ինչպես էլ լինի, այս առաջին վենետիկյան լրագիրները, հրատարակված ռամկական աշխարհաբարով, շատ նպաստել են հայերի աչքը բանալու և օտար ազգերի կյանքին ու գործունեությանը ծանոթանալու: Եվ եթե Մխիթարյան խմբագիրներն ազգային կյանքն անուշադիր են թողած, բայց և այնպես «առաջին անգամ հոս (Դիտակ Բիւզանդեան) կհանդիպենք ազգային առաջադիմութեան հորդորակներու, Արշարունյաց ընկերութեան անդամներեն խոսված»⁶: Եվ այս շատ էր արդեն:

Այս շարժումը բնականորեն յուր հետ բերում է և պահանջ մի նոր տեսակի գրականութեան, որ չի եղել հնումը: Դասագրքերի, կրօնական, պատմական և այլ բովանդակութեան գրքերի հետ սկսում են մեկ մեկ երևան գալ և բանաստեղծակա քաղցամանություններ եվրոպական ազգերի գրականութիւնից: 1793 թվին արդեն նոր նախիջևանում տպագրվում

⁴ Անդ, եր. 28:

⁵ Անդ, եր. 34:

⁶ Անդ, եր. 33:

է Ֆենելոնի Տելեմաքը, որ մի ժամանակ Եվրոպայում ամենից ժողովրդական և տարածված գիրքն է եղել և յուր խրատական բնավորությամբ շատ հարմար էր մեր գրագետների այն ժամանակվա ճաշակին. ուստի և մի քանի ուրիշ թարգմանություններ էլ է ունենում հետագայում, երկրորդ անգամ Ջախջախյանի ձեռով Վենետիկում 1826 թվին: Նույն տեղում մի տարի առաջ տպագրվում է, դարձյալ Ջախջախյանի թարգմանությամբ, Գեսների «Մահ Աբելի», որ բնականությունից զուրկ մի հովվերգություն է և արժանացած հայերեն թարգմանության անշուշտ նրա համար, որ կրոնական բնավորություն ունի, և որ մեր բանաստեղծներն այն ժամանակ շատ ավելի դրախտով, Ադամ-Եվայով էին հետաքրքրվում քան Հայաստանով: 1824 թվին լույս է տեսնում Միլտոնի «Դրախտ կորուսեալի» արձակ թարգմանությունը Հ. Ավգերյանի ձեռքով: Հնդկաստանի հայերեն ևս անմասն չեն մնում այս թարգմանությունների մեջ, Կալկաթայում, ուր 1821 թ. հիմնվում է Մարդասիրական ձեմարանը, 1826-ին Շատոբրիանի Ատալան է տպվում, իսկ Մադրասում, 1818-ին՝ Վոլտերի Հուլիոս Կեսարը, և 1812-ին՝ Ֆլորիանի Նումա Պոմպիլիոսը, որ Տելեմաքի հատկության մի գիրք է և երկրորդ անգամ արժանանում է թարգմանվելու Ե. Հյուրմյուզի ձեռքով:

Այս թարգմանությունները, գլխավորապես կրոնական-բարոյական ուղղությամբ վիպական երկեր և նույնիսկ թատրերգություններ, դանդաղ բայց անընդհատ շարունակվում են և հետագայում, գլխավորապես վենետիկեցոց ձեռով, որոնք տալիս են հին և ֆրանսիական կլասիկներից մի քանի կարևոր երկեր՝ դժբախտաբար գրաբար լեզվով: Եվ այսպիսով նույնիսկ 19-րդ դարու սկզբներից առաջ է գալիս գեղարվեստական թարգմանական գրականություն, որ գոյություն չունի առաջ. Դա արդեն նշան էր, որ հայ գրական միտքը շարժվում էր և պիտի բաժանվեր սքոլաստիկայից և միջնադարյան միակողմանի ու միակերպ պրոգնոստիկ բանաստեղծությունից ու մի նոր ճանապարհով ընթանար: Հարկավ դեռ շատ ժամանակ պիտի անցներ, մինչև որ ճաշակը, գեղարվեստական հասկացողությունը դպրոցի և թարգմանությունների միջոցով աղնվանար ու բարձրանար և թոթափելով հինը՝ կարողանար նմանել եվրոպականին և առաջ բերել մի նոր տեսակի, թեկուզ նմանողական, բանաստեղծություն, որ արտահայտի լինի կյանքի, յուր մեջ ցուցանի մեր իրականությունը և բավականություն տար հասարակության ձգտումներին: Ամենից առաջ հաջող կերպով այս բանը կարող էին անել Մխիթարյան բանաստեղծները, որոնք քիչ ու շատ ծանոթ էին եվրոպական բանաստեղծությանը. բայց նրանք ժողովրդի կյանքով չէին ապրում, ուստի և իրենք ինքնուրույն երկերի մեջ թույլ, մանկական ու բավական պարզամիտ են: Բայց և այնպես դրանց բանաստեղծությունները, ինչպես և Փեշտիմալճյանին, եթե ժամանակին տպագրված լինեին, կարող էին որոշ չափով բավականություն տալ ժամանակակիցներին, որոնք այդ նկատմամբ շատ էլ պահանջկոտ չէին: 19-րդ դարու առաջին երեսնամյակում սակայն, որքան գիտեմ, գրեթե ոչինչ չէ տպագրված:

1829 թվին Մոսկովում Մուզայֆ Աբառատեան շատ բան խոստացող անվան տակ հրատարակվում է մի դիրք: Դա Լաւարյան ձեմարանի սաների բանահյուսությունների ժողովածուն է, որով նրանք եթե մի կողմից պարծանքով ուզում են ցույց տալ իրենց հառաջադիմութիւնը «քերթողութեան և ստեղծաբանութեան» մեջ, մյուս կողմից «առ հասակակիցս արձակեն զառաջին զայս փունջ բանահիւսութեանց, հրաւիրեալ զնոսա յայս աղբիւր լուսաւորութեան, գալ աջակցել ի քերութաբանդակ ճախարակութիւն տողաշափութեանց»:

Շատ բնորոշ է այս կոշը յուր ժամանակի համար: Մարդիկ կրթվում են դպրոցում, կարդում են եվրոպական լեզուներով բանաստեղծութիւններ, նույնը որոնում են և հայոց մեջ ու չեն գտնում: Բայց դպրոցը տվել է նրանց ազգի պակասութիւնը հոգալու միտքը, չեն կարող անտարբեր մնալ: Զկա բանաստեղծութիւն, բայց պետք է ստեղծել: Ուրեմն ի՞նչ պետք է անել: Պատասխանը շատ պարզ է և երեխայական: — Հարկավոր է հրավեր կարգալ հայ դպրոցների բանաստեղծներին, որ գործեն: Եւ այդ անում են Լաւարյան սաներն իրենց աշակերտական շարադրութիւններով ու ճարտասանական վարժութիւններով, որոնք անշուշտ սրբագրված ու շինված են իրենց հայկաբանության ուսուցիչ Միքայել Ժայրագունի վ. Սալլանթյանցից:

Այն բազմաթիւ անուններից, որոնք գրված են ոտանավորների տակին, և ոչ մեկն էլ ապագայում գրական շնորհք չի ցույց տվել, որքան հայտնի է. բայց և բոլոր գրածներն էլ աննշան բաներ են. մեծ մասամբ ձոներ՝ Զատիկի, Մնեդյան, Նոր տարվա և այլն առթիւ ուղղված Լաւարյան իշխաններին. մի սովորութիւն, որ տեսանք, միայն այդ Լաւարյան սաների մեջ չի եղել և միայն նրանք չեն, որ իրենց երախտավորներին տվել են այնպիսի մականուններ, ինչպես՝ աստվածազուլզգ, դյուցապատիւ, դյուցազնափայլ, սխրափայլ դասու դյուցազանց զուգաթոռ, դյուցածնունդ, մեծամեծարար հերոսք, արքայապսակ դյուցազանց վեհազնյա անմահից բարձակից և այլն: Դա ժամանակի ողորմելի ոգու արտահայտութիւնն էր:

Սակայն այսպես լինելով հանդերձ՝ այդ ժողովածուն մի մանկական թոթովանք է, որ ցույց է տալիս, թե լեզուն պիտի բացվի: Դրա մեջ արդեն երևում է, որ «մուղաները» ոչ միայն բարոյական խրատներ ու Աստվածաշունչ են սիրում և տաղաշափում նրա հատվածները, այլև ոգևորվում են մեր անցյալով ընդհանրապես. ունին արդեն հայրենիքի գաղափար, որով պարծենում են, որովհետև այդ հայրենիքը դրախտն է. ցույց են տալիս ուսման սեր և ուրախանում են, որ պարսից բռնակալ լծից ազատվում է հայ ազգը: Դրանք ոգևորության նոր նյութեր են, որ Լաւարյան սաներն առաջարկում են մեր բանաստեղծներին մշակելու, և որոնցով այնուհետև պիտի զբաղվել մեր ապագա բանաստեղծութիւնը:

Եվ առաջինը, որ նույն ժամանակներում այս և նման խնդիրներ է

նյութ դարձնում բանաստեղծության, է Հովհան Վանանդեցին, որ թեպետ ինճիճյանի ու Փեշտիմալճյանի ժամանակակից է և Բագրատունուց մի սերունդ առաջ մեռած, բայց շատ կողմերով տարբերվում է նրանցից և իսկական հիմնադիրն է դառնում մեր նոր ոգով գրականության:

Հովհան Միրզայան Վանանդեցին (1772—1840) ծնվում է Վանքաղաքում: Չորս տարեկան հասակում որբ է մնում հորից, աղքատ մայրը շատ նեղություն է կրում յուր բազմանդամ ընտանիքը պահելու համար և յուր ութ տարեկան որդուն տալիս է Կտուց անապատը իբրեւ փոքրավոր մի ոմն Գասպար վարդապետի: Այստեղ նա ցույց է տալիս առանձին սեր ուսման և կարգալը երեւի հենց յուր վարդապետից է սովորում, իսկ գրելը՝ վանքի կոնդակագրից: Միաբանները տեսնելով նրա ընդունակություններն՝ առանձին խնամք են տանում վրան. շուտով դպրության շորս աստիճան է ստանում՝ Ամիրզադե անունը փոխելով Հովհանի: Ուսման փափագը նրան Կ. Պոլիս է տանում իր քսանամյա հասակում, երբ լավ ծանոթ էր Աստվածաշնչին, գիտեր շարական ու Նարեկ, իհարկե մեծ մասամբ անգիր սերտած, ինչպես սովորական էր ժամանակի համար: Այս միջոցին նա անգիր անել է սկսում և «բառարանը»:

Մայրաքաղաքում նրան հաջողվում է մտնել «մայր դպրատունը», ուր ստանում է յուր ժամանակի իսկական մեծ ուսումը, սովորում է քերականություն, ճարտասանություն և տրամաբանություն «յոտս գերիմաստ ուսուցչացն տիրացու Յարութեան և մահտեսի Սանասէի Կարնեցուց»: Սկզբում ապրում է մեծ նեղությամբ, յուր հացը հայթայթում է ուրիշների համար նամակներ գրելով, բայց դպրատան վերակացու Շնորհ Մկրտիչ Միրիճանյան ամիրան, տեսնելով նրա ընդունակությունն ու հառաջադիմությունը, շաբաթական երեք դահեկան թոշակ է նշանակում նրան, որպեսզի ավելի մեծ եռանդով կարողանա պարապել և հետո նույնիսկ յուր տունն է ընդունում նրան ապրելու, սեղանակից անելով իրան:

Վանանդեցին այս հասակում արդեն ցույց է տալիս բանահյուսության շնորհք և հորինում է ճառեր կրոնական բովանդակությամբ, որոնցով զվարճանում էր Շնորհք ամիրան յուր ազատ ժամերին: Այդ ճառերից մեկը գրում է նա յուր մայր դպրատան, յուր հովանավոր ամիրայի և յուր երկու վարժապետների վրա, կամենալով երախտահատույց լինել նրանց: Մի անգամ ամիրան խնջույք է տալիս Զաքարիա պատրիարքին. և բազմականները խնդրում են Հովհանին, որ իրենց խնջույքի առթիվ մի ոտանավոր հորինե: Նա ճաշի միջոցին գրում է ուղած ոտանավորը ու կարդում. ամենքը հավանում են և խնդրում պատրիարքին, որ մի «վերտառություն» աշխինքն մականուն դնելով, պատվե Հովհանին: Ամիրայի ցանկությամբ՝ պատրիարքը «Վանեցի» կոչումը, որ երեւի դյուր չէր գալիս ամիրային, փոխում դարձնում է «Վանանդեցի» ի հիշատակ Ղուկաս Վանանդեցու:

Վեց տարի սովորելուց հետո Հովհան Վանանդեցին Շնորհք ամիրայից վարժապետ է ուղարկվում Զմյուռնիա, ուր և ուղևորվում է 1798 թ.:

ապրիլին: Այստեղ ամուսնանում է նա, և տասնութ տարի վարժապետություն անելուց հետո ձեռնադրվում է քահանա և մի առանձին գրքով, «Կերակուր քահանայից», բացատրում է քահանաների պարտականությունները: Կյանքի վերջում տասը տարի հոգացավությամբ տանջվելով մեռնում է 1840 թ. փետրվարի 3-ին և ամենքից հարգված պատվով թաղվում է:

Հովհան Վանանդեցին ունեցել է միայն հայ ուսում. չի իմացել ոչ մի քվրոպական լեզու, տեղյակ է եղել բացի տաճկերենից նաև պարսկերենի և արաբերենի. և ինչպես երևում է, պարապել է պարսից գրականությամբ, որովհետև կենսագիրն⁷ ասում է, թե պարսկերենից թարգմանել է ոտանավորով «Փէնտի ազդար» կոչված բարոյական բանաստեղծությունը: Հին կլասիկներ չի կարդացել, բայց նրանց մասին, ինչպես և դիցաբանության մասին, տեղեկություն ունի և մեկ մեկ գործ է ածում դից անուններ: Քաջ ծանոթ է եղել հայ մատենագրությանը, որից և ստացել է յուր ամբողջ զարգացումը: Սիրող լինելով գրականության, նա աշակերտական հասակից արդեն գրել է ոտանավորներ, բայց բանաստեղծությամբ պարապել է իսկապես Զմյուռնիայում և հորինել է շատ բան: Նա գործել է սակայն և իբրև վարժապետ ու պատրաստել է շատ աշակերտներ, որոնցից հետագայում նշանավոր է լինում Մսեր Մսերյանը, որ հիացմունքով ու մեծ ակնածությամբ է խոսում յուր սիրած վարժապետի վրա: Սա յուր աշակերտական երախտագիտությունն արտահայտելու համար 1853 թ. Մոսկվայում հրատարակում է Վանանդեցու «Ճառ ներբողական ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի և պատմագրական առասացութիւն ի Սուրբ Նշանն Վարագայ», որ գրված է 1815—16 թվին: Ճառի վերջում կա և ոտանավորով «Ներբող բարեբանութեան ի սուրբ նշանն Վարագայ»: Դա մի կես քնարական, կես վիպական ներբող է նման նույն բովանդակության հին երկերին, լի մեկնաբանական բացատրություններով:

Նրա գլխավոր բանաստեղծական երկերն են՝ «Տեսարան հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ և Արայի», որ ժամանակով ամենից հինն է, բայց տպագրված է 1856-ին Զմյուռնիայում. «Արփիական Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1836 թ. և «Ոսկի դար Հայաստանի», որ տպագրված է մահից մի տարի հետո, 1841 թ. Զմյուռնիայում:

Վանանդեցին նույնպես հին դպրոցի մարդ է և յուր մեջ կրում է յուր ժամանակակիցների բոլոր պակասությունները բանաստեղծական արվեստի նկատմամբ: Եղել է մտածող ոգի, օժտված երևակայությամբ և խոսքի շնորհքով, բայց նրա բնատուր շնորհքն անկիրթ ու անմշակ է մնացել, և ինքն ևս ղգում է այդ, ուստի և ցավելով գրում է, թե բանաստեղծում է դիցազներգություն «չունելով իսկ և տեսութիւն անգամ նախնի հազներգութեանց մերոց կամ օտար ազգաց յայս վաստակ յարացոյց, և ո՛չ ևս ի նոյն պիտանեգոյն զամբողջ հնախօս մատեանս»: Այդ ժամանակ

⁷ «Ոսկի Դարի» Հառաջաբան:

ոչ Հոմերոսի և ոչ Վիրգիլիոսի թարգմանություններն էին հրատարակված և ոչ իսկ Բագրատունու տաղերը. իսկ Վիդայի Քրիստոսականը, թարգմ. Թոմաճյանի, հրատ. 1832 թվին, չէր կարող ազդել Վանանդեցու երկին, քանի որ նա ծեր էր և յուր երկերը հորինած արդեն: Բանաստեղծության վիպական ձևն ուրեմն ամբողջ ինքը պիտի ստեղծեր, իսկ ինքն առանց նախորդների չէր կարող բնականորեն նոր գեղեցիկ ձև առաջ բերել գրականության մեջ: Այս պատճառով նրա երկն աչքի է ընկնում ճաշակի և արվեստի բացակայությամբ:

Ամենամեծ թերությունը, որ վնասում է Վանանդեցու աշխատանքին, այն է՝ որ նա ոչ մի գաղափար չունի գեղարվեստական երկի միության մասին, և իբրև հին սերնդի մարդ, կարծում է, որ եթե մի պատմական նյութ բանաստեղծական ոճով ոտանավորի վերածվի, կդառնա վիպական քերթված: Նրա «Արփիականի» ամբողջապես Ագաթանգեղոսի Պատմությունն է ոտանավորով գրած: Հորինվածքի կատարյալ բացակայություն է. նյութի մասերի հարմարում, ավելորդ բեռը դուրս ձգել և պակասը լրացնել չգիտե նա: Բայց և այնպես, թեպետև անծանոթ արվեստի պահանջին, բնազդաբար զգացել է միության կարիքը և աշխատելով գործողությունը կենտրոնացնել Ս. Գրիգորի շուրջը՝ մի քանի մեծ փոփոխություն է մտցրել Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ: Նա տառացի չի հետևել Ագաթանգեղոսին սկզբից մինչև վերջը, այլ ամբողջ սկզբի մասը, խոսքովի պատերազմները, Անակի գործը, Տրդատի փախուստն ու Լիկիանեսի մոտ ծառայելը, պատմել է տալիս Գրիգորի դայակին, և Գրիգորն այս պատմությունների ազդեցության տակ գնում է ծառայելու Տրդատի մոտ: Այնուհետև Տրդատի քաջագործությունները պատմել է տալիս Լիկիանեսին Դիոկղետիանոսի առաջ, և վերջապես Հռիփսիմյանց նահատակությունը հրեշտակն է պատմում Ս. Գրիգորին խոր-Վիրապում: Այս և սրանց նման փոփոխություններով գործողությունը որոշ չափով արագանում և սեղմ է դառնում, բայց դժբախտաբար ամբողջ միջին մասը, Լուսավորչի քարոզությունը, բաց չի թողնում, որով և Վանանդեցու քերթվածի կեսից ավելին ավելորդ մի ծանրություն է դառնում և մի գործը երկուսի վերածվում:

Ինչքան էլ նա «Արփիականի» մեջ կապված է մնում Ագաթանգեղոսին, չի վարվում սակայն Կոմիտաս քահանայի Գործք Առաքելոցի պես: Վանանդեցին բանաստեղծ է. նորից հորինում է Ագաթանգեղոսը: Ագատ զգալով իրեն մանրամասնությունների մեջ, ստեղծում է ամբողջական պատկերներ ու դրություններ և երբեմն իսկական վիպական ոգով շատ հաջող կերպով կարողանում է մեջ բերել գրավիչ ու կենդանի մանրամասնություններ, արտաքինի և հոգու նկարագիրներ: Իսկ այս արդեն մի խոշոր հառաջադիմություն է մեր վերածնության վիպական բանաստեղծության մեջ: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Դիոկղետիանոսի վիճակը, երբ նա լսում է Գոթաց Հուլե թագավորի մենամարտի հրավերը.

Դիտկղեւտեայ յունկն հարեալ ուխտ այսանակ ամրակուռ,
Յոսկերս ողջոյն և ընդ իրանն ահոից տարաւ զսարսուռ.
Ի սաստկաշունչն որպէս յորժամ տատանս առնու հողմոց՝ ուռ,
Այնպէս դողայր ըստ ջերմնոտաց, իւր դալկացան դէմք համուռ:
Վարանական ի հոգս անկեալ՝ քունն հեշտին գայր ի խոյս,
Կասկած ընդոստ յՆրեբոսէն զարդեանցն ի բաց մերժէր հոյս.
Զի ոսկերացն ուժոյ տկա՛ր ի գոռ խիղա՛խ անխրախոյս,
Կնատասուն միշտ փափկացեալ Արեսեան չէր ոգւոյն կոյս:
Կարշնեղ ջղաց փոխան ղյո՛յն մտաց ձկտէ՛ր աստ և անդ.
Հնարից ինչ մարթեւ ի գիւտ զանձն պահել անվկանդ:

Ապա պատմում է թե ինչպես կայսեր կոշի վրա՝ զանազան կողմերից,
Իշխանները ժողովվում և ներկայանում են կայսրին.

Մարզից մարզից հապ խմբէին իշխանորեար ի մի վայր,
Որպէս յախորժ սրինգ հովուի խաշանց բագուրդ գառն ի մայր.

Լիկիանեսը պատմում է Տրդատի քաջագործությունները.

Ասաց, իսկոյն և Տրդատէս կայսեր եկաց յանդիման.
Սէգ ի հասակ ճետ Պահլաւիկ, ցոլք հրափայլք յիւր ական.
— Իմ է ալդ գործ ի հաճեկեաց, ասէ, կանգնիլ ախոյեան.
Վաղիւ յայս ժա՛մ նա ձերբակալ շառագնեսցի յայս ատեան:

Ապա մանրամասն նկարագրում է Տրդատի հագուստն ու զինումը և.
մենամարտի ելնելը.

Պղնձենիւթ փողոց գանգին ժամազդեցիկ ի պայքար,
Աշխոյժ յերկուց վառեալ կողմանց թնդին գործէ հիարար,
Սիրտ յոխերիմ ի ճակատուն գան ի տեղի վագրաբար,
Բաղձ ի հոգիս դէտակն ի պսակ մենա՛մարտիցն ուժգնակար:
Սօս երիվարք գոռ ի փոինչ դափր հատանեն յասպարէզ,
Եւ կարախին յերկուց կողմանց բոց բորբոքէ անձնակէզ.
Երկոքեանն ի՛սկ մտրակ ի կուշտ տան արշաւել ի կրկէս,
Շրջանս առնուն արձակ խաղան, յերկար բաղխին սաստկապէս...

Եվ երբ Տրդատը բռնում է բերում է Գոթաց թագավորին կայսեր առաջ,

Ծափ զծափի սիրտ ի կայտիռ հռովմէական համագունդ,
Ի գոչ վաշից զքարանձաւս արձագանգեն տան ի թունդ...

Երբ Դիտկղեւտիանոսի մարդիկը թագավորի հարսնացու են որոնում,
բանաստեղծն առիթից օգտվում է գեղեցկության հետեւյալ նկարագիրն
անելու (եր. 148).

Հռովմայ ողջոյն թնդայր սահման յաղջկանցն ի վազ ճեպերագ,
Գեղք շաբարալք ի հրապարակս փայլակէին կարգ ի կարգ.

Զփղոսկրեայն ուսովք ծածան վարսից խարտեաշըն գիսակ,
 նոճեսարաս զանդամայօղն հարդարեր պե՛րճ զհասակ:
 Երփն գեղոց չքնաղացոյց դէմք շողէին արծարծուն,
 լուսնեացն երեսս ակն այծեմանց կաթնածով ի՛նչ լուսաբուն.
 Յօնք մրազարդք աղեղնակեալ կիսաբոլոր մէտ ի քուն,
 նոնակեղև այտիցն ցոլք հրավառեալք ի փաղփփին:
 Տաշտից խնոց ծնօտքն ի տիպ, բոյր անուշից հոտեան.
 Ռնգունքն որպէս իրբանանու իսկ զաշտարակս գեղազան.
 Շրթանց փափկիկ կարմրալարք երփն հարեալք ի յորդան,
 Կաթուած մեղու լեզուին շնորհք զրոյց բղխին քաղցրաբան:
 Կճեայ կրծոց փայլուն տեսիլ ի գոյն վառեալ շուշանաց,
 Բարեյարմար մատանցն ճիւղք ձիւնապայծառք ընդ ձեռաց.
 Նոյն և մարմնոյն համայն մասամբք անհամեմատն յօրինուած,
 Զբնաւից գիտէր զսիրտ ի խանդ գերել տարփանաց:

Բայց երբ խնդրակաները շար ոգու դրդմամբ բռնի կերպով մտնում են
 փութանոցը,

... Հռիփսիմեա՛յ ցոլս արծակեալ դէմք հրաշատես զարփենին՝
 Ստուեր զայլոցն ածէ գեղովք օրիորդաց նահանգին,
 Յապուշ հարեալ հոյլք յուզակաց փ սխրանս գան հիացման...

Իսկ երբ նրա պատկերը ցույց է տալիս թագավորին,
 Որպէս ուրուք սիրտ կաթոգին ի սէր վառեալ երկրէից,
 Անականկալ ի ձեռս անձառ բերցէ ճոխանս զանմահից,—
 Կամ ընդ ծաղկանց վաղաթարշամ վայելչութեան երանգից
 Զանթառամից հասցէ ունիլ զպերճութիւն հրճուալից,—
 Խանդ ի հոգի նոյնպէս ի ներքս ածեալ կայթէ՛ Քաջն արանց,
 Յայլո իբրու ի խելս եկեալ վաշ վա՛շ գանչէ հրճուանաց.
 Համայնց ի բաց փախչին գեղձանք, յայն կայ և ե՛թ ակնբաց,
 Վայրկեանք դարուց նմա բերեն երկարութիւն շրջանաց:

Ես կուզեի, առանց երկարությունից վախենալու, մի երկու հատված
 ևս մեջ բերել ցույց տալու համար, թե ինչպես հանդարտ ու սիրուն պատ-
 մեկ գիտե այս մոռացված բանաստեղծը:

Խոր տխրութիւն զանհնարին աղունս ածեալ ի գուպար,
 Զարքայն յանձուկն ի Հռիփսիմեայ գեղոյն լիկէր շարաշար:
 Յայգ և ցերեկ յանմխիթարն անկեալ փ սուգ անդարման,
 Եւ յայլոյ խելս ալլանդակեալ կոծէր ջայլէր ի կական.
 Կուրքն դառնէր և ըմպելիք հոտս ի ժահրիցն Ստիդսեան,
 Ի քիմսն ազդեալ յանբերելի ածեն վշտացն ի տուգան:
 Աւագանւոյն իւր ի շուարս անկեալ առ գիւտ հնարից,
 Դիւրումն ի սիրտ ածել պետին յայն ի մորմոք ցաւալից.
 Զրէվայրեացն որսոյ տան ժամ բոլոր զօրացըն խմբից,

Փոքու զաղէտս մեղմել ցաւոց որ մահաբերն է սրտից...
Այն ինչ ի կառս Տրդատ ելեալ ելոն ճեպէր ընդ քաղաք,
Շեշտ ի վերայ գայր պատուհան շանթ բարկութեան երկնառաք...
Նոտաճարակ ի շամբս անկեալ անզգամէր շարաշար,
Մերկ զանձն ընդ դաշտսն կոծելով ընդ գայոս գայր կնճաբար...

Այս ցավալի դեպքի վրա սուգը բռնում է ամբողջ աշխարհը և նույն-
իսկ բնությունը սգում է.

Բերկրանաց փախեան խնծիղք, բոխք ապալերք խոնեցան,
Դաշտաց լերանց յեղծ եկին գեղք, ծառք գեղուղէջք խամրացան...
Լցաւ քաղաքն պանծալի մառախլապատ խաւարաւ...
Նոճի հասակն անդ Աշխենայ մեծ թագուհուն գեղապանծ,
Յաղէտաւոր յայս կորացեալ դիպուած դնէր ոստաքանց,
Ջայլէր կոծէր անմխիթար, վտակս հոսէր արտասուաց:
Ո՞ր փառք, ասէր, Հայաստանի, այր ահրնկէջ շանթահար,
Ո՞ւր պանծագոյն քո այն գահոյք յարփեան ցումունս ակնասար,
Աւա՛ղ ցաւոյս... արդ ի շամբից ի տիղմն գաս հիգաբար,
Ընդ բեհեզաց ծածկոյթ մարմնոյ գայռից շաղախք պատսպար,
Զիա՛րդ սիրոյ քո սերտ ընկերս սփոփս առից գէթ ինչ խոն,
Որ յամենուտ արդ կողոպուտս եմ ի փառաց բարձրագոյն:
Ո՞ր փութասցի յԱպողոնին անդր ի մեհեան երազմոյն
Զելից ստոյգս առնուլ գուշակս այսմիկ դիպաց դառնագոյն:
Հա՛յր իմ հօօր, դու Աշխարադ պետդ Ալանաց ոգի սերտ,
Զքո դստրիկս եկ տեսանել խանձեալ ի ցաւս իբրու շերտ...

Բերած հատվածներից երևում է, թե ինչպիսի վիպական ոգի է ունեցել Վանանդեցին և ինչպիսի եռանդով կենդանացնում է նա պատմվածքը: Նա մի անգամից մեր թմրած, սառն ու անշունչ բանաստեղծությանը հոգի ու շունչ է տալիս. ափսոս միայն, որ Արփիականի տաան հազարից ավելի տողերից երկու երրորդ մասը ավելորդ բեռն է:

Պակաս չի վնասում Վանանդեցու երկին և նրա ճաշակը ոճի, գլխավորապես բառերի ընտրության նկատմամբ: Ոտանավորը կշռված ոտքերով և հնչուն հանգերով, երկար վիպական տողերով, բաժանված քառյակների, թողնում է նյութին պատշաճ լրջության տպավորությունը: Բայց այն վայելքը, որ ընթերցողն ստանում է ոտանավորից և խոսքի հարմարավոր արտահայտություններից, որոնք այն ժամանակ նորություն են եղել մեր գրականության մեջ, հաճախ անսպասելի կերպով ոչնչանում է բառերի և երբեմն շարահյուսության անպիտանությունից: Նա սիրող և հետևող է 11-րդ դարու փլացած ճաշակին, որի նմուշը գտնում ենք Գրիգոր Մագիստրոսի և Նարեկացու տաղերի մեջ, այն է՝ լեզվի գեղեցկությունը որոնել խրթնության մեջ: Վանանդեցու այս պակասությունը մասամբ ներելի է լինում, եթե նկատի ունենանք, որ նա հին, մեռած լեզվով

է գրում, և որ նա առաջինն է, որ խոշոր բանաստեղծական երկեր է հորինում հանգավոր ոտանավորով, ուստի և ինքը պիտի ստեղծեր մի նոր բանաստեղծական լեզու, կարիք պիտի ունենար հարուստ բառարանի՝ հանգեր ու ոտքեր կազմելու համար: Այս պատճառով նա բավական ազատ է վարվում բառերի վերաբերմամբ. գործ է ածում քիչ գործածական և դժվար հասկանալի բառեր, հաճախ այնպիսի արմատներ, որոնք պարզ կերպով գործածական չեն, կամ նորանոր բառեր է ածանցում և բարդում. կամ բառերը մի բոլորովին անսովոր նշանակությամբ բանեցնում: Եվ վերջապես կան բառեր ևս, որ Առձեռն բառարանի մեջ չկան: Այս ամենը բավական դժվարացնում է ընթերցողին, որ սակայն հետզհետե վարժվում է այս խորթուբորթություններին:

Զպետք է մոռանալ մի հանգամանք ևս: Մեր լեզվական կրթությունն այժմ հիմնված է մեր կլասիկական համարված գրաբարի վրա. մենք այժմ շատ ավելի հեշտությամբ հասկանում ենք մեր առաջին գրաբար մատենագիրները, որոնց լեզուն և ավելի է ազդել մեր աշխարհագրի վրա. մինչդեռ դրանց հետ զուգընթաց և դրանցից հետո կան շատ գրաբար գրվածքներ, որ դպրոցական ուսման նյութ դարձած չլինելով՝ մինչև այժմ ևս խորթ են մնացել մեզ համար: Արդ՝ Վանանդեցու ժամանակ եթե Մխիթարյան դպրոցում մեր հին լեզվի այս բաժանումն եղած էր և Մխիթարյան գրողներն արդեն հետևում էին դասական գրաբարին, — ուրիշները սակայն այսպիսի խտրություն չէին դնում. ուստի և հաճախ այնպիսի լեզու են բանեցնում, որ մեզ դժվար հասկանալի է. մանավանդ որ այդ ժամանակ Հայկազյան լեզվի ընդարձակ բառարանը դեռ չէր հրատարակված և բառերի նշանակությունները դեռ ճշտված չէին: Վանանդեցին ուրեմն ամեն ինչ ինքը պետք է սովորեր գրքերից մեծ մասամբ առանց բառարանի օգնության, և երևի դժվար բառերի համար անձամբ բառարան է կազմած եղել յուր համար. հաճախ իհարկե սխալ մեկնություններով, և այդ հազվադեպ երևացող բառերը գործ է ածել անխտիր յուր քերթվածների մեջ:

Նույն պակասությունները, որ ունի Արփիականը, կան և Ոսկի Դարի մեջ և մինչև անգամ ավելին ևս: Արփիականի մեջ, թեպետ թույլ կերպով, կա գործողություն և նույնիսկ մի միություն, որ առաջանում է անշուշտ նրանից, որ Ագաթանգեղոսն ևս որոշ չափով գեղարվեստական գրվածք է. Ոսկի Դարի մեջ այդ էլ չկա: Այս խոշոր քերթվածը, մոտ 5600 15-վանկանի տողերից կազմված, անասելի տուժում է նրանից, որ առանց որոշ ծրագրի և հաջորդականության է հորինված, և ծանրաբեռնված է կրկնություններով և անպետք մասերով: Բովանդակությունն է ընդհանրապես Հայաստանն յուր պատմությամբ և աշխարհագրությամբ:

Առաջին երգի սկզբում Սահակ Բագրատունին խնդրում է հորենացուն գրել Ոսկի Դարի մասին, և հորենացին պատմում, իսկապես նկարագրում է Ոսկի Դարի կյանքը, բնությունը, համառոտ անցնելով Աղամից և մանրամասն պատմելով քրհեղեղի մասին: Այստեղ մենք կգտնենք

և ամեն ավանդութիւն ժողովւած՝ Նախիջևան, Ակոռի, Սիւմ, Տարրան, Մարանդ անունների համար, և վերջը՝ թե ինչպես մարդիկ տարածվում են Հայոց աշխարհի զանազան կողմերը: Նյութը դուցազններգության համար մի անպետք բան է, բայց կան մեջը կենդանի երևակայությամբ և աշխույժ եռանդով առաջ տարված այնպիսի հատվածներ, որոնց նմանը շուրջ մեր հին բանաստեղծությունը: Այսպես, օրինակ, կենդանիների ելքը Նոյան տապանից (եր. 14 և հտն.), որից ավելորդ չի լինիլ մի քանի տներ, դնել այստեղ, քանի որ այս բանաստեղծն այժմ այլևս չեն կարդում:

Բայց յապրացու մեր տապանին բացման՝ զնոր տեսարան
Մեր իսկ աչօք անդր ի Մասեաց տեսաք լերին յարտեան.
Օգոյն զիս՝ ողորդէր յարկ թռչնոցն ի թափ թեւածման,
Եւ գետնոյն զի՞ թնդէր յատակ ցամաքայնոցն ի կայթման:
Մոխնչա առիւծն որոտացեալ և յագին տա՛յր ուժգին թափ,
Իբրև զանիւ հիռայր հրոյ յորսոյն ի գիւտ զառ ի թափ.
Խոժոռադէմ բիբս փ բնաւից բացեալ վերայ զանթարթափ,
Եւ ընդ խռան յանձն ապաստան երկիր խաղայր հարթատափ:
Ընդ առապարս ցռուն սաստիկ հնչեալ բառանչ բոմբահան,
Ի դալարեացն անկեալ խնդիր, հովտաց յածէր ընդ սահման.
Զազատութեան հարեալ դիպաց յանձկանաց չէ՛ր կապարան,
Եւ ոչ ունկանցն ազդէր քրքինջ քանզի չունէր հարկահան...
Վա՛շ վա՛շ՝ ո՛րպէս իբր ի փողոյ լուր վառեալ շեշտ յասպարէս,
Փառք զլանջօք ձին որոտայր դափր հատեալ ի կրկէս.
Խխնջագոռ իբրև տօնից սուր արշաւեալ ի հանդէս,
Ընդ զառիւվայր խաղայր լերին յարօտ դիմել փութապէս:
Նապաստակին սուր էր վազումն ականջ ընդ ուն ի կռուան,
Առ ի կողաց յածեալ լերին վէմ գտանել յօթեան.
Յանձինն ի պուրծ հանճարագիւտ շրջան գործէր ի սուրման,
Յնդոյր փ կեանս յառապարացն եղեալ ամուրս ապաստան:

Այսպես իրենց բնավորության համեմատ մի քանի խոշոր գծերով նկարագրված են և մյուս շորքոտանիներն ու թռչունները. իսկ կապի՞ղը.

Կապիկ ի դէմս անդ ծամածուռ նոցուն տարեալ զուրուական,
Խաղայր, կայթէր, խլիրաս տայր, սողէր, սուրայր մունջ ի բան.
Զկենդանեաց նմա զբօսանք էր խառնաղանձ կարաւան,
Յայն զմայլուն յամպախաղաց մնայր լերին յարտեան:

Երկրորդ երգի մեջ դարձյալ սկսում է երկու նախաստեղծից և պատմում է արվեստների ու երկրագործության գյուտը, անելով մի տեսակ ազգագրական և դիդակտիկական բանաստեղծություն: Այս թե ինչպես մարդիկ ցրվում են Հայաստանից դեպի Սենաար, Հայկի և Բելի մասին, Հայկի գալը Հայաստան, Բելի կոխվը և այլն:

Երրորդ երգն սկսվում է Արամից և Խորենացու համառոտ պատմությունն է անում, խոսում է Հայոց առևտրի մասին և թե ինչ գաղթականություններ են եկել Հայաստան: Արշակունիներից հետո գրում է Բագրատունյաց մասին և Հայոց պատմությունը համառոտ տեսությամբ բերում հասցնում է մինչև նույնիսկ Ռուսաց տիրապետությունը:

Զորրորդ երգի մեջ նորից դառնում է դրախտին և հիացմունքով նկարագրում է, երբեմն առանձին գեղեցկությամբ, Հայաստանի բուսականությունն ու բնությունն ընդհանրապես: Ապա մի անպետք հնախոսություն է անում ապացուցանելու, թե դրախտը Հայաստանում է եղել: Հետևելով Ինճիճյանին՝ ոտանավորով Հայաստանի աշխարհագրությունն է անում, նկարագրելով լեռները, գետերը, գավառները: Վերջը Հայոց աստվածապաշտությունն ու կրոնն է գովում և պաշտպանում եվրոպացի քարոզիչների դեմ, վիճելով նրանց հետ:

Ի՞նչ է այս բանաստեղծության արժեքը:

Վանանդեցու գլխավոր արժանիքն իհարկե ձևի մեջ չէ, որը շատ անկատար է յուր ամբողջության մեջ: Թեպետ մանրամասնությունների ստեղծող է հանդիսանում և գիտե՞ զգալ բնությունն ու երբեմն սիրուն նկարագրել, բայց նա ընդհանրապես պրոզա և բանաստեղծություն չի տարբերում և ամեն ինչ խառն ի խուռն ոտանավորի է վերածում: Նրա գլխավոր վաստակը, որով նա մեր գրականության մեջ տեղ պիտի բռնի, շոշափած գաղափարների և նոր տեսակի զգացումների մեջ է: Այս նկատմամբ Վանանդեցին իսկապես խոշոր նորամուծություններ է բերել մեր բանաստեղծությանը, երբ համեմատում ենք սրա գործն իր նախորդների ու նույնիսկ ժամանակակիցների հետ և երբ ի նկատի ենք ունենում այն ազդեցությունը, որ նա թողել է հաջորդների վրա: Նրանով է իսկապես սկսվում մեր նոր բանաստեղծությունը, որովհետև նրա գրվածքների մեջ առաջին անգամ գտնում ենք մեր 19-րդ դարու գեղեցիկ գրականության գրեթե բոլոր գլխավոր գաղափարներն ու զգացումները: Շատ բան իհարկե սաղմնային դրության մեջ է, որովհետև 19-րդ դարու առաջին երեսնամյակում շատ գաղափարներ էլ դեռ նոր էին ծնվում մեր մեջ և պարզված չէին:

Վանանդեցին մի կողմից շարունակելով հին կրոնական ուղղությունը, մյուս կողմից բանաստեղծության առաջ դնում է մի նոր խնդիր, ազդային քաղաքական անցյալը: Նրա ձեռքով սկսվում է, այսպես ասած, Հայոց ֆաղափական անցյալի բանաստեղծությունը, քաղաքական անցյալից առած հայրենասիրական քերթվածների շարքը, որ հետզհետե ավելի ընդարձակվում է, և որի մեջ ավելի ու ավելի ուշադրության է առնվում ներկա կյանքը: «Տեսարանի» մեջ արդեն, որ մյուսներից վաղ է գրված և հիշվում է «Արփիականի» մեջ, վիպական քերթվածների նյութ դարձնում է Հայկ⁸, Արամ, Արա առանձին երգերով և ապա մի շորրորդ երգով ևս՝

⁸ «Հանդիս դիւցազին մերոյ Հայկայ» երգի բովանդակությունն է՝ Հայկի ծնունդն ու սնունդը. Հայաստանի աստվածապաշտությունն ու մարդկանց զեղծումը, ջրհեղեղի մասին. մարդկանց բաղմանալը և բաժանվիլը. աշտարակաշինությունը, Հայկի ապստամբությունը,

«Յորդոր նմանիլ նախնեաց», ամփոփումն է անում առաջին երեք երգերի: Նույն նյութը նա հեղհեղում է և Ոսկի Դարի մեջ և մասամբ նույնիսկ Արփիականի մեջ:

Սա արդեն մի մեծ հեղափոխություն է մեր բանաստեղծության մեջ: Դարեր շարունակ քաղաքական կյանքը մերժված է եղել երգի արժանանալուց. քերթողները միակերպ միայն վարդ ու սոխակ, պարտեզ ու գարուն են երգել և կամ եկեղեցի ու սրբեր, կրոնական խնդիրներ, Հին ու Նոր Կտակարանը, շատ շատ՝ Հայոց եկեղեցական անցյալից՝ հայ սրբեր. իսկ այժմ բանաստեղծը առանց թողնելու կրոնականը՝ ոգևորվում է Հայոց քաղաքական անցյալով: Նա աչք դարձնելով դեպի հեռավոր անցյալը, այնտեղ բացի սրբերից խոսնում է նաև քաղաքական աշխարհական կյանքը և հեռավոր անցյալի միջից հանում է մեր պատմության առասպելական դուրացիներին, որոնք նրա համար սակայն իրական էին, և պարծանքով երգում է «Հայկեան ազատութեան» համար կոիվը, որով սկսվում է հայ ազգի «ահեղագին տերութիւնը» (Տեսարան, եր. 51) և թե ինչպես օտարները հնազանդվում են հայերին և

Յօրէ անտի պայծառ փայլէ պարծանք ազգին,
Երբ միապետ հանդիսանայ մեր այս նախնին.
Յաջողք բարեաց ի Հայաստան յաճախեցին
Զքնաղ ցուցեալ համայն ազանց այլ աշխարհին:

Զկա քաղաքական ազատություն առանց հայրենիքի, և Վանանդեցին մեր անցյալ կյանքի հետ բնականորեն հիշեցնում է մեր մոռացված հայրենիքը, որ մեր անցյալի հետ հավասար և նրանից էլ ավելի զբաղեցնում է քերթողին: «Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան», ինքն իրեն հարց է տալիս նա. և պատասխանն այն ժամանակի համար շատ պարզ էր: Մենք մի այնպիսի հայրենիք ունենք, որի նմանը չի ունեցել և չունի ոչ մի ազգ: Մեր հայրենիքը դրախտն է, մարդկության առաջին և երկրորդ որորանը, — մի հին ավանդություն, որ վաղուց արդեն բնիկ զրույց էր դարձել և որ 18-րդ դարու վերջում և 19-րդի սկիզբներում շնորհիվ Չամչյանի և Ինձիճյանի զորեղ կերպով նորոգվել էր հայ գրագետների շրջանում և ազգային մեծ պարծանք էր համարվում. ուստի և պետք է տեղ գտներ բանաստեղծության մեջ: Եվ ահա՝ Վանանդեցուց սկիզբն է առնում Դրախտ Հայաստանի և Նոյան Հայաստանի գովքը, որ այնուհետև երկար ոգևորում է մեր բանաստեղծներին, մինչև անգամ աշխարհաբար գրողներին, ինչպես Գամառ Քաթիպա և ուրիշներ: Դա մի սին պարծանք էր, բայց սիրով կապում էր սրտերը երկրի հետ, այն երկրի, որ ուրանում էին իր բնիկները:

պատերազմը և հաղթությունը, Հայկի միապետությունը, աշխարհաշինությունը և մահը: — Այս «Հանդես դիցազին մերոյ Հայկայ» ուրեմն նախազաղափարն է Բագրատունու «Հայկ դիցազնի»:

Հրճուի՛մ, վա՛շ ինձ, Հայկե՛ան է տուն ուր և դրախտն էր զետեղ.

Ուստի քառից բաշխին զետոցն առաջք ուխճլ յաղթագեղ.

Երկիր բեղնուտ, վայր փափկութեան յերփն ծաղկանց լուսագեղ.

Եւ նախահարցն իսկ նախ քան ջուրց կացեալ զողող տուն շքեղ.

Անդէն և Նոյ զվեցդարեան ձգեալ զաւուրս իւր կենաց...

(Ոսկի Դար, 9):

Դրախտը, Նոյի փրկության տեղը, մեր երկիրը, մերն է եղել. և բնական եզրակացությունն այն պիտի լիներ, թե ինչո՞ւ պիտի թողնել, որ օտարները խլեն մեզնից այդ պարծանքը, որ մերն է և մենք պետք է դովենք ու սիրենք:

Զի թէ մարդկան յերկեակն աճուրդ մեր կաց երկիր նախապար,

Զմեր և հի՛մ կալցին պարծանս, որ յետինն են դեհք օտար:

(Ո. Դ., 3):

Եվ վանանդեցին ձեռնարկում է մի դյուցազներգություն գրելու, որով կարողանար հայ երիտասարդներին հասկացնել Հայոց ազգի պարծանքը թե անցյալի և թե հայրենիքի նկատմամբ:

Բանաստեղծն ուրեմն սկսել է արդեն մտածել ազգի և հայրենիքի վրա, համեմատել ներկա վիճակն անցյալի հետ և երազել ապագայի համար: Ազգն ու հայրենիքն է շարունակ նրա մտքի մեջ.

Հուր է սեղանոյ իղձ ազգասիրին

Արծարծուն վառեալ ի ներքս ի հոգին.

Ուր խաղաղականք և այլքն ըստ կարգին

Ազգային դարձուածք հաճոյ ճենճերին:

Այդ ազգն ու հայրենիքը անցյալում՝ ներկայանում են նրան գաղափարականորեն գեղեցիկ, համակ քաջություն, քաջազնություն և բարեշինություն:

Ի Հայաստան նախ կանգնեցան շէնք և քաղաքք ի հիմանց,

Անդեայք և հօտք անդ խայտացին նախ ի ծնունդս սերմանց...

Հայաստանին են նախարուեստ վաճառականքն ի հանճար,

Որք զառաջինն ի տուրևառս կարգ հաստեցին զճարտար, և այլն:

(Ո. Դ., 88):

Ամեն ինչ լավ է եղել անցյալում, ասում է բանաստեղծը, ափսո՛ս միայն, որ իմաստությունը պակաս է եղել Հայոց միջից: Մեր նախնիքը հաճախ, մինչ հավատարիմ ծառայել են օտարին, զինվել են յուրայինների դեմ և պատրաստ են եղել իրենց պետությունն ուրիշներին մատնելու, — իրենցը քանդել են ուրիշինը շինելու համար:

Բա՛բէ փառաց քոց, Հա՛յաստան, զի Հաստոդին շնորհաց բան

Ի՛քեզ յառաջ հնչեաց յատուկ ի մարդկաձայն բարբառման...

Քոյդ հնչեցին անձաւք լերանց նախ արձագանգ պարզ ի դարձ,
Քոյոց կայից ծառք և ծաղկունք յակճիռ հարան շքաբարձ,
Գետք և աղբիւրք ի քէն բղխման ուխտ յորդեցին նախապարծ,
Բայց իցի՛ւ թէ քոյի՛ն որդիք զքոյդ գիտէին շուք, յանկա՛րծ...

(Ո. Դ., 353):

Եւ հայրենիքի աքժեքը չճանաչելու, իսկ օտարներին հավատարիմ
ժառանգելու այդ ոգի՛ն մեր պապերից ժառանգել ենք մենք և պահում ենք
մի՛նչև այժմ մեր արյունի մեջ.

Ի Մոսկովաց հայեա՛ց Կայսեր՝ զոր Հայոց տաճ ֆոփոթին,
Ազգ է անկեղծ և մտերիմ առ ո՛ր և է տէրութիւն,
Զոր և արդիւնքն ի նորս և հինս հաւաստիս տան հաստատուն,
Սակայն զի՛նչ շահ, զի յանհոգս են զիրեանց յարգել բնիկ տուն:

(Ո. Դ., 325):

Ի՞նչ շահ հայ ազգի ամեն բարեմասնություններից, երբ անհոգ են
մնում բնիկ տունը հարգելու: Եւ ոչ միայն դրանից օգուտ չունին, այլև
տեսեք թե ինչ է եղել դրա հետևանքը.

Վայրավատին ուստի Հայկեան եղեալ սերունդք ի հաւար,
Շքեղ պատուոյն անկան փոխան՝ մերգուզանացն ի խաւար.
Ոսկեդրուագ յարկացն շէնք և սրահից գեղապար,
Յաւով ասեմ, յատակեցան յանշէնս եղեալ առապար:
Ստրկութեան անուրն ի մերս անլոյծ կապեալ պարանոց,
Հայրենատուրն իսպառ քերքեաց ի վիճակէն աւալոց.
Երկիր՝ որ դրախտն էր փափկութեան անմահութիւն ծաղկանոց,
Դժնեայն եղև ազգաց կոխան՝ մեր յանդարման սրտից խոց:
Խեթիւ ի մեզ զի հայեցաւ Արփին արդարն յիւրն ի դատ,
Զմեր դիմացն ի տխրաթոյր մերկել տեսիլն ըզախատ,
Մերոցն եղեալ ժանտ դրացեաց կատականաց ի նախատ...

(Ո. Դ., 326):

Եւ այս ամենը ինչո՞ւ համար, ի՞նչ մեղք են արել, որ Աստված պատ-
ժում է հայերին: Այո՛, մեղանշել են, բայց այլևս ոչ միջնադարյան հա-
յացքով, այլ միայն նրանով, որ օտարասեր հայն անհոգ է իր բնիկ տունը
հարգելու համար, և դրա համար հենց այդ օտարների նախատանքի, ծաղր
ու ծանակի առարկան է դարձած: Արդարև եղել են մեր պատմության մեջ
շրջաններ, երբ հայերն ընկած դրության մեջ են եղել, բայց ոչ այժմյան
պես, որովհետև այն ժամանակ առաջ են եկել տղամաքդիկ, որոնք «փոյթ
յառնէին յազգին պատիւ ձեռնարկութեամբ», իսկ ա՛յժմ... այժմ բանաստեղծն
անմխիթար է.

Սակայն զարդիս անփառունակն եմք աղետից ողբերգուք.
Աշխարհակալ մեր միացաւ պայծառ թագին փայլատակ,
Արքայազանց համակ բարձաւ տոհմեղութեան յիշատակ.
Զի ցան և ցիր յոլորտս անկան յոտարազգեացն ի պառակ,
Նորոգութեան ոչ ունելով զակնկալեաց նպատակ:

Ահա թե ինչ վիճակի մեջ է պատկերանում հայ ազգն ու աշխարհը բանաստեղծին, և նրա սիրտը կտրատվում է տեսնելով այդ ամենը, և սրտի խորքից ձայնում է.

Ո՛վ, զի՞ հոգւոյս փղձկէ զկայս շարախտավար այս արկած,
Եւ կենդանւոյն զմահուն տայ կլնուլ օրհաս վայրանկած:

Եվ այսպես մեր բանաստեղծությունն արդեն գտել է յուր իսկական խորը զգացմունքի աղբյուրը. դա հայրենասիրութունն է իսկական ընդարձակ իմաստով, որ միանգամից յուր բոլոր թափով գալիս է բարձրացնելու մեր քերթվածները և զորեղ շեշտեր հնչել տալու նրանց: Եվ վանանդեցու այդ շեշտերի մեջ մենք գտնում ենք և՛ Ալիշան, և՛ Գամառ Քաթիպա, և՛ Պեշիկթաշլյան և նույնիսկ Աբովյան: Եվ այսպես էլ չէր կարող լինել, քանի որ բանաստեղծությունը կապվում է կյանքի հետ, իսկ կյանքն ու կյանքի ձգտումները նույն են եղել դրանց ժամանակ:

Բանաստեղծն առաջին անգամ սկսում է վերլուծել ներկա հայ կյանքը, որի մեջ ոչ մի միաթիարական բան չի գտնում: Հայն ընկած է, «վայրանկած» այն աստիճանի, որ շատ հայեր հայ անունն անարգանք են համարում իրենց համար.

Անունն՝ որ բուն էր պարծանաց ի նախնեաց քաղցր գարուն,
Այժմիկ, վա՛յ ինձ, յանախորժական անկեալ դնի հիգութին.
Զի են բազումք, որք անարգանս անձանց դնեն Հայ զանուն,
Յայլոց միտեալ յիմար մտօք ազնուանալ յետին տուն:
Ի ծայրայեղն այո՛ մոլիլ կենցաղագէտ չէ մարդկան.
Բայց մերքն և յայս անզգամեալ զսիրտ կալան խժական:

(Ո. Դ., 326):

Հայն այլասերվել է. քաղաքական իշխանության անկումից հետո՝ սկսել է ցրվել այլ և այլ կողմեր և յուր բնիկ ազգային ոգին հեշտությամբ հեղափոխում է յուր դյուրափոխ բարքերով. նայելով թե որ երկրում է, նրանն էլ ընդունում է շարունակ փոփոխելով, այն աստիճանի, որ

«Մինչև զհայութեան անուն չյիշել յայլազանց երկրին.
Որով օր աւուր կորուսեալ զյարգ և զշուք անձին.
Առ օտարազգիս անկած ցուցանեն զազգն գլխովին»:

(Տեսարան, եր. 140):

Սրանից էլ ավելի ստորանալ չի լինիլ մի ազգի համար:

Ի՞նչ է դրա պատճառը և ի՞նչ պիտի լինի դրա ճարը,— հարց է տալիս բանաստեղծը և պատասխանում:

Ոչ թե ընդհանուր ազգի բնավորությունն է պատճառ այս խորին անկմանը, այլ կրթության պակասությունը: Ուրեմն պիտի կրթել հայությունը: Եվ ո՞վ պիտի հոգա կրթության համար:— Ամենայն հայ մարդ և հատկապես քերթողները: Եվ այսպիսով բանաստեղծությունը վանանդեցու գրչի տակ ստանում է մի նոր ազնիվ նպատակ. նա մինչև հիմա դըրվում էր աստուծու և սրբերի, վարդի ու սոխակի փառաբանության համար, իսկ այնուհետև պիտի պարապի ազգի վերաշինության գործով, հասարակություն կրթելով: Եվ այս նպատակին նվիրում է վանանդեցին յուր երկերը: Լինելով ժամանակակից Ինճիճյանի ու Փեշտիմալճյանի, նա նույնիսկ յուր Արփիականը գրում է «ոչ ի պատիւ այնքան սրբոց հռչակ հարեալ գովութեան... Ամենապարծ քանզի նոքա ի փառս կան պարաւոր», որքան Հայաստանի «երգակների» համար. և նա համոզված է, որ յուր օրինակին պիտի հետևեն շատերը նույնպիսի երգեր հորինելով:

Վեհազանցն այո՛ ի սիրտ վառեսցի խանդումն անուշակ

Երազ ի յորդոր գալ քաջազնութեան յարդեանցն ի գուշակ:

Եվ հայ բանաստեղծների այդ աշխատանքի արդյունքն այն պիտի լինի վերջը, որ պիտի դադարի դժնյա գանգատն ազգից, որ արդեն ձրգտում է հարություն առնելու, և պիտի գա մի օր, որ պիտի կործանվի հայ ազգի խավար ու խարխուլ ամբարտակը, որ կարծես նրա կոշումն է դարձել:

Ձմրեսցի զազգեն, որ յառնել դիտէ, դժնեայ քանքարտակ,

Նսեմն այն կոշման հիմն ի վեր գայցէ խարխուլ ամբարտակ:

Ահա թե ինչո՞վ է ոգևորվում և ի՞նչ նպատակ է դնում վանանդեցին մեր բանաստեղծների համար. նրան ոգևորողը ազգի սերն է, և այս սերն է դրդում նրան գրիչ առնելու:

Մշտատենչիկ սոյն այս խանդանք յազգին ի սէր սիրավառ

Նշածաղիկս իմոց՝ ալեաց զերկանց մատուց նոր պատճառ:

Ի՞նչպես և ինչո՞վ պիտի առաջ բերել ազգի վերաշինության գործը: Վանանդեցին այդ մասին ունի որոշ հայացքներ, որ ցրված են նրա երկերի մեջ և որոնք ամփոփված են նրա «Տեսարանի» շորրորդ երգի մեջ, որ մի դիդակտիկական քերթված է, ամբողջական մտածությանմբ, լի հարուստ և առողջ գաղափարներով: Այստեղ հանդես է գալիս վարժապետ և քահանա բանաստեղծը, որի գլխավոր հոգսն է կրթել աճող սերնդի սիրտն ու միտքը: Դաստիարակության մի ամբողջ ծրագիր է բանում նա ընթերցողի առաջ:

Ուսման էական հոգին պիտի կազմի նմանող լինել մեր հայրերին, թե հոգևոր և թե մարմնավոր: Այս պատճառով և Վանանդեցու գրեթե բոլոր բանաստեղծությունը զբաղվում է մեր քաջ և իմաստուն նախնիքների արարքները ի տես հանելով: Նույնիսկ «Տեսարանի» այս շորրորդ երգի մեջ համառոտ, բայց ուժեղ կերպով թվում է մեր նշանավոր նախնիքները Հայկից սկսած մինչև անգամ բյուզանդական հայազգի կայսրները:

Մեր այս են նախնիք և որք ի սոցայն կարգի դերազանց,
Ճոխ բարեկրթութեան ազգին յայտնեցան հայր ի Հայկազանց,
Գանձեալ և զարդինս լլցին զաշխարհ մեր ի շուք պարծանաց,
Անսլարտ հօրացան ի ֆոր կործանել զոգին թշնամեաց:

Մանուկը պետք է աշխատի իր ընտիր նախնիքների հարազատ զավակը լինել:

Հետևեալ, որդեա՛կ, անշեղ հետևեալ ուշ ընդ կուրծս ածեալ,
Զի ընտրագոյն հարց դաւակ զարգասցիս հարազատ ընտրեալ:

Եվ ի՞նչ է հայրերին նմանող լինելը,—եթե ոչ նախնայաց արդյունքը, որ ամբարված կա ազգաշինության համար, մարդ պետք է ճանաչե և ինքն էլ աշխատի վրան և մի քայլ առաջ տանե: Պետք է հայրերի գործով ոգևորվել և նրանց գործը շարունակել:

Ասա մանուկ դո՛ւ, հարազատ ծնունդ գերաբուն քաջաց,
Զօրացի՛ր հօր անմոռաց պահել զշուք քոց նախնեաց.
Զանք յարավաստակ մի անգործ կացցէ ի քեզ և թմրած,
Զազգին զօգտաւէտն ի հանդէս կացո՛ւ յամենայն շարժուած:
Զաւակ ես քաջաց, մի՛ շիջցի ի քեզ ոգին նախահարց.
Զարմ ես վեհազանց, յարեա՛ց ի նոսա յօրանալ ի վարձ.
Քանդի զի՞նչ օգուտ ունիլ զնախնիս ի մեծ դիցազանց,
Եւ նուաստանալ անտոհմից գործովք ի կարգ վատ արանց:

Ազգասիրությունն ուրեմն ազգաշինության մեջ է տեսնում բանաստեղծը և անհատը պարտական է անել ամեն բան հասարակության և ազգի համար:

Քեզ յատուկ պարտիս զհասարակաց բարին վերագրեալ.
Զի թէ մեռանիլ վասն հայրենեաց քաղցր է և գովեալ,
Զի՞նչ այլ ինչ մնայ՝ որում ազգայինք չեն պարտաւորեալ:

Իսկական հայրենասիրությունը ազգին հարելու, միության մեջ է և ոչ երկպառակության, ներքին կռիվների, բաժան բաժան լինելու մեջ: Եվ քերթողը ժամանակի կրոնական կռիվներին ու պառակտումներին ակնարկելով՝ կոչ է անում.

Յարեսցուք յազգ մեր, սիրեսցուք զազգ մեր սէր համեստագին.
Մի՛ զփառըս մեր թողցուք ի յագուրդ որդւոց օտարին:

Այսպիսի ազգասիրութիւնն ահա՛, որ միութեան ու ազգաշինութեան՝
մեջ է երևան գալիս, դառնում է աղբյուր ազգի բարգաւաճման.

Ազգին շինութեան սէրն է նախադրիւր յերկնից վտակեալ
Որով ազգային գործոց դարաստանք ծաղկին ոռոգեալ:

Այս տողերի մեջ մարդ կարդում է ապագայի Պեշիկթաշլլանի «Եղ-
բայր եմք»-ը: Բայց՝ և Վանանդեցին հայրենի հավատի ավանդապահու-
թիւնը քարոզելով՝ ընդունում է խղճի ազատութիւն և խրատում է կրօնի՝
վեճ չհանել, օտարազգիներին հարգել:

Վարեսցիր անկեղծ ընդ օտարազգիս հոգւով հեզութեան.
Մի՛ նիւթեր զշար, կա՛լ խաղաղութիւն՝ որքան մարթական.
Մի՛ բամբասանօք եղծեր զնոցուն զաւանդն ալլական,
Զի ի հարց նոցին յատուկ է նոցա իսկ գործադրութեան:

Կրօնի ազատութիւն ընդունելով հանդերձ՝ նա յուր կյանքի վերջում
սակայն սաստիկ զայրանում է ամերիկյան բողոքական քարոզիչների
դեմ, որոնք այդ ժամանակ հաստատվել էին Զմյուռնիայում: Անշուշտ
նա շատ վիճաբանութիւններ է ունեցել նրանց հետ և պղտորվել է յուր
հոգու խաղաղութիւնը, որ հարկ է համարել յուր Ոսկի Դարի վերջում
վիճաբանել նրանց հետ: Այդ հատվածը, որ հետո ավելացրած բան է և
վնասում է երկի ամբողջութեանը, ցույց է տալիս այն ատելութիւնը, որ
նա տածում է դեպի օտար քարոզիչները, որոնք փոխանակ հեթանոսնե-
րին երթալու, քրիստոնյաների մեջ քրիստոնեութիւն էին քարոզում:

Մերոց կարգաց մեք սիրահաճ եմք ի սրտէ և հաւան...
ՅԱմերիկեան ձեր դարձարուք յորջ նորափոր ոսկեծոր,
ի վայրենեաց ճեպեցէք սարս որսալ էրէս ի ծործոր.
Սինէ, Ճեաբոն և որ այլք են անհաւատից մոլար փոր,
Զձեզ կոչեն, է՛ր յուլանայք, հա՛ վազեցէք ուժգնասոր:

Վանանդեցու զայրույթը շատ հասկանալի է. կաթոլիկութեան վեճերը
դեռ չվերջացած՝ վրան ավելանում է և բողոքականութեան վեճը, որով՝
և ազգաշինութեան գործը խանգարվում է նոր երկպառակութիւններով:
Ուստի և մեր բանաստեղծը բողոքում է ասելով.

Յիմանալին մի՛ սողոսկիք յԱրփաւորչին մեր այգի,
Դալարագեղ զի ծաղկեսցի պտուղ բերել զյարգի.
Մշտահարուածն՝ ի թշնամեաց անմեղ մանկունք Հայ ազգի
Հարան մարմնով, մի՛ ևս հարցին վէրս ընդունել ի հոգի:

Երբեմն նկարագրելով միսիոնարների վարմունքը, դրանց բանեցրած հնարները, խաբեբայություններն և խորամանկությունները, լիառատ գանձի միջոցով միամիտ մարդկանց հրապուրելը, հայոց հին կարգերի ոչնչացնելը, չի համբերում և սրտմտած բացագանչում է վերջը:

Շանց և թռչնոց գէշ ձեր ոսկերց օ՛շ թէ մատներ կոտորած:

Նա դեմ է դուրս գալիս և բողոքականների կրոնական գրքերին, որոնք «ընդդեմ մերոց ծիսից բերեն զբան բարեբանդ», և իրավունք է տալիս Պատրիարքին, որ նվովում է նրանց գրքերը:

Մունջ կարկեսցի՛, մեզ չէ պիտոյ Ամերիկեան սին քարոզ...

Մանկունք Հայկեան, մի՛ յայնոսիկ իղձա լայնէք վայրասլար:

Մի՛ ընթեռնուք զգիրս նոցա, ուր իմաստութեան չիք նպար:

Եվ այսպես Վանանդեցին յուր ծերության օրերում դառնում է երգիչ միսիոնարների դեմ կովողների: Նրա մոլեռանդությունը սակայն միայն կրոնական գրքերի դեմ է ուղղված. որովհետև իսկույն անմիջապես ավելացնում է, թե չպետք է փակված մնալ միայն հայ ուսման մեջ:

Մի՛ մոռանար և յայլ առուաց թռչակ առնուլ պիտանի,

Միայն դի մի՛ զբո ղեղծցէն վայելչութիւն մայրենի:

Այստեղ արդեն դարձյալ երևան է գալիս երիտասարդ Վանանդեցին յուր հառաջադիմական ոգով, որ ազգի փրկությունը տեսնում է ուսման մեջ, ուսում լայն, ընդարձակ մտքով:

Ծնողք մարմնաւորք, թէև չէք ծանօթ գրական շնորհին,

Մի՛ անգրագէտ թողուք զմանկունսն ի թարմ հասակին:

Բայց ուսումը պիտի լինի նախ մայրենի լեզվով և հայրենի հոգվով և ապա նոր օտար ազգերի: Ո՛րքան այժմեություն ունին հետեյալ տողերը:

Մատիցեն մանկունք նախ ի հայրենի վարժն գրավոր,

Ամբարել ի միտս զնախնեացն ազգիս զարդինս օգտաւոր...

Ջանա՛ նախագոյն յուսումն լեզուի քո հայրենական,

Ապա յայլ լեզուաց վարժումն գայցես ըստ վայելչութեան:

Անկարգ եռանդն է զոր ունին ոմանք ի շաւիղ ուսման,

Լքեալ զսեպուհն՝ զօտարացն ունիլ զգենուն զջան:

Այսպես միայն կրթված մանուկը կլինի յուր հայրերի հարազատ զավակ և կկարողանա յուր պարտքը կատարել յուր ազգի նկատմամբ, և այն երեք միջոցով:

Ազգային գործոց երիւք վճարել փորձն մեզ յայտնեաց.

Ի գիր, ի սուր և յարհեստսն ի պէտս հասարակաց:

Գրի ընդունակությունն ունեցողը դրանով պիտի աշխատի բարձրաց-
նել յուր ազգը՝ գործելով գրականության, գիտության և փիլիսոփայու-
թյան համար. ով արհեստի ընդունակություն ունի, պիտի արհեստները
զարգացնի և հարստացնի յուր ազգը: Իսկ սո՞ւրբ: Ինչի՞նչ է պետք դա:

Ինչքան էլ հայերն անտարբեր հանդիսատես լինեին հունական ա-
զատության կռիվներին, այդ մեծ հեղափոխությունը չէր կարող չազդել
ներանց վրա, և Վանանդեցին, Զմյուռնիայում նստած, չէր կարող չմտա-
ծել այդ մասին: Եվ ինչպես երևում է, նա երկար խորհրդածել է այդ մա-
սին և եկել է մի որոշ եզրակացության: Նա երևի լավ կշռել է հայ մար-
դու հոգին, որ սրի գործածությունը քարոզելով՝ հարկ է համարում ամե-
նից առաջ մի զգուշություն անելու.

Մնա՞ր ի սուսեր, մի՛ գազանասցիս հեղումն արեան:

Յուր ժամանակի համար նա ղենքի գործածությունը քարոզում է
ինքնապաշտպանության համար:

Ըստ մեր վիճակի այժմիկ չեն և պէտս զէնք զինուորութեան,
Այլ ի պաշտպանել անձին ի դիպուածըս ուղևորման,
Ի գործ արկ որպէս օրէնք բնութեան տայ քեզ հրաման:

Սակայն Վանանդեցին դրանով միայն չէ սահմանափակում ղենքի
նշանակությունը: Դա ունի և մի այլ կարևոր ու օգտակար գործածություն:
Ինչպես ինքնապաշտպանությամբ մարդս յուր անձն է պաշտպանում բնա-
կան օրենքով, նույնպես մարդ պարտական է սիրով, արիաբար և ան-
ընկուն սրտով նաև ազգի շահերը պաշտպանել, որ և անհատինն են: Նա
պարտական է ղենքով անսասան դեմ դնել ամեն վտանգների, որ արգելք
են լինում ազգային շահերին. ոչ մի դեպքում չպիտի վախենալ.

Աննկուն սրտիւ տոկալ վտանգացն դժուարութեան,
Որք շահուց ազգին և քո իսկ անձին բերեն զխափան...
Նա՛ ի մահուանէ որ զամենայնիւ թուի ահռական,
Ոչինչ վահրոտիլ, երբ չիք ի նմա վատանուն նշան:

Արդյոք Վանանդեցին ապստամբություն է քարոզում: Բնավ ոչ. նա
շատ լավ ճանաչում է հայ ազգի վիճակը. գիտե, որ դա յուր ժամանակին
հիմարություն կլինի և մեծամեծ չարիքների պատճառ կդառնա: Պետք է
հանգամանքները լավ կշռել, ինչպես Վահան Մամիկոնյանը և ուրիշ քա-
ջարի հայկազուններն են արել: Խոհեմություն է հարկավոր և շրջանկա-
տություն.

Չասեմ քեզ այսուիկ ոգի զգենուլ զյանդգնական,
Մխեալ զանձն ի վիշտս որք փ քոց կարեաց անյաղթիկ մնան...
Առանց պատճառի ի վտանգ մխիլ ի վեր քան զարժան,
Փորձել է զԱստուած, ասաց Տերն մեր առ փորձիչ սատան:

ինչպես որ նավաստիները, երբ ալիքները հուզվում են, նրբին խորհրդով ալիքների դեմ են գնում և առանց նավաբեկության՝ նավը տեղ են հասցնում, այսպես և դու, հայ մարդ, պետք է քո մարմնի ուժը բանեցնես շրջադեպ մտքով և այդ դեպքում միայն դու քո հայրերի հարազատ որդին կդառնաս և կառնես «զպատիւ յերկուս յաւիտեան»։ Մի կողմ ուրեմն այժմ մեր ուժից վեր հանդգնությունը, որ աստվածափորձություն է. այժմիկ միայն ինքնապաշտպանություն։ Բայց եթե հանգամանքներն ավելին են ստիպում անել, ա՛յն ժամանակ ինչպես պիտի վարվել.

Այլ թէ քեզ հասցէ վտանգ ինչ կարի ահաւորական,
Մի՛ կորուսցես անդ կնատ մեղկանօք զոյժ տեղդութեան:

Այն ժամանակ ուրեմն պիտի արիանալ և զգաստացնել հային ոտնատակ տվողներին.

Իսկ թէ յարիցէ ոք ոտնահարու շքոյ Հայկազին,
Կամ զգաստացուցէ կամ ընդ վայր հարցէ միութեան Ոգին:

Ես չեմ ուզում այլևս կանգ առնել այն բարոյական խրատների մասին, որ Վանանդեցին ստանում է ավանդությունից: Դրանք ընդհանուր բաներ են: Բայց այն ամենը, ինչ որ վերևում բերեցի, նրան ներկայացնում են իբրև մի նոր տեսակի քերթով, որ յուր մեջ ամփոփում է յուր ժամանակի ոգին:

Նա է առաջին անգամ մեր բանաստեղծությունը մոտեցնում կյանքին և ծառայեցնում կյանքի համար: Եվ նրա բացած ճանապարհով ընթանում են ուրիշները հաջորդ երեսնամյակում: Բայց դրանից առաջ մնաց մեզ խոսել և մի ուրիշ բանաստեղծի, Ալամդարյանի մասին:

Հառություն Ալամդարյանը⁹ (1796 սեպտ. 25—1834 թ. մայիս) ծնված է Աստրախանում: Այստեղ 1810 թ. բացվում է Աղաբաբյան դպրոցը, ուր և ուսում է առնում նա և այնուհետև աշակերտում է Սերովբե վարժապետ Պատկանյանին: Նոր ձևի դպրոցը տալիս է նրան լավ կրթություն, իսկ Սերովբե վարժապետը, որ իր ժամանակին գիտնականի համբավ ուներ և միաժամանակ պարապում էր ոտանավորներ գրելով, անպայման բանաստեղծության սեր է զարթեցրել, յուր աշակերտի մեջ և ոտանավոր գրելու արվեստը սովորեցրել նրան: Ալամդարյանը տասնյոթամյա պատանեկան հասակում ամուսնանում է և մի տարի հետո, 1814 թվին փոխադրվելով Մոսկվա՝ վարում է քարտուղարի պաշտոն Լազարյանների մոտ, ապա և ուսուցչություն է անում Լազարյան ճեմարանում:

⁹ Հառություն՝ վարդապետի Ալամդարյան, Զափարբերականք, Ս. Պետերբուրգ, 1884: Ստ. Մալխասյան, Համառոտ պատմ. Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1900, էջ 19. հտն., էջ 40 հտն.: «Գեղարվեստ» հանդես, № 2, Լևոն Մանվելյան, Հար. Ալամդարյան:

(բացված 1816 թ.) և թարգմանություններով պարապում: Լազարյան ձեմարանում վարած պաշտոնը լրացնում է նրա ուսման թերին:

1821 թվին Ալամդարյանը, որ արդեն քահանա էր ձեռնադրված, կրում է յուր կյանքի ամենամեծ դժբախտությունը. մեռնում է նրա կինը, սիրած ու պաշտած: Սիրելիի մահը ցնցում է քսան և հինգամյա երիտասարդի ներքին աշխարհն ամբողջապես և ստիպում է նրան իր մխիթարությունը գտնել բանաստեղծության մեջ: Խորին վիշտը, կարծես, զարթեցնում է նրա մինչ այդ թմրած բանաստեղծական ոգին, և նա սկսում է հրգել:

Երևակայությամբ բավական թույլ, գաղափարներով աղքատ է Ալամդարյանը, իսկ ձևով դեռ հաճախ միջնադարյան. բայց և այնպես անձնական կսկիծը դարձրել է նրան մեր՝ 19-րդ դարու գրականության առաջին երեսնամյակի միակ քնարերգուն, որի գրվածքների մեջ շինծուություն չկա: Այն ինչ որ նա գրում է, ոչ թե մեռած, մեքենայական ձևով սարքում է ինչպես մի Գապասախալյան, և ոչ արվեստով հորինում ինչպես Մխիթարյան քերթողները, այլ իր զգացածն ու կրածը, իր վիրավոր սրտի հառաչանքն ու հեծությունը անկեղծությամբ, ինքնաբերիկ, պարզ ու անպաճույճ ասում է մեզ: Նա յուր իրական, անհատական կյանքի բանաստեղծությունն է անում, յուր սրտի պատմությունը գրում, որ և քնարերգության իսկական աղբյուրն է. որովհետև բավական չէ միայն բանաստեղծ լինել, այլ հարկավոր է և զգացած լինել. իսկ Ալամդարյանը յուր կնոջ մահը, յուր կրած զրկանքներն ու հալածանքը զգացել է յուր բոլոր էությունը:

Բազմազան չէ Ալամդարյանի բանաստեղծության նյութը, բայց նա ունի քնարերգության ամենամեծ թեմաներից երկուսը՝ սեր և մահ, և այս միացած մի սրտի մեջ, միաժամանակ զգացած և ի մի ձուլված մի սիրած անձի համար: Սերը նրա համար մի բնական պահանջ է, մի աստվածային շնորհք, որին ենթակա են ոչ միայն մարդս, այլև բոլոր կենդանի էակները: Առանց սիրո կյանք չկա: Սիրո առարկան ամենայն ինչ է աշխարհում («Քե տէր էի ես աշխարհաց»), և սիրահար սիրտը, անշղթա կապված, բնական անխուսափելիությամբ ձգտում է միանալու նրան.

Որպէս ծովսն ի վեր բնապէս ձգի,
Որպէս նետն առ իւր նպատակ բերի,
Որպէս ջուր վերուստ ի վայր սողոսկի,
Որպէս մարդ հիւանդ՝ ողջ լինել կամի՝
Նույնպէս սիրտ, մարմին, իմ բոլոր հոգի
Քեզ բաղձա, սէ՛ր իմ, քե վառի, մաշի:

Նույնիսկ նրանից հավիտյան բաժանված՝ շարունակ աչքի առաջ ունի նրա պատկերը.

Աչք իմ միշտ առ քեզ պշնուն, սիրելի,
Հանգէտ երկաթոյ, գերւոյ մագնիսի.
Ձեմ երբէք ի քէն բաժան, տենչալի,
Նման լուսասէր խոնարհ ստուերի:

Մի անգամ, որ նրա սիրտը նվիրված է յուր սիրույն, նա այլևս մինչև կյանքի վերջը ոչինչ չի տեսնում յուր սերից գեղեցիկ. աշխարհի առաջին գեղեցկութիւնները, բացականչում է նա,

Առ քե շէն այլ ինչ, բայց միայն ստուեր.
Դու՝ տիւ աննման, իսկ դոքա՝ գիշեր:

Այս պատճառով և մի անգամ սիրողն այլևս չի կարող երկրորդ անգամ սիրել.

Մի թոյնն է գեղթափ երկրորդեալ թունոյ,
Իսկ սէրն առաջին՝ է խոչ մյուս սիրոյ:
Մի հոգի չէ ստրուկ երկուց ներհակ կրից.
Մին սիրտ չէ մեհեան երկուց ահեղ դից:

Մահն ևս նրա համար մի բնական դրութիւնն է, որի դեմ, կարելի է ասել, շատ էլ չի բողոքում մեր բանաստեղծը, և ոչ քննում է, թե ինչից է առաջանում և ինչ ուժ է: Խորը հայացքով չէ թափանցում այդ առեղծվածի մեջ: «Անգութ օրհասը» նրան պատկերանում է միայն «լուսինն առնողորմ, անհաշտ ոսոխի, ժանտ մարդասպանի», որ զրկում է մարդուս ծանոթներից ու բնութիւններից՝ լեռներից ու հովիտներից, պայծառ ծաղկափթիթ դաշտերից, որ զրկել է իրեն հատկապես յուր աննման Մարգարտից: Էականը մեր բանաստեղծի համար ոչ թե ինքը մահն է, այլ մահի բերած այս զրկանքը, որ ճնշում, խորտակում է նրան ոչ միայն հոգեպես, այլև ֆիզիկապես:

Երբ յիշեմ դանուն իմ սիրականի՝
Յոգուածք իմ դողան, սիրտ իմ սարսափի:

Կամ մի ուրիշ տեղ.

Համակ զոգուածք մարմնոյս հեծեն,
Սարսին՝ այլ դեռ քայքայեալ շէն.
Բիւր վա՛յ, ե՞րբ հանգիցեն:

Ձկա այլևս սիրած անձը, որի հետ խոստովան էր արել «կեալ, մեռանիլ, ցնծալ, տրտմիլ ի միասին».
Գիտե, որ հավիտյան չի գտնելու նրան («Կորուսի զնա՝ այլ ոչ գտանեմ»), բայց և այնպես չի կարողանում հաշտվել յուր այդ վիճակի հետ և բուռն կրքով կոծում, ջարդում է իրեն, լաց ու արտասուքով որոնում նրան. կյանքը մաշվում է հոգվոց հանելու,

և հոգին քաղվում միշտ մտածելով իր թանկագին կորուստի մասին: Նա անմխիթար է, և անմխիթար մինչև կյանքի վերջը:

Դուք ի վուր ջանալք զիս մխիթարել.
Ձկայ կէս սրտիս՝ զիս՝ ող ապրեցայց:
Իմ կյանք այլ չեն կյանք առանց փարեւոյս.
Իմ ցաւոյս դեղն է մահն, սիրելիք:

Եվ կենդանի թաղվելու, յուր սիրականի հետ մեռնելու բռն տենչանքը երկար, շատ երկար իշխում է նրան. որովհետև նա չի կարողանում ազատվել մահվան թողած զորեղ տպավորութիւնից և այնպիսի կյանքով է ապրում շարունակ, որ մահից վատ է («կյանք այդպիսի քան մահ է չար»),—միշտ տանջված, միշտ բեկված.

Ի յաւերակս ի յամայիս
Ձեռն ի ծոցի շրջիմ գերիս,
Ո՛հ, խնդրեմ զհոգիս.
Սեւփետուր, տխրատեսիլ
Բուռց ձայնից ձայնակցիմ ես.
Վա՛յ, վա՛յ, այսպես կեամ ես:

Եվ այս կիրքն ու զգայնութիւնն իշխում են նրա մեջ, հաճախ այն աստիճանի, որ նա ինքնախաբեութեան մեջ ոչ միայն փափագ, այլև հույս ունի դեռ տեսնելու յուր կորուստը:

Յոյս իմ ի քոյ տես յաշխարհիս
Ցարդ չարաչար խոշտանկե զիս,
Մտացս աչաց միշտ երևիս,
Սիրոյդ հրով կիզես զհոգիս:

Այսպիսի դժբախտ դեպքերում անցյալի հիշողութիւններն ու տեսարանները մի մի մխիթարութիւն են լինում և վշտահար սիրտը մի առանձին հրապույրք է գտնում ասլրելու դրանցով: Այդ դեպքում, ցավը թեպետև թարմ, բավական մեղմացած է լինում և չի կլանում ամենայն ինչ բռնանալով բանաստեղծի հոգու վրա և թուլլ չտալով նրան, որ, այսպես ասած, մի տեսակ հեռու քաշված, առարկայաբար նկարագրե յուր կիրքը: Մեր բանաստեղծի առաջին երգերի մեջ, գրած 1821 թ. օգոստոս ամսին, երևի կնոջ մահից քիչ հետո, իշխում է զգայնութիւնը. դրանք մորմոքովող սրտի ողբ ու աղաղակ են միայն. մինչդեռ դրանցից վերջինը՝ «Երկու ձեռին երկու մոմ», գրած նույն թվի սեպտ. 1-ին, գրավիչ է յուր մեղմիկ գեղեցկութեամբ: Այստեղ բանաստեղծը մի վայրկյան կտրվում է իր ներկա վիճակից և ապրում է անցյալի ամենից հրապուրիչ ժամանակամիջոցով: Նրա աչքին պատկերանում է յուր նշանադրութեան տեսարանը: Նա մոռանում է այրու դառնագին թառանչները և պատանեկական հափշտակվող խանդաղատութեամբ տեսնում է, թե ինչպես ամո-

Թից վարդ կտրած կույսը պարկեշտ, երկու ձեռին երկու մոմ, իրեն առաջն է դուրս գալիս աղջիկների ու հարսների բազմության միջից ինչպես մի հրեշտակ՝ մարգարտափայլ մարմնով, վայելուչ հասակով, քրքամագույն երկայն վարսերով և զմայլելի աչք ու ունքով։ Նրա սքանչելի տեսք ու խոսվածքի վրա սիրտն սկսում է դողդողալ, և ինքը հիացած՝ մոռանում է աշխարհն ու մի տեսակ մեղմ արբեցության մեջ ընկած՝ մի նոր կյանքով սկսում է ապրել։

Յերկու ձեռին երկու մոմ՝
Ինձ ընդառաջ ել յիւր տան.
Մի՛ հարցանէք ո՛վ էր նա,
Հրեշտակ, թէ կոյս լուսագէղ։
Ամօթն զնա վարդ արար,
Ես հիացեալ դարձայ քար.
Այն զի՛նչ օր էր և զի՛նչ ժամ,
Որում տեսի ես կեանք նոր։
Լիաճրագ յայնմիկ տան
Ի մարդաշատ բազմութեան,
Ի մէջ աղջկանց և հարսանց
Յոտին կայր ոմն անդ յանկեան։
Այն օրիորդն էր պարկեշտ
Ինձ պատահեալ առ դրամբ տան.
Ձոգիս գրաւեաց յիւր ի սէր,
Ի նմա տեսի ես կեանք նոր։
Մարգարտափայլ մարմինն էր,
Հասակն էր յոյժ վայելուչ.
Ձոտիւքն իւր վարսք քարշ գային,
Ի գոյն քրքմոյ փայլէին։
Դիմացն շքեղ ևրևոյթ,
Յոնից, աչաց, այտից գեղ,
Շրթանց լեզուին համ անոյշ՝
Խոստանային ինձ կեանք նոր։
Ա՛խ, ասացի թմրեցայ,
Սիրտս սկսաւ դողդողալ.
Ձաշխարհ համայն մոռացայ,
Ի գեղ կուսին ապշեցայ։

Եվ բանաստեղծը բախտավոր է, որ իրեն այդ կույսի փեսան են անվանում. բախտավոր և ուրախ է, որ ինքն այդ կույսի մոտ է. բայց ավա՛ղ, միայն մի վայրկյան։ Ներկան, որ ախ ու վայ է գիշեր-ցերեկ, դարձյալ շուտով կանգնում է նրա առաջ յուր բոլոր թախծալից ծանրությամբ, և նա զգում է աշխարհի ունայնությունը և յուր ամենագեղեցիկ

քանադատեղծութիւններ վերջացնում է միջնադարյան երգիչներին հատուկ մի խրատով.

Նանրախորհուրդ ազգ մարդկան,
Շատ մի՛ սիրեր դու զաշխարհ.
Նա թշնամի է անգութ,
Զար քան զքարք մահաթոյն.
Ցանցիւ սիրոյ զքեզ կարթէ,
Ի հաղբ անել ըմբռնէ.
Ապա զսիրոյդ առարկայ
Ի քէն արագ կողոպտէ:

Երկու տարի հետո, 1823 թ. Ալամդարյանը Մոսկվայից վերադարձած ֆ Աստրախան, ուր նույն թվի օգոստոսի 21-ին գրում է յուր «Ողջոյն հրաժեշտի զաւակաց իմոց», մի փոքրիկ, դրամատիկական ձևով հորինած քերթված, որի մեջ հայրը գործվանքով՝ որբերի հայր Փրկչին է հանձնում յուր երեք աղջիկներին, իսկ ինքը կամենում է գնալ հեռու, անծանոթ աշխարհ՝ որոնելու իր կորուստը: Հանգիստ չէ դեռ նրա հոգին և երկար սուգ ու մորմոքի մեջ լինելով՝ վերջապես ընկճվել, հուսահատության մեջ է ընկել. նա, ինչպես երևում է, անձնասպանության մասին է մտածում: Զկա այլևս նրա կյանքի կեսը, և ի՞նչն է կապում նրան աշխարհի հետ: Աղջիկներից մեկը, փոքրը, անմեղությամբ չի հասկանում հորը, և հորից անբաժան՝ նրա հետ լինել է միայն ցանկանում. մյուսը հասկանում է, որ հայրն իրենց մորն է ողբում անմոռաց. իսկ երրորդը միաժամանակ և մխիթարում է նրան, որ չսգա, և ի՞նչպիսի փափկությամբ.

Զիս ո՞ սիրեսցէ՝ զկատեացս քո թշուառ՝
Թէ զքեզ Տէր տարցէ յիւր երկնից գաւառ:

Փոքրիկ որբերի այս գութը, ծնողական սէրն ահա՝ բարեբախտաբար զորանում է հոր սրտում, և Ալամդարյանը վերջ չի տալիս յուր կյանքին:

Շուտով նա Թիֆլիսի առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոսից հրավեր է ստանում գալ Թիֆլիս յուր հիմնած դպրոցին վերակացու, այսինքն կառավարիչ լինելու: Ալամդարյանն ընդունում է հրավերը և 1824 թ. աշնանն արդեն գործի գլուխ է կանգնում և վեց տարի (1824-ի դեկտեմբերից մինչև 1830 օգոստոսի 1) վարում է նորաբաց դպրոցի ղեկավարութիւնը բեղմնավոր աշխատանքով: Նա է իսկապես կազմակերպում դրպրոցը, թե իբրև տեսուչ և թե իբրև ուսուցիչ հոգի ու շունչ տալով յուր աշակերտներին, որոնցից հետագայում շատերը նշանավոր են լինում, ինչպես՝ Ստ. Նազարյան, Խ. Աբովյան և ուրիշները:

Այստեղ Ալամդարյանը աշխատանքի մեջ կարծես մի առժամանակ մոռանում է յուր անձնական մեծ վիշտը և տարվելով շրջապատի

ոգվով՝ գրում է կրոնական բովանդակությամբ ոտանավորներ, իսկապեռ աղոթքներ («Աղոթք», «Աղերս առ ամենօրհնեալ Տիրամայրն»), որոնք իրենց ձևով շատ էլ բարձր չեն ժամանակակից Փեշտիմալճյանի աղերսներից. բայց, որ գլխավորն է՝ նա ոգևորված է ներսեսով և դպրոցական գործով, որոնց և նվիրում է մի երկու ոտանավոր, սակայն դարձյալ ժամանակի սովորական ճարտասանությամբ:

1827 թ. ներսեսը գնում է ռուս-պարսկական պատերազմի դաշտը, Հայոց կողմերը: Բոլոր արևելյան հայերը գերությունից փրկություն էին տեսնում այդ պատերազմի մեջ, և մեր բանաստեղծը արձագանք տալով այդ ընդհանուր ոգևորությանը՝ գրում է յուր «Տեսիլը», որը յուր ժամանակի այդ ոգու առաջին արտահայտությունն է:

Յաղչամուղջ գիշերի, ի տեսլեան տխրագին,
Յարուցեալ Թափառիմ յանծանօթ ի դաշտին:
Ընդ ինև ոչ ուղի, ոչ շափղ երեին.
Ընդ կապոյտ քօղ երկնից սեպթոյր ամպը կուտին:
Սիրտ իմ, միտք յայլանդակ ի կարծեաց խիստ յուզին,
Յակամայս զիս մղեն առ կատար մի լերին:

Այդ լեռն երկնահաս Արարատն է: Բանաստեղծն ապահով բարձրանում է վեր, ուր կազմվում է զվարթունների վեհ ատյան: Հրեշտակը փողում է սաստկաձայն.

Նմբեսցին աստ, գոչէ, բոյլք հոգւոց լուսաճեմ,
Որք վարութ՝ արեամբ և քրտամբք ուղփաճեմ
Ոռոգեալ զՀայաստան՝ արարին նոր եղեմ:

Բարձրանում է փոթորիկ ու ամպրոպ. ապա լռում, խաղաղում է ամեն ինչ. փչում է մեղմաշունչ հովը, և հրեշտակների օրհներգությամբ գալիս է աստված, և մեծ ատյանը լսում է նրա վճիռը.

...Մերկասցի՛ր քուրձ սգոյ Հայաստան,
Պճնեսցի՛ր յիւր շքեղ ոսկեխայտ պատմութեան,
Լուսասցի յարտասուաց դարաւոր տրտմութեան...
Քարասիրտ, ոխերիմ, խորամանկ, անպիտան
Թշնամիք եղկելոյս առ ժամայն բերկրութեան՝
Պրկեսցի՛ն ի կապանս անաղատ գերութեան,
Մատնեսցին շարաշար անվախճան նեղութեան:

Եվ նա հավատացած է, որ «հինաւորց օծեալը», այսինքն Եփրեմ կաթողիկոսը, պիտի դառնա իր գահը ներսեսի վրա հենված և՝

Հայաստան զառամեալ առ նովաւ մանկասցի,
Դարն ոսկի մոռացեալ՝ արդ կրկին յայտնեսցի,
Սեռն Հայկայ յանաղարտ խնդութիւն զմայլեսցի:

Սակայն Հայաստանի մանկանալու, «Մանուկ Հայաստանի» գաղափարն այլևս չի զբաղեցնում նրան, որովհետև նա յուր անձնական զգացմունքի երգիչ էր և ընդունակ չէր նույն գեղեցկությամբ և ուժով հավաքական զգացումներ երգելու. ուստի և սառն և արվեստական են հնչում նրա՝ այդ նյութին նվիրված տողերը, որոնց մեջ և Ս. Գրքի ազդեցությունն է երևում:

Ներսեսը 1828 թ. օգոստոսին հեռացվում է Բեսարաբիա, և Ալամդարյանը դպրոցի տեսչությունը հանձնելով Հակոբ Զրպետյանին՝ ինքը մնում է միայն դպրոցի խնամակալների մեջ: Մի տարի հետո սակայն նա դարձյալ յուր վրա է առնում դպրոցի տեսչությունը, բայց այլևս երկար չի մնում այդ պաշտոնում: Ներսեսի թշնամիները նրա բացակայության ժամանակ զորանում են, և վերջապես Ալամդարյանը պարտվելով՝ դրանցից՝ իբրև Ներսեսի կուսակից հալածանքի է ենթարկվում և կոմս Պասկևիչի պահանջով նույնիսկ արստրվում է Հաղբատի վանքը: Այստեղ ծանր փորձության է ենթարկվում երիտասարդ վարդապետը, — նա այդ ժամանակ արդեն վեղար էր ընդունել, — երկարատև հիվանդությամբ և ամեն տեսակ նյութական և բարոյական զրկանքներ կրելով. բայց հոգու արիությամբ տանում է ամեն նեղություն:

Հաղբատում, անապատի ամայության մեջ զարթնում է նրա հին, թաքցրած, բայց ծխացող վիշտը, և նա մենակ մնացած ինքն յուր հետ՝ տեսնում է, որ իզուր աշխատել էր յուր մեջ մեղքներ յուր սերը, որի «քաղցր վերքերը» յուր միակ մխիթարությունն էին: Եվ նա սկսում է նորից երգել յուր սերը, բայց այլևս ոչ առաջվա ազատությամբ. նա վարդու սոսիսակի հին այլաբանությանն է դիմում:

Մոլորին իմ միտք, լեզուս պապանձի,
Րաբունիլ զբէն ոչ դօրէ յայտնի, առ չարացն ահի:

Նրան բամբասում էին նույնիսկ յուր այդ մաքուր զգացմունքներին համար.

Յիշել զքո անուն չիշխեմ, պապանձիմ
Յահէ նախանձոտ մարդոց դիւադէմ:

Բայց այդ ահն ի՞նչ կարող էր կապանք դնել բանաստեղծի լեզվին. նրա սոսիսակը «լաց շառնէր երէկ. այսօր շատ ողբայ», և ողբում է նա. ակամա, ողբում է ավելի դառնագին, ավելի թախծագին, որովհետև նրա սիրտն այժմ ավելի ևս խոցված էր: Ուստի և նա ի զուր.

Րամէ դուռն ի կուրծս, տքնի հանդուրժել,
Անօրեն բախտէն զկիրս իւր հնազանդել.
Եղո՞ւկ, նա խաբի. չէ՞ կարող ժուժել.
Ուժգնութեան սիրոյն ո՞վ կարէ յաղթել:

Եւ «վարդակորոյս» բանաստեղծն յուր Մարգարտի մահից ամբողջ տասը տարի հետո դեռ նույն նյարդային դրութեան մեջ, նույն թափով բացականչում է.

Աւա՛ղ վիճակի անբաղդ սոխակին,
Ոյր կեանքն ի հնոցի սիրոյ տոշորին:
Մա՛հ, ո՛ւր ես, ե՛կ, հա՛ս, օգնեա թշուառին.
Դու դառն ես այլոց, քաղցր ես անբաղդին:

Այս ժամանակի երգերից է անշուշտ և «Սոխակ ի հոգեվարս» (որի տակին դրած է 12 մարտի 1823 ի Հաղբատ, անշուշտ սխալմամբ փոխանակ 1831-ի): Գարուն է բացվում. չքանում են ձմեռային շարաշար բուքերը. գալիս է քաղցրաշունչ օդն յուր սփոփանքով. բնությունը, ծառ ու ծաղիկ զարդարվում են և մարդկանց հրավիրում զվարճանալու, բայց այդ կենդանութեանը հակադրութեան է հիվանդ բանաստեղծի սիրտը, որ ներկվում է արյունով. «Աշխարհ խնդայ, ես միայն եմ ի շիւան», ասում է նա: Մի անգամ միայն նա հոգով մարմնով զվարթանում է յուր «Անուրջքի» մեջ: Այս փոքրիկ բանաստեղծութեանը Ալամդարյանի արվեստի կատարելությունն է: Սկզբում նա կարճ, բայց կենդանի գծերով, պայծառութեամբ հանում է յուր տանջագին, տխուր ու վհատ վիճակը՝ անքուն գիշերից հետո անկողնում մտածելով շարունակ յուր հիվանդ ու թշվառ կյանքի վրա. բայց ահա առավոտյան արևի զվարթ ցնցուղն ընկնում է ներս, և բնութեան այս կենդանի խաղի մեջ մեկ էլ հանկարծ նա՝ կես քուն, կես արթուն՝ լսում է յուր նազելիի ոտնաձայնն ու բարբառը, թե ինչո՞ւ է մաշվում նա,— և տառապյալ միտքը հավատում է, թե իրոք տեսնում ու լսում է յուր նազելիին, և թարմանում ու կենդանանում է: Ամեն ինչ բնական ու կենդանի և առանց այլաբանութեան, և ամեն ինչ յուր իսկական տեղում հարմար բառով ու պատկերով արտահայտած: Բարեբախտաբար Ալամդարյանը, որ յուր ոտանավորների տները հաճախ այնպիսի բառերով է սկսում, որ յուր անվան տառերը կազմեն, այստեղ այդ միջնադարյան սովորութեանը գործադրել է տների կեսի վրա, ուստի և ստիպված չի եղել շատ տներ գրելու և ճապաղելու յուր միտքն ու զգացումը:

Յառաւօտուց ի յանկողնի
Սէր նազելույս զիս խորովէր.
Անքուն գիշերն ես անցուցի,
Զի տանջէր զիս նորա պատկեր:
Լեզուս ցամաք, հոգւով վհատ,
Տկար մարմնով կայի անկեալ.
Անուրջք անոյշք ի նինջ կիսատ
Զթաց աշօքս կային սփռեալ:
Միշտ մտատանջ, միշտ կաթոգին,

Ալէկոծեալ նաւու նման,
 Դեղն իմ ցաւոց սէրն էր անգին,
 Բայց չերեւէր նորայն նշան:
 Այգին ցնցուղ ցայտեալ յիմ տուն՝
 Մերժեաց յինէն զմէզ քնոյն.
 Բոտեմ զիմ ուշ, լսեմ զդոփիւն
 Ոտնաձայնի իմ նազելոյն:
 Երա՞ղ է այդ, մնչեմ մեղմով,
 Հոգւոյս տանջող և յարթնութեան.
 «Աւա՛ղ գլխոյս, գոչեաց ճեպով,
 Ընդէ՛ր մաշիս, սրտիս իշխան»:
 Նազելոյս ձայնն յունկն իմ հնչեալ՝
 Յիս արժարժեաց զկայծ կենաց
 Յնծութիւն ինչ հանրածաւալ
 Հոգւոյս մարմնոյս իսկոյն տիրեաց:

Բայց ինչքան էլ մեր բանաստեղծը յուր ցաւերի դեղը անգին սերն է համարում և ինքնամոռացութեան համար անձնատուր է լինում յուր հին սիրո հուշերին, այդ սերը մենակ չէր կարող փարատել նրա մեծ վիշտը: Սերը միայն վայրկեանական սփոփանք էր տալիս, որի ետեւից գալիս էր ավելի մեծ բռնութեամբ յուր լքված վիճակի դառն զգացումը: Ամեն ինչ հիշեցնում էր նրան, որ ինքն, այն «գործունյա, բարեխիղճ աշխատավորը», աքսորական էր այժմ, հալածված ու զրկված. որ իրեն նեղիչները դավեր են սարքում իր դեմ, և գուցե անդարձ կորած է: Եվ զարնանը, ապրիլի վերջերին, երբ ձյունաթաղ դաշտերը զարդարվում են, նա փոխանակ հրապուրվելու բնութեան գեղեցկութեամբ՝ ավելի ևս դառնանում է սրտով և անիծում նույնիսկ իր ծննդյան օրը:

Յամսալերջն ապրիլի վսլատուհանս բացի,
 Զձիւնաթաղ դաշտորայս ծաղկազարդ տեսի.
 Արտասուք եռանդունք զայտս իմ այրեցին,
 Զիմ անդարձ գերութիւն յուշն իմ մուտ ածին,
 Լեզուապէս դառնացան քիմք վհատ հոգւոյս,
 Զմրեցան զգայարանքս, հատան ելք շնչոյս:
 Ափսօս ինձ, ասացի բիւր անգամ յայն օր,
 Շատ անեծս թափեցի ի ծննդեանս վատ օր:

Բանաստեղծի ցաւը սոսկալի է. նա մարմնով մաշվում է յուր վշտից ավելի քան յուր հիվանդութիւնից: Հուսահատութիւնը երկրորդ անգամ տիրել է այդ «հէք ալրու» զգայուն սրտին, և հարկավոր էր մի հզոր ուժ, որ այս անգամ ևս փրկեր նրան: Եվ փրկվում է նա յուր ջերմ հավատքով, որ ունիւր առ աստված: Յավի ծանրութիւնից նա խոր քնի մեջ է ընկնում

և տեսնում է ոչ թե յուր նազելիին, այլ կենսածին Տիրամորը, որ յուր ձեռքով որպես փոսից հանում է նրան: Եվ այս երազը վերադարձնում է նրան հույսը.

Աւա՛ղ ինձ, նեղասիրտ կարճամիտ լալոյս,
Զիա՛րդ զիս կարծեցի կորուսեալ անյոյս:

Շուտով կատարվում է իսկապես բանաստեղծի նախազգացումը: 1831 թ. հունիսին Ներսեսի միջնորդությամբ նրան թույլատրվում է գնալ Բեսարաբիա Ներսեսի մոտ. բայց բախտն այստեղ ևս չի ժպտում նրան.

Մինչև էր բուժեալ վէրք սրտի իմոյ՝
Նոր վիշտք, նոր արկածք, նոր աղէտք ոգոյ,
Նման կարկտածին թխպայտոյզ ամպոյ՝
Տեղացեր ի գլուխ թշուառս ծերոյ:

Հակոբի այս խոսքերով Իսրայելի Ողբերգության մեջ, ինչպես և շատ քանով այդ Ողբերգության մեջ, բանաստեղծն իսկապես յուր անձնական կյանքն է ողբում: Բեսարաբիայում նա Ներսիսյան դպրոցի ինչ որ հաշիվ-ների պատճառով գծովում է Ներսեսի հետ և կարգվում է վանահայր նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում:

Սկսվում է Ալամդարյանի համար մի նոր ցավալի վիճակ, նա իրեն անարդար կերպով հալածված ու զրկված է համարում և սրտի խորքից բողոքի ճիւղեր է արձակում հորինելով, երբեմն սաղմոսների նմանությամբ, սքանչելի աղոթքներ, որոնց ամեն մի տողն ու բառն անձնապես զգացված են, ուստի և ազդու: Դրանք հավատացողի ջերմ սրտի արտահայտությունն են, բուն թափով գրված, որոնց մեջ նա ուրիշ ապավեն չի գտնում յուր թշնամիներից աղատվելու համար, բայց եթե աստվածային գթությունն ու օգնությունը:

Լարեն ինձ թակարդ ժանտից ջոկք ահեղ,
Յիմ կորուստ բերին, իբր անհատ հեղեղ...
Աման յեղկելիս զմահաթոյն քարբից,
Ընդ լաց իմ բերկրին, ա՛խ, ո՛ւր դիմեցից...
Մորմոք, սուգ, կսկիծ և երկունք մահուան,
Անթիւ տառապանք զինև շրջեցան,
Ապշեցայ, ցնորեցայ...
Դառնացան իմ կեանք յօրէս ծննդեան,
Յո՛ւ և գնացի՝ միշտ գտի դարան.
Հալեցայ, մաշեցայ, յամբարշտաց ոչ զերծայ...

Այսպես է նկարագրում այդ բախտից հալածվածը ինքն յուր կյանքը, կողկողագին դիմելով Փրկչի խաչին, որ իրեն ողորմելով՝ ազատի յուր թշնամուց.

Նորոգեա՛լ զիմ փեանս, զիս ի հաղբից հան.

Ոչ երթայց ի քոց դրանց՝ չե առեալ զիմ խնդրուած:

Այդ մի քանի աղոթքներով (Կողկողանք առ խաչ Փրկչին.— Սաղմոս ԾԵ.— Սաղմոս ԶԼԹ.— Ապաշաւ) Ալամդարյանը միանգամից բարձրացնում է մեր կրոնական աշուն բանաստեղծությունը, ցույց տալով, որ, ինչպես ամեն քնարերգություն, ավելի ևս կրոնականը, նույնիսկ եթե սաղմոսներից է տաղաչափված, պետք է հորինվի միայն անձնապես զգալուց հետո և նյութ պիտի ունենա մարդու ապրածը, և ոչ թե սարքվի մտածած ճարտասանությամբ:

Բանաստեղծը Ս. Խաչ վաւերում յուր ամենագեղեցիկ հասակում յուր զարգացման ծայրն է հասել և թեպետև հալածված ու ճնշված, բայց մեծ հույս ունի, որ ինքը շուտով պիտի «տմարդիների» ձեռից ազատվի և ապրի նորոգված հոգով: Բայց ավա՛ղ բախտին: 1834 թվի մայիսի գիշերը ավազակները մտնում են վանքը կողոպտելու, և մահացու վիրավորչվում ու մեռնում է նա, որ երկու ամիս առաջ գրում էր՝ «Յո՛ւ և գնացի՝ միշտ գտի դարան»:

Այսպիսի ցավալի վախճան է ունենում մեր 19-րդ դարու առաջին քնարերգուն, որ դժբախտ է լինում յուր բանաստեղծական կյանքի ամբողջ ընթացքի մեջ, ուստի և գրեթե ոչ մի ուրախ տող դուրս չի եկել նրա գրչի տակից: Նա շատ բան չի արտադրել, բայց ամեն ինչ յուր տխուր հոգուց է գրել, հենց այդ պատճառով և կենդանի է, սրտառուչ ու գրավիչ: Ձավել պետք է, որ նրա բանաստեղծությունները շատ ուշ, մահից հիսուն տարի հետո միայն, մահվան հիսնամյակի առթիվ, հրատարակված են յուր թոռ (աղջկա զավակ) Քերովբե Պատկանյանի ձեռով:

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբասյան Գագիկ (*Թագ. Վանանդի*) 34
 Աբգար (*Հայոց Թագ.*) 581
 Աբղլմսեն 565
 Աբեղյան Մենե 8
 Աբլսուար 448
 Աբովյան Խ. 604, 615
 Աբրահամ Աստաբատցի 551, 553, 587
 Աբրահամ եպիսկոպոս (*կաթողիկոս՝ Աբր. Կրիստացուց հետո*) 531—532
 Աբրահամ Թեփրտաղցի *տե՛ս* Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոս
 Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոս 13, 530, 531
 Աբրահամ վարդապետ 519
 Ագաբանգեղոս 112, 183, 253, 594, 598.
 Ադամ 433, 435—440, 484—486, 567, 586, 590, 598
 Աթանաս 435
 Ալադին Սուլտան ճոռսմոց 248
 Ալամդարյան Հ. 6, 610, 611, 615—621
 Ալբերտոս Սուաբեցի 415
 Ալեֆս Ա (*Բյուզ. կայսր*) 97
 Ալեֆսանդր Բ (*Ռուս. կայսր*) 573
 Ալեֆսանդր Մակեդոնացի 273—282, 284, 285, 287, 450, 453—455
 Ալբունյան Գ. 260
 Ալինալս 264
 Ալիշան Ղ. Մ. 64, 67—69, 96, 99, 115, 116, 127, 260, 271, 280, 282, 284, 290, 347, 555, 604
 Ալիասյան 52, 53, 64, 68, 70
 Ախվերդյան Գ. 535
 Ահմադ Թագուտար 263, 264
 Ահմադ դան 305, 457, 458
 Առքամարցի Գրիգոր (Գրիգորիս) 8, 9, 199, 274, 279, 280—282, 456, 491—494, 496, 538, 554
 Անառյան Հր. 120, 320
 Ամատունի Ա. 120
 Ամիրա 236, 248
 Ամիր Դովլաթ Ամասիացի 116
 Ամիր Փոլիմ 356—358, 360
 Ամլածին 41, 42
 Ամուն 286, 455
 Այծյամն (*Այծեմենիկ*) 23
 Անակ 594
 Անանիա 444
 Անանիա Շիրակացի 18, 20, 39
 Անանիա Սանահնեցի 64
 Անանուն Զրուցագիր 18
 Անդրեաս փահանա 520
 Անձրեկի 444
 Անտոն եգիպտացի 435
 Աշխեն (*Թագուհի*) 597
 Աշոտ (*Գագիկ Թագ. որդին*) 25, 255
 Ապադա 263, 272, 305, 306, 457
 Ապիրատ *տե՛ս* Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս
 Ապիրատ Պանկավունի (*Ն. Շնորհալու հայրը*) 96, 98, 101
 Ապլարիպ Արծրունի 158
 Ապլոց իշխան 348
 Ապոլոն 568, 597
 Առան Սիսակյան *տե՛ս* Բագրատունի Արսեն
 Առաֆել Բաղիշեցի 8, 9, 422, 441, 443
 Առաֆել Դավրիժեցի 13, 512—515, 517, 519—525, 527, 529, 545, 547
 Առաֆել կաթողիկոս 515, 525
 Առաֆել Սյունեցի 7, 9, 336, 409, 411, 421—426, 435—440, 443.

- Ասլան պեկ 236
Աստղիկ 371
Աստվածատուր գրիչ 444, 500
ձվագ 264
Ավգերյան Մ. 556
Ավգերյան Ն. 590
Ավետիֆ Երեց 525
Ավետիֆյան Գ. 537
Ավնյան 458
Ատով 413
Ատր-Ներսէն 255
Արա (Գեղեցիկ) 565, 566, 593, 600
Արաղորոս 550
Արամ 566, 567, 593, 600
Արամազդ 286, 455
Արիստակես Լաստիվերացի 21—26, 29
— 31, 36, 51, 52, 55—58, 62, 70, 71,
87, 90, 131, 136, 139, 221, 270, 411
Արիստոտել 37, 38, 50, 101, 241, 263,
276, 286, 405, 406, 410, 417, 551,
552
Արծրունի(ներ) 255, 564
Արդուն (*ղան*) 263, 264, 290, 300, 305
307, 311, 312, 323, 457—460
Արշակ 455
Արշակ Տեր-Միքէլյան 94
Արշակունի(ներ) 113, 209, 236, 255,
600
Արտաշես Պարբև (*Արշակունի*) 39, 142,
530
Արտավազդ 142
Արուզ (Արզու) Խաթուն 176, 177, 255
Արուխ 307, 458, 459
Արխայություն ֆահանա 83, 84
Աֆիլլես 453
- Բաբիկ (*Սյունեցի*) 253
Բագրատունի Արսեն 452, 547, 557, 558,
565, 566, 569—573, 576—581, 583,
592, 594, 601
Բագրատունի(ներ) 21, 33, 113, 172,
174, 178, 201, 236, 252, 255, 256,
260, 300, 600
Բաքու 243
Բայազիդ սուլթան 419
Բաստամյանց վ. 178, 181
Բարթոլիմէոս 403
Բարսեղ (*աշակ. Գր. Մագիստրոսի*) 37
Բարսեղ կաթողիկոս (Եպիսկոպոս Անե-
ցի) 88, 99, 100, 101, 113, 171, 449
- Բարսեղ Շնորհալի 99
Բարսեղյան Արտաշես 397
Բարտոլդ վ. 262
Բել 243, 599
Բենուքա 261
Բոկաշիո 19
Բրյուսով վ. 321
Բուդա 290, 305—308, 311, 313, 457,
459
Բուսել 410
- Դագիկ Ա 25
Դագիկ Բ 25, 34, 35, 41, 42, 63, 114,
158, 255
Դագիկ 447, 448
Դալմաֆերյան Գ. 588
Դամառ Քաթիպա 578, 600, 604
Դապասախյան Գր. 553, 554, 580,
587, 611
Դասպար վարդապետ 592
Դդիհոն (*Գդիհոն*) 41
Դեռոզ 447
Դեռոզի Գ (*վրաց. թագ.*) 94, 172, 174,
175, 250
Դեռոզ Լամբրոնացի 411
Դեռոզ Նրզնկացի 410, 412, 413
Դեսներ 59
Դոդ վասիլ 93, 97—100, 102
Դրիգոր 63
Դրիգոր Անավարզեցի 251, 258
Դրիգոր Անեցի (*Թոթակերի որդի*) 66,
445—447
Դրիգոր Ապիրատ 111, 129
Դրիգոր Աստվածաբան 65
Դրիգոր գրիչ 185
Դրիգոր (*Բշնո եպիսկ.*) 233
Դրիգոր Երեց 87, 94, 97
Դրիգոր (*Թագավոր*) 254
Դրիգոր իշխան 236
Դրիգոր Լուսավորիչ 309, 412, 442, 443,
519, 526, 532, 551, 581, 582, 594
Դրիգոր Խլաթեցի Մերենց 408, 409
Դրիգոր Հնձացի Տելեմիս 34, 44
Դրիգոր Մագիստրոս 20, 26, 29, 30,
33—50, 70, 76, 96, 97, 101, 107,
109, 113, 123, 183, 260, 285, 358,
597
Դրիգոր Նարեկացի 7, 18, 29, 30, 34,
45, 47, 51, 56, 58, 73, 75, 107, 108,
123—125, 131, 135, 159, 312, 320,

326, 330, 352, 360, 368, 388—392,
396, 397, 430, 469, 478, 486, 487,
507, 548, 581, 597

Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոս (*Ներսիս Շնորհալու հղբայրը*) 97—102,
103, 104, 113, 115, 133, 147, 269,
447

Գրիգոր Վկայասեր 50, 51, 84, 93, 97—
100, 104, 107, 113, 269

Գրիգոր վարդապետ 244

Գրիգոր վարդապետ (*Հառիճայի վանահայր*) 95

Գրիգոր Տաթևացի 336, 405—417, 420,
421, 426, 435, 440, 457

Գրիգոր Տղա Պահլավունի 116, 156, 157
—170, 174, 179

Գրիգոր Տոտենորդի 157, 159, 174, 259

Գրիգոր փոքր վկայասեր 104

Դանիել (*Լրաժիշտ*) 42

Դանտե 19, 399

Դավթակ Քերբոզ 73, 142, 169, 310

Դավթուկ արհեստագիտություն 26

Դավիթ 525

Դավիթ Ալավկա որդի 66, 83—85, 179,
444—447

Դավիթ Անհաղթ 115, 422

Դավիթ Անհողին 171

Դավիթ Արաբյուրդի 92

Դավիթ Կյուրապատ 53

Դավիթ մարգարե 566

Դավիթ Շինող (*Վրաց թագ.*) 68, 70, 172,
244, 448, 449

Դավիթ (*Սասունցի*) 142

Դավիթ վարդապետ 448

Դարեն 279, 280, 287

Դեմետր 264, 273, 458

Դիոկլետիանոս 594, 595

Դիոնիս Թրակացի 263, 348

Դիոնիսիոս Արիսպագացի 115, 163, 512

Դիտապետ Սյունեցի 572

Դոդոնա 290

Դուլորիե 114

Եզեկիլ 517

Եզնիկ Կողբացի 183, 301, 314, 548

Եզոպոս 183, 189

Ելիկում (*որդի Տարսալիճի*) 250, 251,
255

Ելիկում (*հղբայր Իվանեի*) 250

Եղիշե 86, 190, 243, 499, 517, 548, 564

Եղիսաբեթ 584

Եղիսե 37

Եսայի Նշեցի 262, 263, 403, 405

Եսայի տեսանող 518

Եսթեր 530

Եվա 433, 435, 438—440, 590

Երեմիա 444, 445,

Երեմիա (*մարգարե*) 517

Երիցյան Ա. 29

Երվանդ արմա 565

Եփրեմ Եպիսկոպոս 43

Եփրեմ (*Ասորի*) 292

Եփրեմ կաթողիկոս 616

Ջանգի ամիրա 128, 138—142

Ջարբեանալյան Դար. 34, 64, 68, 71,
100, 114, 115, 167, 169, 240, 241,
249, 258, 349, 404, 441

Ջարմանազան 12

Ջամարե 172, 173, 176—178, 221, 223,
229, 235, 250, 260, 264

Ջամարիա 584

Ջամարիա Գնունցի Եպիսկ. 274

Ջամարիա պատրիարք 592

Ջամարիա Սարկավազ 13, 511, 525—529

Ջամարիա Վաղարշապատցի 526

Ջամարիա վանահայր 526

Ջամարիա (*վանքի առաջնորդ*) 347

Ջամարյան (ներ) 22, 172—174, 179, 201,
260, 456

Ջաֆես 124

Ջենոբ Գլակ 253, 548

Ջենոբ Եպիսկոպոս Տարոնացի տե՛ս Ջե-
նոբ Գլակ

Ջորաբաբել 517

Ջրպետյան Հ. 617

Ջես 569, 570

էաշի 262

էմին Մկրտիչ տե՛ս Մկրտիչ էմին

է. Պ. (էմ. Պիվագլան) 7, 12—14

Թագվոշ 290

Թադևոս Առաքյալ 582

Թահարթեն իշխան 346

Թահմազ իսան 531

Թահմազ դուլի բեկ 527, 529

Թահմազ Շահ Խոտաբանդի 528

Թամար քագուրի 172, 175, 176, 250

Քեռդոս 170
 Քոմանյան Ե. 557, 565—568, 570, 594
 Քոմաս եպիսկոպոս 519
 Քոռնիկ Մամիկոնյան 44, 91
 Քովմա Մեծոփեցի 405—412, 417, 419
 —422, 475
 Քովմա Ակոփնացի 415
 Քորգոմ 566, 567, 576
 Քորոս (*Եղեսիայի կառավարիչ*) 128
 Քորոս փոքրիսկոպոս 149
 Քորոս (*Հեթում թագ. որդին*) 247
 Քորոսյան Ե. 289, 340
 Քովսլովս Բագարապետ 458

Իգնատիոս Շնորհալի 99
 Ինաֆ 455
 Իննիսյան Ղ. 549, 555—557, 580, 582,
 583, 588, 589, 592, 600, 601, 605
 Իսրայել 516
 Իսֆանդար 401, 419, 527
 Իսկենդերյան Գ. 580
 Իվան տե՛ս Իվանե Աբաբեկ
 Իվանե Աբաբեկ 172, 173, 176, 223, 229,
 235, 250, 260, 264
 Իվանե իշխան 405, 410

Լագարյան (ներ) 591, 610
 Լանկրամուր (Լենկրեմուր) 400—402,
 405, 408, 411, 417—419, 510, 527
 Լաուրա 372
 Լիխաշով Վ. 372
 Լիկիանես 594, 595
 Լիպարիտ 250
 Լուքեր 31
 Լևոն (*Բյուզանդ. կայսր*) 170
 Լևոն Բ Կիլիկիայի թագ. 159, 172, 173,
 192, 234, 247, 248
 Լևոն Գ Կիլիկիայի թագ. 114, 192, 246,
 247, 258
 Լևոն Ընթրինեան տե՛ս Լևոն Բ Կիլի-
 կիայի թագ.
 Լևոն ԺԲ պապ 273

Խալարյան Գր. 409
 Խաղան 235
 Խաղբակյան Պողո՜ իշխան 260, 262
 Խաչատուր Անեցի 445
 Խաչատուր (*Լամբրոնացու աշ.*) 169
 Խաչատուր Կեչառեցի 257—260, 266,
 271, 273—287, 344, 345, 450—456,
 460

Խաչատուր Տարոնեցի 175
 Խաչիկ իշխան 92
 Խաչիկյան Լ. 271, 445
 Խասպեկ Էրեց 534, 535
 Խեչումյան Վ. 407
 Խոնրկար 529
 Խոշաֆ 457
 Խոջան 458
 Խոսրով Մեծ 565, 594
 Խորենացի տե՛ս Մովսես Խորենացի
 Խրիմյան Հայրիկ 582, 587
 Խուրյուլ բուղա 272
 Խուտաբանդ 527

Կալիսթենես (Սուտ) 274—278, 281, 282,
 284, 450, 451, 454, 456
 Կաուցլի Կ. 213, 214
 Կիո Մանուել կայսր 156, 157
 Կիրակոս Դանձակեցի 65, 66, 68, 71,
 83, 104, 171—178, 184, 185, 221,
 229—237, 240, 241, 243, 246, 248,
 259, 275, 296, 297, 445, 447—449,
 528
 Կիրակոս Տրապիզոնցի 546
 Կիրպոսին Վ. 422
 Կյուլեսերյան Բ. 96, 97
 Կյուրիկե Բագրատունի 171, 231
 Կոմիտաս կաթողիկոս 336, 571
 Կոմիտաս Բանանա 550, 556, 587, 594
 Կոստանդիանոս (*Բյուզ. կայսր*) 170, 442
 Կոստանդին Երզնկացի 9, 10, 257, 294,
 343, 345, 347, 356—360, 365—373,
 377—398, 467—469, 478, 482, 486—
 489, 494
 Կոստանդին կաթողիկոս 240, 243, 258.
 Կոստանյան Կ. 20, 26, 30, 46, 49, 83,
 84, 251, 255, 260, 263, 281, 282,
 344, 419, 447, 448, 483, 499, 492,
 494, 499, 500, 534
 Կորյուն 186
 Կրիտիսե Կրետացի 43
 Կուզմին Մ. 422

Հագկերտ 190
 Հակոբ 444
 Հակոբ կաթողիկոս 513
 Հակոբ վարդապետ (*Սաղմոսավանքի ա-
 ոաջնորդ*) 407, 410, 411
 Հակոբ վարդապետ (*Հովհաննավանքի ա-
 ոաջնորդ*) 531

Համտուն (*կրոնավոր*) 254
 Հայկ 243, 565, 567, 572, 573, 593, 599, 600
 Հասան իշխան 92
 Հասան խաչենցի 254
 Հասան Մանլի շեխ 264
 Հարություն տիրացու 592
 Հարությունյան Ս. 422
 Հեթում քաղ. 158, 182, 234, 240, 244, 246—248, 272, 275
 Հեփեստոս 455
 Հիպոկրատես 42
 Հյուսմուզ Ե. 557, 590
 Հնդի Փուլադ 13
 Հոբ (Յոբ) 320
 Հովերոս 101, 453, 454, 565, 567, 568, 594
 Հովհան Մարեցի վարդապետ 525
 Հովհան Մամիկոնյան 185
 Հովհան (Յովհան) Որոտնեցի (Կախիկ) 8, 404—408, 410, 412, 413, 416
 Հովհան Բոնեցի 403, 404
 Հովհան Օձնեցի 28
 Հովհաննես Անեցի 445
 Հովհաննես (*Երզնկայի կառավարիչ*) 346
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի 28
 Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ, Մործորեցի 185, 241, 257, 285, 342, 344—349, 352, 354, 356, 387, 396, 422, 452
 Հովհաննես Թլկուրանցի 8, 9, 13, 199, 483—494, 499, 554
 Հովհաննես կաթողիկոս 202
 Հովհաննես Կուրբեցի 526
 Հովհաննես Կոզեռն 26, 27
 Հովհաննես կրոնավոր 408
 Հովհաննես Մկրտիչ 584
 Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ 11, 12, 63—76, 82—84, 86, 94, 96, 145, 147, 172, 270, 411, 444—450
 Հովհաննես Սմբատ քաղ. 25, 26, 33, 35
 Հովհաննես Վանական *տե՛ս* Վանական վարդապետ
 Հովհաննես վանահայր 526
 Հովհաննես Տավուշցի 175, 233
 Հովհաննիսիկ վարդապետ 94
 Հովհաննիսյան Հովհ. 285
 Հովսեփ խաչանման 232
 Հովսեփ մեղակյաց 552
 Հովսեփյան Գ. 221

Հոփսիմե կույս 112, 113, 596
 Հոռոսիանե 287, 455
 Հոշե քաղ. 594
 Հովափու էլղան *տե՛ս* Հովափու դան
 Հովափու դան 241, 243—246, 262, 263, 306
 Հովհանոս 455
 Հուստինիանոս 550
 Դագան դան 255, 264, 271, 272, 357, 458, 459, 461
 Դագար Զանկեցի 587
 Դագարոս (*Երանեի*) 584—586
 Դանալանյան Ա. 7. 315
 Դարա Մահմուտ 418
 Դարամյան Ալեքսանդր Ռափայել 573
 Դարա Յուսուֆ 356, 401, 411, 418 419, 527
 Դարաշորակ 521
 Դարապաշ Մելիք 520
 Դաֆադարյան Կ. 261
 Դուքոս Նուին 236
 Ըննդուկ (*Իշխան*) 92
 Զոսիմ 128
 Մաթևոս Երեց 446
 Մալխասյան Ստ. 610
 Մանեվան 254
 Մաղափա Աբեղա 241, 246, 247
 Մաղափա վարդապետ 406, 407, 412
 Մամիկոնյան(ներ) 236, 250, 252
 Մամիկոնյան Վահան 609
 Մանանդյան Հ. 261
 Մանասե Կարենցի 592
 Մանգու դան 275
 Մառ Ն. 21, 22, 24, 183—185, 191, 192, 195—199
 Մատթեոս (*ավետարանիչ*) 156
 Մատթեոս պատրիարք 580
 Մատթեոս Ուռնալեցի 25, 26, 34, 35, 86—88, 90—97, 100, 171, 249, 256
 Մարգարե 233
 Մարգարիտ 612, 618
 Մարկիոն 27
 Մարկո Պոլո 25, 345
 Մարկոս 237
 Մարկոս Աբբա 435
 Մարտիրոս (*Երզնի*) 505
 Մարտիրոս (*Մխ. Գոշի աշ.*) 229

- Մարտիրոս Խարասարցի 501
 Մալեր Ֆր. 12
 Մելիֆյան Հ. 289
 Մելիֆյան 68
 Մելիֆյան ֆալանքար 533
 Մելիֆսեք-բեկ Լ. 70, 450
 Մելիֆսեք կաթողիկոս 517, 525
 Մելիֆոնյան Ստ. 548
 Մեծն Վարդան *տե՛ս* Վարդան Ասեղի
 Մեսրոպ Երեց 548
 Մեսրոպ Մաշտոց 71, 186, 239
 Մետասաազիո 569, 570
 Միքոո 356
 Միլտոն 590
 Մինր (Միքրա) 366, 368
 Միրզա-Ջաֆար 469
 Միֆայել Ասորի 241
 Միֆայել Եպիսկոպոս 193
 Միխրար Աբբա 545, 546, 548, 567, 568
 Միխրար Այրիվանեցի 247, 528
 Միխրար Անեցի 95
 Միխրար Գոշ 85, 170, 171, 175—189, 200—218, 221—230, 232, 233, 249, 300, 315, 316, 347, 514
 Միխրար Հերացի 115, 116
 Միխրար Սեբաստացի 404
 Միխրար Սյունեցի 263
 Միխրար վարդապետ 407
 Միխրարյան(ներ) 404, 452, 545, 546, 548, 549, 555, 557, 558, 560, 561, 563, 565, 567, 570—572, 589, 590, 598, 611
 Միխրարյանց Աղեֆ. 104
 Մկրյան Մ. 289, 291, 315, 319, 335, 457, 459, 461
 Մկրտիչ Էմին 240
 Մկրտիչ Նաղաշ 8, 9, 218, 473—482
 Մներ 142
 Մոլար Նուին 237, 239.
 Մովսես Խորենացի 20, 113, 135, 205, 252—254, 294, 450, 451, 455, 468, 512, 519, 520, 527, 548, 562, 563, 598, 600
 Մովսես կաթողիկոս (VI դ.) 66
 Մովսես կաթողիկոս (VII դ.) 514, 525, 552
 Մովսես մարգարե 516, 552, 571
 Մովսես Սյունեցի վարդապետ 546
 Մովսիսյան Աբ. 446
 Մսերյան Մսեր 593
 Մուրադ բեկ 529
 Մուրթուզա փաշա 529
 Յեսու 516, 517, 571
 Յոհաննէան (*Եղբայր Առաքել Կաթողիկոսի*) 515
 Յուսուփ *տե՛ս* Ղարա Յուսուփ
 Նադիր խան *տե՛ս* Նադիր Շահ
 Նադիր Շահ 530, 532, 533
 Նազարյան Ստ. 615
 Նահապետ Քուշակ 341, 344, 356, 499
 Նաղաշ Հովնարան 502, 503, 505, 507—511
 Նապոլեոն 589
 Նավասարդյան Տ. 213, 214
 Նավուզ գորավար 271
 Ներսես Եպիսկոպոս 615—617, 620
 Ներսես Լամբրոնացի 98, 103, 106, 127, 157—160, 164, 166, 167, 169, 170, 177, 179, 248, 259, 548
 Ներսես Կլայեցի *տե՛ս* Ներսես Շնորհալի
 Ներսես Մեծ կաթողիկոս 71, 142
 Ներսես Մշեցի 262, 263
 Ներսես Շնորհալի 25, 51, 95—111, 113 — 127, 129—131, 133—137, 139, 140, 142—154, 156—159, 163, 167—169, 177, 184, 185, 193, 216, 222, 225, 234, 259, 269—271, 310, 312, 314, 337, 358, 366, 396, 420, 440, 443, 498, 550, 556, 581—583
 Ներսես Պառլավունի *տե՛ս* Նրես Շնորհալի
 Նոյ 552, 567, 599, 602
 Շահաբաս (Շահ-Աբաս) 402, 511, 513, 515, 522—524, 527, 528, 546
 Շահանդուխտ 158
 Շահան (Զորավար) (*Ն. Շնորհալու Եղբայրը*) 129, 158
 Շահիշապետուն 12, 13
 Շահիշիրին 13
 Շահ Իսմայիլ 402, 527, 528
 Շահնազարյանց Աս. 172
 Շահնազարյան Կ. 95
 Շահնշահ 474
 Շահ-Ռումի (Շահրու) 401, 419
 Շահսեֆի 528
 Շահրում *տե՛ս* Շահ-Ռումի
 Շամիրամ 566
 Շապուն աբբա 455

Շապուհ գորավար 92
 Շատորբիան 590
 Շարա 566
 Շեղդադիդներ, Շեղդատյաններ 22, 172
 Շմավոնյան Հարություն ֆահանա 588
 Շնորհի ամիրա (Միրինանյան Մկրտիչ) 592
 Շուշան 557
 Ոլիմպիանոս 39, 138, 184
 Ոլոմպիա 280
 Ողոմպիադա 455
 Ոսկան Հովհաննիսյան Երևանցի 247
 Ոսկան (տպագրիչ) 515
 Ոսկյան Հ. 68, 230, 233, 237, 241, 246, 445, 446
 Չաղաքա տե՛ս Լանկթամուր
 Չանկզ դան տե՛ս Չինգիզ խան
 Չամչյան Մ. 248, 548, 549, 601
 Չինգիզ խան 235, 244, 246, 306, 401
 Չինֆան բուլա 459
 Չիչու 458
 Չհաի 458
 Չոմար 524
 Չորակ 524
 Չուղուչայ 239
 Պագիսոս 455
 Պանկավունի(ներ) 113, 255, 260, 564
 Պաղտին (Բալդվին) իշխան 192, 193, 196
 Պասկեիչ 617
 Պավրոս 287
 Պատկանյան Սերովբե 610
 Պատկանյան Քերովբե 621
 Պեշիկթաշլյան 604, 607
 Պետրարիա 19, 392
 Պետրոս Արագոնացի 404
 Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս 20, 25, 26, 36, 37, 40, 48, 49
 Պետրոս (Խոնքկա որդին) 444
 Պետրոս Սանահնեցի կաթողիկոս 444
 Պետրոս (Սյունյաց եպիսկ.) 253
 Պլատոն (Պղատոն) 38, 39, 101, 276, 278, 410
 Պոդոս վարդապետ 522
 Պոդոս ֆահանա 238
 Պոտոռյան Մ. 395, 421, 422, 480
 Պորփյուր (Պուրպիտ) 37, 263, 405, 406, 410, 417

Պոռշ իշխան 260
 Պոռշ (Հասան) իշխան 234
 Պոռշ Պարոն 273
 Պոռշյան Պերն 120
 Պոռշյան տոհմ 260
 Պրովանս 19
 Ջալալադին 230
 Ջախչախյան Մ. (Ռուբինյան Վահրամ) 556, 565, 570, 576, 589, 590
 Ջհանգիր 527
 Ջհան-շահ 401, 419, 527
 Ջղալօղլի 513, 515, 524
 Ռբստակես Սեբաստացի 407
 Ռոմանոս Գիոգենես 53
 Ռուբեն 158
 Ռուբինյան(ներ) 247, 249
 Ռույ Գոնցալես դի Կլավիտո 346
 Սադադուլի (Սադադուլի, Սադադալի) 458, 459
 Սադուն Աբաբեկ 264
 Սալեման Ս. 469
 Սալլանթյանց Մ. 591
 Սահակ 525
 Սահակ Բագրատունի 595
 Սահակ Պարթև 71
 Սահիպ Դիվանի 264, 457
 Սամադին 261
 Սամուել Անեցի 23, 65, 68, 94, 103, 441, 445, 447, 448
 Սամուելյան Խ. 85, 181, 249, 448
 Սամփսոն 552
 Սալաթ-Նուվա 13, 535, 536, 538—541, 550
 Սարգիս 236
 Սարգիս ամիրապասալար 172
 Սարգիս եպիսկ. Ամբերդցի 546
 Սարգիս կաթողիկոս 29, 45
 Սարգիս Կարբեցի 526
 Սարգիս Շնորհալի 99
 Սարգիս վարդապետ 33, 39, 41, 42, 244
 Սարգիս վարդապետ 406—408, 410, 411, 417
 Սարգիս վարդապետ 445, 446, 448, 526
 Սարգիս պարոն 514
 Սարգսյան Բ. 29
 Սարգսյան Խ. 7

Սարկավազ 176
 Սարկավազ Բերդակցի 499, 500
 Սապֆոն 509
 Սենեֆերիմ (*Վասպուրականի թագ.*) 63, 92, 93
 Սերապիոն 435
 Սևֆյան(ներ) 402
 Սիմեոն ծերունի 584
 Սիմեոն կաթողիկոս 530
 Սիմեոն Զուղայեցի 514, 547
 Սիսալիոս 42
 Սիսակ 254
 Սիսական տոմ 252, 254, 255, 405, 571
 Սիրաս Հ. 289
 Սկովտոս Երիզանցի 415
 Սմբատ քազ. 255
 Սմբատ (*թոնդ. աղանդի հիմնադիրը*) 28, 30
 Սմբատ Սիսական 256
 Սմբատ Սյունիքի իշխան 250, 254, 410, 411, 457
 Սմբատ Սպարապետ (Գունդստաբլ) 25, 179, 182, 247—249
 Սյունի տոմ 253
 Սոսթենես 237
 Սոֆի 309
 Ստենլի Լեն-Պուլ 262, 457
 Ստեփանոս (*բժշկ*) 116
 Ստեփանոս Լեհացի 512
 Ստեփանոս կաթողիկոս Աղվանից 179, 180, 447
 Ստեփանոս կաթողիկոս (*13-րդ դ.*) 258
 Ստեփանոս Մանուկ եպիսկ. 99, 100
 Ստեփանոս Սյունեցի Քերթոզ 115
 Ստեփանոս Տարոնեցի 21, 28, 63, 150
 Սրապիոն 514, 517
 Սրվանձտյան Գ. 557
 Սուլեյման-բեկ 524
 Սուլթան աղա 458, 459
 Սուլթան Մահմեդ II 441
 Սուլիսա Սումալ 548

Վախթանգ Խաչենցի 176
 Վահագն 120, 487, 567
 Վահան Մամիկոնյան 41, 557
 Վահրամ-Գրիգոր Վկայասեր, *տե՛ս* Գրիգոր Վկայասեր
 Վահրամ Պահլավունի 35, 90, 231
 Վահրամ Բաբունի 95, 114
 Վաղարշակ 455

Վանական վարդապետ 185, 229—234, 237, 240, 243, 246, 262
 Վանանդեցի Թովմա 548
 Վանանդեցի Հովհան (Ամիրզադե) Միրզայան 583, 592—594, 597, 598, 600—610
 Վանանդեցի Դուկաս 592
 Վասակ Պահլավունի 35
 Վասակ (Պոռշյան) 260, 262
 Վասակ Սյունի 405
 Վասիլ (*Բարսեղ Բ.*) 53, 54
 Վասիլ (*Ն. Շեդրհալու եղբ.*) 156, 158
 Վարազդատ 120
 Վարդան Այգեկցի 97, 183, 189—201, 204, 206, 207, 210—212, 214, 217, 218—220, 223, 225, 227, 228, 232, 246, 300, 407
 Վարդան աշխարհագիր 241
 Վարդան Արևելցի 63, 64, 83, 234, 240—243, 246, 262, 347, 444—448
 Վարդան Բարձրբերդցի 232, 233, 240, 247
 Վարդան Հայկազն 107
 Վարդան Մամիկոնյան 557, 564, 581
 Վարդան վարդապետ 411
 Վեսելովսկի Ա. 260, 263
 Վիրգիլիոս 594
 Վոլտեր 590
 Վրվեռ իշխան 31
 Տաշյան Հ. 183, 260, 274, 276—278, 281, 282, 284, 450—454, 456
 Տատյան Գ. 566
 Տարսային իշխան (*Ստ. Օրբելյանի հայ-բը*) 250, 255, 264, 271, 273, 300, 458
 Տեր-Մկրտչյան Կ. 28
 Տիգրան արքա 89, 564, 565, 567
 Տիգրան Հոնեցի 22, 23
 Տիմեոս 39
 Տիրալր եպիսկ. 289, 291, 335, 457, 459, 463
 Տյուլյան (*ընտանիք*) 573, 580
 Տորկվատո Տասսո 146, 372
 Տորֆ 120
 Տրդատ արքա 71, 120, 442, 443, 557, 581, 594, 595, 597
 Տուրիլ 64, 68, 565, 566
 Տեկանց Ա. 288, 314
 Ուդուն Հասան 527

- Փայվառ 13
- Փավստոս Բուզանդ 548
- Փատլուն ամիրա 63, 448, 449
- Փարավոն 516, 530, 552
- Փափազյան Վ. 349, 355
- Փեղովն 39
- Փեշտիմալյան Գր. 580—583, 586, 587, 590, 592, 605, 616
- Փիլարտոս 91
- Փիլիպպոս կաթողիկոս 512—514, 522, 525
- Փլլոն 405, 406, 410
- Փտլոմեոս 20
- Քերովբե 480, 482, 483
- Քոբայրեցի 159
- Քոչակ տե՛ս Նահապետ Քոչակ
- Քսենեբա 455
- Քուրթ իշխան 176
- Օշին (*Լամբրոնացու մեծ պապը*) 158
- Օշին (*Լամբրոնացու հայրը*) 158
- Պաման 401
- Օվիդիոս 371
- Օրբելի Հ. 21—24, 261
- Օրբելյան (ներ) 250, 252, 254, 255, 403, 405, 410
- Օրբելյան Ստ. 233, 250—259, 263—266, 269—273, 285, 305, 306, 323, 420, 457—461, 548
- Օրբելներ 250
- Օրդուղան (Արդուղան) 458
- Օրմանյան Մ. 67, 97, 98, 100, 159, 405, 410, 415
- Պարման Մանուկ (Ասմանի) 9, 12, 13
- Ֆենեյոն 590
- Ֆիրդուսի 397, 467, 469
- Ֆլորիան 590
- Ֆնտովստար սուլթան 247
- Ֆրիկ 257, 272, 279, 281, 283, 288—345, 351, 356, 368, 378, 385, 396, 456—466

Ց Ա Ն Կ

Խմբագրի կողմից	3
Առաջին հրատարակության առաջարանից	7

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Շ Ր Զ Ա Ն

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Վերածնություն—17: Քաղաքներ և քաղաքացական կյանք ու կուլտուրա—20: Թոնդրակեցոց աղանդը—27: Գաղափարախոսության զարգացման դանդաղ ընթացքը—32:

ՆՈՐ ՄՏԱՎՈՐ ՀՈՍԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի	33

Լուսավորության և ուսման ծավալումը—33: Կենսագրությունը—34: Ուսման ծրագիրն ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի և նրա թարգմանությունները—37: «Թղթերը»—39: Գրիգոր Մագիստրոսի լեզուն—45: Զափածո գրվածքները—46: Մագիստրոս և Պետրոս Գետադարձ—48: Մագիստրոս և Վահրամ—Գրիգոր Վկայասեր—50:

Արիստակես Լուստիվերոցի	51

Ընդհանուր դրությունը—51: Պատմագրությունը—52: Աշխարհայեցությունը—55: Աշխարհասիրություն և հայրենասիրություն—57: Իրականության սրտահույզ պատկերը—58: Հայրենասիրական ողբերգությունը—60:

Հովհաննես Սարկավազ Վարդապետ	63

Կենսագրություն—63: Երկերը—68: Հայրենասիրական գաղափարախոսությունը—70: «Բան իմաստութեան»: Արվեստի ծագման նոր տեսությունը—72: Հորինվածքը—75: Զգտում դեպի բնություն ու ռացիոնալիզմ և դրա ազդեցությունը գրականության մեջ—82:

Դավիթ Ավակա Ուրդի	83

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մատթեոս Ուռնայեցի և ուրիշներ	86

Ժամանակագրություն—86: Մատթեոս Ուոհայեցու ժամանակադրությունը—
86: Գրիգոր Երեց—94: Սամուել Անեցի—94: Մխիթար Անեցի—95:

ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՈԳՈՒ ՎԵՐԱՃՈՒՄ

Ներսես Շնորհալի 95

Կենսագրություն

Հայ գաղութն ասորական Միջերկրայքում իբրև հայկական մշակույթի վայր
—96: Ներսեսի ուսումն ու կրթությունը—98: Գրիգոր և Ներսես եղբայրները
Ծովք և Հռոմկլա բերդերում—101: Երկու եղբայրների գրական վաստակը—
103:

Ներսեսի շափածո երկերը . . . 104

Հայացքը բանագործության վրա—104: Տաղաշափական արվեստի զարգա-
ցումը—106: Հոգևոր երգեր ու տաղեր և թղթեր—110: Նոր գրական տեսակնե-
րը—113: «Առակք»— հանելուկներ—119:

«Յիսուս Որդի» . . . 122

Դարերի լեզենդները և ողբերգություն—122: Արտահայտության ձևը Գրիգոր
Նարեկացու ձևի հետ համեմատությամբ: Հասարակության ազդեցությունը
ոճի վրա—124: Վերջին դատաստանը—126:

«Ողբ Եդեսիոյ» . . . 127

Քերթվածի իրական պատմական նյութը և ծագումը—127: Դիմառնությունը
—129: Էական կողմը—130: Իրականության հրապուրիչ ներբողը—134:
Բարբառոսական ուղմական գործողությունների ռեալիստական պատկե-
րը—136: Մասնեղականության և քրիստոնեության կովի հիմնական պատ-
ճառը, մեղքը: Նոր հայացք: Երկբայություն—139: Անեծքների շարանը—140:
Քաղաքական լավատեսություն և լավ օրերի գեղեցիկ երազը: Աշխարհիկ
կյանքի ծարավն ու հաղթանակը բանաստեղծության մեջ—143:

Արձակ գրվածքները . . . 147

Ատենաբանություն—147: «Թուղթ ընդհանրական»—148: Ուրիշ գրություն-
ներ—156: Գիրգոր Տղա—156:

Ներսես Լամբրոնացի . . . 157

Կենսագրությունը—157: Համբարձման ներբողյանը—160: Ուրիշ աշխատու-
թյուններ—167: Թարգմանություններ—169:

ԱՌԱՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մխիթար Գոշ 171

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատումը մասնեղական բռնատիրություն-
ներից—171: Մխիթար Գոշի կենսագրությունը—175: «Դատաստանագիրք Հա-
յոց»—178: Առակներ—183: Մխիթար Գոշի առակները—184:

Վարդան Այգեկցի և «Առակի Վարդանայ» 189

Վարդան Այգեկցի— 189: Վարդանի գրությունների թեման կամ նյութն էա-

պէս նորոթյուն չէ—193: Առակավոր ճառեր—195: «Առակք Վարդանայ»—197:

Սոցիալական հարաբերություններն առակների մեջ 200

Դասակարգային պայքարը—200: Աշխատավորության պայքարն ազնվական-նության դեմ—202: Արհեստավոր քաղաքացիներ և քաղաքացիների վերաբերմունքն առ գյուղացիները—212: Աշխարհականի հայացքն եկեղեցականի վրա—214: Հոգևորականության հայացքը ալլադգիների հետ հարաբերության վերաբերմամբ—221:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վանական վարդապետ—229: Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» — 234: Վարդան Արեւելցի—240: Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց»—246: Մխիթար Այրիվանեցի—247: Սմբատ Սպարապետ —247: Ստեփաննոս Օրբելյան—250:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ստեփաննոս Օրբելյան 257

«Ողբ ի դիմաց կաթողիկէին»—257: «Ողբի պատմական հիմքը նկատմամբ արեւմտյան հայության և թեման»—258: Թաթարական իշխանությունը 13-րդ դարում—259: Օրբելյանի «Ողբի» նյութն ու հորինվածքը—264: Ուրիշ ձևա-կան կողմեր—270:

Խաչատուր Կեչառեցի 271

«Ողբ վասն իշխանաց»—271: «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ» —273: Կեչառեցու կարծիքն Աղեքսանդրի կյանքի և պատմության մասին—276: Կաֆաներն ու այլ քերթվածները—279: «Բարառնութիւնք ի մահ Աղեքսանդրի»—284:

Ֆրիկ 288

Գրականություն—288: Կենսագրություն—289: Ազգային և սոցիալական հարցեր—299: «Ընդդեմ ֆալաքին»—300: «Վասն Արղուն դանին և Բուղա-յին»—305: «Գանգատ»—314: Մեղքն իբրև ժողովրդի տառապանքի պատճառ և նրա փրկության միջոցը—321: Մահվան և ունայնության երգը—323: Կրո-նական ու հոգեշահ բանքեր և միստիկական ձգտում—326: Ստեղծագործու-թյուն ինքնաշարժ ազդեցությամբ: Ձևական կողմը—329: Մի բանի ուրիշ գրական տեսակներ (գրական սեռեր)—337:

Իմաստաբաններ և Հովհաննես Երզնկացի կամ Պլուզ 342

Իմաստական ասքեր

Իմաստա-ուսուցական բանաստեղծություն—342: Երզնկան իբրև առևտրա-կան և կուլտուրական կենտրոն—345: Հովհաննես Երզնկացու կենսագրու-թյունը—347: Երկերը—347: Հովհաննես Պլուզի աշխարհայացքը: Մարմնի իրավունքը—349: Ուրիշ իմաստական ասքեր—354:

Կոստանդին Երզնկացի 356

Կենսագրական—356: Կրոնական և խրատական բանք—357: Արեգակի, գար-նան և լուսու բանքեր—360: «Գարուն»—360: «Բանք յերկու դէմս»—362:

«Բանք յաղագս Արեգական արդարութեան»—364: Խորհրդավոր նմանության օրինակներ—365: Վարդ ու սոխակի ալլաբանական սիրավեպը և սիրո զովաբանություն—370: Անձնական բանաստեղծություն—378: «Տեսիլը»: Հայացքն իր բանաստեղծության ծագման վրա—379: Իմաստական ասքեր—380: Մարմնի իրավունքը—384: «Սիրու բաները»—387: Բանքեր անձնական վշտի, աշխարհիս ունայնության և մահվան մասին—393: Գուսանական երգերի ձևական ազդեցությունը—395: Պարսկական բանաստեղծության ձևական ազդեցությունը և չափածո բանաստեղծության կատարումը—396: Վեժածնության գրականության առաջին էտապը—397:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԱԼՈՒՅՍՆ ԵՎ ԱՐԵՎՍՈՒՏԸ

Ճիգեր անկման առաջն առնելու համար 400

Ավերմունքների դարեր—400: Ունիթոռական գրականություն և լատինաբան աղճատ հայերեն—403: Հովհան (Յոհան) Որոտնեցի և վանական դպրոցներ—404: Գրիգոր Խլաթեցի Մերենց—408: Գրիգոր Տաթևացի—409: Թովմա Մեծոփեցի—417:

Վռաֆել Սյունեցի 421

Կենսագրական—421: Երկերը—421: Աղամգիրը—422: Աղամգիրը Ա—426: Հորինվածքի թերությունն և գրական արժեքը—439:

Վռաֆել Բաղիշեցի 441

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ Ն Ե Ր

Ա Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ս Ժ

Մարկավագ Վարդապետի կենսագրության շուրջը 444

Որոտեղացի է նա—444: Երբ է վախճանվել նա—447:

Ե Ե Կ Ե Ր Դ Ե Լ Վ Ա Ս Ժ

Բարաոնությունների հեղինակը 450

Խաչատուր Կեչառեցու բարաոնությունները—450:

Ե Ե Ե Ե Ե Դ Ե Լ Վ Ա Ս Ժ

Ֆրիկի կենսագրության շուրջը 456

Քվականներ—456: Ֆրիկի որդու գրավ դրվելու խնդիրները—462:

Ջ Ո Ր Ե Ե Դ Ե Լ Վ Ա Ս Ժ

Շաճնամայի ձևական ազդեցությունը 467

«Ասեղ ձայնով»—467:

ԷՋԵՐ ԴԱՍԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ:

ՏԱՂԱՍԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մկրտիչ Նաղաշ—473: Քերովբե—480: Հովհաննես Թլկուրանցի—483: Գրիգոր Աղթամարցի—491: Աշխարհիկ երգ, ուրախություն—498: Նաղաշ Հովնաթան—502:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐՈԳՈՒՄԸ 17—19-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պատմագրություն 512:
Առաքել Դավրիժեցի—512: Զաքարիա Սարկավազ—525: Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի—530:

ԵՐԳԻՋՆԵՐ

Սայաթ Նուա—535:

ՔԻՐՎԱԳԾԵՐ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿ)

Մեր նոր գրականության սկիզբը—545: Բանաստեղծության վիճակը 19-րդ դարու առաջին երեսնամյակում—549:
Անձնանունների ցանկ 622:

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՉԱՏՈՐՈՎԻՑ ԲԵԳՅԱՆ
МАНУК ХАЧАТУРОВИЧ АБЕГЯН
Ե Ր Կ Ե Ր

Դ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչ. խմբագիր Ժ. Մ. ԱԴՈՆՑ
Նկարչ. և նազ. Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Ի. Ս. ԲՐՈՒՏՅԱՆ

Կի՛կ 1208

Հրատ. 3237

Գատվեր 444

Տպաքանակ 7000

Հանձնված է տպագրության 10/X 1969 թ., ստորագրված է տպագրության 18/VI 1970 թ., տպագրական
39,75 մամուլ + 1 ներդիր, հրատ. 39,1 մամուլ, պայման. 51,45 մամուլ, թուղթ № 1, 70×110¹/₁₆

Գինը 2 ռ. 67կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության Ձև

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ԱՔԵՂՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Դ

1970 թվականի հրատարակության վերատպություն՝
սքանավորման եղանակով:

Հրատարակության տնօրեն՝ Կ. Գրիգորյան
Շապիկի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Տեխ. խմբագրումը՝ Գ. Գրիգորյանի, Կ. Չալաբյանի

Չափսը՝ 70x100 ¹/₁₆: Ծավալը՝ 40 տպ. մամուլ:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն
բ. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
Հեռ.՝ (+374-10) 55-55-70, էլ. փոստ՝ publishing@ysu.am,
www.publishing.ysu.am

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ-ում:
բ. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6